

પ્રાચીન ભારતવર્ષ

ભાગ પાંચમો

લેખક :

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

ગોવા ગેઇટ રોડ,

વડોદરા.

પ્રકાશક :

શશિકાન્ત એન્ડ કું.

રાવપુરા કાચર આગે,

તા મજ્જિમો ત્વિઅ વરં દુઝ્ઞણસુઅણોહિંદોહિં ધિણ કઝ્ઞમ્ ।
જહ દિદ્ધો તવહ્ સ્સલો તહે અ સુઅણો અહ્સન્તો ॥

નૃપતિ હાલ—

ગાથા સપ્તશતી-૩/૪૭

મધ્યમ સાચો માનવી, સજ્જન-દુર્જન ના ચહું,
દુર્જન દેખ્યે હાઝલું, સજ્જન ના ફીટે જણું.

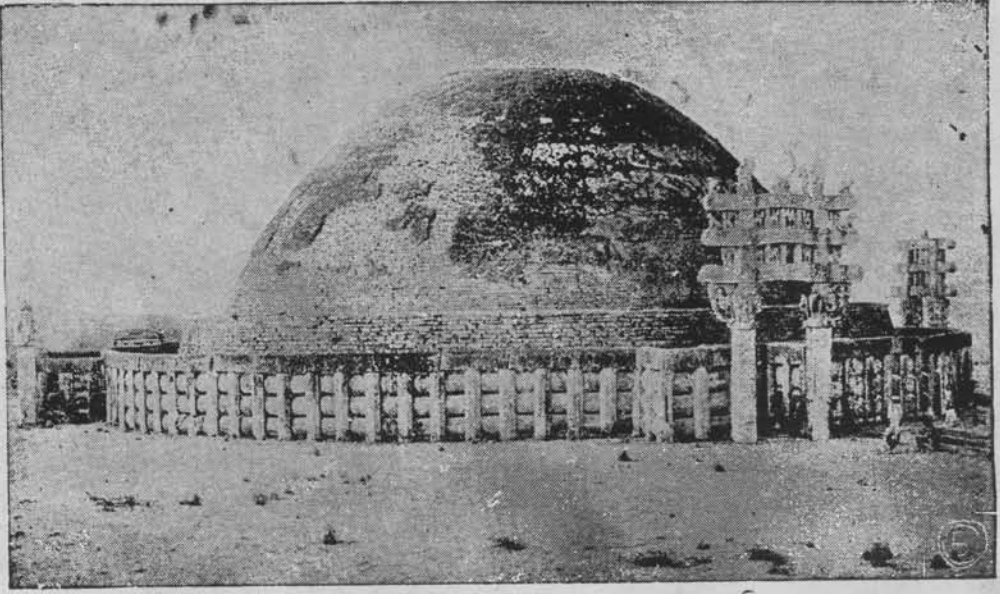
વિવિક્તવર્ણામરણા સુખશ્રુતિઃ, પ્રસાદયન્તી હૃદયાન્યપિ દ્વિષામ્ ।
પ્રવર્તતે નાકૃતપુણ્યક્રમણાં, પ્રસન્નગમ્ભીરપદા સરસ્વતી ॥

કિરાતાર્જુનીય-૧૪/૩

૨૫૯ અક્ષરોથી અલંકૃત, કર્ણપ્રિય, વૈરીઓનાં હૃદયને પણ
આનંદ બક્ષનારી અને પ્રસન્નગમ્ભીરપદ શુક્ત સરસ્વતી પુણ્ય-
હીનોને પ્રાપ્ત નથી થતી.

વિષય સંકલના

૧	સુદ્રાલેખ					પૃષ્ઠ ૧
૨	વિષય સંકલના					૨
૩	ચિત્ર					
૪	નામાભિધાન					૩
૫	સુદ્રષ્ટ નિવેદન					૪
૬	અન્થની યાદિ					૫
૭	ટૂંકાક્ષરી સમજ					૬
૮	ટૂંકાક્ષરમાં સૂચવાયલ પુસ્તકો					૬
૯	નામના સંપૂર્ણ સૂચન સાથે ઉપયોગમાં લેવાયલ અન્થો					૮
૧૦	અસ્તાવના					૬
૧૧	પ્રકાશકોનું નિવેદન					૧૧
૧૨	ચિત્ર પરિચય					૧૨
૧૩	અન્થના ખંડ, પરિચ્છેદ તથા વિષયોની સૂચિ					

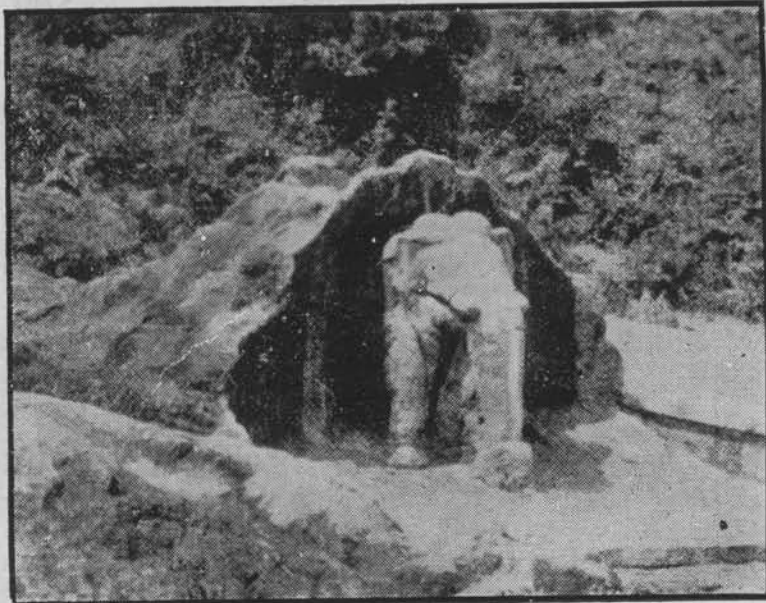

સાંચી સ્તૂપ—શ્રીમહાવીરનું નિર્વાણસ્થાન

આકૃતિ નં. ૨]

[પરિચય પૃષ્ઠો ૩૦૯, ૩૧૪, ૩૧૮, ૩૨૯, ૩૩૭-૮

॥ અર્હતે નમોનમઃ ॥

હાથીગુફાના પ્રવેશદ્વારે ઉભો કરેલ હાથી

આકૃતિ નં. ૩]

[પરિચય પૃષ્ઠ ૩૩૩-૪; ૪૫-૬૩

ઈ. સ. પૂ. ૯૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીના,
એક હજાર વર્ષનો

પ્રાચીન ભારત વર્ષ

ચાર વિભાગમાં ચોળેલ

પણ

પાંચ વિભાગમાં પ્રગટ થયેલ

ભાગ પાંચમો

અતિ પ્રાચીન શિક્ષણો-સિક્ષાઓ અને અમાજ્યુત ઇતિહાસવેત્તાઓના
આધાર આપી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ લખેલ તદ્દન નવીન હકીકત સાથે

[આ પુસ્તક પરત્વે સર્વ પ્રકારના હક પ્રકાશકોએ પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.]

લેખક :

ત્રિભુવનદાસ લહેર્યંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

ગોઆ ગેઈટ } વડોદરા
૩૧૬

પ્રકાશક :

શશિકાન્ત એન્ડ કું.

રાવપુરા } વડોદરા
દાવર સામે

પ્રથમ આવૃત્તિ
પ્રત ૧૨૫૦

મ. સં.
૨૪૬૭

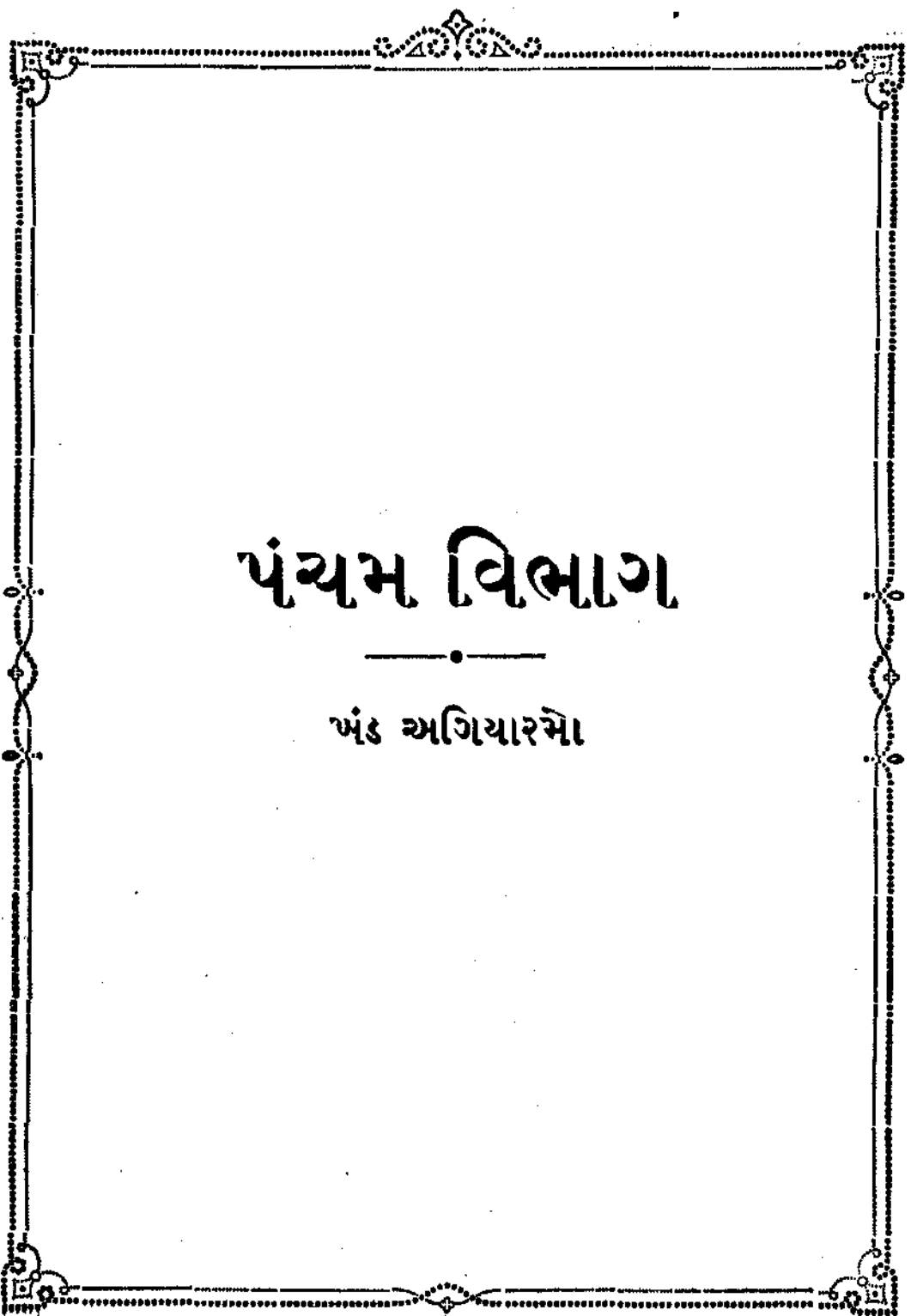
વિક્રમ સંવત ૧૯૬૭
ષ. સ. ૧૯૪૧

કુટુંબ કિંમત

પ્રથમ ભાગ રૂ. ૫૭
દ્વિતીય ભાગ રૂ. ૭૦
તૃતીય ભાગ રૂ. ૬૦
ચતુર્થ ભાગ રૂ. ૬૭
પંચમ ભાગ રૂ. ૫૭

કુલ રૂ. ૩૦૭

આખા સેટના
રૂ. ૨૪૭

પંચમ વિભાગ

— • —
અંડ અગિયારમે।

ટૂંકાક્ષરી સમજ

અ. અધ્યાય
આ. આકૃ. આકૃતિ
ઈ. ઇત્યાદિ
ઇ. સ. ઇસવીસન
ઇ. ઇ. પૂ. ઇસવીસનની પૂર્વે
ઉપો. ઉપોદ્ધાત
અં. અંક
ગુ. વ. સો. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
અમદાવાદ
ટી. ટીકા અથવા ટિપ્પણ
ડો. ડોક્ટર
નં. નંબર
પરિ. પરિચ્છેદ, પરિશિષ્ટ
પં. પંડિત
પારા. } પારાઆકૃ, પારિઆકૃ
પારિ. }
પુ. પુસ્તક
પુ. ગ્રામીન ભારત વર્ષના સૂચવેલ ભાગ

પૃ. પૃષ્ઠ
પ્ર. પ્રક. પ્રકરણ
પ્રસ્તા. પ્રસ્તાવના
પ્રો. પ્રોફેસર
ભા. ભાગ, ભાષાંતર
મ. સં. મહાવીર સંવત
મિ. મિસ્ટર
વિ. વિગેરે
વિ. સં. વિક્રમ-સંવત્સર
સં. સંવત્-સંવત્સર
A. D. ઇસવીસન
B. C. ઇસવીસન પૂર્વે
F. N. (ફૂટનોટ) ટીકા
Intro. (ઇન્ટ્રોડક્શન) પ્રસ્તાવના
P. (પેઇજ) પૃષ્ઠ
Prof. (પ્રોફેસર)-અધ્યાપક
Vol. (વોલ્યુમ) પુસ્તક, ભાગ

જે જે પુસ્તકોના આધારો ટાંક્યા છે તેમના ટૂંકાક્ષરોની નોંધ

પુ. ૧ થી ૪ સુધીમાં જે અનેક પુસ્તકો નિહાળવા પડ્યા છે તેમની યાદી ત્યાં આપેલ છે. આ પાંચમા વિભાગમાં જે વિષયોનું નિરૂપણ કરતાં પુ. ૧ થી ૪ સુધીમાંના હવાલા આપવા પડ્યા છે, ત્યાં તે અસલ પુસ્તકોનાં નામોનો નિર્દેશ ન કરતાં, ગ્રામીન ભારતવર્ષ પુ. ૧, ૨, ૩, ૪ જુઓ: એવા ટૂંકા ઇસારાજ કર્યા છે; કેમકે અસલ નામો જણાવવાથી નાહક પુસ્તકોની નામાવળી મોટી થઈ જાય તેમજ જે ચર્ચા, દલીલો કે સમજૂતી અમે અમારા તરફથી પુ. ૧, ૨, ૩, ૪માં રજૂ કરીને નિર્ણયો બાંધ્યા હોય, તેની સહાય લેવાની નિર્ચયકતા ઉભી થઈ જાય. આ બે કારણથી અમે રજૂ કરેલી નામાવળી કદાચ ટૂંકી પણ દેખાશે.

ટૂંકાક્ષરમાં સૂચવાયેલ પુસ્તકો

અ. હિ. ઇ. } અહીં હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા
E. H. I. } -વીન્સેન્ટ સ્મીથ
આ. સ. બે. ઇ. આર્ક્યોલોજીકલ સર્વે ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા
આ. સ. સ. ઇ. " " " સર્વે " "
એ. કો. ઇ. એન્શન્ટ કોઇનસ ઑફ ઇન્ડિયા કનીંગહામ
ઇ. કો. ઇ. પુ. ઇન્સ્ટ્રક્શનસ કોરપોરેટમ ઇન્ડિયન હુલ્ડ્ઝ
ઇ. એ. } ઇન્ડિયન એન્ટીકવરી
I. A. }

ઇ. હિ. ક્વો. } ઇન્ડિયન હીસ્ટરીકલ ક્વાર્ટર્લી
I. H. Q. }
એ. ઇ. એન્શન્ટ ઇરાક (સર કનીંગહામ)
એ. ઇ. એન્શન્ટ ઇડિયા (ડો. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ)
એ. ઇ. એપીગ્રાફિકા ઇન્ડિયા
ઓ. હિ. ઇ. } ઓક્સફર્ડ હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા
O. H. I. }
ક. સુ. } કલપસૂત્રની સુબબોધિકા ટીકાનું ભાષાંતર
ક. સુ. સુ. }
ક. સુ. સુ. }

કે. હિ. ઇ. } કમ્પીઝ હિસ્ટરી ઓફ C. H. I. } ઇન્ડિયા	જે. ઇ. સ. } ધી સ્ટડીઝ ઇન જૈનીઝમ ઇન જે. સં. ઇ. } સધર્ન ઇન્ડિયા (પ્રો. રાવ)
કે. શા. હિ. ઇ. } કમ્પીઝ શાર્ટ હિસ્ટરી K. S. H. I. } ઓફ ઇન્ડિયા	જે. સા. સંશો. } જૈન સાહિત્ય સંશોધક
કો. આં. રે. } કોઈન્સ ઓફ ધી આંધ્ર C. A. R. } હિનેસ્ટી (પ્રો. રેપ્સન)	પ્રા. ભા. } પ્રાચીન ભારત વર્ષ- પ્રાચીન ભા. } ડો. ત્રિભુવનદાસલ. શાહ કૃત
કો- આં. રે. પ્ર. } " પ્રસ્તાવના	ભ. બા. વ. ભા. } ભરતેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિ- ભાષાંતર
કો. ઇ. એ. } કોઈન્સ ઓફ એન્શન્ટ કો. એ. ઇ. } ઇન્ડિયા (સર કર્નોગહામ)	ભા. પ્રા. રા. } ભારતનો પ્રાચીન રાજવંશ- ભા. પ્રા. રાજવંશ } (વિશ્વેશ્વરરાય રાઉ)
કો. ઇ. } કોનોલોજી ઓફ ઇન્ડિયા (મીસીસ ડક)	ભા. પા. લિ. } ભારતીય પ્રાચીન લિપિભાષા (ગૌ. હી. ઝોઝા)
જ. આં. હિ. રી. સો. } ધી જર્નલ ઓફ ધી આંધ્ર J. A. H. R. S. } હિસ્ટરીકલ રીસર્ચ સોસાયટી	ભા. સં. ઇ. } ભારતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (પ્રો. બાલકૃષ્ણ)
જ. એ. બી. રી. સો. } ધી જર્નલ ઓફ ધી એરિસા- J. O. B. R. S. } બિહાર રીસર્ચ સોસાયટી	ભાં. અ. } અશોકચરિત્ર (ડો. ભાંડારકર)
જ. બો. ઇ. રા. એ. સો. } ધી જર્નલ ઓફ ધી બોએ J. B. B. R. A. S. } એન્સ ઓફ ધી રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી	મો. સા. ઇતિ. } મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ (આચાર્ય વિદ્યાભૂષણાલંકાર)
જ. રા. એ. સો. એ. } ધી જર્નલ ઓફ ધી રાયલ J. R. A. S. B. } એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ	રે. વે. વ. } રેકર્ડઝ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ R. W. W. } (રેવરંડ એસ. બીલ)
જ. મૂ. બા. ભ. } જગન્નાથની મૂર્તિ ને ભારતનું ભવિષ્ય	સે. બુ. ઇ. } સેક્રેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ હા. જે. } હાર્ટ ઓફ જૈનીઝમ
જ. રા. એ. સો. } ધી જર્નલ ઓફ ધી રાયલ J. R. A. S. } એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ લંડન	હિ. ઇ. ઇ. આ. } હિસ્ટરી ઓફ ધી ઇન્ડિયન H. I. E, A, } એન્ડ ઇસ્ટર્ન આર્કીટેક્ચર (જેમ્સ ફર્ગ્યુસન)
	હિં. હી. હિ. ઇ. } ધી હિન્દુ હિસ્ટરી ઓફ H, H, } ઇન્ડિયા (એ. કે. મજુમદાર)

નામના સંપુર્ણ સૂચન સાથે ઉપયોગમાં લેવાયલ ગ્રન્થો

અનેકાન્ત (માસિક)
અભિધાન ચિંતામણિ (શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય)
અમરકોશ
અયોધ્યા તીર્થ (પં. જ્યેષ્ઠારામ શર્મા)
અર્થશાસ્ત્ર (ચાણક્ય)
અશોકના શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાત (ઇન્દ્રવિજયસૂરિ)
ઇન્ડિયન કલ્ચર (માસિક-કલકત્તા)
ઉવાસગ દશાઓ
એનેલેસીઝ ઓફ ધી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ
એન્શન્ટ જ્યોગ્રાફી ઓફ ઇન્ડિયા
એન્શન્ટ હિસ્ટરી ઓફ ધી ડેક્કન (જી. જે. કુબેલીલ)

ઐતેરીય બ્રાહ્મણ ગ્રન્થ
કથા સરિત સાગર (સોમદેવ)
કલ્યાણ (હિંદી-માસિક)
ખરોશી ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ (સ્ટાર્બન કોનાઉ)
ગાથા સમશતી
ગુજરાતી (સાપ્તાહિક પત્ર)
ચતુર્વિંશતી ગ્રંથ
ચામુંડરાય પુરાણ
જૈન જ્યોતિ (સાપ્તાહિક)
જૈન ધર્મ પ્રકાશ (માસિક)
જૈન સત્ય પ્રકાશ (માસિક)

જૈન યુગ (ભાસિક)
 જૈન (સામાજિક)
 જૈન સિદ્ધાંત બારકર (ત્રૈભાસિક)
 જૈન એન્ડીકવેરી
 જૈન કાલગણના (મુનિ કલ્યાણવિજયજી)
 જૈનીઝમ (એગ્રેનેપ)
 બોડધીકાશ (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ)
 ડાઇનેસ્ટીક એન્ડ ધી કલી એન્ડ (પાર્ટનર)
 તીર્થભાગા
 ત્રિશષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર (શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય)
 દિવ્યાવદાન
 દીપવંશ
 નિરયાવલી
 પરિશિષ્ટ પર્વ (શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય)
 પંચ સિદ્ધાંતિકા
 પુરાણ—
 બ્રહ્માંડ
 મત્સ્ય
 માર્કંડેય
 યુગ
 વાસુ
 વિષ્ણુ
 પ્રબંધ ચિંતામણિ (મેરુતુંગસુરિ)
 પ્રભાવક ચરિત્ર
 પ્રસાપના સૂત્ર
 પ્રાચીન ભારતવર્ષનું સિદ્ધાવલોકન (ધન્વવિજયસુરિ)

બુદ્ધિપ્રકાશ (શ્ર. વ. સો.)
 બુદ્ધિસ્ટીક છંડિયા (રીસ ડેવીસ)
 બૃહત્ કથા (શુણ્ણાદય)
 બૃહત્સંહિતા
 ભાગવત
 બારહુત સ્તૂપ (જનરલ કનિંગહામ)
 બીલ્સા (સાંચી) સ્તૂપ (જનરલ કનિંગહામ)
 મથુરા એન્ડ ધર્મસ એન્ડીકવીટીઝ
 મથુરાનો સિદ્ધાચાર્ય (ધન્વવિજયસુરિ)
 મહાક્ષત્રપ રાગ્ન ફ્રાન્સ (,)
 મહાવીર ચરિત્ર (શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય)
 મહાભારત
 મહાવંશ
 માલવિકાગ્નિમિત્ર
 મુદ્રારાક્ષસ
 રાજતરંગિણી
 ર્લર્સ એન્ડ છંડિયા સીરીઝ—અશોક
 લોકવિભાગ
 સમંત પ્રસાદિકા
 સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દકોશ (પ્રો. વીલિયમ્સ)
 સિદ્ધાંતીક કોનીકલ્સ
 સુદર્શન વિલાસ (ચીનાઇ ગ્રન્થનો અનુવાદ)
 સૂત્રકૃતાંગ
 સ્વપ્ન વાસવદત્તા
 હર્ષ ચરિત્ર
 હાર્ટ એન્ડ જૈનીઝમ (જે. સ્ટીવન્સન)

પ્રશસ્તિ

એ પુસ્તક બહાર પડવાના અંતરંગાળે જે પ્રશ્નો-ટીકા-ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ હોય છે તેમાંથી સુખ્યના ખુલાસા આપવાનો રીવાજ અત્યારસુધી રાખ્યો છે. પરંતુ પુસ્તકને અંતે એક સ્વતંત્ર વિભાગે જ આ સર્વ પ્રશ્નોનું દિગ્દર્શન કરેલું હોવાથી, આ પુસ્તકે ઉપરના નિયમનો ભંગ થયેલ દેખાશે.

પ્રસ્તાવના

હવે આ પાંચમા ભાગના દેહ વિશે એ શબ્દો કહીશું.

અમારી એમ માન્યતા છે કે, આંધ્રવંશનો ઇતિહાસ મેળવવા હજી સુધી જોઈએ તેટલો પ્રયત્ન કરાયો જ નથી એટલે સ્વાભાવિક છે કે, તે વંશની સ્વતંત્ર હકીકત આ પુસ્તકમાં રજૂ કરાયલી છે તે પ્રમાણમાં અદ્યપિ કયાંય પ્રગટ થયેલી નજરે પડશે નહીં. આ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી અમે ગર્વ ધારણ કરવા માંગતા નથી પણ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ કે, ઉત્તરહિંદના ઇતિહાસનો અધાર ઉકેલવામાં અત્યાર સુધી જેમ પરિશ્રમ તેઓએ ઉઠાવ્યો છે, તેમ હવે પછી દક્ષિણહિંદના ઇતિહાસના ઉકેલમાં પણ તેમના પરિશ્રમનો પ્રવાહ-ધોધ વાળતા રહે; પરિણામે સકળ ભારતદેશનો ઇતિહાસ જાણવાનું ભારતખાળકોને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય.

આંધ્રપ્રજાના ઇતિહાસ માટે આખો એ અગિયારમો ખંડ સ્વતંત્રપણે રોક્યો છે. તેના ચૌદ પરિચ્છેદ પાડ્યા છે. પ્રથમના ચાર પરિચ્છેદમાં તેમનાં, જાતિ, કુળ, ઉત્પત્તિ, વંશ, સમય, સંખ્યા, નામાવળી, અનુક્રમ, ઉપનામો-ગિરદોષ. ઇ.ની પ્રાથમિક સમજૂતિ આપવામાં આવી છે.

તે પછીના બેમાં-પાંચમા અને છઠ્ઠામાં-જે જે શિલાલેખો આંધ્રપતિઓએ પોતે કોતરાવ્યા છે અથવા કોઈને કોઈ રીતે તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતા લાગ્યા છે તે તે સર્વે સંક્ષિપ્તમાં ઉતારીને, જરૂર લાગે તેટલી તેમની સમજૂતિ આપી છે. તે પછીના આઠ પરિચ્છેદોમાં-સાતથી ચૌદ સુધીમાં-ત્રીસે આંધ્રપતિઓનાં જીવનવૃત્તાંત જેટલાં શોધી શકાયાં તેટલાં વર્ણવ્યાં છે. અને સૌથી છેવટે, પ્રશસ્તિમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે “પ્રાચીન ભારતવર્ષનું” પ્રકાશન થવા માંડ્યું ત્યારથી, જે કોઈચર્ચા-ટીકા કે પ્રશ્નો (રૂબરૂમાં, વૃત્તપત્રોમાં અથવા તેા પ્રકાશન રૂપે) ઉપસ્થિત થયા અમને જણાયા, તે સર્વેમાંથી સુખ્ય અને મહત્વના હતા તેના ખુલાસા જોડવામાં આવ્યા છે. ધારૂં છું કે તેથી તે તે પ્રશ્નકારના મનનું સમાધાન થઈ જશે.

પ્રથમના આર પુસ્તકમાં નવીન હકીકત તો ભરેલી હતી જ, પરંતુ આ પાંચમામાં તો તેથીયે વિશેષ નવીન છે. એટલે ટૂંકામાં ટૂંકો ઉદ્દેશ કરવા જતાં પણ, પ્રસ્તાવનાનું કદ વધી જવાની ખીક રહે છે; જેથી સારો રસ્તો એ છે કે, ચૌદે પરિચ્છેદના આરંભમાં ઉતારેલ સંક્ષિપ્ત સાર વાંચી જવા વિનંતિ છે. માત્ર ખાસખાસ એ ત્રણ આખતો ઉપર લક્ષ્ય દોરવું રહે છે તેનો જ ખ્યાલ અંત આપીશું.

(૧) આંધ્રવંશના સ્થાપક શ્રીમુખનો સમય, માતપીતા અને કુળને લગતી હકીકત તદ્દન આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવી લાગશે. (૨) શકસંવતની સ્થાપના ઇ. સ. ૭૮માં શાલિવાહન રાજાના હસ્તે કરવાની મનાઈ છે તે મંતવ્યમાં પણ ઘણી રીતે સુધારો કરવા યોગ્ય જણાશે. (૩) મૈત્રક, ત્રૈલોક અને ચાલુક્યવંશોની ઉત્પત્તિનું ભેડાણુ શુભવંશ સાથે હોવાનું પુરવાર કરી બતાવ્યું છે જેથી તે સર્વના સમય વિશે પણ નવીન જ પ્રકાશ પડતો જણાશે. (૪) પ્રાચીન સમયે રાજાઓ વચ્ચેનાં યુદ્ધોને રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ જે ભેવાતું રહ્યું છે તેમાં પણ ફેરફાર કરીને કેવળ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી નિહાળવાનું બતાવાયું છે. એટલે પણ ભારતીય ઇતિહાસનું કલેવર બદલાઈ જતું દેખાશે. (૫) તે જ પ્રમાણે (સુદર્શન તળાવ અને હાથીગુંદા આદિના) શિલાલેખો, (સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના) ખડક લેખો અને (આંધ્રપતિઓના) દાનપત્રો પણ ધાર્મિક ગૌરવતા બહેર કરતા બતાવાયા છે; એટલે રાજ્યનું તેમજ પ્રજાનું માનસ રાજ્યલોભ અને દ્રવ્યલોભને બદલે આત્મીય ભાવનાથી પોષાયતું તથા તે જ માર્ગે વહેતું જતું દેખાશે. આવા આવા પ્રકારના નવીન તરવો પ્રગટ થતાં જણાયાં છે; જે સર્વેનો નવીન દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા હવે ઉભી થતી જણાય છે.

એટલે જ પુ. ૪ની પ્રસ્તાવનામાં જે શબ્દો મેં ઉચ્ચાર્યા છે તે ફરીને જણાવવાની રજા લઉં છું કે “ભૂતકાળના વિદ્વાનો ભૂલ ખાય જ નહીં, તેઓ જે વહે છે અથવા વધા છે તે સર્વદા જડખેશલાકે જ રહેવું ભેઈએ ઇ. ઇ. પ્રકારનું માનસ હવે પલટો માંગે છે.” આટલી વિનંતિ કરી આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરું છું.

વડોદરા, રાવપુરા
વસંતપંચમી
વિક્રમર્ક ૧૯૬૭

વિશ્વોપાસક

ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

પ્રકાશકોનું નિવેદન

દરેક વખતની પેઠે સવાવર્ષને બદલે આ વખતે અઢીવર્ષે પુસ્તક બહાર પડે છે. તેનું કારણ અમારી આગસ નથી, પરંતુ વચ્ચે ઇંગ્રેજી શ્રેણિના ત્રણ પુસ્તકો પ્રકટ કરવાં પડ્યાં હતાં. ગુજરાતી શ્રેણિનું આ પુસ્તક અણધાર્યું નીવડ્યું છે. તેથી તે નોંધાયલા ગ્રાહકોને માત્ર બંધામણી ખર્ચ લઈને સેટ તરીકે આપ્યું છે.

અત્ર ગુજરાતી શ્રેણી સંપૂર્ણ થાય છે. એટલે અગાઉથી થનાર ગ્રાહકને જે સગવડતા અપાતી હતી તે હવે પાછી ખેંચી લેવામાં આવે છે. જેથી પાંચે પુસ્તકની છૂટક કિંમત રૂ. ૩૦) છે તે આખો સેટ ખરીદનારને ૨૦% કમિશનથી એટલે રૂ. ૨૪)માં અપાશે. છતાં કચવચાટ ન ઉત્પન્ન થાય માટે આવતા છ માસ સુધી-એટલે તા. ૧-૭-૪૧ સુધી-આખો સેટ ખરીદનારને રૂ. ૨૨)માં આપવાનું ચાલુ રાખીશું.

લઠાઈને અંગે જેમ અનેક ચીજોના ભાવો વધી ગયા છે તેમ પ્રકાશન અંગે પણ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે અમારે કેટલોક બેજો ઉપાડવો પડ્યો છે પરંતુ વિદ્યાપ્રચારના મૂળ આશયની સરખામણીમાં તેને અલ્પ ગણીએ છીએ.

પોતાના દેશના ઉદ્ધાર માટે તેનો ખરો ઇતિહાસ જાણવાની અતીવ ઉપયોગિતા તો સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે જ. પરંતુ મોટો ભાગ જેમ માને છે કે, અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસના જ્ઞાન કરતાં, તાત્કાલિક પૂર્વના કે બહુતો બસો ચારસો વર્ષ પૂર્વનાની ખાસ જરૂર ગણાય; એટલા માટે કે બન્ને સમયની તુલના કરી, તેમાંથી અગત્યનો સાર તારવી શકાય. જ્યારે થોડાક ભાગનું-જેમાં અમે પણ સંમત છીએ-એવું માનવું છે કે, નજીકના કરતાં વિશેષ પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ જાણવાથી જ ફાયદો લઈ શકાય; કેમકે જેમ સરખામણીનો સમય નજીક, તેમ બન્ને વચ્ચેના મુદ્દાઓ અતિ સૂક્ષ્મ રહે, એટલે જેમ તારવણી કરવામાં મુશ્કેલી તેમ તેનો ઉપાય શોધવામાં પણ કઠિણતા; અને વિશેષ ઉપયોગી તત્ત્વ જે કળ-પરિણામ, તેની તો સંભાવના પણ ઝોછી જ. આ સર્વ વિદ્વાનનાં નિવરણ માટે, સરખામણી કરવા ધારેલ બે સમયના ઇતિહાસ માટે વિશેષ અંતર યોજવું રહે. જેમ અંતર વિશેષ તેમ પરિણામ વધારે કળદાયી નિવડવા વધી રહે. એટલે જ જે પ્રાચીનતમ સમયનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ મેળવી શકાય તેમ છે તેને અમે પસંદ કર્યો છે.

આપણા દેશના ખાસ અભ્યાસીઓ તો, ખીજા વિષયના પ્રમાણમાં આમે ઓછા છે જ. તેમાંયે જે સમય અમે હાથ ધર્યો છે તે માટેના તો ઘણાએ ઓછા જ. આ કારણથી બહારના વિદ્વાનોના ચરણે અમારું મંતવ્ય ધરવા, વિશેષ-પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવેલી. તે માટે ઉતાવળ કરી ઇંગ્રેજી શ્રેણિનું કામ હાથ ધર્યું. દેવયોગે લઠાઈ ફાટી નીકળી અને અમારા તે પ્રકારના પ્રચાર કાર્યમાં વિદ્વા ઉભાં થયાં; કેમકે સરકારે પરદેશ જતાં આવતાં સર્વ સાધનો ઉપર અંકુશ મૂકી દીધાં છે. એટલે હાલ તો તે કામ ત્યાંથી જ અટક્યું છે. પરંતુ હિંમત છે કે, તે બાબતો માર્ગ ઉઘાડો થતાં જ, અટકી પડેલું કાર્ય આગળ ધપાવીશું અને પરમાત્માની કૃપા હશે તો મનધાર્યું પરિણામ મેળવીશું.

વિશેષ કાંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી. જે જે ગ્રંથોનો, સાધનોનો ઇ. ઇ.નો કિંચિત્ત યા મોટા પ્રમાણમાં આ પ્રકાશન પરત્વે ઉપયોગ કરાયો હોય તે સર્વનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. એજ વિનંતિ

સેવકે

વડોદરા : રાવપુરા
૧૯૬૭ : વસંતપંચમી

શશિકાન્ત એન્ડ કું. ના
ચથામટિત

ચિત્ર પરિચય

નીચેના વર્ણનમાં પ્રથમનો આંક ચિત્રની સંખ્યાસૂચક છે, બીજો આંક તે ચિત્રને લગતો અધિકાર કયા પાને આ પુસ્તકમાં ઉતાર્યો છે તે બતાવવા પૂરતો છે; સર્વ ચિત્રોને સંખ્યાના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવ્યાં છે. તેથી કયું ચિત્ર કયા પાને છે તે સહેલાઈથી શોધી કઢાય તેમ છે. કોઈ ચિત્ર તેની કોઈ વિશિષ્ટતાને અંગે આડું અવળું મૂકવું પડ્યું હોય કે એક કરતાં વિશેષવાર રજુ કરવું પડ્યું હોય તો તે હકીકત તેનો પરિચય આપતાં જણાવ્યું છે.

આગળની પેઠે આ પુસ્તકમાં પણ ચિત્રોને ત્રણ વર્ગમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

(૧) સામાન્ય ચિત્રો (૨) પરિચ્છેદનાં મથાળાનાં શોભનચિત્રો (૩) અને રાજ્ય વિસ્તાર બતાવતા તથા અન્ય ઔપદેશિક નકશાઓ. પ્રથમવર્ગે ૧૬, દ્વિતીયે ૧૪ અને તૃતીયે ૮ મળી કુલ ૪૧ ચિત્રો રજુ કર્યા છે.

પ્રથમ આપણે સામાન્ય ચિત્રોનું વર્ણન કરીશું.

(અ) સામાન્ય ચિત્રો

આકૃતિ વર્ણન
નંબર પૃષ્ઠ

- ૧ કવર કલ્પવૃક્ષ અથવા કલ્પદ્રુમનું ચિત્ર છે. તેનો પરિચય પુ. ૨, પૃ. ૨૮ માં અપાઈ ગયો છે. તે જોઈ લેવા વિનંતિ છે.
- ૨ ૩૦૬ સાંચી સ્તૂપના ધુમટનું દશ્ય છે. તેનો કેટલોક પરિચય પુ. ૨ માં પૃ. ૨૬ અને આગળ ઉપર આપેલ તે વાંચી લેવા સાથે આ પુસ્તકે પૃ. ૩૦૬, ૩૧૪, ૩૧૭, ૩૨૬ તથા ૩૩૭-૩૮ અપાયેલ વર્ણન જોડીને વાંચવા વિનંતિ છે. સમગ્ર વાંચનથી પાકી ખાત્રી થશે કે સાંચીસ્તૂપ અત્યાર સુધી મનાઈ રહ્યું છે તેમ ઔદ્ધર્મનું સ્મારક નથી જ; પરંતુ તે જૈનધર્મના અંતિમ તીર્થ-કર શ્રી મહાવીરના દેહને અગ્નિદાહ દીધો તે ઉપર ચણાયલું સમાધિસ્થાન છે.
- ૩ ૩૩૩-૪ રાજા ખારવેલે કેાતરાવેલ હાથીગુંફાના પ્રવેશદ્વારે ઉભા કરાવેલ હાથીનું ૩૪૫-૬ ચિત્ર છે. તેનો પરિચય પુ. ૪ માં આકૃતિ નં. ૩૬ માં અપાયો છે તથા વિશેષ અધિકાર આ પુસ્તકે આપ્યો છે. ખાત્રી થાશે કે લેખ ખારવેલ રાજ્યના સમયનો છે જ્યારે પ્રવેશદ્વારનો હાથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયનો છે. આ ઉપરથી વિશેષ પુરાવો એ મળી રહે છે કે ખારવેલ પોતે પ્રિયદર્શિનનો પુરોગામી છે, નહીં કે જેમ મનાઈ રહ્યું છે તેમ

- પાશ્ચાદ્ગામી. વળી પ્રિયદર્શિન સમ્રાટનું ઓળખ ચિન્હ-મહોર છાપ હસ્તાક્ષરની મહોરનું ચિન્હ હાથી હતું તે પણ સાબિત થઈ જાય છે.
- ૬-૭ ૩૦૮-૯ અમરાવતી સ્તૂપના પ્રદેશમાંથી ખોદતાં મળી આવેલી બે મૂર્તિઓ છે. પ્રથમ નજરે જોતાં જ તે મૂર્તિઓ જૈનધર્મના રૂઝમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથની હોવાની ખાત્રી થાય છે. એટલે આ અમરાવતી સ્તૂપ પોતે પણ જૈનધર્મનું સ્મારક હોવાનું પુરવાર થાય છે. કેટલોક પરિચય પુ. ૪ માં આકૃતિ નં. ૩૮-૩૯ માં આપ્યો છે તે વાંચી જવા વિનંતિ છે.
- ૮-૯ ૩૩૭-૮ આકૃતિ નં. ૬-૭ ની પેઠે આ બે ચરણપાદુકાઓ પણ અમરાવતી સ્તૂપના ખોદાણુમાંથી મળી આવેલ છે. તેને લગતું વર્ણન પુ. ૪ આકૃતિ નં. ૨, ૩ તથા ૪૦-૪૧ માં અપાયું છે. વળી વિશેષ અધિકાર આ પુસ્તકે પૃ. ૩૦૭-૮ ઉપર લખાયો છે એટલે અન્ય કાંઈ લખવાની આવશ્યતા રહેતી નથી.
- ૧૦ ૩૦૬ રાબા ખારવેલે બેજાતટનગરે બંધાવેલ મહાવિજય પ્રાસાદ-અમરાવતી સ્તૂપનું આ ચિત્ર છે. સર્વ અધિકાર પુ. ૪ માં આકૃતિ નં. ૩૭ નીચે પૃ. ૩૧૬ થી આગળનાં પૃષ્ઠે અપાઈ ગયો છે. વિશેષ લખવા જેવું રહેતું નથી છતાં જે યોગ્ય લાગ્યું તે આ પુસ્તકે પૃ. ૩૦૬ થી આગળમાં આપવામાં આવ્યું છે. વળી આ પ્રદેશ ઉપર આંધ્રપતિઓનું કેવું પ્રભુત્વ હતું તેનો ખ્યાલ આ પુસ્તકે પૃ. ૭૨ થી ૭૪, ૧૬૬ થી ૧૭૪ અને પૃ. ૨૨૫-૨૬ સુધી પણ છૂટોછવાયો અપાયો છે.
- ૧૧ ૩૦૭ જગન્નાથપુરીના મંદિરમાં સ્થાપિત થયેલ ત્રિમૂર્તિનું ચિત્ર છે. આવું એક બીજું ચિત્ર સાંચી સ્તૂપવાળી જગ્યામાંથી મળી આવ્યું છે. એટલે સાબિત થાય છે કે, આ બન્ને—જગન્નાથપુરી અને સાંચીના સ્થાનો એક જ ધર્મનાં પ્રતીક રૂપે છે. વર્ણન પુ. ૪ માં આકૃતિ નં. ૪૨ તળે અને જે કાંઈ બાકી આપવા યોગ્ય હતું છે આ પુસ્તકે પૃ. ૩૦૭-માં આપવામાં આવેલ છે.
- ૧૨ ૩૦૭ ત્રિરત્ન તરીકે ઓળખાવાતાં ચિન્હ રૂપે છે. પુ. ૪ માં આકૃતિ નં. ૪૩ માં તેનું વર્ણન અપાઈ ગયું છે. ફરીને વાંચી જવા વિનંતિ છે.
- ૧૩) પુ. ૨માં મૌર્યવંશીય સમ્રાટ અશોકવર્ધન તથા પ્રિયદર્શિનનાં મહોરો છે. તે બન્ને ૧૪) આકૃતિ વ્યક્તિઓ ઇતિહાસના અભ્યાસકોને એટલી બધી પરિચિત છે કે, તે નં. ૨૦ વિશે લખવાની કાંઈપણ જરૂરિયાત જ લેખી ન શકાય. માત્ર મને જે તથા ૨૭ ભિન્નતા માલૂમ પડી છે તેનો ખ્યાલજ આપવો રહે છે. તે માટે પુ. ૨માં તેમનાં જીવન ચરિત્ર નજર તળે કાઢી નાંખવા લલામણુ કરવી રહે છે.
- ૧૫) પુ. ૧માં મથુરા, સાંચી અને ભારહૂત સ્તૂપનાં તોરણનાં દર્શનો છે; તથા મથુરામાંથી ૧૬) આકૃતિ મળી આવેલ પૂજા કરવા માટેનો એક પટ છે. તે સર્વનું વર્ણન પુ. ૧માં

- ૧૭) નં. ૩૧ પૃ. ૧૬૬ નીચે તથા તેના ચિત્ર પરિચય વર્ણનમાં અપાયું છે. વિશેષ
૧૮) ૩૨, ૩૩ પરિચય આ પુસ્તકે આકૃતિ નં. ૨, તથા અત્રે દર્શાવેલ પૃ. ૩૧૩-૧૫
તથા ૩૪ અને તે ઉપરાંત નીચેની આકૃતિ નં. ૧૬નું વર્ણન વાંચીને સરખાવી
જેવાથી મળી રહેશે; આ સર્વ સ્મારકોને ઔદ્યર્ધ સાથે સંબંધ છે કે
જૈનધર્મ સાથે સંબંધ છે તે સ્વયં સિદ્ધ થઈ જાય છે.
- ૧૯) આ ત્રણે ભિન્નભિન્ન સ્થળે આવેલાં સિદ્ધસ્તંભો છે. સરખામણી કરી શકાય
૨૦) માટે અત્રે રજુ કરવામાં આવ્યા છે. તે સર્વનો મુખ્યપણે પરિચય તો
૨૧) તેમને લગતાં ઐતિહાસિક વર્ણનો જ્યાં આવે છે ત્યાં કરાયે છે; જેમકે
નં. ૧૬વાળા મથુરા સિદ્ધસ્તંભનો પુ. ૩માં આકૃતિ નં. ૨ તથા ૨૬માં;
નં. ૨૦વાળા સારનાથસ્તંભનો પુ. ૨માં આકૃતિ નં. ૩૫ તળે તેમજ
પુ. ૧ આકૃતિ નં. ૧૭માં; અને નં. ૨૭વાળા સાંચીસ્તંભનો પુ. ૧ આકૃતિ
નં. ૨૬ નીચે પરિચય અપાયેલ છે, તેથી અત્ર તે ઉતારવાની જરૂરિયાત
રહેતી નથી. માત્ર ઉપર વર્ણવાયેલી સર્વ આકૃતિઓનો સમગ્રરીતે પરિચય
સાધી શકાય તે માટે તેમને આ એકત્રીત કરીને રજુ કરાઈ છે.

(આ) શાલન ચિત્રોની સમજ

એકાદશમ ખંડ

- પ્રથમ પરિચ્છેદ:**—કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓના વચ્ચેના પ્રદેશના આર્ય રાજા, ત્યાંના
અનાયો સાથે, લક્ષ્મણીથી જોડાઈ સંબંધી બને છે. આમ વિરૂદ્ધ પ્રબલ્યો એક થઈ
પ્રગતિ સાધે છે. રાજા ખારવેલ શ્રીમુખને મારી હઠાવી દક્ષિણમાં કાઢી મુકે છે.
- દ્વિતીય પરિચ્છેદ:**—રાજ્યની હાથણી મહાનંદને રાજ્યને યોગ્ય પુરુષગણી તેના ઉપર
કળશ ઢાળે છે, જોકે તે નંદનો શત્રુપુત્ર હતો. આ બાબત વિદ્વાનોમાં ભારે વિવાદ
અને ઉદ્ઘાપોહ મચાવે છે.
- તૃતીય પરિચ્છેદ:**—પ્રજા રાજ્યગાદી બદલાવાથી સ્થળાન્તર કરે છે. ગરીબ કે તવંગર
સર્વે પોતપોતાનો નાનો મોટો ખટલો લઈ એક ગામ છોડી બીજે ગામ પહોંચી
જાય છે. નાગ પ્રજા અને રાજાનો દબાવો તે વખતે ભારે હતો.
- ચતુર્થ પરિચ્છેદ:**—અત્યારે ભલે ખંડેર છે પરંતુ પ્રાચીનકાળે અમરાવતી કિલ્લાથી
રક્ષાએલી એક સુંદર નગરી હતી. પ્રિયદર્શિન, શાતકરણિને તેના લશ્કર સાથે
નસાડી મૂકે છે. અગ્નિમિત્ર પતંજલિની મદદ ઇચ્છે છે ને પતંજલિ અગ્નિમિત્ર
પાસે યસ કરાવે છે.
- પંચમ પરિચ્છેદ:**—રાજા શિલાલેખો કોતરાવી ઇતિહાસને અમરત્વ આપે છે. ને જૂત
અને ભવિષ્યનો કંઈક અવનવી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રાચતો ઉભો છે. દૂર આદ્યા જતા
મુસાફરો આ વહેતા ઇતિહાસના પ્રતિક થતા અદ્યથ થાય છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદ:—રાણી પણ ઇતિહાસના અમરપાટ સમા શિલાલેખો કાતરાવે છે.

પ્રાચીન ભારતવર્ષ બળ, શીલ, વૈભવને વિદ્યાકળાથી ગુંજતો હતો.

સપ્તમ પરિચ્છેદ:—રાણી નાગનિકા લગ્નગ્રંથીથી બેઠાય છે. રાજકુમાર સગીર ઉમરનો હોવાથી રાણી રાજ્યકારોબાર બંતે સંભાળે છે. પોતાને નહિ, પણ નંદના કુમારને ગાદી મળી તેથી શ્રીમુખ દક્ષિણ તરફ પોતાના બળ સાથે ચાલ્યે જાય છે ને ત્યાં રાજ્યસત્તા સ્થાપે છે.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ:—બિલાડીના મુખ જેવા આકારનો આગળો હતો. અકસ્માતે પડી જવાથી રાજકુમાર સ્તનપાન કરતાંજ ઘવાય છે ને તેથી તેનો કફળ અંત આવે છે. આથી નિર્દોષ બિલાડીઓનું આવી બને છે. પરદેશો સાથેના સંબંધો તો ચાલુજ હતા ને કેઈ કાળના પ્રવાસીઓએ ભારતના પ્રાણ અને શક્તિનાં મુક્તકંઠે ગુણુગાન કર્યું છે. કુમારી સંઘમિત્રાં ધર્મપ્રચારાર્થે વહાણમાં બેસી પરદેશ ગઈ હતી.

નવમ પરિચ્છેદ:—રાજ પ્રિયદર્શિને પોતાનાં સગાંવહાલાં જે સ્થળે મરણ પામેલાં, તે સ્થળનું સ્મરણ રાખવા ત્યાં નાના ખડકલેખો ઉભા કરાવેલા. તિવલકુમાર બદમાશોના કાવત્રાનો ભોગ બની માર્યો જાય છે. રાજ શાતકરણિ પતંજલિ મહાશયને માન આપી મિત્ર બનાવી મહદ્સ્થાને સ્થાપે છે.

દશમ પરિચ્છેદ:—રાજ અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાનાં લગ્ન, ઇતિહાસના એક મહત્વના બનાવના સ્મરણમાં હોઈ ચિરંજીવ છે. નહપાણના જમાઈ રૂપભદ્રને નાશિકનાં તીર્થસ્થાનો જીતી લઈ ત્યાં સુધી ધ્વજ ફરકાવેલો. વિક્રમાદિત્યના પરાક્રમથી યવનસેના હારી ને દેશ તેમના ત્રાસથી મુક્ત બન્યો.

એકાદશમ પરિચ્છેદ:—રાજ શાલીવાહન પરાક્રમી હતો, તો પણ તેનો સાહિત્ય પ્રેમ એટલોજ તીવ્ર હતો. તે લંકા જીતી લઈને ત્યાંની રાજકુમારી પરણ્યો હતો. શાલીવાહન ધર્મપ્રેમી પણ તેવોજ હતો. તેણે પાલીતાણામાં પુષ્કળ દેવદેવાલયો બંધાવી ધર્મધ્વજ શેપેલો.

દ્વાદશમ પરિચ્છેદ:—ઇતિહાસનાં સ્મરણચિન્હ સમી પગલીઓને નવ યુવાન યુવતી અંજલિ અર્પે છે. ને ઉગતા કાળ તરફ ફાળો ભરતો યુવાન ચાલી નીકળે છે.

ત્રયોદશમ પરિચ્છેદ:—મ્લેચ્છોના ત્રાસથી બચાવનાર મહાપુરુષનો જન્મ એક વિચક્ષણ બનાવનું કારણ બની જાય છે. ગંગાજળમાં સ્નાન કરતી એક સુંદર બાળા સાથે નાગકુમાર મુગ્ધ બને છે ને કુંવરનો જન્મ થાય છે. તે મહાપુરુષ ધર્મનો તેમજ દેશનો ઉદ્ધાર કરી ઇતિહાસમાં અમર થાય છે. રાજ હાલ, માટીનાં રમકડાંથી સૈન્ય રચના કરતો ને તે રમકડાં જીવતાં સ્વરૂપ ધારણ કરતાં દુશ્મનોનાં કાળ બની જતાં.

ચતુર્દશમ પરિચ્છેદ:—મહારાજ્યોની પડતી વખતે અંધેર ભયાનક હોય છે. નાનાં નાનાં રાજ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. બળવાઓ થઈ નાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનો જન્મી જાય છે. ને પોતપોતાના નાના નાના કટકાઓમાં સંતોષ લઈને એક બીજા સાથે સમજૂતિ રાખી સ્વતંત્ર રાજ્ય વ્યવહાર ચલાવે છે.

(દ) નકશાને લગતી સમજ

- ૪ ૧ ૩૧૩-૧૫ આકૃતિ નં. ૪ તથા ૫ જનરલ કનિંગહામના “બારહૂત સ્તૂપ” નામક પુસ્તકમાંથી ઉતારવામાં આવ્યા છે તેમાં આ. ૪, બારહૂત અને રૂપનાથ જે પ્રદેશમાં આવ્યા છે તે સ્થળનો નકશો છે. ગંગા નદીની શાખારૂપ એક નદીના તીરપ્રદેશમાં આ બન્ને સ્થળો આવેલ છે. બન્નેની વચ્ચે પંદર-વીસ માઈલનું અંતર સંભવે છે. જી. આઈ. પી. રેલવેના જબલપુર અને સતના સ્ટેશન વચ્ચે તેમનાં સ્થાનો છે. રૂપનાથના સ્થળે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને શિલાલેખ ઉભો કરાવી પોતાની મહોર છાપ સમાન હસ્તિ કોતરાવેલ છે. ત્યાં જોનાના બારમા તીર્થંકર શ્રી વાસુપૂજ્યનું નિર્વાણ થયેલ છે; તથા તેની અને જબલપુરની વચ્ચેના આ પ્રદેશમાં પ્રાચીન સમયના અંજદેશની રાજધાની ચંપાનગરીનું સ્થાન આવેલ છે જેના ખંડિયરો અથવા ભૂગર્ભમાં દટાયેલાં પડી રહ્યાં છે. આ સર્વ હકીકત પુ. ૨માં પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે જણાવેલ છે. વિશેષ જે કાંઈ છે તે આ પુસ્તકે ચંપાને લગતું વર્ણન પૃ. ૩૧૬ થી ૨૫ તેમજ પુ. ૧ પૃ. ૭૬ થી ૭૮ સુધીમાં અપાયું છે તે વાંચી માહિતગાર થવા વિનંતિ છે. બારહૂત વિશે નીચે આકૃતિ નં. નં. ૫માં જુઓ.
- ૫ ૨ ૩૧૪ બારહૂતને લગતો પરિચય પુ. ૧-૨માં જ્યાં તે સ્તૂપનું વર્ણન લખાયું છે ત્યાં અપાઈ ગયેલ છે તેમજ આ પુસ્તકે પૃ. ૨૧૩ થી ૧૫ તથા ૩૨૬-૨૮ સુધીમાં પણ અપાયેલ છે. આ સ્થાને જોનાના ૨૪મા તીર્થંકર શ્રીમહાવીરને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ હોવાથી તે ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી બે રાજવી-કેશલપતિ પ્રસેનજીતે અને મગધપતિ અજાતશત્રુએ-પોતાની લક્ષિત દર્શાવતાં અનેક દરજ્યો કોતરાવ્યાં છે.
- ૬ ૩ ૬૬ ગોવરધનસમયને લગતો નકશો છે; જ્યાં ક્ષહરાટ નહપાણના સમયના તથા આંધ્રપતિઓએ ઉભા કરાવેલા નાસિક, નાનાઘાટ જુન્નેર, કન્હેરી કાલેઈ ઈ. ઈ.નાં શિલાલેખો તથા ત્રિરશ્મિ અને રૂક્ષ-રથાવર્ત નામના પર્વતો, તેમજ પૈઠ (પૈઠણ)-રાજનગર આવેલું છે; તે બધાં સ્થાનો વ્યક્ત કરતો આ નકશો પુસ્તકના અંતર્વર્ણનેજ અપાયો છે. તે તે સ્થાનના વર્ણન સાથેનો પરિચય મેળવી લેવો, મુખ્યતઃ પાંચમ અને પાંચમ પરિચય લેખનો પરિચય કરી લેવાથી સમજૂતિ મળી રહેશે.

આકૃતિ નં. વર્ણન
૨૨ ૪ ૧૪૬

૧૭

મગધપતિ નંદ બીજાની શૂદ્રાણી પેટે જન્મેલ જ્યેષ્ઠ પુત્ર-શ્રીસુખને સમાજપ્રવૃત્તિ વિષમ સ્થિતિને લીધે રાજ્યહક પડતો મૂકી, દક્ષિણ હિંદ-મોશાળ તરફ-ચાલી નીકળવાનું થતાં, આરંભે કેવળ નાના વિસ્તાર ઉપરજ અધિકાર જમાવી સંતોષ લેવો પડ્યો હતો તે દર્શાવે છે. અને તે પછી સ્વયંજે માર્ગ મોકળો કરતો તથા પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપતો માલૂમ પડે છે.

૨૩ ૫ ૧૬૧

ઉત્તર હિંદમાં મગધ સમ્રાટ બિંદુસાર રાજ્યે પં. ચાણક્યના મરણબાદ અવિચારી રાજનીતિને લીધે ફાટી નીકળેલ બળવાને પરિણામે નં. ૪ આંધ્રપતિ મલ્લિકશ્રી વદસતશ્રી શાત-કરણિએ આંધ્ર સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણે હિંદમાં કેટલો વધારી મૂક્યો હતો તેનો ખ્યાલ આપે છે; તથા બિંદુસાર પછી ગાદીએ આવનાર અશોકવર્ધનને ગૃહકલેશ અંગે, તેમજ રાજ્યની વિષમ પરિસ્થિતિને અંગે, વારસામાં મળેલ સંકુચિત રાજ્યહકને સાચવી રાખવામાંજ જીવન વ્યતીત કરવું પડ્યું હતું તે સાબિત થાય છે.

૨૪ ૬ ૧૮૮

સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે મગધસામ્રાજ્ય સર્વોપરી ઉત્કૃષ્ટસ્થાને પહોંચ્યું (જુઓ પુ. ૩માં તેનો નકશો) હોવા છતાં, તેના વારસદારે ધર્મેષ્ઠનું તેમજ તુંડમીજાળ રાજનીતિ ગ્રહણ કરવાથી કેવી રીતે સામ્રાજ્ય એકદમ ભાંગી પડ્યું હતું; તથા તેની પાછળ રાજલગામ સંભાળનાર શુંગવંશી રાજઅમલ કેવો હાલકડાલક સ્થિતિમાં પસાર થયે જતો હતો તેનો અચ્છો ખ્યાલ આપવા સાથે, દક્ષિણ હિંદમાં પણ મજબૂત હાથે કામ લઈ શકે તેવા બે ત્રણ નૃપતિઓ થયા હોવા છતાં, તેમને સ્વગૃહ સાચવી રાખવા જેવી નીતિજ અખત્યાર કરી સંતોષ લેવો પડ્યો હતો તે દર્શાવે છે. શુંગવંશી અમલના અતે રાત્રી દિવસ ઉભાગરામાં દિવસો પસાર કરી, ક્ષહરાટ નહપાણના રાજઅમલમાં કાંઈક 'હા-આ-શ' ભોગવી રહેલ તથા નિરાંતે ધંધેધાપો ખેલી રહેલ પ્રજામાં, પાછો શક પ્રજાનો અમલ આવતાં, હથેળીમાં જીવ લઈને સઘળો સમય જે પસાર કરવો પડતો હતો તેમાંથી શકારિ વિક્રમાદિત્ય-ગર્દભીલે, નં. ૧૭ આંધ્રપતિની કુમક લઈ સારાથે ઉત્તર હિંદમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તથા પ્રજાએ તે બનાવની ખુશાલીમાં તેના નામનો સંવત્સર ચલાવી કૃતજ્ઞતા બતાવી ઋણુકેડન કર્યું હતું, તે સ્થિતિ ઉત્તર હિંદની જેમ બતાવી આપે છે, તેમ દક્ષિણ હિંદમાં તો, કેમ જાણે

- કાંઈજ બનવા ન પામ્યું હોય અને સર્વત્ર શાંતિ અને શાંતિજ
વ્યાપ્ત થઈ રહેલી હોય તે પ્રમાણે, નં. ૭ થી ૧૭ આંધ્રપતિના
રાજઅમલની સ્થિતિનું દર્શન થયા કરે છે.
- ૨૫ ૭ ૨૩૪ તે બાદ ઉત્તર હિંદમાં ગર્દભીલવંશી વિક્રમચરિત્રના
પરાક્રમના પ્રતાપે, ઠેઠ કાશ્મિરસુધી જેમ રાજ્યસત્તા દંઢ કરી
શકાઈ હતી, તેમ દક્ષિણ હિંદમાં પણ તેવાજ પ્રબળ પ્રતાપી
અને વીરશિરોમણી રાજા હાલ નં. ૧૮ આંધ્રપતિના સમયે,
પોતાના આબાધે વંશના ત્રીસે રાજાઓ કરતાં, રાજ્ય વિસ્તાર
વધવાની સાથે સિંહલદ્વીપમાં પણ તેની હાક વાગી રહી હતી
તે બતાવવામાં આવ્યું છે.
- ૨૬ ૮ ૧૩-૧૪ કોઈની સ્થિતિ સર્વદા, ઉચ્ચશિખરે ટકી રહેતીજ નથી
પરિચ્છેદે અને ટકી રહે તો પછી દુનિયાનું જીવન નિરસ બની જાય.
એટલે કાંઈ ઉચ્ચ નીચું થવા જેવું કુદરત કયાં જ કરે છે. આંધ્ર-
વંશના લલાટે તે નિયમ અનુભવમાં ઉતરવાનું નિર્માણ થયું દેખાય
છે. પ્રથમ તો એક પછી એક એવો અનુક્રમ, તેજ અને છાયારૂપે,
કેટલાંક વર્ષ સુધી નં. ૧૬ થી ૨૪ના રાજ્ય દરમિયાન પ્રવર્તતો
રહે છે અને નં. ૨૫ અને ૨૬નો અમલ ખતમ થતાં, ઉત્તર
હિંદના અવંતિપતિ ચક્રવર્તીઓનો ડોળો દક્ષિણ હિંદ તરફ
ઉતરી પડતો દેખાય છે. પરિણામે મહારાષ્ટ્રનો ઉત્તર ભાગ
ખાલી કરી તેમને વિશેષ દક્ષિણતરફ હઠી જવું પડ્યું હોય એમ
સમજાય છે (જુઓ પુ. ૪માં કનિષ્ક ખીજનો નકશો). અને
અંતે હિંદભરના-બહુકે સારીયે દુનિયાના સર્વરાજવંશોમાં ૬૮૮
વર્ષ જેટલું દીર્ઘતમ આયુષ્ય લોગવી આંધ્રવંશને ઇતિહાસના
પટ ઉપરથી સદાને માટે વિલીન થવું પડ્યું છે.

અનુક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠાંક વિષય

પૃષ્ઠાંક

એકાદશમ અંક

પ્રથમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ અથવા શાતવંશ

આ વંશને અપાયેલા સાત નામોની નોંધ	૨
(૧) તેમાંના પ્રથમ નામ આંધ્રને લગતી સમજૂતિ	૨
(૨) દ્વિતીય નામ અંધ્ર	૬
(૩) તૃતીય શાત અને શત વિષેની	૮
(૪) ચતુર્થ શાતવહન વિશેની સમજૂતિ	૯
(૫) પંચમ શાતકરણિ	૧૩
(૬) ષષ્ઠ શાલિવાહન	૧૬
(૭) સપ્તમ આંધ્રકૃત્ય	૧૭

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

શાતવહન વંશ (ચાલુ)

તેના સમયની ચર્ચા તથા નિર્ણય	૨૨
રાજ્યોની સંખ્યા, નામાવળી તથા	
રાજ્યકાળ વિષે	૨૬
આખા વંશની ક્રોષ્ટકાકારે વંશાવળી	૩૯

તૃતીય પરિચ્છેદ

શાતવહન વંશ (ચાલુ)

આંધ્રપ્રગ્નની ઉત્પત્તિનું વર્ણન	૪૬
બુદ્ધી ગાદી અને વંશ સ્થાપવાનાં કારણો	૫૩
આંધ્રકૃત્યોને લગતો ઇતિહાસ	૫૯

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

શાતવહન વંશ (ચાલુ)

રાજગાદીનાં સ્થાનવિશેની હકીકત	૬૮
તેમનાં નામ, અને ધર્મવિશેની કેટલીક	
સમજૂતિ	૭૪

પંચમ તથા ષષ્ઠમ પરિચ્છેદ

શાતવહન વંશ (ચાલુ)

૧ થી ૪૫ લેખોના આવાર્થમાં પડતા મત- બેદના ખુલાસા	૮૯
તે સર્વના એકત્ર સારરૂપે રચેલાં બે ક્રોષ્ટકો	૧૨૬

સપ્તમ પરિચ્છેદ

શાતવહન વંશ (ચાલુ)

(૧) રાજા શ્રીમુખ શાતકરણિનું જીવન વૃત્તાંત	૧૩૬
આંધ્રરાજ્યની સ્થાપના, કુલ, જાતિ તથા	
વંશ ઈ. ની માહિતી	૧૪૦
(૨) ગૌતમીપુત્ર યત્રશ્રી શાતકરણિ	૧૪૭
વદસતશ્રી શાતકરણિ	૧૫૨

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

શાતવહન વંશ (ચાલુ)

(૩) શ્રીકૃષ્ણ પહેલો; વાસિષ્ઠિપુત્ર	૧૫૬
(૪) વદસતશ્રી મલ્લિક શાતકરણિ-	
વિલિવચકુરસ	૧૫૮
(૫) પૂર્ણોત્સંગ માઠરિપુત્ર	૧૬૩

નવમ પરિચ્છેદ

શાતવહન વંશ (ચાલુ)

(૬) ગૌતમીપુત્ર સ્કંધસ્તંભ ઉર્ફે કૃષ્ણ ખીન્ને	૧૭૬
મસ્કી શિલાલેખનાં કારણ તથા સમય	૧૭૭
(૭) વાસિષ્ઠિપુત્ર શાતકરણિ-શતવહન સાતમો	૧૮૨

દશમ પરિચ્છેદ

શાતવહન વંશ (ચાલુ)

(૮) લંબોદર (૯) આપિલિક (૧૦) આવિ	૧૯૪
(૧૧) મેધસ્વાતિ પહેલો	૧૯૪
ધર્મેનું મહત્વ અને અન્યાલેખન	૧૯૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
(૧૨) સૌદાસ ઉર્ફે સંઘસ્વાતિ	૧૯૯	ત્રયોદશમ પરિચ્છેદ	
(૧૩) મેઘસ્વાતિ બીજો (૧૪) મૃગેન્દ્ર (૧૫)		શતવહન વંશ (ચાલુ)	
સ્વાતિકર્ણ	૨૦૧	(૧૬) મંતલક (૨૦) પુરિંદ્રસેન (૨૧) સુંદર (૨૨)	
(૧૬) મહેન્દ્ર દીપકર્ણિ ગૌતમીપુત્ર	૨૦૯	ચક્રાર અને (૨૩) શીવસ્વાતિ	૨૫૬
ત્રયોદશમ પરિચ્છેદ		શકસંવત અને શીવસ્વાતિ સંબંધે	
શતવહન વંશ (ચાલુ)		સમાધાનના	૨૫૮
(૧૭) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ; અરિષ્ટકર્ણ ૨૧૩		શકસંવતના સંભવિતપણા વિશેનો ખ્યાલ ૨૬૪	
તેના જીવનના રસમય બનાવોનું વર્ણન ૨૧૫		વસ્તુસ્થિતિ ત્યારે શી રીતે ઘટાવી શકાય ? ૨૬૮	
ભિન્નભિન્ન ઉપનામ-મિત્રદેના બેદની સમગૃતિ ૨૧૮		ચતુર્દશમ પરિચ્છેદ	
અમરાવતીનું આયુષ્ય તથા પરચુરણ બાબતો ૨૨૫		શતવહન વંશ (ચાલુ)	
દ્વાદશમ પરિચ્છેદ		(૨૪) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ અને (૨૫) ચત્રપણ	
શતવહન વંશ (ચાલુ)		વાસિષ્ઠિપુત્ર	૨૭૪
(૧૮) વાસિષ્ઠિપુત્ર શાતકરણિ; પુલુમાવી પહેલો		ગર્દભીલ અને શતવહન વંશના સંબંધની	
ઉર્ફે હાલ શાલિવાહન ૨૩૨		સમગૃતિ	૨૭૯
રાજ્યવિસ્તાર અને નવનરસ્વામિ વિશે ૨૩૪		(૨૫) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી ઉર્ફે પુલુમાવી બીજો ૨૮૧	
રાજા હાલ અને કુંતલ વિશેની ઓળખ ૨૩૭		(૨૭) શીવશ્રી વાસિષ્ઠિપુત્ર (૨૮) શિવસ્થંભ	
રાજા હાલની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ૨૩૮		ગૌતમીપુત્ર (૨૯) યજ્ઞશ્રી વાસિષ્ઠિપુત્ર	
શકસંવત અને તેના સંબંધ વિશેની		અને (૩૦ થી ૩૨) છેલ્લા ત્રણ રાજાઓ ૨૮૩	
વિધવિધ દષ્ટિ ૨૪૬		કેટલીક પરચુરણ બાબતો અને પુરવણી ૨૮૫	
ચૂટુઓ, તથા કદંબો સાથેની આંધ્રની ગ્રંથી ૨૫૨		“પ્રાચીન ભારતવર્ષ”ને અંગે ઉઠેલ ચર્ચાના	
		અને પ્રશ્નોના ખુલાસાઓ ૨૯૦	
		સમયાવળી, ચાવી, શું અને કયાં,	
		શુદ્ધિપત્રક ઈ. ઈ. ૩૫૬	

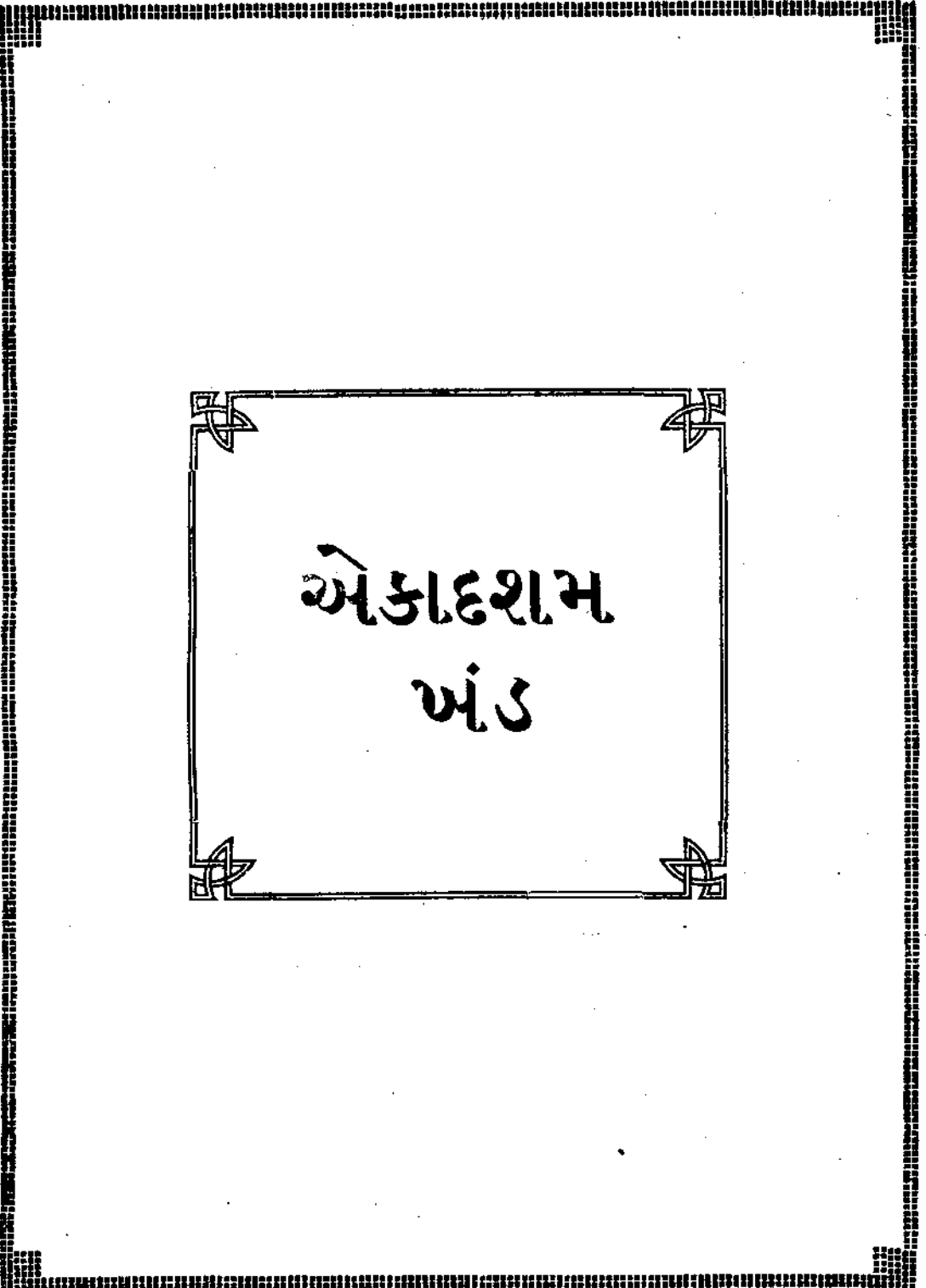

શુદ્ધિ પત્રક

આમાં મુકના દોષનો કે જોડણીની અશુદ્ધિનો સમાવેશ કયો નથી.

પૃ.	કો.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨	૧	દેશતું	દેશમે
૭	૨	૫	પૂર્વથી	પશ્ચિમથી
૮	૨	૧૩	શાતરાજી ૨૩	શાતરાજી
૧૩	૧	૩૦	સંવત ૧૯૬૬મના	સંવત ૧૯૮૫ના
૨૪	૧	૫	tested	tested
૨૫	૨	૧૧	ઈ. સ. પૂ. ૨૩૫	ઈ. સ. પૂ. ૨૩૭
૨૬	૨	૩૩	પૃ. ૦ ઉપર	આ પરિચ્છેદે આગળ ઉપર
૨૯	૧	૧૬	વંશ ને	વંશને
૩૦	૨	૧૭	વંશ ને	વંશને
૩૪	૨	૧૮	ગાથાસપ્તતિ	ગાથાસપ્તશતી
„	૨	૨૮	કર્તા	સંપ્રકર્તા
૩૭		૨૮	૪૧૬	૪૫૬
૫૩	૧	૧૫	૪૧૩ થી ૩૭૮	૪૧૫ થી ૩૭૨
૫૪	૧	૧૩	પ્રથમના	પહેલાં
૫૭	૨	૨૩	પૃ. ૧૩ ટીકા નં. ૪૭	પૃ. ૧૩ ટીકા નં. ૪૬
૫૮	૧	૨૮	સમવો	સમજવો
૭૧	૧	૪	ઈ. સ. પૂ. ૩૭	ઈ. સ. પૂ. ૪૭
૭૨	૧	૨૫	પુ. ૧માં ૧૧ આપણે	પુ. ૧માં આપણે
૭૨	૧	૨૬	જોઈ ગયા છીએ	જોઈ ગયા ૧૧ છીએ
૯૨	૧	૧૬	ટીકા નં. ૧	લેખ નં. ૧૩
૧૦૦	૨	૩૦	પૃ. ૪૩ ટી. નં. ૨૧	પૃ. ૫૨ ટી. નં. ૨૪
૧૦૩	૧	૨૦	ટી. નં. ૩૦	ટી. નં. ૩૨
૧૦૪	૧	૬	to have required	to have resigned
૧૦૬	૨	૧૫	ગાથાસપ્તતી	બૃહત્કથા
૧૧૪	૧	૨૮	ટી. નં. ૧૨	ટી. નં. ૧૬
૧૧૫	૧	૭	૧૨૯-૧૪૮	૧૨૯-૧૩૯
૧૨૦	૨	૩૦	બાહી સાથે	બાપા સાથે

પૃ. ક્રે. પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૨ ૧ ૧૫	કનિષ્ઠ	કનિષ્ઠ
૧૨૨ ૨ ૭	આપણા પૃ. ૩	આપણા પૃ. ૪
૧૨૨ ફૂટનોટ (૨૨)	પ્રથમની છ લાઇન આખીને આખી કાઢી નાખવી	રૂદ્રામને પોતાની.....સામિત થાય છે. (આટલી બે લાઇન રાખજો)
૧૨૩ ૨ છેલ્લી	પૃ. ૩ પૃ. ૧૮૩	પૃ. ૨ પૃ. ૧૮૩
૧૨૪ ૨ ૬	પિતાના	પોતાના
૧૨૪ ૨ ૧૧	૨૬૧ + ૬ = ૨૭૦	૨૪૬ + ૬ = ૨૫૮
૧૨૬ ૮	ગાથા સમતી	ગાથા સમસતિ
૧૩૧ ૮	છ. સ. પૃ. ૨૬૮	છ. સ. પૃ. ૩૦૦
૧૩૩ ૧	છ. સ. ૫૪૬	છ. સ. ૫૨૬
૧૪૪ ૨ છેલ્લી	પૃ. ૩, પૃ. ૫૧-૫૨	પૃ. ૪, પૃ. ૫૧-૫૨
૧૬૦ ૧ ૨	૩૮૧-૩૧૭ = ૫૪	૩૭૧-૩૧૭ = ૫૪
૧૬૬ ૨ ૨૮	છ. સ. પૃ.	મ. સં.
૧૬૭ ૨ ૨૭	રાત્ર્યકાળના	ઉત્તરના
૧૬૭ ૨ ૩૦	૨૫૬	૨૭૦
૧૮૫ ૧ ૩૨	છ. સ. પૃ. ૪૧૮	છ. સ. પૃ. ૪૧૭
૨૦૮ ૧ ૨૧	અષ્ટિકર્ણ	અષ્ટિકર્ણ
૨૧૧ ૧ } ૨ }	૪૪૪ અને ૫૪૪ } મ. સં. ન્યાં ન્યાં }	છ. સ. પૃ. ૮૩ અને } છ. સ. ૧૭ ત્યાં ત્યાં }
૨૩૭ ૨ ૧૬	કથાસરિસાગર	ગૃહતકથા
૨૪૧ ૧ ૧૪	પ્રસિદ્ધ	પ્રસિદ્ધિ
૨૪૮ ૨ ૨૬	૨૩૨	૨૨૬
૨૫૭ ૧ ૧૨	નિતુક્ત	નિર્ણુક્ત
૩૦૨ ૧ ૨૮	સિરિયાનો	સાઇરિનિનો
૩૦૭ ૧ ૨૧	લેખ નં. ૧૯	લેખ નં. ૧૦ તથા ૧૬
૩૧૮ ૨ ૧૬	૪૧૫ થી ૪૧૨	૪૧૭ થી ૪૧૫
૩૩૪ ૧ ૨૭	અનુસાર	સાર
પૃ. ૨ થી ૮૦ સુધી } બેવડા નંબરના પૃષ્ઠના મથાળે }	અષ્ટમખંડ	એકાદશમખંડ
૨૧૩, ૧૫ ના મથાળે	એકાદશ	એકાદશમ
૨૩૩, ૩૫, ૩૭, ૩૯ ના મથાળે	એકાદશમ	દ્વાદશમ

A thick, black, dotted border surrounds the entire page. In the center, there is a rectangular frame with a double-line border. The four corners of this inner frame are decorated with stylized, symmetrical floral or geometric motifs.

એકાદશમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ અથવા શાતવંશ

ટૂંકે સાર—અંધ્રવંશી રાજાઓને જે જુદા જુદા સાત નામોથી ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવ્યા છે તે નામોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ બતાવવાનો સેવેલ પ્રયત્ન—

(૧) પ્રથમ નામ અંધ્ર (૨) અને જીન્નુ નામ આંધ્ર છે, તેમાં અંધ્ર શબ્દ પ્રદેશ વાચી છે છતાં તેની અઘાપિ પર્યંત નિર્દિષ્ટ થયેલ હદ અનિશ્ચિત છે તેથી, તેમજ આંધ્ર શબ્દ પ્રજાસૂચક છે તેથી, આ વંશને આંધ્રવંશ કહી શકાય, પરંતુ અંધ્ર ન કહી શકાય; તેની સાબિતી માટે બતાવેલ અનેક શિલાલેખી અને સિદ્ધાંત પુરાવા તથા દલીલો—

(૩) શત—એટલે ૧૦૦; આ સાલમાં તે વંશની ઉત્પત્તિ થવાથી તે રાજાઓ શાત પણ કહેવાતા એમ બતાવેલા શાસ્ત્રોક્ત તથા અનેક વિધ પુરાવા—આ ૧૦૦ નો આંક કયા સંવત્સરે હોઈ શકે તથા તે ઉપરથી તેમના ધર્મ ઉપર પડતો પ્રકાશ—(૪) શાત વહન, શતવહન; અને શાતવાહન, શતવાહન—આમાં શત અને શાતની સમજૂતિ, ઉપર નં. ૩માં અપાઈ ગઈ છે. બાકી રહેતા શબ્દમાં, વહન અને વાહનની બતાવવામાં આવેલી શુદ્ધિ અશુદ્ધિ—લગભગ દશેક વિદ્વાનોના વિચારે ટાંકી આ વિષયની ચર્ચા કરાયેલ હોવાથી તેમાંથી ઉભી થતી રસમયતા—(૫) શતકરણિ, શાતકરણિ—તેમાં નં. ૪ ની પેઠે પ્રથમાક્ષરે શત અને શાત છે; બાકી રહેતો શબ્દ કરણિ અથવા તે ઉપરથી આનુમાનિક કરણિ; એમાંથી કયો વ્યાજબી છે, તે તેમના જીવનવૃત્તાંત ઉપરથી વિચારાયું છે, પરંતુ તે એકે બંધબેસતા થતા ન હોવાથી તેના શબ્દ ઉકેલમાં કાંઈ રખેલના થવાની વધ્ધી છે, અથવા શું શબ્દ હોઈ શકે તેનાં કારણ બતાવી કરેલી ચર્ચા—(૬) શાલિવાહન, શાલવાહન તથા શાલવાન—આ શબ્દો તે વંશના સર્વ રાજાઓને લગાડી શકાય કે તેમાંની કેવળ એકાદ વ્યક્તિને જ (૭) તથા અંધ્રભૂત્યનો કે આંધ્રભૂત્યનો ઉપયોગ પણ નં. ૬ ની પેઠે અમુક અંશે મર્યાદિત છે કે વ્યાપક છે, તેની કરેલી ચર્ચા—વિદ્વાનોએ અંધ્રભૂત્યના અને શુંગભૂત્યના એસારેલ અર્થમાંથી, દલીલપૂર્વક બતાવી આપેલ સમજૂતિ—

છેવટે ઉપરના સર્વ વિવેચનનો તારવીને આપેલ ટૂંક સાર.

શતવહન વંશ

હિત્ત લિખ્ય ગ્રંથકારોએ આ વંશને જે શબ્દોથી ઓળખાવ્યો છે તેમાં નીચેના મુખ્ય નજરે પડે છે (૨) અંધ્ર (૧) અંધ્રિ (૩) શાત અથવા શત (૪) શાતવાહન, શતવહન કે શાતવાહન (૫) શાલિવાહન, શાલવાહન કે શાલવાહન અને શાલવાન (૬) શતકરણિ અથવા શાતકરણિ (૭) અને અંધ્રભૂત્ય અથવા અંધ્રભૂત્ય.

આ શબ્દોમાંથી કયા વાર્તાવિક રીતે આ વંશની સાથે જોડી શકાય તેવા છે તથા શામાટે જોડી શકાય તેમ છે તેનો વિચાર કરીને કંઈકે ઉપર ઉપર જો આપણે આવી શકીએ તો આખાથે વંશના ઇતિહાસ ઉપર કોઈક અનેરો પ્રકાશ પડે તેમ છે. અને તેમ થતાં, તેના પ્રત્યેક ભૂપતિના વૃત્તાંત આલેખવાનો એન્ને બહુધા ધણો જ દળયો યદ્યપડવા પણ અંશવ છે. આ કારણથી તે વિષયની વિચારણા પ્રથમ હાથ ધરીશું.

(૧) અંધ્ર

ઉપર દર્શાવેલા સાત નામોમાં જેમ શત અથવા શાત, શતવાહન અથવા શાતવાહન, શાલિવાહન શાલવાહન, શતકરણિ અથવા શાતકરણિ, અંધ્રભૂત્ય અથવા અંધ્રભૂત્ય, એમ બધે નામનું જોડકું ગણાવાયું છે તેમ અંધ્ર અને અંધ્રિનું પણ એક મુઝમજ લેખવું જોઈતું હતું. પરંતુ તેમ ન કરતાં બન્નેને જુદા પાડી બતાવવા પડ્યા છે તે પણ સકારણ છે તે વાચક પોતે જ સ્વતઃ તેમના શીર્ષક નીચે જણાવેલી હકીકત ઉપરથી સમજી શકશે.

(૧) આમાંના “અંધ્રની” વિગત મઠિ આગળ ઉપર “અંધ્ર” શબ્દ જુઓ.

(૨) અ. હિ. ઈ. બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૦૬.

(૩) દ્રેવીડીઅન પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ છે એમ પોતે બોલ્યા છે પરંતુ આ પ્રમાણે માની લેવાનું કોઈ કારણ ને કે દર્શાવતા જ નથી.

(૪) ચંદ્રગુપ્તના સમયે અંધ્રપ્રજાનું બળ બીજે નંબરે ગણાવ્યું હતું. એટલે ચંદ્રગુપ્તના સમયની પૂર્વે અંધ્રપ્રજાની કૃત્તિ યદ્ય હતી એટલું તો આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું. તેમ બીજી બાજુ અંધ્રવંશના સ્થાપક તરીકે શ્રીમુખને ગણાવાય

પ્રથમમાં અંધ્ર શબ્દ તપાસી લેવો સુગમ યદ્ય પડશે એટલે તેની જ વિચારણા કરીશું. તેનું વિવેચન કરતાં મશહુર ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ લખે છે કે,^૧ Andhra nation, a Dravidian people now represented by the large population, speaking the Telugu language, occupied the deltas of the Godavari and the Krishna on the eastern side of India and was reputed to possess a military force, second only to that at the command of the Prasii Chandragupta Maurya—જે પ્રજાનો મોટો સમુદ્ધ વર્તમાનકાળે તેલુગુ ભાષા બોલે છે, તે અસલ ગણાતી દ્રેવીડીઅનના પ્રતિનિધિરૂપ છે; અંધ્રપ્રજા પણ તે દ્રેવીડીઅન જ છે. તેમણે હિંદના પૂર્વ કિનારે આવેલ ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના દુઆબમાં થાણું જમાવ્યું હતું. વળી તેમનું રાજકીયબળ—લશ્કરની પૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ—પ્રાસી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના^૨ લશ્કર કરતાં જ માત્ર ઉતરતું બીજે નંબરે હોવાનું ગણાતું હતું. મતલબ કહેવાની એ છે કે, મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયે અંધ્રપ્રજા બહુ જોરાવર ગણાતી હતી અને તેમણે ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના મુખ વચ્ચેના દુઆબવાળા પ્રદેશમાં જ સંસ્થાન જમાવ્યું હતું. આ સર્વનો સાર એ થયો કે અંધ્ર નામની તો એક પ્રજા જ છે. વળી તેમને મળતો જ અભિપ્રાય ડો. રૅમ્સન નામના એક બીજા વિદ્વાન ધરાવતા જણાવે છે કે^૩ “The earliest mention of the

છે, એટલે સ્વભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ ગયું કે, રાજા શ્રીમુખને સમય ચંદ્રગુપ્તમૌર્યની પૂર્વે હતો. બ્યારે પાછા એને એ જ વિદ્વાને રાજા શ્રીમુખને, શુંગવંશી પુષ્યમિત્રને ક્રૂદ-સ્પતિમિત્ર કરાવીને તેમનો સમકાલીન કરાવી રહ્યા છે. એટલે કે શ્રીમુખને, ચંદ્રગુપ્તમૌર્ય પછી કેટલેય કાળે થયેલ પુષ્યમિત્રનો સહસમયી બનાવે છે. આ બધું કેવું અસંગત છે તે સ્થિતિ જ બતાવે છે કે, તેમની માન્યતા—શ્રીમુખને શુંગવંશી પુષ્યમિત્રના સમકાલીનમણાની (જુઓ. પુ. ૪માં ખાસલનું વૃત્તાંત પૃ. ૨૫૨-૬૬) ખોટા પાયા ઉપર સ્થાપલી છે.

(૫) ડો. આં. રૅ. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫.

Andhra seems to occur in a passage of Aiterreya Brahman (B. C. 500 composition date roughly) in which they are enumerated among the tribes of South India. Their home then, as in later times, was no doubt the Telugu country on the eastern side of India between the rivers of Krishna and Godavari—ઐતેરીય બ્રાહ્મણ નામનો ગ્રંથ જેની રચના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ આશરેમાં થયાનું જણાયું છે તેના એક વાક્યમાં આંધ્રનું નામ^૧ પહેલી જ વાર વપરાયું જણાય છે. તેમાં તેને દક્ષિણ હિંદ-માંની અનેક જાતિઓમાંની એક તરીકે લેખાવી છે. પાછળના સમયની પેઠે તે સમયે પણ તેમનું વતન હિંદના પૂર્વ કિનારે આવેલ કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચેના તેલુગુ દેશમાં હતું^૨ તે નિશ્ચય છે.” આટલે દરજ્જે આ બંને વિદ્વાનો એકમત થતા જણાયા કહી શકાશે, કે આંધ્ર નામની એક પ્રજા છે અને તેમનું અસલ વતન હિંદના પૂર્વ કિનારે કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીના ડેલ્ટા (દુઆબ)વાળા પ્રદેશમાં હતું, તેઓ ડેવીડીઅન પ્રજાના અંશ સમાન છે; તથા વર્તમાનકાળે તેમના દેશને અને તેમની ભાષાને તેલુગુ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પણ તેમાં કયાંય એવો ભૂલેખ કરાયો નથી કે તે આંધ્ર પ્રજાના દેશને અંધ્રદેશ પણ કહેવાતો હતો, છતાં પાછળના વિદ્વાન મિ. રૅપ્સન આગળ જતાં પોતાના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે “Andhra Desa or the country of the Andhras is a sanskrit name for the Telugu country lying between the rivers Krishna and Godavari—કૃષ્ણા અને

ગોદાવરી નદીઓ વચ્ચે આવેલ તેલુગુ દેશનું સંસ્કૃતમાં અંધ્રદેશ અથવા આંધ્ર પ્રજાનો પ્રદેશ કહેવાય છે.” તેમનું કથન તદ્દન સ્પષ્ટ છે કયાંય શંકાને સ્થાન નથી એટલે તપાસવું રહે છે કે અંધ્રદેશ અને આંધ્રપ્રજાને સંબંધ હોવાનું શી રીતે માની લેવામાં આવ્યું છે. જો કે ‘અંધ્ર’ શબ્દ વિશેની વિચારણા આપણે હવે પછીના શીર્ષક તળે કરવાના છીએ, એટલે ત્યાં તે સંબંધી વિસ્તૃતપણે જણાવીશું છતાં અત્ર પ્રથમ ઉપ-રિચત થયો છે તે સંક્ષિપ્તમાં પણ જણાવવું પડશે જ.

મજકુર મિ. રૅપ્સને જે ઐતેરીય બ્રાહ્મણ ગ્રંથનો રચના સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ આશરેનો જણાવ્યો છે, એટલે તે સમય સુધીતો “આંધ્ર” નામથી આંધ્ર નામની પ્રજા જ સમજાતી હતી. અંધ્ર નામનો કોઈ દેશ હતો કે નહીં તે તેમાંથી નીકળતું નથી. તેમજ પુ. ૧, પૃ. ૪૯માં જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથો પ્રમાણે આર્યાવર્ત દેશના જે ૨૫-૨૫૦ દેશો કહેવાતા હતા તેમનાં નામો આપ્યાં છે તેમાં પણ અંધ્રદેશનું નામ નજરે પડતું નથી એટલે માનવું રહે છે કે, તે સમયના વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો સંપ્રદાયના કોઈપણ ગ્રંથકારને ‘અંધ્રદેશ’ એવો શબ્દ પરિચિત હતો જ નહીં, પરંતુ પેલો પ્રખ્યાત ચિનાઈ મુસાફર મિ. હુઅન શાંગ જ્યારે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે જે ૮૦ રાજ્યો વિશ્વમાન હતાં તેમનાં નામ તેણે જણાવ્યાં છે તેમાં અંધ્રદેશનું નામ જરૂર દેખાય છે જ (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૬૪); જેથી માનવું રહે છે કે, ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ અને ઇ. સ. ૬મી સદી વચ્ચેના અગિયારસો વર્ષના ગાળામાં કોઈક સમયે તે ‘અંધ્રદેશ’ને લગતી માન્યતા પ્રવેશવા પામી હશે. કયા કારણથી તેમ બનવા પામ્યું હશે તે જો કે જણાવવામાં આવ્યું નથી પણ બનવા જોગ છે કે, બાકરણના નિયમાનુસાર, અંધ્ર દેશમાં

(૧) શુગપુરાણમાં આ રાજ્યોને ‘શાત’ નામથી સંબોધ્યા છે. (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૯-૨૦માં શુદ્ધિપ્રકાશ-માંથી કરેલાં અવતરણો).

(૨) “હવું” એવો નિશ્ચયકારક શબ્દ તો તેમણે વાપર્યો છે પણ (સરખાવો ઉપરની ટીકા, નં. ૫ નું લખાણ.) આ પ્રમાણે માની લેવાનું તેમણે કાંઈ કારણ જ બતાવ્યું નથી.

(૩) માર્કે ટીપ્પણ; પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આવી રીતે અનેક કેસો કારણ આપ્યા વિના અનુમાન કરી બેસાડી દીધાં છે ને તેવાં કથનને સત્ય નિર્ણય તરીકે બીજા વિદ્વા-નોએ સ્વીકારી લીધાં છે. આ પણ એક જાતની બલિ-હારી જ ને ?

(૮) જુઓ કો. આં. ર. પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૧.

જે પ્રજા વસતી હોય તેને 'આંધ્ર' કહેવાય અને આંધ્ર પ્રજાનો દેશ તે અંધ્રદેશ કહેવાય આ પ્રમાણે કદાચ બનવા પામ્યું હોય.

આ બાબતમાં સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો ઉપરાંત તે પ્રજાના રાજાઓ પોતે જ પોતા માટે અથવા તે સમયના અન્ય રાજાઓ તેમને માટે, શું કહેવા મગિ છે તે પણ આપણે તપાસવાનું રહે છે. આવી તપાસ માટેના સાધનોમાં શિલાલેખો અને સિક્કાઓ જ વિશેષ વિશ્વસનીય છે. આમના પોતાના શિલાલેખોમાં મુખ્યત્વે નાસિક, નાનાઘાટ, જુન્નેર, કન્હેરી આદિના ગણી શકાય તેમજ અન્ય રાજવી-ઓનામાં, ચક્રવર્તી ખારવેલનો હાથીચુંકાવાળો ગણાય. તેમજ સિક્કાઓમાં પણ તેમના પોતાના નામવાળા લેખી શકાય. આ સર્વ શિલાલેખો અને સિક્કાઓનો ઉકેલ જ્યાંસુધી વર્તમાનકાળે જણાયો છે ત્યાંસુધી કોઈમાં પણ અંધ્ર કે તેને લગતું અંધ્ર, આંધ્રભૂત્યા: કે આંધ્રપતિ જેવું કોઈ પણ નામ અથવા વિશેષણ જોડવામાં આવ્યું હોય એમ દેખાતું નથી. તેમણે પોતે પોતા માટે તો શત, કે તેને જ મળતાં શાત અને શાતવહન કે શાતવાહન જેવાં તથા સાત કે સાતકરણિ^{૧૦} જેવાં જ બિરૂદો લગાડ્યાં છે: જ્યારે ખારવેલ જેવાએ તેમને માત્ર સાતકરણિના^{૧૧} નામથી જ સંબોધ્યા છે. મતલબ એ થઈ કે આ વંશનો અંત, જે ઈ. સ.ના ત્રીજા સૈકાની મધ્યમાં આવ્યો ગણાય છે ત્યાંસુધી તો તેમને કોઈ એ અંધ્ર દેશના રાજા એટલે અંધ્રપતિ તરીકે અથવા તો અંધ્રભૂત્યા: તરીકે વર્ણુવા જ નથી દેખાતા. તાત્પર્ય એ થયો કે ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈકાથી માંડીને સિ. જી.એન.શાંત ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાની આદિમાં જ્યારે હિંદના પ્રવાસે આવ્યો, તે બે વચ્ચેના લગભગ ત્રણસો વર્ષના ગાળામાં જ અંધ્રપતિ કે અંધ્રભૂત્યા: (આંધ્રપતિ કે આંધ્રભૂત્યા:) એ શબ્દનો પ્રયોગ ગમે તે કારણોને

લઈને કરવામાં આવ્યો દેખાય છે.

ખીજી રીતે વિચારતાં પણ તેમને અંધ્રપતિ તરીકે કહી શકીએ તેમ નથી જ: અંધ્રપતિ એટલે અંધ્ર દેશનો રાજા; એટલે શબ્દાર્થ પ્રમાણે તો એમજ થયું કે, તે વંશના રાજાના અધિકારમાં સર્વદા અંધ્રદેશ જળવાઈ રહેલો જ હોવો જોઈ એ; અને અંધ્રપતિ શબ્દ વાપરનાર વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે અંધ્ર દેશ તો તેને જ કહી શકાય છે કે જે પ્રદેશ મુખ્ય અને ગોદાવરી નદીના મુખ વચ્ચેનો દુઆખ બની રહ્યો છે. પરંતુ ઇતિહાસ આપણને શિખવી રહ્યો છે કે તે પ્રદેશઉપર તો, જેમ આ વંશના રાજાઓની સત્તા એ સમયે જમી પડી હતી તેમ તેમના જ જીવનકાળમાં તેજ પ્રાંત ઉપર ચક્રવર્તી ખારવેલ અને ચઢ્યુંવંશી રૂદ્રામન આદિની સત્તા પણ જમવા પામી હતી. તેથી અંધ્રપતિ એટલે અંધ્રદેશના અધિપતિ જેવું વ્યાપક અર્થ બતાવતું કોઈ સંબોધન, આ આંધ્રપ્રજાના રાજવીઓ માટે વાપરવું બાજબી ગણી શકાય નહીં, બાકી આંધ્રપ્રજાના રાજવી, એવો હાવ દર્શાવતું આંધ્રપતિ નામનું બિરૂદ તેમને લગાડવામાં અને તેમના વંશને આંધ્રવંશ કહેવામાં કોઈજ અચૂક ગણી શકાય નહીં.

ઉપરમાં જે આપણે જણાવ્યું કે આ વંશના રાજાઓની રાજવહુસતમાં અંધ્રદેશ સર્વદા રહ્યો નથી, તે માટે તેમને સર્વદા અને સર્વથા અંધ્રપતિ કહી શકાય તેમ નથી: તેવી જ રીતે તે પરિસ્થિતિમાં રહેનાર એટલે કે અંધ્રદેશ ઉપર આધિપત્ય ભોગવનાર રાજા ખારવેલને કે ચઢ્યુંવંશી રૂદ્રામનને અથવા તો તે કાળ પછી જે અન્ય રાજવંશીઓ તે મુલકના સ્વામી બની બેઠા હતા તેમને કોઈને અંધ્રપતિ તરીકે, અથવા તેને જ લગતું નામ જોડી બતાવીને ઇતિહાસકારોએ પણ સંબોધ્યા નથી જ. એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે અંધ્રદેશને અને આંધ્રપ્રજાને અસલના

(૯) આને લગતી વિશેષ હકીકત તે શબ્દોની વિચારણા કરતી વખત જણવાશે; ત્યાંથી જોઈ લેવી.

(૧૦) ઉપરની ટીકા નં. ૯ જુઓ.

(૧૧) જુઓ પુ. ૪ પૃ. ૨૭૭માં હાથીચુંકા લેખની સર્વ પંક્તિઓનું અવતરણ; ખાસ કરીને પંક્તિ પાંચમી.

સમયે પ્રાચીન ઇતિહાસકારોની માન્યતા પ્રમાણે કોઇ પણ મતલબનો, કાર્યકરણનો-સંબંધ નહોતો જ; પરંતુ પાછળથી જ આ બંને નામોને અરસપરસ ભેળવી નાખવામાં આવ્યા દેખાય છે. વિશેષમાં કે, અંગ્રીજ ઇતિહાસકારોએ જાણે બંને શબ્દોને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજીને જ ઉપયોગ કર્યો હશે, પરંતુ તેના વાચકોને આ શબ્દના ગૂઢ રહસ્યની કે તેમાં રહેલ તારતમ્યની બરાબર સમજ રહી નહીં હોય એટલે એકની જગ્યાએ બીજો શબ્દ લખવામાં તથા વાચવામાં (ઉચ્ચાર કરતાં) વાપર્યે ગયા હોય એમ પણ બનવાનું છે.

અંધ્રદેશ અને આંધ્રપ્રગ્જન કાંઈ સંબંધ ન હોવાનું અત્યાર સુધી તો રાજકીય દૃષ્ટિએ જ એટલે કે રાજ્યાધિકારનાં સૂત્ર ગ્રહણ કર્યાની અપેક્ષાએ જ આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ, પરંતુ મિ. રેપ્સન સાહેબે ઉઠાવેલ પ્રશ્નનો, તે પ્રગ્જના ઉત્પત્તિ સ્થાન તરીકેનો છે. એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે આંધ્ર દેશમાં જે પ્રગ્જનું સંસ્થાન હોય તેને આંધ્ર કહેવાય. આ માન્યતા સંસ્થાનની ઉત્પત્તિસ્થાન તરીકેની બરાબર છે કે કેમ તે હવે તપાસીએ.

અંધ્રદેશને લગતી વિશેષ હકીકત તો હવે પછી આવવાની છે. અત્રે માત્ર આપણા અપભ્રંશ જ વિવેચન કરીશું. ડૉ. રેપ્સને આંધ્રપ્રગ્જની ઉત્પત્તિ તરીકે જો કે કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીના મુખ વચ્ચેનો પ્રદેશ, એતેરીય બ્રાહ્મણ ગ્રંથના આધારે અનુમાન કરીને જણાવ્યો છે પરંતુ તેમના મત સાથે અન્ય વિદ્વાનો સંમત થતા હોય એમ જણાતું નથી. ડૉ. વી. એસ. સુખચંદર નામના વિદ્વાન જણાવે છે કે^{૧૨} “Their original home was in Bellary district=તેમનું મૂળ વતન બેલારી જિલ્લામાં હતું.” આ અભિપ્રાયને મળતો જ મત એનેલીસીઝ ઓફ ધી લાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ પુ. ૧. પૃ. ૨૨ ને આગળ (Analysis of the Bhan-

darker's Institute, vol. I, pp. 22 and seq.)માં કહેવાતા આંધ્રવંશી રાજાઓના ઉત્પત્તિ સ્થાન વિશે—On the home of the so-called Andhra kings નામના લેખમાં દર્શાવાય છે, જ્યારે અન્ય સ્થળે^{૧૩} જણાવેલ છે કે, “Their original home was not Andhra desa. They did not hail from the east.—In the version of the origin of the dynasty given in Kathasarit-sagar, the founder of the dynasty is said to have been born at Paithan; even the language of their inscriptions is some kind of proto-Maharastri with no affinity with the Telugu, the language of the Andhras—તેમનું મૂળ વતન અંધ્રદેશ નહોતો જ. તેઓ પૂર્વમાંથી ઉતરી આવ્યા નથી^{૧૪}. કથાસરિત સાગર નામે ગ્રંથમાં આ વંશની ઉત્પત્તિ વિષે જે આખ્યાયિકા ઉતારી છે તેમાં આ વંશના સ્થાપકનો જન્મ પૈઠણમાં થયો હોવાનું જણાવ્યું છે. ઉપરાંત તેમના શિલાલેખોની ભાષા પણ કેટલેક દરજ્જે મહારાષ્ટ્રીયના નમુનારૂપ છે તેમજ આંધ્રપ્રગ્જની ભાષા ને તેલુગુ ગણાય છે તેની સાથે કાંઈ જ સંબંધ વિનાની દેખાય છે. આટલું જણાવીને પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી દે છે કે “These facts fully justify the conclusion that Satavahans were not Andhras=આવા પુરાવાથી સંપૂર્ણ રીતે ન્યાયપુરઃ સર હરે છે કે, શાતવાહન (નામના રાજાઓ) આંધ્ર પ્રગ્જમાંના નહોતા જ^{૧૫}”. આટલો લાંબો ઉતારો તે લેખક મહાશયે શાતવાહન રાજાને આશ્રયીને લખ્યો દેખાય છે એમ તેમના જ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એટલે દેખીતું છે કે તેમનો અભિપ્રાય આંધ્રપ્રગ્જના વતનને અંગે જે સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય

(૧૨) જુઓ કે. ડિ. ઇ. પૃ. ૫૯૮.

(૧૩) જ. બો. એ. રો. એ. સો. ૧૯૨૭, પૃ. ૪૫ અને આગળ.

(૧૪) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૪૯.

(૧૫) સરખાવો પૃ. ૬ થી આગળનું લખાણ અને તેની દીકાઓ.

તેને અનુલક્ષીને સર્વાંશે ઉચ્ચારાયો છે એમ તો ન જ કહી શકાય. પરંતુ આંધ્રપ્રગ્ન અને શાતવાહન-શતવહન એક જ છે—અથવા બહુ તો પ્રથમ સ્થિતિ પ્રજ્ઞના અંશ તરીકે લખાઈ છે એમ જ્યારે આપણે “શતવહન” શબ્દના વિવેચન કરતી વખતે સાબિત કરી બતાવીશું ત્યારે માનવું પડશે કે તેમનો અભિપ્રાય વાસ્તવિક છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, તેમના મત પ્રમાણે આંધ્રપ્રજ્ઞના ઉત્પત્તિસ્થાન તરીકે અંધ્રદેશને ગણી નહીં શકાય.

આ પ્રમાણે આંધ્રપ્રજ્ઞના રાજ્યોની રાજ-કારણમાં મળેલી સત્તાપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ, તેમજ તેમના ઉત્પત્તિસ્થાનની દૃષ્ટિએ, એમ બંને રીતે તપાસી જોતાં હવે સાબિત થઈ ગયું કે, અંધ્રદેશને અને આંધ્રપ્રજ્ઞને કોઈ જાતનો સંબંધ નથી જ. આગળના ત્રીજા પરિચ્છેદે પણ આ જ હકીકત વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવી છે. જુલવું જોઈતું નથી કે આ પ્રમાણેનો નિર્ણય જે આપણે દોરી બતાવ્યો છે, તે તો માત્ર એ ત્રણ વિદ્વાનોના મતની બારીક તપાસ કર્યા બાદ અને તે પણ તેમણે માની લીધેલા ઉત્પત્તિ-સ્થાનના સ્થળની વિચારણા બાદ કરી બતાવેલ છે પરંતુ અમારા મતે તો આંધ્રપ્રજ્ઞનું ઉત્પત્તિસ્થાન જ અંધ્રદેશને બદલે ક્યાંય અન્ય જૂમિમાં^{૧૬} ફૂપાયલું પડ્યું છે. તો આંધ્રપ્રજ્ઞને અને અંધ્રદેશને પણ કોઈ પ્રકારનો સંબંધ હોઈ ન શકે એમ વળી એાર વિશેષ અંશે પુરવાર થઈ જતું દેખાશે.

(૨) અંધ્ર

ઉપરમાં આંધ્ર શબ્દવિષેનું વિવેચન કરતાં, જે એક વિદ્વાનોનાં કથનના આધારે એમ જણાવી ગયા છીએ કે, અંધ્ર તે દેશવાચક શબ્દ છે અને તે દેશનું સ્થાન કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીના મુખ વચ્ચેના ડેલ્ટાવાળા પ્રદેશ ગણાતું હતું. તેના અનુસંધાનમાં જે કોઈ વિશેષ જાણવામાં આવ્યું છે તે હવે રજૂ કરીશું.

અંધ્રદેશની માહિતી આપતાં ડૉ. ડી. આર.

બાંડારકર સાહેબ લખે છે કે^{૧૭}—“It must have at the early period comprised Jaipur and part of Vizagapatam district of the Madras Presidency, along with some conterminous districts of Central Provinces; and it is not at all impossible that it may have also included the southern parts of the Nizam's dominions and the Kistna and Godavari districts, corresponding to modern Telingana^{૧૮}=મદ્રાસ ઇલાકાના જયપુર અને વિઝાગપટમ જિલ્લાના થોડા ભાગ ઉપરાંત, તેની સરહદે અડોઅડ આવેલ મધ્ય પ્રાંતના કેટલાક જિલ્લાઓનો તેમાં (અંધ્રદેશમાં) પૂર્વ સમયે સમાવેશ થતો હશે; અને એમ બનવું પણ અસંભવિત નથી કે નિઝામી રિયાસતના દક્ષિણ ભાગનો તથા જેને વર્તમાનકાળે તેલંગણ કહેવામાં આવે છે તેવા, કૃષ્ણા અને ગોદાવરી જિલ્લાઓનો પણ તેમાં સમાવેશ કરી દેવાતો હોય.” પોતાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરતાં તેમણે કોઈ અન્ય પુરાવાનો આધાર લેવા કરતાં, સ્વમંતવ્ય જ રજૂ કર્યું હોય, એમ તેમના શબ્દો-દ્વારથી સમજાય છે. એટલે તે ઉપર આપણે કોઈ નુકસાની કરતી રહેતી નથી; પરંતુ માલૂમ પડે છે કે રાજા શ્રીમુખ, જેને આ આંધ્રવંશનો સ્થાપક ગણવામાં આવે છે, તેના રાજ્યવિસ્તારની પરિસીમા ઉપર, પોતાની નજર ઠેરવીને જ તેમણે ઉપર પ્રમાણે અંધ્રદેશની સરહદનું નિર્માણ કર્યું દેખાય છે. જ્યારે રાજા ખારવેલના હાથીચુકાના લેખવર્ણન ઉપરથી આપણને જાણ થાય છે કે, તે સમયના અરસામાં જ મજકુર રાજા શ્રીમુખની ઉત્પત્તિ થઈ હતી અને તેમના કથન પ્રમાણે જ, જે વસ્તુસ્થિતિ હોય તો તે સર્વ પ્રદેશ આંધ્રપ્રજ્ઞની રાજહકુમતમાં જ ગણવો રહે; પરંતુ તે જ શિલાલેખના અધ્યયન ઉપરથી તો

(૧૬) જુઓ પુ. ૧, નં ૬ ખીજનું અને નવમાનું અવનવૃત્તાંત.

(૧૭) જુઓ બાં. અ. પૃ. ૩૪.

(૧૮) જ. બાં. એ. શા. એ. સો. ૧૬૨૭ પૃ. ૪૬.

એમ ખુલ્લે છે કે, તેમાંના ઘણાખરે ભાગ ક્યારનોએ રાજ ખારવેલના અધિકારમાં આવી પડ્યો હતો. એટલે એવા અનુમાન ઉપર આવવું રહે છે કે, અંધ્રદેશની તેમણે દારી ખતાવેલ હદ ખરાબર નથી. અને તે અનુમાનને બે વિશેષ લંબાવીએ તો, એમ પણ કદાચ સાર કાઢી શકાય કે, આંધ્રપ્રજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ તે પ્રદેશમાં નહીં આવતું હોય. આતો ઉત્પત્તિ થયાની નજરે આપણે તપાસ કરી છે, છતાં બે તેવા પ્રદેશ (અંધ્રપ્રદેશ) ઉપર તેમણે હકુમત ચલાવી હોવાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરાતો હોય, તો પણ તે મુદ્દો બ્યાબ્યા ઠરાવી શકાય તેમ નથી. આ વિશે એક વિદ્વાને જણાવ્યું છે કે^{૧૯} “The mere mention of certain kings in the Puranas as Andhras and their identity with the names of the Satavahan kings as given in their epigraphic records cannot justify an inference that the Satavahanas were originally rulers of the Andhara Desha—પુરાણોમાં કેટલાક રાજ-ઓનો કેવળ ઉલ્લેખ આંધ્ર તરીકે કરાયો હોવાથી, તેમજ લેખોમાં તેમને શતવહન રાજ તરીકે ઓળખાવ્યા હોવાથી એવું અનુમાન ન્યાયપૂર્વક ન જ કહી શકાય કે શતવહનો મૂળે અંધ્રદેશ ઉપર રાજસત્તાધારી હતા.

એક વખત અમારી પોતાની માન્યતા પણ એવી બંધાઈ હતી કે મહાભારતમાં જેને દંડકારણ્ય કહેવામાં આવ્યું છે, તે અરણ્યનો પ્રદેશ જ આ આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ સ્થાનવાળા અંધ્રપ્રદેશનો. અમુક ભાગ હશે અને તે માન્યતાના આધારે તેની ચતુઃસીમા નીચે પ્રમાણે કલ્પી હતી. ઉત્તરે સાતપુડા પર્વત, દક્ષિણે તુંગભદ્રા નદી, પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિવાળા ઘાટ—પર્વતો અને

પૂર્વમાં એક સિદ્ધિ લીટી કે જેનો ઉત્તર છેડો હંદ્રા-ખાદના ચંદાશહેરથી આરંભી દક્ષિણે કડપાશહેર સુધી લંબાવી શકાય. એટલે કે વિદ્વાનોએ કૃષ્ણા અને ગોદાવરીના મુખ વચ્ચેના દુઆખને તે પ્રદેશ ખતાવ્યો છે તેની પણ પૂર્વથી આરંભીને, પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચેના સઘળા વિસ્તારનો તેમાં સમાવેશ થતો કલ્પ્યો હતો; કેમકે આ અરણ્યમય પ્રદેશમાં ખીચોખીચ વૃક્ષો તથા વનરાજી આવી રહેલ હોવાથી તેમાં સૂર્યનાં કિરણોનો ભાગ્યે જ પ્રવેશ થઈ શકતો હતો. તેથી દિવસે પણ, આખા અરણ્યમાં અંધકારનું જ દર્શન થયા કરતું હતું; એટલે તેવી ભૂમિને અંધદેશ કહેવામાં કાંઈ વાંધા જેવું નજ લેખાય. અને પછી જેમ અનેક દર્શનમાં જનનું આવ્યું છે તેમ, આ અંધ શબ્દમાં કાળક્રમે પરિવર્તન થતાં અંધ શબ્દ થવા પામ્યો હોય. પણ વિશેષ અભ્યાસથી જ્યારે જણાવામાં આવ્યું કે, અંધ્રદેશને અને આંધ્રપ્રજાને ઉત્પત્તિના સ્થાન પરત્વે કાંઈ સંબંધ જ નથી, તેમજ મહાભારતના સમયે અંધ્રદેશ જેવો શબ્દ જ અસ્તિત્વમાં નહોતો, ત્યારે તે કલ્પેથી માન્યતાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો.

ડૉ. જી. હુલ્હર નામના વિદ્વાનનું મંતવ્ય એક ટેકાણે^{૨૦} રજુ થયું છે તેમાં નીચે પ્રમાણે શબ્દો છે:—
“The place—names in Ganjam and Viganagaram districts are to be regarded as Andhra colonies of East Deccan—ગંજમ અને વિજયાનગર જીલ્લાના કેટલાંક સ્થાનોનાં નામો (એવાં છે કે જેમ) ને આંધ્રપ્રજાનાં પૂર્વ દક્ષિણમાંના વસાહત સ્થાનો ગણી શકાય.” મતલબ કે તેમનું મંતવ્ય ઉપર ટાંકેલ, ડૉ. ભાંડારકર સાહેબના કથન સાથે થોડેક અંશે સામ્ય ધરાવતું દેખાય છે.

વળી (મો. વિલિયમ્સ કૃત) સંસ્કૃત—ઈંગ્લીશ શબ્દકોષમાં અંધ્ર શબ્દની વ્યાખ્યા^{૨૧} કરતાં નિર્દેશે

(૧૯) આ આખું વાક્ય આગળ ઉપર આવવાનું છે ત્યાં તેનો આધાર જણાવ્યો છે.

(૨૦) આ વાક્ય ઉપર અમારા વિચારો આગળ ઉપર દર્શાવવાના છે (જુઓ “આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ વિશે” વાળો પારિચ્છેદ).

(૨૧) જી. હુ. ૪, પૃ. ૧૯ (તેમાં ગુ x વ x સો.ના જુદાપ્રકારો ૧૯૨૮, પૃ. ૭૬ પૃ. ૯૮નો ઉતારો આપ્યો છે તે અવતરણના શબ્દો આ પ્રમાણે છે. “કલિંગપતિ શાતવી ભૂમિનો ભૂખ્યો, તે શાતવીમાં ઉત્તમ રાજ”) વળી જી. હુ. ૪, આં. હિ. રી. સો. પૃ. ૨, ભાગ ૧ પૃ. ૫-૬.

છે કે “ The name of people (probably modern Telangana); name of dynasty; a man of law caste (The offspring of a Vaideha father & Karwar mother, who lives by killing game)=(૧) પ્રજાનું નામ છે (ધણું કરીને વર્તમાન તેલંગણ); (૨) એક વંશનું નામ છે; (૩) શરૂઆતની એક વ્યક્તિ (જેનો પિતા વિદેહદેશનો વતની છે અને મા કારવાર પ્રદેશની) છે કે જે શિકાર કરીને નિર્વાહ ચલાવે છે) ” (અથવા જેને આપણે પારધિ અથવા વાઘરી કહીને ઝોળખીએ છીએ તે પ્રકારની પ્રજા)=મતલબ કે અંધ્ર શબ્દને તેમાં પ્રજા, વ્યક્તિ કે વંશદર્શક દર્શાવેલ છે, નહીં કે સ્થાનદર્શક; પરંતુ ન્યારે “ વર્તમાન તેલંગણ ” એવા શબ્દથી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અને તેલંગણ શબ્દ તો પ્રદેશવાસી છે ત્યારે બ્રમણા ઉત્પન્ન થાય છે કે, અંધ્રને તેમણે દેશવાચક તો નહીં ધાર્યો હોય ! પણ ખુલાસો કરી શકાય કે, તેલંગણ દેશમાં વસતા લોકો (People) ને અંધ્ર કહેવામાં આવે છે, તેવી તેમની કહેવાની મતલબ પણ હોય. ગમે તે અર્થમાં હોય, છતાં તેમના કહેવાનો આશય સમજી જવાય તેમ છે જ.

આ પ્રમાણે જિન્ન જિન્ન વિદ્વાનોનાં મતદર્શન કર્યાં. તે ઉપરથી એમ સહજ તરી આવે છે કે, તેઓ સર્વ અરસપરસ સહમત થતા નથી. એટલે તેમના કથન ઉપરથી અંધ્રદેશનું સ્થાન નિશ્ચયપૂર્વક ઠરાવી શકીએ તે સ્થિતિએ આપણે હજી પહોંચ્યા છીએ, એમ કહી શકાય તેમ નથી. તેમજ અંધ્રપ્રજાના વિવરણ કરતી વખતે જોઇ ગયા છીએ કે તેમની ઉત્પત્તિના સ્થાનવિશે પણ હજી આપણે અનિશ્ચિત દશામાં જ છીએ. આ પ્રકારના સંજોગોમાં, “ અંધ્ર ” અને “ આંધ્ર ” બન્ને શબ્દોને, અન્ય શબ્દયુગ્મેની પેઠે સાથે ન જોડતાં, છૂટા પાડીને જ દર્શાવવાની અમને જરૂર દેખાઇ છે અને તે બ્યાજખી જ છે

એમ હવે વાચક વર્ગને સ્પષ્ટપણે સમજશે.

(૩) શાત અને શત

‘ શત ’ સંસ્કૃત શબ્દ છે; તેનો અર્થ સો=One hundred થાય છે. અને બાકરણના નિયમાનુસાર જે પુરૂષ શતવંશનો હોય તે શાત કહેવાય છે, જેમ વિદેહદેશનો પુરૂષ વેદેહ અને મગધનો માગધ કહેવાય છે તેમ. પુ. ૪ માં ગર્હભીલવંશનું વર્ણન આપતાં આપણે જણાવ્યું છે કે, શકલોકોએ ઉજ્જૈનપતિ રાજા ગંધર્વ-સેનને હરાવીને ત્યાં સ્વશાસન સ્થાપિત કર્યું હતું. તેમના છેલ્લા રાજાએ શકારિ વિક્રમાદિત્યના હસ્તથી પરાજય પામ્યા બાદ, દક્ષિણના સ્વામી શાત રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું^{૨૨}; જેમાં તે શકરાજનું મૃત્યુ થયું હતું તથા તે બાદ દશ વર્ષે આ શાત રાજા^{૨૩} પણ મરણ પામ્યો હતો. આ કથન વરાહસંહિતાના અંતે જોડેલા યુગપુરાણના અધ્યયનમાંથી ઉદ્ધાર્યું છે. તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તે સમયે, એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ માં જે રાજાઓ દક્ષિણપતિ હતા તેમને શાત કહીને બોલાવાતા હતા અને ઉપરમાં તે શબ્દની જે બ્યાખ્યા આપી બતાવી છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે આ વંશને (શાતવંશી રાજાઓને) સો વર્ષના આંક સાથે કાંઇક સંબંધ છે જે ને છે જ. આ પ્રમાણે એક હકીકત થઈ.

ખીજી બાજુ કલિંગપતિ રાજા ખારવેલના હાથી-યુદ્ધના લેખમાં જણાવાયું છે કે તેણે પોતાના રાજ્યા-રાહણ પછી બીજેજ વર્ષે (તેનો રાજ્યાભિષેક મ. સ. ૯૮માં થયાનું પુરવાર કર્યું છે^{૨૪} એટલે તે હિસાબે ૯૮+૨=મ. સં. ૧૦૦ માં આ બનાવ બન્યો કહી શકાશે), શ્રીમુખ શતકરણ ઉપર એકદમ ચક્રાક્ર કરીને મુશિકનગર સુધી પાછો હઠાવી દીધો હતો. કહેવાનો આશય એ છે કે, શ્રીમુખ શતકરણએ તાજે-તરમાં જ પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરીને રાજનગરની સ્થાપના માટે તથા રાજ્યનું કાંઈક સીમાબંધન કરવા માટે, ખારવેલના રાજપ્રદેશ ઉપર આક્રમણ લાઇ જવા

(૨૨) પુ. ૪, પૃ. ૨૦ દીકા નં. ૨૨ અને ૨૪.

(૨૩) જુઓ પુ. ૪માં રાજા ખારવેલનું જીવનકાલંત,

પૃ. ૨૭૧; તથા તેજ પુસ્તકે પૃ. ૩૭૯ ઉપરની સમવાચાળીમાં ઈ. સ. પૂ. ૪૨૬ = મ. સં. ૯૮વાળા બનાવોનું નિરૂપણ.

માંડયું હતું. જેથી રાજ્ય ખારવેલે તે શાતકરણિની કાંઈ પણ પરવા કર્યા વિના ૨૪ કે ખુલાસો પૂછવામાં અને સંદેશા ચલાવવામાં સમયની બરબાદી કર્યા વિના, તેને દાખી દેવા માટે તાબડતોબ પ્રતિકારરૂપે હુમલો કર્યો હતો. આ ઉપરથી સમગ્રશે કે શ્રીમુખે પોતાનો વંશ મ. સં. ૧૦૦=ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ માં સ્થાપીને ૨૫ સ્વતંત્રતા ખહેર કરી હતી. આ પ્રમાણે બીજી સ્થિતિ છે.

ઉપરની બંને સ્થિતિનું એકીકરણ કરતાં સમગ્રશે કે પુરાણકારોએ તે વંશનું નામ જે શત, અથવા તે શાત (સો ના આંક મૂખ્યા સાથે મૂખ્યધવાળું) પાડયું છે તથા તે વંશના રાજ્યોને શાત (સો ના વર્ષમાં સ્થાપિત થયેલ વંશના) નામથી વર્ણવ્યા છે તે વાસ્તવિક છે. તથા તે શબ્દનો મર્મ પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવો રહે છે.

આ 'શત' શબ્દની સાથે 'વહન' શબ્દ જોડવાથી શતવહન થાય છે અને શાતની સાથે વહન જોડતાં શાતવહન થાય છે. તેમાં વહન એટલે વહેતું થયેલ, ગતિમાં આવેલ, અસ્તિત્વમાં આવેલ, એવો અર્થ થાય છે. પશ્ચિમાને જેવો ભાવાર્થ શત અને શાત શબ્દનો થાય છે, તેવો જ અને તેને અનુરૂપ અર્થ શતવહન તથા શાતવાહનનો પણ થાય છે. જેથી હાલ તુરત તે શબ્દનો વિશેષ અધિકાર અત્ર ન લખતાં, તે તે શબ્દના નિરૂપણ કરવાના સ્થળે કરીશું. અને ત્યાં દર્શાવવામાં આવતી સર્વ હકીકત, આ શત તથા

શાત શબ્દને પણ લાગુ પડે છે, એમ વાચક મહાશયે સમજી લેવા વિનંતિ છે.

(૪) શાતવહન અને શતવહન

અથવા

શાતવાહન અને શતવાહન

પૂ. ૬માં જણાવ્યું છે કે, શાતવહન અને આંધ્ર એક બીજાના અંશ રૂપે છે તેમજ ઉપરમાં શત અને શાતનું વિવરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે, તે બંને એક જ રૂપમાં ગણી શકાય તેમ છે અને તેનું વિવેચન શાતવહન શબ્દ કરવામાં આવશે. તદનુસાર અત્ર તે શબ્દનું-શબ્દયુગ્મનું-રૂપટીકરણ કરીશું.

વહન એટલે વહેતું,=flowing, running or beginning to run એવો અર્થ થાય છે, તે ઉપરથી શતવહનના આખા શબ્દનો અર્થ "that one (family or dynasty) whose running has been in the year of 100; or the family which has begun to run from the 100th year=એવી વસ્તુ (કુટુંબ, વંશ) કે જેના વહનની આદિ 'સો'મા વર્ષથી થઈ છે, એટલે કે જે વંશની શરૂઆત સો માર્ગ વર્ષથી થઈ છે એવો થયો કહેવાય. અને તે યથાયોગ્ય લાગે છે; જેથી સાર એ થાય છે કે, 'વહન' શબ્દને સ્થાને (પછી શતવહન હોય કે શતવહનો હોય તે તે તે એક જ શબ્દ છે. પહેલું એકવચન છે, બીજું બહુવચન છે) કેટલેક ઠેકાણે જે 'વાહન' શબ્દ જોડાયેલો નજરે પડે

(૨૪) કે. હિ. ઇ. પૂ. ૬૦૦-Kharvel in the 2nd year of his reign sent a large army to the west, disregarding Sata-karni and in his fourth year humbled the Rashtrikas=શાતકરણિની પરવા કર્યા વિના રાજ્ય ખારવેલે પોતાના રાજ્યના બીજા વર્ષે પશ્ચિમ તરફ મોટું સૈન્ય મોકલ્યું, અને ચોથા વર્ષે રાષ્ટ્રિકોને પરાજીત કરીને નમાવ્યા.

(૨૫) જ. બો. ઇ. સ. એ. સો. પુ. ૮, પૂ. ૨૩૬ અને આગળ. (આ લેખ ઉપરથી ફક્ત થાય છે કે, નવમા નંદના સમય પૂર્વે શાતવહન કુટુંબ, પૈઠણમાં રાજ્યઅમલ કરતું હતું. નવમા નંદનો સમય મ. સં. ૧૧૨થી ૧૫૫=૪૩

વર્ષનો પુરવાર થયો છે એટલે સાર એ થયો કે શાતવહન-વંશી રાજ્યો ૧૧૨ની પૂર્વે સત્તા ઉપર આવી ગયા હતા.)

(૨૬) આ એકસોમું વર્ષ કયા સંવત્સરનું હતું તે વળી બીજો પ્રશ્ન છે, તેનું વિશેષ વિવેચન, આ આંધ્રવંશી રાજ્યોના ધર્મવિશેની ચર્ચા આવશે. ત્યારે કરવામાં આવશે. અત્ર એટલું જણાવી દેઈએ કે તેને લગતા ઇસારા પુ. ૧માં સમચાવળી પૂ. ૪૦૧ ઉપર, ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૭ મીમુખે આંધ્રદેશ સ્થાપ્યો તેની પૃષ્ઠ સંખ્યા જણાવી છે તેમાં આપ્યાં છે. તેવી જ રીતે પુ. ૪માં પૂ. ૩૭૮ ઉપરની ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭ની સાલમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં પૃષ્ઠો ઉપર તથા પુ. ૯-૩માં છટકવાયું પ્રસંગોપાત જણાવાયું છે.

છે, તેમાં લહિયાનો અથવા લેખકનો હસ્તદોષ જ સંભવે છે. બાકી ઇમેજી લખાણમાં Satavahan લખ્યું હોય તેનો ઉચ્ચાર તો શતવહન પણ કરાય છે. તેમજ શાતવાહન અને શતવાહન પણ કરી શકાય છે. એટલે તેમાં તો એક સરખું જ છે. અલગત એટલે દરજ્જે તે અશુદ્ધ જ કહી શકાય કે, મૂળ શબ્દ ઉપર બારીક ધ્યાન આપ્યા સિવાય ગમે તેવી રીતે ઉચ્ચારવાના રૂપમાં લખ્યે જવાયું છે. કહેવાની મતલબ એ થઈ કે, જેમ 'અંધ્ર' અને 'આંધ્ર' શબ્દનું અરસપરસ સ્થાન અર્વાચીન પુસ્તકોમાં દેવાઈ જાય છે તેવી જ રીતે આ 'વહન' અને 'વાહન' શબ્દનું સ્થાનરૂપણ અપાઈ જાય છે.

વાહનનો અર્થ તો જમીન ઉપર આવવા જવા માટે વપરાતું સાધન; ગાડી, ગાડું—Vehicles, Conveyances ઇત્યાદિ રૂપે થાય છે અને તેને 'શત' જોડવાથી એવો જ ફલિતાર્થ થાય કે, one who has 100 conveyances can be styled a Satavahan=જેની પાસે સો જેટલી સંખ્યામાં વાહન હોય તેને શતવાહન કહેવાય. અને આ પ્રમાણે જ અર્થ કરવો જોઈએ એવો આશય જે લેખક ધરાવતો હોય તો કહેવું પડશે કે, તેમણે શત-વાહનવંશી રાજાઓની સામાજિક તેમજ આર્થિક સ્થિતિનો બહુ જ હલકો વિચાર બાંધ્યો છે અથવા તો તેવી સ્થિતિની રજુઆત કરીને વાચકના મન ઉપર ઉત્તમ અસરને બદલે તદ્દન ઉલટી જ અસર નીપજવી છે; કેમકે વર્તમાનકાળે પણ ઉચ્ચ કોટિના એક રાજવીને ત્યાં, સો વાહન જેટલી સમૃદ્ધિ સામાન્ય રીતે તો હોય છે જ; બ્યારે તે વખતના મોટા મોટા શાહસોહાગરો કે જોએ અત્યારના રાજવી કરતાં અનેક રીતે વિશેષ શ્રીમાન હતા, તેમને^{૨૯} ત્યાં પણ તેવી

સમૃદ્ધિ કેટલાય ગુણી વિપુલપણમાં હોઈ શકે તે સહજ કલ્પનામાં ઉતરે તેમ છે, ત્યારે તેની સરખામણીમાં એક મહારાજાના સમ્રાટની તો વાત જ શી? આ પ્રમાણે બધી પરિસ્થિતિ નિહાળતાં 'વાહનને' બદલે 'વહન' શબ્દ જ સાચો હોય એમ ઠરે છે અને "સો નીચે સાલમાં સ્થાપિત થયેલ" વંશ એ અર્થ સૂચવવા જ 'શતવહન' શબ્દ વપરાયો છે એમ દેખાય છે. બ્યારે ડૉ. રેપ્સન એવો મત ધરાવે છે કે, ^{૩૦} "Satavahan is the term being the name of the clan to which the ruling family belonged=શતવહન શબ્દ તે જાતિવાચક નામ છે. જેમાં તે વંશના રાજકર્તાઓ થયા છે" મતલબ કે, તેમના મંત્રણ પ્રમાણે શતવહન તે જાતિનું નામ છે.

એક ઠેકાણે^{૩૧} 'શતયાન' શબ્દ પણ વપરાયો માલુમ પડે છે. તેમાં યાન શબ્દનો ધાતુ "યા" છે અને તેનો અર્થ ૧૦૦=જનું, એવો થાય છે. એટલે યાનનો અર્થ ગતિમુચક થયો કહેવાય. અને 'વહન'નો અર્થ પણ તેવો જ છે એટલે 'શતયાન'નો અર્થ પણ 'શતવહન' જેવો જ થયો ગણાય.

ઉપર પ્રમાણે શતવહન શબ્દનો અર્થ તેમાં આવેલા અંશોની વ્યુત્પત્ત્યાનુસાર આપણે જાણ્યો કહેવાશે. પરંતુ તે વંશના રાજાઓએ પોતે જ પોતાના શિલાલેખોમાં કયો શબ્દ વાપર્યો છે તથા તે વિશે અન્ય લેખકો શું વિચારો ધરાવે છે તે પણ આપણે તપાસવું જોઈએ.

(૧) એક લેખક^{૩૨} જણાવે છે કે, Thus the first name given in the Puranas, viz. Simuka or Sisuka is named in an early inscription as Simukha Satavāhano=આ પ્રમાણે પુરાણોમાં જેનું પ્રથમ

(૨૭) આ વહન, અને વાહન શબ્દ ઉપર કોઈ લાખા-શાહી વિશેષ પ્રકાશ પડે એવી વિનંતિ છે.

(૨૮) પુ. ૧, પ. ૨૪૩ ઉપર ટીકેલું ગોપાળકૃષ્ણનું કથાનક વાંચો.

(૨૯) 'શાતકરણિ' શબ્દના અર્થમાં પણ આ પ્રમાણે જાણણો થયેલ છે તે આગળ ઉપર સમજાવવામાં આવશે.

(૩૦) જુઓ ડૉ. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫નું ટીપ્પણ નં. ૧.

(૩૧) જુઓ જ. બી. એ. રો. એ. સો. પુ. ૬, પૃ. ૧૪૬ ઉપર કાલિકાચાર્યની કથા વર્ણવી છે તે પ્રસંગનું વર્ણન.

(૩૨) જ. આં. હિ. રિ. સો. પુ. ૨. ભાગ ૧, પ. ૧૧ અને આગળ.

નામ (પ્રથમ રાજા તરીકેનું નામ) શિમુક અથવા શિમુક આપ્યું છે તેને એક જુના શિલાલેખમાં શિમુખ શતવાહનો^{૩૩} તરીકે સંબોધ્યો છે.

(૨) ગૌતમિપુત્ર શાતકરજિની મા એવી, રાણીશ્રી યજ્ઞશ્રીએ નાસિકનો શિલાલેખ, જે પોતાના પુત્રની યજ્ઞશ્રીને અમર કરાવતો કાતરાઓ છે, તેમાં તેણીએ શબ્દો વાપર્યા છે કે Restored the glory of Satavahanas=શતવહન રાજાઓની કીર્તિ ફરીને ઉજ્જવળ બનાવી (જેવી હતી તેવી કરી દીધી).

(૩) વળી ખીજ એક વિદ્વાને^{૩૪} પોતાના વિચારો નીચેના શબ્દોમાં જણાવ્યા છે—ખારવેલ કલિંગાધિપતિના સમયમાં મહારાજા શાતકરજિ પશ્ચિમમાં હતો. શિલાલેખોમાં એમના વંશનું નામ શાતવાહન છે. જેને પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં શાલવાહન કહેવામાં આવે છે. શાતવાહનનો પ્રથમ શિલાલેખ ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ વર્ષના અક્ષરોમાં લખાયેલા નાનાઘાટ (નાસિક પ્રદેશમાં) મળી આવ્યો છે. આ વિચાર-દર્શનમાં ખીજ ત્રુટિઓ સાથે આપણે સંબંધ નથી એટલે તે વિશે મૌન સેવીએ. અત્ર તો એટલું જ જણાવવાનું રહે છે કે, આ વંશને માટે શતવહન કે શતવાહન તેમાંથી કયો શબ્દ વપરાયો છે.

(૪) વળી અન્યત્ર^{૩૫} એમ લખેલું નીકળે છે કે, Satavahan was afterwards installed as king and Pratishthanpur became a rich city—(p. 138). The Sātavāhan mentioned by the Brhatkatha must

have been a contemporary with Nanda=પછીથી રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો અને પ્રતિષ્ઠાનપુર એક માલેતુનર શહેર બનવા પામ્યું...(પૃ. ૧૩૮). જુહાપથમાં જે શાતવાહન રાજાનું નામ લેવાયું છે તે રાજાનંદનો સમકાલીન^{૩૬} થયો હશે.”

(૫) ખીજે એક ટેકાણે^{૩૭} વળી એમ જણાવાયું છે કે, Majority of the inscriptions are found at Nasik; their earliest inscription at Nānāghāt in Western India, their earliest coin in West India; they are referred to all along in the epigraphic records, not as Andhras but as Sātavāhanas=શિલાલેખોનો મોટો ભાગ નાસિકમાંથી મળી આવે છે; તેમનો સૌથી પ્રથમનો શિલાલેખ, પશ્ચિમ હિંદમાં આવેલ નાનાઘાટનો છે અને સૌથી પ્રથમનો સિક્કો (પણ) પશ્ચિમ હિંદનો છે. (આ) સર્વ પ્રકારના લેખોમાં, સર્વત્ર તેમને શાતવાહન તરીકે જ ઓળખાવેલ છે નહીં કે આંધ્ર તરીકે.

(૬) ત્યારે કે. ડિ. ઈ. માં પૃ. ૫૩૧ ઉપર તેના લેખક એમ જણાવે છે કે earliest known coins bear the name of a king Sata who is probably to be identified with Satakarni=જુનામાં જુના સિક્કા જે જણાયા છે તે ઉપર તો શાતરાજાનું નામ લખાયેલું છે અને

(૩૩) આ વાક્યમાં શિલાલેખના આધારે કહે છે કે, શાતવાહનો શબ્દ છે, જ્યારે કે. ડિ. ઈ. પૃ. ૫૯૮માં જણાવાય છે કે, શિલાલેખમાં શતવહન જેવો શબ્દ જ નથી. (આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, કવચિત કોઈ શિલાલેખમાં શતવહન શબ્દ વપરાઈ ગયો હશે જે આ લેખમાંથી એક લેખકની દૃષ્ટિ બહાર ચાલ્યું ગયું હશે.)

(૩૪) જુઓ નૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩, ખંડ ૪. પૃ. ૩૭૩.

(૩૫) જ. બ્રો. ઐ. રો. એ. સો. પુ. ૧૦ પૃ. ૧૩૨ (૩). આજ્ઞાનો લેખ.)

(૩૬) આ ઉપરથી સમજાય છે કે રાજાનંદના સમયે (હાલના વિદ્વાનો જે એમ માની રહ્યા છે કે ક્રીષ્ણ શાતકરજિ—શાતવહન વંશનો સ્થાપક અને મૂળ પુરુષ—તો, શુંજવંશી પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન હતો. તેને બદલે) પણ શાતવાહન રાજાઓની હયાતિ હતી એવી માન્યતા ધરાવતી હતી. (પૃ. ૪માં ખારવેલના સમય નિર્ણય ઉપર આવવાને જે જે ડહન નેટલી દલીલો આપણે આપી છે તથા તે બાદ પ્રસંગોપાત વળી બે ત્રણનો ઉમેરો કર્યો છે તેમાં આ એકનો વળી વિશેષ સમાવેશ કરવો રહે છે.

(૩૭) જ. બ્રો. ઐ. રો. એ. સો. ૧૯૨૭, પૃ. ૪૬,

તેની ઓળખ શાતકરણિ તરીકે વધારે સંભવિત છે.

(૭) મિ. રેપ્સને ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે એક ઠેકાણે શતવહનને જાતિ તરીકે ઓળખાવી છે, જ્યારે બીજે ઠેકાણે૩૮ તેમણે જુદો જ વિચાર દર્શાવ્યો દેખાય છે ત્યાં તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે—“The later members of the Shatavahan dynasty continued to rule over the Eastern Provinces=શતવહન વંશના પાછલા રાજ્યો પૂર્વના પ્રાંતો ઉપર રાજ્ય અમલ ચલાવતા રહ્યા હતા, મતલબ કે આ ઠેકાણે તેમણે શતવહન ને જાતિને બદલે વંશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

(૮) એક લેખક૩૯ વળી એમ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે “Shatavahan became a family name afterwards=વંશનું નામ શતવહન તો પાછળથી પડ્યું હતું” એટલે તેમનો મત એમ થાય છે કે તે વંશનું નામ પ્રથમ કાંઈક બીજું હતું પરંતુ પાછળથીજ શતવહન જોડવામાં આવ્યું છે.

(૯) ત્યારે મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ તો સાફ સાફ શબ્દોમાં જણાવી દે છે કે૪૦ “The Andhra kings all claimed to belong to the Satavahan family and many of them assumed the title or bore the name of Satkarni=સઘળા આંધ્ર રાજ્યો શતવહનવંશી હોવાનો દાવો કરતા અને તેમાંના ઘણાએ શાતકરણિ નામનું ખિરદ અથવા તો ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું. એટલે કે આંધ્રપ્રજ્ઞના સઘળા જ રાજ્યોને શતવહનવંશના કહેવાય છે, પરંતુ તે બધા શતકરણિ નહોતા કહેવાતા, તેમાંનો મોટો ભાગ અલબત્ત શાતકરણિના ખિરદથી ઓળખાતો હતો ખરો.

(૧૦-૧૧-૧૨) અભિધાનચિંતામણી નામે ગ્રન્થમાં “સાતમ્ દત્તસુલ્લમ્ વાહનમ્ સસ્ય હતિ=જેને વાહનનું સુખ આપવામાં આવ્યું છે તે સાતવાહન” આ અર્થ

પૃ. ૧૩ માં જણાવ્યા પ્રમાણે સામાન્ય રૂપનો દેખાય છે. કદપ્રદીપકાર એવો અર્થ ખેસાડે છે કે સનોતેર વાનર્યવાલ્ લોકે સાતવાહન હતિ=સનુષાતુ “દાન” ના અર્થમાં હોવાથી લોકમાં સાતવાહન એવું નામ પડ્યું છે! આ પણ સર્વ સામાન્ય અર્થ છે. ખેમાંથી એકેના મંતવ્ય પ્રમાણે એવા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગને લઈને ‘શાતવહન’ જેવું નામ લગાડવામાં આવ્યું હોય એમ ખુલ્લું નથી. કથાસરિત્સાગરના કર્તા જે વિચાર રજુ કરે છે, તે જો કે કાંઈક વિશિષ્ટ છે ખરો, પરંતુ તેમાં એટલું બહું અર્થગાંભિર્ય નથી દેખાતું કે જેથી તે વંશની વિશિષ્ટતા ઉપર પ્રકાશ ફેંકાય. તેમણે જણાવ્યું છે કે—‘શાતેન ચસ્માદ ડહોડમૂત્ તસ્માત્ તમ શાતવાહનમ્ નામ્ના ચકાર કાલેન રાજ્યે ચૈનમ્ જ્યેષ્ઠયત્=શાત નામના યક્ષે ઉપાડ્યો—ઉઠાવ્યો તેથી તેવું ‘શાતવાહન’ નામ કર્યું અને અમુક સમયે તેને રાજ્ય ઉપર ખેસાર્યો.

(૧૩) પ્રબંધચિંતામણિભાષાંતર, અમદાવાદ મુદ્રિત, (૧૮૦૬) પૃ. ૩૭ માં જણાવાયું છે કે, તે (શાલિવાહન) કુંભારને ઘેર રહી માટીના ઘોડા, હાથી, મનુષ્ય વિગેરે તરેહવાર જાતનાં રમકડાં કરવા લાગ્યો, તેથી તેનું નામ શાતવાહન એવું પડ્યું. એટલે તેમના મત પ્રમાણે તો, રાજા હાલ શાલિવાહન એકલાને જ શાતવાહન કહી શકાય; આ હકીકત પુસ્તકીય છે જ્યારે ઉપરમાં જોઈ ગયા છીએ કે શિલાલેખમાં તો તેના પૂર્વના કેટલાય રાજાને શાતવાહન કહેવામાં આવ્યા છે; અને શિલાલેખી પુરાવો વિશેષ માનનીય કહેવાય.

ઉપરનાં અવતરણો બંને ભિન્ન ભિન્ન મંતવ્યો રજુ કરતાં દેખાય છે, પરંતુ તેમાંના મોટા ભાગનો પ્રધાન સુરે એમ નીકળતો કહી શકાશે કે આ વંશનું નામ શતવહન અથવા શાતવહન હોવાનું બાજબી છે. પણ વહનને બદલે વાહન શબ્દ જોડવો તે અશુદ્ધ શબ્દપ્રયોગ ગણાય, જેથી ‘શાતવાહન કે શાતવાહન’નું નામ તે વંશને આપવું તે અનુચિત ગણાશે. એટલે

(૩૮) જુઓ. કા. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૨ પારિ-મર્શ ૫૨-૫૩.

(૩૯) જ. એ. ડે. રો. એ. સો. ન્યુ સીરીઝ પુ. ૩ પૃ. ૫૨.

(૪૦) અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૮.

જે એક બે સ્થળે ૪૧ 'વાહન' શબ્દવાળો જ પ્રયોગ કરાવવા પ્રયત્ન સેવાયો છે, [બીજે પણ કદાચ તે પ્રમાણે થયું હશે. તેમજ શતવહન તે આંધ્રપ્રજ્ઞને એક અંશ છે (આગળ જુઓ ત્રીજા પરિચ્છેદની હકીકત) એવું મારા વાંચવામાં જે આવ્યું છે તેનીજ ગણના અહીં માત્ર કરી છે] તે કેટલે દરજ્જે વ્યાજબી ગણાય તે વિચારવું રહે છે.

જે શબ્દનો સમાસવાચક શબ્દ ન વાપરતાં, એકલો શત શબ્દનો જ પ્રયોગ કરવો હોય તો, તે વંશને શતવહન વંશ અને તેના રાજ્યોને શાત રાજ્ય કહી શકાશે. મતલબ કે શતવહન તે નપુંસકલિંગ અને શાત તે પુલિંગ જાતિના શબ્દ લેખી શકાશે.

(૫) શાતકરણિ અથવા શાતકરણિ

પૃ. ૧ ઉપર આ વંશ માટે વપરાતા જે નામોની નામાવળી આપી છે તેમાં ૫ મું નામ શાલિવાહનનું અને ૬ ઠું શતકરણિનું લખાયું છે. પરંતુ હકીકતને અંગે શાતકરણિ વિશેષ ઉપયોગી તેમજ વધારે મહત્વ ધરાવતો શબ્દ હોવાથી તેની વિચારણા પ્રથમ હાથ ધરવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે.

સમાસનો પદ્ધતિ કરતાં તેમાંથી બે શબ્દો નીકળે છે. એક શત અને બીજો કરણિ; પછી શતકરણિ હો કે શાતકરણિ હો, તે બેમાંના ભાવાર્થને જાણીને, તેમના વંશના નામ ઉપર કાંઈ વિશેષપૂર્ણ અસર થતી નથી. અલબત્ત એટલું ખરું છે કે આપણે તો જેમ અને તેમ જે શુદ્ધ શબ્દ હોય તેનો જ ઉપયોગ કરતાં રહેવું જોઈએ. તેમાં શતનો અર્થ સો (hundred) એટલું નિર્વિવાદિત છે; અને બીજો શબ્દ જે કરણિ છે તેને કેટલેક ઠેકાણે કર્ણિના રૂપમાં પણ લીધો છે. જે કરણિ હોય તો કૃત્કરણિ, તે ધાતુ;

અને તે ઉપરથી કરણિ થાય, એટલે જેણે કાર્યો કર્યા છે તે. એટલે કે જે વ્યક્તિએ અમુક પ્રકારનાં સો કાર્યો કર્યા છે તેવો પુરૂષ, એવો ભાવાર્થ થાય; પછી તે કાર્યો (અ) કેવાં હોવાં જોઈએ (આ) અથવા તો સોનાં કરતાં બે પાંચ ઓછાં વધારે કર્યાં હતાં કે કેમ (ઇ) તેમજ તેવાં કામ કરનાર માત્ર આદિ પુરૂષ જ હતો અને તે ઉપરથી તેના વંશવાળાએ તે સામાન્ય નામ-ખિરદ અપનાવી લીધું હતું કે (ઉ) શતકરણિ નામ ધારણ કરતી દરેક વ્યક્તિ આવાં પરાક્રમ કર્યા બાદ જ તે ખિરદ પોતાના નામ સાથે જોડતી હતી; આ પ્રકારના બધા પ્રશ્નો ગોણું થઈ જાય છે. પરંતુ આખા વંશમાંથી કેાઈએ પણ જમાનાનું ધ્યાન ખેંચે તેવા સો તો શું, પણ તેથી બે પાંચ ઓછા અથવા તો તેને બદલે એક સામટાં અનેક તરીકે જેને ગણી શકાય, એવાં પણ કાર્યો કર્યા હોય તેવું તેમનાં જીવન ચરિત્રમાંથી દેખાઈ આવતું નથી. એટલે કરણિ=કાર્ય કરનાર તરીકેના ભાવાર્થમાં તે શબ્દ યોગ્યતા હોવાની વિચારણા છોડી દેવી રહે છે; બીજો શબ્દ કર્ણિ હોય તો, કર્ણ=કાન; અને શતકર્ણ એટલે સો કાન જેને છે તે; સો કાન, એટલે મનુષ્યમાત્રને જેમ બે કાન હોય છે તેમ આ પુરૂષને સો જેટલી સંખ્યામાં કાન^{૪૨} હતા તેમ નહીં; પરંતુ જેની સેવામાં, રાજકારણમાં પંડેલા અને વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય તેવા, અનેક પુરૂષો હોય કે જેઓ પોતાનામાં રાજ્યે સ્થાપિત કરેલ વિશ્વાસને અંગે મહત્વપૂર્ણ અને જવાબદારી ભરેલાં કાર્યો કરી શકે; આવા વિશ્વાસ માણસો પછી ચાહે તો મોટા હોદ્દાઓ હોય કે ચાહે તો હોદ્દાવિનાના સામાન્ય પ્રજાજન હોય. આને મળતા ભાવાર્થમાં ડૉ. વી. એસ. સુખચંદ્રે^{૪૩} એનેલી-

(૪૧) “જૈન યુગ” નામનું માસિક; સંવત ૧૯૫૫ના માર્ચ-એપ્રિલનો અંક, તેમાં “દક્ષિણમાં જૈનધર્મ” નામનો લેખ છપાયો છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૮૨ સને ૧૯૩૪, પ્રથમ અંક: તેમાં શ્રીયુત ધર્મ્ય. મુનશીજીનો ક્ષત્રપ સંબંધી લેખ છે ત્યાં તેમણે ‘શતવહનો’ શબ્દ લખ્યો છે.

(૪૨) લંકાધિપતિ રાવણને દશ માથા હોવાની જે દંત કથા ચાલે છે તે હકીકત સાથે આને સરખાવો (સંભવ છે કે માથું તો એકજ હશે, પરંતુ જે સર્વ અલંકારી ગળામાં પહેરતા હોય તેમાં પડતાં પ્રતિબિંબને લીધે તેવો દેખાવ અન્ય જોનારને લાગતો હોય.)

(૪૩) જુઓ મજકુર પુસ્તક, પૃ. ૨૧ અને આગળ

સીઝ ઓફ ધી હાંડરકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ નામના પુસ્તકમાં "On the homes of the so called Andhras=કહેવાતા આંધ્રના મૂળ વતન વિશે" શીર્ષક નિબંધમાં વિચારો દર્શાવ્યા છે, ત્યાં તેમણે શતકર્ણીનો અર્થ=one having hundred ears કર્યો છે; એટલે કે A king who has hundred ears, meaning who has a hundred spies to work for him-જે રાજવીને સો કાન છે, અર્થાત જેની સેવામાં સો જેટલી સંખ્યામાં દૂતો (હમેશાં) કામ કરવાને તત્પર હોય છે. એક અન્ય ગ્રંથકારે ૪૪ પૃષ્ઠ આ મતલબનો જ અર્થ સૂચવ્યો હોય એમ દેખાય છે. અલબત્ત તેમાં તેમણે આ આંધ્રપ્રગ્ણના કોઇ ભૂપતિને શતકરણિ નથી જણાવ્યો પરંતુ એક મગધપતિને લગતી તે હકીકત છે. તેમના શબ્દ આ પ્રમાણે છે-A certain Chera king paid a friendly visit to the king of Magadh. It gives the name of the Magadha king on the banks of the Ganges as (અહીં તમિલ ભાષાના શબ્દો લખેલ છે), which would mean "Hundred Karnas" and it was a translation of the Sanskrit title of Satakarni. Sanskrit scholars have however misread the name of Satakarni instead of Satakarni; the epithet evidently meaning "a king who employed hundred spies" or had one hundred sources of information=કોઇ ચેરાપતિ મિત્રભાવે મગધપતિની મુલાકાતે ગયા હતા. તેના વર્ણનમાં ગંગાતટના તે મગધપતિનું નામ (કોઇ તામિલ ભાષાનો શબ્દ અહીં લખેલ છે) આપ્યું છે. જેનો અર્થ "સો કર્ણુ" થાય છે. શતકરણિ (નામના) સંસ્કૃત ખિરદનો, તે અનુવાદ છે. પરંતુ સંસ્કૃતભાષાના પંડિતોએ તે શતકરણિ શબ્દને બદલે શાતકરણિ શબ્દ વાંચી લીધો છે.

વાસ્તવિક રીતે તે ઉપનામનો અર્થ "જે રાજાને ત્યાં એકસો દૂતો નોકરી ભરે છે=જેને ખાતમી મેળવવાના સો દારો છે" એવો થાય છે.

આ પ્રમાણે "સો દૂત અથવા ખાતમી મેળવવાનાં સો દાર" એ વટના કેટલેક દરજ્જે શતકરણિના નામને અંધમેસતી જણાય છે અને તે સુંદર તથા કર્ણપ્રિય હોઇ આલ્હાદજનક પણ કહી શકાય તેવી છે. પરંતુ 'કરણિ' શબ્દની પેઠે, આવી હકીકત પણ આ વંશના કોઇ રાજાના સંબંધમાં ક્યાંય વાંચવામાં આવી નથી. જેથી હાલ તો એટલું જ ઉચ્ચારી શકારો કે બ્યુટપતિ આધારે આ શબ્દના અર્થનો ઉકેલ કોઇ રીતે આણી શકાતો નથી. આકી તો શોધખોળનો વિષય જ એવો અન્ય છે કે તેમાં અનુમાન અને કલ્પનાનો આશ્રય લીધા વિના ચાલતું નથી જ.

બીજા પ્રકારે વિચાર કરીએ. જે 'શતવહન' જેવા જ ભાવાર્થમાં 'શતકરણિ' શબ્દ વપરાયાનું માનવામાં આવે તો આ વંશના દરેકે દરેક રાજવીને તે ખિરદથી સંબોધવામાં કાંઈ હરકત જેવું ન જ લેખાય. પરંતુ તેઓએ કોતરાવેલા શિલાલેખોમાં આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને કામ લેવાયું હોવાનું ખુલતું નથી. થોડાકિએ જ શતકરણિ શબ્દ જોડ્યો છે. જ્યારે 'શતવહન' શબ્દ શિલાલેખમાં ક્યાંય વપરાયો નજરે પડતો નથી; એટલે કે મનકાવે તેમ કામ લેવાયું હોય એવું દેખાય છે. છતાં આ શબ્દોની વપરાશ માટે એક સમાધાન એમ આપી શકાય તેમ છે કે વહન શબ્દ, action=કાર્યને અનુલક્ષીને વપરાય છે એટલે તે નપુંસકલિંગ દર્શક છે અને તેથી ભૂપતિઓ પોતાનો વંશ દર્શાવવામાં તેને વાપરી શકે છે. જ્યારે કરણિ=કર્તાને અનુલક્ષીને હોવાથી પુલિંગવાચક છે જેથી ભૂપતિઓ પોતાની જાતની ઓળખ માટે જ તે વાપરતા દેખાય. આવી સ્થિતિમાં રાજા પોતાને સંબોધતી વખતે, ફલાણા શતકરણિ એમ વિશેષપણે કહી શકે, પરંતુ જ્યાં વંશનું જ નામ ખતાવવું હોય ત્યાં શતવહન શબ્દ વાપરે. મતલબ કે રાજા પોતાના

નામ સાથે ખાલી શતવહન શબ્દ ન જોડી શકે. પરન્તુ ફલાણા શતવહનવંશી એમ વિશેષણના રૂપમાં તે શબ્દ પોતાના નામની પૂર્વે જોડી શકે; જ્યારે શતકરણિ શબ્દ તો તેમના નામનો એક અંશ હોવાથી નામની આગળ કે પાછળ કાંઈ પણ ફેરફાર વિના પણ લગાડી શકે છે. જે કે વિન્સેન્ટ રિમઝના નીચેના શબ્દો^{૪૫} થોડા ઘણા અંશે યથાર્થિત અને ઉચિત માનવા જેવા છે, “The Andhra kings all claimed to belong to the Satavahan family and many of them assumed the title or bore the name of Satakarni. They are consequently referred to by one or other of these designations without mention of the personal name of the monarch etc. etc.—આંધ્ર પ્રજાના સમળા રાજાઓ શતવહન વંશના કહેવાતા અને તેમાંના ઘણાએ શતકરણિનું નામ અથવા તો બિરૂદ પણ લગાડ્યું છે. આથી કરીને પોતાનું એક વ્યક્તિગત રાજ તરીકેનું નામ ઉચ્ચાર્યા સિવાય, ઉપરના જેમાંથી એકાદ ઉપાધિ લગાડીને પણ પોતાને સંબોધતા દેખાય છે.” (ટીપ્પણુ—અન્ને ઉપાધિ એક સરખી રીતે લગાડી નથી શકાતી. શું ભેદ રહી શકે તેનો ખુલાસો આપણે ઉપરમાં આપી દીધો છે. બાકી શતવહન તે વંશનું નામ છે અને શતકરણિ તે વ્યક્તિગત બિરૂદ છે. એટલું વાસ્તવિક છે) જ્યારે જ. બો. એ. રા. એ. સો. ના વિદ્વાન લેખકનું^{૪૬} વક્તવ્ય તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે It is wrong to suppose that Satakarni was a family name like Satavahana. The name Satakarni was assumed by some kings of the dynasty=શતવહનની^{૪૭} પેઠે શતકરણિ

પણ વંશનું નામ છે એમ ધારી લેવું તે દોષપાત્ર છે. તે વંશના કેટલાક ભૂપતિઓએ જ શતકરણિનું નામ ધારણ કર્યું હતું, તેમજ કે. હિ. ઈ. માં પુ. ૧, પૂ. ૫૯૮ ઉપર એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે, Following forms are found in various inscriptions, Satakani, Satakani, Sadakarni, Sāta, Sata and Sati=ભિન્નભિન્ન શિલાલેખોમાં નીચે પ્રમાણે શબ્દોનાં રૂપાંતરો માલમ પડ્યાં છે, સાતકણિ સતકણિ, સદકનિ, સાત, સત અને સતિ (ટીપ્પણુ—આ રૂપાંતરવાળા શબ્દોમાં કયાંય શતવહન શબ્દ પણ નથી.^{૪૮} વળી તે જેમાંથી એકેના કાંઈ વિકલ્પવાળા શબ્દો પણ નથી. એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે તે રાજાઓ પોતે, ઉપરમાંના શબ્દોથી જ પોતાને સંબોધતા હતા અને તે શબ્દોજ તેમનાં ઉપનામો હોઈ શકે, અન્ય^{૪૯} શબ્દો તેમના વંશ કે જાતિદર્શક હોવા જોઈ એ એમ આ ઉપરથી સમજી લેવું રહે છે.)

(વિશેષ ટીપ્પણુ—શિલાલેખમાં કે સિક્કાલેખમાં શતવહન શબ્દ નથી દેખાતો. તેમાં તો માત્ર શતકરણિને મળતા જ શબ્દો છે; તેમજ શતકરણિનો તથા શતકણિનો અર્થ બેસારતાં એમ જણાવ્યું છે કે શત એટલે સો, એવા ભાવાર્થ યુક્ત કરણિ કે કણિ શબ્દ છે. આ જેમાંથી એકે શબ્દ સાથે તે અર્થ ઘટાવી શકાતો નથી. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, ખુદ રાજાઓએ પોતે જે શબ્દ વાપરી બતાવ્યો છે તે શું ખોટા ? તેમ તો બનવા યોગ્ય જ નથી, કેમકે લખાણના જ શબ્દો છે, કાંઈ અનુમાનિક ઉપજાવી કાઢેલા નથી. એટલે એક સ્થિતિ કલ્પી શકાય કે, લખાણના શબ્દો ઉકેલવામાંજ કયાંય શરતચૂક કે ભૂલથાપ પડી ગઈ હોય. તેની ખાતરી કરવા—આમ બોલવા માટે અમારે પોતે તે સર્વ જાતે નિહાળી લેવા જોઈએ, પરંતુ અમે લિપિવિશારદ

(૪૫) જુઓ અ. હિ. ઈ ત્રીજી આવૃત્તિ પૂ. ૨૦૮.

(૪૬) જુઓ મળકુર પુસ્તક સન ૧૯૨૭નો અંક પૂ. ૮૧ ટી. નં. ૧૨૫.

(૪૭) શાતવહનને સ્થાને ખરો શબ્દ શતવહન જોઈએ.

(૪૮) સરખાવો ઉપરમાં ટીકા નં. ૨૭.

(૪૯) સરખાવો ઉપરમાં ટી. નં. ૬ તથા પૂ. ૯ ઉપર ‘શતવહન’ શીર્ષકવાળી હકીકતના આરંભમાંનું વાક્ય.

ન હોવાથી તે કામ લિપિનો ઉપર છોડી દબને, તે સંબંધમાં કાંઈક સૂચના કરવાનું જ યોગ્ય ધાર્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

શત એટલે સો વર્ષી આ વંશની આદિ સો વર્ષમાં જ થઈ છે એમ નિશ્ચય રીતે દર્શાવાયું છે; તેમ શતવહનનો અર્થ પણ તે સ્વરૂપે જ ઘટાવી શકાય છે. એટલે શતકરણિમાં જેમ શત અને કૃ શબ્દોનો પ્રમાણેશ થયેલો છે અને તેમાંના કૃ ધાતુ ઉપરથી કરણ અને તે બાદ કરણિ શબ્દ યોગ્ય છે; તેમ કૃને બદલે સૃ ધાતુ હોય તો તે ઉપરથી પ્રથમ સરણ અને તે બાદ સરણિ શબ્દ નીપજવી શકાય છે; જેમ વહન એટલે વહેવું, ગતિમાં આવવું એમ થાય છે, તેમ સૃ ઉપરથી પ્રથમ સરણ એટલે સરવું, ગતિમાં આવવું, થાય છે અને સરણ કરનાર તે સરણિ કહેવાય. જે ઉપરથી સો મા વર્ષમાં સરણ કરનાર તે શતસરણિ ઠરાવી શકાય. મતલબ કહેવાની એ છે કે, જેમ શતકરણિ શબ્દ વાપરી શકાય તેવી જ રીતે આ શતસરણિ પણ વાપરી શકાય, પરંતુ શતકરણિનો અર્થ જ્યારે સંભાળ્ય નથી, ત્યારે આ શતસરણિનો અર્થ યથાયોગ્ય અને બંધબેસતો થઈ રહે છે. એટલે મૂળ શબ્દ શતસરણિ^{૫૦} વપરાયો હોય પરંતુ પાછળથી અનેક કારણોને લઈ ને, જેમ અનેક કિસ્સામાં રખડનાઓ પ્રવેશવા પામી છે, તેમ આમાં પણ ખનવા પામ્યું હોય; જેના પરિણામે તે શબ્દ શતકરણિ વંચાતો બની ગયો હોય એવા અનુમાન ઉપર જવાય છે. આ અનુમાન ઉપર જવાને બીજું કારણ એ પણ છે કે, જેમ શતકરણિ શબ્દ તેના અર્થ પ્રમાણે અકારણ થઈ જાય છે તેમ તેનો ઉપયોગ કરનાર પણ ખોટી આત્મપ્રશંસામાં ઉતરી જતો દેખાય છે, જ્યારે શતસરણિ શબ્દ, અર્થમાં તેમજ ઉપયોગમાં, બનતે રીતે નિરાપાધ સ્થિતિમાં રહેતો જણાય છે.

(૬) શાલિવાહન, શાલિવાહન અથવા શાલિવાન

જ્યાં સુધી તપાસ કરી શકાય છે ત્યાં સુધી આવું બિરૂદ વંશના માત્ર એકજ રાજાના સંબંધમાં ખાસ

કરીને વપરાતું નજરે પડે છે. આ આખા વંશની નામાવલિ હજી સુધી શુદ્ધ થઈને બહાર પાડવામાં આવી નથી પરંતુ જે અનેક પૌરાણિક ગ્રંથોની મેળવણી કરીને શ્રીયુત પાછાંટરે જે વૃદ્ધિત અવસ્થામાં પણ તૈયાર કરી બતાવી છે તે તપાસતાં ઉપર પ્રમાણે જ સાર નીકળે છે જ્યારે જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોમાં તો તેટલી હદે પહોંચ્યા જેવી સ્થિતિ પણ રજુ કરાઈ દેખાતી નથી. એટલે હાલ તો આપણે પાછાંટર સાહેબ કૃત નામાવલિને જ નજર આગળ રાખીને કામ લેવું પડે છે. મતલબ એ થઈ કે, જેને રાજા હાલ તરીકે ઓળખાવાયો છે તેનું એકલાનું જ આ બિરૂદ છે. તે રાજા હાલને કેટલાક સાલ પણ કહે છે અને જેમ આ વંશના રાજાને શત શબ્દની પાછળ વહન નામનો પ્રત્યય બોડીને શતવહન કહેવાની પ્રથા પડી છે, તેમ આ સાલની સંગાથે પણ તે શબ્દ બોડીને શાલિવાહન કે શાલવહન શબ્દ બનાવી દીધો દેખાય છે. એટલે ભલે શાલિવહન શબ્દ બની ગયો ખરો, પરંતુ ભૂલવું બોડવું નથી કે શતવહન તે તો આખા વંશનું નામ છે અને તે વંશના સર્વ રાજાના સંબંધમાં વાપરી શકાય છે, જ્યારે આ શાલિવહન નામ તો માત્ર એક રાજા પ્રત્યે જ વ્યક્તિગત રીતે વાપરવા જેવું બની રહે છે. જે કે આ હાલ રાજા થયા બાદ તે વંશમાં કેટલાક રાજાઓ થયા છે તેમને વર્ણવતાં કેટલાક ગ્રંથકારો શાલિવાહનવંશી રાજાઓ તરીકે ઉપદેશો છે, પરંતુ તેમ કરતાં કાંઈ આધાર કે પ્રમાણ બતાવાયાનું દેખાતું નથી તેમ સર્વથા તે શબ્દનો પ્રયોગ ચાલુ જ રખાયો છે એમ પણ નથી. અને તેમ છે તો તેનો સર્વથા અંગિકાર કરાવાનું તો માનવું જ ક્યાં રહે છે? એટલે આપણે તે પ્રશ્ન ઉપર બહુ માયાફાડમાં ઉતરવા કારણ નથી.

છતાં એક બીજી રીતે આ શાલિવાહન શબ્દ વપરાતો દેખાય છે. તેમાં તેને એક સંવત્સર તરીકે પીછાણવામાં આવે છે અને શક શાલિવાહન અથવા

(૫૦) આ શબ્દ શતકરણિ હોય કે પછી તેને જ અનુસરતો કાઈ હોય, તે પ્રશ્ન તે વિષયના બહુ-

કાર ઉપાડી લ્યે અને તે ઉપર પ્રકાશ પાડે એમ વિનંતિ છે.

શાલિવાહનનો શક, એવા સ્વરૂપમાં વપરાયા કરે છે. આ શક સંવત્સરવિશેની કેટલીક સમજૂતિ આપણે પુ. ૪ માં પૃષ્ઠ ૬૫ અને આગળ ઉપર વર્ણવી ગયા છીએ. વળી જે કાંઈ વિશેષ સૂચવવા જેવું છે તે રાજા હાલના જીવનને સ્પર્શતું હોવાથી તેના વૃત્તાંતમાં જણાવવામાં આવશે એટલે અત્રે તે પરત્વે મૌન જ સેવીશું.

(૬) અંધ્રભૂત્ય અથવા આંધ્રભૂત્ય

આ સમુદ્દશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં, એ શબ્દો તેમાંથી છૂટા પડે છે. અંધ્ર અથવા આંધ્ર અને ભૂત્ય; સમાસની રૂઢિએ તેમનો એ પ્રકારનો અર્થ નીપજાવી શકાય છે. તેમને તત્વાર્થસમાસ ગણીએ તો “અંધ્રઃ એવ ભૂત્યઃ” લેખાય એટલે કે, અંધ્ર (ગતિ, વંશ કે દેશ જે કહો તે) કે આંધ્ર પ્રજાનો જે રાજા તે પોતે જ અન્ય ભૂપતિનો ભૂત્ય એટલે સેવક; અર્થાત્ ખંડિયો રાજા હોય. (૨) અને બહુશ્રીહિસમાસમાં જે તેને લક્ષ્યે તો “અંધ્રસ્યભૂત્યઃ” એમ લેખવું રહે; જેનો અર્થ એવો થાય કે, આંધ્રજાતિનો પુરૂષ તે રાજા પોતે, અને તેના હાથ તળેનો અન્ય રાજા તે તેનો તાબેદાર અથવા ખંડિયો રાજા; મતલબ એ થઈ કે, પહેલાં સમાસના અર્થ પ્રમાણે, આંધ્રપતિ પોતે જ સેવક થયો જ્યારે બીજા સમાસ પ્રમાણે આંધ્રપતિ ને ત્યાં અન્ય રાજા સેવક થયો કહેવાય. તે શબ્દ વાપરનારે ક્યો આશય લક્ષમાં રાખ્યો હોવો જોઈએ તે આપણે તપાસીએ.

ઇતિહાસનો કહો કે સમસ્ત વિશ્વનો કહો, પણ એક એવો નિયમ ગણાય છે કે સર્વદા એકને એક સ્થિતિ કાઢતી રહેતી નથી. એટલે માનવું રહે છે કે કાઢતી રાજસત્તા અવિચળ રહી પણ નથી, રહેતી નથી અને રહેવાની પણ નથી; જેથી એક સાર્વભૌમ

રાજાના આશ્રયે, એક સમયે જે રાજાઓ ખંડિયા તરીકે હોય છે તેને તેજ રાજાઓ હમેશાં ખંડિયા તરીકે રહેતા જ નથી. હવે જો આ નિયમાનુસાર ઉપરમાં જણાવેલ એ અર્થોમાંથી બીજો અર્થ લઈએ તો ભૂત્યાઃ શબ્દોમાં અનેક વ્યક્તિઓ આવી જાય, તેમજ અનેક પ્રકારની પરિસ્થિતિનું સૂચન તેમાં કરાઈ જતું કહેવાય. ૫૧ અને આવી સ્થિતિના પ્રયોગો ઇતિહાસમાં આલેખાયાનું જણાયું નથી. ૫૨ એટલે એ સાર ઉપર આવવું રહે છે કે ભૂત્ય શબ્દનો પ્રયોગ હમેશાં પહેલાં અર્થમાં જ કરાતો આવ્યો હોવો જોઈએ. જેથી અંધ્રભૂત્ય એટલે આંધ્રપ્રજાનો રાજા, તે પોતે જ અન્ય કોઈ સાર્વભૌમ સત્તાના આશ્રયે હતો એવો ભાવાર્થ થયો કહેવાય.

બીજી રીતે વિચારતાં પણ આ સ્થિતિ જ વધારે બંધબેસતી મનાય છે. આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે પૂર્વના સમયે ગણરાજ્ય પદ્ધતિ હતી તે કાળે રાજાઓને ભૂમિપ્રાપ્તિનો બહુ મોહ લાગ્યો નહોતો. જ્યારે તેઓને કોઈ પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો ત્યારે વિજેતા રાજા, પરાજીતને મુલક કાંઈ પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લેતો નહિ, પણ પરાજીતને પોતાના ભૂત્ય તરીકે-ખંડિયા તરીકે-તે પોતાની આમ્નાયમાં છે એટલું કબૂલ કરાવીને તેના મૂળ પ્રદેશ ઉપર શાસન કરતો જ મૂકી દેવામાં આવતો. એટલે એક રાજા એક કાળે એક સાર્વભૌમની સત્તામાં હોય અને બીજો કાળે વળી બીજાની સત્તામાં આવ્યો જાય તો, તે સાર્વભૌમ સત્તાની ફેરબદલી પ્રમાણે તેમના નામની પણ ફેરબદલી કર્યા કરવી પડે અને પેલા આશ્રિત રાજાની સાથે વારંવાર જોડવામાં આવતા શબ્દો પણ અનેક થઈ પડે. પણી તો આવા અનેક શબ્દો જોડવાથી તે

(૫૧) નીચે નં. ૫૨ જુઓ

(૫૨) આગળ ઉપર “અંધ્રભૂત્ય”ની સમજૂતી આપતાં જાણિત કરવામાં આવશે કે, આ આંધ્રપતિઓ જુદાંજુદાં સમયે, નંદ અને મૌર્ય વંશી રાજાઓ જેવા કે મહાનંદ, અંધ્રગુપ્ત, બિંદુસાર, ત્રિમહર્ષિ નંદ. ને તાણે હતા. ખંડિયા હતા

છતાં તેમને નંદભૂત્ય, કોઇએ મૌર્યભૂત્ય, કે વ્યક્તિગત નામ સાથે ભૂત્ય શબ્દ જોડી અંધ્રગુપ્તભૂત્ય, બિંદુસારભૂત્ય, ઇ. થી સંબોધ્યા નથી [પુ. ૨ સિક્કા નં ૭૦, ટી. નં ૧૪૫ સરખાવો] તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનેક પ્રકારની સ્થિતિ પ્રવર્તી ગયેલ હોવા છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તો શબ્દ વપરાયાજ નથી.

આશિત વ્યક્તિને ઝોળખતી પણ બારે પડે, તેમજ ઇતિહાસમાં પણ અનેક પ્રકારની ગૂંચવણો ઉભી થયા કરે. એટલે આ બન્ને પ્રકારની વિષમતા ટાળવાનો સુતર માર્ગ એ જ કહેવાય કે, પરાજીત રાજાના નામની સાથેજ જૂત્ય શબ્દ લગાડવો; એટલે રાજકારણની દૃષ્ટિએ તેનું સૂચન પણ થઈ ગયું કહેવાય તેમજ વિજેતાને તો પોતાના નામની કે કીર્તિની કાંઈ પડી જ નહોતી જેથી તેના નામનો નિર્દેશ કરાવવાની આવશ્યકતા પણ રહી ન કહેવાય. પરંતુ જ્યારે તે આધિન-પરાજીત રાજા સ્વતંત્ર થઈ જાય ત્યારે પેલો જૂત્ય નામનો શબ્દ જ કાઢી નાંખવામાં આવે. એટલે તેની પલટાયલી રાજકીય અવસ્થા તરત પરખાઈ જતી ગણાય. આ પ્રમાણેની સ્થિતિ સિક્કાચિત્રો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે અને તેજ સ્થિતિને અત્યારસુધી પ્રગટ થયેલા અને ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા રાજાઓનાં જ્ઞાત ઉપરથી પણ સમર્થન મળતું દેખાય છે. એટલે આપણે તેને સ્વીકારી લઈ, પહેલા સમાસ પ્રમાણે જૂત્ય શબ્દનો અર્થ નિષ્પન્ન થતો ગણી તેને કબૂલ રાખવો રહે છે. આના દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે શુંગજૂત્ય (જુઓ પુ. ૩ માં) રાજાનું જ્ઞાત ટાંકી અતાવીશું. તેમજ આ આંધ્રવંશીઓના કેટલાકનું જીવનવર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે તે ઉપરથી ખાત્રી બંધાશે.

વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર જણાય તો કહીએ કે, જૂત્ય એટલે સેવક, એવો અર્થ લેવાથી તે પોતે કોઈક અન્ય સર્વોપરિ સત્તાને તાબે હતો એમ સૂચન થયું કહેવાય; બીજું, તાબેદાર હોવાની સ્થિતિ તો કાંઈક કોઈ વંશના કે દેશના દરેક રાજાના કમ-નશીએ નિર્માણ થયેલી ન જ હોય, એટલે આખા વંશના જે એકંદર રાજા હોય તેમાંથી અમુક તાબેદાર કે ખંડિયા હોઈ પોતાને “જૂત્ય” લખી શકે, પરંતુ

જે તદ્દન સ્વતંત્ર હોય તે તો તે શબ્દનો ત્યાગ કરે. તાત્પર્ય એ થયો કે જેમ શતવહન અને શતકરણિ શબ્દ તે વંશના સમસ્ત રાજાઓ માટે થોડા શકાય તેમ છે, તેવી સ્થિતિમાં આંધ્રજૂત્ય શબ્દ નથી. તેને ઉપયોગ માત્ર પરિમિત પ્રમાણમાં જ કરી શકાય તેવો છે. ક્યો રાજા જૂત્ય હતો તેનું વર્ણન કે ખ્યાલ આપવાનું અત્ર આવશ્યક નથી. તે તો આગળ ઉપર “આંધ્રજૂત્યાઃ”ના શીર્ષક તળે તેમજ પૃથક્ પૃથક્ રાજાનું વર્ણન કરતી વખતે જોઈ શકાશે. છતાં અત્રે એટલું તો જણાવી શકાય કે, જે સમયે આ વંશની ઉત્પત્તિ થઈ તે સમયે ગણરાજ્ય તંત્રની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. તેથી કરીને સાર્વભૌમ સત્તા તો માત્ર નામનો જ અધિકાર ભોગવતી હતી. આ સ્થિતિમાંથી ફેરફાર કરીને ચંદ્રગુપ્તમૌર્યના મુખ્ય મંત્રી પંડિત ચાણક્યે, કેન્દ્રિત રાજ્યત્વ સ્થાપન કરવાના કોડ સેવ્યા હતા. તે પોતાના પ્રયાસમાં કેટલેક અંશે ફળીભૂત પણ થયો હતો. પરંતુ મોટાં મોટાં રાજ્યો તે નવીન યોજનાના અમલમાં સપડાયાં નહોતાં. એટલે ચંદ્રગુપ્તના સમયથી બે પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલુ થઈ હતી. આ સ્થિતિ ડેક મહારાજા પ્રિયદર્શિનના અંત સુધી નબી રહી હતી. તે બાદ મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી થવા માંડી તે સાથે અકેન્દ્રિત રાજ્યત્વનો નાશ થયો અને કેન્દ્રિત વ્યવસ્થાનો પાયો મજબૂત થતો ગયો. એટલે મહારાજા પ્રિયદર્શિનના મરણ પર્વત—આ વંશમાં પણ જૂત્યત્વ રહ્યું હતું અને પછી તેઓ તદ્દન સ્વતંત્ર બનવા પામ્યા હતા. આ ગણતરીએ મ. સં. ૨૯૦=ઈ. સ. પૂ. ૨૩૭માં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું મરણ થયું ત્યાંસુધીમાં શતવહનવંશના છ જૂપતિઓ પણ ગયા હતા અને સાતમાના રાજાઅમલને મોટો ભાગ બીતીત થઈ ગયો હતો. એટલે આદિના સાત રાજામાંથી હજુ કોઈને આંધ્રજૂત્ય તરીકે પણ સંબોધાવવાની

(૫૩) જુઓ પુ. ૨માં સિક્કાચિત્રોની સમજૂતી. સવળી અવળી બાજુ ઉપર શા માટે તે કોતરવામાં આવતાં હતાં તેમાં કારણ.

(૫૪) જુઠી જુઠી કક્ષાથી આ સંખ્યા ૭, સાત તેમજ

દશની પણ કહી શકાય તેમ છે પરંતુ આ બાબત આગળ ઉપર અર્થવામાં આવશે.

(૫૫) જુઓ આગળ ઉપર તેનું વર્ણન.

કમનશીખી વહોરવી પડે. વળી આ આંધ્રપ્રજાને મુલક, સાર્વભૌમ અવંતિપતિ મૌર્ય સમ્રાટના રાજ-પાટથી દૂર આવેલ હતો એટલે પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તરત જ તેઓ સ્વાધીનતા મેળવવામાં ફતેહમંદ નીવડ્યા હતા; જ્યારે શુંગવંશી પુષ્યમિત્ર તો ખુદ મૌર્યસમ્રાટની નોકરીમાં જ ગૂંથાયો હતો એટલે તેને સ્વતંત્ર થવાને લગભગ ત્રણ દશકા સુધી રાહ જોવી પડી હતી. જેથી આંધ્રભૂત્ય શબ્દની લુપ્તિ થયા બાદ લગભગ ૩૨ વર્ષે શુંગવંશી રાજ્યોને શીરેથી ભૂત્યનું કલંક જુસાવા પામ્યું હતું. જેનો સમય આપણે ઈ. સ. પૂ. ૨૦૪નો ઠરાવ્યો છે. (જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૪૦૪)

અમારી સમજ પ્રમાણે આંધ્રભૂત્યનો અર્થ અમે ઉપર પ્રમાણે સમજાવ્યો છે. પણ એક લાઇની સાથે અર્થ થતાં એવો ખુલાસો મળ્યો હતો કે, ભૂત્ય એટલે સેવક; તેવા અર્થમાં તે શબ્દ વપરાયો છે. એટલે આંધ્રભૂત્ય=આંધ્રપ્રજાનો સેવક; રાજા પોતે પ્રજાનો સેવક ગણાતો હોવાથી પ્રજા ઉપર તેમની સંમતિ પ્રમાણે રાજ ચલાવતો હતો જેથી પોતાની લઘુતા, વિવેક, નમ્રતા દાખવવાને જ તે શબ્દપ્રયોગ કરાય છે. પૂર્વકાળે તેવી રીતે મુદાસજેવા ધણા ભૂપતિઓએ તેવાં નામો પોતાની સાથે જોડી બતાવ્યાં છે. આ ખુલાસો એક રીતે કાઠી નાંખવા જેવો તો નથી જ, છતાં દીર્ઘ વિચારે તે ટકી શકે તેમ પણ નથી. કેમકે, તેની રીતે તો સર્વ વંશના સર્વ રાજાને ભૂત્યા કહી શકાય. પણ એક જ વંશ (શુંગ અને આંધ્ર) સિવાય કાંઈએ તે પ્રયોગ કરી દેખાડ્યો નથી. વળી તેમણે પોતે જ તેનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો તે હજુએ આપણે તેમની નમ્રતાનો સ્વીકાર કરી લેત. પરંતુ આ શબ્દનો તેમને માટે, ફટલેય કાળે થયેલ ઇતિહાસકારોએ જ જોડી દીધો છે. વળી તે વંશના સર્વ રાજાઓને સદાકાળે તે વિશેષણ લગાડવામાં પણ નથી આવ્યું. તો શું એવો ફલિતાર્થ ઉઠાવવો રહે છે કે, અમુક વખતે તે રાજા પ્રજાપ્રેમી હતા—પ્રજાસેવક તરીકે રાજ કરતો હતો અને અમુક વખતે પ્રજાને પીડા

કરતો હતો અથવા તો પ્રજાની ઇચ્છાની અવગણના કરતો હતો? મતલબ કહેવાની એ છે, આવો અર્થ બરાબર બંધાયેલો નથી. એ તો જેમ કોઈ રાજા પોતાનું નામ 'જીતારિ' કહેવરાવે છતાં હોય ડરપોક અને ડરકણ, તેની પેઠે થયું. માટે તે અર્થ અમને બરાબર લાગતો નથી.

ઉપરનું સ્પષ્ટીકરણ થવાથી, શુંગભૂત્ય અને આંધ્રભૂત્યનો ભાવાર્થ હવે બરાબર સમજી જવાયો હશે. છતાં એક લેખકે, આંધ્રભૂત્યનો જે અર્થ બહુ-વીહિ સમાસ તરીકે કરાય છે તે ગ્રહણ કર્યો છે અને દર્શાવે તરીકે જણાવે છે કે ૫૯ “The Pallavas were also called Andhrabhratyas, that is the servants of the Imperial throne reigning in the country by name of Andhra-પક્ષવાજને પણ આંધ્રભૂત્યા કહેવાય છે, એટલે કે આંધ્રદેશમાં જે શાહી સરકાર રાજ્ય ચલાવતી હતી તેના તેઓ તાબેદાર હતા.” તેમનું આ કથન વિચારવા જેવું છે. આપણે તો પક્ષવ રાજાઓના ઇતિહાસથી વાકેફગાર નથી એટલે તેની સત્યાસત્યતા વિશે કાંઈ પણ ઉચ્ચારવાની રિયતિમાં નથી જ.

આ “આંધ્રભૂત્યા” શબ્દ બાબતમાં એક નોંધવા જેવી ખીના એ થઇ દેખાય છે કે, જૈનસાહિત્ય ગ્રંથોમાં આ શબ્દપ્રયોગ ક્યાંય વપરાયો હોય એમ જણાતું નથી જ્યારે પૌરાણિક ગ્રંથોમાં તેવું દેખાય છે. એટલે વિદ્વાનોએ “Andhrabhratyas of the Puranas=પુરાણમાંના આંધ્રભૂત્યા” આવા શબ્દો જે વાપર્યા છે તે કાંઈક હેતુપૂર્વક લખ્યા હશે એમ શું ત્યારે સમજી લેવું?

ઉપસંહાર

જે સાત શબ્દોથી આ વંશને વિદ્વાનોએ ઓળખાવ્યો છે, તે સર્વનું વિવેચન ઉપરમાં અપાઈ ગયું છે; તે ઉપરથી નિપજતું પરિણામ ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે કહી શકશે. તેમજ વાચકવર્ગને પણ હવે

ખ્યાલ આવી જશે કે કયો શબ્દ કેટલે અંશે શુદ્ધ વા અશુદ્ધ છે. વળી આ વંશનું વર્ણન કરવાને તથા કેટલીક ગૂંચોનો ઉકેલ કરવાને તે હકીકતમાંથી મળેલું જ્ઞાન આપણને કેવું ઉપયોગી થાય તેમ છે તે પણ આપોઆપ સમજી શકાશે.

(૧) અંધ્ર-તે દેશવાચક છે, જેની સીમા અદ્યાપિ પર્વત અતિ અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં છે.

(૨) આંધ્ર-ગતિવાચક શબ્દ છે પરંતુ સમગ્રાય છે કે અંધ્ર અને આંધ્ર બન્ને શબ્દો ઇન્દ્રિયમાં એક જ રીતે (Andhras) લખાતા તેમજ બોલાતા હોવાથી ગતાનુગતિકપણે અરસપરસ વપરાઈ રહ્યા છે.

(૩) શત અને શાત; તેમના ઉદ્ભવનો સમય સ્વયંવતા તે શબ્દો છે.

(૪) શતવહન આદિ શબ્દો-તેમના ઉદ્ભવના સમય ઉપરથી પડેલ તેમના વંશનું નામ બતાવે છે.

(૫) શતકરણિ આદિ; તે પણ શતવહન શબ્દ જેવો જ ભાવાર્થ ખેંચે છે. પરંતુ ફેર એટલો છે કે શતવહન તે વંશસૂચક છે જ્યારે શતકરણિ તે વંશના પુરૂષ આશ્રયી છે. જો કે પાછલો ભાવાર્થ પણ સંપૂર્ણપણે તેવી રજુઆત કરતો નથી એટલે જે નવી સૂચના આપણે ઉભી કરી બતાવી છે તે પાછી 'શતવહન' ના તત્સમ શબ્દરૂપે છે.

(૬) અંધ્રભૂત્ય-કેટલાકો તે શબ્દને સમસ્ત વંશના પુરૂષોને આશ્રયીને વાપરતા જણાવે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આદિના જ-સાત અથવા બીજી એક અપેક્ષાથી દશ પુરૂષો મારેનો જ તે શબ્દ છે; તેટલે દરબજે તેનો વપરાશ પરિમિતક્ષેત્રી છે.

(૭) શાલિવાહન-આ શબ્દ તો ઉપરના નં. ૬ કરતાં પણ વિશેષ પરિમિતભાવ સૂચક છે અને તે કેવળ એક જ વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરતો જણાય છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

શતવહનવંશ અથવા શાતવંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર—ભારતીય તો શું, પરંતુ સર્વદેશીય ઇતિહાસમાં પણ, સત્તા-સમયની દૃષ્ટિએ પ્રથમ પદ લોગવનાર આ શતવહનવંશની અદ્યતન અનિશ્ચિત માલૂમ પડેલી સ્થિતિથી બતાવેલો શોચ—

તે બાદ તેના સમયની આદિ અને અંતનો તાગ લાવવા બતાવેલી કૌશીલ—
છેવટે વિધવિધ દૃષ્ટિએ નક્કી કરેલ તેમનો સમય અને રાજાઓની સંખ્યા—તે પ્રત્યેકના સમયની વિગતોની લીધેલ આરિક તપાસ અને તેમની બતાવેલી સત્યતા—

તેમજ રાજાઓના ત્રણ વિભાગો પાડી—આંધ્રભૂત્યા, આંધ્રપતિઓ અને શક રાજાઓ—દરેકમાં કરવા યોગ્ય મરામતની દલીલપૂર્વક બતાવેલી સૂચિ તથા તે આધારે ગોઠવી આપેલા રાજાઓનાં નામો અને રાજ્યકાળ; છેવટે ઉભી કરી આપેલી આખાથે વંશની વંશાવળી—

શતવહન વંશ (ચાલુ)

અત્યાર સુધીમાં ચાર પુસ્તકો આપણે આ પ્રાચીન ભારતવર્ષને અંગે લખી ચૂક્યા છીએ. તેમાં આશરે

૧૮થી ૨૦ વંશનું વર્ણન આપ-

તેના સમય વામાં આવ્યું છે. તેમાં સૌથી

નાનામાં નાનો અવંતિપતિ શક

રાજાઓનો રાજવંશ ચાલ્યો સમગ્ર છે; જેનો સમય

માત્ર ૭-૮ વર્ષનો છે, જ્યારે દીર્ઘસમયીમાં ચારક

પાંચ વંશ લગભગ એકબીજાની ઓડાઅડ આવીને

ઉભા રહે છે. જેમકે કાશળપતિનો, વત્સપતિનો,

અને શિશુનાગવંશીઓ કે જેઓ મગધપતિ હતા તેમનો;

આ ત્રણે વંશ ૩૩૦ થી ૪૪૦ વર્ષ સુધી પોતપોતાના

પ્રદેશમાં હકુમત ઉપર રહ્યા હતા. તેમજ ચણ્ણવંશી

અવંતિપતિઓએ પણ લગભગ તેટલો જ સમય

અધિકાર ભોગવ્યો છે, પરંતુ હજુ સુધી કોઈ પણ

વંશે ૩૫૦ વર્ષ સુધી રાજવહીવટ ચલાવ્યો હોવાનું

નોંધાયું નથી. જ્યારે આ શતવહનવંશ કે જેનું વૃત્તાંત

લખવાને આપણે હાલ ઉદ્ધમ સેવી રહ્યા છીએ, તે

૩૫૦ વર્ષ તો થું, પરંતુ તેથી પણ લગભગ બેવડા

સમય સુધી રાજ્યાધિકાર ભોગવવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યો

છે. એટલે સંદેહરહિત એમ કહી શકારી કે આપણે

આજેખવા ધારેલ એક હજાર વર્ષના કાળમાં જે કોઈ

પણ વંશે દીર્ઘમાં દીર્ઘ કાળપર્યંત રાજસત્તા ભોગવી

હોય તો કેવળ આ આદિવંશજ છે. એટલું જ નહિ

પણ, અઘાપિપર્યંત સર્વ પ્રદેશના ઇતિહાસમાં જે જે

રાજવંશો નોંધાયેલા દેખાય છે તે સર્વેમાં પણ આ શત-

વહન વંશનો નંબર, એકદમ પ્રથમ જ આવતો જણાય

છે. છતાંયે દિલ્હીની ઉપજે તેવી બીના એ છે કે,

તેના સમયની કે તેના રાજાઓનાં નામોની કે તેમના

અનુક્રમની કે તેમની એકંદર સંખ્યાની કે તેમના

પ્રત્યેકના રાજકાળની ચોક્કસ અને વિશ્વસનીય માહિતી

કોઈ પણ પુસ્તકમાં નોંધાયેલી ઉપલબ્ધ થતી જ નથી.

હજુ આ સંબંધમાં જે કોઈ થોડી ધણી સંતોષ લેવા

જેવી સ્થિતિ માલમ પડે છે તે એ જ કે, આ વંશના

કેટલાક રાજાઓના શિલાલેખો તથા સિક્કાઓ મળી

આવે છે, કે જેનો આશ્રય લઇને તેમને અંગે પ્રાપ્ત

થતી અન્ય તૂટક હકીકતોને વ્યવસ્થિત બનાવવા

પ્રયાસ ઉઠાવવો હોય તો ઉઠાવી શકાય તેમ છે. તેમાં

કેટલે દરજ્જે સફળ થવાય છે તે નિરાણો પ્રશ્ન છે.

પરંતુ કુદરતનો નિયમ છે કે, જે પ્રયત્ન કરવામાં

આવે તો, ભલે પહેલીવાર એકદમ સુંદર પરિણામ

ઉપજીવી ન શકાય, પરંતુ પહેલીવાર જેટલા અંશે

તે ધ્યેયે પહોંચી શકાયું હોય, તેને અવલંબીને ફરીને

આગળ મૂકેનત કરવામાં આવે તો તે દિશામાં વિશેષ

ને વિશેષ પ્રગતિ જરૂર સાધી શકારી; અને એમ

કરતાં એકદા તે કાર્ય સંપૂર્ણતાની હદે પહોંચી જશે જ.

આ નિયમ જ્ઞાનમાં રાખીને આપણે પણ આપણો

અદનો પ્રયાસ આ કાર્યમાં આદરવો રહે છે.

પ્રથમ આપણે તેમના સમય વિશેનો મુદ્દો હાથ

ધરીશું. સમય પરત્વે બે બીના શોધવી પડશે. એક

વંશનો આરંભ કાળ અને બીજો તેમના અંતનો સમય.

પ્રથમ તેમના આરંભકાળની તપાસ કરીએ. આ

વંશના આદિ પુરૂષ તરીકે રાજા શ્રીમુખને સર્વ લેખકોએ

અને ઇતિહાસકારોએ લેખવ્યો છે તેટલે અંશે

સર્વ એકમત છે. પરંતુ તેના સમય વિશે ઘણો મતફેર

દેખાય છે. કેટલાકો, -બદ્દે કહો કે મોટાભાગે-તેને

શુંગવંશી પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન દેરાવીને^૧ તેના વંશની

સ્થાપના ઈ. સ. પૂ.ના બીજા સૈકામાં નક્કી કરે છે,

છતાંયે વર્ષનું નક્કીપાણું તો બતાવતા નથી જ. જ્યારે

કેટલાક શંકાશીલ હોઈને જણાવે છે કે,^૨ “with

regard to the Andhras, the more

certain evidence of inscriptions assigns

(૧) આ વિષયની કેટલીક છણાવટ પુ. ૩માં પુષ્યમિત્રન વૃત્તાંતે તથા પુ. ૪માં રાજા આરવેલના વૃત્તાંતે અનેક દલીલો આપીને કરી બતાવી છે. અંતે સાબિત કર્યું છે કે, પુષ્ય-મિત્ર અને રાજા શ્રીમુખ કદાપિ સમસમયી હતા જ

નહોં, પરંતુ શ્રીમુખનો સમય તો પુષ્યમિત્રનીપૂર્વે લગભગ બે અડી સદી ઉપરનો છે.

(૨) કે. હિ. ઈ. પૃ. ૫૨૨.

them to a period which is in flagrant contradiction to the position which they occupy in the Puranas=શિલાલેખી પુરાવો જે વધારે ચોક્કસ ગણાય છે, તે આંકની આબતમાં એવો સમય બતાવે છે કે જે સ્થિતિ-સમય તેમના માટે પુરાણોમાં આલેખાયાં છે તેનાથી એકદમ વિરૂદ્ધ જનારાં છે.” મતલબ કે, પુરાણોની હકીકતોને આધારે જે સમય, વિદ્વાનોએ ગોઠવ્યો છે તે સમય તેમના જ શિલાલેખોને આધારે ગોઠવાતા સમયની સાથે લેશ પણ બંધ બેસતો નથી. અમારું પોતાનું એમ માનવું થાય છે કે, પુરાણોની હકીકત તો સાચી જ છે પરંતુ તેમાંથી તારી કઢાતો સમય જ ખોટો છે; વાસ્તવિક રીતે પુરાણની અને શિલાલેખની હકીકત તો એક જ સ્થિતિ દર્શાવે છે, એકબીજાના સમર્થનરૂપ છે. પરંતુ પુરાણમાંની જે હકીકતને મૂળપાયા તરીકે સ્વીકારીને તેઓ આગળ વધવા મંડ્યા છે તે મૂળપાયાના સ્વીકારમાં જ તેમની ગલતી થયેલી છે અને તેથી જ તેઓને સર્વ હકીકતોમાં અસૌમ્ય નજરે પડતું જણાય છે. એટલે સારો રસ્તો એ કહેવાય કે, પુરાણોનો દોષ કાઢવા કરતાં તેમણે પોતે જ મૂળ પાયા વિશેનો નિર્ણય બાંધવામાં કાંઈ સ્ખલના કરી છે કે કેમ, તેની તપાસ પ્રથમ ખાસ કરીને હાથ ધરવાને પ્રારંભ કરે. અમારું આ કથન રાજા ખારવેલના હાથી-શુંકાના લેખવાળા મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર કે જેને તેઓએ રાજા પુષ્યમિત્ર ધારી લીધો છે તેને અંગે થાય છે. આ મુદ્દો ખૂબ ઝીણુંવટથી લગભગ બે ઝડન દલીલો આપીને અમે પુ. ૪માં પૃ. ૨૫૨ થી ૨૬૬ સુધીમાં છપ્યો છે તથા તે બાદ પણ જે બે ચાર રચાને આ હકીકતને પ્રુષ્ટિ મળતી દેખાઈ છે ત્યાં તે વિશે ઇસારા કરી બતાવ્યો છે. એટલે હવે સિદ્ધ થયું ગણાશે કે રાજા પુષ્યમિત્ર અને મગધપતિ બૃહસ્પતિ-મિત્ર કદાપિ એક હોઈ શકે તેમ છે જ નહીં. અને તેમ નથી એટલે તે બેને-શ્રીમુખ અને પુષ્યમિત્રને-સમકાલીન લેખી શકાય તેમ પણ નથી. આ પ્રમાણે તેમના કથનની

માન્યતા વિશેના-પાયાનું ચણતર જ ન્યાં ખસી જાય છે, ત્યાં પછી તે ઉપર બાંધેલ સર્વ અનુમાનરૂપી ઇમારત પણ ડગમગી જાય તે દેખીતું જ છે. આ સંબંધમાં હવે વિશેષ ઉદાપોહ ન કરતાં એટલું જ જણાવીશું કે પુ. ૪માં રાજા ખારવેલના રાજ્યારંભના સમયનો નિર્ણય જે આપણે મ. સં. ૯૮=ઇ. સ. પૂ. ૪૨૯માં કરી બતાવ્યો છે તથા જેનો જ આધાર લઈને, હાથીશુંકામાં દર્શાવેલ સમયઅંતરની ગણતરીથી રાજા શ્રીમુખનો સમય એટલે કે તેના વંશની આદિ-મ. સં. ૧૦૦=ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭માં કરાવી છે, તે તદ્દન સત્ય છે તથા સંદેહરહિત છે એમ હાલ તો માનવું જ રહેશે. વળી આ સો ના આંક ઉપરથી તેમના વંશનું નામ કેમ શતવહન પાડવામાં આવ્યું છે તથા તેમને શા માટે ‘શાત રાજાઓ’ કહીને સંબોધાય છે, તે સર્વ સ્થિતિ આગળના પરિચ્છેદે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જણાવી દીધી છે. એટલે હવે તે વિશે જરાએ શંકા ઉઠાવવા જેવું રહેતું જ નથી; જેથી તેમના વંશની આદિનો સમય નિશ્ચિત થઈ ગયો કહેવાશે. હવે તે વંશના અંતના સમયનો વિચાર કરીશું.

“ ડાહનેરટીઝ ઑફ ધી કલિ એઈજ ” નામે પોતે લખેલ પુસ્તકમાં (જુઓ તેનાં પૃ. ૩૬ તથા ૭૧) મિ. પાર્લેટરે જે અનેક પૌરાણિક ગ્રંથોનું પોતે સંશોધન કર્યું છે, તેનો આધાર ટાંકીને સાર રૂપે પોતે જણાવે છે કે આ વંશના ૩૦ રાજા થયા છે તથા તેમનો એકંદર રાજ્યકાળ ૪૬૦ વર્ષનો કહેવાય છે. મજકુર અભિ-પ્રાયને સમર્થન આપતાં, કે. હિ. ઇ. લેખકે પૃ. ૩૧૮ ઉપર જણાવ્યું છે કે, A dynasty of 30 kings who ruled over Magadh during a period of 460 years=જેમણે ૪૬૦ વર્ષ જેટલો કાળ મગધ ઉપર રાજ્ય કર્યું છે તેવા ૩૦ રાજાઓના વંશ”; એટલે કે મિ. પાર્લેટરનિર્ણિત ૪૬૦ વર્ષના સમયને તેમણે કબૂલ્યો તો છે જ; ઉપરાંત વિશેષમાં ઉમેર્યું છે કે, આ રાજાઓની હકુમત મગધ દેશ ઉપર હતી. (જો કે તે વિશે તેમણે આધારનો નિર્દેશ કર્યો

નથી એટલે તેટલો ભાગ માની લેવાને આપણું અંતઃકરણ અચકારે ખેંચે. તેવી જ રીતે અન્ય સમર્થ ઇતિહાસકાર મિ. વિન્સેન્ટ રિમથ (જુઓ ૩૭ આવૃત્તિ-માં પૃ. ૨૧૨) પણ જણાવે છે કે According to Puranas the dynasty lasted for 450-56-60 years=પુરાણગ્રંથો પ્રમાણે આ વંશ ૪૫૦-૫૬-૬૦ વર્ષ પૂર્વે ચાલ્યો છે. વળી એક અન્ય સ્થાને (જુઓ એશિયાટીક રીસર્ચીઝ પુ. ૯, પૃ. ૧૦૦) પણ તે જ મતલબનું લખાણ છે. It lasted 456 to 458 years=તે (વંશ) ૪૫૬ થી ૪૫૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યો છે. આ પ્રમાણે આ ચારે વિદ્વાનો તે વંશનો એકંદર રાજ્યકાળ ૪૫૦થી ૪૬૦ જણાવી રહ્યા છે.^૪ જ્યારે મિ. પાર્ઝીટરે તે વંશના પૃથક્ પૃથક્ રાજાઓનાં નામો તથા તેમના રાજ્યકાળના જે આંકડાં જીતાર્યા છે તેનો સરવાળો કરતાં તે તે સમય ૩૬૩ વર્ષનો જ થાય છે. આ વિષયની ચર્ચા, જ. આં. પ્ર. રા. એ. સો. ૧૯૨૭ની સાલના, પુ. ૩, ભાગ ૨માં, કોનોલોજી બાઇ એમ. ૩૬માં તથા જ. બિ. ઓ. રી. સો. પુ. ૩ પૃ. ૨૪૬થી ૨૬૨ સુધીમાં કરાઈ હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ દરેકમાં ભ્રેણ ખાતો નથી. કોઈમાં નામના ફેરફારો નજરે પડે છે તે વળી કોઈના ક્રમમાં ફેર દેખાય છે, તે વળી કોઈમાં પ્રત્યેકના રાજકાળના સમયમાં ફેર પડે છે. આ પ્રમાણે દરેક રીતે ચૂંથણા માલમ પડે છે. એટલે કે આ કાર્ય વિશેષ કઠીન હોય, એમ ઉપર ટપકે જોતાં

નથી પરંતુ તેમણે મગધપતિ તરીકે રાજ્ય કર્યું છે એટલું તો તેઓ ચોક્કસપણે જણાવે છે જ. (શા આધારે આ કથન જીવ્યારાણું છે તેનો નિદેશ કર્યો નથી).

(૪) આ અંકની સાર્થકતા કઈ રીતે બ્યાજવી કરે તેમ છે તે બાબત આગળ ઉપર લખીશું. (૧૯ રાજા વિશેની હકીકત જુઓ).

ફા. આં. રે. પૃ. ૨૫, પારી. ૩૨—Statements contained in the Matsya-puran are remarkably in accordance with the facts as known from other sources. The Matsya gives the total period of the dynasty as 460 years and enu-

પણ તરી આવે છે. છતાં ધીરજથી જો તપાસ કરાય તો તેનો ઉકેલ હાથ લાગી જાય પણ ખરો.

ઉપર જણાવેલ વિદ્વાનોએ સંમતિ દર્શાવેલ ૪૬૦ વર્ષના સમયને જો આપણે સ્વીકારી લઈએ તો, તેના આરંભકાળના સમયને ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ નો (ઉપર જુઓ) કરાવતાં, આ વંશનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ + ૪૬૦=ઈ. સ. ૩૩૭ના અરસામાં આવ્યો માનવો રહે છે. પરંતુ તેમના શિલાલેખો અને સિક્કાઓ જોતાં તો, આ ઉપર દશવિલ ઈ. સ. ૩૩૭નો આંક ક્યાંનો ક્યાંય પાછળ પડી જતો દેખાય છે. એટલે એવા અનુમાન ઉપર જવું રહે છે કે, જેમ અનેક બાબતોમાં બનતું આવ્યું છે તેમ, પુરાણકારોનું કથન તો સાચું જ હશે પરંતુ તેમના કથનનું દષ્ટિબિંદુ આપણને સમજાયું ન હોવાથી, કઈરીતે તેની ગણતરી લેવી તેનો પસો લગાવી શકતા નથી. એટલે હાલ તો તે બાબત મુલતવી રાખવી ઠીક પડશે.

દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસના એક વિશિષ્ટ અભ્યાસી અને ગ્રંથકર્તાએ, પોતાના વિચાર^૫ આ બાબતમાં જણાવતાં લખ્યું છે કે “On the decline (not the end) of Andhra Dynasty about the year 302 A. D., for there is a coin of a Satvahana king bearing that date=ઈ. સ. ૩૦૨ની આસપાસ, કેમકે તે તારીખવાળો સતવહનવંશી રાજાનો સિક્કો મળે છે, આજ વંશની પડતી^૬ (અંત નહીં) થવાથી” એટલે તેમનું

merates 29 kings=મત્સ્યપુરાણનાં કથનો, અન્ય સાધનોદ્વારા પ્રકાશિત હકીકતને ઘણાં જ મળતાં આવે છે. મત્સ્યપુરાણમાં આ વંશ એકંદરે ૪૬૦ વર્ષ ચાલ્યાનું અને તેમાં ૨૯ રાજા થયાનું જણાવે છે.

(૫) જુઓ જ. સ. ઇ. પુ. ૨, પૃ. ૭૬.

(૬) પડતી દશા એટલે લગભગ તેનો અંત જ સમજાય કેમકે પડતી દશા એટલે ખડિયાપણું તેમજ મહારવતાની નિસ્તેજતા; એનો અર્થ તો જીવ્યા ન જીવ્યા તે બધું જ સરખું ગણાય છે. એટલે મૂળ શબ્દ ‘પડતી’ હોવા છતાં તેના અનુવાદમાં ‘મે’ (અંતરાબ્દ) જેવો ભાવાર્થ બતાવ્યો છે.

કહેવું એમ છે કે, શતવહનવંશી રાજાનો કાંઈ સિક્કો
કે ઇ. સ. ૩૦૨ સુધીનો મળી આવ્યો છે જેથી માનવું
રહે છે કે ત્યાં સુધી તો તે વંશની હયાતી હતી જ. ઈ. સ.
૩૦૨ પછી આ વંશ ખતમ થઈ ગયો ગણાય. આ
હિસાબે તેનો અંત=મ. સં. ૫૨૭+૩૦૨=૮૨૯ માં
થયો જણાશે અને તેની આદિ મ. સં. ૧૦૦માં થયેલ છે
જેથી આખા વંશનો સત્તાસમય લગભગ ૮૨૯-૧૦૦
=૭૨૯ વર્ષનો ગણવો પડશે. કયાં પુરાણકારનો ૪૬૦
વર્ષ તે વંશ ચાલ્યો હોવાનો મત અને કયાં આ ૭૨૯
વર્ષ સુધી ચાલ્યો નો મત? છતાં જો આ પ્રમાણે જ
વસ્તુસ્થિતિ હોય તો, જરૂર સિક્કાઈ પુરાવાથી કાંઈ
વિશેષ મજબૂત આધાર ગણતો ન હોવાને કારણે
આપણે તેને માન્ય રાખવી પડશે પરંતુ તે મહાશયે
તે સિક્કાનું નામ તેમજ તેમાં કઈ સાલ અસલ
અક્ષરોમાં જણાવેલ છે, તે મુદ્દા ઉપર પ્રકાશ પાડેલ ન
હોવાથી, તેમને મળતા થવામાં થોડાક સંકેત્ય ભોગવવો
પડે છે. જ્યારે બીજી તરફ સિક્કાના આધારે ચઢણવંશી
ક્ષત્રપોના ઇતિહાસ પરત્વે આપણે જાણી શક્યા છીએ કે
તે સમયના આંધ્રવંશી ભૂપતિને સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતમાં
હરાવીને અધિપતિ ચઢણે ઇ. સ. ૧૪૧-૨માં તેની
પડતીની આદિ કરી છે. ૭ વર્ગી કાળે કરીને આ ચઢણ-
વંશી ક્ષત્રપમાંના આઠમા દામસેન અને નવમા યશો-
દામનના રાજ્યકાળ વચ્ચેના ઇ. સ. ૨૬૧ થી ૨૬૪
સુધીના (જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૩૮૩) ત્રણ વર્ષના ગાળામાં,
દક્ષિણ હિંદના તેમના સ્થા ધર્મચરદત આભિરે સ્વતંત્ર
બની પોતાના ત્રૈકૂટકવંશની સ્થાપના કરી છે અને
આંધ્રપતિઓને વિશેષ દક્ષિણમાં હાંકી કાઢ્યા છે. આ
ધર્મચરદતે જ તેમને હાંકી કાઢ્યા છે કે તે પહેલાંથી

થોડાંક વર્ષે તેમને મહારાષ્ટ્રનો મૂલક ખાલી કરી જવો
પડ્યો હતો તે અનિશ્ચિત છે. પરંતુ વિશેષ સત્તાવાર
અન્ય પ્રમાણ ન મળી રહે ત્યાં સુધી માનવું રહે છે
કે આ ધર્મચરદતે જ તેમને દૂર હાંકી દીધા હતા.
મતલબ કે, જે આંધ્રપતિઓને ઇ. સ. ૧૪૩ માં
ચઢણે ગુજરાત ખાલી કરાવવાનું હતું તે જ ચઢણ-
ક્ષત્રપના એક સરદારે, પાછા તેમનો પીછો પકડીને ઇ.
સ. ૨૬૧માં વિશેષ દક્ષિણમાં તુંગભદ્રાનદી તટે વિજય-
નગરમાં હડી જવાની ફરજ પાડી હતી. સાર એ થયો કે
આંધ્રવંશની પડતી ઇ. સ. ૨૬૧ સુધી ચાલુ રહી હતી.
અને ઇ. સ. ૨૬૧=મ. સં. ૫૨૭+૨૬૧=૭૮૮ ગણાય;
વળી તેમની આદિ મ. સં. ૧૦૦માં થયાનું નોંધાયું
છે. તે હિસાબે તેમનો સત્તાકાળ એકંદરે ૭૮૮-૧૦૦
=૬૮૮ વર્ષનો કહી શકાશે. આપણી ગણતરી આ પ્રમાણે
થાય છે. પરંતુ પુરાણકારે દર્શાવેલ મત જો કબૂલ
રાખીએ તો તેમના કથન પ્રમાણે તો આંધ્રવંશ ૪૫૬થી
૪૬૦ વર્ષ ચાલુ રહ્યો ગણાયો છે. ૧૦ વર્ગી આપણને
જણાવવામાં આવ્યું છે કે પુરાણોમાં આંધ્રભૂત્યા
અને આંધ્રપતિ એવા બે શબ્દ પ્રયોગો વપરાયા છે.
તેમાંના આંધ્રભૂત્યાનું બિરૂદ (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૨૦)
સમ્રાટ ત્રિવર્ણસિંહના મરણ બાદ (ઇ. સ. પૂ. ૨૩૫)
એક રીતે તો બંધ થયું છે, છતાં જો આંધ્રપતિ સમ્રાટ
ત્રિવર્ણસિંહના મરણ સમયે ગાદી ઉપર હતો તેનું
મરણ ઇ. સ. પૂ. ૨૨૪માં થયું છે (જુઓ વંશાવળી
આગળ ઉપર). એટલે વ્યવહારુ રીતે તે રાજાના
મરણ બાદ જ સ્વતંત્ર આંધ્રપતિઓ થયા ગણાય.
હવે જો આંધ્રપતિઓનો રાજ્યકાળ ૪૬૦ ગણીએ
તો ઇ. સ. પૂ. ૨૨૪માં ૪૬૦ ઉમેરતાં ઇ. સ. ૨૩૬

(૩) જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૬૬ તથા પુ. ૩, પૃ. ૪૦૫
પછી ચોરેલું કોષ્ટક; તેમાં બીજું આસન પાશ્વર્ય ક્ષત્રપોનું
અને પાંચમું આસન આંધ્રપતિઓનું છે, તેમાં સીધી
લીટી ફોરને સમય પરત્વેની તુલના કરી બતાવી છે
તે જુઓ.

(૮) નીચેની ટીકા નં. ૧૧ જુઓ.

(૯) જો આ ૧૪૩ માંથી આંધ્રની પડતીનો સમય જો

જાણી શકાય તેને જ, પુરાણકારોએ અંતનો સમય ગણ્યો
હોય તો, ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭થી માંડીને તે ૫૭૦ વર્ષ ચાલ્યો
ગણાશે. અને વારંવાર આંકડાઓની થતી ગતતી જો પ્રાચીન
ઇતિહાસમાં નજરે પડે છે તેવા અકસ્માત આ હકીકતે
પણ થવા પામ્યો હોય તો કદાચ ૫૭૦ ને સ્થાને ૪૭૦
નોંધાઈ ગયા હોય! શું આ પ્રમાણે બનવા શક્ય છે!

(૧૦) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૬.

સુધી ચાલ્યો કહેવાશે, ન્યારે ઉપરમાં તો આપણે તેને ઈ. સ. ૨૬૧ સુધી^{૧૧} ચાલ્યો હોવાનું અનુમાન દર્શાવ્યું છે. પરંતુ સાથે સાથે એમ જણાવી દીધું છે કે, ધૃત્વરદત્ત તેમને હાંપી કાઢેલા તે પૂર્વે^{૧૨} તેમને મહારાષ્ટ્ર ખાલી કરવું પડ્યું હતું કે કેમ તે અનિશ્ચિત છે. એટલે પુરાણકારનું કથન—તેમના કથનનું દૃષ્ટિ-બિંદુ સત્ય તરીકે સ્વીકારવા સમજવા માટે, આંધ્ર-પતિનું છેવટ ઈ. સ. ૨૩૬માં લાઇ જવું રહે છે અને નિશ્ચિતપણે એમ માનવું પડશે કે આંધ્રવંશના અંત-તેને બદલે કહેા કે પડતી—સાથે ધૃત્વરદત્ત આભિર-પતિનો સંબંધ જે કહ્યો છે તે કદાચ ખરાબર હશે.

આખીયે ચર્ચાનો સાર એ નીકળ્યો કે, શતવહન વંશનો પ્રારંભ મ. સં. ૧૦૦=ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ માં અને તેનો અંત ઈ. સ. ૨૬૧ માં આવ્યો છે એટલે તેનો સત્તાકાળ ૪૨૭-૨૬૧=૧૬૮^{૧૨} વર્ષ લંબાયો છે. વળી આખા શતવહન વંશના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલો વિભાગ આંધ્રજાત્યા તરીકેનો છે. તેનો રાજ્યકાળ ૨૦૩ વર્ષનો અને બીજો વિભાગ આંધ્રપતિનો, તેનો ૪૬૦ અથવા ૪૮૫ વર્ષનો છે.

ન્યાં સર્વે કાંઈ અંધારામાં હોય ત્યાં ગમે તેવો પ્રયત્ન કરાય છતાં એકદમ ફળીશૂત થવાનું નથી. તેમ સંશોધન કાર્ય જ એવું છે કે, તેમની સંખ્યા, ધીમેધીમે એકને એક ખાખતમાં નામાવળી તથા મંજા રહીએ તો કાળ જતાં, રાજ્યકાળ કાર્ય ગમે તેવું કપરું હોય તોયે તેનો ઉકેલ આવી જાય છે જ.

એટલે આપણે પણ ધીરજથી આગળ વધવું રહે છે. નામાવળી ઉભી કરવામાં કે આંકસંખ્યાનું નિર્માણ

કરવામાં, પ્રથમમાં પ્રથમ સુવ્યવસ્થિત ખેડાણ બે કાંઈએ કર્યું હોય, તો તે મિ. પાઈન્ટર છે. તેમણે પોતાના 'ડાઈનેસ્ટીઝ ઓફ ધી ક્લી એર્ધ-જર્ઝ'માં, પૃ. ૩૬ તથા ૭૧-૭૨ ઉપર, અનેક પુરાણોની હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવીને આંધ્રવંશી રાજ્યોની વંશાવળી ઉપજાવી કાઢી છે. તેમજ ક્રા. આં. રે.ના કર્તા ડૉ. રેપ્સને અને મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે પણ, આ દિશામાં ઠીકઠીક પ્રયત્ન કર્યા છે. છતાં અમારી નજરે તેમાં અનેક સુધારા સૂચવવાને સ્થાન રહેલું નજરે પડે છે. ક્યાં ક્યાં તે માટે અવકાશ છે તે મોઢમ જણાવવા કરતાં પ્રથમ તેમણે કરેલા નિર્ણયની આપણે નોંધ લઈએ અને તેનું અવલંબન લઈ તેમાં કરવા બોધતા સુધારા માટે ફલીલપૂર્વક સૂચનાઓ^{૧૩} રજૂ કરીએ. તેમણે જે વંશાવળી તારવી કાઢી છે તે કિમ્બિત ફેરફાર સાથે (બીજા વિદ્વાનોના મંતવ્યની મેળવણી કરીને) આ પ્રમાણે છે:—

આંક	નામ	વર્ષ	આંક	નામ	વર્ષ
(૧)	શ્રીમુખ્ય	૨૩	(૧૧)	સ્કંદસ્વાતિ	૭
(૨)	કૃષ્ણ	૧૦	(૧૨)	મૃગેન્દ્ર (મૃગેન્દ્ર સ્વાતિકર્ણ)	૩
(૩)	શ્રી સાતકર્ણી (શ્રી મલિક)	૧૦	(૧૩)	કુતલ (કુતલ શાતકરણિ)	૮
(૪)	પૂર્ણોત્સંગ	૧૮	(૧૪)	સ્વાતિવર્ણ	૧
(૫)	સ્કંધસ્તંભી	૧૮	(૧૫)	પુલોમાવિ (પદ્માન)	૩૬
(૬)	શાતકરણિ	૫૬	(૧૬)	અરિષ્ટકર્ણ	૨૫
(૭)	લંબોદર	૧૮	(૧૭)	હાલ	૫
(૮)	આપિક્ષિક (દિવિક્ષિક)	૧૨	(૧૮)	મંતલક ઉર્ફે	
(૯)	મેઘસ્વાતિ	૧૮		પત્તલક	૫
(૧૦)	સ્વાતિ	૧૮			

(૧૧) ઇ. સ. ૭૮ અને ૧૦૩ (ચણ્ડલ્ય'રાની સ્થાપનાનો ખરો સમય)ની વચ્ચેના ૨૫ વર્ષનો ફેર જે સ્પષ્ટ લાગે છે તે આ ૨૩૬માં જોરેતાં ૨૬૧ આવી રહે છે.

(૧૨) નીચે પૃ. ૩૧, ટી. નં. ૨૧ માં ૬૬૧ લખ્યા છે: અહીં ૬૬૩ આવે છે: આ બે વચ્ચેનો ફેર એટલા માટે છે કે જુદા જુદા વિભાગે ૧૦-૧૦૦૦ વર્ષ હોય તેને આખું જણવામાં આવે છે તેમજ ઇ. સ. પૂ. અને ઇ. સ. ના

વર્ષોમાં ભાદ કરતાં જુદી જ પદ્ધતિએ કામ લેવાય છે તેને લઘને, આ ફેર પડ્યો સમજવો. ખાસી તો ૬૬૧ સાચો આંક જાણવો.

(૧૩) આમાંની કેટલીક ફલીલો, આધારો તથા પુરાવાઓ પૃ. ૦ ઉપર નામાવળી અને વંશાવળી આપતી વખતે ત્યાં જતાં છે, તથા કેટલાક તે તે રાજ્યોનાં જતાંતમાં અપાયા છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવા.

આંક	નામ	વર્ષ	આંક	નામ	વર્ષ
(૧૯)	પુરિકસેન		(૨૫)	શીવશ્રી	
	(પુરિદ્રસેન) ૨૧			(શીવશ્રી પુલોમા) ૭	
(૨૦)	સુંદર		(૨૬)	શીવસ્કંધ	૩
	શાતકરણિ ૧		(૨૭)	યશશ્રી	૨૬
(૨૧)	ચક્રાર ૬ માસ		(૨૮)	વિજય	૬
(૨૨)	શીવસ્વાતિ ૨૮		(૨૯)	ચંદ્રશ્રી	૧૦
(૨૩)	ગૌતમીપુત્ર ૨૧		(૩૦)	પુલોમાન	૭
(૨૪)	પુલોમા ૨૮				
(૨૪અ)	શાતકરણિ ૨૬				

કુલ વર્ષ ૪૮૧

ઉપરમાં આપણે પ્રત્યેક રાજવીની ત્રણ બાબતો વિચારવા માટે દર્શાવી છે. એક તેમનો અનુક્રમ આંક, બીજું તેમનું નામ અને ત્રીજું તેમનો શાસનસમય. આ ત્રણે મુદ્દા શોધવાની જરૂર છે. એક પછી એક લઈને વિચારીએ.

પાર્શ્વટર સાહેબે જે નામાવળી ઉપજાવી કાઢી છે તેમાં આંક સંખ્યા ૩૦ ની લખી છે. પરંતુ આરિકાઈથી નિહાળતાં, ૨૪ અને ૨૫ ની વચ્ચે ૨૪અ તો આંક છે એટલે તેને ગણતરીમાં લેતાં તે સંખ્યા ૩૧ ની થશે. અથવા જો ૩૦ ની જ સંખ્યા કાયમ રાખવી હોય તો, ૨૪અ વાળું નામ, ૨૪ કે ૨૫ માના, બીજા નામ તરીકે લેખવું પડશે. પરંતુ તેમણે તો પુરાણોના આધારે તે સંખ્યા ત્રીસ કે એકત્રીસને બદલે ઉલટી એકની ઓછી બતાવીને તે ૨૬ હોવાનું દર્શાવ્યું છે એટલે વારંવાર જેમ બનતું આવ્યું છે તેમ, અત્રે પણ પુરાણકારના તે કથનનું ખ્યેય કાંઈ અન્ય જ હોવું જોઈએ. જેથી માનવું રહે છે કે, સમગ્ર સમુદ્ધે ૩૦ કે ૩૧ ને બદલે આખા વંશને તેમણે બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યો હોવો જોઈએ; જેમાંના એક વિભાગે ૨૬ ની સંખ્યાનો સમાવેશ થઈ જતો હોય અને બીજા વિભાગે કોઈ અન્ય સંખ્યા તેનાથી તદ્દન અલગ જ હોય. આ અનુમાનને બે હકીકતથી ટેકા મળતો જણાય છે. એક તેમની ઓળખના અંગેની છે અને બીજી તેમના સમયના અંગેની છે. ઓળખ સંબંધમાં જણાવવાનું કે, તેમણે કેટલાકને આંધ્રલૂત્યા તરીકે અને કેટલાકને

કોઈપણ બિરૂદ રહિત, એમ બે પ્રકારના રાજા તરીકે ઓળખાવ્યા છે એટલે આપણે પણ તેમને અનુક્રમે આંધ્રલૂત્યા અને આંધ્રપતિ તરીકે ઓળખાવીએ તો સર્વથા ઉચિત જ લેખાશે; જેથી આખા વંશને આપણે બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવો પડ્યો છે એમ સમજવું રહેશે. બીજી હકીકત જે સમયને લગતી છે તે પણ બે વિભાગમાં જ વહેંચી નાંખવી પડશે કેમકે, જ્યારે તેમના વંશને જ બે વિભાગે છૂટા પાડ્યો છે ત્યારે તેમના સમય નિર્માણ માટે પણ બે વિભાગ કરવા જ રહ્યા. વળી વિશેષ આવશ્યકતા તો એટલા ઉપરથી દીસી આવે છે કે, આખાવંશનો સત્તાકાળ આપણે લગભગ ૬૬૩ વર્ષનો સાબીત કરી બતાવ્યો છે ત્યારે પુરાણકારો તો તેને માત્ર ૪૬૦ વર્ષનો જ હોવાનું જણાવે છે; છતાંયે પાર્શ્વટર સાહેબ, જેમણે પુરાણો ઉપરથી બહુ શોધી કરીને તારવણી કરી છે અને જેમણે તેને આધારે જ કામ લીધે રાખ્યું છે, તેમણે જ નોંધી બતાવેલ આંકનો કુલ સરવાળો તો ૪૬૦ને બદલે ૪૮૧ વર્ષનો થાય છે. એટલે કે આ સર્વ પ્રાથમિક નજરે જુએ તેને પણ તેમાં અનેક પ્રકારની અસંગતતા દેખાઈ આવે છે. મતલબ કે ઓળખ અને સમય—એ બંને પ્રકારે વિચારણા કરતાં સિદ્ધ થાય છે કે રાજાઓની નામાવળીમાં ક્યાંક ભેદ છૂપાયેલ હશે; તેથી તપાસ કરવી રહે છે કે, ક્યા વિભાગમાં ૨૬ રાજાઓ થયા હતા અને કયો વિભાગ ૪૬૦ વર્ષ પર્વત સત્તા ઉપર રહ્યો હતો અથવા તો કોઈ વળી ત્રીજું જ તત્ત્વ તેમાં છુપી ગયું છે કે કેમ ?

પ્રાચીન સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગણરાજ્ય અથવા અકેન્દ્રિત રાજ્યત્વની બાવના પ્રચલિત હોવાથી, પરાજિત રાજાને ખંડિયા-ભૂત્ય હોવાનું કબૂલ કરાવીને તેના રાજ્યાસને તેને પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં આવતો હતો; જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ—ઈ. સ. પૂ.ની બીજી સદીના અંત બાદ, સ્વતંત્ર રાજ્યત્વ અથવા કેન્દ્રિત રાજ્યત્વની બાવના સ્થાપિત થવા લાગી હતી, એટલે પરાજિત રાજાનું રાજ્ય વિજેતાના રાજ્ય સાથે ભેળવી દેવામાં આવતું હતું, જેથી ખંડિયાપણું અદૃશ્ય થઈને સર્વ રાજાઓ

પોતપોતાના રાજ્ય વિસ્તારમાં સ્વતંત્ર બની રહેતા; જે ફેર પડતો તે એટલો જ કે હારી જતા રાજ્યોના રાજ્યવિસ્તાર પોતાની હારના પ્રમાણમાં અને કરવામાં આવતી સુલેહની શરતોને આધિન રહીને તેટલા અંશે સંકુચિત બનતો હતો. આ પરિસ્થિતિનો કાર્પક ખ્યાલ આપણો પૃ. ૧૮ થી ૨૦ સુધીમાં આંધ્રભૂત્યા શબ્દનું વિવેચન કરતાં આપી ગયા છીએ. તેમજ આગળ ઉપર પ્રસંગોપાત આપવામાં પણ આવશે (ખાસ કરીને શાતકરણિ છટ્ટા અને સાતમાના રાજ્ય વૃત્તાંતમાં). આ નિયમાનુસાર આંધ્રવંશી રાજ્યોમાં પણ બે વર્ગ હોવાની ધરાવતા હતા. એક આંધ્રભૂત્યા અને બીજો સ્વતંત્ર આંધ્રપતિઓ.

પુરાણકારે ૨૯ રાજ્યો હોવાનું જો જણાવ્યું છે તેમને આંધ્રપતિ તરીકેનું બિરદા અર્પ્યું છે. જ્યારે આ વંશના આદિ પુરુષને તેમજ તે બાદ થયેલ કેટલાક થોડાઓને-શાતકરણિ કહીને તેમણે સંખ્યા છે. આ બિરદાની સત્યતા તેમના પોતાના શિલાલેખ અને સિક્કા ઉપર કોતરાવેલ નામ ઉપરથી પણ આપણને મળી આવે છે, એટલે સમગ્ર છે કે જેમને પુરાણકારે આંધ્રપતિ કહીને સંખ્યા છે તે, આપણને ઉપર સમજાવેલ વ્યાખ્યા પ્રમાણેના સ્વતંત્ર આંધ્રપતિઓ જ હશે અને ગણરાજ્ય પદ્ધતિના કાળ દરમ્યાન જે આંધ્રવંશીઓ થઈ ગયા તેઓ શાતકરણિ અથવા તો તેમના રાજ્યત્વના મોલા પ્રમાણે આંધ્રભૂત્યા કે સામાન્ય શતવહનવંશી ઇત્યાદિથી ઓળખાવાતા હશે. આ ઉપરથી એટલો સાર નીકળે છે કે, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ જે આંધ્રપતિઓ થયા હતા તેમની સંખ્યા ૨૯ હતી, એવું પુરાણકારે જણાવે છે. ૧૪ જ્યારે સમ્રાટ

પ્રિયદર્શિનના મરણ પૂર્વે-અકેન્દ્રિત રાજ્યત્વની ભાવનાનો લોપ થયો તે પૂર્વે-લગભગ સાત રાજ્યો થઈ ગયા છે (આગળ ઉપર નામાવળી જે ગોઠવી બતાવી છે તે જુઓ) તેમાંથી આંધ્રભૂત્યા અને આંધ્રપતિ તરીકે કેણુ કેણુ ગણાય તે બેની વચ્ચે સ્પષ્ટપણે (demarcation line) ભેદ પાડી બતાવવો જરા કઠીન છે, કેમકે જે સમયે આ રાજ્યપદ્ધતિ નાબુદ થવા માંડી છે ત્યારે તેનો અમલ કાર્પક એકદમ થવા નહોતો માંડયો; તેમજ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ સમયે જે શાતકરણિ ગાદિ ઉપર હતો તે પોતે આ બંને પદનો ભોગી પણ થયો છે. એટલે તેને આંધ્રભૂત્યમાં લેખવો કે આંધ્રપતિમાં લેખવો તે પ્રશ્ન થાય છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવાને અંગે ફેટલીક અપેક્ષાએ આંધ્રભૂત્યાની સંખ્યા ૬ થી ૧૫ ૧૦ સુધી ૧૬ પણ ગણવી રહે છે. (જે આગળ ઉપર આંધ્રભૂત્યાના પારિત્રાફ સમગ્રવીથું). આ હિસાબે બંને વર્ગના મળીને ૨૯ + ૭ થી ૧૦ = ૩૬ થી ૩૯ રાજ્યો થયા કહેવાશે.

ફીટ્ઝરોલ્ડ હોલ (Fitzgerald Hall) નામનો વિદ્વાન આંધ્રપતિ રાજ્યોની સંખ્યા માત્ર ૧૬ની જ કહે છે. તે કથન પણ એક રીતે વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો ઉકેલ અમારી મતિથી નીચે પ્રમાણે બે રીતે આપી શકાય છે. (૧) એક એ કે ઇતિહાસના જ્ઞાનથી આપણે એમ તો જાણીએ છીએ કે, આંધ્રપતિઓમાં એક એવો પ્રબળ પ્રતાપી અને પરાક્રમી રાજા થયો છે કે જેણે 'શકસંવત' (જુઓ પુ. ૪ પૃ. ૯૯ તથા આ પુસ્તકે આગળ ઉપર) પ્રવર્તાવ્યો હતો. એટલે તેના ઉદ્ભવ સુધીના રાજ્યોને આંધ્રપતિઓ તરીકે અને તે બાદ થયેલ સર્વેને

(૧૪) બીજી રીતે પણ ૨૬ ની સંખ્યા બતાવી શકાય છે તે માટે જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૧૬ નું મૂળ લખાણ.

(૧૫) શાતકરણિની સંખ્યાનો આંક ૭ નો છે; તે આંધ્રપતિ તરીકે પણ ગણાય તેમ છે. એટલે તેના નામ પર બાદ કરીએ તો તે સિવાયના ૬ આંધ્રભૂત્યા કહેવાય અને તેની

સાથેની સંખ્યા ૭ ની કહેવાય: જ્યારે વચ્ચે નં. ૪ નો રાજ્ય છે તે બે વખત ગાદીએ આવ્યો છે એટલે તેનું નામ બે વખત ગણીએ તો તેની સંખ્યા ૮ની કહેવાશે.

(૧૬) ઉપરમાં ૬, ૭ અને ૮નો ખુલાસો આપ્યો છે, જ્યારે ૯ અને ૧૦ના આંકના ખુલાસા માટે નીચેની ટીકા નં. ૧૮ જુઓ.

‘શક સંવતના સ્થાપક’ના વંશ તરીકે ઓળખાવી શકાય. આ પ્રમાણે બનવા પામ્યું હોય તો કાંઈ અયોગ્ય પણ નહીં કહેવાય. આ ગણતરીથી ઉપરની ૨૯ની સંખ્યામાંથી પ્રથમના ૧૯ ને આંધ્રપતિ ગણવા અને શેષ રહેતા ૧૦ અથવા પાછળના ૧૦ને શક સંવત સ્થાપકના વંશને કહેવા. આ પ્રમાણે આંધ્રપતિના બે વિભાગ પાડતી વખતે પણ જે મુશ્કેલી આંધ્રભૂત્યા અને આંધ્રપતિના ભેદ પાડતા જણાઈ હતી તે આડી આવી ને ઉભી રહે છે. કેમકે ૧૯મા આંધ્રપતિને રાજ્યકાળ કેટલોક પસાર થઈ ગયો હતો ત્યારે જ શક પ્રવર્તાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો એટલે તેનું નામ પણ બન્ને વિભાગમાં નોંધવું પડશે. (૨) બીજી રીત એ કે—(અને જે વધારે વજનદાર કહી શકાય તેમ છે કેમકે તે સ્થિતિ સિક્કા ઉપરથી સાબિત થઈ શકે છે,) આ આંધ્રવંશની પાડતી અવંતીપતિ મહાક્ષત્રપ રાજ્ય ચઢેણના વંશ જે ઇ. સ. ૨૩૬ની આસપાસમાં તે વખતના પૈઠ્ઠપતિને હરાવીને દક્ષિણમાં હઠી જવાની પાડેલ ફરજના સમયથી ગણવી રહે છે. તે રાજાનો આંક નં. ૨૮ થી ૩૦ છે. (જુઓ આગળ ઉપરની નામાવળી). આ ૨૮ માંથી ૧૯ ને બાદ કરીએ તો ૯ આવશે અને તે રાજા અપિલકનો છે. એટલે શ્રીટઝરાલ્ડ સાહેબના

કથનનો સાર એ નીકળે છે કે, રાજા અપિલક સુધીના નવ રાજાઓને ૧૦ ભૂત્યા કહેવા જોઈએ અને તે બાદ ૧૦ મા રાજાથી માંડી ૨૮-૩૦ સુધીના ૧૯ રાજાઓને આંધ્રપતિ કહેવા જોઈએ, અને તે બાદ તો તેમને રાજનગરનું મુખ્ય મથક જે પૈઠ્ઠ હતું તે ત્યજી દઈ ને તુંગભદ્રા નદીના તટ ઉપર વિજયનગર આસપાસના નાના પ્રદેશના એક નાના જગીરદાર તરીકે જીવન ગુજારવું પડ્યું હોવાથી, ન તો તેમને આંધ્રપતિ તરીકે ઓળખાવવા રહે કે ન તો તેમને ભારતીય પ્રદેશના મોટા રાજવંશના રાજવીઓ તરીકેની ગણના કરવી રહે. એટલે તેમના કહેવા પ્રમાણે આખા વંશના ૯ + ૧૯ = ૨૮ અઠવાશ જ રાજા ગણવા જોઈએ. તેમાં પણ પ્રથમના નવમાંથી ચોથા નંબરવાળો રાજા બે વખત ગાદી ઉપર આરૂઢ થયેલ હોવાથી તે સંખ્યામાં એકની વૃદ્ધિ કરી આંધ્રપતિઓની સંખ્યા ૨૮ને સ્થાને ૨૯ની પણ ગણી શકાય, કે જે પ્રમાણે પુરાણકારોનું કહેવું થતું હતું અને જેનો ઉકેલ ઉપરમાં ૧૯ આપણે અન્યથા સૂચ્યો છે.

શ્રીટઝરાલ્ડ સાહેબના કથન ઉપરથી એક બીજી વસ્તુસ્થિતિનો ઉકેલ પણ મળી આવે છે કે જે રાજપદ્ધતિનું ધોરણ આપ્યું આવતું હોવાનું તથા

(૧૭) સિક્કાના અભ્યાસથી માલુમ પડે છે કે માંડ-લિક પણ (Semi-dependent) તો કેંડ શકારી વિકમા-દિત્યના સમય સુધી (ઇ. સ. પૂ. ૫૭) થોડે ઘણે અંશે આશ્રય રહ્યું છે. તેમાંય આંધ્રવંશી રાજાઓના સિક્કાઓમાંથી “હનૈનનું ચિન્હ” નાણુદ થયું છે એટલે તે દક્ષિણે આંધ્રભૂત્યનું બિરૂદ વિકમાદિત્યના સમકાલિન નં. ૧૭ આંધ્રપતિ સુધી આશ્રય હતું એમ કહી શકાય. (બીજી બાજુ એમ પણ લાગે છે કે હનૈનનું ચિન્હ તો આ રાજાઓનું મિત્રાચારીદર્શક છે. નહીં કે માંડલિકપણની સ્થિતિ સૂચવતું.)

(૧૮) આ ગણતરીએ નવ આંધ્રભૂત્યા: કહેવાય, તે માંયે નં. ૪ વાળો ભૂપતિ બે વખત ગાદીએ આવ્યો છે. અને તે બે વખતની વચ્ચે એક અન્ય રાજવીનું રાજ્ય દશ વર્ષ આપ્યું છે. એટલે તે હિસાબે બે આંક સંખ્યામાં

એકનો વધારો કરીએ તો અપિલકનો આંક ૧૦ માં આવશે. અને ઉપરના નં. ૪ના રાજવીનું નામ બેને બદલે એક વખત જ ગણાય તો આંધ્રભૂત્યાની સંખ્યા ૯ની કહેવાશે.

પરંતુ આંધ્રભૂત્યાની સંખ્યા ૭ ની જ હોય તો ૧૯ આંધ્રપતિ ગણતાં જે રાજાને ચઢેણ વંશીએ હરાવ્યો તેનો નં. ૨૮ આપણે લેખાવ્યો છે તેને બદલે તેને ૨૬ માં કરવો પડશે. અને તે હિસાબે આખીયે કરાવેલી વંશાવળીમાં નં. ૭ થી ૨૮ સુધીમાં કોઈક બે રાજાને કમી કરવા પડશે. સંખ્યા કમી કરવા છતાં સમયનું અંતર તો (નં. ૭ થી ૨૮ સુધીનું) કાયમ જ રહેશે. એટલે બે રાજા કમી થતાં બાકીના રાજ્યકાળના વર્ષમાં ફેરફાર કરવો રહેશે. આ ફેરફાર અવિષ્ટકર્ણ અને નં. ૭ વાળા શાતકરણની વચ્ચેના ગાળામાં જ કરવો રહેશે. તેનું કારણ આગળ ઉપર જણાશે.

(૧૯) જુઓ ઉપરમાં ડી. નં. ૧૪.

અન્ય ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ અત્યાર સુધી આપણે મનાવતા આવ્યા છીએ, તે સર્વને સમર્થન મળી જતું પુરવાર થઈ જાય છે. જેમકે, રાજ્ય અપિલકનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૧૬૫માં થયાનું આપણે વંશાવળીમાં દર્શાવ્યું છે. તે સમયે અવતિપતિ તરીકે શુંગવંશી અગ્નિમિત્રનું રાજ્ય ચાલતું હતું. તેણે વિદર્ભપતિને હરાવીને તેની કુંવરી માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ વિદર્ભપતિ કદાચ આંધ્રપતિ અપિલક પોતે પણ હોય અથવા તો તેના હાથ તળેનો કોઈ સુએ જેને મહારથી બિરૂદ અપાતું હતું અને આ પ્રાંત ઉપર આંધ્રપતિ તરફથી હકુમત ચલાવતો હતો તે પણ હોય. એટલે સીધી કે આડકતરી રીતે શુંગવંશીના ખડિયા તરીકે આંધ્રપતિઓએ પોતાને ભૂત્યા જાહેર રીતે સ્વીકાર્યા હતા. આ વસ્તુસ્થિતિ કેમ બનવા પામી હતી તેનું અનુસંધાન પણ અત્રે સંક્ષિપ્તમાં જણાવી દઈએ એટલે બરાબર સમજી શકાશે. આ વિદર્ભપ્રાંત ઉપર મગધપતિ તરીકે નંદવંશની સત્તા ચાલતી હતી અને તે પ્રદેશઉપરના સૂબાને મહારથી નામથી સંબોધાતો હતો. (જુઓ પુ. ૧ માં નંદવંશનું વૃત્તાંત તથા પુ. ૩ માં અગ્નિમિત્રનું વૃત્તાંત). નંદવંશી રાજ્ય મહાપદ્મ અથવા નંદમીળના મરણ સમયે રાજગાદી માટે ઝગડો ઉભો થયો હતો તેમાં છેવટે ક્ષત્રિયાણી પુત્રોને મગધપતિ બનાવવામાં આવ્યા હતા એટલે તેના શુદ્રાણીપુત્રો જે ક્ષત્રિયાણીપુત્રો કરતાં ઉમરે મોટા હતા, તેઓ પોતાને થયેલ અન્યાય બતાવવા ખાતર મગધનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા હતા. તેમાંનો એક શ્રીમુખ તરીકે જે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે અને આ આંધ્રવંશનો સ્થાપક છે તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યશશ્રીએ પ્રથમ આ વિદર્ભપ્રાંત ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી તથા તેના સૂબા-મહારથી-ની પુત્રીને પોતે પરણ્યો હતો. તે ગૌતમીપુત્ર બીજો કોઈ નહિ પણ પેલા નાનાઘાટના શિલાલેખવાળી તથા પોતાના બે

નાના પુત્ર તરફથી નાસિકના શિલાલેખમાં રાજ કરતી રાણી નાગનિકાના પતિ તરીકે જે યશશ્રીને ઓળખાવ્યો છે તે જ વ્યક્તિ છે, (તેનું વિશેષ વર્ણન તેના રાજ્યાધિકારે બતાવીશું). તે વખતથી આ પ્રાંત ઉપર અવારનવાર આંધ્રવંશનું, નંદવંશનું અને મૌર્યવંશનું સાર્વભૌમત્વપણું બદલાતું રહ્યું છે. છેવટે શુંગવંશી અગ્નિમિત્રના તામે તે પ્રદેશ આવ્યો છે. (આ બધી હકીકત પ્રત્યેકના સિક્કા ઉપરથી સાબિત કરી શકાય છે). અગ્નિમિત્રના મરણ બાદ શુંગવંશની પડતી થતાં અને તે સમયે કેન્દ્રિતભાવનાની સંપૂર્ણપણે સ્થાપના થઈ જવાથી “ભૂત્યા” કહેવરાવવાની પ્રથા બંધ પડી ગઈ છે અને આંધ્રપતિઓ સ્વતંત્ર વંશના ભૂપતિઓ તરીકે ઓળખાવવા મંડ્યા છે. મતલબ કે આ ગણતરીથી આપિલક તે છેલ્લો જ આંધ્રભૂત્ય હતો. દશમા નંબરવાળો રાજ્ય આવી પ્રથમ આંધ્રપતિ હતો, અને જે નં. ૨૮ના રાજ્યને મહાક્ષત્રપ ચળ્લુના વંશ જે ઈ. સ. ૨૩૬ આસપાસ હરાવ્યો છે તે અંતિમ આંધ્રપતિ હતો.

ઉપરમાં જુદી જુદી રીતે જે સમજૂતિઓ અને ઉકેલ કરી બતાવ્યો છે તેના સમગ્ર રીતે ટૂંક સાર આ પ્રમાણે કરી શકાશે. આખા વંશના ત્રણ વિભાગ (૧) આંધ્રભૂત્યા (૧) આંધ્રપતિ (૩) અને શંક રાજ્યો. પ્રથમ વિભાગમાં છ રાજ્યોનો પૂરો અમલ અને સાતમાનો મોટો ભાગ; અથવા સાત રાજ્યો. દ્વિતીયમાં સાતમાનો થોડો ભાગ, તે પછી અઢારનો પૂરો અમલ અને ઓગણીસમાનો મોટો ભાગ અથવા વીસ રાજ્યો; અને તૃતીયમાં ઓગણીસમાનો થોડો ભાગ તથા બીજા દસનો સંપૂર્ણ અમલ એટલે કુલ અગિયાર રાજ્યો. અને સર્વ વિભાગો એકઠા કરીને લેખવા હોય તો

૭	૧૬	૧૦
રાજ્યોની સંખ્યા=	૬ + ૧ + ૧૮ + ૧ + ૧૦ = ૩૬	
છત્રીસ થઈ ગણાશે.	૦૧-૦૧	૦૧-૦૧

(૨૦) અથવા વધારે નહીં તે વૈદિકધર્માનુયાયીના વડા તરીકે શુંગપતિઓને કબૂલ રાખ્યા તરીકેની ઓળખાણ પણ બહુાય; કેમકે આંધ્રપતિઓએ, હમા રાજના સમયથી પોતાને કુળધર્મ જે નૈન હતો તે બદલીને પંતજલીમહા-

રાજના આશ્રય તળે વૈદિકધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો. આ સ્થિતિ કેટલોય વખત સુધી, એમ કહો કે લગભગ ૭૫ વર્ષ સુધી, ચાલુ રહી હતી. (આ બધું વર્ણન તે તે રાજ્યીના વૃત્તાંત લખતી વખતે તેમજ ધર્મકાંતિના પારિમાર્ગે લખીશું.)

તેમની આંકસંખ્યા આ પ્રમાણે નક્કી કરાવ્યા બાદ હવે તેમના-ત્રણે વિભાગોનો-સમય વિચારીશું. તે બાદ તે સર્વે રાજ્યોનાં ક્રમાનુક્રમ તથા પ્રત્યેક રાજ્યોનો રાજ્યકાળ કેટલા વર્ષ ચાલ્યો હતો તેની ચર્ચા કરીને નિર્ણય બાંધીશું, એટલે આખાં વંશની સંપૂર્ણ વંશાવળી ઉભી થઈ ગણાશે.

વિભાગવાર સમય—(૧) શત શબ્દનું વિવેચન કરતાં જોઈ ગયા છીએ કે, આ વંશની સ્થાપના રામ શ્રીમુખે મ. સં. ૧૦૦૦ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭માં કરી છે, તેમજ આ આંધ્રભૂત્ય શબ્દના વિવેચનમાં જોઈ ગયા છીએ કે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મ. સ. ૨૯૦માં નીપજેલા મરણ બાદ રાજ શાતકરણિ સ્વતંત્ર થયો હતો પરંતુ પોતે મ. સં. ૩૦૧માં મરણ પામ્યો છે. એટલે જો આંધ્રભૂત્યા શબ્દની યથાર્થપણે વિચારણા થાય તો તે મ. સં. ૧૦૦થી ૨૯૦ સુધી = ૧૯૦ વર્ષ સુધી જ તે સ્થિતિ ચાલો કહેવાય. પરંતુ બ્યવહારિક ગણના કરવામાં આવે તો ૩૦૧ સુધી એટલે ૨૦૧ વર્ષ પર્વત તે સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી એમ ગણવું પડશે. (૨) આંધ્રવંશ અથવા સ્વતંત્ર આંધ્રપતિઓનો રાજ્યકાળ પુરાણકારના મતથી ૪૫૬ થી ૪૬૦ વર્ષ ચાલ્યો છે. કાર્યની સરળતા માટે ૪૬૦ નો આંક માન્ય કરી લઈએ. એટલે જો શબ્દાર્થ પ્રમાણે ગણતરી કરાય તો તેની આદિ, ઉપરના પ્રથમ વિભાગે જણાવ્યા પ્રમાણે મ. સં. ૨૯૦માં લેખવી પડશે અને તેનો અંત ૨૯૦+૪૬૦= મ. સં. ૭૫૦=ઈ. સ. (૭૫૦-૫૨૭)૨૨૩માં ગણાશે અથવા તો ૩૦૧+૪૬૦= મ. સં. ૭૬૧ માં ૨૧=ઈ. સ. ૨૩૫માં ગણવી પડશે. વાસ્તવિકપણે તો હંમેશાં બ્યવહારને જ માન આપવું રહે છે એટલે તેનો અંત ૨૩૫માં જ આવ્યો હતો એમ ગણીને જ આપણે કામ લઈશું. (૩) હવે રજી નીજે વિભાગ શક રાજ્યોનો શકસંવતની સ્થાપના ઈ. સ. ૭૮માં થઈ છે અને ઉપરના દ્વિતીય વિભાગમાં સ્વીકાર કરી ગયા પ્રમાણે તેનો અંત ઈ. સ.

૨૩૫માં લેખીએ તો ૨૩૫-૭૮=૧૫૭ વર્ષ પર્વત તે ચાલ્યો ગણાશે. પરંતુ જેમ દ્વિતીય વિભાગે બ્યવહારિકપણાથી ગણના કરવાનું હાપણબરું માન્યું હતું, તેમ અત્ર પણ જો તેમ કરીએ તો શક સંવત્સરની સ્થાપનાના સમયથી તેનો હિસાબ માંડવાને બદલે તેના પ્રવર્તકના મરણ નીપજ્યા પછી ગણવો રહે; અને તેનું મરણ અત્યારે જણાયું છે (જુઓ તેનું વૃત્તાંત) તે પ્રમાણે તે સંવતની સ્થાપના થયા બાદ થોડે કે પાંચમે વર્ષે થયું હોવાનું જણાય છે. તે ઉપરથી ઈ. સ. ૮૩માં શકરાજની આદિ ગણવી રહે અને અંત ૨૩૫માં ગણતાં તે વિભાગનો સત્તાકાળ ૧૫૩ વર્ષનો લેખાશે.

આ પ્રમાણે ત્રણ વિભાગનો સત્તાકાળ નક્કી થઈ ગયો. હવે તેમનો ક્રમાનુક્રમ અને પ્રત્યેકનો રાજ્યકાળ વિચારીએ એટલે કે જેને સાદી બાષામાં વંશાવળી કહેવાય છે તેમાં ગોઠવીએ.

વંશાવળી ગોઠવવાનું કાર્ય તો સર્વ કરતાં અતિ કઠિન જ છે; તેમાં જે જે અન્યકર્તાએ પ્રયત્ન કરી જોયો છે તેમાંના કોઈનું પરિણામ કોઈને મળતું જ નથી આવતું, એટલે વળી તે કાર્ય વિશેષ કઠિન બને છે. છતાં ઉપરમાં સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે તે વંશનો એકંદર રાજ્યકાળ તથા સંખ્યા આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ, એટલે તે આધારે આગળ વધવાને ધણું સુતર થઈ પડ્યું સમજાય છે. તદુપરાંત આપણે રાજ્યોની ઓળખના ત્રણ વિભાગો સુબ્યવસ્થિતપણે અને કેટલીક હકીકત સાથે નક્કી કરી શક્યા હોવાથી, વિશેષ અનુકૂળતા સાંપડી ગયેલી દેખાય છે. જે કે આપણો પ્રયાસ સર્વથા સ્વીકાર્ય જ થઈ પડશે એમ તો અત્યારે ન જ કહી શકાય, છતાં એટલું જરૂર ખારી શકાશે કે અત્યાર સુધી આદરેલા સર્વ પ્રયોગોમાં આપણે તારવી કાઢેલ હકીકતનું સ્થાન એકદમ ઉચ્ચ ગણવા યોગ્ય તો થશે જ. આટલું પ્રસ્તાવિક વિવેચન કરી હવે આપણા પ્રયત્નમાં આગળ વધીએ.

શેખામ.

સરખાવો ૬૫૧માં ડી. નં. ૧૨૦

(૨૧) તેની સ્થાપના ૧૦૦માં અને અંત ૭૬૧માં થયો ગણીએ તો તેનો સમય કાળ ૭૬૧-૧૦૦=૬૬૧ વર્ષનો

આ કાર્યમાં પણ પ્રસ્તુતપણે આપણે સ્થાપિત જે ત્રણ વિભાગોની ચર્ચા ઉપર કરી ગયા છીએ કેલ ધોરણ અનુસાર મિ. પાર્ટીટર તૈયાર કરેલી તેના સાર તરીકે, ટ્રાઈકના રૂપમાં ઉતારી લખાઈ છે. અને પૃ. ૨૬ ઉપર ઉતારેલી નામાવળીનું જ અવ-જેથી તેના ઉપર વારંવાર નજર રાખીને દલીલ લંબન લેવું સુગમ થઈ પડશે. પ્રથમમાં આપણે તેને કરી શકાય.

વિભાગ	રાજ્યોની સંખ્યા		એકંદર રાજ્યકાળનાં વર્ષ	
	મિ. પાર્ટીટરના મતે	આપણા મતે	મિ. પાર્ટીટરના મતે	આપણા મતે
(૧)				
(અ) આંધ્રભૂત્ય	૧ થી ૬ = ૬	૭	૧૩૫૨૩	૨૦૧૨૪
(આ. ઇ) આંધ્રપતિ	૭ થી ૩૦ = ૨૫	૨૬	૩૪૬૨૫	૪૬૦૨૬
(૨) અથવા				
(અ) આંધ્રભૂત્ય	૧ થી = ૬	૭	૧૩૫૨૩	૨૦૧
(આ) આંધ્રપતિ	૭ થી ૨૩ = ૧૭	૧૮	૨૨૮૨૭	૩૦૮૨૮
(ઇ) શક સ્થાપક રાજ્યો	૨૪ થી ૩૧ = ૮	૧૦	૧૧૮૨૮	૧૫૨૩૦
(૩) અથવા				
(અ, આ, ઇ) આખો	૧ થી ૩૧	૩૬	૪૮૧૩૧	૬૬૩ ૩૨
શત-શતવહન વંશ.	= ૩૧			

હવે આપણે પાર્ટીટર સાહેબે ઠરાવેલી ક્રમાવળી અને સમયાવળીમાં સુધારણા કરવાનું કાર્ય વિચારીએ.

પ્રથમના વિભાગે (જુઓ ૧) તેમના મત પ્રમાણે ૭ પુરુષો થયા છે અને આપણા મતે સાત થયા

(૨૨) આપણા મતનીચે જણાવેલી સર્વ હકીકત, ઉપરમાં સાબિત કરી ગયા છીએ તે પ્રમાણે સમજ લેવી.

(૨૩) પ્રથમના ૭ ભૂપતિના રાજ્યકાળનો સરવાળો છે; $૨૩+૧૦+૧૦+૧૮+૧૮+૫૬=૧૩૫$

(૨૪) જુઓ પૃ. ૩૧ નું લખાણ.

(૨૫) કુલ ૪૮૧ વર્ષ લખ્યાં છે તેમાંથી ડી. નં. ૨૩ના ૧૩૫ વર્ષ બાદ જતાં ૩૪૬ રહેશે.

(૨૬) આ ૪૬૦ (પુરાણકારના મતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ તેથી) અને તેની ઉપરના ૨૦૧ જે આપણે લખ્યા છે તે, બેનો સરવાળો કરતાં ૬૬૧ આવશે (જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૩૨ તથા તેને ઉપરની ટીકા નં. ૨૧ સાથે સરખાવો)

(૨૭) પૃ. ૨૬ ની નામાવળીમાંથી નં. ૭ થી ૨૩ સુધીના રાજ્યકાળનો સરવાળો કરતાં ૨૨૮ આવશે.

(૨૮) પૃ. ૨૬ની વંશાવળીમાંથી નં. ૨૪ થી ઉઘટ સુધીના રાજ્યોના સત્તાકાળનો સરવાળો ૧૧૮ આવશે: [અને નં. ૨૩, ૨૭, ૨૮ ટીકાઓનો સરવાળો ૪૮૧ આવી રહેશે. તેવીજ રીતે નં. ૨૩, ૨૫ નો સરવાળો પણ ૪૮૧ આવી રહેશે. સરખાવો નીચે ડી. નં. ૩૧]

(૨૯) ઉપર નં. ૨૬ ટીકાના ૪૬૦ વર્ષના બે ભાગ પાડવાના છે: શકરાજ્યોનો કાળ ૧૫૨-૩ વર્ષનો આપણે ગણ્યો છે (જુઓ નીચે ડી. નં. ૩૦) એટલે બાકી ૩૦૮ રહ્યા.

(૩૦) ટીકા નં. ૨૬ ના ૪૬૦ માંથી ડી. નં. ૨૬ના ૩૦૮ જતાં બાકી ૧૫૨ રહે, જુઓ પૃ. ૩૧ નું લખાણ.

(૩૧) જુઓ ઉપરની ડી. નં. ૨૮ નો પાછલો ભાગ.

(૩૨) ઉપરની ડી. નં. ૨૧ તથા ૨૬ જુઓ.

છે; તેમ તેમના મતે તેમનો સમગ્રકાળ ૧૩૫ વર્ષનો અને આપણા મતે ૨૦૧ વર્ષનો છે. મતલબ કે આપણી ગણતરીથી સંખ્યામાં એકનો અને સમયમાં ૬૬ વર્ષનો વધારો થાય છે. તેના કાળાની વહેંચણી આ પ્રમાણે કરી શકાય છે. રાણી નાગનિકાએ કાતરાવેલ નાનાઘાટના પ્રખ્યાત શિલાલેખ ઉપરથી^{૩૩} સમગ્ર છે કે તે કાતરાવાયે તે સમયે પોતે વિધવા હતી અને પોતાના બન્ને આળેડા અદ્યવયસ્ક હોવાથી તેમના નામે તે પોતે રાજકારભાર ચલાવતી હતી. આ સમયે શ્રીમુખના ભાઈ—(એટલે કે પોતાના, સસરાના ભાઈ અને પતિના કાકા)—શ્રીકૃષ્ણે તેના હાથમાંથી રાજની લગામ ખૂંચાવી લઈ ગાદી પચાવી પાડી હતી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, રાજા શ્રીમુખ અને શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યકાળ વચ્ચે રાણી નાગનિકાના પતિનો, એટલે રાજા શ્રીમુખના પુત્રનો, રાજઅમલ ચાલ્યો હતો. તેનું નામદામ આપણને હજી સુધી જણાવવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેના સિદ્ધિ^{૩૪} ઉપરથી તે પારખી શકાય તેમ છે. તેમાં તેનું નામ “ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી” આપેલું છે. એટલે હાલ તુરત આપણે પણ તેને યજ્ઞશ્રી નામથી જ ઓળખાવીશું. આ પ્રમાણે હતી સંખ્યામાં એકનો વધારો થતાં, સાતની સંખ્યા આવી રહે છે. હવે ૬૬ વર્ષના સમય વિશે વિચાર કરીએ. મિ. રેપ્સને જે નામાવલીની સરખામણી કરી બતાવી છે તેમાં મલિક શતકરણીના કાળે ૫૬ વર્ષ લખ્યા છે^{૩૫} જ્યારે મિ. પાર્લેટરે માત્ર તેના નામે ૧૦ વર્ષ જ નોંધ્યા છે. ખીજા બાળુ નાનાઘાટના શિલાલેખમાં આલેખાયેલ હકીકતનો^{૩૬} વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સમગ્ર છે કે રાણી નાગનિકાના પુત્રો, તેમના પિતાના મરણ સમયે બાળવયના (મોટા આઠ વર્ષનો અને નાનો છ વર્ષનો) હતા; તેથી શ્રીકૃષ્ણે ગાદી પચાવી પાડી હતી અને તેનો રાજ્યકાળ ૧૦

વર્ષનો^{૩૭} નોંધાયો છે; અને શ્રીકૃષ્ણના મરણ બાદ રાણી નાગનિકાનો જ્યેષ્ઠપુત્ર ગાદીપતિ બન્યો છે. આટલી હકીકત ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે, રાણી નાગનિકાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જ્યારે ફરીને ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેની ઉંમર $૮ + ૧૦ = ૧૮$ વર્ષની હતી. હવે જે પાર્લેટર સાહેબની નામાવલી પ્રમાણે તેને માત્ર ૧૦ વર્ષનું જ રાજ્ય સમર્પીએ તો તેનું મરણ $૧૮ + ૧૦ = ૨૮$ વર્ષની ઉંમરે થયું ગણવું પડશે. તે અયોગ્ય દેખાય છે. પરંતુ મિ. રેપ્સને આપેલ (જુઓ ઉપરમાં ટી. નં. ૩૫) એક ગ્રંથકર્તાની ધારણા પ્રમાણે આ જ્યેષ્ઠ પુત્રના કાળે જે ૫૬ વર્ષ લેખીએ તો તે ઉચિત જ ગણાશે. આ પ્રમાણે ૫૬ વર્ષ ગણતાં (૫૬-૧૦) તો પાર્લેટરે ગણાવ્યા જ છે એટલે ૪૬ વર્ષનો ફેર નીકળી ગયો, હવે બાકી રહ્યો (૬૬-૪૬) ૨૦ નો ફેર; અને તે આપણે સહેલાઈથી રાણી નાગનિકાના પતિ યજ્ઞશ્રીને નામે ચડાવી શકીશું. આ પ્રમાણે રાજા પણ સાત થયા અને રાજ્યકાળ પણ ૨૦૧ વર્ષનો થઈ રહ્યો. આ રીતે પ્રથમ વિભાગનું સમારકામ પૂરું થયું ગણાશે.

હવે બીજો વિભાગ તપાસીએ. પાર્લેટર સાહેબના માનવા પ્રમાણે ૧૭ રાજાઓ અને તેમનો સમય ૨૨૮ વર્ષનો છે જ્યારે આપણા મતે ૧૯ રાજા (૧૭)^{૩૮} અને ૩૦૮ વર્ષનો રાજ્યકાળ છે. મતલબ કે સંખ્યામાં જે રાજાઓ અને સમયમાં ૮૦ વર્ષનો વધારો આપણા મંતવ્યાનુસાર છે. તેની મરામત—વહેંચણી નીચે પ્રમાણે કરી શકાય છે. પુ. ૪ માં જણાવી ગયા છીએ કે, ગર્દભીલવંશી ઉગૈનપતિ શકારિ વિક્રમાદિત્યે પૈંડણપતિની સહાય લઈ જે શક રાજાને હરાવીને ગાદિ લઈ લીધી હતી, તે શક રાજાએ પરાજય પામવાથી ગુસ્સે થઈને વિક્રમાદિત્યના સહાયક પૈંડણપતિનો પીછો પકડ્યો હતો. પરંતુ તેની સાથેના

(૩૩) જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૦

(૩૪) જુઓ પુ. ૨ સિક્કા નં. ૬૯, ૭૧, ૭૨ ઈ.

(૩૫) જુઓ કો. આં. રે. માં આપેલ કોષ્ટક પૃ. ૬૮.

તથા મીસીઝ મેક ડકે રચિત કોનોલોજી

(૩૬) પરિચ્છેદ ૫, લેખ નં. ૧

(૩૭) કો. આં. રે. પૃ. ૬૮ નો કોડો, આંક નં. ૨, તેમાં આ રાજા કૃષ્ણના કાળે ૧૮ વર્ષ નોંધાયા છે.

(૩૮) વિક્રદેવે ૧૭ સંખ્યા રાખી શકાશે; આગળ જુઓ.

યુદ્ધમાં તે શકરાજા મરણ પામ્યો હતો અને તે બાદ દશ વર્ષે પૈઠ્ઠપતિ સાત રાજાનું મરણ નીપજ્યું હતું. એટલે સાર એ થયો કે, શકારિ વિક્રમાદિત્યની જીત, તેનું ઉદ્દેશપતિ બનવું અને શકરાજાનું મૃત્યુ; આ ત્રણે બનાવો એક પછી એક, એમ અનુક્રમવાર લગભગ એક જ સમયે બનવા પામ્યા છે; જ્યારે રાજા શાતનું મરણ શકરાજાના મરણ બાદ દશ વર્ષે થયું છે. તેમાં, ઇતિહાસ આપણને શીખવે છે કે પ્રથમના ત્રણ બનાવો મ. સં. ૪૭૦=ઈ. સ. પૂ. ૫૭ માં બની ગયા છે, તે હિસાબે રાજા સાતનું મરણ મ. સં. ૪૭૦+૧૦=૪૮૦=ઈ. સ. પૂ. ૪૭માં બન્યાનું નોંધવું પડશે. આ પ્રમાણે એક વાત નિશ્ચિત થતે ખોલે બંધાણી. બીજી બાજુ જૈન સાહિત્યગ્રંથોમાં એમ જણાવાયું છે કે, ઉદ્દેશપતિ વિક્રમાદિત્યે પાલીતાણાની યાત્રા કરી હતી અને પાદલિપ્તચરિ નામના આચાર્યના (જેમનો સમય વિક્રમ સંવત ૧ અથવા તેની આસપાસનો કહેવાયો છે) નેતૃત્વપણામાં કેટલાંક ધર્મિક કાર્યો ત્યાં કરાવ્યાં હતાં. વળી જણાવવામાં આવ્યું છે કે પૈઠ્ઠપતિ રાજા શાલિવાહન પણ એક બોજા જૈનાચાર્ય નામે શ્રી આર્યખપુટ, તથા ઉપરાજા પાદલિપ્ત અને તેમના શિષ્ય નાગાજીનની રાહબરીમાં શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરીને કેટલાંક ધર્મિક કાર્યો કરાવ્યાં છે તેમજ આ પૈઠ્ઠપતિ સાહિત્યપ્રેમી અને મહાપરાક્રમી હતો. એટલે જૈન ગ્રંથોમાં લખાવલા આ પ્રકારની મતલબના બંને નિવેદનો ઉપરથી એવા સાર ઉપર આવવું પડે છે કે, આ બધા જૈનાચાર્યો તેમજ રાજા વિક્રમાદિત્ય અને સાહિત્યપ્રેમી પૈઠ્ઠપતિ રાજા શાલિવાહન એક બોજાના સહસમયી છે અથવા તો એકદમ નિકટના સંમયવર્તી છે. આ વખતે જૈનાચાર્ય સિદ્ધચરિની શાસનસત્તા ચાલતી હોવાનું નોંધાયું છે કે જેમનો સમય (જુઓ પરિચ્છેદ ૫, લેખ નં. ૧૩) મ. સં. ૪૭૧ થી ૫૪૮ = ઈ. સ. પૂ. ૫૬ થી ઈ. સ. ૨૨ સુધીના ૭૮ વર્ષનો કહેવાયો છે,

જ્યારે પુ. ૪માં ગર્દભીષ વંશની વંશાવળી ઉપરથી રાજા વિક્રમાદિત્ય શકારિનો સમય પણ લગભગ તે જ બતાવાયો છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, ઇતિહાસની સાથે જૈનગ્રંથની હકીકત મળતી થઈ જતી દેખાય છે. તેમજ વૈદિકમતના યુગપુરાણમાં આજેખાયલી શકરાજા અને પૈઠ્ઠપતિ રાજા શાતના યુદ્ધની કથાનો સમય (પુ. ૪, પૃ. ૧૯, ટી. નં. ૧૦) પણ તે કાળની જ સાક્ષી પૂરે છે. આ પ્રમાણે જૈન તથા વૈદિકગ્રંથોની હકીકતને ઇતિહાસનો ટેકો મળે છે. એટલે આ સર્વેની સત્ય ઘટના તરીકે જ ગણતરી કરવી રહે છે, જેથી ઉદ્દેશપતિ વિક્રમાદિત્ય અને પૈઠ્ઠપતિ સાહિત્યપ્રેમી રાજા શાલિવાહનને, સમકાલિનપણે કે નિકટસમયી પુરવાર કર્યા બાદ, એટલું જ તપાસવાનું રહે છે કે, જે રાજા શાત મ. સં. ૪૮૦ માં (શક રાજાના મૃત્યુ બાદ દશ વર્ષે) મરણ પામ્યો છે અને જેણે શક ગ્રંથ સાથેના યુદ્ધમાં શકારિ વિક્રમાદિત્યને મદદ કરી હતી, તે જ રાજા સાહિત્યપ્રેમી શાલિવાહન હતો કે તેની પાછળ આવનાર તે હતો. ગાથાસમીતિ નામનો જે ગ્રંથ હાથ લાગ્યો છે તે આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે તે ગ્રંથનો કર્તા, હાલ રાજા મહાવિદ્યાન સાહિત્યપ્રેમી અને કવિ પણ હતો. ઉપરાંત તે મહા પરાક્રમી પણ હતો. ૪૦ આ રાજા હાલને જૈન ગ્રંથોમાં શાલિવાહન (અપભ્રંશમાં હાલ) શાલવાણુ ઇત્યાદિ નામ અપાયું છે, જ્યારે શકારિ વિક્રમાદિત્યના સહાયકને તેનું કોષ્ટપણ ઉપનામ, ઓળખ કે વિદ્વાતદર્શક ઉપાધિ અપાયાનું હજુ સુધી કોષ્ટ ગ્રંથમાં જણાવાયું નથી, એટલે શકારહિત માનવું પડે છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સહાયક રાજા શાત બોજો અને આ સાહિત્યપ્રેમી રાજા હાલ પણ બોજો; અને ઉપરમાં કહી ગયા છીએ કે, આ રાજા કાં તો વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન હતો અથવા તો અતિ નિકટવર્તી હતો. એટલે સિદ્ધ થયું છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સહાયક રાજા શાત તે પ્રથમ હોવો જોઈએ અને તેની પછી

(૩૯) આ બાબતના ઇસારા તેમનાં જીવન ચરિત્રે આપવામાં આવ્યા છે, તે જુઓ.

(૪૦) આ બધું જ્ઞાતાં તેના જીવનચરિત્રમાં લખાવાનું છે. તે ત્યાં જુઓ.

તરત જ આ સાહિત્યપ્રેમી રાજા હાલ ગાદિએ બેઠો હોવો જોઈએ. હવે મિ. પાર્લિટરે આપેલી (ઉપરમાં પૃ. ૨૭) નામાવળી તપાસીશું તો જણાય છે કે રાજા હાલનો પ્રરોગામી જે નૃપતિ છે તેનું નામ અરિષ્ટકર્ણ છે અને તેનું રાજ્ય પણ લાંબો સમય ચાલ્યું છે. એટલે સહજ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે તે પરાક્રમી અને બળવાન હશે જ, જેથી તેણે ઉન્નૈનપતિ વિક્રમાદિત્યને કુમક દીધી હોય તે પણ બનવા યોગ્ય જ છે. આ ઉપરથી હવે એટલું આપણે ચોક્કસ કહી શક્યા કહેવાઈએ કે રાજા અરિષ્ટકર્ણ જ શકારિ વિક્રમાદિત્યની મદદે ગયો હતો અને તેણે પાર્લિટર સાહેબના કહેવા પ્રમાણે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું છે. એટલે તેનો સમય મ. સં. ૪૫૫ થી ૪૮૦ ઇ. સ. પૂ. ૭૧ થી ૪૬ સુધી ગણવો રહે છે અને તેના મરણ બાદ તરત જ રાજા હાલ મ. સ. ૪૮૦ માં ગાદીએ બેઠો છે.

બીજી હકીકત એમ નીકળે છે કે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ (પૃ. ૨૭ વંશાવળી, આંક નં. ૨૩) પોતાના રાજ્યકાળે ૧૮મા વર્ષે (પરિચ્છેદ ૫, લેખ નં. ૭) નહપાણુ સહરાટના વંશજોને હરાવી પોતાના કુળની લુપ્ત થયેલી કીર્તિ પાછી મેળવી હતી (પંચમ પરિચ્છેદ, લેખ નં. ૮) તેણે તે વખતે શકસંવત્સર ચલાવ્યો છે. ૪૧ તેનો સમય ઇ. સ. ૭૮ = મ. સં. ૫૨૭ + ૭૮ = ૬૦૫ છે. આ પછી પોતે ૪૧ વર્ષ ૪૨ જીવંત રહીને મરણ પામ્યો છે એટલે કે તેનું રાજ્ય ૨૨ વર્ષ ચાલ્યું છે તથા મ. સં. ૬૧૦ માં તેનો અંત આવ્યો છે. તે હિસાબે તેનો અમલ મ. સં. ૫૮૮ થી ૬૧૦ = ૨૨ વર્ષનો ચોક્કસ થયો ગણી લેવો રહે છે.

(૪૧) વિશેષ શોધખોળ આધારે અમને એમ જણાયું છે કે નહપાણુને હરાવનાર અને શકપ્રવર્તક રાજા, બંને જુદી જ વ્યક્તિઓ છે. તેમાં શકપ્રવર્તકનો આંક ગણવો હોય તો નં. ૨૩ આવશે. છતાંયે અત્ર ઠાકેલી હકીકતમાં આપણી ગણતરીને વાંધો આવતો નથી. (વળી નીચેની ટી. ૪૨ જુઓ.)

(૪૨) નહપાણુને હરાવનાર તથા રાણી બળશ્રીના પુત્ર તરીકે, આ રાજાને માની લઈને (ઉપરમાં ટી. નં. ૪૧ જુઓ) આ કથન તેના લેખકે જણાવ્યું છે (જુઓ જ. બો. એ.

હવે આપણે જરા પાછા મૂળ હકીકત ઉપર વળીએ. ઉપરમાં સાબિત કરી ગયા છીએ કે હાલ રાજાનું ગાદીએ આવવું મ. સં. ૪૮૦ (ઇ. સ. પૂ. ૪૬) છે અને ગૌતમીપુત્ર નં. ૨૩વાળાનું મરણ મ. સં. ૬૧૦માં છે એટલે કે તે બેની વચ્ચેનું અંતર ૧૩૦ વર્ષનું પડે છે. જ્યારે પૃ. ૨૭માં જણાવ્યા પ્રમાણે તે માત્ર ૮૧ વર્ષનું જ છે. ૪૬ આ ઉપરથી સમજાય છે કે, મિ. પાર્લિટરના કથનમાં ક્યાંક ૪૬ વર્ષનો (૧૩૦-૮૧= ૪૯) સુધારો માંગે છે. તેમાંયે રાજા હાલ અને ગૌતમી-પુત્ર સુધીનાં રાજાનાં નામ, તેમનો અનુક્રમ તથા વર્ષસંખ્યા, સર્વે ગ્રન્થોમાં એક સરખાં જ છે એટલે તેમાં કાંઈ બટાડો કે વધારો કરવાનું આપણે ઇચ્છત નથી ધારતા. તેથી જે ૪૬ વર્ષનો ઉમેરો કરવો રહે છે તે આખોયે ફાળો રાજા હાલને નામે જ આપણે ચડાવવો રહે છે, કારણ કે આપણે તેના જીવન વૃત્તાંતથી જણીએ છીએ કે તે બહુ નાની ઉંમરમાં ગાદીએ આવ્યો હતો. વળી આવા પરાક્રમી અને વૈભવશાળી રાજાનું રાજ્ય કેવળ પાંચ વર્ષનું જ ચાલ્યું હોય તે તદ્દન કદપનાતિત કહેવાય. એટલે બનવાજોગ છે કે લહિઆની બૂલને લીધે કે જાણી નોંધને તેણે ચાપરેલ દોઢ ડહાપણુને લીધે, તેણે ૫૪-૫૫ વર્ષને બદલે છેલ્લો ચાર-પાંચનો આંકડો કાયમ રાખીને, માત્ર પ્રથમનો આંકડો જે પાંચ હતો તે ઉરાડી દીધો લાગે છે. હવે આપણે તે આંક સુધારીને બે પાંચકા તરીકે પંચાવનનો ગણી તેના રાજ્યાભિષેકને મ. સં. ૪૮૦ થયેલ નોંધવો તથા તેનું મરણ મ. સં. ૫૪૪-૫માં ગણવું તે બાજબી કહેવાશે.

એટલે આંધ્રપતિ રાજાઓના આ બીજા વિભાગે

શ. એ. સો. ૧૬૨૮, ન્યુ સીરીઝ, પુ. ૩; મિ. બપ્પેનો લેખ) પરંતુ અમારી તપાસને લીધે તેમાં ફેરફાર કરવો પડશે. પણ અહીં ઈ. સ. ૭૮ના આંકને તેથી કરીને કાંઈ બાબ આવતો નથી.

(૪૩) રાજા હાલનાં વર્ષ ૫ + અને તે પછીના અનુક્રમે ૫+૨૧+૧+૬ માસ + ૨૮ અને ૨૧ = કુલ સરવાળો ૮૧ માં વર્ષ. (જે કે આમાં પણ કેટલીક વિગતોના આધારે ફેરફાર કરવો પડશે છે, પણ તે બહુ નજીક છે).

મિ. પાછ્ઠરે જે ૧૭ રાજ્ય અને ૨૨૮ વર્ષ લખ્યાં છે તેમાંના ઉત્તર ભાગે એટલે, રાજ્ય હાલથી શરૂ કરીને ગૌતમીપુત્ર સુધી સાત રાજ્ય થયાનું અને ૧૩૦ વર્ષનો સમય હોવાનું સાબિત થઈ ચૂક્યું; જેથી હવે આ વિભાગે ૧૬ રાજ્યજી અને ૩૦૮ વર્ષ જે ગણવાવાયાં છે તેમાંથી બાર રાજ્ય અને ૧૭૮ વર્ષનો સમય પૂરવાનું જ કાર્ય બાકી રહ્યું ગણાશે. હવે પૃ. ૨૭ ઉપરની નામાવલી તપાસીશું તો લંબોદરથી અરિષ્ટ-કર્ણ સુધીના (નં. ૭ થી ૧૬ સુધીના) દશ રાજ્યો ૪૫ અને તેમના રાજ્યકાળે ૧૪૬ વર્ષજી ગણાવ્યાં છે. એટલે ખૂટતાં ૩૨ વર્ષ (૧૭૮-૧૪૬=૩૨), બાકી રહેતા બે રાજ્યોના કાળે યઝાવતા રહેશે. તે આ પ્રમાણે સૂચવી શકાશે. જુદા જુદા પુરાણોમાં જે નામાવલી આપવામાં આવી છે, તેમાં કોઈકમાંજી આવિ અને મેધાસ્વાતિજીનાં નામો નજરે પડે છે, બ્યારે કોઈકમાં તે નામો નથી; જેમાં છે તેમાં તે બેના

કાળે ૧૨ અને ૨ વર્ષો નોંધવાયાં છે. બે આ બેનો ઉમેરો કરીએ તો રાજ્યની આંકસંખ્યા પૂરેપૂરી થઈ જશે. ઉપરાંત તેમના સ્થાનનું નિર્માણ પણ તે પુરાણોના અભિપ્રાય મુજબ જ રાખીશું. પરંતુ ખૂટતાં ૩૨ વર્ષને બદલે ચૌદની જ પૂર્ણિ થવાથી બાકી ૧૮ નો વધારો તો સૂચવવો રહે છેજ. અથવા તો, આવી રાજ્યના ખાતે સર્વ પુરાણો એકમત થવાથી તેના કાળોના ૧૨ કાયમ રાખીએ તો મેધાસ્વાતિ બીજાના કાળે બાકીના ૨૦ (૩૨-૧૨=૨૦) વીસે ઠરાવવા રહે છે. બનવાબેગ છે કે જેમ અનેક ઠેકાણે લલિઆએ બે આંકડાની જગ્યાએ એકની જ નોંધ લીધી છે તે બીજાને ઠરાવી દીધો છે, તેમ આના કિસ્સામાં પણ ૨૦જીને બદલે ૨ ની જ નોંધ રાખી ૦ ને કમી કરી દીધો હોય; આ કદપનાના બળે આપણે મેધાસ્વાતિને ૨૦ વર્ષ સમર્પીશું. જોકે આ વિભાગના સર્વે મળીને બારે (અથવા દસ ગણો તો

(૪૪) આંધ્રપતિની ૧૬ સંખ્યા છે અને બીજી રીતે ૧૭ પણ કહી શકાશે, કેમકે આંધ્રપતિનો પ્રથમ રાજ્ય જેનો આંક ૮ મો ગણાય છે તેને બદલે, આંક ૭ વાળા શાતકરણિએ પણ અચુક વર્ષ માટે સ્વતંત્રતા ધારણ કરી હોવાને લીધે તેને પણ આંધ્રપતિની નામાવલીમાં તો ગણી શકાય જ. તેવી રીતે છેલ્લો આંધ્રપતિ જેને શકપ્રવર્તક રાજ્યના વિભાગમાં ગણ્યો છે તેને પણ આંધ્રપતિના વિભાગે ગણી શકાય; મતલબ કે પ્રથમ અને અંતિમ, બન્નેને આ મધ્યમ વિભાગે ગણીએ, તો જેને આપણે ૧૭ ગણ્યા છે તેને જ ૧૬ પણ ગણી લેવાય અને તેમ થાય તો સંખ્યાની વધઘટ કરવા જરૂર પણ નથી રહેતી. (સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧૮નો પાછલો ભાગ.)

(૪૫) આ પ્રમાણે દશ રાજ્યો; ઉપરાંત આંધ્રભૂત્ય સાત ગણીએ, એટલે ૧૭ થયા અને શક સંવત્સર પ્રવત્યબાહ બે રાજ્ય થયા છે કે જેમની પાસેથી અગ્રણે કેટલોક મુલક જીતી લઈ દક્ષિણમાં હાકી ઠાઠ્યા છે. એટલે તે બેને ઉમેરતાં ૧૬ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે બે ત્રણ રીતે ૧૭ તેમજ ૧૬ ના આંકનો મેળ મળવી શકાય છે.

(૪૬) તે દશના રાજ્યસત્તાની સંખ્યા અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—

૧૮, ૧૨, ૧૮, ૧૮, ૭, ૩, ૮, ૧, ૩૬ અને ૨૫=

૧૪૬ વર્ષ આવશે. અથવા બીજી રીતે પણ ૧૭ તથા ૧૬ કરી શકાય તેમ છે તે માટે જુઓ ઉપર નં. ૪૫.

(૪૭) જુઓ કો. આ. રે. પૃ. ૬૮ માં પણ આના ઉતારા આપાયા છે.

(૪૮) આ બે નામમાનો એક મેધાસ્વાતિ તો ફરેકમાં છે જેનો આંક ૧૧ નો છે: અહીં જે ન હોવાનું અમે જણાવ્યું છે તે બીજો મેધાસ્વાતિ સમજવો, જેનો આંક ૧૩ મો છે. મતલબ કે આખા વંશમાં બે મેધાસ્વાતિ ગણવાના છે.

(૪૯) આ મેધાસ્વાતિના ખાતે ૨૦ ને સ્થાને ૨૨ વર્ષ હોવાં જોઈએ. એટલે જેમ રાજ્ય હાસને ખાતે ૬૫ હતા પણ છેલ્લો પાંચડો રખાયો છે તે પ્રથમનો આંક ઠરાવી દીધો છે, તેમ અહીં પણ ૨૦ (બે આંકડા હોવા છતાં) ને સ્થાને એક આંકડો રાખી બીજો કમી કરી દેવાયો હોય.

[ખાસ સૂચના:—આ નામો સાથે, વર્ષની સંખ્યામાં ફાવે તો ૨૦ રાખો કે ૨૨ રાખો; અરે તેથી કમી કે વધારે રાખો પરંતુ નં. ૭ થી ૧૬ સુધીના અરિષ્ટકર્ણ સુધીના જીવનમાં કોઈ રાજકારણનો અગત્યતા ધરાવતો બનાવ અન્યાનું નોંધાયું જણાવું નથી એટલે તે હિસાબે ગમે તેનાં આંકો વધારે કરો તોપણ હરકત આવતી નથી; છેલ્લી ધડીયે મળી આવેલી સામગ્રી વડે તેમનાં અનુક્રમ અને રાજ્યકાળમાં અમારેજ ફેરફાર કરવો પડયો છે. (જુઓ પૃ. ૩૮નું લખાણ)

તેમ) રાજાઓના હિસ્સે કોઈ મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક બનાવ બન્યાનું હજુ સુધી જાણી આવ્યું નથી, એટલે અનુમાન કે કલ્પના કરવામાં, આપણે કોઈ જાતની નજીવી કે ગંભીર પ્રકારની, એકાદ કસુર કરી જતા હોઈશું તોપણ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કોઈને ખૂબ અન્યાય કરવા જેવું તો થતું નથી જ.

આવી રીતે બે વિભાગનો સુધારો કરવાની મરામત સંપૂર્ણ થતાં હવે ત્રીજો વિભાગ જે શકસંવતના સ્થાપક પછીના રાજાઓનો છે,—જેને ટૂંકમાં આપણે શક રાજાઓ તરીકે સંબોધીશું, તેમનો છે. તેમાં પાછાંટર સાહેબના જણાવ્યા પ્રમાણે ૮ રાજા અને ૧૧૬ વર્ષનો અમલ આવે છે. જ્યારે આપણી ગણતરીથી ૧૦ રાજા અને ૧૫૨ વર્ષનો કાળ છે. પરંતુ આ આખરી કાળ રાજદારી દૃષ્ટિએ તદ્દન શૂન્યવત્ હોવાથી, તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ આદરો યા નહો, તોપણ ખૂં સરખું જ છે. છતાં તે ખાડો પૂરવો જ હોય તો, આ બે છેવટના રાજાનો રાજ્યકાળ ૩૩ વર્ષ (૧૫૨ આપણી ગણતરીનાં છે તેમાંથી ૧૧૬ પાછાંટર સાહેબની ગણતરીનાં બાદ કરતાં)નો ઠરાવવો. [દીપ્તણુ : આપણી ગણતરીએ જે ૧૫૨ વર્ષ આ ત્રીજા વિભાગના

ગણાવ્યા છે તે, બે આ વંશનો અંત ઈ. સ. ૨૩૫માં કે તેમનો રાજ્યકાળ ૬૬૧ વર્ષ સુધી ચાલ્યાનું ઠરાવીએ તો જ; પરંતુ પૂ. ૨૫ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બે અંત ઇ. સ. ૨૬૧માં આવ્યાનું એટલે કે આખો રાજ્યકાળ ૬૮૮ વર્ષ લંબાયો હોવાનું ગણીએ તો વળી ખીજા ૨૬૧-૨૩૫=૨૬ વર્ષનો ગણો પુરવો પડશે. તે માટે એક જ રસ્તો રહે છે તે એ કે, જે ૩૬ રાજાઓ ગણ્યા છે તેને બદલે ત્રણ ઉમેરી ૩૯ ગણવા જેથી ૧૦+૨૬=૩૬ની સંખ્યાનો મેળ ૫૦ પૂરો થઈ રહે. પરંતુ ઇ. સ. ૨૬૧ની સાલમાં અંત આવ્યો હોય એમ માનવાનું કારણ ૫૧ રહેતું નથી. એટલે તે કલ્પના હાલ તો પડતી જ મૂકવી રહે છે. જ્યારે ૨૬૧ના અંતની માન્યતાને માત્ર કલ્પના જ ઠરાવવી પડે છે ત્યારે પૂ. ૨૫ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એક વિદ્વાને જે ઇ. સ. ૩૦૨ની સાલ અર્પણ કરી દીધી છે તે તો વળી વિશેષ વિચારણીય પ્રશ્ન થઇ પડવો જોઈએ.]

ઉપર સૂચવેલ ત્રણે વિભાગીય રાજા સુધારાવધારાને સુવ્યવસ્થિત ગોઠવતાં નામાવલીનો જે સાર અને વંશાવળી, ઉભાં થયાં છે તે નીચે પ્રમાણે બનેલાં ગણાશે.

(૧) આખા વંશના ૩૬ રાજાઓ : મ. સં. ૧૦૦ થી ૩૬૧ = ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭ થી ૨૩૫ સુધી.
૬૬૧ વર્ષ, ૩૬ રાજાઓ : મ. સં. ૧૦૦ થી ૩૮૮ = ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭ થી ૨૬૧ સુધી.

(૨) આંધ્રભૂત્યા પર—

૭ રાજાઓ : મ. સં. ૧૦૦ થી ૩૦૧ = ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭ થી ૨૨૫ = ૨૦૧ વર્ષ
૯ રાજાઓ : મ. સં. ૧૦૦ થી ૩૩૧ = ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭ થી ૧૯૫ = ૨૩૧ „

(૩) આંધ્રપતિઓ :—

૩૨ રાજાઓ : મ. સં. ૩૦૧ થી ૩૮૮ = ઇ. સ. પૂ. ૨૨૫ થી ૨૬૧ = ૪૮૭ „
૩૦ રાજાઓ : મ. સં. ૩૩૧ થી ૩૮૮ = ઇ. સ. પૂ. ૧૯૫ થી ૨૬૧ = ૬૬ „

(૫૦) અ. હિ. ઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ. પૂ. ૨૧૨:—
The number of kings appears to be correctly stated (in Puranas) as having been thirty= પુરાણોમાં રાજાઓની સંખ્યાને ૩૦ કહી છે તે બરાબર સમજાય છે. (દીપ્તણુ—નવ આંધ્રભૂત્યા અપિલક સુધીના + ૩૦ આંધ્રપતિઓ= ૩૬ એકંદર થયા.)

(૫૧) તે માટે આગળ ઉપર “રાજધાનીનું સ્થાન” વાળો પારિત્રાફ જુઓ.

(૫૨) આ આંક જ ખરો ઠરાવવો રહે છે.

(અત્યાર પૂર્વે લખેલ આ વંશના કે ચળ્લવંશીઓના સમકાલીનપણાના કાષ્ટકોમાં જે ફેરફાર દેખાય તે વિશેષ અભ્યાસના પરિણામ રૂપે સમજ સેવું.)

નંબર	નામ	મ. સં. થી મ. સં.	વર્ષ	ઈ. સ. પૂ. થી ઈ. સ. પૂ.	ધર્મ	વિશેષ હુકીકત
૧	શ્રીમુખ (વાસિષ્ઠીપુત્ર) વિલિવાયકુરસ	૧૦૦-૧૧૩	૧૩	૪૨૭-૪૧૪	જૈન	નાસિકની પશ્ચિમે પૈંકમાં ગાદી કરી.
૨	યજ્ઞશ્રી (ગૌતમીપુત્ર) વિલિવાયકુરસ	૧૧૩-૧૪૪	૩૧૫૪	૪૧૪-૩૮૩	"	રાણી નાગનિકાનો પતિ; કદાચ ગાદી જીતેરમાં કરી હોય. નં. ૨૦ છિન્નાનો શિલાલેખ
	વદસત્ શ્રીશાતકરણિ	૧૪૪-૧૪૫	૧૦ મા.	૩૮૩-૩૮૨	"	રાણી નાગનિકાનો પુત્ર-સગિર
૩	શ્રીકૃષ્ણ પહેલો (વાસિષ્ઠીપુત્ર)	૧૪૫-૧૫૪	૧૦૫૫	૩૮૨-૩૭૩	"	ચંદ્રગુપ્તે થોડા મુલક અથવા પાડ્યો હતો, પોતાનું અંતઃકરણ દોષિત હોવાથી તે મુંગો રહ્યો હતો.
૪	મલ્લિક શ્રીશાતકરણિ વાસિષ્ઠીપુત્ર વિલિવાયકુરસ	૧૫૪-૨૧૦	૫૬	૩૭૩-૩૧૭	"	રાણી નાગનિકાનો પુત્ર; હિમર લાયક થતાં ફરીને ગાદી ઉપર આવ્યો. જેના રાજ્યે જૈન સાહિત્ય- માંના ભદ્રબાહુ વરાહમિહિરની જ્યોતિષ વિદ્યાના જ્ઞાનની કસો- ટિના પ્રમંગો અન્યા હતા.
૫	પૂર્ણોત્તમ (માદરીપુત્ર) ^{૫૬}	૨૧૦-૨૨૮	૧૮	૩૧૭-૨૯૯	"	આના રાજ્યકાળ વિષે બૃહમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૩૦ જુઓ. પૈંક (પ્રતિષ્ઠાનપુર)માંથી ગાદી ફેરવી, બેન્નાકટક-અમરા- વતીમાં લાઇ ગયા. કલિંગપતિ અન્યા હતા.

(૫૪) શિલાલેખ નં. ૨૦ હું વર્ણન, બૃહમ પરિચ્છેદ જુઓ. (કા. આં. રે. પ્ર. પૂ. ૩૯).

Two of the Pulumāvi's predecessors seem to have borne the title of Vilivāyakura in the district of Kolhapur=પુલ્લમાવીના બે પૂર્વજોએ કોલ્હાપુર જિલ્લામાં 'વિલિવાયકુર'નાં બિરુદ મેળવ્યાં હતાં. અહીં પુલ્લમાવી એટલે નં. ૧૮ સમજવા અને નં. ૨ તથા નં. ૩ વાળાનાં પણ તે બિરુદ સમજવાં. તથા તેમનાં રાજ્યો ત્યાંસુધી વિસ્તરવા પામ્યાં હતાં એમ સમજવું.

(૫૫) જ. બો. જો. રો. એ. સો. (નવી આવૃત્તિ) પુ. ૩. પૂ. ૫૩:—Simukh... was succeeded by his younger brother Kṛṣṇa, who ruled for 18 years=શિમુખ પછી તેનો ભાઇ કૃષ્ણ ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે ૧૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે; પુરાણકારે વંશાવળી આપી છે (કા. આં. રે. પ્ર. પૂ. ૬૮) તેમાં પણ ફેરફાર કરવા પડ્યા છે. અહારમાંથી ૧૦ કૃષ્ણના ખાતે રાખી ૮ ગૌતમીપુત્રમાં લઈ જવા પડ્યા છે.

(૫૬) કા. આં. રે. પૂ. ૨૭, પારા. ૩૫:—His (Vāsishṭhiputra Vilivāyakura) (coin Nos. 57 & 59)

નંબર	નામ	મ. સં. થી મ. સં.	વર્ષ	ઈ. સ. પૂ. થી ઈ. સ. પૂ.	કર્મ	વિશેષ હકીકત
૬	સ્કંધસ્તંભ-કૃષ્ણ રજો (ગૌતમીપુત્ર) વિલિવાયકુરસ(?)	૨૨૮-૨૪૬	૧૭૧	૨૬૬-૨૮૨	જૈન	ત્રિવદ્યજ્ઞે કલિંગના યુદ્ધમાં પ્રથમ હરાવેલ તેઃ બીજી વખતે તેના પુત્ર નં. ૭ને હરાવ્યો.
૭	વાસિષ્ઠીપુત્ર જ્ઞાતકરણિ	૨૪૬-૩૦૨	૫૬૧	૨૮૨-૨૨૫	વૈદિક	પતંજલિકક્તા : ઉપર નં. ૬ ની હકીકત જુઓ. એ અશ્વમેધ કર્યા હતા.
૮	લંબોદર	૩૦૨-૩૨૦	૧૮	૨૨૫-૨૦૭	"	
૯	આપિલિક-આપિલક	૩૨૦-૩૩૨	૧૨	૨૦૭-૧૯૫	"	ઈ. સ. પૂ. ૧૯૬ (પૂ. ૩, પૃ. ૯૩) વિદર્ભના સરદારની પુત્રી માલવિકાને શુંગપતિ અભિમિત્ર પરણ્યો.
૧૦	આવિ-આવી	૩૩૨-૩૪૪	૧૨	૧૯૫-૧૮૩	"	
૧૧ પૃ	મેઘસ્વાતિ પહેલો પૃ	૩૪૪-૩૮૨	૩૮	૧૮૩-૧૪૫	પ્રથમ વૈદિક પક્ષીથી જૈન	જૈને કાલિકસૂરિ સ્થામાયે- (પચ્ચાકાર) જૈન આચાર્યે પ્રતિજ્ઞોધી જૈન બનાવ્યો : આ કાલિકસૂરિ શુંગવંશી અજ- મિત્ર બાતુમિત્રના મામા થતા હતા જેમને બર ચોમાસે આવંતિ છોડી, દક્ષિણમાં આવવું પડ્યું હતું.
૧૨	સૌદાસ-સંધસ્વાતિ	૩૮૨-૪૧૧	૨૯	૧૪૫-૧૧૬	જૈન	નહપાણ્ય ક્ષત્રપ અને રૂપલદત્તાના હાથે હારી ગયો તે. લેખ નં. ૩૧-૩૫.

position as predecessor to Mātharīputra (§ 36) and Gautamīputra (§ 37)=માથરીપુત્રની (પારા ૩૬) તથા ગૌતમીપુત્ર (પારા નં. ૩૭)ની પૂર્વે થઈ ગયા તરીકેની સ્થિતિ વાસિષ્ઠીપુત્ર વિલિવાયકુરની ગણુવી. (તેના સિક્કા નં. ૫૭ અને ૫૯ જુઓ).

(પૃ) નં. ૧૧ થી ૧૬ સુધીના અનુક્રમ તથા રાજ્યકાળને અંગે કરવા પડેલ ફેરફાર માટે જુઓ ટી. નં. ૪૯નો પાછલો ભાગ.

(પૃ) શુંગપતિ ઓદ્રક અને ભાગ (અભિમિત્ર બાતુમિત્ર)ના સમકાલિન.

નંબર	નામ -	મ. સં. થી મ. સં.	વર્ષ	ઈ. સ. પૂ. થી ઈ. સ. પૂ.	ધર્મ	વિશેષ હકીકત
૧૩	મેઘસ્વાતિ બીજો	૪૧૧-૪૧૪	૩	૧૧૬-૧૧૩	જૈન	નહપાણના પ્રધાન અયમે જોને હાર ખવરાવી હતી તે. લેખ નં. ૩૫. ગાદી અંતરંગિકામાં હોવાનું (સ્થાનની ખાત્રી નથી) સંભવે છે જે વર્તમાન ઔરંગાબાદની આસપાસમાં હશે; કદાચ વરગુલ કે અમરાવતી પણ હોય.
૧૪	મુજેન્દ્ર	૪૧૪-૪૩૫	૨૧	૧૧૩-૯૨	,,	ગાદીસ્થાન માટે નં. ૧૩ માં જુઓ.
૧૫	સ્વાતિકર્ણ — રાણી બળશ્રી (ગૌતમગોત્રી)	૪૩૫-૪૫૨	૧૭	૯૨-૭૫	,,	
૧૬	મહેન્દ્ર-દીપકર્ણિ (નં. ૧૫ નો મોટા પુત્ર અને નં. ૧૮ નો પિતા) રાણી સુભદ્રા (વાસિષ્ઠીગોત્રી)	૪૫૨-૪૫૫	૩	૭૫-૭૨	,,	ગાદિત્યાગ કર્યો સંભવે છે અને કદાચ દીક્ષા પણ લીધી હોય. (જુઓ શિલાલેખ નં. ૮ -whose son is living તે આ પુત્ર સમજવો).
૧૭	અરિષ્ટકર્ણ-રિક્તવર્ણ વિકૃષ્ણ, નેસિકૃષ્ણ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ; નં. ૧૫નો પુત્ર, નં. ૧૬નો નાનો ભાઈ તથા નં. ૧૮નો કાકો.	૪૫૫-૪૮૦	૨૫	૭૨-૪૭	,,	શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સહાયક અને Restored the glory of forefathers વાળા નાસિક શિલાલેખનો મુખ્ય સંચાલક. ગર્દભીલવાળા કાલિકસુરિ બીજનો સમકાલીન.
૧૮	હાલ શાલિવાહન વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ; પુલુભાવી; કુંતલ; નં. ૧૬ નો પુત્ર અને નં. ૧૫ નો પૌત્ર, નં. ૧૭નો ભત્રીજો.	૪૮૦-૫૪૫	૬૫	૪૭-ઈ. સ. ૧૮	,,	સંભવ છે કે, નં. ૧૭ ગાદીએ બેઠા પછી નં. ૧૮ નો જન્મ થયો હશે. જૈનાચાર્ય પાદલિપ્તસુરિ, અને નાગાર્જુનનો સમકાલીન. મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટવાળા સાંચીના સ્તૂપમાટે કાન દેનાર.

નંબર	નામ	મ. સં. થી મ. સં.	વર્ષ	ઈ. સ. થી ઈ. સ.	ધર્મ	વિશેષ હુકીકત
૧૯	મંતલક	૫૪૫-૫૫૩	૮	ઈ. સ. ઈ. સ. ૧૮-૨૬	જૈન	
૨૦	પુરિંદ્રસેન	૫૫૩-૫૫૬	૬	૨૬-૩૨	"	
૨૧	સુંદર સાતકરણિ	૫૫૬-૫૫૮	૬ માસ	૩૨-૩૨	"	
૨૨	મકેર	૫૫૮-૫૬૨	૩	૩૨-૩૫	"	
૨૩	શીવસ્વાતિ	૫૬૨-૬૦૫	૪૩	૩૫-૭૮	વૈદિક (?)	જેના પ્રસંગમાં દેવી સંયોગ અન્યો છે પણ વસ્તુ શંકાસ્પદ લાગે છે. શક પ્રવર્તક ઈ. સ. ૭૮ = મ. સં. ૬૦૫. (?)
૨૪	ગૌતમીપુત્ર સાતકરણિ	૬૦૫-૬૨૬	૨૧	૭૮-૯૯	"	ઈ. સ. ૧૦૫માં સૌરાષ્ટ્ર લીધું.
૨૫	અત્રપણ વાસિષ્ઠીપુત્ર સાતકરણિ ^{૧૦}	૬૨૬-૬૪૬	૨૩	૯૯-૧૨૨	"	નાનાખાટવાળા. શિલાલેખ નં. ૧૮.

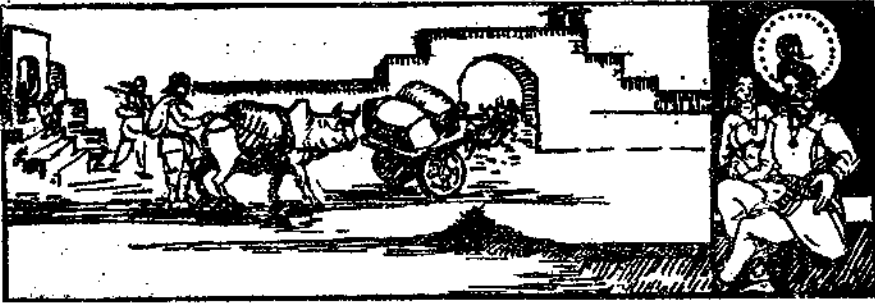
(૧૦) જ. બો. ઐ. રા. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩. ૫. ૮૦:—It is worthy of note, however that the Vāyupurāṇa mentions a Śātakarṇi after Pulumāvi and this probably refers to Vasisthiputra Śātakarṇi of the Nānāghaṭ inscription (C. A. R. Insc. 18). Pandit Bhagwānlāl, who discovered this inscription regarded Chatrapana Vasisthiputra Śātakarṇi mentioned therein as the immediate successor of Pulumāvi—નોંધવા લાયક છે કે, વાયુપુરાણમાં પુલ્લમાવી પછી (એક) સાતકરણિ નામ આવે છે અને તે નાનાખાટ લેખ (કા. આ. ર. નં. ૧૮)વાળો વાસિષ્ઠીપુત્ર સાતકરણિ હોવાનું કહેશે છે. પંડિત ભગવાનલાલજી જેમણે આ (નાનાખાટનો) શિલાલેખ શોધી કાઢ્યો છે, તેઓ તેમાં જણાવેલ અત્રપણ વાસિષ્ઠીપુત્ર સાતકરણિને પુલ્લમાવીની પછી તરત જ ગાદીએ આવ્યાનું માને છે. [આમાં કીપ્પણ-આમાં પુલ્લમાવી ને લખેલ છે તે નં. ૧૮ વાળો રાજ હાલ જણવેલ. જેના સમય વચ્ચે લગભગ એક સદીનું અંતર નોકે છે, પણ તેમણે મિથિ કહેલ ઉપરથી નિર્ણય કરવામાં શૂંલ ખાધી દેખાય છે એમ ડૉ. બ્યુલેરે દર્શાવેલ નિર્ણય ઉપરથી સમજાય છે.]

Ibid pp. 81:—The name Vasisthiputra Śātakarṇi indicates that the king was identical with the king referred to in Kanheri inscription (C. A. R. no. 22) વાસિષ્ઠીપુત્ર સાતકરણિ નામ જ કહી આપે છે કે, (કા. આ. ર. નં. ૨૨) કન્હેરીના લેખમાં જણાવેલ રાજા જ તે છે.

નંબર	નામ	મ. સં. થી મ. સં.	વર્ષ	ઈ. સ. થી ઈ. સ.	ધર્મ	વિશેષ હકીકત
૨૬	પુલુભાવી બીજો ૧૧ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ	૬૪૯-૬૮૦	૨૧	૧૨૨-૧૫૩	વૈદિક (?)	કાઠિયાવાડમાંથી જેના સિક્કા મળે છે. - નં. ૨૧ નાસિક તથા નં. ૨૨ અને ૨૩ કન્હેરી લેખવાળા ચળ્લુનો સમકાલીન.
૨૭	શિવશ્રી(વાસિષ્ઠીપુત્ર?)	૬૮૦-૭૦૭	૨૭	૧૫૩-૧૮૦	"	ચળ્લુવંશી ક્ષત્રિયોએ દક્ષિણના ઉત્તર ભાગમાંથી હઠાવી દીધા જેથી વનવાસી- વિજયંતનગરવાળા પ્રદેશમાં રાજગાદી લઈ ગયો.
૨૮	શિવસ્કંધ(ગૌતમીપુત્ર?)	૭૦૭-૭૧૪	૭	૧૮૦-૧૮૭	"	
૨૯	યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ (વાસિષ્ઠીપુત્ર ?)	૭૧૪-૭૪૪	૩૦	૧૮૭-૨૧૭	"	
૩૦ } ૩૧ } ૩૨ }	ત્રણ રાજાઓ ૬૨	૭૪૪-૭૮૦	આશરે ૩૫	૨૧૭-૨૫૨	"	

(૧૧) પુ. ૪ માં આ વંશ અને ચળ્લુવંશીઓના સમકાલિનપણે બતાવેલ કોષ્ટકમાં જે ફેરફાર દેખાય તે વિશેષ અધ્યયનનું પરિણામ સમજવું.

(૧૨) આ રાજાઓનાં નામ કે. આ. રે, પ્ર. પૃ. ૪૨માં શ્રીરદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ બીજો અને શ્રીચંદ્ર બીજો; એવી રીતે નોંધ્યા છે. સાથે દીકા કરી છે કે 'Eastern division'; એટલે કે આંધ્રરાજ્ય જે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું તેમાંની 'પૂર્વ' ભાગમાં' રાજ કરતી રાખાનાં આ નામો છે. જ્યારે આપણે દક્ષિણમાં રાજ કરતી રાખા સાથે નિસ્ખત ગણાય. માટે તે નામો અહીં લખ્યાં નથી પણ ખાલી રાખ્યાં છે, તથા અંત ક્યારે આભો તે ચોક્કસ ન હોવાથી, અંદાજ સમય નોંધ્યા છે.

તૃતીય પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર:—અંધ્ર અને આંધ્ર શબ્દની વિશેષપણે આપેલી સમજૂતી—આંધ્ર પ્રજાની ઉત્પત્તિ પરત્વે કરેલ લંબાણથી ચર્ચા; પરિણામે તે વંશના સ્થાપકના માતા, પિતા, જ્ઞાતિ, સમય તથા સ્થાન ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—

મૂળ વંશમાંથી તેના સ્થાપકે પોતાની શાખા જૂદી કેમ પાડી તેનાં કારણની લીધેલ તપાસ તથા તે ઉપરથી તરી આવતા કેટલાય નવીન સુદાઓનું આપેલ નિરૂપણ —ઈક્ષ્વાકુ વંશી તેમજ પ્રાક્ષણગોત્રી વ્યક્તિઓનો કયા વર્ણમાં સમાવેશ કરી શકાય, તે બાબતમાં તથા નાગર, ખત્રી અને ક્ષત્રિય આદિ શબ્દો બાબતમાં કેટલાક વિકાનોએ રજૂ કરેલાં મંતવ્યો—

આંધ્રભૂત્યા અને આંધ્ર તરીકે ઓળખાતા રાજાઓ વચ્ચેનો આપેલ તફાવત તથા ઇતિહાસમાં કેને કેને અને કયા સમયે તે બિરૂદો જોડી શકાય તેનો કરેલ વિવાદ અને તેની સ્પષ્ટતા કરી બતાવવા આપેલું કોષ્ટક—શૂંગભૂત્ય અને આંધ્રભૂત્ય શબ્દની કરેલ સરખામણી—

શતવહનવંશ (ચાલુ)

ઉપરના પ્રથમ પરિચ્છેદે પૃ. ૧ થી ૮ સુધીમાં આંધ્ર અને આંધ્ર શીર્ષકના વિવરણમાં આપણે ખતાવી ગયા છીએ કે:—

(૧) આંધ્ર શબ્દ દેશવાચક છે અને તેની હસ્તી ઈ. સ. ના ત્રીજીથી છઠ્ઠા સદી

સ્થિતિની સમાલોચના વચ્ચે થવા પામી હોય એમ સંભવ છે (જુઓ પૃ. ૪), વળી આંધ્રદેશની હદ બાંધી ખતાવવામાં પણ સર્વ વિદ્વાનો એકમત થતા નથી (જુઓ પૃ. ૮).

(૨) આંધ્ર શબ્દ પ્રજાવાચક છે, અને તે શબ્દનું પ્રથમ દર્શન મિ. રેપ્સનના જણાવ્યા પ્રમાણે ઐતેરીય બ્રાહ્મણ નામના ગ્રંથમાં થયું છે. આ ગ્રંથનું નિર્માણ ઈ. સ. પૂ. ની પાંચમી સદીમાં થયાનું મનાયું છે (જુઓ પૃ. ૩).

(૩) આ વંશના રાજાઓએ અનેક શિલાલેખો કાતરાવેલ છે તેમજ સિક્કાઓ પડાવ્યા છે. છતાં એકેમાં તેમણે પોતાનાં નામ સાથે, આંધ્ર કે આંધ્ર—તે બેમાંથી એકે શબ્દ જોડ્યો નથી (જુઓ પૃ. ૧૨ તથા ૧૬).

ઉપર ખતાવેલ ત્રણ કથનને પ્રથમ દર્શનીય પુરાવા તરીકે લેખી તે ઉપર હવે વિવાદ કરીએ કે તેમાંથી કોઈ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ખરી? આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ વંશની સ્થાપના મ. સં. ૧૦૦= ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭માં થઈ છે જ્યારે ‘આંધ્ર’ શબ્દ જેને દેશસૂચક ગણ્યો છે તેનું અસ્તિત્વ જ ઈ. સ.ની ૩૭૭ અને છઠ્ઠી સદીની વચ્ચે થયું ખતાવાય છે. વચ્ચે થએલું માનવાને બદલે, વહેલામાં વહેલું વપરાયાના સમયની ગણના લઈએ તો પણ ઈ. સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી તો ખરી જ; મતલબ કે, તે વંશની ઉત્પત્તિ થવા બાદ લગભગ સાતસોથી આઠસો વર્ષે અથવા હવે આપણે જાણીતા થવા છીએ કે તે વંશનો અંત પણ ઈ. સ. ૨૩૫માં આવી ગયો હતો એટલે તે સમય બાદ જ તે શબ્દ વપરાવો શરૂ થયો છે. આ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે, તે વંશની ઉત્પત્તિ તો એક બાજુ રહી, પરંતુ અંત આવી ગયા બાદ જ, ‘આંધ્રદેશ’

એવો શબ્દ જોડી કઢાયો દેખાયો છે. એટલે શંકા રહિત થઈ ચૂકયું કે, તે વંશને આંધ્રદેશ સાથે વધારે નહીં તો ઉત્પત્તિના સ્થાનની રૂઢિએ કાંઈ રીતે સંબંધ નથી, નથી તે નથી જ.

આંધ્ર શબ્દની વિચારણા આ પ્રમાણે થઈ રહી તેને તો મૂળમાંથી જ દાખી દેવાઈ છે. હવે આંધ્ર શબ્દ વિશે વિચારીએ. તે શબ્દનું પ્રથમદર્શન પુરાણિક ગ્રંથોમાં થયું દેખાડયું છે, જો કે તે ગ્રંથના નિર્માણ વિષે લેખક (મિ. રેપ્સન) પોતે શંકાસ્પદ છે, છતાં દલીલની ખાતર માની લ્યો કે, તેમની માન્યતા સાચી જ છે, તોપણ તે શબ્દ વહેલામાં વહેલો ઈ. સ. પૂ. ની પાંચમી કે છઠ્ઠી સદીમાં જ વપરાતો શરૂ થયો હતો એટલું તો નક્કી થયું જ. અને ગ્રંથકારને અન્યથા લખવાનું કાંઈ કારણ હોય જ શું? તેમ વળી આપણે પણ આ વંશની આદી મ. સં. ૪૨૭માં એટલે ઈ. સ.ની પૂર્વે પાંચમી સદીમાં થયાનું પુરવાર કર્યું છે. એટલે આ બંને વસ્તુ સ્વતંત્રપણે અસ્તિત્વમાં આવેલી છતાં એક બીજાને ટેકા ખતાવતી આવી ગઈ છે. એટલે તે સ્થિતિને આપણે હાલ તો શંકારહિત સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવી રહે છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે વંશના રાજાઓએ શા માટે તે શબ્દનો ઉપયોગ પોતાના નામ સાથે કરવાનું દુરસ્ત ધાર્યું નથી? શું તેમાં તેમને હીણપત લાગતી હતી કે બીજી કોઈ અવકાશ તેમાં સમાયેલી હતી? તે આપણે જોવું રહે છે. તેમાં ઉંડા ઉતરવા પૂર્વે જે વિદ્વાનોનાં કથનોનો આશ્રય લઈને આપણે ‘આંધ્ર’ શબ્દને પ્રજાવાચક ઠરાવ્યો છે તેની તપાસ પ્રથમ લઈ લેવી રહે છે.

આ હિ. ઈ. નું અવતરણ (જુઓ પૃ. ૨) કહે છે કે, “જે પ્રજાનો મોટો સમૂહ—તેલુચુ બાષા બોલે છે તે અસલ ગણાતી ડ્રેવીડીઅનના પ્રતિનિધિરૂપ છે: આંધ્રપ્રજા પણ તે ડ્રેવીડીઅન જ છે ઈ. ઈ.” આ શબ્દો બારિકીથી તપાસતાં માલુમ પડે છે કે, મજબૂર વિદ્વાને આંધ્ર પ્રજાને બલે ડ્રેવીડીઅન કહી દીધી છે પરંતુ તેનું વિધાન ઉચ્ચારવાને તેમણે કાંઈ કારણો

રજુ કર્યાં લાગતાં નથી. તેવી જ રીતે કા. આં. રે.ના વિદ્વાન લેખકના શબ્દો (જુઓ પૃ. ૩) પણ એમજ બોલે છે કે, “તેને (આંધ્રને) દક્ષિણ હિંદમાંની અનેક જાતિઓમાંની એક તરીકે લેખી છે. પાછળના સમયની પેઠે, તે સમયે પણ તેમનું વતન...તેલુગુ દેશમાં હતું ઈ. ઈ.” એટલે કે, તેમણે (પુરાણના કથનના આધારે) આંધ્રને એક જાતિ તરીકે ઓળખાવી છે ખરી, પરંતુ તેના સ્થાન માટે પુરાણના કથનના આધારે તેમનું મતબ્બ નથી થતું, ત્યાં તો પોતે જ પોતાનું અનુમાન કરી વાળ્યું છે કે, “પાછળના સમયની પેઠે, તે સમયે પણ તેમનું વતન તેલુગુ દેશમાં હતું.” મતલબ કે રેસન સાહેબે પણ આંધ્ર-પ્રજાને તેલુગુ દેશની પ્રજા તરીકે—ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં—કરાવવાને કાંઈ આધારપૂર્વક વાત કરી નથી. આ પ્રમાણે બન્ને વિદ્વાનોનાં કથનની ખારિક તપાસ લેતાં, તે આધારરહિત પુરવાર થતાં દેખાયાં છે. બાકી એટલો તો જરૂર તે બન્નેના કહેવામાંથી સાર નીકળે છે જ કે આંધ્રપ્રજાને ‘તેલુગુ દેશ-તેલુગુ ભાષા બોલતી પ્રજાના દેશ સાથે’ પાછળથી એટલે તેમની ઉત્પત્તિ થઈ ગયા બાદ (પછી થોડે કાળે કે ધણી લાંબે કાળે તે પ્રશ્ન બીજો છે) નિકટ સંબંધ જોડાયો હતો જ. અને બનવાજોગ છે કે તે વખતે જેવી સ્થિતિ હતી તેવી જ સ્થિતિ તેની પૂર્વના ભૂત-કાળમાં પણ હશે એવું કહી લઈને જ તેમણે વર્ણન કરી દીધું હોય. આ જો કે આપણું તત્વગ્રહણ છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક દેખાય છે, કેમકે ગ્રામીન સમયના ભારતીય ગ્રન્થોના આધારે અથવા તો તેના જ અવતરણ-રૂપે જે શબ્દો, લખાયા છે તે તો સંભાળપૂર્વક જ ઉચ્ચારાયા હોય છે. જેમકે (૧) The Home of the so called Andhras (જુઓ પૃ. ૫)=કહેવાતી આંધ્ર પ્રજાનું વતન=(એટલે કે જેને આંધ્ર પ્રજા કહેવાય છે; પરંતુ તેમને જ આંધ્ર પ્રજા કહી શકાય કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે) (૨) Satavahanas were not

Andhras (જુઓ પૃ. ૫)=શતવહન વંશ આંધ્રપ્રજા નહોતી એટલે કે તેમને એક રીતે આંધ્રપ્રજા કહી પણ ન શકાય (૩) The founder of the dynasty was born at Paithan (જુઓ પૃ. ૫)=તે વંશનો મૂળ પુરુષ પૈંજણમાં જન્મ્યો હતો. (એટલે કે આદિ પુરુષનું જન્મસ્થાન પૈંજણમાં ખરું, પરંતુ તેથી તેની ઉત્પત્તિ પણ પૈંજણમાં હતી એમ ન જ કહેવાય. કેમકે ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓ પ્રસૂતિ વખતે પોતાના સાસરેથી મહિયરમાં ઘણી વખત જાય છે, એટલે બાળકનું જન્મસ્થાન તે તેની પેદાશનું સ્થાન ન ગણાય. વળી અહિં તો પૈંજણ બતાવ્યું છે જે દક્ષિણ હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલું છે; જ્યારે આંધ્રદેશને સર્વ વિદ્વાનોએ દક્ષિણ હિંદના પૂર્વ ભાગમાં માન્યો છે), આ પ્રમાણે મૂળ ગ્રંથો ઉપરથી અવતરણ કરાયેલા અક્ષરો સાવ-ચેતી પૂર્વકના ઉદ્ઘારો કાઢે છે. આ બધું કહેવાનો તાત્પર્ય એટલો જ છે કે, આંધ્ર શબ્દ પ્રજાસૂચક છે. વળી તે પ્રજાને દક્ષિણ હિંદ સાથે પાછળથી સંબંધ જોડાયો સમજાય છે પરંતુ તેમની ઉત્પત્તિનું સ્થાન બહુ અનિશ્ચિત દેખાય છે. બાકી તે વંશના રાજાઓએ તે નામથી પોતાને ઓળખાવ્યા નથી. એટલે કે, તારવવા કરાવેલી હકીકતમાંથી હજુ અર્ધો ભાગ જ આપણે શોધી શક્યા છીએ. બાકી રહેલ ભાગની તપાસ હવે કરીએ.

મિ. રેસન, જેણે એક અયંચ સિક્કાશાસ્ત્રી તરીકે સારી નામના મેળવી છે તેમણે પ્રથમ “ આંધ્ર જાતિયા: ” એવા શબ્દો

આંધ્ર પ્રજાની લખીને^૨ તેમની ઉત્પત્તિ વિશે ઉત્પત્તિ વિશે પોતાના વિચાર જણાવ્યા છે કે. The four Pu-

ranas, which have been independently examined, agree in stating that the first of the Andhra kings rose to power by slaying Susherman, the last

(૧) છતાં ખૂબી એ છે કે, કોઈ નામાક્રિત અન્યવિદ્વાનો હજી (આધારરહિત હોય તો તો કાંઈ બોલવાપણું હોય જ નહીં,

પરંતુ) તે આધારવિનાનું હોય તેવો, સર્વે તેને વધાવી દે છે.

(૨) કા. આં. રે. પૃ. ૬૪.

of the Kanvas. In three of them he is called Shimukh; in the fourth he is simply described as a strong Sudra, Vršalo Bali" (The commentator regards Bali as a proper name)=એ ચાર પૌરાણિક ગ્રન્થો^૩ સ્વતંત્ર રીતે તપાસી જોવાયા છે તે સર્વે એકમત છે કે, કન્વવંશના છેલ્લા પુરુષ સુશર્મનને મારી નાંખીને આંધ્રપતિઓમાંના પ્રથમ પુરુષ સત્તા ઉપર આવ્યો છે. તેમાંના ત્રણ ગ્રંથોમાં તેનું (પ્રથમ પુરુષનું) નામ શિમુખ જણાવ્યું છે જ્યારે ચોથામાં તેને માત્ર વૃષલોબલિ^૪=હલકી જાતના શૂદ્રો તરીકે વર્ણવ્યો છે (અત્ર ટીકાકાર બલિને વિશેષનામ તરીકે લેખે છે)" આ વાક્યમાંની અન્ય હકીકતો સાથે અત્યારે આપણે સંબંધ નથી એટલે તે જવા દઈશું. જે જાણવાનું છે તે એટલું જ કે, આંધ્રપતિના પ્રથમ પુરુષનું નામ શિમુખ હતું એમ ત્રણ પૌરાણિક ગ્રન્થો કહે છે. અને ચોથો એમ કહે છે કે તે પુરુષ અત્યંત શૂદ્ર જાતનો

હતો. મતલબ કે શૂદ્ર જાતમાં પણ અત્યંત નીચ કોટીનો લેખવ્યો છે. આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ થાય છે, કે પુરાણના મંતવ્ય પ્રમાણે આંધ્ર તે જાતિ પરત્વે નામ લાગે છે અને તેવી શૂદ્રજાતિમાં રાજા શિમુખ જન્મ્યો હતો. પ્રો. વિલિયમ્સની સંસ્કૃત-અંગ્રેજી ડિક્શનેરીમાં આંધ્ર શબ્દની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવ્યું છે કે, a man of low caste (the offspring of a Vaideha father and Karwar mother, who lives by killing game)=હલકા વર્ણનો પુરુષ (જેના માયાપમાં, પિતા વિદેહદેશનો વતની^૫ છે અને માતા કારવાર પ્રદેશની અથવા કરવર જાતિની છે.^૬ જે પારધિનો ધંધો કરી પેટ ચુગરો કરે છે). જે કે હલુ આપણે રાજા શ્રીમુખના માયાપ કોણ હતા તેની શોધ ચલાવવી રહે છે, પરંતુ ઉપરના કથનમાંથી એમ સાર નીકળતો જણાય છે કે, તેનો પિતા વિદેહદેશનો (મુખ્યત્વે કરીને તેની રાજધાની વિશાળાનગરી છે તેનો) વતની હતો અને એની માતા

(૩) આ ચાર પુરાણોનાં નામો આ પ્રમાણે છે. મત્સ્ય, વાલ્મી, વિષ્ણુ અને લોગવત; આગળ ઉપર જુઓ.

(૪) આ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ શું કદાચ છે અને ખરો અર્થ શું થઈ શકે તે માટે અંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતે પુ. ૨ પૂ. ૧૪૦, ઈ. નં. ૨૬ તથા પૂ. ૧૭૧, ઈ. નં. ૨૯ જુઓ.

[નાગપુર યુનિવર્સિટીવાળા પ્રો. ડોક્ટર એચ. સી. શેઠ જણાવે છે કે, Likely the word Vīśal which perhaps originally meant, one belonging to a non-brahmanical and heretical sect: તે જ વિદ્વાન વળી જણાવે છે કે, I suggest that Vīśal as used in connection with Chandragupta is the sanskritised form of 'Basileus (Prakrit form of which will be Basal) which was the Greek equivalent of Rajan (king)].

(૫) વિદેહ દેશનો રહીશ તે વૈદેહ કહેવાય. શબ્દકોષ-કારનું કહેવું એમ છે કે, રાજા કીમુખનો પિતા વિદેહ દેશનો વતની હતો. પુ. ૧માં વિશાળા નગરીનું વર્ણન આપેલ છે. તે દેશને વિદેહ કહેતા અને તેના તે સમયના રાજાનું નામ એટક હતું, એમ જણાવ્યું છે. તે બધા લિપ્તિની ભૂતિના કૌત્રિય હતા. લિપ્તિની જાતિ પણ સંત્રીષ્ટ કૌત્રિ-

યની અદારમાંની એક પેટા જાતિ હતી. કહેવાની મતલબ એ છે કે, આવી કૌત્રિયજાતિના પુરુષ અને કરવર જાતિની માતાના પેટ જન્મેલ એવા જે પુરુષ તે આંધ્ર. (ત્યારે તો આંધ્ર, એ કોઈ અમુક જાતિનું નામ જ થયું; કોઈ પણ શૂદ્ર જાતિનું સામાન્ય નામ નથી). સરખાવો પૂ. ૬; તથા આગળના પૃષ્ઠનું લખાણ.

આમાં 'કારવાર માતા'ના અર્થ ખેરીતે ખેસાડી શકાય. કોઈકવાર (મુંબઈ કલાકાનો એક પ્રદેશ જેમાં કારવાર નામનું શહેર આવેલ છે સરખાવો આગળમાં આવતું વર્ણન; બેલગામ, કારવાડ, કોલ્હાપુર વગેરે મોટામોટા નગરો જ્યાં આવેલ છે અને જે પ્રદેશમાંથી ચુદુકાનંદ, મૂળાનંદ વગેરેના સિક્કા મળી આવ્યાં છે તથા જે પ્રદેશ ઉપર કદંબજાતિના પુરુષોની રાજસત્તા ચાલ્યાનું ઇતિહાસ જણાવે છે તે) ની વતની એવી માતા. (૨) કરવર જાતિમાં જન્મેલી એવી માતા કે જે કરવર જાતિ હંમેશાં પારધિની પેટે પાંખીઓના શિકાર કરીને પેટ ચુગરો ચલાવતી હતી. પરંતુ જન્મે અર્થને લેખા કરીએ તો, કારવાર ગામમાં રહેતી અને પારધિનો ધંધો કરતી તેથી કરવરીનાં નામથી ઓળખાતી, એવી શૂદ્રજાતિની માતા-તેણીના પેટ તેનો જન્મ થયા હતા એમ કહેવું થયું.

(૬) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. પનો ઉત્તરભાગ.

મુંબઈ ઇલાકાની ઠેઠ દક્ષિણમાં આવેલ એવા કોટ્લાપુર રાજ્યના પ્રદેશની કોઇક શુદ્ધાતિમાં જન્મેલી હતી. આ પ્રમાણે દૂર દૂર પડેલ પુરૂષ અને સ્ત્રીનું મિલન કયી રીતે થવા પામ્યું હતું અથવા તેવા સ્ત્રીપુરુષનું યુગલ તે કયું હતું, તેની તપાસ કરતાં વળી જે દેખાઈ આવે તે ખરું. પરન્તુ રાજા શિમુખના તથા તેના વંશજોના જે સિક્કાઓ હાલમાં આપણને પ્રાપ્ત થયા છે, તેમાં તીર કામંડુ (Bow and arrows)-જેને કહેવાય તેવી આકૃતિ કાતરાયલી સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. એટલે ઉપર દર્શાવેલી હકીકતને સમર્થન મળતું હોય એવું સહજ અનુમાન દોરી શકાય છે. વળી એક લેખક, જેમણે ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસનો જ અભ્યાસ કરીને ગ્રંથલેખન કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે,^૭ There was also a Nandara-
raja of Kalinga, from whom some four Kshatriya clans of Andhra-desh are descended; so says a Telugu version=તેલુગુ સાહિત્યમાં એમ જણાવાયું છે કે, કલિંગદેશનો કોઇક નંદ નામે રાજા હતો, જેમાંથી આંધ્રદેશની ક્ષત્રિય પ્રજ્ઞની ચાર જાતિનો ઉદ્ભવ થયો ગણાય છે. એટલે તેલુગુ સાહિત્યને આધારે લેખક મહાશય એમ કહેવા માંગે છે કે આંધ્રદેશમાં ક્ષત્રિય પ્રજ્ઞના જે ચાર વિભાગો થયા છે તેની

ઉત્પત્તિ કલિંગપતિ રાજા નંદમાંથી થવા પામી છે. આમ જણાવતાં ક્ષત્રિય જાતના ચાર વિભાગો કયા? કલિંગપતિ નંદરાજા કયો^{૧૦}? તે એ મુદ્દા વિષે કંઈ સ્પષ્ટ કયો નથી. પરન્તુ આગળ જતાં તેમણે જે વાક્ય લખ્યું છે, તે ઉપરથી આપણને કલ્પના દોડાવવાને પુષ્કળ બળ મળી જાય છે. તેમનું કથન આ પ્રમાણે છે.^{૧૧}—The Andhras of the the Talevāha river (referred to in the Jataka stories of the sixth century B. C.) the contemporaries of Kharvel must likewise have been Jains, as also the Nāgas, in alliance with them and the Sendraka-Nāgas in alliance with the Kadambas. Very little is known about these Andhras, except they were immigrants into the lands inhabited by the Kalingas and the Telingas. Whether they belonged to the Satvahan clan or not, is difficult to determine=તેલેવાહ નદી (તટે વસેલી) આંધ્રપ્રજ્ઞ (જેમનું વર્ણન^{૧૨} ઇ. સ. પૂ.ની છઠી સદીની જાતક કથાઓમાં આવે છે.) જે ખારવેલના સમયની^{૧૩} છે તે પણ જૈનધર્મી જ હશે;^{૧૪} જેવી રીતે નાગ-

(૭) જૈ. સ. ઇ. ભાગ ૨, પૃ. ૪, ટી. નં. ૧.

(૮) દક્ષિણહિંદની મુખ્ય ભાષાનું મૂળ ડ્રાવિડિયન સ્ટોક (Dravidian Stock) ગણાય છે. તેની ચાર શાખા છે (૧) તેલુગુભાષા જે હાલ નિઝામી રાજ્યમાં બોલાય છે અથવા જે પ્રદેશને તેની બોલાતી ભાષા ઉપરથી જ્ઞેલગણ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાવાય છે તે (૨) તામિલ-જે મદ્રાસ ઇલાકામાં મોટાભાગમાં બોલાય છે તે (૩) કેનેરીઝ-જે હાલ મહીસુર રાજ્યમાં તથા મુંબઈ ઇલાકાના કાનારા પ્રાંતોમાં બોલાય છે તે (૪) અને મલાયમ-જે હિંદના એકદમ દક્ષિણમાં મદુરા, કેપ કેમોરીન, કોચીન, મલબાર ઇ.માં બોલાય છે તે. આટલા વર્ણન ઉપરથી સમજશે કે, જેને આંધ્ર પ્રદેશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે દેશની ભાષા તેલુગુ છે. તેજ તેલુગુભાષાના સાહિત્ય-આધારે આંધ્રપ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ જણાવાઈ

છે એટલે તે અભિપ્રાય વિશેષ વજનદાર ગણવો રહે છે.

(૯) જુઓ નીચેનું ટી. નં. ૧૯.

(૧૦) જુઓ નીચેનું ટી. નં. ૨૬

(૧૧) જુઓ તે જ પુસ્તકમાં ભાગ ૨, પૃ. ૭૪.

(૧૨) જે આંધ્રપ્રજ્ઞનું વર્ણન ઇ. સ. પૂ.ની છઠી (અથવા પાંચમી) સદીમાં રચાયેલી કથાઓમાં નીકળતું હોય તેનો (તેના આધારાત્મક શ્રીમુખને) સમય તે પુષ્પમિત્ર શુંખ-પતિનો એટલે ઇ. સ. પૂ.ની બીજી સદીનો કહેવાય કે આપણે ઠરાવેલ ઇ. સ. પૂ.ની પાંચમી સદીનો કહેવાય?

(૧૩) ખારવેલનો સમય પણ આ ઉપરથી (જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૧૨) ઇ. સ. પૂ. ની પાંચમી સદી નો પુરવાર થાય છે.

(૧૪) અત્ર આંધ્રપ્રજ્ઞને જૈનધર્મીનું ચાચી કહી છે. આપણે

મળ^{૧૫} તથા તેમની સાથેની સેંદ્રક નાગપ્રજા^{૧૬} તથા તેમની સાથેની કદંબપ્રજા^{૧૭} (જૈનધર્મી છે)^{૧૮} તેમ; (છતાં) આંધ્ર વિશે તો કાંઈ જ જણવામાં આવ્યું નથી. સિવાય કે કલિંગ^{૧૯} અને તેલિંગ દેશના વતનીઓ જે જૂમિ ઉપર વસેલ હતા તે દેશમાં તેઓ આગંતુક તરીકે^{૨૦} આવી રહ્યા હતા. તેઓ શતવહન કુળના હતા કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે.” એટલે તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે (૧) જેમ ખાર-વેલ જૈન હતા તેમ તેની સમકાલિન આંધ્રપ્રજા પણ

જૈનધર્મી જ હતી (૨) તેવી જ રીતે નાગ, સેંદ્રકનાગ, અને કદંબ પ્રજા પણ જૈનધર્મી હતી (૩) આ બધું વર્ણન ઈ. સ. પૂ.ની છઠી સદી (આશરે)માં રચાયેલી જાતક કથાઓમાં^{૨૧} અપાયેલ છે. (૪) જેમ અન્ય લોકો કલિંગ અને તેલિંગ દેશમાં આવી વસ્યા હતા તેમ આંધ્રપ્રજા પણ બહારથી આવીને ત્યાં વસી હતી (એટલે કે તે દેશના મૂળ વતની તેઓ નહોતા) (૫) આ આંધ્રપ્રજા તે શતવહન વંશવાળા જ હતા કે કેમ તે વિશેનો નિર્ણય કરવાનું કામ અતિ મુશ્કેલ છે,

પણ તે જ મતને મળતા છીએ એમ આગળ ઉપર પુરાવા આપીને સાબીત કરીશું. ખારવેલ અને આંધ્ર પ્રજા બન્ને જૈનધર્મી છે.

(૧૫) નાગપ્રજા એટલે નંદવંશી ક્ષત્રિયો કહેવાની મતભ્રમ છે. શિશુનાગવંશી તે મોટા નાગવંશ અને નંદવંશ તે નાનો નાગવંશ. (જુઓ પુ. ૧માં વર્ણન) આ ઉપરથી નંદને દૂકમાં નાગવંશ પણ કહેવાય છે. તેની પ્રજા તે નાગપ્રજા અથવા શિશુનાગ અને નંદવંશી સર્વ ક્ષત્રિયોની પ્રજાને પણ નાગવંશી કહી શકાય.

(૧૬) ઉપરની નાગપ્રજાનો કોઈ વિશેષ ભાગ હશે. અમુક ભલ્લી કિંચાઓ તે કરતો હોય અથવા અમુક પ્રદેશમાં તે વસી રહી હોય જેને લીધે આણં પાસ નામ અપાયું હોય છે.

(૧૭) આ ઉપરથી સાબિત થયું કે, કદંબપ્રજા મૂળે તો નાગપ્રજાનો અંશ જ છે (આપણે પણ પુ. ૧માં નંદિવર્ધન રાજા આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે).

(૧૮) આ સર્વપ્રજા જૈનધર્મી હતી એમ પુ. ૧માં શિશુનાગ અને નંદવંશી રાજાઓના ધર્મવિશેનું વર્ણન કરતાં સાબિત કરી ચકા છીએ.

(૧૯) ઉપર ત્રણ પ્રજાનાં નામ આપી ગયા છીએ જેવી કે, નાગ, સેંદ્રકનાગ, અને કદંબ; જ્યારે અહીં આંધ્ર જણાવ્યું એટલે લેખક મહારાષ્ટ્રની ગણતરી પ્રમાણે ક્ષત્રિયના ચાર વિભાગો રાજનંદમાંથી જણાવ્યા છે તે આ ચાર વિભાગો જ હોવા જોઈએ. (જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૯) પરંતુ આ લેખકે, તે જ પુસ્તકમાં પૃ. ૨૦ થી ૨૫માં 5 clans of Andhra Rajputs or Kshatriya clans = આંધ્ર સમુદાય અથવા ક્ષત્રિયવર્ણની પાંચ જાતિઓ, એવા રાષ્ટ્ર ઉપાને નીચે પ્રમાણે તેમનાં નામ લખ્યાં છે.

(૧) Kākatīyas of Warrangul = વરંગુળની કાકતિય પ્રજા.

(૨) Kotas of Dhānya Katakam = ધાન્ય કટાકની કોટપ્રજા.

(૩) Pūśāpātīes of Bezvada (ખેડવાડાની પૂસાપતિ પ્રજા) and Pūśapadu (પૂસપદ) of Vijayanagar (ખારવેલ જે દેહસંઘાત તોડવાની-અથવા ત્રણની સંજ્ઞામાં કાંઈક તોડવાની જે હકીકત હાથીગુંફા લેખમાં પંક્તિ ૧૧માં જણાવી છે તે આ પ્રદેશને લગતી હકીકત હશે એમ પણ અમારું માનવું થાય છે. સરખાવો પુ. ૪, ૫. ૨૬૬ ની હકીકત).

(૪) Kosars = કોસર પ્રજા.

(૫) Vadgus = વડગુ પ્રજા.

આમ લખીને લખેયું છે કે, All these were Shaivites. Some of them (or perhaps all) may have been Buddhists or Jains during the Satavahan period = આ સર્વે શૈવમાર્ગી પ્રજા હતી. તેમાંના કેટલાક (બધાકે સર્વ) શતવહનના રાજ્યકાળે બૌદ્ધ-ધર્મી કે જૈનધર્મી હશે. (અમારું દીપ્તપલ-શતવહન પ્રજાના આદિ સમયે રાજા પોતે જ જૈનધર્મ પાળતા હતા એટલે તેમની જાતવાળા સર્વ જૈનધર્મી જ હતા. આગળ જતાં તેમાંના કેટલાકે વૈદિકમત ગ્રહણ કર્યો હતો, પરંતુ કદાપી બૌદ્ધ તો તેઓ થયા જ નથી. એટલે ઉપરની સર્વ ક્ષત્રિય જાતિઓ મોટાભાગે જૈન હતી અને થોડા સમય માટે વૈદિક હતી).

(૨૦) આગંતુક તરીકે આંધ્રને લેખ્યા છે એટલે એમ થયું કે જેમ તલેવાહ નદીનો આસપાસ બીજા પ્રજા આવી વસી હતી તેમ આંધ્રપ્રજા પણ બહારથી આવીને તે પ્રદેશમાં વસી હતી. તેમની ઉત્પત્તિનું સ્થાન અહીં નહોતું (સરખાવો પુ. ૧ થી ૮ સુધીનાં આંધ્રદેશ અને આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ વિશે અન્ય વિદ્વાનોના લિપ્તારો).

(૨૧) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૨.

એટલે કે જેમ શતવહનવંશીઓ આંધ્રપ્રજામાં ગણાય છે, તેમ અહીં વસી રહેલી આંધ્રપ્રજા પણ તેમને જ લગતી હતી કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. મતલબ કે આંધ્ર શબ્દ, માત્ર શતવહનવંશી માટે જ વપરાય છે એમ નથી, પરંતુ તેમાં તો અન્ય પ્રજાનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. એટલે આંધ્રપ્રજા તે સામાન્ય નામ થયું અને તેનો એક અંશ તે શતવહન વંશ (સરખાવો પૃ. ૬. નું લખાણ; તેમજ ઉપરમાં ટી. નં. ૫ માંની મૂળ હકીકત). આ પ્રમાણે પોતાને લગતી અશક્યતા- મુશ્કેલીનું વર્ણન કરીને, તેજ પુસ્તકમાં^{૨૨} ડૉ. બુહલર જેવા ભાષાશાસ્ત્રીનું ઘનું મંતવ્ય તેમના જ શબ્દોમાં જણાવે છે. Dr. Buhler is of opinion that it was the Kadamba script that latterly developed into the Telugu-Kanarese or Andhra-Karnata variety of south Indian alphabets. This lends colour to the suggestion that the

Andhra and Kadambas together contributed to the earliest growth of the fine arts and culture of these Andhra and Karnata provinces=ડૉ. બુહલરનો મત એમ થાય છે કે, કદંબલિપિનો પાછળથી વિકાસ થતાં તેલુગુ-કેનેરી અથવા આંધ્ર-કર્ણાટ જાતની દક્ષિણ હિન્દના મૂળાક્ષરોની જાત થવા પામી છે. આ ઉપરથી પેલી સૂચનાને સમર્થન મળે છે કે, આંધ્ર અને કદંબ પ્રજાએ બેગા મળીને, આંધ્ર અને કર્ણાટ પ્રાંતોનાં મણહર કારીગરી અને સંસ્કૃતિના પાગસમયી વિકાસમાં મોટો હિસ્સો અર્પણ કર્યો છે.” કહેવાની મતલબ એ છે કે, દક્ષિણ હિન્દના આંધ્ર અને કર્ણાટ પ્રદેશની લલિતકળા અને સંસ્કૃતિની જે અત્યારે બેક્રામ પ્રશંસા થઈ રહી છે તે આંધ્ર અને કદંબ પ્રજાએ જ સાધી હતી; આ બંને પ્રજાની મૂળ લિપિ કદંબ હતી, જે ધીમેધીમે વિકસિત થઈને વર્તમાન સ્થિતિએ પહોંચવા પામી છે, એટલે ટૂંકમાં કહો તો, દક્ષિણ હિન્દનાં લલિત્ય અને સંસ્કૃતિ^{૨૩} સર્વ, પ્રજા તરફ લેખાવો તો કદંબ^{૨૪}

(૨૨) જૈ. સ. ઇ. ૩. ૨, પૃ. ૫૭૬

(૨૩) આ હકીકત ગોમટેશ્વરની મૂર્તિના સમય નિર્ણય માટે કદાચ ઉપયોગી થવા સંભવ છે.

(૨૪) ડૉ. બુહલરે બતાવેલ વિચારોમાંથી તો અત્રે એવું તારવી કહાય છે કે, પ્રથમ કદંબલિપિ હતી તે બાદ આંધ્ર, તેલુગુ, કનારી વગેરે હબી થઈ છે અથવા લિપિ આધારે પ્રજાનાં નામો ગણાવો એ તો કદંબપ્રજામાંથી, આંધ્ર અને દક્ષિણ હિન્દની બીજી પ્રજાઓનો ઉદ્ભવ થયો ગણાય છે.

પરંતુ આજળ જતાં લેખક મહાશય પોતાને સ્ફૂરતા વિચારો જણાવતાં કદંબનું નામ છેલ્લું રાખીને કાંઈક ગોટાળો હોમો કરી દેતા જણાય છે (જે તેમજ હોમ તો કાંઈક સુધારો કરવો જરૂરી છે). (અમારે દીપ્પણ:-આ વિષય અત્રે ચર્ચવામાં અમારો ઉદ્દેશ, દક્ષિણ હિન્દની પ્રજાનાં ધર્મ તથા સામાજિક પ્રથાઓના વિષયમાં, તે લેખકે રજૂ કરેલા વિચાર ઉપરથી જે પ્રકાર પડે છે, તે દર્શાવવાનો છે.)

તેમણે લખ્યું છે કે (જુઓ મજકુર પુસ્તક, પૃ. ૭૬)

“On the decline of Andhra dynasty about the year A. D. 302 (for their is a coin of a Satavahan king bearing that date) came in-

to power the Abbiras, or Kalachuris or Haihayas, the Rastrikutas and the Kadambas. On the ruins of whose power the Chalukyas (please note they are not Chaulukyas) claim to have built up the empire and they seem to be direct followers of Kadambas, as is manifest from the style of Man-vyas gotra, Haritiputra etc. which they have adopted from their Kadamba predecessors; for, as far as can be gathered from inscriptions, the Kadambas were the earliest south Indian Dynasty to adopt this style=ઇ. સ. ૩૦૨ની આસપાસમાં (કેમકે તે સાલના આંધ્રવાણે શતવહન રાજાનો સિક્કો મળે છે) આંધ્રવંશની પડતી થતાં આબિરો અથવા કલચુરીઓ અથવા હૈહયાજ, રાષ્ટ્રકૂટો અને કદંબો સત્તા ઉપર આવ્યા છે. ખ જે સત્તાની પડતી થતાં,

(ક) આ વિષય ઉપરના અમારા વિચારો માટે જુઓ પૃ. ૨૫ તથા તેનાં દીપ્પણો.

(ખ) આમાં તો કેમ નાણે કદંબપ્રજા સૌથી છેવટ આવી

અને આંધ્ર પ્રજાને, અને લિપિ તરીકે લેખાવો તો કદંબ લિપિને જ આભારી છે.

જૈનીઝમ ધન સધર્ન ઇડિયાના વિદ્વાન લેખકે દક્ષિણ હિંદના પોતાના ખાસ અભ્યાસને અંગે જે હકીકત તારવી કાઢી છે અને જેના કેટલાક ઉતારા આપણે અત્રે ટાંકી જતાવ્યા છે તથા તે ઉપર પ્રકાશ પાડતાં ટીપ્પણો અમે જે લખ્યાં છે તે સર્વનો સાર જોઈશું તો એ જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે, શતવહનવંશી પ્રજાને કોઈને કોઈ રીતે, કદંબ તેમજ ઉત્તર હિંદની મૌર્ય તથા નંદપ્રજા સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. પછી

ચાલુક્યોએ સામાન્ય જમાવ્યું હોય એમ લેખાય છે. કેમકે પોતાના પૂર્વજ એવા કદંબોએ વાપરેલો માનવ્યાસ ગ્રાન્થ, હરિતપુત્ર ઇ. પદ્ધતિને અનુસરવાથી તેઓ કદંબમાંથી સીધા ઉતરી આવ્યા હોવાનું સમજાય છે; કારણકે આ પદ્ધતિ જો કે હાલ દક્ષિણના હિંદીવંશે પ્રથમમાં પ્રથમ વાપરી હોય તો કદંબપ્રજા જ છે એમ શિલાલેખોમાંથી તારવી શકાય છે. ૪”

વળી આજળ જતાં પૃ. ૮૦ ઉપર લખે છે, કે The formula which expresses Satavahan culture best is સિદ્ધં નમઃ the formula which expresses Chalukya culture best is ઈં શિવાય, સિદ્ધં નમઃ or ઈં નમઃ નારાયણઃ Shaivism and Narayanism are said to be particularly of south Indian origin while Buddhism expressed by સિદ્ધં નમઃ is Mauryan and north Indian—જે શબ્દનિર્દેશથી શતવહનસંસ્કૃતિ ઉત્તમ રીતે ઓળખાય છે તે સિદ્ધં નમઃ

હોય તેવા ખાસ થતો દેખાડ્યો છે. આ માટે ઉપરમાં કહેલું અચાંદ્રે ટીપ્પણ વાંચો—ખરી રીતે તો કદંબમાંથી ઉપરની સર્વ પ્રજા ઉદ્ભવી છે.

(અ) ધ્યાન રાખવું કે ચૌલુક્યો નથી લખ્યું પરંતુ ચાલુક્ય લખ્યું છે.

(બ) એટલે એમ થયું કે, મૂળ કદંબો હતા. તેમાંથી આબિરો, કલચુરી, ચાલુક્યો, રાષ્ટ્રકૂટો, હૈહવાડ ઇ. ઉત્પન્ન થયા છે.

(ગ) બૌદ્ધ ને બદલે જૈન શબ્દ જોઈએ. કેમકે બૌદ્ધમાં પ્રથમ તો સિદ્ધ શબ્દ જ નથી તે જૈનના પારિવારિક છે: વળી બીજી અત્યાર સુધી ઉત્તરહિંદની સર્વ સંસ્કૃતિ જ

તે કેવા પ્રકારનો હશે તે ભલે આપણે શોધવું રહે છે. આ નિષ્કર્ષનું તેમજ મિ. રેપ્સને ટાંકેલ પૌરાણિક હકીકતનું અને મિ. વિલિયમ્સના સંસ્કૃત અંગ્રેજી શબ્દ-કોષમાં અપાયેલી વ્યાખ્યાનું, એમ સર્વનું એકીકરણ કરતાં સહજ જણાઈ આવે છે કે શતવહનવંશી આંધ્ર-પ્રજાની ઉત્પત્તિ શુદ્ધ પણાની દૃષ્ટિએ જોતાં ક્ષત્રિય માતા-પિતામાંથી ઉદ્ભવી નથી દેખાતી. તેમ એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પિતા તો ઉત્તર હિંદની ક્ષત્રિય જાતિમાંનો જ હતો પરંતુ માતા શુદ્રાણી હતી; જે હજી સુધી નિશ્ચિત નથી થતું તે, કાણ પિતા અને ક્ષત્રિયની કંઈ

છ; જે શબ્દનિર્દેશથી ચાલુક્યસંસ્કૃતિ ઉત્તમ રીતે ઓળખાય તે ઈં નમઃ શિવાય સિદ્ધં નમઃ અથવા ઈં નમો નારાયણઃ છે; શિવ અને નારાયણ લખવાની પદ્ધતિ, મૂળમાં ખાસ કરીને દક્ષિણહિંદની અને સિદ્ધં નમઃ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ થતી બૌદ્ધ પદ્ધતિ મૌર્યનંદ અથવા ઉત્તરહિંદની છે. (નં. ૫ અને ૬નાં ટીપ્પણો તથા આ લેખકે પોતે દર્શાવેલ વિચારોનું એકીકરણ કરતાં સમજશે કે આ સર્વ પ્રજા જૈનધર્મી જ સંભવે છે. તેમાં પણ શતવહનવંશીની ઉત્પત્તિ મૌર્યનંદ અને ઉત્તરહિંદની તેમજ જો કે મોઘમપણે જણાવેલી છે પરંતુ કૃતિહાસના અભ્યાસથી હવે આપણે જણાવી શકીએ છીએ, કે તેમની ઉત્પત્તિનું મૂળ નંદવંશી પ્રજામાં સમાયેલું છે. એક બીજા સુદા ઉપર વાચકનું ધ્યાન દોરવાનું છે. તેમણે અહીં ચાલુક્ય શબ્દ વાપર્યો જ છે. એટલે કે ચાલુક્યપ્રજા દક્ષિણ હિંદની છે. જ્યારે ચૌલુક્ય-રાજપુતપ્રજા તે ઉત્તરહિંદની છે. તેમનો ઉદ્ભવ તો ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં આણુ પર્વત ઉપર અગ્નિહોત્રી ક્ષત્રિયોની ચાર શાખા ઉત્પન્ન થઈ છે તે

જૈનને બદલે બૌદ્ધ હોવાનું વિદ્વાનોએ મનાવ્યું છે તેમ આ વિદ્વાને પણ તેનું અનુકરણ કરીને તે શબ્દ વાપર્યો છે પરંતુ હવે આપણે પુરવાર કરી ચૂક્યા છીએ કે તે જૈન સંસ્કૃતિનાં ધોતકો છે.

(ડ) મૌર્યનંદ સિકાઓમાં જે Moon on the Hill, Swastika, Chaitya=ઢગલીઓ ઉપર ચંદ્ર, સ્વસ્તિક, ચૈત્ય ઇ. કોતરાયલ છે તે બધાં પં. જયસ્વાલજીએ હવે જૈન-ધર્મી હોવાનું જણાવ્યું છે. (જુઓ પૃ. ૨ સિકાવર્ણન, ત્રીજા પરિચ્છેદનાં અંતે; તેમજ સિકાચિત્રના વર્ણનમાં ધાર્મિક ચિન્હો સખંધી અમે આપેલી સમજૂતિ).

નતિનો તથા માતા શદ્રાણિ તો તે કઈ નતિની અને ક્યા પ્રદેશની; જો કે તેમનો સમય નક્કી કરી ચૂક્યા છીએ. શતવહનવંશની આદિ ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭માં છે એટલે તેના આદિપુરુષ રાજા શ્રીમુખનો જન્મ તો તે પૂર્વે જ થઈ ગયો. કહેવાય. જો તે વંશની સ્થાપના કરતી વખતે તેની ઉંમર કમમાં કમ ૨૫-૩૦ લેખો તો તેના માતાપિતાનો લગ્નસંબંધ પણ ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ પહેલાં ૩૦ વર્ષે એટલે ઈ. સ. પૂ. ૪૫૭માં અથવા તો ૪૫૦થી ૪૬૦ના દશકામાં થયો હોવો જોઈએ. આટલી સામગ્રી આપણી પાસે તૈયાર થઈ ગઈ છે. હવે તેનું અવલંબન લઈને આગળ વધીએ.

સંસ્કૃત-આંગ્રેજી શબ્દકોશ એમ કહે છે કે, તેનો

સમયનો કહેવાય; જ્યારે આદ્યકવ્યપ્રબંધ મૂળ તો કેઠ ઈ. સ. પૂર્વેના સમયમાં સમાયેલું છે. મતલબ કે આદ્યકવ્ય અને આદ્યકવ્ય બન્ને જુદા છે. આ પ્રશ્નો આગળ પણ અમે જણાવ્યા છે, જુઓ.)

જાણી આગળ પૃ. ૮૩ ઉપર પોતાના વિચારો જણાવે છે “Social unions and fusions are always attempted to safeguard their political power. Evidence of this is found in Visnukund, Kadamb-Satakarni, who must have been a prince born of the Satakarni and Kadamb union; similar relations the Satavahanas are said to have contracted with the Pallavas and the Nagas; the Kalachuris also followed this tradition of social union = સામાજિક લગ્નો અને સંબંધો હૈમેશાં પોતપોતાની રાજકીય સત્તા નિભાવી રાખવા માટે યોજાતા હતા. દૃષ્ટાંત તરીકે વિષ્ણુકુંડળ, કદંબ-શતકરણિ ઈ. સમજ લેવા. આમાંના કદંબ-શતકરણિ તે શતકરણિ અને કદંબ વચ્ચે થયેલ લગ્નસંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલ કુમાર સંબંધ છે. તે પ્રથાને અનુસરીને શતવહન પ્રભાએ પણ પલ્લવોટ અને નાગપ્રભ સાથે સંબંધ બાંધ્યાનું

પિતા વિદેહદેશનો વતની હતો. જૈનીઝમ ધન સંપન્ન ઈંડિયા તેણે સાહિત્ય આધારે જણાવે છે કે, દક્ષિણ હિંદની ક્ષત્રિય પ્રજાનું મૂળ કલિંગપતિ કોષ નંદ નામના રાજામાં સમાયેલું પડ્યું છે; વળી સમય પણ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યો છે એટલે હવે તો જે તપાસવું રહે છે તે એટલું જ કે ઈ. સ. પૂ. ૪૫૦થી ૪૬૦ સુધીમાં કોષ એવો નંદ રાજા થયો છે કે જે વિદેહનો રહીશ હોય અને જેના વૃત્તાંતથી આપણે ઇતિહાસમાં એમ પાકે પાયે જાહેર કરી શકતા હોઈએ, કે જેણે શદ્રાણિ સાથે લગ્ન કર્યું હોય તેમજ પોતે કલિંગપતિ બન્યો હોય કે કહેવાતો હોય. નંદવંશી રાજાઓનાં વૃત્તાંતથી આપણે ક્યારના જાણીતા થઈ ચૂક્યા છીએ કે તેઓ નાગ

કહેવાય છે, અને કલચુરીઓએ પણ સામાજિક સંબંધ બેઠવાની તે પ્રથાનું અનુકરણ કર્યું હતું” એટલે તેમનું કહેવું એમ યાચ છે કે, પૂર્વ સમયે જ્યારે નતિ (અત્યારની જ્ઞાતિ જેમ કહેવાય છે તેમ) નામની સંસ્થા જેવું નહોતું ત્યારે, રાજકીય પોતાની હારજીતને ઓળે અથવા તો અન્યકારણથી નીપજતા પોતાના હોદ્દા અને અધિકારની મહત્વતા જળવી રાખવાને ઓળે, પરસ્પર સામાજિક અને કૌટુંબિક સંબંધ બેઠતા હતા. પોતાના કથનના તેમણે એક બે દૃષ્ટાંત પણ રજૂ કર્યા છે. ઉપરાંત આપણે પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પુરાવામાં ઉપયોગી યાચ તેવાં શેડાંક વધારે રજૂ કરીશું. જેમકે, કોરાલપતિ પ્રસેનજીત સાથે મગધપતિ શેણિક અને તેના પુત્ર અભતરાનુએ એકલ લગ્નસંબંધો; નવમા નંદ અને યૌર્ધ ચંદ્રગુપ્ત; અરોઢવર્ધન અને સેલ્યુકસ નિકેટોર; સમ્રાટ પ્રિસદરશિને કલિંગપતિને બે વાર જવા દીધો હતો તે હકીકત (યૌર્ધી જગોડાનો શિલાલેખ) રાજા શ્રીમુખે પોતાના પુત્ર યજ્ઞશ્રી સાથે વિદર્ભના કોષક મહારથીની પુત્રી નાગનિકાને પરણાવી હતી; શુંગપતિ અશ્વિમેત્રે વિદર્ભપતિની કુંવરી માલવિકા સાથે કરેલું લગ્ન; ઇ. ઈ. અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાંથી જડી આવે તેમ છે.

(જ) સરખાવો ચુદુકાનંદ અને મૂળાનંદના સિક્કા પુ. ૨ માં તથા ૧માં નંદીવર્ધન રાજ્યે તેમની હકીકત.

(ઝ) પુ. ૪માં રૂદ્રદામનના વર્ણને પૃ. ૨૦૮ થી આગળ જુઓ. જેમાં કન્હેરીના શિલાલેખ આધારે વિદ્વાનોએ કોષ અનેરો શબ્દ માની લઈને રૂદ્રદામને પોતાની પુત્રી શતકરણિ

રાજાને પરણાવી હોવાનું મનાવ્યું છે અને તે ઉપર અમારા વિચારો દર્શાવ્યા છે તે હકીકત સાથે સરખાવો. જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૧૭.

(ટ) પુ. ૧માં નંદિવર્ધન રાજ્યે પલ્લવ, કદંબ વગેરેનો સંબંધ જે અમે જોડી ખતાવ્યો છે તે હકીકત સાથે આ સરખાવો,

પ્રજ્ઞના નખીરાઓ છે. આ પ્રજ્ઞ સંત્રિજી નામના ક્ષત્રિયના આઠાર જે પેટા વિભાગો છે તેમાંની એક ગણાય છે. સંત્રિજી ક્ષત્રિયો અસલમાં વિદેહદેશમાં જન્મી કરીને, ચારે તરફ રાજ્ય હકુમત ચલાવતા ચલાવતા ફેલાતા ગયા છે. એટલે નંદવંશના રાજ્યોને વિદેહીઓ કહી શકાય. તેમજ નંદવંશના અધિકારમાં વિદેહદેશ આવી પશુ પડ્યો હતો; એટલે રાજ્ય હકુમતને અંગે પશુ તેમને વિદેહપતિ અથવા વિદેહી કહી શકાય જ. આ પ્રમાણે એક હકીકતનો મેળ તો એસી ગયો; પશુ નંદવંશમાંનો કયો રાજા તે હજુ શોધવું રહે છે. તે વંશના ઇતિહાસથી જાણ્યું છે કે તેમાં નવ રાજાઓ થયા છે. છ તો નામના જ હતા બાકીના ત્રણ પ્રતાપી અને વૈભવશાળી નીવડ્યા છે. તેમનાં નામ, નંદ પહેલો, નંદ બીજો અને નંદ નવમો. તેમાં નવમા નંદનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૧૩ થી ૩૭૮નો ઠરાવાયો છે, તેમજ વળી બીજી હકીકત તેના વિશે એમ નીકળે છે કે તે પોતે શ્વર રાણીના પેટે જન્મ્યો હતો પરન્તુ શ્વરણીને પરણ્યો હતો એમ નથી. જ્યારે અહીં તો પોતાને શ્વરણી વેરે પરણ્યાનો મુદ્દો છે એટલે આ એ કારણે તેનું નામ બાદ કરવું રહે છે. પછી રહ્યા એ નંદ-નંદ પહેલો અને બીજો. આમાંના પહેલા નંદ વિશે જાણી ચૂક્યા છીએ કે તેણે દક્ષિણ હિંદના અનેક પ્રદેશો જીતી લઈ (જુઓ પુ. ૧ તેનું વૃત્તાંત) મગધ સામ્રાજ્ય વધારી મૂક્યું હતું અને તેથી તેણે નંદિવર્ધન નામનું બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમજ તેના ઉત્તરાધિકારી તરીકે તેના પુત્ર નંદ બીજાને પણ દક્ષિણ હિંદના પ્રાંતોનો અધિકાર મળ્યો જ હતો. એટલે આ બંને નંદરાજાને દક્ષિણપતિ કહી શકાય તેમ છે જ. તેમ પહેલા નંદનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૭૨ થી ૪૫૬= ૧૬ વર્ષનો અને બીજાનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૫૬ થી ૪૨૮=૨૮ વર્ષનો જણાવ્યો છે. એટલે સમયની દૃષ્ટિએ

(૪૫૦ અને ૪૬૦ના દશકાની ગણતરીએ) જોકે બન્ને નંદને તે હકીકત સ્પર્શી શકે તેમ છે. પરંતુ શ્વરણી સાથે લગ્ન કર્યાની હકીકત તો માત્ર નંદ બીજાને જ લાગુ પડતી ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી છે. એટલે સ્પષ્ટપણે કહી શકાશે કે રાજા શ્રીમુખનો પિતા તે અન્ય કોઈ નહિ પણ તે નંદ બીજો જ હતો. ૨૬ નંદ બીજાનો રાજ્યકાળ ૪૫૬ થી ૪૨૮ નો જણાવાયો છે. એટલે ફલિત થાય છે કે ઈ. સ. પૂ. ૪૫૬ થી ૪૫૦ સુધીના પોતાના રાજ્યકાળના પ્રથમના છ વર્ષમાં જ નંદ બીજાએ શ્રીમુખની માતા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ પ્રમાણે શતવહનવંશી રાજાઓની ઉત્પત્તિ સંબંધના સમય, પ્રારંભ, તેના માતૃપિતા કાણ હત્યાદિ, અનેક અણુશોધ્યા પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવી ચૂક્યા કહેવાઈ શકે. ઉપરના પારિત્રાફે જોઈ ગયા છીએ કે રાજા શ્રીમુખ પોતે મગધપતિ નંદ બીજાનો પુત્ર થતો હતો.

આવી રીતે મગધપતિ રાજાનો જુદી ગાદી અને કુમાર હોવા છતાં તેણે દક્ષિણ વંશસ્થાપવાનાં હિંદમાં જઈ ને પોતાનાં સ્વતંત્ર કારણો રાજ્ય અને વંશ શા માટે સ્થાપવાં પડ્યાં તે એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે.

પુ. ૧ માં નંદ બીજાનું વૃત્તાંત લખતાં જણાવી ગયા છીએ કે, તેનું મરણ જ્યારે નીપજ્યું ત્યારે, કોને ગાદી આપવી તે પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો. છેવટે ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે ક્ષત્રિયાણી પેટે જન્મેલ કુવરને મગધપતિ તરીકે જાહેર કરવો. તે જ પ્રમાણે નંદ ૮માનું મરણ થતાં અને તે પણ અપુત્ર હોવાથી તેને તે જ પ્રશ્ન પાછો ઉપરિચિત થતાં ઠરાવાયું હતું કે, રાજ્યની હાથિણી જેના શીરઉપર પાણીનો કળશ ઢાળે તેને ગાદી સુપ્રત કરવી. તે સમયે નંદબીજાના શ્વરણીજયા પુત્રના લગ્નનો રજવરધોડો ત્યાંથી નીકળતો હતો એટલે તે વરરાજાને એક પ્રકારનો રાજા તથા રાજચિન્હ

(૨૫) જુઓ ઉપરમાં શત અને શતવહનવંશની હકીકત.

(૨૬) સરખાવો ઉપરમાં પુ. ૪૮ દી નં. ૨૦

(૨૭) આ લગ્ન તો નંદનવમા (શ્વરણીજયા કુમાર)નું અને બ્રાહ્મણકન્યા વચ્ચે હતું. અને તેનો સમય નંદ બીજો જેને કાળાશોકની ઉપમા ઇતિહાસવિદો આપી રહ્યા

છ અને તેનું કારણ શ્વરણીનાં લગ્ન કર્યાનું જણાવે છે તેના મરણ બાદનો છે. મતલબ કે તે બાદ પણ વર્ણાતર લગ્નની શરૂ હતી. એટલે માત્ર વર્ણાતર લગ્નથી જ કાળાશોક નામ દેવાયું હતું તે ફલિત થતું નથી. તે ઉપનામ જ તેનું નહોતું એમ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે.

જેવાં છત્રચુક્રા જોઈ રાજ્યની હાથણીએ તેના શીરે કળશ ઢોળી ફૂલની માળા પહેરાવી હતી. પરિણામે તેને મગધપતિ નવમા નંદ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. આટલી હકીકત આપણને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. હવે તપાસીએ કે તેમાંથી અત્ર સ્પર્શતી કોઈ હકીકતનો ઉલ્લેખ મળે છે કે કેમ ?

જ્યારે ક્ષત્રિયાણી પુત્રોને ગાદીએ બેસાડવાનું ઠરાવાયું છે ત્યારે સ્વયંસિદ્ધ થાય છે કે કોઈ અન્ય કુમારનો હક્ક વધારે મજબૂત હોવો જોઈએ; પરંતુ કોઈક કારણસર તેની યોગ્યતા રાજ્યનિયમ પ્રમાણે અમાન્ય થતી હોવી જોઈએ. તેમ બીજી બાજુ એમ કહેવાયું છે કે (ઉપરના પાને જુઓ) રાજા નંદબીજાએ ગાદીએ આવતાં પ્રથમના પાંચ છ વર્ષમાં જ એક શદ્ર જાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને તે રાણીના પેટે શ્રીમુખનો જન્મ થયો હતો. આ બે હકીકતને સાથે જોડતાં એવો સાર કાઢી શકાય છે કે, કુમાર શ્રીમુખની ઉંમર, રાજા નંદબીજાના ક્ષત્રિયાણી તેમજ શદ્રાણી પેટે જન્મેલ સર્વ સંતાનોમાં, સૌથી મોટી હોવી જોઈએ અને તેથી ગાદીપતિ તરીકેનો તેનો હક સર્વોપરી હોવો જોઈએ. પરંતુ તેનો જન્મ શદ્રાણીના પેટે થયેલ હોવાથી, રાજ્યના પ્રચલિત ધોરણાનુસાર તેને અધિકાર સોંપવાનું અયોગ્ય લાગતાં, રાજકર્મ-ચારિત્ર્યમાં તે પ્રત્ર વિચારણીય થઈ પડ્યો હતો અને તેનાથી નાના પરંતુ ક્ષત્રિયાણી પેટે ઉત્પન્ન થયેલ કુમારને ગાદી સોંપાઈ હતી. આ પ્રમાણે એક વસ્તુ-સ્થિતિ થઈ. બીજી સ્થિતિ એમ છે કે, રાજા નંદ બીજાનું રાજ્ય અઠાવીસ વર્ષ ચાલ્યું છે અને ગાદીએ બેસતાં પ્રથમના પાંચ છ વર્ષમાં જ તેણે શદ્રાણી સાથે લગ્ન કર્યું છે તથા કુવર શ્રીમુખનો જન્મ થયો છે. એટલે રાજા નંદ બીજાના મરણ સમયે મ. સં. ૯૯ = ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯માં શ્રીમુખની ઉંમર લગભગ ૨૫થી ૨૭ વર્ષની હોવી જોઈએ એમ ફલિત થાય છે. વળી ઇતિહાસના પ્રમાણથી આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે કે કુમાર શ્રીમુખને એક બીજો ભાઈ કૃષ્ણ નામે હતો, જેણે શ્રીમુખનાપુત્ર ગૌતમીપુત્રવંશશ્રીની વિધવા રાણી નાગનિકા પાસેથી, જ્યારે બાળપુત્રો તરફથી રીજંટ

તરીકે રાજ કરતી હતી ત્યારે રાજ્યની લગભગ ખૂંચવી લીધી હતી અને અમુક વર્ષપર્યંત પોતે જ ગાદીપતિ બની બેઠો હતો. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, કુમાર શ્રીમુખ અને કુમાર કૃષ્ણ, તે બંને નંદ બીજાના શદ્રાણી પેટે જન્મેલ પુત્રો હોવા જોઈએ. આ બંને ભાઈઓ રાજકુમાર હોવા છતાં, કેવળ શદ્રાણી પેટે જન્મેલ હોવાથી તેમને રાજ્યાધિકાર ન સોંપાયો એટલે અપ-માનિત થયા જેવું લાગે તે સમજી શકાય તેમ છે. અને પછી તો, પોતાથી નાનાભાઈને મગધપતિ નીમવામાં આવતાં, તેની આજ્ઞામાં રહેવું તે પોતાના દરજ્જાને હલકું લાગતાં તેઓ મગધનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર ચાલી જવાનો નિર્ણય કરે તે પણ સ્વાભાવિક છે. આવા સંજોગોમાં તેઓ મૂકાયાથી, નૈસર્ગિક છે કે તેઓ પોતાને જે સ્થાનેથી આશ્રય મળી રહે તેમ ધારતા હોય તે બાજુ જવાનો જ વિચાર કરે. સામાન્ય નિયમ એ છે કે, પોતાના પિતૃપક્ષથી તરછોડાયેલો કોઈ પણ પુરુષ, આવા સમયે પોતાના માતૃપક્ષ તરફ જ નજર નાંખે છે. એટલે કુમાર શ્રીમુખ અને કૃષ્ણ પોતાની માતાના મહિયર તરફ પ્રયાણ કરી ગયા હોય એમ સમજી લેવું રહે છે. તેમની માતાના મહિયરનું સ્થાન કષ્ટ દિશાએ આવ્યું હતું તે હજુ આપણે શોધી કાઢવું રહે છે.

કુમાર શ્રીમુખ રાજા બન્યા પછી તેની રાજકીય કારકીર્દિનું સ્થાન દક્ષિણ હિંદમાં જ બનવા પામ્યું હોય એમ ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિપાત ફેરતાં તરત જ દેખાઈ આવે છે. એટલે પ્રથમ દૃષ્ટિએ જણાઈ આવે છે કે, મગધની ભૂમિનો ત્યાગ કરીને તે દક્ષિણ હિંદ તરફ જ વળ્યો હોવો જોઈએ. વળી હાથીચુંકાનો લેખ જાહેર કરે છે કે, તેણે રાજા ખારવેલના કલિંગ દેશ તરફ હુમલો કર્યો હતો પરંતુ તેના હાથે શીકસ્ત ખાવી પડી હતી અને હઠી જઈને ઠેઠ નાસિક પાસેના કુંગરાળ પ્રદેશમાં આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. તેમ વળી જાણવામાં આવ્યું છે કે આંધ્રપતિ રાજા શ્રીમુખના અનુજ્ઞેની રાજગાદી મુખ્ય અંશે ગોદાવરી નદીના મૂળ પાસેના પ્રદેશમાં હતી. આ સર્વ હકીકતથી એ જ સાર ઉપર આવવું રહે છે કે, રાજા શ્રીમુખની માતાનું મહિયર દક્ષિણ હિંદના કોઈક પ્રદેશમાં જ આવી રહ્યું

હોવું જોઈએ. આટલું નક્કી થયું. હવે આગળ વધીએ. રાજા શ્રીમુખની માને ઇતિહાસકારોએ કરવર જાતિની ઠરાવી છે. (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૪૭ તથા તેને લગતી ટીકા નં. ૫નું લખાણ) તેનો અર્થ એમ બેસારવામાં આવ્યો છે કે, કાંતો તે દક્ષિણ હિંદના-ડેક્કનમાં-આવેલા કારવાર જીલ્લાની વતની હોવી જોઈએ અથવા તેવા નામની કોઈ જાતિવિશેષ જ હોવી જોઈએ કે જે પોતાનો પેટગુજારો પંખીઓ પકડીને તેના વિક્રય ઉપર કે લાક્ષણ કરી ચલાવતી હશે. તેમ વળી આ પ્રદેશમાંથી રાજનંદના નામ સાથે, કેમ જાણે કાંઈક સંબંધ-રાજકીય કે કૌટુંબિક-ધરાવતા ન હોય તેવાં નામયુક્ત રાજાઓનાં-જેમકે સુટુકાનંદ, મૂળાનંદ ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો મળી આવ્યા છે એટલું જ નહીં, પરંતુ તે સિદ્ધાંતોનાં બાહ્ય ધાટ, તે ઉપરનાં ચિન્હો, ૨૯ તેની ધર્મારત આદિ, ધણે અંશે આ શ્રીમુખવંશી રાજાઓના સિદ્ધાંતને મળતાં આવે છે. આ સર્વ પરિસ્થિતિ ઉપરથી એવો ચીતાર આવી જાય છે કે, તે રાજાઓ પણ રાજા શ્રીમુખની સાથે સગપણ સંબંધ ધરાવતા હોવા જોઈએ અને તેમનું મૂળ વતન તેમના સિદ્ધાંતો જ્યાંથી મળી આવે છે તેવા કાનારા જીલ્લાના પ્રદેશમાં જ આવ્યું હોવું જોઈએ. એટલે આપણે જે એવા અનુમાન અથવા નિશ્ચય ઉપર આવીએ કે, શ્રીમુખની માતા કાનારા જીલ્લાની-કારવાર શહેરની અથવા આસપાસના પ્રદેશની-વતની હતી તથા સુટુકાનંદ મૂળાનંદ વગેરે તે જ જાતિવિશેષના સભ્યો હતા, તો સ્વસ્થ સ્થિતિથી વેગળા જતા રહ્યા છીએ એમ ગણાશે નહિ. હવે સર્વ બિના સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર થઈ ગઈ કહેવાશે કે રાજા શ્રીમુખના માતાપિતા કોણ હતા ? તેની માતાને શ્રદ્ધાણી શા માટે કહેવામાં આવે છે ? તેનું મહિયર ક્યાં હતું ? તેને શા માટે મગધ છોડીને

પરદેશ નીકળવું પડ્યું હતું ? તથા શા માટે તેણે દક્ષિણ હિંદમાં જ વસવાટ કર્યો હતો ? તેમજ સુટુકાનંદ વગેરેનો સંબંધ શ્રીમુખ સાથે કેવો હોવો જોઈએ ? આટલું શોધી કાઢ્યા પછી, જે કેટલાક પ્રશ્નો વિદ્વાનોને મુંઝવી રહ્યા છે તેની તપાસ પણ હાથ ધરવાનું મન થઈ જાય છે.

રાજા શ્રીમુખ અને શતવહનવંશી અન્ય રાજાઓનો રાજ્યવહીવટ, ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીનાં મૂળ જે પ્રદેશમાં આવેલ છે એવા નાસિક, જુનનેર-કન્હેરી નાનાધાટ આદિ સ્થળ વિસ્તારમાં આવેલ હતો, ત્યાંથી તેમના અનેક શિલાલેખો અને સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે. શિલાલેખમાં-નાસિક નં. ૨ તરીકે જોને વિદ્વાનો ઝોળખાવી રહ્યા છે-શ્રીમુખની જન્મજાતિ ઉપર પ્રકાશ પડે તેવા અક્ષરો કાતરાયેલા છે. તેમાંના જે શબ્દ પ્રયોગ ઉપર વિદ્વાનોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું છે. પ્રથમ (૧) “એક બ્રમહનસ” છે અને (૨) બીજો “અતિયદ્યપમાનમદન” છે. આ બાબતની હમણાં છેલ્લી તાજેતરમાં જ કલકત્તાથી પ્રગટ થતા, ‘ઇન્ડિયનક્વેસ્ટર’ નામે ત્રિમાસિકના ૧૯૩૮ ના પુ. ૫. આંક નં. ૧ જુલાઈના પત્રમાં પૃ. ૧૬ થી ૨૩ સુધી જે. સી. ધોશ નામના વિદ્વાને સમીક્ષા કરી ખતાવી છે. તેનો સાર તેમના જ અક્ષરોમાં પ્રથમ કહી દઈએ; અને તે બાદ તેમના વિચારોની સંગતતા કે અસંગતતા, આપણે પુરવાર કરેલી તપાસના પરિણામ સાથે સરખાવીશું. મિ. જે. સી. ધોશે દોરેલી સમીક્ષાના આરંભમાં જણાવ્યું છે કે, —“Scholars are not at one about the caste of the Satavahanas. Prof. H. C. Ray Chaudhari thinks they are Brahmanas. While Prof. D. R. Bhandarkar has

(૨૮) નીચેની ટીકા ૨૯ જુઓ.

(૨૯) જુઓ પુ. ૨માં સિક્કા આકૃતિ નં. ૪૬, ૫૦, ૫૧, ૫૨; અને તેમને આકૃતિ નં. ૫૩, ૫૪થી આગળના સિક્કાઓ સાથે સરખાવો.

આ સર્વેમાં તીરકામઠાની નિશાનીઓ છે. તીરકામઠું તે

ચિકારી-પારધિના જીવનની સ્થિતિ સૂચવે છે. જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૨૮.

આગળ ઉપર આ પરિચ્છેદ ટાંકેલ કે હિ. ઇ. પુ. ૫૩૦-૧ના લખાણ સાથે સરખાવો.

taken pains to prove that they are non-Brahmans. Both the scholars have mainly relied on the same evidence, though interpreting differently to arrive at their respective conclusions =શતવદનોની જાતિ (ના પ્રશ્ન) વિશે વિદ્વાનો એકમત થતા નથી. પ્રો. એચ. સી. રાયચૌધરી તેમને બ્રાહ્મણો ધારે છે, જ્યારે પ્રો. ડી. આર. બાંકારકરે અમપૂર્વક સાબિત કર્યું છે કે તેઓ અબ્રાહ્મણ હતા. અને વિદ્વાનોએ મુખ્ય તથા એક જ (તેને તે જ) પુરાવા ઉપર આધાર રાખ્યો છે; જો કે પોતાના અનુમાન દોરવાને તેમણે (તે શબ્દોનો) અર્થ જુદો જ ૩૦ એસાર્યો છે. ”

તે આખાથે લેખમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ તેમાંની કેટલીક દલીલો એવી છે કે સંશોધકની અપેક્ષાએ તેમાંથી થયું જ વિગતો જણાવા જેવી છે તથા સંશોધન કાર્ય કેવા પ્રકારનું છે તેનો સારો જોવો ખ્યાલ પણ તે ઉપરથી બંધાઈ શકે છે. એટલે તેવી દલીલો ટૂંકમાં રજૂ કરીશું.—બ્રાહ્મણ છે એમ પુરવાર કરનાર પક્ષની દલીલ છે કે “અમહનસ” અને “અતિયદ્યમાનમર્દન” (ક્ષત્રિયનો દર્પ કહેતાં મદનું મર્દન, કહેતાં નાશ કરનાર) આ શબ્દ બ્રાહ્મણ જે હોય તેને જ લાગુ પાડી શકાય, જેમ પરશુરામે નક્ષત્રિય પૃથ્વી

કરી નાંખી હતી તેમ; સામે પક્ષ એમ કહે છે કે તે પ્રમાણે સર્વથા હોતું નથી; એમ તો રાજા મહાનંદની શુદ્રાણી પેટે જન્મેલ મહાપદ્મે ૩૨ પણ શુદ્ર હોવા છતાં પૃથ્વીને નક્ષત્રિય બનાવી દીધી હતી. ૩૩ એટલે બ્રાહ્મણ જ ક્ષત્રિયનો વિનાશ કે નાશ કરે એવો નિર્ધાર ન કરી શકાય. જેથી ‘એકબ્રહ્મનો’ અર્થ બ્રાહ્મણ ન કરતાં, unique votary of Subramanya=મુખ્યમન્યનો અનન્ય ભક્ત હોય તે અને સુબ્રામણ્ય એટલે warrior god Kartikeya=કાર્તિકેય દેવ સરીખો જે હોય તેવો પુરુષ; એવા અર્થમાં તે શબ્દ વપરાયેલ છે. પોતાના કથનના સમર્થનમાં જણાવે છે કે, મનુસંહિતામાં જેને ‘ક્ષત્રુ’ કહીને ઉદેશ્યા છે, (Kshatru of Manu is a mixed low-caste, born of Sudra father and a Kshatriya-mother=મનુના ક્ષત્રુ, તે શુદ્ર પિતા અને ક્ષત્રિય માતાથી કીતપત્ર થયેલ જાતિ છે તે વર્તમાન-કાળના ખતિય (ખતરી) જેવા છે અને આ જાતિ ઠેક અલેકઝાંડર થી ઇર્ષ્ટના વખતથી ચાલી આવ્યાનું દેખાય છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિ શબ્દો પણ વપરાયા છે. તેમાં ઋષિ એટલે ખાસ બ્રાહ્મણ જાતિવિશેષ એમ છે જ નહીં. ત્યારે એક પક્ષ વળી કહે છે કે, તેમના માતાનાં નામ ધ. જેવાં કે ગૌતમીચોત્ર, વસિષ્ઠગૌત્રનાં છે, તે સર્વ બ્રાહ્મણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

(૩૦) આવોજ મત જ. જો. એ. રો. એ. એ (નવી આવૃત્તિ પુ. ૩ ના લેખકનો છે. (જુઓ તે લેખમાં પૃ. ૫૨)

(૩૧) જે કેટલાક વિદ્વાનો એવા મતના દેખાય છે કે, એકજ પુરાવો હોય તો તેના અર્થ જુદા જુદા હોઈ ન શકે તેમણે આ હકીકત લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે; એકજ પુરાવો છતાં કિન્ન મત બંધાયાના એક નહીં પણ અનેક દૃષ્ટાંતો મળી શકે છે. (જેમકે પુ. ૧માં અવંતિપતિની વંશાવળી ઠરાવતાં પરિશિષ્ટપર્વકારની ત્રણ ગાથાઓ; હેમચંદ્રસૂરિના શબ્દો ઉપરથી તેમને જૈન કે અજૈન ઠરાવતા વિદ્વાનોના મતો; અતિયદ્યમાનમર્દન શબ્દના અર્થ માટે નીચે ડી. નં. ૪૦ નું લખાણ ઇ. ઇ.)

(૩૨) જુઓ પુ. ૧ નંદનવમાનું જ્ઞાતાંતઃ અહીં ફેરવેલો જ છે કે, આપણે જેને મહાપદ્મ કહી છે તેને

તેમણે મહાનંદ લખ્યો છે અને જેને આપણે મહાનંદ લખ્યો છે તેને તેમણે મહાપદ્મ ગણાવ્યો છે. નામ ભલેટા સુલટી થયા છે. બાકી હકીકત સર્વથા એકજ છે. નામની મારામારીમાં બહુ ન કતરતાં તેમને નંદખીલ અને નંદ નવમો એવા સંશોધનથી જ યોગબીએ એટલે બહુ બરાબર સમજી લેવાશે. નંદખીલની શુદ્રાણી પેટે નંદનવમાનો જન્મ થયા હોતો અને તેણે જ ક્ષત્રીયાની કતલ કરી નાંખી હતી એટલું જણાવવાનો આશય છે.

(૩૩) જુઓ વિષ્ણુપુરાણ ૪; ૨૪.

(૩૪) આ માન્યતા કેટલે દરજ્જે ખોટી છે તે બાજબ ઉપર સિક્કાચિત્રોના આધારે પુરવાર થઈ શકે છે (જુઓ રામ શ્રીમુખના ચર્ચને તેના કુટુંબને લગતી હકીકતઓ પારિશિષ્ટ)

ત્યારે સામે પક્ષ કહે છે કે, એમ તો ઇક્ષ્વાકુવંશીઓમાં પશુ ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો છે,^{૩૫} એવું જણાવી સામે પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે, if they were Brahmans, why did they not mention their patronymic=ને તેઓ બ્રાહ્મણ જ હતા તો તેઓ પોતાના પિતૃપક્ષના ગોત્રનો ઉચ્ચાર કેમ નથી કરતા ? ત્યારે પ્રથમ પક્ષ વળી ઉત્તર વાળે છે કે, Salivahan (Sesh, the king of serpents begot Śāliyahān on a Brahman girl=બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે શેષ નામના સર્પના રાજ્યએ સંભોગ કર્યાથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તે) શાલિવાહન^{૩૬} કહેવાય છે અને he must go by his mother's caste of Brahman=તેથી તેની ઝોળખ તેની માતાની બ્રાહ્મણજાતિવાળી જ હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે માતૃપક્ષીય ગોત્રના જોડાણનો ઇતિહાસ આપે છે (ન્યારે માતૃપક્ષના ગોત્ર જોડવાનું ખરું કારણ તો તે સમયે એક રાજા અનેક ગોત્રની રાણીઓ પરણતો હતો અને તેથી અનેક રાણીઓ પેટે થતાં સંતાનોની ઝોળખ માટે તેમની માતાના ગોત્રોનો ઉલ્લેખ કરાતો હતો^{૩૭}) એમ કહી સમર્થનરૂપે દર્શાવે આપે છે કે, The name of the queen Naganika (Naga girl) shows that they married

(Naga-girls) also=રાણી નાગનિકા^{૩૮} (નાગકન્યા છે) નું નામ સ્વયં સાક્ષી પૂરે છે કે, તેઓ નાગકન્યાઓ સાથે લગ્ન કરતા હતા. વળી બીજાં દર્શાવે પશુ નીચે પ્રમાણે આપે છે; જેમ રાક્ષસ બ્રાહ્મણો હોય છે (માર્કેડેય પુરાણમાં) તેમ યુજરાતમાં નાગર બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ પશુ તેવી જ કહેવાય છે; descendants of Brahmins by Naga-girls=નાગકન્યા સાથે બ્રાહ્મણના લગ્ન થવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં ફરજદાર; (ન-ગર=poisonless) અને Now if these Nagar-brahmins, who were the offsprings of a Naga and a Brahmin-girl, could be Brahmans, there could be no objection to the Satavahans being Brahmans with similar legendary origin=ને તેથી નાગપિતા અને બ્રાહ્મણ કન્યાના^{૩૯} ફરજદાર એવા નાગરબ્રાહ્મણોને બ્રાહ્મણ કહી શકાય છે, તો તે જ પ્રમાણે જેની ઉત્પત્તિરૂપ દંતકથા છે, એવા શાતવાહનોને બ્રાહ્મણો કહેવામાં વાંધો શું હોઈ શકે ? આ પ્રમાણે મિ. ધોરી પોતાના તરફથી ઉપરના બંને વિદ્વાનોનાં મંતવ્ય ઉપર સવળી અવળી દલીલો આપીને અંતે નિષ્કર્ષપણે જણાવ્યું છે કે, ૪૦ “To sum up Prof. Bhandarker has failed to addu-

(૩૫) મજકુર પુસ્તક અને નિબંધ પૃ. ૨૨:-In fact it is not true that all the descendants of Ikshavaku were Kshatriyas. There were Brahmans also among them=ખરી રીતે જોતાં સત્ય નથી કે ઇક્ષ્વાકુવંશી સર્વ ક્ષત્રિયો છે. તેમાં તો બ્રાહ્મણો પણ છે.

(૩૬) શાલિવાહન નામનો રાજા તો આ વંશની ઉત્પત્તિ થયા બાદ લગભગ સાડાચારસે વરસે થયો છે અને તે નામ તો માત્ર એક જ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૬) તો તેને આ વંશની ઉત્પત્તિની દંતકથા સાથે શી રીતે જોડી શકાય ?

તેમ આ દંતકથા જેની સાથે જોડાયેલી છે તે તો વળી શાલિવાહન રાજાનીયે પાછળ થયો છે તેને શાલિવાહન સાથે સંબંધ પશુ કયાં છે ? (જુઓ તેનું વૃત્તાંત આગળ ઉપર).

(૩૭) જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૧૩ રીકા નં. ૪૭

(૩૮) નાગનિકાના નામથી જે નાગકન્યા કહેવા માગતા હોય તો તો, અગ્નિમિત્રે જે માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને જે નાગનિકાના પિતાપક્ષની જ કન્યા હોવા સંભવિત છે (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૫૨) તેને પશુ નાગકન્યા કહેવી રહે છે. તેમજ મહેંદ્ર, સુરેશ, કુમાર ઇત્યાદિનાં નામ વાળાઓને પશુ ઇદ્રાદિ દેવતા સાથે સંબંધ ધરાવતા કહેવા પડશે.

(૩૯) અહીં આપણે નાગરબ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ તેની ચર્ચામાં ઉતરવા નથી માંગતા. પરંતુ ઉપરના વાક્યમાં બ્રાહ્મણપિતા અને નાગકન્યાથી તેમની ઉત્પત્તિ જણાવી છે ન્યારે આ વાક્યમાં નાગપિતા અને બ્રાહ્મણકન્યામાંથી તેમની ઉત્પત્તિ કહે છે એમ ફેરફાર થતી હકીકત ઉપર જ ધ્યાન ખેંચાએ છીએ.

(૪૦) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૨૩.

ce a single piece of evidence which goes against the possibility of the Satavahanas being Brahman; on the other hand their Brahmanic metonymics go positively to show that they were Brahmins. Their legendary origin also points to this. Possibly they were Brahmins. Possibly they were Naga-Brahmins without gotra. The Ikshavaku kings of South India were the Brahman descendants of Ikshavaku=સારણે જણાવવાનું કે, શાતવાહનો આદ્યજ્ઞ હતા. તેની શક્યતાની વિરૂદ્ધ જનારો એક પણ પુરાવો રજુ કરવાને પ્રોત્સાહ આપે છે. ઉલટા તેમણે જોડેલા માતૃપક્ષીય આદ્યજ્ઞગોત્રીયી તો તેઓ આદ્યજ્ઞ હતા એમ વિશેષ સંભવિત થતું જાય છે. દંતકથા પ્રમાણેની તેમની ઉત્પત્તિ પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. માણ્ડકરીને તેઓ ગોત્ર વિનાના નાગ-આદ્યજ્ઞો જ હતા. દક્ષિણ હિંદના ઈક્ષ્વાકુવંશી રાગ્નઓ ઈક્ષ્વાકુવંશી આદ્યજ્ઞોની ઓલાદ જ છે.” અમે તો અહીં મજકુર એ વિદ્વાનોની માન્યતા અને તે ઉપર ત્રીજા વિદ્વાન લેખકે દલીલો આપીને સમીક્ષા ચલાવી છે તેનો ટૂંકે સાર જ રજુ કર્યો છે. તેમાંથી કાણુ સાચું કે ખોટું તેનો નિર્ણય આપવાનું કામ અમારું નથી; તે તો વાંચક વર્ગે કહી શકશે. અમારે ખતાવવાનું છે તે એટલું જ કે, જે દલીલોનો તેમણે પ્રત્યેકે આશ્રય લીધો છે તે કટલે દરજ્જે વાસ્તવિક કહી શકાય તેમ છે. તેના વિવાદ આ પ્રમાણે સંભવો:-

(૧) એક બહુમનસ=એક આદ્યજ્ઞ તરીકે અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે તેમ નહિ; પણ જે પ્રકારે પાળે તે બંધણ કહેવાય છે. જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૨૪૯ ઉપરની સમ-જુતી તથા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખોમાં પણ આવા જ અર્થમાં તે શબ્દ વપરાયો છે. તે આપણે પ્રિયદર્શિનના જીવન વૃત્તાંતનું પુસ્તક લખવાના છીએ તેમાં ખતાવવામાં આવશે.

(૨) ખતિય-દપમાનમદન=ક્ષત્રિયોના મદનો નાશ કરનાર; અર્થ તો તેમણે જે કર્યો છે તે જ આપણે કરીએ છીએ; છતાં ક્ષત્રિયના મદને તોડનાર, આદ્યજ્ઞ જ હોવો જોઈએ એમ નથી. પરંતુ ક્ષત્રિયાણીના પેટે જન્મેલ કુંવરો, જે મગધપતિ નીમાયા હતા તથા નંદ બીજાથી નંદ આઠમા સુધી જેઓ ઓળખાયા છે, તેમના ગાદીએ આવવાથી પ્રજા તથા અમલદારોમાંના ક્ષત્રિયો, બહુ બેજવાબદાર વર્તન ખતાવી રહ્યા હતા. એટલે નવમો નંદ જે શ્રદ્ધાણી જાયો હતો જેને આપણે મહાનંદ કહ્યો છે અને પુરાણોમાં મહાપદ્મ કહ્યો છે, તેણે મગધસામ્રાજ્યની લગભગ હાથ લેતાં જ ઉપરોક્ત ક્ષત્રિયોનું કુળ-ગુમાન તોડી નાંખવાને કમર કરી હતી (જુઓ પુ. ૧માં તેનું વૃત્તાંત). તેણે ક્ષત્રિયોનું નિકેદન કદી નાંખ્યું હતું; જે કૃત્યને અંગે નવમાનંદને ખતિય-દપમાનમદન નામનું વિશેષજ્ઞ જોડાયું છે.

(૩) અનુલોમ-પ્રતિલોમ લક્ષ વિશે આપણે કાંઈ જ કહેવાપણું નથી. બન્ને પ્રકારનાં લગ્નો જેમ અત્યારે થાય છે તેમ તે સમયે પણ થતાં જ હતાં. કોઈ કાળે એકનું પ્રમાણ, બીજા સમય કરતાં વિશેષ કે ઓછું રહે છે એટલું ગતીમત સમજવું.

(૪) શતવહન અને શાભિવાહન શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશે આપણી માન્યતા જે છે, તે ઉપરના પરિચ્છેદોમાં તે તે શબ્દની નીચે વર્ણવી ખતાવી છે.

(૫) પિતૃગોત્રોને સ્થાને માતૃપક્ષના ગોત્રો પોતે શામાટે જોડતાં, તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ આપણે ખતાવી ગયા છીએ. વિદ્વાનોએ દંતકથાના આધારે પોતાને મનઃપ્રાપ્તી દલીલો ઉપાડીને પુરાણના અક્ષરોના અર્થ મેસારવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે. જ્યારે આપણે શિલા-લેખ અને સિક્કાલેખના આધારોનાં પણ સમર્થન લીધાં છે. સર્વનું તોલ કરીને વાંચકોએ પોતપોતાનો નિર્ણય કરી લેવો રહે છે.

હવે છેવટમાં પુરાણમાંના એક એ વાક્યોની સમજુતી આપી, આંધ્રપ્રજાની જાતિ-ઉત્પત્તિરૂપ આ વિષય બંધ કરીશું (૧) વાયુ, મત્સ્ય અને વિષ્ણુજી પુરાણોમાં તેમને (શતવાહનને) આંધ્રજાતિયા=of

the same caste as the Andhras^{૪૨}) આંધ્રની જાતિના જ કહીને સંબોધ્યા છે; એટલે કે આંધ્રજાતિ પણ જુદી અને જાતવહનો પણ જુદા. (૨) The Bhagvat calls them Vrashal or Sudra=ભાગવતમાં^{૪૩} તેમને વૃષલ અથવા શ્દ્ર તરીકે સંબોધેલ છે અને વિષ્ણુ પુરાણમાં બલિપુત્રજક (શ્રીકૃષ્ણને) કહેવામાં આવ્યો છે.^{૪૪} આ વૃષલ શ્દ્ર પં. ચાણક્યે ખરી રીતે કેવા ભાવાર્થમાં વાપર્યો હતો તે આપણે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના જીવન વૃત્તાંત લખતાં કહી ગયા છીએ. (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૧૪૦ તથા ૧૭૧) તેમજ બલિપુત્રજક પણ લગભગ તેવાજ ભાવાર્થમાં વપરાતો દેખાય છે. શોધનકાર્યમાં મંડી રહેનારને આટલી માહિતી કદાચ ઉપયોગી થાય એવા આશયથી જણાવી દીધી છે.

ઉપરમાં પૃ. ૧૭થી આગળ, આંધ્રભૂત્યા શબ્દનો અર્થ સમજાવવામાં આવ્યો છે, કે જેમ કેટલાક વિદ્વાનો તેના બંને શબ્દોને

આંધ્રભૂત્યોનો ઇતિહાસ

જૂટા પાડી, બહુવિહિસમાસના રૂપમાં અર્થબેસારવાના મતવળા થયા છે, તે પ્રમાણે યથાર્થ નથી પરંતુ તત્વાર્થસમાસરૂપે તે હોઈ, આંધ્રભૂત્યા એટલે આંધ્રવંશી રાજાઓ પોતે જ અન્ય ભૂપતિઓના ખડિયા હતા એ ભાવાર્થમાં તે શબ્દનો ઉપયોગ કરાતો આવ્યો છે. આ બાબત પ્રમાણે આ વંશમાં કયા કયા રાજાઓ આંધ્રભૂત્યા તરીકે ઓળખાવાયા છે તે હકીકતમાં ઉતરવા પહેલાં, આ શબ્દને લગતો અન્ય ઇતિહાસ જાણી લેવાની જરૂર છે.

એટલું તો ચોક્કસ જણાયું છે કે, કેઈ પ્રાચીન ઇતિહાસકારોએ તેમજ જૈન કે બૌદ્ધગ્રંથોમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યાનું નજરે પડતું નથી. કેવળ પુરાણોમાં

જ તેની વપરાશ થયેલી જણાય છે એટલે કલ્પના થાય છે કે, તે બંનેને (આંધ્રભૂત્યા અને પુરાણોને) કાંઈક સંબંધ હોવો જોઈએ. પુરાણોની અથવા તો અર્વાચીન વૈદિકગ્રંથોની રચના ઈ. સ.ના ત્રીજા ચોથા સૈકામાં થયાનું સામાન્ય રીતે મનાય છે. પરંતુ તે પૂર્વે પણ તેના આધાર અને કીર્તિને ઉજવણીત કરનારા અનેક મહર્ષિઓ અને આચાર્યો થઈ ગયા છે જેમાંના એક પતંજલી મહાભાષ્યકાર વિશ્વવિખ્યાત મનાયા છે. તેમના સમય માટે વિદ્વાનોનાં મંતવ્યોમાં ભિન્ન મત છે પણ આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ (જુઓ પુ. ૩માં શુંગવંશની હકીકત) કે તેમનું અસ્તિત્વ ઈ. સ. પૂર્વની બીજી શતાબ્દીમાં મૂકી શકાય છે. આ પતંજલી મહાત્માએ વૈદિકમતાનુયાયી અને તેના પ્રચારક તરીકે જબરદસ્ત નામના મેળવેલ કહેવાય છે. તે હકીકત અત્યંત આપણે સિદ્ધ કરી બતાવવાની છે, તે ઉપરથી એમ પણ બતાવી શકાશે કે તેમણે તે સમયની ધાર્મિક ક્રાંતિમાં જેમ અનુપમ ફાળો પુરાવ્યો છે તેમ રાજકીય ક્રાંતિમાં પણ નાનો સૂનો ભાગ ભજવ્યો નથી. એટલે તેમની ક્રાંતિના અન્ય મહાપુરૂષો સાથે તુલના કરવાનું બની શકે તે હેતુથી તેમના જીવનની કાંઈક ઝાંખી કરાવવી ઉપયોગી થઈ પડશે.

તેમનો જન્મ દક્ષિણહિંદમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના મૂળ પાસેના પ્રદેશમાં થયો હોવાથી તેમને દક્ષિણ હિંદવાસી કહી શકાશે. પોતે ઉંમર પહોંચી, કાંઈક પ્રભાવ પાડવા જેવી શક્તિ ધરાવતા થયા તે વખતે દક્ષિણહિંદ ઉપર, આંધ્રવંશી સાતમા રાજાનું^{૪૫} ને ઉત્તરહિંદમાં એટલે અવંતિ ઉપર મૌર્યવંશી સાર્વભૌમ સમ્રાટ મહારાજ પ્રિયદર્શિનનું રાજ્ય આવી રહ્યું હતું. તેણે આંધ્રવંશી સાતમા રાજા જ્ઞાતકરણિને કબિગભૂમિ

(૪૨) મજકર પુસ્તક પૃ. ૨૩માં આ શબ્દો છે જમરે આપણે આનો અર્થ બીજી રીતે કરી બતાવ્યો છે (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૪૮).

(૪૩) ભા. પ્રા. રાજવંશ પૃ. ૨, પૃ. ૧૫૬ તથા જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૪૭માં કો. આં. રે. ના પૃ. ૬૪માંથી અવતરણ

કરેલ વાક્ય; ઉપરાંત ભાગવત સ્કંધ ૧૨, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૨૦

(૪૪) વિષ્ણુપુરાણ, ચોથો અંશ, ૨૪મો અધ્યાય, ૪૪મો શ્લોક.

(૪૫) જુઓ પૃ. ૪૦ ઉપર આપેલી વંશાવળી,

ઉપર મહાન યુદ્ધમાં ૪૯ જળારી શીકસ્ત ખવરાવી હતી ને પરિણામે પોતાનો ખંડિયો બનાવ્યો હતો. આ વિષય આપણે મળકુર આંધ્રપતિનું વર્ણન કરતાં વિસ્તારથી સમજાવવો પડશે. જેથી અત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરવો જ ખસ ગણાશે. આ સમયે રાજ્યવંધારણ એવા પ્રકારનું ચાલી રહ્યું હતું કે, માંડળિક રાજા બલે એક રીતે, આમ જોતાં તાબેદાર જેવી સ્થિતિમાં દેખાતો, છતાં પોતાના દેશપરત્વે તે તદ્દન સ્વતંત્ર વહીવટ કરી શકતો અને જરૂર પડ્યે અમુક પદ્ધતિએ તેને, પોતાના સ્વામી ગણાતા સમ્રાટના કાર્યમાં સહકાર આપવાનું ઝાણ ફેડવું પડતું. આવી રાજ્યપદ્ધતિમાં માંડળિક રાજાની પરિસ્થિતિને પતંજલી ભગવાને સૂચ્ય: તરીકે ગણાવી દેખાય છે. એટલે જે રાજા બીજા સાર્વભૌમનો માંડળિક હોય તેને ઓળખાવવાને પતંજલી મહાશયે ભૂત્ય શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો દેખાય છે. પોતે વૈદિકમતના હોવાથી કેવળ પુરાણોમાં જ “આંધ્રભૂત્ય અને શુંગ-ભૂત્ય” શબ્દો નજરે પડે છે. ઉપરાંત જે પ્રકારની રાજકીય ક્રાંતિ તેમણે ઉઘાડી હતી, તેના પરિણામે અત્યાર સુધી ચાલી આવતી પદ્ધતિમાં જળરસ્ત પલટો થઈ જવા પામ્યો હતો; એટલે જે સ્વતંત્રતા કોઈપણ માંડળિક રાજા સ્વદેશે ભોગવી રહ્યો હતો તે નષ્ટ થઈ ગઈ હતી અને તેના કપાળે કેવળ તાબેદારીનું જ લંછન દરેક પ્રકારે ચોંટવું થયું હતું: અથવા તેમ નહીં તો તેને ત્યાગ કરી રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી સદાને માટે ખસી જવું પડતું હતું. મતલબ કે પતંજલી મહા-શયના જવા સાથે ભૂત્ય નામની પદ્ધતિનો પણ લોપ કરી નાંખવામાં આવ્યો હતો. ‘ભૂત્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ કોણે કર્યો, શામાટે કર્યો અને કેટલા કાળ સુધી તે વપરાશમાં રહેવા પામ્યો તથા અમુક પુસ્તકોમાં જ માત્ર શા માટે તેનું દર્શન થયા કરે છે તે સર્વ હકીકત આટલા વિવેચનથી હવે સ્પષ્ટ સમજવામાં આવી ગઈ હશે.

ભૂત્યપણાની રાજ્યપ્રથાનો નાશ પતંજલી મહા-ભાષ્યકારના સમયથી અથવા કહો કે તેમના વિદ્ય-માનપણાનો અભાવ થયા બાદ થયો છે એટલું બ્યારે સિદ્ધ થયું ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે પૂર્વે તેનું અસ્તિત્વ હતું કે કેમ? અને હતું તો, જે સાતમે આંધ્રપતિ શાતકરણિ પતંજલી ભગવાનનો સમકાલીન હતો તે પોતે, તેમજ તેની પૂર્વના છએ આંધ્રપતિઓ, રાજકીય દરબજે સ્વતંત્ર હતા કે કોઈના માંડળિકપણે હતા અને હતા તો કેટલા સમય માટે? ઈ. ઈ. તે આપણે જાણી લેવું જોઈએ.

આ વંશનો આદિ પુરૂષ રાજા શ્રીમુખ હતો તેમજ તે મગધપતિ નંદબીખનો શત્રુણી પેટે જન્મેલ પુત્ર થતો હતો. તે પ્રમાણે મોટો હોવા છતાં તેનો મગધ પતિ થવાનો હક ખૂટવી લેવાયો હતો, તે સ્થિતિથી આપણે હવે માહિતગાર થયા છીએ. ત્યારપછી તેણે શું પગલાં લીધાં તે આપણે તપાસીએ. શિલા-લેખી પુરાવાથી જણાયું છે કે, તેને એક નાનો ભાઈ કૃષ્ણ નામે હતો. દેખીતું જ છે કે, જેમ શ્રીમુખનો હક ઉંચે મૂકવામાં આવ્યો હતો તેમ કૃષ્ણના હકનો પણ તે જ ફેજ થવાને નિર્માયલો હતો. એટલે બન્ને ભાઈઓને સ્વપિતાના મુલકમાંથી રૂસણા લઈને ફરજયાતપણે નીકળી જવું પડ્યું હતું અને તે સ્થિતિમાં પોતાના મોસાળ તરફ-મુંબઈ ઈલાકાના કાનડા જિલ્લા તરફ-જવાનો માર્ગ તેમને હિતકર માલૂમ પડ્યો હતો (જે ખીનાતું વર્ણન ઉપરમાં આવી ગયું છે). મગધની હદ છોડીને ક્યે માર્ગે ત્યાં જવું સુલભ અને સુતર થઈ પડે, તે જ પ્રશ્ન તેમને વિચારવાનો હતો. કલિંગ રસ્તે થઈને ઉતરે તો ત્યાં ખારવેલ ઉર્ફે લિખપુરાજનું રાજ્ય ખૂબ જોરમાં તપી રહ્યું હતું. એટલે પોતાના જેવા હઠધૂત થયેલા અને લગભગ નિરાધાર જેવા થઈ પડેલાને, કોઈ સંજળ રાજવીના પીઠબળ વિના અન્ય ભૂપતિનો મુલક વીંધીને પસાર થવું, તે લોહાના

(૪૬) બુદ્ધો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ખડક લેખ નં. ૧૩; તેમાં કલિંગદેશ ઉપરની તેની ઇતવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તથા સરખાવો સુદર્શન તળાવની પ્રસ્થિતિમાંનો

ઉલ્લેખ: તેમાં જણાવ્યું છે કે, કલિણ્ણપથના સ્વામીને પોતાના બાહુબળે એ વખત ઇતી લઈ, નજીકના સગપણની ગાંઠથી તેને બોડ્યો હતો તથા તે કારણથી ઇવતો છોડી મૂક્યો હતો.

ચણા આવવા જેવું હતું. એટલે મગધની હદની પશ્ચિમ દિશાએથી (કે લગભગ ન્યાં આગળ ચંદ્રગુપ્તમૌર્યે પણ પોતાની ગાદીની સ્થાપના કરી હતી) ઉતરીને જવાનું યથાયોગ્ય લાગ્યું હશે. તેમજ મગધના રાજ-કર્મચારીઓએ પણ તેમ કરવાની જ સલાહ આપી હોવી જોઈએ કેમકે, તે બાબુનો મુલક બધો પોતાની માલિકીનો જ હોતો; તેમજ તે બંને ભાઈઓ બંને શ્રદ્ધાળુના કુમારો હતા પરંતુ આખરે તો તેઓ પોતાના સદ્ગુણ રાખના પુત્રો જ હતા તેમજ રાજપાટ ઉપર તેમનો હક પહોંચતો જ હોતો. જો ભાગ્યવિધિ તેમની વિરૂદ્ધ ન પડી હોત તો તેમનો જ અભિષેક ગાદી ઉપર થાત અને તેમના જ ચરણોમાં તે સર્વે પોતાનાં શીર ઝૂકાવવાં પડત. એટલે કે મગધપતિ તરીકેનો રાજ્યહક તેમનો નાખૂદ કરી નંખાયો હોવા છતાં, રાજપુત્રોને શોભે તેવા માનમરતબાથી તેમને વિદાય થવાની સર્વે જોગવાઈ કરી આપી હશે એમ આપણે સ્વીકારી લેવું જોઈએ જ; બદલે કહો કે, રાજકુમાર તરીકે મગધસામ્રાજ્યની હકુમતમાંથી થોડો ઘણો પ્રદેશ રાજભાગ નિર્મિતે કાઢી આપ્યો પણ હશે. એટલે તેમણે મગધની હદની લગભગ આવેલ પ્રદેશ જેને આપણે વર્તમાનકાળે, રેવાશુંદેલખંડ રાજ્યના સંસ્થાન અને મધ્યપ્રાંતના મહાકોશળ તરીકે ઓળખી રહ્યા છીએ, તે ભૂમિની પોતાના હિરસા માટે માંગણી કરેલી હોવી જોઈએ, બદલે તેમને તે પ્રદેશ આપેલ હોવો જોઈએ. આ સ્થિતિમાં કુમારશ્રીમુખે સ્વતંત્ર રીતે પોતાના વંશની સ્થાપના જો કોઈ રીતે કરી જ હોય, તો મધ્ય-પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં કરીને તેમાંની કોઈક અનુકૂળ જગ્યાને રાજનગર તરીકે પસંદ કરેલું હોવું જોઈએ. (આ વિષયની વિચારણા આગળ ઉપર આપણે કરવાના છીએ). બીજું તો, તે બાબુ તેને કોઈ કરવા જેવું હતું જ નહીં; કેમકે સર્વ શાંતમય વાતાવરણ હતું. વળી

મગધ તરફથી જ તેને તે ભૂમિનો કબજો મળ્યો હતો. એટલે બેચાર માસ જેટલા વખતમાં સર્વ પ્રકારનો ઠીક ઠીક બંદોબસ્ત કરીને પોતે વિશેષ ભૂમિ જીતવાના અને રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી દેવાના માર્ગ ગ્રહણ કરવા તત્પર બન્યો. સ્વાભાવિક છે કે પ્રથમ દૃષ્ટિએ તેની અભિલાષા, જે બાબુ રાજકીય સ્થિતિ કાંઈક કામગીરી જેવી દેખાતી હોય તે બાબુ જ પડે. અને તે બાબુ અત્યારે પોતાની પૂર્વ-દક્ષિણ હદે આવેલ કલિંગરાજ્યવાળી જ હતી; કેમકે તુરતમાં જ ત્યાં ખારવેલ-ભિખુરાજ ગાદીએ આવ્યો હતો અને પોતાથી નાની ઉંમરનો હોઈ જી ત્યાં તેને પોતાને જીત મળવાના વધારે સુંદર સંયોગો દેખાતા હતા. એટલે પોતાથી બંને તેટલું વિશેષ સૈન્ય એકઠું કરી, પૂર્વ તરફનો માર્ગ તેણે લીધો અને કલિંગ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો. જેવી તેના આક્રમણની ખબર ખારવેલના કાને પડી કે તેણે પણ કાંઈપણ વિલંબ વિના તેનો સામનો કરવાને ત્રયાણુ આદ્ય અને શાતકરણિની કિંમિત માત્ર પણ પરવા કર્યા વિના ધસારો લઈ જઈ, એવું તો શીર્ષ દાખવ્યું કે શ્રીમુખને પાછું હઠી જવું પડ્યું. ખારવેલે પણ અંતિમ હદ સુધી તેનો પીછો છોડ્યો નહીં. અંતે રાજા શ્રીમુખ ન્યારે પાછો હઠતો હઠતો નાસિક સુધી પહોંચ્યો અને સંભ્રાદ્રિપર્વતની ઓથે જતો રહ્યો; એટલે ખારવેલને કોઈ ઉપાય હાથ ન રહેનાથી પાછો ફર્યો અને નિઝામી રાજ્યવાળો સર્વ-ભાગ કલિંગસામ્રાજ્યમાં ભેળવી દઈને પોતે સ્વસ્થ બન્યો. કહે છે કે રાજા ખારવેલ પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે કાંઈક રોષમાં આવીને આ મુલકનો (નિઝામી રાજ્યનો) કેટલોક ભાગ બાળી નાંખ્યો હતો. ૪૮ આ પ્રમાણે શ્રીમુખની રાજકીય સ્થિતિ થઈ જવાથી એક રીતે તેને રાજા ખારવેલનો ખંડિયો થઈ ગયેલ કહેવાય; કેમકે તેના જ હાથે થપડ ખાધી છે અને તેના જ હાથે

(૪૭) રાજા શ્રીમુખની ઉમર આ વખતે લગભગ ૩૨ની આસપાસની હતી અને રાજા ખારવેલની માત્ર ૨૬ની જ હતી. (હાથીગુફાનો લેખ જુઓ.) એટલે બેની વચ્ચે ૭થી આઠ વર્ષનો તફાવત હતો; વિશેષ માટે

પૃ. ૫૪ જુઓ.

(૪૮) આ બધી પરિસ્થિતિ હાથીગુફાના લેખની ત્રીજી ચોથી પંક્તિથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાશે (જુઓ પૃ. ૪માં તેનું અવન્યસ્ત્રિ).

પરાજીત થયો છે, પરંતુ બીજી રીતે તેને ખારવેલનો માંડલિક ન જ કહી શકાય કેમકે રાજા ખારવેલે બલે તેને પાછો હઠાવી દીધો છે અને તેના મુલકનો કબજો પણ મેળવી લીધો છે પરંતુ જ્યાંસુધી બન્ને જણા સામસામા આવીને એક બીજાને નજરે પણ પડ્યા નથી તેમ કોઈ દૂત કે સંદેશવાહક દ્વારા કોઈ જાતની સુલેહ કે સંધી કરવાનો લેશમાત્ર પ્રયત્ન કર્યાનું પણ જણાયું નથી ત્યાંસુધી રાજા શ્રીમુખ પરાજય પામ્યો હોવા છતાં અને કેટલોક મુલક ગુમાવી બેઠો હોવા છતાં તદ્દન સ્વતંત્ર રહેવા પામ્યો છે એટલું તો કહેવું પડશે જ. એટલે તેના સિક્કામાં પોતાને જે વિલિવચકુરસ નવીરવલય ધારણ કરનાર^{૪૯} તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે એક રીતે તેનો સ્વતંત્ર ખવાસ બતાવે છે. આ સ્થિતિ તેણે પોતાના મૃત્યુસુધી ટકાવી રાખી દેખાય છે.

તેની ગાદીએ ઈ. સ. પૂ. ૪૧૪માં તેનો પુત્ર ગૌતમી-પુત્ર યજ્ઞશ્રી (રાણી નાગનિકાનો પતિ) આવ્યો છે. તેનો રાજઅમલ ઈ. સ. પૂ. ૪૧૪ થી ૩૮૪ સુધીના ૩૦ વર્ષનો ગણાય છે. તે વખતે એ પડોશી રાજ્યોમાંના એક મગધ ઉપર નંદનવમાનું રાજ્ય (ઈ. સ. પૂ. ૪૧૫ થી ૩૭૨ = ૪૪ વર્ષ) અને બીજા કલિંગ ઉપર, અકવર્તિખારવેલનું રાજ્ય (ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯ થી ઈ. સ. પૂ. ૩૮૩) સુધી તપી રહ્યું હતું. આમાંનો મગધપતિ તો, પોતાના રાજ્યમાં જે બળબળાટ તેના પુરોગામી નંદ રથી ૮ સુધીના રાજઅમલમાં જમી પડ્યો હતો તે દાખી દેવામાં અને અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિને શાંત પણે ગોઠવી સર્વ બાજુ સુધારી લેવામાં રોકાયો હતો. એટલે થોડા વખતસુધી તો તેના તરફથી પોતા ઉપર હુમલો કરવામાં આવે એવો આંધ્રપતિને ભય જ નહોતો તેમ બીજી બાજુ ખારવેલે પોતાના રાજ્ય-કાળના પૂર્વાર્ધના પંદરેક વર્ષો રાજકારણમાં પડી ખૂબ કીર્તિ, દ્રવ્ય અને રાજ્યવિસ્તાર મેળવી સન્યસ્ત દશા ગુમરવાનું મન ઉપર લીધું હોય એવું તેના જીવન-વૃત્તાંત ઉપરથી તરી આવે છે; અને પછી ઈ. સ. પૂ. ૩૬૨-૩માં તેનું મરણ થવાથી તેની ગાદીએ તેનો

પુત્ર વક્રગ્રીવ આવ્યો છે. એટલે ૩૬૨ સુધી ગૌતમી-પુત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ રીતે ત્રાપ પડી હોય કે તેને કોઈએ હાંસવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું દેખાતું નથી. તેમ સામા ઉઠીને તેણે પોતાના એ પડોશી રાજ્યોમાંથી કોઈ ઉપર આક્રમણ કર્યું હોય એવું પણ દેખાતું નથી; એકે પ્રથમનું રાજ્ય જે મગધનું હતું તે એક રીતે તો તેના કાકાનું જ (મહાનંદ તે નંદ-બીજાનો પુત્ર-તેમ ગૌતમીપુત્રનો પિતા શ્રીમુખ, તે પણ મહાનંદનો જ એટલે નંદબીજાનો જ પુત્ર હતો—બલે બન્ને જુદી જુદી શ્રદ્ધાણીના પેટે જન્મ્યા હતા પરંતુ ચારમાન ભાઈઓ તો ખરા જ ને! તે ગણતરીએ કાકા લેખાય જ) હતું. એકે રાજ્યકારણમાં એક બીજાથી છૂટા પડ્યા બાદ આવા કૌટુંબિક સંબંધ તરફ બહુ લક્ષ રખાતું નથી જ, છતાં એ પણ કબૂલ કરવું જ જોઈએ કે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી એવો બળવાન રાજા નહોતો કે કોઈની મદદ વિના મગધ જેવડા મહાન પ્રદેશના રાજવી સામે એકલા પંડે સ્વબળ ઉપર ઝડપી શકે. એટલે તેણે સામે હુમલો લઈ જવાનો પ્રયત્ન આદર્યો નહોતો. તેમ બીજી બાજુના કલિંગપતિ તરફ પણ ચીટ માંડી શકે તેમ નહોતું. કેમકે એક તો ખારવેલ જ્યારે ઉગતો હતો ત્યારે જ, પોતાના પિતા રાજા શ્રીમુખને તેણે જે મહાન અપમાનમાં નાંખી દેવા જેવી હાર ખવરાવી હતી તે તેના સ્મરણમાંથી ખસવા નહી પામી હોય, તેમ બીજી તરફ તે સમય બાદ તો રાજા ખારવેલની જાહોજલાલી અને પ્રભાવ ઉત્તરોત્તર દીન પર દીન વધતાં જ આવ્યાં હતાં. જ્યારે પોતે તો જે સ્થિતિમાં ગાદીએ આવ્યો હતો તેવાને તેવો જ લગભગ રહેવા પામ્યો હતો; એટલે તે બેની વચ્ચે મુકાબલો કરવા જેવું જ નહોતું. આ પ્રમાણે તેની તથા તેના આસપાસના એ મહાન રાજ્યોની પરિસ્થિતિ હતી. જેવું ઈ. સ. પૂ. ૩૬૨માં ખારવેલનું મરણ નીપજ્યું તે વક્રગ્રીવનો અમલ શરૂ થયો કે પ્રથમ તો મગધપતિએ જ માથું ઉચક્યું. રાજા વક્રગ્રીવને બલે મહાન સામ્રાજ્યનો વારસો તેના પિતા

(૪૯) આ પ્રમાણે અર્થ થતો હોવાનું આપણે ઠરાવ્યું છે.

(જુઓ પુ. ૨માં સિક્કા નં. ૫૬, ૫૮ના વર્ણને આપેલી સમભૂતિ).

તરફથી મળ્યો હતો, પરંતુ પોતે વૈભવવિલાસી તથા સૌદર્યનો જ સોદાગર હોવાથી રાજકોશમાં ઝળકી ઉઠે તેવો પરાક્રમી નહોતો એટલે તેના રાજ્યનો દક્ષિણનો ભાગ ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો. પરિણામે તેનું રાજ્ય નાનું થવા લાગ્યું હતું. જેથી મહાનંદ મગધપતિને કલિંગપતિનો જે ઠર રાખવો પડતો હતો તેનું એક કારણ એાહું થઈ ગયું હતું. તે દુર થતાં જ, મહાનંદે ગૌતમીપુત્ર આંધ્રપતિ ઉપર અઢાર્ષ કરી હોય એમ સમજાય છે. આ લડાઈનો સમય આપણે ચોક્કસ કરી નથી શકતા; પરંતુ ઈ. સ. પૂ. ૩૯૦ થી ૩૮૪ સુધીના છ વર્ષના ગાળામાં તે હોવાનું સંભવે છે. જે ૩૮૪માં જ ઠરે તો તે યુદ્ધમાં ગૌતમીપુત્રનું મરણ થયું હતું એમ માની લેવું રહેશે. પરંતુ તે પૂર્વે લડાઈ થઈ હોય તો તેમાં ગૌતમીપુત્ર પરાજય પામ્યો છે અને મહાનંદનું માંડલિકપણું કબૂલી લીધું છે એમ સ્વીકારવું પડશે. જે સિક્કાઓ આપણને ઉપલબ્ધ થયા છે^{૧૦} તે અને તેનો ઉકેલ, જે સાચાં હોય તો બીજી સ્થિતિમાં^{૧૧} તે મૂકાયો હતો એમ કહેવું પડશે. તેના મરણ સમયે તેના બે પુત્રો હયાત હતા.^{૧૨} મોટાની ઉંમર આઠ વર્ષની અને નાનાની છ વર્ષની હતી. આ પ્રમાણે તે બન્ને પુત્રો સગીર હોવાથી, તેમની વતી તેમની વિધવામાતા, રાણીનાગનિકાએ રાજ્યની ખૂંસરી માથે ઉપાડી લીધી હતી. આ બેબેને તેણીને અસહ્ય થઈ પડ્યો હોય કે દુઃખની મારી પ્રભુનું હિત સંભાળી શકી ન હોય-પણ તેણી પાસેથી રાજ્ય ખૂંચવી

લઈ, તેના કાકાજી (ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના કાકા અને રાજાશ્રીમુખના નાના ભાઈ)કૃષ્ણે પોતાની આણુ ફેરવી વાળી હતી. આ વંશના જે સિક્કા મળી આવ્યા છે (જુઓ પુ. ૨ આકૃતિ નં. ૭૦ તથા ટીકા નં. ૧૪૬) તે ઉપરથી, તેમજ રાણીનાગનિકાવાળા નાનાઘાટના શિલાલેખથી આ સ્થિતિ કલ્પી શકાય છે. જે કે તેણે ખરા હકદારનો હક્ક ડૂબાવી દીધો હતો છતાં બીજી કોઈ જાતનો, ઉપરી રાજ્ય કે પ્રજા તરફનો ખળ-ભળાટ થવા પામ્યો નથી, એટલે સમજવું રહે છે કે તેણે મગધપતિના-મહાનંદનું તથા ચંદ્રગુપ્તમૌર્યનું^{૧૩} તેમના સમયપરતેનું-ખંડિયાપણુંનો સ્વીકાર કરી લીધો હશે. એટલે સાર એ થયો કે, ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અમુક સમય સુધી સ્વતંત્ર હતો, પરંતુ ઉત્તરાવસ્થામાં થોડાંક વર્ષોસુધી તે માંડલિક હતો; તેમજ રાજા કૃષ્ણ પોતાના આખાં સમય પર્યંત માંડલિકપણું જ હતો અને રાણી નાગનિકા કહો કે તેનો સગીર પુત્ર કહો, તે પણ માત્ર દસેક મહિનાની અવધિસુધી માંડલિકપણું રહ્યો હતો.

ઉપર દર્શાવેલ રાજા કૃષ્ણનું રાજ્ય દસેક વર્ષ ચાલ્યું છે. ઈ. સ. પૂ. ૩૮૩ થી ૩૭૩ સુધી. તેની પછી પેલી વિધવા રાણીનાગનિકાના ન્યૈષ્ઠ પુત્રનો-વદ્ધસત્ શ્રી મલ્લિક શ્રી શાંતકરણીનો-અમલ પાછો શરૂ થયો છે. તેનું ગાદીએ આવવું બે ત્રણ કારણથી થયું સંભવે છે (૧) રાજા કૃષ્ણ પોતે અતિ વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો એટલે કુદરતી મોતે તે મરણ પામ્યો હોય કેમકે લગભગ ૬૫-૬૮ની ઉંમરે^{૧૪} તે પહોંચ્યો હતો

(૫૦) જુઓ પુ. ૨ સિક્કા આકૃતિ નં. ૬૯.

(૫૧) જુઓ સિક્કા ચિત્ર નં. ૭૦ (ઉકેલ સાચો હોય તો નં. ૭૧ના સિક્કાનું વાંચન ખોટું ઠરે છે) અને પ્રવચન સાચું હોય તો, સર્વ ચિન્હ અને ઘોડાનાં ચિન્હનો ઉકેલ જે પ્રમાણે કરાતો આવ્યો છે તે ખોટો છે. બેમાંથી એક વસ્તુ-કાં ઉકેલ અને કાંતો વાંચન-સાચો છે અને બીજી વસ્તુ ખોટી છે.

(૫૨) જુઓ રાણી નાગનિકાએ કૌતરાવેલ નાનાઘાટનો શિલાલેખ (વાંચમા પરિચ્છેદે લેખ નં. ૧)

(૫૩) ચંદ્રગુપ્તનું ખંડિયાપણું સ્વીકારીને સંભવ નથી જ, કેમકે તે ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨માં સમ્રાટ બન્યો છે જ્યારે

શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યનો અંત ૩૭૩માં આવી ગયો હોય એમ ગણતરી પરથી નીકળે છે. છતાં ગણતરી હમેશાં કાંઈ સાચી પડતી નથીજ એટલે અહીં સંભવિતપણું મનાવ્યું છે. કોઈ સિક્કો જે મળી આવે તો નક્કી કરી શકાય કે કયું સ્થિતિ હતી.

બીજી સ્થિતિ એ પણ છે કે, ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટ બન્યો તે પહેલાં, પોતે જ્યારે નાના પ્રદેશનો રાજા હતો ત્યારે, મુલક મેળવવાની તેને તમના હતી; તે સમયે આ કૃષ્ણ આંધ્રપતિ સાથે યુદ્ધ કરીને તેને મારી નાખ્યો પણ હોય (જુઓ પુ. ૨ માં ૩૭૩ની સમજાવણી)

(૫૪) શ્રીમુખ કરતાં તેને બે વર્ષે નાના ગણીએ, તે હિસાબે ૬૪ વર્ષનો કહ્યો છે. શ્રીમુખનો જન્મ ઈ. સ. પૂ.

(૨) પોતે ૧૯ વર્ષના થયો હતો (પોતાના પિતાના મરણ સમયે ૮ વર્ષના હતો + ૧૦ માસ તેની વતી તેની માતાએ હકુમત ચલાવી + ૧૦ રાજ કૃષ્ણનો સત્તાકાળ ટક્યો છે = ૧૯ વર્ષ) એટલે રાજ ચલાવવા જેવડી પુખ્ત ઉમરનો થયો હતો. પરંતુ આ કારણ સંભવિત નથી કેમકે તે સમયે ૧૪ વર્ષની વયે^{૧૫} પાકી ઉંમર (Limit of Majority) ગણાતી હતી (૩) આ સમયે જ મહાનંદના રાજ્યનો અંત, ચંદ્રગુપ્તનું સમ્રાટ થવું અને ચાલુક્યનું મહામંત્રી પદ ઈ. થવાં પામ્યાં હતાં. એટલે મહાનંદ રાજ્યે પોતાને જે અન્યાય થયેલ સમજાવ્યો હતો તથા ગાદી ખોઈ બેસવી પડી હતી તેમાંથી ન્યાય મેળવવા જેવો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે તેવી સમજણથી, પોતે સર્વ સત્તાધીશ પાસે કેસ રજુ કર્યો હોય. આ ત્રણમાંથી ગમે તે કારણ બનવા પામ્યું હોય કે ત્રણેમાં થોડા થોડા અંશે શક્યતા^{૧૬} હોય, પરંતુ એટલું ખરું છે કે તે પોતે ફરીને આંધ્રપતિ બનવા પામ્યો હતો ને તેણે ઐર્ય સમ્રાટનું માંડલિકપણું અંગિકાર કર્યું હતું. આ તેનું માંડલિકપણું ચંદ્રગુપ્તના આખા સમય પર્વત ચાલુ રહ્યું હતું. તે બાદ સમ્રાટ બિદુસારના રાજઅમલે જ્યાં સુધી પ. ચાલુક્યનું નેતૃત્વપદ જારી હતું ત્યાંસુધીયે મલ્લિક શ્રી આંધ્રભૂત્ય હતો જ; પરંતુ જ્યારે દક્ષિણમાં અન્ય રાજ્યોએ મગધપતિની આણુ ફેંકી દેવા માંડી ત્યારે આ મલ્લિકશ્રી શાતકરણીએ પણ પોતાનો સ્વતંત્ર હાથ અજમાવવા માંડ્યો હતો (ઈ. સ. પૂ. ૩૪૫ થી ૩૪૦ આસપાસમાં) અને મગધની આણુ-માંથી સ્વતંત્ર થતાં દક્ષિણનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોને પોતાના સાર્વભૌમત્વમાં લાવી મૂક્યાં હતાં. તથા પોતાના રાજ્યના અંતસુધી નભાવ્યે રાખ્યાં હતાં. વળી તેણે આજ પ્રમાણે પૂર્વેના કલિંગ જીતી લઈ ને દક્ષિણમાં

પાંડ્યારાજના મૂલકસુધી પોતાનો વિજયકો વગડાવી દીધો હતો. એટલે આ મલ્લિકશ્રીએ પોતાના રાજ્ય-કાળના પ્રથમનાં લગભગ અઠાવીસ વર્ષ માંડલિકપણે ગાળ્યાં છે અને ઉત્તરાવસ્થાનો લગભગ તેટલોજ કાળ-ખીજાં અઠાવીસ વર્ષ-અન્ય રાજ્યોને તેણે માંડલિક પણે રાખ્યા છે.

મલ્લિકશ્રી વદસતના મરણ સમયે મગધમાં સમ્રાટ અશોકની આણુ ફેલાઈ રહી હતી. સમ્રાટ અશોકની ત્રણે અવસ્થાની રાજકારકીર્દિના સમય (૪૦ વર્ષ રાજ્યાભિષેકની પૂર્વતા + ૨૪ વર્ષ સમ્રાટ તરીકેના + ૧૩ વર્ષ કુવર પ્રિયદર્શિનની સગીર અવસ્થામાં રીજંટ તરીકેના) ૪૧ વરસનો છે; તેમાંના પ્રથમના બારેક વર્ષ (ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦ થી ૩૧૮ સુધી) આ મલ્લિક શ્રીએ નિહાળ્યાં છે. તે બાદ તેની ગાદિએ તેનો પુત્ર માઢરીપુત્ર આવ્યો હતો. તેનું રાજ્ય આસરે ૧૮ વર્ષ ચાલ્યું છે. એટલે તેનો આખોયે રાજ્ય અમલ અશોકની જીવન અવસ્થામાં જ, પસાર થવા પામ્યો છે. જ્યારે અશોકનું જીવન, ઉત્તરહિંદમાંની પોતાની તાબેદાર સર્વપ્રજામાં થતા બળવાઓ દાખી દેવામાં, તેમજ અલેક્ઝાંડરના મરણબાદ તેના વારસદાર સેલ્યુકસ નિક્ટોરે હિંદ ઉપર લગભગ જે બારેક વખત હુમલા કર્યા હતા તેને મારી હરાવવામાં, તેમજ પોતાના ગૃહકંકાસમાં, એટલું બધું પરાવાહ રહેવા પામ્યું હતું કે તેને પોતાને ઉત્તરહિંદનો જે મુલક પિતા તરફથી વારસામાં મળ્યો હતો તેને સાચવી રાખવામાં જ પોતાનું સર્વસ્વ માની લેવું પડ્યું હતું; દક્ષિણહિંદ તરફ શું સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી તે તરફ ઉંચી આંખ કરીને જોવા પણ તે પામ્યો નથી. એટલે માઢરીપુત્રે પોતાને મળેલ વારસાના સર્વપ્રદેશ ઉપર-કલિંગ સુદ્ધાંત તદ્દન સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે જ^{૧૭} પોતાનું જીવન વ્યતીત

૪૫૮માં અને કૃષ્ણનો ૪૫૬માં થયાનું ગણાય; શોધતાં જણાયું છે કે ચંદ્રગુપ્ત સાથેની લડાઈમાં તે મરણ પામ્યો હોય છે (જુઓ તેનું વૃત્તાંત).

(૧૫) જુઓ દૃષ્ટાંતો માટે, રાજ ઐલ્લિક, પ્રિયદર્શિન ઇતિહાસનાં જીવનચરિત્રો.

(૧૬) પહેલું અને ત્રીજું વધારે સંભવિત છે તેમાં પણ

પ્રથમનું કારણ ઉત્પાદન છે અને બીજું તેનું સમર્થક છે. પરંતુ મહાબળવાનપણુએ તેમાં ભાગ લઈયો છે (જુઓ ઉપરની ટી. ૫૩ અને તેને લગતુ પુ. ૨ માં ઈ. સ. પૂ. ૩૭૩ સમયાવળીનું લખાણ.)

(૧૭) પુ. ૨ સિકાચિત્ર આકૃતિ નં. ૫૯ જુઓ.

કર્ચું હતું. તેનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૨૯૯માં થયું હતું.

તે બાદ તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર સ્કંધશુપ્ત છઠ્ઠો આંધ્રપતિ તરીકે આવ્યો હતો. તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે પણ સ્વતંત્ર જ હતો. તેમજ સમ્રાટ અશોકે ત્રિયદર્શિનને રાજ્યલગામ સોંપી (ઇ. સ. પૂ. ૨૯૦) ત્યાંસુધી, તથા તે બાદ પાંચેક વર્ષપર્યંત ત્રિયદર્શિને ઉત્તર હિંદ પરના મુલક ઉપર પ્રયાણ કર્યે રાખ્યું હતું ત્યાંસુધી, તેની સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહી હતી જ. પરંતુ જેવી ત્રિયદર્શિને દક્ષિણ હિંદ જીતવાને નજર માંડીને પ્રયાણ આદર્યું કે પ્રથમ કપાટે જ આ છઠ્ઠા આંધ્રપતિની સ્વતંત્રતા હણાઈ ગઈ હતી (ઇ. સ. પૂ. ૨૮૪-૫) અને પોતાની પુત્રી, સમ્રાટ ત્રિયદર્શિનને પરણાવી, સંધિ કરી લેવી પડી હતી. જે કે ત્રિયદર્શિને પોતે, અન્યત્ર અમલમાં મૂકેલ રાજનીતિ પ્રમાણે, અહીં પણ જીતેલ સર્વ પ્રદેશઉપર તેને તેજ ભૂપતિઓને પોતાનું ઉપરી પશું કબૂલ કરાવીને રાજ્યાધિકારે પુનઃ સ્થાપિત કર્યા હતા જપ્ત. એટલે આ છઠ્ઠા આંધ્રપતિએ ૨૯૯થી ૨૮૪ સુધીનાં ૧૪-૧૫ વર્ષ સ્વતંત્ર અધિકારે ૫૪ અને બાકીનાં ચારેક વર્ષ ત્રિયદર્શિનના માંડળિકપણે ૬૦ ગુનરી ૧૮ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું.

છઠ્ઠા આંધ્રપતિની ગાદીએ તેનો પુત્ર વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણી સાતમા આંધ્રપતિ તરીકે આવ્યો; તે આવ્યો ત્યારથી માંડલિકપણે જ હતો. પરંતુ યુવાન અને ઉછળતા મદનો હોવાથી માંડળિકપણું ફગાવી દેવાને તલપાપડ રહ્યો કરતો જેથી તેણે ત્રિયદર્શિનની સામે માથું ઉચ્ચકયું હતું. એટલે તેનો મદ ઉતારવા સમ્રાટ ત્રિયદર્શિનને અન્નેડ અને અદીઠ એવું લયકર ૧૧ મહાયુદ્ધ આ કલિંગપતિ સાથે ખેલવું પડ્યું હતું અને માંડલિકપણાની છાપઉપર વધારે જોરદાર સિલ્કા

મહોર પાડી પુનરપિ તેને અધિકારપદે સ્થાપિત કર્યો હતો. ૬૨ આ બનાવનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૮૧ છે. પોતે ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારથી લગભગ ૪૫ વર્ષ સુધી-ન્યારે સમ્રાટ ત્રિયદર્શિનનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૨૭૬-૭માં થયું ત્યાંસુધી-તે તેનો ખંડિયો જ રહ્યો છે. ૬૩ તે બાદ મૌર્યવંશની પડતી થતી ચાલી છે એટલે આંધ્રપતિઓએ સ્વતંત્ર બની આંધ્રભૂત્યાનું કલંક ભૂંસી નાંખ્યું છે. જેથી આ સાતમા આંધ્રપતિના ઉત્તર જીવનના ૧૧ વર્ષો (ઇ. સ. પૂ. ૨૭૬ થી ૨૨૫ સુધીના) સ્વતંત્રપણે ગયાં કહેવાય, એટલું જ નહિ બદ્દે પોતાના પુરોગામી (નં. ૪ આંધ્રપતિ) અને પોતાના જેટલો જ લાંબો કાળસુધી રાજપદ ભોગવનાર મદિલક શ્રી સદસત્ની પેઠે, કેટલાક અન્ય રાજવીઓને તે પોતાના સાર્વભૌમત્વ તળે લાવવાને ભાગ્યશાળી થયો હતો. (આ હકીકત તેના જીવનવૃત્તાંતમાં સવિસ્તર અપાશે).

તેના મરણ સમયે જે કે પતંજલી મહાશય જીવંત હતા જ. પરંતુ તે સમયસુધીમાં રાજ્યત્વની અકેદ્રિત લાવના જે ચાલી આવતી હતી તે લગભગ અદશ્ય થઈ જવા પામી હતી. એટલે આ પારિત્રાકના ઉપરી ભાગે જણાવાયું છે તેમ, આંધ્રભૂત્યાનો શબ્દ-પ્રયોગ પણ પુરાણોમાંથી અદશ્ય થઈ ગયો છે એમ કહી શકાય. છતાં પતંજલી મહાશયના ધાર્મિકપ્રદેશ પ્રમાણે વર્તતા શુંગવંશી અવંતિપતિઓએ પણ, તેમણેજ પ્રરૂપિત રાજ્ય વ્યવસ્થા ચલાવ્યે રાખી હતી. એટલે એક રીતે કહી શકાય કે શુંગવંશી સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે પોતાનું સાર્વભૌમત્વ સૂચિત બીજો અશ્વમેધ યજ્ઞ આદર્યો ત્યાંસુધી પરાજીત રાજાઓને ખંડિયા તરીકે રાખવાની પ્રથા થોડે ઘણે અંશે ચાલુ રહી હતી. ૬૪ જેથી કરીને આ વસ્તુસ્થિતિ ભૂતપણાની ગણતરીનાં સિદ્ધાંત તરીકે

(૫૮) ભુઓ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ પુ. ૨ તથા ૪માં અને જૈન સાહિત્યમંથોમાં સંપ્રતિતું જીવનચરિત્ર.

(૫૯) ભુઓ સિલ્કા આકૃતિ નં. ૮૦.

(૬૦) ભુઓ સિલ્કા આકૃતિ નં. ૬૩, ૬૪.

(૬૧) ભુઓ સમ્રાટ ત્રિયદર્શિનના ધૌલીનગૌડાવાળા ખડકલેખની હકીકત.

(૬૨) ભુઓ ધૌલીનગૌડાનો ખડકલેખ તથા સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ; જે વખત જીવતો જવા દીધો જે કલો

છે તેમાં પ્રથમ વખત તે ઉપરની દી. નં. ૫૮ વાળો અને બીજો વખત તે આ પ્રસંગ સમજાવો. અભ્યાસને પરિણામે સમજાય છે કે, તેની કન્યા નહોતી પણ તેની બેન લીધી છે.

(૬૩) ભુઓ સિલ્કા ચિત્ર નં. ૬૫ તથા નં. ૭૪, ૭૫ (જરા સંકારુપદ છે.)

(૬૪) ભુઓ પુ. ૩૦ ઉપર રાજાઓની સંખ્યા ગણાવવામાં અપિલકને આંધ્રભૂત્યામાં કરાવવા વાળી યુક્તિનો ઉલ્લેખ.

અન્ય માન્ય રહે તેવી નથી કેમકે જીતેલા રાજાઓના મુલક જ એમણે તો સામ્રાજ્યમાં ક્યારેયો બેળવી લેવા માંડ્યો હતો.

આ પ્રમાણે “આંધ્રભૂત્ય” શબ્દ વડે આંધ્ર-વંશીઓમાંથી કયા રાજા સમજી શકાય અને તે પ્રત્યેક

સાતમા રાજાથી માંડીને રાજા હાલ સુધી રાજ્યવ્યવસ્થા બહુ અસ્થિર ચાલતી હતી. જોકે શુંગવંશી સમ્રાટોએ, તેમજ નહપાણુ ક્ષત્રિય અવંતિપતિએ, આંધ્રવંશીઓને હરાવી હરાવીને તોળા પોકરાવી હતી પરંતુ આ સમયે પરાજીત રાજાઓનો મુલક, વિજેતા રાજા પોતાના રાજ્યમાં બેળવી લેતા હોવાથી પરાજીતોને “ભૂત્ય” શબ્દ લગાડી શકાય નહીં, એટલે અત્ર દર્શાવેલ સાત રાજ્યોના રાજ્યઅમલ સુધી જ માંડળિક્યણની “ભૂત્યા” કહેવડાવવાની પ્રથા સચવાઈ રહી હતી એમ ગણવું રહે છે.

આંક	રાજાનું નામ	રાજ્ય અમલ	સમય	કોનો માંડળિક
૧	રાજા શ્રીમુખ વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ	૧૩ વર્ષ	ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ થી ૪૧૩	એક રીતે તદ્દન સ્વતંત્ર જ; બીજી રીતે ખારવેલનો
૨	ગોતમીપુત્ર યત્રશ્રી	૩૦ વર્ષ	૪૧૩ થી ૩૮૦ = ૩૩ વર્ષ ૩૮૦ થી ૩૮૩ = ૩ વર્ષ ૩૦	સ્વતંત્ર મગધપતિ મહાનંદનો
	વહસત શ્રી વસિષ્ઠપુત્ર (સગીર અવસ્થામાં)	૧૦ માસ	૩૮૩ થી ૩૮૨ = ૧૦ માસ	મગધપતિ મહાનંદ ઉર્ફે નવમા નંદનો
૩	કૃષ્ણ વસિષ્ઠપુત્ર	૧૦ વર્ષ	૩૮૨ થી ૩૭૨ = ૧૦ વર્ષ	મગધપતિ નવમા નંદનો
૪	વહસત શ્રી મદ્દિકશ્રી (ઉંમર લામક થયા બાદ) રાણી નાગનિકાનો પુત્ર	૫૪ "	૩૭૨ થી ૩૫૭ = ૧૫ " ૩૫૭ થી ૩૪૪ = ૧૩ " ૩૪૪ થી ૩૧૮ = ૨૬ " ૫૪	મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્તનો મિદુસારનો તદ્દન સ્વતંત્રપણે
૫	મહારીપુત્ર	૧૮ "	૩૧૮ થી ૨૯૯	તદ્દન સ્વતંત્ર
૬	ગોતમીપુત્ર કૃષ્ણ સ્કંધગુપ્ત શાતકરણિ	૧૮ "	૨૯૯ થી ૨૮૫ = ૧૪ વર્ષ ૨૮૫ થી ૨૮૧ = ૪ " ૧૮	સ્વતંત્ર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો
૭	વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ ઉર્ફે પુલુમાવી	૫૬ "	૨૮૧ થી ૨૩૬ = ૪૫ વર્ષ ૨૩૬ થી ૨૨૯ = ૭ " ૨૨૯ થી ૨૨૫ = ૪ " ૫૬	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો સ્વતંત્રપણે સાર્વભૌમપણે

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

શતવહનવંશ (ચાલુ)

સંક્ષિપ્તસાર:—આંધ્રપતિઓની રાજગાદિનાં સ્થળ વિશે, જે અનેક નામો બોલાય છે, તે દરેકની શકયાશકયતા વિશે કરેલ ચર્ચા—તથા કયું સ્થળ સમયાનુકૂળ તે સ્થાન ભોજવતું હતું તેનો આપેલ ખ્યાલ—

આ વંશના સર્વ રાજાઓ, પોતાનાં નામ સાથે, સર્વ સામાન્ય વિશેષણો ભેડતાં હોવાથી જાણી થતી મુશ્કેલીનો આપેલ ચિતાર—છતાં તેમાંથી જેનો ઉદ્દેશ માતૃગોત્રના બળથી કરી શકાયો છે તેની આપેલ સમજૂતિ—લિપ્ત લિપ્ત સમયે કયા રાજાઓ, કયો ધર્મ પાળતા, તે મુદ્દો સમજાવી, તેમણે જ્યારે પરિવર્તન કરેલું ત્યારે કેવા સંયોગો હતા અને કેવી રીતે તેમને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવું પડ્યું હતું તેનો આપેલ ખ્યાલ—તે તે પ્રસંગે થયેલ ધર્મક્રાંતિને અંગે, પ્રજા ઉપર નીપજેલી અસરનું કરેલ વર્ણન—રાજકારણમાં થયેલ ક્રાંતિનું કિંચિદંશે આપેલ વર્ણન—છેવટે આ ક્રાંતિમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનાર ભગવાન પતંજલિની, અને તેવી જ રીતે બીજા પ્રખ્યાત થયેલા રાજકર્મચારી પં. આણુકચની, કરેલી સરખામણી—

શતવહનવંશ (આલુ)

ન્યાં આંધ્રવંશની સર્વ સ્થિતિ—નામાવળી, વંશાવળી ઇ. સર્વ વસ્તુ જ અંધારામાં પડેલી છે ત્યાં રાજપાટનાં સ્થાન વીશેની માહિતી રાજગાદીનાં સ્થાન પણ સંદિગ્ધ જ દેખાય તેમાં વિશે આશ્ચર્યજનક કાંઈ ન જ કહેવાય.

વળી આખા વંશનું આયુષ્ય અને તેને જે રાજકીય પલટામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે તે જોતાં પણ સહજ સમજી શકાય તેમ છે કે, તેને રાજપાટ વિશે અનેક રંગદંગ સહન કરવા પડ્યા હશે. તે વિશે અનેક સ્થાનો સૂચવાયાં છે. જેમાં કે દક્ષિણનાં પૈકલ્ય—પ્રતિષ્ઠાનપુર, જુન્નેર, સમુદ્રતટ ઉપર આવેલું સોપરકનગર, ચાંદા—ચંદા^૧ (વરાડ જલ્દો), નિઝામી રાજ્યમાં આવેલાં ચિતુર અને વરંચુલ તથા અમરાવતી^૨, અને મુંબઈ ઈલાકાની ઠેક દક્ષિણમાં આવેલ તુંગભદ્રા નદીના તટપ્રદેશમાં આવેલું વિજયનગર. આ પ્રમાણે છ સાત સ્થાનો લેખાયાં છે પરંતુ કયા અને કેમ સંભવિત છે તેનું વિવેચન કોઈ સ્થાન ઉપર ચર્ચાવું દેખાતું નથી માટે તે વિષય આપણે અત્ર અહણુ કરીશું.

મગધપતિ નંદબીજનનું મરણ (જુઓ પુ. ૧માં તેનો અધિકાર) મ. સં. ૧૦૦=ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૭માં નીપજ્યા બાદ, કોણુ મગધની ગાદીએ આવી શકે તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિતિ થયો હતો; કેમકે તેને પુત્રો તો લગભગ નવની સંખ્યામાં તે સમયે હૈયાત હતા. પરંતુ સૌથી મોટા બે અને સૌથી નાનો એમ મળી કુલ ત્રણ પુત્રો શદ્રાણી પેટે અને બાકીના છ ક્ષત્રિયાણી પેટે

જન્મ્યા હતા. મંત્રીમંડળે ક્ષત્રિયાણીગત્યાઓનો જ અધિકાર ગાદી ઉપર હોવાનું ઠરાવ્યાથી બે મોટા પુત્રો (તેમાં પણ મોટો શ્રીમુખ, અને બીજો કૃષ્ણ નામથી ઇતિહાસમાં જે આંધ્રપતિ તરીકે પ્રખ્યાત થયા છે તે) એ ફસણા લઈને મગધની હદ છોડી (ઉપરનો પરિચ્છેદ જુઓ) પિતાના રાજ્યની હદમાં અન્યત્ર વસવાટ કરી ભાગ્ય અજમાવવાનું ઉપાડી લીધું હતું. વિખ્યાયણ પર્વતની હારમાળા ન્યાં પૂર્વ દીશામાં પૂરી થઈ જાય છે તથા ન્યાં થોડાક સપાટ પ્રદેશ છે અને ન્યાં હાલ છોટાનાગપુરવાળો ભાગ આવેલ છે ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ તેઓ ઉતર્યા. તે સમયે તાજેતરમાં પાસેના કલિંગદેશ ઉપર રાજ ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો હતા. વળી ખારવેલની ઉમર પણ શ્રીમુખ કરતાં કેટલીએ નાની હતી(જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૫૨) તેમજ કલિંગ કરતાં મગધનું સામ્રાજ્ય વિસ્તારવંત હોવાથી શ્રીમુખને વિશેષ પ્રમાણમાં રાજ્યસંચાલનની તાલિમ મળી ગઈ હતી. આવાં અનેકવિધ સંયોગો પોતાની તરફેણમાં છે એમ માની, શ્રીમુખે ખારવેલની હદ ઉપર જ આક્રમણ લઈ જવાનું પસંદ કર્યું હતું (જુઓ હાથીગુંફા લેખ). પરંતુ ખારવેલ ગાદીપતિ હતા, એટલે વિશેષ સામગ્રીનો સ્વામી હતો જ્યારે શ્રીમુખ પોતે સ્થાન વગરનો અને એક કુમાર માત્ર જ હતો એટલે ખારવેલની સામે ટકી શક્યો નહોતો અને પાછા હડી હડીને વિખ્યાયણના દક્ષિણ પ્રદેશની સમાન લીટીએ, ઠેક નાસિક સુધી જતા રહેવાની ફરજ પડી હતી. પોતાના સ્વતંત્ર જીવનના આરંભના પ્રથમ પગથિયે જ આવો નિરાશામય અનુ-

(૧) આ રાહેર વરાડ જલ્દોમાં આવેલ વર્ધા અને પૈન નદીના સંગમ ઉપર આવેલ છે. રાજગાદીના એક સ્થાન તરીકે અમરાવતી પણ લેખાય છે (જુઓ નીચેની દીક્ષા નં. ૨) એટલે આ સ્થાન સાથે લેખવી દેવામાં આવ્યું દેખાય છે. નીચેની દીક્ષા નં. ૬ તથા ૮ સાથે સરખાવો.

(૨) અમરાવતી નામ લેવાય છે તેને વિદ્વાનોએ, મધ્ય-પ્રાંત-વરાડ જલ્દોમાં આવેલ અમરાવતી લેખવું છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક નથી.

તે અમરાવતી, જેનું સ્થાન ધનકટકના પ્રદેશમાં આવેલ છે (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૧૫૩માં તેનો અધિકાર) તે સમજવું

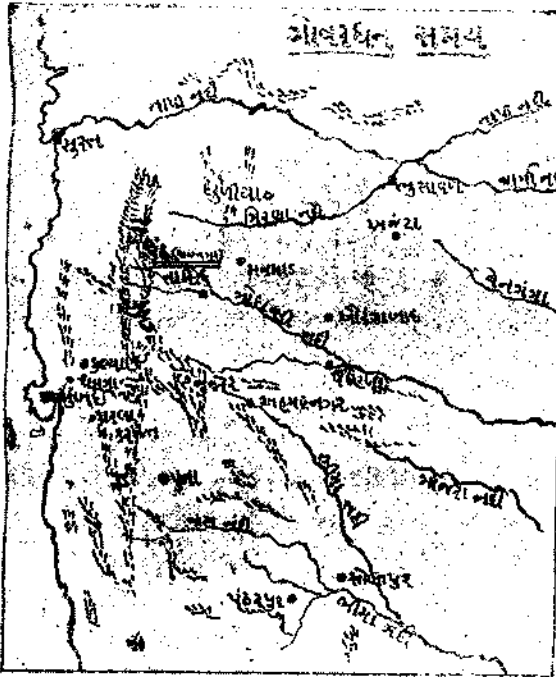
રહે છે. તેથી તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે.

(*) જેમ નં. ૧માં જણાવેલ ચંદા બે નદીઓના સંગમ ઉપરનું સ્થળ છે તેજ મિરાસે આ ચિતુરનું સ્થાન પણ ગોદાવરી અને પુરોહિત (પૈન અને પૈન નદીના સંયોગથી બનવા પામી છે)ના સંગમ ઉપર હોવાથી સંભાળ્ય સ્થાન તરીકેની ગણનામાં આવી ગયું હોય. ઉપરની દીક્ષા નં. ૧ અને નીચેની દીક્ષા નં. ૮ સાથે સરખાવો. તથા પુ. ૧, પૃ. ૧૫૭ ટી. નં. ૨૫ જુઓ.

(૩) શતવહન વંશીઓનું તીર્થધામ આ સ્થાને હતું (જુઓ આગળ પાંચમા પરિચ્છેદ નં. ૧૩નો લેખ).

ભવ મળવાથી, વિશેષ પ્રયત્ન કરવા અગાઉ કોઈકે સ્થાન ઉપર સ્થિત થવાની જરૂરિયાત તેને લાગી હતી. એટલે નાસિકવાળા પ્રદેશમાં જ પ્રથમ રાજપાટ સ્થાપી દીધું. સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તેને પૈંઠણ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

પૈંઠણ નામનાં બે સ્થાન આ પ્રદેશમાં આવેલ છે. એક ઔરંગાબાદ શહેરથી દક્ષિણે લગભગ ૨૫-૩૦

માઇલે આવેલ છે. તે Pyton તરીકે નકશામાં દર્શાવાયું છે અને ગોદાવરીના તીર પ્રદેશમાં જ આવેલું છે. પરંતુ ઔરંગાબાદ શહેર, નાસિકથી પૂર્વ દિશામાં લગભગ ૮૦-૧૦૦ માઇલે હોવાથી, Pyton ને પણ નાસિકની પૂર્વમાં લગભગ ૧૦૦ માઇલના અંતરે જ આવેલું ગણવું પડશે. ન્યારે ખીજું સ્થળ, Peint કહેવાય છે જે નાસિક જીલ્લામાં અને નાસિક શહેરથી

વાયવ્ય ખૂણે પંદર વીસ માઇલના અંતરે આવેલ છે. એટલે કે તેને નાસિકની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલું ગણી શકાય. મતલબ કે Pyton નાસિક શહેરની પૂર્વમાં છે અને Peint નાસિકની પશ્ચિમમાં છે. હાથી-ગુંફાના લેખમાં જણાવાયું છે કે, આ યુદ્ધમાં શ્રીમુખની પુંઠ ઠેક નાસિક સુધી પકડી હતી અને ત્યાં નાસી જવાની ફરજ પાડી હતી. એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે,

શ્રીમુખે જે આશ્રય લીધો હોય તો પૂર્વ દિશામાંથી આવતા આરવેલના હુમલાની સામી બાજુએ, એટલે નાસિકની પશ્ચિમે જ લીધો હોવો જોઈએ. મતલબ એ થઈ કે, શ્રીમુખે પોતાના રાજવંશની ગાદીના સ્થાન તરીકે મંગળાચરણમાં Peint ને પસંદગી આપી હતી. આ પૈંટને પૈંઠણ નામથી સામાન્ય રીતે વર્તમાનકાળે ઓળખવામાં આવે છે. ન્યારે પ્રાચીન સમયે તેને પ્રતિષ્ઠાનપુર નામથી સંબોધવામાં આવતું હતું. વળી આ શહેર ડુંગરાળ પ્રદેશમાં આવેલ હોવાથી તેમજ સુરક્ષિત હોઈને તથા ત્રિરશ્મિ જેવા પવિત્ર તીર્થધામની તળેટી જેવું હોવાથી રાજસ્થાન માટે વિશેષ યોગ્ય પણ હતું. ન્યારે પ્રચલિત માન્યતા નાસિકની પૂર્વે ૧૦૦ માઇલે આવેલ પૈંઠણ Pyton ને લગતી છે. Paithan (જુઓ કો. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૩૯, પારા ૪૮) on the Godāvari in the Nizām's

dominions the ancient Pratiṣṭhānpur is in Jain legend^૪ the capital of king Śālivāhana and his son Śakti-kumāra (§ 57, Nos. 1 & 3)નીકામી રાજ્યે, ગોદાવરી નદી ઉપર આવેલ પૈંઠણ, (જેને) જૈન દંતકથા-સાહિત્યમાં પુરાણું પ્રતિષ્ઠાનપુર (કહેલું છે તે) શાલિવાહન રાજાની અને તેના પુત્ર શક્તિકુમારની^૫ (જુઓ

(૪) જૈન દંતકથામાં પૈંઠણ-પ્રતિષ્ઠાનપુર લખ્યું છે તેટલું જાણ્યું છે પરંતુ કો. આં. રે.ના લેખકે જે સ્થાન હોવાનું ખાણ્યું છે તેવું વિધાન કઈ જૈનદંતકથામાં છે તે જણાવ્યું હોત તો વધારે ઉપયોગી થાત,

(૫) આ વ્યક્તિની ઓળખ માટે પાંચમા પરિચ્છેદ કો. આં. રે.ના સૂચિત સર્વ શિલાલેખો સંબંધી ચર્ચા કરી છે. ત્યાંથી નં. ૩ના નાસિક શિલાલેખે જોઈ લેવી.

પારા ૫૭, શિલાલેખ નં. ૧ અને ૩) રાજગાદિનું સ્થાન હતું. મતલબ કે હાલ પ્રવર્તી રહેલી પૈકણ (Pyton) વિશેની માન્યતા કરતાં, રાજધાનીનું શહેર પૈંક (Peint) હોવા વિશે વિશેષ શક્યતા જણાય છે. કદાચ સમુદ્રતટવાળા પ્રદેશમાં આવેલું સોપારા-સુપાર્ક નગર (જ્યાં પ્રિથ્વીશિનના નાના ખડક લેખના થોડા ભાગ મળી આવ્યો છે તે) પણ સંભવે છે. કાંઈ વિશેષ પૂરાવો નથી એટલે તેની વિચારણા છોડી દઈશું. કાંઈ સંશોધકને તે દિશામાં પ્રયાસ કરવો ઘટે તો કરી શકે તેટલા પૂરતું નામ દર્શાવ્યું છે.

જુનનેર તથા ચંદા અને ચિતુરનાં સ્થાન વિશે:— આદિ રાજા શ્રીમુખ અને તેના પુત્ર જૈતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના રાજ્ય દરમ્યાન (જેમાંથી કેના સમયે—તે વિષય તેમના વૃત્તાંતમાં ચર્ચાવામાં આવશે) વરાડ જીલ્લો અને મધ્યપ્રાંતવાળો પ્રદેશ જીતી લેવામાં આવ્યો હતો એટલું જ નહીં, પણ જ્યાંસુધી ઈ. સ. પૂ. ૧૯૦૦ના અરસામાં તે સમયના આંધ્રપતિ વિદર્ભપતિ પાસેથી શુંગવંશી સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે યુદ્ધમાં તે પ્રદેશ જીતી લીધો તથા સુલેહનામાની એક શરત તરીકે તે વિદર્ભપતિની કુવરી માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું ત્યાંસુધી, તે સવળો પ્રદેશ આંધ્રપતિના સ્વતંત્ર અધિકાર તળે જ હતો. આ ગાળો લગભગ અઢી સદીનો કહી શકાશે. ચંદા—ચંદાશહેર વરાડ જીલ્લામાં મોટું શહેર છે. વળી વર્તમાનકાળે જ્યાં અમરાવતી શહેર આવેલું છે તેની નજીકમાં જ તે આવેલું છે તેમ અમરાવતીને^૬ પણ આંધ્રપતિઓની જાહેજલાલી સાથે સંયુક્ત થયેલી વાંચવામાં આવે છે. ઉપરાંત આ ચંદાશહેર અને આંધ્રપતિઓનું સમૃદ્ધિયુક્ત ઉપરોક્ત અમરાવતી, એ બન્ને^૭ શહેરોનાં સ્થાન તથા ચિતુરનો

કિલ્લો, કે જે શહેર પણ આંધ્રપતિઓની એક સમયે રાજધાની હોવાનું મનાયું છે—આ સર્વે સ્થાનો એવી નદીઓના સંગમ ઉપર આવેલાં છે કે, જેઓના ઉચ્ચાર અને પરિસ્થિતિ જોતાં તે બન્નેની સંભાવના વિશે મિશ્રણ કરી દેવાયું હોય એમ સમજાય છે. તેમજ આ ત્રણે સ્થાનો, પ્રાચીન સમયથી જાણીતી અને પવિત્ર એવી ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી ઉપર—અથવા તેની શાખાઓ ઉપર—આવેલ હોવાથી પણ, કાંઈને કાંઈ પ્રકારે એક સ્થાન ખીજની જગ્યા પૂરવાને ઉપયોગી થઈ પડ્યું હોય એમ દેખાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, ચંદાશહેર કે ચિતુરના કિલ્લાને રાજગાદીના સ્થાન તરીકે સ્વીકારી લેવાને બહુ મજબૂત ટેકા મળતો હોય તેવી પરિસ્થિતિ નથી દેખાતી.

ચિતુર શહેર કિલ્લા યુક્ત સ્થાન હોઈને હજુ તેની શક્યતા રાજનગર તરીકે લેખી શકાય તેમ છે. પરંતુ તેને સમર્થન આપનારી અન્ય હકીકત જ્યાં સુધી મળી આવે નહીં ત્યાંસુધી તેનું સ્થાન શક્યતાની કક્ષાથી આગળ લઇ જવાય તેમ નથી. બાકી કિલ્લાને યુદ્ધસમયે બુદ્ધરચનાના એક—સ્થાન તરીકે લેખાવતાં તેનો હક્ક જરૂર ગણ્યારી શકાશે. બનવા જોગ છે કે ઈ. સ. પૂ. ૫૭માં અવંતિપતિ એવા શકપ્રગના જે સરદારને શકારિ વિક્રમાદિત્યે પરાજય (જુઓ પુ. ૪ માં તેના વૃત્તાંતે) પમાડ્યો હતો તથા જેણે, આ વિક્રમાદિત્યને યુદ્ધમાં મદદ કરી પોતાને હરાવવામાં મુખ્ય ફાળો મેંધાવનાર આંધ્રપતિ (જુઓ અરિષ્ટકર્ણના વૃત્તાંતે)ની પૂંક પકડી હતી અને જેણે જંગલાચ્છાદિત પ્રદેશમાં સામનો કર્યો હતો પરંતુ પોતાનું મરણ થયું હતું તેની સાથેનાં યુદ્ધનું સ્થાન આ ચિતુરકિલ્લો કે આસપાસનું

(૬) કયું અમરાવતી ? વરાડ જીલ્લાનું કે અન્ય કોઈ સ્થળ તે નામનું હતું. આ માહિતી મેળવવાની કડાકુટમાં જીતાર્થી સિવાય, કાચી દેવાયું લાગે છે કે તે વરાડનું જ હોઈ જોઈએ. (વિશેષ માટે જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૧૦)

(૭) ખરી રીતે ચંદા અને અમરાવતી તે બે શહેરોનું નહીં, પરંતુ રાજપાટ તરીકે જે એક અન્ય નગરની સંભાવના લેખાય છે તે ચિતુર નામના શહેરનું સ્થાન અને

ચંદાનું સ્થાન, નદીઓના સંગમ ઉપર છે; પરંતુ ખરી વસ્તુસ્થિતિ શોધખોળને અંગે જ્યાંસુધી કળાઈ ન હોય ત્યાં સુધી, એકબીજા સ્થાનને રાજપાટ તરીકે ગણી લેવાની શક્યતાને લીધે જ આ પ્રમાણે બન્યું દેખાય છે.

(૮) ઉપરની ટીકા નં. ૧ તથા * વાંચો. બન્ને સ્થાનમાં પૈન, વૈન, (પૈનગંગા, વૈનગંગા) તેમજ પૈન અને વૈનથી યુક્ત બનેલી પુરોહિત.

હોમ. શકારિ વિક્રમાદિત્યની કુમકે જનાર આંધ્રપતિ અરિષ્ટકર્ણની આંક સંખ્યા લગલગ સોળમી છે. આંધ્રપતિ ચોથાથી માંડીને સોળ સુધીના રાજ્ય અમલે ઈ. સ. પૂ. ૪૭૫ થી ઈ. સ. પૂ. ૪૭ સુધીના ત્રણસો વર્ષમાં ઉત્તરોત્તર દેશવૃદ્ધિ વધતી જ ચાલી હતી. અલખત, વચ્ચે થોડાંક વર્ષ જ્યારે ક્ષહરાટ જુમક અને નહપાણનો અમલ ચાલતો હતો ત્યારે—આંધ્રપતિઓને પોતાના રાજપાટનું સ્થાન, પૈંડપ્રદેશ—દક્ષિણ હિંદનો પશ્ચિમ ભાગ છોડી દઇને, પૂર્વભાગમાં હઠી જવું પડ્યું હતું.^૯ આ થોડાં વર્ષોના સમય બાદ કરતાં, દક્ષિણ હિંદના સર્વ ઉત્તરપ્રદેશમાં આંધ્રપતિઓનું જોર જ જમી પડ્યું હતું. એટલે પોતાના રાજ્યપ્રદેશમાંના ચિતુરકિલ્લા જેવા સુરક્ષિત સ્થળે તેઓ દુશ્મનને હંકાવવાને સામનો કરે તે બનવા થોડ્ય જ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ થાય છે કે, ચિતુરનો કિલ્લો તે રાજગાદીનું સ્થાન મંજવતું નથી પરંતુ લશ્કરી નજરે એક ઉપયોગી કેંદ્રજ સંભવે છે.

જેમ ચિતુરનું સમગ્રય છે તેમ જુન્નેરનું સ્થાન પણ તે જ પ્રકારનું લાગે છે. વિશેષમાં કદાચ બનવા થોડ્ય છે કે તે રાજપાટ થવાને લાયકવંત બન્યું જાય હોય. કેમકે, ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ની આસપાસ, અવંતિપતિ નહપાણ, તેના જામત્ર રૂષભદેવ તથા મહા-મંત્રી અયમે, તે સમયના આંધ્રપતિ સાથે વારંવાર યુદ્ધ ખેડી તે પ્રદેશનો કબજો મેળવવાને તનતોડ મથામણ કરી હતી એમ શિલાલેખી સાબિતી મળે છે. પરંતુ પૈંડ અને જુન્નેર ઉભયની નિકટતાનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એવા વિચાર ઉપર અવાય છે કે, જો રાજનગર તરીકે જુન્નેરનો સ્વીકાર થયો હોય તો, જેમ યુદ્ધમાં શિકરત પામતો એક પક્ષ પાછો હઠતો હઠતો પોતાના સ્થાન તરીકે, નજીકનું સુરક્ષિત સ્થાન

પસંદ કરી શકે છે તેમ, તે સમયના આંધ્રપતિએ, આ ક્ષહરાટ પ્રજાના સરદારો સાથેના છ વર્ષના યુદ્ધ દરમ્યાન (જુઓ પુ. ૩. નહપાણનું જ્ઞાત જેના શિલાલેખોમાં ૪૦-૪૧ અને ૪૬ ના આંકો માલુમ પડ્યા છે) આ પ્રદેશમાંના બિન્ન બિન્ન સ્થળોનો આશ્રય લીધો હોય. તથા આવાં કારણને લીધે જ વિજેતા પક્ષોને યુદ્ધની જીતના સ્મારક તરીકે જુન્નેર, કન્હેરી ઇ. સ. થોડાંક સમયના શિલાલેખ ઉભા કરાવવાના પ્રસંગો સાંપડ્યા હોય એમ ધારી શકાય. વિશેષ અધ્યયનથી એમ સમજાયું છે કે, જુન્નેર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ જીતવા માટે નહપાણના સમયે આંધ્રપતિઓ સાથે જે યુદ્ધ ખેલાયાં છે, તે રાજપાટનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા કે તેવાં અન્ય રાજકીય કારણસર નહોતાં જ; કેમકે (૧) તે સમયે જમીન મેળવવાનો લોભ એટલા બધા પ્રમાણમાં કે રણસંગ્રામ કરી મનુષ્યસંહાર વાળવા માટે ઉપયુક્ત થયો નહોતો (૨) વળી તે પ્રદેશમાં આંધ્ર-પતિઓનું રાજપાટ નહોતું. તેટલા માટે માનવું રહે છે કે ત્યાંથી તેને ખસેડીને ક્યારનુંએ પૂર્વભાગમાં, કૃષ્ણા ઉર્ફે ખેના નદીના, કટક એટલે પાણીથી વર્તુલાકારે ઘેરાઈ જતા એવા, ખેન્નાકટક પ્રદેશમાં લઈ જવામાં આવ્યું હતું. નહપાણની લડાઈનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ના અરસાનો છે જ્યારે ખેનાકટક પ્રદેશમાં રાજધાની તો ગૌતમીપુત્ર યમશ્રી શાતકરીણના જ સમયે કે તેના અને રાણીનાગનિકાના પુત્ર મલ્લિકશ્રી શાતકરીણના સમયે એટલે કે ઈ. સ. પૂ. ૪૧૪ થી ૩૬૦ સુધીના અરસામાં લઈ જવામાં આવી છે. તે પ્રદેશમાંથી તે રાજના સિદ્ધાંતો^{૧૦} પણ મળી આવે છે, જે આ પ્રમાણે જ સ્થિતિ હોય તો આંધ્રપતિઓ સાથેના નહપાણના યુદ્ધોને રાજકીય સ્વરૂપ આપી શકાય નહીં. તેમજ

(૯) રાણીશ્રી બળશ્રીએ પોતે કોતશવેલ શિલાલેખમાં, પોતાના કૂળને લાગેલ ક્લક તેણીના પુત્રે ધોણ નાંખ્યાનું જણાવ્યું છે તે આ હઠી જવાના પ્રસંગને મનાવાયો છે.

(૧૦) C. A. I by Cunningham pp. 108:—
So far as my experience goes, all the coins of Andhras are found in Eastern India,

round about Amravati, while all the “Bow and Arrow” coins come from Western India
—મારો અનુભવ એમ કહે છે કે, આંધ્રવંશી સિક્કાઓ પૂર્વ હિંદમાં અમરાવતીની આસપાસથી મળી આવ્યા છે જ્યારે તીરકામકાંવાળા સર્વ સિક્કાઓ પશ્ચિમ હિંદમાંથી મળી આવ્યા છે: આ કથનથી નીચેની હકીકતો સાબિત થઈ જાય છે.

રાણીશ્રી બળશ્રીએ શિલાલેખમાં કાતરાવેલ પોતાના કુળને લાગેલ કલંકને તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ એ ધોધ નાંખ્યાના પ્રસંગને જે રાજકીય રંગે રંગ્યો છે તે પણ વાસ્તવિક નથી. (સરખાવો પંચમ પરિચ્છેદે શિલાલેખ નં. ૧૪ ની હકીકત). પરંતુ જેમ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતે ધાર્મિક કારણસર શિલાલેખે કાતરાવ્યાનું પુરવાર થઈ ગયું છે, તેમજ ચણ્ણવંશી ક્ષત્રપો જે પ્રમાણે જસદણ, મુળવાસર અને જુનાગઢ મુકામે (જુઓ પરિચ્છેદ છઠ્ઠા શિલાલેખો નં. ૩૮ થી ૪૨) સ્વધર્મેનાં તીર્થસ્થળો પ્રત્યે પ્રેમભાવ બતાવી-ત્યાં ધાર્મિક કાર્યો કર્યાના ઉલ્લેખ કરતા ગયા છે, તેમ પ્રિયદર્શિન અને રૂદ્રદામનના સમયની મધ્ય ગાળે થયેલા એવા આંધ્રપતિ અને નહપાણવચ્ચેનાં યુદ્ધના કારણમાં પણ, રાજદારી કરતાં ધાર્મિક કારણ હોવાની ગંધ હોવાનું વિશેષ મનાય છે જે આગળના પંચમ પરિચ્છેદે શિલાલેખ નં. ૧૩ના વર્ણનથી અને તેની ટીકાઓમાં આપેલ સ્પષ્ટિકરણથી સાબિત થઈ જાય છે. મતલબ કે, તેમના તે સમયના યુદ્ધમાં રાજકીય હેતુ નહોતા; તેથી રાજપાટ છોડવું પડ્યાને અને કલંક લાગ્યાની હકીકતને સંબંધ નથી; તેજ પ્રમાણે જુનનેરઉપર રાજનગરના સ્થાન તરીકે કોઈ સમયે પસંદગી ઉતરી પડી હોય એમ પણ માનવાને કારણ નથી.

નિર્દિષ્ટ કરેલ છ સ્થાનમાંથી બાકી રહેતા વરંગુળ અને અમરાવતીને હવે વિચાર કરીએ-પુ. ૧ માં ૧૧ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જ્યાં કૃષ્ણાનદી બંગાળ ઉપસાગરને મળે છે ત્યાં તેના મુખથી-લગભગ ૨૫ માઈલ ઉપર અને જ્યાં હાલ બેઝવાડા નામનું

ગામ આવેલું છે ત્યાંથી—આગળ, પ્રાચીન સમયે વાણિજ્યમાં મોટું ધીકતું એક બંદર આવેલું હતું. કૃષ્ણા નદીનું બીજું નામ વેણુ-બેન્ના છે, અને તેના તટ પ્રદેશમાં આ નગર આવેલું હોવાથી તેનું નામ બેન્નાતટનગર પડ્યું હતું. તેમજ તેની આસપાસનો પ્રદેશ આ બેન્નાનદીના જળથી સંતોષાતો રહેતો હોય તે ભૂમિને બેન્નાકટકના નામે ઓળખવામાં આવતી હતી; વળી ત્યાંની જમીન અતિ ફળદ્રુપ હોઈને ધન, ધાન્યના ભંડારરૂપ હોવાથી તેને ધનકટક-ધાન્યકટકનો પ્રદેશ પણ કહેવામાં આવતો હતો. ઉપરાંત આ ધાન્ય કટકના પ્રદેશમાંથી અત્યારે ખોદકામ કરતાં જે મઠ-વિહાર અને ચૈત્યોનાં અવશેષો મળી આવતાં રહ્યાં છે તે ઉપરથી તે સ્થાનઉપર પ્રાચીન સમયે કોઈ મોટીનગરી આવી રહી હોવી જોઈએ તેની ખાત્રી પણ મળતી જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ખોદકામથી મળેલાં અવશેષો પણ આપણા અનુમાનને સમર્થન આપતાં જણાય છે. મગધપતિ બિંબિસાર પોતે ગાદીએ આવ્યો તે પૂર્વે બેન્નાતટનગરમાં જ બે ત્રણ વર્ષે (ઈ. સ. પૂ. ૫૮૨-૩) કુમારાવસ્થામાં આવીને રહ્યો હતો, તેમજ કલિંગપતિ સમ્રાટ ખારવેલે પોતાના રાજ્યકાલે ૧૩ મા વર્ષે (ઈ. સ. પૂ. ૪૧૬) મહાવિજય^{૧૨} નામે પ્રાસાદ ૩૫ લાખનો દ્રવ્ય ખર્ચ કરીને બંધાવ્યો હતો (જુઓ. પુ. ૪ માં તેનું વર્તાત). તે ઉપરથી ફલિત થાય છે કે ઈ.સ.પૂ.ની છઠી અને પાંચમી સદીમાં બેન્નાતટનગર તેની જહોજલાલીની પરિકાષ્ટા ભોગવી રહ્યું હતું. તેમ આંધ્રપતિઓનો-બીજાથી સોળમા સુધીનો-સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૧૫ થી ઈ. સ. પૂ. ૫૦ સુધીનો નોંધાયો છે. વળી ખારવેલના રાજ્યનો અંત

(૧) અમરાવતી સહેર પૂર્વદિશમાં આવ્યું છે, નહીં કે મધ્યપ્રાંતમાં કે વરાહમાં.

(૨) આંધ્રવંશના આદિ પુરુષ કે જોણે તીરકામકાનું ચિન્હ વાપર્યું છે તેનું રાજ્ય કેવળ પાશ્વમ દિશમાં જ મર્યાદિત થઈ રહ્યું હતું.

(૩) આદિપુરુષના પછીના રાજ્યોએ તે ચિન્હનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેમના સિકાઓ પૂર્વદિશમાંથી સઘળા મળી આવે છે એટલે તેમનું રાજપાટ અમરાવતી નગરની

આસપાસના પ્રદેશમાં થયું હતું.

વિશેષ હકીકત માટે આજ પારિશ્રદે આગળ જુઓ.

(૧૧) જુઓ મજકુર પુસ્તક પુ. ૧૬૨ તથા ટીકા નં. ૩૭.

(૧૨) કા. આં. રે.માં આપેલું ૪૫ શિલાલેખનું વર્ણન આપણે પરિચ્છેદ પાંચમામાં ઉતાર્યું છે તે વાંચો એટલે ખાત્રી થશે-વસિષ્ઠીપુત્ર સ્વામિ શ્રી પુલ્કમાવી records a gift to the Amravati Tope (line 2; મહાચૈત્ય = the great chaitya).

ઈ. સ. પૂ. ૩૯૨માં અને તેના વંશનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૩૬૦ આસપાસમાં આવ્યો છે. તેથી માનવાને કારણ મળે છે કે તે બેની વચ્ચેના ૩૦-૩૨ વર્ષના ગાળામાં જ તે પ્રદેશ ઉપર મૌર્યવંશી સમ્રાટોની સત્તા સ્થપાઈ હતી. પરંતુ જ્યારે સમ્રાટ બિંદુસારના રાજ્યકાળે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૪૭ ની આસપાસ ખળવા જમાવીને દક્ષિણદિશની અનેક સત્તાઓ સ્વતંત્ર થઈ બેઠી હતી તે અરસામાં દક્ષિણના આંધ્રપતિઓએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર અતિ વિપુલપણે વિસ્તારી મૂક્યો હતો અને આવડા મોટા વિસ્તારવંત સામ્રાજ્ય ઉપર હકુમત ભોગવવાને ઠેઠ પશ્ચિમના ભાગમાં—પૈકમાં—રાજગાદી રાખવા કરતાં, પૂર્વના ભાગમાં તેવું જ કોઈ જગ્યાએ મોટું, વેપારમાં આગળ પડતું, ખીલતું અને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાવાળું નગર મળી આવતું હોય તો ત્યાં રાજગાદી ફરવી નાંખે, અથવા તો વર્ષનો અમુક કાળ ત્યાં બેઠક રાખે તો તે તદ્દન યોગ્ય કહેવાય. એટલે સાબિત થાય છે કે, આંધ્રપતિઓની રાજધાની તરીકે અમરાવતીનું જે નામ લેવાયું છે તે વરાહ પ્રાંતમાં આવેલું વર્તમાન અમરાવતી નદી^{૧૩} પશ્ચિમ બેઠવામાં નજીક જે અમરાવતી^{૧૪} નામનું ગામકું આવેલું છે તે અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ, જે પ્રાચીન સમયે બેન્નાકટક (વર્ણન માટે પુ. ૧, પૃ. ૧૫૦-૬૨ જુઓ) કહેવાતો તથા જેનું મુખ્ય શહેર બેન્નાતટનગર હતું તે પ્રદેશ ગણાતો હતો. વળી આ પ્રદેશમાંથી અનેક આંધ્રપતિઓના સિંહાસનો મળી આવે છે તે હકીકતથી પણ આપણા આ વર્ણનને પ્રમાણિક ટેકા મળતો રહે છે એમ નિર્વિવાદિતપણે કહી શકાશે. મિ. વી. એસ. ખખલે નામના વિદ્વાને જ. બો. બ્રે. રા. એ. સો. સન ૧૯૨૮ (નવી આવૃત્તિ) પુ. ૩માં શતવહન વંશની હકીકતને લગતો લગભગ ૫૦ પૃષ્ઠનો એક મોટો લેખ લખ્યો છે. તેમાં તેમણે જ. બે. કુબેલિ નામના વિદ્વાને લખેલ એન્શન્ટ હિસ્ટરી ઓફ ધી ડેક્કન નામે પુસ્તકનો

મત ટાંકી બતાવ્યો છે કે G. J. Dubrevil remarks in his Ancient History of the Deccan. "When the Kshaharatas occupied North Deccan, the capital of the Satavahanas was probably Amaravati on the lower course of the Krishna—ક્ષહરાટોએ જ્યારે દક્ષિણ દિશનો ઉત્તર ભાગ જીતી લીધો હતો ત્યારે શતવહનવંશી રાજાઓની રાજગાદી, સોવસા કૃષ્ણા નદીના મુખ પાસે આવેલી અમરાવતી નગરી હતી". એટલે કે મી. કુબેલીલના મત પ્રમાણે નહપાણ ક્ષહરાટે અને તેના જમાઈ રૂષભદત્ત તથા મહાઅમાત્ય અયમે શતવહન વંશીઓને હરાવ્યા હતા તે બાદ, આ શતવહન રાજાઓનું રાજપાટ અમરાવતી નગરે લઈ જવામાં આવ્યું હતું. અને આ અમરાવતીનું સ્થાન કૃષ્ણા (બેન્ના) નદીના મુખની લગભગ આવેલું છે. ડો. બાહ દાજી (જ. બો. બ્રે. રા. એ. સો. પુ. ૮, પૃ. ૨૩૯) જણાવે છે કે, Padumavi is called Naravara—swami (a new king) & he has also the title of the swami of Bennakataka...Bennakataka is I (Dr. Daji) believe identical with Warrangul, the capital of the Teligana or Andhra = પદુમાવીને નરવર-સ્વામી (નવો ભૂપતિ) તરીકે ઓળખાવાય છે. વળી તેને બેન્નાકટકના સ્વામિનું બિરૂદ પણ મળેલ છે—મારી (ડો. દાજી) ધારણા પ્રમાણે તેલીંગણ અથવા આંધ્રની રાજધાની વરગુલ (જે કહેવાય છે) તે જ બેન્નાકટક છે.

વળી જનરલ ક્રનિંગહામ પોતાના કોઇન્સ ઓફ ઇન્ડિયા નામે પુસ્તકમાં પૃ. ૧૦૮ ઉપર લખે છે કે, All the coins of Andhras are found in Eastern India round about Amravati while all the Bow and Arrow coins

(૧૩) ઉપર ટીકા નં. ૧૦માં ટાંકેલું સર ક્રનિંગહામનું કોઇન્સ ઓફ ઇન્ડિયાના પૃ. ૧૦૮વાળું વાક્ય જુઓ.

(૧૪) જુઓ નીચેનો પારિચાઈ તથા ઉપરની ટીકા નં. ૧૨ સરખાવો.

come from Western India=આંધ્રપતિઓના સર્વ સિક્કાઓ પૂર્વહિંદમાં અમરાવતીની આસપાસમાંથી જ મળી આવે છે જ્યારે તીર અને કામડાવાળા સમુદ્રના સિક્કાઓ પશ્ચિમ હિંદમાંથી મળી આવે છે.” આમાંના બીજા શબ્દો ઉપર ટીકા કરવાનો અવકાશ નથી. પરંતુ એટલું સાફ જણાય છે કે અમરાવતી નગર હિંદના પૂર્વ લાગમાં આવ્યું છે અને ત્યાં આગળથી આંધ્રપતિઓના સિક્કા મળી આવે છે એટલે આ નગર તેમના રાજઅમલમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યું હતું.

આ કથનથી અમરાવતીના સ્થાન સંબંધી આપણી માન્યતાને સમર્થન મળતું કહી શકાશે. પરંતુ તે કેટલો કાળ સુધી રાજનગર તરીકે ટકી રહેવા પામ્યું હતું તેના સમય પરવેનો જ તકાવત છે. તેમના મત પ્રમાણે નહપાણના સમય બાદ એટલે ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ના અરસામાં અમરાવતી નગરે રાજગાદી લઈ જવામાં આવી હતી જ્યારે આપણા મતે મહાનંદના સમયે ઈ. સ. પૂ. ૪૧૫ના અરસામાં કે છેવટે સમ્રાટ બિંદુસારના રાજ્ય અમલે ઈ. સ. પૂ. ૩૪૭ની આસપાસના સમયથી તેમની ગાદી આ સ્થાને આવ્યાનું સમજાયું છે. આ બે માન્યતામાં કઈ વિશેષ વજનદાર છે તે વિષય અત્યારે અસ્થાને છે. પરંતુ આગળ ઉપર, આંધ્રપતિઓનું વૃત્તાંત લખતી વખતે તેની ચર્ચા જરૂર કરવામાં આવશે.

હવે સવાલ એ રહે છે કે, વરગુલ રાજનગર હતું કે અમરાવતી ઉર્ફે બેન્નાતટનગર રાજપાટ હતું. બંનેનાં સ્થાન જોતાં બંને તે કાર્ય માટે લાયક છે. વરગુલની તરફેણ કે વિરૂદ્ધ જનારી કોઈ દલીલ કે પુરાવા અમારી પાસે નથી એટલે તે બાબતમાં વિશેષ બોલવા જેવું રહેતું નથી.

વિજયનગર બાબતમાં જણાવવાનું કે, આંધ્ર સામ્રાજ્યની જ્યારથી પડતી આવવા માંડી હતી— એટલે કે અવંતિપતિ ચળ્લુ અને તેના પૌત્ર રૂદ્રામને આ આંધ્રપતિઓ પાસેથી દક્ષિણનો ધણો ભાગ છૂતી લીધો હતો ત્યારથી, એટલે કે તે વંશના સત્તાવીશમાં નૃપતિ પુલોમાવી ત્રીજાના સમયથી અને ઈ. સ. ૧૪૩

બાદ, તેઓને હઠી જઈ તુંગભદ્રાનદીની આસપાસ વસવાની જરૂર પડી હતી, તે સમયે ત્યાં રાજગાદીની સ્થાપના કરવી પડી હતી.

આખી ચર્ચાના સાર એ થયો કે, આંધ્રપતિના લગભગ ૭૦૦ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ રાજઅમલમાં, ગાદીનાં સ્થાન તરીકે મુખ્યપણે ત્રણ સ્થાને જ હિરસો પુરાવ્યો છે. શરૂઆતમાં પૈઠ (પૈઠ્ણ), તે બાદ વરગુલ-અમરાવતી, અને છેવટે વિજયનગર; તેમાં પૈઠ અને અમરાવતીએ સામ્રાજ્યની નહોળલાલીના પલટા પ્રમાણે રાજપાટનું સ્વરૂપ પણ બદલાવ્યા કર્યું હશે તેવું સમજાય છે, જ્યારે વિજયનગરે તો માત્ર આધમતી દશામાં જ પોતાનું જીવન પૂરું કર્યું લાગે છે.

ભારતીય ઇતિહાસના પટ પર અનેક રાજવંશીઓ યર્થ ગયા છે. પરંતુ આ શતવહનવંશીઓમાંનો કયો

રાજા કેટલામો હશે અને તેને રાજાઓની ઓળખ- અને બીજાને શો સંબંધ હશે તે ખમાં પડતી શોધી કાઢવું જેટલું મુશ્કેલ બની મુશ્કેલીઓ રહ્યું છે તેટલું કોઈ અન્યવંશી વિશે રાજાઓના સંબંધમાં બન્યું નથી.

તેનાં બે ત્રણ મુખ્ય કારણો છે. એક તો આ રાજાઓએ જે જે શિલાલેખો કાતરાવ્યા છે કે સિક્કાઓ બનાવરાવ્યા છે તેમાં સર્વેએ પોતાનું વ્યક્તિયુક્ત નામ જ આપેલ નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં, પોતાની જનેતાના ગોત્રની જ માત્ર ઓળખ આપીને અને બહુ તો તે સાથે પોતાના વંશની ઓળખ જે શતવહન કે શાતકરણિ તરીકે નોંધાઈ છે તે શબ્દના નામનો ઉલ્લેખ કરી બતાવીને આપી છે; જેમકે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી, વંશિષ્ઠપુત્ર યજ્ઞશ્રી, ઈ. ઈ. અથવા તેથી વિશેષ ઓળખ કયાંક અપાઈ હોય તો ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ; જ્યારે રડયાખડયા એકાદ બે કિરસામાં તેઓએ પોતાની ઓળખ આપવા માટે કોઈક પ્રકારનું ઉપનામ કે બિરૂદ જોડી બતાવ્યું છે; જેમકે વિલિવયકુરસ અને પુલુમાવી શાતકરણિ. પરંતુ વાચકવૃંદ સમજી શકશે કે, ૩૫-૪૦ જેટલાં પુરૂષોને આવાં સામાન્ય વિશેષણો કે શબ્દો વડે એકબીજાથી નિશ્ચયપણે પારખી કાઢવા અતિકઠિન કાર્ય છે. આ

પ્રમાણેની ઝાળખપ્રથામાં, મુશ્કેલીનું એક મુખ્ય કારણ છે. બીજું કારણ, તેમના સમસમયી જે અન્ય વ્યક્તિઓ અન્ય પ્રદેશ ઉપર રાજકર્તા હોવાનું જણાવાયું છે તેમના સમય પરત્વે કાંઈ નિશ્ચિત થઈ શકાયું નથી; તે છે; જેમકે નહપાણુ, રૂપભદ્રે વગેરેએ જે શાતકરણી સાથે યુદ્ધ ખેલ્યાં છે તેમના સમયનો આંક ૪૦ થી ૪૬ માત્ર જણાવાયો છે. પરંતુ કેટલો સંવત છે તેનું ધોરણ નક્કી કરાયું નથી. કલ્પનાથી ગોઠવી શીકું છે કે તે શકનો સંવત હશે જેથી તેને ઈ. સ. ૭૮+૪૦=ઈ. સ. ૧૧૮ ના અરસાનો ગણી કાઢ્યો છે. જ્યારે ખરી રીતે તેનો સમય (જુઓ પૃ. ૩ માં નહપાણુનું વૃત્તાંત) ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ છે એટલે કે, કલ્પનાથી ગોઠવેલ સમય કરતાં લગભગ સવાખસો અઢીસો વર્ષ પૂર્વેનો છે. તે જ પ્રમાણે ચળણ અને ખારવેલના સમય પરત્વે બન્યું છે. ચળણ સાથે જોડાયેલ આંક ૪૨-૫૨ અને તેના પૌત્ર રૂદ્રામન સાથેનો આંક ૭૨ છે. તેને પણ શક સંવત માની લઈ ૭૮+૪૨=ઈ. સ. ૧૨૦ નો કાળ હોવાની ગણતરી કરવાઈ છે, જ્યારે ખરી રીતે તેનો સમય ૧૦૩+૪૨=ઈ. સ. ૧૪૫ નો છે (જુઓ પૃ. ૪). તેવી જ રીતે ખારવેલની બાબતમાં પણ બનવા પામ્યું છે. તે તો જૃહસ્પતિમિત્ર અને રાજા શ્રીમુખનો સમકાલીન હોવા છતાં, આ જૃહસ્પતિમિત્રની ઝાળખનો ક્યાંય પત્તો ન લાગવાથી, જૃહસ્પતિ તે પુષ્યનક્ષત્રનું બીજું નામ છે, માટે જૃહસ્પતિમિત્ર તે પુષ્યમિત્ર છે એમ ઠરાવી, શુભવંશી પુષ્યમિત્રનો સમય જે ઈ. સ. પૂ. ૧૮૦ આસપાસનો છે, તે આ ખારવેલનો અને શ્રીમુખનો ઠરાવાયો છે. પરંતુ આ કલ્પના કેટલે દરજ્જે ભ્રમણાનનક છે તે પુષ્યમિત્ર (જુઓ પૃ. ૩) અને ખારવેલનાં વૃત્તાંતે (જુઓ પૃ. ૪) આપણે સાબિત કરી બતાવ્યું છે. મતલબ કે ખારવેલનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૨૬નો છે. આ ઉપરથી જણાશે કે તેના સમયની બાબતમાં પણ લગભગ અઢીસો વર્ષની ભૂલ કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે મુશ્કેલીનું બીજું કારણ થયું. ત્યારે ત્રીજું કારણ શિલાલેખોના ઉકેલમાં થતી ગલતીનું છે. આ કારણ સ્વભાવિક છે. પરંતુ કેટલીક વખત તો ઉકેલ

લગભગ બરાબર હોવા છતાં, તેનું જોડાણ કરવામાં આગળ પાછળનો સંબંધ વિચારાયા વિના જ ચોક્કું ખેસારી દેવાયું હોય છે. જેમકે રૂદ્રામને પોતાની પુત્રીને શાતકરણી રાજાને પરણાવી હતી. આ વાત કેવી રીતે મૂળમાં પાયા વિનાની જ હોઈને હાસ્યાસ્પદ બની રહેલ છે તે આપણે પૃ. ૪ પૃ. ૨૧૨-૧૩ માં સમજાવી ગયા છીએ તથા પરિચ્છેદ પમાં લેખ નં. ૧૭ માં સમજાવ્યાં છે એટલે વિશેષ વિવેચનની અત્ર નર રહેતી નથી.

ઉપર પ્રમાણે મુખ્ય લેખી શકાય તેવાં ત્રણ કારણોમાંનું એકાદ, તો તે વંશના રાજાઓએ જ પૂરેપૂરું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવેલું નહીં હોવાને પરિણામે બનવા પામ્યું છે, જ્યારે બીજાં બે, ન્યૂનાધિકપણે સંશોધન કરતાં આપણે બતાવેલી ઉતાવળને બીધે તેમજ વૈદિક અને ઐશ્વર્ય સાહિત્યનો જ આધાર લઈને આપણે આગળ વધ્યે ગયા છીએ પરંતુ તે સમયનું ત્રીજું સાહિત્ય—જૈન હતું તેની કેવળ અવગણના જ કરી રહ્યા છીએ તેને બીધે બનવા પામ્યાં છે. આ કથનની સત્યતા તે રાજાઓનાં સિક્કાચિત્રો ઉપરથી આપણને મળી આવે છે. જેમકે વઢસતશ્રી શાતકરણી, વિલિવયકુર શાતકરણી, માદરીપુત્ર શાતકરણી, ચૂટકાનંદ અને મૂળાનંદ ઈ. ના સિક્કાઓ જોતાંવેત તેમને પ્રાચીન સમયના હોવાનું દેખાય છે છતાં કદાચ કાઢેલ સમયની ગણતરી સાથે મેળવવા જતાં તે સર્વ અસંગત જણાયું છે. પરંતુ જૈન સાહિત્યની મદદ લેવાથી અમે તો કેવળ ઇતિહાસકાર અને લેખક તરીકેની નિષ્પક્ષ-વૃત્તિથી જ કામ લીધે ગયા છીએ, છતાં પૂર્વબદ્ધ વિચારોના અભ્યાસીઓને પોતાના પૂર્વગ્રહ હોવાને બદલે તેમાં જૈનધર્મ અત્યે અમારું પક્ષપાતપણું દેખાયું છે. જે સ્થિતિ સાબિત થાય તે ખરી અમને તે માટે અફસોસ કે દિલગીરી ઉપજતી નથી. અમારે તો ફરજ જ બળબે જવાની છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સર્વ કથનને ચારે તરફથી વિચારી જોતાં જે અમુક અનુમાન ઉપર આધારે ચલાય છે તે ભલે અત્યારની સ્થિતિમાં અનુમાન રૂપે જ ગણ્યો તો રહે છતાં કાળ ગયે તે નિશ્ચયરૂપે અને ખરી હકીકત

રૂપે જ ટકી રહેશે એમ અમારું અંતઃકરણ કહે છે.

ઉપરના પારિત્રાકમાં જણાવાયું છે કે, શાતકરણી રાજ્યોએ પોતાને મુખ્યપણે માતૃગોત્રથી ઝોળખાવેલ હોવાથી તેમને એકબીજાની માતૃગોત્રની ઝોળખથી મળેલી મુશ્કેલીઓ અનુભવવી પડે છે.

સહાય છતાં તેમાંથી જો અમુક સિદ્ધાંત ઉપજવી કઢાય અને તે સિદ્ધાંતને આશ્રયીને કામ લેવામાં આવે તો, માતૃગોત્રની ઝોળખ પણ કેટલેક અંશે આપણને આપણા કાર્યમાં મદદરૂપ નીવડી શકે એમ દેખાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી. અત્ર તે કેવી રીતે બનવા પામ્યું છે તે હકીકત, ન્યારે ગોત્રનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે ત્યારે સાથે સાથે અત્યારે, વિચારી લઈએ.

જેમ વર્તમાનકાળે બનતું આવે છે તેમ પ્રાચીન સમયે પણ એ નિયમ પળાતો હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે, કે એક પુરૂષ પોતાના ગોત્રની કન્યા સાથે લગ્ન-ગ્રંથીથી જોડાતો નહીં. એટલે કે વસિષ્ઠગોત્રી પુરૂષ હોય તે વસિષ્ઠગોત્રી કન્યાને પરણતો નહીં; જેથી તે રાણીના પેટે થયેલ સંતાન પોતાને વસિષ્ઠપુત્ર કહી ન જ શકે. મતલબ એ થઈ કે પિતા અને પુત્ર જો પોતાને માતૃગોત્રની ઝોળખ આપીને સંબોધવા ઇચ્છતા હોય તો તે બંને મોટેભાગે એક જ ગોત્ર સંભવી ન શકે. એટલે કે જો પિતા વસિષ્ઠપુત્ર હોય તો તેનો પુત્ર બનતાં સુધી વસિષ્ઠપુત્ર સિવાયનો જ હોઈ શકે, પછી ભલે તે ગૌતમીપુત્ર હોય કે માદરીપુત્ર હોય તેનો બાધ આવી શકતો નથી. આ એક સિદ્ધાંત થયો.

આ સિદ્ધાંતને લક્ષમાં રાખીને કેટલીયે સ્થિતિનો ઉકેલ^{૧૫} લાવી શકાયો છે. જેમકે,—એમ કહેવાયું છે કે (પ્રથમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૧૧૦ વર્ણન) રાણી નાગનિકને પતિ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી હતો અને આ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના કાકાનું નામ કૃષ્ણ હતું કે જેણે રાણી

નાગનિકા પાસેથી—તેણીના સગીર પુત્ર તરફથી ન્યારે તે રાજ ચલાવી રહી હતી ત્યારે—રાજ્ય ખૂંચવી લઇને પોતે ગાદીપતિ બની બેઠો હતો. આ હકીકતથી સ્પષ્ટ થયું કે, યજ્ઞશ્રી ન્યારે ગૌતમીપુત્ર છે ત્યારે તેનો પિતા જેનું નામ રાજ શ્રીમુખ છે તે તથા તેનો કાકો અને શ્રીમુખનો બાઈ રાજશ્રીકૃષ્ણ, ગૌતમીપુત્ર ન જ હોઈ શકે. તેમજ રાણી નાગનિકાનો પુત્ર વદ્ધસતશ્રી પણ ગૌતમીપુત્ર ન જ હોઈ શકે, અને આ રાજ શ્રીકૃષ્ણ તથા વદ્ધસતશ્રી પોતાને (જુઓ તેમના સિદ્ધાંતો પુ. ૨) વસિષ્ઠપુત્ર તરીકે જણાવે છે એટલે આપણા સિદ્ધાંતને અનુસરીને તે વાજબી ઠરે છે. આ જ નિયમાનુસાર નિકટસમયી ગૌતમીપુત્રોનો અને વસિષ્ઠપુત્રોનો સગપણ સંબંધ જોડી કાઢવામાં આપણે ફળીજૂત થઈ શકીએ એવી આશા ઉદ્ભવે છે. અને કહેતાં ખુશી ઉપજે છે કે તે પ્રમાણે વર્તવાથી અનેક ટેકાણે ગૂંચનો નિકાલ કરી શકાયો પણ છે જ. તેનાં દૃષ્ટાંતોમાં નં. ૧૬, ૧૭ તથા ૧૮ રાજ્યોનો, તેમજ નં. ૨૪ અને ૨૬મા રાજ્યોનો પરસ્પર સંબંધ અને તેમના રાજ્યાનુશાસનનો અનુક્રમ ગોઠવવામાં થઈ પડેલ અનુકૂળતા કહી શકાશે.

ઉપરમાં જોઈ ગયા છીએ કે, આ વંશનો સ્થાપક રાજ શ્રીમુખ, તે મગધપતિ નંદબીજની શકાણી પેટે જન્મેલ પુત્ર હતો. પરંતુ રાજ-

ધાર્મિક ક્રાંતિ દારો કારણસર તેનો મગધપતિ થવાનો હક્ક છીનવી લેવાતાં

ફસણા લઈ તે પોતાના નાનાભાઈ ને લઈને દક્ષિણ તરફ ચાલી નીકળ્યો હતો. નંદવંશી રાજ્યો જૈન-મતાનુયાયી હતા એટલે આ શ્રીમુખ પણ તે જ ધર્મ પાળતો હોય એમ માની લેવામાં કાંઈ અયુક્ત કહેવાશે નહિ. વળી તેના સિદ્ધાંતયુક્ત ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તે જૈનધર્મ જ પાળતો હતો. આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ થઈ. વળી પૌરાણિક ગ્રંથોના આધારે જણવામાં આવે છે કે, આ વંશના અમુક રાજ્યોના (જુઓ

(૧૫) પુ. ૨ પૃ. ૧૨ દીકા નં. ૪૩ માં જુદાં લગવાનું ને ગૌતમજુદાં શાભાઈ કહેવામાં આવ્યા છે તેને લગતો

પ્રશ્ન ચર્ચવામાં આવ્યો છે તેની સરખામણી કરો.

નં. ૭નું વૃત્તાંત) સમયે, જ્યારે મહાભાષ્યકાર પતંજલી મહાશય થયા હતા ત્યારે તેઓ વૈદિક મતાનુયાયી થયા હતા; તેમજ ખીજી હકીકત એમ પણ જાહેર થઈ છે કે, ઉપરના બનાવ બન્યા પછી કેટલેક કાળે આ શતવહનવંશમાં એક રાજા થયો હતો કે જેણે વૈદિક ધર્મ અંગીકાર કરી, શકશાલિવાહન નામનો સંવત પ્રવર્તાવવા માંડ્યો હતો, આ હકીકત બે યથાર્થ હોય તો—જે કે આ રાજાઓના સિક્કાઓ જે જે પ્રકારમાં આવ્યા છે તથા તેમનો ઉકેલ જે પ્રકારે કરી શકાયો છે, કે કરી શકીએ છીએ તે જોતાં, તેને પુષ્ટિ મળતી હોય એવું દેખાતું નથી છતાં પૌરાણિક ગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલી અનેક ઐતિહાસિક બિનાઓ સત્ય હોવાનું આપણે વારંવાર જોતા અને પુરવાર કરતા આવ્યા છીએ, તે સ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં, આ ધર્મ પલટાની હકીકતને પણ સત્ય ન હોવાનું માનવાને કારણ નથી. એટલે—જરૂર માનવું જ રહે છે કે, આ રાજાઓએ પોતાનો બાપીકા ધર્મ જૈન સંપ્રદાયનો હતો તેમાં બે વખત પલટો કર્યો હતો. એક પતંજલી ભગવાનના સમયે અને ખીજો શકપ્રવર્તક રાજા શાલિવાહનના સમયે; અત્ર આપણે હવે એ તપાસવું રહે છે કે, આ પ્રમાણે સ્થિતિ કેમ થવા પામી હતી.

મળી આવતા સિક્કાઓના આધારે આંધ્રભૂત્યા કોણુ અને સ્વતંત્રપણે વર્તતા આંધ્રપતિ કોણુ તે દર્શાવનારો જે કોડો આપણે પૃ. ૬૬ ઉપર જોડ્યો છે તેથી જોઈ શકીએ છીએ કે, પ્રથમના સાત રાજાઓમાંથી, પહેલો, બીજો, અને પાંચમો—એ ત્રણ રાજા પોતાના આખાથે રાજઅમલ દરમિયાન તદ્દન સ્વતંત્ર જ હતા જ્યારે બાકીના ચાર—ત્રીજો, ચોથો, છઠ્ઠો અને સાતમો—ચોડો વખત સ્વતંત્ર અને ચોડો વખત માંડળિકપણે રહ્યા છે; અને જે માંડળિકપણે તેમને શિરે ચોંટ્યું છે તે પણ મગધપતિ નંદવંશીઓનું અને મૌર્યવંશીઓનું. આ બન્ને વંશના સમ્રાટો પણ જૈનધર્મીજ હતા, એટલે માંડળિકોને પોતાના સાર્વભૌમરાજાઓનો ધર્મ સ્વીકારવો પડતો હતો અથવા સ્વીકારવો પડે તેવો નિયમ કબૂલ રાખીએ તો પણ તેઓને સ્વીકૃત ધર્મનો પલટો કરવાની જરૂર પડી

નહિ હતી એ પુરવાર થઈ જાય છે. મતલબ એ થઈ કે, પ્રથમના સાતે રાજા જૈનધર્મીનુયાયી જ હતા એટલે આ સાતમા રાજાના સમયે જ્યારે ભગવાન પતંજલીનો ઉદય થયો છે ત્યારે જ તેણે ધર્મનો પલટો કર્યો હતો એમ માની લેવું રહે છે. તે માટે નીચે પ્રમાણે સંયોગો વર્તતા હોવાનું કલ્પી શકાય છે.

આ સાતમા આંધ્રપતિના જીવન વૃત્તાંતથી (જુઓ આગળ ઉપર) સાબીત થાય છે કે તે અતિ વિચિત્રજી સ્વભાવનો અને મહત્વાકાંક્ષા ધરાવતો રાજવી હતો. વળી બહુ જ નાની વયે ગાદી પ્રાપ્ત થવાથી લગભગ ૫૫-૫૬ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય ભોગવવા તે ભાગ્યશાળી થયો છે. આ વચ્ચેના ગાળામાં, તેની જીવાતીનો કાળ, કે જે વખતે મનુષ્યને સામાન્યપણે ઉન્માદનું ધેન ચડી આવે છે તેવો ગદાપચીસીનો સમય, તેને મગધપતિ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના માંડળિકપણામાં ગાળવો પડ્યો હતો. સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ઉભા કરાવેલ શિલાલેખોથી સુવિદિત થાય છે કે, પોતાની હકુમતના સર્વ પ્રદેશની રૈયત, સ્વધર્મનાં વિધિવિધાનો અને અનુષ્ઠાનો કોઈ પણ જાતના અંતરાય વિના પાળતી રહે તેની ખાસ કાળજી તેણે બતાવ્યા કરી છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ જે કોઈ ધર્મપલટો કરી પોતાના જૈનધર્મમાં આવવા તત્પર હોય તેને આસ્તે આસ્તે તે ધર્મમાં દબ કરવાને, પ્રયત્ન આદરી ધર્મસંહિષ્ણુતા પણ બતાવી છે. એટલે પ્રિયદર્શિનનું મરણ થતાં સુધી—આ સમયે સાતમા આંધ્રપતિને ગાદીએ આવ્યાં ૪૫ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં, ત્યાંસુધી શાતકરણી રાજાને ધર્મ સંબંધમાં ઊંચા નીચા થવાને કાંઈ કારણ મળ્યું નહોતું. પરંતુ તેની સાહસિક વૃત્તિને લીધે, મનમાં એવા વિચાર આવ્યા કરતા હતા કે, શું મહારાજા પ્રિયદર્શિન પ્રજાવાત્સલ્ય બતાવી ધર્મસંહિષ્ણુતાથી કામ લઇને સર્વ પ્રજાને પોતાના ધર્મમાં લઈ શકે છે, તે સિવાય પ્રજાને રંજીત કરવાના અન્ય રસ્તા નહીં જ હોય? તેમજ શું આ એકલા જૈનધર્મમાં જ તેવી શક્તિ ભરેલી છે અને બીજા ધર્મમાં તેવું કાંઈ નહિ હોય? આ પ્રમાણેના વિચારો તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. આ સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં બે જ ધર્મનો પ્રચાર

થઈ રહ્યા હતા, એક જૈન અને બીજો વૈદિક. ત્રીજો બૌદ્ધધર્મ હતો ખરો, પરંતુ તેના અનુયાયી બહુ જુજ હતા^{૧૬}, કેમકે સમ્રાટ બિંદુસારના સમય સુધી રાજધર્મ જૈન હતો. પણ તેની પાછળ અશોકવર્ષન ગાદીએ આવતાં, તેણે બાપીકા ધર્મ બદલીને બૌદ્ધ-ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો, એટલે તેના રાજ અમલ દરમ્યાનજ માત્ર બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર ઠીકઠીક થવા પામ્યો હતો. પરંતુ તેના મરણ બાદ પ્રિયદર્શિને ગાદીએ બેસીને પાછા પોતાના વંશપરંપરાના જૈનધર્મની એટલી તો મોટા પ્રમાણમાં ઉદ્ધેષણા ગળવી મૂકી હતી કે, બૌદ્ધમત તો શું, પણ પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવતો વૈદિકમત પણ એકવાર તો શૂન્યવત^{૧૭} બની ગયો હતો. તેમાં પણ બૌદ્ધમતને, રાણી તિષ્યરક્ષિતાના કલુષિત અને કલંકિત જીવનથી જે ફટકા પડ્યો હતો તે, ગ્રજના મનમાં તાજે રમી રહ્યા હતા એટલે તેના ધર્મચાર્યોએ મોટાભાગે બારતદેશને થોડા સમય માટે તો રામરામ જ કરવા પડ્યા હતા. જેથી રાજ શાતકરણીને પોતાની ધર્મા-કાંક્ષાને સતેજ કરી પોષવી રહેતી જ હોય તો કેવળ વૈદિક મત તરફ જ નજર દોડાવવાનું રહેતું હતું. આ ધર્મપ્રચારના પ્રયોગ આદરવામાં અને તેને સાંગોપાંગ ઉત્તરવામાં જે કોઈ ધર્મોપદેશકની સહાય લેવી પડે તો તે પોતે પણ કોઈ રીતે ગાંજ્યો ન જાય તેવો, તેમજ પડખે ઉભા રહેનારનું વહાણ બરદરિયે બૂકાવી મૂકી દઈ રખડાવી મૂકે તેવો, પણ ન જ હોવો જોઈએ. આવા પ્રકારની એક વ્યક્તિ તેના રાજ્યમાંથી તેને સાંપડી ગઈ. આ વ્યક્તિનું નામ ઇતિહાસમાં મહા-ભાષ્યકાર ભગવાન પતંજલી તરીકે જ અમરપણે નોંધાઈ ગયું છે. આ પ્રમાણે સોનું અને સુગંધ મળ્યાં તો ખરાં, પણ જ્યાં સુધી પ્રયોગ કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત

ન થાય ત્યાંસુધી વિચારી રાખેલા અનેક પ્રયત્નો વિશે નિષ્ફળતાનાં વાદળો પણ ચડી આવે. આ અરસામાં મહારાજ પ્રિયદર્શિનનું મરણ નીપજ્યું (ઈ. સ. પૂ. ૨૩૬) અને આંધ્રપતિ શાતકરણીને સર્વ દરવાજા મોકળા થયા. તેણે પતંજલી મહાશયને રાજપુરોહિતપદે સ્થાપી દીધા અને તેમની સહાયથી વૈદિકમતનો પ્રચાર દક્ષિણ હિંદમાં-પોતાની રાયતમાં એકદમ કરવા માંડ્યો. સાથે સાથે તે ધર્મનાં અનુષ્ઠાનોને પણ રાજદરબારમાં બડો ધામધૂમથી કરાવવા લાગ્યો. તેમનું પ્રથમ કાર્ય અશ્વમેધયજ્ઞ કરવાનું હતું કે જેથી દેશપરદેશમાં પોતાની કીર્તિ પ્રસરે તેમજ પોતે ચક્રવર્તી જેવો પ્રબળ પ્રતાપી છે તેની ઉદ્ધેષણા પણ થઈ જાય. આથી કરીને અશ્વમેધયજ્ઞ કે જેમાં અનેક પશુઓનાં જીવનનાં બલિદાન દેવાય છે તેવી પ્રાણીહિંસા, જે ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ના સૈકામાં બ્રાહ્મણપંડિતો સકળહિંદમાં સર્વ પ્રદેશના ક્ષત્રિય રાજાઓ પાસે વિજયપ્રાપ્તિના પ્રસંગોએ સુખ્યપણે કરાવતા હતા અને જેની કમકમાટી વર્ણવી જાય તેવી ન હોવાથી, શ્રીમહાવીર અને શ્રીકૃષ્ણદેવ નામે એ ધર્મપ્રવર્તકોએ તે યજ્ઞ બંધ કરાવવા માટે પોતાનું આખું જીવન તનતોડ મહેનત કરી કમરકસી સુચક મેળવ્યો હતો, તે બંધ પડેલ યજ્ઞ પાછા રહી રહીને સાડાત્રણસો વર્ષે સજીવન થવા પામ્યા હતા. આ પ્રમાણે તે પોતાની હકુમતમાં-દક્ષિણ હિંદમાં છૂટે હાથે અને બેધડકપણે વૈદિકમતનો પ્રચાર કર્યો જતો હતો તેટલામાં ઉત્તર હિંદમાં પણ તેને માટે અનુકૂળ ક્ષેત્ર ઉઘડી પડ્યું.

મહારાજ પ્રિયદર્શિનની પાછળ તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વૃષભસેન અવતિપતિ થયો હતો. તેણે પોતાના પિતાના રાજઅમલ દરમિયાન, હિંદની પશ્ચિમે આવેલ અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાનવાળા પ્રાંતો ઉપર

(૧૬) અર્વાચીન ઇતિહાસકારોની જે એમ માન્યતા બંધાઈ છે કે બૌદ્ધધર્મ જ પ્રચલિતપણે વિસ્તર્યો હતો તે ભૂલ છે; કેમકે તેમનું જે મતન્ય બંધાયું છે તે સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખો અને તેમાંથી નિષ્કર્ષોને આધેખેલ તેના જીવનવૃત્તાંત હપરથી; પણ જ્યારે તે શિલાલેખો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન ઉર્ફે રાજ સંપ્રતિના અને જૈનધર્મના હોવાનું

સાબિત થઈ રહે છે, ત્યારે તે સર્વ માન્યતાનો પલટો જ કરવો પડશે. આથી કરીને બૌદ્ધધર્મના જુજ અનુયાયી હતા તેવા રાખ્દો અત્યારે લખવા પડ્યા છે. વળી નીચેની ઠીક નં. ૧૭નું લખાણ તથા પુ. ૪, પુ. ૧૫૭માં હિ. હિ. ૭૦૨-૩ વાળું આપેલું અવતરણ સરખાવો.

(૧૭) હપરની ઠીક નં. ૧૬ વાંચો.

સૂઆપણે વહીવટ ચલાવ્યો હતો (જુઓ પુ. ૩). ત્યાંની પ્રજા સાથેના સહવાસમાં ઘણા વર્ષો ગાળેલ હોવાથી તે જલદ પ્રકૃતિનો અને ઉચ્ચ સ્વભાવનો બની ગયો હતો. એટલે ગાદીએ બેસતાં વેત, પોતાના પિતાની માફક પોતાની પ્રજાને ધર્મના અંકુશ તળે રાખવાની અને તેમને આહ મેળવવાની ઉત્કંઠા અને ઉલટમાં તેણે ધર્માધિપત્યું ધારણ કરી લીધું હતું અને રાજ-સત્તાનો ઉપયોગ કરી ત્રાસ વર્તાવવા પણ માંડ્યો હતો. જેથી પ્રજા ઉચ્ચેરાઈ ગઈ હતી. બીજા બાળુ તેના ભાઈભાંડુઓમાં અને કુટુંબીઓમાં પણ તેના સ્વભાવને લીધે વિખવાદે પ્રવેશ કર્યો હતો જેના પરિણામે તેમનામાં તીવ્ર કુસંપન્નમી ગયો હતો અને જેમ જેમ તક મળતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ પોતાની સત્તા તળેના મુલકો પચાવી સ્વતંત્ર થવા મંડ્યા હતા. આમ બેવડી ત્રેવડી ક્ષતિ લાગુ પડવાથી, જે મૌર્યન સામ્રાજ્યની મહારાજા પ્રિયદર્શિનના સમયે હાકલ વાગી રહી હતી તેજ સામ્રાજ્યની કેવળ પાંચ સાત વર્ષની અવધિમાં એકદમ પડતી દશા આવી ગઈ. પ્રાસંગિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ આવી સોનેરી તકનો લાભ રાજા શાતકરણીએ તરત જ લીધો અને અવંતિ ઉપર ચડાઈ કરી. રાજા વૃષભસેન મરાયો. તેની જગ્યાએ તેના ભાઈને ગાદીએ બેસારી, જે અવંતિનો પોતે માંડણિક હતો તે જ અવંતિપતિને પોતાનો માંડણિક બનાવ્યો.^{૧૮} આ પણ સમયની એક બલીહારી અને વિચિત્રતા જ કહેવાય ને!

(૧૮) આ સમય સુધી અકેદ્રિત બાબતનું પ્રાણલ્ય ચાલતું હતું એમ સમજાય છે. નહીં તો તેણે પોતાના સામ્રાજ્યમાં તે મૂલક ભેળવી લીધો હોત.

(૧૯) પુષ્પમિત્રનું જન્મસ્થાન જે દક્ષિણ હિંદમાં પત-જલી મહારાષ્ટ્રના જન્મસ્થાનવાળા અને પૈંકણ પાસેના ગોદાવરી નદીના મુળ તરીકે ગણ્યતા પ્રદેશમાં ગણાય છે તે વસ્તુ આ હકીકતની ખાત્રી આપે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે; વૈદિકમતનો પુનરુદ્ધાર ગોદાવરી નદીના પ્રદેશમાંથી થયો છે.

આ પ્રદેશને દક્ષિણગૌડ-ગૌડ-ગોનદ^{૧૯} કહે છે. જ્યારે બિહારમાં આવેલ પાલવંશી રાજાઓના મુલકને પૂર્વગૌડ કહેવાય છે (જુઓ પુ. ૨. ૫. ૭૨ની હકીકત).

(૨૦) C.H.I. pp. 530-1: ... Twice it appears

વળી તે અવંતિપતિ આઘો પાછો થઈ માથું ઉચકવા જેવું ન કરે માટે, પોતાના સાગરિત અને ધર્માનુયાયી પુષ્પમિત્ર નામના સાક્ષણને,^{૨૦} અવંતિના સૈન્યપતિ તરીકે નિયત કરતો આવ્યો. ઉપરાંત સર્વની ટોચે ચડે તેવું બીજું કાર્ય એ કર્યું કે, અવંતિમાં જ તેણે બીજો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો^{૨૧} તથા તે સ્થાને એક વિજય-સ્તંભ ઉભો કરી તે સંધ્યું ખર્ચે ત્યાંની પ્રજા પાસેથી વસુલ કર્યું.^{૨૨} આ પ્રમાણે પોતાના સ્વભાવનું કહો, કે ધર્માભિમાનનું કહો, કે પોતે જે પ્રયોગ આદર્યો હતો તેની સફળતાની ખુમારીનું કહો, પણ તેનું દિગ્દર્શન સર્વપ્રજાને કરાવ્યું. તે આદ પોતાના જીવતરને ધન્ય માનતો પુદ્ધિત હોયે, અને ઉજળતી છાતીએ, અભિમાનપૂર્વક સ્વદેશ તરફ પાછો વળ્યો હતો. પરંતુ વર્ષ દોઢ વર્ષમાં જ પોતે કાળના મુખમાં ઝડપાઈને અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આ પ્રકારે પ્રથમ ધર્મક્રાંતિનો આરંભ સાતમા રાજાના અધિકારે થયો હતો. આદર્શ અધૂરાં કેમ રખાય; ને રહે તો તેટલો કાચો કહેવાય ને! રાજા શાતકરણી જે પોતાના જમણા હાથ સમાન હતો તેના મરણથી પુરોહિત પંતજલી પોતે એકલવાયા જેવા થઈ ગયા, પરંતુ ઉપરોક્ત ઉક્તિ અનુસાર હિંમત હારે તેવા નહોતા. એટલે તેમણે બીજા રાજાને સહાયક તરીકે ધારવાની વિચારણા કરવા માંડી. આવો રાજા, શાતકરણીના ગાદી વારસ કરતાં તેમના

had Satkarni proclaimed his suzerainty by the performance of the horse-sacrifice; and on one of these occasions at least, the victory thus celebrated must have been at the expense of the Sungas=સમજાય છે કે આ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને શાતકરણીએ જે વખત પોતાનું સાર્વભૌમપત્ય જાહેર કર્યું હતું; અને તેમાંથી કમતીમાં કમતી એક વખતે તો સર્વ ખર્ચ શુભવંશ પાસેથી લીધું હોવાય છે. [અમારે ટિપ્પણ-ખરી રીતે શુભવંશી તો કેવળ કરતા કારવતી જ વ્યક્તિ હતી ખાકી રાજકરતા તો મૌર્યવંશી જ હતા.]

(૨૧) આ હકીકતની પ્રતીતિ તે વિજયસ્તંભના શિલા-લેખ ઉપરથી મળે છે.

મનથી અવતિનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર વધારે કિંમતી લાગ્યો. બે કારણથી, એક તો સૈન્યપતિ એટલે સત્તાધિકારથી કામ લેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો તે કાર્ય પશ્ચ કરી શકે અને બીજું એ કે, અવતિનું સ્થાન તે સમયે હિંદના સાર્વભૌમત્વનું શિરોમણી ગણાતું. વળી પુષ્યમિત્ર પોતાના બાળસખા જેવો હતો, એટલે પતંજલી મહાશયે સ્થાનાંતર કરી પ્રતિજ્ઞાનપુરથી અવતિમાં નિવાસસ્થાન સ્થાપ્યું. ક્રમેક્રમે પુષ્યમિત્ર, તેના પુત્ર અગ્નિમિત્ર અને પતંજલીની ત્રિપુટીએ, મૌર્યવંશી નામધારી સમ્રાટો ઉપર કાબૂ મેળવી, રાજસૂત્રો હાથ કરી, તેના અંતિમ રાજ્ય બહદરથનું કેવી રીતે કાસળ કાઢી નાંખ્યું તે સર્વ જાણીતી વાત છે (જુઓ પુ. ૩, પ્રથમ પરિચ્છેદ). તે બાદ બે અશ્વમેધ કરવામાં આવ્યા હતા (આ બધા માટે પુ. ૩માં અગ્નિમિત્રનું વૃત્તાંત જુઓ). આ પ્રમાણે પ્રથમ ધર્મક્રાંતિનું સ્વરૂપ જાણ્યું.

પ્રથમની ધર્મક્રાંતિનો આરંભ દક્ષિણ હિંદમાં શાતકરણિ રાજાના સમયે થયો હતો પરંતુ તેનો પ્રચાર, વિસ્તાર, સ્થિતિ અને પુરબહાર તો શુંગવંશી અમલ તથા અવતિના પ્રદેશમાં જ થયો હતો એમ કહી શકાય. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, પુષ્યમિત્ર અને પતંજલિ બન્નેનાં જન્મસ્થાન દક્ષિણ હિંદમાં હતાં પરંતુ સંયોગવશાત્ ઉત્તર હિંદમાં તેમનું સ્થાનાંતર થયું હતું જ્યારે તેમની લાગવગ તથા સગપણ સંબંધ (પુ. ૩, પૃ. ૧૦૮ની હકીકત) દક્ષિણમાંના હોઈને વૈદિકધર્મનો પ્રચાર ત્યાં પણ ચાલુ જ રહ્યો હતો. તેમ શાતકરણિ સાતમો રાજા પોતે વૈદિકમતાનુયાયી થયા બાદ તેના વંશજો પણ તે જ ધર્મમાં રક્ત અર્પિત થયા હતા એટલે ત્યાંની પ્રજામાં તે ધર્મનાં મૂળ

કેટલીક પેઢી સુધી ઊંડાં જવાં પામ્યાં હતાં; આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ થઈ. બીજી બાજુ એમ જણાયું છે કે, (જુઓ પૃ. ૩૯ ઉપરની નામાવલી) આ વંશના ૨૪ મા રાજા (બીજી ગણતરીએ ૨૬મા રાજા) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ વૈદિકમત અંગીકાર કરી પોતાનો શક પ્રવર્તાવ્યો હતો (આગળ ઉપર તેનું વૃત્તાંત જુઓ), એટલે એમ સાબિત થાય છે કે, આ શાતવહનવંશી રાજાઓ જે મૂળે જૈનધર્મી હતા, તેમના સાતમા રાજાએ ધર્મપલટો કરી વૈદિકમત સ્વીકાર્યો હતો. તેમાં પાછો ફેરફાર થઈને વચ્ચગણાના જે ૧૭ રાજા થયા હતા. (૨૬-૭=૧૯ અને બીજી ગણતરીએ ૨૩-૭=૧૬) તેમાંના કોઈકથી પાછો જૈનધર્મ સ્વીકારી લેવાયો હતો. આ ફેરફાર ક્યારે, કેના વખતમાં અને શા કારણે થવા પામ્યો હતો તે આપણે તપાસવું રહે છે.

પુ. ૩ પૃ. ૧૧૩-૧૪માં શુંગવંશી રાજા બળમિત્ર બાનુમિત્રનું જીવનવૃત્તાંત લખતાં જણાવ્યું છે કે તેનો ભાણેજ બળબાનુ જે વૈદિકમતાનુયાયી હતો તેને તેના સંસારી પક્ષે થતા મામા એવા કલિકસુરિર કે જેઓ જૈનના એક મહાયુગ પ્રધાન જેવા હતા, તેમણે સ્વહસ્તે દીક્ષા આપી જૈનમુનિ બનાવ્યા હતા. આ કૃત્યથી રાજા બાનુમિત્રે પોતાના મામા કલિકસુરિ ઉપર ખૂબ ક્રોધિત થઈને, વર્ષાઋતુનું ચાતુર્માસ હોવા છતાં, તેમને તે સમયે અવતિ પ્રદેશની હદ છોડી દેવાનો હુકમ ફરમાવ્યો હતો. જેથી આ જૈનાચાર્યે દક્ષિણના પ્રતિજ્ઞાનપૂરે જઈ સ્થિતિ કરી હતી. જે સમય ત્યાં રહ્યા તે દરમિયાન, પોતાની વિદ્વતાથી તથા અનેક સદ્ગુણોથી ત્યાંના રાજા પ્રજાનાં મન આકર્ષી લીધાં હતાં અને તેમને જૈનધર્મી બનાવ્યાં

(૨૨) આ કલિકસુરિની પટ્ટાવળી જૈનમતમાં નીચે પ્રમાણે નીકળે છે.

શ્રીમહાવીરની (૯) મીપટિ આર્ય મહાગિરિ અને (૧૦) મીપટિ આર્ય સુહસ્તિણ (જે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન ઉર્ફે સંપ્રતિના ધર્મગ્રંથ હતા). મ. સં. ૨૪૬ થી ૨૬૨, ઇ. સ. પૂ. ૨૮૧ થી ૨૩૫ સુધી = ૪૬ વર્ષ.

તેમનામાંથી જુદી શાખામાં (૧૧) ગુણસુંદરસુરિ મ. સં. ૨૬૧-૩૩૫ ઇ. સ. પૂ. (૨૬૧-૧૬૨)=૪૪

(૧૨) કલિકસુરિ ઉર્ફે રથામાચાર્ય મ. સં. ૩૩૫ થી ૩૭૬=૪૧ વર્ષ (ઇ. સ. પૂ. ૧૬૨ થી ૧૨૧)

કેટલાકના મતે મ. સં. ૩૮૬ અને ૩૯૬ સુધી તેમનો સમય ગણાય છે.

હતાં. આ હકીકત જૈનસાહિત્યમાં ખૂબ જણાઈતી છે. તેનો સમય ૨૩ મ. સં. ૩૭૫=ઈ. સ. પૂ. ૧૫૨ ગણાય છે. તે સમયે (પૂ. ૪૦ની નામાવળી જોતાં) આંક નં. અગિયારવાળા પૈકણપતિ મેઘસ્વાતિ પહેલાની આણ વર્તી રહી હતી. એટલે કૃષ્ણાર્થ એ થયો કે નં. ૭ થી નં. ૧૧વાળા રાજના સમયસુધી શતવહનવંશી રાજ્યો વૈદિકમતાનુયાયી બની રહ્યા હતા. અને આ અગિયારમા રાજ્યથી માંડીને ૨૩ મા રાજ્ય ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ પાછો બ્યારથી વૈદિકમત સ્વીકારી શક પ્રવર્તાવ્યો, ત્યાંસુધીના બાર રાજ્યોએ જૈનધર્મ પાળ્યો હતો એમ સ્વીકારવું પડશે. આ સ્થિતિ તેમના સિક્કાઓ (જુઓ પુ. ૨ માં સિક્કાચિત્રો) ઉપરથી સાબીત થાય છે તેમજ તેમના જીવનવૃત્તાંત (જુઓ આગળ) ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે તે પ્રમાણે સત્ય વસ્તુસ્થિતિ પ્રવર્તમાન હતી એમ કયુલ રાખવું પડે છે.

નં. ૨૩વાળા શિવસ્વાતિ શાતકરણીના સમયે જે ધાર્મિક ક્રાંતિ પાછી થવા પામી હતી અને રાજધર્મ તરીકે વૈદિકમતનો સ્વીકાર થયો હતો, તે સારીએ ઘટના તે વિભૂતિના વર્ણને લખાવાનું વધારે ચોચ હોઈને અત્ર આપણે મુલનવી રાખીશું. માત્ર એટલું જ જણાવવું જરૂરી છે કે નં. ૨૩ વાળાના અધિકારથી વૈદિકમતને જે સ્થાન મળ્યું હતું તે, આ વંશના અંત સુધી ચાલુ રહેવા પામ્યું હતું.

આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે વંશની આદિથી નં. ૭ સુધી એટલે ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭થી ૨૩૦=એ સદીના રાજ્યકાળ સુધી જૈનધર્મને રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકારાયો હતો. તે બાદ નં. ૧૦ સુધી વૈદિકધર્મનું જોર જામ્યું હતું. પાછું નં. ૧૧ થી નં. ૨૨ સુધી આશરે ઈ. સ. પૂ. ૧૬૦થી ઈ. સ. ૭૮ સુધીના સવાબસો વર્ષ જૈનધર્મ પગાવા માંડ્યો હતો અને નં. ૨૩ના રાજ્યઅમલે ફરીને એકવાર વૈદિકમતે પોતાની સત્તા જમાવી હતી તે અંત સુધી ચાલુ રહી હતી. આ પ્રમાણે બે વાર જૈનધર્મ અને બે વાર વૈદિક-

ધર્મે રાજ્યધર્મ તરીકે જાહોજલાલી ભોગવી લીધી છે, બ્યારે સમયની ગણતરીએ આખા શતવહનવંશના ૬૭૫ વર્ષના ગાળામાંથી (ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭થી ઈ. સ. ૨૬૧ સુધીના)-જૈનધર્મે બન્ને વખત મળીને લગભગ ૪૨૫ વર્ષનું અને બાકીના ૨૫૦ વર્ષ સુધીનું વૈદિકધર્મે માન ભોગવ્યું કહી શકાય.

આગળના પારિત્રાકમાં જોઈ ગયા પ્રમાણે આ ધર્મક્રાંતિનો ઉદ્ભવ જોકે દક્ષિણ હિંદમાં અને રાજ્ય શાતકરણીના અધિકાર-
ધર્મક્રાંતિનું પ્રદેશમાં થયો હતો. પરંતુ તેના
પરિણામ ઉત્પાદકોનાં સ્થળાંતર, લાગવગ,

સત્તાધિકાર અને કુટુંબ સંબંધને લીધે ઉત્તરહિંદમાં પણ તેનો પ્રવેશ થવા પામ્યો હતો. તેમજ દક્ષિણહિંદ અને ઉત્તરહિંદના રાજ-કર્તાના આ બંને વંશની સત્તા એટલા બહોળા પ્રમાણમાં ફરી વળી હતી કે તેનાં પરિણામ સારાથે ભારતવર્ષને શોષવાં પડ્યાં હતાં. એટલે આ ક્રાંતિના પરિણામના વર્ણનને આલેખવાનો અવકાશ ભારત-દેશના ઇતિહાસમાં અનેક ટેકાણે મળી રહે છતાં તેનો ઉદ્ભવ દક્ષિણમાં થયેલ હોવાથી તે દક્ષિણ પ્રદેશ ઉપર સત્તા ભોગવતા રાજ્યના અધિકાર સમયે જ તેનું આલેખન ચોચ કહેવાય. તે ગણીએ અત્રે તેનું વર્ણન આપીશું.

સામાન્ય સમજ શકાય તેવું છે કે, બ્યારે ધર્મ-ક્રાંતિ થાય છે ત્યારે, પૂર્વે થયેલી સત્તાએ ધર્મનાં જે જે સ્મારકો-નાનાં યા મોટાં, પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ ઉભાં કર્યાં હોય છે તે સર્વેને અથવા તો તેમાંના મોટાભાગને નવી જમાવતી સત્તા બાંગી તોડી વિકૃત કરી નાંખે છે અથવા બને તો તેનો વિનાશ કરી નિર્મૂળ કરવા સુધી પણ તૈયાર થઈ જાય છે. આ સિદ્ધાંતાનુસાર, બ્યારે ક્રાંતિનો સમય આવ્યો છે ત્યારે એટલે કે નં. ૭ના, નં. ૧૧ના, અને નં. ૨૩ના રાજ્ય અમલે, ઉપર જણાવેલા પ્રકારે, ધર્મસ્મારકોને સહન કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો એમ સ્વીકારી લેવું પડશે. બ્યાં

સુધી આખાયે વંશના ઇતિહાસ ઉપર અંધકારના પડળ પથરાઈ રહ્યાં હતાં ત્યાંસુધી તો કાંઈ પ્રકારની સ્થિતિ ગણવામાં આવી શકી નહોતી. પરંતુ જેમ જેમ ઉકેલ થતો ગયો છે તે પ્રકાશ પડતો ગયો છે તેમ તેમ તે વખતની સ્થિતિનું જ્ઞાન થતું દેખાય છે. નં. ૭ ના સમયે કેવી સ્થિતિ થવા પામી હતી તેનો કાંઈક ખ્યાલ અમને સાંપડેલ છે એટલે અત્રે તેનું જ વર્ણન આપવામાં આવશે. બાકીના બે પ્રસંગોનું ખ્યાન આપવાનું કાર્ય સંશોધક વિદ્વાનો ઉપર છોડીશું.

આદિ રાજા શ્રીમુખથી માંડીને છઠ્ઠાના અંતસુધી જૈનધર્મ જ રાજધર્મ હતો એમ તેઓના સીક્ષા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમજ સાતમાના ૫૬ વર્ષ જેટલા લાંબા કાળમાંથી પ્રથમના ૪૫ વર્ષ કે ન્યાં સુધી, સમ્રાટ ત્રિવદશિનના ખંડિયા તરીકે તે હતો ત્યાંસુધી, તેણે પણ જૈનધર્મનું વધતે જોયું અંશે પાલન કર્યું હોય એમ સંભવે છે (જુઓ પુ. ૨માં સિક્કો, આ. નં. ૬૨) ત્યાર પછી તેને ધર્મપક્ષે કરવાનું શું કારણ મળ્યું હશે તેનો પત્તો લાગતો નથી. બનવા જોગ છે કે, જ્યારથી તેણે ધૌલી-ગગૌડાના શિલાલેખવાળા સ્થાને કલિંગની જમીન ઉપર સમ્રાટ ત્રિવદશિનના હાથે હાર ખાધી અને તેના જેવા જૈનધર્મના પ્રખર હિમાયતી અને અન્નેડ સમ્રાટના હાથે જ સ્વસૈન્યની ખાનાખરાખીર થતી દેખી, ત્યારથી રાજા જ્ઞાતકરણિના મનમાં કસી ગયું હશે કે હિંસા અને અહિંસાની શીલ્પકૃતિ, માત્ર સ્વાર્થ ન સધાયો હોય ત્યાંસુધી જ કામ કરતી લાગે છે. બાકી રાજકારણમાં તેને ખટ્ટુ સ્થાન લાગતું નથી. આવા વિચારોને તેની મહત્વાકાંક્ષાથી સ્વભાવિકવૃત્તિએ અને ઉછરતી વયમાં વ્યવહારના અનુભવપણાની ખામીએ, વારિસિયન પણ કદાચ કર્યું હશે. પરંતુ પોતે પરાજિત થયેલ હોવાથી અને દિવસાનુદિવસ વધારે ને વધારે સત્તાશીલ બન્યે જતા ત્રિવદશિનની સામે ફરીને હથિયાર ઉપાડવા જેવી સ્થિતિમાં ન હોવાથી મૂંઝે મોઢે પરાધીન અવસ્થા નિભાવે જતો હતો.

જેવું સમ્રાટનું મરણ થયું કે તેના સ્વભાવે માગ મૂકી અને તે ખરા સ્વરૂપે પ્રગટી નીકળ્યો. તે તેણે સ્વદેશે કરેલ પ્રથમ અશ્વમેધથી અને ત્યારબાદ કરેલ અવંતિ ઉપરની ચડાઈથી તથા ત્યાં કરેલ બીજા અશ્વમેધ થઈ ઈ. ઇ. કાર્યથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરંતુ વિશેષ સ્વરૂપમાં તે કાંઈ કરે તે પૂર્વે તેને પોતાની રાજ-ધાનીમાં પાછું ફરવું પડ્યું હતું ને તેવામાં તો તે મરણ પણ પામી ગયો. વળી તેના મરણ પછી ભગવાન પતંજલીએ અવંતિમાં સ્થાનાંતર કર્યું હતું એટલે ધર્મક્રાંતિ કરવાનું બીકું શુંગવંશી સમ્રાટોએ જ ઝડપી લીધું હોય એમ દેખાય છે.

શુંગવંશી અમલ અવંતિમાં થયો તે પૂર્વે મૌર્ય-વંશી સમ્રાટ ત્રિવદશિને જૈનધર્મના દ્યોતકરૂપ, અનેક કાર્યો કરાવ્યાં હતાં તે આપણે પુ. ૨માં તેનું વૃત્તાંત લખતાં જણાવી ગયા છીએ. તેમાં મુખ્યપણે શિલા-લેખો, સ્તંભલેખો, સ્તૂપો, પ્રત્યંકકાય મૂર્તિઓ, જૈન-મંદિરો, ઉપાશ્રયો, અને જાતજાતની મૂર્તિઓ ગણી શકાશે. આ કાર્યમાં પણ મુખ્ય વાંધારૂપ તો મૂર્તિ અને મંદિરો જ ગણાય કેમકે જો તેમનું અસ્તિત્વ રહેવા દેવામાં આવે તો, તે ભવિષ્યની પ્રજાને દોર-વણીરૂપ થઈ પડે. એટલે શુંગવંશી રાજાઓના અમલમાં, તેમાં જે મુખ્યત્વે કરોને સમ્રાટ અભિમિત્રે પોતાની સત્તાના પ્રદેશમાં, ન્યાં ન્યાં આ વસ્તુઓ જોઈ ત્યાં ત્યાં તેનો નાશ કરવાનું મુનાસબ ધાર્યું. અને મંદિરોને તોડી નાંખી જરૂર જણાયા પ્રમાણે તેનાં થોડાંક અવશેષો સ્વધર્મનાં દેવાલયો ખાંધવાના ઉપયોગમાં પણ લીધાં. ઉપરાંત જે મૂર્તિઓ હતી તેને સ્થાનભ્રષ્ટ અને ખંડિત કરી આમ તેમ ચારે તરફ રઝળતી રખડતી નાંખી દીધી. જ્યારે જૈનપ્રજાએ સ્વધર્મ રક્ષણાર્થે મંદિરોને ઉપાડી તો ન શકાય પરંતુ તેમાંની મૂર્તિઓને ન્યાં ન્યાં ફાવ્યું ત્યાં જમીનમાં બંડારી દીધી અને મંદિરોને ખાલી ઉભાં રહેવાં દઈ, થતા જુલમથી બચવા માટે તે પ્રદેશની હદ છોડી હીજરત કરી વાળી. આ ઉપરથી સમગ્રશે કે મેવાડ અને

(૨૪) પુ. ૨માં ૫.૩૧૨ વર્ણન જુઓ. ધૌલીનગૌડાના

શિલાલેખમાં ક્રાતરાયેલી લડાઈનું વર્ણન તેના સાક્ષીરૂપ છે.

માળવાનો પ્રદેશ કે જે ઉપર શુંગવંશીઓની સત્તા જ નબી પડી હતી, ત્યાં કયા કારણસર કોઈ પ્રાચીન સમયના જૈનમંદિરો તેમજ અખંડિત જૈનમૂર્તિઓ મળી આવતાં નથી. પરંતુ રાજપુતાનાનો પ્રદેશ-વર્તમાનકાળનો, જોધપુર, જોસલમીર અને બીકાનેર રાજ્યવાળો ભાગ અથવા અરવલ્લીના હુંગરની પશ્ચિમનો ભાગ-કે જ્યાં પુણ્યમિત્ર-અગ્નિમિત્રની હકુમત નહોતી, ત્યાં હજુ પણ રાગ સંપ્રતિ-પ્રિય-દર્શિનના બનાવેલ પુરાણો જૈનમંદિરોનાં દર્શન થાય છે. આ કારણને લીધે જ માળવાની જૂમિમાં^{૨૫} જ્યાં ખોદો ત્યાં અસ્થવ્યસ્થ સ્થિતિમાં અનેક અંકિત મૂર્તિઓ મળી આવે છે. પાષાણની મૂર્તિઓમાંથી કોઈ મળવાનું ન હોવાથી ઉપર પ્રમાણે તેની દક્ષા કરી નાંખી હતી જ્યારે રૌપ્ય કે સુવર્ણની પ્રતિમાઓ હતી તેને મળાવી નાખી^{૨૬} તથા અન્ય કિમતી ખજાનો વેચી નાંખી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી રાજકોષમાં પધરાવી દીધું હતું. આમ કરવામાં બે હેતુની સિદ્ધિ થઈ હતી; એક ધર્મસ્મારકનું અસ્તિત્વ મીટાવી નાખ્યું કહેવાય અને બીજું વારંવારના યુદ્ધ અને અશ્વમેધ યજ્ઞો કરવાથી દ્રવ્યહાની જે થઈ હતી તેની ખૂટ થોડે ઘણે અંશે પુરાઈ પણ ગય. મંદિરો અને મૂર્તિની આ દક્ષા કરી નાંખી, પણ શિલાલેખ અને સ્તંભલેખમાંથી કોઈ પ્રાપ્તિ થવાની ન હોવાથી તેમજ લેખમાં સામાન્ય ઉપદેશનાં તરવો જ નિર્દિષ્ટ થયેલ હોવાથી, રાજનગરની સમીપે અને પોતાની નજરની આમોઆમ હોવા છતાં તેમને તેણે અણુરૂપરૂપ રહેવા

દીધા છે. છતાં સ્તંભલેખ ઉપરની સિંહાકૃતિ તો જૈન-ધર્મના જ ચિહ્નરૂપ હોવાથી, તેને ઉતારી લઈ ફેંકી દેવામાં આવી હતી. તેવી જ રીતે રૌપ્ય અથવા સમાધિગૃહો પણ ઉખાળીને જ્યાં સુવર્ણમુદ્રા, પતર કે રૂપ, દ્રવ્યાદિ સંગ્રહિત દેખાયું ત્યાંથી તે સર્વ ઉપાડી લીધું. આ કારણથી અવન્તિ પ્રદેશમાં આવેલ બિલ્સા અને સાંચીના સંખ્યાબંધ સ્તૂપો લગભગ જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં—જળવાઇ રહેલ નજરે પડે છે. પુસ્તક-બંડારો હતા તે બાળી નાંખ્યા હોવા સંભવે છે. આ પ્રમાણે જૈનધર્મના અણવ અથવા જડચિહ્નોની સ્થિતિ થઈ રહી હતી. જ્યારે સજીવમાં જે સાધુગણ કહેવાય છે તેમને પણ રંજનકામાં પાછી પાની રાખી નહોતી. જેવાં રાજ્ય તરફનાં રંજન અને દમન દેખાવાં લાગ્યાં કે કેટલોય સાધુગણ માળવાની હદ છોડીને આસપાસના રાજપુતાના અને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યોમાં આશ્રય લેવા ઉતરી પડ્યો; અને જે સ્થિરતા કરી રહ્યા હતા તેમનો શિરચ્છેદ કરી નાંખ્યો એટલે સુધી કે જ્યારે રડ્યો ખડ્યો બિહુક પણ હાથ નહોતો લાગતો ત્યારે ઢંઢેરો પીટાળ્યો કે જે કોઈ શ્રમણ-સાધુનું માથું લાવી આપશે તેને સો સુવર્ણ મહોર-દિનારનું ધનામ આપવામાં આવશે. આ કારણને લીધે રાગ સંપ્રતિ પછી લગભગ દોઢસોક વર્ષોનો^{૨૭} જૈનાચાર્યનો ઇતિહાસ તદ્દન અંધકારમય^{૨૮} બાસે છે. તેમજ અન્ય પ્રદેશમાં જે ઉતરી પડ્યા હતા તેમાંના કેટલાયે^{૨૯} શાંતિ પ્રાપ્તિના નિમિત્તે કોડ-

(૨૫) ગ્વાલીઅર રાજ્યમાં આવેલ દેવગઢ પાસેનાં અને આણ્વરોડનાં ખંડિયરો આ સમય બાદના કહી સકાશે. તેનો સમય ઈ. સ. ની પાંચ, છ કે સાત સદીનો ધરાય છે.

(૨૬) પુ. ૩. પૃ. ૬૭, ૬૮.

(૨૭) જુઓ પુ. ૩. પૃ. ૮૩, ૮૬ની ટીકાઓ.

(૨૮) એક સ્થિતિ યાદ આપવાની જરૂર લાગે છે કે સંપ્રતિ રાજના સમયે, અને તેમના ધર્માચાર્ય આર્ય-સુહસ્તિજ તથા તેમના શિષ્ય સુપ્રતિખર્જના અમલના પૂર્વાર્જના સમયે, અનેક શાખા-પ્રશાખાઓ નીકળી પડેલી કેમકે છે તે ઉપરથી કોઇના મનમાં શંકા ઉદભવશે કે, જ્યાં આવી સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હોય ત્યાં અંધકારમય

ઈતિહાસને બદલે જળવળ ઇતિહાસ કેમ નથી કહેતા? તે શંકાના નિવારણમાં કહેવું પડશે કે, ઉપરના પ્રસંગો પ્રિય-દર્શિનની રાજનીતિ, જે સર્વધર્મપ્રત્યે સહિષ્ણુતા દર્શાવનારી હતી તેનું સુચન કરે છે તથા પ્રિયદર્શિન અને તેના પછીના સમયના ૨૫-૩૦ વર્ષનો ચિતાર આપે છે એટલે તે વખતનો ઇતિહાસ જરૂર જળવળ છે જ. પરંતુ આપણે અંધકારમય ને કહ્યો છે તે તેની પછીનો દુરતમાં આવતો સમયગણવાનો છે. એટલે કે પ્રિયદર્શિનના અને સુહસ્તિજના મરણ બાદનો જ સમયનો રહે છે.

(૨૯) આ વખતે મહાવીરની પાંચ સુસ્થિત અને સુપ્રતિખર્જ નામના આચાર્યો હતા. તેમણે પણ આ પ્રમાણે

વાર સૂરિમંત્રની ઉપાસના સાધવા માંડી હતી. તે ઉપરથી કૌડિન્ય શાખાની ઉત્પત્તિ થઈ કહેવાય છે. એટલે આ કૌડિન્ય શબ્દ જે કેટલાક^{૩૦} શિલાલેખમાં મળી આવે છે તે આ સમય બાદ લખાયો હોવો જોઈએ એમ આ ઉપરથી કલિત થાય છે. આટલાં દમન છતાં તેને કાળજે ઠંડક વળી નહોતી. પરંતુ એક ધર્મંડી પોતાની ઇચ્છા સંપૂર્ણ કરવા જતાં જેમ જેમ આવરણો અને વિદ્નેા આડે આવતાં જાય છે, તેમ તેમ “કુદરત જ તેને તેવાં કાર્યોમાંથી હાથ ઉઠાવી લઈ નિવૃત્ત થવાનું જણાવે છે” તેવો સવળો અર્થ લેવાને બદલે, જેમ તે પોતાના આરંભેલ કાર્યમાં ગાંડોતૂર બની આગળ ધપાવ્યે જાય છે તેમ આ સમયે અગ્નિમિત્રે, પ્રથમ મથુરાના પ્રદેશ ઉપર હલ્લો કરી ત્યાંનો કાળજૂનો સુવર્ણમય વોડવા સ્તૂપ^{૩૧} (Vodva stupa) તથા ત્યાંનું શ્રીકૃષ્ણમંદિર^{૩૨} ઉપર તોડી પાડ્યાં હતાં અને ત્યાંથી ઉપડી છેવટે, પાટલીપુત્રમાં સુવર્ણની સાત ટેકરીઓ આવેલી સાંભળી તે મેળવવા અને પોતાની દ્રવ્યભૂખ સંતોષવા તે નગર તરફ ઉપડ્યો હતો. પરંતુ ત્યાં તેનું મરણ નીપજ્યું હતું. આ સર્વ હકીકત પુ. ૩ માં તેનું વૃત્તાંત લખતાં વર્ણવી બતાવી છે એટલે અત્રે લખવા જરૂર નથી.

પંડિત પતંજલિ તથા શુંગવંશી રાજાઓની ધર્મ જાગૃતિના તીવ્ર અમલથી, બલે જૈનધર્મને અસહ્ય રીતે ખમવું પડ્યું છે અને તેટલે અંશે તે સ્થિતિને તે વંશના રાજાઓની ધર્મક્રાંતિની કાળી બાજુના પરિણામરૂપે ગણી શકાશે; છતાં તેનાથી બીજી અવળી એટલે તેની ઉત્તરબાજુ બાજુ પણ છે જેનો ઉલ્લેખ પણ અહીં કરવો જ રહે છે: સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તેના વંશજોમાં ઉભરી નીકળેલા કુસંપને લીધે, સામ્રાજ્યના જાગલા પડી જઈ નાના નાના

અધિકાર જેવા સમુહો દેખાઈ રહ્યા હતા. જેથી તે સામ્રાજ્યની પડતી દશા દેખી, અંદર અંદર લડી રહેલા તેવા નાના નાના સમુહવાળા અધિકારીઓને જીતી લઈ, પોતાની સત્તા જમાવવાના હેતુથી કેટલાય પરદેશીઓએ હિંદના વાયવ્ય ખૂણેથી હુમલા કરવા માંડ્યા હતા [જુઓ પુ. ૩માં પરદેશી આક્રમણકારોનું વર્ણન, ખાસ કરીને ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરનું વૃત્તાંત]. આ હુમલાનો પ્રતિકાર કરીને ટકી રહેવા માટે અથવા તો હુમલાને આવતાંજ ખાળી રાખવા માટે જે કાંઈ સ્થિતિ ઉભી થવી જોઈએ તે સ્થિતિ જો ઉપજવી હોય તો તે આ સમ્રાટ અગ્નિમિત્રની રાજ નીતિને ઉગ્ર હાથે કામ લેવાની પદ્ધતિને તથા અને પોતાને અશ્વમેધયજ્ઞ દ્વારા ચક્રવર્તી સમાનગણે કરવાના ધોરણને જ આભારી હતી. એટલે એક વખત તો માર-માર કરી આવતા પરદેશીઓના હુમલાને અગ્નિમિત્રે સ્તબ્ધીત કરી દીધા જ હતા. કોઈને અવંતિના તો શું, પણ કેટલાયે માછલોના વિસ્તાર સુધીની જમીનના પડખે પણ આવવા દીધું નહોતું. જોકે તેના મરણ બાદ પચાસેક વર્ષે તે વંશની પાછી પડતી થતાં, તે જ પરદેશીઓના હાથે ખુદ અવંતિની ગાદીનો જ અધિકાર હસ્તગત કરી લેવાયો હતો. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જ પ્રજાને હરહંમેશનું જીવન શાંતિમાં પસાર કરવાનો અવસર સાંપડ્યો હતો. અને ધર્મક્રાંતિની અસર અદૃશ્ય થવા માંડી હતી.^{૩૩}

ઉપરમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઉત્તરહિંદની સ્થિતિ હતી. જ્યારે દક્ષિણહિંદમાં શું સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હશે તેનો ખ્યાલ પણ ટૂંકમાં ગણી લેવા જરૂર છે. સામાન્ય કદપના તો એમ કરી શકાય છે કે, દક્ષિણ-હિંદમાંથી જ આ ધર્મક્રાંતિનો જન્મ થયો હતો માટે ત્યાં તો ઉત્તરહિંદ કરતાં વિશેષ સ્વરૂપમાં તેનાં

સાધના કરી હતી જેથી તેઓ કૌડિન્ય કહેવાયા છે.

(૩૦) ‘સારહૂત સ્તૂપ’વાળું સર કનિંગહામનું પુસ્તક.

(૩૧) આ ટોપ બાગી નાખ્યા બાદ ૬૦-૬૫ વર્ષે તેની પુનઃપ્રતિષ્ઠા તે તખતના મથુરાના મહાક્ષત્રપ રાણુલુલની પૃથરાણીએ કરાવી હતી. તે માટે જુઓ પુ. ૩માં તેનું વૃત્તાંત.

(૩૨) અગ્નિમિત્ર જેવા વૈદિકમતવાળાના હાથે જ્યારે આ મંદિરનો તથા જૈનધર્મનો નાશ થયો છે ત્યારે માનવું રહે છે કે આ કૃષ્ણમંદિર જૈનધર્મનું જ મંદિર હોવું જોઈએ.

(૩૩) સરખાવો પુ. ૩માં કાહરાટ નહપાણુનો રાજ્ય-અમલ.

ચિહ્નો નજરે પડવાં જોઈએ, પરંતુ રિયલિટી તેથી ઉલટી જ હતી. ત્યાં તો તદ્દન શાંતિમય જ વાતાવરણ દેખાતું હતું કેમકે શાંતકરણીના મરણ પછી જે રાજ્યો ગાદીએ આવ્યા છે, તે એકરીતે તો શાંતિમય જીવન ગાળનારાજ દેખાયા છે. વળી તેઓએ વૈદિક-ધર્મ અંગીકાર કરી લીધેલ હતો એટલે અર્વાચીનપણે તરફની કાંઈ ખીક જેવું જ નહોતું, અને ખીજું વિશેષ સમજા કારણ તો એ હતું કે પતંજલિ પુરોહિત જેવો કોઈ પ્રખળપણે પ્રેરણા રેડનાર પુરુષ ત્યાં ઉદ્ભવ્યો નહોતો.

આ પ્રમાણે ધર્મક્રાંતિ વિશેનો ખ્યાલ જે મને બંધાયો હતો તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હવે રાજકારણમાં શું શું ક્રાંતિ થઈ રહી હતી તેનું થોડુંક વર્ણન કરીશું. જેમ ધર્મક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ નીપજાવવાના કોડ ભગવાન પતંજલિને

રાજકીય ક્રાંતિ

જગ્યા હતા તેમ રાજકીયક્ષેત્રે પણ જગ્યા હતા એમ સમજાય છે. કેમકે અકેન્દ્રિત ભાવના જે અદ્યાપિ પર્યંત ચાલી આવતી હતી, અને જેને તોડી પાડવાને પંડિત ચાણક્યે પણ પ્રયાસ આદરી જોયા હતા છતાં ફળીભૂત થયા નહોતા તેને જડથી ડાંભવાને અશ્વમેધયજ્ઞની પ્રથા દાખલ કરી હતી; કે જેથી સર્વ સત્તા એક સમ્રાટમાં સ્થાપિત થઇને કેન્દ્રિત ભાવનાના પરિણામરૂપ તેને ચક્રવર્તી જેવો ખનાવી શકાય. પરંતુ દેખાય છે કે તેમાં, તે પહેલા ક્ષેત્રમાં જેટલા દરજ્જે ફાળ્યા હતા તેટલા અંશે આ ખીજા ક્ષેત્રમાં ફાળ્યા નથી. પછી તેનું કારણ, રાજકીય ડહાપણનો અભાવ હોય કે એક વખત રાજનીતિ આદર્યા બાદ તેનું ફળ આખવાનો સમય આવી પહોંચે તે પૂર્વે તેમનું અવસાન થયું હતું તે હોય, કે બાક્યે તેમને યારી ન આપી

હોય. પરંતુ સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યપ્રકરણમાં માથું મારવાને તેમણે પ્રયત્નો તો કરેલા હતા જ, જેમાંના થોડાકનો નિર્દેશ આપણે અત્ર કરીશું.

(૧) અશ્વમેધયજ્ઞનું પુનર્સંસ્કર્ન તેમણે જે કર્યું છે—કરાવ્યું છે, તેનો આશય જ એ છે કે ગણતંત્ર રાજ્યની પદ્ધતિ, જે લાંબા વખતથી તે સમય પર્યંત આદ્યે આવતી હતી તેનો નાશ કરી એક જ રાજ્ય હયુ સત્તા સ્થાપીને, સાર્વભૌમત્વનું ખિરદ ધરાવતા એક ચક્રવર્તી જેવા સમ્રાટની છત્રછાયા નીચે સર્વ ભૂમિને મૂકી દેવાય. એટલે જ અત્યારપૂર્વેના સમ્રાટો જેકે અગ્નિમિત્રના સાર્વભૌમપણાની સરખામણીમાં ટકર ઝીલે તેવા, બદ્ધે તેથી પણ મહાન સત્તાશાળી હતા, છતાં તેઓ અકેન્દ્રિત ભાવનાથી રાજ્ય ચલાવતા આવેલા હોઇને તે પદ્ધતિનો જ નાશ કરી કેન્દ્રિત ભાવનાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાના કોડ પે. પતંજલિ સેવી રહ્યા હતા. (દૃષ્ટાંતમાં નીચેની કલમ ૩ જુઓ.)

(૨) પુખ્તમિત્ર—અગ્નિમિત્રના હાથે જ મૌર્ય સમ્રાટ બૃહદ્રથનો શિરચ્છેદ કરાવીને પોતાની કાર્યસિદ્ધિનું મંગળાચરણ કર્યું હતું (જુઓ નીચેની કલમ નં ૪.)

(૩) કોઈ રાજ્યના ભૂપતિને હરાવીને તેનો માંડળિક ખનાવી જતો કરી દેવાનેજ બદ્ધે, તેના પ્રદેશને પોતાની ભૂમિ સાથે ભેળવી દેવાનાં પગલાંનું મંડાણ પણ અગ્નિમિત્રના રાજ્યથી જ થવા પામ્યું છે. વિદર્ભપતિ—પોતાનો સ્વધર્મો હતો કે નહિ તેની પરવા કર્યા વિના તેની કુવરી માલવિકાનું પાણિગ્રહણ કરીને જમીન પણ જે લઈ લીધી છે તે આ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત ગણાશે.

(૪) દક્ષિણપથના સ્વામી એવા આંધ્રપતિઓ જેઓ માંડળિકપણે હોવાથી પોતાને મુલ્યાઃ (માંડળિકત્વ દર્શાવતું ખિરદ) શબ્દો જોડતા હતા (જુઓ આંધ્રભૂત્યા

(૩૪) આ કારણથી જ પ્રિયદર્શિને કેટલાયે રાજ્યોને છોટી લીધા હોવા છતાં તેમના પોતાના રાજ્યે પુનઃસ્થાપિત કર્યા હતા (જુઓ પુ. ૨માં સુદર્શનતળાવનું પરિશિષ્ટ તથા પુ. ૪માં પુ. ૧૦૯ ઉપર કલમ ચોથી).

[આવી પદ્ધતિનો નાશ અગ્નિમિત્રના રાજ્યથી થયો છે

એટલે અગ્નિમિત્ર પછી અઢીસો કે ત્રણસો વર્ષે થનાર રાજ્ય રૂદ્રદામનના સમયે તેને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન રહેતો નથી. આ હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે પ્રશસ્તિ રૂદ્રદામન અંગેની નથી પણ પ્રિયદર્શિને સ્પર્શી છે]

શબ્દના અધિકારવાળું વર્ણન) તેમને એવા પ્રકારની આલખાણનો ઉપદેશ દેવાયો છે કે જેથી તેવું બિરૂદ ટળી જાય. આજ રીતિએ શુંગકૃત્યા શબ્દનો પાછલો ભાગ હ્રુમ શબ્દને કેવળ શુંગપતિ જ બની રહે તેવું પગલું પણ તેમના ઉપદેશથી જરાયું હોય (જુઓ ઉપદની કલમ નં. ૨) એમ દેખાય છે.

(૫) ઉપરનાં દર્શાવેલાં તો જે નજરે તરી આવે છે તેવાં કહી શકાય. પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતો જે સાંપડી આવે તો તે વિશેષ પુરાવારૂપ કહી શકાત. જે કે શુંગવંશના રાજ્ય અમલ પુર્વના તેમજ તે પછીના અનેક સિદ્ધાંતો મળી આવે છે પરંતુ દિલગીરીની વાત છે કે, શુંગવંશી રાજાઓનો કોઈ સિદ્ધાંત હજી ઉપલબ્ધ થયો નથી. બનવાબોગ છે કે તેવા સિદ્ધાંતો કદાચ ફરતા પણ હશે, પરંતુ તેમની ઓળખ તે પ્રકારે થયેલ નહીં હોવાથી આપણને તે નથી મળતા એવું વિધાન કરવું પડે છે. ઉપરનું પંક્તિ બંધસ્વાલજીએ છેલ્લાં કેટલાક સિદ્ધાંતો પુષ્પમિત્ર-અમિત્રના હોવાનું જણાવ્યું છે પરંતુ તે બિના હજી નિશ્ચિતપણે સ્વીકારાયેલી નહીં હોવાથી, તેમજ અમને પોતાને પણ તેની ખાતરી થયેલી ન હોવાથી તેનો આધાર અત્રે રજૂ કર્યો નથી.

આ પ્રમાણેની અનેકવિધ સંભાવનાઓથી માનવાને કારણ મળે છે કે, તેમણે રાજકીયક્રાંતિ કરવા પુરુષાર્થ તો આરંભેલ હતો જ, પરંતુ ધર્મક્રાંતિના કાર્યમાં સ્વશક્તિનો અપરિમિત વ્યય થવાથી ધર્મપ્રેમ હતો તે ધર્મઝનુવનના રવરૂપમાં ફેરવાઈ ગયો લાગે છે અને એ તો નિયમ જ છે કે, એક વખત પગ લપસ્યો તો ક્યાં જઈને ઉભા રહેવાશે તેનો નિર્ણય કરી શક્યો તે કોઈ વિરલાપુરુષના લગાટે જ લખા-એલું હોય છે. એટલે પતંજલિ મહાશયના કાર્યો રાજકીયપદ ધારણ કરવાને બદલે, ધાર્મિક રંગથી રંગાયેલ વિશેષતઃ દેખાઈ આવે છે. છતાં એટલું સ્વીકારવું જ પડે છે કે તેમણે બંને વિષયમાં પ્રદિશ-

પણે ઝળકી ઉઠવા માટે પુરુષાર્થ તો કરેલો હતો જ.

પ્રાચીન સમયના જે મહાપુરુષોનાં નામો પુરોહિત કે પંડિત તરીકે ખ્યાતિ પામી જળવાઈ રહ્યાં છે તેમાં પાણિનિ, કૌટલ્ય ઉર્ફે પતંજલિ અને કૌટ- ચાણક્ય અને પતંજલિ એ ત્રણ ત્યની સરખામણી બ્યક્તિઓનાં નામ અગ્રપદે

બિરાજે છે. આ ત્રણે જન્મથી બાહ્ય હતા, સંસ્કારિત હતા, અને વિદ્યાસંપન્ન થવા પામ્યા હતા. તેમજ ભાગ્યવશાત ધૃષ્ટિ ઉપગમે તેવા રાજદરબારી માનને પણ ત્રણે જણા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. પરંતુ તેમાંના પં. પાણિનિ કેવળ વિદ્યા-વિલાસી જ રહેવાથી તેમનું નામ વિશેષપણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંજ પ્રદિશ થવા પામ્યું છે. જ્યારે બાકીના બે જણાએ રાજકારણમાં પણ ઝંપલાવ્યું હોવાથી, તે બંનેનાં જીવનને રાજદ્વારીપદ પણ લાગ્યો છે.

આ બંને. જણા-ચાણક્ય અને પતંજલિ— લગભગ ૮૦ વર્ષ સુધી આયુષ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયા છે. બંને મહત્વાકાંક્ષી હતા. તેમજ રાજ્યના મુખ્ય સંચાલક અને મુકુટધારી રાજા ઉપર, બંને જણાએ પોતાનો પ્રભાવ પ્રબળપણે જમાવ્યો પણ હતો. અલબત્ત, એકના કિસ્સામાં રાજા જૈનમતાનુયાયી હતો જ્યારે બીજાના કિસ્સામાં રાજા વૈદિકધર્મી હતો. એકમાં રાજા પોતે, એક શિષ્ય જેવો લટુ બની રહ્યો હતો ત્યારે બીજામાં રાજાને અનુકૂળ થઈને તેણે પોતાને વર્તવું પડતું હતું. બંને જણા અગ્રગણ્ય રાજકર્મચારીના પદે બિરાજીત થયા હતા, છતાં પતંજલિ મહાશયમાં મનોવૃત્તિ ઉપર સંયમ નહોતો, જ્યારે ચાણક્ય મહાશય તે કાર્યમાં પણ કુશળ હતો. એટલે, જ્યાં વિચાર કરી પગલું જરવાનો સમય આવતો ત્યાં પવન પ્રમાણે પીઠ ફેરવી જાણવામાં પણ તે એકો હતો. આ પ્રકૃતિને સદગુણ કહો કે દુર્ગુણ કહો, પણ તેને ભીષે તે એક મોટામાં મોટા રાજનીતિજ્ઞની પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે. બાકી બંને જણાએ ગણતંત્ર રાજ્યપદ્ધતિ

(૩૫) આ પાંચમી કલમ જે વખતે લખાઈ હતી તે વખતે પંડિતજી હૈયાત હતા પરંતુ આ પુસ્તક છપાવવાનો

પ્રસંગ જ્યારે આવ્યો છે ત્યારે તેમનું સારી પડીચડું હોવાથી અહિં મરહુમ સન્નિ વાપર્યો છે.

તોડી નાંખી, એકંદ્રિત ભાવના પોષાય તેવો-એક જ રાજના છત્રરૂપ-અધિકાર સ્થાપવાને પ્રયાસ સેવ્યા હતા જ. તે કાર્યમાં બન્ને જણા નિષ્ફળ જ નિવડ્યા છે. છતાં ચાણક્યે પોતાની ઉત્તરાવસ્થાનાં કેટલાંક વર્ષો સન્યસ્ત દશામાં ગાળવાનું સુનાસળ ધાર્યું હતું ન્યારે પતંજલિજી જીવનપર્યંત કર્મચારી તરીકે જ વિચરી રહ્યા છે. તોપણ ચાણક્યજીએ પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં અતિ ઉજવળ અને મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે ન્યારે પતંજલિ તે દિશામાં બિલકુલ શુન્યવત જ માલુમ પડ્યા છે. અલબત્ત, તેમણે સ્વાશ્રિત રાજની પ્રવૃત્તિમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું છે.

પં. ચાણક્યજીને, પ્રજારંજનાર્થે આદરેલું કોઈ કાર્ય, પોતાના ઉદ્દેશથી વિરૂદ્ધ જતું અને પરિણામે પોતાની અપકીર્તિ સમાન થઈ પડવાની ભીતિ જેવું લાગતું કે તરત ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે તે પીઠ ફેરવી દેતા. વળી કેમ જાણે કોઈ વચસો માર્ગ કાઢી ખતાવવા પુરતું જ પોતાનું વર્તન છે, તેવી રીતથી રાજ્યવહીવટને પણ ધારાધોરણસર અને સુવ્યવસ્થિત ચલાવવાના નિયમો ઘડી ખતાવ્યા છે. આવું તેમનું રાજ-નીતિશાસ્ત્ર અદ્યતન પર્યંત “કૌટલ્યના અર્થશાસ્ત્રના” નામથી વિખ્યાત થયેલું છે. ન્યારે પતંજલિ મહાશય પોતાનો આશ્રય પરિપૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશમાં ને ઉદ્ધાસ-

માં રાજમાર્ગ ભૂલી જતા દેખાય છે અને જે ઉદ્દેશને તેમણે સાખ્યતરીકે આગળ ધર્યો હોય છે તેને બદલે ધર્મઝતુનનો નવો જ લેખાશ કેમ જાણે પોતે પહેરી લીધો હોય તેવો દેખાવ કરાઈ જવાય છે. બાકી જે આત્મસંયમ જાળવી શક્યા હોત તો, જે દર્શન-પ્રચાર માટે તેમણે ભેખ લીધો હતો તેને કાંઈક ઓર જ ઓપ આપી શક્યા હોત.

વિદ્યા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પં. પતંજલિને ચાણક્ય કરતાં અગ્રસ્થાન અપાયું છે પણ તે ચોગ્ય જ છે કે કેમ તે હજી એક પ્રશ્ન લેખાય. કેમકે ચાણક્યે જુદાં જુદાં નામે અનેક કૃતિઓ રચેલી છે પણ તે બધી હજી પ્રકાશમાં નથી આવી. તેમનું અર્થશાસ્ત્ર ને કામશાસ્ત્ર અજળ ગ્રન્થો છતાં તેમનું અભ્યાસક્ષેત્ર ઓછું હોઈ પતંજલિને જે કીર્તિ મહાભાષ્યે અપાવી છે તેવી ચાણક્યને હજી નથી મળી. ઉપરાંતમાં રાજકીયક્ષેત્રમાં તે એવા અપૂર્વ સ્વરૂપમાં પ્રકાશિત છે કે તેમને પતંજલિની જેમ સાહિત્યકારની દૃષ્ટિએ હજી તપાસાયા જ નથી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બંનેનાં જીવનતત્ત્વો હોવાને લીધે આપણે જે પં. ચાણક્યજીને દીર્ઘદૃષ્ટિથી કામ કરનાર અને પં. પતંજલિને તાત્કાલિકશુદ્ધિથી અથવા સંકુચિતદૃષ્ટિથી કાર્ય કરનાર તરીકે ઓળખાવીએ તો તે અનુચિત નહિ જ ગણાય.

પંચમ પરિચ્છેદ

કેટલાક ઐતિહાસિક શિલાલેખો

દ્રુ'કેસાર:-ઐતિહાસિક વસ્તુ તારવવામાં શિલાલેખો અને સિક્કાઓ અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે નિર્વિવાદિત છે. આંધ્રવંશનો ઇતિહાસ સંકલિત કરવામાં જે જે શિલાલેખો અને સિક્કાઓ ઉપયોગી નીવડ્યા છે તેનો અભ્યાસ, તેટલા માટે પ્રથમ જરૂરિયાતનો લેખાય. તેમાંથી સિક્કાઓને લગતી માહિતી પુ. ૨માં અતિ વિસ્તારપૂર્વક લખાઈ ગઈ છે. અહીં શિલાલેખ સંબંધી હકીકતનો પરિચય કરાવવાની આવશ્યકતા છે. આમ તો, જ્યાં જ્યાં હકીકત લખવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તેના પૂરાવા તરીકે જ, તેવા શિલાલેખોનો કે તેમાં આલેખાયેલ વસ્તુનો જો નિર્દેશ કરાય તો પણ પુરતું લેખાય, પરંતુ કેટલીક વખત એક જ શિલાલેખનો આધાર અનેક વખત અને કેટલીક વખતે એક હકીકત માટે અનેક શિલાલેખોનો આધાર લેવો પડે છે ત્યારે તે સ્થાને બધાના ઉતારા કરવાથી પુસ્તકનું કદ વધી જાય; વળી એવું પણ બને કે, ઉપયોગી થાય તેટલા જ અક્ષરો કે વાક્યોના ઉતારા આપ્યા હોય છતાં યે, આગળ પાછળની સમજૂતી મેળવવા માટે, આખાને આખા લેખમાંની વસ્તુ રજૂ કરવાની જરૂરિયાત તો ઉભી રહી જાય છેજ. આ બધી મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવા માટે, જેમ સિક્કાઓનું વર્ણન જૂદું પાડ્યું છે તેમ શિલાલેખોને પણ જુદા જ તારવી સ્વતંત્ર પરિચ્છેદે ચર્ચવા, અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં માત્ર તેની આંક સંખ્યાનો આધાર ખતાવવો તે શ્રેયસ્કર જણાયું છે. તેના બે પરિચ્છેદ અત્ર કરવામાં આવ્યા છે.

દરેક શિલાલેખમાં, જે જે હકીકત ઉપયોગી નીવડવા વકી લાગી છે, તેનું અક્ષરશઃ ટાંચણ પ્રો. રેપ્સનના, આંધ્રવંશના સિક્કાને લગતા પુસ્તકમાંથી (Coins of the Andhra Dynasty) પ્રથમ અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યું છે. તે બાદ તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યું છે. તે પછી, તેને લગતું વિવેચન મજકુર અંથકારે ઉપરોક્ત અંથમાં જો કર્યું હોય તો તે અંગ્રેજી શબ્દોમાં ઉતારી તેનો અનુવાદ કરી ખતાવ્યો છે. અને છેવટે, ઉપરની સઘળી હકીકતને લગતા અમારા વિચારો દર્શાવ્યા છે.

આટલી પ્રસ્તાવનાથી વાચકને સર્વ વસ્તુનો તરત ખ્યાલ આવી જશે કે આ પરિચ્છેદો-માંની સંકલના કયા ધોરણે કરવામાં આવી છે. વળી આંધ્રવંશની હકીકત હોવા છતાં, જેમ રેપ્સન સાહેબે નહપાણુ, રૂપભદ્ર, રૂદ્રદામન આદિના વૃત્તાંત ઉપર પ્રકાશ પાથરતા શિલાલેખોને પણ જોડવાનું યથાયોગ્ય લેખ્યું છે તેમ અમે પણ તેવા શિલાલેખો ઉતાર્યા છે; કેમકે તેમ કરવાથી આંધ્રપતિઓની બાબતની સુસ્કેલીનો ઉકેલ જેમ આવી જાય છે તેમ, આ વધારાના લેખોમાં આવતા રાજપતિઓને અંગે પણ થતું જતું દેખાય છે.

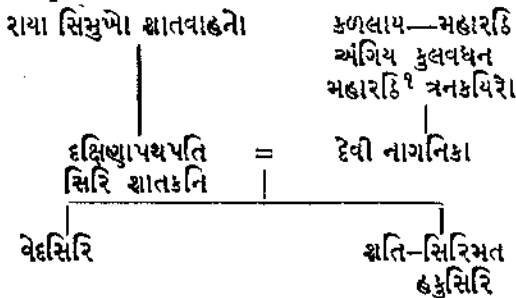
શિલાલેખો

નં. ૧—નાનાઘાટ

કા. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૫, પારિ. ૫૭:—

The inscription is a record of sacrifices performed and of donations made, to the sacrificing Brāhmans. It is set up by Queen Nāganikā, the wife of King Śrī-Sātakarṇi, acting apparently as regent during the minority of her son, VedaŚrī=જે યજ્ઞે કરવામાં આવ્યા, તથા યજ્ઞે કરનાર બ્રાહ્મણોને જે દાન દેવાયું તેને લગતી નોંધ આ શિલાલેખમાં કરવામાં આવી છે. તેની કર્તા રાણી નાગનિકા છે; રાજા શ્રીસાતકરણિની તે રાણી હતી અને બનવાજોગ છે કે, પોતાના સગીરપુત્ર વેદશ્રીના સમય દરમિયાન તેણીએ વાલીપણે કામ કર્યું હતું.

લેખમાં જે રાજવંશી વ્યક્તિઓનાં નામો આવ્યાં છે તેમનાં સગપણને લગતો કાઠો આ પ્રમાણે તેમણે બનાવ્યો છે:—

ઉપરના લેખના સમય પરત્વે તેમણે પ્ર. પૃ. ૧૯, પારા ૨૧ માં ડૉ. ખ્યુલરનો મત ટાંકીને જણાવ્યું છે કે, According to the epigraphical evidence, those documents may be placed a little but not much later than Aśoka's and Daśaratha's edicts. But what, in my opinion, most clearly proves that they belong to one of the first Andhras is that their graphic peculiarities fully agree with those of the Nāsik inscription No. I of Kanha or Kṛṣṇa's reign=શિલાલેખ ઉપરના અક્ષરો જોતાં, તેનો સમય અશોક અને દશરથના લેખો કરતાં જરાક મોડો—પણ અતિ મોડો તો નહીં જ—કહી શકાશે; પણ મારા (ડૉ. રેપ્સનના) મત પ્રમાણે તે સ્પષ્ટપણે આંધ્રવંશના આદિપુરુષોના હોવાનું જણાય છે, કેમકે તે અક્ષરોનાં વળાંક વગેરે કદરૂકા ઉર્ફે કૃષ્ણના રાજ્યે કાતરાવેલ નાસિક શિલાલેખ નં. ૧ ના અક્ષરો સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતા આવે છે. મતલબ કે, ખ્યુલર સાહેબના મતથી પોતે જુદા પડીને એમ જણાવે છે કે, નાનાઘાટ લેખના અક્ષરો જોતાં, તેના કર્તાનો સમય રાજા કૃષ્ણના સમયની લગલગનો જ છે.

વળી આ શિલાલેખ પરત્વે, અન્યત્ર (જુઓ, જ. ખોં. છે. રા. એ. સો. નવી આવૃત્તિ, પુ. ૩, પૃ. ૪૭) આ પ્રમાણે ટીકા લખેલી મળે છે. The inscription at Nanaghat is by the queen of Satkarani, the third king of this dynasty

(૧) આ નામો માટે, પદ્યમ પરિચ્છેદ, જુઓ.

(A. S. W. I. 5, pp. 68), who according to Buhler's inscription, was the son of Simukha. The alphabet of Nanaghat agrees with that of Hathigumpha (J. B. O. R. S. III. P. 112). This justifies the identification of Satakarni mentioned therein with Satakarni of Nanaghat, that is No. 3, of Pargiter's list=નાનાઘાટનો શિલાલેખ આ વંશના ત્રીજા રાજા (આ. સ. વે. ઇ. પુ. ૫, પૃ. ૬૮) શાતકરણિની રાણીનો છે; શુદ્ધરની સમજૂતિ પ્રમાણે તે રાજા શ્રીમુખનો પુત્ર થાય છે. નાનાઘાટ શિલાલેખની લિપિ, હાથી-ગુંદાની લિપિને મળતી આવે છે (જ. બિ. ઓ. રી. સો. પુ. ૩, પૃ. ૧૧૨). આ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે, તેમાં લખેલ શાતકરણિ, અને નાનાઘાટવાળો શાતકરણિ બન્ને એક જ છે, જેનો નંબર પાણ્ડરે આપેલ કોષ્ટકમાં ત્રીજો મૂકાયો છે.” આ ફકરામાં ત્રણ ચાર પ્રમાણો અપાયા છે. તે સર્વના આધારે એવો ખ્યાલ નીકળે છે કે રાણી નાગનિકાએ લખેલ નાનાઘાટનો શિલાલેખ, તેના અક્ષરો જેમાં શ્રીમુખનો પુત્ર રાજા શાતકરણિ, કે જેનો નંબર પાણ્ડરે સાહેબે તૈયાર કરેલ કોષ્ટકમાં ત્રીજો દર્શાવાયો છે, તેનો જ છે.

વળી તે જ લેખકે આગળ જતાં (જ. બો. ઇ. રો. એ. સો. પુ. ૩. ૧૯૨૮, પૃ. ૮૩) Nanaghat Inscr. by mother Naganika is dated in the 13th year (regnal year) of Vasthiputra=માતા નાગનિકાએ નાનાઘાટના શિલાલેખને, વસિષ્ઠપુત્રના (રાજ્યે) ૧૩મારે વર્ષે કાતરાવ્યાનું જણાવ્યું છે. [અમારા વિચારો:-સમયપરત્વે ડૉ. રૂપસનના અને બ્રો. ઇ. રો. એ. સો. ના જરનલના લેખકના મત સાથે અમે મળતા થઈએ છીએ પરંતુ યત્ન કરનાર તરોફે ખાલણીને જે તેમણે લેખાવ્યા છે તેમ નથી. મૂળ શબ્દ “બમણુ” છે અને તેનો અર્થ ‘બહા-

અર્થ પાળે તે’ થાય છે. પછી તેવો પુરૂષ ગમે તે વર્ગનો હોય. એટલે કે, જે તપશ્ચર્યા કરે, અમુક વૃત્ત નિયમો પાળે તેવા પુરૂષો માટે તે દાન કર્યાનું જણાવ્યું છે; અને તેથી યજ્ઞાદિ એટલે હિંસામય પ્રવૃત્તિ લેખવાની નથી પરંતુ આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં જે રમ્યા પમ્યા રહેતા હોય તેમના નિકાવ માટે દાન કર્યું હતું એમ સમજવું રહે છે.

લેખમાંની હકીકતનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૩૮૩ કહેવાશે જ્યારે લેખ કાતરાવાયો છે ઇ. સ. પૂ. ૩૭૨ અથવા તે બાદ-એટલે બેની વચ્ચે ૧૦-૧૨ વર્ષનું અંતર છે.

દેવી નાગનિકાના પિતા વિશે આંધ્રવંશી રાજાઓના ઇતિહાસને જો કે સિદ્ધો સંબંધ ન જ કહી શકાય, પરંતુ તેમના નામ સાથે જે ઉપનામો જોડાયેલ નજરે પડે છે તેમાંથી કેટલીક ઐતિહાસિક વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ પડે છે. માટે તેની ચર્ચા અંત કરવી આવશ્યક લાગી છે.

(૧) કળલાય મહારાજ વિશે કા. આં. ર. પારા ૨૬માં જણાવાયું છે કે, જેમ મૈસુરના ચિત્તલદ્રર્જી જીલ્લામાંથી મળી આવેલ સિક્કાઓમાં (જુઓ પુ. ૨ આંક નં. ૪૭, ૪૮) સદકન કળલાય મહારાજે શબ્દ માલૂમ પડે છે તેમ, અહિં તે જ પ્રમાણે આખું ઉપનામ હોવું જોઈએ. (૨) અંગિકુલવર્ધન(સંસ્કૃત) અંગિય કુળવર્ધન લેખવું. તેમાંના અંગ શબ્દને, ત્રિકલિંગ સમુહમાં ગણાતા અંગ, વંગ અને કલિંગ દેશમાંના અંગદેશની અમુક પ્રજાનાં કુલ તરીકે ગણાવ્યો છે. જો કે તેમણે તે અંગ દેશનું સ્થાન બંગાળ ઇલાકાના બાગલપુર અને મોંગીર જીલ્લાના અમુક પ્રદેશમાં જ ગણાવ્યું છે. પરંતુ આપણે પુ. ૧માં અંગદેશનું વર્ણન કરતાં, તથા પુ. ૩ માં અગ્નિમિત્રે વિદર્ભપતિની કુંવરી માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું તેની ચર્ચા કરતાં સાબિત કર્યું છે કે, પ્રાચીન સમયે વિદર્ભ પ્રાંતવાળા બાગનો-હાલમાં જેને આપણે વરાહ પ્રાંત કહીએ છીએ તેનો-સમાવેશ અંગદેશમાં થતો હતો અને રાણી નાગનિકાનો

(૨) જો કે લેખકે કોઈ પુરાવા આપ્યા નથી લાગતો પરંતુ આ હકીકત સત્ય લાગે છે. તેના આધાર માટે આગળ

ઉપર વર્ણવેલની વચ્ચેનાં જુઓ.

પિતા પ્રણ આ સ્થાનનો જ અધિપતિ હતો તે આપણે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનું વર્ણન કરતાં જોઈ લઈશું. મતલબ કે મહારાજાઓને અંગદેશ સાથે જ સંબંધ હતો. તેવી પ્રજાના મુખ્ય નાયકને અંગિયકુલવર્ધન તરીકે ઉપનામ જોડાય તો તે અધિકૃત ન જ ગણાય. (૩) ત્રણકિયરો-ના પ્રથમ પદના અર્થ વિશે જો કે શંકા બતાવી છે પરંતુ તેનો અર્થ સંસ્કૃતના 'ત્રાતા' શબ્દ જેવો થાય એમ સૂચવ્યું છે.

ઉપરનાં ત્રણ ઉપનામોનાં વિવરણ ઉપરથી હવે સમજશે કે, સુટુકાનંદ અને મૂળાનંદ કે મુંડાનંદને જેમ આપણે નંદવંશી રાજાઓમાંથી ઉતરી આવેલા સરદારો ગણાવ્યા છે તેમ આ અંગદેશના મહારાજાઓને પણ અંગવંશી રાજાઓમાંથી ઉતરી આવેલા સરદારો તરીકે લેખવા રહે છે.

નં. ૨—નાસિક

(કા. આં. ૨. પ્ર. ૫. ૪૬ પારિ. ૨૩) king Kṛṣṇa of the Śātavāhana race; undated=શાતવાહન કુળનો રાજા કૃષ્ણ: તારીખ વિતાનો (લેખ છે)

આ લેખનો સમય પ્ર. ૫. ૧૯ પારિ. ૨૨ માં ડૉ. બ્યુલરના મતથી મૌર્યવંશી અંતિમ રાજાઓનો કે શુંગવંશની આદિનો લેખ્યો છે, પરંતુ પારા. ૨૩ માં ડૉ. રેપ્સન પોતાનો મત જણાવતાં લખે છે કે, The names and the order of succession of the first three Andhra kings are correctly given by the Purāṇas, viz. (1) Simuka, (2) Kṛṣṇa, (3) Śrī Śātaka-rṇi. It is probable, too, as stated both in the Bhāgavata and in the Viṣṇu Purāṇa, Kṛṣṇa was the brother of Simuka=આંધ્રવંશના પ્રથમના ત્રણ રાજાઓનાં નામ અને અનુક્રમ, પુરાણોમાં લખ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ જ છે. તદ્દુપરાંત, ભાગવત અને વિષ્ણુ પુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કૃષ્ણ તે શિમુખનો ભાઈ જ સોવસા સંભવે છે”

[ડૉ. રેપ્સનના મત સાથે સર્વથા અમે મળતા

થઈએ છીએ.]

નં. ૩—નાસિક

(કા. આં. ૨. પ્ર. ૫. ૪૬):—

Possibly containing the name of king Śakti-Śrī=ચણ્ડકરીને તેમાં રાજા શક્તિ-શ્રીનું નામ આવેલું છે: અક્ષરો ભૂંસાઈ ગયેલા છે, જેથી સંશયાત્મક છે. પરંતુ મિ. રેટનાર્ટ suggests that the reading may have been Ma. habakusiri [natilya Bhaṭapālīkāya=By Bhaṭipālīkā [grand-daughter] of Ma. hā-hakusiri=મહાહકુસિરિની પૌત્રી ભટિપાલિકાએ

આ હકુસિરિ માટે ખુલાસો કરતાં ડૉ. રેપ્સને શિલાલેખ નં. ૧માંનો કાઠાવાળો સતિ-હકુસિરિ પારી લઈ પારા. ૨૫, ૫. ૨૦માં લખ્યું છે કે, It is quite possible that Śakti-Śrī may have come to the throne subsequently and that he may be identified with the Mahā-Haku Siri the great Śakti Sri,” who is mentioned in an undated inscription at Nasik. It is possible also, as Bühler has suggested, that he may have been the historical of the Śakti-kumara of Jaina legend=તદ્દન સંભવિત છે કે, પછીથી શક્તિશ્રી ગાદીએ બેઠો હોય. તેને મહાહકુસિરિ ઉદ્દે મહાન શક્તિશ્રી તરીકે ઓળખી શકાશે, કે જેનું નામ સમય દર્શાવ્યા વિનાના નાસિકના શિલાલેખમાં જણાવાયું છે. અને જેમ ડૉ. બ્યુલરે સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે બનવાબેગ છે કે જૈન દંતકથાવાળી શક્તિકુમાર નામની ઐતિહાસિક અસલ વ્યક્તિ પણ તે જ હોય. મતલબ કે ઉપરના નં. ૧ શિલાલેખવાળા શક્તિ-સિરિમત હકુસિરિને અને આ નં. ૩ વાળા નાસિકના લેખમાંના મહાહકુસિરિને એક માની લીધા છે. વળી તે ઉપરથી એવું અનુમાન દોર્યું છે કે, સિરિમત હકુસિરિ પોતાના ભાઈ વેદ-સિરિની પાછળ ગાદીએ આવ્યો હોય; અને છેવટે

ડો. બ્યુલરે (શિલાલેખના અક્ષરોની ખૂબીઓને લીધે)^૩ જૈન દંતકથામાં વર્ણવેલ શક્તિકુમારને આ મહાહકુસિરિ તરીકે ઓળખાવેલ છે, તે મતને પોતે સ્વીકારવા તત્પરતા બતાવી છે.

[અમારું ટીપ્પણ્ય-નં. ૧ લેખવાળા હકુસિરિને ખરી રીતે કાંઈ સંબંધ જ નથી કેમકે તે બન્નેના અક્ષરો જ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના છે, જે ડો. રેપ્સને અને સ્ટેનાર્ટ કબૂલ કર્યું છે. વળી એકને હકુસિરિના સાદા નામથી ઓળખાવેલ છે, તેમજ આપણે આગળ ઉપર જોઈ શકીશું કે તે ગાદીપતિ બન્યો જ નથી; એટલે ‘મહા’ કે તેવું કોઈ બિરુદ મેળવવા ભાગ્યશાળી પણ તે ક્યાંથી થાય ? જ્યારે મહાહકુસિરિ નામની વ્યક્તિ તો તદ્દન બીજી જ છે અને તેણે અનેક પરાક્રમે કરેલ હોવાથી ‘મહા’ ઉપનામ પણ મેળવ્યું હતું એમ કહી શકાય. ઉપરાંત તેનો સમય પણ (જુઓ ટીકા નં. ૧) ઈ. સ. પૂ.ની પહેલી સદીના અંતની લગભગ એટલે કે ઈ. સ. ની પ્રથમ સદીના પ્રારંભમાં આવી જાય છે. તેમજ તેને જૈન સાહિત્યમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન મળ્યું હોવાનું પણ સમજાય છે.

આ મહાહકુસિરિમાંના ‘હ’ અક્ષર ઉપર ડો. રેપ્સને ટીકા કરતાં જણાવ્યું છે કે^૪ In the Dravidian Prakrit of the Andhras, ha=Śkt. Śa. Thus Haku=Śakti, Hāla=Sāla (Śāta); probably also Hiru=Sri, Hātaka=Śātakarni; આંધ્રપ્રજાની દ્રાવિડીયન પ્રાકૃત ભાષામાં હ=શ (સંસ્કૃતનો) થાય છે, તે નિયમ પ્રમાણે

હકુ=શક્તિ, હાલ=શાલ (શાત)^૫; વળી તે જ નિયમ પ્રમાણે હિર=શ્રી, હાતકણિ=શાતકરણિ; મતલબ કે હકુસિરિ નામની વ્યક્તિને શાતવાહન વંશી મહાશક્તિ-શાળી હાલ શાતકરણિ જેવા હોવાની કલ્પના નીપજાવી શકી છે].

નં. ૪—ભિલ્સા-સાંચી

ટોપ નં. ૧. (જનરલ કર્નિંગહામના ભિલ્સાટોપ્સ નામના પુસ્તકમાંથી પૃ. ૨૧૪, ૨૬૪, પ્લેષ્ટ ૧૯)

કે. આં. રે. પૃ. ૪૭ તથા પારા ૨૯ પૃ. ૨૩નો સાર એ નીકળે છે કે, “The inscription as it stands in Cunningham’s eye-copy is evidently incorrect=જે પ્રમાણે કર્નિંગહામે આંખેથી જોઈને તે શિલાલેખ ઉતારી લીધો છે તે દેખીતી રીતે અશુદ્ધ છે” અને તેને સરખાવી જોઈને ફરી તપાસવા જેવું કોઈ સાધન ન હોવાથી બીજો કોઈ રસ્તો નથી. તેમાં રાજ વસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ રાજ્યે કોઈએ દાન દીધાની હકીકત છે; અને “Dr. Buhler, indeed proposed to identify him with Sri-Satkarni of the Nana-ghat and Hathigumpha inscriptions on the ground that the alphabet of the Bhilsa inscr. showed similar characteristics=નાનાઘાટ^૬ અને હાથીગુંફાના શિલાલેખોમાં નિર્દિષ્ટ શાતકરણિને ડો. બ્યુલર આ

(૩) જેનો સમય (ઉપરમાં શિલાલેખ નં. ૧ જુઓ) અરોહના રાજ્યકાળ પછીનો કે, શુંચવંશની આદિનો એટલે ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીનો, બાન્યો છે.

એમાં મહાહકુસિરિની પૌત્રીને લગતી હકીકત છે એટલે, એ પેઢી યદ્યદ્દેવાય, જેથી આ શિલાલેખનો સમય ઈ. સ. પૂ. ની પ્રથમ સદીના અંતનો લગભગ માને છે (જુઓ કે. આં. રે. પૃ. ૪૬માં નં. ૩ શિલાલેખ ઉપરની ટીકા).

(૪) કે. આં. રે. પૃ. ૨૦. ટી. નં. ૩ જુઓ.

(૫) જુઓ ઉપરમાં પ્રથમ પરિચ્છેદ. શાત અને શાલિ-

વાહન શબ્દનું વિવેચન તથા આગળ ઉપર હાલ રાજનું વૃત્તાંત.

(૬) નાનાઘાટના એ શિલાલેખ છે. એક રાણી નાગનિકા વાળો (જુઓ ઉપરમાં નં. ૧ વાળો) તથા બીજો ચત્રપણ શાતકરણીનો (જુઓ નીચે નં. ૧૮ વાળો). આ બેમાંથી કયા કહેવાનો ભાવાર્થ છે તે સ્પષ્ટ કર્યું નથી. પરંતુ ‘વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ’ શબ્દ લઈને વાત કરાય છે એટલે, નં. ૧૮ વાળો સમજવો રહે છે; પરંતુ નાનાઘાટ અને હાથીગુંફા બન્નેનો સાથે નિર્દેશ કરાય છે જ્યારે તે બન્ને સ્થળને સામાન્ય મેળ

વસિષ્ઠપુત્ર તરીકે ઓળખાવવાને ખરેખર રીતે સ્પષ્ટ છે, કારણ કે, બિલ્સાલેખના અક્ષરોમાં (મજકર લેખના અક્ષરો જેવી જ) ખૂબીઓ દેખાય છે.” પછી પોતાનો સ્વતંત્ર મત દર્શાવતાં જણાવે છે કે, “If this identification could be established we should have good reason although not conclusive reason for believing that Bhilsa (Vidisa) the capital of the province of East Malwa (Akara) was in the possession of the Andhra at a date (c. 168 B. C.) when it is generally supposed to have belonged to the Sunga dynasty=જો આ ઓળખ કબૂલ રખાય તો આપણે જરૂર માનવું પડશે, જો કે નિર્ણયાત્મકપૂર્વક તો નહીં જ—કે ઇ. સ. પૂ. ૧૬૮ના અરસામાં પૂર્વ માલવા (આકર) પ્રદેશની રાજધાની બિલ્સા (વિદિશા) નગરી આંધ્રપ્રજ્ઞના કબજામાં હતી; જ્યારે સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે, તે તો શુંગવંશીઓની રાજ્યસત્તામાં હતી.” મતલબ કે ફેટલાક અંશે ડૉ. બ્યુલર સાહેબના મતને માન્ય રાખવાને લલચાય છે ખરા. પરંતુ સર્વથા માની લેવાને જે મુશ્કેલી જણાય છે તેનું દર્શન પણ કરાવતા નય છે. આ લેખના સમય પરત્વે કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૩૩માં જણાવ્યું છે કે, An inscription (no. 346) on one of the Bhilsa Topes, Sanchi No. 1, records a donation made in the reign of a Satkarni, who cannot be identified more precisely but who must certainly have, been an Andhra. The inscription is not dated, but there is a now general consensus among archæologists that it probably belongs to about the

middle of the first century B. C.=બિલ્સા ટોપસમાંના સાંચી નં. ૧ ટોપના (નં. ૩૪૬) એક લેખમાં શાતકરજીરાજ્યે દાન દીધાની નોંધ છે. જે વિશેષ ચોક્કસાઈથી ઓળખી શકાતો નથી પરંતુ સોવસા તે આંધ્રજ હશે. લેખ ઉપર મિતિ લખી નથી પણ સ્થાપત્ય-નિષ્ણુઓના મોટાભાગનો એ મત છે કે તેનો સમય મુખ્યત્વે ઇ. સ. પૂર્વની પહેલી સદીની મધ્યનો છે.

[અમારું મંતવ્ય—અક્ષરના વળાંક તથા લખવાની રચનાથી જો કે ફેટલાક અંશે ઉપયોગી અનુમાન તારવી શકાય છે ખરું પરંતુ તે સર્વથા આધાર મૂકવા લાયક અને મજબૂત નીવડતું નથી. કેમકે તેમાં તો દેશીય ફેરફારો પણ ભાગ લેજવે છે તેમજ ક્રાંતરનાર સલાટ-કારિગરોની કુશળતા ઉપર પણ આધાર રખાય છે, અને તેથી જ ઉપરમાં (જુઓ શિલાલેખો નં. ૧ તથા નં. ૩) ડૉ. બ્યુલર દોરેલ અનુમાન ઉઘલાઈ જતાં માલુમ પડ્યાં છે.

વળી બિલ્સાનગરી આંધ્રપ્રજ્ઞના તાબામાં ગઈ હોય એવું અનુમાન દોરાર્થ જવાય છે તેમ પણ ખતવા પામ્યું નથી. કેમકે તેમના પોતાના જણાવ્યા પ્રમાણેના સમયે તો તે પ્રદેશ ઉપર શુંગવંશની સત્તા જ ચાલી રહી હતી. અને જો આ શિલાલેખમાં વર્ણના વાયલી હકીકત તે સમય સિવાયની કરે, તોપણ કહેવું પડશે કે અવતિ પ્રદેશ ઉપર કદાપિ પણ આંધ્રદેશની હકુમત સ્થપાઈ જ નહોતી (જે આપણે તેમનાં વૃત્તાંત ઉપરથી જોઈ શકીશું). એક વખત આંધ્રપતિ શાતકરજીને માત્ર તે પ્રદેશ ઉપર કાંઈક અધિકારસત્ર જમાવવા જેવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો (જુઓ નં. ૭ના વૃત્તાંતે) પરંતુ તે સમયે અકેન્દ્રિત ભાવના(Decentralization)ની પદ્ધતિએ રાજ્ય-વહીવટ ચાલતો હોવાથી તેને તે પ્રદેશ છોડીને ચાલ્યા આવવું પડ્યું હતું.

વાસ્તવિક રીતે તો, બિલ્સાટોપમાંથી ઉપસ્થિત

કબજાવે તેવો તો, આંધ્રવંશી આદિ પુરૂષમાંનોજ શાતકરજી છે. નં. ૧ નાનાધાટનો સમય ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદીમાં

નય છે. અને નં. ૧૮ નાનાધાટનો ઇ. સ. ની બીજી સદીનો છે. બન્ને વચ્ચે લગભગ છ સૈકાનું અંતર છે.

મતી હકીકત એમ બનવા પામી છે કે, જે વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણીનો તેમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે તે રાજા હાલ શાતકરણિ છે. તેને પુલુભાવી તરીકે તેમ જ વસિષ્ઠ-પુત્ર શાતકરણિ તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવેલ છે. (પુ. ૨ માં તેના સિક્કાઓ તથા આ પુસ્તકે આગળ ઉપર તેનું વૃતાંત જુઓ). તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. નો. અંત અને ઈ. સ.ની આદિનો છે. આ રાજાને તેમજ તેની પૂર્વેની બે ત્રણ પેઢીવાળાને, અર્વાતિ પતિ ગર્દભિલવંશીઓ સાથે મિત્રતાની ગાંઠ બંધાઈ હતી, જેથી અરસ્પરસની બીડમાં મદદે આવીને ઉભા રહેતા હતા. તેમાંના એક પ્રસંગનું વર્ણન શકારિ વિક્રમાદિત્યના વૃતાંતે (જુઓ પુ. ૪ માં) કરવામાં આવ્યું પણ છે. અને બીજો પ્રસંગ ગર્દભિલવંશી વિક્રમચરિત્રના રાજ્ય અમલે ઉપસ્થિત થયો હતો. તેનું કાંઈક સ્વરૂપ જૈનસાહિત્યમાંથી લખ્ય થાય છે. પ્રસંગ એમ હતો કે બન્ને રાજવંશીઓ તેમના ધર્મ-તીર્થ શત્રુજ્ય ઉપર-જે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું છે-ત્યાં અમુક ધાર્મિક કાર્યના અંગે ગયેલ છે. વળી પુ. ૧ માં સાખીત કરી ગયા છીએ કે અર્વાતિનો આ લિસ્સા નગરીવાળો પ્રદેશ જૈનધર્મ સાથે મુખ્યત્વે સંબંધ ધરાવતો છે. તેમજ પુ. ૨ માં કહેવાયું છે કે મૌર્યવંશી સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત જે પણ જૈનધર્મ પાળતો હતો, તેણે આ જ સાંચી ટોપ નં. ૧ ની આરે બાજુ ગોળાકારે રહેલ ગવાક્ષમાં દીપમાળા પ્રગટાવવા એક મોટી રકમનું દાન કર્યું છે. મતલબ કે સાંચી અને અત્રે લિસ્સાનગરીની જમિ જૈનધર્મના એક પ્રભાવિક તીર્થરૂપ છે. એટલે, આ શિલાલેખમાં ઉલ્લેખાયેલો રાજા શાતકરણિ પણ ત્યાં આવ્યો હોય અને તેણે વા તેની પ્રેરણાથી આનંદ નામના કારિગરે મજકુર દાન દીધું હોય તે બનવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે શિલાલેખી હકીકતને જૈનસાહિત્ય ગ્રંથમાં વર્ણવાયલી

હકીકતને સમર્થન મળે છે. એટલે તે પ્રસંગને સત્ય ઘટનારૂપ ગણવો રહે છે. વળી ઉપરોક્ત શાતકરણીનો સમય ડો. રેપ્સન પોતે જ ઘણો આગળ (ડો. બ્યુલર સૂચિત ઈ. સ. પૂ.ની આર સદીવાળા નાનાઘાટ અને હાથીગુંડાના સમય કરતાં) લઇ જતા દેખાય છે. તે હકીકત “On the whole, it appears more probable that Bühler was mistaken in assigning so early a date to this inscr. and that this king Vasisthputra Sri Satkarani is to be identified with one of several Satkarnis who appear later in the Puranic lists—એકંદરે વિશેષ સંભવિત એમ લાગે છે કે બ્યુલર સાહેબે આ શિલાલેખનો સમય એટલો બધો વહેલો ઠરાવવામાં જૂલ ખાધી છે. વળી પુકાણકારોની નામાવળીમાં જે કેટલાક શાતકરણીઓ છેવટના ભાગમાં જણાવ્યા છે તેમાંના એકાદને આ વાસિષ્ઠ-પુત્ર શાતકરણી તરીકે ઓળખી શકાશે.” આ પ્રમાણે તેમના શબ્દોથી સર્વ સાબિત થાય છે].

નં. ૫ તથા નં. ૬—બન્ને કનહેરી

બન્ને માહરીપુત્ર સ્વામી શકસેનના છે અને તેના રાજ્યકાળના ૮મા વર્ષે, ત્રીબ્રમ્મતુના દશમા દિવસે ક્રાંતરાયલા છે.

આ માહરીપુત્ર વિશે કા. આં. ૨. પારા ૩૬ માં વિવેચન કર્યું છે જે આપણે આગળ ઉપર ઉતારીશું. પરંતુ તે પહેલાનાં બે પારા-નં. ૩૪, ૩૫, માં તેમણે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ વિશે કાંઈક પ્રકાશ આપતું વિવેચન કર્યું છે તે પ્રથમ તપાસી જઈએ.

નહપાણુના સિક્કા ઉપર જે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ, પોતાનું મહોરૂં પડાવ્યું છે. તેને નહપાણુનો

(૭) જે કે શિલાલેખમાં તેા કોઈ કારિગરે દાન આપ્યાનું જણાવ્યું છે. પરંતુ “શાતકરણિ રાજ્ય” એવા શબ્દો છે. અમરિ શાતકરણિનું રાજ્ય તેા અર્વાતિમાં થયું જ નથી એટલે તેના નામનો ઉલ્લેખ કરનારનો ઉદ્દેશ એ છે કે, તેના

આશયે તે કારિગર હતો; અથવા શાતકરણિની પ્રેરણાથી જ તે દાન દેવાયું હોય—ગમે તેમ, પણ ફક્તિતાર્થ એ કરવા રહે છે કે તે સમયે તે કારિગર તેમજ રાજા શાતકરણિ બન્ને જણાની તે સ્થળે હાજરી હતી.

વિજેતા લેખીને, તેના જ નામધારી ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુરની ઓળખ આપતાં જણાવ્યું છે કે, ... “which cannot be absolutely proved of the great Gautamiputra Śātakarṇi, the conqueror of Nabapana with the Gautamiputra; Vilivāyakura of the coins found at Kolhapur...The evidence of re-struck coins shows that this king was preceded in this district by (1) Vāsishiputra; Vilivāyakura, and (2) Māthariputra; Sivalakura=કોલ્હાપુરમાંથી મળી આવતા સિક્કાવાળો ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુર, તે જ પેલા નહપાણુ ઉપર જીત મેળવનાર મહાન ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ હશે કે કેમ તે સંપૂર્ણ રીતે પૂરવાર થઈ શકતું નથી.....(પરંતુ નહપાણુના મહોરા ઉપર) ફરીને છાપ પાડેલ સિક્કા ઉપરથી સાબીત થાય છે કે, આ પ્રદેશ ઉપર (ફરીને છાપ પાડેલ) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ રાજ્યની પૂર્વે (૧) વાસિષ્ઠીપુત્ર વિળિવાયકુર અને (૨) માઠરીપુત્ર સિવલકુરની સત્તા થઈ ગઈ હોવી જોઈએ.” મતલબ કે નહપાણુના સિક્કામિત્ર સાથે સંબંધ ધરાવનાર ગૌતમીપુત્ર પણ જુદો અને ગૌતમીપુત્ર વિળિવાયકુર તે પણ જુદો; આ પ્રમાણે ધ્વનિ નીકળતો દેખાય છે ખરો

(૮) ખરી રીતે તેને નહપાણુનો પોતાનો વિજેતા સ્થાપનાનો નથી. પરંતુ નહપાણુ જે કાહરાટ ભતિનો હતો, અને જેના રાજ્યે તેના ભ્રાતૃ, રાક રૂપલદત્તે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના પૂર્વજોને હાર ખવરાવી હતી; તે પ્રસંગનું વૈર વાળવા, તે કાહરાટ અને રાક ભતિનું નિકંદન ગૌતમીપુત્રે કાઢી નાખ્યું હતું. તેનું માહાત્મ્ય સૂચવવા જ, નહપાણુના સિક્કાને આચ્છાદિત કરતું પોતાનું મહોરૂં બતાવ્યું છે. આનું વર્ણન આપણે, રાણીશ્રી બળશ્રીના શિલાલેખનું વિવરણ કરતી વખતે જણાવીશું. જુઓ આગળ ઉપર નં. ૧૭ માં આશ્રપતિનું વૃત્તાંત.

(૯) Re-struck=ફરીને છાપ પાડેલ એવો અર્થ થાય ખરો, પણ તેમણે સરખામણી જે re-struck coinsની કરી છે તે જ ખોટી છે.

અને તેમ હોય તો તે એ બિન બિન વ્યક્તિ ગણાય. જ્યારે વાસિષ્ઠીપુત્ર વિળિવાયકુર અને માઠરીપુત્ર સિવલકુર નામની એ વ્યક્તિઓ થઈ છે. તે ઉપરના બંને ગૌતમીપુત્રોની પૂર્વે થઈ છે એમ માનવું રહે છે. આટલું લખાણ પારા ૩૪ માં છે. પછી પારા ૩૫માં વાસિષ્ઠીપુત્ર વિળિવાયકુર વિશે જણાવે છે કે, “his position as predecessor of Māthariputra and Gautamiputra=માઠરિપુત્ર અને ગૌતમીપુત્રની પૂર્વે તેનું (વાસિષ્ઠીપુત્ર વિળિવાયકુરનું) સ્થાન ગણવું રહે છે. એટલે કે, પ્રથમ વાસિષ્ઠીપુત્ર, પછી માઠરીપુત્ર અને છેલ્લે ગૌતમીપુત્ર. આટલું લખ્યા પછી પારા ૩૬ માંના માઠરીપુત્ર શકસેન (કન્હેરીના શિલાલેખવાળા) તે જ ‘Māthariputra Sivalakura of the Kolhapur coins=કોલ્હાપુર પ્રદેશમાંથી મળી આવતા સિક્કાવાળા માઠરિપુત્ર સિવલકુર છે, એમ જણાવી પારા ૩૭માં લખે છે કે, If the identification of the Gautamiputra Vilivāyakura with the great Gautamiputra Śātakarṇi may be assumed, the re-struck coins would prove that he was the successor of Māthariputra=ગૌતમીપુત્ર વિળિવાયકુરને જે મહાન ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ તરીકે ઠરાવીએ તો, ૧૦ ઉપરા

નહપાણુના મહોરા ઉપર ગૌતમીપુત્રે પોતાનું મહોરૂં કોતરાવ્યું છે: over-struck કહેવાય. જ્યારે આ ત્રણે અંશપતિએ એક બીજાને મળતા આવે એવા જ (જુઓ કા. આં. ૩. પૃ. ૮૭, પારા. ૭૦) સિક્કાઓ પડાવ્યા છે જેને resembling કહી શકાય, નહીં કે re-struck; એક રીતે re-struck કહેવાય, કેમકે એકે જે પડાવ્યા, તેનું અનુકરણ બીજાએ ફરીને તે સિક્કા ફરીને પાડ્યા, આવા અર્થમાં લઈએ તો, એટલે કે over-struck અને re-struck coinsની સરખામણી કરવી તે બરાબર નથી. છતાં ખૂબી એ થઈ છે કે, તે અનુમાન સાચું પડ્યું છે અને તેથી જ આ વાક્ય અને ઉતારવું પડ્યું છે.

(૧૦) અહીં જે અને તો, એટલા માટે લખ્યા છે કે ઉપરમાં ૩૪ પારા પ્રમાણે તેમણે બંને ગૌતમીપુત્રને સિત

ઉપરી મહારાનો છાપવાળા સિક્કાથી સાબિત થાય છે કે, તે ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુર, તે માદરિપુત્રની પાછળ ગાદીએ આવ્યો છે. એટલે જો પારા ૩૪, ૩૫, ૩૬ અને ૩૭ ની સર્વ હકીકતનું એકીકરણ કરીએ તો, તે ચારે વ્યક્તિઓનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે આવે છે. સૌથી પ્રથમ વાસિષ્ઠિપુત્ર વિલિવાયકુર, તે બાદ માદરિપુત્ર શિવલકુર અને તે બાદ ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુર ઉર્ફે મહાન ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ.

[આપણે જે વંશાવળી દ્વિતીય પરિચ્છેદે ઉભી કરી બતાવી છે તેમાં ઉપરના ત્રણે રાજ્યોનું સ્થાન અનુક્રમે, નં. ૪, ૫, અને ૧૭ રાખ્યું છે; અને જો બન્ને ગૌતમીપુત્રને ભિન્ન ગણવાનું કરાવાય તો ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના નં. ૪, ૫, અને ૧૭ નંબર કાયમ રાખી ગૌતમીપુત્રપત્તશ્રી માટે નવું સ્થાન શોધવું રહેશે. જે અનેક હકીકતથી સાબિત થાય છે કે તે નં. ૨ વાળો અધિપતિ હતો.]

નં. ૭—નાસિક

ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ, ૧૮ મું વર્ષ ચોમાસાની ઋતુનું બીજું પખવાડિયું, પ્રથમ દિવસ.

લેખમાં બીજી અનેક વસ્તુ સમાયેલી છે. અત્ર આપણે ખપજેગીનુંજ વિવેચન કરીશું તેમાં “Gautamiputra Śrī Śātkarni, lord of Benā-kataka in Govardhana sends from the camp of victory of the army at Vaijayanti an order to the effect that a certain field formerly in the possession of Rsabhadatta (Nahapān's son-in-law) shall be secured to the monks of the Tri-raśmi Mountain=બેન્નાકટકના અધિપતિ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ, પોતાના

ભિન્ન લેખવ્યા છે જ.

(૧૧) આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, રૂપભદ્રતનો સમય, ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિની પહેલાંનો ગણવો રહે છે. સરખાવો નીચેની ટીકા ૧૪ તથા ૨૬.

(૧૨) કા. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૪૮.

તાબેના ગોવરધન પ્રદેશના અધિકારીને વૈભવંતિ ગામે જીત મેળવીને પડેલ લશ્કરની છાવણીમાંથી એવી મતલબનું ફરમાન કરે છે કે, અત્યાર પૂર્વે જે ક્ષેત્ર નહપાણના જમાઇ રૂપભદ્રતની માલિકીનું^{૧૧} હતું તે હવેથી, ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપર રહેતા તપસ્વીઓ માટે જીદુ^{૧૨} રાખવું.” આ ઉપરથી એમ ફલિતાર્થ થાય છે કે, પોતાના રાજ્યકાળના ૧૮મા વર્ષ પહેલાં, ગોવરધન જીલ્લા પ્રદેશ ઉપર બેન્નાકટકના અધિપતિ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિની સત્તા જમી પડી હતી જ. અને ત્યાંના સૂબા ઉપર, જે ક્ષેત્રનું ઉત્પન્ન બીજા ઉપયોગમાં અત્યાર સુધી લેવામાં આવતું હતું તે હવેથી ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપર જે તપસ્વીઓ આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે-રહેતા-તેમના નિલાવ માટે ઉપયોગ કરવાનું તેમણે ફરમાવ્યું છે. આટલે સુધી અમે ડૉ. રેશ્મનના મત સાથે સંમત થઈએ છીએ પણ તેમણે જે એમ જણાવ્યું છે કે^{૧૨} “There can be little doubt in any case, that it indicates the recent transfer of the government in the Nasik dist. from the Ksaharāṣas to the Andhras=કોઇ પણ રીતે શંકારહિત છે કે, નાસિક જીલ્લા ઉપરની^{૧૩} હકુમત હવેથી (આ ફરમાન કઢાવું ત્યારથી) ક્ષહરોટાના હાથમાંથી નીકળીને આંધ્રના^{૧૪} હાથમાં આવી છે.” એટલે કેમ જાણે તે ભૂમિ શાતકરણિના અધિકારમાં હમણાં તાજેતરમાં જ આવી હોય, તેમ નથી. પરંતુ ‘Lord of the Bennākatak in Govardhana=ગોવરધનમાં જેની સત્તા સ્થપાઈ ચૂકી છે એવા બેન્નાકટકના ભૂપતિ ગૌતમીપુત્ર’; આ શબ્દથી સૂચિત થાય છે કે, સત્તા તો કેટલાય સમય પૂર્વે તેમને મળી ગઈ છે, પરંતુ મજકુર ક્ષેત્રના ઉત્પન્નના ઉપયોગનો નિવેડો આવી રીતે કરવા પૂરતું જ આ ફરમાન કઢાવ્યું છે.

(૧૩) શિલાલેખમાં જણાવેલ ગોવરધનનો પ્રાંત અને ત્રિરશ્મિ પર્વત-બન્નેનું સ્થાન વર્તમાનકાળના નાસિક જિલ્લામાં આવેલું હોઈને, અત્ર નાસિક જિલ્લો લખાણે કેપાય છે.

(૧૪) ઉપરની ટીકા નં. ૧૧ તથા નીચેની ટીકા નં. ૨૬.

એક બીજી હકીકત ખાસ જણાવવાની કે, નાસિકમાં શિલાલેખ મળી આવ્યો છે, માટે આ જગ્યા ઉપર જ શક અને ક્ષહરાટની સાથે યુદ્ધ થયું હતું તથા તેમને પરાજય પમાડી ખાનાખરાબી કરી નખાઈ હતી એમ સમજવાનું નથી. તેમજ જે સાલમાં આ લેખ કાતરાવ્યો તેજ સાલમાં યુદ્ધ થયું હતું એમ પણ લેખવાનું નથી. મતલબ કે સ્થાન અને સમય બન્ને પરત્વે આ લેખને સંબંધ નથી. સ્થાન પરત્વે એટલું જ જણાવવાનું કે, જે અંતિમ યુદ્ધ અત્ર થયું હોત તો પુરાણકારે કલિંગભૂમિ ઉપર શાત રાજ સાથે યુદ્ધ થયાનું અને તેમાં શકરાજ મરાયાનું તથા નીચ, અને અધમ શકનો સંહાર વળી ગયાનું જે લખ્યું છે તે ખોટું થઈ જત. ખરી રીતે કલિંગ ભૂમિનું યુદ્ધ જ છેલ્લું છે (જુઓ તે માટે નં. ૧૭ના વૃત્તાંતે) તેમ તેનો સમય પણ ઈ. સ. પૂ. ૫૭-૬નો છે. પરંતુ યુદ્ધનો બનાવ પૂરો થયો કે તરત જ લેખ કાતરાવવો બોધ્યો એવો કાંઈ નિર્ધાર નથી જ. તે માટે તેને સમય મળવો બોધ્યો બીજી અનેક રાજદારી પ્રવૃત્તિમાં બોડાવું થઈ જાય એટલે તે સર્વમાંથી ફારેગ થવાય ત્યારે જ આવું દાન દેવાનું તેમજ લેખ કાતરાવવાનું સહે. તેથી જ તેનો સમય આરેક વર્ષ આધે ઢેલાયાનું જણાય છે. આ કલ્પનાના અનુમાનને તેના પોતાના શબ્દોથી જ મજબૂતાર્થ મળે છે, “તેણે બેઝાકટકનો સ્વામિ હુકમ ફરમાવે છે.” એવા શબ્દો જે લખાવ્યા છે તેથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, ગોવરધન પ્રાંતઉપર તેને સ્વામિત્વનો કેટલાય વખત અગાઉથી પ્રાપ્ત થઈ ગયું હતું. તેમજ અન્ય સ્થાનેથી વિજયની જાવણીમાંથી બેઝા બેઝા હુકમ કાઢે છે એટલે બીજી પ્રવૃત્તિમાં પોતે બોડાયો હતો તેની પણ પ્રતિતી થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે નં ૭ના લેખને તથા તેમાં દર્શાવેલી સાલને, શકપ્રજ્ઞના નિક્ક-દન-સ્થાનને તથા સમયને, લાગતું વળગતું નથી.

નં. ૮—નાસિક

ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને, પોતાના રાજ્યે, ૨૪મા

(૧૫) જે નાનો પુત્ર હોત તો, તેના હલ્લેખ કરવાની બીજકલ જરૂર રહેત નહીં; અથવા જરૂર પડત તો બીજ કાંઈ શબ્દો વપરાયા હોત.

વર્ષે, ગ્રીષ્મઋતુ, બોલું પખવાડિયું, ૧૦મા દિવસે-તેમજ લેખનો બીજો ભાગ-૨૪મા વરસે, ચોમાસાની ઋતુ, ચોથું પખવાડિયું, ૫મા દિવસે; એમ લખેલ છે. ઉપરના લેખ નં. ૭માં જણાવેલ ક્ષેત્રવહિવટના અનુસંધાનમાં જ આ લેખની હકીકત છે. ડૉ. આં. રે. પ્ર. પૂ. ૪૮માં ડૉ. રેપ્સન જણાવે છે કે, “This is an order of the king to be communicated to Syāmaka, the minister in Govardhana, in the name of the king Gautamiputra and of the king's queen-mother, whose son is living. The name of this queen, Bala-Srī is known from her inscription dated in the year, 19th year of the reign of her grandson Pulumavi (inscr. no. 13)=ગોવરધન પ્રદેશના સુબાને આદેશ કરતું રાજનું આ ફરમાન છે. રાજ-માતા, જેનો પુત્ર હૈયાત છે તેણીના, અને રાજ ગૌતમીપુત્રના નામથી (આ ફરમાન કઢાયું છે). આ રાજમાતાનું નામ બળશ્રી છે, એમ તેણીના પૌત્ર પુલુમાવી (જુઓ નીચેનો લેખ નં. ૧૩)ના રાજ્યકાળે ૧૯મા વર્ષે કાતરાવલ લેખ ઉપરથી સમજાય છે.

ઉપર જણાવેલી સર્વ હકીકત અમારે માન્ય છે. કેવળ જે ત્રણચાર મુદ્દા ખાસ ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય છે તેની ચર્ચા કરીશું. ફરમાન કરનાર રાજ ગૌતમી-પુત્ર અને તેની માતા બળશ્રી છે. ઉપરાંત લખ્યું છે કે તેનો પુત્ર હૈયાત છે. એટલે એમ સાર નીકળે છે કે રાણી બળશ્રીને બે પુત્રો હતા, જેમાંનો એક ગૌતમી-પુત્ર ગાદીપતિ છે અને બીજો પુત્ર તો છે, પણ તે ગાદીએ નથી, પરન્તુ હૈયાત છે. તે ગૌતમીપુત્ર કરતાં મોટો પણ છે ૧૫, છતાં ગમે તે કારણસર લેખ કાતરાવતી વખતે (ગૌતમીપુત્રના રાજ્યના ૨૪મા વરસે) ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયેલ નથી; ૧૧ બલકે જેણે ૨૪ વરસ પહેલાં ગાદી ત્યાગ કરી દીધો હોવાથી આ નાનો

(૧૬) આ મોટો પુત્ર શા માટે ગાદી ઉપર નથી આવ્યો તે હકીકત માટે તેનું જીવનવૃત્તાંત જુઓ.

પુત્ર ગૌતમીપુત્ર જ્ઞાતકરણિ ગાદીએ બેઠો છે. આ લેખ ફાતરાણા પછી રાજ્ય ગૌતમીપુત્ર કેટલાં વર્ષે જીવ્યો હશે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. પરંતુ તેના નામનો સમય નિર્દેશન કરતો કોઈ બીજો શિલાલેખ કે સિક્કો મળી આવતા નથી, એટલે જેમ વિદ્વાનોએ ઠરાવ્યું છે તેમ તે બાદ થોડા સમયે જ (અને આગળ ઉપર બોધ્યું કે તેમજ બનવા પામ્યું છે) તેનું મરણ નીપજ્યું હતું એમ માની લેવું રહે છે. તે બાદ રાણી બળશ્રીનો પૌત્ર^{૧૭} રાજ્ય પુલુમાવી ગાદીએ આવ્યો છે અને તેના રાજ્યકાળે ૧૬મા વરસે, નીચે લખેલા શિલાલેખ નં. ૧૩ની હકીકત બની છે, જે ખુદ રાણી બળશ્રીએ સ્વયંરચ્યાથી^{૧૮} ફાતરાવી દેખાય છે.

બને નં. ૭ અને નં. ૮ લેખોનું સ્થળ નાશિક જ છે અને હુકમ ફરમાવનાર પણ બંનેમાં રાજ્ય ગૌતમીપુત્ર જ્ઞાતકરણિ જ છે, છતાં જે વસ્તુ સમજવા જેવી રહે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. નં. ૭માં, રાજ્ય પોતે વૈભવ્યંતિ ગામે મુકામ નાંખી પડેલ છે અને ત્યાંથી ગોવરધન પ્રાંતના પોતાના અધિકારીને હુકમ કરે છે એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે સમયે રાજ્ય પોતે પણ લગાઈની દોરવણી કરતા હતા. તેમજ, જે સ્થાને લેખ ફાતરાતો હોય ત્યાં ફાતરાતી વખતે રાજ્યની ઉપસ્થિતિ હોવી જ જોઈએ એમ નિશ્ચિતપણે માની લેવાનું નથી. રાજ્યનું નામ તો માત્ર સત્તાધિકાર સ્થાવર પૂરતું જ હોય છે.

નં. ૭નો સમય, રાજ્યકાળના ૧૮મા વર્ષનો છે જ્યારે નં. ૮નો સમય ૨૪મા વર્ષનો છે. બેની વચ્ચે ૬-૭ વર્ષનું અંતર છે. નં. ૭માં જણાવેલ હુકમ છોડતી વખતે રાજ્ય વૈભવ્યંતિમાં બેઠો છે જ્યારે નં. ૮માંનો આદેશ કરતી વખતે પોતે ક્યાં છે તે જણાવ્યું નથી.

પરંતુ તેનું રાજ્ય તરત સમાપ્ત થાય છે એમ ઉપરના પારિત્રાફમાં લખી ગયા છીએ એટલે પોતાના રાજ્ય-નગરથી બેઠા બેઠા અથવા આખરી મંદવાડમાં ધર્માદા તરીકેના દાન માટે^{૧૯} તે હુકમ પાઠવ્યો હશે એમ સમજાય છે. વળી આ અનુમાનને ડૉ. રેન્સનના શબ્દોથી સમર્થન મળે છે. તેઓ લખે^{૨૦} છે કે “ it is quite possible that some cause, such as failure of health in his later years, may have led to the association of queen Bala-Sri in the government=તદ્દન સંભવિત છે કે, તેની (રાજ્ય ગૌતમીપુત્રની) જિંદગીના પાછલા વર્ષોમાં, બગડતી તબિયત જેવા કોઈ કારણને લીધે, રાજ્ય-વહીવટમાં રાણીશ્રી બળશ્રીની સહાય લેવી પડી હશે.” ડૉ. રેન્સનના ઉપરના વાક્યમાંના પ્રથમાર્થ સાથે અમે મળતા અધ્યક્ષ છીએ. પરંતુ ઉત્તરાર્થ સાથે સંમત થઈ નથી શકતા, કેમકે રાણી બળશ્રીએ રાજ્યવહીવટ પોતાના હાથમાં લીધાનું અન્ય પ્રમાણ મળતું નથી. કદાચ એમ કહેવામાં પણ આવે કે ‘whose son is living’ શબ્દો, જીવંત રાજ્યની ટૂંકી થતી જતી જીવનદોરીના, અંતિમ સમયસૂચક છે. એટલે રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે કૌસિલ જેવું કોઈ તંત્ર નીમ્યું હોય ને તેમાં રાણી બળશ્રીને સામેલ રાખી હોય. પરંતુ આ બેમાંથી એકે કારણ સંભવિત લાગતું નથી. કારણ કે જીવંત રાજ્ય પ્રત્યે-ઉદ્દેશીને જો તે શબ્દો વપરાયા હોત તો, વાક્યની રચના જ ફરી ગઈ હોત.^{૨૧} વળી કૌસિલ જેવું તંત્ર જ નીમવાની જરૂર નહોતી, કારણ કે કુમાર પુલુમાવી

(૧૭) એટલે આ ગૌતમીપુત્રનો પુત્ર, કે ઉપરમાં જણાવેલ મોઠાપુત્રનો પુત્ર, તે હતો એટલું તપાસવું રહે છે. પરંતુ જે સંશોધકોમાં “હૈયાત પુત્ર” અને બીજી હકીકતનો ઉલ્લેખ થયો છે તથા રાજ્ય ગૌતમીપુત્રનું મરણ તરત જ થયું છે તે બધું જોતાં, પેલા મોઠા હૈયાત પુત્રનો જ પુત્ર ગાદીએ આવ્યો છે એમ સમજવું રહે છે.

(૧૮) આ લખવાના કારણ માટે આગળ જુઓ.

(૧૯) જેમ હિંદુઓમાં અત્યારે, મરણ સમયે ધર્માદા દેવાનો રિવાજ છે તેમ તે સમયે પણ હશે એમ સમજાય છે, કેમકે આ હુકમ કાઢ્યા પછી તરતમાં તેનું મરણ નીપજ્યું છે. આ હુકમ તેની માએ, રાજ્યના નામથી કાઢ્યાનું જે લખ્યું છે તે આ અનુમાનને સમર્થન કરે છે.

(૨૦) ડૉ. આ. રે. પ્ર. પૃ. ૪૮.

(૨૧) જેમકે—

જે ગૌતમપુત્રની પાછળ ગાદીપતિ થયો છે તે પોતે પુખ્ત ઉમરનો હતો તેમજ તે નિસંશય વારસદાર પણ ઠરી ચૂક્યો જ હતો. આ સર્વ હકીકત તેના વૃત્તાંતથી જાણવામાં આવશે. આવા સંજોગોને લીધે જ આ સમયે રાજવહીવટમાં કોઈ પ્રકારનો ખાસ હિસ્સો રાણી બળશ્રીએ લીધો હોવાનો અમારે ઈન્કાર કરવો પડ્યો છે તથા તેણે જ સ્વપ્રેરણાથી તે હુકમ કઢાવ્યો હોય એમ લખવું પડ્યું છે. અને તેથી જ તેણીએ In the name of king Gautamiputra રાજ ગૌતમીપુત્રના નામે^{૨૨} એવા શબ્દ વાપર્યા છે. જે આપણા અનુમાનને સમર્થન આપે છે.

નં. ૯—કાર્લે

રાજ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો, પોતાના રાજ્યે ૧૮ મા વર્ષે, ચોમાસાની ઋતુમાં, ચોથું પખવાડિયું અને પ્રથમ દિવસે.

તે લેખની મતલબ આ પ્રમાણે છે.^{૨૩} “ It places on record an edict sent to the minister in charge of Māmāda (line 1) or Māmāla (line 2), no doubt the name of the Āhīra in which Karle was situated.....The edict grants to the monks living in the caves of Valūraka the village of Karajaka in the Māmāla district=મામાડ (પંક્તિ ૧) કે મામાલ (પંક્તિ ૨) ઉપર અધિકાર ભોગવતા પ્રધાનને કરાયેલ હુકમની તેમાં નોંધ છે; જે-જુલામાં કાર્લે આવ્યું છે તેનું જ ખરેખર આ (મામાડ) નામ છે-વલુરકની ગુફાઓમાં વસતા તપસ્વીઓને મામાલ જુલામાં આવેલા કરજક^{૨૪}

ગામની વહીવટ તે ફરમાન છે. ”

આવાર્ય સંબંધી અમારે કોઈ લવલેશ સૂચવવાનું નથી. નં. ૭ માં લખેલ ફરમાન પછી જે જ પખવાડિયે-એક મહિને-આ નં. ૯ નું ફરમાન છે, એટલે તેનો આદેશ પણ વૈજયંતિ મુકામેથી નીકળ્યો હતો એમ સમજવાનું છે અને તે પ્રમાણે જ સર્વે વિદ્વાનોનું માનવું થયું છે. જ્યાં અમારો મતફેર થાય છે તે માટે નીચેની સૂચના કરીએ છીએ. એટલું તો સ્પષ્ટ છે જ કે, નં. ૭ નું સ્થળ નાસિક અને નં. ૯ નું કાર્લે છે. બન્ને જો કે પાસે છે, પરંતુ તે સમયે તે બન્નેનો સમાવેશ લિન્ન લિન્ન નામના પ્રાંતમાં કરાતો હતો. નાસિકવાળા પ્રાંતનું નામ ગોવરધન અને કાર્લેનું મામાડ જણાવ્યું છે. મામાડને બદલે મામાલ પણ વંચાયું છે અથવા કહો કે, કાંતરાયલ અક્ષરોમાં કોઈક ફેરફાર દેખાયો છે (પછી તે ફેરફાર મૂળેથી જ ચાલ્યો આવ્યો છે કે ઋતુની અસરથી નીપળ્યો છે, કે કારિગરના હથિયારની ચાલાકીનું પરિણામ છે, તે નિરાળો પ્રશ્ન છે). પરંતુ અક્ષરના ઉકેલમાં આવા અનેક પ્રકારની ગુંથો નડતી હોવાથી અમારું એમ અનુમાન થાય છે કે, મામાડને સ્થાને મનમાં (જેમ હાલમાં તે પ્રદેશ પાસે મનસાડ ગામે, જી. આઇ. પી.નું મનસાડ બંડશન છે તેમ) હશે, તથા વલુરકની ગુફાને સ્થાને આપણે જોને “ઇલોરા”ની ગુફા કહીએ છીએ તેવું સ્થાન સૂચવતો કોઈ શબ્દ હશે. આ શબ્દ સૂચવવાનું ખાસ પ્રયોજન એ છે કે, રાજ ગૌતમીપુત્ર દાનકર્તા છે. દાનનો હેતુ ગુફામાં રહેતા તપસ્વી મુનિ અને ઋષિઓના ઉપકારાર્થનો છે, વળી રાજ પોતે જૈનધર્મી છે (જુઓ તેનું વર્ણન અને સિદ્ધાંતિત્રો) તેમજ કાર્લે અને ઇલોરાની ગુફાઓમાં જૈનસંપ્રદાયને લગતાં દર્શ્યો કાંતરાયલાં

(a) In the name of the king Gautamiputra, but by the queen-mother or by king's mother,=ગૌતમીપુત્રના નામે પણ રાજમાતાએ અથવા રાજની માએ.

(b) whose son is living=જેનો પુત્ર હયાત છે. આવા શબ્દો લખવાની જ જરૂર ન હોત; માત્ર (a) વાળા

શબ્દો જ પુરતા છે.

(૨૨) આ શબ્દો બતાવે છે કે કૌસિલનો વહીવટ નહોતો જ.

(૨૩) કો. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૪૬.

(૨૪) જી. આઇ. પી. રેલવેનું હાલનું કરજત સ્ટેશન વાણું સ્થાન હશે કે ?

અદ્યપર્યંત જળવાઈ રહેલાં નજરે પડે છે. આવાં અનેકવિધ કારણથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સૂચનો કરવાં પડે છે. લિપિ વિશારદો આ ઉપર લક્ષ આપશે એવી વિનંતિ છે.

હવે એક મુદ્દો—અને તે બાદ આ લેખની વિગત બંધ કરીશું. વિદ્વાન લેખકે જે જણાવ્યું છે કે, “The present edict was also issued by Gautamiputra Satakarni as a result of his victory over Nahapan=નહપાણુ ઉપર વિજય મેળવ્યાના સળખે જ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ વર્તમાન ફરમાન પણ કાઢ્યું હતું.” મતલબ કે નં. ૭ અને નં. ૬ના લેખો નહપાણુને^{૨૫} જીત્યાબાદ તરત કાતરાવ્યાનું તેઓ માને છે. ખરી હકીકત તેમ નથી. નહપાણુ તો ક્યારનો મરી પછુ ગયો છે. તે બાદ કેટલાંય વર્ષે તેની ક્ષહરાટ પ્રગ્ન^{૨૬} ઉપર આ શાતકરણિએ જીત મેળવી છે, કે જેના સ્મારક તરીકે તે લેખ કાતરાવ્યો છે. એટલે કે ક્ષહરાટ નહપાણુ ઉપરની જીત નથી, પરંતુ તે જે પ્રજાનો હતો તેવી ક્ષહરાટ અને તેને મળતી અન્ય પ્રજા ઉપર જીત મેળવી હતી એમ લેખવાનું છે.

નં. ૧૦—અમરાવતી

વસિષ્ઠપુત્ર સ્વામીશ્રી પુલુમાવી; વર્ષની સાલ જૂંસાંઘ ગઘ છે.

Records a gift to the Amravati Top [line 2; mahācitya=the great caitya]=અમરાવતી ટોપને બક્ષીસ આપ્યાની નોંધ છે (પંક્તિ ૨, મહાચિત્ય=મહા ચૈત્ય).

લેખ વિશે નોંધવા જેવું નથી. અહીં જે મહા-ચૈત્યને બક્ષીસ આપવાનું લખ્યું છે, તે કલિંગપતિ ખારવેલે હાથીચુંકાના લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૫

લાખ દ્રવ્ય ખરચીને કૃષ્ણા નદીના કિનારે બેનાતટનગરે જે મહાચૈત્ય પ્રસાદ બંધાવ્યો હતો (વિશેષ હકીકત માટે જુઓ પુ. ૪માં તેનું વૃત્તાંત) તે સમજવાનો છે. અદ્યપર્યંત આની ઓળખ કોઈ વિદ્વાને આપ્યાનું અમારા જણવામાં આવ્યું નથી. પુ. ૪માંનું વૃત્તાંત લખતી વખતે અમે જે અનુમાન દોર્યું હતું તે પણ સમજી પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈને સ્વતંત્ર રીતે જ દોર્યું હતું. અમારા તે અનુમાનને અહીં વર્ણવેલા આ અમરાવતી સ્તૂપના શિલાલેખથી સમર્થન મળે છે એટલે હવે તે હકીકત, સત્યઘટના તરીકે પુરવાર થાય છે, ઓરિસ્સા સરકાર તરફથી કલિંગદેશના ઇતિહાસને લગતું પુસ્તક હાલ જે લખાઈ રહ્યું છે તેના વિદ્વાન સંપાદક ડો. પાંડ્યાએ, સત્રાટ ખારવેલના ચરિત્ર અને હાથીચુંકાના લેખ ઉપર અવનવો પ્રકાશ પાડ્યો છે તેમજે અમને આ બાબત બે એક પત્ર લખ્યા હતા પરંતુ આ પુરાવો ત્યાં સુધી અમને મળી આવ્યો નહોતો. એટલે અમારા પુ. ૪નું લખાણ જોઈ લેવા વિનંતિ જ માત્ર કરી હતી. પરંતુ આ લેખથી હવે સાબિત થયું કે રાજ્ય શાતકરણિ વસિષ્ઠપુત્ર અને કલિંગપતિ એક જ સંપ્રદાયના હતા—એટલે કે બન્ને જૈનધર્મ પાળતા હતા. આ હકીકત શાતકરણિઓના સિદ્ધાંતોથી પણ પુરવાર થઈ છે. અમરાવતી સ્તૂપને (જુઓ તે વિષય)^{૨૭} અત્યાર સુધી બૌદ્ધધર્મના સ્મારક તરીકે લેખાવાય છે તે જાલગરેલું છે; તેમજ આ અમરાવતી ઉર્ફે બેનાતટનગરની (જુઓ ઉપરમાં) જાહેજલાલી ઇ. સ. ની પ્રથમ સદી સુધી તો જળવાઈ રહેલી દેખાય છે.

નં. ૧૧—૧૨ નાસિક

બન્ને વસિષ્ઠપુત્ર સ્વામીશ્રી પુલુમાવીના છે પહેલામાં બીજાનું વર્ષ, શિયાળાનું ચોથું પખવાડિયું, છઠ્ઠો (આઠમો)

(૨૫) સરખાલો ઉપરની ટીકા નં. ૧૪ તથા ૨૬.

(૨૬) આ બન્નેનો સમય (તેમના વૃત્તાંતે જુઓ) સરખાવવાથી ખગર પડશે.

[નહપાણુનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૭૪ માં છે; અને ગૌતમી-

પુત્ર શાતકરણિની જીત ઇ. સ. પૂ. ૫૨-૫૩ માં છે. કદાચ તેથી પણ બેત્રણ વર્ષ આગળની છે; એટલે બે વચ્ચે લગભગ ૨૦-૨૨ વર્ષનું અંતર છે].

(૨૭) સરખાલો પુ. ૧, પૃ. ૩૧૨ ટીકા નં. ૭૮.

દિવસ. તથા બીજામાં છઠું વર્ષ, ઉનાળાનું પાંચમું પખવાડિયું (પહેલો) દિવસ.

આ બંને લેખ વિશે ખાસ લખવા જેવું નથી. નં. ૧૧માં સ્વામિશ્રી અને પુલુમાઈ શબ્દો છે જ્યારે નં. ૧૨માં શ્રી પુલુમાયી છે. પરંતુ આ ફેરફારો કાંઈ ઐતિહાસિક હકીકતને સ્પર્શ કરતા નથી એટલે તે ઉપર ચર્ચાની જરૂર નથી.

નં. ૧૩—નાસિક

વાસિષ્ઠીપુત્ર શ્રી પુલુમાવી, ૧૯ મું વર્ષ, ઉનાળાનું બીજું પખવાડિયું, અને તેરમો દિવસ.

આ શિલાલેખ અતિ મહત્વપૂર્ણ છે. કારણ કે તેમાં ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના તથા તેની પાછળ આદીએ ખેસનાર વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિના જીવન ઉપર ખૂબ ખૂબ પ્રકાશ પડે છે અને તે પછી તે બંનેની અંતરની સગી થતી એક વ્યક્તિ તરફથી કાતરાયલ છે એટલે

(૨૮) દક્ષિણપથેશ્વર અને દક્ષિણપતિમાં શું ફેર છે, કોણે મોટું ગણાય તેની ચર્ચા માટે આગળ ઉપર અગિયારમો પરિચ્છેદ જુઓ.

(૨૯) જૈન સાહિત્યમાં “રાણુશ્રી બળશ્રી”ની સલામાં (ક. સં. સુ. દી. પૃ. ૧૨૮) કે રાજદરબારમાં અમુક વાદ થયો એવા ઉલ્લેખો આવે છે. તે રાણુનો અને આ રાણી-માતા બળશ્રીનો સમય લગભગ એક આવે છે. અને આ જૈન મતાનુયાયી, પ્રબળ ભાવનાશાળી અને લાગવગ ધરાવતી વ્યક્તિના સાનિધ્યમાં ચર્ચા થાય તે પછી સુચોગ્ય લાગે છે. હાલ તો આટલી સૂચના કરી, વિશેષ સંશોધન ઉપર તે હકીકતને છોડી દેવી રહે છે.

(૩૦) જ્યારથી ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટ દીક્ષા લઇને, તેમના ગુરૂ શ્રીભદ્રબાહુ સાથે દક્ષિણમાં વિહાર કરી ગયા છે, ત્યારથી આ ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના મૂળવાળા પાર્વતીય પ્રદેશમાં, જૈન સાધુઓની સ્થિતિ વિશેષ થવા માંડી છે. તેથી જ જૈનધર્મી નહપાણુ અને રૂપભદ્રે, જુનનેર, પૈકલ, નાસિક, કન્હેરી આદિ તેમનાં તીર્થયાત્રીઓ ભરત્યક એવા આ પ્રદેશ મેળવવા વારંવાર યુદ્ધો ખેલ્યાં છે. વળી સરખાવો અત્યર્થ પરિચ્છેદે રાજગાદીના સ્થાનવાળી હકીકતનું વર્ણન તથા પુ. ૪, પૃ. ૨૧૭ની હકીકત તથા પુ. ૩ના અંતે

વિશ્વસનીય માહિતીરૂપ ગણાય તેમ છે. તે વિશે ડૉ. રેસન લખે છે કે “This is an inscription of Queen Gautamiputra Bala-Sri, the mother of Gautami Sri-Satakarni and the grandmother of Pulumavi, the Lord of Deccan.....It records the donation of a cave by Queen Bala-Sri to the Buddhist monks of the Bhadavaniya school dwelling on mount Tiriraśmi, and of the gift of Pulumavi of the village of ‘Pisajipadaka’ for its support=ગૌતમીપુત્ર શ્રી શાતકરણિની મા, અને દક્ષિણપથેશ્વર^{૨૮} પુલુમાવીની પિતામહી-દાદી, રાણી ગૌતમી બળશ્રીનો^{૨૯} આ લેખ છે...તેમાં ત્રીરશ્મિ^{૩૦} શૃંગ ઉપર રહેતા ‘ભદાવનીય’^{૩૧} સંપ્રદાયવાળા બૌદ્ધ^{૩૨} સાધુઓને રાણી બળશ્રી તરફથી યુદ્ધાની ભેટ અપાવાની,

આભિર અને ત્રિકૂટક રાજ્યોનું વૃત્તાંત. શ્રીભદ્રબાહુ પછી દસમી પેઢીએ થયેલ ક્રીવજ્જ્વામિનું સ્વર્ગગમન (જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૩૭) તથા તે બાદ થયેલ ફેટલાક આચાર્યોના વિહાર પ્રદેશ આ ત્રીરશ્મિ પર્વત સમન્વય છે અને તેથી જ તે સમયે જૈન મતાનુયાયીઓ આ સ્થાનને પવિત્ર ગણી અતિ મહત્વ આપતા દેખાય છે.

(ભદ્રબાહુ અને તેમની પેઢી માટે નીચેનું વૃક્ષ અને તે પહેલાંની પેઢી માટે પુ. ૨, પૃ. ૩૦, દી. નં. ૧૨૬ જુઓ)

(૩૧) રાજા શાતકરણિનો ધર્મ જૈન છે. એટલે આ ‘ભદાવનીય’ શબ્દ પછી તેના ધર્મને લગતી કોઈ શાખાનોજ સંભવે છે. સે. જી. ઇ. પુ. ૨૨ માં આને લખતા નામો પ્રો. જેકોબીએ આપ્યાં છે તે જુઓ. જૈન વિદ્વાનો આ બાબત તપાસ કરે એવી વિનંતિ છે. અથવા તેના ઉક્તિમાં કાંઈ હેરફેર થઈ હોય તો તે તપાસી જોવું રહે છે. અમને કોઈ જાતની માહિતી ન હોવાથી કાંઈ ચોક્કસ કરી શકતા નથી.

(૩૨) વિદ્વાનોએ પોતાની માન્યતા પ્રમાણે બૌદ્ધ શબ્દ જ વાપર્યો રાખ્યો છે. વાંચકોને હવે ધીમે ધીમે ખાતરી થતી જતી હશે કે, તે શબ્દમાં ફેરફાર કરવાની જરૂરિયાત હોવી થતી નથી છે.

તથા તેના નિભાવ માટે 'પિસાણપદક' નામે^{૩૩} ગામકુંડુ પુલુમાવીએ બક્ષીસ આપ્યાની નોંધ કરી છે." આટલું લખીને ગ્રન્થકર્તાએ, રાણીબળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્રના પુત્ર તરીકે વાસિષ્ઠિપુત્ર શ્રી પુલુમાવીને જણાવતો કાઠો ખતાવ્યો છે. પરંતુ આપણે આગળ ઉપર સાબિત કરીશું કે વસિષ્ઠપુત્ર તે ગૌતમીપુત્રનો પુત્ર નથી. પરંતુ તેના મોટાભાઈનો પુત્ર એટલે ભત્રીજો થાય છે. બાકી રાણી બળશ્રીનો પૌત્ર થતો તે વાત તો બરાબર જ છે. બીજી હકીકત એ છે કે, જ્યાં ત્યાં સાધુઓ અને તપસ્વીઓ માટે કોઈ ગામકુંડુ (ગામડાની પેદાશ) પણ સાથે સાથે બક્ષીસ આપ્યાની જે વાત શિલાલેખોમાં વિચારપૂર્વક જણાવવામાં આવે છે તે સાબિતી આપે છે કે, પ્રાચીન સમયે રાજકર્તાઓ પોતાના ધર્મપ્રત્યે કેવા પ્રેમ-કાળજી અને ધગશ ધરાવતા હતા (પુ રમાં સિક્કા પ્રકરણે દર્શાવેલી હકીકત સાથે સરખાવો). તેમ એ પણ સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે, પૂર્વકાળે ઋષિમુનીઓ કે આત્મચિન્તનારે તલસતા અભ્યર્થજનો, વસતીમાં-સંસારમાં રહેલા મનુષ્યના સંસર્ગમાં નહોતા રહેતા પણ ગિરિશિખરો અને ગુફાઓ જેવાં એકાંત અને નિર્જન સ્થળોમાં જ રહેવાનું પસંદ કરતા^{૩૪} હતા તથા તેમને નિભાવવા માટેનો એળે વસતી કે પ્રજા ઉપર નહીં પણ રાજ્ય ઉપર કે રાજકર્તા ઉપર જ રહેતો હતો.

લેખના હાર્દ વિશે આટલી સામાન્ય ચર્ચા કરીને હવે તેની ઐતિહાસિક બાજુ તરફ વળીશું. ડૉ. રેન્સન જણાવે^{૩૫} છે કે, "The great historical importance of the inscription consists in the information which it gives as to the extent of Gautamiputra's dominion and the events of his reign= તે લેખનું મહાન ઐતિહાસિક મહત્વતો, ગૌતમીપુત્રના રાજ્યના વિસ્તારને લગતી તથા તેના રાજ્યના અન્ય ખતાવેલે લગતી જે માહિતી તેમાં અપાઈ છે તેને લીધે છે. આ પરત્વે પોતાના વિચાર સંક્ષિપ્તમાં (પ્ર. પૃ. ૩૧, પારિ ૪૨ જુઓ) જણાવી દીધા છે કે, In Queen Bala-Sri's inscription Gautamiputra is styled king of the following countries:—Asika, Asaka, Muḥaka, Suratha, Kukura, Aparānta Anūpa, Vidarha, Ākara, Avanti (p. xxxiii); Gautamiputra is further styled 'lord' of the following mountains:—Vindhyā, Rkṣvat or Rkṣa Paripātra, Sahyādris, Krishnagiri, Māca, Srīstana, Malaya, Mahendra, Setāgiri and Cakora=રાણી બળશ્રીના શિલાલેખમાં નીચે જણાવેલ પ્રદેશના^{૩૬}

(૧) શ્રી ભદ્રપાહુ મ. સં. ૧૫૬ થી ૧૭૦

(૨) સ્થૂલિભદ્ર ૧૭૦-૨૧૫=૪૫

(૩) (આર્ચ)મહાગિરિ (૪) (આર્ચ)સુહસ્તિ
૨૧૫-૨૪૫=૩૦ ૨૪૫-૨૯૨=૪૭
(સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ગુફે)

(૫-૬) (આર્ચ)સુરિય અને (આર્ચ)સુપ્રતિબદ્ધ
(બન્ને મળી ૨૯૨ થી ૩૭૬=૮૪)

(૭) ઇદરિન્ન ૩૭૬-૪૫૩=૭૭

(૮) દિન્ન ૪૫૩-૪૭૦=૧૭

(૯) સિંહગિરિ ૪૭૦-૫૪૮=૭૮

(૧૦) વજ ૫૪૮-૫૮૪=ઈ. સ. ૨૧ થી ૫૭=૩૬=
(સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય તથા તેના પછી
ત્રણ રાજાના સમકાલિન; જન્મ ઇ.
સ. પૃ. ૩૧)

(૩૩) નીચેનો શિલાલેખ નં. ૧૪ જુઓ.

(૩૪) જૈનધર્મના તીર્થંકરોના મોક્ષસ્થાનો પણ આ કારણથી જ પાર્વતીય પ્રદેશમાં આવ્યાં સમજવાં (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૭૬ દી. નં. ૧૩ તથા સરખાવો પુ. ૨ માં પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખોવાળાં સ્થળો.

(૩૫) કો. અં. રે. પ્ર. પૃ. ૫૦.

(૩૬) આ પ્રદેશના તથા પર્વતનાં કેટલાંક નામો જુ.

રાજવી તરીકે ગૌતમીપુત્રને સંબોધ્યો છે:—અસિક, અસક, (અશક), મૂળક, સુરક, (સૌરાષ્ટ્ર) કુકુર, અપરાંત, અનૂપ, વિદલ (વિદલ), આકાર, અવંતિ (પ્ર. પૃ. ૩૩ બુઓ); તે ઉપરાંત ગૌતમીપુત્રને નીચેના પર્વતનો સ્વામી હોવાનું પણ જણાવ્યું છે; વિઘ્ના, રક્ષવત, ૩૭ ઉદ્દે રક્ષ, પારિવાત, સલાદિ, કૃષ્ણગિરિ^{૩૮}, મય, શ્રીસ્તન, મલય, મહેન્દ્ર, સેઠગિરિ (શ્વેતગિરિ કે શ્રેષ્ઠગિરિ) અને અકાર.” આ પ્રમાણે લખીને પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય દર્શાવતા હોય તેવા ઉદ્દગાર (બુઓ પૃ. ૩૬) કાઢે છે કે “While the place-names in the inscription thus merely record the conquests of Gautamiputra and in no way repre-

sent the extent of his empire, the names of the mountains mentioned more adequately vindicate his claim to be called ‘the Lord of the Daccan (Daksinapathapati)’ the hereditary title of the Śātavahana dynasty=એકે લેખમાંનાં સ્થળોનાં નામો ઉપરથી ગૌતમીપુત્રે મેળવેલ જીતોની^{૩૯} નોંધ નીકળે છે અને તે ઉપરથી કાઠું પણ રીતે તેના સામ્રાજ્યનું માપ^{૪૦} નીકળી શકતું નથી, છતાં જે પર્વતોનાં નામો નિર્દેશ કરાયો છે તે ઉપરથી તો તેને જે દક્ષિણપથપતિ (કે જે ઉપનામ શાતવહન વંશનું ^{૪૧} છે) કહેવામાં આવે છે તે દાવો વિશેષ સ્પષ્ટ-

જોળમાં જણાવેલા છે અને કેટલાંક સંશોધન માગે છે. ઘણાની ઓળખ પુ. ૨ માં પ્રિયદર્શિનના વર્ણને સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમાં, તથા પુ. ૪ માં રૂદ્રદામનના વૃત્તાંતમાં અપાઈ ગઈ છે ત્યાંથી જોઈ લેવી.

બાકી જે ઉપયોગી નથી તે મૂકી દીધાં છે. તેમ કેટલાંકની માહિતી મળતી નથી અથવા તો શંકામય છે.

(૩૭) ક. સ. સુ. ૧૩૦:—પોતે એટલે વજ્રસુરિ (બુઓ ઉપર ટી. નં. ૩૦) સાથે રહેલા સાધુની સાથે રથાવર્ત પર્વત ઉપર જઈ અનશન કરી દેવલોકે ગયા (સોપારક નગરમાં પોતે સ્થિતિ કરીને રહ્યા હતા તેના અનુસંધાનમાં ઉપરનું વાક્ય ઉચ્ચારાયું છે). એટલે કે ત્યાંથી પોતે રથાવર્ત પર્વત ઉપર ગયા છે. જેથી સમજવું રહે છે કે, આ પર્વત સોપારક નગરની ખૂબ નજીકમાં હશે. વળી રાજા હાલ શાલિવાહનના વૃત્તાંતે તેની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિવાળા પારિત્રાફે બુઓ.

(૩૮) કા. આ. રે. પૃ. ૩૩:—The Black Mountain, which is mentioned in the Kanheri inscription and from which, no doubt Kanheri takes its name=કળોપર્વત, જેનું કન્હેરી લેખમાં વર્ણન અપાયું છે (બુઓ આ. સ. વે. ઈ. પુ. ૫, પૃ. ૭૯ ટી. નં. ૧૫ તથા પૃ. ૮૪ ટી. ૨૪) અને જે ઉપરથી કન્હેરીનું નામ (બુઓ નીચે શિલાલેખ નં. ૨૨) પડ્યું હોય એમ સંકારહિત લાગે છે.

ઉપરની ટીકા નં. ૩૦ની હકીકત સાથે સરખાવો.

(૩૯) એકરીતે કહીએ તો આ જીતો તેણે મેળવી પણ કહેવાય, પરંતુ તે લડાઈઓમાં તેણે સ્વતંત્રપણે ભાગ નહીં

જાળવતાં, પોતાના મિત્ર એવા ગર્દભીલવંશી ભૂપતિઓની કુમકે રહીને લડયા છે એટલે તેનો યશ અને ભૂપ્રાપ્તિનો લાભ, તે ગર્દભીલોના નામે ચડાવાયો છે (બુઓ પુ. ૪માં તેમનું વૃત્તાંત. આ વંશના અને ગર્દભીલવંશી સિકાઓમાં અવતિનું cross & balls વાળું ચિન્હ પણ આ કારણને લીધે જ છે, તથા સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાંથી ગૌતમીપુત્રના સિકાઓ જે મળી આવે છે તે તથા સાંચી સ્તૂપ ઉપર શાતકરણનો લેખ પણ આ કારણને લીધે છે. બુઓ ઉપરમાં લેખ નં. ૪નું વર્ણન; તે સર્વ આ સ્થિતિની સાબિતીરૂપ સમજવું.) સરખાવો નીચે ટી. ૪૦.

(૪૦) ઉપર નિર્દિષ્ટ થયેલ સ્થળોનાં—પ્રદેશનાં નામો જોનારને તો તુરત લાગશે જ કે તેનું સામ્રાજ્ય જતાર હિંદમાં પણ વિસ્તરેલું હોતું જોઈએ, છતાં તેમ નથી બનવા પામ્યું તે માટે જ આ ઉદ્દગારો સાક્ષીરૂપ સમજવા. (ઉપરની ટીકા ૩૯ સરખાવો).

(૪૧) આખા શાતવહન વંશનું તેમણે કહી દીધું છે તે વ્યાજબી નથી. આમ યોલવાને તેમણે જો કે કારણ બતાવ્યું છે કે, ઉપરના લેખ નં. ૧, તથા આ નં. ૧૩ ના લેખમાં તે શબ્દ વપરાયો છે, તેમતો પુલ્કમાવી વાસિષ્ઠપુત્રના સંબંધમાં દક્ષિણપથેશ્વર પણ વપરાયો છે. પરંતુ ખરી હકીકત એ છે કે, નં. ૧ અને ૧૩વાળા શાતવહન વંશીઓ તેવા પરાક્રમી થયા હતા તેમજ તેમના સામ્રાજ્યને વિસ્તાર પણ આખા દક્ષિણ હિંદમાં પ્રસરી રહ્યો હતો અને તેથીજ માત્ર જે ચાર જણાનેજ તે ઉપનામ આપી શકાય તેમ છે, નહીં કે દરેકે દરેકને.

પણે દેખાઈ આવે છે.”

વળી આગળ જતાં પારિ. ૪૫માં વસિષ્ઠપુત્ર શાત-કરણિની કારકર્મીર્દિનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે “Gautamiputra Sñi-Satakarni, was succeeded by his son Vasisthīputra Sñi-Pulīmāvi who is known to have required for at least 24 years...whom Rudradaman (inscr. dated Śaka 72=A.D.150) twice in fair fight completely defeated. It is significant that in this inscription the territorial titles which Gautamiputra won by his conquests are not inherited by his son who is simply styled ‘Lord of the Deccan (Dakṣiṇāpathesvara)= ગૌતમીપુત્ર^{૪૨} શ્રી શાતકરણિની પછી તેનો પુત્ર વસિષ્ઠપુત્ર શ્રીપુલુમાવી ગાદીએ બેઠો છે. તેણે ઓછામાં ઓછું ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે—જેને બે વખત ખુલ્લા યુદ્ધમાં સંપૂર્ણપણે રૂદ્રદામને હરાવ્યો હતો (શિલાલેખની સાલ શક ૭૨=ઈ. સ. ૧૫૦)...ખાસ નોંધવાલાયક છે કે, પોતે મેળવેલ જીતને લીધે ગૌતમીપુત્રે જે ઉપનામો બિરૂદો—પ્રાપ્ત કર્યા હતાં તે આ શિલાલેખમાં તેના પુત્રને લગાડવામાં^{૪૩} આવ્યાં નથી, તેને તો માત્ર દક્ષિણપથેશ્વર જ કહીને સંબોધ્યા છે.

ઉપરના કથનમાં અનેક હકીકતોનો વિરોધ આપણે

નોંધાવેલો પડે તેમ છે. (૧) પ્રથમ તો પુલુમાવી તે ગૌતમીપુત્રનો પુત્ર (ઉપર ટી. નં. ૧૭ તથા પૃ. ૯૭ની હકીકત) નથી પણ ભત્રીજો થાય છે. પરંતુ તે મુદ્દો કોઈ ગંભીર નથી. (૨) પુલુમાવીનું રાજ્ય તો લગભગ ૬૫ વર્ષ સુધી ચાલ્યું છે (જુઓ વંશાવળી) પરંતુ અહીં ઓછામાં ઓછું ૨૪ વર્ષ^{૪૪} ચાલ્યાનું જણાવાયું છે એટલે આપણે ખાસ વિરોધ ઉઠાવવાનું પ્રયોજન નથી જ. બાકી ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો રાજ્યકાળ ૨૪ વર્ષે પૂરો થયો હતો એટલું સત્ય છે. (૩) રૂદ્રદામને બે વખત હરાવ્યાની વાત—સુદર્શનના તળાવની પ્રશસ્તિ ઉપરથી ઉપજતી કાઠી છે. પુ. ૨. પૃ. ૩૯૩-૭ અને પુ. ૪માં પૃ. ૨૦૮થી ૧૬૬ સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે તે સર્વ હકીકત તો સમ્રાટ ત્રિવર્ણશિર્ષની યશગાથાએ લખાઈ છે. રૂદ્રદામને તેમાં સંબંધ નથી. વળી તે પ્રશસ્તિમાં કા. આં. રેના ઉતારામાં ૭૨ની સાલનો આંક પણ નથી પરંતુ મૂળ એ. ઇ. પુ. ૮માં છે. એટલે કે તેમણે તો રૂદ્રદામના અન્ય લેખમાંના આંક સાથે ઘટાવીને લખી દીધી છે છતાં રૂદ્રદામની હૈયાતિનો તે સમય હોઈને આપણે સ્વીકારી લઈશું. પરંતુ રૂદ્રદામનો સમય ઇ. સ. ૧૫૦ નથી તેનો સમય તો પચોસ વર્ષ મોડો છે (જુઓ પુ. ૪ તેનું વૃત્તાંત) તે તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે પેલા ગ્રીક બ્રુજોળવેત્તા ટાલેમીને ચઢણના સમકાલીન તરીકે ગણવાથી સાબિત કરી શકાય છે. છતાં ઇતિહાસમાં જ્યાં

(૪૨) આ નામવાળી વ્યક્તિઓને નં. ૧૭ અને નં. ૧૮ ધારીને લખાણ કર્યું છે. પરંતુ હવે આપણને માહિતી મળી રહી છે કે, એક નામની અનેક વ્યક્તિઓ થઈ છે તો પછી નં. ૧૭ને બદલે નં. ૨૪ કે ૨૬ કાં ન હોય તેમજ નં. ૧૮ ને સ્થાને નં. ૨૫ કે ૨૯ કાં ન હોય. (સરખાવો નીચેની ટીકાઓ નં. ૪૩ તથા ૪૪) જે કે રૂદ્રદામને લગતી હકીકત તો નીપજવી કાઢેલી હવે પુરવાર થઈ છે એટલે અત્રે જે વિચારો દર્શાવાયા છે તે બહુ મહત્વના નથી કરતાં. નં. ૧૭, ૧૮ના જીવનચરિત્રે કરેલ વિવેચનથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, આ નં. ૧૩ નો લેખ નં. ૧૭, ૧૮ ના આક્રમકપતિને આશ્રયીનેજ લખાયેલ છે.

(૪૩) ઘણાં નામોવાળા પ્રાંતોની જીત મેળવી તેથી તે

મોટો નથી કરતો, ઘણાં નામો એકઠા કરવાથી જે વિસ્તાર બને, તેના કરતાં જે ઘણો મોટો વિસ્તાર કેવળ એક નામથી પણ સુચવી શકાય છે.

વળી દક્ષિણપથેશ્વર અને દક્ષિણપથેશ્વર વચ્ચેનો ભેદ કોઈએ ઉઠેલી બતાવ્યો નથી એટલે તેમની સરખામણી અસ્થાને છે (સરખાવો ઉપરની ટીકા ૪૨ તથા નીચેની નં. ૪૪)

(૪૪) ૨૪ વર્ષ છે એટલે અહીં નં. ૨૬નોજ લેખવાનો છે, વળી નં. ૨૪, ૨૫ અને ૨૬વાળામાં પણ ગૌતમીપુત્ર વસિષ્ઠપુત્ર એમ, કોઈ ઉપરનો કે કોઈ પાછળનો છે, તે જ પ્રમાણે નં. ૨૭, ૨૮ અને ૨૯નું પણ છે. વળી તે સર્વોનો સમય ચઢણ અને રૂદ્રદામના સમસમયી તરીકે પણ છે. એટલે કયા કાણ, તે નક્કી કરવું જરા મુશ્કેલ છે.

ચોકસાઈનું તત્ત્વ ન હોય ત્યાં ૨૫-૩૦ વર્ષનું અંતર ચલાવી લઈ શકાય તેવું ગણાય છે. તે હિસાબે ૩૬-દામનનો સમય ઈ. સ. ૧૫૦નો કખૂલ રાખતાં પણ વસ્તુસ્થિતિનો મેળ ખાય તેમ નથી. કેમકે આ વસિષ્ઠ-પુત્ર શાતકરણિનું મરણ જ (જુઓ વંશાવળી) ૩૬-દામનના સમય પહેલાં લગભગ સો વર્ષ ઉપર થઈ ગયું છે. એટલે તેની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવાની કલ્પના જ વંખાપુત્ર જેવી કહેવાય. ૩૬દામનને દક્ષિણના સ્વામી એવા આંધ્રપતિ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું છે, પણ તે વ્યક્તિ જ અન્ય છે. મતલબ કે આખોયે ૩૬દામનનો પ્રસંગ જ ૪૫ તદ્દન ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. (૪) સૌથી વિશેષ વાંધા પડતી બાબત હવે આવે છે. ગૌતમીપુત્રને રાણીશ્રી બળશ્રીએ દક્ષિણાપથપતિ (કા. આં. ૨. પૃ. ૩૬; તથા ઉપરમાં પૃ. ૧૦૩) અને વસિષ્ઠપુત્રને દક્ષિણાપથેશ્વર (કા. આં. ૨. પૃ. ૪૮; તથા ઉપરમાં પૃ. ૧૦૪) કહીને સંબોધ્યો છે. આ બંને શબ્દોમાં દક્ષિણાપથ સામાન્ય શબ્દ છે; ઉપરાંત એકમાં પતિ અને બીજામાં ઈશ્વર શબ્દ સમાસરૂપે જોડ્યા છે. પતિ શબ્દથી કેવળ સ્વામિત્વ સૂચવાય છે જ્યારે ઈશ્વર શબ્દથી માલિકી, મોટાઈ, ચડિયાતાપણું બતાવવા ઉપરાંત પૂજ્યભાવ પણ દર્શાવાય છે. મતલબ કે દક્ષિણાપથપતિ કરતાં દક્ષિણાપથેશ્વરનો હોદ્દો ધણા પ્રકારે ચઢિયાતો છે, છતાં કા. આં. ૨. ના વિદ્વાન લેખકે ઉતરતો ૪૬ ગણાવ્યો છે. સમજાય છે કે, આ સમાસનો અર્થ ૩૬દામનની હકીકત સાથે મેળ ખાતો કરવા પૂરતો જ તેમનો ઉદ્દેશ હશે. બાકી આપણે આ બન્ને કાકા-ભત્રીજા-ભૂપતિઓનાં વૃત્તાંતમાં સાબિત કરી આપીશું કે, ભત્રીજા અનેક રીતે કાકા કરતાં ચઢિયાતો જ હતો અને રાણી બળશ્રીએ અર્પણાં બિરુદો યોગ્ય જ હતાં.

નં. ૧૪—નારિક

વસિષ્ઠીપુત્ર શ્રી પુલુમાવી, રાજ્યના ૨૨મા વર્ષે, ઉનાળાનું (?) પખવાડિયું સાતમો દિવસ.

This is a continuation of the last, Pulumavi the Lord of Navanagar (Navanara-Swami) sends an order to his minister in Govardhana that the village of 'Sudasana' (Skt; Sudarsana) given to the monks on the date mentioned in the last inscription, shall be exchanged for the village of 'Sāmalipada' 'Sudarsana must therefore be another name of the village of Pisājipadaka= છેલા (લેખ)ના અનુસંધાનમાં આ લેખ છે. નવનર સ્વામિ^{૪૭} —(નવનરપતિ અથવા નગરપતિ) ગોરધન પ્રાંતના પોતાના સૂબાને ફરમાવે છે કે, આગળનાં લેખમાં દર્શાવેલી મિતિએ સાધુઓને જે સુદર્શન ગામ અપાયું છે તેને બદલે સામલીપદ ગામ હવે આપવું. તે ઉપરથી સમજાય છે કે, પીસાજીપદકના ગામમાં બીજું નામ સુદર્શન હોવું જોઈએ.

આમાં પીસાજીપદક (જુઓ નં. ૧૩નો લેખ)નું બીજું નામ સુદર્શન હતું એમ સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. તે ઉપરાંત જે આપણે ચર્ચા કરવા યોગ્ય મુદ્દો છે તે તો પુલુમાવીના ઉપનામને લગતો જ છે. ડૉ. ભાઉદાજી (જ. બોં. ધે. રા. એ. સો. પુ. ૮. પૃ. ૧૩૯) તથા ડૉ. બખ્તે (જ. બોં. ધે. રા. એ. સો. ૧૯૨૮, ન્યુસીરીઝ, પુ. ૩,) ડૉ. રેસનના મતને મળતા થઈને જણાવે છે કે, નવનર એટલે નવું નગર જે વસાવવામાં આવ્યું હતું તેનો સ્વામી તેને કહેવો. એવી

(૪૫) ૩૬દામનને પોતાની પુત્રી શાતકરણિ વેરે પરણાવી હતી એવી જ માન્યતા પ્રચલિત છે, તેનું વર્ણન આગળ, લેખ નં. ૧૭ માં આવશે. એટલે અત્રે તે હકીકત ઉચ્ચારી નથી.

(૪૬) જોકે અંગ્રેજ અનુવાદ કરતાં તો તેમણે બન્ને કાકાણે Lord of Deccan=દક્ષિણપતિ જ કર્યો છે, પરંતુ બન્નેનાં

જીવન વૃત્તાંતનું વર્ણન કરતાં આ વાત તેમણે સ્પષ્ટ કરી નાખી છે.

(૪૭) શિલાલેખમાં મૂળ નવનર શબ્દ છે. તેમાં નવ-નગર લખેલ નથી. નવનગર તો વિદ્વાનોએ બંધ બેસાડું કરવાનું યોગ્ય છે.

ગણતરીથી તે મુદ્દો સમજાવે છે કે, નહપાણ સ્થાપના સમયે અંધપતિએને રાજગાદીનું સ્થાન છોડી દેવાની દરજ પાડી હતી એટલે વિજેતાઓએ તે રાજગાદીના સ્થાનને કાંઠી તોડી નાખ્યું હતું પણ પાછળથી જ્યારે આ પ્રદેશ જીતી લઈને નગરને સુંદર કરીને સમરાવીને રાણી બળશ્રીના પુત્ર-પૌત્રે રાજગાદી અસલના સ્થાને લાવ્યા ત્યારે તેણે તે નગરીને નવ (નવું) નગર એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. એક રીતે આ સુચના વધારી લેવામાં કાંઈ વાંધા જેવું નથી લાગતું; પરંતુ કેવળ આટલું જ કારણ શિલાલેખમાં તેને નવનર સ્વામિ તરીકે ઓળખાવવાને પૂરતું ગણી શકાય કે કેમ? તે મુદ્દાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે વિશેષ ઊંડાણમાં ઉતરવાની જરૂર પડે છે જ. એક તો એજ પ્રશ્ન પ્રથમ ઉઠે છે કે, શું વિજેતાએ રાજનગરને તોડી ફાડીને વેરવિખેર કરી નાખ્યું હતું ખરું? કાંઈ પૂરાવો નથી જ માત્ર કલ્પના જ કરી લીધી છે. વળી ખીનું ઉપરોક્ત હાર ખમી લીધા પછી કેટલેય ગુમાવેલ મુલક તેમણે પાછો હસ્તગત કરી લીધો હતો; એટલું જ નહિ પરંતુ ગુમાવેલ કરતાં અધિક પ્રમાણમાં તથા પણ મેળવી લીધો હતો અને પોતાની જાહેજલાલીમાં પણ ઓર વૃદ્ધિ કરી દીધી હતી. એટલે નગર વસાવવા કે સમરાવવા જેવું ધ્યેય રખાયું હોય તે બનવા યોગ્ય નથી. છતાં ઠરાવો કે, જેમ સાડાત્રણ મહુની એક મનુષ્ય દેહમાં નવટાંકે જેટલા નાકની કિંમત વધારે અંકાય છે તેમ, અનેક પ્રદેશોની જીતની સરખામણીમાં રાજ-પાટનું સ્થળ નાનું હોય તો પણ તેની કિંમત અનેક ગણી વિશેષ લેખવી જોઈએ જ. કબૂલ. પરંતુ જૂલવું જોઈતું નથી કે લેખ કાતરાવનારે તો ‘નવનરસ્વામિ’ શબ્દ જ લખ્યો છે. નહીં કે ‘નવનગર સ્વામિ’—એટલે તે લખવામાં વિશેષ હેતુ રહ્યો હોય એમ સમજાય છે. અમારી માન્યતા છે કે નવ એટલે નવું નહિ પણ સંખ્યાવાચક શબ્દ લેવો અને નર એટલે નરરત્ન-નરયુગલ. એટલે નવનરરૂપી રત્નોએ જેને સ્વામિ તરીકે કબૂલ્યો છે તેનો નરપતિ; જેના રાજદરબારમાં નવ વિદ્વાનો સભામાં હાજર રહી કાંઈ પણ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવામાં તત્પર રહે છે અથવા બહારથી

આવતા પંડિતોને આ નવ પુરૂષો કાંઈ રીતે જીતવા દેતા નથી અને રાગની આખરે બીચીને બીચી જ રાખ્યા કરે છે; જેમ અકબર શહેનશાહના દરબારે ખીરખલ, ટાકરમલ, અબુલફઝલ આદિ હતા, તેથી પ્રાચીન સમયે અવંતિપતિ અને ગ્વાલિયરપતિના દરબારે ખાણ, મથુર, ભવજૂતિ, વાઝરપતિ ઇત્યાદિ હતા, તેથી પૂર્વે કાલિદાસ, ભાસ ઇત્યાદિ હતા, તેમ શકારિ વિક્રમાદિત્યના દરબારે પણ સાત કે નવ મહા-પુરૂષો શોભતા હતા તેવી દંતકથા પ્રચલિત છે. વળી આપણે જાણીએ છીએ કે વિક્રમાદિત્ય ગર્દભીલ-શકારિને અને તેના વંશજોને, દક્ષિણપતિ શતવહનવંશી સાથે મિત્રતા ચાલી આવતી હતી અને તેને અંગે રાજદારી ક્ષેત્રે પણ મદદે આવીને ઉભા રહેતા હતા. અમરકોષકારે રાજ હાલ શાલિવાહનને વિક્રમાદિત્યની ઉપમા આપી છે તથા કવિ ગુણાદ્યે ગાયાસમતિ નામે ગ્રંથરચીને પોતાના પોષક જૂપતિને વિક્રમની સાથે સરખાવ્યો છે. આ બધાં દૃષ્ટાંતો અમે ઉપર સૂચ્યું છે તેવા રાજ્ય દરબારે પોષાતા નવરત્નોની પ્રથા ચાલી આવતી હોવાની માન્યતાને વિશેષપણે મજબૂત બનાવે છે. અને રાજ્યો આવી રીતિએ પોતાની આખર તથા કીર્તિ દેશપરદેશમાં ફેલાતી જોવાને અતિ ઉત્સુક રહેતા હતા તથા તેમાં પોતે અભિમાન પણ ધરાવતા હતા. એટલે પુલુમાવી શાતકરણિએ પણ તેજ પ્રશ્નનું અનુકરણ કર્યું હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. અને આપણે તેનું જીવનચરિત્ર લખતાં જોઈશું કે આ પુલુમાવી ધણો જ સાહિત્ય અને કળારસિક રાજ હતા એટલે કે પોતે તેવી રીતે વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતો, એટલું જ નહિ પણ સ્વતઃ પોતે પણ ગ્રંથો રચીને મૂકતો ગયો છે. તેથી આવા વિદ્યાવલ્લભ રાજ પોતાને નવનર સ્વામિ તરીકે ઓળખાવવા માટે મનમાં અભાખરો રાખ્યા કરે અને એની પ્રસિદ્ધ કરવા લેખમાં તથા પ્રકારની ઓળખ કાતરાવે તે સમજી શકાય તેમ છે. એટલે ‘નગરસ્વામિ’ ને બદલે, જેમ લેખમાં ‘નવનરસ્વામિ’ લખ્યું છે તેમજ તેનો ઉકેલ કરવાનો છે.

નં. ૧૫—કાલે

વસિષ્ઠપુત્ર સ્વામીશ્રી પુલુમાવી, ૭મું વર્ષ
ઉનાળાનું ૫મું પખવાડિયું. પ્રથમ દિવસે.

The inscription records the donation to the monks of Valuraka of a village by so and so=અમુક માણસે વાલુરકના સાધુઓને કાંઈ ગામ બક્ષિસ આપ્યાની હકીકત આ લેખમાં નોંધી છે. વાલુરકના સ્થાને ઈલુરક-ઈલુરા-એલોરાની શુદ્ધ તરીકે જેને આપણે વર્તમાનકાળે ઝોળખીએ છીએ તે જે શુદ્ધ તે સમયે મામાડ-મનમાડના આહાર પ્રાંતમાં ગણાતી હતી (ઉપરમાં લેખ નં. ૯) તે કહે છે એમ સમજવું. એટલી જ સૂચના અમારે કરવાની છે.

નં. ૧૬—કાલે

વસિષ્ઠપુત્ર શ્રીપુલુમાવી, ૨૪મું વર્ષ, શિયાળાનું
ત્રીજું પખવાડિયું, ૩જો દિવસ.

તેમાં પોતે જે કાર્ય ૨૧મા વરસે કર્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ છે. આ આંક ૨૧નો જે છે તેને ડો. બ્યુલરે પ્રથમ ૩૧ તરીકે વાંચ્યો હતો, પણ ૨૪મા વર્ષે જે હકીકતની નોંધ લેવાય છે તેનો સમય તેની પૂર્વેનો જ હોય, પાછળનો સંભવી શકે નહિ તે સ્પષ્ટ છે અને તે પ્રમાણે હવે સુધારો થઈ પણ ગયો છે એટલે તે સંબંધી કાંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી.

શિલાલેખ નં. ૧૭

ધણુંકરીને વાસિષ્ઠીપુત્ર શ્રીપુલુમાવીની રાણીનો જ
છે. મિતિ વિનાનો છે.

ડો. રેપ્સને આ પ્રમાણે નોંધ લખી^{૪૮} છે:—
The inscription is fragmentary, and

its exact purport is uncertain. The queen's name is missing but she is described as "Queen of Vasiṣṭhiputra Śrī Śātkarṇi, descended from the family of Kardamaka kings, she was almost certainly also described as [the daughter] of the Mahākṣatrapa Rudra. There can be little doubt that the Vāsiṣṭhiputra here mentioned is Pulumavi and the Mahākṣatrapa Rudra is Rudradāman=લેખ ત્રુટક દશામાં છે, અને તેનો ઉદ્દેશ અચોક્કસ છે. રાણીનું નામ ગુમ થયું છે પણ તેણીને કારદમક રાજકુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલી^{૪૯} અને વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિની રાણી તરીકે ઝોળખાવી છે. ધણુંખરે નક્કી જ છે કે તેણીને મહાક્ષત્રપ રુદ્રની [પુત્રી] તરીકે જ ઝોળખાવી છે. એ પણ નિર્ણય છે કે, અત્ર દર્શાવેલ વાસિષ્ઠીપુત્ર તે પુલુમાવી છે અને મહાક્ષત્રપ રુદ્ર તે રુદ્રદામન છે.

આ કથનમાં અમારે જે મોટા વિરોધ કરવો રહે છે તે, વિદ્વાનોએ કેવી કલ્પનાના ઘોડા દોડાવ્યા છે એ બાબતનો છે. વિદ્વાનો કહે તે સર્વ માન્ય થઈ ગયું અને કાંઈ નવો ઉગતો કે અપરિમિત લેખક તે પ્રમાણે કરે તો તેને સર્વ ઉતારી જ પાડવા મંડી પડે છે, આ પ્રકારની મનોદશા પ્રવર્તિ રહી છે. ઉપર અમે જે શબ્દો ટાંક્યા છે તે અક્ષરશઃ છે તેમજ તેને લગતું વિવેચન (જુઓ ઉપરમાં ટીકા નં. ૪૬) જે કરેલ છે તે સર્વ અમે બરાબર વાંચી જોયું છે. છતાં ક્યાંય આ કથનને પૂરવાર કરી આપે તેવી હકીકત જણાવી જ નથી. અલખત સંભવે છે કે, લેખનો મૂળ ઉતારો ન્યાંથી^{૫૦} લેવાયો છે ત્યાં તેની ચર્ચા કરાઈ હોય

(૪૮) કો. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૫૧, તથા પારા નં. ૪૬, ૪૭ પૃ. ૩૮, ૩૯.

(૪૯) કદંબ અને શતવહન કુટુંબો વચ્ચે લગ્નબંધી લાંબા સમયથી રચાતી આવેલ છે તે માટે પૃ. ૫૨ ટી. નં. ૧૪ની પેદા કક્ષમ છ, જ, જુઓ તથા આગળ ઉપરના

લેખ નં. ૨૪, ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ જુઓ.

(૫૦) બ્યુલર: આ. સ. વે. ઈ. પુ. ૫, પૃ. ૭૮ પૃષ્ઠ ૫૧, ૧૧; વળી સરખાવો. ઈ. એ. પુ. ૧૨ (૧૮૮૩) પૃ. ૨૭૩.

[પાછળથી ઈ. એ. પુ. ૧૨ જેઈ વાળ્યું છે. તેમાં લખ્યા પ્રમાણે જ, લેખની લિપિનો ઉકેલ કરી રાકાતો હોય તો

તો તે આપણે તપાસવી રહે છે. એટલું જણાવી આ લેખ પરત્વે જે શબ્દો ઈ. એ. પુ. ૧૨માં મૂળ તરીકે આપવામાં આપ્યા છે અને જે અમે ટી. નં. ૫૦માં અક્ષરશઃ ઉતાર્યા છે તે સંબંધી અમારા વિચાર જણાવીશું. પ્રથમ તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે, વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિની રાણીએ, કે જેનો જન્મ કારદમક વંશમાં થયો છે અને જે મહાક્ષત્રપ૩૬—ની પુત્રી થતી હતી તેણે—અસુક કાર્ય કરાવ્યું. આ વાક્ય-માંના ત્રણ અક્ષરો વિવેચન માંગી લે છે. એક વાસિષ્ઠ-પુત્ર, બીજો કારદમક અને ત્રીજો મહાક્ષત્રપ૩૬; એક પછી એક શબ્દો વિશે આપણે વિચાર કરીએ. આમાં વાસિષ્ઠપુત્ર સાથે તેની વિશેષ ઓળખ માટે પુલુમાવી જેવું કોઈ ઉપનામ જોડેલું દેખાતું નથી. માત્ર તેને સાદા નામથી જ ઓળખાવ્યો છે. પરંતુ વિદ્વાનોનું માનવું છે કે, “There can be little doubt that Vāsisthiputra here mentioned is Pulumavi and the Mahākṣatrapa Rudra is Rudradāmana=કિચિત્ જ શંકા-રપદ છે કે (અર્થાત્ લગભગ ચોક્કસ જ સમજવું રહે છે કે) અત્ર દર્શાવેલ વાસિષ્ઠપુત્ર તે પુલુમાવી છે અને મહાક્ષત્રપ૩૬ તે રુદ્રદામન છે.” આમાં તેમણે વાસિષ્ઠ-પુત્ર ને પુલુમાવી તરીકે ઓળખવાને કાંઈ દલીલ કે આધાર બતાવ્યો નથી. છતાં ચર્ચાની ખાતર બન્ને પ્રકારે લખાયેલા તે ભૂપતિઓને આપણે તપાસી જવા જોઈએ જ, અને તેવાં નામો તો નામાવલિ જોતાં નં. ૧૮ ૨૫, ૨૬, ૨૭, અને ૨૯ વાળાનાં દેખાય છે. તેમાં નં. ૨૬ વાળાનું ઉપનામ પુલુમાવી છે અર્થે, પરંતુ તે ગૌતમીપુત્ર છે, જ્યારે આપણે તો વાસિષ્ઠપુત્રની જ વિચારણા કરવાની છે એટલે તેનો ત્યાગ કરવો રહ્યો. તેમ નં. ૧૮ અને ૨૫વાળાના સમયે મહાક્ષત્રપ પદવીધારક ચણ્ડલ્ય વંશીઓને ઓળખાવવામાં આવે

છે પરંતુ તે વંશની ઉત્પત્તિ જ નહોતી થઈ એટલે તે વંશના ભૂપતિઓના સમકાલીનપણે વાસિષ્ઠપુત્ર થવાનું વિચારવું જ રહેતું નથી જેથી તેમને પણ ખાદ કરવા જ રહ્યા. એટલે કેવળ નં. ૨૭ અને ૨૯ વાળી એ વ્યક્તિનો જ વિચાર કરવો રહ્યો.

બીજો શબ્દ જે કારદમક છે તેને મુલતવી રાખી, ત્રીજો શબ્દ જે મહાક્ષત્રપ૩૬—છે તેની ચર્ચા કરી લેવી કેટલેક અંશે સુગમ પડે તેમ છે તે પ્રથમ હાથ ધરીએ. આમાં રૂદ્ર—ની પાછળ અક્ષરો ઉડી ગયા છે એટલે મહાક્ષત્રપ૩૬—ની પોતાની જ પુત્રી કહેવાનો કે મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર—ના કોઈ અમલદાર ઈ. ની પુત્રી કહેવાનો ભાવાર્થ છે તે કલ્પનાનો પ્રશ્ન ઠરે છે. જો મહાક્ષત્રપની જ પુત્રી ઠરાવાય તો પ્રથમાક્ષર જેનો રૂદ્ર... છે તેવું નામ, જેમ રૂદ્રદામન છે તેમ લગભગ તે જ સમયે પચીસ પચાસ વર્ષના ગાળામાં થયેલ એવા રૂદ્રસિંહ અને રૂદ્રસેનનાં નામો પણ વિચારમાં લેવાં જોઈએ જ અને અમલદારની પુત્રી હોવાની ગણના વિચારવાની હોય તો, પુ. ૩. ૫. ૩૮૦માં જણાવી ગયા પ્રમાણે મહાક્ષત્રપ ઇશ્વરદત્ત જે આભિરપતિ હતો તથા શિલાલેખ નં. ૩૯માં જણાવ્યા પ્રમાણે રૂદ્રસિંહ મહાક્ષત્રપના સૈન્યપતિ રૂદ્રભૂતિ જે આભિર-પતિ હતો તેવાને પણ વિચારમાં લેવા જ રહે છે. વળી ચણ્ડલ્યવંશના સરદાર એવા ઇશ્વરદત્ત આભિરને મહાક્ષત્રપપદ જેમ લાગ્યું છે તેમ રૂદ્રભૂતિ સૈન્યપતિ પણ તે જ વંશનો સરદાર હોઈને તેને પણ મહાક્ષત્રપનું ઉપનામ જોડી શકાય છે. મતલબ કે મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર...ની વિચારણા ગમે તે પ્રકારે, મહાક્ષત્રપ તરીકે અથવા તેના અમલદાર તરીકે, કરે તો પણ રૂદ્રદામનની સાથે રૂદ્રસેન, રૂદ્રસિંહ તેમજ રૂદ્રભૂતિ જેવાને પણ શું વિચારવા જોઈતા નથી ?

હવે પેલો મુલતવી રાખેલ ‘કારદમક’ શબ્દ લઈએ.

(અમે તેના અભ્યાસી નથી એટલે માત્ર સૂચના કરવા સિવાય બીજું કરી ન શકીએ) વિદ્વાનોએ ઠરાવેલ હકીકત નં. ૨૫ તથા ૨૬ નંબરના રાજ્યોને હબ્બુ લાગી થકે, નહીં કે અત્રે મુર્ખવાતા નં. ૧૮ રાજપુલુમાવીને]

તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે:—વાસિષ્ઠીપુત્રસ્ય શ્રી શાત-કરણિસ્ય દેવ્યા કારદમક વંશ પ્રમવાયા મહાક્ષત્રપ ક-પુત્રયા ધ્યાન રાખવું કે આમાં પુલુમાવી વાસિષ્ઠપુત્ર કયાંય નથી; તેમજ રૂદ્ર નથી પણ રૂ (પ્રથમાક્ષરજ) છે.

તે તો એક વંશનું નામ છે તે વિશે વિદ્વાનોએ એવી કદવના ખેસારી છે કે “(She, the daughter of Rudradaman) may have been indebted to the mother for this distinction= તેણીની (રુદ્રદામનની પુત્રી તરીકેની) આ ઝોળખ તેણીની માને લઈ ને હોય.” આ પ્રમાણે કદવના દોડાવવાનું તેમણે કોઈ પણ કારણ આપ્યું નથી. પરંતુ સંભવિત છે કે, જેમ આંધ્રપતિઓ પોતાના માતૃલગ્ન (Metronymics) ઉપરથી પોતાને ઝોળખાવતા હતા તેમ તેણીએ પોતાને ઝોળખાવી હોય. આંધ્રપતિઓએ તેમ કર્યાના તો શિલાલેખી અને સિક્કાઈ પૂરાવાઓ છે એટલે તેમની ખાખતમાં તેમ કહેવાનું આપણને સ્થાન છે. જ્યારે રુદ્રદામનની પુત્રીની કે આખાએ ચણ્ણવંશની ખાખતમાં તેમ બન્યું હોવાનો એકે રડ્યોખડ્યો પણ દૃષ્ટાંત ટાંકી શકીએ તેવું દેખાતું નથી. વળી કારદમક શબ્દ ચણ્ણવંશ જેવા વિદેશીવંશ કે ઝોલાદ સૂચવતું નામ હોય તેના કરતાં હિંદી આર્ય પ્રજાનું નામ હોવા વિશે સંભાવના ૫૧ છે. બનવાબેગ છે કે મૂળે કદંબ શબ્દ જ હોય પરંતુ લેખના ઉકેલમાં કે કોતરનારની બેકાળજીને લીધે કે હવામાનથી થયેલ અસરને લીધે, હવે તે કારદમક વંચાતું હોય; અને આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ કે કદંબ નામની પ્રજા મૂળે તો લિચ્છવી ક્ષત્રિયોનો એક વિભાગ છે ને તેનું સ્થાન પણ આ દક્ષિણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમાં છે. વળી તેઓ આંધ્રપતિ સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાયલા ૫૨ હોવાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો

નજરે પડે છે. એટલે જો મહાક્ષત્રપ રુદ્ર...શબ્દની અને આ કારદમક શબ્દની વિચારણાના પરિણામનું સમીકરણ કરીશું, તો વિદેશી એવા રુદ્રદામનની પુત્રી કરતાં તો તેણી મહાક્ષત્રપ રુદ્રસિંહ અથવા રુદ્રસેનના કોઇ સરદાર, એવા મહાક્ષત્રપ રુદ્રશૂતિ આભિર જેવા નામધારી હિન્દુની અને કદંબ પ્રજાની પુત્રી થતી હતી તેવું અનુમાન વધારે યોગ્ય ગણાશે. અને આ પ્રમાણે નક્કી થતાં, પ્રથમ શબ્દ જે વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ છે તે નં. ૨૭ કે ૨૯ માંથી કોને આશ્રયોને વપરાયો હોવો જોઈએ એટલું જ આપણે વિચારવું અને શોધી કાઢવું રહે છે. તેમાં નં. ૨૭નો સમય ઈ. સ. ૧૫૩ થી ૧૮૦=૨૭ વર્ષનો અને નં. ૨૯નો ઈ. સ. ૧૮૭થી ૨૧૭=૩૦ વર્ષનો છે અને રુદ્રસિંહનો ઈ. સ. ૨૦૬થી ૨૨૨=૧૬નો છે. જેથી નં. ૨૯વાળો પોતે. તે રુદ્રસિંહનો સમસમયી થયો કહેવાય. એટલે આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે “રુદ્રસિંહ મહાક્ષત્રપના કદંબ જાતિના આભિર સેનાપતિ રુદ્રશૂતિ (કે પ્રથમાક્ષર રુદ્ર હોય તેવા નામવાળા)ની પુત્રી જે આંધ્રપતિ નં. ૨૯ વાળા વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિની રાણી થતી હતી તેણે અમુક પ્રકારનું દાન કર્યું હતું.” વાસ્તવિક સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે અને તે જ ખરું છે; કેમકે ચારે તરફનો ઈતિહાસ આ હકીકતને એક રૂપ બનાવી આપે છે જ્યારે અત્યાર સુધી મનાઈ રહેલી સ્થિતિ આપસઆપસમાં અનેક રીતે અચડાઈ જતી દેખાય છે અને વિદ્વાનોએ પોતે દોરેલ એક વખતના અનુમાનને કેવળ મજબૂત બનાવવા માટે જ કેટલીક કદવનાઓ ઘડ્યે

(૫૧) આ કારદમક-કદંબ શબ્દ ઉપર ટીકા કરતાં ઈ. એ. પુ. ૧૨. પૃ. ૨૭૪, ટી. નં. ૨માં જણાવ્યું છે કે, “A locality called Kardamila is known from the Mahabharat. Kardamaraya occurs in the Raja. Tarangini either as the name of the title of a son of Kshemgupta;=કદંમીલ નામના એક સ્થળનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ આવે છે. રાજતરંગિણિમાં કદંમરાજનું નામ ક્ષેમગુપ્તના પુત્ર કે તેના કોઈક ખિતાબ તરીકે આવે છે.” [અમારું શિષ્યણુ-કારદમક, કદંમીલ અને કદંમરાજ શબ્દોને જો સંબંધ હોય તો કાં કદંબ નામ સાથે સંબંધ ન ગણાય

કે પણ અનુમાન કરવાનો અમુકને હક છે અને બીજાને નહિ.]

(૫૨) આ વિચાર તો અમે સ્વતંત્ર અનુમાનથી જ કરેલા છો. પરંતુ તેને લેખ નં. ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૨૮ની હકીકતથી હવે સમર્થન મળી જાય છે. વળી પરિચ્છેદ ૩માં પૃ. ૪૩, ટી. નં. ૨૧ની કુટ નોટ વાંચો.

ખાસ કરીને જૈ. ઇ. સ. ના વિદ્વાન લેખકે social unions=સામાજિક ગ્રંથી વિશેનાં અવતરણો ટાંક્યાં છે તે વાચી જોવાથી ખાત્રી થશે કે કદંબ અને શાતકરણિ કુટુંબો લગ્નગ્રંથીથી જોડાયાં હતાં જ. તેમો જીવતો જીવતો દૃષ્ટાંત આ લેખ નં. ૧૭ સમજાવે.

કાઠી દેખાય છે. આ લખવામાં અમારે કોઈને ઉતારી પાડવાનો આશય નથી. જે સૂચવવાનું છે તે એટલું જ કે સંશોધન વિષયમાં દરેક વિદ્યાર્થીને—ફાવે તો પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ—અમુક પ્રકારની કેટલીક છૂટ હોય છે જ. પછી કોઈના ઉપર કોઈએ અધારિત શબ્દો વાપરવા કે રોષ કરવો તે તો પોતાની નજ ગણાડવા બરાબર લેખવી રહે છે.

આ પ્રમાણે બહુ નક્કી ચર્ચ જવાથી એક બે ખીના ઉપર વાચકનું લક્ષ્ય ખેંચવું યોગ્ય લાગે છે, તે જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે સાથે સાથે જણાવી લઈશું. આ ઉપરથી સમજાશે કે, રૂઢામને બે વખત આંધ્રપતિને હરાવ્યો હતો પરંતુ નજીકનો સગો હોવાથી તેને જીવતો જવા દીધો હતો; એવી જે માન્યતા મનાઈ રહી છે તે તદ્દન નિરાધાર છે. વળી આભિરો, એક બાબુ જેમ ચણ્ણવંશીના સરદારો-નોકરો હતા, તેમ બીજા બાબુ આંધ્રપતિ સાથે સગપણની ગાંઠથી જોડાતા પણ હતા. અને ત્રીજું એ કે, નં. ૨૬ના રાજ્યકાળ સુધી દરેક આંધ્રપતિની હકુમતમાં ઉત્તરોત્તર, વારસામાં ચાલ્યા આવતા પ્રદેશનો ધણો ખરો ભાગ જળવાઈ રહેવા પામ્યો હતો અથવા જે ખસવા પામ્યો હોય તો પણ બહુ જુજ. એટલે રૂઢામનના સમયમાં અવંતિના તાબે બહુબહુ તો ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા—નાસિક વાળા—ભાગ સુધી જ હદ આવીને અટકી રહી હોય એમ માનવું થાય છે. અને માનવું રહે છે કે, ક્ષત્રપ-વંશીના આ અંતિમ પ્રાંત ઉપર, રૂઢસિંહના સમયે રૂઢ-

ભૂતિ આભિર જેવા સૂબાની સત્તા હોય; અને દામ-સેનના સમયે આભિર ઇશ્વરદત્ત સૂબા પદે હોય. આ ઇશ્વરદત્તે જેમ ઈ. સ. ૨૬૧માં પોતાના ક્ષત્રપ સરદારની જીંસરી ફગાવી દીધી હતી તેમ તે સમયના નં. ૩૨ વાળા આંધ્રપતિ પાસેથી પણ, કેટલોક મુલક પડાવી લીધો હતો. અને એમ કરી, ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા ભાગમાં, પોતાના ત્રૈટિકવંશની સ્થાપના કરી દીધી હતી. એટલે કે ઉત્તરમાં ચણ્ણવંશીનું સામ્રાજ્ય અને દક્ષિણે આંધ્રપતિનું એવી રીતે બેની વચ્ચે, જેને હાલની ભાષામાં Buffer state કહેવાય છે તેવું પોતાનું રાજ્ય તેણે ઉપગમી કાઢ્યું હતું. આ ઉપરથી એક બીજી વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ ચર્ચ જાય છે કે, ચણ્ણવંશીની સત્તા નાસિકની દક્ષિણે કોઈ સમયે પણ લંબાઈ નહોતી; અને જ્યારે લંબાઈ જ નથી ત્યારે આંધ્રપતિ સાથે યુદ્ધ ચડવાનો, હરાવવાનો અને બે વખત જીવતો છોડી દેવાના પ્રસંગની તો વિચારણા જ કરવાની ક્યાં રહે છે? આકી આંધ્રપતિઓને સગપણ સંબંધ થયો હતો તે ચણ્ણવંશીઓ સાથે નહિ, પણ હિંદુ ગણાતા એવા કદંબજાતિના ક્ષત્રિયો કે જેઓ આભિર બની ગયા હતા તેમની સાથે. મતલબ કે આંધ્રપતિઓની પડતી થવા પામી હતી તે ખરી રીતે નં. ૨૮ પછી જ એટલે ઈ. સ. ૨૨૦ પાદ સમજવી. આ હકીકતથી વિરૂદ્ધ જતાં જે અનુમાનો કે નિવેદનો આપણે અત્યાર અગાઉ કરી દીધાં હોય તે પણ હવે સુધારો માંગે છે એમ આ ઉપરથી સમજી લેવું.

પ્રથમ પરિચ્છેદ

કેટલાક ઐતિહાસિક શિલાલેખો (આલુ)

નં. ૧૮. નાનાઘાટ

વાસિષ્ઠીપુત્ર ચત્રપત્યુ (ફલ્યુ) શાતકરણિ, ૧૩મું વર્ષ, શિમાળાનું ૫મું પખવાડિયું, ૧૭મો દિવસ.

ખાનગી અર્પણ કર્યાની હકીકતવાળો લેખ છે એટલે તેનો વિચાર મહત્વનો નથી. પરંતુ રાજા વાસિષ્ઠપુત્ર ચત્રપત્યુની ઝોળખ કાંઈ ચોખવટ કરી શકાતી નથી એમ જણાવીને પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી જેમણે આ લેખ પાછળ બહુ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેમણે દોરેલા અનુમાન ઉપરથી કે. આ. રે.ના લેખક સાર કહી બતાવે છે કે “The Pandit supposed this king to be the successor of Pulumāvi and he (Chatrapana) was the father of Gautamiputra Śrī-yajña-Sātakarani= પંડિતજી આ (ચત્રપત્યુ) રાજાને પુલુમાવીની પછી ગાદીએ આવ્યો હોવાનું માને છે (તથા વાસિષ્ઠીપુત્ર) ચત્રપત્યુ તે, ગૌતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞશાતકરણિનો પિતા થતો હતો.” કહેવાની મતલબ એ છે કે (શિલાલેખ નં. ૧૦થી ૧૭ સુધીમાં જે પુલુમાવી વાસિષ્ઠીપુત્રની તવારીખ નોંધાઈ છે તેની પછી તરત કે થોડે છેડે તે બતાવ્યું નથી) આ નાનાઘાટના લેખવાળો વાસિષ્ઠી-પુત્ર ચત્રપત્યુ પ્રથમ છે અને પછી તેનો પુત્ર

ગૌતમીપુત્ર ચત્રશ્રી શાતકરણિ થયો છે. આખાથે વંશમાં એક જ ચત્રપત્યુ નામનો રાજા થયો છે એટલે તેને ઝોળખવામાં કાંઈ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી (આખો બતાવેલી વંશાવળીમાં જુઓ નં. ૨૫ અને ૨૬)

નં. ૧૯-અમરાવતી

રાજાશ્રી શિવમક શાત (સિરિ સિવમત સદ), મિતિ વિનાનો.

The inscription is fragmentary and its purport uncertain. The king may possibly be the Śiva-Śrī-Sātakarṇi of the coins which are found in this region. The epigraphy shows that he must belong to a late period=શિલાલેખ તૂટક સ્થિતિમાં હોઈ તેનો આશય નક્કી થઈ શકતો નથી. બનવાળેય છે કે તે પ્રદેશમાં જે શિવશ્રી શાતકરણિના સિક્કા મળી આવે છે તે જ આ હોય. શિલાલેખના અક્ષરો જોતાં તેનો સમય પાછળનો હોવાનું સમજાય છે.

તેમણે આ રાજાની અને તેની પાછળ આવતા શ્રીચંદ્ર શાતિની ઝોળખ વિશે પારિ. ૪૯માં જે વિવેચન

(૧) પરંતુ સંશોધિત વંશાવળી જોતાં સમજાય છે કે

સામલો જ થયો નથી પરંતુ ચોડાક વર્ષનું અંતર પડેલું છે.

કર્ચું છે તથા જે સિક્કાઓનો ર સખ્યાશે તેમણે આપ્યો છે તે તપાસી જોતાં, તેમણે દોરેલાં અનુમાનથી અમારે જૂઠું પડ્યું થાય છે. તેમણે સિક્કાઓને, વંશના સમય પરત્વે જે પાછળના વખતના જણાવ્યા છે તેને બદલે તે વંશની આદિના રાજાઓને લગતા હોય એવું સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપરાંત જનરલ કનિંગહામનો અભિપ્રાય જે ટાંક્યો છે તેમાં તો શ્રીચંદ્ર શાતિને બદલે 'વદસતસ' શબ્દ ચોખ્ખો લખ્યો છે. અને આ નામ રાણી નાગનિકાના પુત્રનું છે (જુઓ ઉપરમાં લેખ નં. ૧). એટલે સર કનિંગહામના મંતવ્યથી અમને સમર્થન મળે છે એમ થયું. આ પ્રમાણે જ્યાં તેમની દલીલનો મૂળ પાયો જ હયામચી જાય છે ત્યાં વિશેષ ચર્ચામાં ઉતરવું નિરર્થક છે. માત્ર એટલું જણાવીશું કે, આ લેખનો નંબર જે તેમણે ૧૯ મે આપ્યો છે તેને બદલે હવે આપણે નં. ૧ ની પાછળ મૂકીને નં. ૨ આપવો રહે છે, જેથી રાજા વદસત-શ્રીના રાજ્ય વિસ્તારનો (નં. ૧ નાનાઘાટનું સ્થાન પશ્ચિમ કાંઠે છે અને આ અમરાવતીનું સ્થાન હિંદના પૂર્વ કાંઠે છે) આપણને તરત ખ્યાલ આવી શકશે (જુઓ તેનું વૃત્તાંત).

નં. ૨૦ છિન્ના (ચિના)

શ્રીયત્ત શાતકરણિ ગૌતમીપુત્ર. ૨૭મું વર્ષ, શિયાળાનું યજ્ઞ પખવાડિયું, પમો દિવસ.

ખાનગી ખાખતનો છે. છિન્ના ગામકું કૃષ્ણા જીલ્લામાં આવેલું છે. તેનું વિવેચન કરતાં ડૉ. આ. ર. પારા ૫૬ માં જણાવેલ છે કે, "According to the Matsya Purana, his accession should be dated 14 years after the close of Pulumavi's reign=મત્સ્ય પુરાણ પ્રમાણે પુલુમાવીના રાજ્ય અમલ પછી ૧૪મા વર્ષે તે ગાદીએ આવ્યો નોંધી શકાશે." તેમની આ માન્યતા નં. ૨૮ મા રાજા તરીકે હોય તો બરાબર છે. પરંતુ તેના સિક્કા જે

પ્રદેશમાંથી જડી આવ્યાનું તેમણે નોંધ્યું છે તે સ્થાનો જોતાં, તેમજ તે સિક્કાની સર્વ પરિસ્થિતિ જોતાં, નં. ૨ વાળા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને તે લાગુ પડતું વર્ણન જણાય છે. અને છે પણ તેમજ. પરંતુ તેમ સાબિત કરવામાં એક જ મુશ્કેલી નડે છે. તે તેના રાજ્યકાળના ભોગવટા સંબંધી છે. પુરાણકારે જે સમય નોંધ્યો છે તે સર્વનો હિસાબ કરીને આપણે પ્રથમના ત્રણ રાજાઓનો રાજ્યકાળ ૨૩+૨૦+૧૦માસ+૧૦=એકંદરે જે ૫૪ વર્ષ લગભગ કરાવ્યો છે (જુઓ દ્વિતીય પરિચ્છેદે તેની ચર્ચા) તે કાયમ રાખીને એવી રીતે પાછો ગોઠવવો પડશે કે, આ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને ફાળે કમમાં કમ છિન્ના લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના ૨૭ વર્ષ આવવાં જ નેમળા. ખીજા બાજુ રાજા કૃષ્ણે રાણી નાગનિકા પાસેથી રાજ્ય પડાવી લીધું છે તે હકીકત, તેમજ તેના ખાતે પુરાણકારે ૧૮ વર્ષ ચડાવ્યા છે તે હકીકત, તેમજ તેના રાજ્યની ૫૩મે જ રાજા ચંદ્રગુપ્તે ચાણક્યની મદદ લઈને મૌર્યવંશની જે સ્થાપના (ઈ. સ. પૂ. ૩૮૨ માં) કરી છે અને દસ વર્ષ બાદ મગધનો સમ્રાટ બન્યો છે તે; એમ સર્વ સ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરતાં તે દરેક રાજાઓને ફાળે અનુક્રમવાર ૧૩+૩૧+૧-૧૦માસ+૮=૫૪ વર્ષ આ પ્રમાણે ઠરાવીએ તો સર્વને ન્યાય મળી જતો દેખાશે. માત્ર શ્રીમુખ જેવો સાહસિક પુરુષ, જેણે વંશની સ્થાપના કરી છે અને કેવળ ૩૨ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો છે તેને ફાળે માત્ર ૧૩ વર્ષ જ રહે છે, એટલે કે ૪૦થી ૪૫ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી તેને મરણ પામ્યો ગણવો તે ઠીક નથી લાગતું. પરંતુ જે સંયોગોમાં અને માનસિક ભોગ વચ્ચે તેને મગધના સામ્રાજ્યને છેલ્લા પ્રણામ કરી ચાલી નીકળવું પડ્યું છે તથા નવી જાંઘીના મંગળાચરણમાં જ ખારવેલ જેવા ચક્રવર્તીના હાથથી જબરદસ્ત શિકસ્ત ખાવી પડી છે તેનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે, તેને પાછળની જાંઘીમાં ઘણા જ ભગ્ન હૃદયથી કામ લેવું

(૨) પુ. ૨માં અંક નં. ૬૭-૬૮ (તેમણે પુ. ૨૯ ૬૫૨ નં. ૧૧૭ અને પુ. ૩૨ ૬૫૨ અંક નં. ૧૨૫ લખ્યા

છ; અને સર કનિંગહામે થોતાના ડૉ. એ. ઇ.માં પ્લેઈટ ૧૨માં તેને નં. ૧૪ આપ્યો છે.)

પડ્યું હોવું જોઈએ, અને પરિણામિ નાની વયે જ મરણને ભેટવું પડ્યું હોય તે બનવા જોગ છે. એટલે ઉપર પ્રમાણે જે રસ્તો તે આદિ રાજાઓના રાજ્યકાળ પરત્વે ઠરાવવાનો વિચાર રખાયો છે તે ખરદાસ્ત લાગે છે.

બીજી તરફ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, જે રાજશ્રીમુખનો પુત્ર થાય છે, તે તેના પિતાની ૪૦-૪૫ ની ઉંમરના હિસાબે, ગાદીપતિ થયો ત્યારે લગભગ ૨૦ થી ૨૫ ની ઉંમરની વયએ જ હોવો જોઈએ. તે ગણતરીએ તેનું રાજ્ય ૩૧ વર્ષ સુધી ચાલ્યું હોવાને માની લેવામાં કાંઈ પ્રતિબંધ જેવું જણાતું નથી.

નં. ૨૨-નાસિક

ગૌતમીપુત્ર સ્વામી યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, ૭મું વર્ષ, શિયાળાનું ત્રિજી પખવાડિયું, ૧ પ્રથમ દિવસે.

Records the completion and donation to the monks of a cave by the wife of a certain of his officials=તેના રાજ્યના કોઈ અમલદારની (સોવસા, મુખ્યસેનાપતિની) પત્નીએ, એકાદ શુદ્ધ સંપૂર્ણ બનાવીને સાધુઓને રહેવા માટે દાનમાં આપ્યાની નોંધ કરેલી છે. ખાસ બીજો શુદ્ધો કાંઈ નોંધી રાખવા જેવો દીસતો નથી. પરંતુ આ તથા આગળના બેમાં એટલે નં. ૨૨ અને ૨૩ શિલાલેખમાં રાજાનાં નામના શબ્દો જે લખાયા છે તે ખાસ સમજવા જેવા છે. તેની ચર્ચા નં. ૨૩ના વર્ણનમાં કરવામાં આવશે.

નં. ૨૨-કનહેરી

ગૌતમીપુત્ર સ્વામી યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, ૧૬મું વર્ષ ૧૬(૧) પખવાડિયું, પંચો દિવસ. લેખની મતલબ માટે તેઓ લખે છે કે, Granting to the monks living on the Kṛṣṇa-Sāila (=Kanhagiri, Kanheri) endowments consisting of

a sum of money put out at interest and revenue derived from a field in the village of Mangalsthāna, the modern Magathan=જે રકમ બ્યાજે દેવાઈ હતી તેનું તથા જેને વર્તમાનકાળે મગથન (કહેવાય છે) ઉર્ફ મંગળસ્થાન ગામડાના ખેતરમાંથી જે વસુલાત ઉત્પન્ન થતી હતી તેનું દાન કૃષ્ણશૈલ (=કનહગિરિ, કનહેરી) ઉપર રહેતા સાધુઓને આપવાનાં સંબંધમાં હકીકત છે.

કૃષ્ણગિરિ-કનહગિરિ-કનહેરી માટે ઉપરમાં (ટી. નં. ૩૦ તથા તેની હકીકત) જણાવી ગયા છીએ. તે સમયે બ્યાજે રકમ મૂકાતી હતી તે હકીકત આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે (જુઓ પુ. ૨ ચંદ્રગુપ્તના વૃત્તાંતે, અર્ચશાસ્ત્રના ઉતારા).

નં. ૨૩-કનહેરી :

ગૌતમીપુત્ર [સ્વામી શ્રીયજ્ઞ] શાતકરણિ વર્ષની ૪ નોંધ બોવાઈ ગઈ છે, ઉનાળાનું પાંચમું પખવાડિયું, આંક ઉકલતો નથી.

ખાનગી દાન કર્યાનું લખ્યું છે=A private dedication.

નં. ૨૧, ૨૨ અને ૨૩ ના શિલાલેખોથી જે એક બાબત ઉપર ખ્યાન ખેંચાઈ જાય છે તે, ગૌતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞ શાતકરણિએ ધારણ કરેલ 'સ્વામી' નામના ઉપનામને અંગે છે. શાતવહનવંશી રાજાઓના આટલા બધા શિલાલેખો અને સિક્કાઓ માલુમ પડ્યા છે, પરંતુ કોઈએ 'સ્વામી' પદ પોતાનાં નામ સાથે જોડ્યાનું જણાતું નથી. આ પ્રથમ જ વાર નજરે પડે છે. તેમાં શું આશ્ચર્ય સમાયલો હશે તે ઉપર વિચાર કરતાં, ચંદ્રગુપ્તની રાજાઓમાં, અમુક સમય સુધી સળંગ પેઢી ચાલી આવી દેખાય છે, પછી

(૩) સરખાવો પુ. ૩, ૩૫૯૬તે, નાસિક શિલાલેખ નં ૩૩ (કે. આ. ૨. પુ. ૫૮)માં દાન આપ્યાનું અને at the rate of 1 percent her mensem=દર માસે શામ એક

લેખે દર સેંકડે લખ્યું છે તે હકીકત.

(૪) આ વર્ષના આંક માટે આગળ ઉપર હકીકત જુઓ.

અમુક વર્ષનો ખાસો પડે છે, વળી તે આદ 'સ્વામી' બ્રિહદ ધારી રાજ આવે છે. તેમાં કેટલાકે મહાક્ષત્રપ પદ પણ લીધું છે અને પછી તેમનો વંશ નાશુદ થઈ જાય છે, તે કિસ્સો યાદ આવે છે. પુ. ૪ માં આ ચળ્લવંશીઓના વૃત્તાંતમાં ઉપરની સ્થિતિ વિશે એમ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે કે, તે રાજાઓની હકુમત તો ચાલુ હતી જ પણ તેમના વિજેતા જે શુભવંશી અવંતિપતિઓ હતા તેમના કાંઈક અર્ધઅંકિયા રાજા જેવી સ્થિતિમાં તે મૂકાયા હોવા જોઈએ અથવા તદ્દન નાના સત્તાધારી રાજા હોવા જોઈએ, તો તે સ્થિતિ અહીં સંભવે છે કે કેમ? વળી તે સમયે એક પક્ષે ચળ્લવંશીઓની હકીકત હતી જે પોતે પરદેશી જેવા હતા અને બીજે પક્ષે શુભવંશી હિંદીઓ હતા; તો આ વખતે તે પરિસ્થિતિ જેવું કાંઈ હતું કે કેમ? આવા પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. તેનો જવાબ પણ ઇતિહાસ-માંથી જ મળી રહે છે. ચળ્લુના નામ સાથે જોડાયેલા તેના શકના છેલ્લામાં છેલ્લો આંક (જે કે નિઘન્ય-પૂર્વક ઉક્ત લાવી શકાયો નથી પરંતુ તેની પાછળ ગાદિએ આવનાર તેના પૌત્ર મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રાદામનો) નાનામાં નાનો આંક-૫૨ નો છે; તેને ચળ્લુના રાજ્યકાળનો અંત સમય ઠરાવીને અને તે સંવતની આદિ ઈ. સ. ૭૮ ગાં થયેલી માનીને, વિદ્વાનોએ ચળ્લુનો સમય ઈ. સ. ૧૩૦ માં પતમ થતો ગણ્યો છે. જ્યારે આપણે (પુ. ૪ જુઓ) તેના શક સંવત ૪૯-૫૦ માં તેનું મૃત્યુ નીપજેલું ગણીને તથા તેના શકની આદિ ઈ. સ. ૧૦૩માં થયેલ ઠરાવીને તેનો સમય ઈ. સ. ૧૫૨માં પૂરો થયાનું જણાવ્યું

છે. ઉપરાંત તેમાંના છેલ્લા દસ વર્ષ (ઈ. સ. ૧૪૨થી ૧૫૨ સુધી) તેને અવંતિના રાજા તરીકે, અને તે પૂર્વે ઈ. સ. ૧૩૨થી ૧૪૨ સુધીના દશેક વર્ષ સુધી મથુરાપતિ કુશાનવંશી રાજાના મહાક્ષત્રપ તરીકે સત્તાધિકારે હોવાનું પણ સાબિત કરી દીધું છે. વળી ટોલેમી જેવા ગ્રીક ભૂગોળવેત્તાના આધારે ડૉ. રેપ્સન જણાવે છે કે^૭ Another statement of Ptolemy, which would seem to indicate that Pulumāvi and Chastan, the grandfather of Rudradāman were contemporaries=ટોલેમીના^૮ એક બીજા કથન ઉપરથી એમ જણાય છે કે, રુદ્રદામનો પિતામહ-દાદો ચળ્લુ તથા પુલુમાવી સમસમયી થતા હતા. આ હકીકત પણ આપણે ચળ્લુ સંવતની આદિ જે ઈ. સ. ૧૦૩ થી થતી ઠરાવી છે, તેને સમર્થન આપે છે. આ પ્રમાણે સર્વ વાતો જોતાં માલુમ પડે છે કે, જેમ દક્ષિણમાં પુલુમાવીની સત્તા હતી તેમ ઉત્તર હિંદમાં કુશાનવંશી સમ્રાટના, મહાક્ષત્રપ ચળ્લુની અને પછી તેની જ, પરંતુ સ્વતંત્ર અવંતિપતિ તરીકેની સત્તા હતી. એટલે 'સ્વામી' પદની વપરાશ પરત્વે જે એ પ્રસંગે વિચારવાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો હતો તે બંને સ્થિતિ આ સમયે વર્તમાન હોવાનું સમજાય છે.

જ્યારે પરિસ્થિતિ હોવાનો આ પ્રમાણે મોઢમ નિકાલ આવી ગયો છે ત્યારે તે સમયે રાજકીય સ્થિતિનો ચોક્કસપણે કાંઈ ઉક્ત થઈ શકે તેમ છે કે કેમ તે હવે જોઈએ. જૈનમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો-પુલુમાવીનો સમય ઈ. સ. ૧૩૩ થી ૧૬૧નો આપણે ઠરાવીએ

(૫) પુ. ૪, પૃ. ૧૯૨, લી. નંબર ૧૨. સરખાવો પુ. ૩ પૃ. ૧૯૫થી આગળ; નહપાણ મહાક્ષત્રપ પણ સ્વામી કહેવાયો છે તે હકીકત.

(૬) જ. બો. ઈ. રે. એ. સો. નવી આજ્ઞા પુ. ૩, પૃ. ૪૮:—We shall have to place Pulumavi, who was a contemporary of Chastan a long after A. D. 130—પુલુમાવીને ચળ્લુનો સમકાલીન ગણ્યો છે તેનો સમય ઈ. સ. ૧૩૦ મછી થયેલ દૂર મૂકવો ખરો (સરખાવો નીચેની લી. ૭).

(૭) જુઓ ડૉ. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૩૯.

(૮) ટોલેમી નામનો ભૂગોળશાસ્ત્રી હિંદમાં આવ્યો હતો. તેનો સમય ઈ. સ. ૧૩૯ થી ૧૫૦નો નોંધાયો છે. તે પહેલાનો પણ હશે. મતલબ કે તેણે ચોતાના સમયની જ નોંધ કરી છે એટલે તેમાં જશ પણ ભૂલ થવા સંભવ નથી. ટોલેમી, ચળ્લુ અને પુલુમાવી ત્રણે સમકાલીન ગણાયો.

(૯) વિશેષ સમર્થન આપતા પુરાવા તો પુ. ૪ માં તેના વૃત્તાંતે જ અપાઈ ગયા છે. આને વિશેષ તરીકે જોખવાયો છે.

છોએ, અને ચણ્ણનો—મહાક્ષત્રપ તરીકેનો ૧૩૨ થી ૧૪૨ અને અવતિપતિ તરીકેનો ૧૪૨ થી ૧૫૨—ગણાવ્યો છે. જ્યારે ઉપરના ત્રણ શિલાલેખની મિતિ-ઓમાં ૭; ૧૭ અને ત્રીજામાં મોઘમ વર્ષની એક સંખ્યા સૂચવી છે; એટલે પુલુભાવી ગૌતમીપુત્રના રાજ્ય-કાળના સમયની ગણતરીએ તે ત્રણેનો આંક ઈ.સ. ૧૪૦-૧૫૦, ૧૨૬-૧૪૮ અને અનિશ્ચિત વર્ષ આવશે; તેમ ઇતિહાસ પણ એ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે કે, ચણ્ણે રાજપૂતાના ભાગમાં પ્રથમ અધિકાર ભોગવ્યો છે અને પાછળથી કાઠિયાવાડમાં ભોગવ્યો છે. જ્યારે સિક્કા-ઓના અભ્યાસથી માલમ પડે છે કે, ૧૦ and since Yagna Sri's coins are found in Ka-thiawar, he must have been the last king of the dynasty to rule over these provinces=અને જ્યારે યજ્ઞશ્રીના સિક્કાઓ કાઠિ-યાવાડમાંથી મળી આવે છે ત્યારે એમ સાબિત થાય છે કે આ પ્રાંતે ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર^{૧૧} તે વંશનો તે છેલ્લો જ ભૂપતિ હોવો જોઈએ. આ બધી વાતનો મેળ ત્યારે જ ઊતરી શકશે કે જ્યારે આપણે એમ ઠરાવીએ કે, રાજા ગૌતમીપુત્ર ઉપર કાંઈક ઉપરી દરજ્જાનો અધિકાર ચણ્ણે ભોગવ્યો હતો. જે એ લેખનો સમય નિશ્ચિત છે તેનો નિર્ણય તો એમજ કરી શકાય છે, કે ચણ્ણે પોતે ઈ. સ. ૧૩૨માં મહાક્ષત્રપ થયો તે પૂર્વે^{૧૨} એટલે કુશાન વંશના ક્ષત્રપ તરીકે જ અધિ-કાર ભોગવ્યો હશે અને પછી ૧૩૨માં મહાક્ષત્રપ બન્યો કે તરત તેણે પોતાના સિંધા અધિકારમાં તેણે તે મુલક લઈ લીધો હોવો જોઈએ; જ્યારે ત્રીજા

શિલાલેખનો આંક બલે નક્કી થતો નથી છતાં અનુ-માન કરવાને કારણે રહે છે કે તેનો આંક પણ વધારેમાં વધારે ૧૬નો જ (૧૨૨+૧૬=૧૪૧) હોવો જોઈ એ કે જે સમયે (ઈ. સ. ૧૪૨માં) મહાક્ષત્રપ ચણ્ણે પોતે સ્વતંત્ર સત્તાનાં મુક્તો મહણ કર્યા હતાં. જેવો તેણે આ પ્રદેશ પોતાના અધિકારમાં લીધો કે તે પછી રાજા પુલુભાવીનો અધિકાર ઓછો થઈ ગયો કહેવાય, તેનું અર્થસત્તાધીશ જેવું ખંડિયાપણું પણ જતું રહ્યું કહેવાય, તેણે લગાડવા માંડેલ “સ્વામી” ઉપનામ પણ અદશ્ય થઈ ગયું કહેવાય અને અત્યાર સુધી તે વંશની હકુમત જે કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને દક્ષિ-ણમાં અવારનવાર જામી રહી હતી તે હમૈશને માટે ઈ. સ. ૧૪૨ બાદ, ત્રિરશ્મિશૃંગ અને કન્હેરી પર્વતની દક્ષિણથી શરૂ થતી ગણતરી થઈ ગઈ કહેવાય.

ઈ. સ. ૧૪૨ બાદ ઈ. સ. ૧૫૨ પર્વત ૧૦ વર્ષ સુધી ચણ્ણે જીવતો રહ્યો છે. ત્યાં સુધીમાં તેણે આ શતવહન વંશીઓની પીઠ પકડી હતી કે સુખે રહેવા દીધા હતા તેનો નિકાલ જોકે પુલુભાવીના વૃત્તાંતે કરવા યોગ્ય વિષય ગણાશે. પરંતુ આપણી મર્યાદા લગભગ ઈ. સ. ૧૦૦ આસપાસ સ્તંભી જાય છે અને વિષય એવો છે કે ઇતિહાસના તે ભાગ ઉપર પ્રકાશ પાડવો આવશ્યક જ છે એટલે જ્યારે શિલાલેખને લગતી ચર્ચા ઉપાડાઈ છે ત્યારે સાથે સાથે તે મુદ્દો પણ વિચારી લઈએ.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ ગિરનાર પર્વતની તલેટીમાંનાં સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિનો જે ભાગ^{૧૩} રૂદ્રદામને કાતરાવ્યો છે તેમાં ૭૨ ની સાલનો આંક છે, પણ

(૧૦) જ. બો. બે. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૮૪.

(૧૧) નીચેની ટી. ૧૨ સાથે સરખાવો.

(૧૨) આ ઉપરથી એમ પણ સાબિત થઈ જાય છે કે, જે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ગઈબીલવંશીઓની સત્તા જામી હતી તે, તેમની પડતી વખતના કાળે આંધ્રવંશીઓએ કબજો કરી લીધો હતો; તેવો સમય (ઈ. સ. ૧૦૭ થી ૧૩૩ સુધીનો કહેવાય); અને પાછળથી આ સૌરાષ્ટ્ર દેશ ચણ્ણે જીતી લીધો હતો.

(૧૩) ભાગ રાખ્દ લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે, આખી પ્રશસ્તિ રૂદ્રદામનની યશઃકાયા બતાવતી વિદ્વાનોએ માની છે જ્યારે અમારા મતે એમ છે કે, જે મુલકોની નામાવળી છે તે જીત તો પ્રથમમાં સમ્રાટ ત્રિવર્ધરિનિ કરેલી છે. પણ પોતે તેના જેવા પરાક્રમી છે અને તેમાંના કેટલાક પોતે પણ મેળવ્યા હતા જ, એવું દર્શાવવા પૂરતો જ ભાગ, તેણે ઉમેરાવ્યો છે (વિશેષ યુલાસા માટે પુ. ૨ ના અંતે સુદર્શન તળાવનું પરિશિષ્ટ તથા પુ. ૪માં રૂદ્રદામનનું વૃત્તાંત, પૃ. ૩૦૬ થી ૨૧૬ સુધી જુઓ).

જે પ્રદેશોની ટીપ આપી છે તેમાં, દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રના નામનો ઉલ્લેખ જ નથી; એટલે સમગ્ર છે કે, ઈ. સ. ૧૭૫ (૭૨+૧૦૩) સુધી તેણે કે અણે તે તરફ મીટ માંડી લાગતી નથી; અને શાતવહનવંશની જે વંશાવળી આપણે ગોઠવી દીધી છે તે ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીશું તો સ્વીકારવું પડશે કે રાજ્ય પુલુમાવી તથા તેની પછી આવનાર શિવગીર, અવંતિપતિ તરફથી ઈ. સ. ૧૪૨ સુધી થી ૧૭૫ સુધી ના ૩૩ વર્ષ સુધી કંઈ હેરાનગતિમાં મૂકવા જેવો બનાવ બન્યો નથી.

નં. ૨૪-કન્હેરી

[હારિતીપુત્ર વિષ્ણુકક-ચુદ્ધ શાતકરણિ] તારીખ ગુપ્ત થઇ ગઇ છે.

નં. ૨૫-બનવાસી

હારિતીપુત્ર વિષ્ણુકક-ચુદ્ધ કુલાનંદ શાતકરણિ, ૧૨મું વર્ષ, શિયાળાનું ૭મું પખવાડિયું, પ્રથમ દિવસ.

નં. ૨૬-મલવદલી

(મૈસુર રાજ્યના શિમોગા તાલુકે) હારિતીપુત્ર વિષ્ણુકક ચુદ્ધ શાતકરણિ, પ્રથમ વર્ષ, ઉનાળાનું બીજું પખવાડિયું, પ્રથમ દિવસ.

નં. ૨૮-મલવદલી

(મૈસુર રાજ્યના શિમોગા તાલુકે), નામ નહિ દર્શાવેલ કદંબરાજનો, તારીખ વિનાનો છે.

આ ચારે શિલાલેખમાં ચુદ્ધ-ચુદ્ધકાનંદ રાજાના નામો સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ થયો છે અને આ ચુદ્ધ રાજાઓ, તેમના સિક્કાઓના અભ્યાસથી આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે તેઓ, મૂળે તો મગધપતિ નંદવંશી રાજાઓની સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવા નોંધાયે. પરંતુ જેમ શાતવહનવંશનો આદિ રાજા શદ્રાણીને પેટે જન્મેલ હોવાથી તિરસ્કાર પામ્યો હતો અને પરિણામે મગધમાંથી તેને વિદાય લઇ દક્ષિણમાં સ્થાનાંતર કરવું પડ્યું હતું, તેમ આ ચુદ્ધ

રાજાઓ પણ શાતવહનવંશી શાતકરણિ રાજાઓ સાથે (તેમના સિક્કાના સાદર્યપણાથી સ્પષ્ટ થાય છે) રક્ત-ઁથીથી જોડાયેલ હોવાથી, તેમને પણ તેમની સાથે જ દક્ષિણ તરફ નીકળવું પડ્યું હોવું નોંધાયે. ઉપરોક્ત શાતવહનવંશીઓ જબરજસ્ત અને સ્વતંત્ર રાજ્યપદે વિરાજીત થઈ ગયેલ હોવાથી, તેમની ગણતરી સ્વતંત્ર અને એક અલાયદા વંશ તરીકે ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી છે, જ્યારે ચુદ્ધ શાતકરણિઓ ઉપરના શાતવહનોના પેટામાં જ રહીને રાજ્યાધિકાર ભોગવતા હોવાથી, તેમની ગણના એક ખંડિયા તરીકે લેખવામાં આવી છે. આપણે રિવાજ સ્વતંત્ર વંશનો જ ઇતિહાસ આલેખવાનો હોવાથી, આ ચારે શિલાલેખની હકીકતમાં ઉડાણે ઉતરવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ અત્રે એક મુદ્દાથી જ તેઓનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર લાગી છે કે તેમાંથી એક, લુપ્ત થઈને પડી રહેલ ઐતિહાસિક તત્ત્વની જોગ મળી આવે છે, જે નીચે પ્રમાણે જાણવી.

પુ. ૧માં શિશુનાગવંશી ઉદયાશ્વનાં સમયે તેના પુત્ર અનુરૂધ્ધે સૈન્યપતિ નંદિવર્ધનની મદદથી દક્ષિણ હિંદ જીતી લીધો હતો ત્યારે ત્યાં રાજ્ય હકુમત અલાવવા સ્વક્ષત્રિય બંધુઓને સરદાર તરીકે નીમવા પડ્યા હતા, તથા અન્ય ક્ષત્રિયો ત્યાં જઈને વસવાટ કરીને સામાન્ય પ્રજા પણ બની હતી, તેમાંના કદંબો એક હતા. તેમણે અપરાંત ગણાતા પ્રદેશમાં પગ જમાવ્યો હતો; કહો કે તેમની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. જ્યારે આ ચુદ્ધ ગણાતા ક્ષત્રિયોના સિક્કા મુખ્યપણે દક્ષિણ કાનારામાંથી-અપરાંતના દક્ષિણેથી-મળી આવે છે એટલે સાબિત થાય છે કે, તેમનું પ્રથમ સ્થાન (જ્યારે નંદ બીજાના સમયે, એટલે કે ઉપરવાળા કદંબો આવ્યા હતા તે બાદ) કાનડા જિલ્લામાં જ હોવું નોંધાયે. હવે જ્યારે આ શિલાલેખોથી સાબિત થાય છે કે, કદંબોએ ચુદ્ધ ઉપર જીત મેળવીને બનવાસી-વિજયંતપુર કબજે કર્યું હતું અથવા કહો કે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણસુધી વધારી મૂક્યો હતો ત્યારે અનુમાન કરવું રહે છે કે, ચુદ્ધ શાતકરણિઓની મદદે, તેમના સ્વતંત્રવંશ રૂપે ગણાતા શાતવહનવંશી શાતકરણિ બંધુઓ આવ્યા નહિ હોય. અને આ

પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ ક્યારે બની શકે કે, કદંબો, ૧૪ ચુટુઓ, અને શાતવાહન વંશીઓ ૧૪ એમ ત્રણે જુદા અને સ્વતંત્રપણે વર્તતા રહ્યા હોય તો જ; અને તેમનાં સ્થાન વિશે પણ હવે આપણને ચોક્કસ પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે કે, કદંબોનું સ્થાન અપરાંત પ્રદેશે એટલે સહ્યાદ્રિ પર્વત (ઉર્ફે પશ્ચિમ ધાટ) અને અરબી સમુદ્રની વચ્ચેના લાંબો પટ્ટીરૂપે પ્રદેશ પટ્ટી રહ્યો છે ત્યાં હતું, ચુટુઓનું સ્થાન, તેની જ દક્ષિણે આવેલ પટ્ટી પ્રદેશ ઉપર હતું, જ્યારે શાતવાહનવંશીઓનું સ્થાન પ્રથમ સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાં જ હતું; પછી ધીમેધીમે જેમ તેઓ મજબૂત બનતા ગયા તેમ, આ સધળો પ્રદેશ જીતી લઈ ત્યાં પણ તેમણે પોતાનો પગદંડો જમાવી દીધો હતો. એટલે એ હકીકત પણ સિદ્ધ થઈ બધ છે કે, શાતવાહન વંશીઓએ પોતાના વંશની સ્થાપના કરી તેવામાં, થોડા વખત સુધી તેમની સત્તા સમુદ્ર કિનારે પટ્ટીવાળા પ્રદેશ ઉપર નહોતી જ. ચુટુના સિદ્ધાંતોની રબઢબ જોતાં પણ આ હકીકત સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ શાતવાહન શાતકરણિઓના સમસમયી જ હતા.

એક બીજો મુદ્દો ઉપયોગી છે-જો કે ગૌણ છે જ -તે પણ જણાવી દઇએ; ઇતિહાસમાં અને શિલાલેખોમાં મહારથી, મહાભોજ, ઇત્યાદિ શબ્દો પણ અનેક વખત મળી આવે છે. તેમના સગપણ સંબંધી (કે રાજકારણમાં તેમના દરબજા વિશે) અનેક તર્ક વિતર્કો બહાર પડે છે; જ્યારે ખરી વાત શું છે તે આ શિલાલેખોમાં જણાવેલ નામોનું વંશવૃક્ષ નીચે ઉતાર્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટપણે સમજી જવાશે.

રાજા હારિતીપુત્ર	
ચુટુકડાનંદ	(રાણી) મહાભોજ
શાતકરણિ	(મહાભોજ નામના સરદારો હતા)
મહારથી ^{૧૫}	નાગમૂલનિકા ^{૧૫} (પુત્રી)
(તે પણ હોદ્દાદાર છે)	

(૧૪) આ સંબંધમાં ડૉ. બ્યુલર કેવા મત ધરાવે છે તે માટે ઉપરમાં પૃ. ૫૦, ઈ. નં. ૨૪ જુઓ.

(૧૫) ઉપરના શિલાલેખ નં. ૧૭ માંના નામ સાથે સરખાવો. આ હોદ્દો તથા આવાં નામ તેમના સમસમયી-

હારિતીપુત્ર શિવસ્કંદવર્મન
વૈજયંતીપતિ
(જેમની પાસેથી કદંબ રાજાએ વનવાસી જીતી લીધું)

નં. ૨૭-હાથીગુંદા

(ઉપરનાં વર્ણનમાંથી જેને બાદ કરી રાખવો પડ્યો હતો તે) ખારવેલ કલિંગપતિનો (મૌર્ય રાજાઓના શકના ૧૬૫ મા વર્ષે) અને પોતાના રાજ્યકાળના ૧૩મા વર્ષે.

૧૬૫ ના આંકને સ્થાને ૧૦૩નો આંક હોવાનું હવે સાબિત થયું છે તથા મૌર્ય રાજાઓના શક=મૌર્ય સંવતને બદલે તે મહાવીર સંવત હોવાનું આપણે સાબિત કરી ચૂક્યા છીએ (જુઓ પુ. ૪માં રાજા ખારવેલનું વૃત્તાંત) એટલે તેટલા અક્ષરો અમે કૌંસમાં ગોઠવ્યા છે. બીજી હકીકત સવિસ્તર પુ. ૪માં અપાઈ છે એટલે અંહી ઉતારવા જરૂર રહેતી નથી.

નં. ૨૮-તાલગુંદ

મૈસુર રાજ્યે શિકારપુર તાલુકે કદંબ રાજા કાકુસ્થવર્મનનો, તારીખ વિનાનો.

નં. ૩૦-જગ્યાપેટ સ્તૂપ

કૃષ્ણા જલ્લામાં, જગ્યાપેટ સ્તૂપનો માહરીપુત્ર ઇક્ષ્વાકુનામ શ્રીવીરપુરુષદત્તનો. ૨૦ મા વર્ષેનું, ચોમાસાનું ૮મું પખવાડિયું, ૧૦ મો દિવસ (વિશેષ માટે અષ્ટમ પરિચ્છેદ નં. ૫ મા રાજાનું વૃત્તાંત જુઓ).

આ બંને લેખોને આપણા ઇતિહાસને સંબંધ ન હોવાથી પડતા મૂકવા પડ્યા છે.

નં. ૩૧-નાસિક^{૧૬}

નહપાણના જમાઈ રૂપલદત્ત (ઉપાવદાત) નો તારીખ વિનાનો.

પણા વિશે અતુમાન બાંધવાને દોરી ભય છે. (પરિચ્છેદ ૭, જુઓ) પુ. ૨, પૃ. ૩૫૬, ટીકા નં. ૨૧ સરખાવો.

(૧૬) ડૉ. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૫૬

આ લેખમાં ત્રણ વિભાગ છે: મૂળ મોટા અક્ષરનો અને સંસ્કૃત ભાષામાં છે, તેની નીચે નાના અક્ષરે બીજા બે છે જેની ભાષા પ્રાકૃત પણ સંસ્કૃતને મળતી જ છે. આ બેમાંના પહેલા વિભાગે રૂપભદ્રે પ્રથમ પુરુષવાચી હું શબ્દ વાપર્યો છે; જ્યારે બાકીના બેમાં ત્રીજા અને પહેલા પુરુષ તરીકે મિશ્ર શબ્દો વાપર્યા છે.

મૂળ સંસ્કૃત લેખનો આશય—“The immediate object of this inscription is to record the construction of the cave in which it stands in the Trirāśmi Hills in Govardhana=ગોવરધન પ્રાંતમાં ત્રીરશ્મિશૃંગમાં જે ગુફા આવેલી છે, તેની બનાવટ માટે નોંધ કર્યાનો જ આ શિલાલેખનો મુખ્ય આશય છે.” [ત્રીરશ્મિ પર્વતની ઉપયોગિતા વિશે આપણે કેટલુંક વિવેચન કરી ગયા છીએ—શિલાલેખ નં. ૧૩]

પેલા નાના અક્ષરવાળા બેમાંના પ્રથમ લેખમાં લખે છે કે—“And by the order of the lord, I went to relieve the chief of the Uttamabhadras, who was besieged for the rainy season by the Mālayas; and the Mālayas fled as it were at the sound (of my approach) and were made prisoners by the Uttamabhadras. Thence, I went to the Puṣkara lakes and was consecrated and made donation of three thousand cows and a village=સ્વામીના હુકમથી, પછી હું ઉત્તમભદ્રાના સરદારને છોડાવવા ગયો; જેને માલય લોકોએ વર્ષા-ઋતુ દરમિયાન ઘેરે બાંધી બંધી કરી દીધો હતો. મારા અવાજથી (ત્યાં પહોંચતાવાર) કેમ જાણે હોય નહીં, તેમ માલયો નાસવા મંડ્યા, અને તેમને ઉત્તમ-ભદ્રોએ પકડી બંધિવાન બનાવ્યા. તે બાદ પુષ્કર તળાવે હું ગયો, ત્યાં મારો અભિષેક થયો અને મેં ૩૦૦૦ ગાયો અને એક ગામનું દાન દીધું.” આ હકીકતમાં વિશેષ ટીકા કરવા જેવું નથી, પણ ઉત્તમભદ્રોને અજમેર પાસેના કોષ્ઠ સ્થાનની પ્રજા તરીકે અને

માલયાને માળવી પ્રજા વિદ્વાનોએ માની છે, કેમકે પુષ્કર તળાવે જઈને અભિષેકની પાછી હકીકત તેમાં કરી છે. આ બધું અનુમાન સાચું હશે તો તે કરેલી કદપના વાસ્તવિક જ છે; પરંતુ ત્રણ મુદ્દાના અંગે ઉડી વિચારણા કરવી રહે છે (૧) By the order of the lord = પોતાના સ્વામી (એવા સસરા નહપાણ્ય ક્ષત્રપ)ની આજ્ઞા માથે ચડાવવાનું તેમાં લખે છે. ઉત્તમભદ્રાની મદદે જવાનું હજી કરમાન હોય ત્યાં સુધીયે ઠીક છે. પરંતુ (૨) અભિષેક કરાવવામાં કે કરવામાં, આજ્ઞાની શી જરૂર રહે; અને અભિષેક એટલે ડો. રેપ્સને જ શંકા ઉઠાવી છે કે (મજકુર પુસ્તકે પૃ. ૬૭) “It cannot be determined whether Rṣabhadatta’s consecration (Abhiṣeka) had any special significance or whether it formed a part of the ordinary pilgrim’s ceremonial=એ નક્કી નથી કહી શકાતું કે, રૂપભદ્રતા આ અભિષેકનો કોષ્ઠ ખાસ અર્થ હતો કે, સામાન્ય યાત્રાળુની વિધિમાનો તે કેવળ એક અંશ જ હતો ” (૩) અને અજમેર પાસેનું પુષ્કર તળાવ ધારી લીધું છે તો તે તો એક જ સંખ્યામાં છે જ્યારે લેખમાં અક્ષરો તો Lakes=વધારે સંખ્યામાં તળાવો હોય એવું જણાવાયું છે (આ મુદ્દા ઉપર અધ્યયન કર્યો બાદ વિચાર જણાવીશું).

નાના અક્ષરવાળા બીજા ભાગમાં ૪૦૦૦ કાર્પા-પણની કિમતે એક ક્ષેત્ર ખરીદી લઈને દાન દીધાની નોંધ છે. જેનો હેતુ “Food to be procured for all monks, without distinction = કોષ્ઠપણ્ય બેદ વિના સર્વ સાધુઓને ખોરાક મેળવી આપવામાં” તે દ્રવ્ય વાપરવા માટેની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરેલી દેખાય છે. અહીં તો સામાન્ય રીતે, કોષ્ઠપણ્ય બેદ વિના સર્વ સાધુઓ માટે દાનની વાત છે એટલે સાધુનો ખોરાક આપવાની વાત કોષ્ઠ રીતે અસંગત નથી દેખાતી. પરંતુ જે ધર્મ રૂપભદ્ર પોતે પાળતો હતો તે જૈનધર્મને અંગે હોય તો બે પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ માંગી લે છે (૧) તે વખતે જૈનસાધુઓની અનેક શાખા, ગણ, અને કુળો, પડી ગયાં હતાં તેને

આશ્રયીને પણ “ એદ વિના સર્વ સાધુ ” શબ્દનો પ્રયોગ કદાચ કરાયો હોય (૨) વળી જૈનસાધુઓ પોતા માટે જ કોષ્ટએ તૈયાર કરેલ આહાર કદી બીજામાં વહેરતા-લેતા નથી; તેમાં શાસ્ત્રોક્ત રીતે દોષ લેખાય છે. પરંતુ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ગુરુ અર્ચ સુહસ્તિજીએ શિષ્ય મોહને લખેને, રાજના રસોડે સાધુઓ માટે તૈયાર કરાતો આહાર ગ્રહણ કરવાની રીત દાખલ કરી હતી. આ તેમના અધટિત કૃત્ય માટે, તેમના વડીલ ગુરુભાઈ અર્ચ મહાગિરિજીએ, તેમને કપડાં પણ દીધો હતો અને પોતે જુદા આચાર પાળનાર તરીકે છૂટા પણ પડ્યા હતા. તે સમયથી સમજાય છે કે, જૈનસાધુઓમાં તેટલા દરબજે શિથિલાચાર (રાજપિંડ વહેરવાનો) પ્રવેશવા પામ્યો હતો તે પ્રસંગની આ યાદ આપે છે. મતલબ કે તે પ્રથાને લખેને જ રૂપભદ્રે સમવડ ઉતારી લાગે છે.

નં. ૩૨-નાસિક

રૂપભદ્રનો, વર્ષ નથી. ચૈત્ર શુક્લપૂર્ણિમાની મિતિ છે-આશ્વ યજ્ઞોક્ત છે. લેખ ભગવાનમાં છે.

નં. ૩૩-નાસિક

રૂપભદ્રનો, ૪૨મું વર્ષ વૈશાખ : તાજેકલમમાં ૪૧મું^{૧૭} અને ૪૫મું વર્ષ છે.

પણ તેનો આશ્વ “It records the gift of a cave and certain endowments to support the monks living in it during the rainy season=તેમાં એક ગુફાનું, તથા વર્ષાઋતુ દરમ્યાન તેમાં રહેતા સાધુઓના નિભાવ માટેની રકમનું, દાન કર્યાની નોંધ છે.” તેમાં ૨૦૦૦ કર્ણપણુ દર મહિને દર સેંકડે ૧૮કાના હિસાબેનું ૨૪૦ વ્યાજ જે થાય, તે ૨૦ સાધુ માટે દરેકને ૧૨ લેખે, ચોમાસા દરમ્યાન કપડાંની ખરીદ માટે વાપરવાનો નિર્દેશ કરેલ છે. તેવી જ રીતે બીજી રકમમાં ફેટકા લેખે ૧૦૦૦ નું દાન કરી તેના વ્યાજના ૯૦ ‘કુશન મુળ’માં વાપરવાનું લખ્યું છે. આ કુશનમુળનો અર્થ

બંધબેસતો નથી. સેનાઈ નામના વિદ્વાને ‘money for outside life=બહારના (મઠ સિવાય) જીવન માટે ઉપયોગમાં લેવાનું દ્રવ્ય’ આવે અર્થ કર્યો છે ત્યારે ફેટલાક વિદ્વાનો (બૌદ્ધ પુસ્તકોના આધારે સંભવે છે) એવો વિચાર ધરાવે છે કે, it would seem more probable that reference is here made to the custom of ‘Kathin’ i. e. the privilege of wearing extra robes, તેમાંની કઠિન=વિશેષ કપડાં વહેરવાનો અધિકાર (સાધુઓને) જે અપાયો છે, તે વિશેનો ઇસારો કરાયાનું વિશેષ સંભવિત છે.” પરંતુ કુશનમુળનો અર્થ કઠિન તરીકે વિદ્વાનોએ જે બેસાર્યો છે તે બે કારણોને લીધે બનવા બેગ નથી; કેમકે (૧) કઠિન શબ્દ તે બૌદ્ધસંપ્રદાયી છે જ્યારે રૂપભદ્ર જૈનધર્મ પાળનાર છે (૨) ઉપરમાં એક દાનનો ઉપયોગ જ ચોમાસા દરમિયાન કપડાંની ખરીદ કરી લેવાનો જણાવી દેવાયો છે એટલે ફરીને તે નિમિત્તે દાનનો ઉપયોગ કરવાનું ન ફરમાવે. મતલબ કે જૈનસંપ્રદાય પ્રમાણે કુશનમુળનો (કે તેના જેવા ઉચ્ચારવાળા શબ્દનો; કેમકે કદાચ સિપિ ઉકેલમાં કે કોતરવામાં બૂલ થઈ હોય તો) અર્થ શું થાય છે તે સંશોધકોએ તપાસ કરવી રહે છે.

આ શિલાલેખમાં વર્ષના જે આંક છે તે ક્ષહરાટ સંવતના છે. જૂમક અને નહપાણુ, ક્ષહરાટ પ્રજના છે તે કારણે, જ્યારથી જૂમકને સરદાર નીમવામાં આવ્યો છે ત્યારથી તેની રચાપના (ઈ. સ. પૂ. ૧૫૬) ગણવામાં આવી છે (જુઓ પુ. ૩માં તેમના વૃત્તંતિ) એટલે તે ગણતરીએ ૪૨મું વર્ષ = ઈ. સ. પૂ. ૧૧૭ સમજવું રહે છે.

નં. ૩૪-નાસિક

નહપાણુની દીકરી અને રૂપભદ્રની પત્ની દક્ષ-મિત્રાનો-જે લેખ સરખી હકીકતના છે-Records the gift of a monk's cell=સાધુઓ માટે ગુફાનું દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

(૧૭) તાજે કલમમાં તેા પ્રથમના ૪૨મા વર્ષ કરતાં, બોધી આંક (એટલે ૪૧) સંખ્યા આવે કે વધારે (એટલે

૪૩) આવે. પણ અહીં આપણે તે વિશે ચર્ચા કરવી નથી).

લગભગ મોટેભાગે સાધુ માટે, ગુફાનું દાન દેવાય છે અને તે પણ ચોમાસાની ઋતુ માટે; એટલે એમ અનુમાન થાય છે કે, ચોમાસાના વરસાદને લીધે (અને તે સમયે વરસાદ કાંઈ આજના જેવો પરિમિત પ્રમાણમાં નહોતો જ આવતો, અને તેમાં પણ પર્વત અને ઝાડી જંગલવાળો પ્રદેશ કે જ્યાં સપાટ જમીન-ભૂમિ કરતાં સામાન્ય રીતે વધારે પ્રમાણમાં જ વરસાદ પડે છે એટલે તેની અસર સાધુઓ અને તપસ્વીઓનાં કૃષ શરીર ઉપર ન થાય તેના રક્ષણ માટે ભક્તજનોએ પ્રથમ લક્ષ આપવાની ફરજ રહેતી હતી એમ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે).

નં. ૩૫--ગુનનેર

અયમ, નહપાણુનો પ્રધાન, વર્ષ ૪૬મું.

"Records gifts made by Ayama of the Vatsagotra, minister of the [Rājā] Mahākṣatrapa Swāmi Nahapāna. The titles of Nahapāna are remarkable in two ways. The family designation 'Kṣaharata' is omitted, and this is the only occurrence of the title of 'Mahākṣatrapa' as applied to Nahapāna. In inscr. No. 33 (Year 42, with later date, year 45 in postscript) he is styled 'Ksatrapa'. All that can be inferred with certainty is that he became Mahākṣatrapa between the years 42 and 46=[રાજ] મહાક્ષત્રપ સ્વામી

નહપાણુના વત્સગોત્રી સચીવ અયમે દાન દીધાની નોંધ કરી છે. નહપાણુનાં ખિરદો એ પ્રકારે 'પ્લાન આપવા' થોડા છે. કૌટુંબિક ઓળખ તરીકેનું 'ક્ષહરાટ' નામ મૂકી દેવાયું છે. અને નહપાણુને મહાક્ષત્રપ જે કહેવામાં આવ્યો છે તેવી નોંધ આ એક જ છે. લેખ નં. ૩૩માં (વર્ષ ૪૨મું તાજે કલમમાં જરા આધેની મિતિ-૪૫મું વર્ષ) તેને 'ક્ષત્રપ' કહેવાયો છે. જે કાંઈ ખાત્રીપૂર્વક ઠરાવી શકાય તે એટલું જ છે કે, ૪૨ અને ૪૬ વર્ષની વચ્ચે તે મહાક્ષત્રપ થયો હતો."

ક્ષત્રપમાંથી મહાક્ષત્રપ કેમ (પુ. ૪, પ. ૨૦૨થી ૨૦૫) થવાય છે, તથા નહપાણુને તેના પિતા ભૂમકની હયાતિ દરમ્યાન (૪૦ થી ૪૫ વર્ષ સુધી) ક્ષત્રપ, અને તેના મરણબાદ આઠેક મહિનાના ગાળા સુધી (૪૫-૪૫ા કે ૪૬ વર્ષ) મહાક્ષત્રપ અને તે પછી અવંતિની ગાદીએ બેસતાં રાજા તરીકે ઓળખાવાયો છે તે હકીકત પુ. ૩. પ. ૧૯૫-૬ માં નહપાણુનું જ્ઞાત લખતાં જણાવી ગયા છીએ. એટલે તે ફરીને અત્ર ઉતારવા જરૂર નથી. એટલું જ જણાવવું જરૂરનું કહેવાશે કે ઉપરના બંને ઉકાણે જે નિરૂપણ કર્યું છે તે સર્વ સપ્રમાણ અને તદ્દન સત્ય જ છે એમ સમજવું.

અત્ર એએક ખુલાસા, આવશ્યક છે તેજ લખીશું. 'મહાક્ષત્રપ'નું ખિરદ દર્શાવતું આ એકજ શિલાલેખરૂપી પ્રમાણ છે તે વ્યાજબી છે, એમ હવે સમજાશે; કારણ કે, મહાક્ષત્રપ પદ કેવળ આઠેક મહિના જ તેણે ભોગવ્યું છે. બીજું ક્ષહરાટ શબ્દ, તે કૌટુંબિક ઓળખ નથી પરંતુ સંસ્કૃતિની પ્રાદેશિક ઓળખ છે. એટલે જે પ્રદેશમાંથી તે પ્રજા આવી હતી અને જે ભાષા ૧૮ તેઓ બોલતા હતા તે દર્શાવવા પુરતી છે. એટલે

(૧૮) ક્ષહરાટ પ્રજા જે ભાષા બોલતી તેને ખરોડ્ડી નામ આપ્યું છે. આ ઉપરથી સમજશે કે, કેટલાક વિદ્વાને ખરોડ્ડીને માત્ર લિપિ તરીકે જ ઓળખાવી રહ્યા છે તે ખોટું છે.

જેમ ગુજરાતી ભાષા અને લિપિ છે, તેમ ખરોડ્ડી પણ ભાષા અને લિપિ છે જ. બાકી માત્ર લિપિ છે તે ભાષા નથી.

ખરોડ્ડી ભાષા હોઈને જ, તે ઇરાન તથા કંબોજમાં

બોલાતી હતી અને વેપાર અર્થે સંબંધમાં આવતા પાસેના ગાંધાર પ્રદેશમાંની બાહી સાથે તેના ધણાએ શબ્દો ઉમેરાઈ ગયા હતા, જે પાણિનિના વ્યાકરણથી સાબિત થાય છે. તેજ પ્રમાણે વર્તમાનકાળે, સ્ટેશન, એજન્ટ ઇ. શબ્દો અંગ્રેજી ભાષાના હોવા છતાં હવે હિંદની અનેક ભાષામાં મળી જઈને, તે તે ભાષાના સ્વતંત્ર શબ્દો યથા ગયા છે. આવા શબ્દો હવે પ્રાતિક નથી ગણવામાં આવતા.

નહપાણના અંગ સાથે કે તેના વંશ સાથે તેને સંબંધ જ નથી; તેથી આ શિલાલેખમાં તેનું ઉલ્લેખોધન ખીન જ રૂરી લાગ્યું છે. હવે સ્વામિ શબ્દ વિશે પુ. ૩ માં ચણ્ણવંશીઓના સંબંધમાં અને શાતકરણિઓ વિશે ઉપરમાં શિલાલેખ નં. ૨૧, ૨૨ અને ૨૩ માં જે સ્પષ્ટિકરણ કરાયું છે તે નિયમે, આ નં. ૩૫ વાળા શિલાલેખની મિતિ, નહપાણ મહાક્ષત્રપ હોવા છતાંયે પોતે સ્વતંત્ર બનીને અવંતિનો રાજા બન્યો નહોતો તે પૂર્વેની, એટલે કે ૪૫ વર્ષ પૂરૂં થયા પછીના આઠ નવ માસની અવધિમાંની છે એમ સમજવું.

નં. ૩૬—ઋષભદત્તનો, સમય વિનાનો.

“The immediate object of the inscription is to record the grant of the village of Karjika for the support of the ascetics living in the caves of Valūraka—a grant which was subsequently renewed by Gautamīputra Śrī Śātakarṇi (v. sup. No. 9)=લેખની તાત્કાલિક નેમ, વલુરકની ગુફાઓમાં રહેતા સાધુઓના નિભાવ માટે કાળકે ગામડું, દાનમાં દેવાની નોંધ વિશે છે—આ દાન પાછળથી ગૌતમીપુત્ર શ્રી શાતકરણિએ કરીને ચાલુ કર્યું હતું (ઉપરનો લેખ નં. ૯ જુઓ)

કરણિક—વલુરક વિગેરેની ચર્ચા પણ ઉપર ચર્ચ મૂર્તિ છે. મુખ્ય વાત જ એ છે કે સર્વ લેખોના દાનની પાછળ ધાર્મિક રહસ્ય સમાયલું છે, નહીં કે રાજકીય^{૧૯}.

નં. ૩૭—કાલે

ઋષભદત્તના પુત્ર દેવણુકેનો, સમયના નિર્દેશ વિનાનો, ખાસ જાણવા જેવું નથી.

નં. ૩૮—જુનાગઢનો.

રૂદ્રદામનનો, માર્ગશીર્ષ માસના કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિ-પદાનો (ખ્યાન રાખવાનું છે કે અન્યમાં જેમ સમય દર્શાવાય છે તેમ આ શિલાલેખમાં ૭૨ ની સાલ દર્શાવી નથી જ).

આ લેખનો^{૨૦} તાત્પર્ય એટલો તો મશહૂર છે કે તે આખો ને આખો અત્ર ઉતારવા જરૂર ધારી નથી. જ્યાં અમારો મતફેર થાય છે તેજ કેવળ અત્રે ટાંકીને તેની ચર્ચા કરીશું. લખે છે કે “But the chief importance of the inscription consists in the information, which it affords as to the history of Rudradāman and the events of his reign=પણ લેખનું મુખ્ય મહત્ત્વ તો તેમાં રૂદ્રદામનનો ઇતિહાસ અને તેના રાજ્યના બનાવ વિશે જે માહિતી અપાઇ છે તેને લીધે છે;” એમ કહીને લખ્યું છે કે ‘He was the lord of—તે (નિચે જણાવેલ) પ્રદેશના સ્વામિ^{૨૧} હતો;’ તેનાં નામની ટીપમાં પૂર્વાપરાકરાવતિ, અનૂપ, આનર્ત, સુરાપટ, મર, કચ્છ, સિંધુ—સૌવીર, કુકુર, અપરાંત અને નિષાદ જણાવ્યાં છે; અને પછી લખ્યું છે કે “And other territories gained by his valour. He conquered the Yaudhdehyas and twice defeated Śātakarṇi, the lord of Dakṣiṇāpath. He himself acquired the name of Mahākṣatrapa=અને પોતાના બાહુબળથી અન્ય પ્રદેશો મેળવ્યા હતા. તેણે યૌધ્દે-યાઝને જીતી લીધા હતા અને દક્ષિણપથના સ્વામિ શાતકરણિને બે વખત હરાવ્યો હતો. (આથી કરીને) મહાક્ષત્રપનું બિરૂદ તેણે આપમેળે મેળવ્યું હતું.” આ બધું વર્ણન—પ્રદેશો ઉપર મેળવેલ જીત—રૂદ્રદામનને નહીં પરંતુ સમ્રાટ ત્રિવર્દિશનને લાગુ પડે છે. તે

(૧૯) પુ. ૪, પૃ. ૨૧૭.

(૨૦) કા. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૬૦.

(૨૧) સ્વામિ એટલે તેમની માલિકી હતી, એટલું જ સૂચવે છે; એટલે^{૨૨} પ્રદેશો વારસામાં મળ્યા હતા, નહીં કે conquered=જીતી લીધા હતા. (આ પ્રમાણે Lordનો અર્થ

જીત મેળવેલ કરવાથી, આશ્રપતિ નં. ૧૭ને દક્ષિણપથપતિ, અને નં. ૧૮ વાળાને દક્ષિણપથેશ્વરનું બિરૂદ લાગ્યું હોવા છતાં તથા નં. ૧૭ કરતાં નં. ૧૮ વાળો ઘણો મોટો રાજવી થયો હોવા છતાં, ભૂલખાઇને નં. ૧૭ને મોટો માની લીધો છે; તે કહું અન્યાય કરનારે થઈ પડ્યું છે તે માટે જુઓ નં. ૧૭નું વૃત્તાંત)

હકીકત (પુ. ૨માં સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ વિશેના વિવાદમાં પુ. ૩૯૩થી ૩૯૭ તથા રૂદ્રદામનના વૃત્તાંતમાં પુ. ૪, ૨૦૮ થી ૨૧૮ સુધીમાં) વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવી. વળી અમારા મંતવ્યને વિશેષ મદદરૂપ થઈ પડે તેવા આ શિલાલેખમાંના જ શબ્દો ઉપર અત્ર ધ્યાન ખેંચવું રહે છે. તેણે યૌધ્ધે-યાજ્ઞને જીતી લીધા હતા એમ જણાવ્યું છે. આ યૌધ્ધેયાજ્ઞ કે અયોધ્યા જે ઉચ્ચાર કરે તે બંને (જુઓ પુ. ૧માં ત્રીજા પરિચ્છેદ) નું સ્થાન યુક્ત પ્રાંતોમાં ગણવું રહે છે. એટલે એમ અર્થ થયો કે તે યુક્ત પ્રાંતનો સ્વામી બન્યો હતો. જ્યારે ઇતિહાસ તો એમ કહે છે કે, રૂદ્રદામનની સત્તા જ્યાંસુધી અવંતિ ઉપર હતી ત્યાંસુધી અને તે બાદ પણ આ યુક્ત-પ્રાંત ઉપર, તેમના મૂળ સરદાર અને શિરોતાજ એવા કુશાનવંશી કનિષ્ઠ બીજાની જ સત્તા જામી પડી હતી. તો પછી શું એક સમયે એક જ ભૂમિ ઉપર એ રાજ-ધિરાજોની આજુ ફરી રહી હતી એમ ગણવું? મતલબ કે અત્યાર સુધીની માની રહેલી માન્યતા બૂલબરેલી છે. વળી ક્ષત્રપ ઉપરથી મહાક્ષત્રપર ૫૬ ઉપર કેમ ચક્રાય છે (પુ. ૪. પુ. ૨૦૪, ટીકા નં. ૪૪) તે પ્રસંગની યાદ કરતાં પણ જણાઈ આવશે કે તેમાં જીત મેળ-વવાની જરૂર જ નથી.

આગળ જતાં “the work of repairing the broken dam to be carried out by the minister Suvisākha, the son of Kulaipa a Pahlava=તુટી ગયેલ બંધનું સમારકામ, પહલ્વ જાતિના કુલૈપના પુત્ર સુવિશાખ નામે મંત્રીને સોંપ્યું હતું” એમ જે લખ્યું છે તેમાં આ પહલ્વ જાતિને પરશીયન-પારથીઅન લેખેલ છે. અમારે એમ માનવું છે કે તે સુવિશાખ પહલ્વ નહીં પણ પહલ્વ જાતિ (એટલે લિચ્છવી ક્ષત્રિયોનો એક

ભાગ-જેમ દક્ષિણ હિંદમાં પહલ્વ રાજ્યો થયા છે તેમ)નો એક સરદાર વિશેષ હોવો જોઈએ. સુવિશાખ નામ જ બતાવે છે કે તે પરદેશી નહીં પણ આર્ય પ્રજાને શોભિતું નામ છે.

સમય વિશે જણાવવાનું કે, કા. આં. ૨માં તેનો સમય નોંધવો રહી ગયો દેખાય છે. પરંતુ મૂળમાં (જુઓ એપી. ઈ. પુ. ૮, પ. ૪૭. આપણા પુ. ૩, પ. ૨૧૨) તેનો આંક ૭૨ લખ્યો છે. વિદ્વાનોએ આને શક સંવત લેખી ૭૨ + ૭૮=૧૪૦ સ. ૧૫૦ નો સમય અર્થો છે જ્યારે અમારા હિસાબે તે ચક્રણ શકનો આંક છે અને તે તેના પિતા ધર્મોત્તકના રાજ્યની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૦૩ માં થઈ ત્યારથી ગણાયો હોઈને (પુ. ૪, પ. ૧૮૮) તેનો સમય ઈ. સ. ૧૭૫ નો ગણવો રહે છે.

નં. ૩૯-ગુંદા

રૂદ્રસિંહ પહેલો, વર્ષ ૧૦૩, વૈશાખ શુકલ પંચમી.

ગુંદા ગામ કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાંતમાં આવેલું છે. “It records a donation made at the village of Rasopadra by the Ābhīra General (senāpati) Rudrabhūti=આભિર સેનાપતિ રૂદ્રભૂતિએ રસોપદ્ર ગામ દાનમાં આપ્યાની તેમાં નોંધ કરી છે.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય કે આભિર પ્રજાના સરદારો ચક્રણ ક્ષત્રિયોની નોકરીમાં હતા (પુ. ૩ના અંતે ૧૧મા પરિચ્છેદ પ. ૩૭૪-૩૮૪) જેમાંના એક ઈશ્વરદત્તે સ્વતંત્ર બની પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો હતો. દાનની વાત છે એટલે ધાર્મિક કાર્યનો ઉદ્દેશ છે એ પણ ચોક્કસ છે. સમય ૧૦૩ વર્ષ છે એટલે ઈ. સ. ૨૦૬નો ગણવો.

(૨૨) આપણી ધારણા પ્રમાણે જ પ્રિયદર્શિનનો આ લેખ હોય તો, પ્રિયદર્શિનને મહાક્ષત્રપ ૫૬ લખ્યું કહેવાય, તે કદાપી બનવા યોગ્ય જ નથી. આ હકીકત આપણા મતની વિરૂદ્ધ નથી. પરંતુ બનવા યોગ્ય છે કે, મહાક્ષત્રપવાળી

હકીકત લેખમાં નહીં જ હોય. માત્ર વિદ્વાનોએ પોતાની મેળે લખી કાઢી છે. અથવા હોય તો, રૂદ્રદામને પોતાની સ્થિતિની ચોખવટ કરી બતાવી છે એટલું તે ઉપરથી સાબિત થાય છે.

નં. ૪૦—જુનાગઢ

ફદરસિંહ પહેલો, સાલનો આંક ગુમ થયેલ છે. ચૈત્ર શુકલ પંચમી.

આ લેખમાં શું હકીકત છે તથા તેનો શું ઉદ્દેશ છે તે (પુ. ૪, પૃ. ૨૧૭-૧૮) જણાવાઈ ગયું છે. અત્ર એટલું જ જણાવવાનું કે, અન્ય લેખોની પેઠે આ પણ ધાર્મિક કાર્ય નિમિત્તે કાતરાવેલ છે અને કા. આં. ૨. ના મંતવ્ય પ્રમાણે જૈનસંપ્રદાયને લગતો છે. સમયનું વર્ષ ૪૦ છે એટલે લેખ નં. ૩૮, ૩૯ પ્રમાણે તે ઈ. સ. ૧૪૩૦નો હશે છે.

નં. ૪૧—મુલવાસર

ફદરસિંહ પહેલો, ૧૨૨મું વર્ષ, વૈશાખ વદ પંચમી. આ મુલવાસર ગામ, કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડ સરકારના ઓખામંડળ પ્રાંતમાં આવેલું છે તેના તળાવ કાંઠેથી આ લેખ મળ્યો છે. Its purport is uncertain=આશય અનિશ્ચિત છે. વર્ષ ૧૨૨ એટલે ઈ. સ. ૨૨૫૦નો હશે છે.

નં. ૪૨—જસદણ

ફદરસેન પહેલો, ૧૨૮ (કે ૧૨૬) મું વર્ષ, ભાદ્રપદ વદ પંચમીનો.

This inscription is on a pillar on the bank of the lake at Jasdan in the north of Kathiawar. It probably commemorates the construction of a tank during the reign of Rudrasena=કાઠિયાવાડના ઉત્તર ભાગમાં જસદણ શહેરના તળાવના કિનારે એક પાણિયા ઉપર આ લેખ કાતરાવેલ છે. ફદરસેનના રાજ્યે તળાવ બંધાવ્યાના સ્મરણમાં તે ધણુંકરીને ઉભો કરાવ્યો છે. મતલબ કે તળાવ બંધાયું તે સમયની યાદ આપતો તે લેખ છે અને તેનો સમય, ૧૨૮ વર્ષ=ઈ. સ. ૨૩૧૦નો ગણવો પડે છે.

(૨૩) પોતાની કીર્તિ વધારવાનો હેતુ તેમાં નહોતો, પરંતુ તેને બોધવો જોઈતો પ્રભુ પશુ તેવા પ્રકારનું દાન

શા માટે આ તળાવ બોધાયું તે જો કે જણાવવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ આપણે હવે સારી રીતે જાણીતા થઈ ગયા છીએ કે (ઉપરના સર્વ શિલાલેખો જુઓ) પ્રાચીન સમયે, રાજકર્તાને ધર્મ ઉપર ધણી પ્રીતિ રહેતી અને તેથી ધાર્મિક કાર્યો કરવા માટે તલપાપક રહેતા અને જ્યારે જ્યારે તે નિમિત્તે દાન કરતા ત્યારે ત્યારે, લવિષ્યની ઓલાદને તે કાર્યની યાદરૂ આપવા કાળે તેવો લેખ કાતરાવતા. આવો હેતુ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ પાછળ પણ રહેલો હતો તે સ્થાન ગિરનાર જેવા જૈનધર્મના પવિત્ર તીર્થ સ્થાનની-ધામની તળેટીરૂપ હોવાથી ત્યાં, જ્યારે મગધપતિ ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટ યાત્રા કરવા આવ્યો હતો ત્યારે યાત્રિકોને પાણી પીવાની સગવડતા માટે ૨૪ તે તળાવ પ્રથમ બંધાવવામાં આવ્યું હતું. પાંછળથી કાળક્રમે જેમ તેને દુરસ્ત કરાવવાની જરૂરિયાત લાગતી ગઈ તેમ તેના વારસોએ દુરસ્ત પણ કરાવ્યું છે. તે બધા ઇતિહાસથી આપણે હવે સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર થઈ ગયા છીએ. જેમ આ સુદર્શન તળાવનું સ્થાન જૈનપ્રભુનું એક મુખ્ય તીર્થધામ હતું, તેમ આ જસદણ પાસેનો પ્રદેશ પણ તેવું જ એક અગત્યનું જૈનધર્મીઓનું તીર્થસ્થાન હતું. અને તેથી કરીને ચણ્ણવંશી રાજાઓ જેમનો ધર્મ પણ જૈન હતો (જુઓ ઉપરના લેખો તથા પુ. ૪માં તેમનું વૃત્તાંત) તેમણે ત્યાં યાત્રા નિમિત્તે જતાં, મૈયાવંશી સમ્રાટોનું સુદર્શન તળાવ બંધાવ્યાનું અનુકરણ કરી, એકાદ તળાવ બંધાવ્યું હોય તે વાસ્તવિક લાગે છે.

આ જસદણનું સ્થાન કાઠિયાવાડની લગભગ મધ્યમાં અને ચોટિલાનો કુંગર જ્યાં આવેલ છે તથા જે ભાગને પાંચાલ તરીકે ઓળખાવાય છે ત્યાં આવેલ છે. અલખત ત્યાં જવાનો માર્ગ ચોટિલા થઈને હાલ નથી, પરંતુ જાવનગર રેલવેની જે બોટાદ-જસદણ લાઈન છે તેમાં જસદણ નામનું સ્ટેશન છે ત્યાં થઈને છે. પણ જો ગાડા રસ્તે ચોટિલેથી જવાય તો પાંચ સાત માઈલનો જ પથ રહે છે. તે પ્રદેશમાં આજુદપુર નામે

દેતાં શિખે, એકા બોધપાઠ આપવાનો હતો.

(૨૪) પુ. ૩, પૃ. ૧૮૩ તથા ટીકાઓ.

એક ગામકું^{૨૫} છે (ભુઓ પુ. ૨, પુ. ૧૮૫ “શાસ્વતું છતાં કાળના ઝપાટામાં” વાળો પારિગ્રહ) આ પ્રદેશ ઉપર ઈ. સ. ૯મી સદીમાં (જ્યારે મૂળરાજ સોલંકીએ આ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી ત્યારે) વઢવાણની-વર્ધમાન-પુરીના રાજા ધ્રુવસેનની-હકુમત ચાલતી હતી તેથી તેને વર્ધમાનપુર-આણંદપુરના નામથી ઓળખતા હતા. આ આણંદપુર ગામે, જે શત્રુંજય પર્વત જૈન ધર્મીઓનું અત્યારે મહાતીર્થ મનાય છે તેની તળેટી^{૨૬} હતી. આ બધું વર્ણન હડાળાના શિલાલેખ આધારે (ઈ. એ. પુ. ૧૨. પૃ. ૧૬૦) લેખ લખીને^{૨૭} સાબિત કરી આપ્યું છે. મતલબ કે આ જસદણના પ્રદેશમાં સિદ્ધાચળ પર્વતની તળેટી હતી અને ત્યાં જૈન યાત્રાળુઓ દર્શને આવતા હતા. તે પ્રમાણે ચણ્ણવંશી રાજાઓ પણ દર્શને આવ્યા હોય અને યાત્રિકોને પાણી માટે પડતી હાડમારી દૂર કરવા, રાજધર્મ તરીકે એક વિશાળ તળાવ ખોદાવ્યું હોય એમ માનવું રહે છે.

નં. ૪૩--નાસિકનો

ઈશ્વરસેન વર્ષ ૬ સું, ઉનાળાનું ચોથું પખવાડિયું તેરમે દિવસ.

It records the investment of two sums of money...for the purpose of providing medicines for the sick among the monks, dwelling in the monastery on Mount Trirasmi=ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપરના

મહવાસીઓ સાધુની દવાદારની જોગવાઈ કરવા માટે દ્રવ્યની બે રકમો છૂટી પાડવાની તેમાં નોંધ છે. ધાર્મિક કાર્ય નિમિત્તે દ્રવ્ય કાઢવાનો ઉલ્લેખ છે. ત્રિરશ્મી પર્વતનું સ્થાન કેવું પવિત્ર અને તીર્થધામ છે તે ઉપરમાં જણાવી ગયા છીએ.

પોતાના રાજ્યે વર્ષ ૬મું છે. તે ત્રૈકૂટક સંવત્સરનું છે (પુ. ૩, પૃ. ૩૮૪) જેને વિદ્વાનોએ કલચૂરિ અથવા એદિસંવત તરીકે ઓળખાવ્યો છે. તેની આદિ તો તેના પિતાના રાજ્યારંભથી-ઈ. સ. ૨૪૯થી થઈ છે જ્યારે આ લેખનો સમય પોતાના રાજ્યે ૯મા વર્ષનો હોઈને તેનો સમય ઈ. સ. ૨૬૧+૬=ઈ. સ. ૨૬૭નો કરે છે.

નં. ૪૪--પારડી

ધનસેન રાજા, ત્રૈકૂટક સંવત ૨૦૭નો, વૈશાખ શુકલ ત્રયોદશીનો.

તેમાં રાજા ધરસેને જીત મેળવીને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાનો તથા કનીયડાકાસારિકા ગામ ખાદ્યલોને દાન દીધાનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે રાજા ખાદ્યલુધર્મી છે.^{૨૮} અને ત્રૈકૂટક સં. ૨૦૭=૨૦૭+૩૧૬ ઇ. સ. ૫૨૬ના સમયનો છે. જો કે શિલાલેખ નં. ૪૩ માં જણાવ્યા પ્રમાણે આ ત્રૈકૂટક સંવત વાપરનારા રાજાઓ પ્રથમ જૈનધર્મી હતા તથા કલચૂરિ સંવત જ વાપરતા હતા પરંતુ આમાંના ધરસેને વૈદિકધર્મ

(૨૫) ભુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૮૫ “શાસ્વતું છતાં કાળના ઝપાટામાં” વાળો પારિગ્રહ.

(૨૬) શત્રુંજય પર્વતનું નામ સિદ્ધાચળ છે. તેના ૧૦૮ શિખરો હોવાનું ગણાય છે. રૈવતગિરિ (ગિરનાર), કદંબગિરિ, હસ્તગિરિ, વિમલગિરિ ઇ. નામો આ શિખરોનાં જણવાં. દંકગિરિ (કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાંતમાં છે) કે જ્યાંથી ઘણાં પ્રાચીન અવશેષો અને મૂર્તિઓ મળી આવે છે તે પણ ૧૦૮ માંનું એક ગિરિશૃંગ જ છે. તેવીજ રીતે આણંદગિરિ પણ એક શિખર છે; અને તેજ આ આણંદપુરનું સ્થાન સમજવું.

(૨૭) ભુઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ‘બુદ્ધ-પ્રકાશ’ સને ૧૯૩૪માં આનંદપુરનો લેખ (પૃ. ૪૪ થી ૫૩).

જૈનભયોતિ પુ. ૧ (સં. ૧૯૮૮), પૃષ્ઠ અંક ૩, પૃ. ૮૩ થી ૮૮; જૈનધર્મપ્રકાશ પુ. ૪૫ (સં. ૧૯૮૫), વૈશાખ અંક ૨, પૃ. ૫૮ થી ૬૩ ઈ. લેખો.

(૨૮) ત્રૈકૂટકરશ્મી એ શાખા-પ્રથમ શાખા ચણ્ણ વંશના સંદર્ભે તરીકે ઉપરના લેખ નં. ૪૩ ની અને આ બીજી શાખા નં. ૪૪ લેખની. પ્રથમ વાળા જૈનધર્મી હતા. તેમના સિકાચિત્રો ભુઓ. તેમણે સમય દર્શનની જે પદ્ધતિ અપનાવ્યાર કરી છે તે નં. ૪૪થી ભુદી જ પડે છે. તેમણે ઈ. સ. ૨૪૯માં શરૂ થયેલ કલચૂરિ સંવત ચણ્ણ ક્યો છે. જ્યારે આ બીજી શાખા ગુપ્તવંશમાંથી ભુદી પડી છે એટલે તેમણે તેમનો જ ધર્મ અને તેમનો જ સંવત અંગીકાર કર્યો છે.

અંગીકાર કર્યાનું જણાવ્યું છે, તે ધર્મપલટો કરાર થયો હતો તે સ્પષ્ટ થતું નથી. બનવાબેગ છે કે તેણે જ ધર્મપરિવર્તન કર્યું છે.

નં. ૪૫--કન્હેરી

ત્રૈકૂટક સંવત ૨૪૫નું વર્ષ, કર્તાનું નામ આપ્યું નથી. તેમાં આ કૃષ્ણગિરિ (જુઓ લેખ નં. ૧૩ ટી. નં. ૩૦થી ૩૨) ઉપરના મહાન મઠમાં એક ચૈત્યની સ્થાપના કર્યાની નોંધ છે, તેનો સમય ૨૪૫મું વર્ષ એટલે ઈ. સ. ૨૪૫+૩૧૯=૫૬૪ ગણવો રહે છે.

ઉપરના ત્રણે લેખ (નં. ૪૩, ૪૪ અને ૪૫)ને લગતી વિશેષ હકીકત પુ. ૩ના અંતે ૧૧મા પરિચ્છેદે ખુલાસાવાર સમજાવ્યા મઠ છે એટલે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

* * *

આ બે પરિચ્છેદમાં સર્વ મળીને ૪૫ શિલાલેખ વર્ણવ્યા છે. તેમાંના સ્થાન અને સમય તથા કર્તાઓનો વિચાર કરીશું તો લગભગ કે ભાગ

ઉપસંહાર શાતકરણિ-શતવહનવંશી રાજા-ઓની કૃતિએ જ રોકી લીધો

દેખાય છે. પરંતુ જો એ લેખો કાતરાવવાના આશયનો પણ સાથેસાથે વિચાર કરીશું તો તો, તેથી ચે આગળ વધીને-કહો કે લગભગ ૬ ભાગ-કહેવું પડશે કે આ આદિવંશી રાજાઓ પરત્વે જ તેમાં હકીકત લખાઈ છે. એટલે ઉપર દર્શાવેલ હેતુથી આ શિલાલેખોને આદિવંશના વર્ણન સાથે જોડવામાં, આપણે વિચાર ન કરતાં સમગ્ર રીતે તેની ઓળખ તથા વર્ણન આપવું ઉપયોગી થાય છે તથા કોઈપણ વંશના રાજાનું વૃત્તાંત આલેખતાં પહેલાં જેમ તેમને લગતાં પરિચ્છેદ જોડી દીધાં છે, તે જ પ્રમાણે આ શિલાલેખો સંબંધી પણ જો વર્તન રખાઈ હોત તો વિશેષ ઉપકારક ગણાત એમ હવે મનમાં લાગી આવે છે.

અત્યારે તો પ્રલાજ નથી પરંતુ જો બીજી આવૃત્તિ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો તો આટલો સુધારો કરવો તે વખતે આવશ્યક લેખીશું.

સ્થાન અને સમય તથા કર્તાઓ પરત્વે ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ જણાવ્યા બાદ, તેઓને કાતરાવવામાં સમાયલા ઉદ્દેશ અને હેતુ સંબંધી વિચાર કરીશું તો, એકે એકમાં-એમ કહોને કે એક પણ અપવાદ સિવાય-તુરત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે, તેમ કરવામાં કોઈ ધાર્મિક કારણને લીધે જ સ્કુરણા જન્મી છે. પછી તે યાત્રિકની અગવડતા દૂર કરવા માટે હોય કે તે સ્થાન ઉપર વસતા ઋષિ-મુનિ અને તપસીઓને પોતાના નિત્ય નિયમો પૂર્ણ કરવાને મદદરૂપ થઈ પડે તેવી અનુકૂળતા ઉભી કરવા માટે હોય, કે છેવટે તેના રચનાર-દાન દેનારના પોતાના આત્માના કલ્યાણાર્થે હોય-પરંતુ આ પ્રકારના કોઇને કોઈ ધાર્મિક સંયોગોમાં તથા પ્રકારનું દાન દેવાનું પગલું ભરાયું છે એમ જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. મતલબ કહેવાની એ છે કે, તેમાં ધાર્મિક હેતુ જ હતો, નહીં કે રાજકીય; પછી તેનો કર્તા રાજા હોય કે સમાજનો કોઈ સામાન્ય ગૃહસ્થ હોય. રાજા હોય, ને પછી તેણે અમુક પ્રદેશ ઉપર જીત મેળવીને તેની ખુશાલીમાં દાન કર્યું હોય કે પુત્રજન્મની વધાર્માં પણ તેમ કર્યું હોય કે પોતાના સ્વામીભાવોનો સંઘ કાઢીને યાત્રાએ ગયો હોય-આમ નિમિત્તભૂત બલે અનેક પ્રકારનાં કારણો ઉપસ્થિત થયાં હોય; પરંતુ પ્રાંતે, હેતુ તો ધાર્મિક અને પરના કે પોતાના કલ્યાણાર્થે જ અમરપણે રમી રહ્યો હોય એટલું નિર્વિવાદિત દેખાય છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન સમયે પ્રજાનાં-શું રાજા કે સામાન્ય પ્રજા-જનનાં-માનસનું લક્ષણ કેવા પ્રકારે વહી રહ્યું હતું તેનો સંજ્ઞા આપી જશે. આ વસ્તુસ્થિતિથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કેવળ અપરિચિત હોવાથી-કહો કે પોતાને મળેલા સંસ્કારથી જ અન્યની માપણી કરવાનું મનુષ્યમાત્રને સુગમ લેખાય છે તે ન્યાયે-એમ માની

(૨૯) ઉપરની ટીકા. નં. ૨૮ જુઓ. આ અરસા-માંજ, સુતવંશમાંથી વલ્લભીપુરના મૈત્રકો તેમજ દક્ષિણ

હિંદના કલ્યાણીવાળા ચાલુક્યો એમ બન્ને સ્વતંત્ર થઈ ગયા જણાય છે.

હીધું દેખાય છે કે કોઈ રાજકર્તાને શિલાલેખ કોતરાવવાનો પ્રસંગ જે ઉભો થાય તો તેમાં રાજકારણ સિવાય અન્ય હેતુ હોઈ શકે જ નહીં અને તેવી કલ્પનાએ જ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ જુનાગઢ-ગિરિનગરની તળેટીમાં મગધપતિ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે પ્રથમ ખોદાવેલ સુદર્શન તળાવ બંધાવવાની ભાવના આગળ ધરી દીધી છે, તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રપ રૂદ્રદામન ઈત્યાદિ વિશેનું સમજાવેલું, પરંતુ આટલા વિવેચનથી હવે વાચકની ખાત્રી થશે કે તે પ્રમાણે બન્યું નથી અને તેથી જ રાજકીય કલ્પના વડે આંધેલ નિર્ણયોએ, આખા ભારતીય ઇતિહાસને કદરૂપો ચિતરી બતાવ્યો છે. હવે કયા પ્રકારે તેને સુધારાય એટલી જ ઈચ્છા આપણે સેવીએ.

લેખોમાં જોકે ઘણી ઘણી મહત્વપૂર્ણ હકીકતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તે સર્વેને જો તેના નિર્માતા એવા રાગઓનાં વૃત્તાંત લખતી વખતે પાછી યાદ કરવા માંડીએ, તો એક તો વિના કારણે પિષ્ટ-

પેષણ પણ થઈ જાય અને કદાચ વાચકને કંટાળો પણ આવે; તેમ બીજી બાજુ, જે છોડી દેવાય તો, ખરા ઇતિહાસ ઉપર જે પ્રકાશ પડે એ જોઈએ તે રહી પણ જાય છે. તેમજ તેમાંથી નીકળતો ઓષપાઠ જે આપણે ગ્રહણ કરવો રહે છે તે વિસારે પડી જાય છે. આથી એમ ઠરાવીએ છીએ કે હકીકત જ તે તે રાગના વૃત્તાંત આલેખનમાં ઉતારવી ને બાકીની, જ્યારે ઈચ્છા વધે ત્યારે આ પરિચ્છેદ વાંચીને મેળવી લેવી. હજુ એક બીજો માર્ગ લઈ શકાય કે સર્વ શિલાલેખોમાં વર્ણવાયેલી હકીકતોનો સમગ્રપણે અને વિહંગદષ્ટિએ ખ્યાલ આવી જાય તે માટે, ટૂંકમાં તેનું કોષ્ટક બનાવીને રજૂ કરવું; જે ઉપરથી વસ્તુનો ચિતાર પણ આવી જાય અને વિસ્તારથી જાણવાની ઈચ્છા પ્રવર્તે ત્યારે, અસલ વર્ણન આંખ તળે કાઢી પણ લેવાય. આ હેતુથી પીસ્તાલીસે શિલાલેખોની નામાવળી, સમય તેમજ કર્તાને લગતી ટૂંક માહિતી નીચે પ્રમાણે કોષ્ટકવાર બેઠી છે:-

આંક	સમય તથા સ્થાન	પુરાવા તથા પ્રમાણ ઈ. ઈ.	ટૂંક માહિતી.
૧	ઈ. સ. પૂ. ૩૮૩; નાનાધાટ (ગોદાવરી કુલ્લો)	કા. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૪૫, પારિ ૫૭ તથા પૃ. ૧૯, પારિ ૨૧	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીની રાણી નાગનિકાએ, પોતાના સગીર પુત્રના રીજંટ તરીકે, બંમણોને દાન દીધું છે. (બંમણ એટલે બ્રહ્મચર્ય પાળે તે; એવા પુરુષોને દાન દીધું છે એટલે કે અર્હિસાયુક્ત; નહીં કે યજ્ઞ કરતાં એવા બ્રાહ્મણોને એટલે હિંસાયુક્ત દાન દીધું હતું). સગીરપુત્રના સમયે બનાવ બન્યો છે (ઈ. સ. પૂ. ૩૮૩) જ્યારે લેખ કોતરાવ્યો છે તે પુત્ર મોટા થઈ રાજ્યપદે આવ્યો ત્યારે, તેના રાજ્યકાળે તેરમા વર્ષે; એટલે ઈ. સ. પૂ. ૩૭૧માં—વિશેષ માટે જ. બો. ષે. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૪૭-૮૩ જુઓ.
૨	અનિશ્ચિત; નાસિક	કા. આં. રે. પૃ. ૪૬, પારિ ૨૩; પૃ. ૧૯, પારિ ૨૨-૨૩	શાતવહનવંશી રાજા કૃષ્ણનો; જે રાજા શ્રીમુખનો ભાઈ થાય છે.
૩	ઈ. સ. ની આદિનો; નાસિક	કા. આં. રે. પૃ. ૪૬; તથા પૃ. ૨૦, પારા ૨૫	શકિતશ્રીના નામની પિઠાન અપાઈ છે. દંતકથા પ્રમાણે ઠરાવાય તો (ઉપરમાં દ્વિતીય પરિચ્છેદના અંતે જોડેલ નામાવળી પ્રમાણે નં. ૨૩ વાળો શિવસ્વાતિ ગણાય અને ગુણપ્રમાણે ઠરાવાય તો, નં. ૧૮ વાળો રાજા હાલ શાલિવાહન થાય (બાણું કરીને તેજ કરશે)

૪	અનિશ્ચિત; ભિલ્સા (માળવા)	ભિલ્સાટોપ્સ; પૃ. ૨૧૪, ૨૬૪, ૨૬૬; પ્લેટ્ટેટ Sanchi Tope No. 1; નં. ૧૯; કો. આં. ૨. પૃ. ૪૭ અને ૨૩, પારિ ૨૯ તથા ૫૭	વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિના રાજ્યે કોઈ કારીગરે દાન દીધાની હકીકત છે. રાજ્ય હાલ પ્રુધુમાવીનો છે. રાજ્યની સાનિધ્યમાં કોતરાયલો હોવાથી અને પોતે તેની રૈયત હોવાથી શાતકરણિનું નામ લખાવ્યું સમજાય છે.
૫-૬	ઈ. સ. પૂ. ૩૦૯; કન્હેરી (નાસિક જીલ્લો)	કો. આં. ૨. પૃ. ૨૭, પારિ ૩૫ તથા ૩૬	(પાંચમા) રાજા માઢરીપુત્ર સ્વામિ શકસેને પોતાના રાજ્યકાળે આઠમા વર્ષે કોતરાવેલ છે.
૭	ઈ. સ. પૂ. ૫૪; નાસિક	કો. આં. ૨. પૃ. ૨૯, પારિ ૩૮; પૃ. ૩૬, પારિ ૪૩ કો. આં. ૨. પૃ. ૧૦૪; Had exterminated the race of Kṣaharatas	ખેત્રાકટકના સ્વામિ એવા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ પોતાના રાજ્યે ૧૯મા વર્ષે ગોરધન સમય જીતી લઈને, હુકમ કાઢ્યો છે કે, ક્ષણદત્તે પૂર્વે જે દાન આપ્યું હતું તે હવે પોતે ક્યું છે એમ ફરકાર કરવો. તેણે શકોને હરાવ્યા હતા (Destroyed the Sakas and restored the glory of = શકોની જગ કાઢી નાંખી અને કીર્તિ પાછી મેળવી). નં. ૧૭ વાળો અરિષ્ટકર્ણ સમજવો. ઋષિ-તપસ્વીઓને દાન દીધાની વાત છે એટલે ધાર્મિક તત્ત્વ જ સમજવું. લગાઇનું કારણ પણ ધાર્મિક દેખાય છે, નહીં કે રાજ- કીય. ત્રિરશ્મિ પર્વતની પવિત્રતા વિશેની વાત પણ સમજવી દીધી કહેવાય; દક્ષિણાપથપતિનું ઉપનામ આપ્યું છે (સરખાવો નીચેનો લેખ નં. ૧૩).
૮	ઈ. સ. પૂ. ૪૮; નાસિક	કો. આં. ૨. પૃ. ૪૮ કો. આં. ૨. પારિ ૩૮	નં. ૭ લેખના અનુસંધાનમાં અને પોતાના રાજ્યે ૨૪મા વર્ષે, રાણીમાતા યજ્ઞશ્રીના નામે આજ્ઞા છે. ગોરધન પ્રાંતના સખા સ્થામકને હુકમ કરે છે (એટલે પોતે ખેત્રાકટકમાં એકા એકા આજ્ઞા ફરમાવી છે). વળી તે વખતે પોતાનો મોટોભાઈ જીવંત હોય એમ પણ નક્કી કરે છે. પોતાની અંતિમ અવસ્થા હોય એમ સમજાય છે. તેથી ૧૦ પખવાડિયાના (પાંચ માસ) આંતરે બે વિભાગે આજ્ઞાઓ કરી છે. એટલે પોતાનો મંદવાડ ૭ માસ લંબાયો સમજાય છે તેમજ અંતિમ અવસ્થાએ દાન દેવાનો રિવાજ હતો તે સિદ્ધ થાય છે. કૌંસીલનો વહિવટ નહોતો, તેમજ રાણી યજ્ઞશ્રીએ રાજકાળમાં ભાગ પણ લીધો નથી દેખાતો. રાજ્યનું અતિ ઉપયોગી એક અંગ સમાન તેનો દરજ્જો હતો એટલું સ્પષ્ટ થાય છે.

આંક	સમય તથા સ્થાન	પુરાવા તથા પ્રમાણ ઇ. ઇ.	ટૂંક માહિતી.
૯	ઈ. સ. પૂ. ૫૩; કાલે (નાસિક જીલ્લો)	કો. આં. ર. પૂ. ૪૯; તથા પૂ. ૨૯, પારિ ૩૮-૩૯	ઉપરવાળા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીનો પોતાના રાજ્યે ૧૮મા વર્ષે કાતરાવેલ. કાલેવાળા મામલ (મનમાડ) જીલ્લાની વલુરક (કલેરા?)ની યુદ્ધમાં વસતા તપ-સ્વીઓના ઉપયોગ માટે, કરજક (કરજત?) ગામની ઉપજ દાનમાં દાધી છે. નં. ૮માં અપાયેલ દાન પછી બે પખવાડીયે=૧ માસે આ દાન દેવાયું છે. મંદવાડની આખરી અવસ્થામાં, નહોં કે વિદ્વાનો as a result of his victory over Nahapan = નહપાણ ઉપર પોતે મેળવેલ વિજયના સ્મરણમાં હોવાનું જેમ લેખાવે છે તેમ; કેમકે નહપાણના મરણ બાદ ૨૧-૨૨ વર્ષે આ બનાવ બન્યો છે એટલે પછી જીત મેળવ્યાના સ્મરણ તરીકે સંભવિત જ નથી.
૧૦	અનિશ્ચિત, અમરા-વતી (બેઝવાડા પાસે, કૃષ્ણાજીલ્લો)		વાસિષ્ઠપુત્ર સ્વામીશ્રી પુલુમાવી—નં. ૧૮વાળા રાજા હાલ શાતકરણીનો છે. હાથીગુંફા લેખમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે રાજા ખારવેલે જે મહાયૈત્ય ૩૮ લાખના દ્રવ્યે બંધાવ્યો હતો (પૂ. ૪માં તેનું વૃત્તાંત જુઓ) તે પ્રાસાદને દાન આપ્યાની હકીકત છે. એટલે રાજા ખારવેલ અને આ વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવી એકજ ધર્મના-જૈનધર્મી—હર્ષા; તથા અમરાવતીના સ્તુપને બૌદ્ધ ધર્મનો ઠરાવાય છે તેને બદલે હવે તે જૈન ધર્મનું સ્થાન ઠરે છે.
૧૧-૧૨	એક ઇ. સ. પૂ. ૪૫; નાસિક	અને બીજો ઇ. સ. પૂ. ૪૧; નાસિક	બન્ને વચ્ચે ચાર વર્ષનું અંતર છે. રાજા વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવીના છે. ખાસ નોંધવા જેવું કંઈ નથી.
૧૩	ઈ. સ. પૂ. ૨૮; નાસિક	કો. આં. ર. પૂ. ૩૦; પારિ ૪૨-૪૪ તથા પૂ. ૩૮, પારિ ૪૫	વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવીના રાજ્યે ૧૯મા વર્ષે, કાતરાવનાર દાદી રાણી બળશ્રી છે; ઠંઠ દક્ષિણ સુધી જીત મેળવી લીધાનું જણાય છે. (લેખ નં. ૭માં ગૌતમીપુત્રને દક્ષિણપથપતિ તરીકે અને આ લેખમાં પુલુમાવીને દક્ષિણપથેશ્વર તરીકે જણાવ્યો છે; એટલે બન્નેના અર્થમાં કાંઈક ફેર છે તે પણ સમજાય છે; વળી નં. ૭નો સમય ગૌતમીપુત્રનું ૧૯મું વર્ષ છે અને આ નં. ૧૩નો સમય વાસિષ્ઠપુત્રનું ૧૯મું વર્ષ છે. એટલે બન્ને લેખની વચ્ચેનું અંતર ગૌતમીપુત્રના

૧૪	ઈ. સ. પૂ. ૨૫; નાસિક	જ. બો. બ્રે. રા. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૭૪; કો. આં. ર. પૃ. ૫૦ પારિ ૫૭	આખા રાજ્યકાળ જેટલું ૨૫ વર્ષનું થયું લેખાશે). ત્રિરશ્મિ ઉપર રહેતા તપસ્વીઓને દાન દીધાની હકીકત છે. વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવી રાજ્યે ૨૨મા વર્ષે (ઉપરના લેખ પછી ત્રણ વર્ષે); તેમાં પોતાને Lord of Navanara=નવપુરુષોના સ્વામી તરીકે જણાવે છે. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે દેશની જીત મેળવ્યા બાદ જ પોતે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં જોડાયો છે, ગાથાસમતી અંથ પણ આ સમયે જ રચ્યો ગણવો રહે અને નવરત્નો પોતાની સભામાં સ્થાપ્યાનું પણ ગણવું રહે. નવું નગર સ્થાપી રાજપાટની ફેરવણી કરી હતી તે હકીકત ખોટી સમજવી. પિસાળપદક (સુદર્શન) સ્થાનમાં આવેલ સામલીપદ નામે ગામ બક્ષીસ દેવાનો હુકમ પોતાના સૂબાને કર્યો છે.
૧૫	ઈ. સ. પૂ. ૪૦; કાલે (નાસિક જીલ્લો)		વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવી ઉર્ફે રાજ હાલનો; પોતાના રાજ્યકાળે સાતમે વર્ષે. તેમાં વાલુરક ગામનું દાન મુનિઓને કર્યાનું જણાવાયું છે.
૧૬	ઈ. સ. પૂ. ૨૩; કાલે		પુલુમાવી વાસિષ્ઠપુત્રનો, પોતાના રાજ્ય ૨૪મા વર્ષે. પોતે ૨૧મા વર્ષે જે દાન કરેલું તેનું સ્મરણ તેમાં કરાયું છે.
૧૭	બન્ને અનિશ્ચિત	કો. આં. ર. પૃ. ૫૧, પૃ. ૩૮-૩૯, પારિ ૪૬ અને ૪૭	વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવીની એક કદંબવંશી રાણીનો છે. પટરાણી નહીં હોય સાદી રાણી હશે. ભગ્નાવસ્થામાં હોવાથી, તેની મતલબ સમજી શકાતી નથી.
૧૮	ઈ. સ. ૧૧૨; નાનાધાટ		વાસિષ્ઠપુત્ર અત્રપણ શાતકરણિએ પોતાના રાજ્યે ૧૩મા વર્ષે, ખાનગી રીતે કાંઈક અર્પણ કર્યાની હકીકત લખી છે.
૧૯	અમરાવતી; (બેઝવાડા પાસે)		વદસત્શ્રીનો કાતરાવેલ છે. મીતિ અપાઈ નથી. ભગ્ના- વસ્થામાં હોવાથી તેના આશયની સમજણ પડતી નથી. આ ઉપરથી સીદ્ધ થયું કે તેણે ઠેક બેઝવાડા સુધીનો મુલક કબજો કર્યો હતો.

આંક	સમય તથા સ્થાન	પુરાવા તથા પ્રમાણ ઈ. ઈ.	ટૂંક માહિતી.
૨૦	ઈ. સ. પૂ. ૩૮૭; છિન્ના (કૃષ્ણ જીલ્લા)	કા. આં. ર. પારિ ૫૧	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિનો, ૨૭મા વર્ષે કાત- રાયલ. ખાનગી બાબતનો છે. આ ઉપરથી સ્કિ ચાય છે કે, તેનું રાજ્ય ઠેક કૃષ્ણા જીલ્લા સુધી વિસ્તરેલ હતું.
૨૧	ઈ. સ. ૧૨૯; નાસિક		ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિના રાજ્યે ૭મા વર્ષે તેના એક સરદાર (ધણું કરીને સેનાપતિ)ની પત્નિએ સાધુઓને ગુફાનું દાન કર્યાની નોંધ છે.
૨૨	ઈ. સ. ૧૩૮; કનહેરી		ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિના રાજ્યે ૧૬મા વર્ષે, કનહેરી પર્વત ઉપર રહેતા સાધુઓ માટે ખેતરનું તથા અમુક રોકડ રકમનું દાન અપાયું છે.
૨૩	ઈ. સ. ૧૪૧ (?) કનહેરી		ગૌતમીપુત્ર સ્વામીશ્રી યજ્ઞ શાતકરણિ રાજ્યે ૧૯ (?) વર્ષે દાન કર્યું છે. ખાનગી દાન સંબંધે છે.
૨૪	કનહેરી		હારિતિપુત્ર વિષ્ણુકુડ-ચૂડ-શાતકરણિ-તારીખ ગુપ્ત થઈ છે.
૨૫	બનવાસી (?) (ફનેરા જીલ્લા)		હારિતિપુત્ર વિષ્ણુકુડ-ચૂડ-કુલાનંદ શાતકરણિ-પોતાના રાજ્યે ૧૨મા વર્ષે, આ લેખ મોટા મંદિરના કમ્પાઉન્ડમાં છે.
૨૬	મલવણી (?) (મહિસુર રાજ્ય)		હારિતિપુત્ર વિષ્ણુકુડ-ચૂડ-શાતકરણિનો પોતાના રાજ્યે ૧૬૦ વર્ષ-ચૂડ પાસેથી કદંબોના હાથમાં બનવાસી ગયાની નોંધ છે.
૨૮	મલવણી (?) (મહિસુર રાજ્ય)		નામ નહીં દર્શાવેલ એવા કદંબ રાજાનો છે. નં. ૨૪, ૨૫, ૨૬ અને ૨૮; આ ચાર લેખમાંના રાજ્ય- ઓને આપણા સમયના ઇતિહાસ સાથે બહુ સંબંધ ન હોવાથી તેની વિચારણાની કાંઈ અગત્યતા રહેતી નથી.
૨૭	ઈ. સ. પૂ. ૪૧૪; હાથીચુંકા (ઓરિસ્સા)		કલિંગપતિ ચક્રવર્તી રાજા ખારવેલે પોતાના રાજ્યે ૧૩મા વર્ષે કાતરાબ્યો હતો. તેમાં તેણે ગાદીએ બેઠા પછી પ્રતિ વર્ષે શું શું કાર્યો કર્યા હતાં તેનો વિગત- વાર હેવાલ આપ્યો છે, જેનું વર્ણન પુ. ૪ માં તેના જ્ઞાતિ આપણે કરી બતાવ્યું છે.

૨૬	મીતિ નથી; તલચુદ (મહિસુર રાજ્યે)		કંબરગઝ કાકુચવર્મનનો—આપણે નિસ્ખત નથી.
૩૦	અનિશ્ચિત; જગ્યા- પેટ સ્તૂપ (કૃષ્ણા જીલ્લા)	આ. સ. સં. ઈ. પૂ. ૧. પૃ. ૫ (ધમ્પીરીઅલ સીરીઝ)	માઢરીપુત્ર ઇલ્લાકુ નામ શ્રી વીરપુષ્પદત્તનો, પોતાના રાજ્યે ૨૦મા વર્ષે કાંતરાવેલ છે. આપણા સમયની મર્યાદામાં આવતો નથી દેખાતો. કદાચ નં. ૫ વાળો માઢરીપુત્ર પણ હોય; તેમ કરે તો લેખનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૬૮ (વિશેષ માટે તેનું વૃત્તાંત જુઓ) આસપાસ કહી શકાય.
૩૧	મિતિ નથી; નાસિક	કા. આં. ૨. પ. ૫૬	રૂપભદ્રત શકનો—ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપરની ચુકાની બના- વટને લગતી હકીકત આપી છે. તે બાદ ઉત્તમભદ્રોને હરાવીને પુષ્કર તળાવે અભિષેક કરાવાની અને કેટલીક ગાયેનું દાન કર્યાની નોંધ છે. છેવટે સાધુઓ માટે ખોરાક મેળવવા સંબંધી હકીકત આપી છે.
૩૨	મિતિ નથી; નાસિક		રૂપભદ્રતનો; ખેરવિખેર સ્થિતિમાં મળેલ છે. આશય સમજાતો નથી.
૩૩	ઈ. સ. પૂ. ૧૧૭, ૧૧૮ અને ૧૧૪; નાસિક		રૂપભદ્રતનો; કોઈક સંવતના ૪૨ વર્ષનો આંક તેમાં છે. ચુકામાં રહેતા મુનિઓના નિર્વાહ માટેની જોગવાઈ કર્યાની હકીકત આલેખી છે; વળી ગયા વર્ષે જે દાન કર્યું હતું તેમાં વધારો કર્યાનું જણાવ્યું છે. છેવટે ૪૫મા વર્ષની અમુક હકીકત આપી છે. આ પ્રમાણે ૪૨, ૪૧ અને ૪૫મા વર્ષની ત્રણ હકીકતો આપી છે. નહપાણ પોતે, ક્ષહરાટ પ્રજાનો હોઈ, તેણે પોતાના પિતા જૂમકના રાજ્યા- રંભથી સંવત્સર ચલાવ્યો હતો તે આ છે.
૩૪	મિતિ નથી; નાસિક		નહપાણની પુત્રી દક્ષમિત્રા અને જમાઈ રૂપભદ્રે સાધુ માટે ચુકાનું દાન કર્યાની હકીકત છે.
૩૫	ઈ. સ. પૂ. ૧૧૩; જુનેર (નાસિક)		નહપાણના પ્રધાન અયમે, અમુક સંવત્સરના ૪૬મા વર્ષે દાન કર્યાની નોંધ છે. (નહપાણનો પ્રધાન છે તેથી નહપાણ જે સંવત્સર-ક્ષહરાટ સંવત વાપરતો તેજ આ છે)
૩૬			રૂપભદ્રતનો છે. પણ સમય કે સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો નથી. છતાં આપેલ હકીકતથી, તે કાલેંગામે લખાયલ હોવાનું નક્કી કરી શકાય છે. તેમાં વલુરક ચક્રના સાધુ માટે કરજીક ગામનું ઉત્પન્ન, દાન કર્યાનું જણાવ્યું છે. આ દાન ગૌતમીપુત્ર આતકરણીએ ફરીને આપ્યું કરી આપ્યું છે (જુઓ લેખ નં. ૬).

આંક	સમય તથા સ્થાન	પુરાવા તથા પ્રમાણ ઈ. ઈ.	ટૂંક માહિતી
૩૭	મિતિ નથી; કાલે		રૂપલક્ષના પુત્ર દેવલુકનો છે. સમય આખો નથી તેમ આશય પણ સમજાતો નથી. પરંતુ બહુ ઉપયોગી હોય તેમ દેખાતું નથી.
૩૮	ઈ. સ. ૧૭૫; જુનાગઢ	કા. આં. ર. પ. ૬૦, એ. ઈ. પુ. ૮ પ. ૧૩૮	રૂદ્રદામનનો—પુ. ૪માં તેનું વૃત્તાંત લખતાં આ લેખની સર્વ હકીકત જણાવાઈ ગઈ છે. કા. આં. ર. માં તેની સાલ ૭૨ વિશે કંઈ જ લખ્યું નથી; પણ મૂળ પુસ્તક એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિકા કે જેમાં આ લેખનું પંક્તિવાર વિવેચન કર્યું છે તેમાં ૭૨ની સાલ લખી છે. આ સંવતને શક ગણી વિદ્વાનોએ ૭૨ + ૭૮ = ૧૫૦ ઈ. સ.ની સાલ કરાવી છે. પરંતુ તે ચક્રલ સંવત ૧૦૩માં (જુઓ પુ. ૪માં તેનું વૃત્તાંત) શરૂ થયેલ હોવાથી તેનો સમય ઈ. સ. ૧૭૫ આપણે ગણાવ્યો છે.
૩૯	ઈ. સ. ૨૦૬; ગુદા (કાઠિયાવાડ)		રૂદ્રસિંહ પહેલો, સંવત્સર ૧૦૩, તેના રાજ્યે આલિર સેનાપતિ રૂદ્રભૂતિએ રસોપદ નામનું ગામડું ખેરાત કર્યાની હકીકત છે. આલિર પ્રજાનું અસ્તિત્વ ઈ. સ.ની ખ્રીષ્ટ સદીમાં થયું હતું એમ નક્કી થયું.
૪૦	ઈ. સ. ૨૧૩; જુનાગઢ		રૂદ્રસિંહ પહેલો—દાન કર્યાની હકીકત છે. કા. આં. ર. માં ૪૦મું વર્ષ લખ્યું છે, પણ તે ભૂલથી લખાયેલું સમજાય છે, કેમકે નં. ૩૯માં તેની સાલ ૧૦૩ અપાઈ છે, જ્યારે પુ. ૪ પ. ૩૭૫માં તેનું રાજ્ય ૧૦૩ થી ૧૧૯ ની છે એટલે સમજવું રહે છે કે તે આંક ૧૧૦ હતો. તે હિસાબે આપણે અહીં ૨૧૩ ઈ. સ. લખી છે.
૪૧	ઈ. સ. ૨૨૫; મુળવાસર (કાઠિયાવાડ-ઓખા)		રૂદ્રસેન પહેલો—૧૨૨મું વર્ષ. આશય અનિશ્ચિત છે. પરંતુ તળાવકાઠે તે લેખ ઉભો કરાયેલ છે એટલે ધાર્મિક આશય હોવો જોઈએ એમ ધારી શકાય છે.
૪૨	ઈ. સ. ૨૩૦; જસદણ (કાઠિયાવાડ)		રૂદ્રસેન પહેલાનો; ૧૨૬ કે ૧૨૭મા વર્ષ. તળાવ બંધાવ્યા વિશેની હકીકત છે.
૪૩	ઈ. સ. ૨૫૮; નાસિક		હર્ષરસેન આલિરનો—નવમા વર્ષ—ત્રિરશ્મિ ઉપર રહેતા સાધુઓના મંદિરા સમયે ઉપયોગમાં લેવાય તેવી રકમના દાનની નોંધ છે. ત્રૈકૂટક (કલચૂરિ સંવત)ની આ સાલ છે જેથી ૨૪૯ + ૬ = ૨૫૮ ઈ. સ.

૪૪	ઈ. સ. ૫૪૬; પારડી (સુરત જિલ્લો)	ત્રૈકુટકરાજા ધરસેનનો—સંવત ૨૦૭નો છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી આજ્ઞાણેને દાન દીધાની હકીકત છે. તેના સિક્કામાં જૈનધર્મો ચિન્હો છે એટલે સમજવું રહે છે કે, તેણે બાપદાદાનો ચાલ્યો આવતો જૈનધર્મ ત્યજી ઈર્ષવૈદિકધર્મ ગ્રહણ કર્યો હાગે છે ને અશ્વમેધ પણ કર્યો સમજાય છે. કદાચ તે સમયે જગદસ્ત ધર્મ- ક્રાંતિ પણ થવા પામી હોય.
૪૫	ઈ. સ. ૪૯૪ (?) ક-હેરી	કર્તાનું નામ નથી. પરંતુ ૨૪૫ની સાલ લખી છે. ત્રૈકુટક સંવત ધારીને (નં ૪૩ જુઓ) તેનો સમય ૨૪૯ + ૨૦૫ = ૪૫૪ હમણાતો કરાવ્યો છે. તેમાં કૃષ્ણગિરિ (કાળો પર્વત) પર્વતના કોઈ મઠમાં ચૈત્યની સ્થાપના કર્યાની નોંધ છે.

* * * * *

ઉપરના લેખોને સમયના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવીએ તો, નીચે પ્રમાણે તેની તારીખ આવશે. જે
લેખોનો સમય નિશ્ચિતપણે લેખાવી શકાય છે તેની જ ગણતરી માત્ર લીધી છે. બીજા પડતા મૂક્યા છે.

સમય	રાજાનું તથા સ્થાનનું નામ	લેખાંક	
ઈ. સ. પૂ.			
૪૧૪	રાજા ખારવેલનો—હાથીચુંકનો	૨૭	
૩૮૭	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણનો—છિન્નાનો	૨૦	
૩૮૩	ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીની રાણી નાગનિકાનો—રીજંટ તરીકેનો— નાનાઘાટનો	૧	
૩૦૯	માઠરીપુત્ર સ્વામી શકસેનનો—ક-હેરીના બે લેખો	૫-૬	
૨૯૮ (?)	માઠરીપુત્ર હર્ષવાકુ શ્રી વીરપુરુષદત્તનો, જગ્યાપેટનો—	૩૦	
૧૧૮-૧૧૭ અને ૧૧૪	રૂષભદ્ર શકનો; લેખ તો એક જ છે—પણ ત્રણ સાલની વિગત વર્ણવી છે; નાસિકનો છે.	૩૩	
૧૧૩	નહપાણના—પ્રધાન અથમનો; જુનનેરનો—	૩૫	

સમય	રાજ્યનું નામ તથા સ્થાનનું નામ	લેખાંક
૫૩	ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો (દક્ષિણપથપતિ) નાસિકનો	૭
૫૪	સદર કાલેનો	૯
૪૮	સદર નાસિકનો	૮
૪૫	વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ-પુલુભાવીનો નાસિકનો	૧૧
૪૧	સદરનો નાસિકનો	૧૨
૪૦	સદરનો કાલેનો	૧૫
૨૮	સદરનો (દક્ષિણપથેશ્વર તરીકે) નાસિકનો	૧૩
૨૫	સદરનો (નવનરપતિ તરીકે) નાસિકનો	૧૪
૨૩	સદરનો કાલે	૧૬
ખ. સ. ૧૧૨	વસિષ્ઠપુત્ર ચત્રપથુ શાતકરણિનો નાનાધાટ	૧૮
૧૨૯	ગૌતમીપુત્ર સ્વામિ શ્રી યજ્ઞ શાતકરણિનો નાસિક	૨૧
૧૩૮	સદર ક-હેરી	૨૨
૧૪૧ (૧)	સદર ક-હેરી	૨૩
૧૭૫	મહાસૂત્રપ રૂદ્રદામનનો જુનાગઢ	૩૮
૨૦૬	„ રૂદ્રસિંહ પહેલાનો ગુંદા (કાઠિયાવાડ)	૩૯
૨૧૩	„ સદર જુનાગઢ	૪૦
૨૨૫	„ રૂદ્રસેન પહેલાનો મૂલવાસર (ઝોખા)	૪૧
૨૩૦	„ સદર જનસદથુ (કાઠિયાવાડ)	૪૨
૨૫૮	ધર્મસેન આહિરનો નાસિક	૪૩
૪૫૬	ધર્મસેન ત્રૈલોક્યનો પારડી (સુરત)	૪૪
૪૬૪	કર્તાના નામ વિનાનો ક-હેરી	૪૫

સમમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર:—(૧) શ્રીમુખ—આંધ્ર સામ્રાજ્યના સ્થાપક રાજા શ્રીમુખની ટૂંકમાં આપેલ ઓળખ—તેની ઉત્પત્તિનો, માતાપિતાનો, સગા તથા ઓરમાન મળીને નવ ભાઈઓનો તથા પ્રત્યેકની ઉમરનો બતાવેલો ખ્યાલ—તે અને તેના સહોદર કૃષ્ણનાં જન્મસ્થાન વિશે કરેલી ચર્ચા—જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવા છતાં, પોતાના પિતાની ગાદી ઉપરનો હક્ક કેમ ડુબાડવામાં આવ્યો અને પરિણામે કેવાં પગલાં તેને ભરવાં પડ્યાં, તેનો આપેલ ચિતાર—કયા પ્રદેશમાં અને કયાં રાજગાદી સ્થાપી, તેનો કરેલ વિવાદ—તેનાં કુલ, જાતિ, વંશ અને ધર્મ વિશે અનેકવિધ પુરાવાથી કરી આપેલ નિર્ણય—તેના પુત્રપરિવારનું આપેલ વર્ણન—રાજપદે આવ્યા પછી તેણે કરેલ કામોની આપેલ વિગત—છેવટે તેના સમકાલીનપણે પુખ્તમિત્ર હોવાનું વિદ્વાનોએ જે ઠરાવ્યું છે, તેની શક્યાશક્યતા વિશેનું કરેલ વિવેચન—

(૨) ગૌતમી પુત્ર યજ્ઞશ્રી—તેના કુટુંબ પરિવારની કરેલ ચર્ચા, અને બતાવી આપેલ ઉમર—મહારથી નામના સરદારોની આપેલ ઓળખ, તથા તેઓની સાથે કેવા સંજોગોમાં લગ્ન સંબંધ બંધાયો હતો તેની આપેલ સમજૂતિ—રાજ્યવિસ્તાર તથા રાજનગરની કરેલી ચર્ચા—વહસતશ્રી—સગીર વયનો હોવાને અંગે તેની વિધવા માતા રાણીનાગનિકાએ હાથમાં લીધેલ રાજસત્તાનું આપેલ વર્ણન, તથા કેવા સંજોગોમાં તેને કરવો પડેલ ગાદિત્યાગ વળી તેનો સવિસ્તૃત આપેલ હેવાલ—

શતવહન વંશ (આલુ)

પ્રથમના ચાર પરિવ્રજેદામાં આ વંશના સર્વ રાજાઓનું વ્યક્તિગત જીવન રાજકર્તા તરીકે જે કહી શકાય, તે સિવાયની સામાન્ય હકીકત અપાર્થ ગઈ છે. હવે આપણે તે પ્રત્યેક રાજવીઓનું જીવન વૃત્તાંત લખીએ.

(૧) રાજા શ્રીમુખ શાતકરણિ

આ વંશના આદિ-સ્થાપક પુરુષનું નામ રાજા શ્રીમુખ છે. તેને શિલાલેખ અને સિંકાલેખ આદિમાં, શિમુખ શાતકરણિ તરીકે પણ સંબોધાયો છે. શિમુખ નામ માત્ર ભાગદી સ્વરૂપ હોય એમ દેખાય છે; વળી શાતકરણિ અથવા તે કોઈ વખત શતવહન વિશેષણ પણ, કેટલાક વિદ્વાનો તેના નામ સાથે જોડવાને પ્રેરાયા છે. આ શબ્દોનો અર્થ થું થાય છે તે પ્રથમ પરિવ્રજેદા આપણે સવિસ્તર સમજવી ગયા છીએ; તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલ ગમે તે નામથી તેને સંબોધવામાં આવે તોપણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાંઈજ ફેર પડતો નથી. આપણે તેને રાજા શ્રીમુખના નામથી જ ઓળખાવીશું.

ઉત્તર હિંદના અનેક રાજવંશો પરત્વે જેમ અનેક-વિધ સામાન્ય બાબતની આપણે બહુ જ ટુંક માહિતી ધરાવતા આવ્યા છીએ—અદકે કહો કે બીલકુલ અજ્ઞાન છીએ, ઉપરાંત જે જાણીએ છીએ તે પણ વિકૃત સ્વરૂપે—તેમ દક્ષિણ હિંદ સંબંધી પણ તેજ દશા પ્રવર્તે છે. આ સ્થિતિ દક્ષિણ હિંદના બે મોટાં સામ્રાજ્ય-માંના એકનું—કલિંગનું વૃત્તાંત, પુ. ૪માં આપણે વર્ણવી ગયા છીએ, તે ઉપરથી વાચકગણને સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હશે. તેજ પ્રકારે આ બીજા સામ્રાજ્યની—શતવહનવંશની પણ છે એમ સમજ લેવું. બલકે એમ કહો કે, આ શતવહનવંશના કેટલાક સિંકાઓ તેમજ શિલાલેખો વારંવાર મળી આવતા રહે છે એટલે તેમાંના અનેક

રાજવીઓ વિષે કાંઈકને કાંઈક માહિતીમાં વૃદ્ધિ થતી રહે છે. પરંતુ કલિંગ સામ્રાજ્યવાળા એદિ વંશની સરખામણીમાં—કહો કે સમસ્ત ભારતવર્ષના રાજકર્તા વંશોમાં—આ વંશનો શાસનકાળ અતિ દીર્ઘ હોવાથી, તેમજ તે વંશના રાજાઓની સંખ્યા પણ તે પ્રમાણે વિશાળ હોવાથી, છુટી છવાઈ સંક્ષિપ્ત માહિતી મળેલ હોવા છતાં, કાંઈજ નથી મળ્યું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ સ્થિતિમાં, તે વંશની, જેને આપણે પ્રાથમિક—પ્રસ્તાવિક હકીકત કહીએ તેવી, જેમકે તે વંશનો આદિ પુરુષ કાણ હતો, તેની ઉત્પત્તિ એટલે તેનો જન્મ, કયા માધ્યમને પેટે થવા પામ્યો હતો તથા કયા પ્રદેશમાં, તે કયા સમયે તે વંશનો ઉદય થયો હતો, તેવા સામાન્ય પ્રશ્નોમાંના કેટલાએક, જેમ જેમ પ્રસંગ આવતો ગયો તેમ તેમ ઉપરના છએ પરિવ્રજેદામાં પૃથક પૃથકપણે આપણે નિવેદિત કરી ગયા છીએ. એટલે તેનું પુનરુચ્ચારણ લંબાણથી કરવા પ્રયોજન રહેતું નથી. પરંતુ તેની ઉમર, તેનાં સગાં-વહાલાં, પુત્રપરિવાર આદિનું વિવેચન વગેરે તેના જીવન-પ્રવાહ સાથે સંબંધ ધરાવતાં ઘણાં તરવો હજી જોડવાં રહી ગયાં છે; તે અત્ર તેના જીવનનો વ્યક્તિગત પરિચય આપતાં પૂર્વે વર્ણવવાનાં છે. તેમ કરવામાં, જે પ્રશ્નો ઉપરમાં જણાવ્યાં ગયા છે તેનો ટુંક સાર અત્ર જણાવવો આવશ્યક છે. સંક્ષિપ્તમાં જણાવવાનું કે,

તેનો જન્મ મગધપતિ નંદ બીજો, જેને આપણે મહાપદ્ય તરીકે ઓળખાવી રહ્યા છીએ, તેની શુદ્ર જાતિની રાણી પેટે—શિકાર કરીને તેની ઉમર તથા યુજરાન ચલાવતી એવી પારધિ સગાંવહાલાં વર્ગમાંની એકાદ જાતિની કન્યાથી—થયો હતો. એટલે આપણે તેને શુદ્ર ક્ષત્રિય ન કહેતાં, મિશ્રવર્ણની એલાદના

(૧) કો. અં. રે. પ્ર. પુ. ૪૨, પારી. પર:—The founder of the line bears the name “Sātavāhan inscribed over his statue in the Nanaghat cave (Rājā Śrīmukh Sātavāhano)=નાનઘાટની શુક્રમાંના પુતળાની નીચે, તે વંશના સ્થાપક તરીકે ‘શાતવાહન’ નામ (રામા સિમુખ શાતવાહનો) કોતરાવાયું છે.

(૨) મત્સ્યપુરાણમાં તેને શિશુક નામથી પણ ઓળ-

ખાળ્યો છે. પરંતુ તે બંને એકજ નામ હોવાનું મનાયું છે. તેથી અત્ર એક નામનો જ નિર્દેશ કરેલ છે.

(૩) જે આંધ્ર શબ્દ જાતિ (૧) વાચક (જુઓ ઉપરમાં પુ. ૨૦) હોય તો, તે પારધિ વર્ણની એક જાતિ વિશેષ સમજવી. પારધિનો તો ધંધો જ છે, પરંતુ જે ગોત્રની તે કન્યા છે (જુઓ આગળ ઉપર આ પરિવ્રજેદા પુત્ર પરિવારવાળો પારિઆક) તે હવે ધ્યાનપૂર્વક સમજવું છે.

એક ફરજત્ત તરીકે ઓળખાવીશું. તે વંશની આદિ મહાવીર સંવત ૧૦૦ (શત)માં=ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭માં થવાથી તેને શતવહનવંશ તરીકે પણ ઓળખાવાયો છે. તેમજ અનેક પ્રસંગો-તે વંશના રાજાઓનાં જીવન સાથે જોડાયેલ હોવાથી તેમને આંધ્રપતિ, આંધ્રભૂત્યા, શાતકરણિ, ઇત્યાદી ઉપનામો પણ તેને લગાડવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે એક વસ્તુસ્થિતિ હોવાનો ખ્યાલ અપાઈ ગયો છે. તેમ આ શ્રીમુખને પણ કેટલાંક ઉપનામો લગાડી શકાય તેમ છે.

હવે આપણે તેનો જન્મ ક્યારે થયો, એટલે કે તેણે મ. સં. ૧૦૦માં પોતાના વંશની સ્થાપના કરી તે સમયે તેની ઉમર કેટલી હતી, તે બાદ તેણે કેટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તે કેટલી ઉમરે મરણ પામ્યો, ઇ. પ્રશ્નો જણવાને પ્રયત્ન કરીશું. તેમ કરવામાં જે કેટલીક હકીકત જાણી ચૂક્યા છીએ તેની પુનરુક્તિ પણ કદાચ કરવી પડશે તેમાટે પ્રથમથી ક્ષમા માંગી લઈએ. આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે તે નંદ બીજાને પુત્ર હતો. આ નંદબીજાનું મરણ મ. સં. ૧૦૦=ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭માં નીપજ્યું હતું. નંદ બીજાને અનેક રાણીઓ હતી, તેમાં ક્ષત્રિયાણી તેમજ શૂદ્રાણી પણ હતી. અને તે રાણીઓને કુંવરો જન્મ્યા હતા, જ્યારે રાજાનું મરણ થયું ત્યારે કયા કુમારને ગાદીએ બેસારવો તેની ખટપટ જાગી હતી અને છેવટે તે પ્રશ્નનો એમ તોડ કાઢવામાં આવ્યો હતો કે ક્ષત્રિયાણીના કુંવરને ગાદીએ બેસારવો. આ હકીકત જ સિદ્ધ કરે છે કે, ક્ષત્રિયાણીના કુંવરો કરતાં, શૂદ્રાણી પેટે જન્મેલ કોઈ

કુંવર મોટા હોવો જોઈએ જ અને સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે તે મોટા કુંવરનો હક્ક પ્રથમ હોવો જોઈએ. પરંતુ તે સમય સુધી તેવો દાખલો બેસેલ નહિ હોવાથી અમાત્યજનોને અને રાજકારણમાં પડેલ અન્ય કર્મચારિઓને આ પ્રશ્નનો નિકાલ સમાધાનપૂર્વક લાવવા જરૂર ઉભી થયેલ. આ પ્રમાણે બીજી સ્થિતિ છે.

ત્રીજી બાજુ એમ પણ હકીકત છે કે મગધની ગાદીએ નંદ ત્રીમથી આઠમા સુધીના, મહાપદ્મના ક્ષત્રિયાણીજન્યા કુંવરો આવ્યા હતા. તે સર્વેનું એક પછી એક મરણ નિપજતાં અને તેમને કોઈને પુત્ર ન હોવાથી, પાછો ફરીને એકવાર એ જ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો કે મગધની ગાદી હવે કોને સોંપવી. તે વખતે પણ છેવટે એમજ નિકાલ લાવવામાં આવ્યો હતો કે શૂદ્રાણીજન્યા કુમારને સ્વયમેવ ગાદી સુપ્રત કરી શકાય તેમ તો નથી જ, કેમકે તેમ થાય તો પ્રથમ વખતે જેને અન્યાય થઈ રહ્યો હતો તેવા, રાજા શ્રીમુખને પોતું લાગે. વળી આ રાજા શ્રીમુખ તો અત્યારે કાંઈક બળવાન પણ બનવા પામ્યો હતો એટલે ગુરસે થઈને મગધ ઉપર હલસો લાવી ત્યાંની થઈ પડેલ રાજ્યની ડામાડોળ અને ધણીધોરી વિનાની સ્થિતિમાં ગાદીનો કબજો પણ કરી લે, તેમ રાજા કુટુંબનો નજીકનો કોઈ એવો ખેસી પુરુષ નથી કે જેનો રાજ્યાભિષેક કરી લેવાય. આવી પરિસ્થિતિમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્યની હાથણીને પંચદિવ્ય સાથે શહેરમાં ફેરવવી અને જે પુરુષને માથે તે પંચદિવ્ય સ્થાપન કરે તેને રાજ્યપદ સ્થાપિત કરવો.

(૪) તે સમયે જાતિ વિશેષ નહોતી, એટલે પછી જ્ઞાતિ-બંધારણ જેવા શબ્દનું પણ અસ્તિત્વ નહોતું જ. કેવળ વર્ણ-મત અને શ્રેણીઓ જ હતી. એટલે રોડી બચહાર ત્યાં બેઠી બચહાર જેવો નિયમ ચાલતો હતો. તેથી આંતરવર્ણીય લગ્નો પણ થતાં હતાં. તેવાં કેટલાંયે દશાંતો બતાવી શકાશે (જે સમયની વાત કરી રહ્યા છીએ તે મ. સ. ૧૦૦નો છે) તેમાંનાં કેટલાંક:—(૧) રાજા શ્રીમુખનો જન્મ સિન્ન સિન્ન વર્ણીય માખાપને પેટે થયો હતો (૨) રાજા નંદ બીજો, અનેક વર્ણમાંની કન્યાઓ પરણ્યો હતો. (૩) નવમા નંદનો રાજ્યાભિષેક થયો તે પૂર્વે, કોઈ બ્રાહ્મણના અંગે તેની જ કુંડળી

જોઈ ને, પોતાની પુત્રી તેને પરણાવી હતી. (૪) રાજા શ્રેણિક ચૈતે વૈશ્ય કન્યા પરણ્યો હતો તેમજ પોતાની કુંવરીને વૈશ્યપુત્ર વેરે પરણાવી હતી. (૫) ઉપરોક્ત સમય બાદ થોડા વર્ષે થયેલ ચંદ્રગુપ્તસમ્રાટના માતાના કુળ વિશે અનેક અનુમાનો પ્રચલિત છે. (૬) પિંડુસાર પણ બ્રાહ્મણકન્યા પરણ્યો છે. (૭) સમ્રાટ અરોહ વૈશ્ય તેમજ યવન કન્યા પરણ્યો છે. ઇ. ઇ. ઇ.

(૫) શ્રીમુખ પોતે મહાપદ્મપુત્ર હતો તે આપણે સાબિત કરી ગયા હોઈને જ, આ શબ્દ પ્રયોગ અહીં કરાયો છે.

તે પ્રમાણે કરતાં, બાઅવશાત્ તેવા જ પુરૂષની વરણી થવા પામી હતી કે, જે વ્યક્તિ મરહુમ રાજા મહાપદ્મને કુંવર જ હતો: પરંતુ શ્રદ્ધાણીને પેટે જન્મેલ હોવાથી જેને અમાત્યજનો દેશકુળના વ્યવહાર પ્રમાણે ગાદી ઉપર બેસારવાને અવકાશ હતો. મતલબ એ થયું કે આ વખતે અપવાદરૂપ ગણાતા મહાપદ્મના શ્રદ્ધાણી-જાયા કુંવરનેજ ગાદી મળી અને તે નવમા નંદ તરીકે મગધપતિ થયો. આ સમયે (મ. સં. ૧૧૨=ઇ. સ. પૂ. ૪૧૫) તેની ઉંમર ૨૧-૨૨ વર્ષની હતી (આ બધી હકીકત માટે પુ. ૧માં તેનું જ્ઞાતિ જુઓ.)

ઉપર વર્ણવાયેલી ત્રણે પરિસ્થિતિને જો એકત્રિત કરીને ગુચોથું તો માલમ પડશે કે રાજા મહાપદ્મનું મરણ મ. સં. ૯૯-૧૦૦માં થતાં, ગાદીવારસ માટે પ્રથમ ઉદ્ભવ્યો હતો તેવા કરીને નંદ આઠમાના મરણ બાદ ઉપસ્થિત થયો હતો. અને બન્ને સમયે રાજા મહાપદ્મના જ કુમારને ગાદી સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. અલબત્ત પ્રથમના અવસરે (મ. સં. ૧૦૦માં) ક્ષત્રિયકુંવરની વરણી થઈ હતી જ્યારે દ્વિતીય અવસરે (મ. સં. ૧૧૩માં) શ્રદ્ધાણી તનય ઉપર પસંદગી ઉતરી હતી. આ બન્ને પ્રસંગ વચ્ચેનું અંતર તેર વર્ષનું છે. એટલે નવમો નંદ પોતે જ્યારે ગાદીપતિ થયો ત્યારે ૨૧-૨૨ વર્ષનો જ હતો (જુઓ પુ. ૧) તે, પોતાના પિતાના મૃત્યુ સમયે-કહેતાં, પોતે ગાદીએ બેઠાં તે પૂર્વે તેર વર્ષે, નવથી દશ વર્ષનો હતો તેમ કહી શકાય. અને નંદ ત્રીજથી આઠ સુધીના છ એ રાજા, બહે મહાપદ્મના ક્ષત્રિયાણી પેટે જન્મેલ કુંવરો હતા પણ નવમા નંદથી ઉંમરમાં મોટા તો હતા જ; એટલે ૧૧ વર્ષથી મોટા હતા એમ સાબિત થઈ ગયું. હવે જો છએ કુમારો ભિન્નભિન્ન માતાના ઉદરથી જન્મ્યા હોય તો તો તે સર્વેની ઉંમર વચ્ચેનું અંતર, ચિલકુલ ન પણ હોય અને હોય પણ ખડું. જો અંતર ન જ હોય તો તેમાંના સર્વથી મોટાની ઉંમર ૧૧-૧૨ કે બહુ તો ૧૩ વર્ષની આસપાસમાં હોય. અને જો કે તે ઉંમર તે સમયે પાકી (major) ગણાતી હતી એટલે તેમાંના

મોટા કુંવરને ગાદીએ બેસારવાને વાંધો આવ્યો ન જ હોય, પરંતુ આવી મુશ્કેલી તેમને પડી નહોતી, તેમજ તેમની ઉંમર વિશેનો ક્યાંય એક શબ્દ સુદ્ધાંત ઉચ્ચારાયો હોય એમ વાંચવામાં પણ આવ્યું નથી. ઉલટું હજી એમ વાંચવામાં આવ્યું છે-કહેવાયું છે કે તે પુત્રો સહોદરો હતા. અને તેવી સ્થિતિ હોય-બદક છે જ-તો દરેક વચ્ચેનું અંતર કમમાં કમ દોઢથી બે વરસનું રહેવું જોઈએ. તે હિસાબે ૧૦-૧૧ વર્ષનો ઉમેરો કરતાં સર્વથી મોટાની, એટલે નંદ ત્રીજની ઉંમર પોતે મગધપતિ બન્યો ત્યારે કમમાં કમ ૨૪-૨૫ની આસપાસ હોવાનું ફરે છે. વળી આપણે પૂરવાર કરી ગયા છીએ કે, કુમાર શ્રીમુખની ઉંમર તો નંદ ત્રીજ કરતાં મોટી જ હતી. એટલે સહજ અનુમાન કરી શકાય છે કે, તેની ઉંમર ૨૭-૨૮ વર્ષની બદકે તેથી પણ વધારે હશે જ. વિદ્વાનોએ તેની ઉંમર લગભગ ૩૫-૩૬ વર્ષની ટૂંવી છે તે કાંઈ ખોટું નથી. પરંતુ તેઓ ક્યા પૂરાવાના આધારે તે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે તે જણાયું નથી એટલે તેની તપાસમાં ઉતરી શકાય તેમ નથી. માટે સરળ માર્ગ એ જ છે કે તે બેની વચ્ચેનો-૨૮ થી ૩૬ વચ્ચેનો-માર્ગ અખત્યાર કરવો અને તેની ઉંમર બત્રીસની ઠરાવવી.

આ સર્વ હકીકતનો સાર (રાજા શ્રીમુખનાં સગાંવહાલાં તરીકે) એ થયો કે, રાજા મહાપદ્મને સૌથી મોટાપુત્ર શ્રદ્ધાણીનેપેટે થયો હતો, તે બાદ છ પુત્રો ક્ષત્રિયરાણીપેટે જન્મ્યા હતા, તે પછી એક પુત્ર (નવમો નંદ) શૂદ્ર રાણીનાપેટે જન્મ્યો હતો. એટલે કે રાજા નંદ બીજને આઠ પુત્રો થયા હતા તથા ક્ષત્રિય અને શૂદ્ર જાતિની રાણીઓ પણ હતી. અત્ર એક બીજો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શ્રીમુખની અને નવમા નંદની-તે બન્નેની માતાને શ્રદ્ધાણી તો કહી છે પરંતુ તે એક જ વ્યક્તિ છે કે ભિન્ન ભિન્ન તે કળાયું નથી. જો કે, પુ. ૧ માં આપણે એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે બન્ને જુદી રાણીઓ હતી. તેમજ રાજા શ્રીમુખને એક સહોદર શ્રીકૃષ્ણ નામે હતો^૬ (જુઓ ઉપરમાં

(૬) ડૉ. આ. રે પારા-૨૩ :-It is probable that ~~Shrimukha~~ was the brother of Shrimukha=એ સોબસા

નકી છે કે, કૃષ્ણ તે શ્રીમુખનો બાઈ હતો.

પૃ. ૬૧, લેખ નં. ૨.) એટલે તેને પણ મહાપદ્મને કુવર જ ગણવો રહે. આ પ્રમાણે રાજા મહાપદ્મને એકદરે નવપુત્રો અને એકાદમાં એકથી ત્રણ રાણીઓ—એક ક્ષત્રિય અને એ શૂદ્ર જાતિની—થઈ, અને તે સર્વેની ગણના રાજા શ્રીમુખના સગાંવહાલામાં પણ કરાવવી રહી.

રાજા શ્રીમુખની ઉંમર આપણે ૩૨ વર્ષની કરાવી છે અને તેનું રાજ્ય ૧૩ વર્ષ ચાલ્યું હોવાનું સપ્તિત થાય છે (જુઓ પૃ. ૩૯ ની વંશાવળી તથા પૃ. ૧૧૨ માં લેખ નં. ૨૦ નું વિવેચન) એટલે તેનું આશુષ્ય ૪૫ વર્ષનું થયું અને તેના સહોદર કૃષ્ણને પાંચેક વર્ષ નાનો માનીએ તો તેની ઉંમર, રાજા શ્રીમુખ ન્યારે ગાદીપતિ થયો—એટલે કે મ. સં. ૧૦૦ માં પોતાના વંશની સ્થાપના કરી—ત્યારે સત્તાવીસ વર્ષની ગણવી પડશે. અને તે હિસાબે શ્રીમુખનો અને શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ અનુક્રમે મ. સં. ૬૮ (ઈ. સ. પૂ. ૪૫૯) અને મ. સં. ૭૩ (ઈ. સ. પૂ. ૪૫૪) માં થયાનું ગણવું રહેશે.

ઉપરના પારિત્રાઈ જોઈ ગયા છીએ કે રાજા શ્રીમુખનો જન્મ મ. સં. ૬૮=ઈ. સં. પૂ. ૪૫૯ માં થયો હતો. તેનો જન્મ તે સાલમાં

અન્ય વિચારવા થયો છે એટલે તેની માતાએ યોગ્ય પ્રશ્ન

ગર્ભ કારણે કર્યાનો કાળ તથા તેણીનું મહાપદ્મ સાથે લગ્ન થયાનો કાળ, દોઢેક વર્ષ પહેલાંનો એટલે ઈ. સ. પૂ. ૪૬૦-૧ નો ગણવો પડશે, તે પણ તેની ઉંમર-રાજ્યપદે આજે ત્યારે-૩૨ વર્ષની ગણીએ છીએ ત્યારે-પરંતુ વિદ્વાનોએ પાંત્રીસ ઉપરની જેમ ઉંમર આંકી છે તેમ કરાવીએ તો, તેની માતાનું લગ્ન હજુ પણ ચારેક વર્ષ વહેલું એટલે ઈ. સ. પૂ. ૪૬૪-૫ માં થયાનું લેખવું રહેશે. આ બેમાંથી ગમે તે સમય લ્યો, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે, આ સમયે (ઈ. સ. પૂ. ૪૬૫ થી ૪૬૧ સુધી) મગધપતિ તરીકે તો રાજા નંદિવર્ધન-નંદપહેલાની આણા પ્રવર્તી રહી હતી, કારણકે તેનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૪૫૬ માં થયું છે. એટલે

(૭) અશોકના સમયે પણ જ્ઞાતિ જેવું બંધારણ નહોતું અને એક ખીબા કન્યા લેતા હતા હતા. તો મહાપદ્મના સમયે તો તેવા લગ્ન પરત્વે કાંઈ બાધ પણ ન હોય તે દેખીતું જ છે. બધેકે છોરા પણ નહોતો. એટલે મહાપદ્મને કેવળ આવા

સાર એ થયો કે, યુવરાજા મહાપદ્મે પોતાના પિતાની હયાતિમાં આ શુદ્રાણી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. ક્યાં મગધપતિના યુવરાજાનું સ્થાન પાટલિપુત્ર ? અને ક્યાં આ શુદ્રાણીનું વતન મુંબઈ ઇલાકાના કાનારા જિલ્લામાં ? તે બેનો મેળ કેમ ખાધો તે પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે.

આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે (જુઓ પૃ. ૧. નંદિવર્ધન રાજ્યે) નંદપહેલાએ દક્ષિણ દિશા પ્રાંતો જેવાકે, અપરાંત અને તેનાથી પણ દક્ષિણ આવેલ ભૂમિનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો એટલે માનવું રહે છે કે, આ સર્વ પ્રદેશો ક્યાંયે તો પોતે સ્વહસ્તે જીતી લીધા હોય કે પોતાના યુવરાજાની સરદારી તળે સૈન્ય મોકલીને તે જીતી લીધા હોય, પરંતુ જીતી લીધા હતા તેટલું નક્કી છે. આ બે સ્થિતિમાંથી વધારે સંભવનીય તો એમ લાગે છે કે, યુવરાજાને જ ત્યાં મોકલ્યો હશે. તેણે તે જીતી લઈને ત્યાંજ રહેવાનું પસંદ કર્યું લાગે છે, બધેકે કહો કે જેમ મૌર્યવંશી સમ્રાટોએ જીતેલા પ્રદેશોમાં પોતાના સગાંબોને સખા તરીકે નીમવાનો રીવાજ પાડ્યો હતો, તેમ આ નંદિવર્ધને પણ તે પ્રથાનું અનુકરણ કર્યું હતું. મતલબ એ થઈ કે, નંદિવર્ધન રાજ્યે જેમ પોતાના ક્ષત્રિય બંધુઓ-લિચ્છવી જાતિના-કદંબો, પદ્મવો, ચોલાઓ ઇ. ઇ. (જુઓ પૃ. ૧. તેવું વૃત્તાંત) ને રાજા હકુમત ચલાવવા નીમ્યા હતા તેમ મૌર્યવંશીઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું હતું. ઉપરાંત રાજા નંદિવર્ધને વિશેષતા એ કરી લાગે છે કે પોતાના તે જ્ઞાતિબંધુ સરદારોને પૃથક પૃથક પ્રદેશ ઉપર સત્તાધિકારે સ્થાપીને, તે સર્વ ઉપર દેખરેખ રાખવાને પોતાના યુવરાજાને નિયુક્ત કર્યો હતો. આ કારણથી જ ચુટુકાનંદ-મૂળાનંદ (નંદરાજા સાથે સગપણની ગાંઠ વાળા છે એવા લાવાચરસૂચક નામો) નામની વ્યક્તિઓના, તે તે પ્રદેશમાંથી સર્વ સત્તાધીશપણે હોય એવી સ્થિતિ દર્શાવતા, સિક્કાઓ મળી આવે છે. યુવરાજા મહાપદ્મનું ગાદીસ્થાન કોદંદાપુર કે તેની આસપાસમાં હશે અને ત્યાં આ શુદ્રાણી કન્યાના રૂપથી માહિત થઈ-જેમ અશોકે વિદિશાના વૈશ્ય ઐશ્વિની^૭ રૂપવતી

લક્ષ્મીના કારણે લીધે પુરાણકારોએ જે “કાળાશોક”નું બિરુદ આપી દીધું છે તે કેવું અસ્થાને છે તે આ ઉપરથી સમજશે. ખીજી રીતે પણ તેને કાળાશોક નથી કહી શકાતો તે માર્ક પૃ. ૧માં મહાપદ્મનું વૃત્તાંત જુઓ.

કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેમ-તેણી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પરિણામે રાજા શ્રીમુખ અને કૃષ્ણ નામે બે પુત્રો તેણીને થયા હતા.

આ બન્ને પુત્રોનો જન્મ, કારવાર જીલ્લામાં જ થયો હતો કે મગધની ભૂમિ ઉપર, તે નક્કી કરવાની સામગ્રી પ્રાપ્ત થઇ નથી. પરંતુ યુવરાજ મહાપદ્મને તરત જ-દેશ જીતીને દુક સમયમાં જ-સ્વદેશ પાછું ફરવું થયું હોય તો પુત્રોનો જન્મ મગધની ભૂમિ ઉપર થયો ગણાશે; પરંતુ જો તે પ્રદેશમાં યુવરાજના અધિકાર-સૂઆપદે-રહીને રાજ્યાધિકાર ચલાવ્યો હોય અને રાજા નંદિવર્ધનના અંતકાળે જ મગધ તરફ પ્રયાણ કરવું પડ્યું હોય તો, પુત્રોનો જન્મ દક્ષિણ હિંદમાં તેમના મોશાળમાં જ થયો હોવાનું ગણવું પડશે.

પુ. ૧ માં સાબિત કરાયું છે કે, મગધપતિ નંદ પહેલાનું રાજ્ય સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તપવા પામ્યું હતું અને તેથી જ ઇતિહાસ-

રાજકીય પરિસ્થિતિ કારણે તેનું નામ, વર્ધન-

અને આંધ્ર વધારનારે એવો શબ્દ જોડીને **રાજ્યની સ્થાપના** નંદિવર્ધન-નંદવર્ધન પાડ્યું છે.

તેની ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર, નંદ બીજાએ ઉર્ફે મહાપદ્મે પણ મગધ સામ્રાજ્યની, તેને તે સ્થિતિ થોડાક અપવાદ સિવાય લગભગ જળવી રાખી હતી; જે અપવાદ બનવા પામ્યો હતો તે આ પ્રમાણે હતો. નંદિવર્ધનના ઉત્તરકાળે, હિંદના પૂર્વ કિનારે આવેલ કલિંગ ઉપર તેના રાજકર્તા ચેદિ-વંશના એક અવશેષે-ક્ષેમરાજે-પોતાના વંશની પુનઃ સ્થાપના કરી હતી. તેણે ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા મજબૂત બનાવી હતી એટલું જ નહિ, પણ તેની પાછળ ગાદીએ આવનાર તેના પુત્ર વૃદ્ધિરાજે, પોતાના યુવરાજ ભિષ્મ્યુરાજની સરદારી નીચે લશ્કર મોકલી કલિંગદેશની દક્ષિણે આવેલ, પૂર્વ હિંદનો સર્વ દરિયા કિનારો કબ્જે કરી લીધો હતો. મતલબ કે આખા ચે દક્ષિણહિંદનો પૂર્વ કિનારો ચેદિવંશની સત્તામાં આવ્યો ગયો હતો, જ્યારે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મગધપતિની આણુ પ્રવર્તી રહી હતી. આ સ્થિતિ નીપજવવામાં રાજા મહાનંદની નિર્બળતા કરતાં, શાંતિચાહક મનો-

દશા વધારે જવાબદાર હતી. દક્ષિણહિંદનો પશ્ચિમ કિનારો જો કે, દેખીતી રીતે મગધની આણુમાં જ હતો, પરંતુ તે ઉપર હકુમત ચલાવવા નંદવંશના સરદારો-આશ્રિતો વગેરે જેવા કે, મૂળાનંદ, ચૂટકાનંદ, ધૂળાનંદ ઇ.ત્યા આદિ નિમાયા હતા. તેમને પણ જમાનાની તાસીરને લીધે રાજલોકનો પાસ તો લાગ્યો જ હતો, એટલે તેઓ ભલે ઉઘાડી રીતે મગધપતિની સામે બંડ ઉઠાવી નહોતા શકતા, છતાં મનમાં તો એવા સમ-સમી રહ્યા હતા કે, જરા જેટલું કારણ મળતાં સ્વતંત્ર બની જવાને તૈયાર થઈ બેઠા હતા. તેવામાં મ. સં. ૧૦૦=ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ માં રાજા મહાપદ્મનું મરણ નીપજ્યું અને મનમાનતા સંભોળો તેમને મળી ગયા. આગળના પૃષ્ઠે જણાવી ગયા પ્રમાણે, રાજા નંદમીજને નવેક પુત્રો હતા તેમાં સૌથી મોટા બે-શ્રીમુખ અને કૃષ્ણ-તથા સૌથી નાનો એક (જે નવમા નંદ ઉર્ફે મહાનંદ તરીકે મગધપતિ બનવા પામ્યો છે તે) મળી ત્રણ કુંવરો શ્વશ્રી પેટે, અને વચ્ચેના છ કુંવરો ક્ષત્રિયાણી પેટે જન્મ્યા હતા. તે સમયના નિયમ પ્રમાણે શ્વશ્રીજના કુંવરોને ગાદી સુમ્ત કરવાનું વિધાન નહિ હોવાથી, મોટા હોવા છતાં પ્રથમના બે કુંવરોનો હક્ક ડૂઝાડી ઈર્ષ્ય, ક્ષત્રિય-જન્યાઓને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા હતા. આ સ્થિતિને લીધે, રાજ્યમાં હોદ્દા વધી ગયો હતો તેમજ ઘણી અવ્યવસ્થા થઇ પડી હતી. આ તકનો લાભ લઈ પેલા સરદારો જે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કેવળ મગધપતિના સૂબાની હકુમત તરીકે જ, હકુમત ચલાવી રહ્યા હતા તેઓ સ્વતંત્ર બની ગયા તથા તેઓએ પોતા-પોતાના રાજવંશો સ્થાપી દીધા. એટલે રાજા મહા-પદ્મના મરણ પછી થોડા સમયમાં જ કેમ જાણે આખો ચ દક્ષિણહિંદ મગધસામ્રાજ્યમાંથી ખસી ગયો હોય તેવી સ્થિતિ ઉભી થવા પામી હતી. માત્ર ઉત્તરહિંદ જ ખરી રીતે મગધની સંપૂર્ણ આણુમાં હતો. જો કે ત્યાં પણ ખળખળાટ દેખા તો દીધો જ હતો, પરંતુ રાજકર્મચારીઓના મજબૂત હાથ અને રાજ્ય ચલાવવાની દૂરદેશીથી બહુ ઠીક ઠીક જળવાઈ રહ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઉત્તર અને દક્ષિણહિંદમાં

રાજકીય વાતાવરણ જામી પડ્યું હતું.

હવે જ્યારે કુંવર શ્રીમુખ અને કૃષ્ણના હક્ક ઉપર તરાપ પડી ત્યારે તેમને મન પણ મગધમાં રહેવું અપમાનજનક લાગ્યું હતું. પરંતુ ઉત્તરહિંદમાં તો મગધની સત્તાનો કારડો વાગી રહેલ હોવાથી, પોતાની કાંઈ કારીગીરી ફાવે તેમ નથી એવું વિચારી, તેમણે દક્ષિણહિંદ તરફ ઉતરવા ધાર્યું. તેમાં એવડી મુરારી હતી. એક એ કે, દક્ષિણમાં મગધની સત્તા સામે ખળભળાટ જે જાગ્યો હતો તેના લાભ ઉઠાવાય અને બીજી એ કે પિતૃપક્ષથી દુઃખિયાઈ અનેહું માણસ સંકટ સમયે આશ્વાસન મેળવવા જેમ માતૃપક્ષના આશ્રયે જવા ઉત્કંઠા ધરાવે છે, તેમ પોતાના મોશાળમાં પણ જવાય તથા ત્યાં જઈ તેમની મદદ મેળવી પોતાનો રાજકીય હેતુ સિદ્ધ કરી શકાય. આ પ્રમાણેના એવડા આશયથી તેમણે દક્ષિણનો માર્ગ લીધો હતો. તેમાં મગધના રાજસત્તાધીશોએ કાંઈક મદદ પણ કરી આપ્યાનું કહી શકાય. કારણ કે જે મગધમાં જ તેઓ રહે તો નિરંતર મુશ્કેલીઓ ઉભી કર્યા કરે ને હરી ઠામ એસવાનો વારો ન આવવા દે. દક્ષિણમાં ઉતરવાને એ માર્ગ કહેવાય. છેક પૂર્વમાંથી ઉતરી, કલિંગને વીધીને અવાય પણ ત્યાં તો રાજા બિષ્ણુરાજ ઉદ્ધે ખારવેલનો સામનો કરવો પડે તેમ હતું. જ્યાં પોતાને પગ મૂકવાને પણ સાંસાં હોય (કેમકે તેમાં તો તેને મગધની ભૂમિ ઉપરથી જ સામનો કરવો પડે) ત્યાં સામનો કરાય શી રીતે? એટલે શ્રીમુખે તે માર્ગ મૂકી દર્ધ, મુંદેલખંડ-રેવાની હદના રસ્તે, મધ્યપ્રાંતમાંથી સોસરા પાર ઉતરી વરાડપ્રાંતમાં થઈને મહારાષ્ટ્રમાં જવાનો માર્ગ લીધો. વચ્ચે આવતી થોડી ધણી પૃથ્વીનો માલિક પણ અન્યો. પરંતુ રાજ્યની સ્થાપના કરી, ભૂપતિ બનવા માટે રાજમગાદીનું નિર્માણ કરી સત્તા જમાવવા જેવી

સ્થિતિ હજી પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહોતો. એટલે વિચાર કર્યો કે, પોતાના મોસાળ એવા દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના કેનેરા જલ્લા સુધી^{૧૦} પહોંચી જઈ ત્યાંના સુકુકાનંદ-મૂળાનંદ વગેરેની કુમક અને સહાનુભૂતિ મેળવી લઈને પછી આગળ વધવું તે ઠીક કે, પોતે અત્યારે જ્યાં વરાડપ્રાંતમાં આવીને ઉભો છે ત્યાંથી પૂર્વ તરફ પ્રયાણ કરીને, વર્ષભરમાં જ તાજેતરમાં કલિંગપતિ બની એટલે રાજા બિષ્ણુરાજ ઉપર હલ્લો લઈ જઈ, તેને હરાવીને પોતે સર્વ સત્તાધીશ દક્ષિણપથપતિ બની એસવું તે ઠીક. બિષ્ણુરાજે અત્યારે રણમાં વર્ષમાં^{૧૧} પ્રવેશ કર્યો હતો, જ્યારે પોતે તેના કરતાં પાંચ સાત વર્ષે મોટો પણ હતો. બીજી બાજુ બિષ્ણુરાજે, યુવરાજ તરીકે માત્ર દશ વર્ષની અને રાજકર્તા તરીકે કેવળ સવા વર્ષની જ-મળીને એકંદરે બારેક વર્ષની જ રાજ્ય ચલાવવાની-તાલીમ લીધી હતી ત્યારે પોતે મગધપતિના યુવરાજ તરીકે કેટલાંય વધારે વર્ષની તાલીમ લીધી હતી. ઉપરાંત કલિંગ કરતાં અનેકગણા સમૃદ્ધિવાન અને મહત્વની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ ગણાતા મગધસામ્રાજ્યના અંગત પુરૂષ તરીકે રાજખટપટ અને પટુતા-કૌશલ્યમાંથી સોસરા પાર ઉતરવાનો જાતિ અનુભવ લીધો હતો. જેથી પોતે દરેક રીતે બિષ્ણુરાજ કરતાં સરસાઈ ભોગવે છે એટલે તેને જીતી લેવાનું બહુ કઠિન કાર્ય નથી. આવો વિચાર આવતાં, તે માર્ગ પ્રથમ ગ્રહણ કરવા તત્પર બન્યો ને પોતાથી જેટલું બળ એકઠું થઈ શકે તેટલું એકત્રિત કરી, કલિંગની પશ્ચિમ બાજુએથી હુમલો શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો રાજા ખારવેલે આ હુમલાની બહુ ઠરકાર ન કરી. પરંતુ જ્યારે માલુમ પડ્યું કે તેમાં પોતે મોટી ભૂલ ખાધી છે એટલે તેણે પણ એવી જખરજસ્ત તૈયારી કરી અને પોતે જ લશ્કરની સરદારી લઈને એવો

(૮) જુઓ પુ. ૨માં પૃ. ૧૦૨-૪ ઉપર સિક્કાચિત્ર નં. ૪૬-૫૨નાં વર્ણન.

(૯) આગળ ઉપર હકીકત જુઓ.

(૧૦) જુઓ તૃતીય પરિચ્છેદ તથા પુ. ૨-પૃ. ૧૧૦ ડી. નં. ૧૩૦

(૧૧) બિષ્ણુરાજ ઇ. સ. પૂ. ૪૨૬=મ. સં. ૬૮માં ગાદિએ બેઠો ત્યારે પચાસ વર્ષનો હતો (જુઓ હાથીકુંડનો શિલાલેખ-પુ. ૪માં તેનું જીવનકાલ) અને આ બનાવ મ. સં. ૧૦૦ = ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭માં, એટલે તેના રાજ્યના બીજા વર્ષે અન્યો છે તેથી ૨૫+૨=૨૭ વર્ષની તેની ઉંમર લખી જે

છાપો માર્યો કે શ્રીમુખને પાછા હઠી જવું પડ્યું તથા નાસતા શ્રીમુખની પૂઠ પકડી અને રસ્તામાં આવતો સર્વ પ્રદેશ બાળી નાખ્યો (જુઓ હાથીચક્રનો શિલા-લેખ). છેવટે શ્રીમુખે લાચાર બની, પશ્ચિમ દ્વારમાં ઠેઠ ગોદાવરી નદીના તટ પ્રદેશે આવેલા નાસિક પાસેની ભૂમિનો આશ્રય લીધો. એટલે વિશેષ પૂઠ પકડવી નિરર્થક લેખી, પોતાનું માંડળિકપણું સ્વીકારવી (?) બિખુરાજ સ્વદેશે પાછો ફર્યો. શ્રીમુખે આ વિભાગમાં આવેલા પેઠને ૧૨ કે જુએરને સુરક્ષિત જાણી-ખતાવીને ત્યાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી. આ પ્રમાણે આંધ્ર રાજ્યની સ્થાપના મ. સં. ૧૦૦=ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ માં નાસિક જિલ્લામાં થઈ. આ સમયે સમસ્ત ભરત-ખંડમાં અકેદ્રિત રાજ્ય-ગણરાજ્યની પૃથા ચાલતી હોવાથી આંધ્રરાજ્યનો સમાવેશ કલિંગસામ્રાજ્યમાં ગણી શકાય નહિ. પરન્તુ કલિંગપતિએ આંધ્રપતિને શિક્ષત આપેલી હોવાથી, તે તેનો ખંડિયો ગણી શકાય અને તેટલે દરજ્જે શ્રીમુખને આંધ્રભત્ય ૧૪ તરીકે લેખવો રહે છે.

જેમ રાજદારી શેત્રંજની અનેક રમતો રમી તે રીઠોરમ થઇ ગયો હતો તેમ જીવનની અનેક લીલી સૂડી

જેમ લીધેલ હોવાથી મહત્વકાંક્ષા

રાજ્ય સ્થાપના પછી ઉપર સંયમ રાખતા પણ શીખ્યો હતો. એટલે પોતે ગાદી ઉપર

આવ્યો ત્યારે જો કે ઉછળતા

લોહીનો-ગદાપટ્ટીસીની ઉમરનો તો નહોતો જ, છતાં એકદમ શાંત પડી ગયેલ લોહીનો પણ નહોતો. વળી જે સંયોગોમાં તેને પિતૃભૂમિનો ન્યાય કરવો પડ્યો

હતો તેથી તેનું લોહી કેટલેક અંશે ઉકળી પણ આવ્યું હતું; જેથી એક યુવાનની પેઠે કામ કરવાને ઉત્સાહી રહ્યા કરતો હતો છતાં, પ્રથમ કવલે મક્ષિકા જેવું, ખારવેલની સાથેના યુદ્ધમાં અનુભવવું પડ્યું હોવાથી, હમેશાં બહુ વિચારીને આગળ ધપવાનો શુભ ફળવી શક્યો હતો. તેથી તેના જીવનમાં જ્યાં ને ત્યાં સવારી લઇ જઈ આક્રમણ કર્યાના પ્રસંગો ઉભા થએલ નજરે પડતા નથી. જો કે તે પોતાને હમેશાં “વિલવયકુર” ના ઉપનામથી જ ૧૫ સંબોધતો દેખાય છે એટલે અનુમાન કરવું રહે છે કે તેણે પોતાના રાજ્ય અમલના બાકીના સર્વ સમયમાં-તેરે વર્ષમાં-ક્યાંય હાર ખાધી નહિ હોય અથવા તો ગળ ઉપરાંતનું પગલું ભરી નામોશી વહોરી લીધી નહિ હોય. બહુબહુ તો નાની નાની ચડાઈઓ કરી, રાજ્ય વિસ્તારમાં સંગીન ઉમેરો જ કર્યો કર્યો હશે. પૂર્વ તરફના કલિંગ પ્રાંત ઉપર રાજ્ય ખારવેલ જીવતો ભગતો બેઠો હતો એટલે તે બાબુનો તો વિચાર પણ કદાચ નહિ હોય. બાકી સંભવ છે કે, દક્ષિણમાં પોતાના મોશાળ એવા કોલ્હાપુરની સરહદ સુધીનો પ્રાંત કબજો કરી, ત્યાંસુધી આધિપત્ય મેળવ્યું હોય, તેમજ ઉત્તરમાં જે વરાડપ્રાંત અને મધ્યપ્રાંતમાંથી પોતે માર્ગે કાઢી રહ્યો હતો, તે ભૂમિપણ પોતાની સત્તામાં લાવી શક્યો હોય; જો કે તેમ બન્યાના કાષ્ઠ સંગીન પૂરાવા મળતા નથી બલકે તે પ્રદેશ તેના પુત્ર-ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના સમયે આંધ્ર સામ્રાજ્યમાં ઉમેરાયો હોય એ વિશેષ સંભવિત દેખાય છે. એટલે સર્વ પરિસ્થિતિ જોતાં અને તેના સિક્કા જે પ્રદેશમાંથી સળી આવ્યા

(૧૨) આ રાજગાદીનું સ્થાન, નાસિકની પૂર્વે આવેલું Python=પૈટન (વિદ્વાનોએ આ સ્થાન ગણાવ્યું છે) કહેવાય કે નાસિકની પશ્ચિમે આવેલું Paitan=પૈટ કહેવાય તે વિશેની સમજૂતિ માટે ચતુર્થ પરિચ્છેદે જુઓ. જુનેરની હકીકત પણ ત્યાંથી જ જોઈ લેવી.

(૧૩) આ સમય મ. સં. ૧૦૦નો છે જ્યારે ગણ રાજ્યની પૃથા નાબુદ કરવાનાં પ્રથમ પગલાં ભરનાર, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો પ્રધાન ચાણક્ય છે; જેનો સમય આ પછી ૫૦-૬૦ વર્ષે છે. આ પ્રધાનો સદંતર નાશ તો શું સંવેશી અમલો

અશ્વમેધ થવા માંડ્યા ત્યારથી એટલે મ. સં. ૩૪૫ પછીથી જ ગણી શકાયો.

(૧૪) સરખાવો ઉપરની ડી. નં. ૧૩ (જે ઉપરથી માલૂમ પડશે કે મ. સં. ૩૪૫ સુધી શુંગભૂત્ય શબ્દ પણ વપરાશમાં હતો) તથા પુ. રમાં પૃ. ૧૧૪ ડી. નં. ૧૪૫; તથા ખુલાસા માટે પુ. ૧, પૃ. ૧૫૪, ડી. નં. ૧૩ અને પૃ. ૩૬૦ ડી. નં. ૪૭ જુઓ.

(૧૫) આ શબ્દના અર્થ માટે પુ. ૨, પૃ. ૧૦૬-૮માં સિક્કા નં. ૫૬થી ૫૮ સુધીના વર્ણન અને તેને લગતી ટીકાઓ વાંચો.

છે તેને અનુસરીને વિચારી જોતાં, તેના રાજ્યની સીમા બહુ જ દૂરથી આંકીએ તોયે, ઉત્તરે મુંબઈ પ્રલાકમાં નવસારી જીલ્લો, દક્ષિણે તુંગભદ્રાનો કાંઠો, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને પૂર્વમાં પશ્ચિમનો ઘાટ-સંભારી પર્વત ઝોળાંગીને તેની અડોઅડ ૪૦-૫૦ માઈલનો લાંબી પટીએ આવેલો પ્રદેશ-આટલી જ સીમા ગણી શકાય.

આગલા પરિવર્તનમાં જણાવી ગયા છીએ કે, આ રાજ્યનો આંધ્ર જાતિના હતા; અને આંધ્ર તે પ્રજાનું નામ છે જ્યારે તેના વંશનું નામ કુલ, જાતિ અને શતવહન હતું. વળી શતવહનને વંશ વિશે વધુ પ્રકાશ અનુસરીને, તેઓને શાત રાજ્યનો પણ કહેવામાં આવે છે તેમજ તેઓ પોતાને શાતકરણિ તરીકે ઝોળખાવે પણ છે. આ શબ્દો કાંઈક વિશેષ વિવેચન માંગી લે છે.

આંધ્ર શબ્દને, જાતિ અને પ્રજા એમ બે ભિન્ન અર્થવાળા નામો લાગવાથી કાંઈક ગેરસમજાવતી થવા સંભવ છે. અહીં પ્રજા-જેને અંગ્રેજીમાં Nation-Class કહેવાય છે તે અર્થમાં વપરાયો છે. જાતિ એટલે Caste (જાતિ) કે Stock, (આખો વર્ગ-સમુહ) એવો અર્થમાં નથી વપરાયો. તે નીચે આપેલ શોધક વિવેચનથી સ્પષ્ટ થશે. Nation શબ્દને મુખ્યત્વે સ્થાનપરત્વે સંબંધ હોય છે; ભલે પછી તે ખંડ, પ્રદેશ કે પ્રાંતને અનુસરીને નામ અપાયું હોય; જેમકે ખંડને આશ્રીને European, Asiatic, પ્રલાકના આશ્રીને Bengalis, Madrasis, પ્રાંતને આશ્રીને Gujaratis, Deccanis; ઈ. ઇ. શબ્દ વપરાય છે, છતાં તુરતજ સમજી શકાય છે કે તેવાં નામને તેની અંદરના નાના વાડ સાથે, સમુહ સાથે (જેવાકે, બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય; હિંદુ, શીખ કે મુસલમાન ઇ.) સંબંધ હોતો નથી; એટલે કે જાતિ શબ્દ તે, એક પ્રજાના (Nation) નાના નાના સમુહ (ગમે તે કારણે તેવા સમુહને ગોઠવવામાં આવ્યા હોય તે જુદી જ વસ્તુ છે) વચ્ચે છે. મતલબ કે પ્રજા (Nation) બહુ વિશાળ સ્વરૂપસૂચક છે જ્યારે જાતિ તેની પેટામાં સમાઈ જતો શબ્દ છે. હવે સમજાશે કે આંધ્ર શબ્દ

પ્રજાવાચક છે તેને જાતિ સાથે સંબંધ નથી. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે આ પ્રજા કઈ જાતિની હતી. આપણે પૃ. ૧ માં શિશુનાગવંશની હકીકત લખતાં જણાવી ગયા છીએ કે તેઓ સંઘીજ-ત્રીજ નામે એક ક્ષત્રિય સમુહની જે અદાર જેટલી-લિચ્છવી, મલ્લ, શોક્ય કંદ્ય, પાંડ્યા, ચોલ્લા, મૈથ્ય, પલ્લવ ઇ. ઇ. શાખાઓ હતી તેમાંની મલ્લ નામે જાતિના ક્ષત્રિયો હતા. એટલે કે શિશુનાગ પોતે તથા તેના વંશજો, રાજા બિખિસાર-ચેલિક આદિ સર્વે, મલ્લ જાતિના ક્ષત્રિય કહી શકાય. વળી શિશુનાગ વંશ અને નંદ વંશ બંને એક જ જાતિના ક્ષત્રિયો હતા. પરંતુ, એકનો-શિશુનાગનો-વંશવેલો તેમજ જનસંખ્યા બહોળી હોવાથી તેને મોટો નાગવંશ કહેવાતો, જ્યારે નંદનો વંશવેલો અને જનસંખ્યા પહેલાના પ્રમાણમાં નાની હોવાથી તેને નાનો નાગવંશ પણ કહેવાય છે. મતલબ કે બંને વંશના રાજાઓ-શિશુનાગવંશી અને નંદવંશી-મલ્લજાતિના ક્ષત્રિયો છે. વળી રાજા શ્રીમુખની ઉત્પત્તિ વગેરેનો ઇતિહાસ આલેખતાં (જુઓ ત્રીજા પરિવર્તન) સાબીત કરી ગયા છીએ કે તે, મગધપતિ બીજા નંદ ઉદ્દે મહાપદ્મનો પુત્ર હતો. એટલે રાજા શ્રીમુખને તથા તેના વંશજોને પણ, નંદરાજાઓની પેઠે મલ્લ જાતિના જ કહી શકાશે. પછી ભલે નંદવંશી રાજાઓ શુદ્ધ ક્ષત્રિય લોહીમાંથી ઉદ્ભવ્યા હોય અને શ્રીમુખ વગેરે મિશ્ર ઓલાહના પરિણામરૂપે હોય. પરંતુ તેમને મલ્લ જાતિના કહેવામાં જરાયે સંકેત અનુભવવો પડે તેમ નથીજ. આ આપણા કથનને વળી એ ઉપરથી સમર્થન મળે છે કે રાજા શ્રીમુખની બીજા પેઢીએ થનાર એટલે કે તેના પુત્રનાપુત્રને-પૌત્રને, આંધ્રપતિની વંશા-વળીમાં ચોથા નંબરના રાજાને-(જુઓ દ્વિતીય પરિવર્તન પૃ. ૨૬) પુરાણકારોએ વૃક્ષસત્રી, મલ્લિકાશ્રી શાતકરણિ તરીકે ઝોળખાવ્યો છે. હવે સમજાશે કે શામાટે આ રાજાઓ પોતાના નામ સાથે મલ્લ અથવા મલ્લિકા શબ્દ જોડવાને વાજબી હતા. આખી ચર્ચાનો સાર એ થશે કે, આંધ્ર નામની પ્રજાના અનેક સમુહો-એકમો-માને મલ્લ જાતિનો પણ એક એકમ હતો. એટલે કે રાજા શ્રીમુખના વંશને

આપણે આદિપ્રજના મલ્લગતિના ક્ષત્રિય (બલે મિત્ર એલાદના) તરીકે^{૧૬} ઝોળખાવેલો રહે છે.

ગતિના વિવેચન પછી, હવે કુલ શબ્દને લગતું વિવેચન પણ કરીશું. કુળનો પ્રવાહ હમેશાં શુક્ર-વીર્યને અનુસરીને જ લેખાય છે. એટલે તે નિયમ પ્રમાણે, પૂર્વજોનું જે કુળ હોય, તેજ સંતતિઓનું લેખવું રહે છે. અને તેટલા માટે રાજા શિશુનાગનું, રાજા શ્રેણિકનું, રાજા નંદનું તેમજ રાજા શ્રીમુખનું-સર્વનું એક જ કુળ કહી શકાય. તેમાં રાજા શ્રેણિકને આપણે વાહીકકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો જણાવ્યો છે (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૨૭૫, ટી. નં. ૪૭) એટલે ઉપરના નિયમને અનુસરીને આ સર્વ રાજાઓને “વાહીકકુળમાં” જન્મેલા કહેવાને કાંઈ પ્રતિબંધ નહોતો નથી. જેથી સાબિત થયું કે રાજા શ્રીમુખનું “વાહીકકુળ” ગણાવું જોઈએ.

ગતિ અને કુળ વિશેની સમજૂતિ આપ્યા પછી વંશને લગતું વિવેચન કરવું જોઈએ. પરન્તુ તેનું સ્પષ્ટીકરણ હવે પછીના પારિગ્રાહમાં આવતું હોવાથી ત્યાંથી જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

શત, શતવહન, અને શાતકરણિ ઇ. શબ્દો આ વંશ સાથે જોડવાનું શું મહાત્મ્ય છે તે સર્વ વિવેચન પ્રથમ પરિચ્છેદે જણાવવામાં આવ્યું છે તથા પ્રસંગોપાત્ત અને ધર્મ અન્ય ટેકાણે કરેલાં સ્પષ્ટીકરણથી પણ સમજાયું છે કે, આ વંશની આદિ “સો=૧૦૦=શત”માં થઈ છે. તેથી તેને શત વંશ કહેવામાં આવ્યો છે. તેના રાજાને પુરાણકારના^{૧૭} કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાત કહેવાયા છે. તથા તે વંશનો પ્રવાહ-વહન સોની સાલમાં થયો હોવા માટે તેનું બીજું નામ “શતવહન” વંશ પણ પડ્યું છે.

આ વંશની આદિ સાથે કોઈ અન્ય અર્થસૂચિત નહિ, પણ કેવળ તેનો સમય દર્શાવતું વિશેષણ જે

જોડવામાં આવ્યું છે, તેમાં કાંઈક ખાસ વિશિષ્ટ જ સમાયલી હોવાનું અનુમાન થાય છે. બીજી બાજુ સમયાવલીના આધારે એમ પુરવાર થયું છે કે તે સોનો આંકડો બીજા કોઈ સંવતનો નથી પણ આ યુગના જૈનધર્મપ્રચારક અંતિમ તીર્થંકર શ્રીમહા-વીરના મોક્ષતીથિના સંસ્મરણમાં સ્થપાયેલ સંવત્સરનો છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ શતવંશી રાજાઓને શ્રીમહાવીર સાથે શો સંબંધ હતો કે તેઓ તેના સંવત્સરને માન્ય રાખે તથા તેની સાથે પોતાના વંશનું નામ જોડવામાં પોતાને જ બાઅશાળી સમજે. તેનો જવાબ સીધો અને સારો એ છે કે, તેઓ શ્રીમહાવીરના અનુયાયી હતા એટલે કે તેઓ જૈનધર્મ પાળતા હતા. વળી આ બાબતને ટેકાડે, સિક્કાઓની^{૧૮} સાક્ષીઓ પણ છે. રાજા શ્રીમુખના પૂર્વ જ એવા શિશુનાગ વંશી તેમજ નંદવંશી રાજાઓનો ધર્મ પણ જૈનધર્મ હતો, તે પુ. ૧ માં તેમનાં વર્ણન કરતી વખતે અનેક-વિધ પૂરાવાથી આપણે સાબિત કરી આપ્યું છે. તેમ આ રાજા શ્રીમુખ તથા તેનાં વંશજોના જે સિક્કાવર્ણનો પુ. ૨ માં જોડવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી પણ વિશેષ સમર્થન મળતું રહે છે, કે તેઓ જૈનધર્મી જ હતા. વળી આ વંશના કેટલાય રાજાના સમયમાં જે અવારનવાર ધર્મનિમિત્તે દાન^{૧૯} દેવાયાં છે અને જેનો ઉલ્લેખ શિલાલેખોમાં તેમણે કરી બતાવ્યો છે તે પણ સાક્ષી પૂરે છે કે, તેઓ વૈદિક ધર્મો નહોતા પરન્તુ જૈનધર્માનુયાયી હતા. ઉપરાંત, આગળ ઉપર તેમનું વર્ણન કરવામાં આવશે એવા અરિષ્ટકર્ણ અને હાલ શાતકરણિ જેને-સામાન્ય જનતા રાજા શાલ ઉર્ફે શાલીવાહન તરીકે ઝોળખાવે છે તેવા રાજાઓએ તો ઉઘાડી રીતે જૈનધર્મના વિધાનમાં પ્રવેશાં ધાર્મિક કાર્યો^{૨૦} વગેરે પણ કરેલાં છે. અલબત્ત એમ પણ બનવા યોગ્ય છે કે, જસો સાતસો વર્ષ જેટલી આ વંશની

(૧૬) કેટલાક વિદ્વાનો તેમને બ્રાહ્મણ તરીકે લેખે છે ત્યારે કેટલાક અબ્રાહ્મણ લેખાવે છે. આ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા, કલકત્તાથી પ્રગટ થતા ધી ઉડિયન કલ્ચર નામના ત્રૈમાસિકમાં (પુ. ૫, અંક ૧, સને ૧૯૩૮) આપી છે. જુઓ તેનું વિવેચન આપણે ઉપરમાં પૃ. ૫૫-૫૮માં કર્યું છે.

(૧૭) જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૬ ટી. નં. ૧૦

(૧૮) પુ. ૨માં સિક્કાચિત્રો નં. ૫૬થી ૮૪ સુધીનાં વર્ણન તથા ટીકાઓ વાંચો.

(૧૯) આ પુસ્તકમાં પાંચમા તથા છઠ્ઠા પરિચ્છેદે જુઓ.

(૨૦) પુ. ૩, પૃ. ૫૧-૫૨ જુઓ.

ક્ષત્રી હૈયાતી દરમિયાન તેનાં સધળા રાજાઓએ એકને એકજ ધર્મ સર્વદા અનુસર્યો નહિ હોય. અને તે પણ એવા કાળે કે જ્યારે ભારતની પૃથ્વી ઉપર અનેક જાતનાં પરિવર્તનો^{૨૧} વારંવાર થયાં કરતાં હતાં. એટલે તે સમયના ભારતવર્ષના ત્રણે-હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ-ધર્મોએ પોતપોતાના ભક્તો નીપજાવ્યા હોય; છતાં પુરાવાના આધારે જે હકીકત આપણે આગળ ઉપર વર્ણવવાના છીએ, તેથી એટલું જ ફલિતાર્થ થાય છે કે, હિંદુ અને જૈનધર્મ-તે બેએ જ પોતાનો કાણુ તે રાજાઓ ઉપર મેળવ્યો હતો. એટલે અહીં હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયાના^{૨૨} લેખકે “It is curious fact that although Andhra kings were officially Brahmanical Hindus, most of their donations were made to the Buddhistic institutions= આશ્ચર્યકારક છે કે આંધ્રપતિઓ સત્તાવાર રીતે બ્રાહ્મણધર્મો હિંદુઓ હોવા છતાં, તેમણે ધણાંખરાં દાન તો બૌદ્ધધર્મી સંસ્થાઓને જ કરેલાં છે” આવા વિચાર જે જણાવ્યા છે તે કાંઈક સમીક્ષા માગી લે છે. પ્રથમતો લેખક મહાશયે સર્વ આંધ્રપતિઓને બ્રાહ્મણ ધર્મો ઠરાવવાને પોતાને જે જે પ્રમાણે મળ્યાં હતાં તે સર્વનો કે તેમાંના થોડાંકનો ઉલ્લેખ કર્યો હોત તો તે તપાસી જોવાની આપણને અનુકૂળતા મળત; છતાં જ્યારે તેમ નથી જ થયું ત્યારે આપણે હાલ તો એટલું જ મૌન્ય રાખી શકીશું કે, આપણા મંતવ્યપ્રમાણે, જે રાજાઓ વૈદિક મતાનુયાયી બન્યા હતા તેમના વિશેષા જ પુરાવાઓ વગેરે, તે લેખક મહાશયના મતિવા કે જાણવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ તથા તે ઉપરથી જ સર્વની બાબતમાં તે સ્થિતિ બની રહી હોવાનું તેમણે કદાપી કીધું હોવું જોઈએ. આથી તેમણે જે

બૌદ્ધધર્મી સંસ્થાઓને દાન દીધાનું જણાવ્યું છે, તે તો ભારતવર્ષના સર્વપ્રદેશી રાજકર્તાઓ ઉપર જૈનધર્મ જે પ્રભાવ પાડ્યો હતો તેનાથી અત્યારસુધીના લેખકો બહુધા કેવળ અજાણ હોવાથી, જૈન શબ્દને બદલે જ્યાં ને ત્યાં તેમણે બૌદ્ધ શબ્દ જ વાપર્યો રાખ્યો છે^{૨૩} તે વસ્તુસ્થિતિ વારંવાર યાદ આવ્યા કરે છે. વળી ‘શ્રીમુખ’ અને ‘સિમુખ’ શબ્દ જ એવા છે કે, તે જૈન પરિભાષાના શબ્દો તરીકે^{૨૪} વપરાયા હોવાની છાપ પાડે છે. મતલબ એ થઈ કે, શતવંશી રાજાઓ પોતાને, શતશ્રી અને વહુશતશ્રી જેવા શત શબ્દ સાથે સંકળાયેલા કાંઈ પણ બિરુદ અને ઉપનામથી સંબોધાવામાં જે મગરૂરી લેખતા હતા તેમાં તેમને પોતાની ધર્મભાવના સંયુક્ત થયેલી દેખાતી હતી. વળી કે. હિ. ઈ. ના લેખકે પૃ. ૫૩૧ ઉપર “Their Satvahāns earliest coins bear the name of a king Sata=તેમના (શતવાહનોના) એકદમ પુરાણાં સિક્કાઓમાં શાત નામના કાંઈ રાજાનું નામ કોતરાયેલું છે ખરું” આવા શબ્દો જે લખ્યા છે તેનો મર્મ પણ અંજી હકીકતમાં જ સમાઈ જાય છે. જો કે તેમણે તો કેવળ શાત શબ્દ ને અંગેજ અને કદાચ એક રાજાને અંગેજ વિચાર દર્શાવ્યા લાગે છે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જ એ હતી કે, આદિ રાજાઓને પોતાના કુળધર્મ ઉપર વિશેષ અભિમાન હતું અને તે સમયની પ્રણાલિકા પ્રમાણે સ્વધર્મ માટે મરી ફીટવાને તેઓ ઉત્સુકતા પણ ધરાવતાં હતા. આ સ્થિતિ ખાસ કરીને આદિ રાજાઓએ પોતાસાથે જોડેલા બિરુદોમાં સ્પષ્ટ રીતે તરવરી આવે છે.

પરંતુ, આગળજતાં જેમ જેમ રાજક્રાંતિ અને ધર્મ-ક્રાંતિ થવા પામી છે તેમ તેમ તે શત-અને શતવહન શબ્દોનો વપરાશ, સર્વથા કે કેટલેક અંશે કમી થતો

(૨૧) સરખાવો પુ. ૧, પૃ. ૪થી ૬ સુધીનું વર્ણન.

(૨૨) જુઓ વિન્સેટ સ્મિથકૃત ત્રીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૨૧૦.

(૨૩) આ કથનની અનેક સાબિતિઓ માટે પુ. ૨માં પૃ. ૧૫ થી ૧૩૨ સુધીનું વર્ણન તપાસી જોવું.

(૨૪) સરખાવો જૈનોમાં ગવાતા સ્તવનની નીચે આલે-

ખેલી ગાથાઓ.

“કાઈ અનેરું જગ નહો, એ તીર્યં તોલે,

એમ શ્રીમુખ,^૧ હરિર આજળે શ્રીસિમ દિરગ યોલે.”

૧. પોતાના મોઝે. ૨. ઈંદ્ર પાસે. ૩. મહાવિરેહ છેત્રે બિરાજ રહેલ જૈનના વિદ્યમાન તીર્થંકર.

જતો દેખાય છે. અને તેને જ મળતા જાતજાતિ કે ક્ષાત્રિવાહન જેવા શબ્દો વપરાતા થવા માંડ્યા છે. આ ક્રાંતિઓ મુખ્યપણે બે વખત થવા પામી છે. તેનું વર્ણન સાતમા અને ત્રેવીસમા રાજના વૃત્તાંતે કરવામાં આવશે. તે ઉપરથી આપણે કરેલા ઉપરના કથનની સત્યાસત્યતા વિશેનો ખ્યાલ વાચકને આવી જશે.

ઉપરમાં એક પારિત્રાકે તેનાં સગાંવહાલાંનું વર્ણન કરતાં, તેનાં માતપિતા બાઈઓ વગેરેની હકીકત જણાવી છે. પરંતુ તેના પુત્ર કુટુંબ પરિવાર કે પૌત્રાદિની હકીકતને જરા એટલે પણ સ્પર્શ કરાયો નથી.

તે અત્રે કરવા વિચાર રાખ્યો છે. અતુર્ય પરિચ્છેદ વર્ણવેલા રાણી નાગનિકાના શિલાલેખ નં. ૧થી સ્પષ્ટ થાય છે કે, રાજા શ્રીમુખને એક પુત્ર હતો. તેનું લગ્ન અંગિય કુલવર્ધન કોષ્ઠ મહારથીની પુત્રી નાગનિકા વેરે થયું હતું અને તેનાથી બે પુત્રો-વદ્ધા તથા હકુશ્રી નામે થયા હતા તથા શિલાલેખ નં. ૨થી સમજાય છે કે, રાજા શ્રીમુખને કૃષ્ણ નામે એક નાનો બાઈ હતો.

રાણી નાગનિકાના પતિ-રાજા શ્રીમુખના પુત્રનું નામ શું હતે તે કયાંય સ્પષ્ટપણે જણાવાયું નથી પરંતુ તેના સિક્કા ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તેનું નામ યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્ર હોવું જોઈએ (જુઓ તેના વૃત્તાંતે). આ યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્ર મ. સં. ૧૪૩=ઈ. સ. પૂ. ૩૮૪માં મરણ પામ્યો (જુઓ પરિચ્છેદ બીજો-વંશવૃક્ષ) ત્યારે તેના બે પુત્રો અનુક્રમે આઠ અને છ વર્ષના હોવાનું જણાવ્યું છે; જેથી આજ પુત્રની વતી, વિધવા રાણી નાગનિકાએ રાજસાગમ હાથ ધરી હતી. આ હિસાબે ગૌતમીપુત્રના જ્યેષ્ઠ પુત્રનો જન્મ મ. સં. ૧૩૫=ઈ. સ. પૂ. ૩૯૨ અને નાનાનો જન્મ મ. સં. ૧૩૭=ઈ. સ. પૂ. ૩૯૦ ગણી શકાય. રાણી નાગનિકા પાસેથી, રાજા શ્રીમુખના બાઈ કૃષ્ણે અથવા રાણી નાગનિકાના કાકાસસરાએ ગમે તે કારણે રાજપાટ પડાવી લઈ પોતે ગાદી પચાવી પાડી હતી. અને દશેક વર્ષ રાજ્ય કરી મ. સં. ૧૫૩-૪ ઇ. સ. પૂ. ૩૭૩માં મરણ પામ્યો હતો. ત્યારે આપણે તેનો જન્મ મ. સં. ૭૩=ઈ. સ. પૂ. ૪૫૪ કદાપી લીધો

છે (જુઓ પૃ. ૧૩૭). એટલે તેનું આયુષ્ય ૮૦ વર્ષનું ગણવું પડશે. પરંતુ રાજા શ્રીમુખનું આયુષ્ય તો ૪૫ વર્ષની આસપાસનું જ પૂરવાર થયું છે (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૧૨).

રાજા શ્રીમુખનો પુત્ર પોતાને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી જણાવે છે એટલે અર્થ એવો થયો કે રાજા શ્રીમુખ પોતે ગૌતમીગોત્રની કન્યા પરણ્યો હતો. તેમ રાણી નાગનિકાનો પુત્ર જે પાછળથી વદ્ધશતશ્રી નામે યોથો આંધ્રપતિ થયો છે તે પોતાને વાસિષ્ઠપુત્ર જણાવે છે એટલે રાણી નાગનિકા વસિષ્ઠીગોત્રની કન્યા ઠરે છે, તેમ રાજા કૃષ્ણ અને શ્રીમુખ પોતાને (જુઓ તેમના સિક્કાઓ) વાસિષ્ઠપુત્રો તરીકે ઓળખાવે છે એટલે તેમની માતા જો કે હતી પારધિમતની શુદ્રાણી, છતાં વાસિષ્ઠીગોત્રી હોવાથી, તેણીનું ગોત્ર તો ઉત્તમ પ્રકારનું હોવાનું જ સમજવું રહે છે. આ પ્રમાણે પરગોત્રી કન્યા સાથે લગ્ન સંબંધ જોડાતો હોવાથી, વાસિષ્ઠપુત્ર હોય તે ગૌતમગોત્રની કન્યા પરણ્યો, અને ગૌતમી-પુત્ર હોય તે વાસિષ્ઠગોત્રી કન્યા સાથે લગ્ન કરતો એમ સાબિત થાય છે; જેથી આખાં વંશમાં અનેક ગૌતમી-પુત્રો અને વાસિષ્ઠપુત્રો હોવા છતાં તેમનો અનુક્રમ અને સગપણસંબંધ શોધી કાઢવામાં આપણને જે કેટલીક સરળતાઓ થઈ પડે છે તેનું આ દૃષ્ટાંત સમજવું. વળી એક રાજા જે શ્વર કન્યા સાથે લગ્ન કરતો તે ભતિભેદ પરત્વે નહોતો; જેમકે આપણે ઉપર જોઈ ગયા પ્રમાણે શ્રીમુખની માતા હતી શ્વર, પરંતુ તેનું મહિયર તો ઉચ્ચ ગોત્રી જ હતું. એટલે પુરવાર થાય છે કે, તે વખતે જે વર્ણાશ્રમ પાડવામાં આવ્યા હતા તે જન્મને લાધે નહોતા, પરંતુ જીવનનિર્વાહના આવશ્યક ધંધાઓને લીધે પડાયા હતા, જેથી ગમે તે ગોત્રીઓ હોય તે ગમે તે ધંધામાં પડી શકતો. લગ્ન પ્રસંગે જે જોવું રહેતું તે માત્ર ગોત્ર કયું છે તે જ, નહિ કે વર્ણ કયો છે તે.

શ્રીમુખની રાણીનું નામ, ઠામ, કે તે કોની પુત્રી હતી ઇ. કાંઈ જણાવામાં આવ્યું નથી. તે ગૌતમગોત્ર કુટુંબની કન્યા હતી એટલું જ હાલ તો માલુમ પડ્યું છે. અત્યાર સુધીની માન્યતા પ્રમાણે હાથીચુંકાના

શિલાલેખના આધારે શુંગવંશના પુષ્યમિત્રનું નામ બૃહસ્પતિમિત્ર ગણી લઈ, તેને સમકાલીન કોણ હરાવનાર રાજા ખારવેલને, કોણ ? સમકાલીન લેખાવ્યો છે. અને બીજા બાણુ, રાજા ખારવેલે શ્રીમુખને પણ હરાવેલ હોવાથી તેને તેનો સમકાલીન ગણાવ્યો છે. છેવટે ભૂમિતિના નિયમે, ખારવેલ, પુષ્યમિત્ર ઉદ્દે બૃહસ્પતિમિત્ર અને શ્રીમુખ—તે ત્રણેને સમકાલીન ઠરાવી, ત્રણમાંના પુષ્યમિત્રનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૮૮ જેવો કાંઈક વિશેષ ચોકસાઈ બરેલોરપ માલમ પડેલ હોવાથી, તે ત્રણેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ની બીજી સદીનો જાહેર કર્યો છે. આમાંના ખારવેલ અને પુષ્યમિત્રના જીવનવૃત્તાંતો લખાઈ ગયા છે. ત્યાં સાબિત કરી અતાવ્યું છે કે પ્રથમ તો તેમની ભૂમિકા રૂપે પુષ્યમિત્રને જે મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર તરીકે ઠરાવ્યો છે તે જ બૂલબરેલું છે. અને જેનો પાથો જ ખામીવાળો તેના ઉપર ચણાયલા અનુમાનરૂપી ઇમારતમાં ખામી ન હોય તે તો અશક્ય જ છે. એટલે પછી આ રાજાઓના સમસમયીપણે હોવાની આખી યે કલ્પના પડી બાંગી છે; બાકી બૃહસ્પતિમિત્ર અને ખારવેલ તે સમકાલીન ખરા, પરંતુ તેમના કાળ સાથે કે જીવન સાથે પુષ્યમિત્રને લેશ પણ સંબંધ જ નહોતો.

તે જ પ્રમાણે પુ. ૧ માં ન્યારે ધનકટકનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે, કેવી રીતે મારી મચ્છીને વાક્યના અનર્થ ઉપજાવી કાઢી, પુષ્યમિત્રને રાજા શ્રીમુખનો સમસમયી ખતાવવામાં આવે છે તેને લગતો કાંઈક ઇસારો કર્યો પણ છે; ને એમ પણ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે, વિશેષ હકીકત શ્રીમુખના વર્ણને આપીશું. હવે બધીયે વ્યક્તિઓના સમય ન્યારે નક્કી થઈ ચૂક્યા છે ત્યારે સહેજે સમજી શકાય તેવું છે કે, કોણ કેનો સમકાલીન હોઈ શકે. ફરીને પાછી ગેરસમજૂતિ થવા ન પામે, તે સારૂ તે ચારે રાજકર્તાઓનો નિશ્ચિત

થયેલ સમય અત્રે નીચે ઉતારીશું.

- (૧) મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર; ઈ. સ. પૂ. ૪૧૭-૪૧૫ = ૨ વર્ષ (પુ. ૧. પૂ. ૩૬૩)
- (૨) કલિંગપતિ ખારવેલ; ઈ. સ. પૂ. ૪૨૬-૩૬૩ = ૩૬ વર્ષ (પુ. ૪. પૂ. ૩૭૫)
- (૩) શુંગવંશી પુષ્યમિત્ર; ઈ. સ. પૂ. ૨૨૬-૧૮૮ = ૩૮ વર્ષ (પુ. ૩. પૂ. ૪૦૪)
- (૪) આંધ્રપતિ શ્રીમુખ; ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭-૪૧૪ = ૧૩ વર્ષ (આ પુસ્તકે પૂ. ૩૯)

(૨) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અથવા યજ્ઞશ્રી

ગૌતમીપુત્ર

મિ. પાર્જિટરની ગણતરી મુજબ રાજા શ્રીમુખની ગાદીએ તેનો લાઇ કૃષ્ણ બેઠો છે. પરંતુ ઉપર પૂ. ૩૩ માં સાબિત કરી ગયા

કુટુંબ પરિવાર મુજબ તરતમાં તો શ્રીમુખ અને ઉંમર પછી તેનો પુત્ર જ ગાદીએ આવ્યો છે. એટલે આપણે નં.

૨ ના રાજા તરીકે શ્રીમુખના પુત્રને લેખવ્યો છે. વળી ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે તેનું નામ યજ્ઞશ્રી ગૌતમી-પુત્ર અને તેની રાણીનું નામ નાગનિકા હતું. સંભવ છે કે તેને અન્ય રાણી પણ હશે (જુઓ આ પારિઆરે આગળ ઉપર) તથા ન્યારે તેનું મરણ થયું ત્યારે તેને એક આઠ વર્ષનો અને બીજો છ વર્ષનો મળીને બે પુત્રો હતા. આટલું તેના પરિવાર વિશે જણાવી તેની ઉંમર બાબતની ચર્ચા કરીશું.

પ્રથમ પરિચ્છેદે, શિલાલેખ નં. ૨૦ માં જણાવ્યાનું છે તે પ્રમાણે, ન્યારે તે ગાદીએ બેઠો હતો ત્યારે તેની ઉંમર ૨૦ થી ૨૫ વર્ષની હતી. અને ૩૧ વર્ષનું રાજ્ય ભોગવ્યું છે તે હિસાબે તેનું આયુષ્ય લગભગ ૫૦ થી ૫૫ વર્ષનું કલ્પી શકાય છે. એટલે તે ગણતરીએ તેનું મરણ મ. સં. ૧૪૩ = ઈ. સ. પૂ. ૩૮૪ થયાનું અને તેનો જન્મ મ. સં. ૯૩ = ઈ. સ. પૂ. ૪૩૪ ની આસપાસ થયાનું કલ્પવું રહે છે. ન્યારે

(૨૫) “વિશેષ ચોકસાઈ બરેલ” શબ્દ એટલા માટે લખ્યો પડ્યો છે કે, તે સમય પણ તદ્દન સત્ય તો નથી જ, પરંતુ

અન્ય ત્રણના સમય જે કલ્પી લીધા છે તેની સરખામણીમાં, પુષ્યમિત્રનો સમય કાંઈક વધારે સપ્રમાણ છે ખરા.

બીજી બાજુ તેના બે પુત્રોના જન્મની સાલ અનુક્રમે આપણે ઈ. સ. પૂ. ૩૯૨ અને ૩૯૦ (જુઓ પૃ. ૧૪૬) માં કરાવી છે. એટલે તેનો અર્થ એ થયો કે, જ્યેષ્ઠ પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૪૨ વર્ષની આસપાસ હતી. આ હકીકત જ આપણને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેના અનેક પ્રશ્નો વિચારવા ધસડી લઈ જાય છે. (૧) શું ૪૨ વર્ષની ઉંમરે જ તેને પુત્ર પ્રાપ્તિ થઈ હતી; કે અન્ય ફરજેદો થયા હતા પણ મરણ પામ્યા હતા; કે સામાન્ય ગણાતી યુવાનવયે જ તેને જ્યેષ્ઠ પુત્ર લાભ્યો હતો પરંતુ મરણ સમયે પોતાની ઉંમર ૫૦ વર્ષ કરતાં ઘણી નાની હતી (૨) શું તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રની જન્મેતા, રાણી નાગનિકા સિવાય અન્ય રાણીઓ ન હતી? અથવા હતી તો તેમાંની કોઈને પેટે પુત્રરત્ન જન્મ્યું જ નહોતું કે, પુત્રો જન્મીને મરણ પામી ગયા હતા? કે રાણી નાગનિકા ખુદને પણ, અગાઉ પુત્રો તો જન્મ્યા હતા પરંતુ તે સદગત થઈ ગયા હતા (૩) રાણી નાગનિકાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર તે પ્રથમ જ પુત્ર બે હોય તો શું તેણીના લગ્ન થયા બાદ ઘણા વર્ષે તેનો જન્મ થયો હતો એમ ગણવું, કે સામાન્ય ગણના મુજબ પુખ્ત યુવાન વયે તેણીને પુત્ર પ્રસવ્યો હતો પણ તેણીનું લગ્ન જ રાજા યજ્ઞશ્રી સાથે, મોટી વયે થયા પામ્યું હતું—એટલે કે રાજા યજ્ઞશ્રીની અનેક રાણીઓમાંની તે એક હતી. આ પ્રકારના અને તેને લગતા, તેમજ તેની રાણી કે રાણીઓ અને પુત્રોને લગતા અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરી શકાય તેવા છે. પરંતુ તે કાળે અનેક રાણીઓ કરવાનો રિવાજ ચાલતો હતો તે જોતાં, અને જેટલાં ફરજેદો જન્મે તે સદા જીવતાં જ રહેવાં જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ ગણાતો નથી તે હકીકત

પ્રમાણમાં રાખતાં, તેમજ તે વખતે ગાદીએ આવનાર ભૂપતિની ઉંમર પણ કમમાંકમ ૧૩-૧૫ની તો રખાતી જ હતી તે જોતાં, તેમજ યજ્ઞશ્રીના પિતા રાજા શ્રીમુખની ઉંમર મરણ સમયે લગભગ ૪૫ વર્ષની હતી તે જોતાં, એ જ અનુમાન ઉપર આવવું પડે છે કે, રાજા યજ્ઞશ્રી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે, તેની ઉંમર ૨૦ થી ૨૫ની હોવી જોઈએ, તેને નાગનિકા સિવાય અન્ય રાણીઓ પણ હોવી જોઈએ; અને રાણી નાગનિકા સાથેનું લગ્ન, પોતે ગાદીએ બેઠા પછી, લાંબાકાળે થયું હોવું જોઈએ.

ઉપર નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે જો રાણી નાગનિકા સાથેનું લગ્ન લાંબાકાળે થયું છે તો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે તેમ થવાનું કારણ શું? આ માટે નીચેના પાસામાં જુઓ.

પ્રથમ પરિચ્છેદે નાનાંભાટવાળા શિલાલેખ નં. ૧ માં જણાવી ગયા પ્રમાણે રાણી નાગનિકા, અંગ-દેશના કોઈ મહારથીની પુત્રી

મહારથીની થતી હતી. જેથી કે. આ. **આગળ** રે.ના લેખકે પૃ. ૨૧, પારિ.

૨૭ માં લખ્યું છે કે, "Maharathies and Mahabhojakes were evidently high officers of the state, probably viceroys in the Andhra empire. They are often intimately connected by family ties with the ruling sovereign=મહારથીઓ અને મહાભોજકાક દેખીતી રીતે આદ્રિસામ્રાજ્યના^{૨૬} મોટા હોદ્દાદારીઓ—તેમાં જે વાઇસરોય જેવી^{૨૭} પદવી ધરાવતા હતા." વળી રાજા શ્રીજિતના વૃત્તાંતે જણાવી ગયા છોએ કે તેની નોકરીમાં

(૨૬) કેવળ આદ્રિ સામ્રાજ્યમાં જ આ પ્રકારના અમલદારો હતા એમ નથી. આગળ ઉપરના વર્ણનથી સમજાશે કે, આણં તો દરેક રાજ્યમાં ખનવું આવ્યું છે. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે, તે ઉપર ખાસ વિશ્વાસુ અને રાજકુટુંબ સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિઓને જ મુખ્યપણે નીમવામાં આવતી.

(૨૭) ચુટકાનંદ અને મૂળાનંદના સિકાઓ આ બતાવે

સાક્ષી રૂપ ગણવા કે. આ રે.ના લેખકને જે દીકા કરવી પડી છે (જુઓ પારિ. ૧૪૦) કે Ujjain symbols are only found on coins of Satvahan family but not on those of Chutu dynasty=કન્નેનના સાંકેતિક ચિન્હો કેવળ શતવહનવંશી સિકાઓ ઉપર જ દેખાય છે, નહિ કે ચુટુવંશના સિકાઓ ઉપર (લેખક મહાશયને

કોઈ નાગરિક નામની વ્યક્તિ હતી, (જુઓ પુ. ૧, પ. ૨૫૮) તેમજ પં. ચાણક્યના સમયે અર્થશાસ્ત્રની કેટલીક ખૂબીઓનું વર્ણન કરતાં (જુઓ પુ. ૨, પ. ૨૧૩) જણાવાયું છે કે, તે સમયે લશ્કરની ચતુર્વિધ રચનામાં, પાયદળ, હથેળ, હસ્તિદળ, તેમજ રથનાદળનો પણ સમાવેશ થતો હતો. આના રથદળના જુદાં જુદાં જુથ ઉપર નીમવામાં આવતા અમલદારોમાંના કોઈકને 'મહારથી' (૨૮) નામથી ઓળખવામાં આવતા હતા. આ સર્વ હકીકતથી એવા અનુમાન ઉપર જવું પડે છે કે, મહારથી નામ કાંઈ એક જ વ્યક્તિનું, એક વંશનું, એક કુળનું, એક પ્રદેશનું કે એક પ્રાંતનું નામ નથી પણ એક પ્રકારનું હોદ્દાસૂચક નામ હોઈને, તેવા મહારથીઓ અનેકની સંખ્યામાં, અનેક પ્રદેશમાં અને અનેક સમયે હોઈ શકે છે, જેથી તેમની વિશેષ ઓળખ કરાવવા સારું મહારથી ઉપરાંત સામાન્ય રીતે, અન્ય વિશેષણો જોડવાની જરૂરિયાત રહે.

અત્યારે આપણે ઈ. સ. પૂ. ચોથા સદ્દકાની તથા તે સમયે કહેવાતા અંગદેશની-વર્તમાનકાળે કહેવાતા મધ્યપ્રાંત અને વરાહની તથા એક કાળે વિદલપ્રાંત તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશની-વાર્તા કરી રહ્યા છીએ. ને તેમાં રાજ યજ્ઞથીએ તે પ્રદેશના અધિકારી ઉપર જીત મેળવી, તેની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાની હકીકત છે. આ પુત્રીનું નામ નાગાર્નિકા જણાવાયું છે. તેવી જ રીતે, આ સમય પછી દોઢસોએક વર્ષના ગાળા બાદ, શુંગવંશી અગ્નિમિત્રે પણ આજ પ્રદેશના કોઈ અધિકારીને હરાવી તેની પુત્રી આલંબિકા સાથે લગ્ન કર્યું હોવાની બિના ઇતિહાસના પૃષ્ઠ ઉપર નોંધાયેલી છે (પુ. ૩, પ. ૬૨ તથા ટી. નં. ૩૨). આ બંને પ્રમંગલ સમય, પૃથા તથા વિજયમાં મેળાયેલી કન્યાઓનાં નામો વચ્ચે એટલું બધું સામ્ય દેખાય છે કે, તે બંને બતાવે

એક જ જૂમિ ઉપરના મહારથી બિરુદધારક સરદારના કુટુંબમાં બનવા પામ્યા હોવાની શક્યતા બતાવે છે અને તેથી તે સત્યઘટના તરીકે જ આપણે લેખવી રહે છે. જેમ અગ્નિમિત્રે પણ સ્વહસ્તે મહારથીનો પરાજય કરી કન્યા મેળવી છે તેમ યજ્ઞથી પોતે પણ સ્વબળે જ તે દેશ ઉપર હકુમત બોગવવા મહારથીને હરાવીને નાગાર્નિકા સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાયો હોવો જોઈએ. આ સ્થિતિમાંથી અપેક્ષિત ખુલાસો મળી રહે છે કે, શામાટે નાગાર્નિકા અને યજ્ઞથીનું લગ્ન પોતાના રાજ્યપરંતક થવા પછી કેટલાંય વર્ષે થવા પામ્યું છે; તેમજ આ પ્રદેશ યજ્ઞથીએ પોતે જ ૨૯ સ્વયંબે જીતી લીધો છે.

આખા ચે શતવહનવંશનો ઇતિહાસ એટલો બધો અંધકારગ્રસ્ત છે કે તેમાંથી એકદમ તદ્દન સત્યપૂર્ણ હકીકત તારવી કાઢવી તે અતિ રાજ્યવિસ્તાર મુશ્કેલ અને મ્હત્ત ઉપરાંતનું કાર્ય અને રાજનગર છે; છતાં યત્ન કરવો તે આપણું કામ છે; અને પ્રયત્ન કરનારને જ પરમાત્મા સહાય કરે છે તે ઉક્તિના જોરે આપણે આગળ વધીશું.

સંશોધન કાર્યમાં હમેશાં પ્રથમ તો આનુમાનિક તત્ત્વોજ ઉભાં કરવાં રહે છે; પરંતુ અનુમાનોને ચારે બાજુથી તોળી જોઈ, કસોટીએ ચઢાવવામાં અનેક પ્રકારની ઉણપો આડી આવે છે અને તેથી તેવા પ્રકરને કરવા છતાં, પાકા નિર્ણય ઉપર તો આવી શકાતું જ નથી. આવો અનુભવ આપણને સેંકડો ટકા એટલે અંદાજને માની લેવામાં અને અશોક તે જ પ્રિયદર્શિન એમ કરાવવામાં પૂર્ણપણે થયો હતો; પરંતુ જેવી તે ઉણપોને એક બાજુ મૂકી દઈને, સમગ્રાવળીને કહે કે ગણિતશાસ્ત્રથી આકાડાઓ ઉભા કરીને-આશ્ચર્ય

શુદ્રવંશીઓ સ્વતંત્ર રાજ હોવાનો ખ્યાલ રહેવાથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે, બાકી તો તેઓ કેવળ મોઢા હોદ્દાદાર હતા જેથી તેમને અવતિ સાથે કાંઈ લેવાદેવા જ નહોતી. પ્રાંતિક સત્તાધિશને પોતાના પ્રાંત જગત સિકા પાઠી લેવાની સત્તા પણ પૂર્વકાળે હતી, તેના આ પુરાવા પણ છે.

(૨૮) પદ્યમ પદ્મિએ પૃ. ૧૧૭ વક્ષ-કોઠો આપ્યો છે તે સરખાવો.

(૨૯) પૃ. ૭૦ ઉપર પ્રશ્ન થયો છે કે, આ પ્રદેશ શ્રીમુખે જીતેલ છે કે યજ્ઞથીએ તેનો ખુલાસો આડીથી મેળવી લેવાય છે,

લીધો કે, આપણને ખરો માર્ગ જડી આવ્યો ને આપણે કરેલી બૂલોનો પશ્ચાત્તાપ કરવો પડ્યો. કહેવાની મતલબ એ છે કે, ન્યાં વિષમ માર્ગમાંથી રસ્તો કાઢવાનો હોય છે ત્યાં હમણે અનુમાનો કરતાં, જો આંકડાફી તવારીખ અને સાલવારીની મદદ લેવામાં આવે છે તો પછી આવા પુરાવાની સંખ્યા બલે માત્ર એક કે એ જ હોય, તોપણ તેના ઉપર આપણે નિર્ભરિતે ઉભા રહીને કામ કરી શકીએ છીએ. જ્યારે આવો અનુપમ સિદ્ધાંત આપણી પાસે પડ્યો છે ત્યારે શામાટે હાથ ધરેલ કાયદાનો-યજ્ઞશ્રીએ પોતાના જીવનમાં મેળવેલ વિજ્યનો-ઉકેલ કરવામાં તે સિદ્ધાંતનો લાભ ન ઉઠાવવો? અને સદ્ભાગ્યે આપણી પાસે તેવા સાલવારીના આંકડા મોજુદ પણ છે.

કયા પ્રકારના આંકડા ઉપયોગી નીવડવા સંભવ છે તે ચૂંટી કાઢવામાં યજ્ઞશ્રીના રાજ્યની આસપાસની ભૂમિ ઉપર, જે જે રાજકર્તાની આજુ ફેલાઈ રહી હતી તેના જીવનને લગતા આંકડા, સૌથી પ્રથમ દરજ્જે મેળવી લેવા જોઈએ કે જેને અનુસરીને, યજ્ઞશ્રીના જીવનખ્યાલોને ગોઠવી શકાય; તથા તે ખતાવો કેમ ખનવા પામ્યા હશે તેની વિચારણા ઉભી કરી તેમાંથી સાર તારવી લેવાય. આવા રાજકર્તાઓમાં ઉત્તરે, નંદ વંશીઓ અને પૂર્વમાં ચેદિવંશીઓ છે. પશ્ચિમે તો ખુદ યજ્ઞશ્રીની સરહદ જ ઘાટ અને સમુદ્ર સુધી લંબાઈ હતી એટલે તે બાબતોનો તો વિચાર જ કરવો રહેતો નથી; જ્યારે દક્ષિણ તરફની હદ અનિશ્ચિત હોવાથી, તેમજ તે ઉપરનો કાશુ ચેદિવંશી રાજ્ય ખારવેલનો હતો એમ તેના જીવનવૃત્તાંતથી જાણી ચૂક્યા છીએ. એટલે તે ચેદિવંશીનો વિચાર દક્ષિણ તેમજ પૂર્વદિશાને અંગે પણ કરવાનો હોય છે; એટલે ચારે દિશાના પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવામાં કુલ સરવાળે તો નંદવંશ અને ચેદિવંશ-કેવળ એ વંશની જ વિચારણા કરવી રહેશે. આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા બાદ હવે સંગીન ભૂમિકા ઉપર જવાને પગલી બરીયું.

યજ્ઞશ્રીનું રાજ્ય મ. સં. ૧૧૩-૧૪૪=૩૧ વર્ષ આશુ છે એટલે તે સમયે-તેના સમકાલિન તરીકે

(૧) નંદવંશીઓમાં—

નવમાનંદનું રાજ્ય; ૧૧૨-૧૫૫=૪૩ વર્ષ

(૨) અને ચેદિવંશીઓમાં

ખારવેલનું રાજ્ય; ૯૮-૧૩૪=૩૬ વર્ષ અને

વક્રગ્રીવ (ખારવેલપુત્ર)નું ૧૩૪-૧૫૫=૨૧

વર્ષ આશુ હતું.

રાજ્ય યજ્ઞશ્રીના સિક્કાઓ મધ્યપ્રાંતના બિશરવાળા આંદાજલામાંથી તેમજ દક્ષિણ હિંદમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીવાળા પ્રાંતોમાંથી મળી આવે છે. એટલે સહજ કલ્પના કરી શકાય છે કે, મધ્ય પ્રાંત, વરાહ-નીકામી રાજ્યનો આખોયે ભાગ, ઉપરાંત મુંબઈ ઈલાકાનો મહારાષ્ટ્રનો કટલોક ભાગ, તેણે પોતાની સત્તામાં આપ્યો હોવો જોઈએ. પ્રશ્ન એ છે કે, કયા ભાગ ક્યારે ને કેવા સંજોગમાં તેણે જીતી લીધો હશે.

રાજ્ય ખારવેલના હાથીગુફાના લેખની ચોથી પંક્તિથી (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૨૭૭) જાણી ચૂક્યા છીએ કે પોતાના રાજ્યકાળના બીજા વર્ષે (=મ. સં. ૯૮+૨=૧૦૦) રાજ્ય શ્રીમુખને તેણે હરાવ્યો હતો; તથા તે જ લેખની છઠી પંક્તિથી જણાય છે કે, ખારવેલે સર્વ રાષ્ટ્રીકા અને ભોજકોને પોતાના રાજ્યના ચોથા વર્ષે મ. સં. ૧૦૨ માં હરાવ્યા હતા. આ શબ્દોથી એ હકીકતની પ્રતીતિ થાય છે. એક તો રાષ્ટ્રીકા અને ભોજકો તે સમયે આંધ્રપ્રતિના તાબે નહોતા જ; તેમજ આંધ્રાજ, રાષ્ટ્રીકાજ અને ભોજકાજ ત્રણે સ્વતંત્ર પ્રજાઓ હતી. તેમાંની પાછલી એ પ્રજાના પ્રાંતોને રાજ્ય ખારવેલે મ. સં. ૧૦૨ માં જીતી લીધા હતા. આ રાષ્ટ્રીકોનો મુલક મહારાષ્ટ્રમાં અને ભોજકોનો વરાહ જિલ્લામાં (કે. હિ. ઈ. નાં પૃ. ૬૦૦માં જણાવ્યા પ્રમાણે) ગણાય છે. એટલે રાષ્ટ્રીકોને અને ભોજકોને મ. સં. ૧૦૨ બાદ, ન્યાંસુધી રાજ્ય યજ્ઞશ્રીએ જીતી લીધા નહોતા ત્યાં સુધી, તેઓ ખારવેલના કે તેના વંશજોને તાબે હતા એમ સિદ્ધ થયું. તેમાં પણ રાજ્ય ખારવેલ તો મહાપરાક્રમી રાજ્ય હતો અને તેણે તો યજ્ઞશ્રીના પિતા શ્રીમુખને હરાવીને સખ્ત ફટકો માર્યો હતો એટલે યજ્ઞશ્રીએ, બલે પોતાના પિતાને થયેલ અપમાનનો બદલો વાળવા ઇન્ટેન્ઝરી સેવી જ હોય, પરંતુ ખારવેલના જીવંતકાળ

સુધી તે પ્રત્યે દુર્લભ્ય સેવ્યું હોવું જોઈએ એમ સહજ કલ્પના કરવી રહે છે. ત્યારે તેણે આ પ્રાંતો જીતી લીધા કયારે? બીજી બાજુ આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે, રાજા યજ્ઞશ્રીને રાણી નાગનિકાના પેટે જે જ્યેષ્ઠપુત્ર જન્મ્યો હતો તે તેના મરણ સમયે આઠ વર્ષનો હતો એટલે કે તેનો જન્મ મ. સં. (૧૪૩-૮) ૧૩૫ માં થયો હતો. હવે જો રાણી નાગનિકાને લગ્ન પછી તરતમાં જ ગર્ભ રહ્યો હોય (જે વધારે સંભવિત છે. જુઓ, પૃ. ૧૪૮) તો રાજા યજ્ઞશ્રી સાથેનું તેણીનું લગ્ન વહેલામાં વહેલું મ. સં. ૧૩૩-૪ માં થયું હોવું ગણાય. તેમ આ હકીકત પણ સિદ્ધ થયેલ છે કે રાજા ખારવેલનું મરણ મ. સં. ૧૩૪ માં થયું હતું અને તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર વક્ત્રીવ આવ્યો હતો. આ રાજા વિષયવિલાસી, સ્વેચ્છાચારી અને સ્વૈરવિહારી હતો (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૩૬૭ તથા પુ. ૨. પૃ. ૧૬૮). એટલે બનવા યોગ્ય છે કે, રાજા યજ્ઞશ્રીએ ખારવેલના મરણ બાદ તરતમાં જ કે, તેના રાજ્યકાળની આખરમાં મધ્યપ્રાંત અને બિહાર જીત્યા એદિવંશની સત્તામાંથી જીતી લીધા હોય અને તે જીત્યાની એક નિશાની તરીકે તે પ્રાંત ઉપર હકુમત બોગવતા મહારથીની પુત્રી નાગનિકા સાથે લગ્ન કર્યું હોય. આ પ્રમાણે સત્યષ્ટના બની લાગે છે. તાત્પર્ય એ થયો કે રાજા યજ્ઞશ્રીએ મ. સં. ૧૩૩-૪=ઈ. સ. પૂ. ૩૯૪-૯૩ માં આ પ્રાંત જીતી લીધા હતા તથા નાગનિકા સાથેનું તેનું લગ્ન પણ તે સમયે જ થયું હતું.

રાજા વક્ત્રીવ પાસેથી એક વખત મધ્યપ્રાંત અને વરાહ જેવા પ્રદેશ જીતી લીધા પછી, દક્ષિણના નિઝામી રાજ્યવાળો ભાગ જીતી લેવામાં યજ્ઞશ્રીને બહુ ખોરાંએ નાખવા જેવું કાંઈ જ ન લાગે; કેમકે પરાજીત થયેલ હમેશાં લડવામાં દીલો પડી જાય છે અને એક વખત હતાશ થયો કે તેના હૃદય ઉપર તેની છાપ સખત આઘાત પહોંચાડે છે. એટલે એક વખત વિજેતા બનેલા યજ્ઞશ્રીએ, પરાજીત એદિપતિ પાસેથી નિઝામી રાજ્યવાળો ભાગ પણ તરતમાં જ ખૂચવી લીધો હોય. આપણે તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૯૩-૨=મ. સં. ૧૩૪-૫ નોંધીએ તો ખોટું નહિ ગણાય. બીજી રીતે

પણ બનવા યોગ્ય છે; કે યજ્ઞશ્રીએ પ્રથમ, આ નિઝામી રાજ્યવાળો ભાગ જીતી લીધો હોય અને તે બાદ વરાહ પ્રાંતવાળો ભાગ હોય. પરંતુ જો તેમ બનવા પામે તો રાજા ખારવેલની જીવંત અવસ્થામાં તેમ બન્યું હોવાનું નોંધવું પડે. જો કે તે સમયે ખારવેલના રાજ્યકાળની અસ્તદશા હતી. જેથી તેમ બનવું પણ સંભવિત છે. છતાં વધારે સંભવ ખારવેલના મરણ બાદ જ આ સર્વ બન્યું હોવાનું કલ્પવું તે યોગ્ય લાગે છે. એટલે રાજા યજ્ઞશ્રીની દક્ષિણની જીતનો સમય મ. સં. ૧૩૫=ઈ. સ. પૂ. ૩૯૨ નો ઠરાવીશું.

હવે જોઈ શક્યા છીએ કે, પોતે મ. સં. ૧૧૩ માં ગાદીએ બેઠો હતો અને પોતાના પિતાના રાજ્યનો વારસો મેળવ્યો ત્યારે બહુ નાના પ્રદેશનો રાજવી હતો. તે બાદ લગભગ ૨૦-૨૧ વર્ષ=મ. સં. ૧૩૩ થી ૫ સુધીમાં તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર બહોળા વધારી દીધો હતો અને તેટલા પ્રદેશ ઉપર નવ દશ વધુ વર્ષ રાજ્ય ચલાવી મ. સં. ૧૪૩-૪=ઈ. સ. પૂ. ૩૮૪-૩ માં તે મરણ પામ્યો હતો. એટલે જો, રાજા શ્રીમુખને આપણે આંધ્રભૂત્ય ગણાવતા હોઈએ તો, યજ્ઞશ્રીને પણ તેના રાજ્યકાળના ૩૧ વર્ષમાંના પ્રથમના ૨૦ વર્ષ આંધ્રભૂત્ય અને બાકીના દશ વર્ષ સ્વતંત્ર આંધ્ર-પતિ તરીકે લેખાવવો રહે છે.

રાજ્ય વિસ્તારનો વિષય નક્કી કરી લીધા બાદ હવે રાજનગરના સ્થાનની ચર્ચા કરીશું. તેના પિતાનું રાજનગર પૈક હતું તે સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છીએ. તેનું સ્થાન રાજ્યના એક ખૂણે દેખાય છે. કદાચ નાના રાજ્યને તે યોગ્ય અને અનુકૂળ ગણી શકાય. પરંતુ જ્યારે યજ્ઞશ્રીએ રાજ્યનો વિસ્તાર એટલો બધો વધારી દીધો છે ત્યારે રાજનગરને, તેને તે ઠેકાણે એક ખૂણામાં જ રહેવા દીધું હશે કે તે ફેરવીને રાજ્યના કોઈ મધ્યસ્થાને લાવવામાં આવ્યું હશે, તે પ્રશ્ન વિચારણીય થઈ પડે છે. રાજનગરની ચર્ચા કરતાં (જુઓ પૃ. ૬૮ થી આગળ) વરંગુળ-અમરાવતીવાળા પ્રદેશમાં, આંધ્ર સામ્રાજ્યની રાજધાની કોઈ વખત હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. તો તે સમય શું અત્યારનો જ હતો કે કેમ, તે શોધવું રહે છે. યજ્ઞશ્રીએ જીત

મેળવ્યા પછી લગભગ નવ દશ વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યું છે એટલે જીત મેળવ્યાના ઉલ્લાસમાં, રાજપાટની બંદલી કરી લેવા માટે તે પૂરતો સમય લેખી શકાય. પરંતુ તેના સમયે તે ફેરફાર બની શક્યો ન હોવો જોઈએ, તેનાં કારણ આ પ્રમાણે છે. (૧) જે વરં-ચુળાને જ રાજપાટ ઠરાવવું હોય તો તેનું સ્થાન પણ પૈંકની પેઠે એક ખૂણે જ પડી જતું કહેવાય. ઉલટું પૈંકમગરે કિલ્લાથી તેમજ પર્વતની હારમાળાથી સુરક્ષિત હોઈને, વરંચુળ કરતાં વધારે નિર્ભય અને યોગ્ય લેખાય (૨) જે અમરાવતીને રાજપાટ ઠરાવાય તો, તેનું સ્થાન વર્તમાનકાળના બેઝવાડા શહેર નજીક હોઈને, ત્યાં સુધીનો મુલક તેણે કબજે મેળવ્યો ગણ્યો પડે; બ્યારે તેની જીતનો પ્રદેશ [કૃષ્ણા નદીના થોડાંકે જાગે સુધીજ (પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૨૦) તેણે જીત મેળવી છે એટલું જણાયું છે] ત્યાંસુધી લખાયો હોય એવા પૂરાવા મળતા નથી. (૩) પરંતુ આ બેઝવાડાવાળો-ધનકટક-બેઝાકટકનો મુલક યજ્ઞશ્રીના પુત્ર વદસતશ્રી મલિક શાતકરણીએ જીતી લીધો હતો (પુ. ૨, સિક્કા નં ૬૭-૬૮) એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ઉપરોક્ત પ્રકારની સ્થિતિમાં રાજ યજ્ઞશ્રીએ પોતાના રાજનગરનું સ્થાન ફેરવ્યું નહિ હોય એમ સ્વીકારવું રહે છે.

વદસતશ્રી શાતકરણી

પુરાણકારોએ રાજવળીમાં (જુઓ પુ. ૨૬) પ્રથમ કૃષ્ણને અને પછી વદસતશ્રીને મૂક્યો છે. કદાચ એવી જાવના હોય કે, વદસતશ્રીનું રાજ્ય બહુધા તો કૃષ્ણ પછી જ ખીલી ઉઠ્યું છે માટે તે અનુક્રમ ધારણ કરવો; બ્યારે ખરી રીતે યજ્ઞશ્રીના મરણ પછી તરત તેની વિધવાએ પોતાના સગીર બાળક વદસતશ્રીના નામે દુવાઇ ફેરવીને રાજલગામ પોતાના હાથમાં લીધી છે, ને થોડો સમય તે પ્રમાણે ચાલ્યા પછી રાજ કૃષ્ણ ગાદી ઉપર આવ્યો છે-તેણે પણ દશેક વર્ષ સુધી રાજ કર્યું છે અને તે બાદ વળી ફરીને વદસતશ્રીના રાજ્યનો આરંભ થયો છે. આ પ્રમાણે ભલે પ્રથમ માત્ર થોડોજ વખત વદસતશ્રીનું રાજ્ય ચાલ્યું છે પરંતુ તેટલા સમયમાં પણ જે જે બનાવો બનવા પામ્યા છે અને

જેને લીધે તેને ગાદી ઉપરથી અમુક સમય માટે ખસી જવું પડ્યું છે, તે તે પ્રસંગો રાજકારણની દૃષ્ટિએ અતિ ઉપયોગી હોવાથી તરછોડી શકાય તેમ નથી. એટલે ખરા ઇતિહાસ સમજવા માટે તેનું જ્ઞાન પણ જરૂરી છે. તેમજ સમયની સળંગતા જળવવા માટે પણ, તેનું નામ વધારવાને મૂકવું જ જોઈએ. વળી વદસતશ્રીનો રાજ્યનો આરંભ થઈ ગયો ત્યારે ભવિષ્યના આગારમાં શું ભરેલું છે તે કામનાથી જાણી શકાય તેમ ન ગણાય; ઉપરાંત એક વખત રાજ્યારંભ થઈ ગયો એટલે તેના નામની આણુ તો ચાલુ થઈ ગઈ, પછી ભલે તે ટૂંક મુદતની હોય કે લાંબી, પરંતુ તેનું નામ તો રાજ તરીકે ચાલુ થઈ ગયું જ ગણાય. આવા વિધિવિધ મુદ્દાથી આપણે વદસતશ્રીનું નામ ઉપર મૂકવું પડ્યું છે. છતાં આંકની ગણતરીએ મુંઝવાડો ઉભો ન થાય તે માટે વદસતશ્રીનો સત્તાકાળ એ વખત થયો હોવા છતાં, તે એકજ વ્યક્તિ હોવાથી, સંખ્યાની ગણતરીએ તેને એક જ લેખી ગૂંચવાડો અટકાવવા પ્રથમના વદસતશ્રીને નંબર વિનાનો રાખી, કૃષ્ણનો નંબર ત્રીજો અને બીજી વખતના વદસતશ્રીનો નંબર ચોથો લેખીશું.

સંશોધિત કરેલી સમયાવળી પ્રમાણે (જુઓ પુ. ૩૯) યજ્ઞશ્રી પછી વદસતશ્રીનું રાજ્ય કેવળ ૧૦ માસ જેટલા ટૂંક સમય સુધી ચાલી, મ. સં. ૧૪૬માં ખતમ થયું બતાવ્યું છે. તે બાદ, તેના તરફથી રાજ્ય ચલાવતી તેની વિધવામાતા રાણી નાગનિકાએ જ કોતરારવેલ લેખ (જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૧ અને ૨) ઉપરથી સમજાય છે કે, તેણી પાસેથી રાજલગામ તેના કાકાજ સસરાં કૃષ્ણે ખૂંચવી લીધી હતી. પણ ક્યા સંજોગોમાં તેમ બનવા પામ્યું હતું તે જણાવાયું નથી, એટલે તે શોધી કાઢવું રહે છે. તે માટે પાછા આપણે પુ. ૧૫૦ ઉપર ટાકેલ આંકડાની મદદ લેવી પડશે.

યજ્ઞશ્રી મ. સં. ૧૪૪માં મરણ પામ્યો તે વખતે મગધની ગાદી ઉપર નવમો નંદ હતો અને લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તે પ્રમાણે સ્થિતિ ટકી રહી છે. તેમજ કલિંગ ઉપર વક્રત્રીવતું રાજ્ય સ્થાપિત થયું હતું અને તેનું રાજ્યપદ પણ લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી જ ચાલ્યું

છે. સાર એ નીકળે છે કે મ. સં. ૧૪૪ અને તે પછી ૧૧ વર્ષે એટલે મ. સં. ૧૫૫ના આંક સાથે ઉપરના બંને બનાવો કાંઈક ને કાંઈક રીતે સંકળાયેલા દેખાય છે. આપણને ઇતિહાસ શીખવે છે કે, મ. સં. ૧૫૫માં (જુઓ પુ. ૨ માં મૌર્યવંશની હકીકત) ચંદ્રગુપ્ત નામે એક વ્યક્તિએ, મહાનંદને હરાવીને મગધની ગાદી હસ્તગત કરી હતી અને તે કાર્યમાં કલિંગપતિ વક્ર-ગ્રીવની મદદ લીધી હતી. પરંતુ પાછળથી મદદ મેળવ્યાની શરતોનું પાલન કરતી વેળા એવા બનાવો બનવા પામ્યા હતા, કે કલિંગના દેશઉપર પણ તેજ મૌર્યવંશી ચંદ્ર-ગુપ્તના આધિપત્યની અસર પહોંચવા પામી હતી. એટલે એમ ૨૫૪ થયું કે મ. સં. ૧૫૫ના બનાવમાં ચંદ્રગુપ્ત નામની વ્યક્તિએ જ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. હવે શોધવું રહે છે કે, આ ચંદ્રગુપ્ત કયાંથી ઉદ્ભવ્યો અને તે મ. સં. ૧૫૫માં, એટલે બધો કેમ પ્રકાશમાં આવ્યો કે તેણે મગધ અને કલિંગ જેવા મોટાં એ સામ્રાજ્યોને ધણધણાવી મૂક્યા—બંનેને પોતાની સત્તામાં લઈ લીધા. આ બધું શી રીતે બનવા પામ્યું હતું તેની તવારીખમાં જો ઉતરી શકાય તો, કદાચ તે સમયના ત્રણ સત્તાધીશ રાજકર્તાઓમાંના ઉક્ત બેને વળીને, બાકી રહેતા ત્રીજા એવા આધિપતિને લગતી હકીકત તારવી શકાય; અને પરિણામે ઐતિહાસિક સામગ્રીની ત્રુટીઓ દેખાય છે તે સંધાઈ જવા પશુ પામે.

ચંદ્રગુપ્તને જન્મ મ. સં. ૧૩૦=ઈ. સ. પૂ. ૩૬૭ માં થયાનું (પુ. ૨, પૃ. ૧૫૪) તેમજ તેણે મૌર્યવંશની સ્થાપના મ. સં. ૧૪૬=ઈ. સ. પૂર્વે ૩૮૧-૨ માં કર્યાનું—એટલે પોતે રાજપદે આવ્યાનું—(પુ. ૨, પૃ. ૧૪૬) અને મગધસમ્રાટ મ. સં. ૧૫૫ = ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨ માં બન્યાનું (પુ. ૨, પૃ. ૧૪૬) સાબિત કરવામાં આવ્યું છે. એટલે તેના જીવનના આ ત્રણ સમય સાથે રાજા યજ્ઞશ્રીના મરણ પામ્યાની મ. સં. ૧૪૪ની સાલ તથા વદસતશ્રીને મ. સં. ૧૪૬ માં ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો હતો (પૃ. ૩૩ તથા પૃ. ૧૫૨) તે બે બનાવો સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે કેમ તે તપાસવું પડશે. વળી પુ. ૨ માં સિદ્ધા પ્રકરણે નં. ૫૬, ૫૭, ૬૭, ૬૮ની હકીકત તથા આગળ આપેલું વર્ણન તપાસીશું તો જણાય છે કે, રાજા યજ્ઞશ્રીએ થોડીક મુદત માટે, તેમજ વદવતશ્રીએ લાંબી મુદત માટે,

નંદવંશી અને મૌર્યવંશી રાજાઓનું ખંડિયાપણું સ્વી-કાર્યું છે. આમથે વદસતશ્રીનું લાંબા વખત માટે મૌર્યવંશીનું ખંડિયાપણું તો ક્યારે સંભવે કે, પોતે જ લાંબા વખત માટે ગાદી ઉપર રહ્યા હોય; પરંતુ અત્યારે તો માત્ર ૧૧-૧ વર્ષ સુધી રહેલ તેના અધિકાર વિશેની જ વિચારણા ચાલી રહી છે. એટલે તેને છોડી દઈને, કેવળ રાજા યજ્ઞશ્રીએ જ થોડીક મુદત માટે ખંડિયાપણું—કૃત્યપણું સ્વીકાર્યું છે તેનો જ વિચાર કરવો રહ્યો. આ પ્રમાણે આ પારિત્રાકમાં જણાવેલા જે કાંઈ મુદ્દા તપાસીશું તો એ જ સાર નીકળશે કે, મ. સં. ૧૪૪ થી ૧૪૬ સુધીમાંના ટૂંક સમયમાં ચંદ્રગુપ્તનામની વ્યક્તિએ હિંદી ઇતિહાસમાં જે રસ લીધો છે, તેના ઉપર જ વદસતશ્રીને ગાદીએથી ઉઠી જવાના પ્રસંગને મુખ્યતઃ સંબંધ હોવો જોઈએ. પુ. ૨, પૃ. ૧૬૯ ઉપર જણાવાયું છે કે, ચંદ્રગુપ્તે મ. સં. ૧૪૫ માં કે તે અરસામાં (પોતાની સોળ વર્ષની ઉંમરે—ચાણક્યની મદદથી) અંગ અને વંશ દેશની વચ્ચેના પ્રદેશમાં, કે જ્યાં હાલનું રેવારાજ્ય અને છત્તીસગઢ તાલુકાવાળો ભાગ છે (પુ. ૨, પૃ. ૨૪ની સામેની આકૃતિ નં ૫) ત્યાં રાજનંદના મૂલકને લૂંટીને—લાંગીને પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. એટલે એમ સાબિત થયું કે, આ ભાગ ઉપર પ્રથમ (ચંદ્રગુપ્તે તે ભાગ બચાવી પાડ્યો તે અગાઉ) નંદરાજની સત્તા હતી, જ્યારે ઉપરમાં આપણે કહી ગયા છીએ કે તે ભાગ ઉપર એક વેળાએ તો મહારથીની સત્તા હતી જેને યજ્ઞશ્રીએ હરાવીને તેની પુત્રી નાગનિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ મહારથીઓ જોકે પોતાને અંગકુળવર્ધન લેખાવે છે, પરંતુ અંગદેશના આ ભાગ ઉપર, યજ્ઞશ્રીએ મહારથીને હરાવ્યો તે સમયે રાજા ખારેલનું અને તે પૂર્વે નંદવંશનું—મગધનું આધિપતિપણું જ હતું, કે જે આધિપત્ય નંદિવર્ધનના સમયે વધારે મજબૂત બન્યું હતું. એટલે વાસ્તવિક રીતે તો, તે મહારથીઓ મગધના જ સૂબાઓ હતા. પરંતુ મહાપદ્મ ઉર્ફે નંદ બીજાનું મૃત્યુ મ. સં. ૧૦૦ = ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ માં થતાં, જે રાજદ્વારો પરિવર્તન મગધને અંગે થયું હતું તેને લીધે, તે સમયથી માંડી અત્યારે મ. સં. ૧૪૪ સુધીના ૪૦-૪૫ના વર્ષના ગાળામાં, આ વિભાગ ઉપર વારંવાર માલિકીની ફેર-

બહલી થવા પામી હતી. હવે ત્યાંનો-મગધનો મામલો ૩૦ (સગ્ન મહાનંદનું રાજ્ય ચાલતું હતું અને તેને આદિએ બેઠા ૩૦-૩૨ વર્ષ થઈ ગયા હતાં ૩૧ તેથી) બધારે મજબૂત અને સંગીન ૩૨ બની ગયો હતો. એટલે મળેલી તકનો લાભ લેવા તેણે કમર કસી હોય તો કાંઈ અસંભવિત નહોતું જ. તેથી બનવા યોગ્ય છે કે રાજા મહાનંદ, પોતાની સત્તામાંથી ખસી ગયેલા અને ખોટા અનુક્રમે ખારવેલ તથા આંધ્રપતિને તાબે ગયેલ આ સર્વ મૂલક, યજ્ઞશ્રીના ઉત્તરકાળે તેના પંજામાંથી પુનઃ મેળવી લીધા હોય, કે જેનું સૂચન આપણને પુ. ૨, સિક્કા નં. ૫૬ના વર્ણનમાંથી મળી રહે છે. કહેવાની મતલબ એ થઈ કે રાજા યજ્ઞશ્રી પોતે, જીવનના અંતે મહાનંદનો ખંડિયો બન્યો હોવા સંભવ છે અને તેમ બને તો, વદસત્ત્રી પણ તે જ દશામાં ગાદિએ આવ્યો ગણાય. આ પ્રમાણે એક વસ્તુસ્થિતિ થઈ. બીજા બાબુ આપણે બધીએ છીએ કે (પુ. ૧૩૭) મહાનંદ, શ્રીકૃષ્ણ અને કૃષ્ણ-આ ત્રણે મહાપદ્મ ઉર્ફે નંદ બીજાના પુત્રો હોઈને (હાલે કિલ્લિજા માતાના ઉદરે જન્મ્યા

હતા) બાઈઓ થતા હતા; જ્યારે વર્તમાન આંધ્રપતિ બનેલ વદસત્ત્રી તો, બાજિળ (શ્રીકૃષ્ણ તે બાઈ બને તેનો પુત્ર યજ્ઞશ્રી એટલે બાજિળ)નો પથ્થુ પુત્ર થતો હતો. એટલે મહાનંદને બાઈ તરફ વિશેષ પક્ષપાત રહે તે દેખીતું છે. ઉપરાંત વદસત્ત્રી સગીર વયનો હોવાથી તેની વિધવામાતા રાજ્ય ચલાવતી હતી. અને તેણીની ઉંમર પણ બહુબહુ તો પચીસ વર્ષની આસપાસ હતી એટલે તેણીને રાજપટુ કહી ન શકાય. આ સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવી, કૃષ્ણે પોતાના બાઈએવા મગધપતિ મહાનંદની પાસે આખા કેસની રજુઆત કરીને (ઉપરાંત રાજા કૃષ્ણની તરફેણની એક વસ્તુ પણ છે-જે તેના વૃત્તાંતે જણાવવામાં આવી છે) પોતાની તરફેણમાં ચૂકાદો મેળવી લીધો હોય તે કાંઈ અસંભવિત નથી; અને રાણી-નાગનિકાએ સમય જોળખી, પોતાને કાંઈ બળવાનની સહાય નથી એમ માની, મુંઝેમોઢે બધું સહન કરી લીધું પણ હોય. આ પ્રમાણે જે પરિસ્થિતિ અમને સૂચી તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. વળી સર્વ બનાવોનો વિહંગદાષ્ટ્યએ ખ્યાલ આવી શકે માટે તે પ્રત્યેકના સમયની નોંધ દૂકમાં આપીએ:—

મ. સં. ઇ. સ. પૂ.
૧૦૦ સુધી ૪૨૭ સુધી
૧૦૨ ૪૨૫

જે પ્રદેશ ઉપર ચંદ્રગુપ્તે પોતાની ગાદી પ્રથમ જમાવી હતી તે નંદ બીજા ઉર્ફે મહાપદ્મને તાબે હતો.

૧૩૪-૫ ૩૬૩-૨

આ પ્રદેશ રાજા ખારવેલે જીતી લીધો. આ સમયે મગધઉપર નંદ ત્રીજાથી આઠમાના અંત (મ. સં. ૧૦૦ થી ૧૧૨) સુધી રાજકીય વા-વંટાળ જામી પડ્યો હતો.

૧૪૨-૩ ૩૮૫-૪

આ પ્રદેશ કલિંગની સત્તામાંથી, યજ્ઞશ્રીએ આંધ્રરાજ્યમાં મેળવી લીધો. યજ્ઞશ્રી સ્વતંત્ર બન્યો.

૧૪૩-૪ ૩૮૪-૩

પાછો આ પ્રદેશ નંદ નવમાએ ઉર્ફે મહાનંદે યજ્ઞશ્રી પાસેથી જીતી લીધો. યજ્ઞશ્રી જૂલ્ય બન્યો ગણાય.

૧૪૪-૫ ૩૮૩-૨

યજ્ઞશ્રીનું મરણ થતાં, તેનો પુત્ર વદસત્ત્રી નંદવંશના જૂલ્ય તરીકે આંધ્રપતિ બન્યો.

વદસત્ત્રીની વિરુદ્ધ ચુકાદો મેળવી, યજ્ઞશ્રીના કાકા કૃષ્ણે આંધ્રસામ્રાજ્યની ગાદી બચાવી પાડી.

(૩૦) મ. સં. ૧૦૦થી માંડીને મગધમાં કેવી અંધાધુંધી પ્રવર્તી રહી હતી તે માટે પુ. ૧માં નંદવંશનો વૃત્તાંત જુઓ.

(૩૧) મહાનંદ-નંદ નવમો મ. સં. ૧૧૨માં ગાદીએ બેઠો છે અને આયારે વર્ણવવાતો પ્રસંગ ૧૪૪માં બન્યો છે તેથી ૩૨ વર્ષ લેખાળમાં છે.

(૩૨) પોતે કેવા સંજોગમાં ગાદીએ બેઠો હતો તથા

પોતાના સરદારોએ તેના હુકમની કેવી અવગણના કરવા માંડી હતી (પુ. ૧માં તેનું વૃત્તાંત જુઓ) તથા પોતાને નક્કરથી પૂરવી કરવા (ઉપરમાં પુ. ૫૬) કેવા ઉપાય લેવા પડ્યા હતા, તે સર્વ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં તેની ડામડોળ સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી જશે. એટલે આ સ્થિતિ મટી જતાં તે સંગીન બન્યો હોવાનું જ માનવું રહે.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર:—(૩) શ્રીકૃષ્ણ પહેલો; વાસિષ્ઠપુત્ર—પોતાનો હક્ક ન હોવા છતાં, જે સંયોગોમાં તેણે શાદી બથાવી પાડી છે તેમાં નિમિત્તભૂત બનેલ અવસરોની આપેલ સમીક્ષા—આ નામના બે રાજાઓ થયા છે તે તત્વની, સિક્કા આધારે થયેલ શોધનો આપેલ હેવાલ—આણે બોદે તે ખરે તે કુદરતી ન્યાયે તેના જીવનના અંતે ઉભો થયેલ પ્રસંગ—

(૪) વાસિષ્ઠપુત્ર વદ્સતશ્રી; મલ્લિકશ્રી શાતકરણિ—તેના નામ સાથે મલ્લિકશ્રી શંખદ શામાટે જોડાયો છે તેની આપેલ સમજ તેમજ વિલિખય શબ્દના અર્થની આપેલ માહિતી—તેની ઉંમર તથા તેના પરિવાર વિશે કરેલી ચર્ચા—તેના રાજ્યની આરંભાંચ ત્રિશિષ્ટતાઓનો આપેલ ઉડતો પરિચય—તેના રાજ્યવિસ્તાર કેવા કેવા પ્રસંગે અને કેવી કેવી રીતે વધવા પામ્યો હતો તેનું વિસ્તારપૂર્વક આપેલું વર્ણન—તેની માતા રાણી નાગનિકાએ કેાતરાવેલ નાનાઘાટના શિલાલેખનો નિશ્ચિત કરી આપેલ સમય—

(૫) પૂર્ણોત્સંગ ઉર્ફે માઠરીપુત્ર શિવલકુરસ—તેનાં નામ અને બિરુદ ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—તે સમયે આખા ભારતમાં શું સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી તેના ખ્યાલ સહિત તેના રાજ્યની વૃદ્ધિનો આપેલ ઇતેખાળ—એક મશહુર પરદેશી એલચીના શબ્દ આધારે તેના સૈન્યબળની લીધેલ તપાસ, તથા પૂર્વપર તેમાં શું શું ફેરફારો થવા પામ્યા છે તેનો આપેલ કાંઈક ખ્યાલ—યુધ્ધમિત્ર તે શ્રીમુખનો સમકાલીન નથી તથા ચંદ્રગુપ્ત તે સેંકેકોટસ નથી; આ બંને હકીકતનો વધુ આપેલ અઢેક દષ્ટાંત—રાજપાટનાં સ્થાન તેમજ પેઠ અને અમરાવતીનગરી વિશેની લીધેલ તપાસ અને છેવટે નિશ્ચિત કરી આપેલ બંને સ્થળની બહોળલાલીનો સમય—

શતવહનવંશ (ચાલુ)

(૩) શ્રીકૃષ્ણ પહેલો; વાસિષ્ઠપુત્ર

પુરાણકારોના કહેવા પ્રમાણે (પૃ. ૨૬ની નામાવલી) રાજા શ્રીમુખ પછી તેનો બાઈ કૃષ્ણ ગાદીએ આવ્યો

હતો પરંતુ પૂર્વના પ્રકરણોમાં તેની ઓળખ સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે હવે અને ઉમર નક્કી થઈ ગયું છે કે, શ્રીમુખ પછી તો તેનો પુત્ર યજ્ઞશ્રી આવ્યો

હતો અને તે બાદ તેનો સગીર પુત્ર વદસતશ્રી બેઠો હતો. આ વદસતશ્રી બાળક હોવાથી તેની મા, રાણી નાગનિકાએ રાજલગામ હાથમાં લીધી હતી. પરંતુ કેવા સંયોગોમાં તેને ઉઠી જવું પડ્યું હતું તે સર્વ વિગત, ઉપરમાં લખી ગયા છીએ એટલે અત્ર પાછી ઉતારવી જરૂરની નથી. માત્ર જે હકીકત નથી જણાવાઈ તેનો જ ઉલ્લેખ કરીશું.

રાજકારણમાં ઈન્સાફ, આંખશરમ કે, સગાના સંબંધ કરતાં સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ વિશેષ કામ લેવામાં આવે છે તે ઉઘાડી વાત છે; અને તેથી જ રાજા મહાનંદ મગધપતિએ કૃષ્ણનો પક્ષ લઈ ખરા હક્કદાર વદસતશ્રીના હક ઉપર તરાપ પાડી હતી, તેનો જો કે કાંઈક ચિતાર અપાઈ ગયો છે. પરંતુ વિશેષ રપષ્ટી-કરણની અપેક્ષા રહે છે. નંદ નવમાના બાળકપુત્રો તરફથી અપમાનિત થતાં, નંદકુળનો નાશ પોતે ન કરે ત્યાંસુધી મગધની ભૂમિનો ત્યાગ કર્યાનું તથા શિખા છૂટી રાખી ફરવાનું પં. ચાણક્યે પણ લીધાની હકીકત, તેનું જીવન-વૃત્તાંત લખતાં પુ. ૧ માં જણાવી ગયા છીએ. તે વાતને લગભગ પંદરેક વર્ષનાં વહાણાં વહી ગયાં હતાં. એટલે કે જે મયુરપોષકની બાળાના ગર્ભનું તેણે રક્ષણ કર્યું હતું તે પુત્રરૂપે જે જન્મ્યો હતો તે ચંદ્રગુપ્ત અત્યારે (તેનો જન્મ મ. સં. ૧૩૦ માં હોવાથી જુઓ પુ. ૨-૫. ૧૫૪ અત્યારે) મ. સં. ૧૪૪માં પંદર વર્ષનો થયો હતો. પં. ચાણક્યને તો આ વાતની ચટપટી લાગી હોવાથી વિસ્મરણ થાય તેવું જ નહોતું. તેથી તેણે મયુરપોષકની બાળાના માતૃપિતા પાસે આવી, પોતાને આપેલ વચન પ્રમાણે તે પુત્ર સોંપી દેવાની માંગણી કરી. પછી તેને સાથે રાખી મગધભૂમિની સરહદ,

જ્યાં આંધ્રપતિના અને કલિંગપતિના મુલકની અડોઅડ આવી રહી હતી ત્યાં તેણે લૂંટફાટ કરી, થોડીધણી જમીન કબજે કરી, પોતાને અને ચંદ્રગુપ્તને રહેવા માટે સ્થાન ઉત્પન્ન કર્યું. આ સમયે પેલી વૃદ્ધા અને ખીર ખાતા તેના બાળકવાળો બનાવ (પુ. ૨, ૫. ૧૬૬) બનવાથી પં. ચાણક્યને પોતાની જૂલ સમજાઈ. એટલે બચસ્થા-પૂર્વક હલ્લા કરવા માંડ્યા. ધીમે ધીમે તે વાત મગધપતિ મહાનંદને કાને પડી એટલે તેણે પોતાના વૈરીનો ઉદય થઈ ગયો છે તથા પં. ચાણક્ય પોતાનું ધાર્યું કરશે તો શું પરિણામ આવી શકશે, તેનો અંદાજ કાઢી લીધો. જોકે કલિંગપતિના રાજ્યની હદ પણ ત્યાં આવેલ હતી, છતાં તેના પેટનું પાણી હાલે તેવું નહોતું, કેમકે પ્રથમ તો તે ભોગવિલાસી હોવાથી બહુ કાળજીવંત પણ નહોતો, તેમ પં. ચાણક્યને કાંઈ તેની સાથે વેરઝેર જેવું નહોતું કે તેની પ્રજાને રંજડે. ઉલટું તે મહાચતુર અને રાજકીયક્ષેત્રે કેમ કામ લેવું તેમાં પટુ હોવાથી, તેને કોઈપણ થવાનું કારણ આપવામાં જાણી જોઈને દૂરને દૂર રહેવાનું પસંદ કરતો હતો. કલિંગપતિની પ્રજા, પં. ચાણક્યની અને પેલા વાટપાડુ કુમાર ચંદ્રગુપ્તના રંજડથી મુક્ત છે અને તેમ કરવામાં કાંઈક ઉઠી બાજુ રમાતી હોવી જોઈએ, તે સમાચાર પણ મહાનંદને પહોંચી ગયા હતા. એટલે પેલી રંજડવાળી સરહદના ત્રખેટાએ જોડાતાં ત્રણ રાજ્યોમાંથી બાકી રહેલા આંધ્રપતિને, જે કાંઈક યુક્તિથી પોતાના પક્ષમાં જોડી શકાય તો મન ફાવતો હાવ રમી શકાય એમ રાજકીય શૈતન્ય રમવામાં પાવરવા અનેલા મહાનંદે નિહાળી લીધું. આ વખતે મ. સં. ૧૪૫ની સાલ અને આંધ્રપતિતરીકે પેલા બાળક વદસતશ્રીની ધોપણા ચાલી રહી હતી. તેમાં બાળક તરફથી સહાયની આશા તો શું રાખી શકાય પરંતુ તેની રીજંટ તરીકે કામ ચલાવતી વિષવા માતા રાણી નાગનિકાની ઉમર પણ બહુબહુ તો ૨૫-૨૭ વર્ષની, જેને ગદ્દાપચીસીનો સમય કહેવાય તેમાંથી પસાર થતી હતી. વળી તેણીને રાજકારણનો બિલકુલ પરિચય નહોતો. જેથી તેણીના તરફથી પણ જોઈએ ત્યારે અને જોઈએ તેટલી સંતોષકારક ક્રમકે મળી રહે

કે કેમ તે વિશે અનિશ્ચિતતા માલમ પડતી હતી. એટલે સઘળા પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને તેણે, પોતાના ઓરમાન બાપ શ્રીકૃષ્ણ જે અત્યારે જીવંત હતો, તેમજ બચપણમાં મગધના દરબારનો અને પાછળથી વડોલખંધુ રાજા શ્રીસુખના અને ભત્રીજા યજ્ઞશ્રીના હાથ તળે આંધ્રદરબારનો અનુભવ લઈ જે અત્યારે મોટી ઉંમરે પહેાંચી ગયો હતો, તેના તરફ તેની મદદ મેળવવા મીટ માંડી. કુમાર કૃષ્ણ (હલે વૃદ્ધ થવા આવ્યો હતો પણ ગાદીપતિ ન હોવાથી રાજકુટુંબના માણસને કુમાર કહીને જ સંબોધાય છે)ને તો એક બાળુ ઓરમાન બાપ ને બીજા બાળુ ભત્રીજાનો પુત્ર, એમ બન્ને બાળુ સગાં હોવાથી, પ્રથમ તો તટસ્થ રહેવાની ઇચ્છા થઈ આવે તે દેખીતું છે; પરંતુ જ્યાં સ્વાર્થની ગણના આવીને ઉભી રહે ત્યાં તો બાપની તરફ જિભા રહેવાનું મન થાય જ, કેમકે તેમ કરતાં પોતે એક બાળુ એક ઉગતા મહાસામ્રાજ્યનો સ્વામી બને છે તથા બીજા બાળુ, બીજા મહાસામ્રાજ્યના રાજકર્તાની મૈત્રી અને પ્રીતિ સંપાદન કરી શકે છે. એક કાંકરે બે પક્ષી મારવાનો—એક દાવે બે સોગડી મારવાનો—અવસર મળતો હોવાથી, ઝેરખં-સાક થતો હોવા છતાં, બાપના પક્ષે અંતે જોડાવા કબૂલ થયો. આમે વદ્ધસતશ્રી અને રાણી નાગનિકા મહાનંદના ખંડિયા જેવા તો હતા જ, તેમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ જ્યારે બધી સમજણથી ત્યારે પોતે સર્વ રીતે અસહાય છે એમ તેણીને લાગ્યું. તેણીએ પોતે જ આંધ્રપતિની ગાદી ખાલી કરી કૃષ્ણનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. એટલે કેવા સંજોગોમાં કુમારકૃષ્ણ આંધ્રપતિ બન્યો હતો તથા પેલો નાના-બાટનો શિલાલેખ રાણી નાગનિકાના હાથે જ્યારે લખાયો ત્યારે તેમાં પોતાના હૃદયની હાયવરાળ ઠાલવીને, પોતાના કાકાસસરા માટે ઘૃણાજનક શબ્દો કેમ વાપરવા પડ્યા હતા મત્યાદિ હકીકત, કેટલે અંશે બ્યાજબી છે તે સર્વે બાબતોના વાચકને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી જશે. આ પ્રમાણે રાજા કૃષ્ણના સ્વભાવની ઓળખ થઈ. હવે બીજી રીતની ઓળખ આપીએ.

પુ. ૨, પૃ. ૧૧૨ ઉપર સિક્કો નં. ૬૩, કોઈક શ્રીકૃષ્ણ સાતકરણિનો છે. તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન ચંદાણદેલો

છે. એટલે સ્વભાવિકરીતે જ એ અનુમાન કરી શકાય કે તે રાજા, અત્યારે જેનું વર્ણન કરી રહ્યા છીએ તે જ, શ્રીકૃષ્ણ હોવો જોઈએ. પરંતુ તે સિક્કામાં અપાયેલા અન્ય વર્ણનનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તરત તે અનુમાનથી આધા ખસી જવું પડે છે. તેમાં હાથી છે અને તે પણ સવળા બાળુએ જ છે, એટલે તરત જ આપણી નજર સમક્ષ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન તરવરતો દેખાય છે, જેનો સમય તો આ શ્રીકૃષ્ણના સમય કરતાં હજી ઘણો પાછળ છે. તેમ સિક્કામાં ચિત્ર કાતરવાની પદ્ધતિ તરફ નજર જેઝીએ છીએ તો તેને સ્વતંત્ર રાજા ન લેખતાં પ્રિયદર્શિનને તાળેનો લેખવો પડે છે. આ પ્રમાણેની બે સ્થિતિનો વિચાર કરતાં આપણું ધ્યાન સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કાતરાવેલ ધોલી-જગૌડામાં વર્ણવેલી પેલી પરિસ્થિતિ તરફ તરતમાં જાય છે. તેમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે તેણે આંધ્રપતિને હરાવી, અંતરનો તે સગો થતો હોવાથી બે વખત જતો કર્યો હતો. એટલે કદપના થઈ કે શું તે લેખમાં વર્ણવેલ આંધ્રપતિ તે આ જ વ્યક્તિ હશે કે ? પરંતુ પૃ. ૩૮ માંની નામાવળી તપાસતાં તરત તે ભેદ કાઢી નાંખવો પડ્યો. પ્રિયદર્શિનનો સમકાલિન શ્રીકૃષ્ણ તો ગૌતમીપુત્ર છે, જ્યારે અત્ર જેનું વર્ણન ચાલે છે તે કૃષ્ણ તો વાસિષ્ઠ-પુત્ર છે. મતલબકે કૃષ્ણનામના બન્ને રાજવીઓ બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓ ઠરી; જેથી આ વાસિષ્ઠપુત્રકૃષ્ણ, સમયની ગણતરીએ પ્રથમ થયેલ હોવાથી તેને શ્રીકૃષ્ણ પહેલો અને પ્રિયદર્શિનના સમકાલિનપણે થયેલ શ્રીકૃષ્ણને બીજા કૃષ્ણ તરીકે ઓળખાવવો રહે છે.

રાજા શ્રીકૃષ્ણ પહેલો આશરે મ. સં. ૭૩માં જન્મ્યો હોવાનું (પૃ. ૧૩૯) જણાવાયું છે. તેમજ મ. સં. ૧૪૫માં ગાદીએ આવ્યાનું, અને મ. સં. ૧૫૫માં મરણ પામ્યાનું (પૃ. ૩૯) સાબિત થાય છે એટલે તે હિસાબે લગભગ ૭૨ વર્ષની ઉંમરે રાજા બન્યાનું અને ૮૨ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યાનું ગણવું પડશે. તેની રાણી કે પુત્રપરિવાર વિશે કોઈ જાતની માહિતી મળતી નથી એટલે તે વિશે મૌન જ સેવવું પડે છે.

મગધપતિ મહાનંદના પક્ષમાં રાજા શ્રીકૃષ્ણ બળી ગયાનું ઉપરના પારિત્રિકે જોઈ ગયા છીએ. બળતા

બળી તો જવાયું અને પોતે મહાસુખી થશે એમ ધારેલું. પરંતુ તે આનંદ કે સુખ અન્ય વૃત્તાંત તેના નસીબમાં બહુ ચીરકાળી થવાને સરખાયલાં નહોતાં. કુદરતને અન્યાય તરફ હમેશાં ડકડી નજર હોય છે તેથી તે જોમને તેમ ચલાવી લેતી નથી. આથી પ્રથમ તો રાજા કૃષ્ણના પક્ષમાંથી રાણી નાગરિકાના પિતૃપક્ષનો-મહારથીએ વાળાનો-મૂળગાદી તરફ અણગમો વધતો ગયો અને બીજા બાળુ, ચંદ્રગુપ્ત જે એક રીતે મહાનંદનો પ્રતિપક્ષી હતો તે હવેથી રાજા કૃષ્ણનો પણ પ્રતિપક્ષી થયા. અલબત્ત, મહાનંદ એક મોટો સમ્રાટ હતો અને ચંદ્રગુપ્ત બહુ જ નાના પ્રદેશનો માલિક હતો. પરંતુ જુલનું જોષનું નથી કે મહાનંદ જોકે કૃષ્ણની પેઠે એકદમ વૃદ્ધાવસ્થામાં નહોતો પ્રવેશ્યો, માત્ર દશેકવર્ષે જ તેનાથી નાનો હતો છતાં, જ્યારથી મગધનું સૂકાન તેણે હાથ લીધું ત્યારથી ઘણા ખરે સમય રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત કરવામાં યુગ્માયલો રહ્યા કરતો હતો. પ્રથમ તો ધર આગળના રાજકર્મચારી ગણાતા ક્ષત્રિયોને હંડિત કરી તેને આખા મગધને લગભગ નક્ષત્રિય કરી મૂક્યો પડ્યો હતો અને તે પાદ પશ્ચિમના સઘળા મુલકને શાંત કરી, દૂર પંજાબમાંથી આણેલી વિદ્વાનોની પેલી ત્રિપુટીના મત્સરને લીધે માનસિક ઉકળાટ પણ વહોરી લેવો પડ્યો હતો-કે જોઈ કેમે કયાં શરીર અને મનની શાન્તિ મેળવવા જેવી રિથિતિમાં તે આવી શક્યો નહોતો, એટલે અકાળે વૃદ્ધત્વને પામી ગયો હતો. મતલબ કે અત્યારે રાજદારીક્ષેત્રે બે પક્ષો બંધાઈ ગયા જેવું થયું હતું. એકપક્ષે મહાનંદ અને શ્રીકૃષ્ણ પહેલો અને બીજાપક્ષે ચંદ્રગુપ્ત. પ્રથમ પક્ષમાંના શ્રીકૃષ્ણની રિથિતિ પણ પોતાના સહપક્ષી મહાનંદની પેઠે આંતરકલહ અને મનદુઃખને લીધે અતિ ડામાડોળ બની જવા પામી હતી. એટલે બીજાપક્ષે રહેલ ચંદ્રગુપ્તને સ્વેચ્છાએ બન્ને બાળુએ-એક બાળુ મગધની અને બીજા બાળુ આંધ્રની-જ્યાં લાગણીએ ત્યાં અવારનવાર હલ્લો લઈ જઈ, મુલકને જીતી લઈ રાજ્યની જમાવટ કરવાની અનુકૂળતા મળી ગઈ હતી. આવી સુંદર તકનો લાભ તેણે લગભગ આઠથી નવ વર્ષ-મ. સં. ૧૪૬થી

૧૫૫=૪. સ. પૂ. ૩૮૧થી ૩૭૨ સુધી ભોગવ્યા કર્યો. પછી જ્યારે તેને તેમજ પં. ચાણક્યને લાગ્યું કે હવે પોતાની ગણના એક સારા રાજપતિને થોડા થઈ ચૂકી છે ત્યારે તરત જ મેદાનમાં ઉઘાડા પડીને આગળ વધવાનું તેઓએ હિંમિત ધાર્યું. એટલે સૌથી પહેલાં, રાજા શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જ હલ્લો લઈ ગયા અને આ લડાઈમાં રાજા શ્રીકૃષ્ણ માર્યો જવાથી, ચંદ્રગુપ્ત પોતે મગધસમ્રાટ બન્યો હતો તે પૂર્વે, તે પોતે આંધ્રપતિ બન્યાનું કહી શકાય. તેમજ અકેદ્રિત રાજ્ય-ગણરાજ્યની વ્યવસ્થા ચાલુ હોવાથી-આંધ્રનો ખરે હકદાર વદસત્ત્રી જે અત્યારે અદારમાં વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો, તેને પુનઃ તે સ્થાન ઉપર તેણે સ્થાપિત કરી દીધો. એટલે આંધ્રપતિ જે મહાનંદનો ભૂત્ય કહેવાતો હતો તે હવેથી ચંદ્રગુપ્તનો ભૂત્ય કહેવાવા લાગ્યો.

રાજા શ્રીકૃષ્ણના આટલા રાજદારી જીવન સિવાય અન્ય કંઈ બન્યું હોવાની માહિતી મળતી નથી. તેમજ જે શિલાલેખ (પંચમ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૨) તેનો મળી આવ્યો છે તેમાં તેણે કંઈક ધર્મનિમિત્તે દાન કર્યાનું જણાયું છે તે સિવાય તેની જીંદગીમાં કંઈ સામાજિક બનાવ બન્યો હોવાનું પણ જણાયું નથી. એટલે આપણે તેનું વૃત્તાંતઆલેખન બંધ કરવું પડે છે.

(૪) વદસત્ત્રી મલ્લિક શ્રીશતકરણિ-વલિવય

કુરસ વાસિષ્ઠપુત્ર

નં. ૨ વાળા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અને રાણી નાગનિકાનો જે પુત્ર સગીર વયનો હતો અને ઉપરના પ્રકરણે

જેને આપણે નં. ૩ વાળા રાજા

તેની ઝોળખ

શ્રીકૃષ્ણની પૂર્વે, નંબર આખા

તથા નામો

વિના વદસત્ત્રીનું નામ જણાવી

ગયા છીએ, તે હવે પુખ્ત વયનો

થઈ ગયો હતો; તેમજ ગાદી ઉપર ખરે હક તેનો પહેાંચતો હતો એટલે અગાઉની માફક વિષય માતાની દોરવણી સિવાય તે સ્વતંત્ર રીતે આંધ્રપતિ તરીકે હકુમત ચલાવતો હવે નીમાયો હતો. પોતે વદસત્ત્રી કેમ કહેવાતો હતો અને તેમાં મલ્લિકશ્રી નામ શા ઉપરથી ઉમેરવામાં આવ્યું હતું તે સર્વ વર્ણન પ્રસંગોપાત પૂ. ૧૪૩માં જણાવી ગયા છીએ. આઠીનાં

એ બિરુદ, વિલિયમકુરસ અને વાસિષ્ઠપુત્ર જે બોડાયાં છે તેની સમજૂતિ જ અત્રે આપવી રહે છે.

વિલિયમકુરસ=વિલિયમ અને કુરસ એવા શબ્દનો બનેલો છે. આમાંના 'કુર'ને સંસ્કૃત 'કુલ' શબ્દનો અપભ્રંશ લેખી^૧ તેને કોઈ એક પેટાળતિ વિશેષના સભ્ય તરીકે કેટલાક વિદ્વાનો ગણાવે છે. જે તે અર્થ બરાબર હોત તો, તે ઉપનામ તો આખાથે વંશને લાગુ પડતું સામાન્ય ગણાત અને તેથી સર્વ રાજાઓ પોતાના નામ સાથે સંયુક્ત કરત, પરંતુ તે સ્થિતિ નજરે નથી પડતી. આ હકીકત જ પૂરવાર ફરી આપે છે કે તે શબ્દનો, ભતિ કે તેના પેટા વિભાગ સાથે સંબંધ જ નથી. પરંતુ એક ઠેકાણે જેમ અન્ય અંશકારર ગણાવે છે તેમ, વિલિયમ એટલે વીરવિલય જેણે ધારણ કર્યાં છે તેવો પુરૂષ તેને કહેવાય. મતલબ કે તેણે એવી લાવનાથી-અભિમાનથી, પોતાની જૂન ઉપર વલયો ધારણ કર્યાં છે તેમજ ગર્જિત રીતે આમ જનતાને તેથી આહવાન આપે છે, કે કોઈ માયનોપુત્ર બહાર પડી તેના ઉપર જીત મેળવશે ત્યારે જ એ વલય પોતે ઉતારશે. એટલે કે આ શબ્દનો અર્થ ખાસ વિશિષ્ટ ગુણ ધરાવનાર (endowed with special qualification) તરીકે કરાયો છે અને તેથી જ તેનો ઉપયોગ માત્ર અમુક વ્યક્તિઓએ અમુક પ્રસંગે જ કર્યો છે. અમારે એમ માનવું છે કે જ્યારે આ રાજાઓ કોઈ રાજાની પરાજીત થઈ તેના ખંડિયા એટલે "હત્યા"ની કક્ષામાં રહેતા ત્યારે તેઓ આ પદનો ત્યાગ કરતા પરંતુ જેવા તે રાજાની ધૂંસરી ફગાવી દઈ ફરીને સ્વતંત્ર બનતા કે તે પદને પાછું ધારણ કરતા. આ સિદ્ધાંત વડે કેટલાક સિક્કાની (પુ. ૨, પ. ૧૦૬ થી આગળ જુઓ) ઓળખનો તરત નીકાલ પણ આણી શકાય છે.

પોતે વાસિષ્ઠપુત્ર કહેવરાવે છે, તે અર્થમાં કોઈ ખાસ નવીનતા તો નથી જ. પરંતુ તે કથનથી તેની

માતા રાણી નામનિકાનાના ગોત્રની આપણને લાજ થાય છે. વળી તે પદ્ધતિ તેના પિતા, દાદા અને અન્ય વંશજોએ લગાડેલા આવા ગોત્રીય નામોનો ઉકેલ લાવવામાં આવીરૂપ થઈ પડે છે. તે હકીકત દર્શાવવા પૂરતો જ અહીં ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક લાગ્યો છે.

વદસતશ્રીને લાગતી ન હોવા છતાં પણ, તેનું નામ જે એક શિલાલેખમાં લખ્યું થયું છે, તેમાં એક બાબત જણાવેલી હોવાથી તે ઉપર અત્રે લક્ષ ખેંચતા જરૂર લાગે છે. પરિચ્છેદ પાંચમામાં શિલાલેખ નં. ૧ નું વર્ણન કરતાં વિદ્વાનોનો મત ટાંકી જણાવાયું છે કે વદસતશ્રીને બે વર્ષે નાનો એક લાછ હોતો, જેનું નામ હકુસિરિ હતું. આ હકુસિરિને (આ. સ. વે. ઈ. પુ. ૬ માં પૃ. ૬૨, ટી. નં. ૧) ડૉ. બ્યુલર સાહેબે, જૈનગ્રંથમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા "શક્તિકુમાર" તરીકે ઓળખાવ્યો છે. પરંતુ તે ઉપનામ તો આ વંશના એક મહાપરાક્રમી એવા રાજા હાલ શાલિવાહનનું છે. તે કેવી રીતે બનવા યોગ્ય છે, તેની સમજૂતી આપણે પ્રથમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૩માં આપી છે. મતલબ કે જે લેખમાં આ બે કુમારનાં નામો આપ્યાં છે તેમના સમયનો નિર્ણય કરનારાઓએ ગાયું ખાધેલું હોવાથી તેમણે આ શક્તિકુમારને અન્ય વ્યક્તિ ધારી લીધી છે. આ હકુસિરિનું નામ કે નિશાન ઇતિહાસમાં કયાંય નોંધાયું દેખાતું નથી, એટલે તેનું મરણ થઈ ગયું હશે એવા અનુમાન ઉપર જવું પડશે.

મ. સં. ૧૪૫માં પોતાના પિતાના મરણ સમયે તેની ઉમર આઠ વર્ષની હોઈ તેનો જન્મ મ. સં. ૧૩૭માં (ઉપરમાં પૃ. ૧૪૬)

તેની ઉમર તથા હોવાનું આપણે ઠરાવ્યું છે. એટલે પરિવાર જ્યારે તે આ બીજી વખત મ.

સં. ૧૫૫માં માદીએ ખેડો ત્યારે ૧૮ વર્ષનો હતો અને ૫૬ વર્ષ રાજ્ય કરી મ. સં. ૨૧૦ ઈ. સ. ૩૧૭માં મરણ પામ્યો છે તે ગણતરીએ

(૧) ડૉ. આં. રે પ્રસ્તાવના પૃ. ૮૭:-kura=(skr=કુલ) tribe: જેમ મિહિરકુલમાં બહુમીટી સમાસ છે તેમ વિલિયમકુર=prince belonging to the tribe of

Vilivay, Shival etc. 'વિલિયાય અને શિવલ કુલનો' રાજકુવર.

(૨) ક. સ. સુ. ટીકા પૃ. ૫૨.

તેમની ઉંમર ૭૪-૭૫ની કહી શકાશે. એટલે તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧થી ૩૧૭ સુધી ૫૪ વર્ષનો હોવો જોઈએ.

તેની રાણી કે પુત્રપરિવાર વિશે કોઈ જાતની માહિતી નથી. પરંતુ તેની માદીએ આવનાર જો પુત્ર થતો હોય તો માહરીગોત્ર સિવાયનો એક બીજો પુત્ર પણ તેને થયો હોવાનું જૈનગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. તેમાં આ પ્રમાણે લખાયલ છે. “પ્રતિષ્ઠાન નામના નગરમાં વરાહમિહિર અને ભદ્રબાહુ નામે બે બ્રાહ્મણોએ દીક્ષા લીધી. ત્યાં ભદ્રબાહુસ્વામીને આચાર્ય પદવી મળ્યાથી વરાહમિહિરને ગુરુસા આપ્યો. તેથી પોતે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને ‘વરાહ સંહિતા’ બનાવીને લોકોનાં નિમિત્ત જોઈને આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યો...એક દહાડે રાજાને ઘેર પુત્ર આવવાથી વરાહમિહિરે તેનું સો વર્ષનું આયુષ્ય કહ્યું. તેથી સર્વ લોકો તથા યોગી વગેરે રાજા પાસે જઈને છોકરાને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. પણ ભદ્રબાહુસ્વામી નહીં ગયાથી વરાહમિહિર જૈનેશી નિંદા કરાવવા લાગ્યો. પછી ભદ્રબાહુસ્વામીએ શ્રાવકોને કહ્યું કે આજથી સાતમે દિવસે આ રાજાના કુવરનું બીલાડીથી મૃત્યુ થશે. પછી રાજાએ સર્વ બીલાડીઓને ગામમાંથી કાઢી મૂકાવી. તોપણ સાતમે દહાડે તે ધાવતો હતો તે વખતે બીલાડીના આકારવાળો કમાડનો આગળીઓ તેના પર અકસ્માત પડવાથી તે મૃત્યુ પામ્યો. તેથી જ ભદ્રબાહુસ્વામીની પ્રશંસા તથા વરાહમિહિરની નિંદા સર્વ જગોએ થવા લાગી.” આ ઉપરથી સમજાય છે કે, ભદ્રબાહુસ્વામીને આચાર્યપદ (મ. સં. ૧૫૬ ઈ. સ. પૂ. ૩૭૧) મળ્યા પછી તરતમાં

ઉપરનો પુત્રજન્મવાળો પ્રસંગ બન્યો છે. બહુ ત્યારે તેનો સમય મ. સં. ૧૫૭ કહી શકાશે. કદાચ બે વર્ષ આધોપાછો તેનો સમય કરાવાય તોપણ અતિ ઉપયોગી નથી જ; કેમકે તે પુત્રનું મરણ નીપજ ચૂક્યું હતું એટલે તેને ઐતિહાસિક મહત્વ આપવા જેવું રહેતું જ નથી. પરંતુ ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર કે જેમણે વરાહસંહિતા નામે જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ગ્રંથ રચ્યો હતો તેમના સમયનું આ કથનમાંથી સૂચન મળી રહે છે, તે એક અતિ ઉપયોગી વસ્તુ છે. આ ભદ્રબાહુસ્વામી મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના ગુરુ હતા કે જેમની પાસે તેણે પોતાને ઉજ્જૈનીમાં લાધેલાં સોળ સ્વપ્નો કહી વર્ણવ્યાં હતાં અને જે ઉપરથી તેમણે ભવિષ્ય જાણી બતાવ્યું હતું (પૂ. ૨, પૃ. ૧૯૩); આ ઉપરથી રાજા ચંદ્રગુપ્તે (મ. સં. ૧૬૯=ઇ. સ. પૂ. ૩૫૮) દીક્ષા લઈ, પોતાના ગુરુ તથા અનેક શ્રાવક અને સાધુસમુદાય સાથે દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો હતો. ત્યાં શ્રવણખેલગોલ તીર્થની નજીકમાં સંલેખણાવૃત્તથી ગુરુ ભદ્રબાહુસ્વામીએ મ. સં. ૧૭૦=ઇ. સ. પૂ. ૩૫૭ માં દેહત્યાગ કર્યો હતો. આ બધા બનાવો તથા તેમનો સમય અરસપરસ મળી રહે છે જેથી તેને ખરી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ તરીકે જ લેખવી રહે છે.

આખા શતવહનવંશમાં ત્રીસ ઉપરની સંખ્યામાં રાજાઓ થયા છે તેમાં ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતનું રાજ્ય જેઓએ ભોગવ્યું છે તેવા ત્રણ તેના રાજ્યની ચાર રાજાઓ થયા છે. તેમાંની વિશિષ્ટતાઓ એક આ વહસંતશ્રીને ગણવો રહે છે. આ એક વિશિષ્ટતા છે. બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે, સર્વ રાજાઓ એકએક વખત જ

(૩) ક. સૂ. સુ. પૂ. ૧૨૫-૬.

(૪) બીજો પ્રસંગ પણ ભદ્રબાહુસ્વામી અને વરાહમિહિરની જ્ઞાનપરીક્ષાનો બની ગયો હતો. પરંતુ તેને અત્રે સંબંધ નહિ હોવાથી તેને સ્પર્શ કરવા જરૂર રહેતી નથી.

(૫) આ બધા બનાવો એટલે ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લેવી તથા ભદ્રબાહુસ્વામીશ્રીનું દક્ષિણમાં જવું; ઇ. ઇ. નો સ્વેતામરીય જૈનગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ થયેલ ન હોવાથી, કેટલાકો કલ્પિત માને છે. પરંતુ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તે પ્રદેશમાં

શિલાલેખો તથા પ્રત્યંકાય જે મૂર્તિઓ, ત્યાં તેમજ અન્ય સ્થળે હજી કરાવી છે તે હજી કરાવવામાં ક્યાં કારણો નિમિત્તભૂત છે, તેનો ઇતિહાસ આપણે પૂ. ૨ માં, તે મૂર્તિઓનું વર્ણન કરતાં આપ્યો છે. એટલે ખાત્રી થાય છે કે તે બનાવો બન્યાનું સત્ય ઠરે છે. વળી એટલું તો કબૂલ કરવું જ પડશે કે, પુસ્તકીય આધાર હોય કે ન હોય, પરંતુ શિલાલેખ અને મૂર્તિઓ ન્યાં મોજુદ સાક્ષી પૂરી રહી હોય, ત્યાં શંકાનું સ્થાન શી રીતે મળી શકે!

ગાદીએ બિરાજવાને જાગ્યશાળી થયા છે ત્યારે વહસત-
શ્રીને એ વખત ગાદીએ આવવાને અવસર પ્રાપ્ત થયો
છે. પછી આ અવસરને સુભાગ્ય, દુર્ભાગ્ય કે કમભાગ્ય
ગમે તે કહો તે જુદી વસ્તુ છે. ત્રીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે,
આવા દીર્ઘવૃદ્ધીવદી રાજકર્તાઓમાં સૌથી વિશેષ શાન્તિ-
પ્રિય રાજ્યમ્મલ જો કોઈનો નિવડયો હોય તો આ
વહસતશ્રીનો જ છે. સાધારણ રીતે તેનું રાજ્ય એવી
સરળતાથી નિર્વહન થવા પામ્યું છે કે તેમાં કોઈ
ખનાવ જ બન્યો નથી. એમ કહીએ તો પણ ચાલે.
ચોથી અને સર્વથી મોટી વિશિષ્ટતા એ છે કે, તેણે
જેટલા સમ્રાટોનું માંડલિકપણું સ્વીકાર્યું પડ્યું હતું,
એટલેકે તેને માથે જેટલા ધણી થયા હતા તેટલા
કોઈ રાજવીને માથે થયા નથી. જ્યારે તે પ્રથમ
ગાદીએ બેઠો હતો ત્યારે તેનો સ્વામી મગધપતિ મહાનંદ
હતો, બીજાવાર જ્યારે તે ગાદિપતિ બન્યો ત્યારે
ચંદ્રગુપ્ત હતો. તેની પછી બિંદુસાર સમ્રાટ થયો એટલે
તે તેનો સ્વામી થયો. પરંતુ બિંદુસાર રાજ્યે, જ્યારથી
પં. આણક્યજીએ-છ. સ. પૂ. ૩૫૦ આસપાસ-વાનપ્રસ્થ
સ્વીકાર્યું અને તે સ્થાને નવો મંત્રી પ્રધાનપદે આવ્યો
ત્યારથી, મગધસામ્રાજ્યમાં જે ચારેકાર બળવા જેવી
સ્થિતિ થઈ રહી હતી તે સમયે, એટલે આશરે છ. સ. પૂ.
૩૪૭માં આંધ્રપતિ પણ સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો. તે
ઠીક પોતાના મરણપર્યંત છ. સ. પૂ. ૩૧૭ સુધીના ૩૦
વર્ષ સુધી સ્વતંત્ર જ રહ્યો હતો. બિંદુસારના મરણબાદ
તેનો પુત્ર અશોકવર્ધન મગધપતિ બન્યો હતો અને
તેના સમયે પણ છ. સ. પૂ. ૩૩૦થી ૩૧૭ સુધીના
તેર વર્ષપર્યંત-જેકે આ વહસતશ્રી જીવતો જ હતો છતાં
સમ્રાટ અશોકના રાજ્યની છાયા તેને સ્પર્શી શકી
નહોતી. બદકે આ વહસતશ્રીની પાછળ ગાદીએ આવ-
નાર તેના પુત્રને પણ અશોકની છાયા ઘેરી શકી
નહોતી, જે તેના વૃત્તાંત ઉપરથી જાણી શકાશે.
મતલબજે સમ્રાટ અશોકના સમકાલિન તરીકેનાં છેલ્લાં

તેર વર્ષો પણ આ રાજ્ય મલ્લિકશ્રીના રાજ્યજીવનનાં
સ્વતંત્રપણે જ વ્યતીત થવા પામ્યાં હતાં. આ રીતિએ
તેને ત્રણ ત્રણ સમ્રાટોનું માંડલિકપણું સેવ્યું પડ્યું
હતું. આ પ્રમાણે તેના રાજ્યની ચાર વિશિષ્ટતાઓ
સમજ લેવી.

એક બાબુ કહેવું કે તેનું રાજ્ય એકદમ શાન્તિમય
નીવડ્યું છે અને બીજી બાબુ 'રાજ્ય વિસ્તાર' ની
હકીકત લખવી, કે જેનો અર્થ
રાજ્ય વિસ્તાર સામાન્ય રીતે એવો જ કરી
શકાય, કે તેના રાજ્યની હદ, જે
તેને પોતાના પૂર્વજ પાસેથી વારસામાં મળી હતી,
તેમાં કાંઈક વધારો કે ઘટાડો થયો હોવો જોઈએ જ;
અને જ્યારે આ પ્રકારે વધઘટ થાય ત્યારે સ્વાભાવિક જ
છે કે તેને કોઈને કોઈ પ્રકારે, કોઈ રાજવી સાથે યુદ્ધમાં
ઉતરવું જ પડ્યું હોય; અને યુદ્ધ કરવું પડ્યું એટલે
શાન્તિનો ભંગ થયો જ કહેવાય. આ બધાં સિદ્ધાંતો
ખરા તો છે જ. પરંતુ એવું કાંઈ સર્વથા નિરંતર સત્યજ
નથી કે, યુદ્ધ વિના રાજ્યની વધઘટ ન જ થઈ શકે.
વસ્તુતઃ સ્થિતિ એમ બનવા પામી હતી કે, રાજ્ય
વહસતશ્રીના પિતાના મરણ સમયે જેટલો મુલક
આંધ્રપતિની આણમાં હતો તેટલો મુલક તો તેને
વારસામાં મળ્યો હતો જ. વચ્ચે રાજ્ય શ્રીકૃષ્ણના રાજ
અમલના દસમા વર્ષના અંતે જોકે ચંદ્રગુપ્તની સાથેના
યુદ્ધમાં તેનું મરણ થયું હતું તેથી મધ્યપ્રાંત અને
બિહારવાળો આંધ્રસામ્રાજ્યનો જેટલોક મુલક ચંદ્રગુપ્તના
હાથમાં ગયો કહી શકાય, પરંતુ અકેદ્રિત ભાવનાની
પદ્ધતિને લીધે, બંડિયાપણાનો સ્વીકાર થવાથી, કૃષ્ણની
પાછળ આવનાર તરીકે મલ્લિક વહસતશ્રીને પાછો સુપ્રત
થઈ ગયો હતો. એટલે વાસ્તવમાં સ્થિતિ એ પ્રવર્તતી
કહી શકાય કે વહસતશ્રી તેના પિતાના મરણ સમયે
જેટલી જમિનવિસ્તારનો ધણી હતો, લગભગ તેટલી જ
પૃથ્વીનો અત્યારે ફરીને ગાદીએ બેઠો ત્યારે પણ હતો.

(૬) એમ પણ બનવા પામ્યું હોય કે, અતિઉપયોગી
બનાવો તો બની રહ્યા હોય, પરંતુ તેની નોંધ જ મળી
શકતી ન હોય. આ પ્રમાણે બનવા ચોગ્ય છે, પરંતુ સવળી

પરિસ્થિતિ જોતાં એમ જ સાર નીકળે છે કે તેના રાજ્યઅમલ
શાન્તિથી જ પસાર થઈ ગયો હતો.

હવે તો ચંદ્રસુતનું રાજ્ય શરૂ થઇ ગયું હતું અને તેનું માંડલિકપણું કબ્જી લેવાયું હતું એટલે—Status quo—ની સ્થિતિ જ ચંદ્રસુતના રાજ્યના અંતમુધી (મ. સં. ૧૬૯=ઇ. સ. પૂ. ૩૫૮) જળવાવવા પામી હતી. તે પછી ખ્રિસ્તસાર આવ્યો ત્યારે પણ તેની તે જ પરિસ્થિતિ ટકી રહેવા પામી હતી કેમકે પૂર્વાર્ધ સમયે પં. આણકચ, રાજના સુકાન પદે ચાલુ જ હતો. પરંતુ જેવી તેણે રાજકાળમાંથી મ. સં. ૧૭૭=ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦માં (પુ. ર. ૫. ૨૧૮-૯) નિવૃત્તિ લીધી અને મરણ પામ્યો કે, નવા પ્રધાનના વહીવટ દરમિયાન આખાએ મગધસામ્રાજ્યમાં બળવો ફાટી નીકળવા જેવી સ્થિતિ થઇ પડી હતી. તેમાંયે ઉત્તર હિંદુષ્ટ્ર ખ્રિસ્તસારે પોતાના યુવરાજ દ્વારા તથા અવંતિના સૂબાપદે સ્થાપિત કરેલ પોતાના પુત્ર અશોકવર્ધન દ્વારા, હજુ જેવો તેવો પણ કાબૂ મેળવી રાખ્યો હતો. પરંતુ દક્ષિણ હિંદને પોતાનાં ભાગ ઉપર છોડી દીધું હતું—કહો કે છોડી દેવું પડ્યું હતું. તેને લીધે આ સમયે રાજ વદસતશ્રી મલ્લિકશ્રી સાતકરણિની શાન્તિપ્રિય રાજનીતિને લીધે પોતાની સરહદનો અડોઅડનો એટલે એઝવાડાના—એનાકટક—અમરાવતીના પ્રદેશ ઉપર તેનો અધિકાર (પુ. ર. સિક્કા નં. ૬૭-૬૮ તથા આ પુસ્તકે, પરિચ્છેદ લેખ નં ૧૯ જુઓ) વિના મહેનતે મળી ગયો હતો; અથવા કહો કે, તે પૂર્વ કિનારાના સમુદ્રતટ સુધીના પ્રાંતના નાના નાના સરદારો તો આંધ્રપતિની આણમાં ક્યારનાયે આવતા રહ્યા હતા જ પરંતુ કૃષ્ણા-નદીની દક્ષિણથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધીનો—એટલે જેને વર્તમાનકાળે ચોલા, પલ્લવ અને પાંડ્યા રાજ્યો કહેવાય છે તેમની આણવાળો-વિસ્તાર પણ હવે વદસતશ્રીના કે તેના પુત્રના તાબામાં આવી ગયો; કેના વખતમાં તેમ બન્યું તે નક્કી કહી શકાય તેમ નથી જાણી એમાંથી એકના તાબે ઠેક કન્યાકુમારી સુધીનો મુલક આવી ગયો હતો તેટલું તો ચોક્કસ છે જ. છતાં જ્યારે અનિશ્ચિતપણુનો અંશ, વચ્ચે ડોકિયું કરી રહ્યો છે ત્યારે તે સધળો પ્રદેશ હવે પછીના રાજ્યે એટલે વદસતશ્રીના પુત્રના રાજ્યે આંધ્રસામ્રાજ્યમાં બળવા પામ્યો હતો એમ કલ્પી લઇ, માત્ર કૃષ્ણા નદીની

દક્ષિણનો તથા તેની લગભગ આવેલ કેટલોક ભાગ જ, આ વદસતશ્રીની આણમાં આવવા પામ્યો. હશે એટલું જ હાલ તો સ્વીકારી લઇશું. કારણકે તેના સિક્કા પૂર્વ હિન્દમાંથી મળી આવે છે; જેથી કોઇન્સ એન્ડ ઈન્ડિયામાં તેના કર્તા જનરલ કનિંગહામ પૃ. ૧૦૮ ઉપર “All the coins of Andhras are found in Eastern India round about Amraoti, while all the bow and arrow coins come from Western India= આંધ્રપતિઓના સર્વ સિક્કાઓ પૂર્વહિંદના અમરાવતીની આસપાસના પ્રદેશમાંથી જ મળી આવે છે. જ્યારે તીર અને કામઠાંવાળા સર્વ સિક્કાઓ પશ્ચિમ હિંદમાંથી મળી આવે છે”. આ પ્રમાણે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તેનો ભાવાર્થ આપણે દોરેલા અનુમાનના પ્રતિકરણ સમજવા. તાત્પર્ય એ થયો કે રાજ મલ્લિક વદસતશ્રીના રાજઅમલ દરમિયાન આંધ્રપતિનું સામ્રાજ્ય દક્ષિણ હિંદના આખાએ ભાગમાં, નહીં તો છેવટે ઠેક દક્ષિણનો ભાગ છોડી દઇને, બન્ને સમુદ્રતટ વચ્ચેના પ્રદેશમાં જમી પડ્યું હતું અને તે પણ યુદ્ધ લડ્યા વિના અને મનુષ્યસંહાર કર્યા વિના બનવા પામ્યું હતું એમ સમજવું રહે છે.

વદસતશ્રીની માતા રાણી નાગનિકાએ નાનાઘાટનો (જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૧) શિલાલેખ કાતરાવ્યો છે તેમાં પોતાની નાનાઘાટના ઓળખ તથા બે પુત્રોનાં નામ લેખનો સમય સાથે દાન આપ્યાની વિગત કાતરેલ છે. તેમાં સમયદર્શક આંક સચવેલ નથી પરંતુ, જ. બો. ષ્. રો. એ. સો. સને ૧૯૨૮, પુ. ૩ નવી આવૃત્તિ પૃ. ૮૩ ઉપર લેખકે તેને, વદસતશ્રીના રાજ્યે ૧૩મા વર્ષે કાતરાવ્યાનું જણાવ્યું છે. આ અનુમાન ઉપર આવવા માટે તેમણે કાઈ દાખલા કે દલીલો આપ્યાનું જણાવ્યું નથી પણ બનવાબેજ છે કે નાસિકનો શિલાલેખ વદસતશ્રીનો છે અને તે પણ રાણી નાગનિકાએ જ કાતરાવેલ છે. તેમાં પોતાના કાકા સસરા શ્રીકૃષ્ણ રાજ-

ગાદી જૂટવી લીધાનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. મતલબ કે નાસિકલેખમાં શ્રીકૃષ્ણનો નિર્દેશ કરેલ છે જ્યારે નાના-ધાટના લેખમાં કૃષ્ણનું નામ જ નથી લીધું. એટલે નાસિક લેખનો સમય પ્રથમ થયો કે જ્યારે તેણીએ સગીર કુમારની વતી રાજલગામ હાથમાં લીધી હતી. આ રિયતિ લગલગ એક વરસ રહી હતી. પછી દશ વર્ષ શ્રીકૃષ્ણનો વહીવટ ચાલ્યો હતો ને તે બાદ વળી વદસતશ્રીનું રાજ્ય ગતિમાન થયું હતું. એટલે સમજી શકાય છે કે, નાસિક અને નાનાધાટના શિલાલેખ વચ્ચે, કમમાં કમ ૧૧-૧૨ વર્ષનું અંતર ગણાવાય જ. હવે તેમાં નાનાધાટવાળો લેખ જો વદસતશ્રીએ બીજી વખત રાજ્યારંભ કર્યો તે પછી તરત જ રાણી નાગનિક્કાએ કાતરાવ્યો હોય, તો બાર વર્ષનું અંતર બરાબર છે, પરંતુ ઓછામાં ઓછું એક વર્ષ ગયા બાદ કરાવ્યો હોય તો, ૧૩ વર્ષનું અંતર ગણવું વાજબી હશે છે. આવી ગણતરીથી તે ૧૩ ની સાલ વિહનનાએ મૂકી છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવી રહે છે. હાલ તરત તો આટલો ખુલાસો ગતિમાન લેખવો રહે છે.

(૫) પૂર્ણોત્સંગ ઉર્ફે માઢરીપુત્ર; શિવલકુરશ પાછાંટર સાહેબે શ્રીમદ્લિલ પછી પૂર્ણોત્સંગનું નામ (પૃ. ૨૬) જણાવ્યું છે, પરંતુ તેનાં નામ, ખિરક, એની વચ્ચેના સગપણ સંબંધ ઉમર, ઈ. વિશે તદ્દન ચૂપકી સેવી છે.

સામાન્ય નિયમ એ ગણાય છે કે એક પછી અન્ય આવનારને માટે બીજો કાંઈ જાતનો સંબંધ હોવાનું વર્ણન અપાયું ન હોય, તો તેમને પિતા-પુત્ર જ માની લેવા રહે છે. તે પ્રમાણે પૂર્ણોત્સંગને પણ મલ્લિકશ્રીના પુત્ર તરીકે જ આપણે લેખીશું. તેમ પૂર્ણોત્સંગનું ઉપનામ માઢરીપુત્ર હતું તેવું પણ ક્યાંય નીકળતું નથી. પરંતુ માઢરીપુત્રનો એક સિક્કો (પૃ. ૨ પૃ. ૧૧૦ આંક નં. ૫૯) મળી આવ્યો છે તેમાં તેનું ઉપનામ 'શિવલકુરસ' આપ્યું છે વળી એક બીજો સિક્કો (પૃ. ૨, પૃ. ૧૧૨, આંક નં. ૬૩) રાજાશ્રી કૃષ્ણ શાતકુરણનો મળી આવ્યો છે. આ બંનેને લગતાં ચિન્હ તથા આનુશંગિક અન્ય સામગ્રીનું વિવેચન કરીને જનરલ કનિંગહામ અને ડૉ. રેપ્સને જે

અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે (જુઓ પૃ. ૨ માં ઉપરનાં સિક્કાવર્ણન) તેમાંથી એવો સાર નીકળે છે કે તેઓ વદસતશ્રીની પછી અનુક્રમવાર એક પછી એક આગ્ર-પતિ બન્યા છે. અને પ્રત્યેક અઢાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. આ સર્વને શોધી કરીને તથા અન્ય રાજવી-ઓનાં ગોત્ર વગેરે મળી આવ્યાં છે તેને સંકલિત કરીને, વદસતશ્રીના પછી ગાદીએ આવનારને પૂર્ણોત્સંગ માઢરીપુત્ર શિવલકુરસ તરીકે તથા તે પછી આવનારને રકંધરચલ (પુરાણકારના મતે, પૃ. ૨૬) ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુરસ ઉર્ફે કૃષ્ણબીજ તરીકે ઠરાવવા પડ્યા છે. તેમજ કૃષ્ણબીજને પૂર્ણોત્સંગના પુત્ર તરીકે લેખવ્યો છે. આ બધાં ઉપનામના અર્થ વિશેની સમજુતી અમાઉ અપાર્થ ગઈ છે એટલે ફરીને તેની ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

હવે ઉમરનો પ્રશ્ન વિચારીએ-પાંચમા કે છઠ્ઠાની ઉમર વિશે ક્યાંય સ્પષ્ટીકરણ કરાયું હોય કે અબ્દોઆર પણ થયો હોય એવું વાંચવામાં આવ્યું નથી. માત્ર જો કહેવાયું છે તે એટલું જ કે પ્રત્યેકનું રાજ્ય ૧૮-૧૮ વર્ષ ચાલ્યું છે. એટલે તેમની ઉમર વિશે પાંચ પાંચે નિર્ણય કરવાનું અતિ મુશ્કેલ છે; છતાં કાંઈક અંદાજ તો જરૂર કાઢી શકાય તેટલી સામગ્રી આપણી પાસે પડેલી છે જ.

વદસતશ્રીનું આયુષ્ય ૭૪-૭૫ વર્ષનું આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમજ એ પણ જોઈ ગયા છીએ કે, તેના પુત્રનું મરણ જો બીલાદીના મુખ કાતરેલ બારણાનો આગળીયો પડવાથી થયું હતું તેની અંદાજ સાલ મ. સં. ૧૫૬ પછી એકાદ વર્ષમાં જ છે, કે જે સમયે તેની પોતાની ઉમર ૨૦ થી ૨૧ ની હોવાનું ગણી શકાય તેમ છે. તે ગણતરીએ જો તે પુત્ર જીવંત હોત તો, વદસતશ્રીના મરણ સમયે તેની ઉમર વધારેમાં વધારે ૫૨-૫૩ ની હોઈ શકત. પરંતુ જ્યારે તે પુત્ર તો મરણ જ પામ્યો છે ત્યારે અન્ય પુત્ર જે તે બાદ અવતર્યો હોય અને તે જ આ પૂર્ણોત્સંગ હોય, તો જે વધારેમાં વધારે ૪૯ થી ૫૦ની ઉમરનો ગાદીએ આવ્યો ગણાય, ને તેમજ બનવા પામ્યું છે એમ માની લેવામાં ન્યાં સુધી તેની વિરૂદ્ધ

અન્ય કોઈ પૂરાવો નથી મળી આવતો, ત્યાં સુધી કોઈ ખોટું પણ નથી થતું. વળી તેણે ૧૮ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું છે તથા તેના રાજ્યે જે સામાન્યવર્ષક ખતાવ ખનવા પામ્યા છે તે જોતાં પણ, ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૫૦ ની આસપાસ અટકળવાનું સંભવિત મનાય છે. આ હિસાબે તેનું આયુષ્ય પણ લગભગ તેના પિતાની પેઠે ૬૦ થી ૭૦ વર્ષની ઉંમરની હશે પહેાંચતું દેખાય છે. આટલી સામગ્રી તૈયાર થઈ છે તો તે ઉપરથી તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂ. ૩૧૭ થી ૨૬૯=૧૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યું હોવાનું અને તેનો જન્મ આશરે ઇ. સ. પૂ. ૩૬૪ થી ૩૬૯ માં થયાનું લેખવું પડશે.

પુરાણ ગ્રંથો શોધીને મિ. પાઈટરે જે વંશાવળી ખનાવી છે તે આધારે આપણે અત્યારસુધી આ રાજ્ય માઠરીપુત્રના હિસાબે ૧૮ વર્ષ માઠરીપુત્ર વિશે રાજ્ય ભોગવ્યાનું નોંધ્યું છે. એક અન્ય ખુલાસો પરંતુ એક વિશેષ હકીકત જે માલુમ પડી છે તે ઉપર વાચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવા વિના રહી શકાતું નથી.

ઉપરમાં છઠ્ઠા પરિચ્છેદે જગગ્યાપેટ સ્તુપ (કૃષ્ણ છલ્લો)નો નં. ૩૦ નો લેખ છે. તેમાં માઠરીપુત્ર ઇક્ષ્વાકુ નામ શ્રી વીરપુરુષદત્તે પોતાના રાજ્યકાળે ૨૦ મા વર્ષે તે કાતરાવ્યાનું લખેલ છે. તે લેખના વર્ણનમાં આપણે એવો શેરો માર્યો છે કે, તેનો સમય આપણી મર્યાદા બહારનો હોવાથી પડતો મૂકીએ છીએ. જ્યારે તેજ લેખનું મૂળ વર્ણન આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઓફ સાઉથ ઇન્ડિયા (ઈમ્પીરીયલ સીરીઝ) પુ. ૧, પૃ. ૫ માં અપાયું છે, તે વાંચી જોતાં એમ સમજાય છે કે, અમરાવતીના સ્તૂપમાં રાજ્ય પુલુમાવી અને અને યજ્ઞશ્રીના કાતરાવેલ શિલાલેખો છે. એટલે એમ સાબિત થયું કે તે બન્ને બૂખાળની સત્તા આ પ્રાંત પ્રદેશ ઉપર હતી ખરી. આમાંનો પુલુમાવી તે નં. ૧૮ વાળો રાજ્ય હાલ અને યજ્ઞશ્રી તે નં. ૧૭વાળો અરિષ્ટકર્ણ ગૌતમીપુત્ર સામાન્ય રીતે સમજી શકાય તેમ છે; અને તેજ પ્રમાણે હોય તો જગગ્યાપેટના શિલાલેખમાં નિર્દિષ્ટ થયેલ માઠરીપુત્રને આ નં. ૧૭

કે ૧૮ વાળો કોઈ રાજ્ય સાથે નિસબત ગણાય નહીં; પણ કોઈક અન્ય જ તે વ્યક્તિ હોવાનું માનવું રહે. આ માન્યતાથી જ છઠ્ઠા પરિચ્છેદે અમે શેરો કરેલ છે. પરંતુ વિચારતાં એમ લાગે છે કે, જ્યારે આ અમરાવતી અને જગગ્યાપેટવાળા પ્રદેશ ઉપર નં. ૫, ૬ અને ૭વાળા રાજ્યોની સત્તા પણ જનમવા પામી હતી, તો નં. ૫ નો રાજ્ય જેનું નામ માઠરીપુત્ર પુરાણમાં નોંધાયું છે અને સિક્કામાં જેને માઠરીપુત્ર શિવલકુરસ લેખાયો છે, તેજ વ્યક્તિ આ જગગ્યાપેટવાળા માઠરીપુત્ર ઇક્ષ્વાકુ નામ શ્રી વીરપુરુષદત્ત કાં ન હોય? કારણ કે તેનો સત્તાપ્રદેશ મળી રહે છે, માઠરીપુત્ર નામ મળી રહે છે, શ્રીવીરપુરુષદત્ત અને શિવલકુરસ ઉપનામ પણ વીરવલયધારક અને ગુણ-વિશેષ વિશેષણો મળી રહે છે. જે કાંઈ વિચારણા માગી દ્યે તેવો શબ્દ છે તે 'ઈક્ષ્વાકુનામ'વાળો શબ્દ જ છે. આ નામ દેખીતી રીતે બલે ક્ષત્રિય જાતિસૂચક હશે, પરંતુ અનુભવ કહે છે કે, તે નામ તો બ્રાહ્મણોમાં પણ (પૃ. ૫૭, તથા તેની ટી. નં. ૩૫) મળી આવે છે. વળી આ શતવહનવંશીની ઉત્પત્તિ બલે ક્ષુદ્રજાતિની રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રથી ખનવા પામી છે, છતાં પિતા શુદ્ધ ક્ષત્રિય છે તેમજ તેઓનાં લગ્ન ગૌતમ-ગૌત્રી, અને વસિષ્ઠજોત્રી કન્યાઓ સાથે થયેલ જણાયાં છે. એટલે સહજ અનુમાન કરી શકાય છે કે, ઇક્ષ્વાકુ નામ પણ આ રાજ્યો સાથે જોડવામાં કાંઈ બાધ આવે તેવું ગણાય તેમ નથી. આ સર્વ મુદ્દાની ગણતરીએ આ લેખનો કાતરાવનાર, તે નં. ૫ વાળો માઠરીપુત્ર હરી શકે છે; અને તેમ થાય તો તેનો રાજ્યકાળ જે ૧૮ વર્ષનો ગણાયો છે તેની હદ વધારીને ઓછામાં ઓછી ૨૦-૨૧ વર્ષની લેખવી રહે છે. તેમ કરવાથી જે ફેરફાર સમગ્ર નામાવળીમાં કરવો પડશે તે નં. ૩ થી ૭ સુધીના રાજ્યના સમયને અંગેજ કરવો પડશે. કયાં અને કેટલો ફેર કરવો, તે સંશોધકો વિચારી લેશે. અહીં તો આપણે એટલું જ કહી શકીશું કે, જે ઉપરનો નિર્ણય કાયમ હરે તો માઠરીપુત્રનાં વિશેષણરૂપે એએક ઉપનામો વધારે મળ્યાં ગણુશે.

જ્યાં સર્વ અણુશોધ્યું અને અણુપ્રીચ્છ્યું જ પડ્યું

હોય છે, ત્યાં ડોકિયું મારીને બહાર ખેંચી કાઢવાનું કાર્ય, સમયના આંકડાનું અવલંબન રાજ્ય વિસ્તાર જેટલું સુંદરરીતે અને સંશય-રહિત કરી આપે છે, તેટલું કાર્ય એકે વસ્તુ કરી નથી આપતું; તે આપણે પૂ. ૧૪૯-૫૦ ઉપર જણાવી ગયા છીએ. અત્ર પશુ ફરીને તે જ સિદ્ધાંતને અનુસરીને કામ લેવું આવશ્યક લાગે છે. તે સમયની પેઠે અત્યારે પશુ, પૂર્વની બે જ સત્તા સર્વ હિંદુસ્તાનમાં જામી પડી હતી. ત્રીજી જે કલિંગની સત્તા હતી તેના લોપ થઇ ગયો હતો; જેમાંથી થોડોક ભાગ, વદસતથી મદિલક શાતકરણિના વૃત્તાંતે જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે પોતાના આંધ્રસામ્રાજ્યમાં બેળવી લીધો હતો. એટલે અહીં પશુ બે વૃષ્ટિના સમયની અને તેમનાં જીવન ચરિત્રોમાં બનેલા બનાવોની, સરખામણી જ કરવી રહે છે. તેમાંના (૧) મગધસમ્રાટ તરીકે-અશોકનું ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦ થી ૨૮૯=૪૧ વર્ષ; (૨) અને ખીજા આંધ્રપતિ તરીકે-પૂર્ણોત્સંગ પોતાનું-૩૧૭ થી ૨૮૯=૨૮ વર્ષ રાજ્ય આદ્યું છે.

અશોકનું જીવનચરિત્ર લખતી વખતે સાબિત કરી ગયા છીએ કે ન્યારે તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સારાયે ભરતખંડમાં બિદુસારની નબળાઈને લીધે, અને પં. આજીકચના રથાને આવનાર પ્રધાનની રાજનીતિને લઈને, બળવા જેવી સ્થિતિ થઈ રહી હતી. તેમાંથી ઉત્તરહિન્દમાં શાન્તિ ફેલાવવાની પ્રથમ જરૂરિયાત, અશોકને ગાદીએ બેસતાં વેત લાગી હતી; કેમકે હિન્દનું હાઈ તે જ વિભાગ હતો. તેમાંયે હિન્દની સરહદને દરવાજે આવીને પરદેશીઓએ તેનાં દ્વાર ખખડાવવા માંડ્યાં હતાં; જે અલેક્ઝાંડર ધી ઐઘટ એક વખત ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭માં હિન્દમાં આવીને પોતાના દેશ પાછા ફરતાં ૩૨૩માં મરણ પામ્યો હતો, તેની પાછળ ગાદીએ બેસનાર તરીકેના હક્કના કળયા થોડા ધણા પતાવીને, તેના સરદાર સેલ્યુકસ નીકેટોરે ધવન રાજ્યની રાજલગામ હાથ ધરી હતી; તેને પશુ હિન્દની રસાળ જમીને પોતાના સરદારની પેઠે સ્વાદ આપવાનો મોહ લાગ્યો હતો. એટલે યુગભગ ખારથી અઢાર વખત હિન્દ ઉપર ચડી આવ્યો હતો.

પશુ સર્વ વખતે અફળ જવાથી કંટાળીને છેવટે ઈ. સ. પૂ. ૩૦૪માં તેને અશોકવર્ધન સાથે સલાહ કરવી પડી હતી. આ સર્વ વૃત્તાંત આપણે પૂ. ૨ માં પૂ. ૨૭૫ ઈ. ઉપર જણાવી ગયા છીએ. એટલે અત્રે તો તેના નિષ્કર્ષ રૂપે એટલું જ જણાવવાનું કે ઈ. સ. પૂ. ૩૦૪ સુધી અશોકવર્ધનનું ચિત્ત, તે સેલ્યુકસના વારંવાર થતા હુમલાને ખાળવામાં જ પરોવાઈ રહેલું હતું. જેથી દક્ષિણ હિન્દમાં શું બની રહ્યું હતું તે જણવાની પશુ જ્યાં તેને પડી ન હોય ત્યાં સંભાળપૂર્વક જોવાની તો ક્યાંથી જ કુરસદ મળે તેવું ધારી લેવાય ? આ તકનો લાભ પૂર્ણોત્સંગે સંપૂર્ણપણે લીધો અને કલિંગદેશનો જે કાંઈ ભાગ હજી મગધમાં રહેવા પામ્યો હતો તે સર્વ આંધ્ર સામ્રાજ્યમાં બેળવી લીધો. પરિણામે સ્થિતિ એવી થઈ રહી કે વિંધ્યાચ્છા પર્વતની ઉત્તરના સર્વ પ્રદેશ ઉપર એટલે કે પૂર્વમાં મહા નદી અને પશ્ચિમે નર્મદા નદી-તે બંનેની ઉત્તરના હિન્દ ઉપર, મગધની આજુ અને તે નદીઓની દક્ષિણના સર્વ પ્રદેશઉપર, ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધી આંધ્રપતિની આજુ, ગાજી રહી. આ કથનના સત્યની પ્રતિતિ તરીકે આપણી પાસે પૂરાવો પશુ મોજી છે. પૂ. ૨, પૂ. ૨૭૨માં જણાવાયું છે કે સમ્રાટ અશોકે ઈ. સ. પૂ. ૩૧૩માં (૩૩૦-૧૭) પોતાના રાજ્યે સત્તરમાં વર્ષે, ત્રીજી બૌદ્ધધર્મ પરિષદમાં ઉપસ્થિત થવા, જે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને સિલોનમાંથી તેડાવ્યા હતા, તેમની રૂબરૂમાં પાટલોપુત્ર નગરે પોતાના પુત્ર મહેન્દ્ર અને પુત્રી સંધમિત્રાને બૌદ્ધ દીક્ષા આપ્યા બાદ, તેમની સાથે પાછા સિલોન જવા, મહાનદીના મુખ આગળના દરિયા તટેથી તેણે તેમને વિદાય આપી હતી; આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે નદીના મુખની દક્ષિણે આવેલ મુલક સમ્રાટ અશોકની આજુમાં નહોતો અને જો પર રાજ્યની હદમાં પ્રવેશાય તો નવું જીવું થઈ પડે, એટલે જ સ્વરાજની છેલ્લામાં છેલ્લી હદે આવીને અટકવું પડ્યું હતું અને ત્યાંથી જ વહાણોમાં તેમને બેસારી સફર સફળ ઈચ્છી લીધી હતી. આટલા વિવેચનથી હવે વાચકોને ખાતરી થઈ ગઈ હશે કે, આ પૂર્ણોત્સંગના રાજ્યઅમલે સર્વ દક્ષિણ ભરતખંડનો પ્રદેશ સમાઈ જતો હતો. આ પ્રમાણેની સ્થિતિ મોડામાં મોઢી

ઈ. સ. પૂ. ૩૧૨ સુધીમાં એટલે કે પોતાના રાજ્યના પ્રથમના પાંચમા વર્ષ સુધીમાં (ઈ. સ. પૂ. ૩૧૭થી ૩૧૨ સુધીમાં) ઉપગ્રવી કાઢી હતી. કદાચ તે પૂર્વે પણ તે પ્રમાણે બની રહ્યું હોય પરંતુ એમ કહેવાને આપણી પાસે કોઈ પૂરાવો નથી. વળી તેનું રાજ્ય અદાર વર્ષ ચાલ્યું છે, તેથી આવડા મોટા સામ્રાજ્યઉપર તે બાદ તેણે બીજાં તેર વર્ષ સુધી હકુમત બોગવીને દેહ છોડ્યો હતો એમ જણાવું રહે છે. આ ઉપરાંત એક અન્ય પૂરાવો પણ છે તે નીચેના પારિત્રાકથી જણાવો.

અત્યારના વિદ્વાનો ભલે માને કે ન માને પણ, પુ. ૧ માં આપણે જણાવ્યા પ્રમાણે રાજા બિખિસારે, જેમ

આંધ્રપતિનું દાખલ કરીને શ્રેણીક નામનું સૈન્યબળ બિરૂદ પોતા માટે મેળવ્યું હતું તેમ, લશ્કરી વિષયમાં પણ સુધારા

દાખલ કરી તેને શ્રેણીક વ્યવસ્થા કરી હતી. તે હકીકત સાબિત પણ થઈ ગઈ છે. આ વ્યવસ્થાના પરિચાકરૂપે તેજ શ્રેણિકના પૌત્ર ઉદયનભાઈ કેડ દક્ષિણ-હિન્દ જતી લીધા બાદ આગળ વધી સિલોન પણ કબજે કર્યો હતો તે તેના જીવન વૃત્તાંતે જણાવ્યું છે. વળી તે જ ઉદયનના મુખ્ય સેનાધિપતિ તરીકે નામના મેળવેલ નંદવર્ધન ઉર્ફે નંદપહેલાએ, કેવી રીતે સમરત ભારતવર્ષ જતી લઈ એક છત્રછાયા—under one canopy—તળે રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, તે પણ પુ. ૧માં તેના વૃત્તાંતે વર્ણવી ગયા છીએ. આ સર્વ લશ્કરી યોજના, જે પ્રમાણે સફળ થતી જોઈએ છીએ તે રીતિએ, તેના મૂળ યોજક રાજા શ્રેણિકના બુદ્ધિચાતુર્યનું—અથવા તેના સહાયક મુખ્ય મંત્રી તરીકે કામ કરી રહેલ તેના પુત્ર અભયકુમારની દરદર્શી વિચારશક્તિનું, અથવા તેથી પણ આગળ વધીને કહેવાય તો બંને જણાએ, પિતાપુત્રે—રાજા અને મહામંત્રીએ—જેમની પાસેથી આવી વ્યવસ્થા કરવાને પ્રેરણા મેળવી હતી તે મહાપુરૂષની (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૨૬૭-૮) અગ્રાધશક્તિનું જ, કાંઈક અંશે આપણને બાન કરાવે છે. આ વ્યવસ્થાને પુનઃ નવા સ્વરૂપે, તે સમયની જરૂરિયાત પ્રમાણે ગોઠવવાને,

પેલા મહાવિચક્ષણ રાજનીતિજ્ઞ પં. ચાણક્યે સત્રાટ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળે પ્રયાસ સેવેલો હતો, તેનો પણ કિચિત ખ્યાલ (પુ. ૨, પૃ. ૨૧૩) આપણે લઈ લીધો છે. તે સર્વના તારતમ્ય તરીકે આપણે એટલું જ કહી શકીએ છીએ કે, પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં જંગમ લશ્કરી અંગના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. પાયદળ, હથેલ—અથ્થદળ, ગજદળ—હસ્તિદળ અને રથદળ. લશ્કરી નજરે તેના સ્થાવરઅંગ તરીકે મોટા મોટા નગરને તેમજ રાજધાનીને, કિલ્લા અને કોટથી સુસજ્જિત બનાવી દેવામાં આવતા, ઉપરાંત વિશેષ સુરક્ષિત બનાવવા તે કોટને ફરતી ચારે બાજુ, વિશાળ ખાંડ ધોદી રાખતા; અને જરૂર પડ્યે, આ ખાંડને પાણીથી અથવા સળગતા અંગારાથી ભરવાની વ્યવસ્થા પણ કરી રાખતાં. આવી ખાંડની લંબાઈ—પહોળાઈ તથા ઊંડાઈનું શું પ્રમાણ હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ (પુ. ૧, પૃ. ૩૦૩-૪) આપણે આપી ગયા છીએ. અત્રે તો એટલું જ જણાવવું આવશ્યક છે કે, જે જમાનો અને જે રાજ્ય આવાં સાધનસામગ્રી વસાવી રાખવાની ગોઠવણ કરી રાખતાં હશે, તેમનાં સાધનો કેવાં વિપુલ હોવાં જોઈએ; તેમની કાર્યશક્તિ અને બુદ્ધિકૌશલ્ય કેવું હોતું જોઈએ તથા તે સમયનું ઈજનેરી વિજ્ઞાન કંઈ કક્ષાએ પહોંચેલું હોતું જોઈએ, તથા તે તે વિભાગી-વિજ્ઞાનની શાખામાં વર્તમાનકાળે આપણે આગળ વધ્યા છીએ કે કેમ તે વિચારી લઈ તે સર્વની સરખામણી કરવી જેથી આપણને પૂર્વની પ્રજાના જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવી શકશે. અસ્તુ.

ઉપરમાં ટાંકેલ સર્વ રાજવીઓનાં—કેડ શ્રેણિકથી માંડી ચંદ્રગુપ્ત સુધીના બસો વર્ષ સુધીના સમયે, લશ્કરની—સૈન્યની રચનાની તપાસ કરીશું તો જણાશે કે તેમાં ચારે અંગોનાં તરવ સમાવલાં હતાં અને ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાન કોઈ પરદેશી હુમલાનો ભોગ થઈ પડ્યું નહોતું. ત્યારપછી ખ્રિસ્તીસારના અમલના અંત ભાગમાં ગ્રીક બાદશાહ અલેક્ઝાંડર થી ઐઘટે હિંદ પર પ્રથમ આક્રમણ કર્યું હતું અને પશ્ચિમ હિંદમાંનો થોડોક ભાગ જતી લઈ ત્યાં પોતાના સરદારોદ્વારા લગભગ પાસદી સુધી (પુ. ૨, પૃ. ૨૨૭-૨૪૩) રાજવ્યવસ્થા કરી હતી. પાછળથી તેમનો પગઢો અશોકવર્ધવના

સમયે સમૂળગો કાઢી નંખાશે હતો. પરંતુ ન્યારે સેમના સરદાર સેલ્યુક્સ નીકેટોરને ઇ. સ. પૂ. ૩૦૪માં અશોકવર્ધન સાથે મુલેહ કરી સમાધાન કરવું પડ્યું ત્યારે અને તેની રૂઠ એ, તે સરદારની પુત્રી અશોકવર્ધન વેરે પરજુાવી પડી હતી. વળી આ યવન રાણીને પાટલિપુત્રમાં અધામું ન લાગે તે સાડ પિતૃપક્ષ તરફથી એક ગ્રીક એલચ્ચીની નિમણૂક પણ કરવામાં આવી હતી. (પુ. ૨, અશોકનું વૃત્તાંત જુઓ). આ એલચ્ચીનું નામ મેગેસ્થિનીઝ હતું. આ ગોડવણને પરિણામે હિંદી લશ્કરમાં તેમજ વસુલાતી ખાતામાં કાંઈક પશ્ચિમની-ગ્રીકની પદ્ધતિનું મિશ્રણ થવા માંડ્યું હતું. અને સમગ્ર્ય છે કે, લશ્કરી વિભાગે અત્યુષ્ઠ યૌવનામાંથી રથવાળા અંતિમ વિભાગ કદાચ બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. નિશ્ચિતપણે જો કે ઉચ્ચારી શકીએ તેમ તો નથી, પરંતુ આ મિ. મેગેસ્થિનીઝે પોતાની ડાયરીમાં હિંદીસૈન્ય વિશે ટીકા કરી જે શબ્દો લખી કાઢ્યા છે તેમાં રથ વિશે કાંઈ ઇશારો કરેલ ન હોવાથી આ પ્રમાણેનું અનુમાન કરી જવાય છે. તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે:—“The Andhra territory included 30 walled towns, besides numerous villages and the army consisted of 100,000 infantry, 2000 cavalry and 1000 elephants.....and was reputed to possess a military force, second only to that at the command of the king of the Prasii Chandragupta Maurya=આંધ્રની સત્તા પ્રદેશમાં અસંખ્ય ગ્રામે ઉપરાંત, ગદાંકિત ૩૦ નગરો પણ હતાં. તેના લશ્કરમાં ૧૦૦,૦૦૦ પદાતિઓ, ૨૦૦૦ ઘોડેરવારો અને ૧૦૦૦ હસ્તિઓ જોડાયેલા હતા.....અને એમ કહેવાતું હતું કે, પૂર્વ પ્રદેશના રાજા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની આજ્ઞામાં જે સૈન્ય હતું તેનાથી બીજો નંબર આ (આંધ્રપતિનું) ગણાતું હતું.” મતલબ કહેવાની એ છે કે, તે વખતે લશ્કરી બળમાં પ્રથમ નંબર

મૌર્ય સમ્રાટને હતો અને બીજો નંબર આંધ્રપતિને હતો. આ એલચ્ચીના નોંધાયેલા શબ્દો ઉપર આપણે જે અન્ય ઉપયોગી ટીકા કરવાની છે તે સ્વતંત્ર રીતે નીચેના પારિત્રાફે આપીશું. અત્યારે તો રાજ્યવિસ્તારને અંગે સૈન્યબળની પરિસ્થિતિ તપાસતા હોવાથી, તે અશ્વને વળગી રહીને જ આપણા વિચાર દર્શાવીશું.

પુ. ૨ માં સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે, અશોક અને ત્રિયદર્શિન બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે. એટલું જ નહીં પણ અશોકની પછી તુરત જ ત્રિયદર્શિન મગધની ગાદીએ બેઠો છે તથા અશોક દાદો થાય છે અને ત્રિયદર્શિન તેનો પૌત્ર થાય છે. સમ્રાટ અશોકનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૩૩૦-૨૮૬=૪૧ વર્ષનો છે અને ત્રિયદર્શિનનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૮૬ થી ૨૩૫=૫૧ વર્ષનો છે. આ ત્રિયદર્શિને કલિંગ દેશમાં આવેલા ધોલી-જંગલોડાના ખડકલેખમાં કાતરાબ્ધું છે કે, પોતાના રાજ્યે નવમા વર્ષે (ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦)માં તેણે આ પ્રદેશ કલિંગપતિ શાતકરણિ પાસેથી જીતી લીધો હતો અને તેને બે વાર લડાઈમાં હરાવ્યો હતો. પરંતુ તે બન્ને અરસ્પરસ નિકટનાં સગાં થતાં હોવાથી તે સ્થાન ઉપર તેમને પુનઃસ્થાપિત કર્યા હતા. શતવહનવંશી-હવે પછીના એટલે-છટ્ટાના વૃત્તાંતે આપણે જોઈ શકીશું કે, બે વારની લડાઈમાં પ્રથમ વખતે તેને છટ્ટા શાતકરણિ સાથે અને બીજી વખતે સાતમા શાતકરણિ સાથે લડવું પડ્યું હતું. વળી ત્રિયદર્શિને દક્ષિણ હિંદમાં હાલના મહેસુર રાજ્યે આવેલ હસન જિલ્લામાં ચિત્તલદુર્ગ તાલુકે ત્રણ લેખો-(અહાગિરિ, સિદ્ધાગિરિ ઇ.) ઉભા કર્યા છે. તેમાં પોતાના રાજ્યકાળના તેત્રીસમા વર્ષનો (૩૨ ને અડધો=૩૨½ એટલે ઇ. સ. પૂ. ૨૫૬નો) ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦ થી ૨૫૬ સુધી તો દક્ષિણ હિંદમાં ત્રિયદર્શિનની આજ્ઞા વર્તી રહી હતી. પરંતુ તે સમયે અકેન્દ્રિત ભાવના પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા ચમ્પ રહી હતી તેથી, તે તે પ્રદેશના રાજવીને પોતાના ખંડિયા (ભૃત્ય) તરીકે પુનઃસ્થાપિત કરી, ચાલ્યે જતી રાજ્ય-

વ્યવસ્થામાં કોઈ જાતની ડખલ નાંખવામાં આવતી નહોતી. એટલે શિલાલેખના પુરાવાથી સાબિત થઈ ગયું કે, છટો તથા સાતમો આંધ્રપતિ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના અમુક સમય માટે ખંડિયા હતા જ. વળી તેમના સિક્કાઓ કૃષ્ણાનદીના મુખપ્રાંતોમાંથી તથા સમુદ્રતટ-કોરોમાંડલ કોરટવાળા પ્રદેશમાંથી મળી આવે છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે તે સર્વ પ્રદેશ ઉપર તેમની સત્તા પશુ હતી જ. ખીજી રીતે સમજવું રહે છે કે, જ્યારે આવા પરાજીત રાજાઓ ભલે રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવે જાય છે, પરંતુ “ભૂત્યા=ખંડિયા” હોવાથી તેમને અમુક પ્રકારનું-ભલે નામનું હશે, પશુ હોય તો ખરું જ-બંધન હોય જ; જેથી કરીને તેઓ સ્વતંત્ર રીતે વર્તી ન શકે. એટલે કે છટો આંધ્રપતિ ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦માં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયા બન્યો, તે પૂર્વે જ તે પ્રદેશનો સ્વામી થઈ ચૂક્યો હોવો જોઈએ. વળી પાંચમા આંધ્રપતિ માહરીપુત્રના સિક્કાથી (પૂ. ૨, પૃ. ૧૧૦ આંક પદ) તેમજ છઠ્ઠા આંધ્રપતિના સિક્કાથી (પૂ. ૨, પૃ. ૧૧૨ આંક નં. ૬૩) સમજાય છે કે, બન્ને ભલે પ્રતાપી પુરુષો થયા છે, પરંતુ પાંચમો વિશેષ પ્રબળ અને પરાક્રમી હતો. એટલે એમ જ અનુમાન કરવું રહે છે કે, આ પ્રદેશ ઉપર પ્રથમ સત્તા, પાંચમા આંધ્રપતિના સમયે જ થવા પામી હોવી જોઈએ. વળી પાંચમાના સમયે જ સંયોગી સાતુકૂળ હતા તે આપણે પૂ. ૧૬૫માં પુરવાર કરી ગયા છીએ એટલે સ્વીકારવું રહે છે કે, પાંચમાએ ઇ. સ. પૂ. ૩૧૨ સુધીમાં તે પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. તે બાદ છઠ્ઠાની સત્તા તે પ્રદેશ ઉપર સ્વતંત્ર રીતે થોડો વખત જામી રહી હતી પરંતુ. ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦ની સાલમાં પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયા બનતાં, તેની સત્તામાં તેટલે દરજ્જો કાપ પડ્યો હતો.

પાટલિપુત્ર દરબારે યવનપતિ સેલ્યુકસ નીકટારે પોતાની પુત્રીની સાથે જે મેગે-સ્થેનીઝ નામનો એક ચો મોકલ્યો શબ્દાથી ઉદ્ભવતા હતો, ને જેણે આંધ્રપતિના વિચારો લશ્કરીબળનો ચિતાર આપતું વર્ણન કર્યું છે તેને લગતા શબ્દો, અર્થો હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયાના લેખક પેલા પ્રખ્યાત

ઇતિહાસવિદ્ મિ. વિન્સેન્ટ રિમથે જે લખ્યા છે તે સદાબરાજ પૂ. ૧૬૭માં આપણે ઉતારી બતાવ્યા છે તેના ઉપર આપણે જે ટીકા કરવાની હતી તે અત્રે જણાવવાનું ત્યાં આગળ સૂચન કર્યું છે, એટલે તે પ્રકરણ હવે હાથ ધરીશું.

તેમાંના ખીન્ન શબ્દો સાથે આપણે સંબંધ નથી. માત્ર આદિમાં The Andhra dynasty (આંધ્રવંશ) અને અંતમાં the Prasii Chandragupta Maurya (પૂર્વપ્રદેશના રાજા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય) એવા જે શબ્દો જણાવેલ છે તે વિશે જ કહેવાનું છે. પ્રથમ “આંધ્રવંશ” પરત્વે કહીશું. જ્યારે મેગસ્થેનીઝે આ શબ્દ વાપર્યા છે અને તેનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યારે એટલું તો સાબિત થઈ ચૂક્યું જ ગણાય કે, તેના સમયે (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૪માં) તે વંશનું લશ્કરીબળ તેટલી કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું જ. ખીજી હકીકત એમ પણ સમજવી રહે છે કે, જ્યારે તે સમયે એવડોમોટો અને પ્રબળ દરજ્જો ધરાવતો આંધ્રવંશનો ગણાવ્યો છે ત્યારે તે સ્થિતિએ પહોંચતાં પહોંચતાં પણ તેને કેટલોયે સમય બ્યતીત થઈ ગયો હોવો જોઈએ. કહેવાની મતલબ એ છે કે, આંધ્રવંશની આવી જાહોજલાલીનો સમય જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૩૦૪માં તેણે નોંધ્યો છે ત્યારે તે વંશની આદિ તો કેટલાયે વર્ષો પહેલાં થઈ ગઈ ગણવી જોઈએ. ખીજી બાબત, ઇતિહાસ બાપોકાર જાહેર કરે છે કે, આંધ્રવંશનો આદિપુરુષ રાજા શ્રીમુખ હતો. એટલે સિદ્ધ થઈ ગયું કે શ્રીમુખનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૩૦૪ પૂર્વે લણાં લણાં વર્ષો ઉપર થઈ ગયો છે. પરંતુ હાલના ઇતિહાસકારો હાથીગુંદાના રાજા ખારવેલના શિલાલેખમાંની અમુક પંક્તિનો ભાવાર્થ બેસારીને એવું માનતા થયા છે કે શુંગવંશી પુષ્યમિત્ર (જેની હૈયાતી ઇ. સ. પૂ. ૧૮૮ તેમણે નોંધી છે) અને રાજા શ્રીમુખ તથા ખારવેલ-બંધા સમસમયી હોઈ તેમનો સમય પણ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૮નો જ ગણવો. આ માન્યતા ઉપર કોઈ પણ ટીકા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. વાચક પોતે જ વિચારી શકે તેમ છે.

હવે ખીજા શબ્દો “પૂર્વપ્રદેશના રાજા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય” જે લખાયા છે તે પરત્વે આપણા વિચાર જણાવીએ. પ્રથમ દરજ્જો આપણે સ્વીકાર કરી લઈએ કે, આ શબ્દો મિ. રિમથના ઉચ્ચારેલ છે. તેમણે તે

શબ્દો મેગેસ્ટ્રેનીઝની કાયરીમાંના અસલ તરીકે લીધા છે કે સ્વમતિ અનુસાર લાવાર્થ-અનુવાદ તરીકે લખ્યા છે તે આપણે જાણતા નથી. પરંતુ એક જવાબદાર વ્યક્તિ તરીકે તેમજ કાળજીવાળા પૂર્ણ અભ્યાસી અને ઇતિહાસના પરિશિલન વૃત્તિવાળા પુરૂષ તરીકે વિન્સેન્ટ સ્મિથની જે ખ્યાતિ જાહેરી છે તે જોતાં સહજ ધારી શકાય છે કે, હાલેને શબ્દો અસલ તરીકે ન હોય અને અનુવાદરૂપે જ હોય, છતાં તદ્દન વિચાર અને આધારપૂર્વક તો લખાયલા હોવા જ જોઈએ. એટલે તે ઉપરથી જે ઘટના ઘટાવાય, તેને ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવામાં જરાયે ક્ષોભ પામવાનું રહેતું નથી. આ શબ્દો કેમ જાણે મેગેસ્ટ્રેનીઝના મહો-માંથી જ નીકળ્યા હોય એમ દેખાય છે; વળી વિચાર દર્શાવવાનો સામાન્ય નિયમ તો એ છે કે, જો પોતાના સમયે એટલે કે પોતાના રાજ્યના અમલ દરમ્યાન અનેક બનાવનું વર્ણન કર્યું પડતું હોય તો, “આપણા રાજ્યના વખતે” કે તેવું જ લાવાર્થસૂચક કોઈ વિશેષજ્ઞ જોડીને તે બોલવું જોઈએ; તેને બદલે અહીં તો મેગેસ્ટ્રેનીઝ પોતે વર્ણન કરે છે છતાં, “આપણા રાજ્યના સમયે” શબ્દ ન લખતાં, કોઈ ત્રીજા પુરૂષના સમયનું જ કેમ જાણે વર્ણન લખતો ન હોય તેમ “પૂર્વપ્રદેશના રાજા મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત”નું નામ સ્પષ્ટપણે બતાવ્યું છે. જોતો અર્થ તો એ થયો રહે છે કે, મેગેસ્ટ્રેનીઝ અને ચંદ્રગુપ્ત બન્નેનો સમય નિરનિરાળો છે એટલું જ નહીં, પણ ચંદ્રગુપ્ત તે મેગેસ્ટ્રેનીઝનો પુરોગામી જ ગણવો રહે. આ પ્રમાણે ખુદ મેગેસ્ટ્રેનીઝનું મંતવ્ય થયું કહેવાય. જ્યારે વિદ્વાનોની વર્તમાનકાળે માન્યતા એવી છે કે, જે મગધપતિ પંજાબની એક સરિતાતટે અલેકઝાંડર થી ઐર્ષ્ટ્યને મળ્યો હતો તેનું નામ સેંટ્રોકોટસ હતું, તેને જ સેલ્યુકસ નિકેટોરે પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી અને તેના જ દરબારે મેગેસ્ટ્રેનીઝ એલચી તરીકે રહ્યો હતો અને સેંટ્રોકોટસ નામની વ્યક્તિનું હિંદીનામ ચંદ્રગુપ્ત હતું. મતલબ કે ચંદ્રગુપ્ત અને મેગેસ્ટ્રેનીઝને વિદ્વાનો સમકાલિન ગણાવે છે જ્યારે મેગેસ્ટ્રેનીઝ ખુદપોતે ચંદ્રગુપ્તને પોતાનો પુરોગામી કહે છે. તો સાચું કોણ ? કે પછી સેંટ્રોકોટસનો અર્થ ચંદ્રગુપ્ત

કરવામાં વિદ્વાનોએ ભૂલ ખાધી છે. અમારા મત પ્રમાણે સેંટ્રોકોટસ એટલે ચંદ્રગુપ્ત નહીં પણ ચંદ્રાશોક-સેન્ડેશોક, સેન્ડેશોકસ એટલે અશોક જેને કહેવામાં આવે છે તે અશોકવર્ધન પોતે સમજવો અને તેના જ સમયે ઉપર વર્ણવેલા સર્વ બનાવો બનવા પામ્યા હતા (જુઓ પુ. ૨ માં અશોકનું જીવન ચરિત્ર).

ચતુર્થપરિચ્છેદે રાજનગરના સ્થાન વિશે ચર્ચા કરીને આપણે એવો અનુમાન દોરી બતાવ્યો છે કે, તે માટે ત્રણ સ્થાનો જ દીધો કરી શકે પાણી રાજપાટ તેમ છે. પૈંઠ, વરંચુળ-અમરાવતી વિશે અને વિજયનગર. તેમાંનું વિજય-નગર તો, જ્યારથી તે વંશની બે

શાખા પડી ગઈ ત્યારથી એક શાખાનું રાજનગર થવા પામ્યું હોય એમ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. જ્યારે પૈંઠ તો અસલથીજ ગાદિનું સ્થાન હશે અને વરંચુળ તથા અમરાવતી (બન્ને સ્થળો રાજનગરનાં બહુલ છે તે બન્ને પાસે પાસે હોવાથી, તેમાંનું એક જ પાટનગર હતું અને બીજું તો, નામની પૂરી માહિતી ન હોવાથી માત્ર કલ્પિતરીતે ઉલ્લેખ કરી વાળ્યું છે; ગમે તે સ્થિતિ હોય. આપણે સલામત રસ્તો ગ્રહણ કરી બન્નેને સાથે જોડી દીધાં છે) તો સમય જતાં જ્યારે વિશેષ વિસ્તારવંત પ્રદેશ ઉપર સ્વામિત્વ મળ્યું ત્યારે રાજ ચલાવવાની અનુકૂળતા સાચવવા માટે ફેરફાર કરી પસંદ કરવામાં આવ્યું હશે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત આ રાજ્યોના શિલાલેખો તથા સિક્કાઓ જે અદ્યતન પ્રાપ્ત થયા છે તેમાંના આદિરાજ્યોના કેટલાક દક્ષિણદિશના પૂર્વ તરફના વિકાગમાંથી મળી આવ્યા છે ત્યારે કેટલાક પશ્ચિમ તરફમાંથી પણ મળી આવ્યા છે. તેવી જ રીતે મધ્યમ અને અંત વિકાગી રાજ્યોની બાબતમાં પણ બનવા પામ્યું લાગે છે. એટલે એવું કાંઈક અનુમાન દોરવું પડે છે કે, વારંવાર રાજનગરનું સ્થાન-પૈંઠ અને વરંચુળ કે અમરાવતી-ફેરવવા જરૂર પડી હોવી જાણીએ. પછી તે રાજકીય કારણને લીધે હોય કે હવામાનને લીધે હોય કે તેથી પણ નિરાળા કારણને લીધે હોય તે જુદી વસ્તુ છે. આપણે તે બાબતમાં ઊંડા ઊતરીને કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરી શકવાની

સ્થિતિમાં નથી. એટલે હાલ તો આ પ્રમાણે સારરૂપે જાણાવીને, કયું સ્થાન કયા રાજના સમયે, રાજપાટ તરીકે માન્ય રહ્યાનું વિશેષ સંભવિત છે તે જો શોધી શકાય તો તેમ કરવા કાશિષ કરીયું.

આદિપુરૂષ શ્રીમુખે પૈંઠમાં જ ગાદી કરી હતી તે સર્વમાન્ય અને સુવિદિત છે એટલે તેની ચર્ચા કરવી નિરર્થક છે. પરંતુ ત્યાંથી વરંચુળ-અમરાવતીમાં ગાદી પ્રથમ ક્યારે લઈ જવામાં આવી તે વિવાદલયુક્ત દેખાય છે. અત્યારે વિદ્વાનોના મોટા ભાગની માન્યતા એમ અંધાર્ષ છે કે, રાણી ખળશ્રીએ જે નાસિકનો લેખ કાતરાબ્યે છે અને તેમાં (ચતુર્થ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૭) ગૌતમીપુત્રે “destroyed the Sakas and restored the glory of” શબ્દો (લેખ નં. ૩૩-૩૫) વાપર્યા છે તેનો અર્થ એમ બેસાર્યો છે કે, નહપાણના સમયે તેના જમાઈ રૂષભદત્ત તથા પ્રધાન અથમે શતવહનવંશી ઉપર જીત મેળવી (જુઓ લેખ નં. ૩૫) ત્યાં દાન દીધું છે તે એટલા માટે કે (૧) જીત કર્યાનું સ્મરણ-સ્મારક પણ રહે; (૨) તેમ જ તે જમા પ્રથમ શતવહનવંશીઓના કબજામાં હતી તેને-અહંકે રાજગાદી ખેસવીને-છોડી દધને દેશના કાંઈ અજ્ઞાતસ્થળે બીતરમાં લઈ જવી પડી હતી તે પ્રસંગ, પરાજીતપક્ષને એક મોટા કલંકરૂપ ગણાતો રહી સાક્ષી આપ્યા કરે; (૩) તથા આ લાગેલ કલંક પરાજીત પક્ષમાંના એક રાજવી ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ ગાદીપતિ બન્યા બાદ સ્વપરાક્રમથી, પેલા વિજેતા પક્ષવાળા નહપાણ ક્ષહરાટનું અને રૂષભદત્તશકના સ્વધર્મોંઓનું (નાસિક લેખ નં. ૭માં જણાવ્યા પ્રમાણે હરાવીને) જડમૂળથી નિકંદન કાઢી નાંખ્યું હતું જેથી તે કલંક નિર્મૂળ થયેલ ગણાય. (૪) વળી રાજગાદી જે અજ્ઞાતસ્થળે લાઈ જવામાં આવી હતી તેને પાછી અસલના સ્થાને, ત્યાંથી થયેલ ભાંગતોડ સમરાવી કરીને તેમ જ તે નગરને તદ્દન નવું સ્વરૂપ આપીને તે લઈ આવ્યો હતો એમ બતાવી શકાય. આ પ્રમાણે બધો પ્રસંગ ગોઠવી કાઢ્યો છે; છતાં કબૂલ રાખીએ કે આ પ્રમાણે જ ખરી સ્થિતિ હતી, તો શતવહનવંશીને લાગેલ કલંકનો અથવા પૈંઠથી ગાદી ખસેડીને અમરાવતી લાઈ જવાનો સમય ઇ. સ.

પૂ. ૧૧૪નો, અને નિર્મૂળ કરાવાનો એટલે અમરાવતી-માંથી પાછી પૈંઠમાં રાજગાદી આવ્યાનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૩નો, ગણાશે પરંતુ આપણે નીચેના પારામાં સાબિત કરીયું કે તે માન્યતા બૂલભરેલી છે.

ન્યારે જે વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની લડાઈ બને છે ત્યારે તે કેવળ પૈસા (જર) કે સત્તા (જમીન) મેળવવા માટે લડાય છે એવી અત્યારે જે માન્યતા દુનિયાભરમાં ફેલાઈ રહી છે, તેનું પ્રાચીનકાળે નહોતું જ. તે આપણે પુ. ૧, પૂ. ૭ માં “જર, જમીન અને જોડે તે ત્રણે કળ્યાના ઘોડે”વાળો જે ઉક્તિ વપરાવા લાગી છે, તે ત્રણે વસ્તુના સમય પરત્વે, તેજ પૃષ્ઠે ટીકા નં. ૧૧ માં વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ કરી બતાવ્યું છે. જે ઉપરથી સમજાશે કે પ્રાચીન સમયે લડાઈઓ પ્રધાનપણે જોડે નિમિત્તે જ થતી હતી. જમીન સત્તા-બૂખનું કારણ તો પાછળથી તેમાં ઉમેરાયું છે. તેનો સમય વહેલામાં વહેલો આઠો તોયે ઇ. સ. પૂ. ની પ્રથમ સદીથી ઇ. સ. ની બીજી સદી મૂકી શકાય, અને આ સમય પણ ઉત્તર હિંદ વિશે જ સમજવો રહે છે કે જ્યાં પરદેશીઓ સાથેના સંપર્કને લોધે તેવી ભાવના કાંઈક ઉતાવળે પ્રવેશવા પામી હતી. ન્યારે દક્ષિણ હિંદ તો આવી અથડામણો અને પરદેશીઓના હુમલાથી કેટલાય વધારે લાંબા વખતસુધી તદ્દન અલિપ્ત રહેવા પામ્યો હતો; જેથી ત્યાં તેવી ભાવનાનો ઉદય તેથી પણ મોડો થવા પામે તે દેખીતું છે. આપણે અત્યારે દક્ષિણ હિન્દનો જ પ્રશ્ન વિચારી રહ્યા છીએ, એટલે કબૂલ કરવું રહે છે કે નહપાણે કે તેના પ્રધાને દક્ષિણ હિન્દ ઉપર જે સમયે (ઇ. સ. પૂ. ની બીજી સદીમાં) જીત મેળવી હતી તે સમયે કાંઈ જમીનની બૂખ નહોતી જ. પરંતુ શિલાલેખવાળા છટ્ટો પરિચ્છેદના ઉપસંહારમાં જણાવી ગયા પ્રમાણે, ધાર્મિક કારણના પરિણામરૂપ તે હતી. વળી આપણા આ કથનને બીજી અનેક રીતે ટેકા પણ મળી રહે છે; જેમકે (૧) ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ની પહેલાં કેટલાય વખતપૂર્વે થયેલ શતવહન વંશીઓની સત્તા પૂર્વ હિંદમાં જમી પડી હતી, તે આપણે તેઓના શિલાલેખ અને સિક્કાઓથી (પૂ. ૨ માં તૃતીય પરિચ્છેદ અને આ પુસ્તકે પાંચમો તથા છઠો પરિ-

અછેદથી) જાણી શક્યા છીએ. એટલે લગભગ ચોક્કસાઇથી કહી શકારો કે, તેમણે રાજ્ય ચલાવવા સુગમ થઈ પડે તે માટે પૈઠણમાંથી ક્યારનીએ ગાદી ફેરવીને તે પ્રદેશમાં લાવી મૂકી હતી. અને જે તેમજ હતું તો પછી ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં નહપાણે જીત મેળવવાથી જ એટલે રાજદ્વારી કારણને લીધેજ-તેમને રાજપાટનું સ્થળ ફેરવવું પડ્યું હતું તે પ્રશ્ન આપોઆપ ઉઠી જાય છે. (૨) વળી નહપાણ-ઋષભદત્ત અને અયમે, નાસિક, કનહેરી, કાલાં અને જુનેર ઈ. ઈ. વાળા જે પ્રદેશમાં શિલાલેખો કેતરાવ્યા છે તે સર્વ પ્રદેશ ગોદાવરી જીલ્લાનો છે. આ સમયે તેને ગોવરધનસમય તરીકે ઓળખાવવામાં આવતો હતો કે જ્યાં ત્રિરશ્મિ પર્વતના ગિરિશૃંગો આવેલાં છે. આ પર્વતો ઉપર અનેક ઋષિ, મુનિઓ અને તપસ્વીઓ ગુફાઓમાં વસી, સ્વાધ્યાય કરી, આત્મ કલ્યાણ સાધતા હતા અને તેમને તે કાર્ય કરતાં છતાં ઉદરનિર્વાહની જરૂર અડચણ કે મુશીબત ન પડે તે માટે, રાજાઓ તથા જનસમાજ અનેક પ્રકારે દાન આપી તે બોળે પોતા ઉપર વહોરી લેતા હતા. આ વિશેની ખાત્રી શિલાલેખમાં આલેખાયલી હકીકત નિઃશંકપણે અને સ્પષ્ટ પણે આપણને કરી આપે છે (૩) ત્રિરશ્મિ પર્વતનું ખીણું નામ રૂક્ષવત (રથાવર્ત) ઉર્ફે રૂક્ષ હોવાનું સમજાય છે કે જ્યાં તે સમયના અનેક જૈનસાધુઓ અનશન કરી સ્વર્ગે ગયાનું જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોમાં જણાવાયું છે. વળી આપણે સિક્કાઓથી તથા અન્ય પુરાવાથી એટલું તો જાણી ચૂક્યા છીએ કે નહપાણ વિગેરે (પૂ. ૩માં તેનું વૃત્તાંત) તેમજ શનવહનવંશીઓમાંના કેટલાય રાજાઓ (પૂ. ૨ તેમના સિક્કા તથા આ પુસ્તકે તેમનાં જીવનવૃત્તાંત જુઓ) જૈનધર્મોનુયાયીઓ હતા. એટલે તેઓ સર્વે પોતાના ધર્મના અનુશાન કરતા ઋષિ-મુનિ-સાધુઓની સર્વ પ્રકારની સગવડતા સાચવે, તેમજ તે સ્થાનોને અતિ પવિત્ર

તીર્થધામરૂપે માને, તે સમજી શકાય તેવું છે. આ પ્રકારે ઉપર નિર્દિષ્ટ થયેલ ત્રણે, તેમજ અન્ય પુરાવાથી સાબિત કરી શકાય છે કે ત્રિરશ્મિ શૃંગવાળા પ્રદેશની લડાઇઓ પાછળ, રાજકીય નહોં પણ સ્પષ્ટપણે ધાર્મિક આશય જ રહેલો હતો. એટલે રાજકીય કારણે લડાઇઓ લડાવી હોવાની માન્યતા ફેરવવી રહે છે. હવે પાંછા આપણે મૂળ વિષય ઉપર આવી જઈએ.

જ્યારે પૈઠમાંથી અમરાવતી પ્રદેશમાં ગાદી ફેરવ્યાનું ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪માં નહોં, પણ તે પૂર્વેના સમયે થયું હોવાનું દેખાય છે ત્યારે, તેમ ક્યારે બનવા પામ્યું હોવું જોઈએ તે પ્રશ્ન પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ ઉકેલ માગે છે. આ નક્કી કરવા માટે, કયા કયા શાત-કરણિના વખતમાં તે પ્રદેશ, પાસેના રાજવીઓની ખાસ કરીને કલિંગપતિઓની-કેમકે, અમરાવતીવાળો ભાગ જે કૃષ્ણા જીલ્લા તરીકે ઓળખાવાય છે તે સામાન્ય રીતે કલિંગની આજુમાં જ રહેતો આવ્યો છે-એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થવા પામી હતી કે જ્યારે, તેઓ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાને શક્તિવાન થયા હોય! તે મુદ્દો વિચારવો પડશે. પ્રસંગોપાત આપણે તે કહી પણ ગયા છીએ, છતાં સમગ્ર રીતે એક જ સ્થાને તેની તપાસ કરવી ઠીક પડે માટે ફરીને યાદ આપીએ. તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મગધપતિ નંદ નવમાના સમયે ઈ. સ. પૂ. ૪૧૫ની આસપાસ; તે વખતે શ્રીમુખ શાતકરણિના રાજ્યનો અંત અને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના રાજ્યની આદિનો સમય ગણાશે.

(૨) કલિંગપતિ ખારવેલનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૩૬૨માં નીપજ્યું ત્યારથી માંડીને ઈ. સ. પૂ. ૩૬૦માં તેના ચેદિવંશનો અંત આવ્યો. ત્યાંસુધીના ૩૦-૩૨ વર્ષનો ગાળો; આ વખતે મગધપતિ તરીકે ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટ અને થોડા સમય માટે તેના પુત્ર બિંદુસારના રાજ્યનો પ્રથમ ભાગ હોવાનું ગણાશે અને આંધ્રપતિ

(૮) પૃ. ૧૦૩ દીકા નં. ૩૭ થી જણાશે કે વજસુરિ રથાવર્ત ઉપર સ્વર્ગે ગયા છે. તેવી જ રીતે તેમના પરિવારમાં વજસેનસુરિ પણ ગયા છે. અરે કહો કે, મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત

સમ્રાટે જૈન દીક્ષા લઈ દક્ષિણ હિંદમાં પોતાના ગુરુસાથે વિહાર કર્યો હતો ત્યારથી દક્ષિણ હિંદનો આ ભાગ એક તીર્થસ્થાન તરીકે અતિ ખ્યાતિમાં આવી ગયો હતો.

તરીકે, ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો પાછલો ભાગ, શ્રીકૃષ્ણનો આખો સમય અને વદસતશ્રીના રાજ્ય પ્રથમનાં ૧૦-૧૨ વર્ષ જેટલો ભાગ રોકાએલ ગણાશે.

(૩) ઈ. સ. પૂ. ૩૪૭ આસપાસ ને તે બાદ; તે સમયે મિદુસારના રાજ્યઅમલનો પાછલો ભાગ તથા અશોકનો રાજ્યઅમલ ગણાશે.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ સમયે, રાજકાંતિ થઈ હતી એમ સમજાય છે. તેમાંની પ્રથમ વેળાએ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી બાલે પોતાને વિલિવાયકુરસ લેખવે છે, પરંતુ તેના કાંઈ શિલાલેખ કે સિક્કા એવી બાબતની ખાત્રી નથી આપતા કે કૃષ્ણા નદીવાળો પ્રાંત તેના તાબામાં આવ્યો હોય. બીજા સમયે ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટનો પ્રબળ પ્રતાપી અમલ ચાલુ હતો. તેણે તો ઉલકું કલિંગપતિ-ખારવેલના વંશને પણ હરાવી દીધો હતો એટલું જ નહીં પણ તેના વંશનો અંત આવતાં, ઠેક દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધીનો મુલક મગધસામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધો હતો. એટલે વચ્ચે આવતો કૃષ્ણા નદીવાળો ભાગ તો તેની આજુમાં જ રહી જવા પામ્યો હતો તે સહજ સમજી શકાય તેવું છે. અને તે બાદ મિદુસારના રાજ્યઅમલની શરૂઆતમાં પં. ચાણક્યની દોરવણી હોવાથી સામ્રાજ્યની સ્થિતિ મજબૂતપણે ટકી રહી હતી. એટલું જ નહીં પણ આંધ્રપતિને ઉલકા મગધના “ભૂત્યા” તરીકે રહેલું પડ્યું હતું, એટલે રાજ્યવિસ્તાર વધારવાની તેમની સ્થિતિ થવા પામી હોય તેવો તો વિચાર જ ક્યાં કરવો રહે છે? આ પ્રમાણે પ્રથમના બન્ને સમય બાદ જતાં, માત્ર ત્રીજાની જ વિચારણા કરવી રહે છે. તે વખતે પં. ચાણક્યનું મરણ થઈ ગયું હતું અને મગધ સામ્રાજ્યે જ્યાં ને ત્યાં બળવા જેવી સ્થિતિ થઈ જવા પામી હતી. એટલે સમજી શકાય તેમ છે કે, વદસતશ્રી મલ્લિકશ્રી શાતકરણિએ કૃષ્ણાનદીના મુખવાળો ભાગ પોતાની સત્તામાં લઈ લીધો હોય. આ વિષેની ઠીક-ઠીક ચર્ચા આપણે પૃ. ૬૪-૬૫ ઉપર પણ કરી ચૂક્યા છીએ કે જે સ્થિતિને લીધે સમ્રાટ અશોક-વર્ધનને, સિલોન જતા બૌદ્ધ સાધુઓના મંડળને મહાનદીના મુખ પાસેથી વિદાય દેવી પડી હતી. એટલે

સાબિત થાય છે કે, વદસતશ્રીના રાજ્યઅમલે જ આ અમરાવતીવાળો ભાગ-પ્રથમમાં પ્રથમ આંધ્ર સામ્રાજ્યમાં આવ્યો હતો. તે પ્રદેશમાંથી તેના મળી આવતા સિક્કાથી તે વાતને પુષ્ટિ પણ મળે છે. છતાં પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે, તેણે મુલક જીતી લીધો-તાબે કર્યો-એટલે ગાદી પણ ફેરવી નાંખી એમ તો ન જ કહી શકાય; કેમકે તેવા ફેરફારની અગત્ય જણાતાં, તેમજ તેનો અમલ કરતાં કરતાં પણ કેટલાંય વર્ષ વીતી જાય જ; એટલે આપણે વદસતશ્રીને બદલે, તેના પુત્ર માહરીપુત્રના સમયે રાજગાદી ફેરવ્યાનું નિશ્ચિતપણે માનીએ તો તદ્દન સહીસલામત માર્ગ લીધો ગણાશે. આખીએ ચર્ચાનો સાર એ થયો કે:—

(૧) શ્રીમુખે ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ માં પૈંડમાં ગાદી કરીને વંશની સ્થાપના કરી હતી.

(૨) અને માહરીપુત્ર શાતકરણિએ ઈ. સ. પૂ. ૩૧૭ આસપાસ (અથવા તેથી પણ વહેલી જો હોય તો વદસતશ્રીએ ઈ. સ. પૂ. ૩૪૭ બાદ જ) અમરાવતીમાં ગાદી ફેરવી નાંખી હતી. અમરાવતીમાંથી પાછી પૈંડમાં ક્યારે લાવવાની જરૂર પડી હતી તે મુદ્દો હવે વિચારીશું.

ઈ. સ. પૂ. ૩૧૭થી માંડીને આસરે બસો વર્ષ સુધી એટલે ઠેક ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ના અરસામાં ક્યારે અવંતિપતિ નહપાણે આંધ્રપતિને રંમડવા માંડ્યા ત્યાંસુધીમાં, કાંઈ એ પણ તેમના સામું જોયું હોય તેવું ઇતિહાસના પૃષ્ઠે નોંધાયું જણાતું નથી; કેમકે તે કાળ મગધપતિ અશોકપછી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ગાદી જ અવંતિમાં આજીવી હતી એટલે કે, મગધને બદલે હવે અવંતિ સામ્રાજ્યની હાકલ વાગવા માંડી હતી; આ પ્રિયદર્શિને જો કે દક્ષિણ હિંદના નાકા સુધીનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે અકેન્દ્રિત રાજ્યની બાવનાવાળો હોવાથી તેણે તાબે કરેલ સર્વ મુલકના રાજવીઓને તેમના મૂળ સ્થાને પુનઃસ્થાપિત કરી દીધા હતા. એટલે તેવા સંજોગોમાં આંધ્રપતિઓ બાલે ભૂત્યા કહેવાતા હતા પરંતુ તેમને રાજગાદી ફેરવવી પડી નહોતી જ. પ્રિયદર્શિન પછી મૌર્યવંશની પડતી થવા માંડી હતી અને તે બાદ

શુંગવંશની સત્તા અવંતિપતિ તરીકે દૃઢ થઇ હતી. તેમનો ઇતિહાસ જાણી ચૂક્યા છીએ કે તેમની સત્તા ઉત્તરહિંદમાં જ પ્રસરી રહી હતી. તે બાદ નહપાણુ ક્ષત્રરાટનો રાજઅમલ ૪૦ વર્ષ સુધી અવંતિ ઉપર ટકવા પામ્યો હતો. તેના સમયે આંધ્રપતિની સાથે દંડા બખેડા થવા પામ્યા હતા અને નાસિક જીલ્લાની કેટલીક જમીન તેમને ગુમાવવી પડી હતી તેટલું ખર્ચ (જુઓ તેના વૃત્તાંતે—તથા શિલાલેખ નં. ૩૩-૩૫). પરંતુ રાજનગર અમરાવતીવાળું સ્થાન તો તદ્દન નિર્ભય જ રહેવા પામ્યું હતું. એટલે ત્યાંસુધી રાજગાદી તેને તે જ સ્થાન ઉપર હતી એમ નિર્વિવાદિતપણે સાબીત થઇ ગયું ગણાશે.

નહપાણુ પછી અવંતિ ઉપર ગર્દભીલ વંશની સત્તા આવી છે. તેમની સાથે શતવહનવંશીઓને ગાઢ મિત્રાચારી હોવાથી, તેમની સત્તા ઉપર ખીલકુલ કાપ પડવા જેવું અને તે અસંભવિત છે, ઉલટું પ્રસંગોપાત શતવહનવંશીઓ ગર્દભીલોને રાજકારણમાં જરૂર પડતાં, પડખે ઉભા રહ્યાનાં દૃષ્ટાંતો નોંધાયાં જડી આવે છે. તેમ વળી બન્ને જૈનધર્મ પાળતા હતા એટલે પણ કાંઈને એક ખીજા ઉપર આક્રમણ લઇ જવાનું કારણ મળવા શક્ય નથી. આ સ્થિતિ એમને એમ નં. ૨૩ વાળા શીવસ્વાતિના આરંભકાળ સુધી ટકી રહેવા પામી દેખાય છે. તેનો જન્મ દંતકથા પ્રમાણે દૈવી સંયોગમાં થયેલ હોવાથી તેના સમયે જગદસ્ત ધર્મકાંતિ થઈ હોવાનું લેખવું રહે છે (જુઓ આગળના પરિચ્છેદ નં. ૭ નું જીવનવૃત્તાંત) અને તેથી રાજ્યધર્મ તરીકે વૈદિકધર્મ સ્વીકારાયો છે. જેથી સ્વભાવિક છે કે, જે મિત્રાચારી ગર્દભીલપતિઓ સાથે શાતવહનોને ચાલી આવતી હતી તેમાં ભંગાણુ પડવા લાગ્યું હતું. એટલે સંભવિત છે કે, આ શીવસ્વાતિએ ગાદી અમરાવતીમાંથી ખસેડીને, ગર્દભીલની સરહદ ઉપર કુમ્ભો લઈ જવાને સગવડ પડે તે હેતુથી, બંનેની હડની અને તેટલી નજીકની જગ્યાએ, પણ પોતાની હકુમતમાં ગણાય તેમ, પાછી પૈઠમાં આણી હશે—પરંતુ તે સમયે મહાપ્રભાવશાળી અને પરાક્રમી ગર્દભીલો ગાદી ઉપર હોવાથી, આ શતવહનવંશીની બહુ કારિગીરી

ચાલી લાગતી નથી; છતાં બ્યારે નં. ૨૩ પછી નં. ૨૪ ગાદીએ આવ્યો અને તેનું મરણ પણ ઈ. સ. ૯૯માં નીપજતાં નં. ૨૫ વાળો ચત્રપણુ વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણી આંધ્રપતિ તરીકે આવ્યો, ત્યારે તેણે બંને પક્ષયું લાગે છે; કેમકે આ સમયે અવંતિ અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર જે ગર્દભીલો હકુમત ચલાવતા હતા તે નબળા માલુમ પડ્યા છે (જુઓ પુ. ૪ તેમનાં વૃત્તાંત). એટલે ઈ. સ. ૧૦૫ના અરસામાં પૈઠપતિ ચત્રપણુ, પાસેનો ગુજરાત તથા તેની બેડાબેડને સૌરાષ્ટ્રવાળો પ્રદેશ ગર્દભીલો પાસેથી જીતી લઈ, આંધ્ર સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લીધો સમજાય છે. (જુઓ લેખ નં. ૧૮). ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર આ અવસ્થામાં લગભગ ઈ. સ. ૧૪૨ સુધી રહેવા પામ્યાં છે. તેટલામાં (જુઓ નં. ૨૫ના સિદ્ધો નં. ૭૬) તે દરમિયાન નં. ૨૫ની જગ્યાએ તેના પુત્ર નં. ૨૬નું રાજ્ય શરૂ થઇ ગયું હતું અને સમગ્રય છે કે તે, આમે કાંઈક મોટી ઉંમરે જ ગાદીએ આવ્યો હતો અને ગર્દભીલો નબળા હોવાથી કાંઈ તેને ઇછેડે તેવું રહ્યું નહોતું; જેથી તેનું રાજ્ય કાંઈક લાંબું અને નિર્ભય રીતે ચાલવા પામ્યું હતું. વળી લગભગ ૬૦-૬૫ વર્ષની ઉપરનો જઈ પણુ થઈ ગયો હતો. તેટલામાં ગર્દભીલો પાસેથી અવંતિ પડાવી લઈ, અવંતિપતિ તરીકે મહાક્ષત્રપ અષ્ઠણુ સત્તાધીશ બન્યો હતો. તેણે રાજપદ ધારણ કરીને ગુજરાતનો અને સૌરાષ્ટ્રનો જે ભાગ પૂર્વે અવંતિના તાબે હતો તે આંધ્રપતિ પાસેથી ન્યાંસુધી છોડાવી લીધો ત્યાંસુધી પણ આંધ્રપતિઓને પૈઠમાંથી ગાદી ફેરવવાનું કારણ મળ્યું નહોતું જ. પરંતુ અષ્ઠણુની જગ્યાએ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામન આવ્યો અને નં. ૨૫નું સ્થાન નં. ૨૬ વાળાએ લીધું કે તરત જ, રૂદ્રદામને સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે આવેલ કચ્છ પણ જીતી લઈ, પોતે યુવાન, મહત્વાકાંક્ષી તથા પરાક્રમી હોવાથી દક્ષિણની જીત મેળવવા પોતાનું સર્વ લક્ષ આપવા માંડ્યું, અને તેમાં ખૂબ દ્રાવ્યો પણ લાગે છે. લડાઈમાં ઈ. સ. ૧૫૫ આસપાસમાં હારી જવાથી પૈઠ ખાલી કરીને પાછા દક્ષિણમાં ઠેઠ તુંગભદ્રા નદીના કાંઠે, વૈજયંતી ઉર્ફે વિજયનગરમાં નં. ૨૭ આંધ્રપતિને પોતાની રાજગાદી

સ્થાપવી પડી હતી. તે બાદ તો આંધ્રપતિઓની પડતી જ થવા માંડી છે. બદકે જે અવશેષ ભૂપતિ રહ્યા હતા તેમાં પણ એ ફાંટાઓ પડી ગયા છે, જે પૂર્વ અને પશ્ચિમની શાખા તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે. આપણે તે વાત સાથે નિસ્પત્ત નથી. જે કહેવાનું છે તે એટલું જ કે, પૈઠમાંથી ગાદી આસરે ઈ. સ. ૧૫૫ બાદ થોડા જ સમયમાં હોવા લેવી પડી છે. આખાએ વિવેચનનો સાર આ પ્રમાણે કરી શકાશે:—

(૧) પૈઠમાં રાજગાદી, ઈ. સ. પૂ. ૪૨૭ માં રાજા શ્રીમુખે કરી.

(૨) તે બાદ રાજવિસ્તાર વધવાથી ઈ. સ. પૂ. ૩૧૭ની આસપાસ, નં. ૫ વાળા રાજાના સમયે અમરાવતીમાં ગાદી લઈ જવાઈ એટલે કે પૈઠે ૧૧૦ વર્ષ સુધી રાજપાટનું માન ભોગવ્યું.

(૩) તે બાદ નં. ૨૩ના સમયે ઈ. સ. ૭૦ આસપાસ, પાછી રાજગાદી પૈઠમાં, નહીં કે રાજવિસ્તાર ઘટવાને લીધે પરંતુ રાજકીય સગવડતા સાચવવા માટે

લાવવી પડી. એટલે અમરાવતીએ લગભગ ચાર સદી સુધી રાજનગર તરીકેનું સ્થાન શોભાવ્યું ગણાય. બનવાબ્બેગ છે કે, તે સમયે પણ, સંયોગની અનુકૂળતાએ અવારનવાર પૈઠ જવું આવવું થતું હશે, પરંતુ ગાદીસ્થાન તો અમરાવતી જ હતું.

(૪) છેવટે પૈઠમાંથી રાજપાટ ઈ. સ. ૧૫૫ આસપાસ હંમેશને માટે ખસી જવા પામ્યું છે. એટલે બીજી વખત પૈઠનગરે લગભગ પોણીસદી જ જહોજલાલી ભોગવી છે. પરંતુ બંને વખત મળીને પૈઠ નગરે ૧૧૦+૭૦=૧૮૦ અથવા બહુ તો બસો વર્ષ સુધી રાજનગરનું બહુ માનવંતુ પદ ધારણ કરી રાખ્યું હતું, જ્યારે અમરાવતીએ તો તેથી બમણું એટલે ચારસો વર્ષની મુદત સુધી તે માન ભોગવ્યું છે. પરંતુ શાતવહનની આદિ તથા અંત, બંને વખતે પૈઠમાં જ ગાદીનું સ્થાન હોવાથી, ઇતિહાસમાં સામાન્ય રીતે આંધ્રપતિઓને, પૈઠ-પૈઠણવાસી અથવા તેનું મુરાણનામ પ્રતિજ્ઞાનપુર હોવાથી, તે નામથી જ ઓળખાવવામાં આવ્યા કરે છે.

નવમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર:—(૬) ગૌતમિપુત્ર સ્કંધસ્તંભ ઉદ્દેશ કૃષ્ણબીજે

તેના સમય અને ઉમરની કહેલી ચર્ચા—પ્રિયદર્શિને ઉભા કરેલ મરિકના શિલા-લેખના કારણની તથા સાથે સાથે તેના સમયની આપેલી સમજૂતિ—તથા તેના નામ સાથે તેનો કદાપી શકાતો સંબંધ—પ્રિયદર્શિન સાથે ઉભી થયેલી અથડામણના કારણની આપેલ વિગત, તથા નીપજેલ પરિણામનું કરાવેલ દિગ્દર્શન—

(૭) વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ ઉદ્દેશ શતવહન સાતમે।

તેનાં નામ, ઉમર તથા પરિવાર વિશે કરેલો વિવાદ—પોતાના પૂર્વજોના પળાયા આવતા ધર્મમાં તેણે કરેલ પલટો અને ઉભા થયેલ સંયોગોનું કરેલું વિવેચન; તે ઉપરથી તેણે દોરવેલું પોતાનું શેષજીવન—તે સમયે થયેલ ધર્મક્રાંતિનું વિગતવાર આપેલ વર્ણન અને તેમાંથી પરિણમેલ રાજકીય બનાવોનું લીધેલ અવલોકન—શાતકરણિ વંશમાં વપરાયેલ કેટલાંક વિશેષ ઉપનામોની આપેલ સમજૂતિ—તેના રાજ્ય વિસ્તારનું આપેલ વર્ણન અને પ્રિયદર્શિને પોતાના શિલાલેખોમાં વાપરેલ (Bordering lands) બોરડરીંગ લેન્ડબાળા શબ્દનો અત્યાર સુધી ચાલી આવતો અર્થ, કેવો ભ્રમજનક છે તેનો આપેલ ખુલાસો—તેના રાજ્યની એક સર્વોપરિ વિશિષ્ટતાનું આપેલું રહસ્ય—તેની અને પંડિત પતંજલિની બંધાયેલી મિત્રાચારીએ પરસ્પરમાં બજવેલ બાગ અને કેટલીક તુલનાનું વર્ણન—

શતવહન વંશ (આહુ)

(૬) ગૌતમીપુત્ર સ્કંધસ્તંભ ઉદ્ધૃત કૃષ્ણબીજો

સર્વે પુરાણોમાં તેનો સમય ૧૮ વર્ષનો આપ્યો છે. એટલે આપણે તેમાં ફેરફાર કરવા કારણ રહેતું નથી.

તે હિસાબે તેનો સમય ઈ. સ. તેનાં સમય, નામ, પૂ. ૨૯૯ થી ૨૮૧=૧૮ વર્ષનો તથા ઉમર મણ્ડુવો રહે છે. જો કે કટકાક

કારણવશાત્ તે આંકને એક વર્ષ વહેલો મોડો કરી ૩૦૦ થી ૨૮૨ અથવા તો ૨૯૮ થી ૨૮૦ સુધીનો ઠરાવવા અને તેમ કરવાથી પૂર્વે થઈ ગયલાના સમયમાં પણ યથાયોગ્ય સુધારો વધારો કરી લેવા, પ્રથમ જરૂરિયાત લાગી હતી. પરંતુ અનેક વિચારણાના અંતે (સતર વર્ષ ઉપર થોડા મહીના લેખી અઢાર વર્ષ રાજ્ય ચાલ્યાનું ગણી) ૨૯૯ થી ૨૮૨-૧ નો સમય જ પાકે પણે માનવાનું ઠરાવવું પડ્યું છે. જે હકીકત આગળ ઉપર આવવાની છે એટલે અહીં માત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરીને જ આગળ વધીશું.

તેની ઉમર વિશે કયાંય સૂચન થયાનું જો કે વાંચવામાં આવ્યું નથી પરંતુ સર્વ પરિસ્થિતિના વિચાર કરતાં તે પણ માદીએ આપ્યો હોય ત્યારે ૪૦-૪૫ ની ઉમરનો હોવાનું સમજાય છે. એટલે તેનું આયુષ્ય ૬૦ વર્ષની લગભગનું ગણવું રહે છે.

તેનું ઉઘાડું નામ સ્કંધસ્તંભ હતું જ, કેમકે સર્વ પુરાણો તે વિશે સંમત દેખાય છે. બ્યારે ગૌતમીપુત્ર અને કૃષ્ણવાળાં નામ, અમે સંન્નેગાધિન જોડી કાઢ્યાં છે તે આ પ્રમાણે છે. પૂ. ૨માં તૃતીય પરિચ્છેદે સિદ્ધા નં. ૬૨ નું વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે, તેમાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું સાંકેતિક ચિહ્ન જે હાથીનું હતું તે સવળા બાણ કાતરાયું છે. એટલે રાજા કૃષ્ણ તે પ્રિયદર્શિનનો ભૂત્ય હરે છે તેટલું ચોક્કસ થયું. પછી એટલું જ વિચારવું રહ્યું કે તે કૃષ્ણ કોણ? નં. ૩ વાળાનું નામ પણ તે જ છે, તો આ કૃષ્ણ વળી કોણ? જો નં. ૩ વાળો જ કૃષ્ણ કહેવાનો તાત્પર્ય હોત તો તેનું વિશેષણ જે

વાસિષ્ઠપુત્ર છે તે દર્શાવ્યું હોત પણ તેમ કરાયું નથી; ઉપરાંત નં. ૩ વાળાના સમયે પ્રિયદર્શિનનો ઉલ્લેખ પણ થયો નહોતો. આ-જે સંધોગને લીધે નં. ૩ વાળો કૃષ્ણનો આ સિદ્ધા ન હોવાનું નક્કી કરવું પડ્યું. પછી પ્રિયદર્શિનના સમકાલિનપણાએ કોણ કોણ થયું હોય તે શોધી કાઢવા તરફ ધ્યાન દોરાયું. તે સમયે નં. ૬ અને નં. ૭ વાળા બે ભૂપતિ જ થયા છે. તેમાં નં. ૭ વાળાનું નામ પણ સ્પષ્ટ રીતે વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ જ સર્વ કોણે લખાયાનું જણાયું છે એટલે તેને પણ આકાત કરવો પડ્યો. પછી નં. ૬ એકલાની જ વિચારણા કરવી રહી અને તે ઉપનામ તેનું જ હોવાનું લગભગ દરેક રીતે સુયોગ્ય લાગ્યું છે; કેમકે પ્રિયદર્શિને કાતરાવેલ ધૌલી-મગૌડાના લેખથી પણ તેને સમર્થન મળે છે (જેની હકીકત આગળ આવવામાં આવી છે), સિદ્ધામાં હાથી પણ છે, તેના મરણના સમયનો મેળ પણ ખાતો જણાય છે, તેમ મસ્કિના શિલાલેખનું સ્થળ તથા અલ્હાબાદના સ્તંભ લેખમાં કાતરાવેલી હકીકત પણ, તે કલ્પનાને મજબૂતી આપતી દેખાય છે. આવાં અનેકવિધ કારણોને લીધે નં. ૬ વાળાનું નામજ કૃષ્ણ હોવાનું નિશ્ચિતપણે ઠરાવવું પડ્યું છે. વળી તે જ નામનો એક રાજા આગળ થઈ ગયો હોવાથી આનું નામ કૃષ્ણબીજો રાખવું જોઈએ તે દેખીતું જ છે. ઉપરાંત એક પછી એક ગાદિએ આવતા રાજાઓ, સામાન્ય રીતે પિતા-પુત્રના સગપણે જ જોડાયેલા હોય છે, અને પિતા જે ગોત્રની કન્યા પરણે તે જ ગોત્રની કન્યા, પુત્ર ખનતાં સુધી પરણી શકતો નથી; કેમકે તેમ કરવા જતાં, પુત્રને તેની માતૃપક્ષના સગાઈની ગૂંચમાં આવી જવું પડે છે. આ બે પ્રકારના નિયમને ધ્યાનમાં રાખીને એમ ઠરાવવું પડ્યું છે કે, નં. ૫ વાળો બ્યારે માદરીપુત્ર છે અને નં. ૭ વાળો વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ છે, ત્યારે આ નં. ૬ વાળાને આ વંશના અનેક અન્ય ભૂપતિઓની પેઠે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ તરીકે લેખવામાં કાંઈ અયુક્ત નહીં જણાય. તેમજ નં. ૩ વાળો તેનો નામેરી વાસિષ્ઠપુત્ર લેખાય છે ત્યારે આ દ્વિતીય નામધારીને પૂર્વનાથી અલગ પાડવાને ગૌતમીપુત્રનું ઉપનામ

જોડવું^૧ વધારે અનુકૂળ લેખાય તેમ છે, કે જેથી ઓળખમાં પણ સગવડતા સચવાય છે. કેવા સંજોગોમાં તેનાં નામ જડી આવ્યાં છે તેનો ખૂલાસો હવે સમજાઈ ગયો હશે.

તેનું નામ કૃષ્ણ કેમ પડ્યું હોય તે વિશે વિચાર કરતાં એક ખીન્ને ઐતિહાસિક પ્રસંગ પણ યાદ આવે છે. સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ કે જે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ભાઈ શાલિશુકે કૌતરાવ્યાનું આપણે હવે સાબિત કરી આપ્યું છે, તેમાંની હકીકત તથા ખુદ પ્રિયદર્શિને કૌતરાવેલ ધૈલી-જગૌડાના શિલાલેખની હકીકત-આ પ્રકારે બંને શિલાલેખમાં વર્ણવાયેલી હકીકતમાંથી એકજ ધ્વનિ નીકળતો જણાય છે કે, પ્રિયદર્શિને “without treachery, after thoroughly conquering Satakarni, he let him go alive owing to close relationship=કોઈ પણ પ્રકારનો દગો ફટકો રમ્યા વિના, પ્રિયદર્શિને શાતકરણિને સંપૂર્ણ રીતે જીતી લીધો હતો, છતાં ધણી જ નિકટના સગપણને લીધે તેને જીવતો જવા દીધો હતો.” એટલે એવી મતલબ થઈ કે પોતે જે પ્રકારે લડાઈ લડ્યો છે તેને માટે પ્રિયદર્શિને “without treachery=દગોફટકો કર્યા વિના ” શબ્દ વાપર્યો છે, પરંતુ સામા પક્ષે એટલે શાતકરણિએ દગોફટકો કર્યો હોવો જોઈએ એમ તેના કહેવાનો તાત્પર્ય થાય છે. વળી આ હકીકત સાચી હોવાનું તેના જ શબ્દોથી પૂરવાર થાય છે. તેણે ચોખ્ખું જણાવ્યું છે કે રાજા શાતકરણિએ લડાઈમાં રમેલ રમતથી પોતે એટલો બધો ક્રોધાન્વિત થયો હતો કે, જો સગપણ આડું ન આવ્યું હોત તો જરૂર તેને દેહાંતને પમાડ્યો હોત.

જો ક્રોધ પામવાનું કારણ ન મળ્યું હોત તો, જેમ અન્ય ટેકાણે “reinstated=પુનઃ તે સ્થાને સ્થાપિત કર્યા” શબ્દ વાપર્યા છે તેમ અત્ર પણ તેજ શબ્દો વાપરીને સંતોષ પામત; એટલે કે દેહાંતદંડ આપવાની જગ્યાએ પોતે ધનંજી વ્યક્ત કરી છે ત્યારે તેણે વાપરેલા આ શબ્દોથી, શાતકરણિએ કરેલ દગાની ગંભીરતાનું માપ પણ કાઢી શકાય છે (આ પ્રસંગ શું હોઈ શકે તે આપણે હવે પછી જણાવવાના છીએ); અને આપણે જાણીએ છીએ કે કેટલીક વખતે વ્યક્તિઓના ઉપનામો તેનામાં રહેલ ગુણને આશ્રયીને જોડાઈ કાઢેલ હોય છે. કૃષ્ણ એટલે કાળું-રંગમાં કાળું તેમ લાવથી અને અપેક્ષાથી પણ કાળું; એટલે મેલું, કપટભરેલું, કાળું જેનું વર્તન છે તેવો પુરૂષ, તે જાણવો. જો કે આ તો તેના સંબંધમાં બનેલ બનાવ ઉપરથી આપણે કલ્પના ઉપજાવી કાઢી છે પરંતુ એક રીતે તે સાચી કરતી નથી કેમકે, તેનું ‘કૃષ્ણ શાતકરણિ’ એવું નામ કે ઉપનામ વપરાયું છે તે તો તેણે પોતે જ વાપર્યું છે, તેના કરતાં અન્ય કોઈએ વાપર્યું હોત તો, તેને આપણે જરૂર યથાગુણાઃ તથાનામાનિ ગણી લેત; એટલે બહુ બહુ તો આપણે યથાનામાનિ તથાગુણાઃ તરીકે આ પ્રસંગને જે કેવળ લેખાવી શકીએ.

સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું જ્ઞાતિ લખતાં જણાવ્યું છે કે નાના યા મોટા ખડકલેખો કોઈને કોઈના સમાધિ-સ્થાનો સૂચવવા પૂરતા છે. તેમાંથી

મસ્કિના શિલા- પોતાના ધર્મના મહાપુરૂષ એવા લેખનું કારણ તીર્થંકર જે સ્થળે નિર્વાણપદને પામ્યા છે, ત્યાં મોટા ખડકલેખો અને પોતાના કુટુંબીજનો જે સ્થળે મરણ પામ્યા

(૧) વધારે ઉંડા અભ્યાસથી હવે તો માલૂમ પડ્યું છે કે, (પુ. ૨, સિક્કા નં. ૬૪) તેણે પોતે જ ચૌતમીપુત્ર તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યા છે જેથી આપણું અનુમાન હવે સત્ય હકીકત તરીકે સાબિત થઈ ગયું છે.

(૨) આ સ્થિતિ પણ એ જ ખાતરી કરી આપે છે કે, સુદર્શન તળાવ અને ધૈલીજગૌડાના લેખની હકીકત સાથે પ્રિયદર્શિનને જ સંબંધ છે, નહિકે જેમ સુદર્શનની પ્રશસ્તિ

સાથે મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનનો સંબંધ હોવાનું મનાઈ ગયું છે તેમ. રૂદ્રદામનનો સંબંધ એટલા પૂરતો ખરો કે, તેણે તે જ સ્થાને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની સરખામણીમાં પોતાને મૂકતાં પોતાના તરફથી પ્રશંસા કરતાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં પડ્યાં છે (આ હકીકત પુ. ૨ માં સુદર્શન તળાવના પરિશિષ્ટમાં તથા પુ. ૪ માં રૂદ્રદામનનાં જીવનવૃત્તાંતે ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરી બતાવી છે).

હોય તેવા સ્થાન ઉપર, નાના ખડખલેખો તેણે ઉભા કરાવ્યા છે; જે સ્થાને તેના ધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રીમહાવીરને પોતાની જીવંત અવસ્થામાં અનેક મુશ્કેલીઓ-જૈનપરિભાષામાં ઉપસર્ગો કહેવાય છે તે-ભોગવળી પડી છે, તે સ્થાન ઉપર સ્તંભલેખ ઉભા કરાવી તેની ટાચ ઉપર શ્રીમહાવીરને ઓળખાવતું જે ચિહ્ન-લંછન-સિંહ છે તે ગોઠવ્યું છે. આ પ્રમાણે આપણે સાબિત કરી બતાવ્યું છે. આ કથનથી એટલું પ્રતિપાદિત થયું કે, મરિકસ્થળનો લેખ નાના ખડકાકારે હોઈ, તે સ્થાન ઉપર પ્રિયદર્શિનનું કોઈ અંગત સચું મરણ પામ્યું હશે. આ સ્થાનની જગ્યા વર્તમાનકાળે નિઝામીરાજ્યે, રાયપુર જિલ્લામાં આવેલી છે; જેમ તે સમયે શાતકરણિના રાજ્ય વિસ્તારમાં તેનો સમાવેશ થતો હતો, તેમ તે સમયે શાતકરણિને ત્યાં કલિંગદેશ પણ હતો, તેથી તેમને કલિંગપતિ પણ કહેવામાં આવતા.^૩ મતલબ કે મરિકનું સ્થળ અને કલિંગદેશ-ખન્ને શાતકરણિની સત્તામાં હતા. કલિંગદેશમાં આવેલ ધૌલી-જગૌડાના શિલાલેખમાં, પ્રિયદર્શિને બે વખત શાતકરણિને હરાવ્યાનો જે ઉલ્લેખ કરેલ છે, તેમાંનો એક પ્રસંગ ઉપર જણાવેલ મરિકના સ્થળે ખન્ને હોવાનું, અને ખીજો કલિંગની ભૂમિ ઉપર ખન્ને હોવાનું, માનવું રહે છે. કલિંગની ભૂમિ ઉપર શા માટે યુદ્ધ થયું હતું તે આગળ ઉપર વર્ણવવાનું છે એટલે અહીં તો મરિકને અંગે જ બનેલ હકીકત જણાવીશું. આનો વિચાર કરતાં, ગત પારિત્રાફે તેનું નામ કૃષ્ણ કેમ પાડવામાં આવ્યું હશે તે આખતનો ઈસારો કરી ગયા છીએ તે પ્રસંગ સ્મરણમાં તરી આવે છે. તે પ્રસંગને સમ્રાટ રાજપ્રપંચ તરીકે લેખાવ્યો છે તથા પોતે ક્રોધમાં તેને મારી નાંખ્યો હોત, પરંતુ અંગત સંબંધને કીધે જીવતો મૂકી દીધાનું પણ જણાવ્યું છે. ખીજા બાબુ મરિકના સ્થળે કોઈ અંગત સંબંધીજનનું મરણ નીપજ્યું હોવાનું જણાવી ગયા છીએ. આ બધાનું

એકીકરણ કરતાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, પ્રિયદર્શિન અને શાતકરણિ વચ્ચે મરિકસ્થળે (કે આસપાસ) યુદ્ધ રમાયું હશે, જેમાં પ્રિયદર્શિનનું અંગત માણસ મરણ પામ્યું હશે. વળી તે મરણ નીપજવવામાં શાતકરણિએ ભયંકર રીતે ક્રોધને કોઈ જાતની પ્રપંચગળ પાથરી હોવી જોઈએ. આટલું નક્કી કર્યા બાદ તે અંગત સચું કાણ હોઈ શકે તે પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે.

પુ. ૨માં અશોકવર્ધન અને પ્રિયદર્શિનનાં વૃત્તાંત લખતાં વિધિવિધ કલ્પના કરીને, તે તે સમ્રાટના કોઈ પુત્ર કે ભાઈ હોવાનું નામ સૂચવ્યું છે. પરંતુ અત્ર વર્ણવાયેલી હકીકત ઉપરથી સમજાય છે કે, તેમાં અશોકવર્ધનના કોઈ સગાં કરતાં પ્રિયદર્શિનનું સચું જ સંડોવાયલું હોવું જોઈએ. તો તે સચું કયું હશે? અલ્હાબાદ કૌશંખીના સ્તંભલેખમાં કુવર તિવલ અને ચાંડવાકીનાં નામ આવે છે. પ્રિયદર્શિનના કુટુંબપરિવારનું વર્ણન કરતાં પુ. ૨, પુ. ૨૬૬ અને તેની દીકાઓમાં આપણે ઇસારો પણ કર્યો છે કે, આવાં નામ જોતાં તો, તેઓ દક્ષિણના સ્વામી આંધ્રપતિની બહેન અને તેણીનો પુત્ર હોવાનું સંભવિત છે. વળી વિદ્વાનોનું મંતવ્ય થયું છે કે (સ્મિથ અશોક, પુ. ૧૯૮, ટી. નં. ૩૩) આ કુમાર તિવલનું મરણ નીપજ્યું હોવું જોઈએ, કેમકે તે ગાદી ઉપર આવ્યો નથી. આ બધા સંયોગો એવા અનુમાન ઉપર લઈ જાય છે કે, મરિકના સ્થળસાથે પ્રિયદર્શિનની રાણી ચાંડવાકી કે કુમાર તિવલને જરૂર સંબંધ હોવો જોઈએ. આ અનુમાનને વળી ખીજી રીતે પુષ્ટી મળે છે. પ્રિયદર્શિને-ઉર્ફે સંપ્રતિએ-પોતાની કૃતિઓ-માંની કેટલીકમાં તેના કર્તા તરીકે પોતાનું નામ આપ્યું છે, જ્યારે કેટલાકમાં પોતાનું નામ જણાવ્યું જ નથી; અને તેનો ખુલાસો કરતાં અમે એમ જણાવ્યું છે કે, સમ્રાટઅશોક જ્યાં સુધી જીવતો હતો ત્યાં સુધી (ઈ. સ. પૂ. ૨૭૧-૨૭૨ સં. ૨૫૬ પોતાના રાજ્યકાળે ૧૯ વર્ષ બાદ) તેણે જે કરાવાયું છે તેમાં, પોતાના

(૩) જ્યાં યુગપુરાણના આધારે (જુઓ પુ. ૪માં પુ. ૨૦, ટી. નં. ૨૨) કલિંગપતિને 'શાત' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. વળી આ નં. ૪, ૫, ૬, ૭ ઈ. રાજ્યોના મળી આવેલ સિક્કા

ઉપરથી તેમનો રાજ્ય વિસ્તાર નક્કી કરીને પૂરવાર કર્યું છે કે, કલિંગદેશ તેમને ત્યાં હતો, તેથી શાત રાજ્યોને કલિંગપતિ પણ કહેવામાં આવતા હતા.

દાદા અશોક પ્રત્યેની માનમર્યાદા સાચવીને, કર્તા તરીકે પોતાનું નામ જણાવ્યું જ નથી, પણ દાદાના મરણ બાદ જ તેણે પોતાનું નામ કર્તા તરીકે દાખલ કર્યું છે; અને તેના પૂરાવામાં કહી શકાશે કે સંપ્રતિએ પોતાના દાદાની હૈયાતિમાં એટલે પોતાના રાજ્યકાળે છ વર્ષ બાદ, સાતથી આઠમા વર્ષે (જુઓ ખડકલેખ નં. ૧.) કરોડોની સંખ્યામાં મૂતિઓ ભરાયલી હોવા છતાં, એકે ઉપર તેનું નામ દેખાતું નથી. માત્ર બશોકસ્સ એવો હઠીવિભક્તિનો પ્રયોગ કરીને થોડી જગ્યા ખાલી મૂકી દીધી છે ને તેનો ખુલાસો કરતાં અમે (પૂ. ૨, પૃ. ૪૨) એમ જણાવ્યું છે કે, નપ્તા, વંશજ, વૌષ્ઠ કે ઉત્તરાધિકારી અથવા તેના જ ભાવાર્થવાળો શબ્દ તે ઠેકાણે અધ્યાહાર રખાયો હોવો જોઈએ. તે અનુમાનને હવે અત્રે વર્ણવાયલા પ્રસંગથી મજબૂતી મળી જાય છે; કેમકે મસ્કિના યુદ્ધનો સમય, સમ્રાટ અશોકના જીવનકાળે જ બની ગયો છે, ને તેમાં અંગત સગાનું મરણ નીપજ્યું હોવાથી, નિયમ પ્રમાણે પ્રિયદર્શિને પોતાનું નામ જણાવવા ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ સેવી છે. આખીયે અર્થાનો નિર્ણય એકહેવાશે કે, રાણી આરવાકી કે કુમાર તિવલના મરણના સ્થાને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને મસ્કિના લેખ ઉભો કરાવ્યો છે.

આ નિર્ણયમાંથી બે પેટા સવાલો ઉઠે છે: (૧) સગાનું મરણ પહેલું થયું અને પછી શાતકરણિ સાથે પ્રિયદર્શિનને યુદ્ધ આદરવું પડ્યું છે કે, યુદ્ધ શરૂ થયા બાદ લડાઇમાં મરણ થયું છે. (૨) શાતકરણિ પોતાનાં સગાં (રાણીનું મરણ થયું હોય તો બહેનનું, અને કુમારનું મરણ થયું હોય તો ભાણેજનું)નું મરણ નીજ જાણવા કાવતરું કરે ખરું? બેમાંથી એકે પ્રશ્નને લીધે, આપણે કરેલ મૂળ નિર્ણયને જરૂર પહોંચતી નથી; છતાં ઉઠેલ પ્રશ્નોનો ઉત્તર વાળવામાં કાંઈજ વાધો દેખાતો નથી કે, યુદ્ધ શરૂ થયા બાદ સગાંનું મરણ થયું હોવું જાણ્યું. તેમજ બહેન કે ભાણેજનું મરણ નિપજે એવું કાવત્રું રચવાને રાજકીય ખટપટમાં માણસનું અંતઃકરણ બહુ ડંખતું હોતું નથી. એવા ધણા

પ્રસંગો ઇતિહાસમાંથી જડી આવે છે.

આ સ્કંધસ્તંભનો રાજ્યઅમલ ૨૯૯થી ૨૮૨-૧ સુધીનો ગણાવ્યો છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ઉત્તરહિંદમાં તે સમયે સમ્રાટ

મસ્કિના લેખનો અશોકનું રાજ્ય ચાલતું હતું.

સમય અશોકને રાજ્યની તથા ગૃહકલેશની અનેક જંગલોને લીધે,

ઉત્તરહિંદમાં જ ગૂંચવાઈ રહેવું પડ્યું હતું, જેથી દક્ષિણ-હિંદમાં થું બની રહ્યું હતું તે આખ જાગી કરીને નિહાળવા જોટલી પણ તેને પડી નહોતી. એટલે તેના રાજ્યનો ઇ. સ. પૂ. ૨૮૯માં અંત આવ્યો ને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન ગાદીએ આવ્યો ત્યાંસુધી તો સ્કંધસ્તંભને કાંઈ આંગળી ચીંધી શક્યું નહોતું. તેમ પ્રિયદર્શિને પોતાના રાજ્ય અમલના પ્રથમના ૨૯૦થી ૨૮૪ સુધીના છ વર્ષ, ઉત્તરહિંદ અને હિંદની બહારના મુલકપર જીત મેળવવામાં પસાર કર્યા હતા, તે પૂ. ૨માં જણાવી ગયા છીએ. એટલે ૨૮૪ના અંત સુધી પણ સ્કંધ-સ્તંભનું સ્વતંત્રપણું એકધારે જળવાઈ રહ્યું હતું. હવે પ્રિયદર્શિને દક્ષિણહિંદ જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું અને તે કાર્ય પણ અઢીવર્ષમાં તેણે સંપૂર્ણ કર્યા હોવાનું તેના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. એટલે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, ૨૮૪થી માંડીને ૨૮૨-૧માં સ્કંધસ્તંભનું મરણ નીપજ્યું છે, ત્યાંસુધીના ગાળામાં જ તેને પ્રિય-દર્શિનની સાથે યુદ્ધ કરવાનું અને પરિણામે તેના ભૂત્ય બનવાનું થયું હોય; તેમ તેના સ્કંધસ્તંભના સિદ્ધા પણ સમર્થન કરે છે કે, તે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયો થયો હતો. હવે વિચારીએ કે આ પ્રસંગ, કેમ અને ક્યારે, ઉભો થવા પામ્યો હતો ?

પ્રિયદર્શિનના કલિગના શિલાલેખથી જાણી ચૂક્યા છીએ કે તેણે બે વખત શાતકરણિને જીત્યો હતો ને સગપણને લીધે જીવતો જવા દીધો હતો. આ લેખમાં આલેખેલી હકીકત તેના રાજ્યે નવમા વર્ષે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૨૮૧માં બનવા પામી છે. પ્રશ્ન એ વિચારવો રહે છે કે, આ યુદ્ધમાં જે શાતકરણિને હરાવ્યો છે

તેને જ બીજી વખતનું યુદ્ધ ગણવાનું છે કે તે સિવાય એ યુદ્ધ થઇ ગયાં હતાં, ને આતો ત્રીજું ગણવાનું છે? વળી ઉપરના પારામાં જણાવ્યું છે કે, શાતકરણિ સંઘસ્તંભનું મરણ જ ૨૮૨-૧ માં નીપજ્યું હતું તો તેનું મરણ થયું તે યુદ્ધને લીધે કે કુદરતી કારણે? આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન મુદ્દા વિચારવા પડશે. યુદ્ધના પરિણામમાં તો જીવતો જવા દીધાની હકીકત સ્પષ્ટ દર્શાવેલી છે એટલે તેનું મરણ કુદરતી સંયોગોમાં જ થયું ગણવું પડશે. માત્ર બન્ને પ્રસંગની (તેના મરણની અને કલિંગના યુદ્ધની) સાલ ૨૮૧ ની મળી ગઈ છે તે તો કાકતાલિય ન્યાયે બનવા પામ્યું લાગે છે. આ પ્રમાણે એક વાતના પ્રશ્નનો ફરજી થઈ ગયો. હવે એ યુદ્ધ થયાં કે ત્રણ તે મુદ્દો વિચારીએ. ગમે તેટલાં યુદ્ધ થયાં માનો, તોયે તે સર્વેનો સમય તો ૨૮૪ થી ૨૮૨ સુધીના અઢી કે ત્રણ વર્ષનાં ગણામાં જ છે એટલું તો નક્કી છે જ. વળી ત્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતથી જાણીતા થયા છીએ કે, દક્ષિણની જીત પૂરી કર્યા બાદ તે અવંતિમાં આવી ગયો હતો ને પછી ફરીને કલિંગમાં જવું પડ્યું હતું. એટલે અર્થ એ થયો કે, શાતકરણિની સાથે થયેલ જુદાં જુદાં યુદ્ધની વચ્ચે કાંઈક યુદ્ધવિરામનો સમય પણ થવા પામ્યો હતો. વળી સ્વભાવિક છે કે, એક યુદ્ધને બીજા યુદ્ધથી છૂટું પાડવા માટે-છૂટા તરીકે ગણતરીમાં લેવા માટે-પણ કાંઈક સમય યુદ્ધવિરામ તરીકે પસાર થવો જ જોઈએ; તો આવી રીતે જ્યાં યુદ્ધવિરામના સમયની ગણના કરવાની હોય ત્યાં એ અઢી વર્ષમાં જેમ બને તેટલાં યુદ્ધ ઝોંઝાં થયાનું જ માનવું પડે. જેથી ત્રણને બદલે એ યુદ્ધ જ થયાં હોવાનું માનવું રહે; પણ કલિંગલેખમાં તો સાફ જણાવ્યું છે કે પૂર્વે એ વખત જીવતો જવા દીધો હતો. એટલે કે ત્રણ વખત યુદ્ધ થયું હતું. આ બધી હકીકતનો બરાબર મેળ જામી શકે તે માટે એમ ઠરાવવું રહે છે કે, પહેલું યુદ્ધ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૪ના અંતે થયું ગણવું. તે બાદ છ માસ તે અવંતિ ગયો; ઈ. સ. પૂ. ૨૮૩ની આદિમાં. દરમિયાન કાવત્રાના ભોગમાં મસ્કિના સ્થળે કુમાર તિવલનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૩ના અંતે થયું.

જેથી ઉચ્ચક્રાંતને ક્રોધમાં ત્રિયદર્શિને ફરીથી ચડાઈ કરી, તેમાં પણ સંઘસ્તંભને હરાવ્યો. આ વખત તો કાવત્રાની શિક્ષા કરવા માટે તેને મારી જ નાંખત પરંતુ, નજીકની સગાઇને લીધે જીવતો મૂકી દીધો; ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ની આદિમાં. કર્મસંયોગે તે બાદ થોડા વખતમાં-ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ના અંતે કુદરતી રીતે તેનું મરણ નીપજ્યું; એટલે તેની ગાદિએ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ના અંતે નં. ૭ વાળો ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે પણ ત્રિયદર્શિનને ચડાઈ કરવાનું કારણ આપ્યું (શું કારણ તે આગળ જોઈએ એટલે ફરીને લડાઈ થઈ). આ વખતે કલિંગની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ ખેલાયું, જેનો નતીજો નં. ૭ની હારમાં આવ્યો. તેણે ખંડિયાપણું સ્વીકાર્યું અને સમ્રાટ ત્રિયદર્શિને યુદ્ધના સંહારનું દસ્ય ખમી ન શકવાથી, વિના કારણે મનુષ્યહત્યા ન કરવાનું વૃત્ત લીધું. આ રીતે સર્વ પ્રશ્નોનો તોડ જે સુગમમાં સુગમ રીતે કાઢી શકાય તે પ્રમાણે કાઢી ખતાવ્યો છે. સાર એ થયો કે, મસ્કિનો લેખ જે કારણને લઈને ઉભો કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રસંગ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ માં બનવા પામ્યો હતો. વળી ન્યારે સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમાં અને કલિંગના લેખમાં, એ વખત શાતકરણિને હરાવીને જીવતો જવા દીધાની હકીકત દર્શાવાઈ છે, ત્યારે માનવું રહેશે કે સુદર્શન તળાવનો બંધ જે ત્રિયદર્શિનના ભાઈ શાલિશુકે સૌરાષ્ટ્રના સૂબા તરીકે સમરાવ્યો છે તેનો સમય પણ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ બાદનો જ અને કલિંગના યુદ્ધનો સમય પણ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૨ બાદનો જ પુરવાર થઈ જાય છે.

ગત પારિઆઈ એ અઢી વર્ષમાં સમ્રાટ ત્રિયદર્શિનને કલિંગપતિ રાજા શાતકરણિ નં. ૬ અને નં. ૭ સાથે ત્રણ જેટલાં યુદ્ધ લડવા પડવાની ઉપરના પ્રસંગો હકીકત લખતાં જણાવાયું છે કે, બનવાનાં કારણ તેનાં કારણની સમાલોચના હવે પછી લખશું. એટલે ન્યારે કાર્યનો ઇતેખાબ દેવાયો છે ત્યારે સાથે સાથે તેમ થવાનાં જે કારણો ઉપસ્થિત થયાં હોય તેની તપાસ પણ લખએ.

એક સિદ્ધાંત તરીકે પુરવાર કરી દેવાયું છે કે,

પૂર્વના સમયે જે લડાઇઓ ઉભી થતી હતી તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જૂમિ મેળવવાનો લોભ રહેતો નહોતો અને તેથી જ લડાઇના પરિણામે, પરાજીત પક્ષને પાછી તેની ગાદી સુપ્રત કરી દેવાતી હતી. આ પ્રમાણે ગણ રાજ્યની-અથવા કહો કે તેને મળતી એવી અકેદ્રિત ભાવનાની પદ્ધતિ ચાલુ રહી હતી અને તેને લીધે જ, જે શિલાલેખો કાતરાયલા દેખાયા છે તેમાં પણ રાજકારણના મુદ્દા દષ્ટિએ પડતા નથી. પરંતુ જ્યાં ત્યાં અમુક પ્રકારનું દાન દેવાયાની અથવા તો યાત્રિકોની અને આત્મસાધન કરતાં ઋષિમુનિઓની સગવડતા સાચવ્યા પૂરતી જ ખીનાઓ વાંચવામાં આવે છે. ત્રિયદર્શિનના લેખો-ખડક કે સ્તંભ ઉપરના-માં પણ તે પ્રકારની ભાવના જ તરવરતી દષ્ટિસમીપ દેખાયા કરે છે. આટલું લાંબું વિવેચન કરવાની જરૂર એટલા જ માટે પડી છે કે ઉંડે ઉંડે પણ મરિક અને કલિંગની લડાઇઓને ધાર્મિક હરિકાષ્ઠજનિત મત્સરસાથે સંબંધ હોવાનું જણાય છે.

ત્રિયદર્શિનના ખડક લેખથી જણાયું છે કે, રાજ્યા-ભિષેક પછી બે અઢી વર્ષથી જ તેને સ્વધર્મે ઉપર પ્રીતિ લાગવા માંડી હતી અને ક્રમેક્રમે, સામાન્ય વ્યક્તિ ન રહેતાં ઉપાસક બની, પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેના પ્રચાર માટે સતત ઉદ્યમી રહ્યા કરતો, ને નવમા વર્ષે આદ્ય તે તે ખરે અઢાળુ-અંધઅઢાવાળું નહિ-બની ગયો હતો. એટલે કે તેના જીવનના પલટાનો પ્રારંભ રાજપદે આવ્યા પછી તરત જ થવા પામ્યો છે. બીજા બાળુ એમ સાબિત થયું છે કે, રાજ્યોને જીતી તેની કન્યા સાથે પોતે અથવા પોતાના કુટુંબનો કોઈ સભ્ય લગ્નગ્રંથીથી જોડાતાં. આ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ. ૨૮૪માં (રાજ્યાભિષેક પછી છ વર્ષે કે તે આદ્ય) શાત-કરણિ નં. ૬ને જીતીને, તેની કન્યા પોતે પરણ્યો હતો અને સંભવ છે કે એકાદ વર્ષમાં તે રાણીને પુત્ર પણ પ્રસવ્યો હતો. આ રાણીનું નામ આશ્વાકી અને પુત્રનું નામ તિવર હોવાનું હવે આપણે ઠરાવ્યું છે. આ

સમયસુધી આંધ્રપતિઓ પણ જૈનધર્મે પાળતા હતા એમ તેમના સિક્કાચિત્રના આધારે, શિલાલેખની વર્ણવાયલી હકીકત આધારે, તેમજ અન્ય ઐતિહાસિક સામગ્રીથી પૂરવાર થઈ ગયું છે, એટલે ત્રિયદર્શિનને અને શાતકરણિને કોઈ રીતે ધાર્મિક મતબેદ થવાનો કે મન દુઃખ પામવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય તેવી સ્થિતિ નહોતી. છતાં જ્યારે રાજ સ્કંધસ્તંભ ઉપર ત્રિયદર્શિને treachery=છળકપટ-કાવતું કર્યાનો આરોપ^૫ મૂક્યો છે અને કુમાર તિવરનું મૃત્યુ નીપજવ્યું છે, ત્યારે બનવાયોગ્ય છે કે કાંતો ગૃહકલેશ કે અંદર અંદરની ખટપટ બગી હોવી જોઈએ અથવા તો ત્રિયદર્શિને આંધ્રપતિને હવે ખંડિયો-ભૂત્ય બનાવેલ હોવાથી, તેનાં કુળાભિમાન અને સ્વતંત્રતાને ક્ષતિ પહોંચેલી સમજ, નં. ૬ આંધ્રપતિ તેમાંથી મુક્ત થવાને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ન કરવાનું કરી બેસવાને લલચાયો હોય. આમાંનું બીજું કારણ વિશેષ સબળ માની શકાય તેમ છે. પરિણામે બીજા વારનું યુદ્ધ ઉભું થયું હતું ને તેમાં પણ શાતકરણિ હારી જવાથી તે વિશેષ કાપાયમાન બન્યો હતો; પરંતુ ત્રિયદર્શિને તે ગુનો માફ કરી, જીવતો મૂકી તેના રાજપદે પુનઃસ્થાપિત કર્યો એટલે કાંઈક ઠંડો પડ્યો ખરો, છતાં વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે હોય કે બળે વખત પોતાની મુશ્કેલીમાં હાર આપી તેથી લાગેલ આઘાતને લીધે હોય કે બંનેનું એકત્રિત પરિણામ હોય, પણ તે મરણ પામ્યો. એટલે યુવાન પુત્ર-નં. ૭મા શાતકરણિએ, પોતાના ધવાયેલા કુળા-ભિમાનનો અને પોતાને ભોગવવા પડેલ બદનામી સાથે માનહાનિનો બદલો લેવાનું ગાદીએ બેસતાં જ વિચાર્યું લાગે છે; તે માટે યુદ્ધ કરવું જ રહે, પણ તે માટે કાંઈ કારણ તો ઉભું કરવું જોઈએ. એટલે પોતાની સત્તામાં આવેલ કલિંગ પ્રાંત-કે જ્યાં સમેતશિખર નામે જાણીતા થયેલ જૈનધર્મના પવિત્ર તીર્થની તળેટી તે સમયે આવી હતી (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૬૬) ત્યાં જતાં યાત્રિકોને હેરાનગત કરવા માંડી.^૬ આ હકીકત

(૫) કાવતું કરવાનો આરોપ નં. ૭ના રાજ ઉપર દોશાય તેમ સંભવ નથી કેમકે તે તો હજી ઉગતો જીવા-નીયો હતો એટલે રાજ્યમાં રચાતા દાવપેચથી માહિતગાર

ન પણ હોય તેમ તાલીમ પણ ન મળી હોય એટલે નં. ૬ને જ તે શાણ પડે છે.

(૬) પોતાનો કુલધર્મ જે જૈન હતો તેમાંથી હવે તેણે

પ્રિયદર્શિનને કાને જતાં, તેના ધર્મપ્રેમ ઉછળી ઉઠ્યો ને કલિંગની લડાઇ જાગી. શતકરણિ સાથે (અલખત, આ સમયે નં. ૭ વાળો રાજા હતો) ત્રીજું યુદ્ધ થયું તેમાં શતકરણિની સખ્ત હાર થઈ, તેમ પ્રિયદર્શિનના સૈન્યની પણ જખરી ખુવારી થઈ. આ વખતે રણક્ષેત્રે બંને પક્ષનાં માણસોનાં શબ, અંગ-છેદન પામેલાનાં તરફડિયાં તથા હૈયાફાટ રોકકળ નજરે નિહાળી, પ્રિયદર્શિનનું કુમળું હૃદય એટલું તો દ્રવિત થઈ ગયું કે તે જ ક્ષણે, મનુષ્યહત્યા કરનારી અને નિરર્થક માનહાની વહોરી લેતી લડાઈ છંદગીપર્થત નહીં લડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી વાળી. (ભુજો તેનો ધૌલી જંગોડોનો શિલાલેખ). આ લેખનનો સાર એ છે કે, મરિકના બનાવના કારણમાં કલુષિત, સામાજિક મનો-વૃત્તિ, તથા મિશ્રિત ધાર્મિક કુળાભિમાન હોવાનું અને કલિંગના યુદ્ધમાં કેવળ ધર્મદેષ હોવાનું જણાય છે.

(૭) વાસિષ્ઠપુત્ર શતકરણિ ઉર્ફે શતવહન સાતમા

બીજા રાજાઓની પેઠે આનાં નામ સાથે અનેક ઉપનામો જોડાયેલ નજરે પડતાં નથી એટલે દરબજે તેના જીવન વૃત્તાંતના બનાવો

નામ, ઉમર અને પારખી કાઢવાને મુંઝવણ પડતી પરિવાર નથી. જેથી કરીને હાલ તો

તેને નામાવલિના ક્રમ પ્રમાણે સાતમા શતવહન તરીકે અને માતુલગોત્રના નામ ઉપરથી વાસિષ્ઠપુત્ર તરીકે જ ઓળખીશું. પરંતુ તેના રાજ્યકાળ જે દીર્ઘકાળ સુધી ચાલ્યો છે તે જોતાં, તેમજ તેની સાહસિક વૃત્તિ, અને કાંઈ ને કાંઈ કરી અન્યથી જુદા પડી આગળ આવી નામ કાઢવાની તેની હોંશ જોતાં, તેના જીવનવિશે જે કાંઈ પરિ-મિતપણે ઉપલબ્ધ થયું છે, તે જો કે સરખામણીમાં કાંઈજ નથી એમ કહીએ તો ચાલે, છતાં બનવાજોગ છે કે, તેના સિદ્ધાંતોવિશે વિશેષ અભ્યાસ કરવાથી નવી માહિતી મળી જાય.

સામાન્ય રીતે આ વંશનો દરેક રાજા પોતાને

શતકરણિ નામથી ઓળખાવે છે. તેમ શતવહન પણ પોતાને કહી શકે છે. એટલે કેવળ આ જ શબ્દોથી કાંઈ નુપતિની ખાસ ઓળખાણ આપી શકાય તેમ નથી જ. તેમ માતુલપક્ષના ગોત્ર ઉપરથી જે નામ કેટલાકની સાથે જોડવામાં આવે છે, તે પણ અમુક રાજાને આશ્રયીને જ વપરાયું છે એવો નિર્ણય કરવાને આપણને ઉપયોગી થઈ શકતું નથી; કેમકે રાજકુંવર જેવી વ્યક્તિનો લગ્નસંબંધ તો, ઉચ્ચ ગણાતા કુળોમાં જ જોડવાનું બને અને તેથી અમુક ગોત્રમાંથી ધણી કન્યાઓ ધણા કુંવરોને પરણાવવામાં આવી શકે. પરિણામે જે પુત્રોનો જન્મ એક જ ગોત્રની કન્યાઓથી થયા હોય તે સર્વે તે ગોત્રીકન્યાના પુત્ર તરીકે જ સંબોધી શકાય. એટલે તેવી વ્યક્તિઓ તો અનેક થઈ શકે છે. અલખત શતકરણિ અને શતવહન શબ્દો કરતાં, કેટલેક અંશે તે વિશેષતા ધરાવતું ગણાય ખરું; પણ એકદમ નિશ્ચયાત્મકપણે સંબોધતું અથવા વ્યાકરણમાં જેને વિશેષનામ કહી શકીએ તેવું તો તે ન જ કહી શકાય. એટલે જ આ વંશના પ્રત્યેક રાજાને ઓળખવા માટે ખાસ શબ્દો કયા વપરાયા હશે તે તપાસવું રહે છે. આ રાજાઓના સિક્કા નિહાળીશું તો દરેકના નામ સાથે ઉપરના ત્રણ શબ્દો (શતકરણિ, શતવહન અને માતાના ગોત્રીક નામ) સિવાય કોઈકને કોઈક નામ જોડવામાં આવેલું હોય છે. એટલે એમ માનવું રહે છે કે આવા વધારાના શબ્દોમાંના કોઈક, વિશેષનામ તરીકે હોવાં જોઈએ. આટલું જાણી લીધા પછી જો સર્વે સિક્કાઓ એકઠા કરીને તેનો આરીક અભ્યાસ કરાય, તથા જે શબ્દો સામાન્યરૂપે કે ગુણવાચક જેવા દેખાતા હોય અને ધણી વ્યક્તિ-ઓનાં નામો સાથે જોડાયા હોય, તેવાને યાદ કરતાં શેષ રહેતા શબ્દો, વિશેષનામ તરીકે વપરાયા હોવાનું નક્કી થઈ જશે. આ કામ માટે તો સિક્કાનો જથ્થો પણ બહોળો જોઈએ અને તેની લિપિ ઉકેલનો અભ્યાસ પણ જોઈએ. આ પ્રકારનું કામ ભલે કેટલા

અસવા માંડયું હવું; ધીમેધીમે તેના ત્યાગ કરવા સુધીનું પગલું પણ માર્યું હવું; જેના પરિણામે તે જૈનધર્મદેવી બની

ગશે હતો જે તેના જીવન ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે.

(૭) પુ. ૨. પૃ. ૩૫૬ ટી. નં. ૨૨ ભુજો

જારેલું છે તેમજ અતિ ખંતથી અને ખામોસીથી જ કરી શકાય તેવું છે, છતાં ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ધણું જ મહત્વનું છે. કારણ કે તેવાં અનેક પરાક્રમે, જે એક રાજાનું નામ ખીજાની સાથે સામ્યતા ધરાવતું હોવાથી, પહેલાને બદલે ખીજાના નામે કે ઉલટા સુલટી ચડાવી દેવાય છે અને એક પછી એક આદરેલી ભૂલ, અનેક ભૂલની જન્મદાતા થઈ પડે છે, તે સ્થિતિનો કાંઈ કાળે અંત આવતો જ નથી અને આયંદે આખો ઇતિહાસ જ તેના વિકૃત સ્વરૂપે જનતા સમક્ષ એમને એમ ફટલોક કાળ આદ્યા કરે છે. આ પ્રમાણેના દૃષ્ટાંતો એક નહીં પણ અનેક છે. આ વંશના જ ઘણા રાજાઓના સંબંધમાં અત્યાર સુધી ખતવા પામ્યું છે. જેમકે નં. ૨ના યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્રને નં. ૨૯ તરીકે લેખાયો છે. તેમજ નં. ૪ અને નં. ૧૩ના રાજાઓને પરસ્પર ગણાવાયા છે. તેમ વળી આગળ જતાં સાખીત કરવામાં આવશે કે નં. ૧૭ ને નં. ૨૬ તરીકે અને નં. ૧૮ ને નં. ૨૫ કે નં. ૨૯ તરીકે ગણાવી જવાયું છે. તેવી તો એક નહીં પણ અનેક સખલનાઓ થઈ ગઈ છે. તેમાં કાંઈને દોષિત ઠરાવવાનું આપણે પ્રયોજન નથી. દરેક પ્રયાસ કરનારે તો શુભ આશયથી પોતાના સમય અને શક્તિનો ભોગ આપીને જ કામ કર્યું છે; છતાં પણ આવી ત્રુટિયો સાધનના અભાવે જે રહી જવા પામી છે તે હવે સુધારી લેવાની ખૂબ ખૂબ આવશ્યકતા છે. તેમ થશે ત્યારે જ ઇતિહાસ પોતાના ખરા, નિર્ભળ તથા વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ખીલી નીકળતો કરામલકવદ્ દૃષ્ટિ સમીપ તરવરતો થશે અને ડો. રેમ્સન જેવા અભ્યાસીને જે ઉચ્ચારવું પડ્યું છે કે. (કા. આં. રે. પૃ. ૮૬, પારિ. ૭૦) "Andhra kings were known by different names in different districts of their own empire=આંધ્રપતિઓને પોતાના જ સામ્રાજ્યના ભુદા ભુદા પ્રાંતોમાં ભુદા ભુદા નામે ઓળખવામાં આવ્યા છે." જ્યારે વિન્સેટ રિમથ (જુઓ અ. હિ. ઇ. ત્રીજી

આવૃત્તિ, પૃ. ૧૮૬) "that they are parsonal names=તે તો વ્યક્તિગત નામો છે." આ કથનો ફટલે દરબજે ન્યાયશીલ છે તેનો ઘટસ્ફોટ થઈ જશે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સિક્કાના ઉડા અનુ-શીલનની જો ક્યાંય અતિ જરૂરિયાત હોય તો તે આંધ્રવંશી રાજાઓ સંબંધમાં જ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. અમને પોતાને જાતિ અનુભવ થયો છે કે જે નિર્ણય થોડા સમય પૂર્વ કરાયો હોય અરે કહો કે છાપીને જેનો સ્વીકાર પ્રકટ પણ કરી દેવાયો હોય તે જ પાછો વધારે અભ્યાસના પરિણામે ફેરવી નાંખી તદ્દન ઉલટ દિશામાં જતો બહાર કરવો પડે છે. પ્રસંગને લીધે જરા આડકટે પડીને પણ સિક્કાના અભ્યાસ વિષે આટલું વિવેચન કરવું પડ્યું છે તે માટે વાચકની ક્ષમા ચાહી મૂળ વિષય ઉપર પાછા આવી જઈએ.

એક પછી એક ગાદીએ આવતા રાજાઓ, જે પિતાપુત્ર તરીકેનો જ સંબંધ ધરાવતા હોય, તો ત્રીજી કે ચોથી પેઢીએ આવતો રાજા, અતિ નાની ઉંમરે રાજ-પદે આવવા ભાગ્યશાળી થાય છે. એવો નિયમ (પૃ. ૧, પૃ. ૮૮) સકારણ અને સખળ દેખાયો છે. તદ્દનુ-સાર આ સાતમે શાતકરણિ પણ, જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે નાની ઉંમરનો જ હતો. લગભગ ૨૦ વર્ષનો હતો; જેથી ૫૬ વર્ષ જેટલું લાંબુ રાજ્ય ભોગવી શક્યો છે. એટલે તેનું આયુષ્ય ૭૫ વર્ષનું અંદાજી કહી શકાશે. તે સમયે તેટલું જ આયુષ્ય નિયમા તરીકે થઈ પડ્યું હતું. તેના પ્રદાદા નં. ૪ વાળા મલ્લિકશ્રી શાતકરણિ જુઓ કે, દાદો નં. ૫ જુઓ, કે નં. ૬ વાળો પિતા જુઓ, કે તેનો જ સમ-કાલિન મહા પ્રતાપી સમ્રાટ ત્રિયદર્શિન જુઓ, તે સર્વેએ લગભગ ૭૦-૭૦ વર્ષનાં આયુષ્ય ભોગવ્યાં છે; એટલે નં. ૭ ના સંબંધમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી બન્યું.

તેના પરિવારમાં, તેની પાછળ ગાદીએ ખેસનારને પુત્ર લેખાય તે હિસાબે, તેને એક પુત્ર હતો એમ કહેવું

(૮) આવા દૃષ્ટાંતો પૃ. ૨ માં સિકાવર્ણનમાં ઘણાંયે જગેરે પડ્યાં છે. જે પ્રસંગ ઉભો થયો તો આ સર્વેને નવી

આવૃત્તિ વખતે સુધારી લેવામાં આવશે.

જેમજે. રાણી સંબંધી કાંઈ માહિતી મળતી નથી, પરંતુ એક બહેન હતી એમ પૂરવાર થયું છે; જેને ગત વૃત્તાંતે જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રિયદર્શિન સાથે પરણાવવી પડી હતી. આ લગ્ન ઈ. સ. પૂ. ૨૮૪માં થયું છે. તે કાળે લગ્નની ઉંમર ૧૩-૧૪ વર્ષની ગણાતી હતી એટલે, ત્યારે ઈ. સ. પૂ. ૨૮૧માં તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે, આ તેની બહેનની ઉંમર ૧૬ વર્ષની કહેવાય. મતલબકે પોતે મોટો હતો અને બહેન નાની હતી. આ સિવાય તેને બીજા કંઈક બાઈબાંકું હતાં તે જણાયું નથી. તેની માતા વાસિષ્ઠગોત્રી કન્યા હોવાથી તે પોતાને વાસિષ્ઠપુત્ર તરીકે ઓળખાવતો હતો.

ભરધુવાનીમાં ગાદીએ આવવાથી તેનામાં યુવાનીનો મદ પણ હતો તેમ મોટા સામ્રાજ્યનો સ્વામી થયો હોવાથી રાજમદ પણ હતો.

જીવન અને ધર્મપલટો તેમાં વળી કાંઈક પરાક્રમી અને સાહસિકવૃત્તિનો હોવાથી, તે પોતે હરણમાં આવવાને થનથનાટ કરી

રહ્યો હતો. તેમાંયે રાજકીયક્ષેત્રે અજમાવવું ધારેલું તેનું જોમ તો ગાદીએ બેસતાં પ્રથમ જ વર્ષે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના હાથે, દબાઈ જવા પામ્યું હતું. એટલે પ્રથમ ક્વલે મક્ષિકા જેવું અપશુકન થતાં, તે રસ્તે આગળ વધવામાં તેના પગ ઢીલા પડી ગયા હતા, છતાં હિંમત હારી નય તેવો નહોતો. એટલે યશ ખાટવાના રસ્તા શોધવા મંડ્યો. પ્રિયદર્શિને પોતાની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા-વૃત્તિથી સારી જગતનો આહ સંપાદન કરી લીધો હતો. એટલે તેના જ પગલે, પણ કાંઈક જુદી પ્રવૃત્તિમાં જો ઝંપલાવાય તો આમ જનતાને પોતાનું સામર્થ્ય બતાવી શકાશે, એવા વિચારે, તે વખતનો પ્રિયદર્શિનનો જૈનમત સિવાયનો બીજો ધર્મ જો વૈદિક હતો તેનું શરણું લેવા, અને તે દ્વારા આમ જનતાનું શ્રેય સાધી, પોતાનું મનફાવતું કરવાના નિશ્ચયવાળો થયો. કર્મસંયોગે તેના મતને પુષ્ટિ આપનાર એક વ્યક્તિ પણ મળી આવી.

આ વખતે પંડિત પતંજલીનો જન્મ (ઈ. સ. પૂ. ૨૭૫) થઈ ચૂક્યો હતો. અરે કહો કે તે વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રમાં પારંગત બની સારી નામના પણ મેળવી ચૂક્યા હતા. એટલે તેમને રાજપુરોહિત પદે (પુ. ૩, પૃ. ૧૨, ટી. નં. ૪૧) સ્થાપી તેમની સલાહ પ્રમાણે આગળ વધવાના તેણે પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધા. મંગળાચરણ તરીકે પોતાનો બાપીકો જૈનધર્મ ત્વજી વૈદિકમતાનુયાયી બન્યો; પરંતુ બ્યાંસુધી પ્રિયદર્શિનની હયાતિ હતી ત્યાંસુધી કાંઈ કારીગિરિ ફાવે તેમ નહોતી, કેમકે દિવસાનુદિવસ તેનો સિતારો ચડ્યે જતો હતો. એટલે પોતાના રાજ્યની આદિમાં, પ્રિયદર્શિનની કીર્તિને ટપી જઈ આગળ વધવામાં તેને સુગમ હતું તેના કરતાં હવે વિશેષ દુષ્કર માલમ પડતું હતું. એટલામાં ઈ. સ. પૂ. ૨૩૬માં પ્રિયદર્શિનનું મરણ થયું. હવે તેનો માર્ગ નિષ્કંટક થયેલ જણાયો. આ વખતે તેની ઉંમર જોકે ૬૦ કે તેનાથી પણ વધારે થવા પામી હતી; પરંતુ પતંજલી મહાશય ૪૦ વર્ષની લગભગમાં હતા, એટલે તેમની પ્રેરણા અટકી પડે તેમ નહોતું. પ્રથમ, દક્ષિણમાં પોતાની આજ્ઞવાળા પ્રદેશમાં જ તેમણે ધર્મપ્રચાર કરી દીધો અને કહેવું પડશે કે તેમાં તેમને ઠીકઠીક યશ પણ મળ્યો દેખાય છે. તેમાં યુષ્મિત્ર શુંગ નામે જો પાછળથી વખણાયા છે તેમના પિતા ઇત્યાદિ બ્રાહ્મણોનો-વૈદિક કુટુંબોનો-સાથ મળતાં એવ વધારે પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. આ સર્વ ફતેહથી ઉત્તેજિત બની, પતંજલી મહાશયની સલાહથી, પોતાનો યશ ચિરંજીવી કરવા પ્રથમ અશ્વમેધ (ઈ. સ. પૂ. ૨૩૦ આસપાસ) કર્યો. ઉત્તરહિંદમાં-કહોકે અવંતિમાં-પ્રિયદર્શિનની ગાદીએ તેનો ન્યેષ્ઠપુત્ર વૃષભસેન આવ્યો હતો તે પણ પંચી ઉંમર તો વટાવી ગયો હતો; પરંતુ તેનો સર્વ સમય, પોતાના પિતાના રાજ્યકાળે, અધ્ધાનિસ્તાન અને બહુચિસ્તાન તરફના પ્રદેશના સૂઆ તરીકે પસાર કરેલ હોવાથી તેની વૃત્તિઓમાં વીરતા આવવાને બદલે ઉદામતાનો જ

(૯) પુ. ૩માં અનુમાન બાંધીને આપણે તેમનું મરણ ૧૮૦માં ૬૦ વર્ષની ઉંમરે થયાનું જણાવ્યું છે, એટલે તેમનો જન્મ તે જણીએ ઈ. સ. પૂ. ૨૪૦માં થયો ગણવો રહે.

પરંતુ પુ. ૩, પૃ. ૭૩, ટી. ૩૨માં એક ગ્રંથકારનો આધાર સાંપડ્યો છે તેમાં ૧૭૫ માં જણાવ્યું છે. એટલે તે વધારે મજબૂત ગણીને તેનો જન્મ ૨૭૫માં થયાનું ગણ્યું છે.

અંશ વિશેષ પ્રમાણમાં જોડાયેલ હતો. તેને પણ પોતાના પિતાના યજ્ઞને ટપી જવાની હેંશ હતી, એટલે પગલાં માંડ્યાં. જનતાની ધાર્મિકવૃત્તિને ઉત્તેજીતો અને પોષતો તો ખરો, પરંતુ જ્યાં પોતાનું મનધાર્યું ન થતું ત્યાં સહિષ્ણુતા દાખવીને ધીમેથી અને કળથી કામ લેવાને બદલે સત્તાના મદમાં તપી જઈને કામ લઈ લેતો. પરિણામે અત્યાચાર કરી જવાતો એટલે લોકપ્રીતિ ઘટવા માંડી, બીજી બાજુ તેના આવા સ્વભાવને લીધે તેના ભાઈ ભાંડ-રૂઝોમાં પણ અકરો થવા માંડ્યો હતો. અધુરામાં પૂરું તેઓ રાજલોકગ્રસ્ત થતા જતા હતા એટલે રાજ-કુટુંબમાં કુસંપે જોર પકડ્યું અને એક પછી એક તેઓ સ્વતંત્ર બની મળ ગાદીથી છૂટા પડવા માંડ્યા. પરિણામે માત્ર પાંચ સાત વર્ષ ઉપર જ-પ્રિયદર્શિનના સમયે-અવંતિની જે કે દ્વાદશી હતી, તે આ વૃષભસેનની ધર્મધ અને અવિચારી વૃત્તિથી તદ્દન પરિહાસ્ય બની ગઈ હતી; તેમ તેના સત્તાપ્રદેશ પણ અતિ મર્યાદિત બની ગયો હતો. આ તકનો લાભ લેવા દક્ષિણપતિ શાતકરણિનું મન થયું, કહો કે તેમ કરવા સલાહ મળી. તેણે અવંતિ ઉપર હલ્લો કર્યો અને સ્વભાવિક રીતે તેમાં તેની જીત થઈ. એટલે તે સમયની રાજ-નીતિ પ્રમાણે^{૧૦} વૃષભસેન પાસે હાર કબૂલ કરાવી, જે અવંતિનો પોતે ખંડિયો કૃત્ય હતો, તે જ અવંતિપતિને ઉલટ પોતાનો કૃત્ય-ખંડિયો-બનાવી, ઈ. સ. પૂ. ૨૩૦ની આસપાસ દક્ષિણમાં પાછો આવી પહોંચ્યો. જ્યાં એએક વરસ થયાં નહિ હોય, ત્યાં અવંતિપતિ વૃષભસેનનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૨૨૭માં નીપજ્યું, એટલે ત્યાં ગાદી માટે ઝઘડા થવા માંડ્યા. અંતે દક્ષિણપતિ શાતકરણિ પોતાના વિશ્વાસુ અને વૈદિક મતાનુયાયી સરદાર પેલા પુષ્યમિત્ર સાથે^{૧૧} અવંતિ પહોંચી ગયો. વૃષભસેનના પુત્ર (કે ભાઈ)ને કૃત્ય બનાવી, ગાદી ઉપર બેસારી, ત્યાં પોતાના વિજયચિહ્ન તરીકે રાજનગર-

વિદિશા નગરે-બીજો અશ્વમેધયજ્ઞ કરાવ્યો; તથા ત્યાં ઈ. સ. પૂ. ૨૨૬માં શિલાલેખ ઉભો કરી^{૧૨} તેમાં પોતાની યજ્ઞગાથા આલેખરાવી તથા મેળવેલ યજ્ઞને કલગી પહેરાવવા, તે વખતનું સર્વ અર્થ વિદિશાની પ્રજા પાસેથી (પુ. ૩. પૂ. ૭૪) વસૂલ કરાવ્યું. કે. હિ. ઈના લેખકે પૂ. ૫૩૦-૧ ઉપર "Twice it appears had Satkarni proclaimed his suzerainty by the performance of the horse-sacrifice and on one of the occasions at least, the victory thus celebrated must have been at the expense of the Sungas=એમ સમજાય છે કે, શાતકરણિએ પોતાનું સાર્વભૌમત્વ દર્શાવવા બે વખત અશ્વમેધ કર્યા હતા અને કમમાં કમ તેમાંથી એક વખતે તો વિજયોત્સવ શું પ્રજાને ખર્ચે ઉજવાવ્યો હતો" આવા શબ્દો જે લખ્યા છે તે તેમને સંયોગની પૂરતી માહિતી નહોતી હોવાને લીધે થવા પામ્યું છે એમ સમજવું. રત્ન ઉભો કરાવ્યા ઉપરાંત, અવંતિપતિ પોતાનું માથું ઊંચું કરવા ન પામે માટે, પુષ્યમિત્રને મુખ્ય જવાબદાર વ્યક્તિ તરીકે ત્યાં નીમી દાધો અને છેવટે પોતે સ્વસ્થાને દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યો. એકાદ વર્ષમાં એટલે ઈ. સ. પૂ. ૨૨૫માં પોતાનું મરણ નીપજ્યું. આ પ્રમાણે શાતકરણિ દક્ષિણપતિ નં. ૭ના રાજ્યકાળે, પોતાના હાથે બે અશ્વમેધ-એક દક્ષિણમાં અને બીજો અવંતિમાં-થયાનું તથા પોતાના બાપિકો જૈનધર્મ ત્યાગ કર્યાનું વર્ણન સમજી લેવું.

મૌર્યવંશી સમ્રાટોનો કુળધર્મ-બાપદાદાનો ધર્મ-જૈન હતો, છતાં અશોકવંશને તેમાંથી જુદા પડી-બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારી-ભાત પાડી ધર્મકાંતિ હતી, તેના કારણમાં તેનો નારી-મોહ હતો. જે કે તેમાંથી ચલિત

(૧૦) જેમ ક્ષિત્રપતિ ખારવેલે ઈ. સ. પૂ. ૪૧૮માં મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રને હરાવ્યા છતાં મગધની ગાદી ઉપર રહેવા ઈધો હતો, અને માત્ર પોતાના પગે નમાવ્યો હતો, તેમ શાતકરણિએ પણ અવંતિપતિ વૃષભસેનને ઈ. સ.

પૂ. ૨૩૦-૨૬માં કર્યું સમજવું.

(૧૧) બનવાભેગ છે કે, કદાચ પાંડિત પતંજલી પણ આ સમયે સાથે ગયા હોય.

(૧૨) જુઓ વિદિશા-સાંચિસ્તૂપ.

થાય તેવા કેટલાક બનાવો પાછળથી બનવા પામ્યા હતા, પરંતુ પોતાના જીવનકાળસુધી તે નબાબે ગયો હતો. મતલબ કે બૌદ્ધધર્મ તે સમયે લગભગ ૩૫ વર્ષ સુધી રાજધર્મ તરીકે રહેવા પામ્યો હતો. જ્યારે આ શાતકરણિએ, પોતાનો કુળધર્મ ત્યજી દીધો હતો પરંતુ તેમાં નારીમોહને બદલે રાજકીય ક્ષેત્રે ઝળકી ઉઠવાની વૃત્તિરૂપ તેનું ઉદ્ભવ કારણ હતું. આ સમયે પરિવર્તન પામેલ વૈદિકધર્મ, અશોકના વખતની માફક ૩૫ વર્ષ જેટલું પણ આયુષ્ય દક્ષિણના દરબારે જો કે નીલાવી શક્યો નથી, છતાં કહેવું જોઈએ કે અવંતિમાં લગભગ એક સદી સુધી તેણે પોતાનો વિજયકંઠ વગડાવવો જારી રાખ્યો હતો.

અવંતિમાં અશોક પછી પ્રિયદર્શિન આવતાં, તેણે કુળધર્મ પાછો પુનઃજીવિત કર્યો હતો એટલું જ નહીં પરંતુ સર્વ જૈનધર્મી રાજાઓની(તેની પૂર્વેના કે પાછળના, અરે કહો કે ઠેક અત્યારસુધીના)—સરખામણીમાં તેણે પોતાનો નંબર પહેલો જ નોંધાવી દીધો હતો. તેની પાછળ આવનાર સંતાનોના અવિચારીપણાને લીધે પાછો જૈનધર્મ જો કે થોડો અળખે પડવા માંડ્યો હતો અને શાતકરણિએ વિજયસ્તંભ રાખ્યા બાદ તેનો તદ્દન લોપ થવાની બીતી રહેતી હતી, છતાં નબળા નબળા મૌર્યરાજાઓએ જેમતેમ કરીને તે ટકાવી રાખ્યો હતો. બાકી મૌર્ય પછી જેવો શુંગ રાજઅમલ અવંતિમાં થયો અને પં. પતંજલીની—મુરુદેવની—રાજ-પુરોહિત તરીકે સ્થાપના થઈ કે વૈદિકધર્મ પાછો ખૂબ પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યો હતો. સમ્રાટ અગ્નિ-મિત્રના સમયે તે પૂર્ણકળાએ પહોંચ્યો હતો અને તે બાદ શુંગવંશની પડતી દશામાં તેની પણ પડતી દશા આવ્યાનું દેખાય છે. એટલે ત્યાં—અવંતિમાં લગભગ એક સદી જેટલા સમયસુધી વૈદિકધર્મને રાજધર્મ હોવાનું માન મળી રહ્યાનું કહી શકાય. અને તેમાં પતંજલી મહાશયની પધરામણી અને આમ જનતાને તેમણે પાવેલી પ્રેરણા જ મુખ્ય કારણરૂપે કહી શકાય, જ્યારે દક્ષિણમાં જુદી જ સ્થિતિ પરિવર્તવા પામી હતી.

દક્ષિણપથપતિ શાતકરણિનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૨૨૬-૫ માં થતાં તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર સંબોદર

અને તે બાદ આવી—આપિક્ષિક ઇ. ચારેક રાજાઓ આવ્યા છે. તેમના રાજ્યકાળ વિશે જો કે પુરાણ-ગ્રંથોમાં બહુ વાંચવામાં નથી આવતું પરંતુ જૈન ગ્રંથોમાં કાંઈક હકીકત જો મળી આવે છે તે આધારે કહી શકાય છે કે, ત્યાં દક્ષિણમાં જૈનશાસ્ત્રો અને સિદ્ધાંતમાં પારંગત ઉતરેલા એવા અને પત્તવણાકારના બિરુદથી પ્રસિદ્ધ થયેલા (જેમનો સમય મ. સં ૩૩૫ થી ૩૭૬=૪૧ વર્ષ છે: ઇ. સ. પૂ. ૧૬૨થી ૧૫૧) તે સમયના યુગપ્રધાન, નામે કાલિકસૂરિ ઉર્ફે સ્વામાચાર્યે સ્વઉપદેશથી જૈનધર્મની સારી સેવા બજાવી હતી. આ કાલિકસૂરિ તેજ સમજવા કે જે શુંગવંશી બળમિત્ર બાનુમિત્રના સંસારપક્ષે મામા થતા હતા તથા જેમની પાસે તેમના ભાણેજ બાનુમિત્રે દીક્ષા લેવાથી તેણે અતિ (બળમિત્રે) કોપાયમાન થઈને કોઈનું પણ સાંભળવાની દરકાર કર્યા વિના, ભર ચોમાસે તેમને અવંતિમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા ને જેમણે દક્ષિણમાં આશ્રય લીધો હતો. (જુઓ, પુ. ૩, પ. ૧૧૩). એટલે માનવું રહે છે કે આ આંધ્ર રાજવીઓના સમયે, રાજધર્મ તરીકે કદાચ વૈદિક મત શિથિલ અવસ્થામાં રહેવા પામ્યો હશે. પરંતુ તે બાદ તો દક્ષિણપતિઓ પાછા જૈનધર્મમાં ફરક થઈ ગયા દેખાય છે; તે ઠેક નં રચના સમયે બીજી જબરજસ્ત ધર્મક્રાંતિ થવા પામી છે ત્યાં સુધી. તાત્પર્ય એ થયે કે, આંધ્રપતિઓમાં ધર્મક્રાંતિ બે વખત થવા પામી છે. પ્રથમ વેળા શાતકરણિ નં ૭ના રાજ્ય અમલે પાછળના ભાગમાં અને બીજી વેળા નં. ૨૩વાળા શિવસ્વાતિના રાજ્યના આરંભમાં બાકીની બીજી વસ્તુનો ખ્યાલ આપા પરિચ્છે પૂ. ૬૪થી ૬૮ સુધીમાં અપાઈ ગયો છે, ત્યાંથી જોઈ લેતા વિનંતિ છે.

પરદેશી રાજકર્તાઓમાંના કેટલાકને જેમ ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ જેવાં ઉપનામો જોડવામાં આવ્યાં છે અને તેથી તેવા શબ્દનો પ્રભાવ-કેટલાંક ઉપનામોની અધિકાર કે મહાત્મ્ય વિશે કાંઈક સમજ બળવાની આવશ્યકતા હોવાથી

આપણે તેની સમજૂતિ આપવી પડી છે, તેમ આ શતવહનવંશી શાતકરણી રાજાઓ સાથે પણ એવાં કેટલાંક ઉપનામો જોડાયાં છે કે

જેની કાંઈક સમજૂતિ આપવાની જરૂરિયાત લાગે છે. જે કે ગૌતમીપુત્ર, વાસિષ્ઠપુત્ર આદિ માતૃગોત્રિક શબ્દોની તથા ખંડિયાપણું સ્વીકારતાં ભૂત્ય શબ્દ લગાડાતાની કેટલીક માહિતી પ્રસંગોપાત અપાઈ ગઈ છે. એટલે અહીં તે પાછી ન ઉતારતા પુ. ૪, પૃ. ૧૩થી ૨૦ તથા ૫૦-૫૧ અને આ પુસ્તકે પૃ. ૩૨ તથા ૬૬ માં જ આપેલ કેટલાં વાંચી જવા લાગ્યા છે. એટલે ત્યાં જે હકીકત નથી અપાઈ તેનો ઉલ્લેખ અત્ર કરવો રહે છે.

ભૂત્યા શબ્દ સંબંધમાં એટલું વિશેષ શોધી શકાયું છે કે કોઈ શતવહનવંશી રાજાએ તે શબ્દ પોતાના નામની સાથે શિલાલેખમાં કે સિક્કા ઉપરના અક્ષરોમાં વાપર્યો નથી. બનવા જોગ છે કે તેમ કરવું પોતાને અપમાનજનક લાગ્યું હોય પરંતુ તેમના સિક્કાઓની અવળી કે સવળી બાજુ ઉપરની જે પ્રકારે ચિત્રો પાડવામાં આવ્યાં છે અને તેના ઉકેલ તથા મૂર્તિ સમજાયા છે, તે ઉપરથી પરિસ્થિતિ સમજી લેવાય છે કે અમુક કાળે, અમુક રાજા, અમુક સમ્રાટની આજ્ઞામાં હશે. આ બધું વર્ણન પુ. ૨માં, તે તે રાજાના સિક્કાવર્ણને સવિસ્તર સમજાવવામાં આવ્યું છે, એટલે ત્યાંથી જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

ઉપરનાં બિરૂદો ઉપરાંત, વિદિવયકુરસ, વિલિવય કુરસ તથા શિવલકુરસ નામનાં બિરૂદો પણ સિક્કા ઉપરથી તેમાંના કેટલાકને સંયુક્ત થયેલાં દેખાય છે. તેનો ખાસ અર્થ કે હેતુ શું હશે, તે જો કે સ્પષ્ટ થયું નથી પરંતુ તે સર્વે એક જ ભાવાર્થસૂચક વિશેષણરૂપે હોવાનું માની લેવાયું છે, એટલે આપણે પણ તે મતને વળગી રહીશું. તેનો અર્થ અમારી સમજ જુઠાણ પ્રમાણે “વીરવલય ધારણ કરેલ છે જોણે-” એવા આશયવાળો થાય છે; જેથી તે પદ ધારણ કરનાર એમ ઉદ્દેશોપણ કરતો માનવો પડશે કે આ વલયો-બાજુબંધ તેણે પોતાનું બાહ્યબળ સૂચવવા બાંધ્યાં છે માટે કોઈ પણ તેની સાથે લડાઈમાં ઉતરી, તેને જીતીને તે ઉતારાવી શકે છે. મતલબકે આ બિરૂદો તેની પોતાની સ્વતંત્રતાનો વિજયડંકો વગાડાવવા રૂપે છે; અને તેમ હોવાથી, જ્યારે જ્યારે અને જેટલા જેટલા સમય

સુધી તેઓ ભૂત્યપણે ન હોય ત્યારે ત્યારે જ, અને તેટલો તેટલો સમય જ, તેઓ તે ઉપનામ ધારણ કરી શકે. આથી કરીને સમજી લેવું કે, જે કાળે તેઓ સ્વતંત્ર હતા ત્યારે ઉપરનાં બિરૂદો પોતાનાં નામ સાથે લગાડતાં, અને જે કાળે તેઓ ખંડિયા બની જતા ત્યારે તે બિરૂદો કાઢી નાંખતાં. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને, કયો રાજા કેટલો વખત ઉપરમાંનું બિરૂદ ધારણ કરી શકે તે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આપણે પણ ‘આંધ્રભૂત્યા’ શબ્દનું વિવેચન કરતી વખતે, તેવો ખૂલાસો આપી શક્યા હોત અને પૃ. ૩૨ તથા ૬૬ માં જ્યાં જ્યાં ‘સ્વતંત્ર’ હોવાનું જણાવ્યું છે, ત્યાં ત્યાં સાથે સાથે તેમની વીરતાસૂચક ઉપનામો પણ જોડી દીધાં હોત, પરંતુ પ્રસંગ ઉપયુક્ત ન થયો હોવાને લીધે આપણે તે કાર્ય બિન ‘રાખ્યું’ હતું, જે હવે કહી શકીએ છીએ; અથવા પિછપેણવો દોષ ટાળવા એમ પણ જણાવી શકીએ, કે ત્યાં આપેલ પત્રક સાથે નીચેનું પત્રક જોડીને વાંચવું.

આંક	બિરૂદ ^{૧૩}	સાબિતીનો પુરાવો
૧	વિલિવયકુરસ	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૫૮
૨	વિલિવયકુરસ	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૫૬
	બિરૂદ વિના	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૬૯
(૪)	બિરૂદ વિના	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૭૦
૩	બિરૂદ વિના	સિક્કો નથી
૪	બિરૂદ વિના	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૬૭-૬૮
	સદર	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૭૧-૭૨
	વિદિવયકુરસ	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૫૭
૫	શિવલકુરસ	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૫૯
	બિરૂદ વિના	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૬૦
૬	બિરૂદ વિના	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૬૩, ૬૪, ૬૬
૭	સદર	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૬૨
		પુ. ૨, સિક્કો નં. ૭૩
	સાર્વભૌમ તરીકે	પુ. ૨, સિક્કો નં. ૬૧

સમજવું રહે છે કે આ સમયપછી ખંડિયાપણું લગભગ અદશ્ય જેવું થઈ ગયું હોવાથી આ બિરૂદ પડતું મૂકાયું છે; પરંતુ અકેદ્રિત ભાવનાપણે રાજ્ય ચલાવવાની પ્રથા સંપૂર્ણપણે અમલમાં આવેલ ન હોવાથી કેવળ સિક્કાચિત્ર પુરાણી દબે ચિત્રાયાં કરાતાં હતાં; જ્યારે અગ્નિમિત્ર રાજ્યે અશ્વમેધ કરાવે ને તેણે સાર્વભૌમત્વની ઘોષણા કરી ત્યારથી અકેદ્રિત ભાવનાનો અમલ થઈ ચૂક્યો ગણાય. એટલે ત્યારથી તો સિક્કાચિત્રોમાં સવળી અવળી બાજુનો જે મહિમા હતો તે પણ સર્વથા અદશ્ય થઈ ગયો સમજવો.

તેના પ્રપિતામહ મર્દલક શ્રી શાતકરણીના રાજ્યથી, જે મોટા વિસ્તાર આંધ્રપ્રિતિ તરીકે વારસામાં તેના દાદા પાંચમા શાતકરણીને તથા

રાજ્ય વિસ્તાર તે બાદ પાછો તેના પિતા છઠ્ઠા અને સીમા- શાતકરણીને મળી આવ્યો હતો **સ્પર્શિત રાજ્યો** તે જ, આ નં. ૭ રાજ્યને પણ ઉત્તરોત્તર વારસામાં મળ્યો હતો.

ફેર એટલો જ હતો કે તેનો દાદો પાંચમો શાતકરણી આ સર્વ પ્રદેશ ઉપર તદ્દન સ્વતંત્રપણે સ્વામિત્વ ધરાવતો હતો જ્યારે તે સ્વામિત્વ તેના પિતાના ઉત્તર જીવનમાં ગુમાઇ જવા પામ્યું હતું. જોકે તે સમયે ગણતંત્ર રાજ્યની વ્યવસ્થા ચાલતી હોઇને, વિજેતા રાજાનું-મહારાજા પ્રિયદર્શિનનું-માંડળિકપણું સ્વીકારી લેવાથી પોતાના સર્વ પ્રદેશ ઉપર છઠ્ઠા શાતકરણીને કુલ સુખત્યાર તરીકે પુનઃ સ્થાપિત કરી દેવામાં આવ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે આ સાતમા શાતકરણીએ પણ ગાદી ઉપર બેસતાં મહારાજા પ્રિયદર્શિનના સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર કરેલ હોવાથી, તેને પણ તેના પિતાની પેઠે સર્વ અધિકાર સાથે તે સર્વ પ્રદેશ ઉપર રાજ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. જૈનસાહિત્ય ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરાયો છે કે, મહારાજા સંપ્રતિએ અનેક પદબ્રજ રાજ્યોને તેમના મૂળસ્થાને પાછા સ્થાપ્યા હતા. કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, આનો મુલક દક્ષિણહિંદના આખાં દ્વીપકલ્પ ઉપર કરી વળ્યો હતો. માત્ર બે નાના પ્રદેશ, મહોટા રણમાં જેમ જળાશય આવી રહે તેમ, આ દ્વીપકલ્પમાં આવી

રહ્યા હતા. આમાંના એકનું નામ ચોલા અને બીજાનું નામ પાંખા રાજ્ય હતું. તેમાંના ચોલારાજ્યનો તે સમયે વિસ્તાર કેટલો હતો તે કહેવાને કાંઈ આપણી પાસે પ્રમાણ પુરસ્સર માહિતી નથી. પરંતુ તેની રાજગાદી કાંચી-કાંજીવરમ હતું અને પાંખા રાજ્યમાં, દ્વીપકલ્પના અંતે જે નાનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ છે તે જેમાં મદુરા, ત્રિચિનોપલી ઇ. સહેરો આવેલ છે તેનો સમાવેશ થતો હતો. આ બે રાજ્યોની સીમા બાદ કરતાં, શાતકરણીની હદ ક્યાંસુધી આવીને અટકી જતી હતી તે ચોક્કસપણે કહી શકીએ તેમ નથી, છતાં જે સમુદ્રતટને અદ્યતન કારોમાંડલ કિનારા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે પ્રદેશમાંથી તેના સિક્કા મળી આવતા હોવાથી, ત્યાંસુધી તો તેના રાજ્યની હદ લંબાતી હોવી જોઈએ એટલું સિદ્ધ થઈ શકે છે. દક્ષિણ હિંદી દ્વીપકલ્પમાંના આ ચોલા અને પાંખાના રાજ્યો આ શાતકરણીની સૌથી ઊંચામાં હોવાનું ગણી શકાય કે તેઓ મહારાજા પ્રિયદર્શિનની હકુમતમાં હતા એમ ગણાય તે, નથી ઇતિહાસ ઉપરથી બરાબર બાણી શકાતું કે નથી મહારાજા પ્રિયદર્શિને ઉભા કરાવેલ શિલાલેખમાં આવેલ વર્ણન ઉપરથી સમજી શકાતું કેમકે તેમાં તો અંધ્રદેશને-Bordering lands-સીમાંત પ્રાંતો તરીકે સંખેાધ્યા હોવાનો આભાસ થાય છે છતાં, ચોલા અને પાંડ્યાને સ્વતંત્ર અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેવો વર્તાવ દેખાય છે. જે સીમાંતનો અર્થ રાજ્ય વિસ્તારની અંતે સીમાઉપર આવેલ પ્રાંતો, એમ કરીએ તો તે યથાર્થિત નથી લાગતો, કેમકે પશ્ચિમે અંધ્રદેશ અને પૂર્વે કારોમાંડલ કિનારાઉપર તો શાતકરણીની સત્તા નિશ્ચિતપણે સાબીત થાય છે જ. એટલે વચ્ચે આવતા ચોલા રાજ્યની સ્થિતિ તો, એક સુદીના બે પાંખીયા વચ્ચે આવતી સોપારીના જેવી બની રહે, પછી તેને (Bordering) સીમાંત કહેવાય શી રીતે? બીજી બાજુ મહારાજા પ્રિયદર્શિને હિંદમાં તેમજ હિંદની બહાર, ઉત્તરે તિબેટ અને ટુર્કસ્થાન સુધી તથા પશ્ચિમે ઠેઠ સિરિયા સુધી જે દિગ્વિજય મેળવ્યો હતો તેને લગતા સર્વ બ્યાન ઉપર ઉડતી નજર ફેંકીએ છીએ, ત્યારે એવા જ નિશ્ચય ઉપર આવવું રહે છે કે તેણે

દક્ષિણહિંદનો કોઈ પણ પ્રદેશ પોતાની આજુ બહાર રહેવા દીધો હોવા ન જોઈએ. છતાં જે પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં હોવાનું શિલ લેખોમાં જણાવ્યું છે તેમાં અંદ્રેશની દક્ષિણે આવેલ કેરલપુત્ત, ચોલા, પાંડ્યા, ઈ.નાં નામો આવે છે. એટલે કે તેમને પોતાની સત્તામાં અને સીધા અમલ તળે હોવાનું લેખવે છે, જ્યારે વચ્ચે આવેલ અંદ્રેશને Bordering તરીકે લેખવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, Bordering એટલે સીમાંત, પોતાના રાજ્યની સીમાની અંતિમ હદ-એવા અર્થમાં નહિ, પરંતુ પોતાના રાજ્યની હદમાં અડોઅડ આવેલ-અથવા સ્પર્શોને રહેલ, કોઈ બીજું રાજ્ય વચ્ચે આવતું ન હોય તેમ; જેને conterminous કહી શકાય, સર્વ પરિસ્થિતિનું સમીકરણ કરતાં એવા સાર ઉપર આવવું પડે છે કે, ચોલા અને પાંડ્યા રાજ્યના સરદારો પણ, કેરલપુત્ત, સત્યપુત્તની પેઠે, મહારાજા પ્રિયદર્શિનના કૌટુંબિક પુરૂષો હોવાથી, તેમના ઉપર સીધી હકુમત તેની ચાલતી હતી, જ્યારે અંધ્રપતિ અન્ય રાજકુટુંબને લગતો હોવાથી તેના ઉપર પોતાનો સીધો કાચુ નહોતો; પરંતુ ગણતંત્ર રાજ્ય જેવી રાજપદ્ધતિ ચાલુ હોવાથી તેને માંડળિક બનાવી, નિરાજો અધિકાર ભોગવવા દેવામાં આવતો હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે Bordering એટલે સીમાંત=terminating at the border, situated final at the border એમ નહીં, પરંતુ close to, surrounded by or conterminous with) સીમાને સ્પર્શતો એવા અર્થમાં^{૧૪} વપરાતો દેખાય છે, ત્યારે એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, Bordering countriesની પેલી પાર, તેનું સ્વામિત્વ નહોતું પણ માત્ર મિત્રતા જ હતી, એવો જે અર્થ અત્યારે વિદ્વાનો કરી રહ્યા છે તેમ સમજવું રહેતું નથી. તેનું સ્વામિત્વ તો સર્વત્ર હતું જ, પછી તેને Bordering કહો કે outside the border કહો કે ગમે તે નામ આપો, પરંતુ રાજવહીવટની પ્રથામાં જ ફેર હતો એટલા પૂરતું જ સૂચન કરવા માટે તે શબ્દની

વપરાશ થયેલ છે. આ ઉપરથી બીજો સાર એ પણ કાઢી શકાય છે કે, તે સમયે એકદમ ચોખ્ખી રીતે નિર્મળ રાજતંત્રગણની વ્યવસ્થા પ્રચલિત હોવાનું પણ નથી ઠરી શકતું, તેમ ગણતંત્ર રાજ્યપદ્ધતિનો તદ્દન નાશ થઈ ગયો હતો એમ પણ નથી કહી શકાતું; મતલબ કે કેદ્રિત અને અકેદ્રિત રાજ્ય વ્યવસ્થાની વચ્ચેનો transitional period=ગાળો તે સમયે વર્તતો હતો. આ પ્રમાણેની રાજવ્યવસ્થાની અટપટી ગોઠવણો ચાલતી હોવાને લીધે, સાતમા શાતકરણિની સત્તા સમસ્ત દક્ષિણ હિંદના દ્વીપકલ્પ ઉપર ચાલતી હતી, એમ કહેવામાં પણ આપણે સન્યથી બહુ વેગળા જવાનું જોખમ ખેડતા નથી. તેમ પોતાના સિધા કાચુવાળા પ્રદેશની દૃષ્ટિએ જ બોલાય તો, દક્ષિણહિંદનો ત્રિકોણી-નાનો ખુલક, એવા પાંડ્યા રાજ્યનો તથા અન્ય નાના ચોલા રાજ્યનો પ્રદેશ બાદ કરતાં, શેષ દક્ષિણહિંદ ઉપર તેનો અધિકાર હતો એમ ઉચ્ચારવામાં પણ કાંઈ ખોટું દેખાતું નથી.

તેનું નામ દક્ષિણહિંદ ઉપરના તેના કાચુ માટે આગળ પડતું ગણાય કે નહીં તે પ્રશ્ન ભલે વિવાદાસ્પદ રાખીએ છતાં, ઉત્તરહિંદમાં તેણે જે પરાક્રમ કરી બતાવ્યું છે તેવું તો એક પણ અંધ્રપતિના કાળે નોંધાયું નથી; એટલે તેજ તેના રાજ્યની ખાસ વિશિષ્ટતા લેખી શકાશે. તે માટે નીચેનો પારિત્રાફ વાંચો.

આખાથે શતવહન વંશમાં લગભગ ત્રીસેક રાજાઓ બદલે તેથી પણ બે ચારની સંખ્યામાં વધારે-થયાનું કહી શકાશે. છતાં જેમની મહા-

સર્વોપરી વિશિષ્ટતા પરાક્રમીઓમાં ગણના કરી શકાય તેવા તો સ્વભાવિક રીતે આગળીને ટેરવે લેખાવી શકાય તેટલા

પાંચ છ જ છે. વળી સામાન્ય માન્યતા એ છે કે, જેમ કોઈ રાજાનું શાસન લાંબું તપે, તેમ તે વિશેષ પરાક્રમી સંભવે. આ નિયમાનુસાર ત્રણેક રાજાઓ એવા પાક્યા છે કે તેમનો શાસનકાળ ૫૦ વર્ષની હદ પણ ઓળંગી ગયો છે. છતાં કહેવું પડશે કે, તે

ઉપરાંત ત્રણચાર એવા જૂપાળો પશુ થવા પામ્યા છે, કે જેમનો રાજ્યકાળ બલે અડધી સદીના કરતાં ઓછો-બહુ અડધા જેટલો જ એટલે પા સદીની આસપાસ જરા વધારે કે કમી-આલ્થો છે તો પશુ, તેઓનાં નામો, પેલા પહેલા વર્ગમાં મૂક્યા છે તે મહા-ભાગ્યશાળીઓનાં કરતાં, કાંઈ ઓછાં યશસ્વી અને પ્રભાવશાળી તો નથી જ. તેમણે પશુ પોતાના વંશને અતિ ઉજ્જવળ બનાવવામાં યથાશક્તિ કાળો અર્પણ કર્યો છે જ. આવા પા સદી સુધી રાજ ભોગવતાં નરેશોમાં, નં. ૨ વાળા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને, નં. ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ અરિષ્ટકર્ણને તથા નં. ૨૪ વાળા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને અને નં. ૨૫ વાળા વાસિષ્ઠપુત્ર છત્રપણુ શાતકરણિને, મુખ્યપણે મૂકી શકાશે. પરંતુ અડધી સદીવાળા જે ત્રણ નૃપતિઓએ પોતાનો શાસનકાળ ઇતિહાસના પાને અમર કરાવ્યો છે તેમની વિશિષ્ટતાઓ તો જુદી જ ભાત પાડી બતાવનારી દેખાય છે. તેમાંના પહેલાની-મલ્લિકશ્રી શાતકરણિની-વિશિષ્ટતાઓનું વર્ણન, ઉપરમાં તેના જીવનવૃત્તાંતે આલેખાઈ ગયું છે. ત્રીજા અને છેલ્લા એવા હાલ શાસિવાહનનું બ્યાન તેના વૃત્તાંતે લખાશે. જ્યારે વચલા અને બીજા એવા શાતકરણિ સાતમાંનું વૃત્તાંત તો અત્યારે તેના રાજ્ય વિશે જ્યારે આપણે બોલી રહ્યા છીએ ત્યારે જ કહેવું યથારથાને ગણાશે.

સર્વ બજેલાઓની અને વિદ્વાનોની એ જ માન્યતા બંધાયેલી છે કે આંધ્રપતિઓ એટલે દક્ષિણહિંદના જ જૂપતિઓ. તેમને ઉત્તરહિંદ સાથે સંબંધ જ ન હોઈ શકે. અલબત્ત, કેટલેક અંશે આ અભિપ્રાય સકારણ છે જ. સામાન્ય રીતે વિંધ્યાચળ પર્વતને જ, ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદની સીમા આંકતો લેખાયો છે; છતાં તેને ઓળંગીને ઉત્તરે આવેલ વરાડ અને મધ્યપ્રાંત ઉપર, જેમની સત્તા બીમી હોય તેને પણ ઉત્તરહિંદના શાસક તરીકે ન લેખવાની પ્રથા પડી જવાને લીધે, અમે પણ તે જ ન્યાયે આ વાક્ય ઉચ્ચારીએ છીએ; કેમકે નં. ૨ વાળા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો સત્તા પ્રદેશ કાંઈક ઉત્તરહિંદમાં થવા પામ્યો હતો છતાં તેને ઉત્તરહિંદનો સ્વામી નથી કહેવાતો; તેમજ નં. ૧૭

વાળા ગૌતમીપુત્ર તથા નં. ૧૮ વાળા રાજા હાલે, ઉત્તર હિંદના રાજકર્તા અવંતિપતિઓ એવા પોતાના મિત્રો સાથે રહીને, યુદ્ધમાં સક્રિય ભાગ લેજો છે એટલું જ નહીં પણ ઉત્તરહિંદમાં રાજમહેમાન તરીકે રહી અમુક સમય (પુ. ૩ માં ગર્દભીલ વંશની હકીકત જુઓ) આરામ અને વૈભવમાં પસાર પણ કર્યો છે. તેમ વળી નં. ૨૫ વાળા છત્રપણે તો સૈરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત જેવા ઉત્તરહિંદના પ્રાંતોમાં (પદ્મ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૧૮) રાજ્ય પણ ચલાવ્યું છે, છતાં ઉપર દર્શાવેલ સામાન્ય નિયમને અનુસરીને આપણે કહેવું પડ્યું છે કે તેમને ઉત્તરહિંદ સાથે સંબંધ નહોતો. જ્યારે આ સાતમા શાતકરણિએ જો કે ઉત્તરહિંદમાં રાજ્ય પણ નથી કર્યું, તેમ નં. ૧૭ અને ૧૮ માની પેઠે રાજવૈભવમાં સમય પસાર પણ નથી કર્યો, છતાં તેને ઉત્તર હિંદ સાથે અતિ સંપર્કમાં આવેલ લેખવો પડ્યો છે; કારણ કે તેણે ઉત્તરહિંદ ઉપર બે બે વખત ચડાઈ લઈ જઈ, ડોલતી એવી મૌર્ય સામ્રાજ્યની-અવંતિપતિની સત્તા સામે પડકાર ઝીલ્યો હતો. એટલું જ નહીં, પરંતુ બીજી ચડાઈ વેળાએ તો, કાષ્ઠએ પણ ઇતિહાસમાં નથી કરી બતાવ્યું તેવું કરી બતાવીને-જે સત્તાધીશનો પોતે ખંડિયો હતો તે જ સત્તાધીશને જીતી લઇને પોતાનો ખંડિયો બનાવી દીધો હતો; ઉપરાંત પોતાનું સાર્વ-ભૌમત્વ પ્રગ્ન પાસે પણ કબ્જલ કરાવી લીધું હતું અને આ સર્વ વિજયમાળાનાં મુકુટમાં કીર્તિવંત પુમતું ઉમેરવા, તે ખંડિયા નૃપતિને અંકુશમાં રાખવા, પોતાના સરમુખત્યારને-Dictatorને-સેનાધિપતિ નીમી દીધો હતો. આ પ્રકારનો વિજય મેળવવામાં બલે તેને જૂનબળરૂપી પરાક્રમ બહુ ફોરવવું પડ્યું ન હોય, કે રાજરમતની શૈવજમાં કૌશલ્ય-પટુતા વાપરવી પડી ન હોય, પરંતુ માત્ર સંયોગોએ જ ચારી આપી હોય-અરે કહો કે-માત્ર અથ્થ દોડાવતો જ નગર પ્રવેશ કરીને ગાદી કબજે કરી લીધી હોય છતાં, વિજય તે વિજય જ કહેવાય. કહેવાની મતલબ એ છે કે તેણે મૌર્ય સમ્રાટ-અવંતિપતિ ઉપર પોતાનું રાજકીય આધિપત્ય મેળવ્યું હતું; અને જો તે સમ-

મની રાજપ્રથાએ, રાજ્ય વ્યવસ્થાએ—તેને અટકાવ્યો ન હોત તો પોતાને અવંતિપતિ તરીકે જાહેર પણ કરી દીધો હોત. આ પ્રસંગ શું હતો અને કેવી રીતે બનવા પામ્યો હતો, તે સર્વ હકીકત ઉપરના બે પારામાં—પૃ. ૧૮૪ થી ૧૯૦ સુધી લખાઈ ગઈ છે ત્યાંથી વાંચી લેવા વિનંતિ છે. તેના રાજ્યની ખાસ સર્વોપરિ વિશિષ્ટતા જે ગણાય તેવી છે તે તેની અવંતિ ઉપર આ ચર્ચા તથા વિજય અર્પતી યશગાથા લેખવી રહે છે.

પંડિત પતંજલીની એક રાજનીતિશ તરીકે કે મહા-વિદ્વાન તરીકે જે નામના પ્રચલિત થઈ છે તેમનો સમય શુંગવંશી અવંતિપતિના રાજ-પતંજલી મહારાય અમલે છે તથા તેમણે પોતાનું અને રાજા જીવન તેમના આશ્રમે પસાર કરેલ શાતકરણિ હોવાથી તેમનું સ્થાન પણ અવંતિ પ્રદેશ જ મુખ્ય અંશે ગણાય છે.

તેમજ આ હકીકત ઇતિહાસમાં એટલી બધી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે કે આપણે તેમનું જીવનકાળ તે સ્થાને જ વિશેષતઃ આગેખવું પડ્યું છે. છતાં પુ. ૩ માં તેમનો જીવન પરિચય આપતાં હકીકત શોધઈ છે કે, તેમનો જન્મ દક્ષિણહિંદમાં, ગોદાવરી નદીના સુખપ્રદેશ ગણાતા એવા ગોવરધનસમયના કોઇક ગામે થયો હતો. મતલબ કહેવાની એ છે કે, તેમના કાર્તિકજન્મનું સ્થાન બલે ઉત્તરહિંદમાં હતું, પરંતુ ઉદ્ભવસ્થળ તો દક્ષિણહિંદમાં જ હતું. ઉપરાંત તેમના રાજદારી જીવનનો તેમજ વિદ્યાસંગનો આરંભ પણ દક્ષિણહિંદમાં જ થયો હતો અને તે પણ આ રાજા સાતમા શાતકરણિના રાજ્ય અમલેજ તથા તેના જ પોષણ અને પ્રોત્સાહનથી. આ હકીકત એટલી બધી જાણીતી થઈ નથી એટલે તેને લગતું વર્ણન અત્ર હાથ ધરવાની જરૂરિયાત લાગી છે.

ધર્મેકાંતિ કરવામાં પં. પતંજલીનો અને આ રાજાનો કેવો સુમેળ જામ્યો હતો તેનો ઠીકઠીક ચિતાર ઉપરમાં

આપણે જણાવી ગયા છીએ એટલે સર્વિતચૂર્ણ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે, જે રાજકીય અને ધાર્મિક ક્રાંતિ કરવાનું એટક, આ રાજા અને તેના પુરોહિતને વળગ્યું હતું તે, તે બંનેનાં કાંઇક ઇર્ષાભાર તેમજ મહત્વાકાંક્ષી સ્વભાવને અનુસરીને જ હતું. ઇર્ષાભારી એટલા દરજ્જે ડહી શકાય કે, મહારાજા પ્રિયદર્શિન, હવે સાબિત કરાયું છે તેમ એક ચુસ્ત જૈનધર્મી રાજા હતો; વળી રાજકુનેહથી તેણે તે ધર્મનો પ્રચાર, પશ્ચિમે ડેક મિસર અને સિરિયા સુધી, ઉત્તરે તિબેટ, ખોટાન અને ચિનાઈ તુર્કસ્થાન સુધી અને દક્ષિણે ડેક સિંહલદ્વીપ સુધી કર્યો હતો. તેમ પોતાનો રાજઅમલ પણ એવી જ શીક્ષ્મથી ચલાવ્યો હતો કે રાજપ્રકરણને ધર્મથી અલગને અલગ જ રાખ્યે ગયો હતો. છતાં પોતાની પ્રજાનો મોટો ભાગ જૈનધર્મને અનુસરતો બની જવા પામ્યો હતો. સારાંશ કે મહારાજા પ્રિયદર્શિનની ધર્મવિષયક તેમજ રાજકીય વિષયક નીતિ, એમ બન્ને, બલબલાને મન એક ઓરંબા—ઉખિયાણા સમાન થઈ પડી હતી. એટલે સર્વ કોઇને મનમાં એમ સ્વભાવિક રીતે જ થઈ આવતું છે કે, આપણા હાથમાં જે રાજ્યની લગામ આવે તો, આપણે પણ કાં તે જ પ્રમાણે શક્તિ ફેરવી ન શકીએ ને તેના જેવો સુયશ મેળવી ન લઈએ ? આવો પ્રસંગ મહારાજા પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તરત જ, આ રાજા અને પુરોહિતની બેઠીને સાંપડી આવ્યો હતો. આ બંને ૧૫ વેદાનુયાયી હતા. એટલે પ્રિયદર્શિને જેમ જૈનધર્મનો યશ જગ-આશ્કારા કરી બતાવ્યો હતો, તેમ આ વેદાનુયાયી યુગ્મને સ્વધર્મનો પ્રચાર કરી બતાવવાના કેડ ઉગી આવે તે સ્વભાવિક છે અને ઉગી આવ્યા પણ હતા જ. પરંતુ કમનસીબે જે કુનેહ પ્રિયદર્શિને વાપરી હતી તે તેઓ બતાવી ન શકવાથી, સુયશ બાંધવાને બદલે કેટલીક અપકીર્તિ તેમણે વહોરી લીધી હતી, આ માટે તે કાર્યને આપણે ઇર્ષાભારી કહેવી પડી છે. છતાં રાજા

(૧૫) બેમાંથી રાજા શાતકરણિ મુજે તો જૈનધર્મી હતો પરંતુ કેવા સંયોગમાં તેણે ધર્મપલટો કર્યો હતો

તેનું વર્ણન ઉપરમાં અપાઈ ગયું છે. અહીં ધર્મપલટો થયાં બાદનું વર્ણન છે, એટલે વેદાનુયાયી હતો એમ લખ્યું છે.

શાતકરણિ મહાપરાક્રમી હોવાથી તે સ્થિતિ જાળવી રાખવાને શક્તિવંત થયો હતો; પણ તેનું મરણ તરત નીપજ્યું અને તેની ગાદીએ જે આવ્યા તે તેવા પ્રભાવ-શાળી ન હોવાથી દીલી દેરી મૂકી અને પ્રજાને યથેચ્છ આલવા દીધી, એટલે ત્યાં પુનઃશાંતિ સ્થપાઈ ગઈ છે, જે આપણે આગળના પરિવ્રજેદે નિહાળીશું. જ્યારે પતંજલી મહાશયને, “હાર્યો જીતારી અમણું રમે” તેના જેવો જ ઘાટ થયો હતો; કેમકે એક બાજુ શાતકરણિના ગત થયા બાદ, તેના ફરજંદોની પ્રજાની સાથે કડક હાથે કામ લેવાની અશક્તિ પ્રગટ દેખાતી હતી એટલે પોતાનું મન ધાર્યું કરી શકાય તેમ નહોતું. પરંતુ બીજી બાજુ અવંતિમાં પોતાના સાગ્રીત પુણ્ય-મિત્રનું જોર નિશ્ચયે વિશેષ જામતું જતું હતું એટલે ત્યાં પોતાના ખેલ વિનાશકાર્ય-બદ્ધે તેની મદદથી વિશેષ પ્રજાજાતી ખેલી શકાશે તેવું દેખાવાથી પોતાનો વસવાટ તેમણે ત્યાં ફેરવી નાંખ્યો હતો; તથા તેઓ

પોતાના મનોરથો ધણે અંશે અમલમાં મૂકાવી શક્યા હતા, જે આપણે પુ. ૩માં પુણ્યમિત્ર-અમિત્રના વૃત્તાંતથી જાણી ચૂક્યા છીએ.

આ પ્રમાણે ધર્મવિષયક હરોફાઈમાં મહારાજા પ્રિયદર્શિનની અને રાજકીય વિષયની હરોફાઈમાં પં. ચાણક્યની નીતિની તુલના કરવામાં અને બની શકે તો બંને વિષયમાં તેમના ઉપરીપદે બિરાજવા માટે પંડિત પતંજલિએ પોતાની સર્વ શક્તિ ઉપયોગમાં લઈ, આકાશ અને પાતાળ એક કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. પરંતુ જેટલા પ્રમાણમાં તેમનામાં શક્તિ અને ઉત્સાહ હતાં, તેટલા પ્રમાણમાં જો કુનેહ અને દીર્ઘદષ્ટિપણે કામ લેવાની પદ્ધતિ અપત્યાર કરી હોત, તો અત્યારે તેમના સખળા પ્રયાસો જે કુનિયાની નજરે ધૂંધાં અને અદેખાઈપ્રેરિત દેખાઈ ગયા છે, તેણે જોર જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોત.

દશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર:—(૮) લંબોદર (૯) આપિલિક—આપિલક (૧૦) અને આવિ—આ ત્રણેના રાજ્યે કોઈ સખળ મુદો નોંધાયો જડતો ન હોવાથી ત્રણેના એકત્રિત આપેલાં વૃત્તાંત—

(૧૧) મેઘસ્વાતિ પહેલો—ઉપરના ત્રણ અને આ ચોથાના રાજ્યકાળ સુધી દક્ષિણના દરબારે રહી ગયેલ વૈદિકધર્મની અસર-વળી જૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિના હાથે પ્રતિકાર થતાં, જૈનધર્મ આગળ તરી આવ્યો હતો તેનું દષ્ટાંત સાથે આપેલ વર્ણન—આ ગ્રંથના આલેખનમાં વારંવાર ધર્મના મહાત્મ્ય ઉપર વર્ણન કરેલ હોવાથી, વિદ્વાનોએ લેખકને ધર્માધ અને સ્વધર્મ પ્રત્યે પક્ષપાતિ લેખેલ છે; પરંતુ તે સમયના રાજાઓ ધર્મરક્ષા માટે કેવા મરી પ્રીટતા હતા તથા તે ઉપરથી તેમનાં જીવનો કેવાં રંગાયલાં રહેતાં. તેનો ખ્યાલ જ્યાંસુધી આવે નહીં ત્યાંસુધી, ખરો ઇતિહાસ પણ અંધારામાં રહેવા પામે—અને રહેવા પામ્યો જ છે તે સ્થિતિનો શિલાલેખ વિગેરેનાં દષ્ટાંતો સાથે આપેલ ચિતાર-વળી ધર્મ શબ્દના ઉચ્ચાર માત્રથી જ લડકી ન જતાં, તે સમયની અને વર્તમાનકાળે કરાતા તેના અર્થ વચ્ચેની મનાઈ રહેલ, બ્યાખ્યાનો બતાવેલ મર્મ—

(૧૨) સૌદાસ ઉર્ફે સંઘસ્વાતિ—નં. અગિયારમાની પેઠે આના રાજ્યે પણ આલેલ ધર્મ-ચુદ્ધનો આપેલ ખ્યાલ—જેથી ક્ષહરાટ નહપાણુ અને રાણી બળશ્રીના પુત્ર તથા પૌત્રના રાજ્યે કોતરાયલ લેખોનો મળી આવતો—ઉકેલ—તથા અત્યાર સુધી ઇતિહાસમાં થઈ પડેલ વિકૃતિનો મળી આવતો ચિતાર—

(૧૩) મેઘસ્વાતિ બીજો (૧૪) અને મૃગેન્દ્ર—તેમણે ચલાવેલ તટસ્થપણે રાજ્યઅમલ—

(૧૫) સ્વાતિકર્ણુ—તેની રાણી બળશ્રીને આપેલ પરિચય; તથા તેણીનો નં. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ માં આંધ્રપતિ સાથેનો પુરવાર કરી આપેલ સગપણુ સંબંધ—તથા પુરાણીક અને જૈન ગ્રંથોમાંની હકીકતોથી અને પુરાવાથી, સાબિત કરી આપેલ આપણાં અનુમાનો તથા અન્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓ—

(૧૯) દીપકર્ણુ; દીપકર્ણુ—શામાટે તેણે ગાદી ત્યાગ કર્યો હતો તથા રાણીબળશ્રીનાં લાગવગ અને પ્રભાવને લીધે રાજ્યમાં કેવા કેવા પ્રસંગો બનવા પામ્યા હતા, તેનું કાંઈક આપેલું વર્ણન—

શતવહન વંશ (ચાલુ)

(૮) લંબોદર (૯) આપિલિક-આપિલક

(૧૦) અને આવી

નં. ૭ સુધીનાં રાજાઓનાં જીવન વિશે પ્રકાશ પાડવામાં જોકે સંપૂર્ણ તો ન જ કહી શકાય, છતાંયે હીકીક પ્રમાણમાં સામગ્રી મળી આવી છે જેથી તે દરેકને છૂટા પાડીને આપણે વર્ણન કરી બતાવ્યું છે. પરંતુ નં. ૮થી ૧૫ સુધીના આઠ રાજાઓ સંબંધી બહુ જ જુજ માહિતી મળી આવતી હોવાને લીધે, કોઈક ઠેકાણે એ કે ત્રણને એકઠા પણ નોંધવા પડ્યા છે જ્યારે કેટલાકને માત્ર પાંચપંદર લીટીમાં જ પતાવી નાંખવા પડ્યા છે. આ ધોરણને અનુસરીને નં. ૮, ૯ અને ૧૦ રાજાઓને એકત્ર રીતે લીધા છે.

તેમના કોઈ વિશે, જેને ખાસ માહિતી કહી શકાય તેવી પ્રાપ્ત થતી નથી જ, પરંતુ સંયોગાનુસાર-આનુ-ષંગિક એકાદ વિષય જે મળી આવ્યો છે, તેનું કાંઈક વિવેચન કરીશું. નં. ૭ ના રાજ્યે જણાવી ગયા છીએ કે, ઉત્તરહિંદમાં શુંગવંશી અમલતજે તેમ જ દક્ષિણ હિંદમાં, શતવહનવંશીની આજ્ઞામાં-હકુમતમાં વૈદિક મતને રાજધર્મ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. તેમાંયે શુંગવંશીઓ પોતે જ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલ હોવાથી તેમણે તે ધર્મને સુસ્તપણે વળગી રહીને સારી રીતે આગળ વધાર્યો હતો; જ્યારે આંધ્રપતિઓ પોતે ક્ષત્રિયોત્પન્ન ગણાતા હોઈને, તેમને પોતાના પૂર્વજોના ધર્મને પ્રથમ દરજ્જે માન આપવું રહેતું હતું. તેમાંયે નં. ૭ વાળાએ ભલે પરિવર્તન કરેલ હતું, છતાં તે પણ એક, -ભલે બહુ નજીકનો, -પૂર્વજ તો ગણાય ને (!) એટલે જેમ તેના તરફ પૂન્યભુદ્ધિ રાખવાનું આવશ્યક ગણાય, તેમ વિશેષ ભૂતકાળી પૂર્વજો પ્રત્યે પણ માનભુદ્ધિ તો ધરાવવી જ રહે; જેથી અત્રે વર્ણુવાતાઓની સ્થિતિ જરા હચુપચુ ને કામોડાળ જેવી રહેતી હતી, એટલે તેઓ શુંગવંશીઓની પેઠે સુસ્ત વૈદિકમતાનુયાયી નહોતા. પરંતુ સંયોગાનુસાર તે ધર્મપ્રત્યે જેમ ખેંચાયે જતા હતા, તેમ જૈનધર્મની અવગણના પણ કરી શકતા નહોતા. પરિણામ એ આવ્યું હતું કે ઉત્તરહિંદમાં ધર્મનિમિત્તે જે કાંઈક દમન ચલાવાયે જતું હતું, તેમાંનું દક્ષિણહિંદમાં કાંઈક

નહોતું એમ કહીએ તો ચાલે. નં. ૧૦નું રાજ્ય ધ. સ. પૂ. ૧૯૬-૫ માં આરંભાયું, ત્યાંસુધી વિદર્ભ-વિરારપ્રાંત આખોયે આંધ્રપતિને તાબે જ હતો. પછી તેણે કાંઈ કારણ આપ્યું હોય કે તે પ્રદેશ ઉપર શાસન ચલાવતા તેના મહારથીએ-સખાએ કાંઈ કારણ આપ્યું હોય, પરંતુ અવતિપતિ રાજ અગ્નિમિત્રને યુદ્ધમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો હતો. આ કારણ રાજકીય હોવા કરતાં મતભેદ હોવાનું વિશેષતઃ જણાય છે. આ યુદ્ધને અંતે આંધ્રપતિને કેટલોક પ્રદેશ ગુમાવવો પડ્યો છે ઉપરાંત, માલવિકા નામની કન્યાને પણ લગ્નમાં દેવી પડી છે (આ કન્યા તેની જ હતી કે પેલા મહારથીની, તે ચોક્કસ થતું નથી). આ સિવાય બીજા કોઈ ઐતિહાસિક પ્રસંગ નોંધવા યોગ્ય મળી આવતો નથી તેથી તેમનાં વૃત્તાંત બંધ કરીએ છીએ.

(૧૧) મેઘસ્વાતિ પહેલો

કાળ ગયે, અગ્નિમિત્રની ગાદીએ તેના પૌત્ર બળમિત્ર-ભાનુમિત્રનાં રાજ્ય પ્રદિપ્ત થયાં હતાં. તેઓ પણ પોતાના પિતામહની પેઠે સુસ્ત વૈદિકધર્મી હતા. આ બાબુ આંધ્રપતિ તરીકે મેઘસ્વાતિ પહેલો આવ્યો હતો. તે પણ ખરું કહીએ તો જોકે વૈદિકમતનો જ પક્ષપાતિ હતો, છતાં જૈનધર્મ પ્રત્યે દ્વેષધારી નહોતો. જેમ બળમિત્ર ભાનુમિત્રનો સંયુક્ત રાજકાળ ૩૦ વર્ષનો હતો, તેમ આ મેઘસ્વાતિનો રાજકાળ પણ લગભગ તેટલો જ દીર્ઘ સમયી બલકે વિશેષ લંબાયેલ હતો. પરંતુ મેઘસ્વાતિનું રાજ્યશાસન એક રીતે વિશેષ પ્રભાવવંતુ નીવડ્યું હતું. કેમકે, બળમિત્ર ઉર્ફે ઓદ્ધ અને ભાનુમિત્ર ઉર્ફે ભાગ-બજેએ સંયુક્ત રાજ્ય ભલે ૩૦ વર્ષ કર્યું છે, પરંતુ પ્રથમ રીતે તો દરેકને ફાળે પંદર પંદર વર્ષ જ કહી શકાશે. વળી તેઓના રાજ્યે પંચમ તરફની સરહદ તરફથી, પરદેશીઓના હુમલાનો જે પ્રવાહ સતત ચાલ્યો આવતો હતો તેને લીધે, તેમનો બહોખરે સમય તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં કે તેની રૂકાવટ કરવામાં જ વ્યતીત થયે જતો હતો. એટલે તેમને રાજ્યની શાંતિ જાળવી રાખવામાં સમય મળતો નહોતો. વળી પરદેશીઓ સાથેના યુદ્ધમાં જોડાવાથી તેમનાં અકળમુત્ય થવા પામ્યાં હતાં. આ સર્વ કારણોને લઈને તેમનો રાજ્ય-

કાળ, પ્રગ્ન કલ્યાણની દૃષ્ટિએ શુન્યવત્ લેખીએ તો લેખાય તેવો હતો. ત્યાં પ્રગ્નકલ્યાણ તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવાતી રહેતી હોય, ત્યાં પ્રગ્નમાં ધર્મ પ્રચાર વિશે બહુ પડી હોવાનું માની લેવું, તે જરાક વધારે પડતું ગણાય. એટલે અગ્નિમિત્ર કરતાં બળમિત્ર-ભાનુમિત્રના રાજ્યે વૈદિકમતને ઓછું પોષણ મળ્યું હતું એમ કહી શકાયે. પરંતુ જ્યારે આપણને કહેવામાં આવે છે કે તક્ષિલાના ચૈન સરદાર એન્ડીઆલસિદાસે અવંતિ-પતિ એવા કાશિપુત્ર ભાગરાગ્નના ધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા, એક મોટો સ્તૂપ, સાંચી-ઉજ્જૈનની નગરીએ દાનમાં ઉભો કરાવ્યો હતો (પૂ. ૩ પૃ. ૧૧૧), ત્યારે માનવાને કારણ મળે છે કે, રાજા ભાગને સ્વધર્મ પ્રત્યે અનુપમ મમતા હોવી જ જોઈએ. આ હકીકતને પુષ્ટિ એ ઉપરથી પાછી મળે છે કે, રાજા ભાગે પોતાના ભાણેજ બળભાનુને, પોતાના મામા કાલિક-સૂરિએ જ્યારે જૈનધર્મની દિક્ષા આપી ત્યારે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં-બન્ને પક્ષે, એક પક્ષે સગો ભાણેજ ને બીજા પક્ષે સગો મામા હોવા છતાં, એટલે કે બન્ને પક્ષ તરફ સમદૃષ્ટિ કેળવવાની હોવા છતાં, ભર ચોમાસે જૈનસાધુઓને વિહાર કરવાને નિષેધ કરાવ્યો છે એવું જણવામાં આવ્યું, છતાંએ અવંતિની હદ છોડી દેવાનો રાજહુકમ ફરમાવ્યો હતો. આ કાલિકસૂરિ જૈન-ધર્મના એક મહાસમર્થ આચાર્ય-યુગપ્રધાન-તે સમયે ગણાતા હતા; તેમનો યુગપ્રધાન તરીકેનો સમય જૈનસાહિત્ય પ્રમાણે મ. સં. ૩૩૫થી ૩૭૬ ઈ. સં. પૂ. ૧૮૨થી ૧૫૧=૪૧ વર્ષનો ગણાય છે. જ્યાં રાજહુકમ થયો ત્યાં તેને માન દીધા સિવાય છુટકો જ નહીં. એટલે કાલિકસૂરિએ લાચારીથી દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કરેલું. આ સમયે આંધ્રપતિઓનું રાજ-પાટ પૈશ્વમાં ન હોવાને બદલે બેલાકટક પ્રાંતે,

અમરાવતી કે વરંચુળમાં હોવાનું આપણે જણાવી ગયા છીએ. કાલિકસૂરિ ત્યાં પહોંચ્યા. એકે ત્યાંયે રાજધર્મ તરીકે વૈદિકધર્મ જ પળાતો હતો, પરંતુ અવંતિપતિની પેઠે સુસ્તપણું નહોતું; તેમ પ્રગ્ન સાથે રાજ્ય બહુ જ એખલાસભર્યો વર્તાવ ચલાવ્યે જતું હતું; તેમ અવંતિની અડોઅડ એવું બીજું કોઈ રાજ્ય નહોતું કે ત્યાં જઈ પોતે આશ્રય લઈ રહે; વળી આંધ્રપતિઓનો મૂળ બાપિકો ધર્મ તો જૈન જ હતો. આવાં અનેકવિધ કારણોનો વિચાર કરી-સમયધર્મ ઓળખી-તેમણે દક્ષિણ તરફ જ વિહાર કર્યો હતો ને પોતાનું શેષ ચોમાસું ત્યાં વ્યતીત કર્યું હતું. આપણે અહીં આંધ્રપતિના રાજનગરનું નામ વરંચુળ-અમરા-વતી જણાવ્યું છે, પરંતુ જૈન સાહિત્યમાં (ભ. બા. ૪. ભા. પૃ. ૧૮૭) “ પ્રતિજ્ઞાનપુરમાં ચોમાસું રહેવા ગયા...ત્યાં શાલિવાહન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો.” આ પ્રમાણે શબ્દો છે. અત્ર જેમ શાલિવાહન રાજા હાલનું નામ અસંગત છે પરંતુ શતવહનવંશી રાજા સમજવો રહે છે, તેમ પ્રતિજ્ઞાનપુર તે પ્રસિદ્ધપણે રાજનગર હતું એવા ખ્યાલથી લખાઈ ગયું સમજવું; જ્યારે ખરી રીતે તે અમરાવતી નગર બળાવું જોઈએ. જે પ્રમાણે આ કથાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી તથા તે સમયના પ્રાસંગિક અન્ય વિવેચનોથી તેનું નામ અંતરંગિકા (જુઓ આગળ નં. ૧૬ ના વર્ણનમાં રાણા બળશ્રીની સમક્ષ થયેલ વાદનું વર્ણન) હોવાનું સમજાય છે. આ નામ વરંચુળ માટે વપરાયું હશે કે અમરાવતીનું બીજું નામ હશે કે, વરંચુળ અમરાવતી વર્ણને કોઈ ત્રીજા જ નગરી હશે તે એક સંશોધનનો વિષય છે. અમારું અંગત મંતવ્ય એ થાય છે કે, અમરાવતી નગરીનું પર્યાય વાચક નામ અંત-રંગિકા હોવું જોઈએ. ત્યાં સ્થિતિ કરાયા બાદ એકદા

(૧) કોણકના મતપ્રમાણે તેમનો સમય ૩૮૬-૩૯૬ સુધીનો પણ છે. બનવા જોગ છે કે કદાચ ૩૭૬ ને બદલે તેમનો જીવનકાળ ૧૦-૨૦ વર્ષ વધારે લંબાયો હોય અને તેથી આવો સમય નોંધવો પડ્યો હોય.

(૨) જુઓ ભ. બા. ૪. ભા. પૃ. ૧૮૭.

(૩) છતાં બીજે પ્રસંગે જે ઉભો થયો છે તે વખતે તો રાજા હાલ શાલિવાહનનું જ રાજ્ય ચાલતું હતું. આવી રીતે અનેક બનાવો એકના સમયે થયા હોવા છતાં બીજાના રાજ્યે થયાનું નોંધાઈ જવાયું છે. (જુઓ નં. ૧૬નું વૃત્તાંત)

પર્યુષણ નામે જૈનેશ્વર મહાપર્વ આવ્યું ત્યારે રાગએ પૂછ્યું કે “હે સ્વામી, પર્યુષણપર્વ કયે દિવસ કરશું? ગુરૂએ કહ્યું, બાદરવા શુદ્ધિ પંચમીને દિવસે. જૂપતિએ પૂછ્યું, પંચમીને દિવસે તો અહિં ઇંદ્રમહોત્સવ થાય છે માટે જો તેની (પંચમી) પહેલાં કે પછી, પર્યુષણ મહોત્સવ થાય તો હું પણ તે દિવસે તપ-નિયમ-જિનાલયમાં ઓઝાવ પ્રમુખ કરાવું. ગુરૂએ કહ્યું, બાદરવા શુદ્ધિ પાંચમ પછી એક પહોરે પણ એ પર્યુષણ ઉત્સવ ન થવો જોઈએ, પણ તે પહેલાં કરવો હોય તો થાય. આષાઢ ચોમાસાના (આષાઢ શુદ્ધ પૂનમથી) એક માસ ને વીસ દિવસ (પચાસ દિવસ) વીતે છતે, પર્યુષણ કરવાનું લગવાને ફરમાવ્યું છે. રાગએ આચાર્યનું વચન માન્ય કર્યું. ત્યારે સૌએ ઉત્તરવારણું કર્યાં. સર્વ શ્રાવકોએ પણ આચાર્યને સંમત એવું સંવત્સરી પર્વ કાલિકાચાર્યની સાથે એકથને દિવસે કર્યું” કહેવાની મતલબ એ છે કે કાલિક-સૂરિના ઉપર પ્રમાણેના ઉપદેશથી, રાગ શતવહન જૈનધર્મમાં દૃઢ થયો તથા પર્યુષણપર્વની આરાધના, તે સમયસુધી જે બાદરવ શુદ્ધિ પાંચમના દિવસે થતી હતી તે ફેરવીને બાદરવ શુદ્ધિ ૪ના દિવસે તે નગરના શ્રાવકો સાથે તેણે કરી અને તે બાદ તે પ્રમાણે કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો. આ કાલિક-સૂરિ એવા જળરહસ્ત ગીતાર્થ અને શાસ્ત્ર નિપુણ હતા કે તેમના જ્ઞાનની ચિકિત્સા ઇંદ્રદેવે કરી હતી અને સંતુષ્ટ પણ થયા હતા. આ કાલિકસૂરિએ પયવના નામના આગમસૂત્રની રચના કરેલ હોવાથી જૈન સંપ્રદાયમાં “પયવનાકાર” તરીકે ઓળખાયા છે. વળી સમજાય છે કે અત્યારસુધી પુનર્મિયા મહિનાની ગણતરી થતી હતી જે આગળ જતાં, શકારિ વિક્રમાદિત્યના નામનો વિક્રમ સંવત્સર સ્થાપિત થતાં અમાસાત મહિનામાં ફેરવાઈ ગયેલી છે.

ઉપર નિદિષ્ટ કરાયેલ ઇતિહાસથી ફલિત થાય છે કે, ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦ સુધી શતવહન વંશીએ વૈદિક-ધર્મો રહ્યા હશે. ત્યાર બાદ કે તે અરસામાં જૈનાચાર્યના ઉપદેશથી પાછા તેઓ જૈનધર્માસક્ત બનવા પામ્યા હતા. તેમજ આ આચાર્યે દક્ષિણની પ્રજાના

કેટલાય ભાગને જૈનધર્મમાં સ્થિર કર્યો હતો. આ તેમના પ્રયાસને, તં. ૭ શાતકરણિ અને પછીના સમયે થયેલ ધર્મક્રાંતિના પ્રત્યાઘાત તરીકે-action અને reaction-લેખવો હોય તો પણ લેખી શકાશે. રાગ મેઘસ્વાતિના મરણ બાદ તેનો પુત્ર સૌદાસ ઉર્ફે સંઘસ્વાતિ ગાદીએ આવ્યો છે.

આપણા આ ગ્રંથમાં ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના લગભગ એક હજારથી અગિયારસો વર્ષનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે.

ધર્મનું મહત્વ અને તે વખતની આર્યસંસ્કૃતિ અને અંથાલેખન અત્યારની આર્યસંસ્કૃતિમાં મહાન પરિવર્તન થઈ ગયું છે એમ

સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. જેનો અર્થ એમ કરી શકાય કે, તે વખતની પ્રજાનાં માનસ, રહેણીકરણી, રોજના આચારવિચાર તથા સાંસારિક વ્યવસ્થા અને જીવન વગેરે સર્વની પરિસ્થિતિમાં અતિ વિપુલપણે ફેરફાર થઈ ગયો છે. પછી તે પરિણામ-પરિવર્તન, સુધારામાં કે કુધારામાં, સુખમાં કે દુઃખમાં, અથવા સારામાં કે નફારામાં, કે સર્વ મિશ્રિતપણે થવા પામ્યું છે, તે પ્રશ્ન ભિન્ન છે; પરંતુ થયું છે એટલું તો નિશ્ચિત છે જ. આમ છતાં ગ્રંથ આલેખનમાં અમે જે કાંઈ ધોરણ કે પદ્ધતિ મહણ કરી છે તેનો ક્યાસ, માપ, મુલ્યાંકન, વાચકવર્ગને કેટલોક ભાગ, વર્તમાન કાળના ધોરણે કરી નાંખે છે તેથી અમને અલ્પાંશે દુઃખ તો થાય છે જ. પરંતુ તેથી નિરાશા સેવી અમારે અમારા કાર્યમાં પાછી પાની ભરવી તે ચોગ્ય નથી લાગતું. એક ઇતિ-હાસકાર તરીકે અમારે તો પુ. રના મુખપૃષ્ઠ ઉપર જે શ્લોક ટાંકી બતાવ્યો છે, તેથી નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી જ કામ લેવું ઘટે છે અને તે જ પ્રમાણે કીધે ગયા છીએ તેની ખાત્રી આપીએ છીએ. આ બાબતનું સચન અમે લગભગ દરેક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું તો છે જ, છતાં અવારનવાર જે ટીકાઓ અને અવલોકનદ્વારા, જનતાના વિચાર બાજુવાની અમને તક મળી છે તેમજ કેટલાક વિદ્વાનોના રૂબરૂ પરિચયમાં આવતા તેમના તરફના ઉદ્દેશો શ્રવણ થવા પામ્યા છે, તે ઉપરથી સમજાય છે કે, હજી તે ગેરસમજૂતિ દૂર કરાવવાની

આવશ્યકતા દેખાય છે જ, નહીં તો જે શુદ્ધ આશયથી ગ્રંથ લખવાને પ્રેરણા થઈ છે તે માર્યો જવાની બીતિ રહે છે.

અમારો ખચાવ કરવા માટે આ કથનને ઢાલ તરીકે મહેરબાની કરીને કાંઈ ન લેખે, પરંતુ જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ જ તેવી દેખાતી હોય ત્યાં બિચારા લેખકને દોષ શા માટે દેવો ઘટે? અમારી ખાત્રી છે કે, અમારા સ્થાને અન્ય કોઈ હોત તો તે પણ તે જ પ્રમાણે વર્ણન કરત. અલખત, શબ્દ અને વાક્ય-રચનામાં ફેર પડે, પણ તેથી કાંઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ બદલી જતું તો ન જ ગણાય. અમારે બે સુદા ઉપર વાચક મહાશયનું ધ્યાન દોરવું રહે છે. એક ધર્મ શબ્દના મહત્ત્વને અંગે, અને બીજું જૈન શબ્દના અર્થને માટે.

પ્રથમ ધર્મ શબ્દ લાઇએ. તે શબ્દના ગૂઢાર્થ અને રહસ્ય વિશે કાંઈ પણ અત્ર ઉચ્ચારવું તે આપણા ક્ષેત્રની બહાર જ ગણાય. અત્ર તો આપણે ચેતવણી રૂપે એટલું જ કહેવાનું કે વર્તમાનકાળે જેમ ધર્મને, પ્રજ્ઞના એક ભાગને બીજા સાથે અથડાવી મારવાના કાર્યમાં, હથિયારરૂપે ઉપયોગમાં લેવાય છે તેવા ભાવમાં તે સમયે તેનો ઉપયોગ જ થતો નહોતો. એટલેકામી બેદબાવ કે ઉશ્કેરણીના રૂપમાં તેને કદાપી લેખાતો નહોતો. અત્યારે સર્વ કાર્યનું મૂલ્યાંકન, આર્થિક ગણત્રિએ અંકાતું હોવાથી, દરેકે દરેક વસ્તુની કિંમત, રૂપિયા આના પાઈના હિસાબે જ મૂકાય છે; અને જેમ એક વસ્તુની કિંમત વિશેષ રૂપિયામાં અંકાય તેમ તેની ઉપયોગિતાનું ધોરણ વિશેષપણે લેખાતું રહે છે. આ બધી અધિકૃતિક દશા સૂચવે છે. તે આલોક જીવનની ઐહિક મનોવૃત્તિની પરાકાષ્ટા સૂચવે છે. જ્યારે પ્રાચીન સમયે ધર્મને, આલોક જીવન સાથે અંતરંગ સંબંધ નહોતો લેખાતો. તેને તો વિશેષપણે પરલોકજીવન સાથે, તેના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના કારણભૂત લેખી અનુસરવાનું લેખાતું કે જેથી માણસનું આ સંસારનું આખું જીવન, જેમ અને તેમ આત્મકલ્યાણના માર્ગરૂપે વહે, તથા જેને સંયોગોએ યારી આપી હોય તેઓ સાથે સાથે પરમાર્થ પણ કર્યે જાય. પરંતુ સર્વનું લક્ષ્યબિંદુ સ્વ તેમજ પરના આત્માને ઉચ્ચગામી બના-

વવા અર્થે જ કેંદ્રિત બની રહેતું. તેમને મન, આર્થિક લાભ કે પરસ્પરતા આચારોત્પન્ન બેદમાથી નીપજતા ઝગઝગો, તો મનુષ્યજીવન ખરબાદ કરવા માટે કે એળે શુભાવવારૂપ ગણાતું. એટલે જ દ્રવ્યસંચય કરવા માટે વર્તમાનકાળે જેમ મનુષ્ય દરેક પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરે છે, તેવા પ્રકારનો ઉદ્ધમ સેવવામાંથી તે કાળે તેઓ દૂર ને દૂર ભાગતા રહેતા. તેઓને મન, ધર્મ એ તો એક અમુલ્ય, વિરલ અને દુર્લભ વસ્તુ જ લેખાતી. ધર્મ રક્ષણને માટે જીવંતીનું બલિદાન પણ તુચ્છ લેખતા. સામાન્ય મનુષ્યની પણ આવી મનોદશા જ્યાં રહેલી હોય ત્યાં ક્ષત્રિયોચિત ભૂપતિઓની દશાની તો વાત જ શી કરવી? તેઓ સ્વજીવન ઉપરાંત, પોતાના રાજપાટ અને સર્વને પણ હોડમાં મૂકી દેવાને તત્પરતા દાખવતા. આવી સ્થિતિવાળાને, વર્તમાનકાળે કરાતી ધર્મશબ્દની વ્યાખ્યાના અર્થમાં લઈ જઈ, આપણા ત્રાજવા-કાટલાંથી તોળવા બેસી જઈએ, તો પછી અર્થનો અનર્થ જ થાય કે બીજું કંઈ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ધર્મશબ્દનું મહત્ત્વ અત્યારે પ્રવર્તી રહેલી મનોદશાથી આંકવાનું નથી જ; અને જો આટલું સમજીશો તો, તે વખતના રાજવીઓ પોતાના દાનપત્રો, અને શિક્ષાલેખોમાં જે કાંઈ દાન દેતા કે શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરતા, તેનો મર્મ પણ તરત સ્પષ્ટ-પણે સમજી જવાશે; તથા યુદ્ધો ખેલવામાંપણ, તેના નિમિત્તરૂપ ધનની અને યશની તેઓને લોલુપતા હતી કે તેમાં કેવળ ધર્મરક્ષણની ભાવના જ રહેલી હતી તે પણ આપોઆપ સમજી શકાશે. સિક્કાચિહ્નો પણ આ વાતની પુષ્ટિ પૂરે છે. પરિચ્છેદ પાંચ અને છમાં વર્ણવેલાં સર્વ શિક્ષાલેખો પણ તે જ વાતની સાક્ષીરૂપે દેખાશે. તે જ પ્રમાણે, અમે પણ જો વસ્તુસ્થિતિને યથાર્થ ચિતાર ન આપીએ તો એક ઇતિહાસકાર તરીકે અમે પણ અમારી ફરજ બદા કરવામાં પશ્ચાત રહી ગયા ગણાઈશું. અને તેથી જ વારંવાર, તેમની ધાર્મિકવૃત્તિને પ્રતિબિંબિત કરવાને અમારે આશ્રય લેવો પડ્યો છે, નહીં કે કાંઈ અન્ય આશયથી.

ધર્મશબ્દનું મહત્ત્વ સમજાવ્યા બાદ હવે, જૈન-

શબ્દનો અર્થ કાંઈક અંશે સમજાવીશું. જૈનશબ્દ, જી=જીતવું, ઉપરથી ચોળાયે છે. જેણે જીત મેળવી છે તેને જીન કહેવાય અને જે જીનને અનુસરે તે જૈન કહેવાય. આ પ્રમાણે તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ થાય છે. આટલે દરજ્જે સર્વસંમત હકીકત છે. પણ જીત શેની ? શા માટે ? કોની ઉપર ? તેને યથાર્થ ન સમજવાથી ગૌરસમજૂતિ ઉભી થાય છે. આ બાબતનો ખુલાસો કિંચિદંશે આપવા પ્રયત્ન કરીએ. કોની ઉપર ? દુશ્મન ઉપર; શા માટે ? આત્મકલ્યાણ માટે; આત્માના ઉત્કર્ષ માટે; શેની જીત ? હથિયારવડે મેળવેલી નહીં, પરંતુ ખરા અંતઃકરણની, અને મનના સંયમવડે મેળવેલી જીત; કેમકે હથિયારવડે જીત મેળવવામાં તો હિંસા પ્રધાનપણે રહેલી છે, જ્યારે મન ઉપર સંયમ રાખીને જીત મેળવવામાં કષાયોનો નિગ્રહ કેળવાય છે. તેમ જ દુશ્મન એટલે કાંઈ દેખીતા દુશ્મનો નહોં કે જેઓ લાકડી, લાઠી, તલવાર, બુંદુક લઈને સામા ધસી આવી આપણે દેખીએ તેમ આપણી સામે ધા કરી શકે છે; પરંતુ આત્માના દુશ્મનો, કે જેમની સંગતિથી આત્મા પોતાની ઉચ્ચગતિ સાધી શકતો નથી; પોતાના-નિજ-સ્વરૂપમાં રમણ કરી શકતો નથી. અર્થાત્ જે દુશ્મનો તેને બાધક થઈ અટકાવ નાંખ્યા કરે છે-જેવા કે, ઈર્ષ્યા, વેરઝેર, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મત્સર, ઈત્યાદિ કષાયો; કે જે વ્યવહારમાં બહિષ્કાર, ચોરીચપાટી, દંડોફિસાદ ઇ. ઇ. રૂપે પ્રગટપણે દેખા દઈ રહ્યા છે. આ બધા અંતરના દુશ્મનો કહેવાય છે. બાહિરના દુશ્મનોને હણવામાં-તે ઉપર જીત મેળવવામાં-તો હિંસાનો આશ્રય લેવો પડે છે, જ્યારે અંતરના દુશ્મનોને ખોખરા કરી, જીત મેળવવામાં કે સંપૂર્ણપણે હણવામાં, આત્મસંયમ કેળવવો રહે છે અને તેમાં જરાયે હિંસાને સ્થાન રહેતું નથી. મતલબ કે બહારના દુશ્મનોને હણવાનું કાર્ય હિંસામય છે જ્યારે અંતરના શત્રુને હણવાનું કાર્ય તદ્દન અહિંસામય છે. આ સ્વરૂપમાં જે જીન અને જૈનનો ખરા અર્થ સમજવામાં આવે તો, જે અનર્થ કે ગૌરસમજૂતિ ઉભી થવા પામે છે તે આપોઆપ નિર્મૂળ થઈ જશે. ઉપર પ્રમાણે અર્થ સ્વીકારતાં, તે પણ સ્પષ્ટપણે અને સ્વયંસિદ્ધ થઈ

જાય છે, કે દરેકદરેક માણસે જૈન થવાને પ્રયત્નશીલ બનવું જ જોઈએ; જે જેટલે દરજ્જે પોતાના અંતરના દુશ્મનોને હણી શકે, તેટલે દરજ્જે તે જૈન થયેા કહેવાય. જૈનને કાઈ જ્ઞાતિ, વર્ણ, કે આજીવિકાનું સાધન મેળવતાં સાધન જેવા, કૃત્રિમભેદનું બંધન પરવડી શકે જ નહોં. ઉપરની વ્યાખ્યા તો, જ્ઞાતિપરત્વે વાણિયા, બ્રાહ્મણ, નાગર, ખ્રિસ્તિ, ઈ.; કે, વર્ણપરત્વે ક્ષત્રિય, શૂદ્ર, વૈશ્ય, ઈ. ઇ.; કે આજીવિકા પ્રાપ્તિના ભેદ જેવા કે, મોત્સી, કુંભાર, તેલી, લંગી કે ખાટકી ઈ. ઈ. ભેદોને, જૈન બનવાને કાઈ પ્રકરની અટકાયત મૂકતા જ નથી; તેમ વર્તમાનકાળે ઉપસ્થિત થઈ ગયેલ ધર્મભેદો માટે પણ, જૈન શબ્દને ખરી રીતે લાગતુંવળગતું નથી. તેમાં તો વૈદિકધર્માનુયાયી પણ આવી શકે છે. એક મુસલમાન બંધુ પણ આવી શકે છે, તેમજ પારસી ભાઈઓનો, ખ્રિસ્તી-બંધુનો, સમાજસ્તનો, શિખનો, કમીરપંથીનો, રામાનુજમનો, લિંગાયતનો ઈ. ઈ. સર્વે કોઈનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. મતલબ કે જૈન શબ્દને, દુનિયાદારીના વ્યવહારને અંગે તથા સમાજ વ્યવસ્થાને અંગે, જે કૃત્રિમ ભેદો પાછળથી ઉભા થવા પામ્યા છે, તેમાંના કોઈની સાથે સંબંધ છે જ નહોં. તેને કેવળ અંતરાત્મા, અંતરની ઊર્મિઓ, મનુષ્યની મનોવૃત્તિ, હૃદયના ભાવ ઈ. સાથે જ સંબંધ છે. સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખોને, સ્તંભલેખોને પણ ઉડાણમાં ઉતરીને નિહાળીશું તો અમારા આ કથનનો મર્મ તરત સમજી જવાશે. એટલે જ તે સર્વને, જેમ વિશ્વબંધુત્વની ભાવના પ્રગટ કરતા લેખવામાં આવે છે-આખ્યા છે, તેમ જૈનધર્મ વાસ્તવિકરીતે તો સકળ વિશ્વમાં, પછી તે મનુષ્ય, દેવ, નારકી કે તિર્યચ, (જેના ભેદો પણ, પક્ષી આદિ કહી શકાય છે) યોનિનો જીવ હોય, અથવા સામાજિક વ્યવસ્થાને અંગે, શેઠ કે નોકર હોય, પતિ કે પત્ની હોય, રાજા કે શુદ્ધામ હોય, કે તે પ્રકારના અનેક ભેદોમાંનો કાઈ હોય, તો પણ તે સર્વ પ્રત્યે, બંધુત્વની ભાવના પોષવાને જ નિર્દેશ છે. પરંતુ કેવળ તે શબ્દનો અર્થ, વર્તમાનકાળે જેમ અમુક પ્રકારના આચાર આચરનારને જ કે તેવા માળાપને પેટે જન્મ ધારણ કરવાને લીધે જ તેને જૈન લેખવામાં આવે છે તેમ મંકુચિત અર્થમાં કદાપિ

પ્રાચીન સમયે વાપરવામાં આવતો જ નહોતો. જેમ આ પારિત્રાફની આદિમાં આર્યસંસ્કૃતિની થઇ પડેલી અવદશાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, તેમ આ બન્ને શબ્દોની પણ દશા થઈ પડી છે એમ જ સમજવું રહે છે.

એક ખીજી પરિસ્થિતિ પણ ચોખવટ માંગી લે છે. જ્યારે જ્યારે એમ જાહેર કરવામાં આવે કે, અમુક રાજા કે વ્યક્તિ જૈનમતાનુયાયી હતો, ત્યારે ત્યારે કોઇએ એમ સમજી લેવું નહીં, કે તે અન્યમત માટે તિરસ્કાર ધરાવતો હતો અથવા તો વાચકવર્ગમાં અમે તેવી શુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા તે શબ્દો વાપર્યા છે. ખરી રીતે તો અત્યારની પેઠે, તે સમયે આટલા બધા વાકા અને ધર્મના બેદો હતા જ નહીં. એટલે, જ્યાં “મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાસ્ત્રા”ની ઉક્તિ પ્રમાણે ધર્મપ્રત્યે અભાવ કે ઘૂણા ઉપજાવવાના વિચારને સ્થાન જ રહેતું નથી. તેમ, વૈદિકધર્મ અને જૈનધર્મ એવા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા હોય તે પણ, તેના સર્વ આચાર વિચારના બેદ દર્શાવવા માટે વપરાયા છે એમ સમજવાનું નથી. તેવા બેદ વર્ણવવાનું કામ ઇતિહાસકારનું હોય શકે જ નહીં. તે તેના વિષયથી પર છે. વળી વૈદિકધર્મના અનેક તપ, જપ, સંખ્યા સામગ્રી અને વિધિવિધાનોમાં પણ મનો-વૃત્તિ ઉપર સંયમ કેળવવાનું હોય છે જ, જેનો સમાવેશ જૈનધર્મમાં પણ થઇ શકે છે જ; (ઉપરમાં આપણે જણાવી ગયા છીએ તેમ). એટલે ખાતરી થશે કે વૈદિક-ધર્મની મહત્તા એછી આંકવાની કે તેની કોઈ રીતે અવગણના કરવાની નેમ હોઈ શકે જ નહીં. કેવળ એટલું જ ધારવાનું છે કે, જ્યાં વૈદિકધર્મનો ઉલ્લેખ કરાયો હોય ત્યાં, તેની કેટલીક ક્રિયાઓ, જેવી કે અશ્વમેધયજ્ઞ ઇ. ઇ. જેમાં હિંસાપ્રધાન સ્થિતિ પ્રવર્તમાન હોય છે તે સ્થિતિ સૂચવતો જ તે શબ્દ-પ્રયોગ કરાયો હોવાનું સમજવાનો છે. છતાં અમારે તો ‘જૈન’ શબ્દ વાપરવાનો પણ આગ્રહ નથી. તે શબ્દથી કોઇ પણ પ્રકારની ગેરસમજૂતિ કે અનર્થ ઉભાં થતાં હોય તો, તે જગ્યાએ તે ભાવને સંપૂર્ણપણે સમજાવી શકે તેવો અન્ય કોઈ શબ્દ વાપરવાની સૂચના કરવામાં આવે તો, તે પ્રમાણે સુધારો કરવાને પણ દરેકમને તૈયાર જ છીએ.

આ પ્રમાણે ધર્મ અને જૈન શબ્દનું મહાત્મ્ય સમજવાથી, ખાતરી રાખું છું કે વાચકવર્ગ, મેં જૈન માળાપને પેટે જન્મ લીધો હોવાથી, હું વર્તમાનકાળે જૈન કહેવરાવી શકું છું, તેથી મેં જૈનધર્મનો પક્ષપાત કરીને જ્યાં ને ત્યાં તેના ગુણગાન ગાયાં કર્યાં છે તેવું ધારી ન બેસે. ઇતિહાસ આલેખનમાં પક્ષપાત કરવો પોષાય જ નહીં. અને જે કરવામાં આવે તો તે ઉઘાડો પડી જઇને અંતે બેઆપડને પામે છે.

(૧૨) સૌદાસ ઉર્ફે સંઘસ્વાતિ

મેઘસ્વાતિ આદ તેનો પુત્ર સૌદાસ ઉર્ફે સંઘસ્વાતિ આંધ્રપતિ થયો છે. તેના રાજ્યકાળ દરમિયાન વિશેષ બનાવો બન્યા હોવાનું નોંધાયું નથી. માત્ર જે એકાદ બે બન્યાનું સમજાયું છે તેની હકીકત જણાવીશું. તે કેટલી ઉંમરનો ગાદિએ બેઠો હતો તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે, તે આઘેડવયનો ૪૦ ઉપરનો હોવો જોઇએ. નં. ૮, ૬ અને ૧૦ના રાજ્યોના રાજ્યકાળ શાંતિથી પસાર થયા ગણી શકાય; તેમજ તે વેળાના માનવીઓનાં આયુષ્ય, સામાન્ય રીતે શાંતિમાં જીવન ગળાયું હોય તો, ૬૦-૭૦ વર્ષ હોવાનું તો દેખાય છે, એટલે આ રાજ્યો મોટી ઉંમરે ગાદીએ બેઠા હોવાનું અને તેમ છતાંયે તેઓએ સામાન્ય રીતે ૧૨ થી ૧૮ જેટલાં વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યાનું ધારી શકાય છે. તે જ નિયમે નં. ૧૧ વાળો મેઘસ્વાતિ પણ જો આઘેડવયે ભૂપતિ બનવા પામ્યો હોય અને તેનું રાજ્ય ૩૮ વર્ષ જેટલો લાંબોકાળ ચાલ્યું હોય છતાંયે નં. ૧૨ વાળો ભૂપતિ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે, તેના પિતા કરતાં પણ ઉંમરે મોટો જ હોવો જોઇએ. વળી આ નં. ૧૨નું રાજ્ય પાછું ૨૬ વર્ષ જેટલું ઠીકઠીક લાંબાયું છે, એટલે તેનો પુત્ર નં. ૧૩ ગાદીએ આવ્યો હોય ત્યારે નં. ૧૨ કરતાં ઉપરના નિયમે વિશેષ વૃદ્ધ થઈ ગયો હોવો જોઇએ. આ પ્રમાણે માત્ર કદપના જ કરવી રહે છે. કોઇ પ્રમાણભૂત પુરાવો નથી મળતો, પરંતુ નં. ૧૩નું રાજ્ય જે કેવળ ત્રણેક વર્ષ ચાલ્યું હોવાનું નોંધાયું છે તથા તેના જીવનમાં જે મહાન રાજકીય પ્રસંગ બનવા પામ્યો છે તેનું સમીકરણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ઉપર દોરેલા આપણા અનુમાનને પુષ્ટિ મળી રહે છે. એટલે

દોરેલા અનુમાનમાં કાંઈક સત્ય સ્વીકારવું રહે છે.

નં. ૧૨નો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૪૫ થી ૧૧૬=૨૯ વર્ષનો ઠરાવવો પડ્યો છે. જ્યારે અવતિપતિ નહપાણુનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ થી ૭૪નો ઠરાવાયો છે. તેમ શિલાલેખ નં. ૩૧ થી ૩૫ (જુઓ પરિચ્છેદ ૫ અને ૬)થી માહિતી મળે છે કે, ક્ષહરાટ નહપાણુની પત્ની તેના જમાઇ શક રૂપવદાતે, નાસિક-કાર્લે-કન્હેરીવાળા ગોદાવરીનદીના મૂળવાળા ગોવરધન પ્રાંતમાં, આંધ્રપતિ ઉપર કેટલીક જીતો મેળવી છે. આ યુદ્ધનો સમય, મધ્ય દેશાધિપતિ જૂમક ક્ષહરાટના અંત અને (જુઓ પુ. ૩, પ. ૧૪૧ની સામેનું પત્રક) નહપાણુના રાજ્યની આદિનો છે; વળી નં. ૧૨વાળા આંધ્રપતિના રાજ્યના અંતનો સમય પણ તેજ છે. આ વખતે તેની ઉંમર, ઉપર લખી ગયા પ્રમાણે અતિ વૃદ્ધ થઇ ગઇ હોવી જોઇએ. એટલે અનુમાન થાય છે કે, વૃદ્ધપણુને લીધે પણ તેને શિક્ષિત ખાવી પડી હોય. અત્યારે તો રાજ્યોને પોતાને, યુદ્ધના મેદાને ઉતરવું નથી પડતું, પરંતુ તે કાળે, તે નિયમ પ્રમાણે હતું કે કેમ તે કહી શકાતું નથી. જો કે રૂપવદાતે તેના સસરા નહપાણુ તરફથી, તેમજ પ્રધાન અયમે તેના રાજ્ય નહપાણુ તરફથી, તેમજ સૂખા શ્યામકે, રાજ્ય ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ તરફથી, લડાઈમાં પાક ભજવ્યાનું નોંધાયું છે; પરંતુ તેથી સર્વથા એવો નિયમ નથી જ કરી શકાતો કે રાજ્ય પોતે પણ સૈન્યની દોરવણી કોઈ કાળે નહોતા જ કરતા. ઉલટ એવાં પંજુ દર્શાવે મળી આવે છે કે, જ્યાં ખ્રુદ. રાજ્ય કે તેના યુવરાજ મોખરે રહીને ધૂમ્મા હોય. વળી એક ખીજ રિચતિનો ખ્યાલ કરવો પણ અત્ર આવશ્યક છે. નહપાણુ અને રૂપવદાત આ પ્રદેશ ઉપર જો ચઢાઈ લઈ આવ્યા છે તેમાં માત્ર રાજકીય હેતુ સમાયેલો નહોતો; એટલેકે કેવળ રાજ્ય વિસ્તારની દૃષ્ટિ જ તેમાં રહી નહોતી. પરંતુ હકીકત એમ છે કે, ત્રિરશ્મિ પર્વતવાળો આ સર્વ વિસ્તાર, તેના ધર્મનું એક પવિત્ર તીર્થધામ હતું (જુઓ લેખ નં. ૧૩ તથા દીકાઓ ખાસ કરીને નં. ૨૫). વળી આપણે પૂરવાર કરી ગયા છીએ કે, ક્ષહરાટ પ્રજાનો, નહપાણુનો તથા શક પ્રજાનો-રૂપવદાત આદિનો (જુઓ

પુ. ૩, તેમનાં જૂતાંતો) ધર્મ જૈન હતો. ઉપરાંત આ પાર્વતીય પ્રદેશને રથાવર્ત-રક્ષ-નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે (જુઓ શિલાલેખ નં. ૧૩). એટલે સ્વભાવિક છે કે, જ્યારે નહપાણુ પોતે આવો જખરદસ્ત રાજવી બન્યો છે તથા અવતિપતિ થયેલ હોવાથી સર્વ ભારતમાં અવલ દરજ્જાનો જૂપાલ લેખાય છે ત્યારે, તેમજ જ્યારે તે સમયના દરેક ક્ષત્રિય રાજવીને ધર્મરક્ષણની કે ધર્મોન્નતિની વાત તો જીવનના એક મહાન લઢાવારૂપ અર્ધ પડેલી ગણાય છે ત્યારે તે પોતે પણ સ્વધર્મ તીર્થને પોતાની સત્તામાં મેળવવાને કોઈ જાતના અપ્રયત્નની ઉણપ ન જ રહેવા દે તે સમજી શકાય તેવું છે. તે આશયથી જ (જુઓ પુ. ૩, પ. ૨૧૭) આ યુદ્ધો વિશેષતઃ આદરવામાં આવ્યા હતા; ને પ્રતિપક્ષે, તે વખતનો સત્તાશઢ આંધ્રપતિ પોતે પણ, જો કે તેનો જ સ્વધર્મો હતો પરંતુ તે વંશના પૂર્વ રાજવીઓએ ધર્મપરિવર્તન કરી વાળ્યું હતું, એટલે તેના સંજોગો કદાચ પુનરુપસ્થિત થાય, તો તીર્થધામને સહન કરવું પડે તેના કરતાં કાં પોતાના રાજ્યમાં તે પ્રદેશ ન મેળવી દેવો, એવા વિચાર મનમાં ધરાવતો હતો, એટલે જેમ નહપાણુનો આશય સ્વતીર્થ સ્વસત્તામાં મેળવી લેવાનો હતો, તેમ પ્રતિપક્ષે રાજ્ય સૌદાસ આંધ્રપતિનો આશય પણ સ્વતીર્થના રક્ષણનો હતો. ધર્મતીર્થ અન્યને તાબે હોય, તોપણ ક્ષત્રિયો પોતાની સત્તામાં લેવાનો જ્યારે સ્વધર્મ લેખે છે ત્યારે અહીં તો ધર્મ-તીર્થને પોતાની સત્તામાંથી સરી જતું અટકાવવાનું જ હતું. એટલે યુદ્ધમાં ચડવાનું કાર્ય આંધ્રપતિએ, પ્રથમથી જ કે હારજેવું દેખાતાં પાછળથી પણ, પોતાના શીર ઉપર ઉપાડી લીધું હોય તે શક્ય છે. તેમ નહપાણુ પોતે પણ, પોતાના યુવરાજ જેવા જમાઇને જ તે ચઢાઈનું કાર્ય સોંપેલ છે. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષે રાજવીઓ પોતે જ, નહીં કે સૈન્યપતિના ઉપર સર્વ ભાર મૂકી દબને, મેદાને પડ્યા હતા. તેમજ યુદ્ધના પરિણામે જીત મેળવીને વિજય મેળવનાર પક્ષે, જે પ્રકારે દાન દીધાની હકીકત લેખમાં ક્રોધારાવી છે તે પણ આપણા કથનને વિશેષ સમર્થન આપે છે. એટલે આ સર્વ

પરિસ્થિતિ વિચારતાં, રાજ સૌદાસે પોતે જ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હોય અને લડતાં લડતાં, હાર ખાધી હોય કે તેનું મરણ નીપજવા જેવું વધારે મધું પણ બની જવા પામ્યું હોય—ગમે તે સંયોગો ઉભા થયા હોય—પરંતુ આ અરસામાં તેનું મરણ થવાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર મેઘસ્વાતિ બીજો આવ્યો દેખાય છે. અને રાજકાય દષ્ટિએ થોડીક જ જમીન ગુમાવી હતી છતાં ધર્મતીર્થ ગુમાવ્યાનો આ બનાવ વિશેષ કલંકરૂપ લેખાવાયો છે. આ જીતથી બહુબહુ તો નહપાણુને તામે થોડાક ચોરસ માઈલનો જ વિસ્તાર જવા પામ્યો ગણાશે. વળી વિદ્વાનોનું જે માનવું થાય છે કે, આ જીતથી આંધ્રપતિને પોતાનું રાજનગર ત્યજી દેવા જેવી નાલેશી વહોરી લેવી પડી હતી તે તો માત્ર કલ્પના જ છે; જે આપણે શિલાલેખી પૂરાવાથી પૂરવાર કરી આપ્યું છે. મતલબ કે કલંક લાગ્યું છે તે ચોક્કસ છે પરંતુ તેના કારણરૂપે જે કલ્પના ખડી કરાઈ છે તે કપોળકલ્પિત જ છે; કેમકે રાજપાટ તો ઠેક નં. ૪થા શાતકરણિના સમયથી બેલાકટક નગરે જ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું.

આ સિવાય અન્ય કોઈ બનાવ તેના રાજ્યકાળે બન્યા હોવાનું જણાયું ન હોવાથી તેના પુત્ર મેઘસ્વાતિ બીજાનું વર્ણન કરીશું.

(૧૩) મેઘસ્વાતિ બીજો

નં. ૧૨ના વર્ણનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે પોતાના પિતાની ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેમના કરતાં પણ વિશેષ ઉમરનો હતો. એટલે ધારી શકાય છે કે લગભગ ૫૦ની ઉંમરે પહોંચ્યો હશે. આ સ્થિતિનો લાભ લઈ, નહપાણુના જમાઈ રૂપલક્ષ્મણે અત્યાર પૂર્વે નાસિક જીલ્લાનાં કેટલાંક તીર્થધામો મેળવવાનું જે બાકી રાખ્યું હતું તે કામ જેવો નહપાણુ અવતિપતિ બન્યો કે બીજા જ વરસે, તેના પ્રધાન અથવા સૂબા અથમે ઉપાડ્યું હતું. (ધ. સ. પૂ. ૧૧૩.) અને લેખ નં. ૩૫માં જણાવ્યા પ્રમાણે તે પ્રદેશ નહપાણુના રાજ્યમાં ઉમેરી દેવામાં આવ્યો. મેઘસ્વાતિનું મરણ તે બાદ તરતમાં નીપજ્યું છે; પછી તે લડાઈમાં લડતાં લડતાં નીપજ્યું હતું કે હારથી લાગેલ આઘાતે તેની વૃદ્ધાવસ્થા ઉપર કાંતિલ ફટકા લાગવાના પરિ-

ણામે નીપજવા પામ્યું હતું તે નક્કી કહી શકાતું નથી. તેના મરણ પામવાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર મૃગેશ્વર આવ્યો છે.

(૧૪) મૃગેશ્વર

તેનો સમય આપણે ઈ. સ. પૂ. ૧૧૩ થી ૬૨ સુધીના ૨૧ વર્ષનો ઠરાવ્યો છે. આ આખોયે સમય અવતિની ગાદીએ, નહપાણુનું રાજત્વ ઝળકી રહ્યું હતું. આ નહપાણુ ગાદીએ આવતાં વેંત 'રાજ' પદ ધારણ કરીને જે સ્વધર્મ તીર્થનું આધિપત્ય મેળવી લેવાની ઇચ્છા જાગૃત થયેલી તે તરતમાં પૂરી કરી નાંખી હતી. તે બાદ વિશેષ ભૂમિ મેળવવાની ઇચ્છા કરી નહોતી. તેમજ તાજેતરમાં અવતિ જીતી લીધેલ હોવાથી, તે પ્રદેશમાં જ એટલું બધું કામ પડ્યું હતું કે તેમાંથી પુરસદ મેળવવા જેવો સમય પણ રહ્યો નહોતો. આ બે કારણોને લીધે, તેણે આંધ્રપતિની ભૂમિની બીતરમાં પ્રવેશવાનું છોડી દીધું હતું. એટલે આંધ્રપતિને ઉત્તર દિશા તરફથી નિશ્ચિંતતા મળી ગઈ હતી. તેમ પોતાના રાજ્યમાંથી, પશ્ચિમે જે થોડો પ્રદેશ—ગોવરધન સમયવાળો ભાગ—કમી થઈ ગયો હતો, તે સિવાય દરિયાસુધી તે બાજુ, કે પૂર્વ બાજુ, કોઈ અન્ય રાજસત્તા નહોતી કે તે તરફથી હુમલો આવવાની તેને બીક રાખવી પડે. તેમ દક્ષિણમાં પણ કોઈ તેને રંગડે તેવું નહોતું જ, કેમકે ત્યાંનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો તો પોતાના તાબામાં જ હતાં. છતાંયે જે તેમાંનું કોઈ સ્વતંત્રપણે વર્તતું હોય તોય તેમાંના કોઈની તાકાત નહોતી કે એવડા મોટા રાજ્યના સ્વામી ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની હિંમત કરે. આ પ્રમાણે ચારે દિશાએથી હુમલા આવવાનો ભય નિર્મૂળ થયેલ હોવાથી, તેણે શાંતિપૂર્વક જ રાજ્ય ચલાવ્યું લાગે છે. એટલે કોઈ બીજો મહત્વનો બનાવ ન બન્યો હોય ત્યાંસુધી તેના વિશે નોંધવાનું કાંઈ રહેતું નથી. તેના રાજ્યનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૬૨ માં નીપજતાં તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર સ્વાતિકર્ણ આવ્યો સમગ્રજ છે.

(૧૫) સ્વાતિકર્ણ

શાતકરણિ રાજ્યોના ઇતિહાસના નિરૂપણમાં જે કેટલાક શિલાલેખ અને સિક્કાઓ ઉપયોગી નિવડ્યા

છે તેમાં રાણી નાગનિકા અને રાણી બળશ્રીના નામવાળાએ બહુ અગત્યનો ભાગ રાણી બળશ્રી તથા પૂરાવ્યો છે. તેમાંના રાણી તેના પુત્ર-પૌત્રનો નાગનિકાના નામ સાથે પરિચય યુક્ત થયેલનો પરિચય, આપણે નં. ૨, ૩, ૪ અને ૫

રાગ્નઓનાં વૃત્તાંત લખતી વખતે કરાવી ગયા છીએ. હવે રાણી બળશ્રીના શિલાલેખોનો પરિચય કરાવવાનો અવસર નજીક આવી પહોંચ્યો છે એમ અમારું માનવું થાય છે. પરંતુ તેની ઓળખ આપતાં પહેલાં, તે પોતાને ગૌતમીપુત્રની મા અને વાસિષ્ઠપુત્રની દાદી તરીકે જે ઓળખાવ્યા કરે છે તથા બન્ને જણા એક પછી એક ગાદીએ બેઠા હોવાનું તેમાં જણાવે છે, તો તે બન્ને રાજવીઓનું સ્થાન ક્યાં છે, તે આપણે નક્કી કરવું આવશ્યક છે. આ સમય પૂર્વે જેમ, તેવી નામધારી વ્યક્તિઓ થઈ ગઇ છે તેમ હવે પછી પણ થઈ છે; પૃ. ૩૬-૪૩ ઉપર આપેલી નામાવળી ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, હવે પછીમાં તેનાં ચાર બેડકાંઓ ગાદી ઉપર બેસવાને ભાગ્યશાળી થયાં છે. નં. ૧૭, ૧૮ વાળું, નં. ૨૪, ૨૬ વાળું, નં. ૨૬, ૨૭ વાળું અને નં. ૨૮, ૨૯ વાળું. આ ચારમાંથી કયું બેડકું, રાણી બળશ્રીના પુત્ર-પૌત્રવાળું ગણવું જોઈએ તે આપણે પ્રથમ નક્કી કરી વાળવું જોઈએ. અત્યારે નં. ૧૫ના રાગ્નનું વર્ણન કરી રહ્યા છીએ. જ્યારે તે ચારે બેડકાંમાં જોડાયલાનો નંબર તો, તેના કરતાં વિશેષનો છે. એટલે તેમને વિશે જ્યારે કાંઈક માહિતી ધરાવતા થઈ જઈએ ત્યારે જ દલીલ શકાય કે, રાણી બળશ્રીના પુત્ર-પૌત્ર કાણુ હતા. તેથી સારો માર્ગ એ છે કે, તેનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય આગળ ઉપર મુલતવી રાખવું, અને અત્ર તે નિર્ણય અહીં કરીને-જાણી લઇને-આગળ વધવાનો આરંભ કરી દેવો. એટલે જણાવવાનું કે નં. ૧૭ વાળો બળશ્રીનો પુત્ર અને નં. ૧૮ વાળો તેનો પૌત્ર થતો

હતો. આટલું જાણી લીધા પછી એ તપાસવાનું રહે છે કે, આ નં. ૧૫ને, અને તેની પછી આવનાર નં. ૧૬ ને, રાણી બળશ્રી સાથે શું સગપણ સંબંધ હતો એ સાબીત કરી શકાય. એટલે નં. ૧૫ થી ૧૮ સુધીના રાગ્નઓનાં પરસ્પર સગપણ વિશે પણ ઘટસ્ફોટ થઈ ગયો કહેવાશે; તથા રાણી બળશ્રીએ કાંતરાવેલ શિલાલેખમાંની કઈ હમીકત કોને લાગુ પાડી શકાય છે તે પણ સ્વયંસિદ્ધ થઈ જશે.

નં. ૧૫ થી ૧૮ સુધીના પરસ્પર સંબંધ વિચારવાને આધુનિક ઇતિહાસમાંથી તો કોઈ સામગ્રી લબ્ય થતી નથી દેખાતી. પરંતુ પૌરાણિક ગ્રંથને આધારે, અમદાવાદની ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થતા 'ભુદ્ધિપ્રકાશ' નામે સામયિકમાં, પૃ. ૮૨, અંક ૧ માં પૃ. ૪૮ થી ૫૫ સુધી શ્રીમુત્ત ધનાલાલ ચંદુલાલ મુનશીજીએ "પશ્ચિમ ભારતવર્ષના શક ક્ષત્રપ" નામનો નિર્ણયકોનો એક લેખ લખ્યો છે, તેમાંથી ઉપયોગી કેટલાક મુદ્દા તારવી શકાય છે. લેખ તો શક-ક્ષત્રપને આશ્રયીને લખાયો છે અને તેમાંના વિચારો અલ્પિ જે કેટલાંક વિધાનો આ ક્ષત્રપો અને શક ગ્રંથને અંગે પ્રચલિત થઈ રહ્યાં છે તેને અનુલક્ષીને વિવાદ સાથે પોતાના વિચારો અનુમાનરૂપે જણાવાયા છે પરંતુ તે સર્વ સાથે આપણને નિસખત નથી. વળી તેમાંના કેટલાક, ક્યાં ક્યાં સુધારવા યોગ્ય છે તે હવે આ પૂર્વેના ચાર વિભાગોના જ્ઞાનથી વાચકવર્ગને સમજી શકાય તેવા પણ છે; એટલે તેને આગળ લાવવાની જરૂરિયાત જણાતી નથી. પરંતુ જે કાંઈ વિશેષ પ્રકાશ પાડે તેવું લખાણ છે, તેટલાનાં અવતરણ તરીકે અને તે પણ તેના સારરૂપે જ અત્રે પ્રથમ ટાંકી બતાવીશું; અને તે બાદ તે ઉપર ઘટનું વિવેચન કરી તેમાંથી શું સત્ય છે તે આપણે તારવી લઈશું:

(૧) (ભુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૫૧માં લખ્યું છે કે):—
'વિક્રમાદિત્ય નામનો રાગ્ન હતો...એ રાગ્ન શાતવહાન'

(૪) શાતવહાન કે સાતવહાન નામ તો ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે, તે ઉપર પ્રથમ પરિચ્છેદ આપણે સચ્ચાં પણ કરી છે, પરંતુ 'સાતવહાન' શબ્દ તો અપરિચિત જ છે એમ

કહીએ તો ચાલે, લેખકે તેમ કરવાનું કારણ રજૂ કર્યું હોત તો અતિ ઉપયોગી યાત. હસ્તદોષ થયો તો લાગતો નથી જ કેમકે તે શબ્દ બારંબાર તેમણે વાપર્યો છે.

વંશનો હતો. વિક્રમાદિત્યના પિતાનું નામ મહેન્દ્ર હતું, એના પુત્રનું નામ કુંતલ હતું. સોમદેવ (કથાસરિત સાગરના કર્તા)નો વિક્રમાદિત્ય, તે કુંતલ શાતકરણિ અને પુરાણુમાંનો મહેન્દ્ર અને એક જ લાગે છે, (બ્રહ્માંડપુરાણ). કુંતલની પટરાણી મલયદેશની રાજકન્યા મલયવતી હતી,—

સાર:—મહેન્દ્રનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય અને તેનો પુત્ર કુંતલ; અને તેની અનેક રાણીઓમાંની પટરાણીનું નામ મલયવતી. જ્યારે બ્રહ્માંડપુરાણના આધારે સોમદેવનું માનવું એમ છે કે, આ ત્રણે વ્યક્તિઓ—મહેન્દ્ર, વિક્રમાદિત્ય અને કુંતલ—એક જ છે.

(૨) આગળ જતાં રાગકુંતલના સમયે કવિ ગુણાદય નામનો જે અંચકાર હતો તેણે બૃહત્કથામાં કેટલુંક વર્ણન આ રાગની ઉત્પત્તિ વિશે આપ્યું છે. તે વિશેનો ઉતારો આપીને પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે કે—“હિન્દુ દેવતાઓ યવનોના (એન્ડોના) અમાનુષિક કૃત્યોથી ત્રાસી ઉઠ્યા હતા. તેઓ હિન્દુ મંત્રકૃતિનો ઉચ્છેદ કરી રહ્યા હતા. બ્રાહ્મણોને યજ્ઞ આદિ ક્રિયામાં અનેક ગતના વિઘ્ન કરતા. આ બધા કૃત્યોથી કંટાળી દેવતાઓ શિવ પાસે ગયા. તેઓએ યવનોના નાશ સાટે વીરપુરુષની માગણી કરી, શિવજીએ દેવતાઓની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. શિવે મહેન્દ્ર અને સૌભદ્રાને ત્યાં વિશ્વલશીલ (વિક્રમશક્તિ) નામના પુત્રનો જન્મ આપ્યો.”—તાત્પર્ય એમ થાય છે કે, તે સમયે એન્ડોના ત્રાસને લીધે હિન્દુઓ કંટાળી ગયા હતા જેથી દેવતાદ્વારા શિવજી પાસેથી વરદાન મેળવતાં, રાગ મહેન્દ્રની રાણી સૌભદ્રાના પેટે એક અતિ પરાક્રમી વિક્રમશક્તિ નામે પુત્ર સાંપડ્યો હતો; કે જેણે ભવિષ્યમાં તેમને આ એન્ડોના ત્રાસથી મુક્તિ અપાવી હતી. એટલે તેમના કહેવાનો તાત્પર્ય

એ છે કે આ વિક્રમશક્તિનો જન્મ સામાન્ય સંયોગને આધિન નહોતો પરંતુ દેવની પ્રાસાદીરૂપ હતો.

[અમારે ટિપ્પણ—આ એન્ડો કંઈ જાતના હતા, તેમનું સ્થાન ક્યાં હતું ઈ. ઈ. તેમને લગતી કોઈ હકીકત, તે સમયે જે રાજ્યો દક્ષિણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં, તેમાંના કોઈના રાજ્યે નીકળતી નથી. પરંતુ એક સંભવિત ખીના એ છે કે, આ સમયની પૂર્વે થોડા કાળે, ઉત્તરહિન્દમાં ક્ષત્રાટ અને ઇન્ડો સિથિઅન પ્રગળનું રાજ્ય ચાલતું હતું. તેઓ આચારે—વિચારે હિન્દુ જેવા બની ગયા હતા, છતાં તેઓ પરદેશી હોવાથી તેમને કદાચ એન્ડો ગણાયા હોય અને તેમની સત્તા મૈરાપ્ટ્ર જેવા દૂર દેશમાં અને ત્યાંથી આગળ વધી ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા પ્રદેશમાં જમવા પામી હતી એટલે તેમને આશ્રયીને ઉપરનું કથન થયું હોય, તો તે પણ માન્ય રહે તેમ નથી. કેમકે તેઓનો રાજઅમલ તો હવે બંધ પડીને તેમના સ્થાને ગર્દભીલવંશ જેવા તદ્દન હિન્દુ દેખાતા રાગઓ સત્તા ઉપર હતા. એટલે જ્યારે ઉત્તરહિન્દમાં કે દક્ષિણમાં એન્ડો દેખાતા નથી ત્યારે તેઓ આવ્યા ક્યાંથી? આગળ જતાં આપણને પત્તો લાગે છે કે, નં. ૧૮ વાળાએ સિંહલદ્વીપ ઉપર ચડાઈ કરીને તે દેશ જીતી લીધો હતો, એટલે તે સિંહલદ્વીપની પ્રજા એન્ડો હોય—કેમકે પુરાણમાંના રાક્ષસો અને દૈત્યોને આ ભૂમિના વતની ગણાવ્યા છે—અને તેમણે પડોશના હિન્દુદેશની પ્રજાને રંજડવા માંડી હોય; અને તે ઉપરથી પુરાણમાં વર્ણવેલો સર્વ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવા પામ્યો હોય; તે બનવા જોગ છે અને તે પ્રમાણે જ બુનવા પામ્યું છે તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. મતલબ કે આ હકીકતમાં સત્યાંશ છે અરે.]

(૩) વળી આગળ જતાં લખે છે કે:—“વિક્રમશક્તિને

(૫) જ. ઓ. એ. રે. એ. સો. (નવી આવૃત્તિ) પુ. ૩, પૃ. ૫૨ માં જણાવ્યું છે કે “One traditional account says that the Satavahan was born from a virgin aged four years; another traces his descent to a yaksha—એક યૌકશાચકા

પ્રમાણે સાતવાહનનો જન્મ ચાર વર્ષની કુમારી કન્યાના પેટે થયો હોવાનું નીકળે છે, બીજા (આખ્યાયિકા) પ્રમાણે તેની ઉત્પત્તિ કેલ્પ યક્ષને લીધે થયેલી મનાય છે. [અમારે ટિપ્પણ:—આ સંબંધી વિશેષ માટે જુઓ નં. ૨૩ માં રાગનું વર્ણન].

ત્રણ મુખ્ય રાણીઓ હતી; દક્ષિણપથની, સિંહલમલયની અને કલિંગ દેશની કલોંગસેના. કુંતલ, રાજ્યમૈત્રી અને રાજનીતિની દૃષ્ટિએ, લગ્નગ્રંથીથી બંધાયેો હતો, તેમાં મલયવતી પટરાણી હતી. શુરા શાતકર્ણિએ ભારતવર્ષના ગૌડ, કર્ણાટ, લાટ, કાશ્મિર, સિંધ વિન્ધ્યાચલના બીજા રાજા અને પારશીક દેશના રાજાઓને હરાવીને નમાવ્યા હતા... પોતાના રાજની પ્રજાતા અને ચક્રવર્તી પદની કીર્તિને જ્વલંત કરવા, કવિએ રાજાને વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ આપી તેના ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે. વિક્રમાદિત્યે ભારતવર્ષના રાજાઓને હરાવી માંડલિક બનાવ્યા. એ પછી એણે ઉજ્જવન પાટનગરમાં વિજય સમારંભ કર્યો હતો"... તેમના કહેવાનો સાર એ છે કે, વિક્રમશક્તિને ત્રણ રાણીઓ હતી, તેમાં મલયકુમારી પટરાણી હતી. આ શુરા રાજાએ અનેક દેશો જીતી લીધા હતા. તેના આવા પરાક્રમને લીધે કવિએ તેને વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ આપ્યું છે. આ વિક્રમાદિત્યને તાબે ઘણા માંડલિક રાજાઓ હતા. પછી રાજાએ ઉજ્જવનમાં (અવંતિના રાજનગરે) પોતાનો કીર્તિ સમારંભ કર્યો હતો. મતલબ કે તે અવંતિપતિ બન્યો હતો. [અમારું ટિપ્પણ્ય-જે રાજા એક બાજુ ઉત્તર હિંદમાંનું કાશ્મિર જીતી લે, અને બીજી બાજુ દક્ષિણહિંદના સિંહલ અને મલય પ્રાંતો જીતે, તેને તો સકળ હિન્દનો ચક્રવર્તી જ ગણવેો રહે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે અવંતિપતિ તો બની ગયો જ ગણવેો રહે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, આવો જગતજયસ્ત આંધ્રપતિ, જે સકળ હિન્દનો સ્વામી બની બેસી શકે, તેને લગતું ઇતિહાસના પાત્રે કાંઈ પણ કિરણ નોંધાયા વિના કેમ પડ્યું રહે? બીજું, જે સમયની આ હકીકત છે તે સમયે તો ઇતિહાસના જ્ઞાનથી આપણે જાણીતા થયા છીએ કે, ઉત્તરહિન્દમાં થોડો વખત ગર્દભીલ વંશની અને તે બાદ ઇન્ડોપાર્થિયન રાજાઓની હકુમત સ્થાપિત થઈ હતી તથા અવંતિ ઉપર સધળો વખત ગર્દભીલ વંશીઓનું જ રાજ્ય ઝળકી રહ્યું હતું. અને એ તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે કે એકી વખતે એક જ પ્રદેશ ઉપર, બે વંશના રાજવીઓની સત્તા હોઈ ન જ શકે, સિવાય કે એક નાનો રાજા, બીજા

કાંઈ મોટા રાજાનો માંડલિક થઈ રહ્યો હોય; આ પ્રમાણે સ્થિતિ બનવા પામી નથી એમ આ ગર્દભીલવંશ અને ઇન્ડોપાર્થિયન રાજાઓ સંબંધીનો ઇતિહાસ આપણને બાબોકાર જાહેર કરે છે. એટલે એમ માનવું રહે છે કે, જેમ કવિઓના બાબતમાં સદા બનતું આવ્યું છે તેમ, સ્વસ્વામિની યશકીર્તિનું વર્ણન કરવામાં અત્ર પણ અતિશયોક્તિ કરી નાંખેલી હોવી જોઈએ. એટલે તેટલું જો કમી કરી નંખાય, તો એવી સ્થિતિ હજી મંજૂર રાખી શકાય, કે જે સમયે શાતકર્ણિનું સાર્વભૌમત્વ દક્ષિણહિંદ ઉપર ફરી વળ્યું હોય, તે જ સમયે, ઉત્તરહિંદ ઉપર અવંતિપતિની સત્તા ઠેક કાશ્મિર સુધી જામી પડી હોય; ઉપરાંત આ બંને રાજવીઓને એવાં મૈત્રી અને એખલાસ જામ્યાં હોય કે જેમ પોતે સ્વરાજ્યે ફરી શકે, તે જ પ્રમાણે બીજાના રાજ્યમાં વિનાસક્રાંતિ આવાગમન કરી શકતા હોય. તેમ ઇતિહાસ આપણને જાહેર કરે છે કે, અવંતિપતિ વિક્રમચરિત્રનું રાજ્ય એક વખતે કાશ્મિર સુધી ફેલાવા પામ્યું હતું જ (જુઓ પુ. ૪, તેનું વૃત્તાંત); અને હવે પછી નં. ૧૮ ના રાજ્યવિસ્તાર સાબિત કરીશું કે આખા દક્ષિણહિંદ ઉપર તેનું શાસન પથરાઈ પડ્યું હતું. વળી જૈન-સાહિત્યના આધારે એમ પણ પ્રસંગોપાત જાહેર કરી ચૂક્યા છીએ (જુઓ પુ. ૪, ૫. ૩૫, ૫૧, ૫૨) કે આ બંને રાજવીઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં તેમના તીર્થસ્થાન પાલીતાણા ઉપર એકત્ર થઈ જૈનાચાર્યોના નેતૃત્વતે અમુક પ્રકારનાં ધર્મકાર્યો કરાવ્યાં હતાં. વળી સાંચીસ્તૂપ (બિલ્સાટોપ્સ પૃ. ૧૫૪)માં દીપકો પ્રદિપ્ત કરવા, જેમ ચંદ્રગુપ્તમૌર્યે મોટી રકમની ભેટ કરી હતી, તેમ રાજા શાતકર્ણિએ સ્તંભ ઉભો કરાવી અમુક દાન દીધું છે. એટલે પુરાણકારે અવંતિમાં-ઉજ્જવનની પાટનગર-વિજય સ્તંભ ઉભો કરાવ્યાનું જો લખ્યું છે તે વાત પણ બરાબર મળી રહે છે. આ પ્રમાણે પુરાણકારની, જૈનસાહિત્ય ગ્રંથની, કવિગ્રંથકારની, ઇતિહાસની, બિલ્સાટોપ્સની, એમ સર્વની હકીકત એકબીજાને પુષ્ટિકારક થઈ પડે છે. માત્ર અરસપરસની કાર્ય નિરૂપણની સાંકળના મંકોડા જ્યાંસુધી તૂટક ને છૂટક પડ્યા હતા ત્યાંસુધી, સળંગ પ્રસંગનો ઉકેલ જડી આવતો નહોતો; અથવા તો

કોઈક ઠેકાણે અસત્યતા કે અતિશયોક્તિ પ્રવેશી ગઈ હશે કે કેમ તેવા પ્રકારની શંકા ઉદ્ભવ્યા કરતી હતી તે હવે સર્વથા લોપ થઈ જાય છે, તેમજ આપણી શ્રદ્ધા મજબૂત થાય છે કે, પૂર્વકથિત સર્વ હકીકત સત્ય જ છે.]

(૪) આગળ જતાં પૃ. ૫૨ ઉપર લખે છે કે:-
“પંડિત જયસ્વાલજી, કથાસરિત્સાગરમાંથી સાત-વાહનવંશની હકીકતનો આધાર લઇને ઐતિહાસિક ઘટનાનું દોહન આ પ્રમાણે કરે છે. પુરાણ પ્રમાણે સાતવાહન શ્રીમુકતી (સિશુક મત્સ્ય પુ.) પંદરમી પેઢીએ સ્કન્દસ્વતી થયો, તેનો પુત્ર મહેદ્ર (મૃગેન્દ્ર સ્વતિકર્ણ) શાતકર્ણિ હતો. તેનો પુત્ર કુંતલ ધણો જ પરાક્રમી રાજા થયો. ઈ. સ. ૭૫-૮૩. એ કાળે ઉત્તરૈનમાં ચંદ્રન રાજ્ય કરતો હતો. એ શકક્ષત્રપનો આદિ રાજા હતો. શાતકર્ણિએ શકને હરાવ્યો અને ઉત્તરૈન સુધી સાતવાહન સામ્રાજ્યની આણુ વર્તાવી. કથાસરિત સાગરમાં આ લડાઈ લાટદેશમાં (ગુજરાતમાં) થઈ હતી. એમ વર્ણન ઉપરથી માહિતી મળે છે.”-કહેવાનો સાર એ નીકળે છે કે, સાતવાહનવંશના સ્થાપક રાજા શિમુખથી પંદરમી પેઢીએ સ્કન્દસ્વતી નામે રાજા થયો. તેનો પુત્ર મહેદ્ર ઉર્ફે મૃગેન્દ્રસ્વતિકર્ણ, તેનો પુત્ર કુંતલ; (એટલે તે ૧૭મો રાજા થયો) તે અતિપરાક્રમી હતો. તેણે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. તે વખતે ઉત્તરૈનપતિ ચંદ્રજી હતો. તે શકગ્નાતિનો ચંદ્રજી, ક્ષત્રપવંશનો આદિપુરુષ હતો. તેને શાતકર્ણિકુંતલે હરાવ્યો. આ લડાઈ ગુજરાતમાં થઈ હતી. પછી સાતવાહન રાજા અવંતિપતિ થયો.

[અમારું ટિપ્પણ-(૧) સર્વત્ર સાતવાહન શબ્દ લખેલ માલુમ પડે છે, તેમ કરવાનું કારણ માલુમ પડતું નથી. (૨) પંદરમો આંક જે તેમણે સ્કન્દ-સ્વતીને આપ્યો છે તે મૂળ પુસ્તકમાં લખેલ નથી લાગતો, માત્ર ટીકાકારે જ ગોઠવી દીધો છે. એટલે તે બહુ વળનહાર નહીં ગણાય. (૩) સ્કન્દસ્વાતિ, પછી મહેદ્ર ઉર્ફે મૃગેન્દ્રસ્વાતિકર્ણ અને પછી કુંતલ-આ અનુક્રમ પણ પૃ. ૨૦૩ ની ટીકા (૧)માં લખ્યા કરતાં હેરફેર માલુમ પડે છે. એટલે કે ગણતરી વિના કામ લેવાયું દેખાય છે. (૪) આઠ વર્ષનો સમય કુંતલનો લખ્યો

છે, પરંતુ તેના જીવનવૃત્તાંતે જોઈ શકાશે કે તે આંક આઠ નથી પણ સાઠ છે, બહુકે તેથી પણ વધારે છે. (૫) ઉત્તરૈનપતિ ચંદ્રજી હતો; તેને શકગ્નાતિનો હરાવ્યો છે તથા તેનો સમય ૭૫ થી ૮૩ ગણાવ્યો છે; તેને કુંતલે હરાવીને પોતે અવંતિપતિ બન્યો છે. આ સર્વ હકીકત, કેવળ ગોઠવીને ખેસતી કરવી પડી છે કેમકે, પુ. ૩માં પૃ. ૪૦૬ ની પછી ચોડેલ પત્રકથી ખાત્રી થશે, તથા આગળ કુંતલના વૃત્તાંતથી જોઈ શકાશે કે પ્રથમ તો તે ચંદ્રજીનો સમકાલિન જ નથી, એટલે હરાવવા કરવાની વાત જ ઉડી જાય છે. વળી ચંદ્રજીનો સમય તો ઈ. સ. ૭૫-૮૩ જેવો જ નથી તે તો ઈ. સ. ૧૫૦ જેટલો દૂર છે. ચંદ્રજી શકગ્નાતિનો પણ નથી. (જુઓ પુ. ૪. તેના વૃત્તાંતે) તેમ કુંતલ તો શું પણ કોઈ આંધ્રપતિ અવંતિપતિ જ થયો નથી (જુઓ પૃ. ૨૦૩-૪). વળી ઉપરનું સર્વ લખાણ અંથના આધારે છે. જ્યારે શિલાલેખો પૂરાવો (રાણી બળશ્રીનો નાસિકનો લેખ; પંચમપરિચ્છેદ નં. ૭) તો એમ ખહેર કરે છે કે, ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિએ શકપ્રગ્નને માત્ર હરાવી છે એટલું જ નહીં, પણ તેનો તો જડમૂળથી નાશ જ કરી નાંખ્યો છે. એટલે જો ચંદ્રજી અને ગૌતમીપુત્ર વચ્ચે યુદ્ધ થયું હોય તો, ચંદ્રજીનું તો તેમાં મરણ જ નીપજ્યું કહેવાય. જ્યારે ઇતિહાસ કહે છે કે તેમ તો થયું નથી, કેમકે ચંદ્રજી અવંતિપતિ બનીને કેટલાય વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. ઉપરાંત તેનો વંશ પણ લગભગ ત્રણસો વર્ષથી વધારે સમય સુધી ચાલુ રહ્યો છે. એટલે ચંદ્રજી અને ગૌતમીપુત્ર સમકાલિન હોવાનું ઠરતું નથી. વળી અંથમાં કોઈ ઠેકાણે ચંદ્રજી શબ્દ જ લખ્યો નથી તે તો ટીકાકારોએ ગોઠવી જ દીધો જણાય છે, અને ખરી વાત છે પણ તેમજ. બીજું, ચંદ્રજીની વાત જો સત્ય જ હોય તો, ચંદ્રજી પોતે પણ અવંતિપતિ રહે અને તેનો વિજેતા ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિ પણ અવંતિપતિ બને; એક સાથે બે અવંતિપતિ થાય એવું બને કેમ ! વળી ધારો કે ચંદ્રજી શાતકર્ણિના ખંડિયા તરીકે રાજ્ય કર્યું હતું તો તેમ પણ બન્યું નથી; કેમકે તેણે તો અવંતિના મહાક્ષત્રપ

અને રાજા તરીકે જીવન ગાળ્યું છે, એમ તેના સિદ્ધા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ હકીકતથી એટલું જ માનવું રહે છે કે આ પ્રમાણે અનેક અસંગત ખનાવો પૂર્વથી ચાલી આવતી માન્યતાને અંધએસતા કરી દેવાયા છે. બાકી શતવહનવંશી ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર લડાઈમાં શકપ્રજાને હરાવવામાં ભાગ લીધો હતો, તેમજ જે રાજા (શકારિ વિક્રમાદિત્ય) સાથે યુદ્ધમાં જોડાઈને શકલોકોને તેણે હરાવ્યા હતા તે રાજા પોતે જ અવંતિપતિ બનવા પામ્યો હતો (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૨૦ ઉપર વાલુપુરાણનો ઉતારો) તેટલું સત્ય છે ખરું.

(૫) વળી આગળ જતાં લખે છે કે:—“આ શાતવહાનકુળમાં, એ પૂર્વે વિક્રમાદિત્યના બિરુદવાળો ઢાઢ પરાક્રમી રાજા થયેલો. એ ઉપરથી કવિ પોતાના શુરા રાજાને વિક્રમાદિત્યના બિરુદથી ઓળખાવે છે.”—તાત્પર્ય એ કે આ શુરા રાજાનું નામ તો વિક્રમાદિત્ય નહોતું જ, પરંતુ તેની પૂર્વે એક વિક્રમાદિત્ય થઈ ગયો હતો, તેની તુલના કરી શકાય, માટે તે કવિએ પોતાના રાજાને વિક્રમાદિત્યના નામથી ઓળખાવ્યો છે.

[આપણું ટીપ્પણુ—અમરકોષકાર જેવી સમર્થ સત્તાના આધારે (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૩૪, ટી. નં. ૧૦ તથા પૃ. ૬૬ અને અન્ય પૂરાવા ઉપરથી) આપણે જણાવી ગયા છીએ કે રાજા હાલ શતવહનને વિક્રમાદિત્યના નામે ઓળખાવાયો છે; એટલે જ્યારે કવિએ પોતાના આ રાજા હાલને વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ આપ્યું છે ત્યારે એમ પણ સિદ્ધ થઈ ગયું છે કે, રાજા હાલની પૂર્વે એક અન્ય વિક્રમાદિત્ય થઈ ગયો હતો. અને ખરી રીતિ તે જ પ્રમાણે છે. જ્યારે બીજી બાજુ શિલાલેખ નં. ૭ તથા પૃ. ૨૦૫ના આપણા ટીપ્પણુથી જાણી ચૂક્યા છીએ, કે રાણી બળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્રે શકારિ વિક્રમાદિત્યને શક પ્રજાને હરાવવામાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ લીધો હતો, તેમજ પુત્ર ગૌતમીપુત્રના મરણ બાદ પૌત્ર વસિષ્ઠપુત્ર ગાદીએ આવ્યો હતો. એટલે આ બંને કથનનું સમીકરણ કરતાં એમ સાર નીકળશે કે શકારિ વિક્રમાદિત્ય ગર્દભીલવંશી હતો (જુઓ પુ. ૪, તેનું વૃત્તાંત). તેના મદદગાર અને સમકાલીનપણે રાણી

બળશ્રીનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ હતો. તે બાદ રાણી બળશ્રીનો પૌત્ર વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ થયો, જેનું બીજું નામ રાજા હાલ શાતવાહન હતું. એટલે દેખીતું છે કે પોતાનો રાજા અતિ પરાક્રમી હોય, પૂર્વે થયેલા શકારિ વિક્રમાદિત્યની સાથે તેની તુલના કરી શકાય તે માટે, કવિએ તેને પણ વિક્રમાદિત્યના બિરુદથી ઓળખાવ્યો છે. છતાં જોમ શબ્દ લખાયા છે, તેમ શતવહનવંશી અન્ય વિક્રમાદિત્ય કહેવાનો આશય જો કવિનો હોય, તો તે પણ રાજા હાલના તરતના પૂર્વ જ એવા, આ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ નં. ૧૭ વાળાને જ લાગુ પાડી શકે તેમ છે. કેમકે તેણે શકારિ વિક્રમાદિત્યને શક પ્રજાને હરાવવામાં મદદ કરી હતી એટલું જ નહીં, પણ જ્યારે તે શક પ્રજાનો રાજા સ્વતંત્ર યુદ્ધમાં તેની સાથે પાછળથી ઉતર્યો હતો ત્યારે પણ તેને હરાવીને મારી નાખ્યો હતો. ઉપરાંત અનેક જોતા મેળવી (જુઓ તેના વર્ણને), વિક્રમ=બળ અને આદિત્ય=સૂર્ય; બળમાં સૂર્ય સમાન એટલે મહાબળવાનની ઢાઢિમાં ગણાય તેવો પરાક્રમી, પોતાને પૂરવાર કરી બતાવ્યો છે. એટલે પ્રાચીન સમયે લેખકો અતિ ઉત્સાહમાં આવી જઈ, સ્વપ્રશંસિત ભૂષિતઓની શ્લાઘાના અતિરેકમાં આવી જઈ, અતિશયોક્તિભર્યા શબ્દો જેમ વાપરી જતા હતા તેમ કવિ મહાશયે પણ વાપર્યા હોય તેમ બનવા જોગ છે. એમાંથી ગમે તે રીતે વિક્રમાદિત્યની સરખામણી કરી હોય, પણ દરેક રીતે વસ્તુરિતિ એક જ હકીકત પૂરવાર કરે છે. આ અનુમાનને અમરકોષકારના શબ્દોથી સમર્થન મળે છે. પુ. ૪, પૃ. ૩૪, ટી. ૧૦માં Hala અને Sudraha ને આપણે જે એક તરીકે ગણાવ્યા છે તેને બદલે અમરકોષકારે લખ્યા પ્રમાણે, તે જ શબ્દની વચ્ચેનું અદ્વપિરામ કાયમ રાખી, રાજા હાલની પૂર્વે શુદ્ધ થયો ગણી, બંને રાજાને જુદા માનીએ, તો શુદ્ધ એટલે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને પણ વિક્રમાદિત્ય શબ્દ લાગશે. કેમકે, જ. આં. હિ. રી. સો.નું કથન જોકે શકારિને આશ્રયીને ત્યાં લખાયું છે છતાં થોડા ફેરફાર સાથે તે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને પણ લાગુ પડે છે જ. મતલબ કે અમરકોષકારે જણાવેલ રાજા હાલની પૂર્વે થયેલ

તે શ્લોક^૧ વિક્રમાદિત્ય જ છે.

વળી જ્યારે હાલ વિક્રમાદિત્યની પૂર્વે શકારિ વિક્રમાદિત્યને થઈ ગયેલ માન્યો છે તેમજ હાલ વિક્રમાદિત્યના પૂર્વજ એવા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને જ તે શકારિ વિક્રમાદિત્યના મદદગાર અને સમકાલિન તરીકે મનાવ્યો છે, ત્યારે એ ફલિત થાય છે કે, હાલ વિક્રમાદિત્ય અને શકારિ વિક્રમાદિત્ય બન્ને સમકાલીનપણે જીવંત રહ્યા નહિ જ હોય; અને કદાચ જીવંત રહેવા પામ્યા હોય, તો પણ શકારિ વિક્રમાદિત્યની ઉંમર રાજા હાલવિક્રમાદિત્ય કરતાં, ઘણી ઘણી મોટી જ હોવી જોઈએ.]

આ પાંચે અવતરણોનો તથા તે ઉપર કરેલ વિવાદ અને ટીપ્પણનો એકંદર સાર હવે નીચે પ્રમાણે નોંધી શકાશે:—(૧) રાજા મહેદ્ર અને રાણી સૌભદ્રાના પુત્રનું નામ કુંતલ શતવહન. (૨) તેણે સિંહલ-મલય તરફના મહેન્દ્રોનો સંહાર કરીને તે રાજાની મલય-વતી કુંવરી વેરે લગ્ન કર્યું હતું. આ મલયવતીને પાછળથી પટરાણીપદે સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી. (૩) આ કુંતલરાજા અતિ પરાક્રમી હોઈ, તેની પૂર્વે થયેલ વિક્રમાદિત્યની સરખામણી કરી શકાય તે માટે તેના કવિએ તેને વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ જોડ્યું છે. (૪) આ કુંતલનો જન્મ દૈવીસંધોગમાં થયો હતો. (૫) આ પુત્રનું નામ વિક્રમશક્તિ પણ કહેવાય છે. (૬) આ વિક્રમશક્તિને અનેક રાણીઓ કદાચ હશે પરંતુ મુખ્યપણે ત્રણ જાણીતી થયેલ છે. (૭) આ વિક્રમશક્તિએ અવંતિમાં સ્મારક ઉભું કરાવ્યું છે તથા દાન દીધું છે; તથા તે અવંતિપતિ અને કાશ્મિરપતિ વિક્રમચરિત્રની સાથે મૈત્રી-મૃત્યુથી જોડાયેલ હતો. તેની સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં ખૂબ જૂટથી રૂર્ગે દેખાય છે. (૮) પં. જયદેવજીએ આ કુંતલને નામે જે આઠ વર્ષ લખ્યા છે, તે કદાચ પુરાણિક નામાવળીને લીધે

બનવા પામ્યું હોય; પરંતુ કુંતલ જેવા પરાક્રમી રાજાનો શાસનકાળ કેવળ આઠ જ વર્ષનો ન કદી શકાય. આઠને બદલે ૬૦ કે ૬૮ કે તેની લગભગનો રાજ્યકાળ હશે અથવા ૮ વર્ષ જ હોય તો તે કુંતલના પિતાનો રાજ્યઅમલ બનવા જોગ છે. (૯) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ-રાણી બળશ્રીના પુત્ર-શક પ્રજાને હરાવવામાં ગર્દભીલવંશી વિક્રમાદિત્યને યુદ્ધમાં મદદ કરી હતી. એટલે બંનેને સમકાલીન કહી શકાય. (૧૦) આ યુદ્ધ ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર લડાયું હતું. (૧૧) રાણી બળશ્રીના પૌત્રનું નામ રાજા હાલવિક્રમાદિત્ય હતું. એ શકારિ વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન તરીકે ન હોઈ શકે; અને કદાચ હોય તોપણ શકારિની ઉંમર ઘણી જ મોટી હોય અને રાજા હાલની ઘણી જ નાની હોય. (૧૨) રાજા હાલ અને ચણે સમકાલીનપણે નથી જોઈ તે બંનેને યુદ્ધ થવું તદ્દન અસંભવિત છે તેમ ચણે તે શક પ્રજામાંના પણ નથી.

આ પ્રમાણે નં. ૧૭ તથા ૧૮ વાળા રાણી બળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર અને પૌત્ર વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિના જીવનની કેટલીક ઉપયોગી માર્હિતી આપણે મેળવી શક્યા છીએ. હવે આ નં. ૧૫ માં રાજા સ્વાતિકર્ણને તથા રાણી બળશ્રીના પુત્ર અને પૌત્રને, શું સગપણ સંબંધ હોઈ શકે તે વિચારીએ. એટલે આખી સાંકળ ઉભી કરાયાની સ્થિતિએ આપણે પહોંચી શકીશું. આ માટે આપણે તે બંનેના શિલાલેખો, જે પરિચ્છેદ પમામાં ઉતાર્યા છે તેના આધાર જ લેવાના છે, તેમાં પણ ખાસ કરીને નં. ૮ નો આધાર. તે શિલાલેખનું વિવેચન કરતાં આપણે બતાવ્યું છે કે, તેમાંની વસ્તુ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના રાજ્યના ૨૪મે વર્ષે કેાતરવામાં આવી ત્યારે રાણી બળશ્રીનો મોટો પુત્ર-અથવા ગૌતમીપુત્રનો મોટો ભાઈ-જીવંતો હતો. આ મોટો પુત્ર (પ. ૯૭, ટી. નં. ૧૬) ગાદી ઉપરથી ફારેગ થઈ ગયો

(૬) શ્લોક એટલે શ્લોકમાં જન્મેલ; આંધ્રપતિની ઉત્પત્તિ શ્લોક કથાના પેટ થયેલી છે માટે એક-રીતે તે વંશને શ્લોક ગણી શકાય, અને તે વંશમાં થયેલ વિક્રમાદિત્ય તે શ્લોક વિક્રમાદિત્ય; જ્યારે ગર્દભીલવંશી વિક્રમા-

દિત્ય તે શકારિ વિક્રમાદિત્ય; બંને વિક્રમાદિત્ય સમકાલીન હોઈને તેમને જોળખવા માટે આ વિશેષજ્ઞ જોડવામાં કદાચ આવ્યું સંભવ છે.

છે તથા આ લેખ કાતરાબા પછી થોડા જ વખતમાં ગૌતમીપુત્રનું મરણ નીપજ્યું હતું અને તેની પાછળ પેલા મોટાભાઈનો પુત્ર (પૃ. ૯૮, ટી. નં. ૧૭) ગાદીપતિ બન્યો છે, તે સર્વ હકીકત તેમાંથી સ્પષ્ટિ થતી બતાવી આપી છે. વળી નં. ૧૭ વાળો રાણી બળશ્રીનો પુત્ર, અને નં. ૧૮ વાળો પૌત્ર થાય છે તે સ્થિતિ આપણી જાણમાં કયારની એ આવેલ છે. એટલે સાર એ થયો કે, નં. ૧૮ વાળો નં. ૧૭ નો પુત્ર નથી પણ તેના મોટાભાઈનો પુત્ર હોવાથી બનિને થતો હતો. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે મોટાભાઈ એટલે નં. ૧૮ નો પિતા કણ હતો અને તે મોટો હોવા છતાં ગાદીએ કેમ બેઠો નથી; અથવા બેઠો હતો તો શા માટે તેણે ગાદિત્યાગ કર્યો હતો. જ. આં. હિ. રિ. સો. પુ. ૨, ભાગ ૧, પૃ. ૬૪ ઉપર લખ્યું છે કે “Hala Satavahan was the son of Dipakarni=હાલ શાતવાહન, તે દીપકરણિનો પુત્ર થતો હતો.” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે નં. ૧૮ વાળો રાજા હાલવિક્રમાદિત્યના પિતાનું નામ દીપકરણિ હતું. તેમ પુરાણના આધારે આપણે જે નામાવલી ઉભી કરી શક્યા છીએ તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, નં. ૧૭ વાળો ગૌતમી-પુત્રનું નામ અષ્ટિકર્ણ છે, વળી નં. ૧૫ વાળાનું નામ સ્વાતિકર્ણ છે. એટલે આ સર્વ, કર્ણ-કર્ણિ અંત્યાક્ષર વાળાં નામો એક બીજા પ્રત્યે અતિ સામ્ય ધરાવનાર દેખાય છે. તેથી અનુમાન કરવાને લક્ષ્યાર્થ છે છીએ કે, નં. ૧૫ વાળો પિતા થતો હતો, તેને રાણી બળશ્રી પેટે એ પુત્રો થયા હતા; જેમાંના મોટા પુત્રનું નામ દીપકર્ણિ અને નાનાનું નામ અરિકર્ણ હતું. મોટો પુત્ર પોતાના પિતાની પાછળ ગાદીએ આવ્યો હતો. એટલે તેને નં. ૧૬મો આંધ્રપતિ કહી શકાય. તેણે કાંઈક કારણસર ગાદિત્યાગ કર્યો હતો જેથી નાનો ભાઈ ગાદીએ બેઠો હતો. વળી નાના ભાઈનો રાજ્યઅમલ શરૂ થઈને પૂરો થયો ત્યાંસુધી લગભગ, પેલો મોટો ભાઈ જીવતો રહ્યો હતો; અને નાનાભાઈના મૃત્યુ બાદ, તે મોટાભાઈનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો હતો. પ્રશ્ન પાછો એ બેલો થાય છે કે, જ્યારે મોટા ભાઈએ ગાદી છોડી દીધી ત્યારે નાનો ભાઈ શા માટે ગાદીએ

બેઠો હતો. ગાદી ઉપર વધારે મજબૂત હક તો ભાઈના કરતાં પુત્રનો વધારે ગણાય. જ્યારે અહીં તો પિતાની ગાદીએ પુત્ર ન બેસતાં, કાકાની ગાદીએ બનિને બેઠો છે. આ સર્વ પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણ ઉકેલ માગે છે. તેનો ઉકેલ પણ “ whose son is living=જેનો પુત્ર હયાત છે ” એવા શબ્દો શિલાલેખમાં જે કાતરાબા છે તેમાંથી મળી આવતો સમજાય છે. હૈયાત બતાવાયલા આ રાજ્યએ ગાદીત્યાગ કર્યો છે તે તેની રાજકીય બીન-લાયકાતને અંગે (નીચે જુઓ) કર્યો નથી જ લાગતો. તેમ પુત્રની સ્થિતિ તે સમયે નહોં હોય પણ પાછળથી જન્મ થયો લાગે છે-એમ સમજવું રહે છે, નહોં તો તેને જ ગાદી મળી ચૂકત. વળી whose son is livingનો ઉલ્લેખ, શિલાલેખ જેવા રાજકીય પરિસ્થિતિ સૂચવતા અગત્યના દસ્તાવેજમાં કરવામાં આવ્યો છે. એટલે દેખાય છે કે, તે સમયે પણ રાજકારણને અંગે થતી વાટાઘાટો અને વિચારણામાં તેની હૈયાતિ ઉપર ખાસ લક્ષ રાખવામાં આવતું હતું જ. એટલે ગાદી ઉપરનો આદ્યો આવતો તેનો હક કાયમ રાખીને, રાજ બનેલ તેના ભાઈના મરણ પામ્યા બાદ, તેના પુત્રને પાછી ગાદી સુપ્રત કરવામાં આવી છે. વળી રાજા હાલના જન્મ વિશે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે (પૃ. ૨૦૭ સાર નં. ૪) તે દેવી સંગેશમાં-કાંઈક અસાધારણ સંગેશમાં-થયો છે. આ ઉપરથી સાર એમ બેંચી શકાય છે કે, રાજા હાલના પિતાએ અથવા ગૌતમીપુત્રના મોટાભાઈએ ગાદીત્યાગ કર્યો ત્યારે, હાલ રાજાનો જન્મ નહોતો પણ પાછળથી થયો છે. ગાદીત્યાગ થયો તે સમયે તે ગર્ભમાં હતો કે લાંબે કાળે જન્મ્યો હતો તે નક્કી કરવાનું જો કે સાધન મળતું નથી. પણ ગાદીત્યાગ સમયે જ ગર્ભમાં હોય તો તેનો જન્મ, તેના કાકા ગાદીએ બેસવા બાદ આઠનવ મહિના સુધીમાં જ થઈ જવો જોઈએ. એટલે તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે, તેની ઉંમર તેના કાકાના રાજ્યકાળ જેટલી મોટી (તેમાંથી ગર્ભકાળ બહુ બહુ તો આઠ મહિના બાદ) ૨૫ વર્ષની ગણવી રહે. પરંતુ તેનો જન્મ, પિતાના ગાદીત્યાગ કર્યા પછી કેટલેક કાળે, થયો હોય તો તેટલા વર્ષની નાની ઉંમરે તે ગાદીપતિ

થયો ગણુશે. વળી ઉપરમાં કહી ગયા છીએ કે, તેણે ગાદીત્યાગ જે કયો છે તે રાજકીય ગેરલાયકાતના પરિણામરૂપે નહોતું જ; એટલે સમજવું રહે છે કે, સામાજિક કે સંસારિક સ્થિતિનું તે પરિણામ હોતું નોંધએ. ખીજી બાજુ એમ પૂરવાર થયું છે કે આ રાજાએ તે સમયે જૈન ધર્માનુયાયી હતા. જો તેમજ હોય તો એવી સ્થિતિ કદાચી પડે છે કે, કાં તેણે દીક્ષા લીધી હતી અને જેમ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તમૌર્ય રાજપાટનો ત્યાગ કરી, દીક્ષા લઈ દક્ષિણદિશમાં પોતાના ગુરૂ સાથે આલી નીકળ્યો હતો છતાં તેના પુત્ર બિંદુસારે પિતાના નામે એક રીતે કહીએ તો રાજકારભાર ચલાવ્યે રાખ્યો હતો, (પુ. ૨, પૃ. ૨૦૪) તેમ અહીં પણ મોટાભાઈએ દીક્ષા લીધા બાદ અને તેના પુત્રનો પ્રસવ થયો ન હોવાથી રાજલગામ નાના ભાઈએ હાથમાં લીધી હતી અને તે બાદ પુત્રજન્મ થયો હતો. એટલે તરતમાં નાનાભાઈએ ગાદી ખાલી ન કરતાં જ્યારે પોતે મરણ પામ્યો ત્યારે પેલા મોટા-ભાઈના પુત્રને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો હતો; અથવા ખીજી રીતે એમ પણ બન્યું હોય કે તરતમાં દીક્ષા ન લેતાં સંસારની ઉદ્ધવિષ્ણતાથી કંટાળી કેવળ રાજકાજમાંથી જ મોટાભાઈએ નિવૃત્તિ લીધી હોય અને વાનપ્રસ્થ દશામાં રહ્યા હોય. આવી સ્થિતિમાં રાજ હાલનો જન્મ, મોટાભાઈના ગાદીત્યાગ પછી કેટલેક કાળે થયો ગણવો રહેશે. તેના ગાદીત્યાગ કરવામાં ગમે તે સંયોગો તરતમાં ઉભા થયા હોય, અને તે ભલે શોષખોળેને અંગે હવે પછી જાણવામાં આવે, પરંતુ એટલું તો વધારે સંભવિત દેખાય છે કે મોટાભાઈએ ગાદીત્યાગ કર્યો હતો અને રાજ હાલનો જન્મ તે બાદ થયો હતો, જેથી નાનાભાઈ-ગૌતમીપુત્રને રાજલગામ હાથ ધરવી પડી હતી.

એટલે આખીએ ચચાનો સાર એ આવ્યો કહેવાશે કે (૧) નં. ૧૫ વાળો સ્વાતિકર્ણુ તે પિતા થાય; તેની રાણી બળશ્રી પોટે એ પુત્રો જ જનમ્યા હતા. (૨) મોટાપુત્ર દીપકર્ણુ, પોતાના પિતાની માદીએ નં. ૧૬ તરીકે આંધ્રપતિ બન્યો હતો. પણ તેણે ગાદીત્યાગ કરવાથી અને તે સમયે તેને કોઈ પુત્ર ન હોવાથી (૩) તેની જગ્યાએ, તેના નાનાભાઈ

અરિષ્ઠકર્ણુ નં. ૧૭ આંધ્રપતિ તરીકે આણુ ફેરવી હતી. તે ગાદીએ બેઠા પછી (આઠ નવ મહિના બાદ કે જરા લાંબા કાળે, તે નક્કી થયું નથી) મોટાભાઈને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો હતો. (૪) પરંતુ તે મોટા અઈને રાજલગામ હાથ ધરવા જેવડો થાય, ત્યાંસુધી અને પછી તો પોતે મરણ પામ્યો ત્યાંસુધી, નં. ૧૭ વાળાએ રાજ્ય ચલાવ્યા કર્યું હતું. (૫) તે બાદ મોટાભાઈનો પુત્ર નં. ૧૮ આંધ્રપતિ તરીકે ગાદીપતિ થયો હતો. (૬) નં. ૧૭ વાળાનું શિલાલેખમાં સૂચવેલું ખીજું નામ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ, અને નં. ૧૮ નું ખીજું નામ વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ હતું. (૭) વળી આ નં. ૧૮ વાળો રાજા અતિ નાની ઉંમરે ગાદીપતિ બન્યો હોવાથી તેમજ દેવી સંયોગમાં તેનો જન્મ થયો હોવાથી, તે અતિ શુરવીર નીવડ્યો છે તથા સામાન્ય રીતે ઘણો લાંબો કાળ રાજ્ય ભોગવી શક્યો છે.

ઉપરના સાત અનુમાન સાથે પૃ. ૨૦૭માં નિર્ણીત કરેલા ૧૨ અનુમાનને એકત્રિત કરવાથી, નં. ૧૫, ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ વાળા રાજવીઓનાં જીવનચરિત્રો વિશે અનેક માહિતી આપણને મળી જતી કહેવાશે. તે સિવાય અન્ય કોઈ હકીકત નં. ૧૫ વિશે મળી આવતી નથી. એટલે તેનું વર્ણન ખતમ કરી હવે નં. ૧૬ નું જીવનવૃત્તાંત આલેખવાનું કામ હાથ ધરીશું.

(૧૬) મહેન્દ્ર; દીપકર્ણુ; ગૌતમીપુત્ર

સ્વાતિકર્ણુ અને રાણી બળશ્રીના એ પુત્રોમાંથી આ નં. ૧૬ વાળો મોટો હતો. જેમ રાણી બળશ્રીનો નાનો પુત્ર નં. ૧૭ વાળો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ કહેવાય છે, તેમ આ નં. ૧૬ વાળાને પણ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ કહી શકાય. ફેર એટલો જ છે કે નં. ૧૭ વાળાનું ખરું નામ અરિષ્ઠકર્ણુ હતું જ્યારે નં. ૧૬ વાળાનું નામ દીપકર્ણુ હતું. ઉપરાંત પુરાણ અન્યથા જણાવ્યા પ્રમાણે તેનું નામ મહેન્દ્ર તથા તેની રાણીનું નામ સુભદ્રા હોવાનું સમજી શકાય છે અને તેમના પોટે રાજ હાલ શાલિવાહનનો જન્મ થયો છે. આ સંબંધ વૃત્તાંત નં. ૧૫ ના વૃત્તાંતે જણાવી ગયા છીએ એટલે અત્ર ઉતારવા જરૂર રહેતી નથી.

તેનો રાજ્યકાળ નામાવલીમાં આપણે ૩ વર્ષનો અને નં. ૧૭ નો ૨૫ વર્ષનો કરાવ્યો છે, જ્યારે

પુરાણકારના શબ્દોનાં જે પાંચ અવતરણો ‘ભુદ્ધિ-પ્રકાશ’માં જણાવેલી હકીકત (પૃ. ૨૦૨-૭) ઉપરથી ઉતાર્યા છે તેમાં આઠ વર્ષ લખ્યા છે; એટલે પાંચ વર્ષ આપણે જે એાછાં આંક્યા છે તે કદાચ, નં. ૧૭ ના ૨૫ વર્ષમાંથી લઈ લેવાય તોયે નં. ૧૭ ના, કે નં. ૧૬ વાળાના રાજદારી જીવન વૃત્તાંતમાં કાંઈ ફેર પડતો જણાતો નથી. તેમ નં. ૧૭ ના ફાળે ૨૫ વર્ષ જે આપણને કમુલ રાખવા પડ્યા છે, તે પણ પુરાણો-માંની હકીકતને સંતોષવા ખાતર જ છે. ગમે તેમ ગણો, છેવટે બનેલો (નં. ૧૬ ને ૧૭ નો) સમગ્રકાળ ૨૮ વર્ષનો લેખો પરન્તુ આખરે નં. ૧૭ નું મૃત્યુ તો ઈ. સ. પૂ. ૪૭ માં થયાનું જ નોંધવું પડશે. હાલ તો ઐતિહાસિક અન્ય પ્રસંગો ખ્યાનમાં લઈને નં. ૧૬ નું રાજ્ય જે ઈ. સ. પૂ. ૭૦ થી ૭૨ સુધી ના ત્રણ વર્ષનું ઠરાવ્યું છે તેને જ માન્ય રાખીશું.

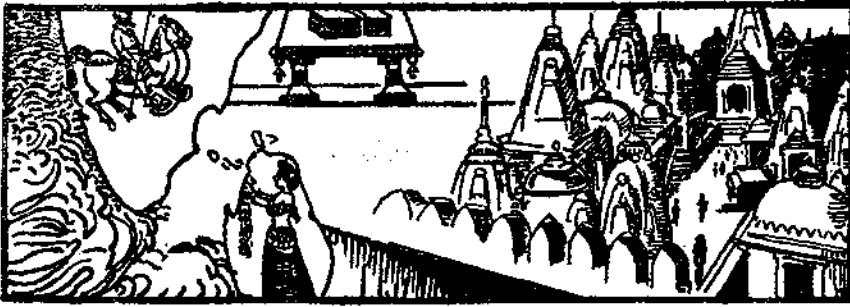
પોતે જીવ્યો ત્યાં સુધી રાજપાટ ન ભોગવતાં, વચ્ચે જ ગાદીએથી ઉઠી ગયો હતો અને તે સમયે તેને પુત્ર ન હોવાથી, તેના નાનાભાઈ અરિષ્ટકર્ણને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો હતો. પરન્તુ પાછળથી તેના પુત્રનો જન્મ થવાથી, અરિષ્ટકર્ણના મરણ બાદ, તે પુત્રને ગાદી સોંપાઈ હતી. આ મહેન્દ્રના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક થયા બાદ, ૧૯ વર્ષ સુધી એટલે ઈ. સ. પૂ. ૨૯ સુધી (જુઓ શિલાલેખ નં. ૮) રાણી બળશ્રીની હૈયાતી હતી જ. તેમ વળી તેણીએ શિલાલેખોમાં જે પ્રકારે શબ્દો ક્રોતરાવ્યા છે તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તેણી રાજ્યકારભારના સંચાલનમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવતી હતી અને તેથી નાનાં મોટાં કાર્યોમાં તેની સલાહ પણ પૂછાતી હોવી નાઈ એ. નં. ૧૬ ના ગાદીત્યાગ સમયે નં. ૧૭ને જ ગાદી આપવી અને તે પછી નં. ૧૮ નો રાજ્યાભિષેક કરવો, તે બંને પ્રસંગે પણ તેણીની સલાહ પ્રમાણે જ કામ લેવાયું હોવું જોઈ એ એવો અનુમાન કરવામાં કાંઈ અઘટિત ગણાશે નહીં. જો કે વિદ્વાનોએ, તેણીના નં. ૮ ના શિલાલેખમાં ‘whose son is living’નો અર્થ એવી રીતે બેસાર્યો છે કે, રાજા તે વખતે ગંભીર માંદગીને ખિજાને પડેલો હોવાથી, રીજન્સી વહીવટ જેવી વ્યવસ્થા તેણીએ કરાવી હતી અને પોતે પ્રમુખ જેવા

દરજે રહીને કામ ચલાવતી હતી. પરંતુ તે સ્થિતિ તદ્દન કલ્પનામય જ આપણે જણાવી છે (જુઓ પૃ. ૨૦૮ તથા દીપ્પણો અને ટીકાઓ); કેમકે તે શબ્દો પ્રથમ તો નં. ૧૭ ને લાગુ જ પડતા નથી. ઉપરાંત નં. ૧૯ વાળો પુખ્ત ઉંમરનો થઈ ગયો હતો, તેમજ રાજકારભાર ચલાવી શકે તેટલી ઉંમરે પણ પહોંચી ચૂક્યો હતો. આવાં મુખ્ય બે કારણને લીધે તેમણે દોરેલું અનુમાન બહુ ટકી શકે તેવું લાગતું નથી. છતાં એક સ્થિતિમાં તેમ પણ બનવા યોગ્ય લાગે છે; જે એમકે, ગાદીવારસ પુખ્ત વયનો હોવા છતાં રાજ્યભિષિકત તો ન જ ગણાય. એટલે દોરવણી તરીકે, તેમજ રાજા મંદવાડમાંથી મુક્ત બની આરાગ્ય થાય ત્યાંસુધી, બીજા પ્રકારની કોઈ ગડબડ સડબડ થવા ન પામે તેવી તકેદારી રાખવા પૂરતીયે પણ, એક કરતાં વધારે વ્યક્તિઓના સંયુક્ત કારભાર જેવી વ્યવસ્થા કરાય તો ઈચ્છનીય છે. વળી નં. ૧૭ વાળાના વારસદાર નં. ૧૮ની ઉંમર લગભગ ૨૪-૨૫ની લેખીને આપણે આ અથા ઉદ્દગાર કાઢી રહ્યા છીએ. પરન્તુ જૈનસાહિત્ય ગ્રંથોમાં (પ્રબંધચિંતામણી ભાષાન્તરમાં શાલિવાહન પ્રબંધ જુઓ) થી એવો અનુમાન લઈ જવાય છે કે, નં. ૧૮વાળો શાલિવાહન જ્યારે ગાદીએ આવ્યો છે ત્યારે માત્ર ૧૩-૧૪ વર્ષનો ઉગતી વયનો જીવાનીયો જ કેમ જણે હોય નહીં? જો કે તે ઉંમર પણ તે સમયે તો પુખ્ત ઉંમરની જ લેખાતી હતી. છતાં રાજ્ય વહીવટમાં તે બીન અનુભવી જ કહેવાય. એટલે રાજકારભારની નિર્ભળતા માટે તથા એકને માથે સંઘળો બોજ એકદમ આવી ન પડે તે સાચવવા માટે, કાઉન્સિલનો વહીવટ યોગ્ય તો તે અયોગ્ય પણ નથી. અને આ પ્રમાણે શાલિવાહન હાલરાજાની-નં. ૧૮ની-ઉંમર ગાદીએ બેસતી વખતે જો કેવળ ૧૩-૧૪ વર્ષની કે તેની આસપાસની ઠરાવાય, તો તેનો જન્મ તેના પિતા નં. ૧૬ વાળાના ગાદીત્યાગ પછી, તેમજ નં. ૧૭ના રાજ્યાભિષેક પછી આઠેક મહિનાના ગાળામાં જે કદમી લેવો પડ્યો છે તેને બદલે નં. ૧૭ના રાજ્યકાળના મધ્યભાગે લગભગ લઈ જવો પડશે. મતલબ એ થઈ કહેવાશે કે નં. ૧૬ વાળાએ બલે રાજપાટનો ત્યાગ કર્યો હતો

પરન્તુ સંસારમાં તો જોડાયલો રહ્યો જ હતો. સાચી સ્થિતિ શું હતી તે પાકે પાયે કહી શકાય તેવી સામગ્રી હાલ તો આપણે ધરાવતા નથી એટલે તે વિષય અવિષ્ય ઉપર છોડી દેવો પડશે.

રાજવહીવટમાં રાણી બળશ્રીની કેવી લાગવગ ચાલતી હતી તે વિશે કેટલેક અંશે જૈનગ્રંથમાં મળી આવતા એક બીજા પ્રસંગ ઉપર અમારી નજર પડે છે. તે આ પ્રમાણે છે. જૈનસંપ્રદાયમાં જણાવેલા નવ નિહવખાંથી, છઠ્ઠા રોહચુપ્ત ત્રૈરાશિકના વર્ણન અધિકારે એવું લખાયું છે કે, તેણે દક્ષિણદેશની અંતરંગકાનગરીના રાજા, રાણા બળશ્રીના દરબારમાં (સરખાવો પૃ. ૧૯૫નું વર્ણન) પોતાના ગુરૂએ ખતાવેલ અમુક મુદ્દા ઉપર પ્રથમ તો પોતાના હરીફને વાદમાં જીતી લીધો હતો. પરંતુ તે જીતના સમાચાર રોહચુપ્તે ગુરૂ પાસે જાહેર કરતાં, કાંઈક અંશે જૈનધર્મની આણુ ઉપરવટ કથન થઈ ગયેલું તેમને લાગ્યું. એટલે રોહચુપ્તે ક્ષમા માંગી, મિથ્યા કુષ્ટિત કહી આવવા ગુરૂએ સૂચવ્યું. છતાં ક્ષમા યાચવાને બદલે, પોતે સાચો જ છે એવું પ્રતિપાદન કરવાને તેણે ગુરૂ સામે પડકાર ઝીલ્યો; અને આ બંને ગુરૂ શિષ્યનો વાદ પેલા રાણાબળશ્રીની સમક્ષ છ મહિના સુધી ચાલ્યો. છેવટે ગુરૂ જીત્યા અને રોહચુપ્તને જૈનોએ સંધબહાર મૂક્યો. આટલા વર્ણનથી રાણા બળશ્રીની ન્યાયપુરસ્સર કામ લેવાની શક્તિનું તથા જૈનધર્મ ઉપરના તેના જ્ઞાન અને પ્રભાવનું માપ કાઢી શકાશે. સવાલ એ રહે છે કે, 'રાણાબળશ્રી' એમ જે લખાયું છે તે શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ હોય તેને બદલે 'રાણી બળશ્રી' હોવું જોઈએ. આનો નિવેડો લાવવાનું પણ જરા કઠિન થઈ પડ્યું છે, કેમકે કેટલાક જૈનગ્રંથોમાં (ક. સ. સુ. બો. ટીકા; પૃ. ૧૨૮)માં તેનો સમય મ. સં. ૪૪૪=ઈ. સ. પૂ. ૨૬ આપ્યો છે જ્યારે વિશેષભાગે તેનો સમય મ. સં. ૫૪૪=ઈ. સ. ૭૪ લેખાવ્યો છે. આંક સંખ્યા ૫૪૪ ને બદલે ૪૪૪ લખવામાં કેાઈ નો હસ્તદોષ પણ સંભવી શકે છે અને આવા તો હસ્તદોષ કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો બંને જૈન તથા વૈદિકધર્મના ગ્રંથોમાં પ્રાચીન સમયે થયાનાં મળી પણ આવે છે. વળી તેના વર્ણનને અંગે જે હકીકત લખવામાં આવી

છે તે જોતાં પણ કયો આંકડો સાચો તે શોધી કાઢ્યું એકદમ બારે થઈ પડે તેમ છે. છતાં ૪૪૪ ના આંક તરફ ઢળવાનું કારણ એ છે, કે એકના રાજ્યે બનેલો બનાવ બીજાને નામે ચડાવાઈ ગયાનું ઘણી વખતે બન્યું છે. જેમ કે રાજા શાલિવાહનના રાજ્યે કાલિકસૂરિ ન થયા હોવા છતાં (જુઓ પૃ. ૧૯૫ ઉપર) તેના રાજ્યે થયાનું લખી ગયા છે. જ્યારે અહીં રાજા શાલિવાહનનું રાજ્ય ચાલતું હતું છતાં રાણા બળશ્રી લખાયું છે. એટલે હાલ તો તે પ્રશ્ન વિશેષ સંશોધન થવા ઉપર છોડી દઈએ. પરંતુ જો તે આંક મ. સં. ૪૪૪=ઈ. સ. પૂ. ૨૬નો ઠરે, તો નં. ૧૮ના રાજ્યકાળના ઈ. સ. પૂ. ૪૭થી ઈ. સ. ૧૮ સુધીના ૬૫ વર્ષ નોંધાયા છે, તે ગણતરીએ તેના ૨૧મા વર્ષે, ઉપર પ્રમાણે ગુરૂ શિષ્ય વચ્ચે વાદ થયાનું નોંધવું પડશે; વળી આપણે શિલાલેખ નં. ૮ થી જાણી ચૂક્યા છીએ કે નં. ૧૮ના રાજ્યે ૧૯મા વર્ષ સુધી તો રાણી બળશ્રી હૈયાત પણુ હતી જ અને તેની જ આજ્ઞાથી તે લેખ કેાતરાયો છે; એટલે તેણીના સાનિધ્યમાં મજકુર વાદ થયાનું શક્ય પણુ છે. આ પ્રમાણે અનેક મુદ્દાઓથી રાણી બળશ્રીનાં લાગવગ અને જોર નં. ૧૬થી ૧૮ સુધીના આંકપતિના સમયે હોવાનું જાણી શકાય છે. આ સ્થિતિ જોતાં નં. ૧૭ના મંદવાડ સમયે તેણીએ કૌસિલ વહિવટ સ્થાપ્યો હોય તે બનવાબોગ પણુ છે. નં. ૧૬વાળા દીપકર્ણિનું મરણ ક્યારે નીપળ્યું તે કહી શકાય તેમ નથી. પણુ પોતાના નાનાભાઈના રાજ્યના ૨૪મા વર્ષ સુધી (શિલાલેખ નં. ૭-૮ જુઓ) =ઈ. સ. પૂ. ૪૮ સુધી તે જીવંત હતો એટલું ચોક્કસ છે. એટલે જો તે ૨૫ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો હોય તો, લગભગ ૫૨ વર્ષ ઉપરનું આયુષ્ય તેણે ભોગવ્યું હતું એમ લેખાશે; તેમ રાણી બળશ્રીનું મરણ આજામાંઓછી ગણતરીએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, જો તેના પૌત્ર નં. ૧૮ના રાજ્યે ૨૧મા વર્ષે=ઈ. સ. પૂ. ૨૬માં થયું હોય તો તેણીનો પતિ નં. ૧૫ વાળો સ્વાતિકણુ ઈ. સ. પૂ. ૬૨માં જ્યારે ગાદીપતિ થયો ત્યારે તેણીની ઉંમર (નં. ૧૬ વાળાની ઉંમરના હિસાબે) આશરે પચીસેક વર્ષની લેખવી રહેશે. અટલે તેણીનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૧૧૭માં થયાનું નોંધવું પડશે. આ ગણતરીએ તેણીએ ૬૦ ઉપર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું ગણાશે.

એકાદશ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર:—(૧૭) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ ઉદ્દેશ અરિષ્ટકર્ણુ:—તેનાં વિવિધ નામોનો તથા ઉમરનો આપેલ ખ્યાલ-શકપ્રજા સાથે તેને લડવાં પડેલ એ યુદ્ધનાં સ્થાન સાથે આપેલ સમજૂતિ તથા તે બન્નેનો ઠરાવી આપેલ સમય-કારની લડાઈના સ્થાનનો કરેલો નિર્ણય-એ શકપ્રજા (શાહીપ્રજા)નો વિધ્વંસ તેણે કરી નાખ્યાનું કહેવાય છે તે પ્રજા વિશે આપેલી કેટલીક માહિતી તથા તેના સમયની કરેલી ચર્ચા-પૂર્વજને લાગેલ કલંક ધોઈ નાંખી, કીર્તિને પુનઃ ઉજ્જવળ કરી બતાવી છે તેમાં સમાયલ સુદાનો બતાવેલો મર્મ, તથા તે સાથે રાજકારણનું નિમિત્ત નહોતું તેનું સમજાવેલ રહસ્ય-ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુરસ, ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અને ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ વચ્ચેના લેહની પરખ તથા તે માટેનાં આપેલ કારણો સહિત દલીલો-દક્ષિણાપથપતિ અને દક્ષિણાપથેશ્વર વચ્ચેનો બતાવેલ તફાવત તથા કયા આંધ્રપતિને તે બન્ને બિરૂદો લાગુ પડે છે તેની આપેલ સમજૂતિ-આંધ્રપતિઓને કલિંગપતિઓ પછુ કહેતા તે કયારથી અને શા માટે, તેનું આપેલ વિસ્તૃત વર્ણન-શતવહનવંશી વાસિષ્ઠપુત્ર તરીકે ઓળખાતા રાજાઓસાથે બોડાયલાં લગભગ છ સાત બિરૂદો અને તે દરેકનો સમજાવેલો લેહ-અમરાવતી પાટનગરનાં સ્થાન અને આયુષ્યનો કરેલો વિવાદ તથા અત્યારસુધી તદ્દન અંધારામાં પડી રહેલ તેની જાહોજલાલીનો આપેલ ચિતાર-ગૌતમીપુત્રે ધારણ કરેલી નીતિનાં કેટલાક રાજસૂત્રો-અંતિમ સમયે તેમણે હીંમતનાં દાનની અને કરેલી કૌંસીલ વહીવટની સ્થાપના વિશેની ચર્ચા—

શતવહન વંશ (ચાલુ)

(૧૭) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ ઉર્ફે અરિષ્ટકર્ણ

નં. ૧૫ વાળા રવાતિકર્ણ અને તેની ગૌતમી-
ગોત્રી રાણી બળશ્રીના બે પુત્રોમાંના આ નાનો પુત્ર
થતો હતો. પોતાના મોટાભાઈ
દૂંક પરિચય એવા નં. ૧૬ વાળા દીપકર્ણિએ
નામ તથા રાજગાદી છોડી દીધી તે સમયે
ઉમર તેનો પુત્ર કોઈ હોવાત ન હોવાથી,
પોતાની માતાની સલાહપૂર્વક

તેણે ગાદી સંભાળી લીધી હતી. તેનું રાજ્ય ઈ.
સ. પૂ. ૭૨ થી ૪૭ સુધી ૨૫ વર્ષ ચાલ્યાનું નોંધાયું છે.
કા. આં. રે. માં પૂ. ૬૬ ઉપર જે આંધ્રપતિનું કોષ્ટક
ઉતારાયું છે તેમાં ભગવતપુરાણના આધારે આ રાજ્યનું
નામ અનિષ્ટકર્મન જણાવ્યું છે. અનિષ્ટ એટલે નષ્ટચિત્ત
ચોગ્ય અને કર્મ એટલે કાર્ય; મતલબ કે, ન ઈચ્છવાચોગ્ય
કાર્ય કરનાર તેને કહ્યો છે. એટલે સમજાય છે કે આ
રાજા જૈન મતાનુયાયી હોવાથી (જુઓ પુ. ૨, સિક્કા
નં. ૭૫) તેને ધર્મદેષના કારણે પુરાણકારોએ આવું નામ
કદાચદર્ષ દીધું હશે. છતાં ન્યાય ખાતર કહેવું પડશે કે
યુગપુરાણમાં તેને ઉત્તમ રાજા લેખી તેના શૌર્યની
પ્રશંસા કરી છે. એટલે સમજવું રહે છે કે, ભગવત-
પુરાણના શબ્દો કદાચ ધર્મદેષને લીધે હોય અને યુગ-
પુરાણના તેણે કરેલ કાર્યને અંગે હોય. વળી તેણે
શકપ્રબળને હરાવવામાં શકારિ વિક્રમાદિત્યને મદદ
કરીને તેના જેટલું જ પરાક્રમ દાખવેલ હોવાથી,
શકારિ વિક્રમાદિત્યનો ભેદ બતાવવા, શ્દ્રક વિક્રમા-
દિત્ય (શ્દ્રક વંશમાં થયેલ હોવાથી) નું નામ અમર-
કોશકારે તેને અર્પ્યું છે (જુઓ પૂ. ૨૦૬). તેમ જારતકા
પ્રાચીન રાજવંશ પુ. ૨, પૂ. ૧૬૯ માં તેને રિકતવર્ણ
તથા વિકૃષ્ણ નામથી ઓળખાવ્યો છે. સંભવ છે કે
આ નામો તેના શરીરની ચામડીના રંગને લાંબને

વપરાયાં હોય. ન્યારે આ રાજ્યના શિલાલેખ અને
સિક્કાઓમાં તો, તેને તેની માતાના ગોત્ર ઉપરથી
ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના સામાન્ય નામથી જ ઓળખા-
વવામાં આવ્યો છે.

તેણે શકપ્રબળને હરાવવામાં શકારિ વિક્રમા-
દિત્યને મદદ આપી હતી. આ ઉપરથી, શકપ્રબળના
હારી ગયા બાદ તે શકનો રાજા, જે નાસી છૂટ્યો
હતો તેણે, પાછું ભેદવું બળ મેળવી આ મદદ કર-
નાર આંધ્રપતિ ઉપર, વળતો હુમલો વૈર વાળવા કયો
હતો. તે સમયે આંધ્રપતિના તાબામાં કલિંગદેશ
હોવાથી યુગપુરાણમાં તેને “કલિંગપતિ શાત” તરીકે
વર્ણવ્યો છે. તે નીચેના શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે.
(જુઓ પુ. ૪ પૂ. ૨૦ પંક્તિ ૭) “પછી તે ધનનો
લોકો જુડાઈને ભરેલો, પાપી મહાબળવાન શકપતિ
કલિંગરાજ શાતની ભૂમિનો ભૂખ્યો, કલિંગદેશ પર
ચડાઈ કરી જીવ ખોશે. અને ભાલોડાંથી સંગ્રામમાં
અંગ વઢાઈ જઈ સર્વે ધીચ, અધમ શકોનો સંહાર
વળશે તે નિઃસંશય છે. પછી તે શાંતિમાં ઉત્તમ
રાજા, પોતાની સેનાથી પૃથ્વી હસ્તગત કરી દસસું
વર્ષ જીવતાં મરણ પામશે.” આમાં વર્ણવેલ બનાવ
ઈ. સ. પૂ. ૫૭ કે તે બાદ થોડા માસમાં બન્યો
હોવાનું નોંધાયું છે. (જુઓ પુ. ૪ શકારિ વિક્રમાદિત્યનું
વૃત્તાંત) એટલે તે હિસાબે દસ વર્ષ પછી, ઈ. સ.
પૂ. ૪૭ માં આ કલિંગપતિ શાત રાજા અરિષ્ટકર્ણનું
મોત શાંતિપૂર્વક થયું છે એમ પૂરવાર થાય છે. વળી
નં. ૧૬ વાળો રાણી બળશ્રીનો મોટો પુત્ર હોઈને,
આશરે ઈ. સ. પૂ. ૭૫ માં ન્યારે તે ગાદીએ બેઠો
ત્યારે તેની ઉમર ૨૫ વર્ષની ગણાઈ છે એટલે આ
નાના પુત્રની બે ત્રણ વર્ષ નાની લેખી, તેનો
જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૯૭ ના અરસામાં નોંધાયું અને
તે હિસાબે ઈ. સ. પૂ. ૪૭ માં તેના મરણ સમયે

(૧) ગુ. વ. સો. નું બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૭૬, પૂ. ૮૮;
લેખક મરહુમ દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવે
બાખ્યાન રૂપે આપેલ છે (આ બાખ્યાનનું વાક્ય

પુ. ૪, પૂ. ૧૯ ઉપર આપણે ઉતાર્યું છે.) તેમાં પૂ. ૨૦,
પંક્તિ ૧૨ “પછી તે શાંતિમાં ઉત્તમ રાજા” વાળા શબ્દો,
લખ્યા છે તે અત્ર આપેલ હકીકત સાથે સરખાવો.

તે આશરે ૫૦) વર્ષનો હોવાનું ધારીશું. આ પ્રમાણે તેનાં નામ તથા ઉમર વિશેનો ખ્યાલ સમજી લેવો.

રાજા ગૌતમીપુત્રને શકપ્રજા સાથે બે વખત યુદ્ધ થયાનું જણાવ્યું છે. એક વખત શકારિ વિક્રમા-

દિત્યની મદદમાં રહીને અને

શક પ્રજા સાથેના બીજા વખત સ્વતંત્ર રીતે શક-યુદ્ધોનો સમય પતિની સાથે, કલિંગની ભૂમિ

ઉપર (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૨૦)

અથવા તેની નજીકમાં; કે જે લડાઈમાં શકપતિનું મરણ નીપજ્યું છે તથા ધીમ, અધમ, શકપ્રજાનો સંહાર વળી ગયો છે. આ બે યુદ્ધમાંનું કયું પહેલું થવા પામ્યું હતું તે શોધી કઢાય તો, ઇતિહાસની કેટલીક ઘટનાઓ જે તેના રાજ્યવિશે બની હોવાનું મનાયું છે, તે ઉપર સારો જેવો પ્રકાશ પડે છે. રાણી બળ-શ્રીના લેખ (જુઓ લેખ નં. ૧૩) ઉપરથી સમજાય છે કે તેણે Restored the glory of his fore-

fathers & destroyed the sakas=(તેણે) પોતાના પૂર્વજો સુમાવેલી કીર્તિ પુનઃ સંપાદિત કરી

હતી અને શકપ્રજાનો વિધ્વંસ કરી નાંખ્યો હતો. એટલે કે તે લડાઈમાં તેણે શકપ્રજાનો ખોડો કાઢી

નાંખ્યો હતો અને તે બાદ શકપ્રજાનું નામ મોટે ભાગે ઇતિહાસમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું એમ કહેવાની

મતલબ છે. આ હકીકતને, તેણે શકપ્રજા સાથે લડેલા અને ઉપરમાં જણાવેલા બે યુદ્ધની સાથે સરખાવીશું,

તો તરત જ સ્પષ્ટ થઈ જશે કે, જે યુદ્ધમાં પુનઃ કીર્તિ સંપાદિત કરેલ છે તે કલિંગની ભૂમિ ઉપર

લડાયેલ બીજું યુદ્ધ જ હોવું જોઈએ. કારણ કે તેમાં જ શકપતિ પોતે મરણ પામ્યો છે તથા યુગપુરાણમાં

કરેલ વર્ણન ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે તે જ યુદ્ધમાં ઘણા શકનો ધાણ વળી ગયો છે. તથા એક

વખત શકપતિ અને તેની શકપ્રજા નાશ પામી ન્ય ત્યારે જ તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ કહેવાય. એટલે

સાબિત થઈ ગયું કે કલિંગની ભૂમિવાળું યુદ્ધ શક પ્રજાના અસ્તિત્વ માટેનું અંતિમ હતું. ફલીલની

ખાતર એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્ય સાથે ખેલાયેલ યુદ્ધમાં પણ અગણિત શકનો ધાણ

વળી ગયો હતો તેથી તે યુદ્ધને જ આપણે તો અંતિમ .

યુદ્ધ લેખીશું. એ વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યાનો અર્થ એમ થયો કે કલિંગભૂમિ ઉપરનું યુદ્ધ પહેલું હતું. બીજા

આજી એમ કહેવું કે કલિંગભૂમિના યુદ્ધમાં શકપતિનું તો મરણ નીપજવા પામ્યું હતું; તો પ્રશ્ન ઉઠશે

કે એક વખત મરી ગયા બાદ શકારિ સાથેના બીજા યુદ્ધમાં પાછો શકપતિ આવ્યો ક્યાંથી ?

કોઈ શકપતિ કે અન્ય કોઈ ઉપરી અમલદાર સિવાય એકલી પ્રજા પોતાના નામે કે જોખમે તો

લડ્યા ન જ કરે. એટલે શકારિ સાથેના યુદ્ધને અંતિમ ધારવાનું મિથ્યા છે. બીજા રીતે પણ તે મુદ્દો

પુરવાર કરી શકાય છે. શકપ્રજાના ઇતિહાસ ઉપરથી (પુ. ૪ માં જુઓ) સમજાય છે કે તેઓ ઇરાન તરફથી

ઉતરી આવ્યા હતા અને વર્ષાઋતુ ખેતી જવાથી થોડા વખત સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિરતા કરી રહ્યા

હતા. પછી ઋતુની અનુકૂળતા થતાં તેમણે યુદ્ધ લડવા માંડ્યું હતું; હવે જો શકારિ સાથેનું યુદ્ધ

છેલ્લું જ ગણવું હોય તો, સ્વાભાવિક રીતે માની લેવું જ પડશે કે કલિંગભૂમિ ઉપરનું યુદ્ધ પ્રથમ

તેઓ લડ્યા હતા. વિચારો કે સૌરાષ્ટ્રમાંથી નીકળીને પ્રથમ ગુજરાત અને માળવા ઉપર હલ્લો લઈ જવાનું

તેમને સુગમ પડે કે, દેશના એક નાકથી-પશ્ચિમેથી નીકળી બીજે નાકે-પૂર્વે આવી રહેલ કલિંગસુધી

પહોંચી જવું સુગમ પડે. વળી ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે શકપ્રજા હિંદમાં જે ઉતરી આવી હતી તે માળવ-

પતિએ કરેલ અન્યાયનું નિવારણ કરવા અને કલિક-સૂરિના તોડાવ્યાથી, નહોં કે કલિંગપતિએ કરેલા કોઈ

અન્યાયથી કે જેનું કોઈ મૂળે નથી તેમ સંબંધ પણ નથી. આ પ્રકારની ત્રણત્રણ તરફની વસ્તુસ્થિતિ

નિહાળતાં ચોક્કસ થાય છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્ય સાથેનું યુદ્ધ પ્રથમ છે અને કલિંગભૂમિ ઉપરનું યુદ્ધ

તે છેલ્લું છે. પહેલાનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૭ છે એટલે બીજાનો સમય, તે બાદ થોડા માસે=ઈ. સ. પૂ. ૫૬ નો ઠરાવેલો પડશે.

પુ. ૪, પૃ. ૮૨, ટી. ૭૦માં સૂચના કરી છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્ય સાથે શક પ્રજાને જે લડાઈ થઈ

હતી તે સ્થાનનું નામ કાઝર હતું અને આ કાઝર ક્યાં આવ્યું તે સંબંધી અમારા વિચાર કાઝરનું સ્થાન પુ. ૫ માં જણાવીશું. અત્ર આપણે શકપ્રજ્ઞ સાથેનાં યુદ્ધની વાત કરી રહ્યા છીએ. તેમની સાથેનાં બન્ને યુદ્ધ આ ગૌતમી-પુત્ર શાતકરણિ લડ્યો હતો. તેમાંના એકમાં પોતે સ્વતંત્ર રહીને અને બીજામાં શકારિ વિક્રમાદિત્યની સાથે મદદમાં રહીને લડ્યો હતો. સ્વતંત્ર યુદ્ધ કલિંગ જૂમિ ઉપર થયું હતું (જુઓ ઉપરનો પારિ.) અને શકારિ સાથે મળીને લડાયલું યુદ્ધ કાઝર મુકામે હતું. આટલે સુધીની હકીકત પુરવાર કરી ગયા છીએ. આ કાઝર ગામ ક્યાં આવ્યું તે જ હવે શોધવું રહે છે.

એટલું નક્કી થઈ ગયું છે કે, આ યુદ્ધમાં લડનાર એક પક્ષે જે શકપ્રજ્ઞ હતી તેમાં તેમને મદદગાર શાહી રૂપવદાતવાળી હિન્દી શકપ્રજ્ઞ, અથવા તેના સંબંધમાં રહેલા ક્ષહરાટો કે તેવી જ પરદેશી પ્રજ્ઞના છૂટાછવાયા અંશો, તેમજ રૂપવદાતે પોતાના સસરાના રાજ્યકાળ દરમિયાન અજમેર નજીકના પુષ્કર મુકામે જીતેલા ઉત્તમભદ્ર દ્વિત્રિયો ઈ. -આવી ભિન્નભિન્ન પ્રજ્ઞનો બનેલો સમુહ હતો. આ સર્વનું સ્થાન-મુખ્ય મથક અવંતિ-ઉજ્જૈન પ્રાંતમાં હતું; જ્યારે બીજા પક્ષે વિક્રમાદિત્ય ગર્દભીલ હતો. પેલી શકપ્રજ્ઞના હાથે પોતાના પિતા ગાંધર્વસેનની હાર (જુઓ પુ. ૪ પૃ. ૧૪) થતાં, તે બંધુસહિત દક્ષિણાધિપતિના આશ્રયે જઈ રહ્યો હતો. અવંતિમાંના શકપ્રજ્ઞના રાજ્યઅમલના સાત વર્ષ સુધી (ઈ. સ. પૂ. ૬૪થી ૫૭ સુધી) તેઓ દક્ષિણના આંધ્રપતિના આશ્રયે રહી જોષ્ટી સામગ્રી એકઠી કરી, અવંતિ ઉપર પોતાના પિતાની ગાદી શક પાસેથી પાછી મેળવવા હલ્લો લઈ આવવાના હતા. મતલબ એ થઈ કે, એક પક્ષ અવંતિ તરફ હતો અને બીજો પક્ષ દક્ષિણહિન્દમાં હતો. એટલે જ્યારે આ

બે પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ જામે, ત્યારે દેખીતું જ છે કે, તે બેઉના લશ્કરનો ભેટો વચ્ચેના પ્રદેશમાં જ થાય. તેમાં પણ દક્ષિણહિન્દવાળો પક્ષ હુમલો કરનાર છે એટલે તે પોતાના સ્થાનથી ધણો જ આગળ વધી આવેલો માનવો રહે. જ્યારે બચાવપક્ષનો અવંતિવાળો સમુહ બહુ થોડી મજલ કરી આવે, ત્યાંજ દુરમનને મળી જતો માનવો રહે. આ સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં રાખીને જો કાઝરના સ્થાન વિશે જે સર્વ મંતવ્યો થઈ રહ્યાં છે તેનો વિચાર કરીશું તો, કાંઈક પાકેપાયે નિર્ણય ઉપર આવી શકારો. આ વિષય પરત્વે પુ. ૪માં અષ્ટમખંડે કેટલીક વિચારણા કરી, કેટલાંક સ્થાનોની અશક્યતા જોઈ લીધી છે એટલે તે છોડી દઈશું. અત્રે તો શક્ય સ્થાનોની જ વિચારણા કરવી રહે છે. તેવાં સ્થાનોમાં એક મંદસોર છે. જો કે તે વિશે પણ પુ. ૪, પૃ. ૭૨, ટી. નં. ૪૨માં જણાવી દીધું છે કે, મંદસોર વર્તમાનકાળના રતલામ શહેર પાસે આવેલું છે, એટલે કે અવંતિની ઉત્તર દિશાએ; જ્યારે આપણે ઉપરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો લડાઇના સ્થાનની જગા અવંતિની દક્ષિણે આવવી જોઈએ એમ યોગ્યું જણાવ્યું છે અને કલ્પના કરતાં સિદ્ધાંત વધારે મજબૂત ગણાય છે. માટે મંદસોરનું સ્થાન જે કેવળ કલ્પનાને લીધે ઉજી કુંડું છે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે. એટલે હવે કેવળ એક જ સ્થાન વિચારવું રહે છે. એવી સૂચના મળી છે કે મહુની દક્ષિણે વિંધ્યા પર્વતમાં જ્યાં પુરાણી માહિષ્મતીનગરીનું સ્થાન છે ત્યાં આગળ આ કાઝર આવ્યું હતું. આ સૂચના આપણા સિદ્ધાંતને સર્વ રીતે સંતોષતી માલમ પડે છે એટલે તે આપણે વધાવી લઈશું. આ માહિષ્મતીનું સ્થાન ધણું કરીને નર્મદા નદીના ઉત્તર કિનારે છે. પછી ત્યાંજ આપણે પણ કાઝરનું સ્થાન ઠરાવવું કે, તાપી નદી અને નર્મદા નદીના વચ્ચેના પાર્વતીય

(૨) આધાર મળી આવે તો વધારે સારું. તપાસ કરવાને કામ લાગે માટે અહિં નિર્દેશ જ કરી લીધો છે.

‘જીર્ણપ્રકાશ’ પુ. ૮૧, અંક ૧; પુરાણ આધારે એક લેખ રા. ધ. ચં. મુનશીએ લખ્યો છે તેમાં પંડિત બચસ્વાલજીના

મંતવ્ય પણ ટાંક્યાં છે તથા જણાવ્યું છે કે, આ લડાઈ લાહદેશમાં થઈ હતી.

કથાસંસ્તિસાગર પ્રમાણે પણ કાઝરની લડાઈ લાહદેશમાં થવાનું જણાય છે.

પ્રદેશમાં ફરાવવું, તે તો માત્ર પંદર વીસ માઇલ આધે-
પાસેનો જ પ્રશ્ન રહે છે. જ્યાં મોટી ને મોટી ભૂલો
પણ ચાલી જતી હોય છે અને લાચારીપણે
અલાવી લઈએ છીએ, ત્યાં આટલો નાનો ફેર કાંઈ
વિસાતમાં લેખાવો ન જોઈએ. સાર એ થયો કે
કાફરનું સ્થાન જ્યાં નર્મદાની બારવાણી સંસ્થાન-
માંથી પસાર થાય છે ત્યાં અથવા તેના કિનારાથી થોડે
દૂર આવેલું હોવું જોઈએ અને ત્યાં ઈ. સ. પૂ. ૫૭માં
આ લડાઈ થઈ હતી.

ઉપરના બે પારામાં શકપ્રબળની સાથેના બન્ને
યુદ્ધો; (૧) કાફર મુકામે ઈ. સ. પૂ. ૫૭માં શકારિ

સાથે મદદમાં રહીને અને (૨)

શાહી વંશનો આણેલો અંત અને તેના મળતિયા શકપ્રબળના
તથા સમય સૈન્ય સાથે ઈ. સ. પૂ. ૫૬માં

સ્વતંત્ર રીતે, ગૌતમીપુત્રે લડ્યા

હોવાનું સાબિત થઈ ગયું છે. હવે એક ત્રીજા મુદ્દાની
વિચારણા હાથ ધરીશું.

નાસિકના શિલાલેખ નં. ૭ (પંચમ પરિચ્છેદ
જુઓ)થી આપણને જાત થાય છે કે બેન્નાકટકનો
સ્વામી ગૌતમીપુત્ર આ વખતે વૈભવંતિ જીતીને ત્યાં
પોતાના લશ્કર સાથે મુકામ કરી રહ્યો છે. ત્યાંથી
ગોવર્ધન પ્રાંતના પોતાના સૂબાને હુકમ ફરમાવે છે કે
રૂપભદ્રને જે દાન આપ્યું હતું તે હવે પોતે આપ્યું છે
એમ ફેરફાર સચવતી નોંધ કરવી. આનો સમય પોતાના
રાજ્યે ૧૮ મું વર્ષ છે એટલે કે ૫૪ ઈ. સ. પૂ.; આ
લખાણથી ત્રણ ચાર બાબતનો પાઠ આપણને મળે
છે. (૧) ઈ. સ. પૂ. ૫૪માં પોતે બેન્નાકટકનો રાજ-
કર્તા હતો. એટલે કે તેની રાજગાદી બેન્નાકટકની
અમરાવતી નગરે ઈ. સ. પૂ. ૫૪ની પછી પૂર્વે
ક્યારનીયે સ્થપાઈ ગઈ હતી. (૨) પોતે રાજા હતો
છતાં લશ્કરની સરદારી લઈને યુદ્ધમાં મેદાને પડતો
અને જીત મેળવવામાં સહાયરૂપ થતો. (૩) પોતે
વૈભવંતિમાં બેઠો છે ને ગોવર્ધન પ્રાંતના સૂબાને
હુકમ આપે છે એટલે એમ પણ સાબિત થઈ ગયું
કે તે પ્રાંત પણ ઈ. સ. પૂ. ૫૪માં તેની હકુમતમાં

તો હતો જ. (૪) પણ રૂપભદ્રને ત્રિરશ્મિ પર્વતના
તપસ્વીઓ માટે જે દાન કરેલું હતું તે ફેરવવા જેવી
સ્થિતિમાં પોતે તે સમય સુધી આવ્યો નહોતો; બ્યારે
કાંઈ એવી સ્થિતિ અત્યારે ઉભી થવા પામી હતી કે
જેને લીધે તે હવે આવો ફેરફાર કરવા શક્તિવાન
બન્યો હતો. અત્ર આપણે આ નં. ૪ વાળી સ્થિતિનો
વિચાર કરવાનો છે.

લેખ નં. ૩૧થી ૩૫ સુધી નાસિકના પાંચ શિલા-
લેખોથી જાણી શકાયું છે કે રૂપભદ્રે ત્યાં ઈ. સ. પૂ.
૧૧૮થી ૧૧૩ સુધીના પાંચ વર્ષોમાં કાંઈને કાંઈ દાન
કર્યું છે. તેમ નહપાણનું વૃત્તાંત લખતાં પૂરવાર કરાયું
છે કે આ સ્થાન ઉપર તેની આજ્ઞાથી જ તેનો જમાઇ
રૂપભદ્ર યજ્ઞાઈ લઈ ગયો હતો ને તે પ્રદેશ જીતી
લીધો હતો. એટલે કે આ દાન કરનારમાં નહપાણ
અને રૂપભદ્રનાં નામ જોડાયેલાં છે. તેમાંનો એક,
નહપાણ તો ઈ. સ. પૂ. ૭૪માં મરણ પામી ચૂક્યો
હતો. એટલે તેના નામની બહુ પરવા કરવા જેવું
રહ્યું નહોતું. પરંતુ રૂપભદ્ર જીવતો હતો. ને જ્યાં
સુધી તે જીવતો હોય અને તેના ઉપર જીત ન મેળવી
શકાય, ત્યાંસુધી તેનું કરેલું દાન ફેરવવા જેટલો
અધિકાર પણ પોતાને ક્યાંથી હોય, એમ ગૌતમી-
પુત્રનું માનવું થતું હોય તે યથાર્થ છે. આ રૂપ-
ભદ્ર કે તેનો શાહીવંશ ઈ. સ. પૂ. ૭૪માં નહપાણના
મૃત્યુ બાદ, સૌરાષ્ટ્રમાં રાજસત્તા મેળવતો હતો એમ
પુ. ૩ ના દશમા પરિચ્છેદમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.
તેની સત્તા કડેબડે ઈ. સ. પૂ. ૬૫ સુધી તો સૌરાષ્ટ્રમાં
પેલી શકપ્રબળ, શકરથાનમાંથી આવેલો કાલિકસૂરિ
સાથે ઉતરી ત્યાંસુધી હતીજ. તે બાદ આ શક-
પ્રબળ અવંતિ જીતી લીધું ને ત્યાં રાજ કરવા
માંડ્યું. તથા છેવટે આ શકપતિ પાસેથી શકારિ
વિક્રમાદિત્યે અવંતિનો પ્રદેશ ઇ. સ. પૂ. ૫૭માં
જીતી લીધો ત્યાંસુધી પણ, સૌરાષ્ટ્રપતિ તરીકે
શાહીવંશ ચાલુ જ હતો. અલબત્ત, રૂપભદ્ર પોતે
ગાદીપતિ હતો કે તેનો પુત્ર દેવણક તે પ્રશ્ન જુદો છે.
પરંતુ શાહીવંશ પણ શકપ્રબળનો એક અંશ હોઇને
શકપ્રબળનું અસ્તિત્વ હતું એમ કહી શકાય જ. આ

પ્રમાણે એક સ્થિતિ થઇ. ન્યારે ઉપર પૂ. ૨૧૬ નં. ૧માં કહી ગયા છીએ કે ઈ. સ. પૂ. ૫૪ની પહેલાં, ગૌતમી-પુત્રે પોતાના સુખાને રૂપભદ્રતનું નામ ફેરવી નાખવાનો હુકમ આપ્યો છે. તેમ ત્રીજી બાબુએ એ હકીકત છે કે ગૌતમીપુત્રે શકપ્રબંને કલિંગની ભૂમિ ઉપર ઈ. સ. પૂ. ૫૬માં હરાવી ખલાસ કરી નાખી હતી. મતલબકે આ ત્રણે બનાવો શિલાલેખ આધારે નિર્ધારિત હોવાથી નિશંક જ ગણવાના છે. તેમજ તે સર્વનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૭ થી ૫૪ સુધીના ૩ થી ૩૦ વર્ષના ગાળાનો જ છે. તેમાંયે લેખ નં. ૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે શકપ્રબંનો, સાથે સાથે ક્ષહરાટ અને યવન ઇત્યાદિનો સંહાર પણ વળી ગયો છે. એટલે શકારિ વિક્રમાદિત્યના યુદ્ધને અંગે અને કલિંગભૂમિ ઉપર થયેલ યુદ્ધને અંગે જ, સ્થિતિનો નિર્ણય કરવા આપણે માગતા હોઈએ તો, ઈ. સ. પૂ. ૫૬માં જ શક પ્રબંનો અંત આવી ગયો ગણવો પડશે. પરંતુ નાસિકના શિલાલેખમાંની હકીકતને પણ, સુધટિત રીતે સાંધવા માંગતા હોઈએ તો, રૂપભદ્રતનું નામ ન્યારે ઈ. સ. પૂ. ૫૪ સુધી નાબુદ નથી જ થયું, ત્યારે તેનો વંશ કે તે પોતે ત્યાં સુધી જીવતો છે, એમ ગણીને શાહી વંશની સત્તાનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૫૪ માં આવ્યાનું એક વિકલ્પ તરીકે આપણે માની લેવું રહે છે. જે કે પૂ. ૩, પૂ. ૩૬૦ અને ૩૭૨ માં આપણે કહ્યું છે કે રૂપભદ્રતનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૫૮માં થયું હતું. અને તે બાદ દેવણકની સત્તા જામી હતી તથા તેનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૫૨માં થતાં તે શાહીવંશનો અંત આવી ગયો હતો. એટલે આ પ્રમાણે ત્યાં હવે સુધારો કરવો રહે છે.

લેખ નં. ૧૩ માં શતવાહન વંશની કીર્તિને ગાતમીપુત્રે પુનઃ ઉજવળ કર્યાનો જે ઉલ્લેખ છે તેને વિદ્વાનોએ એમ ધટાવ્યો છે કે, નહપાણના સમયે રૂપભદ્રે તથા પ્રધાન અયમે તે કલંક કે ઉજવળ- વખતના શાતકરણિને હરાવીને તાને ગાદી સાથે નાસિક અને તેની આસપાસનો

સંબંધ નથી

મુલક જીતી લીધો હતો. તેમજ

તે પ્રદેશમાં આવેલું પાટનગર

પેંઠણ ખાલી કરી જવાની તેમને ફરજ પાડી હતી.

એટલે આ પ્રસંગ શાતવહન વંશને કલંક સમાન હતો. પણ તે બાદ રાણી બળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ ક્ષહરાટ અને શકપ્રબંનું નિકંદન કાઢી નાંખી, જુના પેંઠણને સમરાવીને નવું નગર બનાવી, પોતે રાજગાદી પાછી ત્યાં લાવ્યો હતો. આ બંને કાર્યને તે વંશની ગથેલી કીર્તિ પુનર્જીવિત કર્યા સમાન ગણ્યું છે. આ બંને પ્રસંગો કેટલેક અંશે સત્ય છે છતાં, તે સાથેનાં કારણો તો કાલ્પનિક જોડી કઢાયલા સમજાય છે.

નં. ૧૨ અને ૧૩ના જીવન વિશે લખતાં આપણે બતાવી ગયા છીએ કે હાર જે આવી પડી છે તે કલંક તો છે જ, પરંતુ તે સમયે તેમને ત્યાંથી ગાદીનું સ્થાન ફેરવવું પડ્યું નથી. કેમકે તે પૂર્વે કેટલાંય વર્ષોથી પાટનગર તો અમરાવતીમાં લઈ જવામાં આવ્યું હતું. એટલે જે કલંક સમાન હતું, તે તો તેમના પવિત્ર તીર્થસ્થાનો ગુમાવવા પડ્યાં હતાં તેને લીધે હતું. મતલબ કે તે લાગેલ કલંકના કારણરૂપ રાજકીય તત્ત્વ કરતાં ધાર્મિક તત્ત્વ હતું. ન્યારે કીર્તિને પાછી ઉજવળ બનાવવાના કારણમાં, જે પ્રબંનો હાથે મૂળમાં માર ખાવો પડ્યો હતો, તે જ પ્રબંને હરાવીને નિર્મૂળ કરી નાખવામાં આવી હતી, તેટલે અંશે બરાબર છે. પરંતુ તે થયેલ જીતના પરિણામે રાજપાટ પુનઃ તે પ્રદેશમાં લાવવામાં આવ્યું હતું તે વાસ્તવિક નથી. તે અનેક દ્રષ્ટાંતથી સાબિત કરી શકાય છે. (૧) પ્રથમ તો જ્યાં રાજપાટ ખસેડવું જ પડ્યું નથી ત્યાં પાછું તે સ્થાને લાવવાનો પ્રયત્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. (૨) લેખ નં. ૧૩માં 'નવનરસ્વામી' લખેલ છે. તે સ્થાને 'નવનગર' બનાવીને જે અર્થ બેસારવો પડ્યો છે તે અર્થ જ, એક વખત પૂર્વે કરેલ ભૂલને સાચી કરાવવા માટે કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢવો પડેલ છે. આ હકીકત આપણે તે લેખનું વર્ણન કરતાં સંપૂર્ણપણે સમજાવી છે. (૩) તે પ્રદેશના અનેક સ્થાને, રૂપભદ્ર તેમજ શાતવાહન વંશવાળાએ, જે પ્રકારનાં દાનો આપ્યાં છે તે નોંધ ઉપરથી, શંકા-રહિત તેમજ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે, તેને રાજકારણ સાથે અંશ માત્ર પણ સંબંધ નથી. કેવળ ધાર્મિક હેતુ જ તે પાછળ સમાયેલો છે. (૪)

વળી રૂપબદ્ધ છે જો મેળવી છે તે અગાઉ, જેમ કેટલાય સમયથી તે દેશમાં ગાદી ફેરવવામાં આવી છે, તેમ રૂપબદ્ધતા પક્ષ ઉપર સામી જોત મેળવ્યા બાદ કેટલાય વર્ષો સુધી રાજનગર તે પ્રદેશમાં લાવવામાં જ આવ્યું નથી. એટલે રાજપાટને ખસેડવાને અને ફરી લાવવાના પ્રસંગને તે હારજોતની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે લાગતું વળગતું જ નથી. (૫) તેમજ જે પ્રદેશનો વિસ્તાર શાતવાહનવંશને ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ ની આસપાસમાં ગુમાવેલો પડ્યો છે, તે તો તેમણે ઈ. સ. પૂ. ૫૭ થી ૫૪ સુધીમાં આ પ્રગ ઉપર જોત મેળવી, તે પૂર્વે જ પાછો મેળવી લીધો હતો. કેમકે જ્યારે ઈ. સ. પૂ. ૫૭ માં ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ પોતે, લશ્કરને લઈને શકારિ વિક્રમાદિત્યની મદદમાં કાંર મુકામે થયેલ યુદ્ધ લડવા માટે નીકળ્યો છે, ત્યારે નાસિકવાળા પ્રદેશમાં થઈને જ તેને પસાર થવાનું સમજવું રહે છે. અને જો તે પોતાને તાબે ન હોય તો શું વિના હરકતે તેમાંથી નીકળી શકે ખરે ? તેથી પુરવાર થાય છે કે, ગુમાવેલ પ્રદેશ તો શાતવાહનવંશીઓએ ક્યારનો મેળવી લીધો હતો જ. એટલે તે પ્રદેશની ખોટ કે પુનઃ પ્રાપ્તિને પણ કલંક કે યશની નિર્મળતા સાથે સંબંધ નથી.

આ પ્રકારના વિષયો પુલાસાથી હવે વાચકને ખાતરી થઈ હશે કે જે પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાનું સમજાઈ રહ્યું છે તથા સમજાવવામાં આવ્યા કરે છે તે પ્રમાણે છે જ નહીં. તેનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદું જ છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદ, શિલાલેખ નં. ૫-૬ (કનહેરી)નું વિવેચન જોતાં માલૂમ પડે છે કે કો. આં. રે. પુસ્તકના કર્તા ડૉ. રેપ્સન સાહેબને ગૌતમીપુત્ર વિલિ- પ્રથમ નજરે, ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞથી વાયકુરસ અને વિલિવાયકુરસ અને નહપાણના ગૌતમીપુત્ર શાત- મહોરા ઉપર ફરીને છાપ પાડ- કરણિ એક કે નાર પેલો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ લિન્નલિન્ન અને એક જ હોવા વિશે શંકા ઉભી થઈ છે એમ જાહેર કર્યું છે. પરંતુ તેમણે પોતાના પુસ્તકમાં જ પૃ. ૨૯ પારિ

૩૮-૩૯ માં (નાસિક શિલાલેખ નં. ૭, પૃ. ૪૭નો હવાલો આપી) ગૌતમીપુત્ર વિલિવાયકુરસને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું છે કે “The edict is to the effect that a certain field upto the present time in the possession of Rishabhadatt shall be secured etc.....અર્થાત્ જે રૂપબદ્ધતા નામ ઉપર હતું તે હવેથી (ખીજને નામે) લઈ લેવાની મતલબ દર્શાવતી હકીકત લેખમાં છે.” એટલે આ પાછળના વાક્યથી સમજાય છે કે તે બન્ને ગૌતમીપુત્રને તેમણે એક માની લીધા છે. આ બન્ને કથનમાં આપણને જો કે થોડોક ફેરફાર તો દેખાય છે પરંતુ તેમણે નિશ્ચયપણે કાંઈ જણાવેલ નહીં હોવાથી તે ઉપર આપણે બહુ તુકતેચેની કરવા જેવું રહેતું નથી. હવે આપણે સ્વતંત્ર હકીકત કે અન્ય પુરાવાથી તપાસી જોઈએ કે તે બન્ને વ્યક્તિઓ એક જ છે કે લિત્ર લિન્ન છે. અમારા મત પ્રમાણે તે બન્ને લિન્ન જ લેખવી રહે છે કારણ કે (૧) એકને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞથી શાતકરણિ કહેવાય છે જ્યારે બીજાને ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ એવા સાદા નામથી જ સંબોધાય છે. એટલે કે નામમાં જ પ્રથમ ફરજો તો ફેર છે. (૨) યજ્ઞથી શાતકરણિના કોઈ પણ સિક્કામાં (જુઓ સિક્કા નં. ૬૪, ૬૬) ચહેરા કાતરાયલો નથી કેવળ અક્ષરો જ લખેલ છે. જ્યારે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના સિક્કામાં (જુઓ સિક્કા નં. ૭૫) ચહેરા છે, તેમ અક્ષરો પણ છે. એટલે પૃ. ૨, પૃ. ૫૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે યજ્ઞથીનો સમય, પાશ્ચાત્ય પ્રગ સાથે આર્ય પ્રગ સંસર્ગમાં આવી તે પહેલાનો ફેર છે જ્યારે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો સંસર્ગમાં આવ્યા પછીનો ફેર છે. અને તેમ ફરતાં બંને શાતકરણિના સમયની વચ્ચે પણ ઘણો અંતર પડી જશે. (૩) નં. ૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો સમય પાશ્ચાત્ય પ્રગની સાથે સંસર્ગમાં આવ્યા પછીનો જ ફેર છે તેની સાબિતી પણ આપણને તેમના સિક્કાચિત્રોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે, કેમકે નહપાણના ચહેરા ઉપર ગૌતમીપુત્ર^૩ પોતાની

(૩) જ. જો. ઇ. રા. એ. સો. ૧૯૨૭, પૃ. ૩, પૃ. ૭૩ તથા અ. હિ. ઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૧; (Nahapan

coins were restruck by Gautamiputra—નહપાણના સિક્કા ઉપર ગૌતમીપુત્રે ફરીને છાપ મરાવી છે.)

છાપ પડાવી છે. તેમ શિલાલેખમાંથી પણ તેજ સ્થિતિ પુરવાર થઈ જાય છે. કેમકે નહપાણના-સમકાલીન રૂપભદ્રે આપેલું દાન (જુઓ લેખ નં ૭) તે પોતાના નામે ફેરવવાની આજ્ઞા ફરમાવે છે; જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પોતે રૂપભદ્રની પાછળ થયો છે. એટલે કે નહપાણ પ્રથમ થયો છે અને પછી ગૌતમી-પુત્ર થયો છે; જ્યારે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી નહપાણની પૂર્વે થયો છે, (૪) એકમાં ચહેરા જેવું કંઈ જ નથી જ્યારે બીજામાં નહપાણનો ચહેરો હોતો અને તે ઉપર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના અક્ષરો લખાયા છે. (૫) એકમાં તોર કામઠા જેવાં ચિહ્નો છે જે, આ શતવાહનવંશી આદિના રાજાઓનાં સિક્કાચિહ્નો જેવાં ગણાયાં છે એટલે તે પ્રાચીન સમયનાં છે, જ્યારે બીજામાં ચહેરો પાડેલ છે જે અર્વાચીન પદ્ધતિની નિશાની રૂપ ગણાય છે. (૬) એકના સિક્કામાં ઉજ્જૈનનું ચિન્હ જ નથી, જ્યારે બીજામાં તે પ્રથમ નજરે ચડી આવે તેવી રીતે કોતરાયેલું છે. આવાં આવાં અનેક પ્રમાણોથી જોઈ શકાય છે કે તે બંને નામો જુદી જુદી વ્યક્તિ-નાંજ સંભવે છે.

બંને ગૌતમીપુત્ર લિખ લિખ સાખિત થયા પછી હવે તેમના સમયનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિનો સમય વિચારી લઈએ. નાસિક શિલાલેખ નં. ૭ થી સ્પષ્ટપણે અને શંકારહીત સાખિત થઈ જાય છે કે તે, નહપાણ અને રૂપભદ્રની પાછળ થયો છે. વળી જ્યારે નહપાણના ચહેરાવાળા સિક્કા ઉપર તેનું પોતાનું નામ પડાવ્યું છે ત્યારે સિક્કાલેખથી પણ તે હકીકત સિદ્ધ થઈ ગઈ લેખાય જ. પરંતુ નહપાણથી તરત પાછળ તેનો સમય છે કે થોડા કાળે છે તે, ઉપરની હકીકતથી પુરવાર થયું ન ગણાય. જો કે કા. આં. રે. પૂ. ૪૮માં “There can be little doubt in any case, that it indicates recent transfer of the Government in the Nasik dist. from the Ksaharatas

to the Andhras=કોઇપણ રીતે શંકારહિત છે કે, નાસિક જિલ્લા ઉપરની હકુમત હવેથી (આ ફરમાન કાઢ્યું ત્યારથી જોતો સમય આપણે ઈ. સ. પૂ. ૫૪ ઠરાવી આપ્યો છે. જુઓ ઉપરમાં પૂ. ૨૧૬, નં. ૧ વાળો પાઠ) ક્ષહરાટોના હાથમાંથી નીકળીને આંધ્રના હાથમાં આવી છે.” આ પ્રમાણેના કથનથી તેમનું મંતવ્ય એમ થતું જણાય છે કે ક્ષહરાટ પ્રજાના હાથમાંથી તરત જ તે જમિ આંધ્રપ્રજાના હાથમાં આવી ગઈ હતી. જ્યારે જ. બો. ધ્રે. રા. એ. સો. ના મત પ્રમાણે તે “This proves conclusively that Nahapan and Gautamiputra were not contemporaries but were separated by a very long period=આ ઉપરથી છેવટે ફક્ત થાય છે કે નહપાણ અને ગૌતમીપુત્ર સહ-સમયી તો નહોતા જ પરંતુ તે બંને વચ્ચે ઘણા લાંબા કાળનું અંતર પડી ગયું હતું.” આ લેખકે ગૌતમીપુત્રનો સમય ઈ. સ. ૭૮ ગણાવ્યો છે. એટલે કે તેમના મંતવ્ય પ્રમાણે લગભગ દોઢસો વર્ષનું અંતર કલ્પાયું છે. આ પ્રમાણે એક પક્ષની માન્યતાથી નહપાણ અને ગૌતમીપુત્રને લગભગ સમકાલીનપણે લેખાવાય છે જ્યારે બીજા પક્ષની માન્યતામાં દોઢસો વર્ષનો આંતરો બતાવાય છે. બેમાંથી પાછળના પક્ષની માન્યતા ઉપર વિચાર કરતાં દેખાય છે કે તેને બહુ માન્ય રાખી શકાશે નહીં, કેમકે દોઢસો વર્ષ જેટલા સમયમાં કેટલાય રાજાઓ રાજઅમલ ચાલી ગયો હોય અને તેટલા સમય સુધી નહપાણના મહોરવાળા સિક્કાઓ વપરાશમાં રહેવા પામ્યા પણ ન હોય, કે જેથી તેના ઉપર ગૌતમીપુત્ર પોતાનું મહોર પડાવી શકે. આ માન્યતા બંધબેસતી થતી નથી લાગતી સિવાય કે, લલિખમાં અમુક પ્રમાણે બનવાનું છે માટે નહપાણના સિક્કા બહુ જોઈને અમુક વખત સુધી સંગ્રહિત કરી રાખ્યા હોય. તેમ બનવું અસંભવિત છે. આ સ્થિતિ જોતાં, બીજા પક્ષની માન્યતા કરતાં, પહેલાં પક્ષની

(૪) જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૭ ની હકીકત તથા તેની દીકાઓ.

(૫) જુઓ નવી આવૃત્તિ પૂ. ૩, પૂ. ૬૫.

માન્યતા તરફ વધારે પસંદગી ઉતરતી ગણાય. છતાં સમયની યોગ્યતા તો તેમાંથી પણ તારવી શકાતી નથી જ. પરંતુ હવે આપણને જ્યારે બેના સમયની પૂરે-પૂરી અને નિશ્ચયપણે જાણ થઈ ગઈ છે, ત્યારે કહી શકીએ છીએ કે નહપાણનું શાસન ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ થી ૭૪=૪૦ વર્ષનું હતું અને તેમાં પણ તેનો સિદ્ધિ આ પ્રદેશમાં જો મોડામાં મોડો ચલણમાં મૂકાયો હોય તો પણ તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૭૪નો કહેવો પડે; જ્યારે ગૌતમીપુત્રે આ પ્રાંત ઉપર ઈ. સ. પૂ. ૫૭ પહેલાં જીત મેળવી હતી. એટલે જો વહેલામાં વહેલો પોતાનો ચહેરો પડાવ્યો હોય તો પણ તેની સાલ ઈ. સ. પૂ. ૫૭ની હોઈ શકે. જેથી આવી એવડી છાપવાળા સિદ્ધિ-ઓનો આંતરો ઓછામાં ઓછો ૭૪-૫૭=૧૭ વર્ષનો અને વધારેમાં વધારે ૧૧૪ (નહપાણના રાજ્યાભિ-ષેકથી)-૪૭ (ગૌતમીપુત્રના મરણ સુધીનો)=૬૭ વર્ષનો કહી શકાય. આ બન્ને રાજવીના સિદ્ધિના સમય પરસ્પરના વિચારણાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં, એક આડ-પ્રશ્ન રૂપે ઉપરની ચર્ચા કરી નાંખી છે. પરંતુ ખરો પ્રશ્ન તો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીના સમયને લગતો જ હતો, જેનો રાજ્યકાળ આપણે (દ્વિતીય પરિચ્છેદે જુઓ) ઈ. સ. પૂ. ૭૨થી ૪૭=૨૫ વર્ષનો ઠરાવ્યો છે.

હવે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના સમય વિચારીએ. જે નામાવળી પરિચ્છેદ બીજામાં ઉભી કરી બતાવી છે તે ઉપરથી નં. ૨ અને નં. ૨૬ વાળાઓ આ નામે ઓળખાવવાનો હક્ક ધરાવતા કહી શકાય. પરંતુ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ નં. ૧૭ વાળાની સરખામણીમાં જે યજ્ઞશ્રીની વિચારણા કરવાની હોય, તે તો તેના પૂર્વે થયેલાની જ હોય, એટલે નં. ૨૬ ને આપણે બાદ કરવો પડશે. પછી તો માત્ર નં. ૨ વાળો જ રહ્યો અને તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૧૪-૩૮૧ નો છે. એટલે આ બન્ને ગૌતમીપુત્ર (નં. ૨ અને ૧૭ વાળા)ની વચ્ચેનું અંતર લગભગ ચાર સદી જેટલું પડી ગયાનું કહી શકાશે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયું કે શિલાલેખ નં. ૫, ૬, અને ૭ માં નિદિષ્ટ થયેલ અને રાણી બળશ્રીના પુત્ર તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ,

અને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ તે બંને જુદી જ વ્યક્તિઓ છે; એટલું જ નહીં પણ તે બંને વચ્ચેનું અંતર લગભગ ચાર સદી જેટલું પડી ગયું છે. એટલે તેઓ બહુ નજીકના પણ ન ગણી શકાય કે, જેથી અશોક અને પ્રિયદર્શિનના કિરસામાં જેમ બન્યું છે તેમ તેમને અરસપરસ એકબીજાના સ્થાને જુલથી ગોઠવાવી દેવામાં આવે.

એક બીજી વસ્તુસ્થિતિ વિચારવી રહે છે. ઉપરમાં તો યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્રની વિચારણા શિલાલેખને આધારે જ આપણે કરી છે. પરંતુ પુ. ૨ માં સિદ્ધિ-ચિત્રો નં. ૬૪-૬૫ના અધિકારે આપેલ વર્ણનથી એમ સમજાય છે કે નં. ૬ વાળો આંધ્રપતિ પણ યજ્ઞશ્રીના નામે ઓળખાતો હતો. જો કે તેના નામનો કોઈ શિલાલેખ મળી આવતો નથી એટલે તે પ્રમાણમાં તે અચોક્કસ કહી શકાય. છતાં યે સિદ્ધિમાં જ્યારે સ્પષ્ટપણે નામ લખાયું છે અને અન્ય પ્રાસંગિક હકીકતને લીધે તેને નં. ૬ વાળો ઠરાવવો પડે છે ત્યારે, તે કમુલ રાખી તેના સમય વિશે વિચાર કરી લેવો રહે છે. તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૮૯-૨૮૧=૧૮ વર્ષનો એટલે નં. ૨ પછી એક સદી પછીનો ગણાશે અને તે હિસાબે બે વચ્ચેનું અંતર ચાર સદીને બદલે ત્રણ સદીનું લેખાશે. પરંતુ તેથી કરીને જે સાર ઉપરમાં આપણે દોરી કાઢ્યો છે તેમાં કોઈ ન્યૂનાધિક થતું નથી જ.

ગૌતમગોત્રી રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્ર નં. ૧૭વાળા શાતકરણિની અને પૌત્ર નં. ૧૮વાળા વાસિષ્ઠ-પુત્ર પુલુમાવી શાતકરણિની દક્ષિણાપથપતિ અને ઓળખ આપતા જે અનેક દક્ષિણાપથેશ્વરનો શિલાલેખો આપણને સ્મૃતિના ભેદ વારસા તરીકે આપ્યા છે તેમાં

નં. ૭ નાસિકનો વધારે ઉપયોગી હોવાથી તેમાં આપેલ વૃત્તાંતની મદદ લઈને આ પારિત્રાકમાં વિવેચન કરવા માંગીએ છીએ. નં. ૭માં પોતાના પુત્રને દક્ષિણાપથપતિ અને નં. ૧૩માં પોતાના પૌત્રને દક્ષિણાપથેશ્વર કહીને સંબોધ્યા છે. બન્ને લેખો પ્રત્યેકના રાજ્યે ૧૮મા વર્ષે ક્રાંતરાવેલા

હોઈને બંનેના સમય વચ્ચે નં. ૧૭ના રાજ્યકાળ જેટલું અંતર છે. એટલે તેનો હિસાબ કરીને નં. ૭ના લેખનો વખત ઈ. સ. પૂ. ૫૩ અને નં. ૧૩ના લેખનો ઈ. સ. પૂ. ૨૮ આપણે નોંધ્યો છે. અત્ર તે બંનેના બિરુદ વચ્ચે શું તફાવત છે તેની ચર્ચા કરીશું.

નં. ૧૭ વાળો અનેક દેશોનો સ્વામી હતો. તેનાં નામની એક મોટી હારમાળા આપવા ઉપરાંત તેમાં આવતા અનેક પર્વતનાં નામોની પણ અલગાર રાણી શ્રીએ આપી છે. જેથી ઉપર ટપકે જોનારને તો એવો જ ખ્યાલ આવી જાય છે કે અહો, આ રાજાને તાબે કેટલીયે પૃથ્વીનો વિસ્તાર હશે. જ્યારે નં. ૧૮ને લગતાં વર્ણનમાં રાણીશ્રીએ કોઈ પ્રદેશ કે પર્વતનાં નામ પણ આપ્યાં નથી, તેમ કોઈ પ્રકારનું લાંબું લાંબું વિવેચન પણ કર્યું નથી. માત્ર તેને દક્ષિણપથેશ્વર કહીને ઉપદેશ્યો છે. બંને બિરુદો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરતાં “Lord of the Deccan” તરીકે ડૉ. રેન્સને તેમને જણાવ્યા છે તથા તે બાબતનો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં કહ્યું છે કે^૧ “It is significant that in this inscription the territorial title which Gautamiputra won by his conquests are not inherited by his son, who is simply styled “Lord of the Deccan” (Daksinapathesvara)=ખાસ નોંધવા લાયક છે કે, પોતે મેળવેલ જીતને લીધે ગૌતમીપુત્રે જે પ્રદેશોને લગતાં ઉપનામો-બિરુદો પ્રાપ્ત કર્યા હતાં તે, આ શિલાલેખમાં તેના પુત્રને લગાડવામાં આવ્યાં નથી; તેને તો માત્ર દક્ષિણપથેશ્વર જ કહીને સંબોધ્યો છે.” એટલે કે તેમની માન્યતા પ્રમાણે દક્ષિણપથેશ્વર નાનો હોદ્દો છે જ્યારે દક્ષિણપથપતિ મોટો છે અથવા બહુ બહુ તો કદાચ સરખા દરજ્જે બંને હોય, પરંતુ દક્ષિણપથેશ્વરનો દરજ્જો મોટો હોય એમ તો તેમનું માનવું જરાયે થતું નથી જ.

આવો નિર્ણય-અભિપ્રાય શા માટે તેમને આપવો પડ્યો હશે તે આપણે કહી શકીએ તેમ નથી; તે બેના અર્થ વચ્ચે શું મર્મ છે એવું તેમના જેવા વિદ્વાન સમજી ન શકે, તેમ પણ ન કહી શકાય. પરંતુ તેમણે લખેલ શબ્દો જરા ખારીકાઈથી અને વિચાર-પૂર્વક વાંચીએ છીએ તો “territorial titles=પ્રાદેશિક ખિતાબો-હોદ્દાઓ”ને લીધે તેઓશ્રી પોતાનો અનુમાન દોરવાને લલચાયા હોય એમ દેખાઈ આવે છે. જો કે તે બાબતમાં પાછા પોતાના વિચારો જણાવતાં લખે છે કે, while the place name in the inscription thus merely record the conquests of Gautamiputra and in no way represent the extent of his empire=જો કે લેખમાનાં સ્થળોનાં નામો ઉપરથી ગૌતમીપુત્રે મેળવેલ જીતોની નોંધ નીકળે છે અને તે ઉપરથી કોઈ પણ રીતે તેના સામ્રાજ્યનું માપ નીકળી શકતું નથી. એટલે કે તેમણે પ્રાદેશિક વિસ્તારનો ખ્યાલ પણ રાખેલ છે જ. છતાં ત્યારે આવા શબ્દ કેમ ઉચ્ચારવા પડ્યા છે ! દેખાય છે કે ‘conquest=જીત’ શબ્દને લીધે આ બધી બાંજ ગડ ઉભી થઈ લાગે છે. મૂળલેખમાં કયાંય ‘જીત’ શબ્દ લખ્યો જ નથી. ત્યાંતો માત્ર ‘સ્વામી’જ લખેલ છે એટલે કે તે પ્રદેશોને તે માલિક હતો. ખાસ હકીકત નીચેના પારિશ્રાદમાં પૂરવાર કરી દેખાડી છે. તે પ્રદેશ પોતે જીત્યા નહોતા, પણ તેને વારસામાં મળ્યા હતા. માત્ર જે તેણે મહત્વનું કાર્ય કરી બતાવ્યું હતું તે, શક અને ક્ષહરાટાને હરાવી કરીને, પોતાના પૂર્વ-જોની આબરૂને લાગેલ કલંક ધોઈ નાખ્યું હતું તે જ; અને તેટલું સ્મારક બળવી રાખવા પૂરતો જ શિલા-લેખનો હેતુ છે. હવે આ ઉપરથી સમજાશે કે, ગૌતમીપુત્રને શા માટે દક્ષિણપથપતિ તરીકે બળ-શ્રીએ ઓળખાવ્યો છે. જ્યારે તેના પૌત્ર વાસિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવીએ તો પોતાને જે પૃથ્વી ઉત્તરોત્તર પૂર્વજો

(૧) જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૧૩.

(૭) ૧ળી નં. ૧૮માંના રાજ્યવિક્રાદમાં આ બાબત

સમજાવવામાં આવશે.

તરફથી—અહીં કહો કે નં. ૧૭વાળા ગૌતમીપુત્ર તરફથી—વારસામાં મળી હતી, તેમાં સ્વપરાક્રમથી જીતી લઈ ઉમેરા કર્યો હતો. તે એટલે સુધી કે દક્ષિણદિશને જે ફેટલોક ભાગ અત્યાર સુધી ફાઈ આંધ્રપતિને તાબે આવ્યો નહોતો તે પણ જીતી લીધો હતો અને તે ઉપરાંત સિંહલદ્વીપ પણ મેળવી લઈ ત્યાં પોતાનો ઝંડો ફરકાવ્યો હતો. તેથી જ તેણીએ પોતાના પૌત્રને દક્ષિણપથેશ્વર કહીને સંબોધ્યો છે. એટલે આપણે પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૧૩ની હકીકતમાં જે જણાવ્યું છે કે “આ બે શબ્દોમાં દક્ષિણપથ સામાન્ય શબ્દ છે. ઉપરાંત એકમાં પતિ અને બીજામાં ઈશ્વર શબ્દ સમાસરૂપે જોડ્યા છે. પતિ શબ્દથી કેવળ સ્વામિત્વ જ સૂચવાય છે, જ્યારે ઈશ્વર શબ્દથી માલિકી, મોટાઈ, ચડિયાતા-પણું બતાવવા ઉપરાંત, પૂજ્યભાવ પણ દર્શાવાય છે. મતલબ કે દક્ષિણપથપતિ કરતાં દક્ષિણપથેશ્વરનો હોદ્દો ધણા પ્રકારે ચડિયાતો છે.” તે સર્વ કથન બરાબર છે એમ આ ઉપરથી સમજી લેવું.

સામાન્ય રીતે એવો જ ખ્યાલ બંધાઈ ગયો છે કે, આંધ્રપતિ કે શાતવાહન વંશની સત્તા પશ્ચિમ હિન્દના દરિયા કિનારે, બહુબહુ કલિંગ દેશ પણ તો ગોદાવરી નદીના મુખ પાસે આંધ્રપતિને તાબે આવીને અટકી જતી હતી. હવે તેની ઉત્તરે એટલે કે જે ભૂમિને

વર્તમાનકાળે મદ્રાસ ઇલાકાને ગંજમ જિલ્લો અને ઉત્તરસરકાર તરીકે ઓળખાવાય છે તે તો અન્ય રાજાની હકુમતનો પ્રદેશ જ ગણાતો. જ્યારે મદ્રાસ ઇલાકાના આ ભાગને પણ બકાત રખાય છે ત્યારે તેની યે ઉત્તરે આવેલ ઓરિસ્સા પ્રાંતની હદ તો આપોઆપ તેમાંથી આદ તરીકે જ રખાતી ગણાય, પરંતુ વાસ્તવિકપણે તેમ હતું જ નહીં. નં. ૪, ૫ અને ૬ઠ્ઠા આંધ્રપતિના ઇત્તાંતે પૂરવાર કરી ગયા છીએ કે આ બધી જમીન તેમના કબજામાં હતી. તેમજ નં. ૬ ના સમયે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તે સમયના આંધ્રપતિ

ઉપર જીત મેળવી, પોતાનું ખંડિયાપણું કબૂલ કરાવીને તેને પુનઃસ્થાપિત કર્યો હતો. જહા પછી સાતમાનો રાજઅમલ આવ્યો. તેને પણ પોતાના રાજઅમલના લગભગ પોણા ભાગ સુધી, તેને તે સ્થિતિમાં પસાર કરવો પડ્યો હતો; પરંતુ જેવું પ્રિયદર્શિનનું મરણ થયું કે તરત તેણે ખંડિયાપણું ફગાવી દઈ સ્વતંત્રાધિકાર જમાવી પાડ્યો છે. ત્યારથી તે સ્વતંત્ર કલિંગપતિ કહેવરાવાયો છે. આ સમયથી માંડીને નં. ૧૭ સુધીના આંધ્રપતિના આધિપત્યમાં તે પ્રદેશ ઉત્તરોત્તર ઉતરી આવ્યો છે. એટલે તે સર્વને કલિંગપતિ તરીકે સંબોધી શકાય. તે જ પ્રમાણે યુગપુરાણમાં પણ શાતવંશી રાજાએને કલિંગપતિ કહ્યા છે. (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૨૦માં ‘ભુદિ પ્રકાશ’ને ઉતારો—કલિંગરાજ શાત—એવા શબ્દો લખ્યા છે). એટલે જે એમ કહીએ કે, કેક છેડેના થોડાક ભાગ સિવાય આખું દક્ષિણદિશ આંધ્રસત્તામાં જ હતું તો તે ખોટું નથી. આથી વાસ્તવિક દેખાશે કે શકારિ વિક્રમાદિત્યે નં. ૧૭વાળા આંધ્રપતિની કુમક શકપ્રજાને હરાવવા જે માંગી હતી તે આવડા મોટા સામ્રાજ્યના ધણીના મનથી એવડું મોટું કાર્ય કાંઈ નહોતું, સિવાય કે, તેમાં પોતાનો સ્વાર્થ કાઢી રીતે સ્થાપતો ન હોય અથવા તો લોકકલ્યાણની ભાવના વિનાનો તે પ્રયાસ હોય. આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે સામાન્ય રીતે આંધ્રપતિઓએ, વિખ્યાયળ પર્વત વીંધીને ઉત્તર હિન્દમાં આવી, જરા જેટલીએ ભૂમિ મેળવવા તેમજ તે ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ નિભાવી રાખવા પ્રયત્ન આદર્યો નથી; હજુયે કહી શકાય કે કેવળ નં. ૭વાળો અવંતિ સુધી દોડી આવ્યો હતો અને તે વખતના મૌર્ય-વંશી અવંતિપતિને તેણે નમાવ્યો હતો. તેમાં પણ દેશજીત મેળવવા કરતાં ધર્મપ્રચારની ભાવના મુખ્યપણે રહી હતી. તે આપણે તેના વર્તન ઉપરથી જોઈ શક્યા છીએ, કેમકે તેણે મૌર્યવંશી ભૂપતિઓને જ પાછું અવંતિ સોંપી દીધું હતું. માત્ર પોતાનું વર્ચસ્વ જાળવવા પૂરતોજ એક માણસને—પુખ્તમિત્ર સેનાધિપતિને—ત્યાંની દરબારમાં તે મૂકતો આવ્યો હતો. આવી રીતે પરાપૂર્વથી

પોતાના વડીલોએ અખત્યાર કરેલી રાજકારણની પદ્ધતિ જે ચાલી આવતી હતી તે વિના કારણે નં. ૧૭ વાળો ત્યાગ કરે તે સમજી શકાય નહીં. એટલે શકારિની મદદે ઉતરવામાં, જે એ કારણો આપણે ઉપરમાં લખી ગયા છીએ તેમાંના એક કારણનો— પ્રલોભનનો મૂળે અભાવ જ હતો. પછી બીજું કારણ જે લોકકલ્યાણની ભાવનાનું રહ્યું, તેનાથી પ્રેરાઈને તે શકારિ સાથે જોડાયો હતો અને શક પ્રબળનો કચ્છર-ધાણ કાઢી તેણે નાસિકલેખ નં. ૭માં કાતરાવ્યા પ્રમાણે “Restored the glory of=પુનઃ કીર્તિ સંપાદન કરી હતી.” મતલબ કે આંધ્રપતિએ ખરી રીતે કલિંગપતિએ પણ હતો. નહપાણના સમયે આંધ્રપતિ-ઓએ જે થોડોક પ્રદેશ ગુમાવ્યો હતો તે તો નાસિકની પાસેનો હતો. તેને કાંઈ કલિંગ સાથે સંબંધ નહોતો. તેથી કાંઈ કલિંગપતિ તરીકેનું તેમનું ખિરદ ખેંચાઈ જતું ન કહેવાય. વળી તે ભાગ તેમના સામ્રાજ્યના એકંદર વિસ્તારના સોમા ભાગ જેટલો પણ થતો નહોતો. મતલબ કે તેટલો નાનો પ્રદેશ ખોવાથી તેમને કાંઈ મોટી ખોટ જતી નહોતી, પરંતુ પોતાના ધર્મના મહા પવિત્ર તીર્થ રથજો તેમાં ચાલ્યા જતા હોવાથી, અને તે સમયના રાજાએ તેમને લગાડાતા ધર્મપ્રતિપાળ શબ્દના અર્થ પ્રમાણે જ-ધર્મના મહાન રક્ષક ગણાતા હોવાથી, તેટલા નાના શા પ્રદેશની ખોટ પણ, પોતાના વંશને કલંક સમાન લેખતા હતા. આ કલંક નિર્મૂળ કરવાના ઉદ્દેશથી, તેમજ અવતિની પ્રબળે તેમના શકપતિએ તરફથી જે દુઃખો અને જીદમો હાડમારી ભોગવવાં પડતાં હતાં તથા તેમાંથી તેમને મુક્તિ અપાવવાની પ્રબલકલ્યાણના ભાવનાથી જ, નં. ૧૭વાળો આંધ્રપતિ શકારિ સાથેના યુદ્ધમાં, શક-પ્રબળની સામે ઉભો રહ્યો હતો અને તેમાં યશ પણ મેળવ્યો હતો. આ યુદ્ધમાં યશ મેળવી આપ્યા બાદ પણ તેણે કરેલ મદદના ખદલામાં, લેશ પણ જમીન

વિક્રમાદિત્ય પાસેથી મેળવી નથી. તે હકીકત પણ તેના પોતાના શુદ્ધ આશયની પ્રતિતિ પૂરે છે; અને એટલું તો ખરું જ છે કે, નિષ્કામદત્તિ હમેશાં કીર્તિને વિશેષ દરગામિની કરી શકે છે. આટલું લંબાણ વિવેચન એટલા માટે કરવું પડ્યું છે કે પૂર્વે રાજાઓના મનમાં કેવી ભાવનાઓનો વાસ થઈ રહ્યો હતો તેનો વાચકવર્ગને ખ્યાલ આવે તથા હાલના ભૂપતિઓને તે ઉપરથી બોધપાઠ મળી આવે. આ પ્રમાણે નં. ૧૭ વાળા આંધ્ર-પતિને તાબે જે મોટો પ્રદેશ ગણાતો હતો તે તેણે જીતીને કાંઈ મેળવ્યો નહોતો, એમ હવે સિદ્ધ થયું. મતલબ કે ડો. રેપ્સને જીત તરીકે જેને ગણી કાઢી છે તે પ્રમાણે નહોતું. પણ રાણી બળશ્રીએ જણાવ્યા પ્રમાણે તે પ્રદેશનો તે સ્વામી જ હતો. એટલે આગળના પારિત્રાઈ દક્ષિણાપથપતિ અને દક્ષિણાપથેશ્વરના અર્ચનો મર્મ તેમને બરાબર નહીં સમજ્યાનો પ્રશ્ન જે ઉડાવાયો હતો તેનો પણ સ્વયં અત્ર સ્ટ્રેટ થઈ જાય છે. તેમજ શાત રાજાએ કલિંગપતિ જે કહેવાય છે તેને, રાણી બળશ્રીએ કાતરાવેલ શિલાલેખોથી સમર્થન મળી જતું પૂરવાર પણ થઈ જાય છે.

આ વંશમાં જેમ અનેક ગૌતમીપુત્રો થયા છે તેમ અનેક વાસિષ્ઠપુત્રો પણ થયા છે. ગૌતમીપુત્રો વિશેની કેટલીક ઓળખ અને ચર્ચા વાસિષ્ઠીપુત્ર અગાઉ અપાઈ ગઈ છે. અત્ર અને તેનાં વાસિષ્ઠીપુત્રનો પ્રશ્ન છણી લઈએ. વિશેષણો અમારો દાવો નથી કે, અમે જે વિચાર અત્રે જણાવવાના

છીએ તે તદ્દન ભૂલ વિનાના છે અથવા તો સંપૂર્ણ જ છે. પરંતુ શિલાલેખ તેમજ સિદ્ધાંતોના—ખારીક અભ્યાસ સાથે અન્ય ઐતિહાસિક બનાવોની મેળવણી કરીને જે નિર્ણયો ઉપર અમે આવી શક્યા છીએ તેજ માત્ર રજૂ કરેલ છે. એટલે તે વિષયમાં ઉડા ઉતરનારને તે બહુ મદદરૂપ જરૂર નિવડશે એટલું અમે

(૯) આજ પ્રમાણે સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમાં, જે પ્રદેશનો રૂદ્રદામન સ્વામી હતો, એટલે કે તેની હકુમતમાં ક્યારનાએ ઉત્તરોત્તર વારસામાં આવી ગયેલ હતા, તેને

તેણે જીતમાં મેળવ્યા હતા એવું સમજી લેવાથી કેટલા આડા રસ્તે ઉતરી જવું પડ્યું છે, તે હવે આ ઉપરથી બરાબર સમજી શકશે.

બારપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

જે નામાવલી દ્વિતીય પરિચ્છેદે શોધી કરીને જણાવી છે, તેમાં વાસિષ્ઠપુત્રસાથે નીચે પ્રમાણેનાં ઉપનામો-વિશેષણો અથવા ઓળખ આપતા શબ્દો જોડાયા દેખાય છે. (૧) વિલિવાય કુરસ (૨) વિદિવય કુરસ (૩) વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ (૪) પુલુમાવી (૫) ચત્રપણ (૬) યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ વાસિષ્ઠીપુત્ર. જેમ આમાંનો ચત્રપણ શબ્દ કેવળ નં. ૨૫ને એકલાને જ લાગેલ છે તેમ યજ્ઞશ્રી વાસિષ્ઠીપુત્ર પણ (યજ્ઞશ્રી ગૌતમી-પુત્રથી નિરાળો પડી જાય છે તેથી તથા) કેવળ નં. ૨૯ને એકને જ જોડાયેલ હોવાથી તે એને ઓળખી કાઢવાને જરા પણ મુશ્કેલી નડે તેવું નથી. તે જ રીતે વિલિવાય કુરસ વાસિષ્ઠીપુત્ર પણ (વિલિવાય ગૌતમીપુત્રથી જુદો પડી જાય છે તથા) કેવળ નં. ૧ ને જ લાગુ પડતો હોવાથી (જુઓ સિક્કા નં. ૬૭-૬૮) તેને ઓળખી કાઢવો સરળ છે. જોકે વિલિવયકુરસની સાથે કૃષ્ણ બીજો કે તે પ્રકારનું બીજું ઓળખ આપતું નામ જોડાયેલ ક્યાંક દેખાય છે, પરંતુ તેથી તો સ્થિતિ વિશેષપણે સ્પષ્ટ થઈ જતી ગણાય એટલે તેની ગણત્રી નિરર્થક છે. વળી વિલિવયકુરસ તે પણ કેવળ નં. ૪નું જ ઉપનામ હોઈ તેનો કિસ્સો પણ મૂંઝવતો નથી. આ પ્રમાણે છમાંથી ચાર વિશેષણોનો નિકાલ સહેલાઈથી આણી શકાય તેવા છે. બાકીના બેની-વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ તથા પુલુમાવીની-જ ચર્ચા કરવા જેવું રહે છે.

આ ઉપનામવાળાં ત્રણ રાગઓ છે. એક નં. ૭નો, બીજો નં. ૧૮નો અને ત્રીજો નં. ૨૬નો. આ ત્રણે સાથે પુલુમાવી શબ્દ લાગેલ છે. આ પુલુમાવીનો અર્થ શું થતો હશે તેની પૂરી માહિતી અમને નથી પરંતુ તે મેઘસ્વાતિ અને કૃષ્ણની પેઠે વિશેષ નામ હોવા મંભવ છે. તેટલે દરજ્જે તે નામ જોડાવાથી સુગમતા થઈ પડે છે. વળી સમગ્રય છે કે સાંપ્રતકાળની પેઠે પ્રાચીનકાળે, પુલુમાવી પ્રથમ, દ્વિતીય કે તૃતીય એમ લખવાની પદ્ધતિ નહોતી. અહીં પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય પુલુમાવી એમ આપણે લખ્યા છે તે, તેમના સમયના અનુક્રમને લીધે સમજી લેવાં. એટલે શિલાલેખમાં કે સિક્કામાં ક્યાંય મોઘમજ પુલુમાવી શબ્દ નજરે ચડે

ત્યારે સુગમતાને સ્થાને ઉલટી વિકટતા ઉભી થાય છે. આ ત્રણ પુલુમાવીમાંથી હજુ નં. ૨૬ માટે સાફ છે કે તે ગૌતમીપુત્ર છે, ત્યારે નં. ૭ અને ૧૮ તો બન્ને વાસિષ્ઠપુત્ર છે. વળી બન્ને બહુ જ દીર્ઘકાળી રાગ-કર્તા છે. ઉપરાંત બન્ને ધણી યજ્ઞસ્વી કારકીર્દી ભોગવી ગયા છે. એટલે તે એને એકમેકથી ઓળખી કાઢવાનો માર્ગ અતિ વિકટભરેલ થઈ પડે છે. છતાં કહેવત છે કે કોઈ કાર્ય એવું નથી કે જેનો પાર પામી ન શકાય. માત્ર તેની પાછળ ચિવટાછથી અને ખરા જીગરથી મંડ્યા રહેવું જોઈએ. તેવી રીતે આ બે રાગઓના જીવનમાં જે અનેક બનાવો બની ગયા છે તેનું બરાબર સ્મરણ કરી રાખીએ, તો તે આપણને માર્ગ મોકળો કરી આપવામાં બહુ જ કીંમતી મદદ પૂરી પાડે છે. નં. ૬ અને ૧૮ વચ્ચેનો મર્મ સમજવા માટે નં. ૭વાળો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો સમકાલીન હતો, તેના જ હાથે માર ખાધો હતો, તેના ખંડિયો પણ ધણી વખત સુધી રહેવા પામ્યા હતા, ઈ. ઈ. ઐતિહાસિક બનાવોની માહિતીએ સારે ફાળો પૂરાવ્યો છે; સાથે સાથે પ્રિયદર્શિનનું સાંકેતિક ચિહ્ન હાથી હતું તે વિગતે પણ સહાય આપી છે. એટલે આ સર્વ હકીકતના જ્ઞાનથી નં. ૭ ના સિક્કા તરત ઓળખીને જુદા પાડી શકાય છે. આ પ્રમાણે નં. ૧૮ અને નં. ૭ વાસિષ્ઠીપુત્ર પુલુમાવીનો મર્મ ઉકેલાઈ ગયો છે. અલબત્ત, ત્યાંસુધી એક જ નામધારી પણ જુદીજુદી વ્યક્તિઓના જીવનબનાવોની માહિતી ન હોય અને કેવળ નામ માત્રથી જ તેમનું સ્થાન કે સમય નક્કી કરવાં હોય, તો ધણી રીતે ગોથાં ખાવાં જ પડે છે અને છતાંયે સાચા નિર્ણય ઉપર અવાયે ખડું કે ન પણ અવાય. જેમકે, જ. બો. એ. રા. એ. સો. પુ. ૮, ૫. ૨૩૭ (લેખક ડૉ. લાઉહાઇ) જણાવે છે કે, "We have long and valuable inscriptions of Gautamiputra who has hitherto been looked upon as the father of Pulumavi as wrongly stated in the Puranic list, Gautamiputra however appears from one of the Nasik inscriptions to have been the son of

Pulumavi=આપણને ગૌતમીપુત્ર વિશેના લાંબા અને કિમતી શિલાલેખો મળ્યા છે જેને (ગૌતમીપુત્રને) પુરાણોની નામાવલીમાં ખોટી રીતે દર્શાવ્યા પ્રમાણે પુલુમાવીના પિતા તરીકે અત્યારસુધી ઓળખાવ્યો છે. પરંતુ ગૌતમીપુત્ર તો નાસિકના એક શિલાલેખમાં પુલુમાવીના પુત્ર તરીકે દેખાય છે.” મત્સ્ય કે પૌરાણિક ગ્રંથોની નામાવલીમાં ગૌતમીપુત્રને પુલુમાવીના પિતા તરીકે ઓળખાવ્યો છે જ્યારે નાસિકના શિલાલેખમાં પુલુમાવીના પુત્ર તરીકે ગણાવ્યો છે. અમારા મતે બંને જણા સાચા છે. એકેકેનું કથન ખોટું નથી. ડૉ. બાઉદાજીના ખ્યાલમાં જે પુલુમાવી નામના રાજાઓ એક કરતાં વિશેષ થયા છે એ હકીકત આવી હોત તો વિચાર બીજી રીતે વ્યક્ત કર્યા હોત. ડૉક્ટર બાઉસાહેબે જે નાસિક લેખની વાત કરી છે તે સંભવ છે કે નં. ૬ અને નં. ૭ આંધ્રપતિની બાબતનો હોવો જોઈએ, જ્યારે પુરાણમાં નિર્દિષ્ટ થયેલ પેલા નં. ૧૭ અને ૧૮ વાળાઓ છે. (અલબત્ત નં. ૧૭ વાળો નં. ૧૮ નો કાકો થાય છે પરંતુ, એક પછી એક આવનાર બેની વચ્ચે સામાન્ય રીતે પિતાપુત્રનો સંબંધ જ લેખાય છે તે ગણ્યોએ તેમણે પુત્ર જણાવ્યો દેખાય છે). એ દૃષ્ટિએ બંને માન્યતા સત્ય જ છે.

પ્રાચીનકાળે ધણાંયે સામ્રાજ્યો યર્ધ ગયાં છે. તેમાંનાં કેટલાકનાં રાજનગરો એવી રીતે તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે કે, તેનું

અમરાવતીનું આયુષ્ય

સૌવીરનું વીતભયપટ્ટણ, અંગદેશની ચંપાનગરી, ઇ. ઇ. જ્યારે કેટલાક રાજનગરો એવી રીતે બાંભીતૂટીને નામશેષ થઈ ગયાં છે કે, જે તેમની જાહેજલાલીનું સ્મરણ આપણને કરાવવામાં ન આવે તો તે વિદ્યમાતા અંડિયરોને તેમના ધારવામાં ઘણા જ સંકોચ ખમવો પડે. જેમકે, કાશ્યપ (કૌશાંબી); સાંચી, (વિદિશા); ખેખાર (વૈશાલી); જ્યારે કેટલાકના સ્થાન લગભગ તે જ

રહ્યાં છે, કે જરાક સ્થળાંતર થઈ ગયું છે જેમકે પાટલિપુત્રનું પટણા; મથુરા ઇ. ઇ.; આવાં પ્રાચીન રાજગાદીનાં સ્થાનમાંથી કેટલાંકનાં વૃત્તાંત ઓછાવધતા અંશે યોગ્ય સ્થાને વર્ણવાયાં છે, જ્યારે કેટલાંકની ખાસ વિશિષ્ટતા-એને અમે તદ્દન અલગ પાડી તેમનો સ્વતંત્ર પરિચય પણ કરાવ્યો છે. આ સ્વતંત્ર પરિચયમાં, સાંચી-વિદિશાનો પ્રથમ પુસ્તકે, તેમજ પાટલિપુત્ર, મથુરા અને તક્ષિલાનો તૃતીય પુસ્તકે વૃત્તાંત લખવામાં આવ્યો છે. જ્યારે અત્ર આંધ્રપતિના એક એવા રાજનગરનું વર્ણન કરવા ધારીએ છીએ કે તે વિશે વાચકવર્ગના મોટેભાગે લગભગ શુન્ય જેવું જ સાંભળ્યું હશે. આ નગરનું નામ છે અમરાવતી.

ચતુર્થ પરિચ્છેદે રાજનગરનાં સ્થાનની ચર્ચા કરતાં જે સ્થાનને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે; અને અષ્ટમ પરિચ્છેદે તે બંને-પૈકણ અને અમરાવતી-એ કેટલો વખત પાટનગર તરીકેનું માન ભોગવ્યું હતું તેની ચર્ચા કરી બતાવી છે. તેમાંનું પૈક-પૈકણ તો હજી સુધી કાંઈ થોડી ઘણી પોતાની પ્રાચીન ગૌરવતા, જીના પુરાણ કોટ અને બાંધણી રૂપે, બતાવતું નજરે પડે છે. પરંતુ અમરાવતી ક્યાં આવ્યું, તે હકીકત પણ જ્યાં સામાન્યતઃ અંધારામાં પડી હોય, ત્યાં તેના અવશેષની અને લવ્યતાની નિશાનીઓ જળવાઈ રહી છે કે નહીં તે પ્રશ્ન વિચારવાનું સ્થાન જ ક્યાં રહે છે? ઉપલકપણે તેનું થોડુંક વર્ણન પુ. ૧ માં તે વખતના ભારતીય સોળ રાજ્યોમાંના ૧૧મા ધનકટકમેન્નાકટકનો ઇતિહાસ આપતાં લખાઈ ગયું છે. તેના સંક્ષિપ્ત સારરૂપે જણાવી દેખીએ કે તેનું સ્થાન, હાલના મદ્રાસ ઇલાકામાં કૃષ્ણાનદીના મુખથી પ્રવાહમાર્ગે ભીતરમાં ૨૫ માઈલ આસરે આગળ વધતાં, જ્યાં બેઝવાડા શહેર આવ્યું છે તે પ્રદેશમાં છે. અમરાવતી નામનું એક ગામકું અત્યારે ત્યાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ અમરાવતી જેમ બેઝવાડાની નજીક છે તેમ વરંચુળ શહેરની પણ નજીક છે. તે ઉપરથી શોધ-ખોળમાં મચી રહેલા કેટલાક વિદ્વાનોએ, અમરાવતીને બદલે વરંચુળને^{૧૦} એકદા પાટનગર હોવાનું

(૧૦) જ. ખો. એ. શ. એ. સો. ૧૯૨૮, નવી આવૃત્તિ પુ. ૩. મિ. બખ્ષેનો લેખ જુઓ તથા જ. ખો. એ.

શ. એ. સો. પુ. ૮ માં ડૉ. બાઉદાજીનો લેખ પૃ. ૨૩૬ જુઓ:-Bennakatak is, I believe identical with

લેખાવ્યું છે. પરંતુ અમારી માન્યતા એમ છે કે હાલ જ્યાં અમરાવતી ગામ છે તે જ ખંડે સ્થાન હોવું જોઈએ. તેમજ તે નગરનો વિસ્તાર પણ અન્ય રાજનગરોની પેઠે ઘણા માઈલોમાં પથરાયેલ હોવાથી તે સમયે તેનો પથારો એકવાડા તરફની દીશા કરતાં, વરંગુળની દીશા તરફ વિશેષ પ્રમાણમાં હશે. તેના ખંડિયરોમાંથી જે મોટો સ્તૂપ મળી આવ્યો છે તેનું વર્ણન પુ. ૧ માં લખતાં જણાવ્યું છે કે, વિદ્વાનોએ તેને બૌદ્ધધર્મના સ્મારકરૂપ જાહેર કર્યો છે જ્યારે અમારી માન્યતા પ્રમાણે તેને જૈનધર્મના પ્રભાવક રૂપ જણાવ્યો છે. વળી પુ. ૪ માં કલિંગપતિ ખારવેલનું જીવનચરિત્ર લખતાં જે હાથીગુંફાના શિલાલેખને લીધે તેની કીર્તિ સારી વિદ્વંસી દુનિયામાં ઝળકતી અને અમર બનવા પામી છે, તેની સત્તરે (૧૭) પંક્તિના ઉકેલમાં સુધારાને ક્યાં ક્યાં સ્થાન છે તે સારી રીતે ફોડ પાડીને વિસ્તારપૂર્વક દલીલ સહીત આપણે સમજાવ્યું છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને તે ચતુર્થ વિભાગે પૃ. ૩૧૬થી ૩૨૦ સુધી સર્વ વાંચી જવા બલામણુ છે. તેનો ટૂંક સાર એ છે કે રાજા ખારવેલે સાડીઆડત્રીસ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચ કરીને જે મહાવિજય-મહાચિત્ય નામે પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો તે જ આ અમરાવતી સ્તૂપ છે. આ અમરાવતી સ્તૂપના પ્રથમ સંશોધક કર્નલ મેકેન્ઝીએ [જુઓ આ. સ. સ. ઈ. પુ. ૧; ન્યુ ઈમ્પીરિયલ સિરિઝ પુ. ૬, ૧૮૮૨. પૃ. ૨૩] તેને જૈનધર્મના દ્યોતકરૂપ ઉચ્ચાર્યો હતો, પરંતુ પાછળથી વિદ્વાનોએ તે મતને ઉચ્ચાવી નાખી બૌદ્ધધર્મનો જણાવ્યો છે. તે સ્થાને લખેલું અમારું મંતવ્ય, હાથી-ગુંફાના ઉકેલમાંથી મળી આવતી અન્ય ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપરથી, તથા કર્નલ મેકેન્ઝીએ જે પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે તેના વાંચન ઉપરથી, તથા ધનકટક પ્રદેશની સમયોચિત ભેગી થયેલ ઘટના અને વસ્તુવર્ણન ઉપરથી, માત્ર કલ્પના કરીને એમ બાંધ્યું હતું. તે બાદ લગભગ વર્ષ ઉપરનો સમય વ્યતીત થઈ ગયો છે, દરમિયાન

કહેવાને હર્ષ થાય છે કે તે અમારી કલ્પનાને ટેકા આપનારો શિલાલેખ રૂપી-પૂરાવો મળી આવ્યો છે. તેનું વર્ણન ઉપરમાં પંચમ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૧૦માં ફા. આ. રે. ના આધારે આપવામાં આવ્યું છે. એમાં આ સ્તૂપને નં. ૧૮વાળા અધિપતિને મોટી રકમની ભેટ ધર્યાનું કહ્યું છે. એટલે તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તે સ્તૂપનું મહાત્મ્ય ઈ. સ. ની આદિ સુધી પૂરેપૂરું જળવાય રહ્યું હતું. તેમજ નં. ૧૮ વાળો રાજા પણ ખારવેલના જેવો જ ધર્મપ્રેમી હતો. આ વાત અહીં રહી; હવે આપણે તે અમરાવતીના આયુષ્ય ઉપર આવીએ.

પુ. ૧માં રાજા શ્રેણિક-ગિખિસારના વૃત્તાંતથી જણી ચૂક્યા છોએ કે, તે ગાદીએ પણ નહેતો આવ્યો તે પૂર્વે-ઈ. સ. પૂ. ૫૮૩માં, રીસાઇને તે ખેત્રાતટ નગરે ચાલ્યો ગયો હતો. ત્યાં એ અઢી વર્ષ રહ્યો હતો અને એક શ્રેષ્ઠિની સુનંદા નામે કન્યાને પરણ્યો હતો. તેણીના પેટે મગધ મહામેત્રી અલ્બકુમારનો જન્મ થયો હતો. આ શ્રેષ્ઠિએ-શ્રેણિકના સસરાએ-તે નગરના રાજદરબારે જે પરદેશી સોદાગરો માલ વેચવા આવ્યા હતા તેનો સધળો માલ એકલા હાથે મૂકવીને ખરીદી લીધો હતો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે નગર તે સમયે પણ, આવી સમૃદ્ધિવાળા ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠિઓ અનેક સંખ્યામાં વસતા થઈ ગયા હતા તથા જે સ્થળ વ્યાપારનું મોટું સ્થળ બની રહ્યું હતું તેમજ અનેક વણઝારી સોદાગરો, વહાણોમાં માલ ભરી અવારનવાર તેના કાંઠે ઉતરતા હતા, અથવા ટૂંકમાં કહીએ કે જ્યાં ચોર્ચાસીબંદરનો વાવટો ફરકી રહ્યો હતો, તેવા નગરની સ્થાપના, નહીતેયે એ ત્રણ સદીથી તો થઈ ગઈ હોવી જોઈએજ. એટલે કે ઈ. સ. પૂ.ની નવમી સદી ગણીશું. તેની પણ પહેલાં બનવા પામ્યું હતું કે નહીં તે નક્કો કરવાનું, કે કાંપો અંદાજ કરવા જેટલું પણ આપણી પાસે સાધન નથી. એટલે આટલા અનુભવથી જ સંતોષ

પકડીશું. ત્યારથી માંડીને આ નં. ૧૮ના સમયસુધી તે પૂર્ણ લપકામાં હતું એટલું ચોક્કસ થઈ ગયું. તે સમય બાદ ક્યારે તેનો વિનાશ થયો અથવા તો પડતી શરૂ થઈ તે આપણા ક્ષેત્રખહારનો વિષય થઈ જાય છે. એટલે અન્ય શોધકોના હાથમાં તે પ્રશ્ન મૂકી અંતમાં જણાવીશું કે, જેમ પાટલિપુત્રે ત્રણેક સદી જેટલું તથા મથુરા અને તક્ષિલાએ અગણિત વર્ષોનું આયુષ્ય ભોગવ્યું છે, તેમ અમરાવતીએ પણ હજારો વર્ષનું ભોગવ્યું છે. પરંતુ આંધ્રપતિના રાજનગર તરીકે તેણે જે સમય માટે માન ભોગવ્યું છે, તે તો તેમના સાતસો વર્ષ જેટલા લાંબા રાજ્યકાળમાંથી માત્ર ચાર સદી જેટલોજ છે અને તે વિષય અષ્ટમ પરિચ્છેદે ચર્ચાઈ ગયો છે.

તેના માટેના જે શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી તે મહાપરાક્રમી, ગૌરવાન્વીત અને દરેક રીતે પહોંચતો હોવાનો તરત ખ્યાલ કામ કરવાનાં કેટ- આવે છે. પરંતુ તેના હૃદયના લાંક તેનાં સૂત્રો કેટલાક ગુણ તેના જીવનના ખના- વોમાંથી જે તરી આવે છે તેનું વર્ણન તો તેમાં આપાયું ન જ હોય. અમને જે ખેચાર ગુણો તેનામાં દેખાયા છે તેનું વર્ણન અત્ર કરીશું.

પ્રથમ તો ગાદી ઉપર તેનો હક્ક જ નહોતો કેમકે તેનાથી મોટાભાઈ હતો તે તે વખતે હૈયાત હતો. છતાં જ્યારે તે મોટાભાઈએ ગાદીનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે પણ, તે ભાઇના પુત્રને જ ગાદી મળવી જોઈએ, તેવી ઇચ્છા અને ભાવના તેણે પોષેલી. પરંતુ તે વખતે પુત્રજન્મ નહીં થયેલ હોવાથી ગાદીની સહોસલામતી સાચવવા તેમજ પોતાની જનેતા- માતા-રાણી બળશ્રીની સલાહ અને આગ્રહથી જ તેણે રાજપદ ધારણ કરી લીધું હતું એમ દેખાય છે. આ રિશિતિ માનવાને કારણે એ મળે છે કે, જ્યારે ને ત્યારે કાંઈ રાજકાળમાં જરૂર ઉભી થતી કે રાણી બળશ્રીની સલાહ પ્રમાણે તે વર્તતો માલમ પડે છે. વળી પોતાને પુત્ર હતો કે નહીં તે જો કે જણાયું નથી,

પરંતુ ન હોવા કાંઈ કારણ નથી. છતાં પોતે જ્યારે રાજપદે પચીસ વર્ષ જેટલી મુદત સુધી રહ્યો છે ત્યારે પણ પોતાની પાછળ પોતાના પુત્રોનો હક્ક જ જોઈએ, તેવો કાંઈ જાતનો કદાચહ ન સેવતાં, ખરા હકદાર મોટા- ભાઇના પુત્રને જ ગાદી સુપ્રત કરવા દીધી છે. આયું કાર્ય હૃદયની વિશાળભાવના સિવાય શી રીતે બની શકે ? રાજ્યલોભ કાંઈ નાનીસૂતી આપત નથી ગણાતી.

જ્યારે ઈ. સ. પૂ. ૭૨માં તે આંધ્રપતિ બન્યો ત્યારે અવંતિની ગાદીએ તાજેતરમાં જ ગર્દભીલ રાજ આવ્યો હતો. તે વખતે સંજોગ એવા હતા કે ક્ષહરાટ નહપાણ અપુત્ર મરણ પામવાથી તેની ગાદિએ ચડી ખેસવાની ઘણાની ઝંખના હતી. તેમાંયે અવંતિ દેશ જેવું સમગ્ર ભારતનું નાક એટલે સહેજે બધાના મનમાં ગલગલિયાં થાય જ. આ સ્થાન રાજ ગર્દભીલે તે તરત માટે તો હાથ કરી લીધું હતું અને પ્રજાને ઉમેદ હતી કે પરદેશી રાજ કરતાં સ્વદેશી રાજના શાસનમાં વિશેષ સુખ ભોગવાશે. પરંતુ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય તે કહેવત પ્રમાણે, ગર્દભીલ રાજ જ્યારે અહંકારી, વિષયલંપટ, છદ્મી અને કાઠનું પણ ન માનનારો લાગ્યો, તથા જુદમ ગુન્નરવામાં પાછું વાળી જોયા વિના તેમજ ન્યાય અને અન્યાય જેવું કાંઈપણ વિચાર્યા વિના એક જ લાકડીયે સર્વ હાંકતો લાગ્યો, ત્યારે અવંતિની પ્રજા હીજરત કરી દક્ષિણ તરફ ઉતરવા લાગી હતી. તે વખતે જો અરિષ્ટકર્ણ આંધ્રપતિએ-આ નં. ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્ર-ધાર્મ્ય હોત, તો ભારતના સુકુટ સમાન લેખાતી અવંતિની ગાદી સહજવારમાં તેણે બચાવી પાડી હોત. વળી તેમ કરતો અટકાવવામાં ઉત્તરદિંદને. ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ અઝીઝ પણ તેને આડો આવે તેમ નહોતું. એટલે ચારે તરફ તેને મનધાર્યું કરી લેવામાં ફાવટ આવે તેવું જ હતું. છતાં તેણે જે નિરપૃહતા બતાવી છે તે નિર્લોભવૃત્તિ વિના કદાપી બની શકે તેવું નથી જ. તેમ કોઈના ઘરમાં વિના કારણે-કે બોલાવ્યા વિના ?

(૧૧) પોતાના પૂર્વજોને લગાડેલું કલંક ધોઈ નાખવાનો પ્રસંગ હતો છતાંયે તેનું મન બહુ તલસી નહોતું રહ્યું. તેને મન તો તે કારણપણ સ્વાર્થમય લાગતું હતું. રાણી

બળશ્રીએ જે આ કલંકની વાતને શિલાલેખમાં આગળ કરી બતાવી છે તે તેણીના હૃદયાર છે, નહીં કે રાજ અરિષ્ટકર્ણના.

માથું ન મારવાના સિદ્ધાંતને અપનાવ્યા વિના તે સ્થિતિ નિભાવી શકાતી નથી. કદાચ એમ કહેવાય કે ગર્દભીલ કરતાં પોતે બે વર્ષ મોડો ગાદીએ આવ્યો છે, એટલે જેમ ગર્દભીલને રાજકરતાં થોડાં જ વર્ષો થયાં હતાં, ને પ્રજા તેના જીલમથી ત્રાસી બેઠી હતી, તેમ અરિષ્ટકર્ણને પણ થોડાંજ વર્ષ થયાં હતાં એટલે ત્રાસ વેઠતી પ્રજાને હાથ ઝાલવાને તે શક્તિમાન ન ગણાય. આ નિયમ પ્રજાનું દિલ જ્યારે સાથ આપવાનું ન હોય ત્યારે લાગુ પડે ખરો. પણ અત્રે તો પ્રજા બેઠીને જ્યાં સામી ચાલ્યે આવતી હોય ત્યાં ખીજીને જોવાનું જ શું હોય? છતાં ચર્ચા ખાતર ક્યુલ રાખો કે તેને હિંમત નહીં હોય માટે અવંતિ ઉપર ચડી જવાને હિલચાલ કરી નહોતી. જો કે આ કારણ સત્ય નથી કેમકે અવંતિ સામ્રાજ્ય કરતાં આ સમયે આંધ્ર સામ્રાજ્ય મોટું હતું; એટલે તાકાત કે હિંમતનો સવાલ જ નહોતો. પરંતુ જ્યારે આ ગર્દભીલને જ સગા કરવા, જૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિએ બેઠીને મદદ લેવા માટે બહાર નજર દોડાવી, ત્યારે સ્વધર્મો અને બધી વાતે પહોંચતા એવા આ નજીકના જ આંધ્રપતિ પાસે કાં તેમણે ટેલ ન નાંખી? વળી ગર્દભીલને ઉઠાડીને શકરાજ્યએ અવંતિપતિ બન્યા છે. તેમણે એકદરે સાત વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું છે. તે સાત સાત વર્ષના વહાણા વહી ગયા બાદ જ્યારે પાછી તે જ પ્રજા પોતાના રાજાના જીલમથી જન પરેશાન બની સ્વતંત્રતા મેળવવાને તૈયાર બની બેઠી હતી એટલું જ નહીં, પણ અવંતિના સારા સારા શેઠ શાહુકારો માતૃજૂમિનો ત્યાગ કરી આંધ્રરાજ્યની હદમાં આવી વસ્યા હતા અને તેના રાજ્યને આબાદ તથા વૈભવવંતું બનાવી મૂક્યું હતું, ત્યારે પણ શું તે પોતાની પ્રજાની મદદે ચડવાનું ડહાપણયુક્ત ધારતો નહીં હોય? આ સર્વ સંયોગો એવા હતા કે, તેણે નિરપૂર્ણપણાનો અથવા કોઈ ખીજાના ધરમાં આપણે શા માટે માથું મારવું-જે પ્રમાણે વર્તમાનકાળે અમેરિકા તટસ્થ વૃત્તિ દાખવે જાય છે તેમ (અલગત તટસ્થપણાની વ્યાખ્યામાં તે સમય ને આજની વચ્ચે ફેર છે ખરો) ને નિયમને ચૂસ્તપણે વળગી રહ્યો ન હોત તો

આખા ભારતના નકશાએ જુદું જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોત ! પરંતુ આવી કટોકટીભર્યા સમયે પણ તેણે પોતે ઘડેલા અમુક નિયમ પ્રમાણે જ કામ લીધે રાખ્યું હતું. આ સિદ્ધાંતને મૂખ્યભરેલો કહેવો કે શાણપણયુક્ત કહેવો, તે તો કેવળ ભવિષ્ય જ કહી શકે. છતાં કહેવું પડશે કે, જ્યારે ગર્દભીલ રાજ્ય શકરાજ્યને હાથે માર ખાઇને અવંતિની ગાદી ખાલી કરી નાસી ગયો ત્યારે તેના પુત્રોને વિચાર થયેલ કે આવા કપરા કાળે ક્યાં જઈને આશ્રય મેળવવો? કેમકે ઉત્તર હિંદમાં તો પરદેશી રાજ્ય ચાલતું હતું અને દક્ષિણમાં આવો ભેમતલખો અને ભેપરખાઇ ભરેલ રાજા હતા. પરંતુ દેશી અને હિંદી એવા રાજાના મનનો પલટો કોઈ પણ રીતે કરી શકાશે જ. એવી ધારણાથી તેઓ દક્ષિણ તરફ વળી નીકળ્યા હતા. આ બાબુ અવંતિમાં સાત વર્ષ શક રાજ્યએ જીલમ કરવામાં શુભચિંતા ત્યારે ખીજી બાબુ દક્ષિણમાં આવી રહેલા ગર્દભીલકુમારોએ આ સ્વદેશાભિમાની કહો કે સ્વધર્માભિમાની કહો અથવા પ્રજાનાં સુખદુઃખને પોતાનાં માની લેનાર કહો-એવા રાજાને ખરી સ્થિતિથી વાંકેફગાર કરી, રાજ્યલેખાને ખાતર નહીં પણ શરણે આવેલ પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરવામાં જ રાજવી ધર્મનાં ગૌરવ અને પ્રભુત્વ સમાયલાં છે એમ સમજાવી તૈયાર કરવામાં ગાળ્યાં હતાં. કહેવત છે કે, જે થાય તે સારાને માટે, પાપ પીપળે ચડીને પોકારે છે, તે પ્રમાણે અંતે રાજા અરિષ્ટકર્ણનું કાળજી પીગળ્યું અને પ્રજાને ત્રાહી ત્રાહી થતી તથા સર્વ વ્થાત હદ ઓળંગાતી જોઈ, ત્યારે તેણે શસ્ત્ર સભ્યાં અને યુદ્ધની ભેરી વગડાવી રણક્ષેત્રે કુદી પડ્યો. દક્ષિણમાંથી ઉત્તરહિંદ તરફ ચાલી નીકળ્યો. અવંતિપતિ શકરાજ્યને સમાચાર પહોંચાડ્યા એટલે તે રાજા પણ સામનો ઝીલવાને બહાર પડ્યો. સામસામી દીશાએ પ્રવાણ કરતાં, નર્મદા અને તાપી નદી વચ્ચેના લાટપ્રદેશની જૂંમ ઉપર, કારે મુકામે તુમુચયુદ્ધ મંડાયું. અને પક્ષે અનેક મનુષ્યોનો સહાર વળી ગયા. પરંતુ 'સત્યના જય અને પાપનો ક્ષય' તે ન્યાયે ગર્દભીલકુમાર વિક્રમાદિત્ય અને આંધ્રપતિ અરિષ્ટકર્ણના પક્ષનો વિજય થયો. જ્યારે સામા પક્ષે શક

પ્રજનો—તેમાં અન્ય પરદેશીઓ પણ હતા તે સર્વનો-
મોટી સંખ્યામાં કચ્છરવાળુ વળી ગયો. યુદ્ધના અંતે
વિક્રમાદિત્ય, શકારિના ગિરફ સહિત અવંતિપતિ બન્યો.
અને મોટા પણ અવ્યવસ્થિત સામ્રાજ્યનો ધણી કહે-
વાયો. જે સામ્રાજ્ય ધીમે ધીમે તેણે શાંતિમય કરી
નાંખી, હરેક પ્રકારે ઈર્ષ્યા ઉપખવે તેવું માર્ગદર્શક અને
મનોવાંચિત સુખદાયી બનાવી દીધું. જ્યારે પોતાના
ઉપકારક એવા અરિષ્ટકર્ણને મળેલ ભૂમિનો અડધો-
અડધ હિસ્સો લેવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે અડધો તો
શું પણ કિંચિત કે તલભાજ પણ જમીનની ઇચ્છા
કરે તો તો માતાની કૂખજ લાગે ને ?^{૧૨} તથા
લોભની ખાતર જ લડાઇ વહોરી લીધી હતી એવો
અંદોજ લાગે ને ? તમારું કામ થયું અને પ્રજા સર્વ
વાતે સુખી થઈ એટલે મને આખી દુનિયાનું રાજ્ય
મળી ગયું જ સમજું છું, મારે મન રાજપાટ મેળવ્યા
કરતાં પણ પ્રજાનાં અંતઃકરણનાં આશીર્વાદની કિંમત
વધારે છે. આવા હૃદયોદ્ગાર કાઢવા તે-શું માર્દવતાની
સાથે નિઃસ્પૃહતાનો પૂરાવો નથી આપતા ? આ
પ્રમાણે આંધ્રપતિએ ઘણો ઘણો આગ્રહ છતાં કાંઇજ
ગ્રહણ ન કર્યું ત્યારે બિચારો શકારિ તે શું કરે ?
તેણે પોતાનું સર્વસ્વ તેના ચરણે ધરી, આંધ્રપતિના
કુટુંબ સાથે મિત્રાચારીની એવી ગાંઠ મજબૂત કરી મૂકી
કે જ્યાં કોઇ પણ લોકોપયોગી તો શું પરન્તુ રાજ
યોગ્ય કે આત્મકલ્યાણના ઉત્કર્ષનું કાર્ય હોય તો
પણ તેની સલાહ, મદદ, અને સાથમાં બળ્યા સિવાય
તે કરે જ નહીં; અને તેથી જ તે બન્ને રાજવીના
કુટુંબોને, સ્વધર્મ તીર્થસમા સૌરાષ્ટ્રનીભૂમિ ઉપરના
શત્રુજય, ગિરનાર આદિ તીર્થધામમાં બેળાઇને કામ
કરતાં જોઇએ છીએ. તેમજ અવંતિના ગૃહઆંગણ
જેવા સાંચીના પ્રદેશમાં પણ, આંધ્રપતિને (નં. ૧૭ના
ગાદીવારસ નં. ૧૮ વાળાને) તીર્થાવતંસકરૂપ સ્તૂપને
દાન દઇ ભક્તિ દર્શાવતો નિહાળીએ છીએ. આ
પ્રમાણે જ્યાં મિત્રાચારી જેવું નથી હોતું, ત્યાં કદાપિ

એ સામ્રાજ્યના સમ્રાટોને એકઠા થતાં નિહાળવાનું—
અરે છેવટે સાંભળવાનું—પણ સૌભાગ્ય પ્રજાને લલાટે
કોઇ ભૂમિના ઇતિહાસમાં નોંધાયાનું જાણ્યું છે ?
એટલે જ અમારું કહેવું થાય છે કે આ સર્વ પરિણામ
રાજા અરિષ્ટકર્ણે ધારણ કરેલી તટસ્થાની—કોઇના
ધરમાં માથું ન મારવાની—ધારણ કરેલી નીતિનું જ
સમજી લેવું.

જેમ શકારિ વિક્રમાદિત્યે પોતાના જીવનમાં
અનેક પ્રજોપયોગી કાર્યો નિસ્પૃહીપણે કર્યા છે તેમ
આ આંધ્રપતિએ પણ અનેક રીતે નિસ્પૃહા કેળવી
બતાવેલી હોવાથી તેમજ પોતે પરાક્રમી હોવાથી તેને
પણ કેટલાક વિક્રમાદિત્ય લેખાવ્યો છે તે અકારણ
નહીં જ ગણાય (જુઓ પૃ. ૨૦૬).

જેમ તેણે કોઇના રાજ્યમાં નકામું માથું ન માર-
વાની નીતિ ગ્રહણ કરી હતી, તેમ જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં
બીજાને વિશ્વાસે કામ છોડી ન દેતાં ‘આપ મૂઆ
વિના સ્વર્ગે ન જવાય’ તે કથનાનુસાર પોતે જ મુદ્દે
ચડતો; અને લરકરની સરદારી લઈ, ^{૧૩}વિજયમાળા
પહેરી, કીર્તિ વરિને પાછો વળી આવતો. આ પ્રમાણે
તેનામાં અનેક ગુણો ભરેલા હતા તે સર્વનું વર્ણન
કરતાં, નાહક પૃષ્ઠો ભરાઇ ગય માટે મુખ્ય મુખ્ય
એક બેનો પરિચય કરાવી હવે આગળ વધીશું.

તેના નામે કાતરાયલા શિલાલેખ નં. ૮ (જુઓ
પંચમ પરિચ્છેદ) ઉપરથી સમજવામાં આવે છે કે,

પોતાના રાજ્યના ૨૪ મા વર્ષે
અંતિમ સમયે દાન તે બહુ માંદો પડી ગયો લાગે
અને કૌંસીલ છે. આ બિમારી ઓછામાં ઓછી
વહીવટ

છએક માસ લંઝાઈ દેખાય છે;
એવું તેણે છ છ મહિનાને અંતરે
પોતાના સ્થાન ઉપર એટલે પાટનગર—ખેન્નાકટક
નગરે એકા એકા, નાસિક જહલામાંના પોતાના તીર્થ-
ધામવાળા પ્રાંતના સૂબાને હુકમ કર્યો છે તે ઉપરથી
જાણી શકાય છે. આ ઉપરથી તેના ચારિત્ર્ય ઉપર,

(૧૨) આવા પુત્ર માટે રાણીબળશ્રીને શું ઓછો સંતોષ
થાય ! તેને માટે શિલાલેખમાં જે અક્ષરો કાતરાયા છે તેના

કરતાં વિશેષ પડતા લખાવ્યા હોત તોપણતે ઓછાજ કહેવાત !

(૧૩) જુઓ શિલાલેખ નં. ૧૮

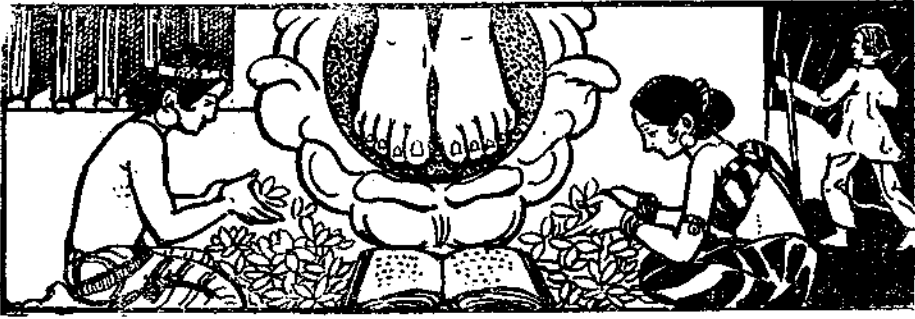
તેમજ તે વખતના હિંદુમાનસની વૃત્તિ ઉપર તથા રીત રિવાજ ઉપર પણ કેટલોક પ્રકાશ પડતો દેખાય છે.

તેના ચારિત્ર્યને અંગે કે, તે પોતે અંતિમ અવસ્થાએ સંસારની અન્ય જંગલોમાં મન પરોવવા કરતાં, પરલોકમાં સુખ મેળવવાની ઇચ્છાએ તથા સ્વાત્માના કલ્યાણાર્થે ધર્મપ્રત્યે વિશેષ વલણ બતાવતો દેખાય છે. આમાં ચોખ્ખી ઇચ્છા તો ન જ કહેવાય; કેમકે તેતો સકામ નિર્જરાનું અંગ બની જાય છે; અને તેમ થાય તો શુભકાર્યની ફળનિષ્પત્તિ માટે પોતે જ હદ બાંધી દીધી ગણાય. જ્યારે કુદરતી નિયમ તો એ ગણાય અને તે જ યથાર્થ છે કે, કોઇ પણ કાળે કરેલું કાર્ય શુભ યા અશુભ, અફળ જતું જ નથી અને તેનું ફળ-તેનું પ્રમાણ-અકલ્પનીય છે. જ્યારે અકલ્પનીય છે ત્યારે તેની પરિમિતતા-પરિણામની હદ તો ન જ બાંધી શકાય. એટલે કે કુદરતી રીતિએ તેની હદ જ નથી. પરંતુ આપણે મનુષ્યપ્રાણી શકાશીલ બનીને અથવા ટૂંક દૃષ્ટિથી અધિરા બની જઇને તેની હદ બાંધી દઇએ છીએ, જેથી બંનેમાં અરસપરસ વિરોધક સ્થિતિ ઉપજે છે. વળી સ્વાભાવિક એ છે કે, દેનારની ઇચ્છા વિશેષ આપવાની હોય છતાં લેનારને ઓછું જ બેઠતું હોય, તો દેનાર તેટલેથી જ અટકી જાય છે. અને હદ કરતાં વિશેષ લેવાની ઇચ્છા બે લેનાર ધરાવે તો, તે તો તેને મળવાનું જ નથી. પરિણામે લેનારને હમેશાં ઓછું જ મળે છે. મતલબ એ થઇ

કે મનુષ્યો ઇચ્છા બતાવ્યા કરતાં કુદરત ઉપર ફળનું પરિણામ છોડી દે, તો તેમને વિશેષ લાભ મળે છે. એટલે રાજા અરિષ્ટકર્મ જે શુભકાર્યો કરી બતાવ્યાં છે તેમાં અધિક સુખ મેળવવાની ભાવનાનો અભાવ લેખવો રહે છે. વળી તે નિષ્કામ વૃત્તિવાળો હોવાનું જણીતું છે. એટલે પણ સંભવિત છે કે, તેણે જે ધાર્મિક સ્થાને કે અન્ય રીતે દાન દીધાં છે તે કેવળ ઉદાસીન ભાવે-ફળના પરિણામની ઇચ્છા રાખ્યા વિના જ-આખ્યાં છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે તેના ચારિત્ર્ય વિશેની તથા હિંદુમાનસ કેવું હોય છે તેની માહિતી મળે છે. તેમજ હિંદુ રીતિ, નીતિ અને વ્યવહાર કેવાં હોય છે તેના પણ પૂરાવો મળે છે. વળી વર્તમાનકાળે ફળવણી લીધેલા કેટલાય વિદ્વાનો આવી દાન દેવાની પ્રથાને વહેમ, અંધશ્રદ્ધા કે દ્રવ્યનો વ્યર્થ વ્યય કર્યાનું, તથા તેને આધુનિકકાળે જ પ્રવેશેલી ગયાનું જણાવે છે, તેઓ પણ એકદમ કોઇને આસ્તિક નાસ્તિકનો ઇલકામ આપવા કરતાં, પોતે જ આવા શિલાલેખી પૂરાવાથી વધારે વિચાર કરતા થશે.

કૌંસીલનો વહીવટ નીચા સંબંધી અમારા વિચારો તે શિલાલેખનું હાર્દ સમજવતાં જ પંચમ પરિચ્છેદે જણાવ્યા છે. એટલે વિશેષ લખવા જેવું રહેતું નથી. અહીં આગળ તેનું વર્ણન પણ પૂરું થાય છે. કેટલીક હકીકત જે નં. ૧૮ની સાથે સંકલિતપણે જણાવવા જેવી છે તે નં. ૧૮માં જણાવીશું.

દ્વાદશ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર:—(૧૭) રાજા હાલ; તેનાં નામ, ઉપનામ (ગિરોદો), ઉમર તથા કુટુંબી-જનોનો આપેલ ટૂંક પરિચય—તેના રાજ્યની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓની તારવી કાઢેલી ટીપ—સર્વ આંધ્રપતિઓમાં તેણે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર પ્રથમ નંબરે કેવી રીતે આણ્યો હતો અને તેમાં તેને કેવા સંજોગોએ ચારી આપી હતી તેનું આપેલું વર્ણન—‘નવનર સ્વામીના’ના બિરૂદનો અર્થ ‘નવનગર સ્વામી’ તરીકે અધાપિ પર્યંત લેખાવાય છે તે યથાયોગ્ય છે કે કેમ! તેની કરેલ ચર્ચા અને સાહિત્યપ્રત્યે તેણે દર્શાવેલ પ્રેમનો કાંઈક આછો પાતળો આપેલો ખ્યાલ—પુરાણમાં નિર્દેશેલ કુંતલ અને રાજાહાલ, એક છે કે બિન્ન, તેની આપેલ દલીલસહ વિગતો—રાજા હાલની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ, અને તેના ધર્મની આપેલી સમજૂતી તથા વિધવિધ સ્થાને તેણે કરાવેલ કાર્યોની લીધેલ નોંધ; તે સર્વનો ઠરાવી આપેલ સમય—પ્રાચીન કાળે ગોવરધન સમયમાં આવેલ સ્થિતિની અર્વાચીન સ્થાનો સાથેની કરેલી સરખામણી અને તે ઉપરથી નીતરી આવતી બેએક તદ્દન નવી વાતો તથા તેનો નિર્ચોડ—સ્તૂપ અને સ્તંભ નિર્માણમાં રહેલ મુદ્દાઓનો સમજાવેલ ભેદ; તથા તેની પારખ માટેની બતાવેલી ચાવી—શક ક્યારે પ્રવર્તી શકે અને શક શાલિવાહન જે કહેવાય છે તે યોગ્ય છે કે કેમ! તથા શાલિવાહન રાજાનો શકસંવત્સર સાથેનો સંબંધ—આ પ્રશ્નોની કરેલ થોડીક ચર્ચા—કુદરતી સિદ્ધાંતનો નિયમ એશિયા અને યુરોપમાં સરખાપણે લાગુ પડે છે કે નહીં? તથા એક મહાન અવતારી પુરૂષનું યુરોપમાં થયેલ પ્રાગટ્ય—ચૂડ, કદંબ, મહાભોજી આદિ કેટલાક શબ્દોના સંબંધમાં આપેલી માહિતી—

શાતવહનવંશ (ચાલુ)

(૧૮) વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ; પુલુભાવી બીજો
ઉર્ફે હાલ શાલિવાહન

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અદ્યપિ અંધકારમાં પડેલ આ શાતવહનવંશી રાજાઓમાં સૌથી વધારે જાણીતું નામ ઇતિહાસકારોને તો શું, તેનાં નામ, ખિરદો, પરંતુ સામાન્ય પ્રગતે પણ જો ઉમર તથા અન્ય થયું હોય તો, તે આ રાજા પરિચય હાલ શાલિવાહનનું છે. તેનાં કારણો પણ છે જ; જે તેના ચરિત્ર નિરૂપણથી આપણે જાણીશું. અત્ર આપણે તેનાં વિધવિધ નામે જે ઇતિહાસનાં પાને આલેખાયલાં નજરે ચડી જાય છે તેની તથા તેનાં કારણોની સમજૂતી આપીશું.

તેના પિતાનું નામ મહેન્દ્ર દીપકર્ણિ અને માતાનું નામ સુભદ્રા હતું. તે પૂ. ૨૦૭માં જન્માવાયું છે; વળી તે નં. ૧૭ નો ભત્રિજો થતો હતો તથા શિલાલેખ ઉપરથી જેનું નામ અતિ પ્રખ્યાતિ પામેલું છે તે રાણીઅજીતેશ્વરીનો પૌત્ર થતો હતો. આ સર્વ વિગત પણ પ્રત્યેકોપાત જણાવવામાં આવી છે. તેના પિતાએ ગાદી-ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેનો જન્મ થયેલ નહોતો જેથી તેનો કાકા ગાદીપતિ બન્યો હતો. તેના કાકાએ રાજલગ્નમ હાથમાં લીધા પછી, તેનો જન્મ ૭ આઠ મહિનામાં થયો હોય તો લગભગ ૨૪ થી ૨૫ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ આવ્યો ગણાય. પરંતુ જેમ કેટલી આખ્યાયિકાઓમાં જણાવાયું છે તેમ, તે બાદ થોડા વખતે જન્મ્યો હોય તો લગભગ તેર વર્ષની ઉમરે ગાદીએ આવ્યો ગણાય. આવી નાની ઉમરે ગાદી મળે, દૈવીસંયોગમાં જન્મ થાય, બીજી સર્વ રીતે સુખી હોય, તેમજ મોટા સામ્રાજ્યનો ધણી હોય છતાંયે અન્યની સરખામણીએ રાજદારી જીવનમાં કાંઈ પ્રકારની અચડામણ ભોગવતી ન પડી હોય-મતલબ, કે નિષ્કંટક અને નિરૂપાધિમય જીવન ગાળતી પડી હોય-તો લાંબુ આયુષ્ય ભોગવવા પામે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્યકારક નથી. ઉપરનાં કારણો તેણે લગભગ ૬૫ વર્ષ રાજ્ય કરી, એક દૃષ્ટિએ ૯૦ વર્ષની

અને વિકલ્પે ૭૮ વર્ષની ઉમરે, દેહ છોડ્યો છે. તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂ. ૪૭થી ઈ. સ. ૧૮ સુધીનો લેખાશે.

જહુપત્નીવૃત્તવાળા તે જમાનામાં, તથા આવડા મોટા સામ્રાજ્યના ભાવનાશાળી અને શૂરવીર રાજાને અનેક રાણીઓ હોય તે સમજી શકાય તેવું છે. તેની અનેક રાણીમાંની કેવળ ત્રણથી ચારની ઓળખ તથા નામ જણાયાં છે. (૧) એક સિંહલ-મલયદેશની રાજકન્યા મલયવતી (૨) બીજી કલિંગદેશની કલિંગ-સેના; અને (૩) ત્રીજી દક્ષિણપથની, તેનો પ્રદેશ કે નામ આપવામાં આવ્યા નથી. ઉપરાંત જણવામાં આવ્યું છે કે “કુતલ રાજ્યમૈત્રી અને રાજનીતિની દૃષ્ટિએ લગ્નપ્રતીતી અનેક પ્રદેશ સાથે બંધાયો હતો.” એટલે અનેક દેશો તેણે જીત્યા હતા તેમાંના કેટલાકની કુવંરીઓને તે પરણ્યો હોવો જોઈએ. જૈન સાહિત્યપ્રતો ઉપરથી સમજાય છે કે તેને ચંદ્રલેખા નામે સ્ત્રી પણ હતી. જ્યારે પૌરાણીક ગ્રંથોમાં જણાવાયું છે કે તેની પટરાણીનું નામ મલયવતી હતું. એટલે જો પેલી પત્નીની ચંદ્રલેખાને સર્વ રાણી-ઓથી શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે તો સંભવ છે કે તે જ પટરાણી હોય અને તેનું બીજું નામ મલયવતી પણ હોય. વળી જ. આં. હિ. રી. સો. પુ. ૨, ભાગ ૧ પૃ. ૬૬માં રાજા હાલને સિંહલપતિ સીતામેધ અને તેની ગાંધર્વ રાણી નામે શરશ્રીની પુત્રી લીલાવતી વેરે પરણ્યાનું જણાવાયું છે. સંભવ છે કે ઉપરમાં જેને મલયવતી કહી છે તે જ આ લીલાવતી હશે. (મ-લયવતી ને લીલાવતી તરીકે વંચાઈ ગઈ હશે). તેને પુત્રો કેટલા હતા તેની સંખ્યાને નિર્દેશ થયેલો વાંચવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તેની પાછળ ગાદીએ આવનાર તે જ્યેષ્ઠપુત્ર જ હોય. તે ગણતરીથી નં. ૧૯ વાળા મતલકને જીવંત પુત્રોમાં જ્યેષ્ઠ કહેવાય. મિત્રા-વધારે હોવાનું પણ સંભવિત છે. અને પોતે ૮૦-૯૮ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો હોવાથી સ્વાભાવિક કલ્પના કરી શકાય છે કે મતલક પણ મોટી-લગભગ ૬૦ ઉપરની-ઉમરે જ ગાદીએ આવેલ હશે. તેમજ તેણે કેવળ આઠ વર્ષનું

રાજ્ય ભોગવ્યું હોવાએ આપણે દોરેલ અનુમાન સત્ય હોવાનું પણ કહે છે. આ પ્રમાણે તેના કુટુંબનો પરિચય જાણવો. હવે તેનાં નામ અને બિરૂદોનું વિવેચન કરીશું.

તેનાં પ્રસિદ્ધ બિરૂદો, રાજા હાલ, અથવા હાલ વિક્રમાદિત્ય, શાહ અને રાજા શાહીવાહન હોવાથી તેની ઓળખ ને સમજૂતિ આપવા જરૂર રહેતી નથી છતાં ઉપરના પરિચ્છેદ પ્રસંગવશાત માહિતી અપાઇ છે. ઉપરાંત પુરાણોમાં તેને કુંતલ અથવા કુંતલશાત-કરણિ અને વિક્રમશક્તિ નામે પણ ઓળખાવ્યો છે. આને લગતાં પૌરાણિક અવતરણો પૃ. ૨૦૨ થી ૨૦૭ સુધીમાં ઉતારીને તેને લગતી ચર્ચા કરી જતાવી છે એટલે પુનરુચ્ચારની જરૂર નથી. સાહિત્યિક બિરૂદો સિવાયના, શિલાલેખો અને સિક્કાઓમાં જે જણાયાં છે તે આ પ્રમાણે છે. વિલિવાયકુરસ, ધુલુ-માવી, વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ, દક્ષિણપથેશ્વર, શક્તિ કુમાર અને મહા હકુસિરિ. આમાંના પ્રથમ ત્રણની સમજૂતિ પૃ. ૨૨૪ ઉપર અને દક્ષિણપથેશ્વરની માહિતી પૃ. ૨૨૧ ઉપર આપી દીધી છે. હવે બાકી બે રહ્યાં. શક્તિકુમાર અને મહાહકુસિરિ; તેને લગતું વિવેચન પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૧ અને ૩ માં અપાયું છે. ત્યાં આવેલી બીજી વિગતો સાથે સંબંધ ન હોવાથી નુકતેચીની કરીશું નહીં. અત્ર માત્ર એટલું જ જણાવીશું કે તેમાં વિદ્વાનોએ જેના વિશે ઇશ્વરો કહ્યો છે, જેન સાહિત્યનો હવાલો આપ્યો છે, અક્ષરોના ફેરફાર થવા વિષે નિયમો અતાવ્યા છે તથા છેવટે નામની મેળવણી કરી આપી છે, તે વર્ણનવાળી વ્યક્તિ સમજી શકાય છે કે રાજા હાલ-શાહ-શાહિવાહન છે.

આ વંશના ૩૦-૩૧ રાજાઓમાંથી નં. ૪, ૭ અને ૧૮ નંબરવાળાઓનાં રાજ્યો, ૫૦ વર્ષ ઉપર ચાલ્યા હોવાથી તે ત્રણનો એક વર્ગ જુદો બનાવ્યો છે. વળી તેમાંનાં નં. ૪ અને ૭ ના વર્ણન આલેખતી વખતે તેના રાજ્યની જે કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ હતી તેનું દર્શન કરાવ્યું પણ છે. સાથે સાથે તે બન્ને રાજવીને

અંગે જે ખાસ એકેક વિશિષ્ટતા હતી તે ઉપર ખાસ લક્ષ પણ દોરવામાં આવ્યું છે. તે નિયમને અનુસરીને તે વર્ગના આ છેલ્લા ભૂપતિ નં. ૧૮વાળાની જે વિશિષ્ટતાઓ છે, તેનો ખ્યાલ અત્રે આપીશું. પહેલી વિશિષ્ટતા એ છે કે, આ વર્ગના ત્રણેમાં પણ લાંબામાં લાંબુ શાસન આ નૃપતિનું છે. ઉપરના બેનો=પ્રત્યેકનો રાજ્યકાળ ૫૬ વર્ષનો હતો. જ્યારે આ ત્રીજાનો, તે આંકડા ઉચ્છ્વાસને લખતાં ૬૫ વર્ષ આવે તેવડો દીર્ઘકાલીન હતો. બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેનો જન્મ દૈવી સંયોગમાં થયો છે જેને લગતા વર્ણનના ઉતારા પૃ. ૨૦૨થી આગળ લખવામાં આવેલ છે. ત્રીજી એ છે કે પોતે સાહિત્ય શોખીન હોવા ઉપરાંત કવિ પણ હતા. અને કહેવાય છે કે ગાથાસમૃતિ નામનો ગ્રંથ રચનાર આ રાજા પોતેજ હતા. સામાન્ય રીતે પંડિતોને અને સાક્ષરોને પોષવા તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવું, તે રાજધર્મનું એક અંગજ લેખાય છે. આ પ્રમાણે વિક્રમાદિત્ય, ભોજદેવ, યશોવર્મન આદિ અનેક રાજાઓએ પોતાના રાજદરબારે પ્રાચીન સમયે પંડિતોને પોષાના, દેશ પરદેશના વિદ્વાનો વચ્ચેના ચતા વાદવિવાદોમાં પ્રમુખસ્થાને બેસીને નિર્ણય આપ્યાના, અને છેવટે મહાનંદ-નવમાનંદ જેવાએ વિદ્યાપીઠો સ્થાપીને આમ પ્રજાને બનતી રીતે સંસ્કારી બનાવી ઉચ્ચગામી બનાવવાના, પણ દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસનાં પાને ચડી ચૂક્યાં છે. છતાં રાજવીએ પોતે જ ગ્રંથકાર તરીકે આગળ પડીને નામના કાઢી હોય તો આના જેવો, કે મડાપત્નીસી અને સુડાબહોતેરીના કર્તા રાજા ગર્દભીલ વિક્રમાદિત્ય જેવો, રડયોખડયો માત્ર એકાદ જ દાખલો નીકળી આવશે. ચોથું એ કે તેણે હિંદની બહાર દક્ષિણે જઈને સિંહલદ્વીપ ઉપર પણ જીત મેળવી હતી. પ્રાચીનકાળના આખા ઇતિહાસમાં તેમાંયે જે સમય આપણે ગ્રહણ કર્યો છે તે હજાર કે અગિયારસો વર્ષમાં-કેવળ બે ભૂપતિઓએ જ સિંહલને જીતી લીધો દેખાય છે. પહેલો રાજવી હતો શિશુનાગવંશી મગધપતિરાજા ઉદયશ્ચ અને બીજો છે આ શતવાહનવંશી આંધ્રપતિ રાજા હાલ; અને આ બેમાં પણ રાજા હાલને શરૂ વિશેષ યશ અપવે

પડે છે. તે એટલા માટે કે, ઉદ્યાત્ર પોતે લશ્કરની સરદારી લઈને સિંહલ ઉપર ચડાઈ નહોતો લઈ ગયો, જ્યારે રાજા હાલ ખુદ પોતે ચઢાઈ લઈ ગયો હોય એમ સમજાય છે. આ કારણને લઈને ભલે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ, ઉદ્યાત્ર, નંદિવર્ધન કે ચંદ્રગુપ્ત કરતાં રાજા હાલનું રાજ્ય કયાંય નાનું હતું છતાં, દક્ષિણાપથેશ્વરનું ઉપનામ રાજા હાલને એકલાને જ લગાડાય છે. ઉપર વર્ણવેલી આર વિશિષ્ટતાઓમાંની, ત્રીજી-ચોથીને લીધે પણ તેનું નામ જો કે આગળ તરી આવે તેવું ગણાય છતાં, અમારી માન્યતા જોનો નિર્દેશ હવે કરીએ છીએ તે પ્રમાણે, તેનું નામ તો સર્વ કરતાં મોખરે મૂકવા યોગ્ય ગણાતું રહેશે. તેનું નામ શાતવાન, શાલિવાહન લેખાતું હોઈ ને, તેની સાથે શક શબ્દ જોડી, જે શકશાલિવાહન નામનો સંવત્સર હિંદના કેટલાક ભાગમાં પ્રચલિત થયો છે, તેને અંગે અમારા આ કથનનો ઇસારો છે. કેાઈ રાજાના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા અમુક કાર્યને લીધે, તેના રાજ્યના આદિ કે અંતના વર્ષ સાથે જોડીને તેના નામનો સંવત્સર પ્રચલિત થાય તે તો સહજ સમજી શકાય તેમ છે અને વાસ્તવિક પણ છે; પરંતુ ઈ. સ. ૭૮૫થી પ્રારંભ થતા લેખાતા શક સંવત્સરના વર્ષને, આ રાજા હાલના રાજ્યકાળનાં આદિ કે અંત સાથે કેાઈ પણ જાતનો સંબંધ ન હોવા છતાં, તે સંવત્સરના પ્રણેતા તરીકેનો યશ તેને ફાળે ચઢાવી દેવાય તે એક અહો-ભાગ્ય જ લખાય ને! આ સ્થિતિમાં અનેક સંવત્સર પ્રવર્તેલા કરતાં પણ આનો નંબર એકદમ અગ્રપદે મૂકવો રહે છે. આને લગતો વિશેષ અધિકાર આગળ ઉપર આવવાનો છે જેથી આટલો નિર્દેશ કરીને જ અત્ર આપણે અટકીશું. આ પ્રમાણે તેના રાજ્યની પાંચ વિશિષ્ટતાઓ જે અમારી નજરે ચડી ગઈ તે વાચકૃદ સમક્ષ ધરી ખતાવી છે.

પૂ. ૨૨૧ ઉપર નં. ૧૭ ને દક્ષિણાપથપતિ તેમજ નં. ૧૮ ને દક્ષિણાપથેશ્વર શા માટે કહેવામાં આવ્યા છે તેની વિગત સમજાવતાં, તેમજ તેનો રાજ્યવિસ્તાર શિલાલેખ નં. ૧૭માં રાણી-તથા તે સંબંધી બળશ્રીએ નં. ૧૭ ના રાજ્ય

અન્ય માહિતી વિસ્તારની ભીતરમાં આવી જતા પ્રદેશનાં અને પર્વતોનાં નામો આપ્યાં છે. તે ઉપરથી નં. ૧૭ અને ૧૮ના રાજ્યને સંક્ષિપ્ત અને ઉડતો ખ્યાલ આવી જાય છે જ. એટલે અહીં તે ન લખતાં, જે કાંઈ વિશેષ ગણવા યોગ્ય છે તે સમજાવીશું.

નં. ૧૭ કરતાં નં. ૧૮નો વિસ્તાર વિશેષ હતો એ નિર્વિવાદ છે જ; કેમકે નં. ૧૮ વાળાએ મલય જેવો દક્ષિણહિંદનો અને સિંહલ જેવો હિંદની દક્ષિણે પણ હિંદની બહાર આવેલ, એવા મુલકો ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. પરંતુ નં. ૧૮ ને લગતા જે પૌરાણિક ગ્રંથોના ઉતારા આપણે પૂ. ૨૦૨થી ૨૦૭માં આપી ને છેવટે પૂ. ૨૦૭ ઉપર જે બાર મુદ્દાઓ સારરૂપે કાઢી ખતાવ્યા છે તેમાં સાતમો મુદ્દો રાજા શતકરણિને અવંતિમાં સ્મારક ઉભો કરતો ખતાવ્યો છે. બીજી બાજુ આપણે નં. ૭ વાળા શાતકરણિના રાજ્યવૃત્તાંતે એમ ખતાવી ગયા છીએ કે, આખા શાતવહનવંશી રાજાઓમાંથી અવંતિ જીતી લીધાનું માન, જો કેાઈ પણ રાજાને ફાળે જતું હોય તો તે કેવળ આ એકને જ છે. જેથી શંકા ઉઠે છે કે, પૌરાણિક ગ્રંથમાં આપેલું આ સંધર્ભ વર્ણન કાં નં. ૧૮ને બદલે નં. ૭ને લાગુ ન પાડી શકાય? કેમકે બન્ને જણા વાસિ-જપુત્ર છે, તેમ પુલુમાવી પણ છે. વળી પચાસ ઉપરાંત વર્ષનાં રાજ્ય ભોગબ્યાં છે, તેમ પરાક્રમી અને મશહૂર પણ છે. આવી અને આ ઉપરાંતની વિગતો બન્નેને લાગુ પડે તેવી સામાન્ય છે. તે પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા માટે થોડીક ઝીણી બાબતો તપાસી જવી પડશે. ખરી વાત છે કે બન્નેએ ઉત્તરદિશમાં (વિધ્યાચળ પર્વતની ઉત્તરે) પ્રવેશ કર્યો છે જ. એટલું જ નહીં પણ અવંતિપ્રદેશમાં બન્નેએ ધાર્મિક સ્મારકો પણ ઉભાં કરાવ્યાં છે. (તેમાં શું શું તફાવત છે તે આપણે આગળ ઉપર નં. ૧૮ની ધાર્મિક વૃત્તિવાળા પારિઆદમાં જણાવવાના છીએ) પરંતુ રાણીબળશ્રીના લેખ ઉપરથી સમજાશે કે, જેનાં સ્થાનો તક્ષી નદી કરાયાં તે સિવાયના, ઉત્તરદિશમાં ગણી શકાય તેવા દેશોમાં સુરાષ્ટ્ર, આકર, અવંતિ અને વિદર્ભ તથા

પર્વતોમાં પારિવાત્રનાં નામો પણ ગણાવ્યા છે; જે સર્વ તેના પુત્ર અને પૌત્રના સ્વામીપણમાં હતાં. ઉપરાંત પુરાણગ્રંથના વર્ણનથી જણાય છે કે નં. ૧૮વાળાએ કાશ્મિર અને સિંધ સાથે પણ સંબંધ બાંધ્યો હતો. આ પ્રમાણે કેવળ ભૂમિપ્રત્યેનાં જ નામમાત્રનું અવલોકન કરીશું તો પણ તારવી કદાશે કે, નં. ૭ વાળાને સુરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવાનું પણ કદાપિ બન્યું નથી. કેમકે લાટ અને સુરાષ્ટ્ર તે સમયે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને તાબે હતા, અને તેની સાથેની કલિંગની લડાઈમાં પોતે હારી જવાથી ખંડિયો બન્યો હતો. જ્યારે સુરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર નં. ૧૮વાળાએ ગર્દભીલવંશી શકારિ વિક્રમાદિત્ય સાથે તે તીર્થભૂમિ ઉપર જઈ અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં છે. આ પ્રમાણે પુરાણ અને જૈનસાહિત્યનાં કથનને પરસ્પર મળજૂતી મળતી દેખાય છે. વળી કાશ્મિર જેવા દેશ ઉપર પણ ગર્દભીલવંશી રાજ્યોની સત્તા જમવા પામી હતી; અને આ શતવહનવંશીઓને ગર્દભીલવંશીઓ સાથે જે મિત્રાચારીની ગાંઠ લાધી હતી તેને લાંબે તેઓ કાશ્મિર સુધી લટાર મારી આવ્યા હોય તો તે બનવા જોગ છે. જ્યારે નં. ૭ ના સમયે કાશ્મિરનો પ્રદેશ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને તાબે હોવાથી તેની સામે માથું ઉચકી શકે તેવું હતું જ નહીં. એટલે સાબિત થાય છે કે નં. ૭ વાળાને કાશ્મિર સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ જ નહોતો. આ પ્રમાણે ભૂમિ સંબંધી પ્રશ્નો વિચારતાં, જેમ સર્વ કથન નં. ૧૮ને જ લાગુ પડતું દેખાય છે, તેમ દૈવીજન્મની હકીકત, માતાપિતાનાં નામ, ગુણાદ્ય કવિનું સમકાલિનપણું, નવનગર-નવનર સ્વામી તરીકે શિલાલેખમાં પ્રગટ થયેલ હકીકત ઇ. ઇ. અનેક બાબતો પણ નં. ૧૮ની તરફેણમાં જ લખાવાનું સાબિત કરી શકાય તેમ છે. એટલે હવે નિર્વિવાદિતપણે સિદ્ધ થઈ ગયું સમજવું, કે અવંતિમાં સ્મારક ઉભું કરાયાની હકીકત નં. ૭ અને નં. ૧૮ બન્નેને લાગુ પડતી હોવા છતાં, આખુંયે વર્ણન સમગ્ર

રીતે તો નં. ૧૮ ને જ વધારે બંધબેસતું થઈ જાય છે. નં. ૧૭વાળાને જે પ્રદેશ વારસામાં મળ્યો હતો અને તે પાછો નં. ૧૮ને મળવા પામ્યો હતો તે શિલાલેખ નં. ૧૩ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયું છે. તે ઉપરથી સમગ્રય છે કે મૈસુર રાજ્યની દક્ષિણહદ અત્યારે જે ગણાય છે, અથવા તો જ્યાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખો ઉભા છે ત્યાં સુધીનો મુલક જ તેમને મળ્યો હશે એટલે જેને મલય-મલખાર કહેવાય છે તે તથા તેની દક્ષિણનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ કે જે પાંચા રાજ્ય તરીકે ઇતિહાસમાં ઓળખાવાયું છે તેનો કેટલોક ભાગ તથા હિંદની દક્ષિણે આવેલ સિંહલદ્વીપ આટલો મુલક નં. ૧૮વાળાએ, પુરાણીકગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી બાતમી પ્રમાણે તથા જ. આં હી. રી. સો. માં થયેલ નોંધ પ્રમાણે (જુઓ આગળ પાને) સ્વપરાક્રમે મેળવ્યો લાગે છે. જોકે, આ પ્રદેશ ઉપર ચડાઇ લઈ જવાના કારણમાં રાજકીય કરતાં ધાર્મિક તત્ત્વ જ વધારે હોવાનું પુરાણીક હકીકત ઉપરથી ખુલ્લું દેખાય છે (વિશેષ હકીકત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના પારિત્રાફે જુઓ). આ જુત તેણે પોતાના રાજ્યના ૧૯મા વર્ષે કે તે પૂર્વે એકાદ વર્ષ મેળવી લાગે છે. તે ઉપરથી તેને દક્ષિણપથેશ્વરનું ઉપનામ જોડાયું છે (જુઓ લેખ નં. ૧૩) એટલે તેનો સમય આપણે ઇ. સ. પૂ. ૨૮ની લગભગનો નોંધીશું.

શિલાલેખ નં. ૧૪ જે તેના રાજ્યના ૨૨મા વર્ષનો લેખાવાય છે તેમાં તેને 'નવનરપતિ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. એટલે તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૫નો ગણાશે. લેખમાં શબ્દ ચોખ્ખે નવનરસ્વામી અને ચોખ્ખા નવનરપતિ હોવા છતાં સાહિત્ય શોખ તેને નવનગર પતિ એટલે નવા શહેરનો સ્વામી એવો અર્થ ઘટાવવામાં આવ્યો છે, કહેવામાં આવ્યું છે^(૧) કે, Navanara another name of Paithan= પૈંકણનું ખીજું નામ નવનર (છે); એક ખીજા લેખકે

(૧) જ. બો. ઐ. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩ પૃ. ૭૫.

(૨) જ. બો. ઐ. રો. એ. સો. પુ. ૮, પૃ. ૨૩૬ રો. લાઉદાજનો લેખ,

જણાવે છે કે “Padumavi is called Narvar swami (a new king) & he has also the title of the Swami of Benakataka= પદુમાવીને નરવરસ્વામી (નવો રાજા) કહેવાય છે અને તે ઉપરાંત બેનાકટકના સ્વામીનું બિરુદ તે ધરાવે છે.” આ પ્રમાણે જે કાલ્પનિક ઘટના ઉભી કરાઈ છે તે આપણે લેખ નં. ૧૪ના વર્ણનમાં જણાવી દીધી છે. પરંતુ ત્યાં આપેલી સમજૂતિ ઉપરથી ૨૫૭૮ થાય છે કે નવનર એટલે “રાજદરબારને શોભાવે તેવા નવની સંખ્યામાં મહાપુરુષો” તેના આશ્રયે આવી રહ્યા હતા અથવા તો ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે તે નવ પુરુષોનો પોષક હોવાથી નવનરસ્વામી કહેવાતો હતો. મતલબ કે તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ઈ. સ. પૂ. ૨૫ માં સાહિત્ય તરફ વાળી હતી. અથવા આપણે કહી શકીએ કે સિદ્ધલક્ષ્મીપત્ની છત ઈ. સ. પૂ. ૨૮ માં સંપૂર્ણ કર્યા બાદ, પોતે સાહિત્ય તરફ ચિત્ત વાળ્યું હતું અને ત્રણેક વરસમાં તે એટલે સુધી આગળ વધ્યો હતો કે પોતાને ત્યાં, વિદ્યાના વિધવિધ ક્ષેત્રે સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા નવ વિદ્વાનો મેળવી શક્યો હતા જેને લીધે તેની કીર્તિ કિંમતવ્યાપી બનવા પામી હતી. જેથી તેની દાદીમાએ શિલાલેખમાં ઉચ્ચાર્યા પ્રમાણે તે નવનરસ્વામિ તરીકે ઓળખાવા માંડ્યો હતો. તેમજ જૈનસાહિત્ય ગ્રંથમાં^૩ પણ લખાયું છે કે, શાલીવાહને પ્રાકૃત ગાથાઓનો એક પ્રખ્યાત ગ્રંથ રચ્યો છે. જૈનો એને પોતાના ચાર (વિક્રમાદિત્ય, શાલિવાહન, મુંજ અને બોજ) વિદ્વાન રાજાઓમાં ગણના કરે છે. તથા જૈનસાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩, ભાગ બીજો, પૃ. ૧૭૧માં પણ તેની સાહિત્યપોષક વૃત્તિ સંબંધી ઠીકઠીક ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. વળી અહીં હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયાના મશહૂર ગ્રંથકર્તા મિ. વિન્સેન્ટ રિમથ^૪ કહે છે કે, The

anthology of erotic verses (Saptasati) professes to be the composition of Hāla and is ascribed by tradition to Salivahan, another form of Satavahan= પ્રેમવિષયક (સપ્તસતિ નામે) જે કાવ્યનો ગ્રંથ છે તે રાજા હાલની પોતાની કૃતિ હોય એમ કહેવાય છે, અને લોકવાયકા પ્રમાણે તે શાલિવાહન અપર નામ શાતવહનને નામે ચક્રવાર્ત છે; વળી બીજા લેખક^૫ એવી નોંધ કરી છે કે That Hāla by virtue of his political greatness as well as literary merits=રાજા હાલે જે રાજકીય મહત્તા તથા સાહિત્યમાં પ્રવિણતા મેળવી હતી તેને લીધે Hāla is thus not only a great patron of letters but also a warrior who defeated the Sinhalese= રાજા હાલ આ પ્રમાણે વિદ્વાનોને મહાન આશ્રય આપનાર જ કેવળ હતો એમ નહીં પરંતુ એક તોટો ચોદ્દો પણ હતો જેણે સિંહાલીઓને પરાજીત કર્યા હતા. ત્યારે એક અન્ય લેખક તે સપ્તસતિ વિશે એમ અભિપ્રાય^૬ ધરાવે છે કે It is possible that the collection is due to some court's poet but is known as the work of Hala=સંભવિત છે કે તે (આખોય) સંગ્રહ કોઈ રાજકવિએ કર્યો હશે પણ તેને હાલ (રાજા)ની કૃતિ તરીકે પીછાનવામાં આવ્યો છે. મતલબ કે કેટલકના મતે, તે ગાથાસમિતિ-સપ્તસતિ નામના ગ્રંથનો રચયિતા રાજા હાલ પોતે છે ન્યારે કેટલાકના મતે, તે ગ્રંથનો કર્તા કોઈ તેનો રાજકવિ છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનોની માન્યતા છે. છતાં તે ગ્રંથની રચના તથા સમય સાથે જરૂર તેને કોઈને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ હોતો એટલું તો નિર્વિવાદ છે જ.

બુદ્ધિપ્રકાશ (ધી યુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું

(૩) જૈનીક્રમ બાહ બ્લોઝોનેપ્સ, ટ્રાન્સલેટેડ બાય જૈનધર્મ પ્રસારક સભા (બાવનગર પૃ. ૬૪).

(૪) જુઓ ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૮.

(૫) જ. આં. હી. સો. પુ. ૨. ભાગ ૧ પૃ. ૬૫

(૬) જ. બો. બ્ર. રો. એ. સો. (નવી આવૃત્તિ) પુ. ૩. પૃ. ૫૭.

મુખપત્ર) પુ. ૮૨ અં. ૧, પૃ. ૪૮ થી ૫૫માંના

પૌરાણિક ગ્રંથના આધારે

રાજા હાલ અને લખાયેલા એક લેખના પાંચેક
કુંતલની યોગ્ય ઉતારા અમે પૃ. ૨૦૨ થી

૨૦૭ સુધી ટાંક્યા છે. તેમાંથી

એકદમ છેવટે બાર મુદ્દાઓનો સાર કાઢીને બતાવ્યો છે કે રાજા વિક્રમાદિત્ય શાલિવાહનનું જ બીજું નામ કુંતલ હતું. એટલે કે પુરાણ ગ્રંથ પ્રમાણે શાલિવાહન રાજાનું નામ કુંતલ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે જ્યારે જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોના વર્ણન ઉપરથી એવો ખ્યાલ નીકળે છે કે કુંતલ રાજા શાલિવાહન જેવો પરાક્રમી ખરો પરંતુ તેનો સમય શાલિવાહન પછી છે. તુરંતજ પાછળ છે કે આંતરે મુઢીને છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. પરંતુ શાલિવાહન અને કુંતલ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે; આ બન્ને વિચારોનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે કરાય છે.

પુરાણિક ઉતારામાં પણ કયાંય (એક અપવાદ છે, પણ તે સખળ નથી તેથી ગણતરીમાં લીધો નથી) યોગ્યું તો લખેલ જ નથી કે કુંતલનું બીજું નામ શાલિવાહન હતું. પરંતુ વાક્યોને અરસપરસ ગોઠવવાથી By rule of Axiom=સિદ્ધાંતના નિયમોથી તે તથ્ય કાઢી શકાય છે; તે વાક્યો જ અમે વાચકશ્રદ્ધ પાસે તેની સ્વયંવિચારણા માટે રજૂ કરીએ છીએ. (પહેલું અવતરણ)—વિક્રમાદિત્યના પિતાનું નામ મહેન્દ્ર હતું—(સોમદેવનો વિક્રમાદિત્ય તે કુંતલ શાતકરણિ અને પુરાણમાંનો મહેન્દ્ર બન્ને એક જ લાગે છે—આ વાક્યને અપવાદ અને સંશયાત્મકરૂપે ગણી આપણે બહુ આધાર લીધો નથી પરંતુ નજરમાં તો રાખ્યું છે). કુંતલની પટરાણી મલયદેશની રાજકન્યા મલયવતી હતી. (બીજું અવતરણ) રાજા કુંતલના સમયે કવિ ગુણાદયે બૃહતકથામાં જણાવ્યું છે—મહેન્દ્ર અને સૌભદ્રાને ત્યાં વિશલશીલ (વિક્રમશક્તિ) નામના પુત્રનો જન્મ થયો—(ત્રીજું અવતરણ) વિક્રમશક્તિને ત્રણ મુખ્ય રાણીઓ—દક્ષિણાપથની, સિંહલમલય અને કલિંગદેશની એમાં મલયવતી પટરાણી હતી—પોતાના રાજાની પ્રજાતા અને ચક્રવર્તી પદની કીર્તિને જવલંત કરવા

કવિ (ગુણાદયે) રાજાને વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ આપ્યું હતું. (ચોથું અવતરણ) રકન્દ્રસ્વતી—તેનો પુત્ર મહેન્દ્ર (મુજેન્દ્ર સ્વતિકર્ણ) શાતકરણિ અને તેનો પુત્ર કુંતલ ઘણો જ પરાક્રમી (આ વાક્ય મરહુમ પંડિત જયસ્વાલનું છે. તેમણે સંશોધિત કરીને લખેલ છે. જ્યારે ઉપર કૌંસમાં આ પ્રમાણે જ બીડેલ વાક્ય સંશયાત્મક લેખ્યું હતું. હવે સમજશે કે તે પણ ખરાબ જ છે) (પાંચમું અવતરણ)—કવિએ પોતાના શ્રેષ્ઠ રાજાને; આ સર્વ વાક્યોને અરસપરસ ગોઠવવાથી તાત્પર્ય નીકળે છે કે, રાજા મહેન્દ્ર અને સૌભદ્રાનો પુત્ર કુંતલ શાતકરણિ અને સમકાલીન કવિ ગુણાદય; કુંતલ પરાક્રમી હતો તેને ત્રણ રાણીઓ હતી ઈ. ઈ.; આ અવતરણોનાં બીજા કથનોમાં કદાચ અતિશયોક્તિ માની લઈએ પરંતુ આટલું તો સત્ય જ છે કે કવિ ગુણાદય રાજા કુંતલનો સમકાલીન હતો કે જેણે કથાસરિતસાગર નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. એટલે જેના સમકાલિન તરીકે કવિ ગુણાદય પૂરવાર થાય, તે જ રાજા કુંતલ અને તેમનો જ પ્રશંસક કવિ ગુણાદય થયો એમ નિર્વિવાદ પણ કહી શકાય. જૈનસાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩ અં. ૨, પૃ. ૧૭૧માં જણાવ્યાં છે કે “રાજાની વિદ્વત સભામાં પાદલિપ્તસૂરિ (તરંગવતી કથાના કર્તા) એક પ્રતિષ્ઠિત કવિ હતા. વળી બૃહતકથાના કર્તા ગુણાદય પણ આ હાલ રાજાના ઉપાસીત કવિ હતા. આમનો પરિચય કુવલયમાળા કથાની પ્રશસ્તિમાં આપ્યો છે. આ રાજા શાતવહન વંશી કવિ હતો એમણે પ્રાકૃત-ગાથા કેશ અથવા ગાથાસમૃતિ નામની કૃતિ રચી છે ” આ અવતરણમાંથી તો આપણે જોઈએ છે તે કરતાં અનેક જાતના ખુલાસા મળી આવે છે અને સર્વ હકીકત તદ્દન સ્પષ્ટપણે જ કરી બતાવી છે એટલે કેાઈ વાક્યનો દ્વિઅર્થ ઉભો પણ થતો નથી જ. વળી જૈન સાહિત્ય ગ્રંથની હકીકતમાંથી નીકળતા સૂર પ્રમાણે જો કુંતલ નામે વ્યક્ત જુદી જ હોય તોયે તે રાજા હાલની પાછળ થયેલી ગણાય, નહીં કે તેની પૂર્વે. અથવા ઉપર ટાંકેલ પુરાણના સંસ્યદર્શક પહેલા અવતરણ પ્રમાણે કુંતલને કદાચ વિક્રમાદિત્યના પુત્ર તરીકે લેખાવીએ તો તે વિક્રમાદિત્ય રાજા હાલની

તરત જ પાછળ નામાવલીમાં દષ્ટિગોચર થવો જોઈએ. પરંતુ પુરાણિક નામાવલીમાં તો (જુઓ પૃ. ૨૬) રાજા હાલનો નંબર ૧૭ અને કુંતલનો નં. ૧૩ મો મિ. પાઈટરે નોંધ્યો છે. એટલે કે હાલ રાજા કરતાં કયાંય પુરોગામી જણાવ્યો છે. તેમ કોઈ અન્ય કુંતલને રાજા હાલની પાછળ થયેલ નોંધ્યો જ નથી. ભલે પુરાણિક નામાવળીમાંનો અનુક્રમ સત્ય ન હોય, પરંતુ કુંતલ એક જ થયો છે અને તે પણ રાજા હાલનો પુરોગામી છે—પશ્ચાત્ થયેલ નથી એટલું તો ખરું જ. આ સર્વ હકીકતથી સાર્વિત થાય છે કે રાજા કુંતલ તે જ હાલ શાલિવાહન સમજવા. કુંતલને, શાલિવાહન પોતે જ ઠરાવવાને બદલે પુરાણિક નામાવલી પ્રમાણે પુરોગામી ઠરાવવામાં માત્ર એક જ વાંધો આવે છે, ત્યાં કુંતલને આઠ વર્ષ અને રાજા હાલને પાંચ વર્ષ જ નોંધ્યા છે જ્યારે આપણે શાલિવાહનને ૮ ને બદલે ૬૫ નોંધી જઈએ છીએ. કુંતલ જેવા પરાક્રમી રાજાને કેવળ આઠ વર્ષ જ રાજ્યાસન ભોગવવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે બરાબર લાગતું નથી. છતાં અશક્યતો નથી જ કેમકે કોઈને પણ પોતાની શુરવીરતા બતાવવાને કોઈ લાંબોજ કાળ વ્યતીત કરવો પડે એવું નિર્માણ નથી. એમ તો લાંબા કાળવાળા ઉત્તરદિંદના ઇન્ડોપાર્થિવન શહેનશાહ અઝીઝ જેવા નિષ્ક્રીય જીવન ગુજરનારા પણ માલૂમ પડ્યા છે. તેમજ પરાક્રમી અને શુરવીર હોવા છતાં વ્યક્રમાતનો ભોગ થઈ શિશુનાગવંશી અનુરૂદ્ધ જેવા માત્ર બે ત્રણ વર્ષની જીંદગી માણીને અદ્યય થઈ જતા પણ ઇતિહાસમાં નોંધાયા છે. એટલે વર્ષની દીર્ઘતા સાથે શુરવીરતાને સંબંધ કહી ન શકાય. છતાં પુરાણમાં જેમ રાજકાળની ગણનામાં અનેક ટેકાણે—લાંબે દૂર ન જતાં આ શાતવહન વંશની વંશાવલી જ જુઓને ! તેમાં પણ આખો દશકનો આંકડો ઉડાડી નાંખી ૨૨ ને બદલે ૨ અને ૫૬ ને બદલે ૬ નોંધી અનેક ટેકાણે—જૂલો કરી છે તેમ કાં રાજા કુંતલના કિરસામાં પણ ૮ ને બદલે ૫૮ કે ૬૮ ન હોય અને કુંતલના પિતા સ્વાતિકર્ણના કાળના ૮ જ ખરી રીતે હોય; પછી સ્ખલના તરીકે ૫૮માંનો ૮ કુંતલને નામે ચડાવી, બાકીનો પાંચકો

તેના પિતાના નામે કરાયો હોય. ગમે ત્યાં ગલતી થઈ હોય પરંતુ રાજા હાલ—કુંતલનું રાજ્ય કમમાં કમ ૫૫ થી (બે પાંચઠાથી લેખી) માંડીને, ૬૮ સુધી (એક આઠનો આંક ને બીજો ૬નો મેળવીને) વધારમાં વધારે હોવો જોઈએ. (આ સમયના નિર્ણય માટે, વંશાવલીની શુદ્ધિની વિગતે જુઓ પૃ. ૩૫ તથા પૃ. ૩૬ માં ટી. નં. ૪૮) આ પ્રમાણે રાજા કુંતલ અથવા શાલિવાહન અને તેના રાજકાળની દીર્ઘતા વિશેની ચર્ચા બંધી લેવી.

વિદ્વાનોની માન્યતા એમ બંધાઈ ગઈ છે કે, શિલાલેખ કાતરવામાં નિમિત્તભૂત રાજકીય દષ્ટિ જ હોવી જોઈએ અને તેથી સુદર્શન રાજાહાલની ધાર્મિક તળાવ બંધાવવામાં તેની પ્રશ્ન-પ્રવૃત્તિ અને ધર્મની સ્થિતિ ઉપર મદાર બાંધી ચંદ્રગુપ્ત સમજૂતિ મૈથિલના સમયે વસુલાતિ પદ્ધતિ કેવી હતી તે નક્કો કરી વાળ્યું

છે. તેમજ નહપાણ અને રૂપલદત્ત નાશિક જિલ્લામાં જે અનેક શિલાલેખો કાતરાવેલ છે તે પ્રાદેશિકજીતને રાજકીય સ્વરૂપ આપી, શાતવહનવંશીને ગાદીસ્થાન ફેરવવા પડ્યાનું તથા તેને અનુરૂપ સંયોગ ઉભા કરવા માટે, નવનરસવામી શબ્દને નવનગર કે તેને જ મળતા શબ્દ માની લઇ, મૂળતા રાજનગરની મરામત કરીને ફરી તેજ નગરે રાજગાદી લાવવાનું ઠરાવવું પડ્યું છે. આ સર્વ હકીકત, આગળ પાછળના ઇતિહાસની અજ્ઞાનતાને લીધે બનવા પામી છે. આપણે કબૂલ કરીએ છીએ તે માટે આપણે કોઈ નો દોષ કાઢતા પણ નથી. પરંતુ એટલું તો જરૂર જણાવવાનું કે સંશોધનનો વિષય જ એવો છે કે પ્રથમમાં અનેક અનુમાનો કરાય અને પછીથી વિશેષ સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતાં, તે અનુમાનો મજબૂત પણ બને અથવા તો ખોટાં માલૂમ પડી ઉડી પણ જાય. આવી સ્થિતિમાં, પ્રયત્ન કરનાર પ્રશોધકસામે જેવી તેવી ભાષા વાપર્યા કરવી તેમાં તો, ઉલટું એવા શબ્દ વાપરનાર પોતેજ ઉધાડો પડી જાય છે. શિલાલેખની વિગત કદાપી ખોટી ન જ ઠરાવાય માત્ર તેના લિપિ ઉકેલમાં અથવા વિગતની સમજૂતિમાં ફેરફાર થઈને, અર્થનો અનર્થ નીપજી જાય છે એટલે જ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, તેમજ પ્રસંગોપાત્ત ચારે પુસ્તકમાં સામિત કરી ગયા પ્રમાણે, શિલાલેખોને રાજકીય દૃષ્ટિએ કાતરાવેલ ન ગણતાં, તેમાં ધાર્મિક તત્ત્વ રહેલું છે તે ખુદ્ધિ મહણ કરીને, તેનો ઉકેલ શોધવો રહે છે. શાતવાહન વંશના ઇતિહાસ વૃત્તાંતે આ સ્થિતિ ખરી રીતે સમજાય માટે, તેને લગતા સર્વે શિલાલેખોને સંગ્રહિત કરી, ખાસ બે (આ પુસ્તકે પંચમ અને પદમ) પરિચ્છેદે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, જેમ યાત્રાએ જતાં આવતાં કે પુત્રજન્મના પ્રસંગે કે અન્ય પ્રસંગે કે અન્ય સામાજિક કાર્ય નિમિત્તે દાન દેવાની રૂઢી હાલ દેખાય છે, તથા કોઈ રાજદારીજીત મળતાં તેની ખુશાલી દર્શાવવા કે લડાઈમાં નીપજવેલ હિંસક કાર્યો અંગે લાગેલ પાપના નિવારણ અર્થે પણ દાન દેવાતાં દેખાય છે, તેમ જીવનનાં અંત સમયે દાન દેવાની પ્રથા પણ, અત્યારની પેઢે તે સમયે પણ પ્રચલિત હતી, એવું રાજા ગૌતમી-પુત્રના લેખ નં. ૮ ઉપરથી સમજાય છે. આ પ્રમાણે અનેક કારણે દાન દેવાતાં નજરે પડે છે અને તે દર્શાવનારી હકીકત શિલાલેખોમાં કાતરાવાય છે.

શિલાલેખ ઉભા કરવામાં પૂર્વ સમયે કેવળ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જ કામ લેવાતું હતું એમ ફરી એકવાર ઉલ્લેખ કરીને, હવે આગળ વધીએ; કે આ શાતવહનવંશી રાજાઓનો ધર્મ કયો હતો ?

નાશિક જીલ્લામાં આવેલા શિલાલેખોની વિગતોથી વિદિત થાય છે કે, પ્રથમ તે જીલ્લો તથા તેનાં સ્થાનો શાતકરણિના તાબામાં હતાં અને નહપાણના જમાઈ રૂપભદ્ર અને પ્રધાન અયમે તે જીતી લઈ પોતાના કબજામાં આણ્યા હતાં. આ ફેરફારીને શાતવહનવંશી-ઓએ કલંકરૂપ ગણ્યું હતું: એટલે દાવ આવતાં, શાતકરણિઓએ તે પ્રદેશ પાછો મેળવી લઈ લાગેલ

કલંક ધોધ નાંખ્યું હતું. આ હકીકત પૃ. ૨૧૭ માં સમજાવાઈ ગઈ છે. લેખ નં. ૭, ૮ અને ૩૬થી જણાય છે કે, પૂર્વ સમયે રૂપભદ્રે આપેલું દાન નં. ૧૭વાળા ગૌતમીપુત્રે પોતાના નામે ફેરવાવી નાંખ્યું છે. આનો અર્થ એમ થાય કે તે બંને પુરૂષો એક જ ધર્મના પણ હોય અથવા પ્રતિપક્ષી પણ હોય. પરંતુ પ્રતિપક્ષી હોવા મંત્રવ નથી, કેમકે દાન આપવાની વિગતમાં બંને જણાએ ર્ધિ-મુની અને તપસ્વીઓના હિતની જ વાતો કર્યા કરી છે; પછી કોઈએ શરીર રક્ષણ માટે કપડાં આપવાની તો કોઈએ શરીર પોષણ માટે ખેરાક પૂરો પાડવાની, એમ કોઈને કોઈ પ્રકારની તપશ્ચર્યા તથા સંયમ કરનારની સુશ્રુષા સંબંધી જ વિગતો પ્રગટ કરી છે. કોઈએ પણ, એક જણે કરેલા દાનની વિરૂદ્ધમાં જનારી કે ઉચલાની નાખી, ખીળ જ રસ્તે વાપરવાની સલાહ આપી નથી. વળી લેખનો સમય કાતરાવાની-વર્ષ, ઋતુ, માસ દર્શાવતી-પદ્ધતિ પણ બતાવે છે કે, તેઓ વિધર્મો નહોં પણ એક જ ધર્મો હશે. એટલે સિદ્ધ થયું કે નહપાણ ક્ષહરાટ, તેનો જમાઈ રૂપભદ્ર તથા શાતકરણિઓ એકજ ધર્મો હતા. ખીજ બાબુ સાંચી-ભિલ્સાસ્તૂપમાં (જુઓ લેખ નં. ૪) શાતકરણિનું નામ સંયુક્ત થયેલું છે વળી તે જ સ્તૂપમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય સમ્રાટનું નામ પણ આવે છે. બંને કાર્યોમાં ધર્માર્થે દાન દીધાની વિગત છે. એટલે સામિત થાય છે કે, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને શાતકરણિ સ્વધર્મો હતા. ત્યારે ત્રીજી બાબુ પાછી એમ વિગત જાહેર થાય છે કે, નં. ૧૮માં પુલુમાવી રાજા શાતકરણિએ (જુઓ લેખ નં. ૧૦) કલિગપતિ ખારવેલે બંધાવેલ મહાચૈત્ય-મહાવિજયને અંગે દાન દીધું છે. એટલે ખારવેલ અને પુલુમાવી પણ એક જ ધર્મો હોવાની ખાત્રી^{૧૦} મળે છે. આ ત્રણે

(૭) ધ્યાન રાખવાનું કે સાંચી સ્તૂપ (Tope)ની વાત થાય છે. સાંચી સ્તંભ (Pillar)ની નહીં. સાંચી સ્તંભ અવતિપતિ શુંગવંશી લાગરાજના સમયે પેલા તક્ષિલાના સૂણા એન્દ્રીશિખાલદાસે ઉભો કરાવી તેને અર્પણ કર્યો હતો. તેમાં રાજકીય હેતુ સમાયેલો હતો (જુઓ પૃ. ૩, પૃ. ૧૧૨). આ ઉપરથી સમજશે કે સ્તૂપ અને સ્તંભ

વસ્તુઓ જુદી છે. સ્તૂપ તે ધાર્મિક સ્વરૂપ છે, સ્તંભ તે રાજકીય સ્વરૂપ છે.

(૮) અને લગતી વિગત આ પારિચાદે આગળ જુઓ.

(૯) પૃ. ૧માં પૃ. ૧૯૬ તથા પૃ. ૨માં જુઓ. પૃ. ૧૯૧.

(૧૦) જુઓ તૃતીય પરિચ્છેદ ટી. ૧૨, ૧૩ તથા તેનું અસલ લખાણ.

હકીકતનું એકીકરણ કરતાં સાર એ થાય છે કે, નહપાણુ ક્ષહરાટ, રૂપબદ્ધ શક, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, રાજા હાલ-શ્વાતકરણિ પુલુમાવી અને રાજા ખારવેલ આ પાંચે એક જ ધર્માવલંબી હોવા જોઈએ. જેમ આ અનુમાન કે નિર્ણય શિલાલેખી હકીકતથી તારવી શકાય છે તેમ ઉપરમાંના રાજાઓના જે સિક્કાઓ (પુ. રના સિક્કાચિત્રો તથા વર્ણન) પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં કાતરાવેલ ચિહ્નો ઉપરથી પણ એ જ વિગત પુરવાર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે શિલાલેખ અને સિક્કા ઉપરથી-એમ બંને રીતે-જે હકીકત અરસપરસ સમર્થન કરતી માલમ પડે તે નિશ્ચયરૂપે જ આપણે માનવી રહે છે. તેટલા માટે આ પાંચે રાજાઓ, જેનું વર્ણન અત્યારે ચાલી રહ્યું છે, તે રાજા હાલ સિવાયના ચારેનાં વૃત્તાંતોમાં જેમ આપણે જણાવી ગયા છીએ તેમ તેઓ બધા જૈનમતાનુયાયી હતા. છતાં કિમ્બદંશે પણ શંકા રહી ગઈ હોય તો તેનું નિવારણ કરવા હવે આકી રહેલા રાજા હાલને લગતાં જે બીજા કેટલાક વિશેષ પૂરાવા મળી આવ્યા છે તે આપણે આપીશું.

આ રાજા હાલ વિષે લખતાં જ. બો. બે. રા. ઓ. સો. પુ. ૬ પૃ. ૧૪૩માં જણાવાયું છે કે "That Shriman Satavahan repaired the Tirtha or sacred place (which cannot be made out without having the Prabhavak charita) and the Padaliptasūri established the standard=શ્રીમાન શતવહને તે તીર્થ અથવા પવિત્ર ધામનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો પ્રભાવક ચરિત સિવાય બીજેથી આ હકીકત મળી શકત નહીં) અને પાદલિપ્તસૂરિએ જ્વજ ચઢાવ્યો હતો." એટલે કે શાલિવાહન હાલ રાજાએ જ્યારે તીર્થ (શત્રુંજય તીર્થ સંબંધી વર્ણન કરતાં લખેલ છે તેથી તે શત્રુંજય સમજવાનો છે) નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો ત્યારે શ્રી પાદલિપ્તસૂરિએ ત્યાં આગળ કોઈક અથવા તેણે જ સમરાવેલ મંદિર ઉપર, જ્વજહંડનું ચારોપણ કરાવ્યું હતું. મતલબ કે રાજા હાલ અને પાદલિપ્તસૂરિ બંને સહસ્ર-મયી હતા એટલું જ નહિ, પણ બંને જણાએ એક જ વખતે અમુક ધર્મેક્રિયા કરાવવામાં ભાગ લીધો છે.

લેખકનું કહેવું એટલે દરજ્જે સાચું છે કે, પ્રભાવક-ચરિત સિવાય આ હકીકત તેમને અન્ય કોણેથી મળત નહીં; કેમકે કથાગ્રંથના કતાનો સમય વિક્રમની બારમી સદીનો છે. એટલે સૂત્રગ્રંથોમાં તો તે હોયજ નહીં અને સર્વ પ્રકારની હકીકત કાંઈ એક જ ગ્રંથકર્તાએ લખવી જોઈએ એવો તો નિયમ હોય શકે જ નહીં. જેથી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવાના ગ્રંથોમાં તે ન પણ લખાયેલી સંભવે. એમ તો હાથીગુફાનો લેખ અને ખારવેલવાળી હકીકત, કોઈ સૂત્ર કે કથાગ્રંથોમાં પણ નથી, છતાં તેને ખરા પ્રસંગ તરીકે વર્ણવતો શિલાલેખ મળી આવેલ હોવાથી, હવે સત્ય તરીકે સ્વીકારવી પડે છેજ. મતલબ કે ગમે ત્યાંથી મળી આવતી હોય-પણ મળે તો છે જ ને. કાદપનીક તો નથી જ ને; અને તે પણ આઠસો વર્ષ ઉપર લખાયેલી છે; જ્યારે તે જ ગ્રંથમાં લખાયેલી અન્ય કથાઓને સ્વીકારી લેવાય, ત્યારે તેમાં લખાયેલી રાજા હાલની જ કથા ન માની લેવાનું કાર્મકારણ છે? સિવાય કે તેની વિરૂદ્ધ જનારી હકીકત રજુ કરી શકતા હોઈએ તો. મતલબ કે આ જૈન ગ્રંથમાં વર્ણવેલી હકીકતને જ્યાંસુધી વિરૂદ્ધ પુરાવા નથી મળતા ત્યાં સુધી તો સત્ય તરીકે જ લેખવી રહે છે. એટલે જ વારંવાર કહેવું પડે છે કે, ભારત-વર્ષની પ્રાચીનતા વિશે જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનું લખવાનો કે જણવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ્યારે, જે તે સમયના કેવળ વૈદિક અને બૌદ્ધ એમ એ જ ધર્મનાં પુસ્તકો જોવાશે અને ત્રીજા જૈન પુસ્તકોનો અનાદર કરાશે તો કેટલીક હકીકતોનો એકતરફી જ ખ્યાલ આવશે. અથવા જેમ આ કિસ્સામાં રાજા હાલ વિશે બનવા પામ્યું હોત, તેમ અનેક બાબતો તદ્દન અંધકારમાં જ રહી જવા પામશે; અને આ પ્રમાણે એક તરફ વસ્તુ રજુ થતાં, મેળવાતી હકીકત અપૂર્ણ પણે રહી જાય કે વિકૃત સ્વરૂપે પણ ઉભી થઈ જાય; જે રિયલિટી એમ આલેખાયલા આ પ્રાચીન ભારતવર્ષના ચાર-પાંચ વિભાગના પ્રકાશનથી ખુલ્લે ખુલ્લી સાબિત થઈ જાય છે. તેથી જ અમારા આ પુસ્તક પ્રકાશને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી દીધા છે. રાજા હાલની ધાર્મિકવૃત્તિનું આ એક ઉદાહરણ

પ્રકાશમાં આવ્યું. તેવા પ્રકારની એક બીજી વસ્તુ પણ જૈન સાહિત્ય ગ્રંથમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. મળકુર લેખના લેખક ડૉ. બાઉદાજી આગળ જતાં પૃ. ૧૪૪માં લખે છે કે “In the Prabandha Chintamani of Merutungacharya and Chaturvinshati Prabandh of Rajshekhar, another celebrity better known as Nagarjuna in the Buddhist works, is stated to have been a contemporary of a Satavahan and Padaliptacharya.= મેરુતુંગાચાર્યના પ્રબંધ ચિંતામણી (ગ્રંથમાં) અને રાજશેખરના ચતુર્વિંશતી પ્રબંધમાં એક બીજી મહાન વ્યક્તિ કે જે બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં નાગાર્જુન તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ પામેલ છે તે (નાગાર્જુન) કોઈ એક સાતવાહન રાજા અને પાદલિપ્તાચાર્યના સમકાલીનપણે થયાનું જણાવ્યું છે.” એટલે તેમના કથનનો સાર એ છે કે જે મહાપુરુષ નાગાર્જુનનું વર્ણન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં વારંવાર આવે છે તે નાગાર્જુન, પ્રબંધચિંતામણી અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કોઈએક સાતવાહન રાજા અને પાદલિપ્તાચાર્યના સમકાલીન હતા. મતલબ કે નાગાર્જુન, પાદલિપ્તસૂરિ અને આ સાતવાહન રાજા, એમ ત્રણે જણા સમસમયી હતા. આ સાતવાહન રાજા અને પાદલિપ્તની વિશેષ જોગબાજી ઉપરના પારિત્રાફે અપાર્થ ગઈ છે. એટલે સાતવાહન રાજા તે રાજા હાલ શાસિવાહન પોતે જ જણાવે, જેથી નાગાર્જુન, પાદલિપ્ત અને અને રાજા હાલ, તે ત્રણે સમકાલીન થયા ગણાય. આ પાદલિપ્તસૂરિ એક રીતે નાગાર્જુનના વિદ્યાગુરૂ કહેવાય છે. ગુરૂ પોતે જૈન હોવાથી એક સ્થાને સ્થિર વાસો કરી શકતા નહોતા. એટલે આ નાગાર્જુન પોતે

ગૃહસ્થાવાસી હોવા છતાં, ગુરૂ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા નિમિત્તે તેમની સાથે દેશાટન અને પરિભ્રમણ કરતા હતા. તેમ કરતાં કરતાં એકઠા, તેઓ (ગુરૂશિષ્ય) સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ શત્રુંગ્યે પધાર્યા હતા અને કૃપ-રમાં વર્ણવેલ શત્રુંગ્યોદ્ધારના અને જ્વજ્જ આરોહણના પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયા હતા. જેમ નાગાર્જુને પાદલિપ્તસૂરિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. તેમ આ પાદલિપ્તે આર્યખપુટ^૧ (સૂરિ) પાસે અભ્યાસ કર્યાનું કહેવાય છે. તે આર્યખપુટસૂરિ પણ આ અવસરે વિદ્યાર કરતાં કરતાં, ત્યાં શત્રુંગ્યે આવી ચડ્યા હતા. એટલે કે ખપુટસૂરિ (આર્ય ખપુટાચાર્ય), પાદલિપ્ત અને નાગાર્જુન, એમ ત્રણે જણા એકી વખતે શત્રુંગ્ય પાસે એકઠા થઈ ગયા હતા અને તે પ્રસંગે રાજા હાલે ઉપર નિર્દેષ કરેલ ધર્મકાર્ય કર્યું હતું. આ ઉપરથી એટલું ફલિતાર્થ થાય છે કે, આ ચારે વ્યક્તિઓ એક બીજાની સમકાલીન છે. જાણે સમવયસ્ક નથી, કેમકે આર્ય ખપુટાચાર્ય સૌથી વૃદ્ધ હતા.^{૧૨} તેમનાથી નાના પાદલિપ્ત છે અને સૌથી નાના નાગાર્જુન છે. સંભવિત છે કે કદાચ પાદલિપ્તસૂરિએ બહુ નાની વયમાં જ—આઠ વર્ષની ઉંમરે—દીક્ષા લીધી હતી અને તેમની તીવ્ર બુદ્ધિ તથા વિદ્યાશક્તિથી રંજીત થઈ ગુરૂમહારાજ શ્રી આર્યખપુટે, તેમની દશ વર્ષની ઉંમરે જ આચાર્ય પદવી આપી દીધી હતી. આચાર્ય થયા એટલે સૂરિ પદાધિકારી બન્યા ગણાય. અને તે અવસ્થામાં—કેટલા વર્ષે તે જણાયું નથી—આ નાગાર્જુનનો તેમને બોટો થયો હતો. એટલે સામાન્ય રીતે કદપી શકાય છે તેમ ગુરૂની ઉંમર શિષ્ય કરતાં મોટી હશે. પરંતુ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ગુરૂ, એવા પાદલિપ્તસૂરિએ જ્યારે અતિ નાની ઉંમરમાં જ જૈનદીક્ષા મહણ કરી છે ત્યારે બનવાયોગ્ય છે કે કદાચ ગુરૂ અને શિષ્ય

(૧૧) આર્યખપુટસૂરિનું સ્વર્ગગમન મ. સં. ૪૮૪=ઈ. પૂ. ૪૩માં થયું છે. તેમની પાસે પાદલિપ્તસૂરિએ અભ્યાસ કર્યો હતો. (નાગરી પ્રચારિણી સભાની પત્રિકા પુ. ૧૦ આં. ૪, પૃ. ૭૨૩)=આપણે રાજા હાલનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૭ થી ઇ. સ. ૧૭ નોંધ્યો છે. એટલે સમન્વય છે કે આર્યખપુટનું સ્વર્ગગમન, રાજા હાલનો રાજ્યાભિષેક

થયા બાદ ચાર વર્ષે થયું છે. આ સમયે હાલની ઉંમર લગભગ ૨૦ વર્ષની છે. જ્યારે આર્યખપુટનું આયુષ્ય ૭૦ વર્ષનું ગણાય છે. એટલે ઉંમરમાં આર્યખપુટ ઘણા વૃદ્ધ હતા. તે સહેજે સમન્વય છે.

(૧૨) ઉપરની દીકા બુદ્ધિ, વળી આગળ પાનાની હકીકત સાથે સરખાવો.

(નાગાર્જુન) બન્ને સમવયસ્ક પણ હોય; અરે એથી કદાચ આગળ વધીને કહેવાય, તો એ પણ અમંભવિત નથી કે ગુરૂ કરતાં શિષ્ય ઉમરમાં મોટા પણ હોય. કેમકે જાણવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે નાગાર્જુન નાનપણમાં ધણી ધણી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી અને આકાશગામિની વિદ્યા માટે તો, છેવટે મોટી ઉમરે જ પ્રયાસ કર્યો હતો. મતલબ કે પાદલિપ્ત અને નાગાર્જુન વચ્ચે ગુરૂ શિષ્યનો મંબંધ હોવા છતાં, ઉમરના ભેદ વિશે કોઈ જાતની રજુઆત થઈ નથી કે પુરાવો મળતો નથી. વિશેષે કરીને એટલા માટે તે બન્નું હોવાનું કહી શકાય છે કે જ્યારે પાદલિપ્તસૂરે પોતે દીક્ષા અવસ્થામાં હતા ત્યારે નાગાર્જુન ગૃહસ્થાવસ્થામાં હતા. કેવળ વિદ્યાભ્યાસ અર્થેજ તે ગુરૂની સાથે ભ્રમણમાં જોડાયા હતા. આ કથાનક ઉપરથી હવે સ્પષ્ટ સમજશે કે નાગાર્જુન પંડિતની સાંસારિક સ્થિતિ તથા દરજ્જા કેવો હતો. ઔદ્ધમ્થોમાં નાગાર્જુન પંડિતને લગતી જે આખ્યાયિકાઓનું દર્શન કરાવાય છે તેની ખાત્રી પણ આ ઉપરથી કરી શકાશે. આ ત્રણ (આર્યખપુટ, આર્યપાર્દલમ અને નાગાર્જુન) મહાપુરૂષ વિશે લખતાં, હાર્ટે ઓફ જૈનીઝમના કર્તા જે. સ્ટીવન્સને પૃ. ૭૭-૭૮ માં નીચેના ઉદ્દગાર કાઢી બતાવ્યા છે. “Two other events are supposed to have happened about this time B. C. 56; the defeat of the Buddhists in a great argument by famous Jaina controvertialist, an ascetic called Arya Khatput, who lived in Broach and the founding of Shatrunjaya, in the state of Palitana, (Shatrunjaya the Jains say was built by a monk), who had the power of rising through the air, and by a disciple of his, who had the power of creating gold. This fortunate junction of talents has resulted in one of the loveliest temple cities in the world—આ સમયે ઇ. સ. પૂ. લગભગ ૫૬માં અન્ય

બે બનાવો બન્યાનું નોંધાયું છે. વાદ કરવામાં નિષ્ણાત એવા પ્રખ્યાત જૈન સાધુ આર્યખપુટ, જે ભસ્મમાં રહેતા હતા તેમણે વાદમાં બૌદ્ધોને જીતી લીધા હતા અને પાત્રીતાણા રાજ્યમાં આવેલ શત્રુંજયની સ્થાપના, (જૈનોના કહેવા પ્રમાણે શત્રુંજય એક સાધુની કૃતિ છે) કરી હતી, જેમણે આકાશમાં ઉડ્યન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તથા તેમને એક શિષ્ય જેમને સુવર્ણ સિદ્ધિ મળી હતી. શુદ્ધિ પ્રભાવના આ સુભાગ્ય યોગે, વિશ્વનું સૌથી સુંદર-મનોહર એવું મંદિરનગરમાંનું એક નીપજગ્યું છે.” મતલબ કે ઇ. સ. પૂ. ૫૬ ની આસપાસ બે બનાવો બન્યા હતા. એક જૈનાચાર્ય આર્યખપુટે બૌદ્ધોને વાદમાં હરાવ્યા હતા અને બીજો, પાત્રીતાણા રાજ્યની હદમાં શત્રુંજયતીર્થની સ્થાપના થઈ હતી. આ શત્રુંજય તીર્થની સ્થાપના જૈનકથા પ્રમાણે, આકાશગામિની વિદ્યામાં નિષ્ણાત એવા ગુરૂ, અને સુવર્ણ સિદ્ધિમાં હોશિયાર એવા શિષ્ય; એમ બન્નેના સુયોગ થવાથી, થવા પામી હતી અને જે મંદિરનગરની રચના વિશ્વના સૌથી મનોહરમાં મનોહર એવા નગર તરીકે થઈ છે તે આ પ્રમાણે બન્ને વિદ્યાના સુયોગના પ્રભાવથી જ થવા પામી છે એમ સમજાય છે. આ કથન તદ્દન સ્પષ્ટ છે એટલે વિશેષ ખુલાસાની આવશ્યકતા નથી; પરંતુ વાચકવર્ગમાંના જે કોઈ જૈન સંપ્રદાયની કેટલીક આમન્યાથી પરિચિત ન હોય તેને માટે જણાવવાનું કે શત્રુંજય તીર્થની સ્થાપના કરવામાં આવી એમ જે લખાયું છે તે ‘હાર્ટે ઓફ જૈનીઝમ’ના લેખક પોતે વસ્તુસ્થિતિના બરાબર જાણકાર ન હોવાથી, ભાષાંતરકાર તરીકે આ શબ્દો લખી કાઢ્યા છે, ખાત્રી તો ખરી-સ્થિતિ એ છે કે, શત્રુંજયપવત અને તીર્થ તો ક્યારનાંએ અસ્તિત્વમાં હતા જ પરંતુ એકાદ બે મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવાનો જ પ્રયત્ન તે વખતે બન્યો હતો. પછી જીર્ણોદ્ધારને આ લેખકના કથન પ્રમાણે સ્થાપના કહો કે, જ. બો. ઇ. સ. એ. સોના ઉપરમાં ટાંકેલ વાક્યના લેખક ડો. બાઉદાજના કથન પ્રમાણે repaired=સમરાબ્યાનું કહો તે જુદી વસ્તુ છે છતાં એક સ્થિતિ જે બની છે તે રજૂ કરી દઈએ. આ

વખત સુધી પાલીતાણા રાજ્ય કે ગામનું અસ્તિત્વ નહોતું જ; તે વખતે તે પ્રદેશને સૌરાષ્ટ્ર નામથી જ ઓળખાતો હતો અને શ્રીનાગાર્જુને પોતાના ગુરુ પાદલિપ્તસૂરિના માનાથે આ નગર શત્રુંજય પર્વતની તળેટીમાં તે વખતે વસાવ્યું હોવાથી તેનું નામ પાદલિપ્ત-સ્થાન આપ્યું હતું. પાદલિપ્તસ્થાન શબ્દમાંથી ધીમે ધીમે પાલિસ્થાન થઈ ગયું અને તેમાંથી અપભ્રંશ થતાં પાલિસ્તાન, પાલિતાન અને છેવટે હાલનું પાલિતાણા થવા પામ્યું છે. મતલબ કે શત્રુંજયની તળેટીમાં પાલિતાણા ગામ ઈ. સ. પૂ. ૫૬ની આસપાસમાં શ્રીનાગાર્જુને પોતાના ગુરુ પાદલિપ્તસૂરિના બહુમાન તરીકે વસાવ્યું હતું. વળી એક મનોહર મંદિરનગર તરીકે તેના જે ઉલ્લેખ કરાયો છે તે વાક્ય પણ થોડોક ખુલાસો માંગી લે છે. વિદ્વાન લેખક જેમ માની લીધું છે તેમ આ બે ગુરુ-શિષ્યે પોતાની વિદ્યા-શક્તિથી તે મંદિરનગર બનાવી નથી દીધું. ખરી રીતે જૈનસાધુથી તો નગર વસાવવા કે મંદિર બંધાવવા જેવી સાવચ પ્રવૃત્તિમાં લાગ જ લઈ શકાતો નથી. પરંતુ પંડિત નાગાર્જુન મૃદસ્થાવાસમાં હોવાથી તે પોતે સર્વ કાંઈ કરી શકે છે. એટલે જ મૃદસ્થને શોભે તેવું અત્ર જે કાંઈ પાદલિપ્તસૂરિએ કરાવ્યું ગણવામાં આવે છે તે ગુરુલક્ષિતને અંગે શ્રીનાગાર્જુને કયું હતું એમ સમજી લેવું. બીજી વાત એ છે કે, તે સમયથી જ શત્રુંજયતીર્થ મનોહર મંદિરનગર બની ગયું હતું એમ પણ, માની લેવાનું નથી. તે સમયે તો કેવળ ગણ્યાગાંઠ્યા જ મંદિરો હતાં; પરંતુ તેમનું અનુકરણ કરાતાં કરાતાં કાળ ગયે, એટલાં બધાં મંદિરો બંધાઈ ગયાં કે, વર્તમાનકાળે તેને મંદિરનગર તરીકે ઓળખી શકાય તેવું બની ગયું છે અને વિશ્વમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મનોહર મંદિર તરીકે તેની ખ્યાતિ જામી પડી છે. શત્રુંજય પ્રત્યેના લેખક વાપરેલ શબ્દોનો આ પ્રમાણે ખુલાસો જાણવો. શ્રીનાગાર્જુન સંબંધી જણાવવાનું કે, તેમની વિદ્વતાની અને મંત્રવિદ્યાની અનેક રસમયી વાર્તાઓ તથા કથાનકો કહેવામાં આવે છે. તેમનાજ નામેરી એક વ્યક્તિ, કહેવામાં આવે તે

પ્રમાણે, સુદ્ધ ભગવાનના જે પંદુધરો ગાદીપતિ બન્યા છે તેમાંના એક છે. તેમજ તેમનો સમય પણ, ઉપર જણાવેલ પાદલિપ્તશિષ્ય નાગાર્જુનના સમયને લગતો જ લગભગ ગણાય છે. એટલે આ બન્ને નાગાર્જુન (જૈન અને બૌદ્ધસાહિત્યના) એક જ છે કે બિન, અને એક જ હોય તો જૈનીના ગણાય કે બૌદ્ધના, તે મુદ્દો નક્કી કરવાનું કઠિનકાર્ય અન્ય વિદ્વાનો ઉકેલવા પ્રયત્ન કરશે એવી પ્રાર્થના છે.

આ પંચ વ્યક્તિઓનાં (પૃ. ૨૪૦ જીઓ; સહરાટ, નહપાણ, રૂપભદ્ર શક, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, રાગ હાલ શાલિવાહન અને કલિંગપતિ ખારવેલ)નાં ધર્મતીર્થોમાંથી જે એકમાં શાલિવાહનનું નામ જોડાયેલું હતું તેનું વૃત્તાંત મંદિરમાં આપ્યું છે. તેને અંગે હજી સુધી પાશ્ચાત્ય કેળવણીકારે શ્રમ સેવી જે મંતવ્યો બહાર પાડ્યાં છે તેનાં તેમજ જૈન સાહિત્યગ્રંથોનાં કેવળ અવતરણો જ આપણે તપાસી જોયાં છે. સાથે સાથે જૈન-ગ્રંથોના મૂળ શબ્દો ઉતારવાનું પણ અત્ર આવશ્યક ધાર્યું છે. માત્ર બે જ નિમ્નલિખિત શ્લોક ટાંકીશઃ—

શ્રી સાતવાહનાદ્યો મૂપ इरं तीर्थमुद्धार पुनः ।

શ્રી પાદ લિપ્તસૂરિ વ્દજપ્રતિષ્ઠાં વ્યધાત્ તત્ર ॥

(શ્રી પ્રભાવક ચારત્ર પૃ. ૭૪, શ્લોક ૮૪)

ભાવાર્થઃ—શ્રી સાતવાહન નામે રાજાએ આ તીર્થનો (ભરૂચ) પુનરુદ્ધાર કર્યો અને તેમાં શ્રીપાદલિપ્તસૂરિએ ખ્વજપ્રતિષ્ઠા કરી. આ શ્લોકમાં ભરૂચ શહેરને આશ્રયાને લખાણ છે, જ્યારે આપણે લેખકોના શબ્દાધારે શત્રુંજયને અંગે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેટલા ફેરફાર સાથે આપણે લખેલ કથન વાંચવું. બાકી પાદલિપ્ત અને શાલિવાહનના સમયને અંગે કે શાલિવાહનની ધાર્મિક મનોવૃત્તિ પરત્વે આપણે જે જાહેર કરેલ છે તેમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી તેમજ અન્ય વિરૂદ્ધ અનુમાન બંધાઈ જાય તેવું પણ કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી.

સંપદ-વિક્રમ-વાહક-હાલ-પાલિત-દત્તરાયાર્હ ૧૩

જે ઉદ્ધરિહિતિ તથે સિરિસતુંજયમદ્વાતિરથ ॥

(ધર્મધોપસૂરિનું શત્રુંજયકદપ)

ભાવાય:-સંપ્રતિ, વિક્રમ, વાહડ, હાલ, પાદલિપ્ત સૂરિ અને કતરાજા જેને ઉદ્ધાર કરનાર છે તે શ્રી શત્રુજય મહાતીથ; આમાં પાદલિપ્તસૂરિ અને રાજા હાલનાં નામ સ્પષ્ટ રીતે શત્રુજયોદ્ધારના સાથે જોડાયેલાં છે એટલે આપણે કહેલ ચર્ચાને સર્વ રીતે સંમત છે.

આ સ્લોકમાં રાજા હાલને સ્પર્શ્યા ઉપરાંત બીજા પણ કેટલીક હકીકત જાણવા જેવી નીકળી આવે છે; કેમકે વિક્રમ એટલે શકારિ વિક્રમાદિત્યનો તથા રાજા સંપ્રતિ (જેને આપણે મૈયર્વંશી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન કહીએ છીએ) નો પણ જનનતીથિ-શત્રુજય સથે સંબંધ હોવાનું જણાવેલ છે આપણે સ્વતંત્ર રીતે, તે બન્ને રાજવીનાં વૃત્તાંતે જણાવી ગયા છીએ કે તેઓ જનમતાનુયાયી હતા તે ક્યનને હવે આ સ્લોકથી ટેકા મળે છે. શત્રુજય અને સાંચીની હકીકત કહી દીધી છે. તેમ અમરાવતી-મહાસત્યની ઘટનાનું પણ આડકતરી રીતે થોડુંક વર્ણન કરી દીધું છે. હવે નાસિક જીલ્લાવાળા પ્રદેશની સમજૂતિ આપીશું. તે પ્રદેશ નાના નાના શિલાલેખોથી ભરચક પડ્યો છે એમ કહેવાય તો ખોટું નથી. તેમાં સૌથી વિશેષ સંખ્યામાં તો નાસિક શહેરની લગભગ હોવાથી તેને વિદ્વાનોએ નાસિક શિલાલેખનું જ નામ આપ્યું છે. નાસિક સિવાય કન્હેરી, નાનાઘાટ, જુન્નેર, કાર્લા આદિના પણ છે. એટલે આ બધા શિલાલેખનો, સ્થાનોનો, તેમ જ તેમાં નિર્દિષ્ટ હરેલ ગામડાંઓનો વિચાર કરીશું તો સદજ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, લગભગ ૩૦થી ૫૦ માઈલના ઘેરાવાવાળો મુતક તે ગણી શકાય; અને તેવા પ્રદેશમાં આવેલા પર્વતમાંથી કેટલાંકના નામો ત્રક્ષ, કૃષ્ણગિરિ, આદિ (જુઓ પૃ. ૧૦૨-૧૦૩) જણાયાં છે, તેમ કોઇનાં નામ અજાણ્યમાં પણ રહી જતાં હશે. અથવા તે સર્વ, એક સામાન્ય મોટા પર્વતનાં શિખરોરૂપે આવી રહ્યાં હોય એમ પણ બને; અને પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રમાં જેમ સિદ્ધાચળ ઉર્ફે વિમળા-ગિરિ પ્રથમ તો ૧૦૮ શિખરવાળો એક જ ગિરિરાજ

હતો. પરંતુ પછીથી પૃથ્વી ઉપર થતા ફેરફારોને ક્ષીણિ તે સર્વ શિખરો જુદાં પડી જઈ હવે સ્વતંત્ર ગિરિઓ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા છે, તેમ પૂર્વસમયે આ નાસિક જીલ્લાનો ગિરિરાજ પણ પ્રથમ એક મોટા પર્વતરૂપે જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય અને તેનાં ઘણાં શિખરો હોય; પરંતુ જે સમયે નહપાણ, રૂપભદ્ર અને શાત-વાહનવંશી રાણી બળશ્રીના પુત્ર-પૌત્ર એવા ગૌતમીપુત્ર તથા નાસિકપુત્ર થયા તે કાળે તેનું સ્વરૂપ ફરી ગયું હોય, અને તેમાંથી કેવળ ત્રણ શિખરનો એક પર્વત, બીજા સર્વથી છૂટા પડી ગયો હોય તે બનવા એ અ છે. ત્રણ શિખરવાળો તે પર્વત હોવાથી તેનું નામ ત્રિરંશમ કહેવાતું હતું; કે જેના ઉપરથી ત્રૈકૂટકવંશની સ્થાપના થઈ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, સૌરાષ્ટ્રદેશનો વિમળાચલ તથા તેના પૃથક શિખરો જેમ તીર્થસ્થાન તરીકે પવિત્ર ગણાય છે તેમ આ નાસિક જીલ્લાનો પર્વત તથા તેના શિખરોવાળો અ.ખો પ્રદેશ-ગોવરધન સમય (જુઓ લેખ નં. ૭, ૧૩ છ.) પણ તીર્થધામ તરીકે પવિત્ર ગણાતો હતો. એટલે કે રક્ષ અને કૃષ્ણગિરિ આ મોટા પર્વતનાં અનેક શિખરોમાંનાં બેનાં નામો જ સમજવા રહે છે. ઉપરાંત નં. ૧૩ લેખમાં જે કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ નામ છે તેમાંના પણ કોઇક આ મોટા ગિરિરાજનાં અંગ-રૂંગો સંભવી શકે છે. આ રક્ષનું પૂરું નામ સ્થાવર છે. આ સ્થાવરને જૈન-સૂત્ર (આચારાંગ, નિર્બુક્તિ વિ.)માં “સ્થાવતનગ” કહ્યો છે. વજ્રસૂરિનામના જૈનાચાર્યનું વૃત્તાંત લખતાં તે શબ્દ વિશે ‘પ્રજ્ઞાવક ચરિત્ર,’ વિ. સં. ૧૯૮૭ મુદ્રિત પૃ. ૧૭ ઉપર જણાવાયું છે કે, આ એક જૈનનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ હતું. તે પર્વત ઉપર વજ્રસૂરિ અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા છે. કલ્પસૂત્રની સુખખોધિકામાં (જુઓ પૃ. ૧૩૦) તે વજ્રસૂરિના જીવનચરિત્રમાં નિર્દિષ્ટ થયેલ છે કે, જ્યારે સોપારકનગરમાં તેઓ હતા ત્યારે પોતાનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયેલ જાણી સ્થાવર પર્વત ઉપર જઈ અનશન કર્યું હતું. ૧૪ આ કથનો સૂચવે છે કે,

થનાર છે. આ બન્ને બંધિતને અત્ર સંબંધ ન હોવાથી તેમને ક્ષણે વિવેચન કરેલ નથી.

(૧૪) પંચમ પત્રિકા, લેખ નં. ૧૩ ટી. નં. ૩૭ જુઓ.

સ્થાવર્ત પર્વત સોપારકનગરની નજીકમાં હોવો જોઈએ, તેમ જ તે પર્વત જોતોનું એક પવિત્રતીર્થ પણ હતું જ. નં. ૧૩ વાળા લેખની હકીકત સાથે ઉપર દોઢેલ જૈનસૂત્ર અને સાહિત્યગ્રંથોના કથનોનું એકાંકરણ કરીશું તો આ સ્થાવર્તપર્વત તે જ રૂક્ષ પર્વત છે તથા તેજ ત્રિરશ્મિ પર્વતના એક શૃંગ તરીકે ઓળખવો રહે છે. વળી તે પર્વત જૈનધર્મનું એક પવિત્ર તીર્થ પણ હતું.^{૧૫}

ઉપર જણાવેલા પાંચ રાજા તથા તેમનાં નામો સાથે સંયુક્ત થયેલ સ્થાનોનાં આપેલ વર્ણનો અને હકીકત ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયું છે કે, તે સર્વે રાજાઓ જૈનધર્મી હતા તેમજ તે સર્વે સ્થાનો સાથે જૈનધર્મની પવિત્રતા જ સંકળાયેલી છે. મતલબ કે તે સ્થાનો પવિત્ર જૈનતીર્થો હતાં. આટલી વિચારણા વસ્તુ-સ્થિતિને અંગે થઈ. હવે તે સર્વનો સમય એકબીજાને બંધબેસતો આવે છે કે નહીં તે પણ જોઈ લઈએ.

પ્રથમ શત્રુંજય પર્વતને લગતી હકીકતો વિચારીએ. આર્યખપુટનું સ્વર્ગગમન મ. સં. ૪૮૪=ઈ. સ. પૂ. ૪૩માં મનાયું છે.^{૧૬} તેમની પાસે પાદલપેત અબ્યાસ કર્યો અને તેમની પાસે નાગાર્જુને અબ્યાસ કર્યો. એટલે એ બંધાનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૩ થી માંડીને તે બાદ ૫૦ વર્ષના ગાળાનો થયો ગણાય. આપણે રાજા હાલ શાલિ-વાહનનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૭ થી ઈ. સ. ૧૭ નોખ્યો છે. એટલે કે આર્યખપુટનું સ્વર્ગગમન થયા પૂર્વે ચાર વર્ષે રાજા હાલનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો હોતો. તે બાદ ૫૦ વર્ષના ગાળામાં પાદલપેતસરિ અને નાગાર્જુન તથા રાજા હાલ એમ ત્રણેનાં જીવનકાળનો મોટો ભાગ વ્યતીત થયો કહેવાય—આ પ્રમાણે સર્વ ઘટનાનો સમય મળી રહ્યો. એટલે તેમનાં વૃત્તાંતને સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવું રહ્યું.

સ્થાવર્ત પર્વત સંબંધી હકીકતમાં નહપાણુ અને રૂપભદ્રતનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ થી ૫૨ સુધીનો

આપણે લીધો છે. તેમજ આ ક્ષહરાટ તથા શાહી-પ્રજાનું નિકંદન કાઢનાર, અને “Restored the glory of the Satavahans=શાતવાહનોની કીર્તિ પુનઃ ઉજ્જવળ બનાવી” એવા શાબ્દો લખાવનાર રાણી બળશ્રીના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાત-કરાણનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૭૨ થી ૪૭ લેખવ્યો છે એટલે તે પણ બંધબેસતો થઈ જાય છે. ઉપરાંત નહપાણુ-રૂપભદ્રતની પછી જ ગૌતમીપુત્રનો સમય ઠરે છે; જોઈ નહપાણુના મહોરા ઉપર ગૌતમીપુત્ર પોતાનું મહોરૂં છાપી શકે છે, તેમજ રૂપભદ્રે આપેલું ક્ષેત્રદાન ફેરવાને ગૌતમીપુત્ર પોતાના નામે પણ કરી શકે છે. મતલબ કે આ હકીકતની સત્યતા પણ દરેક રીતે સિદ્ધ થઈ ગઈ.

હવે સાંચીની વિચારણા કરવી રહી. સાંચીના સ્થાન ઉપર એક સ્તંભ (Pillar) અને એક સ્તૂપ (Stupa) મળીને બે વસ્તુ છે. બેની વચ્ચે શું ભેદ છે તે આપણે આગળ ઉપર સમજાવવાનું છે. અત્ર સ્તૂપને આશ્રયીને આપણું કથન છે. સ્તૂપનાં આમ તો અનેક અંગો છે પરંતુ મુખ્યપણે બે કહી શકાય. એક તેના મુખ્યભાગ જે મોટા ગોળાકારરૂપે, ચણતર-કામના એક ઢગલા-પુંજ-ટેકરારૂપે હોય છે તે, અને બીજો, તેના પ્રાંગણ તરીકે ચારે તરફ દીવાલરૂપે બનાવ્યો હોય છે તે; કે જેમાં પ્રવેશદ્વારનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. પ્રથમનો મુખ્યભાગ સામાન્ય રીતે એક જ સમયે બનાવેલ હોય છે, બ્યારે દીવાલનો ફરતો અને તેના દરવાજાઓ—સિદ્ધારોવાળો ભાગ, કદાચ મુખ્ય ભાગ બનાવવાના સમયે પણ ઉભા કરાયા હોય અથવા અન્ય સમયે પણ બનાવવા હોય. એટલું જ નહીં પરંતુ એમ પણ બને છે કે ચારે તરફના કર્પાઉન્ડના આ બધાં ભિન્ન ભિન્ન અવયવો હોઈ, ભિન્ન ભિન્ન સમયે પૃથક પૃથક વ્યક્તિઓની કૃતિરૂપે પણ બનાવેલી

(૧૫) આ હકીકત પુ. ૩માં રૂપભદ્રતના જીવનવૃત્તાંતે તેમ જ આભિર ઈશ્વરદત્તની ઉત્પત્તિ તથા વૃત્તાંતે સમજાવી છે તે ત્યાં જુઓ.

આ પુસ્તકે દશમ પરિચ્છેદ નં. ૧૨ વાળા શાતકરાણિના

ચરિત્રે પણ આ વસ્તુનો ખ્યાલ અપાયો છે.

(૧૬) જુઓ ના. પ્ર. પ. પુ. ૧૦, અંક ૪, પૃ. ૭૨૩; મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીનો “જૈનકાળ ગણના”નો લેખ.

હોય છે. એટલે મુખ્ય ઇમારતના અને ફરતી દીવાલ બનાવાયાના સમયમાં, એકતા પણ હોય કે ભિન્નતા પણ હોય; જ્યારે કંપાઉંડના બધાં અંગે તો સામાન્ય રીતે પૃથક પૃથક સમયે જ બનાવાયેલાં નજરે પડે છે. પરંતુ એટલું લગભગ ચોક્કસ દેખાઈ આવેલ છે કે મુખ્ય ચણતરકામ ઉભું કરવાનો સમય સર્વથા દીવાલ કરવાના સમયની પૂર્વેનો જ હોય છે; કેમકે આ સ્તૂપો કાંઈ આપણા ગ્રહસ્થગૃહોની પેઠે, રહેવાનાં મકાનરૂપે નથી કે, પ્રથમ દીવાલ ઉભી કરી ચારે તરફનું રક્ષણ મેળવી લેવું પડે; જેથી મુખ્ય ઇમારતને અંગે ઉપયોગમાં લેવાતી મૂકાતી અને આણવામાં આવતી અનેક વસ્તુઓની નિકળિયતા રહે, તેમ જ કારીગરોને કામ કરવાને મોકળાશ મળે તથા અન્ય પ્રકારની ડખલગીરીથી મુક્તિ રહે. આ સ્તૂપો તો પુ. ૨માં જણાવવામાં આવ્યું છે, તેમ હમેશાં મરણની સમાધિરૂપે ઉભા કરાય છે. તેને શાસ્ત્રોમાં નિષ્ઠા કહેવાય છે અને વર્તમાનકાળે ‘છતરી’ કહેવાય છે. જ્યારે ચારે બાજુની ફરતી દીવાલો મુખ્ય ઇમારતના માત્ર સંરક્ષણરૂપે છે. એટલે સ્વાભાવિક જ છે કે, મુખ્ય ચણતરરૂપ પૂજા તો પ્રથમ ચણાયેલ હોય છે. કેમકે, જે વ્યક્તિના સ્મારક માટે તે ઉભો કરાય છે તેના મરણ પામ્યા બાદની સર્વ અંતિમ ક્રિયાઓ ત્યાં જ કરાયેલી હોય છે. એટલે તે સ્થાનનું નિર્માણ પ્રથમ અને છે અને તે બાદ જ તેના રક્ષણ માટેની ક્રિયાઓનું સંજ્ઞન વિચારાય છે. આ પ્રમાણે આખો સ્તૂપ અને તેને ફરતા પ્રાંગણના બંધારણ માટેની પ્રણાલિકા બની ગઈ છે. તેને અનુસરીને આપણે તેના સમય નિર્ણયનો વિચાર કરવો રહે છે. સાંચી સ્તૂપમાં જે વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિનું નામ વાંચવામાં આવે છે તેના સમયને લગતું વિવેચન કરતાં, જ. બો. ઈ. રા. એ. સો. (નવી આવૃત્તિ) પુ. ૩, પૃ. ૫૬માં તેના વિદ્વાન લેખક જણાવે છે કે, — “That this king Vashisthaputri Siri Satakarni is to be identified with one of the later Satakarnis=આ રાજા વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણિ પાછલા ભાગમાં થયેલ શાતકરણિમાંના એકાદ તરીકે ઓળખી શકાય છે, (આટલું લખીને

પછી જણાવે છે કે) Mr. Chanda (Memoirs of the Arch. Surv. India No. 1, p. 175) and Sir John Marshall assign the reliefs on the four gateways of Sanchi to the latter half of the first century=મિ. ચંદા (મેમોઇર્સ ઓફ ધી આર્કિ. સર્વે ઇન્ડિયા. પુ. ૧, પૃ. ૧૭૫) અને સર જોન મારશલ સાંચી (સ્તૂપ)ના ચારે પ્રવેશદ્વાર ઉપરનાં શિલ્પને ઇ. સ.ની પહેલી સદીના મધ્ય સમયના લેખે છે.” જ્યાંનાં રાખવાનું છે કે, પહેલી સદીની મધ્યકાલીન ઇ. સ. પાઠના સમયની વસ્તુ તરીકે જે નિર્દિષ્ટ કરી છે તે તો પ્રવેશદ્વાર જ છે; નહીં કે સ્તૂપને લગતો મુખ્ય પૂજા; એટલે સ્તૂપ અને તેને ફરતી દીવાલોના સર્જન નિર્માણ માટે જે સિદ્ધાંત આપણે ઉપરમાં સમજાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે, મુખ્ય સ્તૂપની ઇમારતનો નિર્માણ કાળ તો ઇસવીની પ્રથમ સદીના કરતાં પણ પૂર્વનો જ હોઈ શકે; જેમ ઉપરના વિદ્વાનોએ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે, તેમ તેને જ લગભગ મળતો વિચાર જનરલ કનિંગહામે પોતાના ક્વિસ્ટાટોન્સ નામે ગ્રંથમાં પૃ. ૨૬૯માં વ્યક્ત કર્યો જણાય છે. તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે, That the gateways were added in the reign of Siri Satakarni between the years of 19 & 37 A. D.=શ્રી શાતકરણિ રાજ્યે ઇ. સ. ૧૯ અને ૩૭ની વચ્ચે આ સિદ્ધારોની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે સમયનિર્ણય ઠરાવવામાં તેમને શું કારણો મળ્યાં છે તે સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યાં નથી, નહિ તો આપણે ચર્ચા કરી શકત. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ શકે જ છે કે તેમના મત પ્રમાણે સિદ્ધારનો સમય ઇ. સ. ૧૯થી ૩૭ નો છે. અમારું એમ માનવું છે કે રાજા હાલના સમયની તે કૃતિ હોઇને તેનો સમય ઇ. સ. ૧ અને ૧૭ની વચ્ચેનો હોઈ શકે. લિપિના વળાંક ઉપરથી નિર્ણય બાંધવામાં જ્યારે દોઢ દોઢ ને બે બે સદીની ભૂલો થઈ જાય છે ત્યારે અત્રે માત્ર વીસ વર્ષની ગણતરીનો તફાવત એ કાંઈ મોટી વસ્તુ નથી. મતલબ કે, આપણે જે સમય રાજા હાલનો ઠરાવ્યો

છે તે સ્થાપત્ય, કળાજ્ઞાન અને શિલાલેખના આધારે સત્ય જ કરે છે. આ પ્રમાણે સાંચીને લગતી વિચારણા અહીં પૂરી થાય છે.

હવે રહી એકલી અમરાવતી સ્તૂપની વિચારણા. તેમાં તો માત્ર ખારવેલના મહાચિત્રને આ વાશિષ્ઠી-પુત્રે દાન દીધું હતું એટલું જ જણાવાયલું હોવાથી જે સાર કાઢી શકાય તે એ કે, ખારવેલ પછી શાતકરણિ વાસિષ્ઠપુત્ર થયો હતો પરંતુ સમયની યોગસાધ્ધી શકાતી નથી. બહુમાં બહુ ખારવેલનો સમય ઈ. સ. પૂ.ની પહેલી સદી કે તે પૂર્વે હતો એટલું જ કહી શકાયું.

આ પ્રમાણે શિલાલેખમાં આવેલ નામવાળો રાજા હાલ, ઈ. સ. પૂ.ની પહેલી સદીના પ્રારંભમાં થયો હતો તથા તે શિલાલેખવાળા શત્રુજ્ય અને ત્રિરશ્મિ પર્વતનાં શૃંગો-ફક્ષાવર્ત અને કૃષ્ણગિરિ સહિત-સાંચી સ્તૂપ તથા અમરાવતી સ્તૂપનાં સ્થળો; તે સર્વ જૈનધર્મનાં દ્યોધક સ્થાનો હતાં; એટલી હકીકત સિદ્ધ થઈ લેખાશે. તે ઉપરથી એમ પણ ક્ષિતાર્થ થાય છે કે રાજા હાલ શાલિવાહનને કેટલાક વૈદિક મતાનુયાયી હોવાનું જે માને છે તે શિલાલેખી પૂરાવાથી અસત્ય કહેવાશે. આ અંબંધી વિશેષ વિવેચન આગળના પરિચ્છેદે શક શાલિવાહનવાળા પારિત્રાફે આપવામાં આવશે. અત્ર આટલો ઇસારો જ બસ થશે.

હવે જ્યારે રાજા શાલિવાહનના ધર્મ વિશેના પ્રામાણિક પૂરાવા અને હકીકત મળી **એક એ નવી વાતો** ગયાં છે ત્યારે વર્તમાનકાળે ચાલી રહેલાં એક એ અન્ય મંતવ્યો ઉપર પણ કાંઈક અમારા વિચાર વ્યક્ત કરવાનું સરચાને ગણાશે, એમ ધારી તે અત્ર રજૂ કરીશું. પ્રથમ હકીકતની રજૂઆત આ ગૌતમીપુત્ર અને વાસિષ્ઠી-પુત્રના અત્રેક લેખોમાં નિર્દેશ કરાયેલાં ગામડાનાં સ્થાન પરત્વે છે. જે ગામડાનાં સ્થાન વિશે પૂરી ખાત્રી નથી થઈ તે વર્ણ દ્રષ્ટો. તોપણ, ઇલુરક, મનમાડ,

કરજક ઇ. નાં નામ વિશે વિના સંકોચે તરત કહી શકાશે કે, તે સ્થળોનાં પ્રાચીન નામો ઉચ્ચારમાં કામ પણ ફેરફાર વિના કે જરાક સ્થાનિક ફેરફાર સાથે તેને તે જ અત્યારે પણ સચવાઈ રહ્યાં છે. એટલે જેમ કૃષ્ણગિરિ-કન્હેરી, કાલેની ગુફાઓ, સલ્લાદ્રીના શિખરો ઇ. ઈ. જૈન ધર્મનાં તીર્થધર્મો ગણાયાં છે તેમ વર્તમાનનો મનમાડ જલ્લો તથા તેની હદમાં આવેલાં ઇલોરા અને કરજત ઇ. ગામો જેનો ઉલ્લેખ શાતકરણિના શિલાલેખોમાં દાન આપ્યા નિમિત્તે, કે તેનું ઉત્પન્ન મેળેવવા રૂપે થયો છે, તે સર્વે ગામો જૈનમતાવલંબી હોવાનું માનવું રહે છે. અરે કહો કે આખો ગોવર્ધનસમય જ (ગાદાવરી નદીના મૂળ પાસેનો પ્રદેશ) તેને લગતો હતો. તેમજ તે ધર્મનાં સ્થાનોથી જ્યારે તે બરચક હતો ત્યારે ઇલોરા અને અજંટાની ગુફાઓમાં જે દૃશ્યોને વિદ્વાનો બૌદ્ધધર્મનાં કહી રહ્યાં છે તે મંતવ્યોની ઓળખ કરાવવામાં પણ હવે ફેરફાર થશે એમ સ્વીકારવું રહે છે. વધારે નહીં તો ઇ. સ.ની ત્રીજી-ચોથી સદી પૂર્વેનાં (કારણ કે તે સમયે જૈનેતર એવા યુગવંશી સમ્રાટની સત્તામાં આ પ્રદેશ જવા પામ્યો હતો) સમારકો તો બૌદ્ધને બદલે જૈનોનાં જ કહેવાં પડશે.

બીજી હકીકત જે રજૂઆત માંગી રહી છે તે, પુરાણનાં કથનને અંગે છે. પરિચ્છેદ ૧૦માં, પૃ. ૨૦૨થી ૨૦૭ સુધી શાતકરણિ હાલ રાજ્યના માતપિતાની તથા પૂર્વજની ઓળખને પત્તો લગાડવા, પુરાણનાં અવતરણો આપવાં પડ્યાં છે. તેમાં એક એ પ્રકારે છે કે, તેનો જન્મ દૈવાધીન સંયોગોમાં થયો છે. પરંતુ તે સંયોગ ઉપસ્થિત થવાના કારણરૂપ, યત્ન કરવામાં વિઘ્ન કરનારા ભ્રેષ્ઠો તરફથી અસ્થિ આદિ ફેકાતાં હોવાનું તેમજ તે વિઘ્નના નિવારણઅર્થે શીવજી પાસે યાચના-પ્રાર્થના કરવા ગયાનું જણાવાયું છે. આ કથન ઉપરથી એવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે કે, આખોયે પ્રસંગ વૈદિકધર્મનાં અનુષ્ઠાનને લગતો છે, તેમજ તે સાથે રાજા હાલના જન્મને સંકલિત કરાયો છે. પરંતુ

(૧૭) આનો સમય ઇ. સ. પૂ.ની પાંચમી સદીનો છે તે માટે ઉપર તૃતીય પરિચ્છેદે કી. નં. ૧૨, ૧૩ તથા

તેનું અસલ લખાણ જુઓ.

જ્યારે રાગ હાલ તો જૈનધર્મી હોવાનું ફરી ચૂક્યું છે ત્યારે શંકા ઉભી થાય છે કે આ બે વસ્તુ શી રીતે ખનવા પામી હશે? સંભવ છે કે, જેમ અનેક વસ્તુ-ઓની રિથિતિ-સર્જન, રક્ષણ કે નાશ-તે તે સ્થાનના રાજકર્તાના ધર્મે ઉપર અવલંબે છે, તેમ અત્ર પણ ખનવા પામ્યું હોય. ક્યારે થયું હશે તે કરવાનું કાર્ય આપણે અન્ય સંશોધકો ઉપર છોડી દઈશું પરંતુ એટલું ચોક્કસ દેખાય છે કે આવા ફેરફારો પાછળથી થવા પામ્યા છે.

સ્તૂપ

(૧) સામાન્ય રીતે મરણ-સમાધિ (જેને જૈન સંપ્રદાયમાં નિપદ્યા શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. જુઓ હાથીચુંકા લેખ)ના સ્મારક તરીકે રચવામાં આવે છે.

(૨) જેનું મરણ થયું હોય તેનું નામ હોય કે ન પણ હોય, કેમકે તેને કાર્તિકી કાંઠ પડી નથી હોતી.

(૩) પરંતુ દાન દેનાર, ભક્તિ નિમિત્તે કાર્ય કરતો હોવાથી, તેમાં દાન દેનાર તરીકે અનેકનાં નામ લખેલ હોય છે.

(૪) દાનનો હેતુ દર્શાવવામાં ધાર્મિક પ્રસંગ કે હેતુ જણાવેલ હોય છે.

(૫) સાલ કે સમયદર્શક હકીકતો બિન બિન સમયની (નં. ૩ ના કારણને લીધે) હોય છે.

બેની વચ્ચે જે મુખ્ય ફેરફાર અમારી નજરે દેખાય છે તેનું ઉપર પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરી બતાવ્યું છે. તેને અનુલક્ષીને જે સાંચીના સ્તૂપ અને સ્તંભના કર્તા તરીકે શોધ કરીશું તો, પ્રથમમાં ચંદ્રગુપ્ત, વાસિષ્ઠીપુત્ર આદિ અનેકનાં નામો મળી આવશે જ્યારે સ્તંભમાં એકલા શાતકરણિનું જ નામ મળી આવશે. સ્તૂપમાં દાનનું કારણ દર્શાવતાં બિન બિન મુદ્દાઓ તેમજ વસ્તુઓનું પ્રદર્શન દેખાઈ આવશે, જ્યારે સ્તંભમાં અશ્વમેધ કર્યાનું કે પ્રજા ઉપર કરેલ વસૂલ કર્યાનું ઇત્યાદિ આચાર્ય અને સત્તાદર્શક હકીકતો મળી આવશે. આ પ્રકારની અનેકવિધ ચાળવણીથી સ્તંભ

સ્તંભ

(૧) સામાન્ય રીતે વિજયના ચિહ્નરૂપે ઉભો કરાય છે; છતાં કોઈ વખતે ધાર્મિક સ્વરૂપ તેનું હોય છે ખરું; પરંતુ સમાધિરૂપે તો નહીં જ- (પ્રિયદર્શિનના સ્તંભો સમજવા).

(૨) મુખ્યતઃ વિજય મેળવનારનું નામ હોય જ કેમકે ઉભું કરવામાં પ્રધાન હેતુ પોતાની કીર્તિ ગાવા માટે જ હોય છે.

(૩) વિજય મેળવનાર એક જ હોય જેથી નામ ફક્ત એકનું જ હોય અને સત્તાસચ્ચ આચાર્યશ્રી હોય.

(૪) વિજય મેળવવામાં પ્રદેશની જીત, કોઈ સાથેની લડાઈ કે કોઈને કોઈ સાંસારિક લાલ-સાની યુક્તિ હોય.

(૫) એક જ સાલ કે સમય હોય.

ઉપર કોઈક શાતકરણિએ પોતાના સમયના અવતિપતિ ઉપર મેળવેલ જીતનાં અને સ્તૂપ ઉપર પણ શાતકરણિના નામ હોવા છતાં તુરત તારવી શકાય છે કે, સ્તંભ છે તે નં. ૭ વાળા શાતકરણિના સ્મારકરૂપ તથા ઇ. સ. પૂ. ૨૩૨ નો છે, જ્યારે સ્તૂપ છે તે, જુદા જુદા સમયે થયેલા એવા મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે ઇ. સ. પૂ. ની ૪થી સદીમાં, અને નં. ૧૮ વાળા શાતકરણિએ ઇ. સ. પૂ. પહેલી સદીના પાછલા ભાગમાં તથા અન્ય ભક્તજનોએ સ્વધર્મપ્રવર્તક એવા શ્રી મહાવીરની મરણ-સમાધિ-નિપદ્યા-પ્રત્યે દર્શાવેલી ભક્તિ નિમિત્તના દાનની હકીકતોથી ભરચક અનેલ છે.

પુ. ૧. માં પૃ. ૬ અને પુ. ૨ માં પૃ. ૩ ઉપર, આ સંસારમાં મહાપુરુષોના ઉદ્ભવ ક્યારે થવા પામે છે તેનું વર્ણન સંભવામિ યુગે યુગે શકસ્થાપના જેવા વાક્યની સમજૂતિ આપતાં આ-ઉદ્ભવપ્રસંગો પતાં કિંચિદંશે કરવામાં આવ્યું છે. વળી પુ. ૪ માં સમયની કાળ ગણના માટે સ્વતંત્ર અષ્ટમ ખંડ રોક્યો છે. તેના અંતે, કયો શક અથવા સંવત ઉત્તમ કહેવાય તેનું પત્રક પુ. ૧૦૬ માં બોડ્યું છે, જે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મપ્રવર્તકતા સ્મરણમાં જે સંવત ચાલુ થાય છે તે ઉત્તમ ગણાય છે. તેમજ ભલે રાજ્યના નિમિત્તે સંવતનો પ્રારંભ કરાય પરંતુ રાજ્યના કરતાં પ્રજા પોતે જ સ્વયં સ્ફુરણથી પોતાના ઉપર તે રાજ્યને કરેલ મહાન ઉપકારની જાળવણી માટે જો તે આરંભે, તો તેની ઉત્તમતા પણ કમી નથી. તેનાં દષ્ટાંત તરીકે નં. ૬ વાળો ઇસવી, નં. ૭ નો વિક્રમ અને નં. ૯ નો શક-એમ ત્રણ સંવત પ્રજા તરફથી સ્થાપીત થયાનું જણાવ્યું છે. આ ત્રણેને અંગે થોડું થોડું વિવેચન કરવાનો પ્રસંગ અત્રે ઉપસ્થિત થયો છે.

નં. ૭ વાળો વિક્રમસંવત, જ્યારથી શકારિ વિક્રમાદિત્યે અવતિતી પ્રજાને, તેમના શક રાજ્યના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરી ત્યારથી પ્રજાએ તે ઋણુમુક્તિની યાદગિરિમાં, તે રાજ્યના રાજ્યારોહણના દિનથી તેના નામતા સંવતનો પ્રારંભ કર્યો. ઉત્તરહિંદને લગતી આ બાબત હોઇને આ સંવત મુખ્યત્વે ઉત્તરહિંદમાં જ વિશેષ પ્રગતિ-માન છે. હવે ઇતિહાસના અભ્યાસથી આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ કે શક પ્રજાને હરાવવામાં દક્ષિણપતિ નં. ૧૭ માં આંધ્રપતિનો પણ હાથ તો હતો જ એટલે તે ઉપકારદર્શન કેવી રીતે વળાય ? વળી ત્રીજી બાજુ એમ સ્થિતિ છે કે, શકપ્રજાનો ત્રાસ તો ઉત્તર-હિંદને હતો, નહીં કે દક્ષિણહિંદને; અને ઉત્તરહિંદની પ્રજાએ તો તે ઋણુદેન કરી વાળ્યું હતું તો પછી દક્ષિણની પ્રજાએ શું કરવું ? તેમ ત્રીજી સ્થિતિ-ગોવરધન સમયમાં પથરાઈ રહેલાં તેમનાં તીર્થસ્થાનો જે શક-પ્રજાએ (નહપાણ અને રૂપલદત જેવાયે) ખૂંચવી લીધાં હતાં તે આ નં. ૧૭ વાળા આંધ્રપતિ ઉર્ધ્વે ગૌતમી-

પુત્ર શાતકરણિએ જ પાછાં મેળવીને (Restored the glory of the Satvahanas) શાતવાહ-નેની કીર્તિને ઉજવળતા અર્પણ કરી હતી જેથી તે પ્રસંગને તેઓ પણ એક રીતે, ધાર્મિક ઓપ આપીને ઋણુદેનના નિમિત્તરૂપ ગણી શકે તેમ હતું. અને તેના નામનો સંવત્સર ચાલુ કરી દેત. પરંતુ સમજાય છે કે, ઉત્તરહિંદ અને દક્ષિણહિંદની પ્રજાને-બંનેને-તે પ્રસંગો લગભગ એક સમયે જ બન્યા હોવાથી, કાણે શા માટે અને કેવી રીતે ઉજવ્યો-તેનો ભેદ પડી શકે નહીં; અને ઉત્તરહિંદની પ્રજાએ સંવતનો આરંભ કરી દીધેલ હોવાથી દક્ષિણની પ્રજાએ તે વિચાર પડતો મૂકી દીધો હોય. અથવા તે ગોવરધનસમય વાળાં તીર્થો પાછાં મળી ગયાં તે એક રીતે ખુશાલીનો પ્રસંગ તો દક્ષિણની પ્રજાને હતો જ, તેમાંય પૂર્વના માલિકો તરફથી તેમને કાંઈ ત્રાસ નહોતો એટલે પણ તેમને ઋણુમુક્તિ ઉજવવાનો આનંદ થાય. વળી રાજ્યને પુનઃપ્રાપ્તિ થઈ તેટલે દરજ્જે તેને ખુશાલીનો પ્રસંગ ખરો જ પણ તેથી પ્રજાને શું ? રાજ્ય પોતાની ખુશાલી શિલાલેખ કાતરાવીને પ્રદર્શિત કરી દીધી, પછી રજો પ્રજા તો પ્રજાનો જ; તેમને મન તો નહપાણ અને રૂપલદતનું આધિપત્ય પણ સરખું જ હતું, તેમ આંધ્ર-પતિનું પણ સરખું જ હતું, કેમકે તે બંને સ્વધર્મો જ હતા; અને તેથી જ પ્રજાને ધાર્મિક અનુકાનો કરવામાં કોઈ જાતનો અવરોધ, પ્રતિબંધ કે મુશ્કેલી નડતાં નહોતાં. આ પ્રકારની અનેકવિધ મુંઝવતી વિચારણાના અંતે દક્ષિણની પ્રજાએ તે પ્રસંગને યાદગાર બનાવવાનું મન ઉપર લેવાનું માંડી વાળી એમને એમ તે પ્રસંગ પસાર થવા દીધો દેખાય છે. પરંતુ જ્યારે નં. ૧૭ના વારસદાર નં. ૧૮ના રાજા શાલિવાહન રાજ્યએ, દક્ષિણ પ્રદેશની પ્રજાને સ્વધર્મની ક્રિયાઓ કરતાં સિદ્ધલદીપ તરફના ભ્રેમજી તરફથી નંખાતા ઉપદ્રવ-માંથી મુક્તિ અપાવી ત્યારે તો સમજાય છે કે દક્ષિણની પ્રજાને પોતાની ઋણુમુક્તિ માટેની ફરજનું જ્ઞાન થવા પામ્યું હશે. એટલે તેમણે પોતાના રાજા શાલિવાહનની યાદગિરિમાં કાંઈક કરવું એવું સ્પષ્ટ હોય. જો તે સમયથી સ્મારકનો આરંભ કરે તો ઇ. સ.

પૂ. ૨૮ (જુઓ પૂ. ૨૪૪-૫)થી અને રાજના રાજ્યા-
ભિષેકથી કરે તો ઇ. સ. પૂ. ૪૭થી તેની આદિ
કરાય. ન્યારે ઉત્તરહિન્દમાં તેવા પ્રસંગની યાદ
ઈ. સ. પૂ. ૫૭માં થઈ ચૂકી જ હતી. એટલે દક્ષિણ
હિન્દવાળા તે ખુશાલીને વ્યક્ત કરવાને અમલ કરે તો
ઉત્તરહિન્દ અને દક્ષિણ હિન્દના સંવત્સર વચ્ચે કમમાં
કમ ૧૦ વર્ષ અને વધારેમાં વધારે ૨૯ વર્ષનો જ ફેર
પડી શકે. વસ્તુરિચિતિ આ પ્રમાણે બનવા પામી હતી
કે નહીં તે નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાને આપણી પાસે કોઈ
સાધન કે પુરાવા નથી. એટલે તે પ્રસંગ પણ કોઈ
શકની પ્રવૃત્તિ આદર્શ વિના જ સરી જવા દીધો હશે
એમ સમજવું રહે છે. પરંતુ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે,
“શકશાલિવાહન” જેવો શબ્દ ત્યારે વપરાશમાં શી
રીતે આવ્યો હશે? હાલ તો બીજું કારણ સમજાતું
નથી. પરંતુ શકારિ વિક્રમાદિલમાં જેમ શકારિ શબ્દ
એક બિરુદરૂપે વપરાયો છે તેમ, શક શાલિવાહન
એટલે, શક પ્રગ્નને-અથવા પ્રગ્નને-વિદારવામાં જે
શાલિવાહને ઉત્તમ ભાગ લખ્યો છે તે, શકશાલિવાહન;
મતલબ કે શક શબ્દ તે વિશેષણરૂપે જોડવામાં આવ્યો
હોય; અથવા રાજ શાલિવાહને કરેલી-મેળવેલી અનેક
પ્રદેશિક જાતોમાં, આ સિદ્ધલક્ષીપવાળા વિજયને પ્રથમ
નંબરે મૂકાય (crowning success) તેમ તો જરૂર
કહી શકાશે જ. એટલે જેમ અદ્ભુત કાર્ય કરનાર
વિશે ઉક્તિમાં કહેવાય છે કે, ‘તેનો તો શક્તિ વાળો
છે’ તેમ, આ શબ્દ શાલિવાહનના નામ સાથે ઉપરોક્ત
“શક્તિ-શક-શક” જેવો ભાવાર્થ સૂચવતો યુક્ત કરી
દીધો હોય કે કેમ? તે રિચિતિ એક વખત વિચાર માંગી
લે છે. વિશેષ વિચારણા નં. ૨૩ના વૃત્તાંતે આપીશું.
શક શાલિવાહન-આ બે શબ્દનું કેમ જોડાણ થયું તેનો
તાગ જોડે અદ્યપિ નિશ્ચિતપણે મળતો નથી, પરંતુ
વિક્રમ સંવતની માફક તેનો પ્રચાર પણ પ્રગ્નએ જ
કર્યો છે તેટલું ચોક્કસ છે અને તેથી જ વિક્રમ
સંવત કરતાં તેની ઉત્તમતામાં કોઈ ન્યૂનતા આવી
જતી નથી.

હિન્દી ભૂમિ ઉપર ઇ. સ. પૂ. ના અંતે ૨૫-૫૦
વર્ષ સુધી જે અજોડ અને બેકામ અશાંતિ બની

પડી હતી તેમાં થોડાક સમયથી પડેલા ચર્ષ શાંતિનું
સાત્રાજ્ય પથરાવા માંડ્યું હતું. તેમ યુરોપમાં પણ
ધર્મના નામે અનેક પાખંડ વધી પડ્યાં હતાં. ત્યાં પણ
ધર્મવિષયક પ્રકરણમાં અનેક પ્રકારે સુધારણા કરવાની
આવશ્યકતા તરી આવતી હતી. આ વિષયને જોડે
આપણા હિંદી ઇતિહાસના આલેખન સાથે કોઈ સંબંધ
તો ન જ કહી શકાય. છતાં આડકતરે સૂચન કરવાની
જરૂર પડી છે તે એટલા માટે કે, કુદરતનો કાયદો
(સંભવામિ યુગે યુગે વાળો) કેવી રીતે એકધારે સર્વત્ર
વ્યાપકપણે પ્રવર્તે છે તેની ખાતરી થઈ જાય, તથા હાલની
પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રાસાદિત પ્રગ્ન આ સિદ્ધાંતમાનવાને
અચકાય છે તેમને કાંઈક અંશે જ્ઞાન થાય. તેમ જ જે
પ્રગ્નનું શાસન વર્તમાનકાળે હિંદ ઉપર ચાલી રહ્યું છે
તેમના જીવનને તે બનાવ સાથે કાંઈક સંબંધ હોવાથી,
તેમને અને આપણને તેમાંથી કાંઈક શીખવાનું મળે
તેટલે દરજ્જે ઉપકારક ગણાય; આ હેતુથી આવી પડેલ
પ્રસંગને વ્યર્થ જવા ન દેવો જોઈએ એમ સમજી આ
વિષય હાથ ધર્યો છે.

આ સમયે ઇ. સ. પૂ. ૪ માં ૧૭ યુરોપમાં એક
મહાન વ્યક્તિનો જન્મ થયો હતો, જેમનું નામ
અત્યારે જગમશદુર બની રહ્યું છે તે વ્યક્તિ
અન્ય કોઈ નહિ પણ મહાત્મા જસસ કાર્નિસ્ટ
પોતે. તેમના જીવનકાળમાં જે પ્રસંગો પાછળથી
બનવા પામ્યા હતા તેમાં તે વખતની રૂઢીચુસ્ત
પ્રગ્નના હાથે, તેમ જ તે ધર્મના કહેવાતા ખડેખાંના
હરતે, તેમના શીરે દુઃખના જે દુઃખરો ખડકાથે
ગયા હતા, તે સર્વેમાંથી ખામોશીથી દુઃખ સહન
કરતાં કરતાં, કેવી રીતે તેમણે પ્રગ્નકલ્યાણાર્થે
પોતાના જીવનનું બલિદાન પણ આપ્યું હતું તે સર્વ
વૃત્તાંત આધુનિક સમયે, જે જે માણસો લખીવાંચી
જણે છે તેમને તો સુવિદિત છે જ. એટલે વિશેષ
વર્ણન ન કરતાં માત્ર અંગ્રીકી નિર્દેશ જ કરીને જણા-
વવાનું કે તે મહાત્માનો દેહોત્સર્ગ થયા પછી તેમને જે
પ્રગ્નએ પીડન કર્યું હતું તેજ પ્રગ્નએ, પોતે વહોરી
લીધેલ પાપને બાળી પોતાની વિશુદ્ધિ મેળવાય તથા
તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પોતાના હૃદયમાં તે પ્રસંગ હમેશાં

જળવાઈ રહી તેનું સ્મારક કરાય તેવા બેવડા હેતુથી, તેમના નામનો શક પ્રવર્તાવવાનું નિર્માણ કરી લીધું. જે શકને ઇસ્વીસન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યાંજ્યાં આ મહાન પથગંધરના પદ્મભજમાં નમન કરનારી પ્રજા વસે છે ત્યાંત્યાં તે પ્રચલિત જ છે. આ પ્રમાણે ૫૦ થી ૬૦ વર્ષના ટૂંક ગાળામાં, હિંદી તેમ જ યુરોપી પ્રજાના જીવનના સઘળા વ્યવહારિક પ્રસંગ ઉપર અસર ઉપાગવતા બે પ્રસંગો ખનવા પામ્યા હતા. તે પછી કેમ જાણે કુદરતના સંકેતની કાંઈક અસિદ્ધારી જ ન હોય અને આ બંને ભૂમિની પ્રજાને કાંઈક અદૃશ્ય અધિથી મંકલિત કરતી ન હોય તેવો ભાસ કરાવે છે. તે બે પ્રસંગો:—(૧) હિંદમાં અને યુરોપમાં થયેલ વિપ્લવ; (૨) અને બન્ને કેકાણે પ્રવર્તાયેલો નવીન સંવત્સર. એકનું નામ વિક્રમ સંવત્સર અને બીજાનું નામ ઇસ્વીનો સંવત.

શક શાલિવાહન—અથવા શાકે શાલિવાહન કે રાજા હાલ શાલિવાહનનો શક—એવા ભાવાર્થમાં જે શબ્દ વર્તમાનકાળે વપરાતો રાજા હાલ અને જણાય છે તે વાસ્તવિક છે કે શક શાલિવાહનનો કેમ ! અને હોયતો તે સાથે સંબંધ રાજા હાલને કેટલે દરજ્જે સંબંધ હોઈ શકે, તે અત્ર વિચારવાનો મુદ્દો છે. પુ. ૪ માં સમયની કાળગણનાના બે પરિચ્છેદોમાં ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક લગભગ નવેક પ્રકારના શક—સંવતની ચર્ચા આપણે કરી બતાવી છે. તેમાંના એક શક સંવતની પણ છે. તે ચર્ચાને અંતે (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૬૮) એમ સાર કાઢી બતાવ્યો હતો કે તેના છ અર્થ ધર્મ શકે છે (૧) જેમ વિક્રમ સંવત, ઇસુનો સંવત, તેમ શક નામનો સંવત “Saka era” (૨) શક પ્રજાનો (આખી શક પ્રજાનો) સંવત of Saka nation (૩) શક રાજાએ સ્થાપેલ સંવત=by a Saka king (૪) કોઈ પણ સંવતને શક તરીકે સંજોગવાય એટલે an era (general term) (૫) સંવત =વર્ષના અર્થમાં, the year in which (૬) અને વિક્રમસંવતનું બીજું નામ; આ છમાંથી કયો અર્થ ‘શક

શાલિવાહન’ને અનુકૂળ થાય તેમ છે તે તપાસવું રહે છે. શાલિવાહન રાજા પોતે શક નથી એટલે નં. ૩ બાદ, તેમ શક રાજાએ સંવત્સર ચલાવ્યો નથી એટલે નં. ૨ બાદ; પોતે વિક્રમાદિત્ય શકારિ નથી એટલે નં. ૬ પણ બાદ, તેમ નં. ૫ તો માત્ર વર્ષના અર્થમાં જ છે એટલે તેને પણ વર્જવો જ રહે છે. એટલે હવે બાકી નં. ૧ અને નં. ૪ વાળી એમ બે સ્થિતિ જ વિચારવી રહી.

નં. ૧માં શક સંવત્સરનો અર્થ એમ થાય છે કે, તે નામનો અમુક સંવત્સર ગણાય પણ તેની સ્થાપના કોણે કરી તે સાથે તેને સંબંધ નથી; જેમ વિક્રમ સંવત્સરનો સ્થાપક શકારિ વિક્રમાદિત્ય છે ઇસ્વી સંવતનો સંબંધ ઇસુ લગવાન સાથે છે; તેમ શકસંવત્સર ખરો પણ તેની સ્થાપના કોણે કરી અથવા તો તેની સાથે સંબંધ કોનો ગણો શકાય તે અખ્યાહાર છે. કદાચ રાજા હાલ શાલિવાહનનો સંબંધ હોય અને ન પણ હોય. પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે તેનો પ્રવર્તક તે પોતે નહોતો, બ્યારે નં. ૪માં તો તે શકનો પ્રવર્તક જ પોતે હોય તેવો અર્થ થાય છે. આ બેમાંથી નં. ૪ની વિચારણા અત્ર કરવાનો આશય છે પરંતુ નં. ૧ વિશેની ચર્ચા નં. ૨૩ ના વૃત્તાંતે કરવામાં આવશે.

નં. ૪ પ્રમાણે શકનો પ્રવર્તક શાલિવાહન પોતે હોઈ શકે કે નહીં ! પ્રવર્તનના પ્રશ્નની ચર્ચા કરતાં પૃ. ૨૪૭માં તથા પુ. ૪, પૃ. ૧૦૭ માં જણાવ્યું છે કે કોઈપણ ભતનો શક પ્રવર્તાવવામાં બે પ્રકારનો આશય હોઈ શકે છે. રાજદારી અને ધાર્મિક. રાજદારીના બે પ્રસંગો છે. એકમાં શકને હરાવીને પોતાના પૂર્વજની કીર્તિને ઉજ્જવળ કરવાનું (જોકે આ પ્રસંગ તો રાજા હાલના કાકાની કારકર્તાઈમાં ખનવા પામ્યો છે, છતાં રાણી બળશ્રીના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ થયો હોવાથી, તેનો સંબંધ કાકાને બદલે ભત્રિજના રાજ્યે બનેલો ગણો તોયે) અને બીજામાં ગાદીનું સ્થાન ફરીને જુની રાજધાનીવાળા પાટનગરને મરામત કરી નવનગર નામેથી વસાવવાનું (જુઓ. પુ. ૪, પૃ. ૧૦૭). તેમ ત્રીજું અર્થ રાજદારી, તે સિદ્ધલક્ષ્મીની ચકાઈ અને મેળ-

મેલી જીત અને તે અર્ધુ ધાર્મિક-કેમકે તે ચડાઇ કરવામાં ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું હતું. (પુ. ૪ પૃ. ૧૦૮ ટી. ૬૨). જ્યારે કેવળ ધાર્મિક આશયવાળા કામમાં શત્રુજયે યાત્રા કરવા જવાનું, સાંઘીમાં દાન દીધાનું અને ત્રિરશ્મિની યુદ્ધમાં રહેતા સંતોના નિર્વાહનું. આ પ્રમાણે નોંધવા યોગ્ય કાર્યોની સંખ્યા છથી સાતની ગણાય છે તેમ અન્ય નોંધાયા સિવાયનાં પણ હશે. છતાં તેમાંનું કોઇએ એવું મહત્ત્વપ્રધાનું ન કહી શકાય કે જેને શકપ્રવર્તવવા તરીકેની કોટીમાં મૂકી શકાય. તાત્પર્ય એ કે તેને પોતાને શકપ્રવર્તકના લિસ્ટમાં ગણવી શકાય તેમ નથી જ. કાર્યની વિચારણાનાં અંગે આ પ્રમાણે સાર નીકળે છે. છતાં સમયની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ શકસંવત્સરે સમય જ ધ. સ. ૭૮નો ગણાય છે અને તે વખતે તો તેને મરણ પામ્યાને પણ લગભગ ૬૦ વર્ષ થઇ ચૂક્યાં હતાં. મતલબ કે, કાર્યની દૃષ્ટિએ જો કોઈ વચ્ચેનો ધાર્યું શૌર્ય-વંતુ કે ધાર્મિક મહત્વનું પગલું રહી જતું હોય તોપણ, તેના સમયની દૃષ્ટિએ તો તે તરત નજરે પડ્યા વિના રહેત જ નહીં. આમ કાર્ય અને સમય બન્ને મુદ્દાથી તપાસી જોતાં પણ, રાગ હાલને સંવત પ્રવર્તક હોવાનું સાબિત થઈ શકતું નથી.

ત્યારે શી રીતે તેના નામ સાથે શક શબ્દ જોડાયો હશે ! જેમ ક્ષહરાટ, ચળણ અને કુશાન સંવતો તે તે પ્રજાના જૂપાણોની અમુક રાજદારી જીતને અંગે તે આજી કરવામાં આવ્યા હતા, તેમ રાગહાલના કિસ્સામાં પણ જે બનવા પામ્યું હોત તો, ઉપરોક્ત સંવતોની પેઠે અદ્ય સમયમાં જ અદ્ય થઇ ગયો હોત. તેનું દીર્ઘકાલીનપણું જ બતાવે છે કે (પુ. ૪, પૃ. ૧૦૮) તેને કોઈ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ (આગળ ઉપર નં. ૨૩ના વૃત્તાંતે જુઓ). બધા સંજોગોના વિચાર કરતાં ઉપર પૃ. ૨૫૦માં જણાવ્યા પ્રમાણે હાલ તો એક જ સંભવિત કાન્થ દૃષ્ટિસમીપ નજરે પડે છે કે જેમ, શકાર બિરુદ ગદ્ગીલવંશી વિક્રમાદિત્યનું છે તેમ, અગ્ર શાલિવાહનની સાથે જોડાયેલ શક શબ્દ પણ બિરુદ રૂપે જ

હોય અને તે તેણે સિંહલદ્વીપના કહેવાતા મ્યેન્જ-શક જેવી જાતિના ત્રાસમાંથી પ્રજાને છોડાવી હતી તેના રમન્જરૂપે-રુદ્ધરૂપે વપરાશમાં આવ્યો હોય. પછી ‘શક શાલિવાહન’ શબ્દ લખાતાં લખાતાં લાંબે કાળે તેના મર્મનું વિરમરણ થતાં, શક શબ્દને વિરેષણ રૂપે ન લખતાં, વિરોધનામ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો હતો.

આંધ્રવંશીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતાં અનેક નામો, બિરુદો, હોદ્દાઓ આપણા વાંચવામાં-શિલાલેખો, સિક્કાઓ કે જીવનવૃત્તાંતોમાં ચૂડુઓ અને કદંબો આવ્યાં છે. જેવાં કે, મહારથી, વિષે કાંઈક વધારે મહાભોજ, મહાક્ષત્રપ, વિષ્ણુ-કડ, ચૂડુઓ, કદંબો, (કારદમક) વિલિવાયકુરસ ઇ. ઇ. તેમાંના કેટલાકની સમજૂતિ પ્રસંગ આવતાં અપાઇ ગઇ છે, અને કેટલાકની જે બાકી રહી છે તે પણ ઉપરની પેઠે છૂટક આપી શકાત, પરંતુ શાતવાહનવંશીમાં રાગ હાલની કારકીર્દિ સર્વેથી શ્રેષ્ઠ હોવાને કીધે તેના જીવન સાથે ખાસ એક બે બિરુદોવાળાનો સંબંધ જોડાયો હોવાનું દેખાય છે, એટલે કોઈ અન્યરથાને તેની વિચારણા કરવા કરતાં આ ઠેકાણે જ કરી લેવાય તો આનુષંગિક ગણાશે એમ ધારી આ તક હાથ ધરીએ છીએ.

ખાસ કરીને અગ્ર ચૂડુ અને કદંબ સરદારો સંબંધી જ કહેવા માંગીએ છીએ. આમાંના કદંબ-કદંબને, સંત્રેજ ક્ષત્રિયમાંના જે ૧૮ વિભાગો હતા તેમાંના લિન્છવી, મલ્લ, મૌર્ય, પલ્લવ, ચૌલા, પાંડ્યા, આદિની પેઠે-આને પણ એક તરીકે હોવાનું આપણે પુ. ૧માં ઉદયન ભટ્ટના વૃત્તાંતે જણાવ્યું છે. વળી આ પુસ્તકે તૃતીય પરિચ્છેદે (જુઓ ટી. નં. ૧૭) કદંબ પ્રજાને નાગ-નંદ-પ્રજાના એક અંશ તરીકે મનાવું આવ્યાનું જણાવાયું છે; તેમ આ કદંબપ્રજા અધિપતિની સાથે લગ્નગ્રંથાથી જોડાતી હોવાનું શિલાલેખથી (નં. ૧૭) આપણને જણાય છે. આવાં બધાં પ્રમાણોથી સિક્કા થાય છે કે, મૂળે તેની ઉત્પત્તિ મગધદેશના

સંવીજી ક્ષત્રિયોમાંથી થયેલી હોવા જોઈએ. પરંતુ જ્યારે ઉદયન ભટના પુત્ર અનુરૂદ્ધે તેમના સેનાપતિ નાગદસક સાથે ઠેક દક્ષિણમાં સિલોન ઉપર ચડી જાનને તે મગધ સામ્રાજ્યમાં બેળવા લીધું હતું ત્યારે પાછા વળતાં, વચ્ચે આવતા સર્વ પ્રદેશ ઉપર, પોતાની-ક્ષત્રિયશાતિના આ બધા સરદારોને પૃથકપૃથક અધિકાર આપીને સૂઆ પેઠે નિયુક્ત કરી દીધા હતા. કાળક્રમે રિથિતિનું પરિવર્તન થતાં તેમાંના કેટલાક-લગભગ સધળા જ, એકી વખતે સર્વે નહીં, પણ ભિન્ન ભિન્ન વખતે, વળી એક વખત સ્વતંત્ર બની બેસે, ત્યાં બીજાનો વળી રાજઅમલ શૌર્ય ભરેલો આવે એટલે તેની શરણાંગતિમાં આવ્યા જાય-આ પ્રમાણે રાજકારણરંગના અનેક પલટા ભોગવી રહ્યા હતા. તે જ પ્રમાણે આ કંદ્ય પ્રજાનું પણ સમજી લેવું. તેમના જે લેખો (પરિચ્છેદ ૬, નં. ૨૪-૨૬-૨૭-૨૮) એકદમ પ્રાચીન સમયના મળી આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ પ્રથમ અરબી સમુદ્રના કિનારે આવેલ અપરાંત નામે યોગખાતા પટ્ટી પ્રદેશ ઉપર હકુમત ચલાવતા હોવા જોઈએ, અને પ્રસંગની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થતાં, પાસેના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કરી પોતાનો સત્તાપ્રદેશ વિસ્તાર્યે જતા હતા. આ પ્રમાણે તેમની ઉત્પત્તિ ઈ. સ. પૂ. ની પાંચમી સદીની આદિમાં કહેવાય. પરંતુ ધીમે ધીમે ઈ. સ. ની પાંચમી છઠી બાદ તેઓની ગણના કાંઈક વધારે સત્તાશાળી રાજકર્તા તરીકે થવા માંડી હતી અને જે જૂલતા ન હોઈએ તો, શુર્જેશ્વર સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની માના મયણલાદેવી આ કંદ્યવંશી રાજાઓની જ રાજ-કન્યા હતી. તે સમયે કંદ્યોની રાજધાની ગોકર્ણપુર-ગોવા બંદરે ગણાતી હતી. પરંતુ તેમની સત્તાનો અંત ક્યારે આવ્યો તે નિશ્ચિતપણે કહેવા જેવી રિથિતિમાં આપણે નથી. હાલ તો એટલું જ કહી શકાય કે આપણે જે સમયનું વર્ણન કરી રહ્યા છીએ તે કાળે તેઓ રાજા હાલ શાતકર્ણિના શાસનતળે ખંડિયા તરીકે ગણાતા હતા.

હવે ચૂડા સરદારો વિશે બે શબ્દો કહીશું. કા. આં. રે.માં તેના કર્તા ડો. રેપ્સને પોતાના પુસ્તકના અંતે

આ રાજાઓના તથા કોઈ બોધિવંશના સિક્કાઓને જોડી બતાવ્યા છે અને એવું નિવેદન કર્યું છે કે તેમના સમયનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકાતો નથી. આમાં બોધિવંશ સાથે આપણે નિસખત ન હોવાથી તેને છોડી દઈશું. ચૂડાવંશીઓમાં મૂળા (ધુટકુળ) નંદ-મૂળાનંદ એ નામો (પુ. ૨, સિક્કા નં. ૪૬ થી ૫૨) સિક્કાઓથી તેમ, ચૂડાકાનંદ આ પુસ્તકે (લેખ નં. ૨૫) અને વિળ્ણકુડચક્ર (લેખ નં. ૨૪-૨૬) શિલાલેખોથી જાણીતા થયા છે. લેખવર્ણનમાં પૃથમ પરિચ્છેદે આપણે તેમને નંદવંશીઓના સંબંધી તરીકે અને આંધ્રપતિઓ સાથે મગધમાંથી ઉતરી આવેલા ગણાવ્યા છે. પરંતુ પુ. ૨, પૃ. ૧૦૩ માં તેમના સિક્કાવર્ણને સદકનકળલાય મહારથીનો તથા આ ચૂડાકાનંદી રાજા-ઓનો ઉદ્ભવ એક સમયે થયાનો જણાવ્યો છે. છતાં તેમનું મૂળ તો નંદવંશમાં સમાયલું દર્શાવ્યું છે. ગમે તેમ, પરંતુ તેમના સિક્કાની બનાવટ, ચિહ્નોની સજ્જવટ તથા આકૃતિ અને બાહ્ય રંગરંગ ઉપરથી તરત કહી શકાય તેમ છે, કે તેઓ શતવહનવંશી આદિપુરપત્ની સાથે કોઈને કોઈ પ્રકારે જોડાયલા હશે જ. વળી તેમના સિક્કામાં ઉત્તેનીનાં ચિહ્નોનો અભાવ હોવાથી, તેમજ પોતાના નામ સાથે 'રાજો' શબ્દ જોડતા હોવાથી, તેમનું સ્વતંત્રપણું પણ સિદ્ધ થાય છે; છતાં જે પ્રદેશમાંથી આ સિક્કા અને લેખો મળી આવે છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તો તેઓ તદ્દન નાના વિસ્તારના જ સ્વામી હોય એમ જણાય છે. આ સર્વ રિથિતિનું સમીકરણ કરતાં એમ દેખાઈ આવે છે કે, (૧) -તેઓ શતવહનવંશી રાજા શ્રીમુખની માતાના પિયરપક્ષ-કોલહાપુર, કારવાર, ધારવાડ શહેરવાળા-કાંતારા જીલ્લાના જ મળવતની હોવા જોઈએ, અને નંદ બીજે જ્યારે આ કારવારની કન્યા સાથે લગ્ન કરી, પોતે તેણીને મગધ તરફ લઈ ગયો હશે ત્યારે તેણીનાં આ સગાંઓ પણ સાથે સાથે ગયાં હશે; અને મગધ ગયા બાદ ત્યાંના ૨૫-૩૦-વર્ષના વસવાટ દરમિયાન ક્ષત્રિયો સાથે અરસ-પરસ લડાઈથી જોડાયા હશે. આ મિત્રભૂતી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ તેમણે નંદવંશના સંબંધ સૂચક નામો

ધારણ કર્યા અને પોતાના મુખ્ય પુરુષ એવા શ્રીમુખને મગધમાંથી જાકારે મળતાં, તેની સાથે જ પાછા સ્વવતને ઉતરી આવ્યા (૨. અથવા મગધમાં જઈને પાછા ઉતરી આવવાને બદલે, પોતાના વતનમાંજ સ્થિર-વાસે પડી રહ્યા હોય પરંતુ, શ્રીમુખ પૈઠણપતિ બનીને રાજપદ ભોગવતો થયો ત્યારે તેની અને તેના કુટુંબ સાથે (તે પ્રદેશનો બાણેજ કહેવાય એટલે અવારનવાર ત્યાં જતો તો હોય જ.) લમમ'થીથી જોડાવા માંડ્યું હોય. બેમાંથી પ્રથમની સ્થિતિ વધુ સંભવિત દેખાય છે. આ પ્રમાણે તેઓ શતવહનવંશના એક રીતે આવ્યાત જોવા જ કહેવાય. તેમ તે સમયની ગણતંત્ર પદ્ધતિ

પ્રમાણે તેઓ ખંડિયા પણ કહેવાય તેમ સ્વતંત્ર પણ કહેવાય. રાજાશ્રીમુખના જ ધર્માનુયાયી હોવાથી તેના જેવાજ સિક્કા ચિહ્નો પણ કોતરાવી શકે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિનો સમય ઈ. સ. પૂ.ની પાંચમી સદીની અંતનો કહી શકાય. ક્યારે તેઓની સ્વતંત્રતા નાશ પામી અથવા ક્યારે તેમનો અંત આવ્યો તેનો પાકો પૂરાવો નોંધી શકાય તેમ નથી. પરંતુ લેખ નં. ૨૬થી અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે, આ ચૂડુવંશને કંદ્ય રાજાઓએ જીતી લખને તેમનો મુલક પોતાની સાથે ભેળવી દઈ તેમનો અંત લાવી મૂક્યો હતો.

ત્રયોદશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર—(૧૬) મંતલક (૨૦) પુરિંદ્રસેન (૨૧) સુંદર (૨૨) અને ચક્રોદર—આ ચારમાંથી કોઈના રાજ્યકાળે અગત્યનો મુદ્દો નોંધાયલ જડયો ન હોવાને કારણે તેમનું એકત્રીત રીતે કરેલું વર્ણન—

(૨૩) શીવસ્વાતિ:—તેનો જન્મ દેવપ્રસાદી તરીકે લેખાય છે. તેને લગતી જૈન અને વૈદિક ગ્રંથોમાંની આખ્યાયિકાઓનો આપેલ ટૂંક પરિચય—તે ઉપરથી તેના રાજ્યકાળ અને ઉમરનો ખાંધેલ ખ્યાલ—તેના સમયે શકસંવતની મનાયલ સ્થાપના અને તે અંગે જુહાજુહા મુદ્દા ઉપાડી કરેલ ચર્ચા—જેવા કે—(અ) શકપ્રવર્તક પોતે હોઈ શકે કે કેમ તેની તરફેણ અને વિરુદ્ધની દલીલો, (આ) શકપ્રવર્તક કોણ અને શા માટે હોઈ શકે તેના નિયમો (ઇ) શક સંવતનો પ્રવર્તક કયા ધર્માવલંબી સમજાય છે; તેનો શિલાલેખ અને સિલ્લા ચિહ્ન ઉપરથી ઉપાડેલ વિવાદ, તથા પ્રવર્તી રહેલી માન્યતાની બતાવેલ અસંગતતા; (ક) શકપ્રવર્તક અવૈદિક હોવા વિશેના રજુ કરેલ પૂરાવાઓ (ખ) શકસંવત વાસ્તવિકપણે વપરાશમાં આવ્યો હતો કે કેમ (ગ) તથા શકશબ્દનો અર્થ કેવા સ્વરૂપે લેવાયો છે તેની આપેલી સમજૂતિ (ઘ) તે ઉપરથી થયેલ અનર્થોની, ઉદાહરણ સાથે બતાવેલ, ચોખવટ (ચ) થયેલ ગેરસમજૂતિમાંથી બહાર નીકળવાની બતાવેલ ચાવી (છ) અનેક ઐતિહાસિક બનાવોવાળી ઘટનાનો ઉકેલ, સત્ય તરીકે ફેવી રીતે થવો શક્ય છે તેનું દોરી આપેલ રેખાંકન—ઈ. ઈ.

શતવહન વંશ (ચાલુ)

૧૯) મંતલક

(૨૦) પુરિંદ્રસેન

(૨૧) શુંદર

(૨૨) અને ચક્રોર

આ ચાર રાજાઓનો સમગ્ર રાજ્યકાળ આપણે ૧૭ થી ૧૭૫ વર્ષનો ગણ્યો છે તેમાંના એકદેના સમયે કોઇ રાજદારી અગત્યતા ધરાવતો કે ઐતિહાસિક નોંધ લેવા યોગ્ય બતાવ બન્યાનું જણાયું ન હોવાથી આગળ વધવાનું જ રહે છે. માત્ર એટલું સામાન્ય નિયમને આધારે કહીશું કે રાજા હાલની પાછળ તરત જ મંતલક ગાદીએ બેઠો છે. તથા નં. ૨૨વાળા ચક્રોરની પછી નં. ૨૩વાળો શીવસ્વાતી આંધ્રપતિ બન્યો છે. એટલે નં. ૧૯ તે, નં. ૧૮નો પુત્ર અને નં. ૨૩ તે નં. ૨૨ નો પુત્ર થતો હશે! વચ્ચેના નં. ૨૦ ને ૧૯ સાથે તથા નં. ૨૨ ને નં. ૨૧ સાથે, કે નં. ૧૯ થી ૨૨ સુધી અંદરોઅંદર શું સંબંધ હશે તે વિષે કંઈ જણાયું નથી. તેમજ અનુમાન કરવાને કંઈ વિગત હાથ લાગતી નથી. પરંતુ જ્યારે તેમનો રાજ્યકાળ અતિ અલ્પ સમયો નોંધાયો છે, ત્યારે એટલું જ અનુમાન દોરી શકાય કે, નં. ૨૦-૨૧ વાળાઓ ભાઈઓ થતા હશે અને નં. ૨૧ નો અધિકાર કેવળ છ માસ પર્યંત નહીં રહ્યો છે એટલે તેનું મરણ અકસ્માતથી થતું હોવું જોઈએ. અને નં. ૨૨ વાળો કાં તેનો પુત્ર હોય; પરંતુ વિશેષ સંભવ તો તે પણ નં. ૨૦-૨૧ની પેઠે નં. ૧૯નો પુત્ર હોવાનું માનવું પડે છે. ગમે તે સગપણ સંબંધ તેમની વચ્ચે પરસ્પર અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય, પરંતુ તેઓ ચારે કેવળ નામધારી નીવડ્યા છે, અને નં. ૨૨ના મરણ બાદ નં. ૨૩ ગાદીપતિ બન્યો છે એટલું વંશાવળીથી ચોક્કસ માનવું રહે છે.

(૨૩) શીવસ્વાતિ

ઉપરા ઉપરી ચાર રાજાઓનું ગાદીપતિ બનવું

(૧) તેના જન્મ દૈવપ્રસાદિત ગણીએ તો આખ્યાયિકા વર્ણિત કન્યા સાથેનું લગ્ન તેના પિતાએ કર્યાનું ગણવું પડશે. અને તેણે જ તે કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાનું મણાય તો, તેની પાછળ ગાદીએ આવનાર નં. ૨૪નો જન્મ દૈવપ્રસાદિત ગણવો પડશે.

અને તે પણ અલ્પ સમય માટે જ; એટલે કલ્પી શકાય છે કે આ. નં. ૨૩મો તેનો રાજ્યકાળ રાજા બહુ અસાધારણ સંયોગમાં તથા આયુષ્ય ગાદી પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થયો હોવો જોઈએ. અન્ય હકીકત વિશ્વાસપૂર્ણ મળી ન આવે ત્યાં સુધી એટલું કહી શકાય કે, તે નં. ૨૨ નો પુત્ર હોઇ, તેના મરણ બાદ ગાદીનો હક્કદાર વારસ હતો. વળી તેના જન્મ સાથે જ કેટલીક આખ્યાયિકા સંકળાયેલી જણાઇ છે તે ઉપરથી તેને દૈવપ્રસાદી^૧ તરીકે લેખવો પડશે. આવી આખ્યાયિકાઓમાંનું પુરાણોમાંનું^૨ એક ઉદાહરણ જે ક્યારનુંયે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે તેનો તથા એક બીજી આખ્યાયિકાનો સાર^૩ આ પ્રમાણે છે.

પહેલાં દીપકર્ણિ નામે વિખ્યાત બનેલો એક બળવાન રાજા થઇ ગયો.....

...તેને સ્વપ્નમાં ભગવાન શંકરે આ પ્રમાણે કહ્યું: 'તું જંગલમાં સિંહ પર બેઠેલા એક કુમારને જોઈશ. તેને લઇ તું ઘેર પાછો ફરજો અને તે તારો પુત્ર બનશે.'

આ સ્વપ્નને યાદ કરતો રાજા સહર્ષ બન્યો. કોઈક વખતે શિકારમાં મગ્ન બનીને તે દૂર જંગલમાં ચાલ્યો ગયો, ત્યાં તે રાજાએ ખરા બપોરે પક્ષ સરોવરના તીરે તેજથી ઝળહળતા એક સિંહારૂઢ બાળકને જોયો. તે વખતે સ્વપ્નને યાદ કરી રાજાએ જળ પીવા જતાં સિંહને એક બાણથી મારી નાખી બાળકને તે પરથી ઉતારી લીધો. તે વખતે તે સિંહ પોતાનું સિંહસ્વરૂપ તજી મનુષ્ય રૂપે પ્રગટ થયો. રાજાએ તેને એમ કેમ બન્યું તે પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે:

'હે રાજા, હું કુબેરનો મિત્ર સાત નામે યજ્ઞ છું. પૂર્વે મેં ગંગામાં સ્નાન કરતી એક ઋષિકન્યાને

(૨) યુગપુરાણની એક આખ્યાયિકા કેવી છે તે માટે ઉપરમાં પૃ. ૨૦૨ થી ૨૦૭ સુધીના 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ત્રૈમાસિક-માંથી ઉતારેલા પાંચ ફકરાઓ જુઓ.

(૩) જુઓ ૨૦ કથાસરિત્સાગર.

નીરખેલી. તે પણ મને જોઈને કામ વિહ્વળ બની. મેં તેને ગાંધર્વવિવાહથી મારી પત્ની બનાવી. તે પ્રસંગે તેના ભાઈઓને આ ખબર પડતાં તેમણે ક્રોધિત થઈને અમને શ્રાપ આપ્યો કે, “તમે બંને સ્વેચ્છાચારીઓ સિંહરૂપ બની જાઓ.” તે મુનિઓએ તે શાપની અવધી, સ્ત્રીને માટે પુત્રજન્મ પર્યંત ને મારા માટે તારા બાણના આઘાત પર્યંત કહી. તે પછી અમે સિંહયુગ્મ રૂપે રહેવા લાગ્યા. તે પછી તે ગર્ભિણી બનીને પુત્રને જન્મ આપતાં પલટાઈ ગઈ. આ પુત્ર મેં અન્ય સિંહણીઓના દૂધથી ઉછેર્યો અને અત્યારે તારા બાણથી હણાયલો હું પણ શાપ નિવૃત્ત બન્યો છું.” આ ઉપરથી માનવું થાય છે કે તે શંકર ભગવાનનું કૃપાપાત્ર છે અને તેથી તેનું નામ શીવસ્વાતિ^૪ બંધબેસતું પણ ગણાય. જ્યારે જૈન-ગ્રંથોના^૫ કથનમાંનું અવતરણ વાચકની વિચારણા માટે રજુ કર્યું છે તે ઉપરથી, તે રાજા હાલને અનુ-લક્ષીને હોય એમ દીસે છે. જેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે.

“એક વખતે બે વિદેશી બ્રાહ્મણો ત્યાં (પ્રતિષ્ઠાન-પુરમાં) આવીને, પોતાની વિધવા બહેનની સાથે, એક કુંભારની શાળામાં રહેવા લાગ્યા. તેઓ ભિક્ષા માગીને અને તે ભિક્ષા પોતાની બહેન પાસે લાવી, તેનું ભોજન બનાવીને પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. એક દિવસે તેમની તે બહેન જળ ભરવાને ગોદાવરીએ ગઈ. ત્યાં તેનું અપ્રતિમ સ્વરૂપ જોઈને,

૪ શીવસ્વાતિ સાથે મેઘસ્વાતિ શબ્દ સરખાવો. મેઘ-સ્વાતિ જેમ જૈનમતાનુયાયી વિશેષ સંભવે છે તેમ શીવસ્વાતિ બહે વૈદિક મતાનુયાયી વિચારાય, છતાં શીવ=કલ્યાણ, મેઘ તેવા અર્થમાં જૈન ધર્મમાં તે વપરાયતું બહુ છે જેથી શીવસ્વાતિ જૈનસંપ્રદાયનું નામ હોવાનું પણ કહી શકાશે.

૫. જે અસલ કથન ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આ પ્રમાણે છે:—

તત્ર ચૈકદા દ્વૌ વૈદેશિક દ્વિજૌ સમાગત્ય વિધવયા સ્વભા સાકં કસ્યચિત્ કુમ્ભકારસ્ય શાલાયાં તસ્મિંવાસૌ ।
કળવૃત્તિં વિધાય કળાન્ સ્વરુપનીય તત્કૃતાહારયાકેન સમયા

કામથી વિહ્વળ બનેલા શેષ નામે એક કુંડવાસી નાગરાજે કુંડમાંથી બહાર નીકળીને, મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને તેની સાથે બળાત્કારપૂર્વક રતિક્રીડા કરી. નાગરાજનું શરીર ધાતુરહિત છતાં બલિતબ્યતાના યોગે વીર્યસંચારથી તે વિધવાને ગર્ભ રહ્યો. ને પછી પોતાનું નામ દર્શાવીને ‘સંકટના સમયે માફ સ્મરણ કરજે’ કહી તે નાગરાજ પાતાળલોકમાં ચાલ્યો ગયો.”

એટલે કે પૌરાણિકમતે આ હકીકત નં. ૨૩ના જન્મને અને જૈનમતે નં. ૧૮ના જન્મને લાગુ પડે છે. બીજી વસ્તુસ્થિતિ એમ કહે છે કે, જે સંવત્સર શકસંવત્તને નામે પ્રચલિત છે અને મુખ્યપણે દક્ષિણહિંદમાં, તેમાં પણ ખાસકરીને મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષ બળ્હીતો છે તેની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલ રાજાથી થવા પામી છે; અને બ્રાહ્મણકુળ એટલે સામાન્યરીતે શીવભક્ત જ તે ગણાય. જેથી શકસંવત્તની ઉત્પત્તિ સાથે બંધબેસતું બે કોઈ નામ ગણી શકાય, તો તે રાજા હાલના કરતાં રાજા શીવસ્વાતિનું વધારે શક્ય છે. ત્રીજી સ્થિતિ એમ છે કે શકસંવત્તની આદિ ઈ. સ. ૭૮થી થયાનું મનાયું છે, એટલે શાલિવાહન હાલને બદલે રાજા શીવસ્વાતિનું મરણ, તે સાલમાં ઠરાવાય તો સુમેળ સધાતો બળ્હાય છે. વળી ઇતિહાસકારોએ^૬ કાર્તિક ઉબવળ કર્યાનો પણ ગૌતમીપુત્ર રાણી બળશ્રીનો નાસિક લેખ નં. ૭ (જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ) આ રાજાને આશ્રયી હોવાનું માની લઈ, તે જ હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને, એમ ઠરાવ્યું છે કે, તે સમયના

કુલતઃ સ્મ । અગ્ર્યેયુ સા તયોર્વિપ્રયોઃ સ્વભા જલાહરણાય ગોદાવરી ગતા । તસ્યાઃ સ્વરુપમપ્રતિરૂપં નિરૂપ્ય સ્મર-પરવશોડન્તહંદવાસી શેષો નામ નાગરાજો હદાભિર્ગત્સ્વ વિહિત મનુષ્યવપુસ્તયા સદ્ બલાદપિ સમ્મોગલેભિ-મકલયત્ । મહિતશ્ચતાબિલવિતેન તસ્યાઃ સપ્તધાતુ રહિ-તસ્યાપિ તસ્ય દિવ્યશક્તયા શુક્રપુદ્ગલ સંચારદ ગર્ભાધાનમ-મવત્ । સ્વનામયેયં પ્રકાશ્ય વ્યસનસદ્ગટે માં સ્મરે-રિત્યભિધાય ચ નાગરાજઃ પાતાલલોકગમત્ ।

(૬) જુઓ. જ. બો. બે. રો. એ. સો. (નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, મિ. બાહેનો લેખ)

આધિપતિએ શકપ્રબળને હરાવી, રાજપાટ જે થોડા સમય માટે અન્યસ્થળે ખસેડવું પડ્યું હતું તે પાછું અસલની જગ્યાએ આપ્યું હતું; એક વખતે ફેરવવું પડ્યું, અને પાછું તે સ્થાને લાવ્યા, તે એની વચ્ચે જે કાળ પસાર થઈ ગયો તે દરમિયાન, તેની અધિપતિ-શકપ્રબળએ તેમાં અનેક નવાબુની કરી નાંખી હતી, જેની મરામત કરવી જરૂરી હતી. તેથી જે નવું સ્વરૂપ તે નગરે પછીથી ધારણ કર્યું હતું તેનું નામ નવનગર કહેવાયું. જો કે ખરે વિજય તો શકપ્રબળ ઉપર કેટલાય વખત ઉપર મેળવી ચૂકયો હતો. પરંતુ નગરની દુરસ્તી કરાવતાં ચાર પાંચ વર્ષનો ગાળો પડ્યો હોવાથી, જ્યારે ગાદીની પુનઃસ્થાપના નવનગરે-(જેને તેમણે પૈઠણનું બીજું નામ અપાયાની કલ્પના ઉભી કરી છે) કરાઈ ત્યારે ઈ. ૭૮નો સમય હતો. તે ઉપરથી તેના સ્મારક તરીકે તે સાલ પસંદ કરવામાં આવી છે. આ પ્રસંગ સાથે અને આ પ્રમાણે, શકસંવતની ઉત્પત્તિનો સંબંધ જોડી કઢાયો હોય એમ વિદ્વાનોએ લેખ્યું છે. આવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગો શકસંવતની ઉત્પત્તિ સાથે સંયુક્ત થયેલ હોવાથી, મૂળ આખ્યાયિકાઓને એકને બદલે અને રાજાઓ (હાલ તથા શીવસ્વાતિ) સાથે સંબંધ ધરાવતી અમે ગણી લીધી છે. સંશોધન થતાં થતાં આખરીએ જે ઠરે તે ખરું. આ રીતે શીવસ્વાતિના જન્મને પણ દૈવપ્રસાદિત ગણતાં, તેનું આયુષ્ય નાની ઉંમરનું અયોગ્ય લેખાશે. તેથી પુરાણિક અંશમાં તેનો રાજ્યકાળ નાનો લખેલ હોવા છતાં, ૪૩ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ સમયી બનાવી તેનો અંત ઈ. સ. ૭૮માં લઈ જવો અમને સહીસલામત લાગ્યો છે.

આખ્યાયિકા ઉપરથી સામાન્ય મત એવો બંધાય છે, કે તે બહુ નાની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો છે. પરંતુ તેર શ્રૌદ વર્ષની જે ઈયત્તા તે સમયે રાજધુરા ગ્રહણ કરવાની મનાતી હતી તે ઉંમરે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હોવાનું માની લેવાય તો તેનું મરણ લગભગ ૬૦ વર્ષની ઉંમરે થયું ગણવું પડે છે અને સર્વ સંયોગોમાં તે વાજબી પણ લેખાશે.

ઉપરના પરિચ્છેદે એમ સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે ‘શકશાલિવાહન’ના શબ્દપ્રયોગને શકસંવત્સરની સ્થાપના સાથે સંબંધ નથી.

શકપ્રવર્તન વિશે કેમકે બનનેનો સમય જ જુદો ત્યારે શું ? છે. તેમ બીજી બાજુ એમ

સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે,

ઈ. સ. ૭૮ કે જ્યારે શકસંવત્સરની આદિ થયેલ માનવામાં આવે છે, તે સમયે જે રાજા આંધ્રસામ્રાજ્યનો વિધાતા હતો તેણે, જ્યાં સુધી ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે ત્યાં સુધી ક્રાઇ પણ શક-સંવતના પ્રવર્તનમાં જરૂરી ગણાતાં એ મુખ્ય ઉદ્ભવ કારણો-રાજદારી કે ધાર્મિક દષ્ટિરૂપમાંનું એકે, ઐદેશિક વિજય મેળવ્યાનું કે ધાર્મિક ક્ષેત્રે મહત્વનું કાર્ય કરી બતાવ્યાનું ગણાયું નથી, જો કે સાથે સાથે એમ પણ કહેવાયું છે કે, “યુષ્કિરો, વિક્રમ, શાલિવાહનો તત્તો વૃષઃ સ્યાદ્વિજયાભિનંદનઃ । તતસ્તુ નાગાર્જુન મૂપતિઃ કલૌ કલ્કી વહેતે શકકારકાઃ સ્મૃતા ॥ કલિયુગમાં, યુષ્કિર, વિક્રમ, શાલિવાહન થશે; તે બાદ વિજયાભિનંદન રાજા થશે, પછી નાગાર્જુન અને છઠ્ઠો કલ્કી. આ છએ શક અથવા સંવતના પ્રવર્તકો ગણાશે.” એટલે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, શું આ પરાપૂર્વથી ચાલ્યું આવતું કથન બરાબર નહીં હોય ! વારંવાર આપણે કહેતા આવ્યા છીએ કે, જ્યારે જ્યારે પૂર્વાચાર્યોનું કથન વર્તમાનકાળની માન્યતા સાથે મેળ ખાતું ન દેખાય ત્યારે ત્યારે તેમને એકદમ અજ્ઞાન ઠરાવવા કરતાં, આપણી મતિની જાડચતાને ઝાંઝે આ લેખનમાં તેમનું દષ્ટિબિંદુ સમજાવું નથી, એ વિશેષ સંભવિત ગણવું. આ નિયમ આધારે આ કિસ્સામાં પણ કાં તેમ બનવા પામ્યું નહીં હોય ? જો શાલિવાહનનો સંબંધ બરાબર જોડી શકતો ન હોય તો, જે પુરૂષને આપણે શાલિવાહન ઠરાવીએ છીએ તેને બદલે અન્ય વ્યક્તિ જ તે હોય, અથવા જે સ્થાને-અનુક્રમમાં તેને આપણે મૂક્યો છે ત્યાંથી તેને ખસેડીને ઈ. સ. ૭૮ ની સાલમાં તે આવે તેમ ગોઠવવો જોઈએ. આ બનને

સ્થિતિના વિકલ્પો આપણે વિચારી નોંધએ. પુરાણ-કારોએ કવિશુભાદ્યના સમકાલીન તરીકે અથવા તેના આશ્રયદાતા તરીકે જેને કુંતલ ઉર્ફે શાલિવાહન ગણાવ્યો છે. તેને જ આપણે પણ શાલિવાહન ગણાવ્યો છે. વળી તેમાં આપેલ અને ઝોળખાવેલ તેના ખીલ્લ સર્ગા સંબંધીને આપણે પણ તે જ નામથી ઝોળખતા થયા છીએ. એટલે સર્વેનાં નામ-કામ, તથા અરસ-ખરસનાં સગપણ સંબંધ મળી રહેતાં જણાય છે; જેથી કોઈ અન્ય વ્યક્તિ તરીકે તેને ગણી લેવામાં આવ્યો હોય તે પ્રકારની બૂલ તો થતી નથી દેખાતી. હવે તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૭ થી ઈ. સ. ૧૮ જે ઠરાવ્યો છે તેને બદલે તેના રાજ્યનો આરંભ કે અંત ઈ. સ. ૭૮ માં થયો સંભવે છે કે કેમ તે અશ્ર વિચારીએ. સામાન્ય રીતે શકની સ્થાપના તેના પ્રવર્તકના (જે રાજા હોય તો રાજ્યકાળના અને ધર્મોપદેશક હોય તો તેના જીવનના) અંત સમય સાથે જ સંકલિત થયેલ હોય છે. એટલે તે નિયમને અનુસરીને જો રાજા શાલિવાહનના રાજ્યનો અંત ઈ. સ. ૭૮ માં આવ્યો હોય ને તેનું રાજ્ય ૬૫ વર્ષ પર્વત આદ્યું હોય તો, તેનું ગાદીએ બેસવું ઈ. સ. ૧૩ની આસપાસમાં માનવું રહેશે. અને તેમ બંધ બેસવું કરવા માટે, જે જ્ઞેનાચાર્યો, આર્યખપુટ, પાદલિખસરિ તથા મંત્રાદિ સિદ્ધિના પ્રણેતા પંડિત નાર્ગણું અને શકારિ વિક્રમાદિત્ય તેમના સમકાલીન તરીકે સાહિત્યગ્રંથોમાં મન્નયા છે, તે સર્વને મૃત્યુ બાદ ફરીને નવી જાંઘળી ધારણુ ધરતા બનાવવા પડશે. જેમ બનવું અશક્ય છે. ઈ. સ. ૭૮માં રાજ્યના અંતને બદલે તેનું રાજ્યા-રોહણુ ગણીએ તો તેનું મરણુ ૭૮+૬૫=ઈ. સ. ૧૪૩ માં થશે. તેમ થતાં તો, ઉપરમાં જે બનાવોની અશક્યતા દર્શાવી છે તે વિશેષતઃ અશક્ય બની જશે. મતલબ કે સમયની ગણતરીએ જે સ્થાને આપણે શાલિવાહનને સ્થાપ્યો છે ત્યાંથી આઘાપાછા કરવાથી પણ તેને શક સંવતની સ્થાપના સાથે સંબંધ ધરાવતો બનાવી શકાતો નથી.

ઉપર વર્ણવેલી એક પ્રકારની સમસ્યાની વિચારણાથી, જેમ શાલિવાહનને પદચ્યુત કરી શકાતો નથી તેમ અન્ય રીતે પણ તે જ સ્થિતિને વળગી રહેવાનું સાબિત કરી શકાય છે. રાણી બળશ્રીના શિલાલેખથી તેના પુત્રને ગૌતમીપુત્ર અને પૌત્રને વાસિષ્ઠીપુત્ર તરીકે ઝોળખાવાયા છે. સામાન્ય નિયમ એવો ગણાય કે પુત્ર પછી પૌત્ર જ ગાદીએ આવે છે, છતાં ન બનવાનું પણ બની જાય છે. (જેમ નં. ૨ આંધ્રપતિ પછી તેનો પુત્ર ન બેસતાં તેના કાકાનો રાજ્ય અમલ વચ્ચે ચાલી ગયો છે). એટલે તે સ્થિતિ પણ આપણા લક્ષ બહાર જવી ન જોઈએ. મતલબ કે બળશ્રીના પુત્ર અને પૌત્ર વચ્ચે કોઈ તૃતીય વ્યક્તિ રાજપતિ તરીકે આવ્યો છે કે નહીં તે સ્થિતિ પણ વિચારવી જોઈએ. પરંતુ અહીં તો શિલાલેખની હકીકતથી જ સ્પષ્ટ થાય છે, કે તેના પુત્ર પછી તેનો પૌત્ર જ, કોઈ અંતર પડ્યા વિના અથવા સળંગ અનુક્રમે ગાદીએ બેઠો છે. તેથી રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્રને શક પ્રજાનું નિકંદન કાઢી “શાતવાહનની કીર્તિને ઉજવણ કરનાર” તરીકે મનાવ્યો છે. તેમ પુરાણકારે પણ પ્રજાની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરીને મારી નાંખનાર શાત રાજાનું મૃત્યુ, શકારિ વિક્રમાદિત્યે શકને હરાવ્યા બાદ દશ વર્ષે થયાનું જણાવ્યું છે (પુ. ૪, પૃ. ૨૦). આ સર્વ હકીકત ઉપરથી રાણી બળશ્રીના પુત્ર કે જેણે શક પ્રજાનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું ને જેનું મરણુ ઈ. સ. પૂ. ૫૭ (શકારિની જીતના સમય) બાદ દશ વર્ષે નોંધાયું છે તે શાત રાજાને જ શાતવાહનની કીર્તિને ઉજવણ કરનાર અને શકારિ વિક્રમાદિત્યના સહાયક તરીકે લેખવો રહે છે. અને તેને તેમ ગણી, તેની પાછળ ગાદીએ આવનારને-બળશ્રીના પૌત્રને ઈ. સ. પૂ. ૪૭ થી શરૂ કરી ૬૫ વર્ષનું રાજ્ય ભોગવી ઈ. સ. ૧૮માં મરણુ પામતો લેખવો રહે છે. જે આમ થાય તો જ જ્ઞેન સાહિત્યગ્રંથોમાં સૂચવેલા, આર્યખપુટ, પાદલિખાદિના સર્વ પ્રસંગોના સમયાનુક્રમ સચવાઈ જાય છે. જેમ શિલાલેખના-

પુરાવાઓથી આ હકીકતોનું મળતા આવતુંપણું પુરવાર થાય છે, તેમ નં. ૧૭ અને ૧૮ના સિક્કાઓ ઉપરથી પણ તેમને શકારિ વિક્રમાદિત્યના ધર્મબંધુ-એક જ ધર્મના-સહધર્મી તરીકે તેમજ અવંતિપતિઓ સાથે સંબંધમાં આવ્યા હોવાનું સાબિત થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે એક તરેહના નહીં પણ અનેક પ્રકારના પ્રસંગોથી-જે કાંઈ ઇતિહાસમાં જણાયા છે તે લઈને તપાસી જુઓ તોપણ તેને તે જ પરિણામ આવી રહે છે.

ત્રીજી રીતે તપાસીએ-નહપાણના સિક્કા ઉપર ગૌતમીપુત્રનું મહોરું પાડવામાં આવ્યું છે. નહપાણનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૭૪માં સિદ્ધ થયું છે. બ્યારે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ રાણીબળશ્રીના પુત્રનો અથવા શકનો, ક્ષહરાટ પ્રબળો(કે જે પ્રબળમાં નહપાણની ગણના થઈ છે) સત્યાનાશવાળી પોતાના શાતવાહન વંશની કીર્તિને નિષ્કલંકી બનાવનારનો, સમય ઈ. સ. પૂ. ૭૨થી ૪૭નો (જુઓ ૧૧મું પરિચ્છેદ) ઠરાવ્યો છે. એટલે કે આ બે બનાવ વચ્ચે બહુમાં બહુ ૨૭ વર્ષનું અને ઓછામાં ઓછું બે વર્ષનું અંતર છે. એક રાજના સિક્કા ચલણમાંથી હજુ અદસ્ય થયા ન હોય ત્યાંજ તે સર્વને એકત્રિત કરી ટંકશાળમાં તેના ઉપર બીજી છાપ પાઠી લીધી સમજી શકાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, એક પ્રકારના સિક્કા ઉપર જ બીજા પ્રકારની છાપ પાડવી હોય તો, તે જેટલામાં પ્રચલિત હોય તેટલામાં જ કરી લેવું સૂતર છે. પરંતુ જો ઈ. સ. ૭૮માં શકપ્રવર્તક શાલિવાહનને મરણ પામેલો ગણાય, તો તેનો રાજ્યાભિષેક ઈ. સ. ૧૩માં અને તેના પુરોગામીનો ઈ. સ. પૂ. ૧૨માં થયો હોવાનું ગણવો રહેશે. અને તે સમયે નહપાણને તો મરી ગયા પણ લગભગ ૬૦ થી ૬૫ વર્ષ થયાં કહેવાય. તો તેટલા સમયના અંતરે તેના સિક્કાઓ ને વીણીવીણીને એકત્રિત કરવા ને પછી તેના ઉપર છાપ પાડવી શક્ય છે ખરી ? વળી એવું

તો ન જ બની શક્યું હોય કે, ભવિષ્યમાં અમુક પ્રસંગ બની આવશે ત્યારે આ પ્રકારે આમ કરવું છે માટે અત્યારથી જ રાજ નહપાણના સિક્કા એકઠા કરીને સંગ્રહી રાખી મુકા ? એટલે કે સિક્કાના સમય પરત્વેનો વિચાર કરતાં પણ આપણે આગેબેલહકીકતને ફેરવવાનું અશક્ય છે.

ચોથી રીત-જેમ સિક્કાના સમયની ગણતરી તપાસી જોઈ, તેમ સિક્કાચિત્રો તપાસતાં પણ તેને તે જ પરિણામ આવે છે. નં. ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના તેમજ નં. ૧૮વાળા વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિના સિક્કાઓમાં જે ચિહ્નો કોતરાયાં છે તે સ્પષ્ટ રીતે જૈનમતનાં ચિહ્નો છે. અને રાણી બળશ્રીના આ પુત્ર તથા પૌત્રના શિક્ષાલેખોમાં જે દાન વગેરે અપાયાં છે તે પણ તે જ ધર્મનો પ્રભાવ સચ્ચવતી વસ્તુઓ છે. તેમ નહપાણ ક્ષહરાટ અને રૂષભદત્ત શકે જે યુદ્ધો નાસિક પ્રાંતમાં આ શાતવાહન વંશીઓ સાથે ખેડ્યાં છે, તેમના ધર્મ, અને શિક્ષાલેખોમાં આલેખાયેલી હકીકતથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, કે તેઓ પણ તે જ ધર્મના અનુયાયીઓ હતા. શાતકરણિના જીવન પ્રસંગોની વાસ્તવિકતા પણ સિક્કાઓ, શિક્ષાલેખો તથા ગ્રંથસાહિત્યના પુરાવાઓથી તે જ ધર્મના હોવાની સાબિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યારે બાજુએથી, ગમે તે પ્રકારના પુરાવા લઈને, કસોટીએ ચડાવી જુઓ પરંતુ એકને એક જ જેવડા આવીને ઉભું રહે છે. એટલે નિશ્ચયપૂર્વક-જરાપણ સંકારહિત-માનવું પડે છે કે જે નિશ્ચયે ઉપર આપણે આવ્યા છીએ તે સત્ય જ છે.

આ પ્રમાણે સમયની ગણતરીઓનો, અનુક્રમની ગણતરીઓનો, કે ઐતિહાસિક પ્રસંગો જે બન્યાનું નીકળી આવે છે તે સર્વની ગણતરીઓનો, જૈન તથા વૈદિક સાહિત્યગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલી હકીકતો સાથે બંધ બેસતો મેળ સધાઈ જાય છે. છતાં વાદ કરવાની ખાતર એક બે મુદ્દા જે તદ્દન અશક્ય છે તેની

(ક) વર્તમાનકાળે આપણે અનુભવ એ થાય છે કે, એક સમયના સિક્કા તેની પછી ગાદીએ આવનારના રાજ્યના

અંત સુધી બહુમાં બહુ તો ચાલે છે. તે બાદ તેને રાજહુકમથી જ પાછા ખેંચી લેવામાં આવે છે.

ચર્ચા પણ કરી લઇએ કે જેથી અવનવા વિચાર કરવાને સ્થાન રહે નહીં. આપણને સુવિદિત છે કે પ્રાચીન સમયના ગ્રંથોમાં—કાવેતો જૈન, વૈદિક કે બૌદ્ધસંપ્રદાયના લ્યો—ને પ્રમાણે વર્ણનો કરાયાં છે, તે જેવાં છે તેવાં ને તેવાં સ્વીકારી લેવાં યોગ્ય તો નથી જ, ને તેથી જ સંશોધનના કાર્યમાં મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા કરે છે. એ જ પ્રમાણે જૈનસાહિત્યગ્રંથમાં આ શાલિવાહન રાજ સંબંધી જે કથાનકો લખાયાં છે તેનો કેવળ વાચનાર્થ જ કરાય તો એવો ખવન નીકળે છે કે, શાલિવાહન રાજ અને કુંતલ બન્ને ભિન્ન વ્યક્તિ છે, એટલું જ નહીં પણ શાલિવાહનની પછી જ કુંતલ થયો છે ત્યારે પુરાણકારોની માન્યતા પ્રમાણે (જુઓ પૃ. ૨૭ માં પાછંટર સાહેબ શોધિત વંશાવળી) કુંતલનું સ્થાન શાલિવાહનની પૂર્વે છે. અને જ્યાં મતભિન્નતા હોય ત્યાં એમને એમ તો સ્વીકાર ન જ કરી લેવાય. તેમજ કુંતલને શાલિવાહનની પાછળ લેવા જતાં તેના સમકાલિક તથા આશ્રિત એવા કવિશ્રણાદ્યનું સ્થાન ફેરવવું પડશે. જ્યાં એકનું સ્થાન ચૂત કરાય ત્યાં બીજી પણ અનેક અસંગતતા ઉભી થાય, એટલે પરિણામ એ આવે કે ધરમૂળથી સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો જ પડે. તેને બદલે તે અશક્યતાનો વિચાર કરવાનું માંડી જ વાળવું તે બહેતર ચર્ચ પડશે. બીજી અશક્યતા જે વિવાદ ખાતર વિચારવી રહે છે તે એ કે, સિદ્ધાન્તિહો જૈનમતનાં હોવાનું જે લેખવ્યું છે અને જે ઉપરથી અનેક અનુમાનો તારવીને પરસ્પર મળતાં બતાવાયાં છે તેને બદલે તેને જ વૈદિક મતના ગણી લેવાય તો કેમ ? પ્રથમ તો વિદ્વાનોને ખોટા પાડ્યા કહેવાશે; છતાં સંશોધનનો વિષય જ એવો છે કે, એક વખત નિશ્ચિત થયેલી વસ્તુ, વિશેષ સખળ આધારપૂર્વક સામગ્રીનો આવિસ્કાર થતાં, ફેરવાઇ જાય છે તેમ આ સિદ્ધાન્તિહો સંબંધે વિદ્વાનોનું મંતવ્ય પણ ફેરવવાને વાંધો હોઇ ન જ શકે. પરંતુ તે માટે આધાર કે દલીલ તો જોઇએ જ ને ? વળી જે શાતવહન વંશી સિદ્ધાન્તોનાં સિદ્ધાન્તો વૈદિક ઠરાવાય તો તે સિદ્ધાન્તોના આધારે નહિપણુને, અણુણુને, રાજુણુને

ઇ. ઇ. ને પણ વૈદિક જ લેખવા રહેશે જ્યારે તેઓના જ શિલાલેખમાં કોતરાયલા શબ્દો અને હકીકતને લઇને તો તેમને અવૈદિક કહેવા પડે છે. આ પ્રમાણે શિલાલેખની અને સિદ્ધાન્ત હકીકતને પરસ્પર વિરુદ્ધ જનારી ઠરાવવાથી અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા પામશે. તો તેની અકલ્પ્ય મુશ્કેલીઓનો પરિપાક નિપજવવા કરતાં, જે અશક્યતા માની લેવાથી તે બધું બનવા પામે છે તેને જ કાં, પડતી ન મૂકીએ ? એટલે કે જે સિદ્ધાન્તોને આપણે જૈનધર્મનાં હોવાનું મનાવ્યું છે—સાબિત કર્યું છે—ને તે જ પ્રમાણે છે તેને તેમજ રહેવા દઇને આગળ વધવું. આ પ્રમાણે અશક્ય વસ્તુસ્થિતિના વિવાદનું પરિણામ સમજી લેવું.

આખીયે ચર્ચાનો સાર એ થયો કે શક સંવતની આદિ ઈ. સ. ૭૮ માં જેમ મનાઈ છે તેમજ ગણવામાં આવે તો તે સાથે નં. ૧૮ વાળા શાલિવાહન હાલ રાજને કોઈ રીતે સંબંધ નથી, પરંતુ શક્ય છે કે, તેની પછી આવતાર કોઈ રાજ્ય—કદાચ નં. ૨૩ માં એ—તે ચલાવ્યો હોય કે તેની પ્રજાએ તેના કોઇ મહાકાર્યની યાદગીરી જળવવા ચલાવ્યો હોય.

ઉપરમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, આખ્યાયિકાની ર્ધએ રાજ હાલ અને રાજ શિવસ્વાતીના જન્મ સાથે દૈવી સંયોગો જોડા-ત્યારે શકપ્રવર્તક એલા છે. એટલે તે બેમાંથી કોણુ અને એકને શક સંવતના ઉદ્ભવ સાથે શામાટે ? સંબંધ હોઇ શકે. પરંતુ રાજ હાલ વિશે અનેક પ્રકારે વિચાર

કરી જોતાં, કોઈ રીતે તેનો સંબંધ સંભવિત બનાવી શકાતો નથી જ. એટલે હવે વિચાર કરવો રહ્યો કેવળ નં. ૨૩ વાળા શિવસ્વાતીના જન્મનો. દૈવી સંયોગમાં જન્મ થવો તે ભાવી કારકર્તિનું પ્રતિક તો છે જ પરંતુ જ્યાં સુધી તેવો બનાવ ખરેખર બન્યાનું નોંધાયું ન હોય, કે તેમ બન્યું હોવાની શોધ સાંપડે નહીં, ત્યાં સુધી કેવળ જન્મ વિશેની આખ્યાયિકા ઉપર જ મહાર બાંધીને સંતોષ પકડી રખાય નહીં. બનાવ બે પ્રકારના હોઈ શકે છે. રાજદારી અને ધાર્મિક અથવા

સામાજિક મિશ્રિત ધાર્મિક, વિદ્વાનોએ રાજદારી નજરે આ પ્રસંગને વિચારી લઈ, પૃ. ૨૦૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે પૈદલ-નવનગરની સ્થાપનાને શકપ્રવર્તકના નિમિત્તભૂત માન્યો હતો. પરંતુ તે કેવળ કલ્પના જ છે તે આપણે તેવા અનુમાનના જન્મદાતા શિલાલેખ નં. ૧૪ માં વપરાયલા શબ્દોનો અનુવાદ કરવામાં જે રીતે ભૂલો થવા પામી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સમજાવ્યું છે. એટલે શકપ્રવર્તનના કારણમાંથી રાજ કારણના પ્રસંગને દૂર રાખવો પડે છે. પછી વિચારવો રહ્યો ધાર્મિક પ્રસંગ. જ્યાં સુધી માહિતી મળે છે ત્યાં સુધી તેવો એક જ પ્રસંગ નોંધાયો છે કે જેનો સંબંધ જોડી શકાય; અને તે પ્રસંગ આહજોથી કરાતા યજ્ઞોમાં સિદ્ધલદ્વીપના મ્લેચ્છો તરફથી નંખાતી મુસ્કેલીઓના નિવારણરૂપે શંકર ભગવાનની પ્રસાદીરૂપ જેનો જન્મ થયો હતો અને જેણે સિદ્ધલદ્વીપ જીતી લઈ ત્યાંના-કે વચ્ચે આવતા પ્રદેશમાંના મ્લેચ્છોને સંહાર વાળી નાંખ્યો હતો તે પ્રસંગ છે. હવે જો તે બનાવ આ નં. ૨૩ વાળા સાથે સંબંધ ધરાવતો ગણીએ તો તે બાદ પ્રજા પોતાના ધર્મ વિધાનો સુખરૂપ કરી શકતા થયા મનાય. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાનો મેળ ઉતારાય તોજ નં. ૨૩ વાળાને ધાર્મિક ત્રાસ નિવારણના સ્મરણાર્થે સંવત્સરના પ્રવર્તક તરીકે લેખી શકાય; જો કે આ બનાવ તો, રાજા હાલના જીવન સાથે સંકલિત છે એમ આપણે પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે કેમકે તેમાં કુંતલનું નામ સ્પષ્ટ છે, વળી કુંતલના સમકાલીન તરીકે ગુણાદયને લેખાવ્યો છે એમ અનેક આનુષંગિક પુરાવાથી નિરધાર કરી શકાય છે તેમજ રાજા કુંતલ તે હાલ શાલિવાહનનું બીજું નામ છે તે નક્કો છે. એટલે સર્વ વર્ણુત નં. ૨૩ કરતાં નં. ૧૮ વાળા રાજા હાલને જ વધારે લાગુ પડે છે. એક જ પ્રસંગ કાંઈ બે વ્યક્તિને લાગુ પડતો ન જ બનાવી શકાય. આમાં ખરું શું છે તે વિશેષ મંથન અને સંશોધન માગી લે છે ત્યાં સુધી તો આપણે પૂરવાર કરી રહેલ બીનાને જ સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવી રહે છે.

આપણું મંતવ્ય બલે એક પ્રકારે સાબિત થઈ

રહેતું હોય છતાં, જ્યારે સર્વ વિદ્વાનો અને ગ્રંથકારો શક સંવતની સ્થાપના ઈ. સ. ૭૮માં રાજા હાલ શાલિવાહનના હસ્તે-સમયથી થયાનું યુલ્લેખ અવાજે બાપોકાર જાહેર કરે છે ત્યારે તેની અવગણના કરવી તે એક ધુષ્ટતા જ લેખાય; વિક્રમસંવત્સર પરત્વે જેમ અલ્પિ ફેલાઈ રહેલી અનેક માન્યતાનો-જેવી કે તેના કર્તાના સમય વિશે તેમજ એક વખત સ્થાપન થયા પછી કેમ અટકી ગયો હતો અને વળી લાંબે કાળે સજીવન થયો હતો ઈ. ઈ. સર્વનો-ઉકેલ જૈન પ્રમાણોની મદદથી આણી શકાયો છે, તેમ આ શક સંવત્સર સંબંધમાં પણ તેના પ્રમાણોથી યથા મેળવી શકાશે એવી ઉમેદ અમે સેવી રહ્યા હતા પરંતુ તેમાં ફાવ્યા નથી તેટલે દરજ્જે દિલગીરી દર્શાવવી રહે છે. અન્ય વિદ્વાનો હવે આ બાબતમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડે એટલી અભ્યર્થના સાથે વિરમીયું.

શક સંવત્સરના પ્રવર્તક વિશે કે તેના સમય વિશે જો કે આપણે પાકો તાગ લાવી નથી શક્યા પરંતુ એટલું ચોકકસ છે કે, તેનો શકસંવત પ્રવર્તક ઉપયોગ વર્તમાનકાળે ઉત્તર કયા ધર્મનો હિંદમાં તેમજ દક્ષિણહિન્દમાં અનુયાયી? થતો નજરે પડે છે, દક્ષિણહિંદ કરતાં ઉત્તરહિંદનો વિસ્તાર મોટો છે છતાં શકનો વપરાશ દક્ષિણહિન્દમાં વધારે છે એમ કહી શકાશે. વળી એ માન્યતા એવી સઠ્ઠજ મૂળ કરી બેસી રહી છે કે, ઉત્તરહિન્દમાં જે કુશાનવંશી કે અન્ય પરદેશીઓએ-આવીને સંવત્સર ચલાવ્યો હતો તેની આદિ પણ ઈ. સ. ૭૮ માં જ થઈ હતી અને તેઓને શકપ્રજાના અંશ તરીકે ઓળખાવી તેમનાં સંવતને પણ શકસંવતના નામથી ઓળખાવ્યો હતો. એટલે કાલે તો ઉત્તર હિન્દનો કે દક્ષિણ હિન્દનો ગમે ત્યાંનો ઉદ્ભવેલ શકસંવત હોય, તો પણ-અદકે બંને એકજ સંવત છે એટલે તેની આદિ ઈ. સ. ૭૮ માં જ થયેલ છે. અને આ પ્રમાણે ગણી, શક-સંવતનો પ્રચાર સારાયે ભારતવર્ષમાં વિશેષ પ્રમાણમાં એક વખતે થઈ રહ્યો હતો એમ જણાવ્યે રખાયું છે, પરંતુ આપણે સાબિત કરી કરી ગયા છીએ કે

(જુઓ પુ. ૪, કુશાનવંશના ઇતિહાસ) આ પરદેશી પ્રજાના સંવતની આદિ ઈ. સ. ૧૦૩ માં એટલે કે, દક્ષિણહિન્દના સંવત કરતાં ૨૫ વર્ષ મોડી થઈ છે; જેથી તે બંને સંવતને તદ્દન નિરનિરાળા જ માનવા રહે છે અને તેમ છતાં પ્રાચીન સમયે કે અત્યારે ઉત્તરહિન્દમાં પ્રચલિત શકસંવતને માનનારા, જાણે ક્ષેત્રફળ અને સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ દક્ષિણદેશમાંના શકને માનનારા કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાનું મનાયા કરે, છતાં જોને ખરા શકસંવતસર કહેવાય છે તેના અનુયાયીઓ તો દક્ષિણહિન્દમાં જ વધારે મળી આવે છે એ વાત નક્કી સમજવી. અલબત્ત, પ્રાચીન સમયે ખરા શકસંવતને માનનારા ઉત્તરહિન્દમાં નહીં હોય-અથવા નહીં હતા એમ કહીએ તો પણ ચાલશે-છતાં વર્તમાનકાળે ત્યાં વસેલી જે સંખ્યા તે શક વાપરતી માલમ પડે છે તે, દક્ષિણહિન્દની પ્રજાના સંપર્કમાં આવ્યાના પરિણામરૂપે સમજવું રહેશે. ખરી વાત છે કે સંયુક્ત પ્રાંતોમાં, અને તેમાંથી ઔધ અને અલ્હાબાદ, કાશી, બનારસવાળા પ્રદેશમાં તેના વપરાશ ઉત્તરહિન્દના અન્ય પ્રાંતો કરતાં વિશેષ દેખાય છે પરંતુ તે સંસ્કૃત ભાષાનાં અને તે અન્વયે પંડિતોનાં મૂળ ધામ ગણાતાં સ્થાનોને આભારી છે. આ પ્રકારના સાંપ્રતિક અને વિદ્વાવિષયી તરવોને લીધે ઉત્તરહિન્દમાં શકસંવતનો પ્રવેશ થવા પામ્યો ગણાશે. બાકી તો તેનું જન્મસ્થાન દક્ષિણહિન્દ જ છે ને તેથી જ ત્યાં તેના વાપરનારા વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવતા જણાય છે એમ કહેવું પડે છે.

બીજી એક માન્યતા એવી પ્રસરી રહેલ છે કે, તે સંવતસર મુખ્યપણે વૈદિકમતવાળા જ-એટલે કે બ્રાહ્મણો જ વાપરે છે કેમકે તેની ઉત્પત્તિ તે ધર્મના અનુયાયીઓને જ આભારી છે. આ માન્યતા સત્ય છે કે કેમ તે પણ આપણે તપાસી લઈએ. તેની ઉત્પત્તિ, કાલે તો રાગ હાલ શાલિવાહનને અંગે કે રાગ શિવસ્વામિને અંગે થઈ હોય, પરંતુ એટલું સત્ય છે કે તે બંનેના જન્મ સાથે જોડાયેલી આખ્યાયિકાઓમાં, બ્રાહ્મણકુટુંબની કુમારિકાનો નિર્દેશ આવે છે જ. આટલી હકીકતને લીધે જ જો તેની

ઉત્પત્તિને બ્રાહ્મણધર્મ સાથે જોડી દેવાતી હોય તો તે અન્યાય કરનારી કહેવાશે. કેમકે પ્રાચીનકાળે વર્તમાન સમયની પેઠે ધર્માવલંબનના કોઈ વાઙ પડી ગયા નહોતા કે અમુક ધર્મનું જ શરણ અમુકે સ્વીકારવું. આ હકીકત દરેક પુસ્તકમાં અને તેમાં ખાસ કરીને પુ. ૧ અને ૨ માં અનેકવાર સ્પષ્ટપણે અને પુરાવા સાથે પુરવાર થતી આપણે નિહાળી છે. એટલે કેવળ બ્રાહ્મણ કન્યાના પેટે જન્મ ધારણ કરેલ હોવાના કારણે જ તેના સ્થાપક વૈદિકધર્માનુયાયી હતા એમ નિશ્ચયપૂર્વક દરેક શકાય નહીં. બીજી હકીકત એ નીકળે છે કે, આ શકના સ્થાપક રાગએ, યજ્ઞ કરતા બ્રાહ્મણોને જે અલ્પ પદાર્થોના અને અસ્પૃશ્ય હાડ-માંસાદિ વસ્તુઓના પ્રેક્ષપન કરી, અસુરો તથા દાનવો ત્રાસ આપી રહ્યા હતા તેમાંથી મુક્તિ અપાવી હતી; તેથી તેને વૈદિકમતનો ઉદ્ધારક જરૂર કહી શકાશે. જોકે આ કથન વૈદિકગ્રંથોનું-પુરાણોનું છે; જ્યારે જૈનગ્રંથોમાં તેવી કોઈ હકીકત નથી જ એટલે એકદમ માની લેવા કરતાં, તેના ઉપર વિચાર કરવાનું માંગી લે છે. છતાં તેને મહત્વપૂર્ણ લેખીએ તો પણ એ સામે એમ દલીલ લાવી શકાય કે, પોતાની પ્રજાને કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવમાંથી બચાવી લેવી તે તો દરેક રાજવીનો ધર્મ છે. પોતે કયો ધર્મ પાળે છે તે વસ્તુ સાથે તેને સંબંધ હોય યા ન પણ હોય. જોકે, તે વૈદિકધર્મો નહોતો એવો, સ્પષ્ટપણે પુરવાર કરતો આપણી પાસે મળજૂત પુરાવો ન હોય ત્યાંસુધી, ઉપર બતાવેલું દષ્ટાંત તે પોતે વૈદિક ધર્માનુયાયી હોવાનું એક કારણ લેખી શકાય છે. આવા બ્રમોત્પાદક અથવા સંદિગ્ધ અને અંધસ્થ પુરાવા કરતાં, વિશેષ વિશ્વસનીય એવા શિલાલેખી કે સિક્કાઈ પ્રમાણો શું કહે છે તે પણ આપણે તપાસી લઈએ. જે અનેક શિલાલેખો, ડો. રૅસને પોતાના પુસ્તકમાં ઉતાર્યા છે તે સજાપરા આપણે પંચમ અને ષષ્ઠ પરિચ્છેદે અવતરિત કર્યા છે, તેમાંથી તો ઉલટું એમ પ્રતિપાદિત થાય છે કે, આ શતવહનવંશીઓનો કુળધર્મ જૈન હતો. તેઓ વૈદિક મતાનુયાયી હોવા વિશે એક પણ સુદો તેમાંથી શોધ્યો જડતો નથી. ઉપરાંત તેમના સિક્કા ઉપરનાં ચિહ્નો

પણ શિક્ષાલેખની હકીકતને સમર્થન આપતાં નજરે પડે છે. જ્યારે શિક્ષાલેખ અને સિક્કાચિહ્નોને જોવા પ્રમાણિક અને સજ્જડ પૂરાવા એક જ વસ્તુ કથી રહ્યા હોય, ત્યારે તેનાથી ઉપરવટ જવું આપણને શી રીતે પરવડી શકે? એટલે સાબિત થાય છે કે, શાતવાહનવંશી રાજાઓનો કુળધર્મ જૈન હતો. તેમણે જે બ્રાહ્મણ પ્રજાને અસુરોના ત્રાસથી સંરક્ષણ આપ્યું હતું તે, કાંતો રાજકર્તાની સામાન્ય ફરજ રૂપે હતું અથવા તો ગ્રંથમંદિરો હકીકત પક્ષપાતના રંગથી અમત્કારિક બનાવવામાં આવી હતી એમ માનવું રહે છે.

એક મુદ્દો ખાસ લક્ષમાં રહે તે માટે અત્ર નોંધ કરવી જોઈએ. આ શાતવાહન વંશીઓ મૂળથી તો જૈનધર્મીઓ જ હતા, પરંતુ નં. ૭ ના રાજ્યકાળે એક જાપરજસ્ત ધર્મક્રાંતિનું મોજું ફરી વળ્યું હતું ને તે સ્થિતિ કેટલાક વર્ષો સુધી ચાલુ રહી હતી. વળી તેમાં અમુક સમયે—પચીસ ત્રીસ વર્ષ બાદ—કોઈ જૈનાચાર્યના ઉપદેશથી પરિવર્તન થઇ મૂળ સ્થિતિ આવી ગઇ હતી. તે નં. ૨૩ના અમલ સુધી ચાલુ રહી હતી. અને તેણે વૈદિકધર્મ અંગીકાર કરી, શક-સંવતનું પ્રવર્તન કરી રાજધર્મ તરીકે વૈદિક ધર્મને સ્થાપીત કર્યો હતો. તે ઠેક શાતવહન વંશના અંત સુધી તેને તે સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી. અમારી આ પ્રમાણેની માન્યતા હોવાને લીધે, અત્યાર સુધી જ્યાં જ્યાં નિર્દેશ કરવાનો પ્રસંગ પડ્યો છે ત્યાં ત્યાં એવું જ જાહેર કર્યું છે કે, આ રાજવંશના રાજ્યકાળે એ વખત ધર્મક્રાંતિ થવા પામી છે; એક નં. ૭ના રાજ્યકાળે અને બીજી નં. ૨૩ના રાજ્યકાળે; પરંતુ હવે વિશેષ અધ્યયનને પરિણામે, તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે. ધર્મક્રાંતિ એ વખત નહીં પણ એક જ વખત થઈ હતી. અને તે પરિવર્તન પણ એકંદર ૭૫૦-૮૦૦ વર્ષના તેમના સત્તાકાળ દરમિયાન માત્ર ૨૫-૩૫ વર્ષ જ તેમણે કર્યું હતું.

ઉપલા પારિગ્રાફે રાજા શિવસ્વાતિને અરે કહ્યો છે તેના રાજવંશને શિક્ષાલેખ અને સિક્કાચિહ્નોનાં પ્રમાણોથી અવૈદિક હોવાનું આપણે જણાવી ગયા છીએ. વળી બીજી રીતે પણ તેજ હકીકતને સમર્થન કરનારી

સાબિતીઓ મળી આવે છે. લિખ્તલિખ વંશી રાજાઓએ જે અનેક શિક્ષાલેખો કાતરાળ્યા

શકસંવત અવૈદિક છે તેમાં છેવટે મિતિદર્શન હોવા વિશે અન્ય કરાવવાની પ્રણાલિકા અંગીકાર પુરાવાઓ કરી હોય એમ દેખાય છે. અને તેમની આ મિતિદર્શનની

પદ્ધતિના આરિક નિરિક્ષણ કરવાથી તે કયા વર્ણના કયા, વંશના કે કયા ધર્મના હશે તેની તારવણી કરી શકાય છે. (પુ. ૪, પૃ. ૮૪થી ૮૫) આ બાબતના ઇસારા અનેક વખત કરવામાં આવ્યા છે તથા તે આધારે નહપાણ, રૂપલદત્ત, ચઢણ, કુશાનવંશી રાજાઓ, રાણુવુક્ષ આદિને એક બીજાથી છુટા પાડવાને આપણે શક્તિમાન પણ થયા છીએ. તે જ પ્રમાણે આ શાતવહનવંશીઓના શિક્ષાલેખોમાં ગ્રહણ કરેલી મિતિદર્શનની પદ્ધતિએ જે તપાસીશું, તો તરત જણાઈ આવે છે કે તેમણે પણ જૈનધર્મીઓએ અખતવાર કરેલી રીતે જ કામ લીધું છે. સર્વેએ સાલ, ઋતુ, માસ અને પક્ષ નિર્દેશ્યા છે પરંતુ જેમ પુરાણોમાં કલિયુગના આટલા વરસે કે યુધિષ્ઠિરના અથવા લૌકિક સંવત્સરના ફલાણા વર્ષે એમ લખાતું નજરે પડે છે તેમ આ રાજાઓના શિક્ષાલેખોમાં એક પણ ઠેકાણે લખાયું હોય એમ જણાતું નથી; અને તેને બદલે બીજી કોઈ જુદી પડતી રીતએ કામ લીધું હોત તો પણ આપણને અન્યથા વિચારવા માટે એક ફિરણુ તો મળત જને? એટલે અન્ય પદ્ધતિના અભાવે, આપણે એવા અનુમાને જવાને દોરવાઈએ છીએ, કે તે પદ્ધતિ વાપરનાર અન્ય રાજવીઓ જે મતાવલંબી હતા તેજ મતવાળા આ આદ્રિપતિઓ પણ હોવા જોઈએ.

વળી નં. ૭ વાળા શાતકરણિએ ધર્મપલટો કર્યો તથા અશ્વમેધ કર્યો તેણે ઉભા કરાવેલ સાંચી સ્તંભમાંથી જેમ મળી આવે છે તેમ આ નં. ૨૩ વાળાએ પણ જો ધર્મ પરિવર્તન કર્યું હોત તો તેમ કર્યાનું કોઈ પણ જાતનું સ્મરણ ચિન્હ જળવવાને પગલું ભર્યું હોત એવું માનવાને સ્વભાવિક કારણ એ માટે રહે છે કે, ધર્મપલટો કરનારના જીવનમાં તેને એક ખાસ અને વિશિષ્ટ પ્રસંગ લેખ-

વામાં આવે છે. વળી ધર્મપક્ષે કરનાર રાજવી કાંઈ સામાન્ય કોટિનો પુરૂષ હોતો નથી. તે તો અનેક રીતે બહાર પડી આવતો. તથા મહત્વપૂર્ણ, પ્રભાવ વતી અને ઝળકતી કારકીર્દિને વરેલો રાજપુરૂષ હોય છે. તેમાંય આ તો, ધર્મપક્ષે કરનાર હોવા ઉપરાંત એક શકપ્રવર્તક રહ્યા. આ અને કાર્યો તેના જીવનને ધન્ય કરનાર-સાર્થક-સફળ બનાવનાર ગણાય; જેથી તેની યાદગિરિ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે આચરણમાં મૂક્યા વિના તેને જપ જ ન મળે. છતાં જ્યારે તેમાંનું કોઈ નામનિશાન નજરે પડતું નથી ત્યારે વિશેષ ને વિશેષ માનવું રહે છે કે, તેણે ધર્મપક્ષે પણ કયો નહોં હોય; તેમ વિશેષ આગળ વધીને કહીએ કે તેણે શક સંવત્ પ્રવર્ત્યો પણ નહોં હોય. (વળી આ શક-પ્રવર્તન વિશેનું વિશેષ વિવેચન આગળના પારિઆઈ કરેલ છે).

સામાન્ય રીતે, વપરાતા અનેક સંવત્સરોમાં શકનું પણ નામ છે. તે જેમ પૃ. ૨૦૭ ઉપર ટાંકેલ શ્લોકથી

સ્પષ્ટ થાય છે તેમ પૃ. ૪,

શકસંવત પૃ. ૧૦૧ ઉપર ટાંકેલ કથનથી હોતો ખરો? તેનો સમય ઇ. સ. ૭૮ મનાયો

છે તે પણ સ્પષ્ટ છે. છતાં આ

પરિચ્છેદે જે કાંઈ ચર્ચા આપણે, ઉપરમાં સમયનો હેરફેર કરીને, વિગતો ઉચલાવી ઉચલાવીને કે જે કોઈ રીતની શક્યતા અથવા સંભાવના ઉભી કરી શકાય તેવું લાગ્યું તે રીતે ઉભી કરીને, એટલે ટુંકામાં કે જે કોઈ દષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં ઉતર્યું તે ગ્રહણ કરીને, કરી જોઈ છે. પરંતુ સર્વેથી એકજ વાત સિદ્ધ થતી સમજાઈ છે કે, જે પ્રમાણે અત્યારે માન્યતા પ્રવર્તી રહી છે તે કોઈ રીતે બંધખેસતી થતી જ નથી. એટલે આપણે શુભદ્ધ અવાજે ગાહેર કરવું પડ્યું છે કે, શાલિવાહને શક ચલાવ્યો નથી. તેમજ ઇ. સ. ૭૮ માં જે આંધ્ર પતિ હતો તેણે કદાચ તે શક પ્રવર્ત્યો હશે પણ તેમ કરવાને તેને શું પ્રયોજન મળ્યું હતું તે પ્રકાશમાં આવ્યું નથી. એટલે મહાન પ્રશ્ન એ આવીને ખડો

થાય છે કે (૧) શું ત્યારે શકસંવત્ વાસ્તવિક રીતે ચાલ્યો જ નથી? (૨) કે શક શબ્દનો અર્થ તો અસલમાં બીજી કોઈ રીતે થતો હતો, પરંતુ તેને પાછળના લેખકોએ સંવત્ શબ્દના અર્થમાં માની લઈ મુશ્કેલી નીપજાવી દીધી છે? (૩) અને તેમ હોય તો તેનું નિરસન શક્ય છે કે? આ ત્રણે પ્રશ્નો આપણે એક પછી એક વિચારીએ.

પહેલો પ્રશ્ન:-શકસંવત્ શું વાસ્તવિક રીતે ચાલ્યો નથી? જે જે સાહિત્યિક તેમજ ઐતિહાસિક સામગ્રી અમને પ્રાપ્ત થઈ શકી છે તેની ચર્ચા-વિવાદ વાચક સમક્ષ ધરવામાં આવ્યો છે; ને તે ઉપરથી અમારો પ્રમાણિક મત તો એમજ થયો છે કે જે સ્વરૂપમાં (જે શાલિવાહન રાજનું નામ જોડીને) તેને પ્રચલિત થયેલ મનાયો છે તે સ્વરૂપમાં તો બનવા પામ્યું ન જ હોય, સિવાય કે નં- ૧૭, ૧૮ના યુગ્મમાંથી નં. ૧૮ ને રાજ્ય શાલિવાહન તરીકે ઓળખાવીને અમે કામ લીધું છે, તેને સ્થાને નં. ૨૪, ૨૫ ના યુગ્મમાંના એક તરીકે તેને લેખાવાય. આમ કરવામાં શું શું મુશ્કેલીઓ આવે છે તે પૃ. ૨૩૭-૮ ઉપર સમજાવ્યું છે. એટલે તે સ્થિતિ અમે અસંભવિત માનતા હોવાથી ગણતરી બહારની તેને દરાવી છે. જેમ એક બાજુ વિવાદજન્ય બંધાયેલી દૃઢ માન્યતા ઉભી છે, તેમ બીજી બાજુ ૩૬ થયેલી અને વ્યવહારમાં ઉતરેલી માન્યતા ખડી છે. અને તેને હિંમતપૂર્વક અન્યથા દરાવવા જેટલું સાધનબળ એકત્રિત થયેલ ન હોવાથી, તેનો ઉકેલ લાવવાનું અન્ય ઉપર છોડીશું.

આંધ્રવંશી રાજાઓ શકસંવત્ના ઉત્પાદક ન હોવાનું બીજું મુખ્ય કારણ એ છે, કે તે સ્થાપન થયા પછી તેમાંના કોઈએ તે શકનો ઉપયોગજ કયો નથી. ઉલટું વિદ્વાનોને^૧ લખવાની ફરજ પડી છે કે, “The later inscriptions of Andhras are dated in regnal years and not in the years of any era= આંધ્ર (પતિઓ) ના પાછળ વખતના શિલાલેખોમાં, રાજ્યના (અમુક)

વર્ષે (કોતરાવાયો) એની તારીખ નોંધાઇ છે, અને (પણ) ફલાણા સંવતના (આટલા) વર્ષે એમ નથી ” એટલે કે, તે વંશમાં જે આંધ્રપતિઓ પાછલા-ઉત્તર ભાગમાં થયા છે તેમણે કોતરાવેલ શિલાલેખોમાં કોઈ શકસંવતના વર્ષનો ઉલ્લેખ કર્યો જ નથી. પરંતુ પોતાના રાજ્યે, આટલામાં વર્ષે અને આ પ્રમાણે, કર્યું^{૧૧} એમ જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે કે, જો નં. ૧૮ કે નં. ૨૪ કે કલે તેના પછી પણ, જો કોઈએ શકસંવત પ્રવર્ત્યો હોત, તો તેની પાછળ ગાદીએ આવનારા, તેનાજ પુત્રપરિવારની પ્રથમ દરજ્જે શું ફરજ નહોતી કે તે સંવત્સરનો ઉપયોગ કરવો ? જેમણે જેમણે પોતાનો સંવત્સર ચલાવ્યો છે તેમણે તેમણે તો-તેમજ તેના આખાં વંશમાં-જ્યાં જ્યાં ચિત્તદર્શનની જરૂર પડી, ત્યાં ત્યાં પોતાના જ સંવત્સરનું નામ દબને કામ લીધું છે અને તેમજ થવું જોઈએ, કારણ કે તેમાં પોતાના પૂર્વજોનો મોભો વધે છે. કદાચ તેના અસાવમાં એમ દલીલ કરાય કે વિક્રમ સંવત્સરની પેઠે આ શક સંવત્સર પણ થોડો વખત પ્રથમ વપરાયો હશે અને પાછળથી બંધ થયો હશે વળી થોડે કાલે સજીવન થયો હશે. ઉત્તરમાં જણાવીશું કે જ્યાં તેના પુત્ર-પરિવાર ને વાપરવાના મોઢા આવ્યા છે ત્યાં પણ તેમણે વાપર્યો નથી તો, થોડો વખત વપરાયો ને પાછળથી બંધ થયો હોવાનો અશ્વજ ક્યાં રહે છે ? છતાં એક અપેક્ષાએ, વપરાયો ને બંધ થયા બાદ ફરીને શરૂ થયો કહી શકાય તેમ છે-તે માટે આગળ જુઓ. બીજી દલીલ એમ કરાય કે રાજ પોતે પ્રવર્તક હોય તો-એટલે કે રાજદારી કારણે સંવતની રચાપના કરવામાં આવી હોય તો-તેના વંશજોએ તે પ્રધાનું અનુકરણ કરી પોતાનો સંવત વાપરવો જોઈએ. પરંતુ પ્રજાએ-આદિ કરી હોય તો ? એટલે ધાર્મિક અથવા અર્ધધાર્મિક કારણને લીધે પ્રારંભ કરાયો હોય તો, તેને ચાલુ રાખવી કે કેમ તે તો

પ્રજાની મરજીની વાત ગણાય. તો ઉત્તરમાં જણાવી શકાય કે, પ્રજા તો પોતાના ઉપકારના અહેશાનને બદલો વાળવાનું બૂલતી જ નથી. બદલે પ્રજાને તેવા સંવત્સરો લેખના અંગની સામાન્ય રીતે દુર્લભતા જ્યારે વરેલી હોય છે ત્યારે રાજકર્તાએ તો પ્રસંગપાત્ર થતાં, ઉલટ વિશેષ શોરજોરથી તેની ઉદ્દેશ્યપણા કરાવરાવવી જોઈએ; નહીં કે તેને પડતો મૂકી પૂર્વજોના ઉત્કલ્પ કાર્યોને અંધારામાં હડસેલી દઈ, પોતાની મહત્વતાનું દર્શન કરાવવું જોઈએ. આટલું લખ્યા પછી રા. સા. ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર એકાદત ‘ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા’ વાંચવાનું થતાં, તેના પૃ. ૧૭૦-૭૨નો જે સાર માલુમ પડ્યો તે જણાવીશું. સિંહસરિ રચિત લોકવિભાગમાં “ ૩૮૦ શક સંવત ”નો મળતો ઉલ્લેખ વહેલામાં વહેલો ગણી શકાય. પરંતુ તેની મૂળ પ્રતમાં કયા શબ્દો છે તેનો પત્તો મળતો નથી. એટલે તે પછીની બીજી નોંધ વરાહમિહિરની પંચસિદ્ધાંતિકામાંથી ૪૨૭ શકની મળે છે, તેને વહેલામાં વહેલી તરીકે લેખવી રહે છે. જ્યારે શિલાલેખમાં વહેલામાં વહેલો શક સંવતનો આંક કયો મળ્યો લેખાય તે બાબતમાં પોતાનું મંતવ્ય નીચેના શબ્દોમાં જણાવે છે “ કાઠિયાવાડ અને કચ્છના પશ્ચિમક્ષત્રપોના શિલાલેખમાં શકસંવત સંબંધમાં એકલું વર્ષ^{૧૨} મળે છે.” અને પછીના શિલાલેખો વગેરેમાં ‘શકનૃપતિ રાજ્યાભિષેક સંવત્સર’, શક, શક, શકસંવત વિગેરે શબ્દો છે.^{૧૩} મતલબ કે પુસ્તકોમાં વહેલામાં વહેલો વિશ્વાસપાત્ર આંક ૪૨૭નો છે અને શિલાલેખ માટે કોઈ નિર્ણય બાંધી શકાતો નથી. આટલા વિવેચનથી કોઈ ખાસ મુદ્દો જોડે તારવી શકાતો નથી, પરંતુ અમારી માન્યતા જે પૃ. ૨૬૬-૭૦માં જણાવી છે કે ચૌલુક્ય વંશે અસલનો શકસંવત ચાલુ રાખ્યો હતો તેને ટેકારૂપ આ કથન નીવડે છે. તેમજ સ્વતંત્ર અભ્યાસ અને ચિંતનથી અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે, વિક્રમ

(૧૧) આના ઉદાહરણ માટે છઠ્ઠા પરિચ્છેદે શિલાલેખ નં. ૧૮, ૨૧, ૨૨, અને ૨૩ જુઓ.

(૧૨) આના ખુલાસા માટે આગળની ટી. નં. ૧૫ જુઓ.

(૧૩) આ બધા શબ્દોના અર્થ વિશે પૃ. ૪, પૃ. ૬૫ થી ૬૮ જુઓ ત્યાં વિધિવિધ ખુલાસાવાર સમજૂતિ આપી છે.

સંવતની પેઠે આ શક સંવતની વપરાશ પણ, અન્ય રાજકર્તાના અમલમાં, તેમના પોતાના સંવત્સરની થતી વપરાશને લીધે, બંધ રહેલી (જુઓ પૃ. ૨૬૬); અથવા કહો કે “શાસકનો સંવત” વાળા ભાવાર્થમાં શક, શાક, શાકે, (not in the sense of a particularly named era but in the sense of any era) શબ્દથી શયેલ. પરંતુ ચૈત્રકયવંશના ઉદ્ભવ સાથે ‘શકસંવત’ના (ઈ. સ. ૭૮ની આદિવાળા) ખરા અર્થમાં તે વપરાતો થયો હોવો જોઈએ.

વાદની ખાતર કોઈ એમ પણ દલીલ રજુ કરે કે, એવો ક્યાં નિરધાર જ છે, કે એક શકસ્થાપકના પરિવારમાં ઉતરી આવતા સર્વેએ તેજ શકનો આશ્રય લેવો જોઈએ ? જો એમ હોય તો મહાવીર સંવતની ખાખતમાં જ, તેમના પરમ ભક્ત સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કેવળ એક સહસ્રામના ખડક લેખમાં જ (મ. સં. ૨૫૬) તે સંવતનો આશ્રય લીધો છે, જ્યારે તેણેજ ઉભા કરાવેલ અન્ય સ્તંભો અને શિલાલેખોમાં તે પ્રથાનો ત્યાગ કરીને “અમારા રાજ્યાલિષેક પછી આટલા વર્ષે” આમ કરવામાં આવ્યું એવી રીતે કોતરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે એકજ વ્યક્તિએ બે રીતો ગ્રહણ કરી છે. તેવાને વળતો ઉત્તર એમ દર્શ શકાય કે, મહાવીર સંવત તેતો એક ધર્મપ્રચારક મહાત્માના સ્મરણનું પ્રતીક છે અને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન તો તેમનો એક ભક્ત જ છે. જ્યારે આંધ્રપતિના શકની ખાખતમાં તો પ્રવર્તક એક વડવો છે અને તેનો (શકનો) ત્યાગ કરનાર તેનાજ (પ્રવર્તકના) કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ તેનાજ પુત્રો અને પૌત્રો છે. ધર્માનુયાયીની એક વાત છે અને વંશજની બીજી વાત છે. જેટલી જવાબદારી અને સન્માન, એક વંશજને પોતાના પૂજ્ય વડીલ પ્રત્યે હોવાનું જણાય છે, તેટલાજ અંશે એક ધર્માનુયાયીને પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે હોય એમ માની લવાને કાંઈક સંકેત્ય રાખવો પડે છે. અલખત પરલૌકિક કલ્યાણની ભાવનાનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે ઇષ્ટદેવ પ્રત્યેની જવાબદારી તથા ભક્તિ વિશેષ અંશે પ્રગ્વલિત થતી હજી ગણી શકાય ખરી. પરંતુ અમુક બનાવ બન્યો હતો તેની નોંધ કરવી-કરાવવી તે તો એક ઐહિક

ખાખત છે. એટલે તેમાં તો ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે વંશજને તેમના વડીલ જનોએ સ્થાપન કરેલ શકનેજ અવલંબવું જોઈએ એમ છાતી ઠોડીને મુક્તાકંઠે કહેવું પડે છે. છતાં એક વસ્તુ વિચારવા યોગ્ય છે કે વિક્રમ સંવત્સરની પેઠે શિલાલેખમાં અથવા તો સાહિત્યગ્રંથોમાં વહેલામાં વહેલો શક સંવતનો જે આંક દર્શાવાયો હોય તે કયો છે અને તેમાં કેવા શબ્દો વપરાયા છે તે નક્કી કરી લેવાય તો કદાચ તે ઉપરથી કાંઈક ઓર પ્રકાશ પડે પણ ખરો ?

બીજો પ્રશ્ન-કે શક શબ્દના અર્થમાં હેરફેર થવો સંભવિત છે કે ? ઉપરમાં એક સ્થાને આપણે એમ જોઈ ગયા છીએ કે, શક શબ્દ તે ઉપનામના રૂપમાં વિશેષણ તરીકે વપરાયું લાગે છે, જેમ શકારિ વિક્રમાદિત્ય વપરાય છે, તેમ શકશાલિવાહન એટલે જે શાલિવાહને શક-યવન ગણાતી એવી મ્લેચ્છ પ્રજાને જીતી લીધી હતી તે રાજાનું નામ શકશાલિવાહન ગણાય; આ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ બેસે છે કે કેમ તે હવે જોઈએ.

તેના જુદા જુદા છ અર્થ થાય છે તેવું કથન પુ. ૪, પૃ. ૬૮ ઉપર જણાવ્યું છે. તેમાંનો ચોથો (સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સંવત) અને પાંચમો (માત્ર વર્ષના ભાવાર્થમાં) એવા બે અર્થને મળતો થાય છે; અને તેવા કોઈ ભાવાર્થમાં, આ શબ્દ આંધ્રપતિના સંવત પરત્વે વપરાયો સમજી શકાય છે. અને તે આ પ્રમાણે; શક એટલે સંવત અને શકને પ્રવર્તાવનાર તે શાક; એટલેકે ‘શક’ તે નપુંસકલિંગ અને ‘શાક’ તે પુલિંગ; અને તેની સમગ્રી વિભક્તિના રૂપમાં શાકે (in the year of the promulgator of the Saka era) થાય. જેને અમે ‘શાસક સંવત’ના નામથી ઓળખાવીએ છીએ (જુઓ આગળના પારિગ્રાહ) તે સ્વરૂપે; મતલબ કે, તે સ્થાન ઉપર જે રાજસત્તાનો અમલ ચાલતો હતો, અને તેઓ જે સંવત માનતા હતા તે સંવતના અમુક વર્ષે (આવો પ્રયોગ કરાયો હોય; તેના ઉદાહરણ માટે પણ આગળના પારિગ્રાહ જુઓ). આ પ્રમાણે સામાન્ય અર્થમાં તે શબ્દ વપરાયેલ હોવાથી અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા પામી છે. જોકે પાછળના સમયે કેટલેક

કેકણે, એકલો 'શક' શબ્દ ન લખતાં સાથે સાથે શાલિવાહન શબ્દ પણ જોડ્યો હોવાથી ઘણી સરળતા થઈ ગઈ લેખાય છે; જેમકે હરિદર ગામમાં મળેલા વિજયનગરના રાજા જુહાપાલ પહેલાના શિલાલેખમાં શકસંવત ૧૨૭૬ની સાથે શાલિવાહન નામ જોડેલું છે ૧૪. મતલબ એ થઈ કે આવી રીતે જ્યાં શક શબ્દની સાથે સ્પષ્ટીકરણ કરતું, ખીજું કોઈ વિશેષણ ન લગાડ્યું હોય, ત્યાંસુધી શક શબ્દનો અર્થ, ઉપર દર્શાવેલ ઉદાહરણ પ્રમાણે આપણને વિપરીત સ્વરૂપમાં ધસડી લઈ જાય છે.

ત્રીજો પ્રશ્ન-જે સ્થિતિમાં ઉભા છીએ તેમાંથી કેમ માર્ગ કાઢવો તે; પ્રશ્ન પહેલાનું વર્ણન કરતાં જ અંતરગત તેનો ઉપાય બતાવી દેવાયો છે, કે આંધ્રપતિ નં. ૧૭-૧૮ના યુગ્મને અનુસક્ષીને જે આપણે કામ અત્યાર સુધી લીધે ગયા છીએ તેને બદલે નં. ૨૪, અને ૨૫નું યુગ્મ ધારીને કામ લેવાય તો ! અને તે મુદ્દો આગળના પરિચ્છેદે તેમનું વૃતાંત લખતાં વિચારવાનો છે. એટલે અત્ર તો તેનું માત્ર સૂચન એક ઉપાય તરીકે કરીને જ આગળ વધવાનું રહે છે. ખીજા પ્રશ્નના નિરસન માટે જણાવવાનું કે, જેમ વિક્રમસંવત્સરની ખાતમાં અનેક મુશ્કેલીઓ દેખાતી નજરે પડી છે, છતાં કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરીને મંડ્યા રહેવાથી, પુ. ૪, પૃ. ૬૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ આવ્યો છે, તેમ આ શકસંવતની ખાતમાં પણ તેજ નિયમે કામ લેવાથી કદાચ રસ્તો મળી આવશે. બદકે વિક્રમ સંવતના અર્થ વિશે કોઈ જાતની મુશ્કેલી કે સંદિગ્ધતા ન હોવાથી તેનો પ્રશ્ન હજીયે સૂતર હતો, જ્યારે શક સંવતના તો લગભગ છ જેટલા અર્થ થતા હોવાથી, તેનો ઉકેલ સહેલાઈથી મળી આવવો ભારે સમજાય છે; પરંતુ અંતપૂર્વક સતત મંડ્યા રહેવાથી તેનો પણ અંત આવી જશેજ.

અમારો આધીન મત એમ પડે છે કે, જે બનવા પામ્યું હોય તો શકસંવતનો સ્થાપક, મૂળે તો જૈન ધર્મજી હોય, પરંતુ જેમ જેમ કાળ વ્યતીત થતો

ગયો અને લોકમાંથી ધાર્મિક ભાવનાનો અભાવ થતો ગયો, તેમ તેમ તેની ધાર્મિક મહ-
વસ્તુસ્થિતિ શી રીતે ઘટાવી શકાય ?
ત્વતા ભૂંસાતી ચાલી. ને એક વખત એવો પણ આવી પહોંચ્યો કે, તેનો તદ્દન ભોપ થઈ રાજકીય મહત્વનું રૂપ તેણે ધારણ કર્યું.

ન્યારથી પરદેશી પ્રજાના હુમલા હિન્દ ઉપર થવા માંડ્યા ને તેમનો સંપર્ક હિંદીઓને થવા માંડ્યો ત્યારથી ધાર્મિક ભાવનાની લુપ્તિનો આરંભ થયો સમજવો. જેમ સંપર્ક વધારે તેમ ભાવનાની લુપ્તિ વધારે. આ નિયમે તે લુપ્તિનો પ્રથમ ભોગ ઉત્તર હિન્દ બન્યું અને પછી દક્ષિણ હિન્દ. આવા આક્રમણ કરનારાઓમાં પ્રથમ અલેક્ઝાંડર ધી શ્રેટ, પછી યોનપતિ ડીમેટ્રીઅસ ને મિનેન્ડર તથા ક્લરોટા; તે બાદ ઇન્ડોપાર્થિઅન મોઝીઝ વગેરે. તે બાદ કુશાનવંશી અને તે બાદ ચણ્ડુવંશીઓ આવ્યા છે. આ સર્વે પણ, માત્ર હુંટ લઈ ને જ જ્યાં સુધી ચાલ્યા જતા ત્યાં સુધી તો હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં ફેર પડ્યો નહોતો. પરંતુ ન્યારથી તેમણે સ્થાયી થઈ હિન્દમાં વસવા માંડ્યું ત્યારથી, જે સંસ્કૃતિનું-(જેમ રાજકર્તાનો રાજ્યકાળ લાંબો તેમ તેની સંસ્કૃતિનું વધારે જોર)-જોર વધારે તે જીવંત રહી, અથવા તેનું સ્થાન ઉપર રહ્યું. તેમાં વળી રાજકર્તાઓ હિન્દમાં લગ્નગ્રંથીથી જોડાવા માંડ્યા ને તેમણે હિન્દી સંસ્કૃતિને અપનાવી લીધી એટલે તેમની અને હિન્દી સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થઈ ગયું. ગુપ્તવંશી રાજાઓ નેપાળ તરફથી ઉતરી આવ્યા ત્યાંસુધી જૈન-સંસ્કૃતિનું પ્રાપ્ત્ય આ પ્રમાણે સચવાઈ રહ્યું દેખાય છે. જો કે ગુપ્તવંશીઓનો મૂળ પ્રદેશ જે નેપાળ અને હિમાલયની ટેકરીવાળો ભાગ ગણાય છે ત્યાં પ્રિયદર્શિના જમાઈ દેવપાળના ગમન પછી, જૈન ધર્મે જડ નાખી હતી. પરંતુ તેના ઉપદેશકોનો ત્યાં અવરજવર પ્રિય દર્શિનના મંત્રણ બાદ બંધ થઈ ગયો હોવાથી, રાજ્ય ધર્મની અસર તે દેશ ઉપર પડી હતી. આ સંસ્કૃતિના ઢંગ ઉપરથી તેમને પશુપતિ તરીકે ઓળખાવાય છે.

ગુપ્તવંશીઓની સત્તા મુખ્યપણે ઉત્તરમાં, તેમજ દક્ષિણ હિન્દના સામાન્યપણે બહોળા વિસ્તાર ઉપર, ઠીક સમય સુધી જળવાઈ રહી હતી. ગુપ્તવંશીની આ સંસ્કૃતિ તેમના વલ્લભી સરદારો દ્વારા સૌરાષ્ટ્રમાં પણ પહોંચી હતી. પરંતુ દક્ષિણના સરદારોએ ત્યાં જ નિવાસસ્થાન બાળવી રાખ્યું હોવાથી દક્ષિણમાંજ તેનો પગદંડો મજબૂત બની પડ્યો. આ ગુપ્તવંશી રાજઅમલ રહ્યો ત્યાંસુધી-કહો કે ચણ્ણ વંશના અમલનો અંત આવ્યો ત્યાંસુધી-બલે રાજકર્તાઓ (જેવા કે ક્ષત્રાટ, કુશાન, ચણ્ણ ક્ષત્રપો ઇ.) પોતાના સંવતો વાપરતા હતા, છતાં તેમના કોઈએ તે સંવતનું નામ આંક સાથે મુખ્યત્વે જોડી બતાવ્યું હોવાનું નથી.^{૧૫} એટલે જો તે પ્રદેશમાં જ્યારે મિતિદર્શક આંક વપરાતો, ત્યારે તે પ્રદેશના શાસકોનો સંવત જ તેને લેખાતો; કાલે તો પછી રાજાએ તેવો આંક દર્શાવ્યો હોય કે પ્રગ્ન્ય; અને કાલે તો આંકની પૂર્વે શક શબ્દ લખ્યો હોય કે નહીં, તો પણ સર્વત્ર એકજ અર્થ ઘટાયાતો હતો. એટલે કે શક શબ્દનો અર્થ ત્યાંસુધી “શાસકનો સંવત” સમજવા કરતો. ગુપ્તવંશીઓએ પૂર્વના રાજકર્તાઓથી છૂટા પડીને અને પોતાની ઓળખ તરી આવે તે માટે, પોતાના સંવત્સરને ચોક્કસ નામ આપ્યું અને તે પ્રમાણે પોતે જ્યાં પ્રસંગ લાખ્યો ત્યાં, કહો કે રાજકીય ક્ષેત્રે, આંક સંખ્યા પૂર્વે ગુપ્ત શબ્દ જોડ્યો; જ્યારે પ્રગ્નને તો જો ચીલો પડી ગયો હતો તેમાંથી બહાર નીકળવું કઠિણ લાગવાથી અથવા તો અનેક વખત રાજસત્તા બદલાતી હોવાથી, કેટલાં ધોરણો અખત્યાર કરવાં તેની મુંઝવણ થતી હોવાથી, મૂળની પ્રથાને તે વળગી રહી. તેમજ વિકલ્પે ગુપ્ત શબ્દ ઉમેરતા પણ હતા. આ પ્રમાણે થયાનાં અનેક ઉદાહરણો પુ. ૪. પૃ. ૮૩, ૮૪.

(૧૫) રા. બ. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા કૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, પૃ. ૧૭૦ ‘કાઠિયાવાડને કચ્છના પશ્ચિમ ક્ષત્રપોના શિલાલેખમાં શકસંવત સંબંધમાં એકલું ‘વર્ષ’ મળે છે. [અમારું દીપ્પણ-(૧) અમારું અત્ર લખેલ કથન તો સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસને અંગે જ કરેલું છે. રા. બા. ઓઝા સાહેબનો પુરાવો તો પાછળથી મળી આવ્યો એટલે ટાંકી બતાવ્યો છે. (૨) ક્ષત્રપોને વિદ્વાનોએ શક માની લીધેલ

નં. ૭૩-૭૪ માં આપ્યાં છે. મતલબ કે શકશબ્દનો મૂળ આશય જો ઈ. સ. ૭૮ ના સમયનિર્દેશ તરીકે લેખવાનો હતો, તે ધીમે ધીમે બદલાઈને, શાસકસંવતના અર્થમાં પરિવર્તન થવા પામ્યો હતો. જોથી કરીને જો આંક લખાયો હોય તેમાં, ચણ્ણ સમયે ૧૦૩ નો, ક્ષત્રાટ સમયે ૧૫૯ નો, અને ગુપ્ત સમયે ૩૧૯ નો ઉમેરો કરવો પડતો. અને ‘શક’ એટલે “અમુક સંવત=The particular era” નો સુદ્ધો ખસી જઈ, કોઈ પણ “સંવત” Any era” ના સ્વરૂપમાં પરિણમ્યો હતો એમ સમજાય છે.

આપણે દક્ષિણહિન્દની સાથે અત્યારે નિસ્પત છે એટલે તેને અંગેની સ્થિતિનું વર્ણન કરીશું. ચણ્ણ-વંશીઓમાંથી તેના આબિર સરદાર ઈશ્વરદત્ત ઈ. સ. ૨૬૧માં છૂટા પડીને પોતાનો સ્વતંત્ર વંશ સ્થાપ્યો હતો (જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૩૭૫-૮૨). શક્ય છે કે, તેને પાછળથી પરાક્રમી ગુપ્તવંશીઓએ પોતાનામાં જોડી દીધો હશે. પરંતુ જ્યારે ગુપ્તવંશીઓની પડતી થતી ચાલી ત્યારે ભટ્ટારક નામના એક સરદાર સૌરાષ્ટ્રમાં-વલ્લભીમાં જેમ ગાદી કરી તેમ બીજા એક સરદાર ગુજરાતના લાટ પ્રદેશમાં ત્રૈકૂટકવંશ^{૧૬} સ્થાપ્યો (પુ. ૩, પૃ. ૩૭૭) અને ત્રીજા એકાદ સરદારે, દક્ષિણના કલ્યાણીમાં રાજગાદી સ્થાપી લાગે છે. એટલે કે આ ત્રણેના વંશની સ્થાપના, ગુપ્તવંશની પડતીના સમયે ૨૫-૫૦ વર્ષના ગાળામાં જ થવા પામી છે તથા તે ત્રણેનો ધર્મ પણ ગુપ્તવંશી જ રહેવા પામ્યો છે. અમારું એમ માનવું થાય છે કે, કલ્યાણીને ચૌલુક્યવંશ તે આ ગુપ્તવંશના એક સરદારની શાખારૂપ છે અને તેની સ્થાપના ગુપ્તવંશની પડતીના સમયે ઈ. સ. ૭૮૬ સદીના પ્રારંભમાં કે પાંચમીના અંતમાં થઈ છે.

હોવાથી તેણે વાપરેલ આંક સાથે, શકની અપેક્ષા રાખેલી હોવાય છે. બાકી તેઓએ શક શબ્દ નથી વાપર્યો તેનું કારણ અમે જો દોરી બતાવ્યું છે તે સમજવું.]

(૧૬) પુ. ૩, પૃ. ૩૮૪ ત્રૈકૂટક ધરસેનનો સમય જો અમે ૨૦૭+૨૪૯=ઈ. સ. ૪૫૬ ગણાવ્યો છે તેને આ ઉપરથી સુધારીને ૨૦૭+૩૧૯=ઈ. સ. ૫૨૬ નો લેખવો.

વલ્લભીવાળાએ તેમજ ત્રૈલોક્યવાળાઓએ તેમના માલિકના સંવતને (યુગસંવત ઇ. સ. ૩૧૯ વાળાને) અપનાવી રાખ્યો, જ્યારે ચાલુક્યવંશીઓએ, પોતાના અસલ ઉત્પત્તિના સ્થળની, તથા પછીનાં અનુક્રમે તેપાળ, ઉત્તરહિંદ અને પાછળથી દક્ષિણહિંદ કે જ્યાં સ્થિરતા ધારણ કરી રહ્યા હતા ત્યાંની—આ સર્વ પ્રદેશની—જૈન સંસ્કૃતિ થોડે ઘણે અંશે જાળવી રાખી હતી, તેથી જે શક સંવત મૂળે જૈન હતો તેને ચાલુ રાખ્યો હતો. તેથી જ ચાલુક્યવંશના આદિ પુરુષોમાં જૈનધર્મનાં અંશે જળવાઈ રહેલા માલુમ પડે છે. તેમજ તેમનો સંસર્ગ, પાસેના અપરાંત પ્રદેશની જૈનધર્મી કદંબ પ્રજા સાથે જોડાયો દેખાય છે. વળી ખીજે પુરાવો, ઉપરના ચાલુક્યવંશીઓમાંથી ઉતરી આવેલ ગૂજરાતના સોલંક્યવંશી જીપાલ કર્ણદેવનો અને મજકુર કદંબ રાજાની પુત્રી મયણુલ્લાદેવીનો લગ્નસંબંધ જોડવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે દક્ષિણના રાજકુળના ધર્મસંબંધી ઝાંખો પરિચય સમજવો. જેમ જેમ વખત ગયો તેમ તેમ ચાલુક્યવંશીમાંથી રાષ્ટ્રીકવંશ જુદો પડ્યો ને તેણે જૈનસંસ્કૃતિ જાળવી રાખી; જેમાંના અમોઘવર્ષ વગેરે રાજાઓના ઇતિહાસ અતિ મશહુર છે. તેવામાં દક્ષિણમાં શ્રીચાલ શંકરાચાર્યનો ઉદ્ભવ થયો ને ધર્મસંસ્થાઓમાં જળવદસ્ત ક્રાંતિ થવા પામી. આ સમયે શક સંવતે^{૧૭} વૈદિકપણું ધારણ કર્યું દેખાય છે. મૂળે શકસંવતની ઉત્પત્તિ તો—તેના પ્રવર્તકના જન્મની કથા—આઠાણકન્યા સાથે સંકલિત થયેલી જ છે, અને સામાન્ય રીતે આઠાણ એટલે વૈદિકધર્માનુયાયી ગણાય, જેથી બધી યુક્તિનો સુયોગ મળી રહ્યો. ઇતિહાસ પણ આપણને શીખવે છે કે, જ્યારે ધર્મસંસ્થામાં જળવે પલટો આવે છે ત્યારે એક ધર્મની સંસ્થાના અવશેષો ખીજનું સ્વરૂપ પકડી લે છે તેમાં પ્રજા અને રાજા બન્ને હિસો પૂરાવે છે. મતલબ કે ભગવાન શંકરાચાર્યના સમયે જ, શકસંવતે જૈનમાંથી વૈદિક યોગિયું બદલી નાંખ્યું ગયું. તે જ રીતે દક્ષિણહિંદના

અનેક જૈનમંદિરોએ પણ વૈદિકધર્મનો સ્વાંગ સજી લીધો હતો એવું સમજવું રહે છે. આવો ધર્મપલટ, હમેશાં જે સંસ્કૃતિની અથડામણમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. ઉપર કહી ગયા છીએ કે પરદેશીઓના સંપર્ક વખતે આ પ્રમાણે હમેશાં બની આવે છે. જે સંસ્કૃતિનું જોર વિશેષ તે વધારે ફાવી જાય. ઉપર જણાવેલ પરદેશીઓ હિંદમાં આવી કરીકામ બેઠા કે તરત તેમણે હિંદી સંસ્કૃતિને અપનાવી લીધી એટલે સઘળું હતું, તેવું પાછું થઈ ગયું ને બધું થાળે પડી ગયું. વળી ત્રણ ચાર સદી ગઈ ને અરબસ્તાન તરફથી આરબોનાં અને તેમની પાછળ પાછળ અફઘાનિસ્તાનમાંથી મિઝનવી-ઓનાં અને ઘેરી પ્રજાનાં આક્રમણો શરૂ થયાં. તેમણે જોકે ધર્મધર્મ કાયમી વસવાટ કરવા માંડ્યો હતો; એટલે દરજગે સંસ્કૃતિની અથડામણ થવાનું પ્રયોજન દૂર હડસેલાયું, પરંતુ તેમાંના કેટલાકે ધર્મની અહંભાવના કેળવવી શરૂ કરી દીધી અને તેના ઉપર રાજસત્તાની મહોર પાડવા માંડી એટલે સંસ્કૃતિની હદ સંકોચાતી ગઈ અને કેમીરૂપ ધારણ થતું ગયું. જેના પરિણામે હિંદમાં જે પ્રજા હોવાનું દુર્ભાગ્ય સાંપડ્યું. આ પ્રમાણેની સંસ્કૃતિની એક અથડામણ, દક્ષિણહિંદમાં ભગવાન શંકરાચાર્યના સમયે થઈ હોવાનું શક્ય છે. જૈન-સંસ્કૃતિ તે સમયે સામાન્ય પ્રજાને પચાવવી કદાચ અનુકૂળ થઈ નહીં હોય એટલે વૈદિકસંસ્કૃતિ તરફ પ્રજાનું ઢળણ વળ્યું ને ધર્મ ધર્મે તે મજબૂત થતી ગઈ. તે સમયે શકસંવતે પોતાનું બાહ્ય શરીર બદલ્યું હોવું જોઈએ. એટલે શકસંવત જોનો મૂળ હતો તે કાયમ રહે તેમજ, તેમનું પણ મન રાજ રહે; ને કોઈ રીતે ગંભીર અથડામણ ઉભી ન થવા પામે તે હેતુથી, શક શબ્દ કાયમ રાખ્યો હોય; તેમજ તેના સમય પણ કાયમ રાખી વિશેષમાં શાલિવાહનનું નામ જોડવું બા ન જોડવું તે વાપરનારની ઇચ્છા ઉપર છોડ્યું હોય. એટલે પૂ. ૨૬૭-૮ માં નોંધ્યા પ્રમાણે શાલિવાહન શક એવો જે શબ્દપ્રયોગ મળી આવે છે, તેની આસપાસના

(૧૭) શા. બ. ગૌરિશંકર હી. એઝાકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમળા જુઓ “પુલકેશી ખીજના વખતના જૈન

મંદિરના શિલાલેખ પ્રમાણે શક સંવત અને યુગ્મિષ્ઠિર સંવત વચ્ચે ૩૧૯૭ વર્ષનું અંતર છે.”

સમયે આ પ્રકારની ક્રાંતિ થવા પામી હોય એમ ગણવું પડશે.

ભગવાન શંકરાચાર્યનો સમય શાકે ૭૧૦ થી ૭૪૨ = ૩૨ વર્ષના આયુષ્યનો ગણાય છે.

વિદ્વાનોએ આ આંકને શકસંવત્સર તરીકે લેખી તેમનો સમય ઈ. સ. ૭૮૮ થી ૮૨૦નો ઠરાવ્યો છે પરંતુ તે સમય અન્યોની ગણતરીએ બરાબર નથી લાગતો. એટલે અમારી નમ્રપણે એ સૂચના છે કે તે આંકને શકસંવત્સર ન લેખતાં તેમનું મૂળ જે યુગવંશ છે તેનો જ સંવત લેખવો અથવા શાકે^{૧૮} ગણીને, તેમના જન્મસ્થાનમાં જે સંવત વપરાતો હોય તે સંવતમાં તે આંકને ઘટાવાય તો બધો વિશેષ સમી જવો જોઈએ. આ સૂચના પ્રમાણે તપાસી જોવા વિદ્વાનોને વિનંતી છે.

[અત્ર અમારે એક હકીકત જે પુ. ૪. પૃ. ૧૦૨ થી ૧૦૫ સુધીમાં જણાવી દીધી છે તેના સારરૂપે જણાવવી છે; કેમકે તેનાથી શકસંવતની ઉત્પત્તિ જૈન-મત પ્રમાણે છે કે વૈદિકમત પ્રમાણે છે, તે પારખી કાઢી શકાશે, તેવું અમારું ધારવું થાય છે. જૈનસંપ્રદાયમાં પ્રથમ પૂર્ણિમાંત માસ (પૂર્ણિમાએ મહિનો પૂરો થાય અને કૃષ્ણપક્ષથી નવો માસ ગણાય તે) Solar months ની ગણના—પદ્ધતિ હતી; પરંતુ વિક્રમે સંવત્સર સ્થાપ્યો ત્યારથી અમાસાંત^{૧૯} (અમાસે મહિનો પૂરો થાય અને શુક્લપક્ષથી નવો માસ ગણાય તે) Lunar months ની ગણના દાખલ થઈ છે. તેથી અંતુમાન એ થયો કે ઉત્તરહિંદના જૈનોએ વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના થયા બાદ, અમાસાંતની ગણના અખત્યાર કરી કહેવાય. પરંતુ, કુશાન અને ચઘણવંશી-ઓએ જેમ વિક્રમસંવત ગ્રહણ કર્યો નથી તેમ તેણે

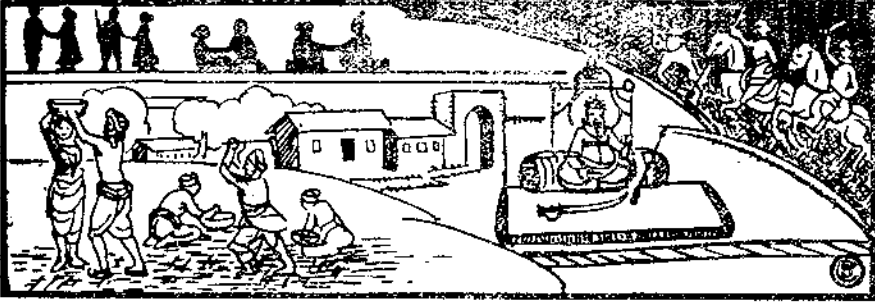
દાખલ કરેલી અમાસાંત પદ્ધતિ પણ દાખલ કરી દેખાતી નથી. આ ભેદને લીધે સંભવિત છે કે ડોક્ટર કોલ્હોર્ને લખ્યું હશે^{૨૦} “દક્ષિણહિંદ કરતાં ઉત્તર-હિંદનો શક લખવાની પદ્ધતિમાં જે ફેર દેખાય છે તે દક્ષિણહિંદમાં વસતા બ્રાહ્મણોના ધર્મની અસરનું જ પરિણામ છે.” તેમના કહેવાની મતલબ એ છે કે, દક્ષિણહિંદમાં જે શક લખાય છે તે અમાસાંત છે અને તેનું કારણ બ્રાહ્મણોના સંપર્ક છે, જ્યારે ઉત્તર હિંદનો શક પૂર્ણિમાંત પદ્ધતિનો છે. આ કથન ઉપરથી આપણે તો એટલો જ સાર કાઢવાનો છે કે, જૈનોની ગણના (ઉત્તરહિંદના શક પ્રમાણે) પૂર્ણિમાંતની છે. આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખીને દક્ષિણહિંદમાં વપરાયલા શકની મિતિની ગણતરી તપાસી જોઈશું તો તે કયા ધર્મનો છે તેનો તરત પતો મળી આવશે. અલબત્ત, એક મુશ્કેલી છે કે, વિક્રમે અમાસાંતની પદ્ધતિ દાખલ કરી વાળી છે, પરંતુ ધ્યાન રાખવાનું છે કે, વિક્રમસંવત્સરની અસર તો મુખ્યપણે ઉત્તર-હિંદમાં જ થઈ છે, નહીં કે દક્ષિણ હિંદમાં. એટલે સોવસા તો જે શક સંવત ઈ. સ. ૭૮ માં આંધ્ર-પતિએ સ્થાપ્યાનું કહેવાયું છે, તેની ગણના પોતે જૈનધર્મી હોવાથી પૂર્ણિમાંત પદ્ધતિની જ હોવી જોઈએ. જ્યારે ઉપર બતાવી ગયા પ્રમાણે જે શકસંવત ભગવાન શંકરાચાર્યના સમય બાદ વાપરમાં આવ્યો છે તેની પદ્ધતિ અમાસાંતની છે. એટલે સંભવ છે કે આ કસોટી વડે બંને શક પારખી પણ શકાય.]

શિવસ્વામિ વિશે કાંઈ અન્ય માહિતી મળેલ ન હોવાથી તેમજ શકસંવતને લગતું જે કાંઈ દહેવું હતું તે સંપૂર્ણ લખાઈ ગયું હોવાથી આ પ્રકરણ અત્ર પૂરું કરવામાં આવે છે.

(૧૮) શાકે શબ્દની વ્યાખ્યા માટે ઉપરમાં પૃ. ૨૬૭ જુઓ.

(૧૯) જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૦૬.

(૨૦) તેમના અસલ શબ્દો માટે જુઓ ઈ. એ. પુ. ૩૭ પૃ. ૪૬ તથા આપણા પુ. ૪, પૃ. ૧૦૨.

ચતુર્દશમ પરિચ્છેદ

શતવહન વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર:—(૨૪) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ—તેના વિશે કાંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી.

(૨૫) ચત્રપણ વાસિષ્ઠીપુત્ર—ગૌતમીપુત્ર અને વાસિષ્ઠીપુત્રના ચાર યુગલો થયાં છે તેમાં રાણી બળશ્રીના પુત્રપૌત્રનું યુગલ કયું, તેની જુદા જુદા ચાર મુદા આપીને કરેલી ચચા અને તેમાંથી તારવેલો નિર્ણય—ડો. ય્યુલરે અને ડો. ભગવાનલાલે ભિન્નભિન્ન રીતે કરેલ ચત્રપણ શબ્દનો ઉકેલ તથા ટોલેમીએ પોતાના સમકાલિનપણે આ ચત્રપણને અને ચઠ્ઠણને ગણાવ્યા છે પરંતુ વિક્રાનોને તે માન્ય નથી, તેનો કાઢી આપેલ નિચોડ અને તે પુરાણ કથનની ખતાવી આપેલ સત્યતા—ગર્દભીલ અને શતવહનવંશીમાં સમ-કાલીનપણે થયેલ રાજાઓ વચ્ચે મિત્રાચારીના ભાવાભાવનું કરેલ વર્ણન તથા ચત્રપણે સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની ભૂમિ ગર્દભીલો પાસેથી જીતી લીધી હતી તેનો આપેલ ખ્યાલ—

(૨૬) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ, પુલ્હમાવી ત્રીજો—તેની પાસેથી ચઠ્ઠણે પડાવી લીધેલ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર; અને તેને પોતાનો બનાવેલ માંડલિક; જુદાજુદા ગૌતમી-પુત્રના શિલાલેખ અને સિદ્ધાઓમાંથી કયાકોના, તે ઓળખવાને બતાવેલી આવીઓ—

(૨૭) શિવશ્રી વાસિષ્ઠીપુત્ર (૨૮) શિવચંદ્ર ગૌતમીપુત્ર (૨૯) યજ્ઞશ્રી વાસિષ્ઠીપુત્ર શાતકરણિ અને (૩૦ થી ૩૨) છેલ્લા ત્રણ રાજાઓ—આ વંશની પડતી કેમ થઈ તથા ચઠ્ઠણવંશી નં. ૩ નો રૂદ્રદામન, નં. ૫ નો રૂદ્રસિંહ અને નં. ૭ નો રૂદ્રસેન; આ ત્રણેના અથમાક્ષર રૂદ્ર હોવાથી કયાં ગડબડ થવા પામી છે તે વિશે શિલાલેખના આધારે

કરેલી થોડીક ચર્ચા; તે ઉપરથી આંધ્રપતિએ સાથે જોડેલ આભિરોનાં સગપણ અને ચણ્ણવંશ સાથેનો રાજદ્વારી સંબંધ તથા ગુપ્તસામ્રાજ્યની પડતી વખતે આભિરોએ મેળવેલી સ્વતંત્રતા અને પુરાણોના આધારે આ આભિરોને વિદ્વાનોએ આંધ્રપતિ સાથે જોડીને આંધ્રજાતિના ઠરાવ્યા છે તે વિશે સમજાવેલ લેઢ—શતવહનવંશીઓની વિકલ્પે ઠરાવાતી વંશાવળીથી પુરવણી તરીકે બતાવેલી રૂપરેખા—

[નોંધ:—આ પરિચ્છેદ લખાતું હતું તે તેખતે ઐતિહાસિક બનાવોની અન્ય પરિસ્થિતિને લઇને તેમના સમયમાં કેટલોક ફેરફાર કરવા જરૂરિયાત ઉભી થઈ છે. જે પ્રમાણે સુધારે કરીને તે વાંચવું તેમને લગતી હકીકત કાયમ જ રાખવાની છે].

ઇ. સ. ઇ. સ.

(૨૪) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ	૭૮-૧૦૬=૩૧	બંને મળીને	} આ સાતને કદાચ આંધ્રજાતિના કહેવાનો આશય પણ પુરાણકારોનો હોય
(૨૫) ચત્રપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર	૧૦૬-૧૩૭=૨૮	૫૬ વર્ષ	
(૨૬) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીશાતકરણિ	૧૩૭-૧૬૫=૨૮	બંને મળીને	
(૨૭) શિવશ્રી (વાસિષ્ઠિપુત્ર પુલોમા)	૧૬૫-૧૮૧=૧૬	૪૪ વર્ષ	
(૨૮) શિવસ્કંધ	૧૮૧-૧૮૮=૭	બંને મળીને	
(૨૯) યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ વાસિષ્ઠિપુત્ર	૧૮૮-૨૧૮=૩૦	૩૭ વર્ષ	
(૩૦-૩૧-૩૨) ત્રણ રાજાઓ	૨૧૮-૨૬૧=૪૩		
(એકના ૧૮ + બીજા બેના ૨૫)			

શતવહન વંશ (ચાલુ)

(૨૪) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ

આસ તેના જીવનપ્રવાહને અંગે નિર્દેશ કરી શકાય તેવું કંઈ પણ અમારા વાંચવામાં આવ્યું નથી એટલે તે બાબત તદ્દન મૌન જ સેવવું પડે છે. જે કાંઈ ઉલ્લેખ કરી શકાય તે એટલું જ કે તેનો રાજ્યકાળ ૨૧ વર્ષ પર્વત ચાલ્યો હોવાનું કદપી શકાય છે અને તેનો સમય ઈ. સ. ૭૮ થી ૯૯ સુધીનો લખવો રહે છે.

હવે જે શાલિવાહન શકના પ્રવર્તક તરીકે આ નં. ૨૪ વાળાને લેખવો હોય અને તેના પિતાના મરણની સાલથી તે શકની આદિ ગણવી હોય તો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિને શકપ્રવર્તક તરીકે આપણે ગ્રહણ કરવો રહે છે. બીજી વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે આપણે નં. ૧૮વાળા રાજાને જ હમણાં તો હાલ શાલિવાહન તરીકે ઓળખાવ્યો છે. અને તે વાસિષ્ઠ-ગોત્રી માતાને પેટે જન્મ્યો હોવાથી વાસિષ્ઠિપુત્ર કહેવાય છે. મતલબ કે આપણે રાજા હાલને વાસિષ્ઠિપુત્ર કહ્યો છે જ્યારે શકપ્રવર્તક તરીકે જે વ્યક્તિ અત્ર કહેવાય પડે છે તે ગૌતમીપુત્ર છે. એટલે જે કાંઈ અંશમાં રાજા શાલિવાહનનું બિરૂદ મળી આવે તો, આપણને નિર્ણય ઉપર આવવાને અતિ ઉપયોગી મુદ્દો મળી આવ્યો લેખાશે.

નં. ૨૪ નું મરણ થતાં તેની ગાદીએ નં. ૨૫ વાળો તેનો પુત્ર આવ્યો છે.

(૨૫) ચત્રપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર શાતકરણિ

તેનો રાજ્યકાળ આપણે ઈ. સ. ૯૯ થી ૧૨૨ સુધીના ૨૩ વર્ષનો ઠરાવ્યો છે. નં. ૧૭વાળા ગૌતમી-પુત્ર શાતકરણિનું વૃત્તાંત લખતાં

ગૌતમીપુત્ર અને જણાવી ગયા છીએ કે, આ વાસિષ્ઠિપુત્રના ચાર નામના ચાર યુગ્મો થયાં છે. યુગ્મમાંથી રાણી નં. ૧૭, ૧૮ વાળું એક, નં. બળશ્રીના સંબંધી ૨૪, ૨૫નું બીજું; નં. ૨૬, કોણ ? ૨૭નું ત્રીજું, અને નં. ૨૮, ૨૯નું ચોથું; આ ચારમાંથી

રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્ર તથા પૌત્ર તરીકે ઓળખાવેલ છે તે યુગ્મ કયું હોવું જોઈએ તેની અર્થા મુલતવી રાખી તુરતમાં નં. ૧૭, ૧૮ના જોડકાને તે સ્વીકારી લેવાનું કહ્યું હતું એટલે તેના પૂરાવા તપાસી તે સાબિત કરવાનું કામ અત્રે હાથ ધરવું રહે છે.

રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્રને દક્ષિણાપથપતિ અને પૌત્રને દક્ષિણાપથેશ્વરના નામથી સંબોધ્યા છે અને જે પ્રમાણે તે બંનેનું વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રમાણે તો તેઓ પ્રત્યેકે ૧૯ વર્ષ ઉપરાંત-બદ્ધે ૨૪ વર્ષ સુધી કે તે ઉપરાંત પણ-રાજ્યસત્તા ભોગરી છે. તેમજ તેઓ બંને કર્મવીરો તથા મહાપરાક્રમી હોવાનો ખ્યાલ તે ઉપરથી આવે છે. આ બે સ્થિતિનો વિચાર કરવા જતાં, નં. ૨૮, ૨૯ વાળું યુગ્મ તો સહેજે બાદ જ થઈ જાય છે કેમકે નં. ૨૮ વાળાનો રાજ્યાધિકાર કેવળ સાત વર્ષનો જ નોંધાયો ગણવો પડ્યો છે. બીજું યુગ્મ જે નં. ૨૬, ૨૭ વાળું છે તે ઉપર દર્શાવેલા બે મુદ્દામાંથી એક તો જરૂર પૂરો કરે છે જ; કેમકે તેમણે ૩૧ અને ૨૭ વર્ષ સુધી રાજધૂરા પ્રહણ કરી રાખી છે. પરંતુ તેમનાં પરાક્રમ વિશે જોઈતો સંતોષ તેઓ પૂરો પાડી શકતા નથી. કારણ કે નં. ૨૬ ના વૃત્તાંતે આપણને જણાવવામાં આવશે તેમ, અવંતિપતિ ચણ્ડણે તેને હરાવીને^૧ સૌરાષ્ટ્ર તથા યુજ્જરાતનો કેટલોય ભાગ અવંતિ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લીધો હતો. મતલબ કે પરાક્રમ વિશેનો નં. ૨૬ નો પૂરાવો ખંડિત થઈ જાય છે એટલે નં. ૨૬, ૨૭ વાળું યુગ્મ પણ બાતલ કરવું રહે છે. પછી તો કેવળ વિચારવું રહ્યું નં. ૨૪ અને ૨૫ માંનું યુગ્મ તેનો હવે વિચાર કરીએ.

(૧) રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્રને માટે લખ્યું છે કે, He had restored the glory of his fore-fathers; આ વાક્યથી પ્રતીતિ થાય છે કે, યુદ્ધ થયું તે પૂર્વે, ગૌતમીપુત્રના આપદાદાની કીર્તિને અપયશરૂપી કલક ચોંટાડું હતું અને તે બનાવ બીજો કાંઈ નહીં પણ ઇતિહાસ આપણને શીખવી રહ્યો છે

(૧) ઉપરમાં પૃ. ૭૩ સરતચૂકથી નં. ૨૫ વાળાને ચણ્ડણે હરાવ્યાનું લખાયું છે. પરંતુ તે નં. ૨૬ ને હરાવ્યાનું

બાણું: બદ્ધે નંબરની મારામારીમાં ન ફરતાં, ગૌતમીપુત્ર ચણ્ડણે હરાવ્યાનું લખ્યું. પછી તેનો નંબર ગમે તે આપો.

તેમ, નહપાણુ, રૂપભદ્ર અને નહપાણુ પ્રધાન અયમના નાસિક તથા જુનેરના શિલાલેખોમાં જણાવેલ છે તે જ છે (જુઓ છઠા પરિચ્છેદે શિલાલેખ નં. ૩૩ અને ૩૫ તથા પુ. ૩માં નહપાણુનું વૃત્તાંત તથા નીચેની દલીલ નં. ૨); જેમનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ના અરસામાં નોંધાયો છે અને તે નં. ૧૭, ૧૮ ના પૂર્વજના અને તેમની પોતાની લગોલગનો છે, જ્યારે નં. ૨૪, ૨૫નું યુગ્મ તો ઘણું દૂર પડી જાય છે. ઉપરાંત નં. ૧૭, ૧૮ વાળા તો મહાપરાક્રમી થઈ ગયા છે એટલે તેમના સમય બાદ અને નં. ૨૪, ૨૫ ની પૂર્વે લંછન કદાચ લાગ્યું હોય તો બનવાયોચ છે. પરંતુ નં. ૧૯ થી ૨૩ સુધીના પાંચ રાજ્યોમાંના ચાર વિશે તો લગભગ શન્યાકાર જેવી જરિથિતિ ઇતિહાસમાં નજરે પડે છે. જોકે પાંચમો જ નં. ૨૩ વાળો છે તેને મહાપરાક્રમી રાજ્ય લેખી સંવત્સર પ્રવર્તાવવા જેવી કોટીનો ગણાવીને તેના પુત્ર નં. ૨૪ વાળાએ શકસંવત ચલાવ્યો હોવાનું મનાયું છે. પરંતુ નં. ૨૩ તો યુગ્મની બહારનો છે. મતલબ કહેવાની એ છે કે, જે કલંક ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિએ-રાણી બળશ્રીના પુત્ર-ધોષ નાંખ્યાની હકીકત વિચારવી રહે છે તે, નં. ૧૯ થી ૨૩ સુધીના રાજ્યકાળે બનવા પામી જ નથી. પરંતુ નં. ૧૭ ના સમય પૂર્વે બની હોવાનું ચોક્કસ થાય છે અને તેમ થયું છે તો તે કલંક જૂંસી નાંખવાનું કાર્ય નં. ૧૭ના દિવસે જ નોંધવું રહે છે.

(૨) રાણી બળશ્રીએ શિલાલેખમાં સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે તેના પુત્રે “destroyed the Sakas and extirpated the Kshaharatas= શકનો નાશ કર્યો અને ક્ષહરાટનું મૂળ ઉખેડી નાંખ્યું હતું.” આમાંથી શક પ્રજાનો સમય, અવંતિપતિ તરીકેનો ઈ. સ. પૂ. ૬૪થી ૫૭ સુધીનો, તથા હિંદીશક (Indo-Scythians)ના સરદાર જેવા રૂપભદ્રનો અને ક્ષહરાટ ભૂપતિ નહપાણુ અવંતીપતિનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ થી ૭૪ સુધીનો હોવાનું ઇતિહાસથી હવે આપણે જાણી ચૂક્યા છે.

જ્યારે નં. ૧૭ ને, શકારિ વિક્રમાદિત્યની પદ્મ ઉભા રહી યુગરાતમાં કાંરે મુકામે શક પ્રજાને હરાવતો તથા દક્ષિણહિન્દમાં કોઈક અચાત રથજો

છેલ્લા શકભૂપતિ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરી લાલા જેવા હથિયારથી વીંધી નાંખતો આપણે વાંચ્યો છે અને તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૭ નો અનેક પૂરાવા આપી પૂરવાર કરી અપાયો છે. તેમ તે સમય બાદ કોઈ ઠેકાણે શક કે ક્ષહરાટ પ્રજાનું નામ નજરે ચડતું નથી. વળી તે નં. ૧૭ વાળાના રાજ્યકાળના સમયમાં જ ઈ. સ. પૂ. ૫૭ નો સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્યારે ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ જાય છે કે આંધ્ર-વંશી ભૂપતિઓના શિરે-લલાટે ચોટાં કલંક નિર્મૂળ કરવાનો યશ નં. ૧૭ ને જ લાગ્યે સરજાયો હતો.

[કદાચ દલીલ કરવામાં આવે કે, ઈ. સ. પૂ. ૫૭ ના અરસામાં શકપ્રજાનું નિકંદન નીકળી ગયું છે તો તે બાદ લગભગ સોએક વર્ષે પાછા ચણ્ણવંશી ક્ષત્રપો કે જેને વિદ્વાનોએ શક તરીકે ઓળખાવ્યા છે તે ક્યાંથી આવ્યા? તેમને સંતોષ ઉપજો તે માટે જણાવી શકાય કે, (અ) તે વખતના અન્ય વંશીઓના કોઈ શિલાલેખ કે સિક્કાઈ ઉલ્લેખોમાં ચણ્ણવંશીઓને શકપ્રજા તરીકે ઉદ્દેશી જ નથી. તેમ ચણ્ણવંશીઓએ પોતે પણ તે નામથી પોતાને સંબોધ્યા નથી. એટલે તેમને શકપ્રજા ધારી લેવી તે જ મૂળે તો આધાર વિનાની વાત છે. વળી નહપાણુથી ચણ્ણવંશીઓ કેવા ભિન્ન પ્રદેશી અને ભિન્ન સંસ્કારી છે તે પુ. ૩ માં નહપાણુના વૃત્તાંતે, તથા પુ. ૪ માં ચણ્ણુના વૃત્તાંતે આપણે દલીલો આપી સાબિત કરી આપ્યું છે. મતલબ કે કોઈ રીતે ચણ્ણુને શક કે ક્ષહરાટ પ્રજામાં તો લેખી શકાય તેમ છે જ નહીં. (બ) છતાં મન મનાવવા દલીલ ખાતર-કબૂલ કરી લેવાય કે તે શક હતો તો એમ બનવા જોગ છે કે, ઈ. સ. પૂ. ૫૭ થી ઈ. સ. ૧૦૩ માં ચણ્ણવંશીનો ઉદય થયો તે વચ્ચેના દોઢસો વર્ષના ગાળામાં, શકપ્રજાનો બીજો જથ્થો તેમના મૂળ વતનમાંથી ઉતરી આવ્યો હોવો જોઈએ એમ ગણી લેવું. (ક) કદાચ એમ પણ દલીલ કરાય કે ચણ્ણુ સિવાયના ઉત્તરહિન્દના પરદેશી રાજાઓ જેવા કે મોઝીઝ, અઝીઝ, વગેરે જેને આપણે ઇન્ડો-પાર્થિયન-પહલ્વાઝ તરીકે ઓળખાવ્યા છે તથા કનિષ્ક, હુવિષ્ક, વાસુદેવ આદિ કે જેમને આપણે કુશાન તરીકે

ઓળખાવ્યા છે તે પ્રગ્ને, શક તરીકે ગણી લેવાનો આશય હોય તો કેમ ? તેમને ઉપરની દલીલ (અ) માં જણાવ્યા પ્રમાણે પણ જવાબ દેવાય. ઉપરાંત કહી શકાય કે, તે વખતની પ્રગ્ન આ બધા ભેદ વધારે સમજી શકે કે લગભગ એ હજાર વર્ષે થનારા આપણે વધારે સમજી શકીએ ? (૩) વળી એમનો (પહલવાઝનો અને કુશાનો નો) નાશ જ ક્યાં થયો છે. ઈ. સ. પૂ. ૫૭ માં જો નાશ થઈ ગયો હોત તો તેમનો વંશ-પહલવાઝનો છેલ્લો રાજા ગોડાશરનેસ ઈ. સ. ૪૫ સુધી (જુઓ પુ. ૩ માં) અને કુશાનવંશનો છેલ્લો રાજા ઈ. સ. અઢીસો સુધી (જુઓ આ પાંચમા પુસ્તકે) આજ રહ્યો દેખાય છે, તે શું દેખાય ખરો ? આ પ્રમાણે કલ્પનાથી ગમ્મકાવેલ ગોળા સર્વે ઉખડી જવા પામે છે.]

(૩) કલંકનો ઉચ્છેદ કર્યાનો યશ તો રાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્રને અર્પણ કર્યો છે અને જે શિલાલેખમાં તે હકીકત દર્શાવી છે તે તો તોણીએ પોતાના પૌત્રના રાજ્યે ૧૯ મા વર્ષે જોભો કરાવ્યો છે. આટલી વાત તો ખરી છે જ. હવે વિચારો કે આ ગૌતમીપુત્ર અને વાસિષ્ઠિપુત્રવાળું યુગ્મ નં ૨૪ અને ૨૫ મા વાળાનું છે તો, એમ સાબિત થયું લેખનું પડશે કે. નં. ૨૪ વાળાનું પરાક્રમ હતું અને તે નં. ૨૫ ના સમયે તેનો ઉલ્લેખ કરી શિલાલેખ કોતરાવાયો છે. બીજી બાજુ એમ લેખનું પડે છે કે, નં. ૨૪ ના પરાક્રમને લીધે શક સંવત પ્રવર્ત્યો હતો અને તે સંવતની આદિ તેના મરણના વર્ષથી-એટલે કે નં. ૨૫ ના રાજ્યાભિષેકથી ગણવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. જો આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોય તો તેનો અર્થ તો એમ થયો કે,

નં. ૨૫ વાળાએ જે શકસંવતનો પ્રારંભ કર્યો છે તેનો જ ઉચ્છેદ તેની પિતામહી રાણી બળશ્રીએ કરી નાંખી, 'તેના સંવતના' આટલામાં વર્ષે એમ ન લખતાં, 'તેના રાજ્યકાળના' આટલામાં વર્ષે એવા શબ્દો લખાવવાનું યોગ્ય વિચાર્યું હતું. બીજો કાંઈ હોય તે તો આવું વર્તન કદાચ ચલાવી શકે, પણ સંવત પ્રવર્તક રાજા ખુદ હૈયાત હોય, તેની જ હાજરીમાં અને તેની જ વડવાઈ-વડવાઈ તો વડવાઈ પણ અનેક રાજકાળમાં દીવાદાંડી તરીકે આગળ પડતો ભાગ લેનારી, -અને પોતાના જ પુત્ર અને પૌત્રની કીર્તિને અમરપટો આપનારી રાજમાતાથી આવું કાર્ય શું ચલાવી લેવાય ? અને તેથી પણ વધારે અક્ષમ્ય ગણાય, તે પ્રમાણે કોતરાવી શકાય ખરું કે ? આ સ્થિતિ જ બેહુદી દેખાય છે. મતલબ કે નં. ૨૪, ૨૫ વાળા યુગ્મ સાથે આ યુક્તિ બેસારવાનું તદ્દન બેમુનાસખ લેખાય તેવું છે.

(૪) ઉપરની ત્રણ દલીલો શિલાલેખ આધારે આપી છે. બ્યારે સિદ્ધાંત પૂરાવા પણ તેને સમર્થન આપે છે. નહપાણનો સમય તો ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪થી નિશ્ચિત છે જ. હવે જો નં. ૧૭, ૧૮વાળું બેડકું રાણીબળશ્રીના પુત્ર-પૌત્ર તરીકે લેખીએ તો, અને તેના પુત્રનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૭૨ થી ૪૭ નો પૂરવાર કરેલ છે તો, અનેના સમયનું અંતર (નહપાણનું મરણ અને બીજાના ઉદય) નાનામાં નાનું એ વર્ષનું અને વધારેમાં વધારે (નહપાણે યુદ્ધ ખેલ્યાનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૨ કરાવાયો છે. જુઓ પુ. ૩ માં—અને ગૌતમીપુત્રે ૧૯મા વર્ષે હરાવ્યાનું રાણીબળશ્રીએ લેખાવ્યું છે કે જેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૨-૩ આવે છે) એટલે સિદ્ધાંતો તેના રાજ્યકાળ દરમિયાન

(૨) જેમ આ દલીલ ઈ. સ. ૭૮માં શક સંવતનો પ્રારંભ થયાની માન્યતા વિરૂદ્ધ નથી છે, તેમ નં. ૧૮ વાળાએ શાસિવાહન શક ચલાવ્યાની વિરૂદ્ધ પણ નોંધી શકાય તેમ છે. છતાં તેમ ન ગણી શકાય તે માટે નં. ૧૮ ના વૃત્તાંતે જુઓ.

(૩) નં. ૧૮ ના વૃત્તાંતે, આ કલંક ખૂંસી નાંખતું યુદ્ધ ઈ. સ. પૂ. ૫૭માં બન્યાનું જણાવ્યું છે; બ્યારે અંત ઈ.

સ. પૂ. ૫૩માં જણાવ્યો છે. અગતી હકીકત સત્ય સમજવી, કેમકે ઈ. સ. પૂ. ૫૭ના યુદ્ધમાં યશ મેળવીને તથા શક રાજાને મારી નાંખીને, શકારિ ચિકમાદિત્યની મદદ લઈ, નં. ૧૭ વાળાએ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરી ગણાય ને ત્યાં જ રૂપકદાત આદિને મારી નાંખી તેના વંશનું-શકપ્રભનું નિકંદન કાઢી નાંખ્યું ગણાય. આમ કર્યા બાદ નહપાણના સિકા ઉપર પોતાનું મહોરે પડાવ્યું છે. જેથી આવા સિકા

તો ચાલુ રહે જ અને અંધ થાય તોપણ ૧૧૨-૫૨ બાદ જતાં) ૬૦ વર્ષનું આવે છે. પરંતુ નહપાણના મરણ બાદ જ-બદલે તે પછી પણ થોડા સમય સુધી તો તેના સિક્કા ચાલુ રહ્યા હોય જ; એટલે કે ઈ. સ. પૂ. ૭૪ અથવા ૭૦ ના સમયથી ઈ. સ. પૂ. ૫૨ સુધીનું અંતર ૧૦-૨૨ વર્ષનું જ રહે. મતલબ કે આજમાં આજીવન અંતર એ વર્ષનું અને વધારેમાં વધારે ૨૦ વર્ષનું જ ગણી શકાય. હવે જો નં. ૨૪, ૨૫ વાળું યુગ્મ કલંક નિર્મૂળ કરનાર તરીકે અને તેમાંથી નં. ૨૪ ને તેણીના પુત્ર તરીકે લેખીએ તો તેના સમય ઈ. સ. ૭૫ લગભગ દરવાય. એટલે કે તે બેના સમયની વચ્ચે અંતર લગભગ દોઢ-સોથી બસો વર્ષનું પડી જશે. બીજી બાજુ આપણને સિક્કાચિત્રોનો અભ્યાસ બતાવે છે કે નહપાણના ચહેરાવાળા સિક્કા ઉપર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિય સ્વહૃદયની તિરસ્કારયુક્ત લાગણી દર્શાવવા પોતાનું મહોર પડાવ્યું છે. હવે વિચારો કે આ પ્રમાણે પ્રચલિત સિક્કાચિત્રો ઉપર મતદર્શન કરવાનું કાર્ય જો ૨ થી ૨૦ વર્ષ જેટલો ગાળો હોય તો બનવા-થોગ્ય છે કે દોઢસો બસો વર્ષના અંતરગાળે શક્ય છે? દોઢસો બસો વર્ષના ગાળે તો નહપાણના સિક્કાઓ પણ તેના જ વંશની રાજહકુમત ચાલુ રહી હોય તોયે, એવા અદ્વય થઈ ગયા હોય કે ગમે તેટલી મહેનત કર્યા છતાંયે મળવા દુર્લભ થઈ પડે. તાત્પર્ય એ છે કે સિક્કાઈ પુરાવાથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે નં. ૧૭, ૧૮વાળા યુગ્મની સાથે જ રાણી-બળશ્રીનો સંબંધ હોઈ શકે.

ઉપર પ્રમાણે ચાર દલીલો નં. ૨૪, ૨૫ના યુગ્મની વિરૂદ્ધ જનારી દેખાય છે. જ્યારે એક જ દલીલ તેની તરફેણમાં અમારી નજરમાં આવે ત્યાં સુધી થોડેક અંશે પણ રજુ કરી શકાય તેવી છે. સર્વમાન્ય

હકીકત એટલી છે કે વિક્રમસંવત અને શકસંવતની વચ્ચેનું અંતર ૧૩૫ વર્ષનું છે; તેમાં વિક્રમસંવતની આદિ આપણે (જુઓ પુ. ૪, ખંડ ૮) ઈ. સ. પૂ. ૫૭માં થયાનું સાબિત કરી આપ્યું છે. તે હિસાબે શકસંવતની આદિ ઈ. સ. ૭૮માં ગણી લેવી રહે. જોકે આ સમય નં. ૨૪, ૨૫ વાળાને લાગુ પડે છે. પરંતુ ઉપરની જે ચાર દલીલો નં. ૧૭, ૧૮ની તરફેણમાં જતી રજુ કરાઈ છે તે ચારે પાછી આ ૨૪, ૨૫ની વિરૂદ્ધ જતી ગણી લેવી પડશે. ઉપરાંત એમ પણ કહી શકાશે કે શકસંવતના સ્થાપક વિષે જે માન્યતા પ્રવર્તી રહી છે તેમાંજ અનેક મુશ્કેલીઓ માલુમ પડી રહે છે જેનો કાંઈક ખ્યાલ આપણે ગત પરિચ્છેદે આપી ચૂક્યા છીએ તેનો પણ વિચાર કરવોજ પડશે. છતાં એવી પણ દલીલ લાવી શકાશે કે, શાલિવાહન શકનો સમય (ગત પરિચ્છેદમાં વિચારાયા પ્રમાણે) બલે નક્કી ન થઈ શકે; પરંતુ તે સિવાય કાં બીજો શક ચાલ્યાનું ગણી ન શકાય? અને તેનો સમય ઈ. સ. ૭૮માં દરાવી લેવાય? મતલબ કે શાલિવાહનનો શક પણ જુદો અને ઈ. સ. ૭૮નો શક પણ જુદો દરાવવો. આ બાબત વિશેષ મંશેષધનથી જે નિવેડો આવે તે ખરા.

આપણે તો આ પ્રમાણે સૂચના કરીને અત્ર અટકીશું. આ વંશમાં જેમ અનેક ગૌતમીપુત્રો અને વાસિષ્ઠિ-પુત્રો થવાથી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ છે, તેમ વળી

અન્ય વિશેષ

માહિતી

એકાકી, પુલુમાવી શબ્દજોડાએલ હોવાથી તેમાં વૃદ્ધિ પણ થવા પામી છે, તેમ કેટલીક સરળતા

પણ થઈ છે એમ સ્વીકારવું રહે છે. આ પરત્વેનો ઉલ્લેખ ગત પરિચ્છેદમાં આપણે કરી ગયા છીએ. અત્યારે આટલા વર્ષે પણ જ્યારે આ રિથિત પ્રવર્તી રહી છે ત્યારે, પૂર્વે ૫૦-૭૫ વર્ષે તો તેથી પણ વધારે

સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપરથી મળી આવતા કહેવાય; બીજી હકીકત એમ છે કે, આ જીવ નં. ૧૭ વાળાના યોગણીસમાં વર્ષે છે, તેનું રાજ્ય ૨૫ વર્ષ ચાલી ઈ. સ. પૂ. ૪૭માં પૂરું થાય છે તે હિસાબે પણ સાલ મળતી આવે છે. એટલે ચોક્કસ

થાય છે કે કલંક ભૂંસી નાંખવાનું કાર્ય સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર રૂપભદ્રાત્તના વંશજોને દરાવવાથી થયું છે અને તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૨-૩ ગણવો રહે છે (જુઓ પુ. ૩, પરિચ્છેદ ૧૦).

(૪) જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૧૦૨

ગુપ્તવંશી સ્થિતિ હોવાનું^૫ દર્શી શકાય છે. આ ચત્રપણ અને તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ વિશે પોતાનું મંતવ્ય દર્શાવતા ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરી પુ. ૧૨, પૃ. ૨૭૨માં મરહુમ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ ડૉ. ભગવાનલાલજી દહે છે કે “Yagna Shree Satkarni, the princely scion or Chaturpana born of the Gautamiqueen=ચતુરપણ (રાજા) ની ગૌતમી (ગોત્રી) રાણીના પેટે જન્મેલ કુંવર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ”; એટલે તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે, ચતુર્પણ-ચત્રપણ રાજાને ગૌતમીગોત્રી રાણી હતી, અને તેણીનો જે પુત્ર તે જ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ હતો. એટલે કે ચત્રપણ પિતા અને યજ્ઞશ્રી તેનો પુત્ર; આમાંના ચત્રપણ શબ્દ ઉપર ડૉ. બ્યુદ્દરને ટીકા કરતાં (જુઓ તે જ પૃષ્ઠે, ફૂટનોટ નં. ૧) જણાવ્યું છે કે, “Bhagwanlal’s translation Chaturpana does not seem to me acceptable. It is very probable that the word ‘Chaurchindho or Chaurvindhoo’ which Hemchandra in his Deshikoshā mentions as a synonym of Sālahāna denotes the same person= ડૉ. ભગવાનલાલને અનુવાદ ચતુરપણ મને માન્ય નથી. તે શબ્દ ચૌરચિંધો અથવા ચૌરવિંધો વિશેષપણે હોવાનું સંભવિત લાગે છે; જેને હેમચંદ્રે પોતાના દેશીકોષમાં શાલહાણનું ખીન્દું નામ હોવાનું જણાવ્યું છે તે જ આ વ્યક્તિ લાગે છે.” એટલે કે ડૉ. ભગવાનલાલજીએ જે શબ્દનો ઉકેલ ચતુર્પણ કર્યો છે તે ડૉ. બ્યુદ્દરના મતે ચૌરચિંધો કે ચૌરવિંધો છે. શ્રીહેમચંદ્રે પોતાના શબ્દકોષમાં શાલાહણ (શાલિવાહન જોષ્ઠએ) તરીકે જે પુરૂષને દર્શાવ્યો છે તે જ આ પુરૂષ હોવાનું તેઓ માને છે. તાર્પર્ય એ થયો કે શાલિવાહન ને ચૌરચિંધો તરીકે શ્રીહેમચંદ્રે સંબોધ્યો છે તે જ આ

ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો પિતા જાણવો; અથવા આપણે જે નિયમ કર્યો છે કે ગૌતમીપુત્રનો પિતા વાસિષ્ઠિ-પુત્ર સામાન્ય રીતે હોય છે, તે આધારે એમ કહી શકાશે કે ચતુરપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર શાલિવાહન તે પિતા, અને ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ તે પુત્ર; અથવા બીજી રીતે ગોત્રીને બોલીએ તો આ ચતુરપણનો આંક જ્યારે આપણે નં. ૨૫ નો ઠરાવ્યો છે ત્યારે ગૌતમી-પુત્ર યજ્ઞશ્રીનો આંક ૨૬ મો કહેવો પડશે. વળી ટોલેમી (Ptolemy) નામના પ્રાચીન ભૂગોળવેત્તાએ પોતાના સમસમયી તરીકે એ પુલુમાવી અને ચણ્ણુને ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેણે આપેલ વૃત્તાંત ઉપરથી ડૉ. બ્યુલરે આ પુલુમાવીને જ ચત્રપણ હોવાનું અને ચણ્ણુના સમકાલીન તરીકે ગણવાનું મુતાસજ ધારતાં જણાવ્યું છે કે^૬ “Under the circumstances the synchronism, Pulumavi and Chasthana were contemporary rulers, which I am prepared to admit, cannot be made the basis of chronology=વસ્તુસ્થિતિ નિદાગતાં, પુલુમાવી અને ચણ્ણુને સમકાલીન ગણાવ્યા છે તે હકીકત મારે કબૂલ છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેના સમયની તારવણી ઉભી કરી શકાય નહીં.” મતલબ કે પોતે ટોલેમીના વાક્ય ઉપર ભરોસો રાખીને પુલુમાવીને અને ચણ્ણુને સમકાલિન લેખવા તૈયાર છે પરંતુ તે બન્નેનો સમય (એટલે ચણ્ણુને ઇ. સ. ૧૫૦ આસપાસમાં થયેલ વિદ્વાનો માને છે તે) તેમને સ્વીકાર્ય નથી; કેમકે તેમણે તો આવાજ નામધારી અન્ય ભૂપતિને લિપિના અબ્યાસથી ચણ્ણુના સમય કરતાં જુદા જ સમયે થયાનું ઠરાવ્યું છે (જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૪, ૫, ઇ.) એટલે સ્વાભાવિક છે કે તે પુલુમાવીના સમકાલિન તરીકે ચણ્ણુ ન જ આવી શકે. અને તેટલા માટે જ તેમણે ટોલેમીનું અણુ કથન વાળખી ઠરાવ્યું છે જ્યારે અણું વિશ્વાસપાત્ર નથી ગણ્યું. પરંતુ આપણે સંયોગાનુસાર

(૫) આ સ્થિતિ પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં ૪ ના વર્ણન ઉપરથી જણાઇ આવશે કે એકને બદલે બીજો કેવી રીતે

ધારી લેવાયો છે.

(૬) જુઓ ઇ. એ. પુ. ૧૨ (સને ૧૮૮૩) પૃ. ૨૭૪.

કલ્પના દોડાવીને જે અનુમાન બાંધીએ તેના કરતાં જે અંશકારે પોતાના સમકાલિન તરીકે અમુક વ્યક્તિ હોવાનું જણાવ્યું છે તે બન્ને એક જ વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી તેનું કથન વધારે વજનદાર ગણાવું જોઈએ. તે સામાન્ય નિયમે જે આપણે કામ લેવાનું ધોરણ રાખીએ તો તરત જ જણાઈ આવે છે કે એક જ પુલુમાવી થયો હોવાને બદલે વિશેષ પુલુમાવી કાં ન થયા હોય ? અને તેમાંનો અન્ય પુલુમાવી ચણ્ણના સમકાલિન તરીકે થયો ન હોય ? આમ કરતાં તરતજ સર્વ પ્રકારે દરેક ઘડ મળી જાય છે. અને ટોલેમીનું આખું થે કથન સત્ય હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. ડૉ. રેપ્સન પણ તે જ પ્રમાણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે “Ptolemy at Alexandria in 139 A. D. has been living after the death of Antonius Pius (161 A. D.)...Pulumavi & Chasthan were contemporaries” જે ટોલેમી અલેક્ઝાંડ્રીઆ શહેરમાં ઈ. સ. ૧૩૯માં હતો, તે એન્ટોનિયસ પાયસ (જેનો સમય ઈ. સ. ૧૬૧ છે)ના મરણ બાદ પણ હયાત હતો...પુલુમાવી અને ચણ્ણ સમકાલિન જ હતા.” એટલે કે ટોલેમી પોતે ૧૩૯ થી ૧૬૧ સુધી અને તે બાદ પણ (કેટલો વખત તે નથી જણાવ્યું) હયાત હતો તથા તે અને ચણ્ણ સમકાલિનપણે વર્તતા હતા. આ વાક્યથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ચણ્ણનો સમય પણ લગભગ ઈ. સ. ૧૩૯ થી ૧૬૨ સુધીમાં કોઈક કાળે જ હોવો જોઈએ. નહીં તો ટોલેમી ચણ્ણને પોતાના સમસમયી તરીકે ઓળખાવી શકે જ નહીં; તેમજ જ. ઓ. ધ્વં. રા. એ. સો. નવી આકૃતિ પ્ર. ૩, પૃ. ૪૮માં જણાવ્યું છે કે, “ We shall have to place Pulumavi who was a contemporary of Chasthana long after A. D. 130=જે પુલુમાવીને ચણ્ણનો સમકાલિન ગણ્યો છે તેનો સમય ઈ. સ. ૧૩૦ની પછી ધણો દૂર લાઇ જવો પડશે.” એટલે જેમ ડૉ. બ્યુલ્કરને

એક કરતાં વિશેષ પુલુમાવી થયાનું ન ધારવાથી ક્ષિપિ ઉકેલને લીધે મુંઝવણ થઈ હતી, તેમ ડૉ. રેપ્સનને તથા તેમના મત પેઠે ચણ્ણવંશીના સંવતને, ઈ. સ. ૭૮માં શરૂ થયાનું, સર્વ વિદ્વાનો જે અત્યારે માની રહ્યા છે તેમને પણ, તે જ પ્રકારની મુંઝવણ થઈ રહે છે. કારણકે ચણ્ણનું મરણ તેના સંવતના બાવન વર્ષની આસપાસ એટલે ૭૮+૫૨=ઈ. સ. ૧૩૦માં થયાનું તેઓ માને છે. પરંતુ પુ. ૪ માં આપણે ચણ્ણ સંવતની આદિ ઈ. સ. ૧૦૩માં થયાનું જે સાબિત કરી બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે હિસાબ ગણાશે તો ચણ્ણ ઈ. સ. ૫૨+૧૦૩=૧૫૫ આસપાસ મરણ પામેલો ગણાશે, જેથી ટોલેમીનો સમકાલિન હોવાનું સહેજે પૂરવાર થઈ જાય છે. આટલા વિવાદથી સાબિત થઈ ગયું કે, ચત્રપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર શાતકરણિની પાછળ ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી પુલુમાવી હતો અને વિશેષમાં તે પુલુમાવી, ટોલેમી તથા ચણ્ણનો સમકાલિન પણ હતો.

આપણે જોઇ ગયા છીએ કે શક પ્રજાએ અવંતિપતિ ગર્દભીલ રાજા ગંધર્વસેનને હરાવી નસાડી મૂક્યો ત્યારે તેના પુત્રો મદદ માટે દક્ષિણમાં પ્રતિજ્ઞાનપુર ગયા હતાં. ત્યાંથી મદદ લઇને, વળતો હુમલો કરી કાશ્મીર મુકામે તે જ શકપ્રજાનો કન્યરધાણુ વાળી

નાંખ્યો હતો. આ બધા ઉપરથી ક્ષતિ થાય છે કે, ગર્દભીલવંશીઓને આંધ્રપતિ સાથે ધણી જ મિત્રતા હોવી જોઈએ. ત્યાર બાદ રાજા હાલ વાસિષ્ઠિપુત્રે બિલ્સા મુકામે કાંઈ દાન કર્યાની હકીકત બની છે તથા જૈનસાહિત્ય અંશધારે સૌરાષ્ટ્રના શત્રુજય પર્વત ઉપર બન્ને રાજવંશીઓએ સાથે રહીને કેટલાંક ધાર્મિક કાર્યો કરાવ્યાં છે. એટલે જે મિત્રતા પ્રથમ હતી તે કાળક્રમે વિશેષ ગાઢ પણે પરિણમી હતી. છતાં પ્રભાવકચરિત્ર નામે જૈનસાહિત્ય ગ્રંથમાં એવી જાતનું લખાણ મળી આવે છે કે, કાળ ગયે

વિક્રમ રાજને એવી ખાતમી કાઢી એ આપી હતી કે તેને જે કાંઈ પણ રાજ્ય તરફનો લય હોય તે કવળ રાજ હાલ શાલિવાહનનો છે. અને આ રાજ હાલની ઉમર તે વખતે ઉગતી જીવાનીની—અદકે ખાર તેર વર્ષની હોવાનું સમજાય છે. આ ઉપરથી વિક્રમ રાજએ તે શાલિવાહન રાજ સાથે યુક્તિથી દોસ્તી સાધી લીધી અને એક બીજાએ કાઢના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ ન કરવું તથા અવંતિપતિએ વિંધ્યાપર્વતની દક્ષિણે ન જવું અને આંધ્રપતિએ તેની ઉત્તરમાં ન આવવું, એવી મતલબની સંધી કરી. આ કથનથી બે સ્થિતિ નિષ્પન્ન થાય છે. એક એ કે, રાજ વિક્રમ અને હાલની વચ્ચે ઉમરમાં ઘણો મોટો તફાવત છે. પહેલાની ઉમર લગભગ ૪૦ ઉપર વર્ષની થઈ ગઈ છે, જ્યારે બીજો હજુ ખાર તેર વર્ષનો કિશોર છે; તે બાદ રાજ હાલ ગાદીપતિ અને છે અને તે બાદ, ઉપર પ્રમાણે સંધિ કરી તેઓ પરસ્પર મિત્ર બને છે. અને બીજી એ કે રાજ હાલની સાથે સંધી કરનાર વિક્રમરાજ જે શકારિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે નહોતો પણ તેના વંશનો કાંઈ બીજો જ વિક્રમ હશે. આ બેમાંથી શું સાચું હોઈ શકે તે તપાસીએ. પ્રથમની સ્થિતિ તપાસી લઈએ. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિક્રમ રાજની તથા હાલની વચ્ચેની ઉમર વચ્ચે ઘણો ફેર તો, તે વિક્રમને શકારિ વિક્રમાદિત્ય લેતાં પણ મળી રહે છે. કેમકે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ માં કાર્કરનું યુદ્ધ થયું તે સમયે શકારિ વિક્રમની ઉમર આશરે ૨૪ વર્ષની છે અને તેની મદદમાં ઉતરનાર ગૌતમીપુત્ર અરિષ્ટકર્ણની ઉમર આશરે ૪૦ ની છે (જુઓ એકાદશમ પરિચ્છેદ). જ્યારે રાજ હાલની એક ગણતરીએ ૧૫ વર્ષની અને બીજી ગણતરીએ ત્રણ ચાર વર્ષની જ છે (જુઓ દ્વાદશ પરિચ્છેદ). એટલે બન્ને સમકાલિન છે જ. વળી રાજ શકારિ જ્યારે ઇ. સ. ૩ માં ૮૪ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો છે તે સમયે રાજ હાલની ઉમર લગભગ ૬૦ની અને તેનો રાજ્યકાળ લગભગ ૫૦ વર્ષ પહોંચ્યો હતો. એટલે રાજ તરીકે પણ સમકાલિન છે જ. તે જ પ્રમાણે જીદગીમાં તેઓએ કરેલ અન્ય કાર્યોમાં એક બીજા સામેલ રહ્યા હોવાનું પણ સાબિત થઈ શકે છે.

પરંતુ મિત્રાચારી જે પાછળથી બંધાઈ હોય તો એનો અર્થ એમ કરી શકાય કે, રાજ શકારિને જે મદદ નં. ૧૭ વાળા અરિષ્ટકર્ણ ગૌતમીપુત્રે (એટલે નં. ૧૮ ના પુરોગામીએ) કરી હતી તે પાછળથી તૂટી જવા પામી હતી અને ફરી એકવાર રાજહાલના રાજ્યકાળે સંધાઈ હતી. આ પ્રમાણે બન્યાનો ક્યાંય ઇસારો માત્ર પણ થયો હોવાનું વાંચવામાં આવતું નથી. જે કે રાજ્ય ધરાવહનમાં તેવું અસંભવિત પણ નથી. પરંતુ વિચારી જોતાં તેમ બન્યાનું શક્ય નથી, કેમકે નં. ૧૭ તું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૪૭ માં થયું ત્યાં સુધી તો બંને રાજવંશી વચ્ચે મિત્રાચારીમાં લેશ માત્ર પણ ખલેલ પહોંચ્યાનું કદાપી શકાતું નથી અને તે બાદ તરૂતમાં જ હાલ રાજનું ગાદીપતિ બનવું થયું છે. જ્યારે પેલું ભવિષ્યકથન—એ રાજ્ય વચ્ચે અથડામણ થવાનું—તો રાજ હાલ ગાદીપતિ બન્યો તે પહેલાનું કહેવાય છે. એટલે તે વાત નં. ૧૭ વાળાની જીવંત અવસ્થામાં થઈ ગણાય જેમ થયું અશક્ય છે. કેમકે, એક તો રાજ હાલની કુમારાવરથા હતી એટલે અવંતિપતિને લયભીત કરે તેવી સ્થિતિમાં તે નહોતો અને તેમ હોય તો પણ નં. ૧૭ વાળો નં. ૧૮ વાળાને તે બાબતની સૂચના આપી શકે છે અને નં. ૧૮ વાળો તે પ્રમાણે વર્તવાને બંધાયેલો જ કહેવાય. આ પ્રમાણે પહેલો સંજોગ વિચારતાં તથા વસ્તુસ્થિતિની તુલના કરતાં રાજ હાલ વિશેની અથડામણ થવાનું કથન વાજબી હોવાનું પુરવાર થતું નથી. હવે બીજી સ્થિતિ જેમાં ગર્હભીલવંશી કાંઈ બીજો વિક્રમ થયો હોય તે તેના સમકાલિન તરીકે રાજ હાલ થયો હોય તે તપાસીએ. બીજા વિક્રમ તરીકે તો વિક્રમચરિત્ર છે. તેનો સમય આપણે ઇ. સ. ૫૩ થી ૯૩ નો કરાવ્યો છે જ્યારે રાજ હાલનું મરણ જ ઇ. સ. ૧૮ માં થઈ ગયાનું જણાયું છે. એટલે પ્રાથમિક નજરે જોતાં તે બે વચ્ચે સમકાલિનપણું કાંઈ રીતે ઘટાલી શકાતું નથી. વળી જે પાંચ ૭ મહાન વ્યક્તિઓ—પાદલિપ્ત, આર્ય અપુટ, નાગાર્જુન, ઇ. જુઓ એકાદશમ પરિચ્છેદ—સમસમયી હોવાનું તે જ જ્ઞેનસાહિત્ય ગ્રંથ પ્રભાવકચરિત્ર આધારે કહેવાયું છે, તે મુદ્દો પણ

બંધમેસતો થતો નથી. આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચારી જોતાં બીજી સ્થિતિનો પણ મેળ જામી શકતો નથી. એટલે એ સાર ઉપર આવવું રહે છે કે, ભવિષ્યવાણીનું કથન નિરાધાર દેખાય છે.

ઉપરની અર્થાથી સ્પષ્ટપણે પૂરવાર થાય છે કે, આંધ્રપતિ નં. ૧૭ તથા ૧૮ ના રાજ્યકાળ સુધી તો ગર્દભીલો પ્રખર મિત્રાચારીની સાંકળથી જોડાયેલા હતા તેમ તે નહોત્યે પણ જતા હતા. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તો ખાસ કારણ ઉપસ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી મિત્રાચારીમાં વિશેષ પડતો નથી જ, પરંતુ રાજ્યો વચ્ચે તો સત્તાલોભ તથા ભૂમિભૂખના ઉદ્ભવનો હાઉ સતત ડોકિયાં કરતો ઉભો જ હોય છે. એટલે જ્યાં સુધી બંને પ્રદેશો ઉપર પરાક્રમી અને પ્રભાવશાળી ધુરંધ્રો રાજ્યાસન દીપાવતા રહ્યા હતા ત્યાં સુધી તો કોઈ પ્રકારે વધો આવ્યો નહોતો. પરંતુ સદાકાળ તે જ સ્થિતિ ચાલુ રહેવાનું નિર્માણ કોઈ સરળતું હોતું નથી. જે પક્ષ વધારે બળવાન હોય તે નબળા ઉપર ચડાઈ લઈ જાય છે. ઇ. સ. ૯૩ માં વિક્રમચરિત્રના અવસાન બાદ અવંતિની ગાદી ઉપર ઉત્તરોત્તર નામધારી રાજાઓ જ આવતા દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણપથપતિ તરીકે નં. ૨૩, ૨૪, ૨૫ અને ૨૬ એમ ચારે ભૂપતિઓ ચિરસમયી રાજપદે ચોટી રહ્યાનું સમજાય છે. એટલે સમજાય છે કે ઇ. સ. ૯૩ ના સમય પછી રાજ્યાધિકાર ભોગવતા નં. ૨૫ વાળા ચત્રપણની દાદ કોઈક ચળવળી લાગે છે. તેણે પ્રથમ વિંધ્યાપર્વત ઝોળંગી, લાટનો દક્ષિણ ભાગ કબજે કરી છેવટે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી લીધું છે જેનો સમય આપણે ઇ. સ. ૧૦૫ નો અંદાજ મૂકીશું. આ અનુમાનને સીધી રીતે (direct) સમર્થન કરે તેવો કોઈ શિલાલેખ કે ગ્રંથોચ્ચાર જો કે મળતો નથી, પરંતુ સાપેક્ષ (indirect) સિદ્ધાંત તેમજ શિલાલેખ પૂરાવાથી તે હકીકત પૂરવાર કરી શકાય તેમ છે, જે આપણે નં. ૨૬ ના વૃત્તાંતે જણાવવાના છીએ. રાજા ચત્રપણે સૌરાષ્ટ્ર છૂટી લીધા પછી કચ્છ તરફ તે આગળ વળ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એટલે નં. ૨૫ ના રાજ્યાધિકારે દક્ષિણપથ ઉપરાંત

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રાંતોનો પણ સમાવેશ થતો હતો એમ ગણવું રહે છે. તથા તેનું મરણ ઇ. સ. ૧૨૨ માં થતાં, તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે સર્વ પ્રાંતો તેને વારસામાં મળ્યા હતા. એમ પણ સમજવું રહે છે.

(૨૬) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ

ઉદ્દે પુલુભાવી

તેનું રાજ્ય આપણી ગણતરી પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૨૨ થી ૧૫૩=૩૧ વર્ષ પર્યંત ચાલ્યું હોવાનું નીકળે છે. તેણે લાંબુ રાજ્ય ભોગવ્યું છે એટલે બળવાન હોવાનું પણ માની શકાય. પરંતુ તેણે કોઈ પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ લઈ જઈને કે છૂટી કરીને પોતાના સામ્રાજ્યમાં પોતાના પિતાની પેઠે કોઈ ઉમેરો કર્યો હોવાનું નોંધાયું જણાતું નથી. બલકે વારસામાં મળેલી કેટલીક ભૂમિ તેણે ગુમાવવી પડી હોય એમ સંશોધકો પૂરવાર થાય છે. છઠ્ઠા પરિચ્છેદ લેખ નં. ૨૧, ૨૨ અને ૨૩ ઉપરથી સમજાય છે કે તેણે પોતાના નામ સાથે 'સ્વામી' શબ્દ જોડ્યો છે. તેના પછીના કોઈ રાજાએ આ શબ્દ-ઉપનામ કે બિરુદ તરીકે-લગાડ્યો હોય એમ જણાતું નથી. આ શબ્દનો અર્થ શું હશે તેમજ તેને કોઈ રાજદારી પ્રસંગ સાથે મેળ હશે કે કેમ, તે પણ પ્રશ્ન ઉઠે છે. ગુપ્તવંશીઓના હાથે હાર પામ્યા બાદ, ચણ્ણવંશીઓના ઉત્તર ભાગમાં ચણ્ણ ભૂપતિઓના ઇતિહાસથી આપણે જોઈ શક્યા છીએ, કે તેમણે પણ પોતાના નામ સાથે 'સ્વામી' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને તેનો અર્થ એકદમ હિયરકાટિની સત્તા ઉપરથી જરા ઉતરી પડ્યાનો આપણે બતાવ્યો છે. તે સ્થિતિ અત્રે બંધમેસતી થાય છે કે કેમ તે તપાસવા તરફ મન લલચાય છે, વળી આ જ સમયે અવંતિ ઉપર ચણ્ણનું પોતાનું સ્વામિત્વ જામતું જતું દેખાય છે. તેમ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીના કેટલાક સિકકાઓ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપરથી જો પ્રાપ્ત થયા છે તે દેખાવે પ્રાચીન કરતાં અર્વાચીન હોવાનો વિશેષ સંભવ જણાય છે. વળી જેમ ચણ્ણવંશીઓ જૈન ધર્માવલંબીઓ પૂરવાર થઈ ચૂક્યા છે તેમ આ આંધ્રવંશીઓ પણ તે જ ધર્મને

અનુસરનારા માલુમ પડ્યા છે. વળી સૌરાષ્ટ્રની જૂમિ ઉપર જ તે જૈનધર્મનાં પવિત્ર સ્થળો આવેલાં છે તેમજ તે સમયે રાજ્યો ને યુદ્ધો ખેલતા તે માટે બાજે ધર્મસ્થળ ઉપર પોતાનો કાષ્ઠ મેળવવાને માટે હતા. આ સર્વ પરિસ્થિતિ ઉપરથી સહજ અનુમાન થઈ શકે છે, કે રાજ્ય ચળે છે. સ. ૧૪૩ની આસપાસ અવંતિપતિ બન્યા પછી સૌરાષ્ટ્ર જૂમિ ઉપર ચડાઈ કરી હશે. અને આંધ્રપતિ પાસેથી ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ છૂટી લઈ ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા હશે. જે ઉપરથી આંધ્રપતિઓનો કાષ્ઠ નર્મદા અને તાપી નદીઓની દક્ષિણેથી શરૂઆત થવાની અણીએ આવી પહોંચે ગણાશે. તેમજ રાજદારી નજરે તેઓ હાર પામી ગયા હોવાથી કે પછી તે સમયની કોઈ પદ્ધતિ પ્રમાણે અવંતિને ખંડણી બરવા જેવી સ્થિતિએ આવી ગયા હોવાથી, તેમને પોતાના નામ સાથે પેલો હોદ્દો ઉતારી નાંખેલ સૂચવતો ‘સ્વામી’ શબ્દ જોડવાની ફરજ આવી પડી હોય. આ અનુમાનને સમર્થન એ ઉપરથી મળી રહે છે કે, જ. ગ્રાં. ગ્રેં. રા. એ. સો.ની નવી આવૃત્તિના ત્રીજા પુસ્તક પુ. ૮૪ ઉપર તેના લેખકને જણાવતું પડ્યું છે કે “and since Yagna Sri's coins are found in Kathiawar, he must have been the last king of the dynasty to rule over these provinces=અને ન્યારે યજ્ઞશ્રીના સિક્કાઓ કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવે છે ત્યારે એ સાબિત થાય છે કે, આ પ્રાંતો ઉપર રાજ ચલાવનાર તે વંશનો તે છેલ્લો શૂન્યપતિ જ હશે.” એટલે હવે પૂરવાર થયું કહેવાશે કે આંધ્રની સત્તામાંથી ખસીને ચળજીની સત્તાતળે આ સમયથી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની જૂમિ આવી ગઈ હતી. મતક્ષય કે આંધ્રવંશીઓની જે સત્તા વિખ્યાત્યજ ઓળાળીને ઉત્તરદિશમાં પ્રવેશવા પામી હતી તેના ઉપર ચળજી અવંતિપતિ બન્યા પછી તરત જ કાપ મૂકવા માંડ્યો હતો. બદકે કહો કે આંધ્રપતિઓની રાજ્યહદ, પૂર્વે ન્યાં હતી ત્યાં જ પાછી લાવી મૂકી હતી અને આગળ ઉપર જોઈશું તેમ આ સમયથી આંધ્રપતિઓની પડતી દશા પણ થવા બેઠી હતી.

ગૌતમીપુત્ર નામના ધણી રાજ્યો થઈ ગયા છે. તેવા નામના સિક્કાઓ તથા શિલાલેખો પણ અત્યંત પ્રચારના મળી આવે છે. તેમાંના તે નામના રાજ. કેટલાક સિક્કાઓને-ગૌતમી ઓના સિક્કાઓ પુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ નામ તથા લેખો વાળાને—આપણે નં. ૨ના

કરાર્યા છે તે તો વાળખી છે.

કેમકે તેમાં ગૌતમીપુત્ર સાથે રાજો નું બિરૂદ જોડાયેલું છે. તેમજ શિલાલેખોમાં (જેમકે નં. ૨૦ લેખ, ૫૭મ પરિવર્ણ) તામેદારી કે ઉતરતો ફરજને સૂચવતું “સ્વામી” નું (ખુલાસા માટે આગળ જુઓ) બિરૂદ લગાડેલ નહીં હોવાથી તે લેખને પણ નં. ૨ નો હોવાનું ઠરાવ્યું છે. આ ઉપનામ અન્ય કોઈ ગૌતમીપુત્ર પોતા સાથે જોડ્યું હોવાનું માલુમ પડતું નથી. પરંતુ જેમાં તેનું બિરૂદ નથી માલુમ પડતું તેને પારખવાનું કામ અતિ મુશ્કેલ છે; તેવામાં પણ એક એવી જાતના સિક્કાઓ છે કે જેમાં પ્રથમના નહપાણના ચહેરા ઉપર ખીજા જાતની છાપ મારી છે. આ સિક્કાઓ પણ ચોક્કસ રીતે નં. ૧૭ વાળા ગૌતમીપુત્રના જ ઠેરવી શકાય તેમ છે; કેમકે હવે આપણે તેના જીવનવૃત્તાંતથી વાકેફ થઈ ગયા છીએ. પરંતુ જે સિક્કાઓ ઉપર ગૌતમીપુત્રનું કેવળ મહોડું તથા નામ જ છે અને જે વિશેષપણે અવંતીન જેવા જણાય છે (દષ્ટાંત તરીકે પુ. ૨, સિક્કા નં ૭૬) તેમને અદ્વાપિ પર્યંત માહિતીના અભાવે આપણે નં. ૧૭ ના સિક્કા તરીકે જાહેર કર્યા છે તે હવે ઉપરના વર્ણનથી સાબિત થાય છે કે નં. ૨૬ના જ છે; જેથી અત્યાર સુધીની આપણી માન્યતા ફેરવવાની જરૂર પડી ગણાશે. આ જાતના સિક્કાઓ કેવળ સૌરાષ્ટ્રની જૂમિ ઉપરથી જ શા માટે જડી આવે છે તેનું કારણ આપણે ઉપરમાં નં. ૨૫ વાળાના જીવનવૃત્તાંતે જોઈ ગયા છીએ. વળી ફરીને જણાવીશું કે તે જૂમિ ઉપર મૂળે ગર્દભીલપતિઓની સત્તા હતી અને તેમણે પોતાના જૈનધર્મના પ્રભાવિક સ્થાતની-યાત્રિક તેમજ સ્થાનિક-પ્રજાના બ્યવહારની વપરાશ માટે જ તે સિક્કાઓ ચલાવ્યાં મૂક્યા હોવા જોઈ એ. તેમ પોતે અવંતિપતિ

હોવાથી, તે પ્રદેશનું “કોય અને બોલ” નું (વેદશાળા સૂચક) જે ચિન્હ છે તે પછી તેમાં કાતરાવેલું દેખાય છે. જ્યારે તે સૌરાષ્ટ્રનો પ્રાંત નં. ૨૫ વાળો ચત્રપણે જીતી લીધો ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે તેણે પોતાના સિક્કા ત્યાં ચલાવવાની પેરવી કરવા માંડી હશે. તે પ્રકારની ગોઠવણ પાર પડી કે કેમ તે અત્યારે તો અંધારામાં છે કેમકે તેના કાંઈ સિક્કા જડી આવતા નથી. એટલે હાલ તો એ જ અનુમાન કરવું રહે છે કે તેની મુરદ પાર પડ્યા પહેલાં તેનું મરણ નીપજ ચૂક્યું હોવું જોઈએ. એટલે તેમ કરવાનું કાર્ય તેના પુત્ર અને ગાદીવારસ નં. ૨૬ના શિરે આવી પડ્યું હશે જે તેણે અમલમાં મૂકી બતાવ્યું છે. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે જ્યારે એક વંશના ભૂપતિની જમીન ઉપર બીજા વંશની સત્તા થતાં આ પ્રમાણે સિક્કાઓ વપરાય છે ત્યારે, જેમ નહપાણના મહોર ઉપર નં. ૧૭ વાળાએ પાછું પોતાનું મહોર પડાવીને તેને અમલમાં મૂક્યા હતા તેમ થવું જોઈએ. પરંતુ આ નં. ૨૬ વાળાએ તેમ કર્યું નથી માટે તે સિક્કા તેમના ન હોવા જોઈએ. તેના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે જેનો દર્શાવે તેમણે આગળ ધર્યો છે તે કાંઈ, એક પ્રદેશ ઉપર બીજાની સત્તા થતાં, સિક્કાની વપરાશ કચેલનો દર્શાવે જ નથી. તેમાં તો વિજેતાના હુકમમાં, પરાજીત પ્રત્યે જે ઉડો અસંતોષ અથવા તિરસ્કાર ભરાઈ રહ્યો હોતો તેને વ્યક્ત કરતી લાગણીનો આવિર્ભાવ છે. જ્યારે અત્યારે જે પ્રસંગનો આપણે ઇસારો કરી રહ્યા છીએ તેમાં વિજેતાપક્ષનો તેવો કાંઈ પ્રકારનો ધૂણાત્મક ઇસારો હોય તેવું જણાવેલ નથી. તેમાં કેવળ પ્રાદેશિક જીતનો જ પ્રશ્ન રહેલ દેખાય છે, એટલે ઉપરાઉપરી મહોર પડાવના મુદ્દો રહેતો જ નથી; વળી જો તેવો નિયમ જ-કે એક વિજેતાએ પરાજીતના ચહેરાને બૂંસવાને પોતાનો ચહેરો તેના ઉપર જ પડાવવો એવું-દરાવાય તો, એક પ્રદેશ ઉપર કેટલાય નૃપતિઓની સત્તાનો હાથબદલો થઈ જાય છે; જેથી ઉપરના નિયમને અનુસરીને ચહેરા પડાવાયા જ કરાય તો, એક તો સિક્કાઓ જ દેખાવે બેડોળ બની જાય અને કયા રાજાના છે તે પારખવા પણ ભારે

થઈ જાય. એટલે સાચો કયો ને ખોટો કયો તે ઓળખવું પણ મુશ્કેલ અને તેમજ ક્યવિક્યના જે નિયમને લીધે સિક્કાને પ્રચલિત કરાયો છે તે ઊંધા વળી જતાં, દરેક પ્રકારની અંધાધુંધી પ્રવર્તવા મંડે. આ પ્રકારની અનેક ગુંચવણોની પરંપરાનું સર્જન થાય. તેમ બીજી રીતે, આપણા વર્તમાન અનુભવ કહે છે કે, એકની સત્તા નાશ થતાં અધિકાર આવતા કેવળ બીજાના ચહેરાવાળા જ સિક્કા ગતિમાં મૂકાય છે. પછી તે નવા અધિકારે આવતી વ્યક્તિ, પુરોગામીના વંશની જ હોય, કે કોઈ પ્રકારે સંબંધ ધરાવ્યા વિનાની કેવળ તે ભૂમિની પેદાશ જ હોય, કે છેવટે ભલેને, કોઈ તૃતીય ભૂમિથી ઉતરી આવેલી અન્ય વ્યક્તિ જ હોય. છતાં તેમાં એકની આકૃતિ વિકૃત કરી નાંખવાનો લેશ માત્ર પણ પ્રયાસ કરાતો નથી જ. એટલે સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા બાદ આપણે પ્રથમ દોરેલ અનુમાનને સમર્થન મળી રહે છે જ. જેથી નક્કીપણે કહી શકાયું કે, જે સિક્કાઓ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપરથી ગૌતમીપુત્રના નામવાળા અને અર્વાચીન દેખાતા ચહેરાવાળા મળી આવે છે તે, ઉપરમાં ચર્ચા કરી બતાવેલ નં. ૨૬ વાળાના જ અને ત્યાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંયોગમાં જ ઉભા કરવામાં આવેલ છે. રાજા ગૌતમીપુત્ર સ્વામી યજ્ઞશ્રીનું મરણ થતાં તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર નં. ૨૭ વાળો શિવશ્રી વાસિષ્ઠપુત્ર આવ્યો હતો.

(૨૭) શીવશ્રી વાસિષ્ઠપુત્ર, (૨૮) શિવસ્કંધ ગૌતમીપુત્ર (૨૯) યજ્ઞશ્રી શાતકરણિ વાસિષ્ઠપુત્ર (૩૦ થી ૩૨) અને છેલ્લા ત્રણ રાજાઓ

આ છએ રાજાઓનું ચરિત્ર એકત્ર કરીને લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે, પ્રથમ તો તેમાંના કોઈના રાજકાળ વિશે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી તેમ તેમાંના કોઈએ શું શું પરાક્રમ કર્યું હતું તે પણ જણાયું નથી એટલે તેઓનાં ચરિત્રોમાંથી વીણીને કાઢીને છૂદું પાડવા જેવું રહેતું નથી, જેથી સમગ્રપણે લખવું યોગ્ય ધાર્યું છે.

જેમ અન્ય વંશના ઇતિહાસમાં જનતું આવ્યું છે કે જ્યારે પડતી દશા આવે ત્યારે કાંઈ એક તરફથી નથી આવતી. Miseries never come single 'અકર્મીના પડીઆં કાણું' તે કહેવત પ્રમાણે ચારે તરફથી એવી સંકટામણીમાં તેઓ આવી પડે છે અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં એટલા બધા ગોટાળા અને અંધા-ધૂંધી ઉભી થઈ જાય છે કે, શાંતિના સમયમાં જે સુખો અનુભવાય છે તેમાંનું કાંઈ જ નજરે પડતું નથી. આવી સ્થિતિમાં, નથી તેઓને સુખ્યેન, કે નથી તેમની પ્રજાને આનંદ અને રાહત. જ્યારે તેમની સ્થિતિ જ આવી થઈ પડેલ હોય ત્યાં તેમના ઇતિહાસ વિશે તો આશા જ શી રાખવી?

નં. ૨૫, ૨૬ના વૃત્તાંતે જોઈ ગયા છીએ કે તેમની દશા આણનાર મુખ્યપણે ચઢણ વંશીઓ જ હતા. પ્રથમ ધા ચઢણે પોતેજ માર્યો છે તે તેમને ઉત્તર હિંદમાંથી ખસી જવું પડ્યું છે. જોકે એક ઠેકાણે આપણે એમ પણ જણાવી દીધું છે કે ચઢણે તેમને પૈડામાંથી રાજગાદી ખાલી કરી ઠેક દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા નદી કિનારે વિજયનગર તે લઈ જવાની ફરજ પડી હતી. તેમ એક ઠેકાણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે, રૂદ્રામને તેમના ઉપર પૂરેપૂરો હાથ જતાવ્યો હતો. આ બધું પેલા સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમાં લખાયેલ શબ્દોના અર્થ, રૂદ્રામનની તરફેણમાં જે કરાઈ ગયો છે તેને લઇને થયેલ છે. એટલે તે પ્રમાણે પ્રચલિત માન્યતા છે એમ સમજવું રહે છે. જ્યારે આ ચઢણ અને રૂદ્રામનનાં જુદાતામાં તે પ્રશસ્તિને શંકામય તરીકે ઓળખાવી છે ત્યારે તે ઉપર આધાર રાખીને હવે એસી શકાશે નહીં. તેથી નિશ્ચયપણે નથી કહી શકતા કે, ચઢણે જે નં. ૨૬ વાળાને સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાંથી ઉઠાગિરિ પકડાવી હતી તે ક્યાં આવીને અટકી રહી હતી. પરંતુ ચઢણના રાજ્યનો ટૂંક સમયમાં જ અંત આવેલ છે તથા તેની ગાદીએ તેનો પૌત્ર રૂદ્રામન આવ્યો છે અને બહુ લાંબાકાળ રાજ્ય ભોગવી રહ્યો છે, એટલે કંઈપણ શકાય છે કે, જે કાંઈ વિશેષ શ્રેયવીરપણાનું પગલું બરીને આંધ્રપતિઓને દૂર હડી જવાની ફરજ પાડી હોય તો

ચઢણને બદલે રૂદ્રામનને જ આભારી હોવું જોઈએ. પરંતુ વિનાસંકટાચે તે પ્રમાણે ઉચ્ચારી શકાય તેવી સામગ્રી મળી રહી નથી. ઉપરના સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ સિવાય, આ રૂદ્રામનનું નામ જણાવવામાં આવ્યું હોય તેવો કાંઈ શિલાલેખ અમારી માહિતીમાં નથી. જે એક ગણાય છે તે પંચમ પરિચ્છેદે જણાવેલ લેખ નં. ૧૭નો કાંઈ વાસિષ્ઠપુત્ર રાગ્નતી કંદંબ રાણીને કાતરાવેલ છે. પરંતુ તેમાં નથી સમય નિર્દેશ કે નથી તેનું સ્થાન ચોક્કસ થતું. તે પણ સુદર્શન લેખની પેઠે સંશંક છે. વિદ્વાનોએ તે લેખમાં આવેલ રૂદ્ર-શબ્દને રૂદ્રામન તરીકે ગણી લઈ ખીજી અનેક રીતે શબ્દોના અર્થને વળાંક આપ્યો છે (તેની સમજાવતી માટે જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ લેખ નં. ૧૭) એટલે તેના આધારે પણ આપણે આગળ વધી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ જેમ નં. ૧૭વાળાએ પોતાના નામ સાથે સ્વામીનું મિશ્ર જોડ્યું છે તેમ તેની પાછળ આવનારાએ જોડ્યું છે કે કેમ! તેનો કાંઈક પતો લાગે તો હજી અનુમાન કરી શકાય. જ્યાં સુધી માહિતી છે ત્યાં સુધી તેવો શબ્દ લગાડ્યાનો પૂરાવો નથી. એટલે માનવું રહે છે કે, નં. ૨૭ની પછી આવનાર રાગ્નઓ ઉપરનો અવંતિપતિનો કાણુ પણ નીકળી ગયો હોવો જોઈએ. એટલે ફલિતાર્થ એ થાય કે, કાંતો રૂદ્રામને નં. ૨૭વાળા ઉપર જીત મેળવીને, નં. ૧૭ કન્હેરીના તેના લેખવાળા સ્થાનની દક્ષિણે હડાવી દેવાથી તેવડા નાનકડા રાજ્યનો ભૂપતિ બનીને તેણે પોતાનો શેષકાળ વ્યતિત કર્યો હોય અથવા તો નં. ૨૭વાળાએ પોતે જ રૂદ્રામનને હરાવીને નં. ૨૬વાળા પોતાના પિતાએ સ્વીકારેલું સ્વામિત્વ ફેંકી દીધું હોય. વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, જ્યારે આંધ્રપતિની પડતી થવા લાગી છે ત્યારે પ્રથમની સ્થિતિ વધારે શક્ય લાગે છે. મતલબ એ થઈ કે, ચઢણવંશીઓમાંના નં. ૩વાળા રૂદ્રામને, નં. ૨૭વાળા આંધ્રપતિને હરાવીને દક્ષિણમાં હડી જવાની ફરજ પાડી હોવી જોઈએ. આ હડીકતને સમર્થન એ વાતથી મળે છે કે, રૂદ્રામન પછીના થોડા જ વર્ષે થયેલ નં. ૬વાળા તેના વંશજોના સમયે ઈ. સ. ૨૬૧માં આ નાસિક જીલ્લા ઉપર હકુમત

ભોગવતો તેમનો સુખો ઈશ્વરદત્ત આભિર મહાક્ષત્રપે બનીને સ્વતંત્ર થઇ બેઠો છે (જુઓ પુ. ૩, પ. ૩૮૩-૬) એટલે સાબિત થાય છે કે નં. ૩વાળા રૂદ્રદામનથી માંડીને નં. ૬ના રાજ્યે ઈ. સ. ૨૬૧ સુધીમાં તેના વંશમાં થયેલ કોઈ રાજવીએ કોઈક કાળે નાસિક જીલ્લાવાળો (કન્હેરીના લેખ બ્યાં આવેલ છે તે) પ્રદેશ જીતી લીધો હોવો જોઈએ જ; અને તે બધા ક્ષત્રપોમાં રૂદ્રદામન જેવો કોઈ પરાક્રમી નીવડ્યાનું નીકળતું નથી એટલે આ જીતનો યશ આપણે રૂદ્રદામનના કાળે ચઢાવી દઇએ તો ખોટું નહીં ગણાય. આ પ્રમાણે નક્કી થઈ શકે છે કે, રૂદ્રદામને નં. ૨૭વાળાને પરાજીત કરીને હઠાવ્યો હશે અને પછી તે પ્રાંત ઉપર અધિકાર ભોગવવાને પોતા તરફથી આબીરજાતિના સૂબાની નિમણૂક કરી હશે. બીજી રીતે વિચારતાં નં. ૩થી નં. ૭ સુધીના ચળણવંશી ક્ષત્રપોમાં નં. ૫ વાળો રૂદ્રસિંહ તથા નં. ૭ વાળો રૂદ્રસેન પણ, નં. ૩ વાળા રૂદ્રદામન જેવા મહાપરાક્રમી થયા દેખાય છે. એટલે કદાચ તેમના રાજ્યકાળે પણ આંધ્રપતિ ઉપર જીત મેળવવાનું સંભવિત છે. અને તેમ બન્યું હોય તો નં. ૨૭ આંધ્રપતિને હરાવ્યાને બદલે નં. ૨૮ને હરાવવાનું માનવું પડશે. ગમે તેમ હરાવવામાં આવે પણ એટલી હકીકત ચોક્કસ છે જ કે, નાસિક જીલ્લાવાળો પ્રદેશ ચળણ વંશીઓની હકુમતમાં આવ્યો હતો ખરો જ. પછી તેનો સમય નં. ૪ રૂદ્રદામનના, નં. ૫ વાળા રૂદ્રસિંહના કે નં. ૭ વાળા રૂદ્રસેનપહેલાના રાજ્યકાળે હરાવો તે વસ્તુ નોખી છે. સાથે એટલું પણ સત્ય છે કે, નં. ૭ વાળા રૂદ્રસેન પછી, તે વંશનો નબળો રાજ્યઅમલ થતાં જે ગડબડ થવા પામી હતી તથા ૧૫૮થી ૧૬૦ સુધીના-ત્રણ વર્ષ સુધીના-કેવળ ક્ષત્રપના જ સિક્કા મળે છે પરંતુ મહાક્ષત્રપના સિક્કા મળતા નથી, તે સમયે તે આભિરસૂબાઓએ સ્વતંત્ર બની પોતાના ત્રૈકુટકવંશની સ્થાપના કરી દીધી હતી. જોકે વિદ્વાનોએ આ ૧૫૮ ૧૬૦ની સાલને (જુઓ કો. આં. રે. પુ. ૨૧૪) શક સંવત લેખી તેમાં ૭૮નો વધારો કરી ઈ. સ. ૨૩૬-૨૩૯ ગણવા પ્રયાસ કર્યો છે પરંતુ કોઈ રીતે સ્થિતિનો ઉકેલ કરી શકાયો નથી જ. (જુઓ કો. આં-

રે. પુ. ૧૬૨ અને ૧૩૩). જ્યારે આપણે નક્કી કરી આપ્યા પ્રમાણે તે ચળણ સંવતની આદિ ઈ. સ. ૧૦૩માં થયેલના હિસાબે તેનો સમય ઈ. સ. ૨૬૧-૨૬૪ ઠરાવતાં સર્વ ઘડ બેસી જાય છે. એટલે ઉપર જણાવેલ વસ્તુ ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે સત્ય પૂરવાર થયેલી તથા ઈ. સ. ૨૬૨માં આંધ્રવંશનો અંત આવ્યો હોવાનું સમજવું રહે છે.

લેખ નં. ૧૭માં કોઈક વાસિષ્ઠિપુત્રની રાણીને કારદમક મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર...ની પુત્રી લેખાવી છે. તેનો ઉકેલ વિદ્વાનોએ એમ કર્યો છે

કેટલીક પરચુરણ કે તે કારદમક મહાક્ષત્રપ રૂદ્ર... આખતો એટલે ચળણનો પૌત્ર મહાક્ષત્રપ-રૂદ્રદામન હતો તેણે પોતાની પુત્રી

આંધ્રપતિ વાસિષ્ઠિપુત્રને પરણાવી હતી. આ ઉકેલ કેવી રીતે વાજબી નથી તેની ચર્ચા પંચમ પરિચ્છેદે તે લેખનું વર્ણન કરતાં આપણે સવિસ્તર કરી બતાવી છે. એટલે તે ફરીને અત્ર ઉતારવી જરૂરની નથી. પરંતુ તેનો સાર એ છે કે, વાસિષ્ઠિપુત્રની તે રાણી કોઈ કદંબક્ષત્રિય સરદારની પુત્રી હતી, તે સરદારનું નામ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રભૂતિ કે રૂદ્ર નામથી શરૂ થતા અક્ષર-વાળું હતું. તે સરદાર તે સમયે સૈન્યપતિ હતો અને સંભવ છે કે જેમ ત્રૈકુટકવંશની સ્થાપના કરનાર આભિર સરદાર મહાક્ષત્રપ ઈશ્વરદત્ત, પોતે ચળણવંશી મહાક્ષત્રપોનો સૂબો હતો, તેમ ઉપર જણાવેલ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રભૂતિ પણ તે જ આભિર જાતિનો સરદાર હશે. એટલે તે સમયે આભિર જાતિના સરદારો રાજ્યમાં સૂબા અને સૈન્યપતિ જેવા મોટા હોદ્દાને શોભાવતા હતા તથા મહાક્ષત્રપનું બિરૂદ પણ ધરાવતા હતા. આ વાસિષ્ઠિપુત્રને આપણે નં. ૨૯ વાળો આંધ્રપતિ હરાવેલ છે એટલે મહાક્ષત્રપ રૂદ્રભૂતિનો સમય પણ તેના સમકાલીન તરીકે ઈ. સ. ૨૦૦નો ઠરાવવો પડશે, જ્યારે મહાક્ષત્રપ ઈશ્વરદત્તનું રાજ્યશાસન આપણે ઈ. સ. ૨૬૧થી શરૂ થયાનું ઠરાવ્યું છે. એટલે બન્ને જણા વચ્ચે જો કે લગભગ ૬૦-૭૦ વર્ષનું અંતર છે. પરંતુ એક પ્રગ્નના સરદાર તરીકે અને મહાક્ષત્રપ જેવા જવામદાર હોદ્દા ઉપર બિરાજવાના

સમયનો નિરધાર કરવાની ગણતરીના ઉપયોગ માટે તેઓને સમસમયી પણ કહી શકાશે. મતલબ કે આભિર જાતિના સરદારોનો ચડતીનો કાળ આ સમયે જરૂર મૂકી શકાશે.

બીજી બાબુ પુરાણકારો જણાવે છે કે (જુઓ પુ. ૩; પૃ. ૩૫૫, ટી. નં. ૧૩) That seven Andhra kings sprang from the servants of the original dynasty=મૂળવંશના ભૂત્યોમાંથી સાત આંધ્રરાજાઓ ઉદ્ભવ થયો છે.” મૂળવંશ એટલે શતવહનવંશ કહેવાની મતલબ છે. તેના ભૂત્યો કહેતાં આંધ્રભૂત્યા સમજાય છે. અને તેમાંથી સાત આંધ્રપતિઓ થયા. આ સર્વ કથન જો કે મંદિગ્ધ લાગે છે અને ખરેખર શું મતલબ કહેવાની છે તે સમજવું નથી જતાં, જેમ આ પુસ્તકના પ્રથમ પરિચ્છેદે આંધ્રભૂત્યાની જે વ્યાખ્યા તત્વાર્થ સમાસના અર્થમાં આપણે સમજાવી છે તે પ્રમાણે ક્રોધ ઉપરી સત્તાના ખંડિયા એવા આંધ્રપતિ તરીકે લેખીએ તો નં. ૨૬વાળો આંધ્રપતિ જેણે પોતાને ‘સ્વામિ’ના ત્રિરૂદ્ધી ઝોળાખાવ્યો છે એનો અર્થ આપણે કાંઈક ઉતરતા દરજ્જાનો રાજા મનાવ્યો છે તેને પ્રથમ આંધ્રભૂત્ય ગણવો અને પછીના બીજા છ, મળીને કુલ સાત આંધ્રભૂત્યા થયા હતા એમ પણ ગણાવી શકાય; પરંતુ આંધ્રભૂત્યનો અર્થ બહુમિહી સમાસના રૂપમાં લખેને જો કરવામાં આવે તો, આ શતવહનવંશી-મૂળ આંધ્રપતિ-રાજાઓમાંથી, તેમના ભૂત્યો તરીકે સાત પુરુષો થયા હતા એમ ફલિતાર્થ થાય અને તે પ્રમાણે અર્થ કરતાં, ઉપરના મહાક્ષત્રપ-રૂદ્રભૂતિ જેવા સાત આંધ્રભૂત્યા થયા હતા એમ કહેવાનો આશય નીકળી શકે છે. આ પ્રમાણે અત્ર નિર્દિષ્ટ થયેલ આંધ્રભૂત્યાને લગતા વાક્યનો મર્મ ઉકેલવા પૂરતું અમારું સૂચન છે.

વળી આંધ્રવંશની પડતી થતાં તેમાંથી દશ આભિર રાજાઓ થયા હતા એમ ક્રો. આં. રે. માં કથન થયું છે. તેનો ભેદ અમારી સમજ પ્રમાણે આ રીતે ઉકેલી શકાશે. ઈશ્વરદત્ત આભિરપતિએ પોતાના વંશની સ્થાપના, પોતાના પિતા ઈશ્વરસેનના

રાજ્યકાળના આરંભની સાલથી લેખી, તેનો સંવત ચલાવ્યો છે અને તેનો સમય વિદ્વાનોએ ઈ. સ. ૨૪૬ નોંધ્યો છે. આ સર્વ અર્થ પુ. ૩ એકાદશમ પરિચ્છેદે કરી ખતાવી છે. આ આભિરપતિની સત્તા નાસિક જહલો અને તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર વિસ્તરાર્થ છે. તે વંશનો અંત ક્યારે આવ્યો અને તેમાં કેટલા રાજા થયા તે જો કે જણાવું નથી. પરંતુ એટલું તો આપણે જાણીએ છીએ જ કે, ગુપ્ત-વંશીઓ અવંતિપતિ થયા બાદ તેમણે દક્ષિણદિ દિશા તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું ને તેમાંના ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ ઉર્ફે વિક્રમાદિત્ય બીજાએ તે જાતી લખેને પોતાના કબજામાં આણ્યો હતો. તેનો સમય આશરે ઈ. સ. ૪૦૦નો ગણાય છે. જ્યારે દક્ષિણદિ તેણે જાતી લીધાનું નક્કી છે ત્યારે સમજવું જ પડશે કે નાસિક જહલાવાળો ભાગ તો તેણે જાતી લીધો હતો જ અને તેમ થતાં આભિરપતિઓને પણ જાતી લીધા કહેવાશે. સાર એ નીકળ્યો કે ઈ. સ. ૨૪૬થી માંડીને ઈ. સ. ૪૦૦ સુધીના આશરે ૧૧૦ વર્ષના ગાળામાં અગિયાર આભિરપતિઓ થયા હતા. આ અનુસંધાન પણ સુઘટિત દેખાય છે.

જેમ આંધ્રપતિમાંથી, રૂદ્રભૂતિ ઈ. આભિરો-તેમના આંધ્રભૂત્યા તરીકે ગણાય છે, તેમ ઈશ્વરદત્ત આદિ આભિરો ચંદ્રગુપ્તવંશના ભૂત્યો લેખાયા છે. તે વંશની ગુપ્તવંશીઓએ નાજુદી કરી નાંખી એટલે વળી તેઓ ચંદ્રગુપ્તવંશીના મટીને પાછા ગુપ્તવંશીઓના ભૂત્યો થયા. આ સ્થિતિમાં પણ તેઓ તે વંશના અંત સુધી રહ્યા છે. અને જ્યારે તેનો અંત આવ્યો ત્યારે તે વખતના તેમના આભિર સરદાર ધરસેને (જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૩૭૭ તથા આ પુસ્તકે પૃ. ૨૬૮ થી આગળ) પાછા સ્વતંત્ર બની પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી છે. આ પ્રમાણે આભિર સરદારોને લસાટે કેમ જાણે ભારતીય ઇતિહાસમાં ભૂત્યપણે રહેવાનું જ સરખવલું ન હોય તેવી વસ્તુસ્થિતિ નજરે તરી આવે છે.

પુરવણી

આંધ્રવંશીઓના ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે મત-ભેદવાળી જે હકીકત મેં રજૂ કરી છે તે શકસંવત

સંબંધી છે. શકસંવતને કેટલાક તરફથી શાલિવાહન શક પણ કહેવાય છે અને તેની આદિ વિ. સં. ૧૩૫ =ઈ. સ. ૭૮ માં થયેલી મનાતી આવી છે. જ્યારે મારા મત પ્રમાણે શકસંવતને શાલિવાહન રાગ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ જ નથી એટલે પછી તેના સમય પરત્વે તો કહેવું જ શું? શાલિવાહનનો સમય તો વિક્રમસંવતના સ્થાપક શકારિ વિક્રમાદિત્યના સમયનો જ છે અને જૈનગ્રંથથી માણુમ પડે છે કે શાલિવાહનના સંવતની આદિ મ. સં. ૪૯૬=વિ. સં. ૨૬ માં થઇ છે એટલે તે હકીકત મારા મતને ટેકાડે થઈ પડતી જણાય છે. આ પ્રમાણે મારું મંતવ્ય છે.

પરંતુ સામાન્યપણે એમ મત બંધાઈ ગયો છે કે, શકસંવત તો ઈ. સ. ૭૮ માં સ્થાપિત થયો છે અને તેનો સ્થાપક રાગ હાલ શાલિવાહન છે. અમને તે માનવાને કોઈ જાતનો પૂરાવો મળ્યો નથી. બનવા જોગ છે કે, જેમ અનેક હકીકતો એકના નામ ઉપરથી ઉતારીને બીજાના નામે ચડાવાઈ ગઈ છે તેમ, શકસંવતના પ્રવર્તકને અંગે પણ બનવા પામ્યું હોય. તે તો જ્યારે પ્રકાશમાં આવે ત્યારે ખરું. પરંતુ શકસંવતનો પ્રણેતા શાલિવાહન જ હોય ને તેનો પ્રારંભ ઈ. સ. ૭૮ થી જ થયેલ હોય તો પૂ. ૪૦ ઉપર આપેલ વંશાવળીમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરી લેવો. જો કે તેમ કરતાં રાગઓનો અનુક્રમ નંબર ફેરવાશે છતાં જો રાગનું નામ આપીને તેનું વૃત્તાંત લખાયું છે તેના જ નામે તે સંધર્ષ માની લેવામાં કોઈ ફેર પડવાનો નથી. વસ્તુતઃ વૃત્તાંત લગભગ તેને તે સ્વરૂપમાં કાયમ જ રહેશે.

પ્રથમના સોળ રાગ પૂ. ૩૭ ની વંશાવળી

પ્રમાણ : ત્યારપછી

(૧૭) અરિષ્ટકર્ણ	ઈ. સ. પૂ. ૭૨	૪૭	૨૫
(૧૮) પુલુમાવી	„ ૪૭	ઈ. સ. ૩	૫૦
(૧૯) મેતલક	ઈ. સ. ૩	૮	૫
(૨૦) પુરિંદ્રસેન	૮	૨૬	૨૧
(૨૧) સુંદર	૨૬	૪૦	૧૧
(૨૨) ચક્રાર	૪૦	૪૦	૬ માસ
(૨૩) શિવસ્વાતિ	૪૦	૭૮	૩૮
(૨૪) ચત્રપણ હાલ વાસિષ્ઠિપુત્ર	૭૮	૧૩૧	૫૬

(૨૫) ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞ શ્રી શાતકરણિ	૧૩૭	૧૬૫	૨૮
(૨૬) શાતકરણિ વાસિષ્ઠિપુત્ર	૧૬૫	૧૮૨	૧૭
(૨૭) શિવશ્રી પુલોમા	૧૮૨	૧૯૯	૧૭
(૨૮) ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ	૧૯૯	૨૨૬	૩૦
(૨૯-૩૦-૩૧) ત્રણ રાગઓ	૨૨૬	૨૬૧	૩૩

[નોટસ-નં. ૨૫ ની આદીની તથા વંશના અંતની માલ લગભગ નક્કી સમજવી. બીજી સાલો કદાપનિક કરાવાયલી સમજવી.

નં. ૨૬મા રાગનો સમય ઈ. સ. ૧૨૨-૧૫૩ (પૂ. ૪૩) લખ્યો છે. પરંતુ તેના નામનો શિલાલેખ મળ્યો છે ને તેમાં આલેખાયેલી હકીકતને આધારે તેના રાજ્યના સાતમા વર્ષથી તેને અવંતિપતિ ચળ્લુનો માંડલિક ગણાવવો પડ્યો છે એટલે તે બનાવના સમયની ગણતરી લખને નં. ૨૬નો સમય ફેરવવો પડે છે જે ઈ. સ. ૧૩૭ની ૧૬૫ કરાવું છું.

આંધ્રજાતિ વિશેની કેટલીક માન્યતા (જો કે સંદિગ્ધ શબ્દોમાં જાહેર થઈ છે છતાં)ની નોંધ ચૈદમા પરિચ્છેદના અંતે મેં લીધી છે, તે માન્યતા પૂર્વેના પરિચ્છેદોમાં આપેલ વર્ણન કરતાં જો કે જુદી પડે છે પરંતુ એમ સમજવું રહે છે કે શતવહનવંશની આદિમાં જેમ સાત આંધ્રજાતિ થયા હતા તેમ અંતમાં પણ સાત થયા હતા. તેની ગણનામાં સમાતી વ્યક્તિઓ જુદી, પરંતુ તેમની વ્યાખ્યા તો જો પ્રમાણે સમજાવી છે તે પ્રમાણે જ. તેમાં ફેર નથી.

નં. ૨૩થી છેલ્લે સુધી આ વંશના રાગઓએ વૈદિકમત ગ્રહણ કર્યો હતો એવું વિધાન કરાયું છે તે પણ ફેરવવું પડશે. તેમજ રાગ ચળ્લુને અવંતિપતિ થયાનું ઈ. સ. ૧૪૩માં નોંધાયું છે, પરંતુ જૈન-સાહિત્યમાં રાગ નાહડ પરમારે જાનિગસરિ હાથે અંજનશલાકા કરાવ્યાનું જો નીકળે છે અને જેની સાલ મ. સં. ૬૭૦=ઈ. સ. ૧૪૩ થઈ શકે છે તે વાસ્તવિક જ હોય તો, ચળ્લુ માટેની તારીખ ઈ. સ. ૧૪૪ કે ૪૫ લઈ જવી પડશે.

આટલા ઉલ્લેખ સિવાય બીજી કોઈ નોંધ લેવી રહેતી નથી].

પ્રાચીન ભારતવર્ષ

ને અંગે

ઉઠેલ ચર્ચાના અને પ્રશ્નોના ખુલાસાઓ

૧

સંશોધનનું કાર્ય જ એવું છે કે, લલલલા નામાંકિત વિદ્વાનોએ બહાર પાડેલ નિર્ણયો પણ, અન્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતાં ફેરવાઈ જાય છે. પરંતુ તેથી પ્રથમના નિર્ણયના સર્જનહારને, પોતે વિદ્યાપ્રેમને અંગે જ શ્રમ બહાવ્યો હોવાને લીધે, કાંઈ ગ્લાનિ થતી નથી. ઉલટ પોતાને વિશેષ જ્ઞાન મળવાયે આનંદિત અને છે અને જે સામગ્રીએ મૂળ નિર્ણયનું સ્વરૂપ પલટાવવામાં ભાગ લેજો હોય છે, તેને જીજ્ઞાસુવૃત્તિથી તપાસવા મંડી પડે છે. ઇતિહાસના સંશોધનના કાર્યમાં પાંચ વસ્તુ ન્યુનાધિકપણે ઉપયોગી થતી મનાઈ છે. (૧) દંતકથાઓ (૨) શિલાલેખો (૩) સિક્કાઓ (૪) અન્ય પ્રાદેશિક ઇતિહાસની, બ્યાકરણની, કે અન્ય પ્રકારની સરખામણી કરી શકાય તેવી ઘટનાઓ અને (૫) સમયદર્શક આંકડાઓ, સમયાવળી. જે કાંઈ નિર્ણયને ઉપરની પાંચે વસ્તુઓનો ટેકા મળી જતો હોય તે સર્વથા અદ્ધર જ રહે, પરંતુ એકી વધતી વસ્તુઓથી જ જો સમર્થન મળતું હોય તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે, જેટલું વધારે સમર્થન તેટલું વધારે સાફ. છતાં દરેક પ્રકારની વસ્તુનું મૂલ્ય એક સરખું ન હોવાથી, વધારે સજ્જડ ગણાતી એક વસ્તુનો જ ટેકા હોય તો પણ તે વિશેષ વજનદાર થઈ પડવા સંભવ રહે છે. જેમકે સમયદર્શક આંકડાઓથી જે નિર્ણય ઉપર અવાય તેને, બાકીના ચારે પ્રકારની સામગ્રીનો ટેકા હોય તો નહીં, તો પણ હરકત નથી આવતી; કેમકે આંકડાની ગણના ગણિત-શાસ્ત્ર ઉપર છે, ને તેમાં કાંઈનાથી પણ મીન કે મેક્ષ કરી શકાતું જ નથી. પાંચને પાંચ હમેશાં દશ જ કહેવાય. કદાપિ તેને નવ પણ ન કહેવાય, તેમ અગિયારે

નહીં કહેવાય તેમ અન્યથા પણ નહીં કહેવાય. જ્યારે દંતકથા હશે તે ખોટી ઠરાવી શકાશે, શિલાલેખનો અને સિક્કાલેખનો લિપિગ્રંથી મદદથી અન્ય ઉકેલ કરાવી શકાશે. તેમ અન્ય પ્રાદેશિક ઘટનાઓમાં એક નામધારી વિશેષ વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ સૂચવી કે તેવા જ પ્રકારનું અન્ય આરોપણ કરી, મૂળ હકીકતને આગળપાછળ લઈ જઈ શકાશે. કેવળ આંકડાની ગણતરીએ બાંધેલ નિર્ણય જ એક એવી વસ્તુ છે કે તેને કાંઈ રીતે હચમચાવી શકાતી નથી. આ ખાખતમાં પેલા સમર્થ મરહુમ ઇતિહાસકાર મિ. વિન્સેન્ટ રિમથ એટલે સુધી આગળ વધીને કહે છે કે “A body of history must be supported upon a skeleton of chronology and without chronology history is impossible”=ઇતિહાસના સ્થૂલદેહને-ઈમારતને-હમેશાં સાલવારીના (ખોખાનો) આધાર હોવો જ જોઈએ. તેવી સાલવારી વિના ઇતિહાસ ઉભો કરવો તદ્દન અશક્ય છે.” આ પ્રમાણે ઇતિહાસસંશોધનમાં કાર્ય કરી રહેલી વસ્તુઓનું પારસ્પરિક તુલનાએ મૂલ્યાંકન સમજાવણું ગણાય છે.

આ પુસ્તક આલેખનનું કાર્ય હાથ ધર્યું ત્યારથી સમયદર્શક આંકડા ઉપર મેં બહુ જ મોટો મદાર બાંધીને કામ લીધું છે, અને બાકીના ચાર પ્રકારના પૂરાવા ઉપર જોકે આધાર તો રાખ્યો છે જ પરંતુ આંકડા કરતાં ઓછો જ. જેથી કરીને જે જે નિર્ણયો ઉપર હું આવી શક્યો છું તેના ઉપર ચોક્કસાઈની અને મક્કમપણાની છાપ વિશેષપણે દર્શાવી રહ્યો છું. તેમ બીજા પ્રકારના અન્ય પૂરાવાની વિશેષ જરૂર ન

ગણતાં, અથવા તો અતિશયોક્તીના ભયને લીધે આગળ ધપવાનું જ યોગ્ય માની લીધું છે. આ પ્રકારની કાર્ય પદ્ધતિને ગમે તે નામથી ઓળખવામાં આવે, પરંતુ તેમ કરવા જતાં જે બીજી અંતરમાં સચેત થઈ હતી તેના રદિયા પણ પ્રથમ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જણાવી દીધા છે. હવે તો પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. અભ્યાસકોની દૃષ્ટિ તે પ્રત્યે આકર્ષાઈ છે. અખબારોમાં અવલોકનો પણ આવ્યાં છે. તેની સંખ્યા ૬૦ ઉપરાંતની લગભગ થવા જાય છે. ઉપરાંત કેટલાક સાથે રૂબરૂમાં ચર્ચા પણ કરી છે, જેમ કેટલાક ચર્ચાપત્રો આવ્યાં છે, તેમ પ્રશ્નો પણ પૂછાયા છે. જે બીજી રાખી હતી તે એક યા બીજા સ્વરૂપમાં કે વધતે ઓછે અંશે વાસ્તવિક પણ ઠરી છે.

હવે લેખનકાર્ય પૂરું થયું છે એટલે ટીકાકારોને, પ્રશ્નકારને ઈ. જે કોઈ તેમાં રસ લઈ રહ્યું હોય તેમને સંતોષવાનો મારો ધર્મ માનું છું. સંતોષ પમાડવાની પદ્ધતિ બાબત, પૃથક્કરણ બે રીતે કરી શકાશે: (૧) કર્તાને આશ્રયીને (૨) અને વિષયને આશ્રયીને. કર્તામાં પાછા બે વિભાગ (અ) તે વિષયમાં નિષ્ણાત ગણાય તે (બ) અને અનિષ્ણાત એટલે પત્રકાર આદિ. નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયો જરૂર વજનદાર ગણાય જ, પરંતુ તેઓનાં મંતવ્યો અમુક પ્રકારે બંધાર્થ ગયેલ હોવાથી કોઈ વખતે એકપક્ષી થઈ જવા સંભવ છે. જ્યારે પત્રકારો સામાન્ય રીતે તટસ્થ દૃષ્ટિવાળા હોવાથી તેમના અભિપ્રાય વધારે નિષ્પક્ષી લેખવા રહે છે. પત્રકારોમાં લગભગ સર્વે એકમતી થયા છે. જ્યારે નિષ્ણાત એવા વિદ્વાનોમાંથી—લગભગ અડધો ડઝન છે તેમાંથી—એકે, તો પુસ્તકો બોધાં જ નથી, પછી વાંચવાનું તો રહ્યું જ ક્યાં, છતાં કહી દીધું છે કે પુસ્તક સાફ નથી. તેવા જ બીજા નિષ્ણાતે દૃષ્ટાંત કે દલીલ આપ્યા સિવાય જ પ્રકાશનને જાહેર રીતે ઉતારી પાડ્યું છે. જ્યારે એક નિષ્ણાત ગણાતી સંસ્થાએ પુસ્તકને દૃષ્ટિમાં લીધા સિવાય જ, કેવળ પક્ષપાતી વ્યક્તિના કહેવા ઉપરથી સ્વતંત્ર અવલોકનના નામથી પ્રસિદ્ધ કરી દીધું છે. આ ત્રણેમાં ખૂબી એ થઈ છે કે તે ત્રણેનો દરજ્જો આવા વિષયમાં સર્વોપરી

જેવો ગણવામાં આવે છે. આટલું કર્તાને આશ્રયીને થયું. હવે વિષય પરત્વે જણાવતાં, તેના પણ બે ભાગ પડાશે. એક દાખલાદલીલ સાથેનો અને બીજો મોઘમ રીતે દર્શાવાયેલનો. દાખલાદલીલવાળાના ખુલાસા આગળ જતાં ચોથા (૪) વિભાગે, અને મોઘમવાળાના આ નીચેના પ્રથમ (૧) વિભાગે જ આપ્યા છે. ધારૂં છું કે તે પ્રકારના મારા વક્તવ્યથી સર્વને સંતોષ મળશે.

મોઘમ ટીકાઓ આ પ્રમાણે થઈ છે:—

(૧) પુસ્તક critically—સવળી અવળી દલીલો સહિત, તૈયાર થયું નથી. એક ગણત્રીએ આ કથન વાજબી છે, બીજી ગણત્રીએ ગેરવાજબી છે. વાજબી એટલા માટે કે પ્રથમ તો આખું પુસ્તક કેવળ ઉચ્ચ શિક્ષિતો માટે જ ન લખતાં, સામાન્ય જનતા પણ રસપૂર્વક વાંચે, તેવા બન્ને ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખ્યા છે; જેથી કરીને વિદ્વાનો, અંશીધનકાર્યમાં મંડવા રહેનાર તથા ઉચ્ચ પરીક્ષાના અભ્યાસીઓ માટે, ખાસ ફૂટનોટવાળો ભાગ અને સામાન્ય વાચક માટે મુખ્ય લખાણવાળો ભાગ રાખ્યો છે. તેમજ વાચન શુષ્ક થઈ ન પડે તે સારૂ, અવારનવાર ઇતિહાસને મદદરૂપ થઈ પડે તેવા નાના ફકરાઓ, સંવાદો કે કે દંતકથાઓના ઉપયોગી ભાગો દાખલ કર્યાં છે. વળી જેને કીટીક્લી તૈયાર કરાયલાં પુસ્તકો કહેવાય છે તેમાં જે પદ્ધતિએ કામ લેવાયું હોય છે, તે અનિશ્ચિત પરિણામદાયી લાગવાથી (જુઓ ફકરા નં. ૨, ૧૦, ઈ.) મેં જુદી જ રીત ગ્રહણ કરેલી છે. આ બે દૃષ્ટિએ નિહાળતારને કીટીક્લી લખાયું નથી એમ દેખાય તે સ્વાભાવિક છે.

જ્યારે બીજી રીતે કીટીક્લ કહી શકાય તેમ છે. કેમકે, અત્યાર સુધી વિદ્વાનોએ સવળી અવળી દલીલો તથા પૂરાવા તોળી તોળીને જે નિર્ણયો આપ્યા છે તેને મેં સ્વીકારી લઈ તેમનાથી જ્યાં જ્યાં મતભિન્નતા મને દેખાઈ, ત્યાં ત્યાં જ કેવળ તેના એક બે મુખ્ય પૂરાવા (વિશેષ ન આપવા માટે નીચેની દલીલ નં. ૨ જુઓ) ઈ. આપીને તે સાબિત કરી અપાઈ છે. વળી પ્રત્યેક પૃષ્ઠે નવી નવી માહિતી જ ભરેલ હોવાથી, જેમ ખાસ નિબંધ લખનાર પોતાના વિષયને અનેક પુષ્ટિ આપતી

હકીકત તથા પૂરાવાથી ભરપૂર બનાવે છે, તેમ આ પુસ્તકને બે તૈયાર કરવામાં આવે તો, તેના કદની કોઈ સીમા જ ન રહે. આ બે મુદ્દા ધ્યાનમાં રખાશે તો આખું પુસ્તક, વિરૂદ્ધ અને તરફેણના પૂરાવા તપાસીને, તેમજ સમર્થન કરતા મુખ્ય પૂરાવાઓ આપીને, કીટીકલી તૈયાર કર્યું છે એમ પણ લાગ્યા વિના રહેશે જ નહીં.

(૨) પૂરાવાઓ ખાત્રી કરાવી આપે તેવા (convincing) નથી. આવો મત ઉચ્ચારનારની ગણતરી બે એમ હોય કે, પૂરાવાની સંખ્યા જેમ વિશેષ તેમ નિર્ણય પણ વિશેષ મજબૂત; તો કહેવું પડશે કે તેઓ કેવળ ભીંત જ ભૂંડતા દેખાય છે. કેમકે દંતકથા, શિલાલેખ, સિક્કાની હકીકત તથા અન્ય ઐતિહાસિક સમય પરત્વેના અનેક પ્રાદેશિક બનાવો, ગમે તેટલા બંધ-બેસતા દેખાડી શકતા હોય, છતાં બે તે સાલવારીના આંકને (chronology) સંતોષી ન શકતા હોય, તો તેવા હમ્મરે પૂરાવા કરતાં સમયદર્શક સાબિતીઓ કેવળ બે ચારજ હોય તોપણ, તેની નિશ્ચિતતા વધારે સચોટ કહી શકાશે. જેમકે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭માં જ્યારે અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેઈટ હિંદમાં આવ્યો, ત્યારે મગધપતિ તરીકે જે રાગ્ન ગિરાજતો હોય તે જ તેનો સમકાલીન હોવાનું ગણી શકાય. પછી તે ચંદ્રગુપ્ત હોય, બિંદુસાર હોય કે અશોકવર્ધન હોય; અને તેનું જ નામ સેંડુકોટસ ગણી શકાશે. પરંતુ ઉચ્ચારની સામ્યતા માની લઈ, તેને ચંદ્રગુપ્ત ઠરાવવો અને તેનો મેળ ઉતારવા દંતકથાનો આશ્રય લેવો અને આમ હશે ને તેમ હશે, કે આમ હોવું જોઈએ ને તેમ હોવું જોઈએ, તેવી આડી અવળી દલીલો કરવી તે બહુ વળનદાર નહીં લેખાય. એક બાબુ દંતકથાની કિંમત-ઉપરમાં ઇતિહાસ રચવાની જે પાંચ સામગ્રીઓનું પારસ્પારિક મુલ્યાંકન દેારી બતાવ્યું છે તેમાં-સૌથી ઉતરતી અને સમયાવળીની સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાવી છે, જ્યારે પાછી તેજ દંતકથાના આધારે મોટો મદાર બાંધીને વાદ કર્યો કરવો તેના અર્થ શું ? ટૂંકમાં કહેવાનું કે પૂરાવાની સંખ્યા (quantity of evidence) કરતાં તેના પ્રકાર-ગત (quality of evidence) ઉપર

વિશેષ મહત્ત્વ આપવું રહે છે. અને તે નિયમ સ્વીકારી લઈને મેં કામ લીધું છે. એટલે જ જ્યાં સમય-દર્શક એક અથવા બે જેટલી પણ સાબિતી મળી રહી ત્યાં કામ પૂરું થવાનો સંતોષ પકડી આગળ વધવાનું દુરસ્ત ધાર્યું છે અને જ્યાં તેવી સ્થિતિ નથી પ્રાપ્ત થઈ ત્યાં અનેક પત્રકારોએ જણાવ્યા પ્રમાણે 'ample quotations & discussions' પુષ્કળ ઉતારા અને ચર્ચાઓ કરીને, વિષયને બે તેટલો ન્યાય આપવા પ્રયાસ સેવ્યો છે.

ઉપરાંત જેમનાં જેમનાં નામ (લગભગ અઢી ડઝન તો હશે જ) સૂચવાયાં, તેમને ખાત્રી (convince) કરાવવાના ધરાદાથી રૂબરૂ મળવાની તક પણ જવા દીધી નથી. આમાંથી એકાદ અપવાદ સિવાયના સઘળાઓએ કોઇને કોઇ બહાનાં તળે ચર્ચા કરવાની વાત જ ઉઠાવી દીધી હતી. જેમણે ઇચ્છા બતાવી તેમને, મારી દલીલોથી માહિતગાર થવા માટે પુસ્તકની સગવડ કરી આપી હતી તથા અમુક પ્રશ્ન ઉપર વિવાદ કરવાની ઇચ્છા જણાવતાં, મારાં પુસ્તકમાંનાં તેને લગતાં પૃષ્ઠો બતાવી, તે માટેની મુલાકાતનો સમય જોડવી લીધો હતો. આવી ત્રણ ત્રણ મુલાકાતો સુધી તો પુસ્તકો વાંચ્યા વિના જ પડ્યાં રહ્યાં. છેવટે ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી પ્રશ્ન ચર્ચો. આ વિવેચન કરી કોઇને દોષ દેવાનો મારો ધરાદો નથીજ. પરંતુ તે ઉપરથી મનુષ્ય સ્વભાવનું દર્શન કરી શકાય છે. અને કામ કરનારને કેવા કપરા સંયોગોમાંથી પસાર થવું પડે છે તેનો ખ્યાલ પણ વાચકવર્ગને આવશે. વળી એક ખીણ ખતનો વર્ગ પણ છે. તે માટે આગળ જણાવેલી બધી દલીલો વાંચો, તેમાં પણ ખાસકરીને નં. ૧૨ની.

૩. કેટલાકે સ્વધર્માભિમાની (fanatic), ધર્મીષ (bigot), હઠીલો-સ્વમતાશ્રદ્ધી (dogmatic), તુરંગી-તોરી (fantastic) અને પક્ષપાતી-એકતરફી (partial) તથા તેને મળતાં અન્ય વિશેષણોથી મને નવાજવા મહેરબાની કરી છે. જેની પાસેના ખમનામાં જેનો વધારો હોય તેનું દાન તે આપી શકે છે, તેમાં મારે-તેમજ કોઇએ-વાંધો લેવાનો હોય જ નહીં. પરંતુ જણાવવાનું કે, કોઇ પણ ઇતિહાસકાર,

પુ. ૨ ની આદિમાં-મંગળાચરણમાં-જે સૂત્ર મેં ટાંકી બતાવ્યું છે, તદ્દનુસાર તટસ્થ વૃત્તિએજ કામ લેવું જોઈએ એમ હું તો માનનારો છું. અને તે સૂત્ર હમેશાં દષ્ટિ-સમીપ રાખીને જ, મારા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો છું. પરંતુ હું જૈનધર્માનુયાયી હોવાથી-તેમજ જે સમયનો ઇતિહાસ આ ગ્રંથમાં વર્ણવ્યો છે તે આખોય સમય, સારાથે બારતવર્ષમાં, જૈનધર્મ પ્રધાનપદે હોઈને-બદલે તે રાજધર્મ થઈ પડેલ હોવાથી, તેવી રિવાજ મારે ચીતરવી પડી છે, તેમાં મારો દોષ કેટલો? અથવા આવા આક્ષેપો મૂકનારને પૂછવાની રજા લઉં છું કે, જે રિવાજ કોઈ લેખકને દીવા જેવી સ્પષ્ટ લાગે, તે શું તેણે ગોપવી રાખીને વાચકના મનરંજનાર્યે અન્યથા લખ્યે જવું? અથવા મારી જગ્યાએ કોઈ અન્યધર્મી-પારસી, ખ્રિસ્તી કે મુસ્લીમબંધુ-હોત તો તેમને તેઓ શું કહેત? અથવા મેં ધર્માવેશમાં આવી જઈ, શું કોઈ અન્ય પંથને અપમાનજનક કે હિણુપત લગાડતા શબ્દો વાપર્યા છે કે “he is not offensive in his language” બાષા વાપરવામાં લેખક કોપી-શુનાહિત નથી, બાષામાં બહુ સંયમ જળવ્યો છે,” એમ જે મદ્રાસના ધી હિંદુ પત્રે (The Hindu) સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે તે શું જોડું છે? છતાં એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, નિર્ણયે ઉપર આવવાને મેં પૂરાવા અને દલીલો તો આપ્યાં જ છે, તો કોઈ જાતનો આક્ષેપ મૂકવા કરતાં, કાં તેને તેઓ તપાસતા નથી કે, સામી દલીલો આપી ખંડન કરતા નથી! તે માર્ગ તો સર્વ માટે ખુલ્લો છે જ.

૪. જૈનધર્મનો અનુયાયી હોવાથી, તેના પ્રચારકાર્ય માટે જ આ પુસ્તકનું પ્રકાશન મેં કર્યું છે...આ દલીલનો કાંઈ ઉત્તર આપવા કરતાં, ઉપરની દલીલ નં. ૩, તેમજ પુ. ૨ ના મુખપૃષ્ઠે લખેલ સૂત્રપાઠ જ ફરીફરી વાંચી જવા તેમને મારો નમ્રવિનંતિ છે.

[ટીપ્પણ્ય:—હું પોતે જૈન મતાનુયાયી છું જ, અને તેઓ મને તેમ હોવાનું માને છે તે જાણી મગર પણ થાઉં છું. જોકે તેમની માન્યતા જુદા ધોરણે રચાઈ છે. છતાં જૈન અને ધર્મ-આ બન્ને શબ્દનો અર્થ હું કેવા સ્વરૂપમાં કરી રહ્યો છું તેનો આજો ખ્યાલ આપતું કાંઈક વર્ણન, પ્રસંગોપાત મારાં પુસ્તકની

પ્રસ્તાવનામાં કરેલ તો છે જ: પરંતુ તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આ પાંચમાં વિભાગે પૃ. ૧૯૬-૯૯ ઉપર ‘ધર્મનું મહત્ત્વ અને ગ્રંથાલેખન’ શિર્ષક પારિત્રાફમાં વર્ણન આપેલ છે (જે અત્રે મેં ઉતાર્યું છે) તે ઉપરથી આવી જશે.

અમારે બે મુદ્દા પર વાંચક મહાશયનું ધ્યાન દોરવું રહે છે. એક ધર્મ શબ્દના મહત્ત્વને અંગે અને, બીજાનું જૈન શબ્દના અર્થને માટે. (૧) પ્રથમ ધર્મ શબ્દ લખ્યે—તે શબ્દના મૂળાર્થ અને સહસ્ય વિશે કાંઈ પણ અત્ર ઉચ્ચારવું એ આપણા ક્ષેત્રની બહાર ગણાય. અત્ર તો આપણે એતવણીરૂપે એટલું જ કહેવાનું કે, વર્તમાનકાળે જેમ ધર્મને, પ્રજાના એક ભાગને બીજા સાથે અથડાવી મારવાના કાર્યમાં, હથિયારરૂપે ઉપયોગમાં લેવાય છે, તેવા ભાવમાં તે સમયે તેનો ઉપયોગ જ થતો નહોતો. એટલે કે ક્રામીભેદભાવ, કે ઉશ્કેરણીના રૂપમાં તેને કદાપી લેખાતો નહોતો. અત્યારે સર્વ કાર્યનું મૂલ્યાંકન, આર્થિક ગણતરીએ અંકાનું હોવાથી, દરેકે દરેક વસ્તુની કિંમત, રૂપિયા, આના, પાઈના દિસાએ જ મૂકાય છે; અને જેમ એક વસ્તુની કિંમત વિશેષ રૂપિયામાં અંકાય તેમ તેની ઉપયોગિતાનું ધોરણ વિશેષપણે લેખાતું રહે છે. આ બધી આધિભૌતિક દશા સત્યવે છે. તે આલોક જીવનની ઐહીક મનોવૃત્તિની પરાકાષ્ટા સુચવે છે. બ્યારે પ્રાચીન સમયે ધર્મને આલોકજીવન સાથે અતરંગ સંબંધ નહોતો લેખાતો. તેને તો વિશેષપણે પરલોકજીવન સાથે તેના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના કારણભૂત લેખી અનુસરવાનું લેખાતું; કે જેથી માણસનું આ સંસારનું આખું જીવન, જેમ બને તેમ આત્મકલ્યાણના માર્ગરૂપે વહે, તથા જેને સંયોગોએ યારી આપી હોય તેઓ સાથે સાથે પરમાર્થ પણ ક્યેં જાય. પરંતુ સર્વનું લક્ષ્યબિંદુ, સ્વ તેમજ પરના આત્માને ઉચ્ચગામી બનાવવા પ્રત્યે ઉચ્ચગામી બની રહેતું. તેમને મન આર્થિક લાભ, કે પરસ્પરના આચારોત્પન્ન બેદમાંથી નીપજતા ઝગડાઓ, તો મનુષ્યજીવન બરબાદ કરવા માટે કે એ બન્ને ગુમાવવારૂપ ગણાતું. એટલે જ દ્રવ્યસંચય કરવા માટે વર્તમાનકાળે મનુષ્ય દરેક પ્રકારની યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાપરતો દેખાય છે, તેવા પ્રકારના ઉદ્ભવ

સેવવામાં તે કાળે તેઓ દૂરને દૂર ભાગતા રહેતા. તેઓને મન ધર્મ એ તો એક અમુલ્ય, વિરલ, અને દુર્લભ વસ્તુ જ લેખાતી હોઈ તેના રક્ષણને માટે જીંદગીનું બલિદાન પણ તેઓ તુચ્છ લેખતા.

(૨) ધર્મ શબ્દનું મહત્ત્વ સમજાવ્યા બાદ હવે જૈન શબ્દનો અર્થ કંઈક અંશે સમજાવીશું. જૈન શબ્દ, જ=જીતવું ઉપરથી યોગ્ય છે. જેણે જીત મેળવી છે તેને જૈન કહેવાય, આ પ્રમાણે તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ થાય છે. આટલે દરજ્જે સર્વસંમત હકીકત છે. પણ જીત શેની? શા માટે? કોની ઉપર? તેને યથાર્થ ન સમજવાથી ગેરસમજીતી ઉભી થાય છે. આ બાબતનો ખુલાસો દિગ્વીદ્યઅંશે આપવા પ્રયત્ન કરીએ. કોની ઉપર? દુશ્મન ઉપર. શા માટે? આત્મકલ્યાણ માટે; આત્માના ઉત્કર્ષ માટે; શેની જીત? હથિયારવડે મેળવેલી નહીં પરંતુ ખરા અંતઃકરણની, અને મનના સંયમવડે મેળવેલી જીત. કેમકે હથિયારવડે મેળવેલી જીત મેળવવામાં તો હાંસા પ્રધાનપણે રહેલી છે. જ્યારે મન ઉપર સંયમ રાખીને જીત મેળવવામાં કાષાયોનો નીચક કેળવાય છે. તેમજ દુશ્મન એટલે કાંઈ દેખીતા દુશ્મનો નહીં કે જેઓ લાકડી, કાઠી, તલવાર, ગંદુક લઈને સામે ધસી આવી આપણે દેખીએ તેમ આપણી સામે ધા કરી શકે છે; પરંતુ આત્માના દુશ્મનો, કે જેમની સંગતથી આત્મા, પોતાની ઉચ્ચગતી સાધી શકતો નથી. અર્થાત્ જે દુશ્મનો તેને બાધક થઈ અટકાવ નાખ્યા કરે છે. જેવાં કે ઇર્ષા, ઝેર, વેર, માન, માયા, લોભ, મત્સર ઇત્યાદી કષાયો; કે જે, વ્યવહાર બલિયાર, ચોરીચપાટી, દગોશીસાદ ઇત્યાદીરૂપે પ્રગટપણે દેખાઈ રહ્યા છે. આ બધા અંતરના દુશ્મનો કહેવાય છે. બહારના દુશ્મનોને હણવામાં, તે ઉપર જીત મેળવવામાં તો હિસાનો આશ્રય લેવો પડે છે, જ્યારે અંતરના દુશ્મનોને ખોખરા કરી જીત મેળવવામાં કે સંપૂર્ણપણે હણવામાં આત્મસંયમ કેળવવો રહે છે, અને તેમાં જરાયે હિસાને સ્થાન રહેતું નથી. મતલબ કે બહારના દુશ્મનોને હણવાનું કાર્ય હિંસામય છે જ્યારે અંતરના શત્રુને હણવાનું કાર્ય તદ્દન અહિંસામય છે.

આ સ્વરૂપમાં જો જીત અને જૈનનો ખરો અર્થ સમજવામાં આવે તો જે અનર્થ કે ગેરસમજીતી ઉભી થવા પામે છે તે આપોઆપ નિર્મુળ થઈ જશે. ઉપર પ્રમાણે અર્થ સ્વીકારતાં, તે પણ સ્પષ્ટપણે અને સ્વયંસિદ્ધ થઈ જાય છે, કે દરેકે દરેક માણસે જૈન થવાને પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ. જે જેટલે દરજ્જે પોતાના અંતરના દુશ્મનોને હણી શકે તેટલે દરજ્જે તે જૈન થયો કહેવાય. જૈનને કોઈ જ્ઞાતિ, વર્ણ કે આજીવિકાનું સાધન મેળવવાના સાધન જેવા, કૃત્રિમ ભેદનું બંધન પરવડી શકે જ નહીં. ઉપરની બ્યાખ્યાથી તો જ્ઞાતિ પરત્વે, વાણિયા, બ્રાહ્મણ, નાગર, ખ્રિસ્તી ઇત્યાદિને; કે વર્ણ પરત્વે ક્ષત્રિય, શૂદ્ર, વૈશ્ય, ઇત્યાદિને; કે આજીવિકા પ્રાપ્તિના ભેદ જેવા કે મોચી, કુંભાર, તેલી, ભંગી, કે ખાટકા ઇ. ઇ. ભેદોને; જૈન બનવાને કોઈ પ્રકારની અટકાયત જ મૂકાતી નથી. તેમ વર્તમાનકાલે ઉપસ્થિત થઈ ગએલ ધર્મભેદો માટે પણ જૈન શબ્દને ખરી રીતે લાગતું વળગતું નથી. તેમાં તો વેદીક ધર્માનુયાયી પણ આવી શકે છે. એક મુસલમાન બંધુ પણ આવી શકે છે. તેમજ પારસી બાઇએનો, ખ્રિસ્તી બંધુનો, સમાજસ્થોનો, શીખનો, કબીરપંથનો, રામાનુજમનો, લિંગાયતનો ઇ. ઇ. સર્વ કોઇનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. મતલબ કે જૈન શબ્દને દુનિયાદારીના વ્યવહારના અંગે તથા સમાજવ્યવસ્થાને અંગે જે કૃત્રિમ ભેદો પાછળથી ઉભા થવા પામ્યા છે તેમાંના કોઇની સાથે સંબંધ છે જ નહીં. તેને કેવળ અંતરાત્મા, અંતરની ઉર્મિઓ, મનુષ્યની મનોવૃત્તિ, હૃદયના બાવ, ઇ. ઇ. સાથે જ સંબંધ છે.

આ ઉપરથી વાચકવર્ગની ખાતરી થશે કે પુસ્તક પ્રકાશનમાંની સર્વ હકીકત મેં તો નિષ્પક્ષભાવે જ, જેવી મને સૂઝી તેવી રજૂ કરી છે. તેમજ જૈનધર્મો ગણાવાને હું મારી જાતને અહો ભાગ્યવંત માનું છું. એટલું જ નહિ પણ ઉમેદ ધરાવું છું કે વાચક પોતે પણ આ પ્રમાણેના મારા વિચારો બાંધ્યા બાદ પોતાની જાતને જૈનધર્મો કહેવરાવવાને ઉત્સુકતા ધરાવતો બનશે.

૫. પૂર્વગ્રહ (biassed mind) થી દોરાઇને પુસ્તક લખાયું છે...ઉપરની દલીલો શોધવાથી ખાત્રી થશે કે મેં તેા પૂર્વગ્રહથી નહીં, પણ નિષ્પક્ષ રીતે રહીને જે સ્થિતિ મને દેખાઇ તે જ ગાહેર કરી છે. છતાં વિવાદ ખાતર માની દ્યો કે—પૂર્વગ્રહી, દૂરાગ્રહી, ધર્માધ કે અન્ય જે કોઇ બિરુદ જડી આવતાં હોય તે સર્વનો અધિકારી હું છું—છતાં દરેક કેસાણે સાક્ષી પૂરાવા તેા આપ્યા જ છે. તેને તપાસ્યા વિના કે તેની સત્યાસત્યતાનો વિચાર કર્યા વિના જ જે નિર્ણય પોતે બાંધી ચૂકેલ છે—કહો કે જે સ્થિતિ પરાપૂર્વથી ચાલી આવે છે, તેને તે જ ઘરેઠમાં ચાલ્યા જવાનું પસંદ કર્યા કરવું—પછી પૂર્વગ્રહી તથા ઉપરનાં સર્વ બિરુદોના ધારક કોણ કહેવાય ?

૬. ટાંચણિયા વૃત્તિ દાખવી છે—ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, જે કોઈ વિચાર બાંધવામાં આવે તે માટે પૂરાવા તેા આપવા જ એકાએક ન આપાય તેા કહેશે કે કીટીકલ નથી અથવા તેા ગપાટા જ માર્યા છે; અને કેવળ, ફલાણુ ફલાણુ પુસ્તકે ફલાણું પાનું જુઓ, એમ લખાય તેા કહેશે કે તે તે પુસ્તકો મેળવવાનો સમય અને દ્રવ્ય અમે કયાંથી લાવીએ ? અથવા તેા એમ પણ કહેવાશે કે, મૂળ લેખકનો આશય પોતાથી બિન હશે માટે તેમાંથી છટકવા સાફ આ પ્રમાણે બારી શોધી છે. આ બધી ખટપટના ઉપાય તરીકે જો મૂળ લેખકના શબ્દો જ અક્ષરશઃ ઉતારાય છે તેા ટાંચણિયાવૃત્તિ દાખવવાનો દોષ વહેારી લેવો પડે છે. આમાં તેા ‘મુંડે મુંડે મતિભિન્ના’—કપાળે કપાળે જુદી મતિ—નો જ ન્યાય કહેવાશે.

૭. લખાણમાં ફાલતુ શબ્દો (verbose) તેમજ પુનરુક્તિ, પિટપેષણ (repetition) બહુ જ છે...કબૂલ કરું છું; પરંતુ તેનું કારણ એમ છે કે, જેમ એક સૂત્રગ્રંથ હોય અને બીજો તેના ઉપરની વૃત્તિ, ભાષ્ય કે ટીકા રૂપે હોય તેા, તે બંને ગ્રંથની વર્ણનશૈલીમાં બિન્નતા રહેવાની જ. વળી એક ગ્રંથ કેવળ વિદ્વાનો માટે જ લખાય અને બીજો, વિદ્વાનો તેમજ આમજનતા બંનેને ઉદ્દેશીને લખાય, તેા તે બંનેની શૈલીમાં પણ તફાવત રહે જ. તે પ્રમાણે આ પુસ્તકે થયું છે. ઉપરાંત જ્યાં, અમુક

પ્રકારની જડ ધાલી એટલી પ્રણાલિકા જ ફેરવવા જેવી સ્થિતિ આવી પડી હોય, ત્યાં તેા ખૂબ ખૂબ સ્પષ્ટીકરણ કરતી (verbose), મનમાં ઠસી ગય તેવી (hammering), અને જૂલી ન જવાય તે માટે પુનઃ પુનઃ જણાવતી (repetition) પદ્ધતિ જ અસરકારક અને અનિવાર્ય લેખવી રહે છે.

૮. ઇતિહાસ તેા શાસ્ત્ર (science) અને તત્ત્વજ્ઞાન (philosophy) છે તેમાં દંતકથા; સંવાદ, દૃશ્યકા કે અન્ય પ્રકારના ફાલતુ—ફાસકુસિયા (redundant-matter)ને સ્થાન આપી ન શકાય. આ અભિપ્રાય પણ ઉપરના નં. ૬ ની પેઠે, કપાળે કપાળે જુદી મતિનો વિષય છે. વળી જેમ કેળવણીનો આશય તથા તેના પ્રકાર, તેમજ કોલેજો, હાઈસ્કૂલો અને યુનિવર્સિટીઓ ઇ. ની માન્યતામાં આધુનિક કાળે મહાન પરિવર્તન થઇ રહ્યું છે, તેમ ઇતિહાસમાં કઈ બાબતનો સમાવેશ કરવો તે પ્રશ્ન રહે છે. Science અને Philosophy તરીકે ઇતિહાસની વ્યાખ્યા કરનાર પણ, શિક્ષાલેખોમાં અનેક બાબતો કેતરાયલી હોવા છતાં જેમ તેને ઇતિહાસના એક અપૂર્વ અને મજબૂત પ્રતિક તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર રહે છે તેમ ઇતિહાસની વ્યાખ્યા કરવામાં પણ કાળક્રમે બિન્નતા કેળવવી જ પડશે.

૯. દંતકથાને પ્રમાણિક હકીકત અને પૂરાવારૂપે માની લીધી છે...ઉત્તર...જ્યાં કોઇ પ્રકારનો ઇતિહાસ સચવાઈ રહ્યો ન હોય, ત્યાં દંતકથાઓ પણ દીવાદાંડીરૂપ થઈ પડે છે. છતાં તેના ઉપર જ કેવળ સર્વ મદાર બાંધી ન શકાય. પરંતુ તેવી કથામાં જણાવેલ હકીકતને જો અન્ય સામગ્રીથી ટેકા મળી રહેતો હોય તેા, પછી તેને દંતકથા કહેવાય કે ઐતિહાસિક ઘટના કહેવાય ?

નામચીંધ, અને મોટા વિદ્વાનોના ગ્રંથ સિવાય, અપ્રસિદ્ધ અથવા ફાસકુસિયા લેખકોના કે પુસ્તકોનાં કથનનો આધાર લેવાય તેા તેની કિંમત બિલકુલ ઉતારી નખાય છે. પરંતુ તેઓ જૂલી ગય છે કે, જ્ઞાન તેા મને ત્યાંથી પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જ છે. તેને કોઈ સ્થાન, સમય, કે વ્યક્તિનો ભેદ પોષાતો જ

નથી. એટલું જ માત્ર તપાસવું રહે છે કે, ઉપરના પારિત્રાહમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અન્ય સાધનથી તેને સમર્થન મળી રહે છે કે નહીં.

૧૦. જ્યાં ને ત્યાં, હશે, સંભવિત છે, (may be), (can); કદાચ હશે (perhaps); ઈ. ઈ. ભવિષ્યના નિર્ણય ઉપર ન હોયતાં, આમ છે જ, (it is so), આમ હોવું જોઈએ (it should be thus) ઇ. નિશ્ચયદર્શક અભિપ્રાય બહુ દર્શાવ્યા છે...ઉત્તર...મારાં અનુમાનો, સંશયાત્મક વિગતો કે નિવેદનો ઉપર નહીં, પરંતુ સમયાવળી જેવી અફર (non-changeable) અને અતૂટ (unassailable) હકીકત ઉપર રચાયેલાં હોવાથી, મને તે નિર્ણય રૂપે જ લાગ્યાં છે. આ ઉપરથી તો ઉલટું એમ દેખાય છે કે, ઉપરની દલીલ નં. ૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે, પુસ્તકને ક્રોટીકલ નહીં કહેનારની પેઠે, તેમને પણ સમયાવળીની (chronology) પૂરેપૂરી કિંમત જ સમજાવ દેખાતી નથી.

૧૧. ઘણાં પુસ્તકોનાં અવલોકન કર્યાનું દર્શાવતી લાંબી નામાવળી (Bibliography) આપી હોય, કે તેના ઉતારા અને પ્રમાણો આપી ખૂબ વાદવિવાદ કર્યો હોય, તો જ પુસ્તકની મહત્તા વધી જતી ગણાય અને તેવા પુસ્તકને જ ક્રોટીકલ તૈયાર કરાયાનું કહેવાય; આવી ગણતરીમાં રમનારા પણ પડ્યા છે. તેમને પણ સમયાવળીની કીમત વિશે બહુ માન નથી અથવા તો, પ્રકાર (quality) કરતા (quantity) જગ્યાને વધારે વજનદાર માનતા લાગે છે એમજ લેખવું રહેશે.

૧૨. ‘તમે તે કાણુ? (who you?) તમારું ગળું શું કે આલું ધરમૂળથી ફેરવી નાંખતું સંશોધનનું કાર્ય હાથ ધરી શકે?’ એવું કહેનારા પણ મળ્યા છે. ખરી વાત છે; હું કોઈ યુનિવર્સિટી કે કોલેજમાં પ્રોફેસર નથી. તેમ પી. એચ. ડી; એલ.એલ. ડી. કે ડી. લીટ. જેવી પદવી ધરાવતો નથી. માત્ર વૈદ્યકીય ડીગ્રી જ મેળવી છે, અને તે લાઈન પડતી મૂકીને હવે તો માત્ર વેપારી જ બન્યો છું. તેમાં પણ એવા પ્રકારનો ધંધો છે કે, આમ જનતા સાથે બહુ સંપર્કની જરૂર પણ રહેતી નથી. વળી મૂગે મોઢે (silent-work) કામ

કરવાની આવડત હોવાથી, કોઈ જાહેર તખ્તા (platform) ઉપર દેખાવ પણ દેતો નથી. વેશ પણ તદ્દન સાદો રાખું છું. જેથી તેની કીમત, કાટ પાટલુન અને હેટવાળાના મનમાં, ઓછી રહે તે દેખીતું જ છે. તેની પ્રતીતિ મને અનેક મુલાકાતો દરમ્યાન હજુએ મળતી જ રહે છે. તેથી કાંઈ એમ ન જ કહી શકાય કે, અંધારામાં પડી રહેલ માણસને જ્ઞાન પામવાનો અધિકાર જ નથી.

એક વિદ્વાને, ખીજા વિદ્વાન સાથે ચર્ચા કરવા મારી વતી તેમની પાસે સમયની માંગણી કરી, તો તેમને સંજગાવી દીધું કે, આ લખને ક્યાંથી લાવ્યા? બે ચારની મુલાકાતમાં તો જણાયું હતું કે તેમણે પુસ્તકોનાં દર્શન પણ કર્યા નહોતાં, તો પછી વાંચ્યાં હોવાની આશા જ ક્યાં રહી, છતાં કહેવા મંડી પડ્યા હતા કે, તમારું પુસ્તક તદ્દન ખરાબ છે. તે તો પ્રકાશિત જ કરાવું ન જોઈએ, ઈ. ઈ. વળી એક વિદ્વાને કહ્યું કે, હું પોતે ઓર્થોડોક્સ (orthodox) હોઈને ગમે તેટલી દલીલો તમે કરશો છતાં મારો મત ફેરવવાનો જ નથી.

મોઢમ થયેલ ટીકાઓ મુખ્યત્વે ઉપર દર્શાવેલ કોઈ ને કોઈ વર્ગમાં આવી જાય છે, છતાં બે ત્રણ એવી જાતની પણ છે કે તેમાં વ્યક્તિગત નિર્દેશ પણ કરી શકાય; પરંતુ તેમ કરવું તે અન્યકારનો આચાર ન ગણાય. તેથી અત્ર મોઢમ ગણાતી ટીકાના મથાળે જ સમાવેશ કરી દેવાની ઇચ્છા થઈ આવી હતી. વળી એમ થયું કે, જ્યારે અમુક હકીકત કે પ્રસંગ સાથે તેને યુક્ત કરાઈ છે ત્યારે, તેને ચર્ચારૂપે જ માની લઈને અંતિમભાગે પ્રશ્નોના ઉત્તર જોડ્યા છે તેમાં તેને સ્થાન આપવું બહેતર ગણાશે. માત્ર તેમ કરતી વખતે બંને તેટલા અંશે તે વ્યક્તિનું નામ વાપરવાથી મારે દૂર રહેવું. એટલે બંને મુદ્દા સચવાયા ગણાશે—ઉત્તર વાળીને સંતોષ પણ આપ્યો. કહેવાશે અને સામા પ્રત્યે વિવેક પણ જળવ્યો કહેવાશે.

જ્યાં આવા પ્રકારના અને તેને મળતા અનુભવો થતા હોય ત્યાં કેટલાકનું વર્ણન કરવું. દુનિયાનો રિવાજ જ થઈ પડ્યો છે કે, જે કોઈ નવું કાર્ય કરે તેને

માથે પ્રથમ રમઝટ થાય જ. એટલે આવા અનુભવથી મારે નાસીપાસ થવા જરૂર નથી. ઉલટું મારે કાર્ય યથાર્થ જ મને લાગતું હોય, તો તેમાં મંડવા રહેવાનો વિશેષ ને વિશેષ ઉત્સાહ મળ્યે જાય છે.

આ બધી પરિસ્થિતિ આપણા દેશના વિદ્વાનોનું માનસ કેવું છે તેનો ત્રીજીવટથી અભ્યાસ કરવા શું સાધન પૂરું નથી પાડતી? હમેશનો અનુભવ જ ગણાય છે—History repeats itself.

૨

મોઘમ ટીકાકારોનું કાર્ય ઉપર પ્રમાણે પતાવીને પ્રશ્નકારોને સંતોષવાનું હવે હાથ ધરવું રહે છે. સર્વે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા જતાં, ચર્ચાત ચૂર્ણ અને પીઠ પેષણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવા જેવું લાગે છે. એટલે વિચાર કરતાં દુરસ્ત એ લાગ્યું કે, જેમ એક બે પત્રકારે, તેમજ દીલ્હી યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસના અધ્યાપક શ્રીયુત ડૉ. બુલચંદ્રે અને અનામલાઈ યુનિવર્સિટીના તેવાજ હોદ્દાદાર શ્રીયુત શ્રીનિવાસાચારીએ પોતાના અવલોકનમાં જણાવ્યું છે કે, 'અત્યાર સુધી ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસના પાયારૂપ જે બે મૂળભૂત મંતવ્યો છે—(૧) ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં અલેક્ઝાંડર હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે જે મગધપતિને સેંડેકોટસનું નામ ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ આપ્યું છે અને જેને હિંદી ઇતિહાસમાં ચંદ્રગુપ્ત તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે અને (૨) સારા હિંદમાં પથરાયેલ ખડકલેખો—સ્તંભ લેખો આદિના કર્તા પ્રિયદર્શિનને, મૌર્ય સમ્રાટ અશોક મानी લેવાયો છે તે બન્નેને—આ ગ્રંથકર્તાએ (એટલે અમે) ફેરવી નાખ્યા હોવાથી, આખાં ઇતિહાસનું સ્વરૂપ ફરી જતું દેખાય છે. તેમના આ અભિપ્રાય સાથે અમે કેટલેક અંશે મળતા થઈએ છીએ જ. પરંતુ ન્યાં આખા ગ્રંથનાં બે હજાર જેટલાં પૃષ્ઠોમાં અનેક—બધેકે કહો કે પાને પાને—નવી હકીકતો અને સિદ્ધાંતો (theories) બરેલ હોય ત્યાં, કેવળ ઉપરની બે વસ્તુસ્થિતિને જ સર્વ આભારી ગણી ન શકાય. તેથી વિશેષ ધણું કારણ હોય જ. અલખત કબૂલ કરીએ કે આખોયે ઇતિહાસ સંકલિત અને સંગઠિત સ્થિતિમાં રજૂ કરતાં, તે બે પ્રસંગોને પણ

તેના યથારથાને જ ગોઠવવા રહે છે, એટલે પરસ્પર સંકળાયેલ બનાવો અને વસ્તુસ્થિતિ પણ, સ્વતઃ નવીન સ્વરૂપ જ ધારણ કરતાં દેખાય છે. આવ બંધોગોમાં અમને પણ તે મુદ્દો વળનદાર લાગતાં, પૂછવામાં આવેલ અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તર વાળવા પહેલાં, તે બે મંતવ્યોની ખાત્રી કરી આપવાની લાલચ થઈ આવી છે. જો કે તે બન્ને હકીકતોને અમારા ગ્રંથમાં અને તેટલી પ્રમાણસર સાબિત કરી આપી છે જ; પરંતુ અનેક પૂરાવા બધારે છૂટા છવાયા અપાયા હોય ત્યારે વાચકને તે એકત્રિત કરવાનું અને તે બધારે પાકા નિર્ણય આંધવાનું જરા કઠિન થઈ પડે; આ કારણથી જેટલે અંશે અને તેટલે અંશે તે કાર્ય અમારે જ ઉપાડી લેવું અને બહેતર લાગ્યું છે.

બેમાંથી છેલ્લો મુદ્દો—અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે તે—સાબિત કરવાનું કામ ધણું વિશાળ છે. તેને માટે તો એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જ લખાઈ રહ્યું છે. તે પ્રગટ થયે તેની ખાત્રી કરી શકાશે; પરંતુ પહેલો મુદ્દો—અલેક્ઝાંડરના સમકાલીન સેંડેકોટસને જે ચંદ્રગુપ્ત ઠરાવ્યો છે, તે અશોકવર્ધન છે તે અત્ર હાથ ધરી શકાશે. જોકે તે મુદ્દો પણ બીજા મુદ્દાના પાયારૂપ હોવાથી, તેના માટે લખાતાં પુસ્તકમાં આપવામાં આવશે જ; છતાં વાચકવર્ગની કેટલોક સગવડતા સમવાતી હોવાથી, અમે તેને નાની પુસ્તિકાના આકારે ઇંગ્રેજીમાં બહાર પાડ્યો છે, જેનો આવશ્યક અનુવાદ અત્રે ગુજરાતીમાં આપીશું.

ઉપર પૃ. ૨૮૯માં ઇતિહાસ ઉભો કરવાને જે પાંચ સાધનોનો આપણે નિર્દેશ કરી ગયા છીએ તેનો તેમાં પ્રથમ ઉલ્લેખ કરીને, પરસ્પર તેમની કેટલી કિંમત આકારાય તે જણાવ્યું છે, એટલે તેટલો ભાગ છોડી દઈશું. તેનો માત્ર સાર જ કહી દઈએ કે તે પાંચે સાધનોમાંથી સૌથી વિશેષ આધારભૂત અને મજબૂત પુરાવારૂપ, તો સમયના આંકડા જ ગણી શકાશે. આટલું જણાવ્યા બાદ મૂળ વિષયને હાથ ધરતાં કહ્યું છે કે—

સમ્રાટ અશોક તે જ પ્રિયદર્શિન છે એવા નિર્ણય ઉપર આવવાને સર્વે વિદ્વાનોએ નીચે પ્રમાણે તારીખનો આશ્રય લીધો જણાયો છે:—

- (૧) ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય (ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫-૩૨૨થી
૩૦૧-૨૯૮ સુધીના) ૨૪ વર્ષ;
તેમાં અલેક્ઝાંડર ધી ઐડટ સાથેનું યુદ્ધ ૩૨૬-૨૫
સેલ્યુકસ નિકેટોરની ચડાઈ ૩૦૫
મેગરથેનીઝનું એલથીપલે આવવું ૩૦૩
(૩) બિંદુસાર (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૧-૨૯૮થી ૨૭૩
સુધી) ૨૮ વર્ષ

ગાદીપતિ થવું ૩૦૧-૨૯૮

- (૩) અશોક (ઈ. સ. પૂ. ૨૭૩થી ૨૩૨ સુધી) ૪૧ વર્ષ
તેનું ગાદીએ આવવું ૨૭૩
રાજ્યાભિષેક ૨૬૯
કલિંગનું યુદ્ધ ૨૬૧
અશોકનું મરણ ૨૩૨

(બ) આમાં કેટલું સત્ય છે તે તપાસી જોઈએ.
આ સાલવારી જોતાં પ્રથમ તો એ જ ખ્યાલ બંધાય
છે કે, મૌર્યવંશની સ્થાપના ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫-૨૨માં
થઈ છે. તેનો આધાર ઓક ઇતિહાસમાં સિક્કર
બાદશાહ જ્યારે હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે
મગધપતિને સેક્રેકાટસ તરીકે જોને ઝોળખાવ્યો છે
તેને વિદ્વાનોએ કેવળ ઉચ્ચારના સામ્યને લીધે ચંદ્રગુપ્ત
હરાવ્યો છે તે ઉપર અવલંબે છે. આ કાર્ત્ત વજનદાર
પૂરાવો ન કહેવાય. ઉલટા એવા સક્કર પૂરાવા છે કે
ચંદ્રગુપ્ત તો તેની માની લીધેલી તારીખ ઈ. સ. પૂ.
૩૨૨-૩૨૨માં લગભગ ૫૦ વર્ષ પૂર્વે મગધપતિ બન્યો
હતો, તેનાં કેટલાંક પ્રમાણો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) મગધની ગાદીએ નંદવંશ પછી લાગલો જ
મૌર્યવંશ આવ્યો છે કેમકે અર્થ શાસ્ત્રના રચયિતા
પેલા પ્રસિદ્ધ પં. ચાણક્યે નંદ છેલ્લાને લડાઈમાં
હરાવીને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને મગધની ગાદીએ બેસાર્યો
હતો તે હકીકત સર્વ માન્ય લેખાર્થ છે. એટલે જો
નંદવંશના અંતનો સમય નક્કી કરાય તો માર્ગવંશની
આદિનો સમય આપોઆપ મળી રહેશે. પુરાણમાં
જણાવાયું છે કે, નંદ પહેલો ગાદીએ બેઠો ત્યાર
પછી સો વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત મગધપતિ થયો છે. (ઇ. એ.
પૂ. ૩૨, પૃ. ૨૩૧ જુઓ) એટલે કે નંદવંશની અને
મૌર્યવંશની આદિ વચ્ચે સો વર્ષનું અંતર છે, અને

આ નંદવંશ મગધની ગાદીએ શિશુનાગ વંશ પછી
તરત આવ્યો છે. વળી જૈન અને બૌદ્ધ પુસ્તકો
આધારે જણાયું છે કે, શિશુનાગવંશી પાંચમો રાજા
ત્રેણિક ઉર્ફે બિંબિસાર, મહાવીર અને બુદ્ધદેવ બન્નેનો
સમકાલીન હતો. વળી ઇ. એ. સન ૧૯૧૪
પૂ. ૧૩૩ કહ્યું છે કે, રાજા બિંબિસાર બુદ્ધદેવની
પહેલાં આઠ વર્ષે મરણ પામ્યો છે. એટલે કે
બિંબિસારની પાછળ ગાદીએ આવનાર તેના પુત્ર
અગતશત્રુના રાજ્યે આઠમા વર્ષે બુદ્ધદેવનું નિર્વાણ
થયું છે. (ઈ. એ. પૂ. ૩૭, પૃ. ૩૪૨; કે હિ. ઇ.
પૂ. ૧૫૭; ઇ. એ. ૧૯૧૪, પૃ. ૧૩૨) વળી સાબિત
થયું છે કે અગતશત્રુના રાજ્યકાળે બીજા વર્ષે મહા-
વીર નિર્વાણ પામ્યા છે. અને મહાવીરનું નિર્વાણ
સર્વાનુમતે ઈ. સ. પૂ. ૫૨૬-૭ હરાવાયું છે [સિ. જી.
ઇ. પુ. ૨૨માં પ્રો. હરમન જેકાબી લખે કે
સ્વેતાંબર અને દિગંબર બન્ને ઈ. સ. પૂ. ૫૨૬માં
મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા વિષે એકમત છે. જુઓ
હા. જૈ. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૪; હેમચંદ્ર પરિશિષ્ટપર્વ પૃ. ૩૭ :—
વિક્રમસંવત પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષે નિર્વાણ : ૪૭૦+૫૭=૫૨૭;
કલ્પસૂત્ર, સ્ટીવન્સન કૃત, પૃ. ૮ અને ૪૯૬ : જ. જો.
એ. રા. એ. સો. પુ. ૬ માં ડો. બાઉદાજ્જનો લેખ :
મેરુતુંગની સ્થવીરાવલી પૃ. ૧૪૯ : જ. રા. એ. સો.
અનુવાદ પુ. ૩, પૃ. ૩૫૮, લેખક માઈલ્સ. ઇ. એ.
પુ. ૪૩ (સન ૧૯૧૪) પૃ. ૧૩૨, લેખક ડો. જલ
ક્રોવેન્ડીએર ઈ. ઈ.] આ સર્વ આધારની ગણતરીએ
બિંબિસારનું મરણ અને અગતશત્રુનું ગાદીએ આવવું
ઈ. સ. પૂ. ૫૨૮ કરે છે તેમજ બુદ્ધદેવનું નિર્વાણ
ઈ. સ. પૂ. ૫૨૦ કરે છે.

વળી બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં (દીપવંશ III, ૫૬-૬૧ :
મહાવંશ II, ૨૫૮, અને આગળ : તથા જ. એ.
બિ. રી. એ. પુ. ૧, પૃ. ૬૭, ટી. નં. ૧૦૬ : ઈ.
એ. ૧૯૧૪, પૃ. ૩૩) લખેલ છે કે ત્રેણીકનું રાજ્ય
૫૨ વર્ષ ચાલ્યું છે, એટલે કે તેના રાજ્યનો
આરંભ ૫૨૮-૫૨=૫૮૦ માં થયો હતો. [વળી એવું
જણાય છે કે (મહાવંશ IV, ૨, ૩ : દિબ્યાવદાન
૩૬ V : બા. પ્રા. રાજવંશ પુ. ૨, પૃ. ૩૦, ૩૧ :

ઈ. એ. ૧૬૧૪, પૂ. ૧૬૫) અખતશુનો પૌત્ર રાજા મુંદ, મગધની ગાદીએ છુદ્ધ નિર્વાણુ આદ ૪૦ વર્ષે થયો છે. એટલે તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૮૦ થયો. (એ. ઈ. ડિ. પુ. ૧, પૂ. ૨૬૦) તથા] રાજા શ્રેણિક અને તેના ચાર ઉત્તરાધિકારીએ મળીને ૧૭૮ વર્ષે રાજ્ય કર્યું છે. (એ. ઈ. પુ. ૧, પૂ. ૧૬૭ નોટ નં. ૩૩.) એટલે તેની મતલબ એ થઈ કે શિશુનાગ-વંશનો અંત ૫૮૦-૧૦૮ = ઈ. સ. પૂ. ૪૭૨માં આવ્યો હતો.

આ પ્રમાણે પૂરવાર થયું કે શિશુનાગવંશનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૪૭૨માં આવ્યો છે. વળી જૈન, બૌદ્ધ અને પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે નંદવંશ કે જે તેની પાછળ આવ્યો છે તે ૧૦૦ વર્ષે પર્યંત ચાલ્યો છે (ઈ. એ. પુ. ૩૨, પૂ. ૨૩૧: એન્શ-ટ ઈ. ડિ. પુ. ૧, પૂ. ૧૬૫, પુ. ૨, પૂ. ૩૦૪, ૩૨૫) એટલે નંદ-વંશનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨માં આવ્યો કહી શકાશે અને તે જ વર્ષે એટલે ૩૭૨માં ચંદ્રગુપ્ત મગધપતિ થયો ગણાશે.

(૨) સિંહાસિત્ત કોનિકલના કથન પ્રમાણે બૌદ્ધ-સંવત ૧૬૨માં (ઈ. એ. પુ. ૩૭, પૂ. ૩૪૫) ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો છે. આ પુસ્તકો પ૪૪થી છુદ્ધસંવત ગણાતા હોવાથી ૩૮૧માં ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ નાનકડા સંસ્થાનનો રાજા થયો અને તે સમયથી મૌર્યવંશની સ્થાપના થઈ ગણાય. તે આદ ૧૧ વર્ષે તેણે નંદને હરાવીને મગધની ગાદી ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨માં હસ્તગત કરી છે.

(૩) જનરલ કનિંગહામના કથનાનુસાર છુદ્ધસંવત ૧૬૨=ઈ. સ. પૂ. ૩૮૨ માં ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો છે. (જુઓ ઈ. કે. ઈ. પ્રસ્તાવના પૂ. ૪).

(૪) જૈન સાહિત્યાનુસાર (પરિશિષ્ટપર્વ, સર્ગ ૮, પૂ. ૩૩૬: એન્શ. ઈ. ડિ. પુ. ૧, પૂ. ૨૦૦, કે. હિ. ઈ. પૂ. ૧૫૬: ઈ. હિ. કવો. પુ. ૫, ૧૯૨૯ સપ્ટે. પૂ. ૪૦૦) ચંદ્રગુપ્તે નંદવંશનો અંત મહાવીર સંવતના ૧૫૫મા વર્ષે કર્યો છે: એટલે કે ૫૨૭-૧૫૫=ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨માં. એટલે કે ૩૭૨માં તે મગધપતિ બન્યો હતો.

(૫) જ. એ. બિ. સો. પુ. ૧, પૂ. ૧૦૪. ટી. ૧૩૭:—એતાંબર જૈનોના મત પ્રમાણે (હર્મન જેટા-બીનું પરિશિષ્ટ, પ્રસ્તા. પૂ. ૬૫) ચંદ્રગુપ્તના મગધ-પતિ થવા અને આર્યસુદર્શિતજીના ગણનાયક થવા વચ્ચે ૧૦૬-૧૧૦ વર્ષ ગણાય છે. આ સુદર્શિતજી જે અંપ્રતિ રાજાના ગુરૂ હતા તેમનું પટધરપણું મ. સં. ૨૬૫માં ગણે છે. તે હિસાબે ૨૬૫-૧૧૦=મ. સં. ૧૫૫=ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨માં ચંદ્રગુપ્તનું મગધપતિ થવું આવશે.

વળી બૌદ્ધગ્રંથો (જુઓ. ઈ. કે. ઈ. પ્ર. પૂ. ૩૨ દીપવંશ, મહાવંશ અને છુદ્ધધૈષકૃત સમંતપ્રસા-દિકામાં ચંદ્રગુપ્તના ૨૪, બિંદુસારના ૨૮-અશોક પૂ. ૨૦૬, ટી. ૧) ચંદ્રગુપ્તના ૨૪ અને જૈનગ્રંથો તેના ૧૪ વર્ષ ગણાવે છે. આ નવેક વર્ષનો તફાવત સહેજે સમજી શકાય તેવો છે, કેમકે, બૌદ્ધ અને પૌરાણિક ગ્રંથો પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તનું ગાદીનશીન થયું, ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧માં, જે કે ગણાયું છે, પરંતુ છુદ્ધસંવતની ગણના બે રીતે કરાતી દેખાય છે. ઉત્તરહિંદમાં છુદ્ધના નિર્વાણ (ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩)ના સમયથી ગણના કરાય છે. એટલે ૫૪૩ની ગણતરીએ અને ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય ૨૪ વર્ષ ચાલ્યું છે. તે હિસાબે ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧માં તેનું ગાદીએ બેસવું, અને ૩૫૮માં તેના રાજ્યનો અંત ગણાશે જ્યારે જૈન ગણનાથી ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨માં તેનું મગધ સમ્રાટ થવું માન્યું છે તે બૌદ્ધ વર્ષ તેનું રાજ્ય ગણી ઈ. સ. પૂ. ૩૫૮માં અંત ગણે છે; બન્નેમાં રાજ્યનો અંત ૩૫૮માં ગણાયો છે પરંતુ ગાદીએ બેસવાની સાલ એકમાં (બૌદ્ધમાં) જ્યારથી તે નાના રાજ્યનો સ્વામી થયો ત્યારથી ગણી છે અને બીજાએ (જૈનમાં) જ્યારથી તે મગધ સમ્રાટ થયો ત્યારથી લેખી છે.

આ બધી હકીકતથી સાબિત થયું કહેવાશે કે, મૌર્યવંશની સ્થાપના ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧માં જ્યારથી ચંદ્રગુપ્તે રાજ્ય કરવા માંડ્યું ત્યારથી ગણાશે. પરંતુ તે મગધનો સમ્રાટ ૧૧ વર્ષ આદ ૩૭૨માં થયો હતો (નંદવંશનો નાશ કરીને) અને તેના રાજ્યનો અંત ૩૫૮માં આવ્યો હતો; બીજી બાજુ અલેક્ઝાંડર તો ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭માં આવ્યો હતો, એટલે બેના

સમય વચ્ચે લગભગ ૩૦ વર્ષનું અંતર પડી જાય છે. જેથી સાબિત થઈ ગયું કહેવાશે કે ગ્રીક ઇતિહાસકારનો સેડ્રેકોટસ તે મગધસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત નથી જ.

(બા) આપણા આ અનુમાનને અન્ય પૂરાવાથી પણ સાબિત કરી શકાય તેમ છે.

(૧) અલેક્ઝાંડરનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩માં નીપજ્યું છે. તે નિસંતાન હોવાથી તેની ગાદીએ તેનો સરદાર સેલ્યુક્સ નિકેટોર આવ્યો છે. તેણે ૧૮ વર્ષમાં લગભગ બારેક વખત હિંદ ઉપર નિષ્ફળ હુમલાઓ કર્યા હતા. અંતે થાકીને ઈ. સ. પૂ. ૩૦૪માં તેને સેડ્રેકોટસ સાથે સંધી કરવાની ફરજ પડી હતી. આ સમયે સેડ્રેકોટસના રાજ્યનું ૨૬મું વર્ષ ચાલતું હતું. (અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૧૯, ૧૯૬-૭, ૪૩૧ અને ૪૪૨; પ્રો. હુલ્ટઝનું ઈ. કો. ઈ. પુ. ૧ પ્રસ્તા. પૃ. ૩૫) આ સંધીની એક શરત પ્રમાણે સેલ્યુક્સને પોતાની પુત્રીને સેડ્રેકોટસ વેરે પરણાવવી પડી હતી. એક બાબત કહેવું કે ચંદ્રગુપ્તનું (જેમને તેમણે સેડ્રેકોટસ ગણાવ્યો છે તેનું) રાજ્ય ૨૪ વર્ષ ચાલ્યું છે ને બીજી બાબત કહેવું કે તે સેડ્રેકોટસના ૨૬મા વરસે સેલ્યુક્સે પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. શું આ કથન અસંબંધ નથી લાગતું ?

(૨) સેડ્રેકોટસના દરબારે મેગેસ્થેનીઝને એલચી તરીકે સેલ્યુક્સે મોકલ્યો હતો. હવે જો સેડ્રેકોટસને ચંદ્રગુપ્ત લખ્યો તો ચંદ્રગુપ્તનો અમાત્ય પં. ચાણક્ય અને મેગેસ્થેનીઝ બન્ને સમકાલીન હશે. આ બંને મહાપુરૂષોએ તે વખતની રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિનું પોતપોતાના પુસ્તકોમાં (એકે અર્થશાસ્ત્રમાં અને બીજાએ પોતાની ડાયરીમાં) વર્ણન કર્યું છે. સ્વાભાવિક છે કે તે વર્ણનો એકબીજાને મળતાં આવવાં જોઈએ. પરંતુ એન્થ. ઇડિયા પુ. ૨. પૃ. ૪૦૨થી ૪૦૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે અનેક બાબતમાં તે બિલ પડી જાય છે.

(૩) વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ચંદ્રગુપ્તનું વૃત્તાંત મળે છે, છતાં એકેમાં અલેક્ઝાંડરના નામનો નિર્દેશ થયેલ કેવાતો પણ નથી.

(૪) ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ, સેડ્રેકોટસની ગાદીએ

આવનારને અમિત્રનાત કહ્યો છે (પ્રો. હુલ્ટઝનું ઈ. કો. ઈ. પુ. ૧. પ્ર. પૃ. ૩૧ : બિલ્સટ્રોપ્સ પૃ. ૯૨). જ્યારે જૈન ગ્રંથકારોએ (એ. ઇડિયા. પુ. ૨. પૃ. ૨૫૭) આ વિષદ સંપ્રતિ ઉર્ફે પ્રિયદર્શિનનું ગણાવ્યું છે. અને ચંદ્રગુપ્તની ગાદીએ આવનાર બિંદુસારને તો અમિત્રકેતુ કહ્યો છે.

આ બધો (૫+૪=૯) ચર્ચાનો સાર એ થયો કે ચંદ્રગુપ્તનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧થી ૩૫૮ છે એટલે અલેક્ઝાંડર ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩માં આવ્યો ત્યારે તો તે ક્યારનો મરી ગયો હતો. પરંતુ તેના સમકાલિન તરીકે જોને સેડ્રેકોટસ લેખવ્યો છે, તે તો ચંદ્રગુપ્તનો કોઈ વારસદાર જ હોવો જોઈએ. પછી તે તેના પુત્ર કે પૌત્ર હતો તે તપાસતું રહે છે. ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૩૫૮માં આવ્યો હતો તે પછી તેના પુત્ર બિંદુસાર આવ્યો તેનું રાજ્ય ૨૮ વર્ષ (વાયુપુરાણના મતે ૨૫ વર્ષ) છે એટલે ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦માં તેના રાજ્યનો અંત ગણાય. તે બાદ અશોક થયો છે તેનું રાજ્ય ૪૧ વર્ષ એટલે ૩૩૦થી ૨૮૯ સુધી ચાલ્યું છે, એટલે સાબિત થયું કહેવાશે કે અલેક્ઝાંડરે જ્યારે ૩૨૩માં હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે અશોક જ મગધ સમ્રાટ હતો અને તેને જ ગ્રીક ઇતિહાસકારોના સેડ્રેકોટસ તરીકે ઓળખવો રહેશે.

અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને ભુદી જ વ્યક્તિઓ છે.

પ્રથમનો મુદ્દો—મૌર્યવંશની સ્થાપના ચંદ્રગુપ્તે ૩૮૨ ઈ. સ. પૂ. કરી હતી. અલેક્ઝાંડર ૩૨૩માં જ્યારે હિન્દમાં આવ્યો ત્યારે ચંદ્રગુપ્ત તો ક્યારનો મરી પણ ગયો હતો અને ૩૨૩માં મગધસમ્રાટ અશોકનું રાજ્ય તપતું હોવાથી તેને જ સેડ્રેકોટસ કહી શકાય. આ હકીકત ઉપરમાં સાબિત કરી દેવાઈ છે. તેવડી જ મોટી બીજી ગલતી અત્યાર સુધી થયેલી જે ચાલી આવે છે—કે અશોક અને પ્રિયદર્શિન એક છે તેને સુધારવાનું કામ હવે આરંભીશું. સેડ્રેકોટસને ચંદ્રગુપ્ત માની લેવાથી ભારતીય ઇતિહાસમાં જે છબરડો વળાઈ ગયો છે તેના કરતાં, અશોકને પ્રિયદર્શિન ઠરાવવાથી તો અનેકગણો વિશેષ-કહો કે ધોર

અન્યાય-ગોટાળો ઉભો થવા પામ્યો છે; કેમકે પ્રિયદર્શિનની કૃતિઓ-શિલાલેખો, સ્તંભલેખો, રાક્ષસી કદની મૂર્તિઓ ઇ. ઇ.ને-અશોકની કરાવવાથી, તેના ધર્મની એટલે બૌદ્ધધર્મની લેખવી પડી છે. જ્યારે પ્રિયદર્શિન પોતે જૈનધર્મી હોવાથી તે સર્વ કૃતિઓ તેના જ ધર્મના પ્રતિકરૂપ ગણાય તેમાં બૌદ્ધધર્મને લાગતું વળગતું ન કહેવાય. છતાં પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખો અને સ્તંભલેખોમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી વાણીને, પોતાની પૂર્વબદ્ધ થયેલ માન્યતાને બંધબેસતી કરવાને તેમાંના અનેક શબ્દો તથા અર્થને મનકાવતી રીતે મરડવા પડ્યા છે અને સ્વાભાવિક છે કે, તેમ કરવા જતાં અનેક બિનપાયાદાર વસ્તુઓના આશ્રય તેમને લેવો પડ્યો છે. આ પ્રમાણે નકારાત્મક પૂરાવાથી જેમ અશોક ને પ્રિયદર્શિન બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિ તરીકે પૂરવાર કરી શકાય છે તેમ સીધા પૂરાવાથી પણ તે સાબિત કરી શકાય છે. કે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન પોતે જૈન હતો એટલે તેની કૃતિઓ જૈન ધર્મનાં પ્રભાવસૂચક અને રમૂતિ દર્શક સ્મારક ચિહ્નો છે. અને તેમ પૂરવાર થયું એટલે સ્વયં, આખાથે ઇતિહાસને પલટો આપવો પડશે જ. આ વસ્તુસ્થિતિ નિશ્ચયપૂર્વક સાબિત કરવા માટે, ઇતિહાસસર્જનના પાંચ સાધનોમાંથી અતૂટ એવા સમયદર્શક આંકડાઓની મદદ જ આપણે લઈશું. સાથેસાથે અન્ય પૂરાવાની પણ અવગણના કરીશું નહીં જ.

પ્રિયદર્શિન અને અશોક એક જ વ્યક્તિ છે એમ માનવાને તેમણે બે મુખ્ય સિદ્ધાંત ઉપર વજન મૂક્યું છે. એક સેંટ્રોકોટસને સંદ્રુશ ગણાવ્યો છે તે બીજો, શિલાલેખોની હકીકતોને અશોકના જીવન વૃત્તાંત સાથે મળતી આવતી ગણાવી છે. પહેલો સિદ્ધાંત કેવો ખોટો છે તે પૂરવાર થઈ ગયું છે. અત્ર બીજા મુદ્દાને આશ્રયીને આપણે ચર્ચા કરવી રહે છે. સમ્રાટ અશોક બૌદ્ધધર્મી હતો એટલે તેના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં, બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વર્ણવેલ બનાવોનો સમય, બુદ્ધસંવતમાં નિર્દિષ્ટ થયેલ હોવાથી બુદ્ધસંવતનો સમય પ્રથમ નક્કી કરી લેવો પડશે.

બુદ્ધ ભગવાનના જીવનના મુખ્ય બનાવો, અંબન સંવતની જે સાલોમાં બન્યા હતા તેનું વર્ણન સિદ્ધાલીજ કોનીકલસમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે (ઇ. એ. પુ. ૩૨, પૃ. ૨૨૮):-

તેમની ઉંમર

બુદ્ધનો જન્મ-૬૮ (અંબન સંવત)માં... ૦
 „ સંસારત્યાગ ૯૭ (સદર)માં...૨૯
 „ ઉપદેશનો આરંભ ૧૦૩ (સદર)માં...૩૫
 „ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ (નિર્વાણ) ૧૨૭* (સદર)માં...૫૯
 „ મરણ (પરિનિર્વાણ) ૧૪૮ (સદર)માં...૮૦
 (ઉપરની હકીકતને કે. હિ. ઇ. પૃ. ૧૫૬-૭:

ઇ. એ. પુ. ૩૭, પૃ. ૩૪૨: તથા ઇ. એ. ૧૯૧૪ પૃ. ૧૩૨થી સમર્થન મળી રહે છે). વળી આપણે પૃ. ૨૯૭ જણાવી ગયા છીએ કે રાગ અગ્નતશત્રુના રાજ્યે બીજા વર્ષે મહાવીર ઇ. સ. પૂ. ૫૨૭માં અને આઠમા વર્ષે બુદ્ધદેવ મરણ પામ્યા હતા. આ ઉપરથી સમજી શકાય કે તે બન્ને મહાત્માઓના મરણ વચ્ચે ૭ વર્ષ જેટલું અંતર છે એટલે બુદ્ધદેવનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૫૨૦માં લેખાશે. જેથી બુદ્ધદેવના જીવન બનાવોને આપણે ઇ. સ. પૂ.ના આંકમાં ફેરવીએ તો નીચે પ્રમાણે લેખાશે.

ઇ. સ. પૂ. ઉંમર

(૧) બુદ્ધદેવનો જન્મ ૬૦૦ ૦	} જીઓ એન્શન્ટ ઇડિયા પુ. ૨, પૃ. ૮
(૨) તેમનો સંસારત્યાગ ૫૭૧ ૨૯	
(૩) „ પ્રથમ ઉપદેશ ૫૬૫ ૩૫	
(૪) તેમને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ (નિર્વાણ) ૫૪૨-૩ ૫૭	
(૫) તેમનું મરણ (પરિનિર્વાણ) ૫૨૦ ૮૦	} પ્રાચીન ભારત-વર્ષ પુ. ૨, પૃ. ૮

[નોંધ-ઉત્તરહિંદમાં બુદ્ધસંવતની ગણના તેમના પરિનિર્વાણ-મરણથી જ એટલે ૫૨૦ની સાલથી અને દક્ષિણ હિંદમાં તેમના જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-નિર્વાણના સમયથી એટલે ૫૪૧ની સાલથી ગણાય છે. એટલે બે ગણના વચ્ચે ૨૧ વર્ષનું અંતર રખાય છે. ઉપરમાં

* ૧૨૫ હોવા સંભવ છે. પુરૂની ભૂલ થઈ શકે છે.

તે સમયે તેમની ઉંમર ૫૭ની લેખવી રહેશે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સમયે તેમની ઉંમર ૫૯ વર્ષની લખી છે પરંતુ ૫૭ હોવાનું વધારે સંભવિત છે. (જુઓ ટીકા*) એટલે ૨૧ વર્ષના અંતરના સ્થાને ૨૩ વર્ષ ગણાશે તથા તેમનો સમય ૫૪૩ ગણવો પડશે.]

બુદ્ધસંવતની તારીખો આ પ્રમાણે નક્કી થઈ ગઈ. હવે અશોકના રાજ્યકાળની તારીખ ગોઠવીએ.

(૧) સિંહાલીઝ કોનીકલ જણાવે છે કે, બુદ્ધ નિર્વાણ પછી ૨૧૮ વર્ષે અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો (દીપવંશ VI, ૧: ઈ. એ. પુ. ૩૨. પ. ૨૬૬: ઈ. એ. પુ. ૩૭, પ. ૩૪૫: અશોક (સ્ત્રીય) પ. ૨૦૯; જ. શ. એ. સો. ૧૯૩૨, પ. ૨૮૫.) વિશેષમાં કહે છે કે, બુદ્ધનિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે પોતાના પિતા બિંદુસારની ગાદીએ અશોક બેઠો. તે પછી ચાર વર્ષે એટલે ૨૧૮ વર્ષે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. સિંહાલીઝોની ગણતરી દક્ષિણ હિન્દની પદ્ધતિએ હોવાથી ૫૪૩-૨૧૮=૩૨૫-૬ ઈ. સ. પૂ. માં અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો કહેવાય, અને તેનું ગાદીએ બેસવું તથા બિન્દુસારનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦માં મરણ થયું ગણાય.

(૨) ચિનાઈ ગ્રંથના 'સુદર્શન વિભાસ' નામે અનુવાદમાં જણાવાયું છે કે, (ઈ. એ. પુ. ૩૭, પ. ૩૪૯) અશોક જી. સં. ૨૧૮માં થઈ ગયો છે. ચિન, ખર્મા તથા સિંહલદ્વીપમાં એકજ પદ્ધતિએ કામ લેવાનું હોવાથી તેમના હિસાબે પણ અશોકનો સમય ૩૨૫-૬ આવી રહેશે.

(૩) ડૉ. ફ્લીટ પણ અશોકના રાજ્યાભિષેકની મિતિ ઉપર પ્રમાણે જ આપે છે (ઈ. એ. પુ. ૩૭, પ. ૩૫૦).

(૪) જનરલ કર્નિંગહામ પોતાના ઇ. કા. ઈ. પ્ર. પ. ૯માં લખે છે કે જી. સં. ૨૧૫થી ૨૫૬ એટલે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૯ થી ૨૮૮=૪૧ વર્ષ પર્વત, (૪ વર્ષ) રાજા તરીકેના + ૨૪ સમ્રાટના + ૧૩ રીજન્ટના મળી ૪૧ વર્ષ) અશોકનું રાજ્ય ચાલ્યું છે.

(૫) સિલોન અને ખર્માના બૌદ્ધ સાહિત્યગ્રંથોમાં છેલ્લા બુદ્ધ શાક્યમુનિનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂ. ૫૪૪માં નોંધાયું છે. તે બાદ ૨૧૮ વર્ષે અશોકના રાજ્યા-

ભિષેકની વિધિ થઈ છે. તેના પિતાનું મરણ નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે થયું છે. અને તે બાદ ચાર વરસે ન્યારે તેણે પોતાના ભાઈઓને શાંત કરી લીધા ત્યારે તેનો રાજ્યાભિષેક કરાયો છે (એ. ઇરાજ-કર્નિંગહામકૃત-પૂ. ૩૪-૩૬) એટલે અશોકનો પિતા બિંદુસાર ૫૪૪-૨૧૪-૩૩૦ ઇ. સ. પૂ. માં મરણ પામ્યો અને તે બાદ ચાર વર્ષે ૩૨૬ માં અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો ગણાય.

(૬) સંશોધન ખાતાના આસિસ્ટન્ટ ડિરેક્ટર જનરલ મિ. પી. સી. મુકરજી વિશેષ અભ્યાસના પરિણામે એવા સાર ઉપર આવ્યા છે કે (ઈ. એ. પુ. ૩૨, પ. ૨૩૨) ઈ. સ. પૂ. ૩૨૯ અને ૩૨૫ વચ્ચે અશોક ગાદીએ બેઠો હતો.

(૭) ઈ. એ. પુ. ૩૨, પ. ૩૪૨ જણાવ્યું છે કે, ઐથિક-બિંધિસારના રાજ્યાભિષેક અને અશોકના રાજ્યના અંત વચ્ચે ૩૧૧ વર્ષનું અંતર છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે અશોકનું રાજ્ય ૫૮૦-૩૧૧=૨૬૯-૭૦ ઈ. સ. પૂ. માં ખતમ થયું હતું [ખરી રીતે આ સાલમાં તે અશોકનું મરણ થયું છે. ન્યારે તેણે પોતાના પૌત્રને ઈ. સ. પૂ. ૨૮૯ માં ગાદી સોંપી નિવૃત્તિ લીધી હતી.]

(૮) પ્રો. હુલ્ડક્રાન્ઝ મંતવ્ય પ્રમાણે ઈ. કા. ઈ. (કા. એ. ઇ. પુ. ૧. પ. ૮૫). સેલ્યુકસે પોતાની પુત્રી ઈ. સ. પૂ. ૩૦૪ માં સેક્રેટાટસને પરણાવી હતી. સેક્રેટાટસ ૩૩૦ માં ગાદીએ બેઠો હતો. આપણે પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે કે ૩૩૦ માં ચંદ્રગુપ્ત નહીં પણ અશોક ગાદીએ આવ્યો છે. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, અશોકજી પોતાના રાજ્યના ૩૩૦-૩૦૪=૨૬માં વર્ષે સેલ્યુકસની પુત્રીને પરણ્યો હતો. (નીચે નં. ૬ જુઓ).

(૯) અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પ. ૧૧૬, મિ. સ્મિથ લખે છે કે, પોતાના રાજ્યે ૨૬ મા વર્ષે તે યવનરાજની પુત્રીને પરણ્યો હતો. [આ યવનપુત્રી તે જ સેલ્યુકસની કુવરી જાણી.]

સર્વનો સાર એ થયો કે:-

(અ) અશોકનું ગાદીએ બેસવું ઇ. સ. પૂ. ૩૩૦

(આ) તેનો રાજ્યાભિષેક " ૩૨૬

(ખ) તેનો રાજ્યકાળ ૪૧ વર્ષનો: રાજ્યનો

અંત ૨૮૯

(ઈ) તેનું મરણ ૮૨ વર્ષની ઉંમરે,

૨૭૦

(ઉ) તેનો જન્મ (૨૭૦+૮૨)

૩૫૨

[અ. હિ. ઇ. ની ચોથી આવૃત્તિમાં મિ. ખરજેસ જણાવે છે કે, અશોકે પોતાના જીવનનાં અંતિમ ૧૯ વર્ષો (૨૮૯ થી ૨૭૦) નિવૃત્ત અવસ્થામાં અને આત્મધ્યાનમાં ગાળ્યાં હતાં]. ઉપરના બનાવોને અનુક્રમવાર ગોઠવીએ તો—

ઈ. સ. પૂ. તેની ઉંમર

(૧) અશોકનો જન્મ ૩૫૨

૦

(૨) પ્રાંતિક સૂત્રાપદે ૩૩૦ સુધી

૨૨

(૩) ગાદીપતિ ૩૩૦ થી ૩૨૬ (૪ વર્ષ સુધી)

૨૬

(૪) સમ્રાટપદે ૩૨૬ થી ૩૦૨ (૨૪ વર્ષ)

૫૦

(૫) રીજટ તરીકે ૩૦૨ થી ૨૮૯ (૧૩ વર્ષ)

૬૩

(૬) નિવૃત્તિમાં ૨૮૯ થી ૨૭૦ (૧૯ વર્ષ)

૮૨

(૭) મરણ ૨૭૦

૮૨

હવે પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખ નં. ૧૩ માં જે પાંચ પરદેશી રાજાઓનાં નામ તેણે આપ્યાં છે તેના સમકાલીન તરીકે અશોક હોઈ શકે કે કેમ તે આપણે તપાસી શકીશું. (પ્રો. હુફ્ટઝ ઇ. કે. ઇ. પુ. ૧) થાદ રાખવાનું છે કે, તેમણે અશોક અને પ્રિયદર્શિનને એક જ વ્યક્તિ લેખી છે. તેમાં આપેલ પાંચ રાજાઓનાં નામો:—(૧) એન્ટિયોક, સિરિયાનો રાજા (એન્ટિ-ઓકસ પહેલો, ધી સોરટર) ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦—૨૬૨

(૨) તુરમય, ઇજિપ્તનો રાજા (ટોલેમી ૨ જો, ફીલાડેલ્ફસ) ઇ. સ. પૂ. ૨૮૫—૨૪૭ સુધી

(૩) મક—સિરિયાનો મેગસ, ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦—૨૫૦

(૪) એન્ટિકિની—મેસિડોનીયાનો એન્ટીગોન્સ ગોટસ; ઇ. સ. પૂ. ૨૭૬—૨૩૯.

(૫) અલેક્ઝાંડર—એપાઇરસનો અલેક્ઝાંડર; ઇ. સ. પૂ. ૨૭૨—૨૫૫

હવે જો આ પાંચે યવનપતિના સમય સાથે અશોકના સમયને સરખાવીશું તો તેમાંના ચાર તો (૧, ૨, ૪ અને ૫) અશોકે નિવૃત્તિ લીધી તે પછી

કેટલાંયે વરસે ગાદીએ આવ્યા છે. પરંતુ નં. ૨ ને થોડાક વર્ષપર્યંત અશોકના સમકાલીન તરીકે રહ્યાનું કહી શકાશે. એટલે ૨૫૫ પછી સિદ્ધ થયું કહેવાશે કે તેઓ અશોકના સમસમયી નહોતા જ. તેમજ ખડકલેખનો કર્તા પણ અશોક નથી જ; પરંતુ તેની ગાદીએ આવનાર અન્ય રાજા હોવા જોઈએ. તે નામ પ્રિયદર્શિન છે એમ ખુદ શિલાલેખોમાં જ જણાવેલું છે. એટલે અશોક પછી ગાદીએ આવનાર તરીકે પ્રિયદર્શિન પણ સિદ્ધ થઈ ગયો તેમજ અશોક અને પ્રિયદર્શિન બંને ભિન્ન છે એમ પણ સિદ્ધ થઈ ગયું કહેવાશે.

અન્ય લેખોથી પણ તે જ હકીકત સાબિત કરી શકાય છે. જેમકે સહસ્રામના લેખમાં ૨૫૬નો આંક લખાયેલ છે. વિદ્વાનોએ તેનો અર્થ એમ કર્યો છે કે, અશોકે ૨૫૬ રાત્રી સુધી પૂજા ભક્તિ કરી હતી, પરંતુ તેમાં જે ‘વિયુથ’ શબ્દ લખ્યો છે તેનો અર્થ ‘સદ્ગત પામેલ, નિર્વાણ અર્થેલ આત્મા’ એવો થાય છે. તેનો અર્થ પ્રથમ તો વિદ્વાનોએ ‘સદ્ગત આત્મા પછી ૨૫૬ વર્ષ’ એમજ કર્યો હતો અને અશોક તથા પ્રિયદર્શિન એક જ છે એ માન્યતાને આધારે તે આંકને યુદ્ધસંવત ૨૫૬માં વર્ષ દરાગ્યું હતું કેમકે અશોક બૌદ્ધધર્મ પાળતો હતો. હવે જો તેને જી. સં. ૫૨૦ની ગણતરીએ લેખીએ તો ૫૨૦—૨૫૬=૨૬૪ આવશે, જ્યારે અશોકને મરણ પામ્યાને પણ છ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં અને ૫૪૩ની ગણતરી લઈએ તો ૫૪૩—૨૫૬=૨૮૭ આવશે કે જ્યારે અશોકે ક્યારની નિવૃત્તિ પણ લઈ લીધી હતી. આ પ્રમાણે બેમાંથી એકે રીતે ૨૫૬નો આંક યુદ્ધસંવત સાથે બેસતો ન થયો. એટલે વિદ્વાનો પાછા મુંઝવણમાં પડ્યા ને તેમણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૨૫૬ રાત્રીપૂજા—ભક્તિમાં ગાળી હતી એવો નવો અર્થ બેસારી દીધો. પરંતુ ખરી હકીકત એ છે કે આ સર્વ લેખો કોતરાવનાર રાજા પ્રિયદર્શિન છે. તે જૈનધર્મી હતો એટલે તે મહાવીરનાસંવતને માનતો હતો. તથા સહસ્રામ ગામે લેખમાં ૨૫૬ની સાલ લખવાનો મુદ્દો એ હતો કે, તે સ્થાને સમ્રાટ અશોક મ. સં. ૨૫૬માં મરણ પામ્યો હતો, એમ પ્રિયદર્શિને જાહેર કર્યું છે. એટલે સિદ્ધ થાય

છે કે, અશોક અને પ્રિયદર્શિન બિન્ન હતા, તેમજ પ્રિયદર્શિન જૈન મતાનુયાયી હતા.

સિદ્ધાપુર, બ્રહ્મગિરિ, રૂપનાથ ઇ. ઇ. ના અન્ય લેખોમાંથી પણ તે જ હકીકતને સમર્થન મળી આવતું રહે છે. તેમાં સ્પષ્ટરીતે દર્શાવાયું છે કે, પ્રિયદર્શિને પોતાની ૩૨૧ વર્ષની ઉંમર હતી ત્યારે તે ઉભા કરાવ્યા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે તેનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૩-૪માં થયો હતો. (એન્શન્ટ ઇન્ડિયા પુ. ૨, પૃ. ૨૫૬ અને આગળ) તે ગણતરીએ તેનું ૩૩મું વર્ષ ઇ. સ. પૂ. ૨૭૦-૧ આવશે. તેને મહાવીર સંવતમાં ફેરવી નાખતાં આખા ૨૫૬ની સાલ આવી રહેશે, જે આંક સહસ્ત્રામના લેખમાં પણ જણાવેલ છે. આથી બે વાતની સાબિતી મળી રહી. (૧) પ્રિયદર્શિન જૈનધર્મી હતા ને તેણે જ સર્વ ખડકલેખો તૈયાર કરાવ્યા છે, નહીં કે સમ્રાટ અશોક (૨) તથા પ્રિયદર્શિન અને અશોક બન્ને જુદા જ વ્યક્તિઓ છે.

અન્ય દેશોનો ઇતિહાસ પણ સરખાવી જોઈએ. મહાવંશ અને બીજા બૌદ્ધગ્રંથો આધારે નીચે પ્રમાણે સિંહલદ્વીપના રાજાઓની વંશાવળી (ઇ. એ. ૧૯૧૪, પૃ. ૧૬૬ ટી. ૬૩: કે હિ. ઇ. તથા મહાવંશ VII, ૫૧) ગોઠવાય છે.

	ઇ. સ. પૂ.	ઇ. સ. પૂ.	વર્ષ
(૧) વિજય	૫૨૦	૪૮૨	૩૮
(૨) ગાલો (ઇન્ટરેગનમ)	૪૮૨	૪૮૧	૧
(૩) પાંડુવાસ	૪૮૧	૪૫૧	૩૦
(૪) અભય	૪૫૧	૪૩૧	૨૦
(૫) પંકુડક (લૂંટારો)	૪૩૧	૩૬૮	૬૪
(૬) મુસાટીવ	૩૬૮	૩૦૬	૫૯
(૭) ગાલો (ઇન્ટરેગનમ)	૩૦૬	૩૦૩	૬
(૮) તિરસા	૩૦૩	૨૬૩	૪૦
(૯) ઉત્તિય	૨૬૩	૨૫૩	૧૦

ઉપરની સાલવારી સાથે, મગધપતિની વંશાવળીએ સરખાવતાં, બધો મેળ પણ મળી રહે છે; જેમકે (અ) અગ્નિશત્રુના રાજ્યે ૮મા વર્ષે (૫૨૮-૮) ૫૨૦ માં વિજય ગાદીએ બેઠો અને ઉદયનરાજ્યે ૧૪મા વર્ષે (૪૯૬-૧૪) ૪૮૨માં તે મરણ પામ્યો. (આ) નાગદશક

રાજ્યે ૨૧મા વર્ષે (૪૭૨-૨૧) ૪૫૧ માં પાંડુવાસનું મરણ થયું. (ઇ) ચંદ્રગુપ્તના ૧૪મા વર્ષે (૩૮૨-૧૪) ૩૬૮માં પંકુડક મરણ પામ્યો. (ઉ) અશોકના રાજ્યાભિષેક બાદ ૧૭મા વર્ષે (૩૨૬-૧૭) ૩૦૯ માં મુટાસિવ મરણ પામ્યો. (ઝ) અને પ્રિયદર્શિનના રાજ્યે (જેને વિદ્વાનોએ અશોક ગણાવ્યો છે) ૨૬મા વર્ષે (૨૬૦-૨૬) ૨૬૪માં તિરસાનું મરણ થયું હતું. [ધ્યાનમાં રાખવાનું કે, તિરસા નામે બે પુરૂષો થયા છે. એક, અશોકનો ભાઈ તિરસા (અમને ખ્યાલ છે ત્યાંસુધી તેનું નામ તિરસા નહીં પણ તિષ્ય હતું. જુઓ પ્રા. ભારતવર્ષ પુ. ૨, પૃ. ૨૬૧, ટી. નં. ૬૩) અને બીજો સિંહલપતિ તિરસા. આ બન્ને નામની સામ્યતાને લીધે વિદ્વાનોએ બન્નેને તિરસા નામથી સંબોધ્યા છે ને બન્નેનાં મરણ અશોકના રાજ્યે થયાનું મનાવ્યું છે, તેમાંનો અશોકનો ભાઈ તો અશોકના રાજ્યે ૮મા વર્ષે (૩૧૮માં) મરણ પામ્યો છે. પણ સિંહલપતિ રાજ તિરસા તો પ્રિયદર્શિનના રાજ્યે ૨૬મા વર્ષે (૨૬૦-૨૬) ૨૬૩-૪ મરણ પામેલ છે છતાં, અશોક અને પ્રિયદર્શિનને એક માનતા હોવાથી તેમણે સિંહલપતિને પણ અશોકના રાજ્યે મરણ પામ્યાનું જણાવ્યું છે. ત્યારે ખરી હકીકત એમ છે કે સિંહલપતિ મુટાસિવ મરણ પામ્યો છે, (પુ. ૨, પૃ. ૨૬૪, ટી. નં. ૭૧) ત્યારે અશોકનું રાજ્ય (રાજ્યાભિષેક બાદ) ૧૭ વર્ષે તો ચાલી પણ ગયું હતું અને આડી ૨૦ વર્ષ જ રહ્યાં હતાં તથા અશોકના મરણ સમયે તિરસાને ગાદીએ બેસી ગયા લગભગ તેરેક વર્ષે પણ ચર્ધ ગયાં હતાં. એટલે માનવું જ રહે છે કે રાજ તિરસાનું મરણ અશોકની પાછળ ગાદીએ આવનાર પ્રિયદર્શિનના રાજ્યે ૨૬મા વર્ષે થયું હતું.]

બીજા દેશોના ઇતિહાસ થું કહે છે તે પણ તપાસીએ. નિઝિલ અને ફિન્ડીઆઈના સ્તંભલેખથી માલુમ પડે છે કે પ્રિયદર્શિને, નેપાળ, બુટાન, તિબેટ ઇ. હિમાલયની પેલી પારના દેશોની મુલાકાત લીધી છે. વળી કાશ્મિરના ઇતિહાસથી જાણી ચૂક્યા છીએ (પ્રા. ભા. પુ. ૨, પૃ. ૪૮૬ અને આગળ) ત્યાં ધર્મશોક નામે એક રાજ થયો હતો. મિ. ટોમાસના

કથન પ્રમાણે (કલ્હણકૃત રાજતરંગિણિ-અનુવાદક પ્રો. સ્ટાઈન) તેણે તે દેશમાં જૈનધર્મ દાખલ કર્યો હતો. એટલે માનવાને કારણ મળે છે કે, કદાચ જે રાજ્યએ આ લેખો ઉભા કરાવ્યા છે તેને સંબંધ હોય. વળી તિબેટનો નામાંકિત વિદ્વાન પં. તારાનાથ, ખોટાન વિશે લખતાં જણાવે છે કે, સંખ્યાતિ (સંપ્રતિ) એ તે દેશ ઉપર ૫૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. મહાવંશમાં આ પ્રદેશના રાજાની જે વંશાવળી આપી છે તેમાં ધર્માશોકનું રાજ્ય ૫૪ વર્ષ આપ્યાનું કહ્યું છે. આ સંબંધમાં મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે (અશોક પૃ. ૮૨) ટીકા કરતાં જણાવ્યું છે કે “અશોકનું રાજ્ય ૫૪ વર્ષ દરાવીને, ઈ. સ. પૂ. ૩૦૧-૨માં લઈ જવાથી દેખીતી રીતે ૪૮-૪૯ વર્ષ પૂર્વે તેને લઈ જવો પડે છે.” (આ વર્ણન મિ. સ્મિથે, પડિત તારાનાથે કરેલ તિબેટના રાજકુમાર કુચનનાં જ્ઞાતાંતમાંથી ઉતાર્યું છે, અને પોતાને શંકા લાગવાથી, દેખીતી રીતે શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હોય એમ લાગે છે) એટલે કે તેમણે અશોકને જ ધર્માશોક માની લીધો છે. પરંતુ બૂલવું જોઈતું નથી કે, અશોકે ૪૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે જ્યારે ત્રિવર્ણીને ૫૪ વર્ષ કર્યું છે. આ સંખ્યાતિ અને ધર્માશોક વિશે હવે પત્તો મેળવીએ. મિ. સ્મિથ લખે છે કે (અશોક પૃ. ૭૦):—“અશોકના મરણ પછી, મૌર્ય સામ્રાજ્યના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. પૂર્વ ભાગની રાજધાની પાટલિપુત્ર હતી અને ત્યાં દશરથનો અધિકાર હતો, જ્યારે પશ્ચિમની રાજધાની ઉજ્જૈની હતી અને ત્યાં સંપ્રતિનો અધિકાર હતો. મગધના સમ્રાટોની નામાવલીમાં સંપ્રતિનું નામ પુરાણકારોએ મૂક્યું પણ છે.” બીજા લેખક કહે છે કે (મૌ. સા. ઈ. પૃ. ૬૫૪) “મગધ ઉપર સંપ્રતિએ રાજ્ય કર્યા વિશેના પૂરાવાનો ટોટો નથી.” વળી કે દિ. ઈ. પૃ. ૧૬૬ માં લખેલ છે કે, “અશોકના બીજા પૌત્ર સંપ્રતિએ સોવસા ઉજ્જૈનમાં રાજ્ય ભોગવ્યું છે.” જૈનગ્રંથ પરિશિષ્ટ પર્વમાં જણાવ્યું છે કે, અશોકના અંધપુત્ર કુણાલનો પુત્ર સંપ્રતિ, અશોકની પછી ગાદીએ બેઠો હતો. એટલે કે સંપ્રતિ અશોકનો પૌત્ર થતો હતો. ઉપરનાં સર્વ અવતરણનો સાર આ પ્રમાણે નીકળી

શકે છે કે (૧) અશોકના મરણ પછી તુરત જ મગધ સામ્રાજ્યના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ (૨) પૂર્વભાગ ઉપર અશોકનો એક પૌત્ર દશરથ રાજ્ય કરતો હતો, ને તેનું રાજનગર પાટલિપુત્ર હતું જ્યારે પશ્ચિમભાગ ઉપર અશોકના બીજા પૌત્ર સંપ્રતિનો અધિકાર હતો ને તેનું રાજનગર ઉજ્જૈની હતું (૩) તિબેટનો રાજા સંખ્યાતિ (સંપ્રતિનું અપભ્રંશ લાગે છે) જેને સ્મિથે, કાશ્મિરના ધર્માશોક તરીકે ઓળખાવ્યો છે, તેણે ૫૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું; જ્યારે અશોકે માત્ર ૪૧ વર્ષ કર્યું છે. આથી વધારે નહીં તો એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ થાય છે જ કે (તિબેટનો) સંખ્યાતિ તે કાશ્મિરનો ધર્માશોક લાલે ન હોય, પરંતુ તે અને અશોક ભિન્ન તો છે જ, કેમકે એકે ૫૪ વર્ષ અને બીજાએ ૪૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે.

ઉપર ટાંકેલો સર્વ હકીકતો ને અવતરણોનું સમીકરણ કરીશું તો એ જ સાર નીકળશે કે, અશોકનું રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦-૨૮૬=૪૧ વર્ષનું હતું; ત્રિવર્ણીને ઉર્ફે સંપ્રતિ (સંખ્યાતિ અથવા ધર્માશોક) તેનો પૌત્ર થતો હતો અને તેની પાછળ તુરત જ ગાદીએ બેઠો હતો તથા ૫૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું એટલે તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂ. ૨૮૬ થી ૨૩૫ સુધીનો ગણી શકાય.

હજી વિશેષ પૂરાવો જોઈતો હોય તો, ચિનાઈ તવારીખના બનાવો તપાસીશું. પેલા નામાંકિત લેખક મિ. રાઇલી વિશ્વકર્મની તાબુખીમાંની લેખાતી ચિનાઈ દીવાલના કર્તા ચિનાઈ શહેનશાહ શિહુ-વાંગ વિશે કેટલુંક વર્ણન આપ્યું છે. તેમાંથી મિ. સ્મિથ એક વાક્ય ઉતારતાં જણાવે છે કે, “તે ચિનાઈ સમ્રાટે ઈ. સ. પૂ. ૨૪૬-૨૧૦=૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું, અને ૨૨૧ માં શહેનશાહ બન્યો હતો તથા મોટી દીવાલ બાંધી હતી. આ તારીખો અંદાજ ખરી લાગે છે કેમકે અશોકનું રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. ૨૭૩ થી ૨૪૨ સુધી ચાલ્યું છે.” (અશોક, પૃ. ૮૧).

ઉપરમાં આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે અશોકને સમય ૩૩૦-૨૮૬ નો છે. પણ જો તેનો સમય ૨૭૩ નો લખાયે તો તેનો અર્થ એ થયો કે,

શિલ્પવાંગ ૨૪૬માં, એટલે અશોક ગાદીએ બેઠા પછી ૨૭ વર્ષે રાજ થયો છે. જેથી ૩૩૦ માંથી ૨૭ વર્ષ જતાં, ૩૦૩ માં ખરી તે રીતે ગાદીએ બેઠો કહેવાશે અને તેનું રાજ્ય ૩૦૩-૨૬૭=૩૬ વર્ષ ચાલ્યું કહેવાશે. આ સમયે ત્રિવર્ણનું રાજ્ય ચાલતું હતું એટલે તે, અશોકનો નહીં પણ ત્રિવર્ણનનો સમકાલીન ગણાશે. વળી તેગાદીએ આવ્યા પછી ૨૪૬-૨૨૧=૨૫ માં વર્ષે શહેનશાહ બન્યો છે, જેથી તેની ખરી સાલ ૩૦૩-૨૫=૨૭૮ આવશે. બીજી બાજુ ત્રિવર્ણનને પોતાના સ્તંભલેખમાં જણાવ્યું છે, કે તેણે ૧૪મા વર્ષે ૨૬૦-૧૪=૨૪૬ માં નેપાલની પ્રથમ, અને તે બાદ ૭ વર્ષે (પોતાના રાજ્યે ૨૦ માં વર્ષે) ૨૭૦માં બીજી વારની મુલાકાત લીધી હતી; અને તે સમયે તેણે તિબેટ, ખોતાન વગેરે હિમાલયની ઉત્તરના પ્રદેશો જીતી લીધા પણ હતા. આ ઉપરથી ૨૫૪ થશે કે, શિલ્પવાંગે સમ્રાટપદ ધારણ કર્યું તે પછી દોઢ બે વર્ષે જ ત્રિવર્ણને, પ્રથમ પ્રયાણ તે બાજુ કર્યું છે. ચિનાઈ શહેનશાહે તે દિવાલ પોતે સમ્રાટ બન્યા પછી બાંધી હતી કે પ્રથમથી જ બંધાયેલી હતી તે ચોક્કસ જણાવ્યું નથી. પરંતુ જો સમ્રાટપદ ધારણ કર્યા પછી જ બાંધી હોય તો એમ અર્થ થાય કે, ત્રિવર્ણન તરફથી ચીન ઉપર ચડાઈની બીકને લીધે તેમ કર્યું હશે. અને પૂર્વે બંધાયેલી હોય તો, પ્રથમ તે લાકડાની બાંધી હોવી જોઈએ; કેમકે હિંદ અને ચીન વચ્ચે, છેક રાજ બિંબિસારના સમયથી વેપારીઓની આવજા થયા કરતી હતી. તેમણે મગધની રાજધાની પાટલિપુત્રને ચારે બાજુ ફરતી લાકડાની દિવાલની હકીકત સાંભળેલી પણ હોવી જોઈએ. જેથી તેનું અનુકરણ કરાયું લેખાય. પરંતુ ત્રિવર્ણને જ્ઞેતજ્ઞેતામાં જ્યારે તિબેટ અને ખોટાન લઈ લીધાં ત્યારે તેવા સમર્થ આક્રમણકારને લાકડાની દિવાલથી ખાળી રાખવાનું કુશ્મર લાગવાથી, ચિનના આદેશાહે તાબડોતોપ પથ્થરની દિવાલમાં ફેરવી નાખવાનું મુનાસીબ ધાર્યું હશે. આ દિવાલ બાંધવામાં અકલ્પીત ઝડપથી કામ લેવાયું છે. તે કામમાં લગભગ ચારલાખ માણસોને રોક્યા હતા. વળી જો કોઈ મજૂર પોતાના કામમાં

બેઠેલ દેખાતો તો તેને સખ્ત શિક્ષા કરવામાં આવતી. કેટલાકને શરીરના અવયવો પણ ગુમાવવા પડ્યા હતા. આ હકીકતથી સહજ કલ્પના કરી શકાય છે કે, તેણે કેવી ઝડપથી અને ત્રિવર્ણન તરફથી ચડાઈને લીધે કેવી અધિકારાઈથી, તે કામ પૂરું કર્યું હોવું જોઈએ. પરંતુ ખોટાન જીતી કાશ્મિરને રસ્તે ચંદને ત્રિવર્ણનને સ્વદેશ સિધાવતો જ્યારે તેણે સાંભળ્યો ત્યારે તેને છૂટકારાનો દમ લીધો હશે. ફરીને ૭ વર્ષે પાછો ત્રિવર્ણન નેપાલ ગયો ત્યારે તો દિવાલ પૂરી થયાને બારેક મહીના પણ થઈ ગયા હતા; પણ ત્રિવર્ણનને ચિન દેશની કે તેની દિવાલની કાંઈ પડી જ નહોતી (તેના કારણ માટે જુઓ, એન્શન્ટ ઇડિયા, પુ. ૨ પૃ. ૨૮૨-૮૬). તેને સમય મળ્યો હોત તોયે ચડાઈ કરી હોત કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. કેમકે આ સમયે ઈ. સ. પૂ. ૨૭૦ માં સમ્રાટ અશોકની બર માંદગીના-બલકે તેના મરણના-સમાચાર મળતાં જ તરત તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો હતો. સંભવ છે કે ચિનાઈ શહેનશાહને, પોતે દીર્ઘદષ્ટિથી બંધાવેલી દિવાલ હિંદી સમ્રાટને અનુલ્લંઘનીય દેખાવાથી ચડાઈ કરવાનો ઇરાદો પડતો મૂકાયો હશે, એવા વિચારે ઇંતોષ પણ ઉપજ્યો હોય.

પૂ. ૨૬૬ થી ૩૦૫ સુધી કરેલ ચર્ચાનું યથાસ્થિત મનન કરવામાં આવશે તો ચોક્કસ નિર્ણય બંધાશે કે
(૧) સેન્ટ્રાલસ તે ચંદ્રગુપ્ત નહીં પણ અશોક હતો.
(૨) અશોકનું રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦ થી ૨૮૬=૪૧ વર્ષ ચાલ્યું હતું. અલેક્ઝાંડરને તે જ મળ્યો હતો, તેમજ સેલ્યુકસે ૩૦૪ માં તેને જ પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી.

(૩) તેની પછી ત્રિવર્ણન ગાદીએ બેઠો હતો. તેનું રાજ્ય ૨૮૬ થી ૨૩૫=૫૧ વર્ષ ચાલ્યું હતું અને તે અશોકનો પૌત્ર થતો હતો.

(૪) સર્વે ખડકલેખો અને સ્તંભલેખો અશોક નહીં પણ ત્રિવર્ણને જ કરાવ્યા હતા. તે પોતે જૈન હોવાથી, તે લેખોમાં જૈનધર્મનાં સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરાયેલું છે. અત્યારે વિદ્વાનો તેને જ બૌદ્ધધર્મને લગતું માને છે તે તદ્દન જૂઠું ભરેલું છે.

ઇતિહાસ સર્જનમાં સમયાવલી કેટલી બધી ઉપ-
યોગી થઈ પડે છે તથા તેની મદદથી સેક્રેટસ-
અંદ્રગુપ્ત, તેમજ અશોક-પ્રિયદર્શિન સંબંધી ચાલી
આવેલ માન્યતામાં કેવા બહોળા પ્રમાણમાં પલટો
થઈ ગયો છે તે સઘળું, ઉપર કરેલ ચર્ચાથી હવે
આપણી સમજણમાં આવી ગયું છે. તે જ પ્રમાણે
ઇતિહાસ સર્જનમાં એક બીજી અંગ જે મદદરૂપ થઈ
પડે તેમ છે, છતાં જે તરફ જોઈ તેટલું ધ્યાન
અપાયું નથી, તેનું વિવેચન અત્ર કરવા માંગુ છું. જેમ
શિલાલેખ અને સિક્કાલેખનું મહત્ત્વ અંકાય છે તેમ
પુસ્તકમાં આપેલી પ્રશસ્તિઓનું મૂલ્ય પણ લેખાય
છે અને તે જ હિસાબે તેમની મદદ અનિવાર્ય ગણાય
છે. આટલું તો તેમાં આવેલ અક્ષરોની કિંમત પૂરતું
થયું; જ્યારે સિક્કાઓમાં લેખના શબ્દો ઉપરાંત કેટલાંક
ચિહ્નો, દશ્યો અને મહોરાંની છાપ ઇ. હોય છે એટલે
તે પ્રમાણમાં તેની ઉપયોગિતા વિશેષ ગણવી રહે
છે. જેમ સિક્કામાં છે તેમ, જેને ટોપ્સ-સ્તૂપો તરીકે
ઓળખાવાય છે તેમાં પણ, લેખો અને દશ્યો ક્રોત-
રાયલાં હોય છે. એટલે તેમની કિંમત પણ સિક્કા
જેટલી જ લેખી શકાય, બદલે કેટલેક દરજ્જે વિશેષ
પણ લેખાય. કેમકે, સિક્કામાં તપાસવાનું ક્ષેત્ર બહુમાં
બહુ તો તેની બન્ને બાજુને એકત્રિત કરતાં જેટલો
વિસ્તાર થાય તેટલું જ હોય છે, જ્યારે ટોપ્સમાં
અવલોકન કરવા માટે તો કેટલાયેગણું મોટું અને
વિસ્તૃત ક્ષેત્ર પડેલું હોય છે. વળી અનેક પ્રકારનાં
દશ્યો હોવાથી, વધારે બહોળા પ્રમાણમાં સરખામણી
કરી જોવાનું, તથા તે ઉપર ચિંતન અને મનન
કરી નિર્ણયો બાંધવાનું સુગમતા વાળું અને સાનુ-
કૂળતા વાળું થઈ પડે છે. આટલી આટલી ટોપ્સના

અવલોકનમાં ફળપ્રાપ્તિ હોવા છતાં, તે તરફ જોકે અન્ય
કલાકારોનું અને વિદ્વાનોનું લક્ષ દોરાયું છે
પરંતુ, ઇતિહાસકારોનું લક્ષ જોઈએ તેટલું અચાયું
નથી એ દેખીતું છે. કારણ ગમે તે હોય પણ અમારી
નજરમાં તો તેની અલ્પ સંખ્યાને લીધે જ તેમ
બનવા પામ્યાનું દેખાય છે. જે સ્થાને અત્યારે સ્તૂપો
અસ્તિત્વ ધરાવતા દેખાય છે તેવાં સ્થાનોની ગણતરી લેતાં
સારાયે હિન્દમાં માત્ર ચારની સંખ્યા મારી નજરે
ચડે છે. તેનાં નામ^૧ (૧) સાંચી (૨) બારહુત (૩)
અમરાવતી (૪) અને માણિક્યાલ છે. જ્યારે (૫)
પાંચમાં સ્થાન તરીકે સિલોનની એક વખતની રાજ-
ધાની અનુરુદ્ધપુરનો પણ સમાવેશ કરી શકાશે.
જ્યારે સ્તૂપો હતા પણ વિનાશને પામ્યા છે તેવાં
સ્થળોની શક્યતામાં, મથુરા, ઉદયગિરિ (હાથીગુંફાના
લેખ પ્રમાણે) અને તક્ષીલા મળી ત્રણની કહી શકાશે.
નજરે પડતા સ્તૂપોનાં પાંચ સ્થળોમાં છેલ્લાં ચાર
સ્થાને એકેક ટોપ ઉમેલો દેખાય છે. જ્યારે સાંચી
અને તેની આસપાસના ચાર પાંચ માઈલના વ્યાસ-
વાળા ઘેરાવામાં નાના મોટા મળીને લગભગ ૫૮ થી
૬૦ જેટલા સ્તૂપો આવેલ છે (જુઓ પુ. ૪. ૫. ૨૭).
તે સર્વેમાંથી એક, એ કે ત્રણ સિવાયના સઘળા, એકલ-
ડોકલ સ્થિતિમાં ચણતરરૂપે મોટા ગુંબજના આકારમાં
અને દુરસ્ત તેમજ લગ્ન અવસ્થામાં, ઉભા રહેલા દેખાય
છે. વળી જે અપવાદરૂપે એક બેને જણાવ્યા છે તેમાં
મુખ્ય ગુંબજની આસપાસ ચારે તરફ પથ્થરની દિવાલ
રૂપે ગઢ-કંપાઉન્ડ બાંધેલ છે તથા તે કંપાઉન્ડને
દરેક દિશાએ એકેક પ્રવેશદ્વાર-સિંહદ્વાર છે. વિશેષ
જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે તે તે સ્થાનના ખાસ
વર્ણન આપતાં પુસ્તકો નિહાળવાં. અત્ર તો સંક્ષિપ્તમાં
આપણા ઉપયોગ પૂરતું જ વિવેચન કર્યું છે.

૧. આ. સ. ઈ. પુ. ૧૫. ૫. ૨૦:-We know of
but two very distinct type of Stupas. The
more common is exemplified in those of
Manikyā, Sanchi, Saranath and Anuruddhapur
in Ceylon, they have a circular basement
supporting a hemispherical dome etc.=કેવળ

નુદી જ સાતના (સ્તૂપો) બે પ્રકારના આપણે જાણીએ
છીએ. (તેનાં) સર્વ સામાન્ય દૃષ્ટાંત તરીકે માણિક્યાલ,
સાંચી, સારનાથ અને સિલોનમાંના અનુરુદ્ધપુરના (સ્તૂપો)
કહી શકાશે. તે (સર્વેમાં) ગોળ ફરતો ચોક્કસ હોય છે
જેના ઉપર અર્ધ ગોળાકારે ચણેલો ગુંબજ ઉભો કરેલ
હોય છે.

પ્રથમ આપણે નં. ૩ વાળા અમરાવતી સ્તૂપની હકીકત હાથ ધરીશું. આ. સ. રી. ઇ. પુ. ૧૫ માં મદ્રાસ ઈલાકાના ગુંદીવાડ અને કૃષ્ણા જીલ્લાનાં અન્ય શહેર સાથે અમરાવતીને લગતું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે; જેને લગતી કેટલીક હકીકત પ્રા. ભારતવર્ષ પુ. ૪. પૃ. ૩૧૭ થી આગળ, તેમજ પૃ. ૩૭૧ અને આગળમાં ઉતારવામાં આવી છે. તેમજ તે સ્તૂપના મૂળ શોધક કર્નલ મેકેન્ઝીનો વિસ્તારપૂર્વક હેવાલ, આ. સ. ઇ. પુ. ૧ (ન્યુ ઇમ્પિરિઅલ સિરિઝ પુ. ૬) ૧૮૮૨ (સુદ્રિત ૧૮૮૭) માં સરકારે બહાર પાડ્યો છે. તેમાં પૃ. ૨૩ ઉપર લખેલ છે કે “In the inscriptions this building is called the Mahachaitya or the Great Chaitya= આ મકાનને શિલાલેખોમાં મહાચૈત્ય તરીકે ઓળખાવ્યું છે” વળી તેજ પુસ્તકે પૃ. ૧માં જણાવેલા છે કે “The inscriptions we have of Pulumavi and Yagnashree from Amravati=પુલુમાવી અને યગ્નશ્રીના શિલાલેખો અમરાવતીમાંથી આપણને મળી આવ્યા છે.” આમાંનો એક લેખ કા. આં. રે. માંથી આપણે ઉદ્ધૃત પણ કર્યો છે (જુઓ આ પુસ્તક, છઠ્ઠા પરિચ્છેદ લેખ નં ૧૬) આ સર્વથી ખાતરી થાય છે કે અમરાવતી સ્તૂપને આંધ્રપતિઓના સમયમાં મહાચૈત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો તથા તેમણે પોતાના ધર્મ માટે ત્યાં કેટલુંક દાન પણ કર્યો છે. કર્નલ મેકેન્ઝીનો મત આ સ્તૂપ વિશે નોંધતાં તેમાં લખેલ છે કે (મજકુર પુ. પૃ. ૩) “His own belief that it might be Jain was credible=તે (સ્તૂપ) જૈનધર્મી હોવાનો તેમને મત વધારે વિશ્વસનીય છે” જ્યારે કા. આં. રે.ના લેખક ડૉ. રેપ્સને તો તેને જૈન મતાનુયાયી હોવાનું જરા વધારે ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ જેમ આ બે વિદ્વાનોએ તે સ્તૂપને જૈનધર્મી ઠરાવવાનું વલણ દર્શાવ્યું છે તેમ (તેજ પુસ્તકમાં પૃ. ૨૩ ઉપર) જણાવવામાં આવ્યું છે કે “Long after Col. Mackenzie’s time, it was first surmised that the Amravati

Stupa was a Buddhist document=કર્નલ મેકેન્ઝીના સમય પછી લાંબે કાળે એવો અનુમાન કરાયો હતો કે અમરાવતી સ્તૂપ બૌદ્ધધર્મીનું સ્મારક છે.” મતલબ કે તેને બૌદ્ધધર્મી ઠરાવતો મત પણ પ્રવર્તમાન છે. પરંતુ શિલ્પકળાની ઓળખના ઉઠા અભ્યાસી તથા તે વિષય ઉપર બે મોટા ગ્રંથો પ્રગટ કરનાર મિ. જેન્સ ફરબુસન, અમરાવતી ટોપના શિલ્પ-દ્રશ્યોનું અવલોકન કરી પોતાનું મંતવ્ય વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે (હિ. ઇ. ઈ. આ. પુ. ૧. પૃ. ૧૧૨) “As repeatedly mentioned, there is little trace of any image of Buddha or Buddhistic figure being set up for worship, much before the Christian era=વારંવાર (હું) કહી રહ્યો છું તેમ, બુદ્ધદેવની કે બૌદ્ધધર્મને લગતી કોઈ આકૃતિ-મૂર્તિ-પૂજા માટે સ્થાપન કરાયાની લેશ પણ સાબિતી મળતી નથી- (બદ્ધ) ઈ. સ. પૂ. ના સમય પહેલાં તો વિશેષપણે (તેમ બન્યું છે)” કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, બૌદ્ધ ધર્મમાં પૂજા-ભક્તિ નિમિત્તે કોઈ મૂર્તિની સ્થાપના, ઈ. સ. પૂ. ના સમય સુધી થયાનો તેમને કિંચિત્માત્ર પણ પૂરાવો મળ્યો નથી એમ તે ભારપૂર્વક જણાવે છે. એટલે જો કોઈ મૂર્તિ ઈ. સ. પૂ. ના સમયની ઠરી શકતી હોય તો તે બૌદ્ધધર્મની નથી એ ચોક્કસપણે માનવું રહે છે. તેમના જેવા જ બૌદ્ધસાહિત્યના એક ખીજા અંગ અભ્યાસી પ્રો. રીઝ ડેવીઝ પોતાના બુદ્ધિસ્ટીક ઇન્ડિયા ગ્રન્થમાં પૃ. ૧૫માં સ્વતંત્ર મંતવ્યરૂપે જણાવે છે કે “As usual, the Buddha himself is not delineated at the Bharhuta Stupa=હમેશની પેઠે, ભારહુત સ્તૂપ (નાં દ્રશ્યો)માં બુદ્ધ ભગવાનની કોઈ પ્રતિકૃતિ-અહેરો જ કોતરાયો (દિખાતો) નથી; એટલે કે, જેમ અન્ય ઠેકાણે બુદ્ધદેવની કોઈ મૂર્તિ કે બિંબ હમેશાં કોતરાયલી નજરે પડે છે તેમ ભારહુત સ્તૂપનાં દ્રશ્યોમાં બનવા પામ્યું નથી. તેમની કહેવાની મતલબ એ છે કે, જ્યાં જ્યાં બુદ્ધદેવ કે બૌદ્ધધર્મને લગતું સ્મારક હોય છે ત્યાં ત્યાં સર્વથા અને સર્વદા તેમની પ્રતિમા કે બિંબ સ્થાપન

કરવાનો રિવાજ જ પડી ગયેલ છે, છતાં તે નિયમ ભારહુત સ્તૂપમાં સચવાયેલો દેખાતો નથી. એટલે સાર એ નીકળે છે કે, ભારહુત સ્તૂપ ઐદ્ધર્મી સ્મારક હોવા વિશે તેમને શંકા ઉદ્ભવી છે. અત્ર આપણે અમરાવતી સ્તૂપનું વર્ણન કરી રહ્યા છીએ જ્યારે હકીકત ભારહુત સ્તૂપની ટંકાઈ ગઈ છે, તેથી વાચકને તે કદાચ અસંગત લાગશે. તેમના મનનું સમાધાન કરવાને જણાવવાનું કે આધારવાળું વાક્ય તો, ઐદ્ધર્મમાં મૂર્તિ કાતરાવવાની પ્રજ્ઞાલિકાકચારની થઈ લાગે છે તે પરત્વે ધ્યાન ખેંચવા પૂરતું જ છે, આજી જ્યારે તેમાં ભારહુતનું નામ સ્પષ્ટપણે દર્શાવાયું છે ને તત્સંબંધી તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો છે તો, (આગળ ઉપર) આપણે જ્યારે આ પારિઆકમાં તેનું વિવેચન કરીશું ત્યારે તે ઉપયોગમાં લઈશું, ને લેવાનો પણ છે. આ બંને વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો ખૂબ ઉંડા અભ્યાસના પરિણામજન્ય હોવાથી વિશેષ વજનદાર લેખાતા આવ્યા છે અને તેમના કહેવા પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે કે, ઈ. સ. પૂ. ના સમયે ઐદ્ધર્મ સ્મારકમાં કોઈ મૂર્તિ કે આકાર કાતરવામાં આવતો નહોતો. આ સિદ્ધાંતને ઉચ્છવાવીને ખીળ શબ્દોમાં જો રજુ કરીએ તો, એમ ફલિતાર્થ નીકળે છે કે, ઈ. સ. પૂ. ના સમયની જો કોઈ મૂર્તિ-આકાર કે યિંચ મળી આવે તો તે જૈનધર્મની જ છે એમ સમજી લેવું. પરંતુ આકારરૂપે ન હોય ને કવળ પાદચ્છિરૂપે હોય તો તે જૈનધર્મનું પણ સ્મારક હોય અથવા ઐદ્ધર્મનું પણ હોય.

એટલે અમરાવતી સ્તૂપના મૂળ શોધક કર્નેલ મેકેન્ડ્રીના અને કો. આં. રે. ના લેખક ડો. રેપ્સનના પૃ. ૩૦૭ ઉપર જણાવેલ મત પ્રમાણે, જૈનધર્મનો તે સ્તૂપ હોવાનું જણાયું છે, છતાં તે ઐદ્ધર્મનો પણ હોવા વિશે જ્યારે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો હતો ત્યારે આપણે અન્ય પૂરાવા શોધવા પ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો. વિશેષમાં ઉપરના પારિઆકે જે સિદ્ધાંત તારવી કાઢ્યો છે તે આધારે આ પ્રશ્નને કસી જોતાં બહુ ઉપયોગી નિર્ણય બંધાય તેમ દેખાતું નથી. ખરી વાત છે કે, અમરાવતી સ્તૂપના બાહ્ય કાતરકામમાં આકૃતિરૂપે અનેક દૃશ્યો (પૃ. ૪, આકૃતિ ૩૭ તથા આ પુસ્તકની છેવટે) કાતરા-

યલાં નજરે પડે છે પણ મૂળ સ્વરૂપ-જેની પૂજા ભક્તિ કરવા માટે તે આખોયે સ્તૂપ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે તે મૂર્તિરૂપે નથી, બલકે (પૃ. ૪, આકૃતિ નં. ૪૦ તથા ૪૧) ચરણ પાદુકારૂપે જ છે. એટલે, ઉપર જણાવેલ સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો તે ઐદ્ધર્મી પણ હોય અને જૈન ધર્મી પણ હોય. સાથે સાથે યાદ રાખવાનું કે, તે સ્તૂપની જગ્યાએથી અનેક મૂર્તિઓ પણ મળી આવી છે. તેમાંની બે (જેનું વર્ણન આગળની લીટીઓમાં અપાયું છે) વિદ્વાન શોધકે-કહો કે મદ્રાસ સરકારના સંશોધન ખાતાએ સાચવી રાખીને રજુ પણ કરી દીધી છે. એટલે મૂર્તિઓનું અસ્તિત્વ પણ કહી આપે છે કે તે ઐદ્ધર્મી સ્તૂપ નથી કેમકે અમરાવતી સ્તૂપનો સમય જ ઈ. સ. પૂ.નો છે. જોકે વિદ્વાનોએ મહાવિજયના કર્તા રાજા ખારવેલનો સમય, શુંગવંશી પુણ્યમિત્રના સમકાલીન તરીકે લેખીને ઈ. સ. પૂ. ૧૮૦નો દરાવ્યો છે પણ આપણી ગણતરીએ ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯નો એટલે પાંચમી સદીનો છે. માન્યતામાં ભલે સમય પરત્વે અઢીસો વર્ષનો ફેર છે છતાંયે તે તે ઈ. સ. પૂ.નો તો છે જ ને? અને ઉપરનો સિદ્ધાંત પણ એ જ કહે છે કે, ઈ. સ. પૂ.ની જો મૂર્તિ હોય તો તે ઐદ્ધર્મની નહીં પણ જૈનધર્મી જ લેખાય. એટલે પણ સાબિત થઈ જાય છે કે અમરાવતી સ્તૂપ જૈન-ધર્મનો જ છે. છતાંયે શંકાને જરા પણ સ્થાન ન મળવું જોઈએ તે હિસાબે વિશેષ સાબિતી મેળવવા આપણે નીકળવું રહ્યું.

હાથીશુંકાનો કર્તા રાજા ખારવેલ છે અને તેણેજ આ મહાવિજયપ્રાસાદ બનાવરાવ્યો છે એમ સ્વમુખે તે જાહેર કરે છે (જુઓ હાથીશુંકા લેખ પૃષ્ઠ ૧૦, આ પુસ્તકે પૃ. ૨૭૭) એટલે તે વસ્તુ તો નિર્વિવાદ જ દરી છે. તેમ રાજા ખારવેલ પોતે જૈનધર્મી છે તે પણ વિદ્વાનોને કબૂલ મંજૂર જ છે. એટલે તે ન્યાયે આ મહાવિજયપ્રાસાદ-અમરાવતી સ્તૂપ-જૈનધર્મનું સ્મારક હોવાની નોં સર્વે ચૂકી ગણાય. છતાં વિશેષ જીવંતો જાગતો નાથ અને નેત્રો હોય તો, તે સ્તૂપમાંથી જો બે મૂર્તિઓ ખોદકામ કરનારા ખાતાને મળી આવી છે તે પણ રજુ કરાઈ છે (પૃ. ૪, આકૃતિ

નં. ૩૮, ૩૯; વળી જુઓ આ પુસ્તકના અંતે) તે બંને મૂર્તિઓ જૈનધર્મના ૨૩મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની છે. તેનું સ્વરૂપ માત્ર બેવાથી પણ, ગમે તેવો બીજા અનુભવી પણ, વિના સંશય કહી શકે તેમ છે કે તે પાર્શ્વનાથની છે, અને તેથી જૈનધર્મની જ છે. આ બધાં નિવેદનથી એકસ ખાતરી થાય છે કે, અમરાવતી સ્તૂપ કેવળ જૈનધર્મના પ્રતિકરૂપ જ છે. વિદ્વાનોએ તેને જે બૌદ્ધધર્મી બહેર કહ્યો છે તે તેમના જૈનધર્મ વિષયક અભ્યાસની ખામીને લીધે બનવા પામ્યું છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે અમરાવતી સ્તૂપનો ઇતિહાસ બહુવો.

હવે તેવો જ બીજો સ્તૂપ-સાંચીનો છે તે વિશે વિચાર કરીએ. સાંચીનો પ્રદેશ અને તેમાં ઉભા કરાવેલા સ્તૂપો જૈનધર્મના સ્મારકરૂપે છે એમ પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ. ૧ માં પૃ. ૧૮૧, પૃ. ૧૮૬-૯૨ સુધી અને ૧૯૫-૨૦૦ સુધી તથા પુ. ૨ માં ચંદ્રગુપ્તના વૃતાંતે પૃ. ૧૯૦-૯૬ સુધી, તથા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વૃતાંતે પૃ. ૩૭૧ માં તેમજ પુ. ૪ માં કુશાનવંશીઓના અધિકારે પૃ. ૧૫૪; તથા પૃ. ૨૧૮-૧૯ તેમજ પૃ. ૩૬૯ થી ૭૩ સુધી—એમ જુદા જુદા પ્રસંગો ઉપરિચિત થતા, અનેક સાક્ષી અને પૂરાવાઓ આપી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. એટલે તેની ચર્ચામાં ન ઉતરતાં, તે પ્રદેશની મહત્તા જૈનધર્મના કયા પ્રસંગ સાથે યુક્ત થયેલ છે તે સમજાવવા જ અત્ર પ્રયત્ન કરીશું.

જૈનસાહિત્યના સમર્થ સાહિત્યકાર અને વિવેચક શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના પરિશિષ્ટપર્વમાં, અન્ય કોઈ પ્રદેશના શાસકોની નામાવળી ન આપતાં કેવળ અવંતિની જ આપી છે. તે વસ્તુ જ બતાવી આપે છે કે તે સ્થાન વિષે તેમને ખાસ વિશિષ્ટતા દર્શાવવાની ઉપયોગિતા લાગી છે. તેમાં પણ તેની આદિ,

શ્રીમહાવીરના નિર્વાણની રાત્રીએ અવંતિપતિ રાજા ચંદ્રપ્રહોતનું જે મરણ થયું છે ત્યાંથી જ કરી બતાવી છે. એટલે સમજવું રહે છે કે તેમને અવંતિ સાથે મહાવીરના નિર્વાણનો સંબંધ છે એમ બતાવવાનો આશય પણ હોય. વળી જૈનગ્રંથોથી એટલું તો સ્પષ્ટપણે જણાયું છે કે, શ્રીમહાવીર પોતાને કેવલ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ, બીજો દિવસે ગૌતમદિને શિષ્યો બનાવી જે સ્થળે ગણધરો નીમ્યા છે તે તેનું નામ મધ્યમ અપાપા-નગરી હતી. તેમજ પોતાનો સ્વર્ગવાસ પણ મધ્યમ અપાપામાં થયો છે. એટલે કે ગણધરપદની સ્થાપના અને નિર્વાણ પામવાનું સ્થળ એક જ નગર છે. આરમી સદીના રચયિત, શ્રીગુણચંદ્રના મહાવીરચરિત્ર પૃ. ૨૫૧, પ્રસ્તાવ ૮ માં જણાવ્યું છે કે, “દ્વાદશ જોજન છેટે રહેલી મધ્યમાનગરી તરફ (શ્રીમહાવીર) જવા લાગ્યા. પછી જેટલામાં સ્વામી મધ્યમાં નગરીએ પહોંચ્યા નથી તેટલામાં તે મધ્યમાનગરીની નજીકમાં રહેલા મહાસેન ઉદ્યાનમાં દેવતાએ સમોવ-સરણની રચના શરૂ કરી.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીમહાવીરને કેવલ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ અને પ્રથમ દેશના નિષ્કળ થયા બાદ, દ્વાદશ યોજન વિહાર કરીને મધ્યમાનગરીએ તેઓ પહોંચ્યા છે. ત્યાં ગામ બહાર મહાસેન વનમાં તેઓ સમોસર્પા છે. ૨ ને ચતુર્વિધસંઘની સ્થાપના કરી છે. જૈનસત્ય-પ્રકાશ, પુ. ૪. પૃ. ૧૫ માં લખેલ છે કે, “આ પાવાપુરીનું પ્રથમ નામ અપાપાપુરી હતું. અહીં શ્રી હસ્તિપાલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વીર નિર્વાણ પૂર્વે ૩૦ વર્ષે ભગવાન મહાવીર અહીં પધારી ઇંદ્ર-ભૂતિ-ગૌતમ વગેરે મુખ્ય અગિયાર બ્રાહ્મણોને પ્રતિબોધ કરી સંઘસ્થાપના કરી હતી. આ પછી બરાબર ત્રીસ વર્ષે અંતિમ ચતુર્માસ માટે પ્રભુ મહા-

(૨) પ્રયોતસ્ય પ્રિય દુહિતરં વત્સરાજોડગ્ર જન્મે ।

હૈમ તાલ હુમવનમમુદગ્રતસ્યૈવ રાજા ॥

(પૂર્વ મેઘદૂત)

પૂર્વે આંહી હતી, હૃદયને (વત્સરાજ)

બહાલી પ્રયોત (મહાસેન) પુત્રી;

તે રાજનું અહીં વન હતું. તાલનું હેમવણું.

[નોંધ: તસ્યૈવ શબ્દ છે તે, તે રાજની વનની માલિકી ઉપરાંત, તે વનનું નામ પણ રાજના નામે જ (એટલે કે મહાસેન રાજા અને એ મહાસેન વન પ્રાચીન ઇતિહાસમાં બહુલ છે) હતું, તે સૂચવવાને જ વપરાયો લાગે છે.]

વીર અહીં પધાર્યા અને તેમની પ્રાણિમાત્રને હિતકારીણી અંતિમ દેશના અહીં જ થઈ.”

વિવિધ તીર્થકદંપ, પૃ. ૪૪, સિંધી ગ્રન્થમાળાના વાચનથી^૩ પણ તેજ અભિપ્રાય ઉપર અવાય છે. તેમજ ચંડપ્રદ્યોત અવંતિપતિનું ખરું નામ મહાસેન હતું તે જૈનગ્રન્થમાં, તેમજ કવી ભાસના ‘સ્વપ્નવાસવદતા’ આદિ ગ્રન્થોથી સુપ્રસિદ્ધ છે. મેઘદૂતના કર્તા કાલિદાસ કવિએ તો એટલે સુધી જણાવ્યું છે કે તે ચંડપ્રદ્યોત રાજાની માલિકીનું જ અને અને તેના જ નામનું વન અવંતિમાં હતું. એટલે કે અવંતિમાં મહાસેન નામનું વન આવેલું છે. વળી ત્રણસો વર્ષ ઉપરના જૈનઆચાર્યોએ અનાવેલ સ્તવન કહે છે કે, ૪ શાસનના નાયક એવા શ્રીવીર પ્રભુને જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું ત્યારે, રાજા મહાસેન (ચંડપ્રદ્યોત) ચતુર્વિધ સંધની સ્થાપના કરવાને (પોતાના નગરના) વનમાં આવ્યો (ગયો) હતો. મતલબ કહેવાની એ છે કે રાજાનું નામ પણ મહાસેન અને વનનું નામ પણ મહાસેન હતું. ત્યાં કેવલ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ ચતુર્વિધ સંધની સ્થાપના (ગણધરપદની સ્થાપનાનો પ્રસંગ પણ તેનું એક અંગ જ ગણાય છે) રાજા ચંડપ્રદ્યોતની સમીપે કરવામાં આવી છે અને ગણધર સ્થાપનાવાળું સ્થળ મધ્યમઅપાપા હતું. એટલે સર્વ હકીકતનું સમીકરણ કરીશું તો દ્વિતીય એ નીકળે છે કે, ચંડપ્રદ્યોત ઉર્ફે મહાસેન અવંતિપતિની હાજરીમાં તેના નગરના મહાસેન નામના એક ઉદ્ધાનમાં જ મહાવીર ચતુર્વિધ સંધની સ્થાપના કરી હતી. અને તેમનું નિર્વાણ પણ તે જ નગરે એટલે તે મધ્યમ અપાપામાં જ થયું હતું. તેને તે સમયે મધ્યમ અપાપાના

નામથી ઝોળખવામાં આવતી હતી. બીજી વાત એ છે કે તે ‘અપાપા=પાપરહિત’ નગરીએ જ્યારથી મહાવીર જેવા પરમ પવિત્ર વિભૂતિના પ્રાણ હયાં ત્યારથી પાપવાળી થઈ ગઈ એટલે અપાપાને બદલે પાપાપુરી. (બુએ ઉપરની ટીકા નં. ૨.) કહેવાય અને કળે કરી પાપાપુરીને બદલે પાવાપુરી નામ તેનું પડી ગયું. મતલબ કે પાવાપુરી તે તો લોકવાયકાથી પડી ગયેલું નામ છે. નહીં કે તેનું ખરું નામ. આ પ્રમાણે જ્યારે નક્કી થાય છે ત્યારે શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ શા માટે કેવળ અવંતિ પ્રદેશની જ અને તે પણ શ્રીમહાવીરના નિર્વાણ પ્રસંગને જોડીને જ નામાવળી આપી છે તેનો ગંભીર આશય પણ ખુલ્લો સમજી જવાય છે. વળી ત્રિચારૂથ થયેલ આ બીનાને નીચેના પારિગ્રહે જણાવેલ શિલાલેખ તેમજ અન્ય ઐતિહાસિક પૂરાવાથી સમર્થન મળી જાય છે. એટલે તે હકીકત નક્કર સત્ય તરીકે સ્વીકારવીજ રહે છે. *

મૌર્યવંશી રાજાઓનો કુલધર્મ જૈન હતો. તે વંશના આદિ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે આ સાંચી સ્તૂપની ફરતી ગવાક્ષમાં દીવાઓની હારમાળા પ્રગટાવવાને, સર કનિંગહામના કહેવા પ્રમાણે એક મોટી રકમનું દાન દીધું છે. (બુએ પુ. ૨, પૃ. ૧૮૧, ટી. ૧૦૩). જૈન-સાહિત્ય ગ્રંથોમાં (ક. સ. સુ. ટી. પૃ. ૧૦૨) જણાવવામાં આવ્યું છે કે “જ્યારે શ્રીમહાવીર કાળધર્મને પામ્યા ત્યારે એકંકા થયેલ જનસમુદાયે ભાવદીપક (શ્રીમહાવીર પોતે) અદસ્થ થતાં, દ્રવ્યદીપક (સામાન્ય દીપક) પ્રગટાવવા માંડ્યા. તે દિવસને દીપોત્સવી પર્વ-દિવાળીનું પર્વ ગણવામાં આવ્યું.” આ હકીકત દીપક પ્રગટાવવાના ઉપરના કાર્યનું સ્મરણ કરાવે છે.

(૩) મજ્ઞિમપાવાહ પુલ્લિ અપાવાપુરિ તિ નામં આસિ । સકેણ પાવાપુરિ તિ નામંકથં જેણ દ્વથ મહાવીરસ્વામી કાલગભો । इत्येव य पुरिए वहसाहसुद्धईकारसौंदिवसे जंभिअगामाओ रत्ति बारसजोअणणि आगंतूण पुव्वण्हदेस-काले महासेणवने भगवथा गोअमाई गणह्वरा खंडिअगण परिउडा दिक्खिअवा एप्पमुइया ।=જે મધ્યમ પાવનગરીમાં ભગવાન મહાવીર કાળધર્મ પામેલા તે નગરીનું અસલ નામ

અપાવાપૂરી હતું. પણ ભગવાનના કાળધર્મ પામવાથી, શકે તેને પાવાપૂરી કહી. વળી વૈશાખ સુદ એકાદશીને દિવસે જંભિરા ગામથી બારે ચોજન એક રાતમાં ચાલીને ભગવાન અહીં આવેલા, અને અહીં આવી તેમણે ગૌતમ વજેરેને પ્રતિજ્ઞા કરી દીક્ષિત કરેલા પ્રાણી માત્રને હિતકારીણી અંતિમ દેશના અહીં જ થઈ.

(૪) શાસન નાયક વીરજી, પ્રભુ કેવળ પાયા ।

સંધ ચતુર્વિધ સ્થાપવા, મહાસેન વન આયા ॥

અને એવા અનુમાન ઉપર આપણને લઈ જાય છે કે રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તનો આશય પણ, તે સ્તૂપના જ ગવાક્ષમાં દીવા પ્રગટાવવા માટે દાન દેવાનો હેતુ કદાચ -તે સ્તૂપ જ શ્રીમહાવીરને અગ્નિદાહ દીધા બાદ તે સ્થાને ઉભો કરાયો હતો-એમ ધ્યાન દોરવાનો હોય. આ આપણા અનુમાનને પાછું તેને તે જ સ્તૂપની હકીકતથી સમર્થન મળી જાય છે. તે મૂળ સ્તૂપ જે કમ્પાઉન્ડમાં ઉભો કરવામાં આવ્યો છે તેની આસપાસ બે નાના સ્તૂપો ચણાયેલ છે. આ સ્થિતિ આપણને જૈનસંપ્રદાયમાં ચાલ્યા આવતા એક રિવાજ તરફ દોરી લઈ જાય છે. તેમાં એવો નિયમ છે કે, જ્યારે કોઈ તીર્થંકરનું નિર્વાણ થાય છે ત્યારે તેમની સાથે અનશન-વૃત્ત આદરી અનેક ભવ્યાત્મકો સ્વર્ગવાસને સાધી લે છે. તે સદ્ગતતાત્મકોના અગ્નિદાહ માટે ત્રણ ચિતાઓ રચાવાય છે (ક. સુ. ટી. પૃ. ૧૨૩) એક પ્રભુના શરીર માટે, એક ગણધરોના શરીર માટે તથા એક બાકીનાં મુનિઓનાં શરીર માટે. તે સર્વેનાં શરીરોને અમુક વિધિ પ્રમાણે અગ્નિદહન કર્યા બાદ ચિતાઓને ધારીને તેમની દાહાઓ તથા બાકીના અંગોપાંગો ગ્રહણ કરી જળથી રખાય છે. અને તે ઉપર સ્તૂપો કરાવાય છે. આવા સ્તૂપને કાયનિષિધિ કહેવાય છે. જેની સામ્પત્તિ આપણને હાથીચુંકાના લેખની પંક્તિ ૧૫થી રાજ્ય ખારવેલે (પુ. ૪, પૃ. ૩૦૪) તેવો કાયનિષિધિ ઉભો કરાવાની હકીકતથી મળી પણ આવે છે. એટલે કે ગ્રંથની આ હકીકતને શિલાલેખની વાતથી ટેકા મળે છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય સાંચી સ્તૂપ અને તેની પાસે ઉભા કરાયેલા બીજા નાના બે, એમ મળીને ત્રણ સ્તૂપો, ઉપર પ્રમાણે વર્ણવાયેલી પ્રથાને ભૂર્તિમંત કરતા અને સામ્પત્તિ આપતા દેખાય છે. વળી ખૂબી એ ચર્ચ છે કે, આ પ્રદેશમાં લગભગ સાઠ જેટલા નાના મોટા સ્તૂપો હોવા છતાં અત્યારે લોકવાયકા પ્રમાણે તે સ્તૂપને જ કેવળ “સિદ્ધકાર્થાન” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અને ‘સિદ્ધ’ શબ્દ કેવળ જૈનસંપ્રદાયનો જ (જુઓ આ પુસ્તકે પૃ. ૫૧, ટી. ૪) છે. એટલે પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલી દંતકથા પ્રમાણે પણ તે સ્થાન અને સ્તૂપને અરસપરસ જોડી બતાવાયા છે.

વિશેષ ખાતરી તો વળી એથી મળી રહે છે કે, તે સ્થાનમાં જે કરંડકમાં રક્ષા સાચવી રખાઈ છે તેના ઉપર “કશપ” શબ્દ ક્રાંતરાયેલો છે. અને એ તો જગપ્રસિદ્ધ છે કે શ્રીમહાવીર કાશ્યપગોત્રી હતા. એટલે આ સર્વ હકીકતથી શંકારહિત પૂરવાર થઈ જાય છે કે મુખ્ય સાંચીસ્તૂપ જે દેખાવમાં સૌથી મોટો છે તથા જેને “લિલ્સાટોપ્સ” નામના પુસ્તકમાં તેના કર્તા જનરલ ક્રિનિંગહામે, સાંચીસ્તૂપ નં. ૧ (જુઓ. પુ. ૨ માં મુખપૃષ્ઠે ચિત્ર) તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે કાશ્યપ ગોત્રી શ્રીમહાવીરને અગ્નિદાહ દેવાયાના સ્થળે જ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. વિવિધતીર્થ કલ્પમાં પણ શ્રીમહાવીરના નિર્વાણસ્થાને સ્તૂપ ઉભો કરાયાનું સ્પષ્ટ સૂચન છે.

મૂચિષ્ઠાચર્યમૂચિશ્વરમજિનવસ્તુપરમ્પ્ત્વસ્વરૂપા

સાડપાપા મધ્યમાદિર્ભવતુ વરપુરી મૃત્યે યાત્રિકેભ્યઃ ॥

વિવિધતીર્થકલ્પ ૨૫

[અર્થ-જે મહદ્ આશ્ચર્ય બરેલી ભૂમિ છે અને જે મહાવીર (ચરમ જીવનવર) ભગવાનના સ્તૂપવડે રમ્ય બનેલી છે એવી મધ્યમ અપાપા, ત્યાં આવનાર યાત્રિકોને માટે ઇચ્છિત ફળ આપનારી નગરી ચાઓ.]

આ સર્વ સ્તૂપો-જેમાંના બે પૂરવાર કરી ચૂક્યા છીએ અને વિશેષની વિગત હવે આપવાના છીએ- જૈનધર્મના રમારક હોવા છતાં, સાંચી સિવાયના સધળે ઠેકાણે અંકેક ગુંબજકૃતિ નજરે પડે છે જ્યારે સાંચીના સ્થળે તો લગભગ ૬૦ જેટલા (પુ. ૪, પૃ. ૨૭) છે, તેનું કારણ પણ હવે સમજાય છે કે, હાલની જૈન-પ્રજાને તે પ્રદેશ પોતાના શાસનનાયક એવા શ્રીમહાવીરનું નિર્વાણસ્થાન હોવાથી, નાના કે મોટા, આખાળ કે વૃદ્ધ, વિરતિ કે અવિરતિ, સર્વને એક તીર્થધામ જેવું ગણાય છે અને પોતાના જીવનની છેલ્લી પળો તે સ્થાને ગાળવા ઇચ્છા ધરાવે છે. એટલે જ અવંતિપતિ ન હોવા છતાં, અંધ્રિપતિ શાત-કરણિ (પંચમ પરિચ્છેદે લેખ નં. ૪) એ અત્ર આવી દાન આપ્યું છે. તેમ જ મધુરાપતિ કુશાનવંશી મહા-રાજાધિરાજ વજ્રેષ્ઠે પણ, પોતે અવંતિપતિ ન હોવા છતાં, આ સ્થાને આવીને પોતાના નામનો (પુ. ૪,

પૃ. ૧૩૦-૩) શિલાલેખ કાતરાઓ છે. વળી આપણે જાણી ગયા છીએ કે પ્રાચીન સમયે આ અવંતિના પ્રદેશની રાજદારી નજરે- ધણી મોટી અગત્યતા ગણાતી હતી. અને તેથી જ સ્થરાર નહપાણ તથા ચક્રણવંશી ક્ષત્રિયોએ અવંતિની ગાદી મેળવીને ‘રાજ્ય’નું પદ ધારણ કર્યું હતું. પરંતુ રાજકીય દષ્ટિએ અવંતિનું સ્થાન મોખરે ગણાતું આપણું તે કથન હવે ફેરવવું પડશે. કેમકે તે પ્રદેશ ઉપર આધિપત્ય મેળવવાની તાલાવેલી તેમને રાજકીય નજરે નહોતી લાગતી પરંતુ તેઓ પોતે જૈનધર્મી હોવાથી (પૃ. ૨૧૮ તથા તે અત્યેકનાં વૃત્તાંતે જુઓ) પોતાના પરમોપકારી અને શાસનાધિષ્ઠાતાની નિર્વાણભૂમિ હોઇને તેની હુંકમાં રાત્રીદિવસ રહેવાની અભિલાષાવાળી ધાર્મિક નજરને લઇને તે તાલાવેલી સેવતા હતા. રાજ્ય નહપાણે ગોદાવરીના મૂળવાળા ત્રિરશ્મિ પર્વતનો ગોવરધનપ્રાંત મેળવવા જે અનેક યુદ્ધો ખેડ્યાં હતાં તેમાં પણ ધાર્મિક દષ્ટિ જ (પૃ. ૧૦૧, ટી. નં. ૩૦ જુઓ) મુખ્યતાએ હતી તે હવે બરાબર પૂરવાર થઈ ગય છે; તેમ જ પ્રાચીન સમયે રાજ્યો ધર્મપરાયણ જિંદગી ગાળવાને તત્પર રહેતા તથા ધર્મરક્ષણ માટે કુરબાની કરી દેતા તેની સાક્ષી પણ મળી આવે છે (પરિચ્છેદ દશમો નં. ૧૧નું વૃત્તાંત). ભલે વર્તમાન વિદ્વાનો રાજ્યોની અને પ્રજાની આ પ્રકારની લલિતતાને ગમે તે રૂપમાં નિહાળે કે ગમે તેવા શબ્દોમાં ચીતરી બતાવે, અથવા તો જૈનધર્મનાં ચિહ્નોની ઓળખ ન હોવાને કારણે તેમનાં ધાર્મિક સ્મારકોને ગમે તે ધર્મના નામે ચડાવી દે, છતાં જેમ ડૉ. બ્યુલર જેવા વિદ્વાનને પણ ખારીક નિરીક્ષણને અંતે જે ઉચ્ચારવું પડ્યું છે કે “ It would be surprising if the worship of stupas, of sacred trees, of the wheel of the law, and so forth, more or less distinct traces of which are found with all sects, as well as their representations in sculptures, were due to one sect alone, instead of being heir-looms, handed down from remote

times before the beginning of the historical period of India=આશ્ચર્ય જેવું છે કે, સ્તૂપોની, વૃક્ષોની (વિદ્વાનો જેને બોધિવૃક્ષ કહે છે અને જૈનો જેને રાયણવૃક્ષ કહે છે તે) તથા ધર્મચક્ર, ની પૂજાની રૂપરેખ જેવી નિશાનીઓ ઓછાવધતા પ્રમાણમાં સર્વધર્મમાં માલૂમ પડે છે. ઉપરાંત તેની રજુઆત કરતાં શિદ્ધપદ્ધતિ પણ, હિંદના પ્રાગૃપ્તિ-હાસિક યુગની આદિ થઈ તે પહેલાં પણ ધણી વર્ષોથી (સર્વધર્મના) વારસામાં ઉતરી આવવાનું ધરાય છે છતાં તે એક જ ધર્મનાં હોવાનું માનવું રહે છે” એટલે ડૉ. બ્યુલરનું કહેવું એમ થાય છે કે પૂજાલક્ષિતની આવી આવી રાહરશ્મો ભલે અતિ પ્રાચીનકાળે હિંદના સર્વધર્મોમાં પ્રચલિત દેખાતી હશે છતાં તે સર્વનું મૂળ તો એક જ ધર્મમાં-અને તે પણ જૈનધર્મમાં જ અપાયું નજરે પડે છે. અને તેમના આ અભિપ્રાયને વહેલી કે મોટી સર્વેને સંમતિ દર્શાવવી જ પડશે.

હવે સ્તૂપ ધરાવતા ત્રીજા સ્થાનનું-ભારહુતનું-વર્ણન આપીએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વે સ્તૂપો જૈનધર્મનાં દ્યોતકરૂપ છે. પુ. ૧, પૃ. ૧૯૬માં સામિત કર્યું છે કે, ભારહુત અને સાંચી તથા મથુરાના સ્તૂપો-તોરણો એક જ પ્રકારના-કેમ જાણે એક બીજાની નકલરૂપ-હોઇને (જુઓ આ પુસ્તકના અંતે તેનાં ચિત્રો), તેમ જ પુ. ૪, પૃ. ૧૫૪માં મથુરા એન્ડ છટસ એન્ડીકવીટીઝ આધારે સામિત કરી બતાવ્યા પ્રમાણે મથુરા જૈનધર્મનું સ્થાન હોઇને, આ સ્થળોને પણ તેજ ધર્મના પ્રતિકરૂપે કરાવ્યા છે. વિદ્વાનોએ આ ભારહુત સ્તૂપને બૌદ્ધધર્મનું સ્મારક ગણ્યું છે, પરંતુ જનરલ કનિંગહામ જેવા વિદ્વાનના ‘ભારહુત સ્તૂપ’ નામક પુસ્તકના શબ્દો લઇને પુ. ૨, પૃ. ૬૯, ટી. ૬૬માં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે તે સ્થળચિત્રોમાં બૌદ્ધની જાતકકથાનાં દરજો નથી. આ રીતે સર્વ તરેહના પ્રમાણોથી નક્કી કરી શકાય છે કે તે જૈન-ધર્મનું સ્મારક જ છે. વળી તેમાં પ્રસેનજીત કોશળપતિ અને અગતશત્રુ મગધપતિએ લલિતભાવે ઉભા કરેલાં સ્તંભો આવેલા છે. આ રાજ્યો નિર્વિવાદીત રીતે જૈનમતાનુયાયી પૂરવાર થયા છે (પુ. ૧ તેમનાં વૃત્તાંતો

જુઓ) તેમજ તેઓ ચિત્રોમાં ભક્તિ કરતાં અને વંદન કરતાં દેખાય છે એટલે સિદ્ધ થાય છે કે તેમના ધર્મનાં જ સ્થાનો છે. પરંતુ આપણે તો અત્ર એ જોવાનું છે કે, તે સ્થળે જૈનધર્મનો કયો બનાવ બનવા પામ્યો હતો કે તેને આટલું બધું મહત્વ કેમ આપાયું છે!

પુ. ૪, પૃ. ૩૦૪ ઉપર હાથીચુંકા શિલાલેખનું પંક્તિવાર વિવેચન કરતાં જણાવી ગયા છીએ કે, જૈન-પ્રજ્ઞમાં તેમના અરિહંત-તીર્થંકરના દેહને જ્યાં અગ્નિદાહ દેવાયો હોય છે ત્યાં-સ્તૂપ ઉભો કરવાની પ્રથા ચાલી આવતી હતી. પરંતુ તે હાથીચુંકાના લેખમાં પંક્તિ ૧૪માં “કાયનિષિદી” અને પંક્તિ ૧૫માં ‘અરિહંતની નિષિદી” એવા બે શબ્દપ્રયોગો વપરાયલા દેખાય છે, જ્યારે નિષિદીનું વિવરણ કરતાં, જૈ. સા. સં. ના વિદ્વાન તંત્રીએ “જન્મમરણને વટાવી ગયેલ કાયનિષિદીસ્તૂપ” એવા જ શબ્દો માત્ર વાપર્યા છે; અને આ શબ્દો ઉપર પુ. ૪, પૃ. ૩૦૬માં નં. ૯૪, ૯૫ની ટીકામાં આપણે પણ જણાવ્યું છે કે, “કૈવલ્યજ્ઞાન જેને ઉત્પન્ન થાય તે નિયમ તરીકે હમેશાં મોક્ષે જાય જ, જેથી તે જીવને આ સંસારમાં જન્મમરણ ધરવાનો ફેરો કરવો પડતો નથી.” આ બધાનો ફલિતાર્થ એ થયો કે, નિષિદી બે પ્રકારની છે. એક કાયનિષિદી કે જ્યાં શરીરને દહન કરવામાં આવ્યું હોય અને સ્તૂપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હોય તેવું સ્થાન; અને બીજી સામાન્ય નિષિદી =અરિહંતનિષિદી, કે જ્યાં આગળ તે જીવ અરિહંત પદને પામ્યો હોય અર્થાત્ જ્યાં આગળ તેમને કૈવલ્ય-પ્રાપ્ત થયું હોય ને સ્તૂપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હોય તેવું સ્થાન. આ પ્રમાણે બે પ્રકારનાં સ્થાન ઉપર જૈનમંત્રપ્રદાયવાળાઓ પ્રાચીન સમયે સ્તૂપ રચતા હતા એવો અર્થ નિષ્પન્ન થયો. આ બે પ્રકારના મહાત્મ્ય વિશેષમાંથી, ભારકૃત સ્તૂપવાળા સ્થાને કયો બનાવ બનવા પામ્યો હતો તે આપણે હવે તપાસીએ.

પ્રાચીન સમયે મહાકાશળ ઉર્ફે અંગ દેશનું રાજનગર ચંપાપુરી હતું. પુ. ૧ માં પૃ. ૧૪૦-૧

માં તથા પુ. ૪ માં ચેદીદેશનું વર્ણન કરતાં પ. ૨૩૪થી ૨૩૬ સુધીમાં વિધિવિધ પુરાવાઓ (જેવા કે એન્શન્ટ ઇરાક બાય કનિંગહામ, પ્રસ્તાવના પ. ૯; જ. રા. એ. બે. પુ. ૨૧, પૃ. ૨૫૭; ડો. કે. રા. ભાંડારકરકૃત અશોક પૃ. ૩૫ અને તેમનું રચેલું સભાપર્વ; ડેઝ એન્શન્ટ ઇડિયા પૃ. ૧૪; ઇ. હી. કવો. ૧૯૨૯નું પૃ. ૬૧૨; જ. બી. ઓ. રી. સો. ૧૯૨૭, પુ. ૧૩, પૃ. ૨૨૨; તે જ ગ્રંથનું ત્રીજું પુ. પૃ. ૪૮૨; એપીગ્રાફીકા ઇન્ડિકા, પુ. ૨, પૃ. ૩૯૨) થી પૂરવાર કરી આપ્યું છે કે તેની રાજધાની વર્તમાન મધ્યપ્રાંતના જબલપુર શહેરની પાસે જ્યાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો રૂપનાથનો ખડકલેખ ઉભો કરાયેલ નજરે પડે છે ત્યાં હતી (પુ. ૪, પૃ. ૨૩૬, ટી. નં. ૨૧). કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, મહાકાશલ ઉર્ફે અંગદેશ તે હાલના મધ્યપ્રાંતવાળો જ લગભગ સર્વ પ્રદેશ હતો અને તેનું પાટનગર જબલપુરથી થોડે છેટે આવેલ રૂપનાથના સ્થાને ચંપાપુરી નામના નગરે હતું. (આગળ ઉપર સવિસ્તર અને દલીલો-પૂર્વક પાછું વર્ણન આપ્યું છે તે જુઓ.) આ ચંપા-નગરીમાં શ્રીમહાવીરે દીક્ષા લીધા પછીનું ખારચું ચોમાસું (જૈ. સ. પ્ર. પુ. ૪, પૃ. ૨૦૦) કર્યું છે. જે બાદ-એટલે કાર્તિક શુકલ પૂર્ણિમા બાદ-વિહાર કરીને જ્યેષ્ઠ સદ્ધિનાનો કાળ તેમણે આ નગરીની આસ-પાસના પ્રદેશમાં બમણું કર્યાં કર્યું છે. આ જ માસના અવધિ દરમ્યાન શ્રીમહાવીરને કાનમાં ખીલા નંખાયા નો અને તેને ત્રણેક મહિના બાદ, ખરક નામના વૈદ્યે મધ્યમ અપાપા નગરીમાં ખેંચી કાઢયાનો-મળી બે બનાવો બનવા પામ્યા હતા. આ સર્વ હકીકત જૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણિત છે. જેવટે વૈશાખ સુદ ૧૦ (ઇ. સ. પૂ. ૫૬૮માં દીક્ષા-૧૨ વર્ષ=ઈ. સ. પૂ. ૫૫૬માં) ના દિવસે પાછલા પહોરે પોતાની ૪૨ વર્ષની ઉંમરે તેમને કૈવલ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. તથા તે દિવસની ધર્મોપદેશના નિષ્ફળ જવાથી રાતોરાત બારયોજનનો

(૪) મધ્યપ્રાંતનું સ્થાન જ કહી આપે છે કે હાલમાં બંગાળ હાલકાના બાગલપુર જિલ્લામાં આવેલ ચંપાનગરીને

અને આ પ્રાચીન સમયની ચંપાનગરીને કાંઈ સંબંધ જ નથી.

વિકાર કરી (ઉપરમાં જુઓ પૃ. ૩૧૦) બીજીવાર ખાછા મધ્યમ અપાયા નગરીએ પોતે આવ્યા છે અને વૈશાખ સુદ ૧૧ ના દિવસે ચતુર્વિધસંઘની સ્થાપના કરી છે. સર્વ કથનનો સાર એ થયો કે શ્રીમહાવીર ચંપા-નગરીમાં બારમું ચોમાસું કર્યા બાદના છમાસ જેટલો કાળ, તેની આસપાસના પ્રદેશમાં જ વ્યતીત કર્યો છે. છેવટે વૈશાખ સુદ ૧૦ ના કૈવલ્યપ્રાપ્તિ થઈ છે. તથા વૈશાખ સુદ ૧૧ ના મધ્યમ અપાયા (ઉપર પૃ. ૩૧૧માં સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે સાંઘી-ભિલ્સાનગરી) માં સંઘની સ્થાપના કરી છે. ઉપરાંત સૌથી મહત્વની બીજી તો એ છે કે કૈવલ્યપ્રાપ્તિના અને સંઘ સ્થાપનાના સ્થાન વચ્ચે કમમાં કમ આરેક યોજનનું અંતર હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપર પૃ. ૩૧૩ માં પૂરવાર કરી ગયા છીએ કે, જૈનમંડપાલમાં બે પ્રકારના સ્થાને સ્તૂપો રચાતા હતા, એક અરિહંતના કૈવલ્યપ્રાપ્તિના સ્થાને, અને બીજું તેમના નિર્વાણસ્થાને. વળી પૃ. ૩૧૧ માં સિદ્ધ કરી ગયા છીએ કે સાંઘી-ભિલ્સા પ્રદેશમાં તેમનું નિર્વાણ થયું હતું અને તેથી જ તે સ્થાને સાંઘી-સ્તૂપ નં. ૧ તરીકે જાણીતો થયેલ ટોપ ઉભો કરાયો છે, એટલે જો તેમના કૈવલ્યપ્રાપ્તિના સ્થાને પણ કોઈ સ્તૂપ ઉભો કરાયો હોય તો તે સ્તૂપ અને આ સાંઘી સ્તૂપ વચ્ચેનું અંતર, લગભગ આરેક યોજનનું હોવું જોઈએ. હવે જો બારહુત સ્તૂપની આપણે ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ તેનું સ્થાન જો તપાસીશું તો, ઉપર દર્શાવી ગયા પ્રમાણે ચંપાનગરીના (વર્તમાન કાળના રૂપનાથ ખડક લેખવાળા સ્થાન) પ્રદેશમાં જ આવેલું તેમજ સાંઘીથી લગભગ સવાસોથી દોઢસો માઈલના અંતરે જ આવેલું ગણાય તેમ છે. જો કે આરીકાઈથી માપીએ તો અત્યારના હિસાબે તે અંતર પંદરેક

યોજન કહેવાય, પરંતુ પૂર્વના સમયે કાં તો, યોજનનું પ્રમાણ અન્ય રીતે ગણાતું હોય અથવા તો શાસ્ત્રકારનું કથન 'બાર યોજન જ' એમ નહીં પણ તેની આસપાસ એટલે એકાદ બે યોજન ઓછું કે વધતું એમ કહેવાનું પણ હોય. ગમે તે પ્રકારે લેખો પરંતુ તેથી આપણા અનુમાનને કોઈ રીતે તે બાધક જણાતું નથી. એટલે સાબિત થઈ ચૂક્યું ગણાશે કે જેમ સાંઘી સ્તૂપ શ્રી મહાવીરનું નિર્વાણસ્થાન છે તેમ આ બારહુત સ્તૂપ તેમનું કૈવલ્યસ્થાન છે. (પુ. ૩, પૃ. ૩૦૫, ટી. ૯૧). વળી ઉપર સિદ્ધ કરી ગયા પ્રમાણે જ્યાં બન્ને સ્તૂપો જૈનધર્મના જ દોતકરૂપ છે તેમજ—જેની^૧ જાંબાઈ લગભગ ૮૦ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૫૦ ફીટ ગણાય છે—તેથી આ બન્ને ઇમારતો યુગના યુગ પસાર થઈ ગયા છતાં, તે બનાવોની સાક્ષી પૂરતી નગરે વિદ્યમાન પડી રહી છે, ત્યાં શંકા ઉઠાવવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહે છે? અને એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે કલ્પનાઓના અનેક ગોળાઓ ગળાડબ્બા કરતાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જો મળતું હોય તો તે વધારે વજનદાર લેખાય જ. વળી વિશેષ સમર્થન આપતી ખાત્રી તો એ ઉપરથી થાય છે કે, આ બારહુતના સ્તૂપના સ્થાનપ્રદેશનો નકશો (પુસ્તકને અંતે આપેલ છે) જનરલ કર્નિંગહામે જે ચીતરી બતાવ્યો છે તે, અને જૈન-શાસ્ત્રમાં શ્રીમહાવીરને કૈવલ્ય ઉપજ્યાના સ્થાનનું જે વર્ણન કરી બતાવ્યું છે તે બંને ઇતેખાખ, અરસપરસ આબેહુબ મળતા આવે છે. એટલે સર્વ પ્રકારની પરિ-સ્થિતિનો વિચાર કરતાં જે સાર ઉપર આપણે આવ્યા છીએ તે એકસ અને શંકારહિત જ લાગે છે.

આ ઉપરથી જો બીજો એક સાર ખેંચી શકાય છે તે પણ પ્રસંગોપાત જણાવી દઈએ; કે, જો સ્તૂપના સ્થાનમાં, બરમ કે શરીરના અવયવોના કોઈ અવશેષ

(૫) તેના માપ વિશે "ભિલ્સાટોપ્સ" નામે પુસ્તકમાં તેના કર્તા સર કર્નિંગહામે પૃ. ૧૮૬ ઉપર આ પ્રમાણે શબ્દો લખ્યા છે:—The total height of the building including the cupolas, must have been upwards of one hundred feet. The base of the Tope is surmounted by a massive colonnade, 144

feet in diameter—(p. 187) = ધ્રુમટ-કળશ સહિત આખી ઇમારતની કુલ જાંબાઈ એકસો ફીટથી વધારે હોવી જોઈએ. સ્તૂપના ભોંય તળીયાને ફરતો, બારે વજનના અને સમાન અંતરે ઉભા કરેલ, સ્તંભોના કોટ કરેલ છે. તે કોટની લંબાઈ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૧૪૪૫ ફીટ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૧૫૧૫ ફીટની છે. પૃ. (૧૮૭).

જળવી રાખેલ માલમ પડે, તો તે સમાધિ સ્થાન સમજવું અને તેવું કાંઈ ન માલમ પડે તો તે કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સ્થાન સમજવું.

આ પ્રમાણે અનેક સ્તૂપોમાંના મુખ્ય ત્રણ-અમરાવતી, સાંચી અને ભારહુતનાં સ્થાનવાળાનાં પ્રભાવ વિશેની ઝોળખ આપી ચૂક્યા છીએ. આ

૪

નં. ૧ વિભાગે મોઘમ ટીકાનો અને નં. ૨, ૩ વિભાગે મેં સ્થાપિત કરેલાં નવા સિદ્ધાંતોમાંના જે મેં ત્રણ મુખ્ય છે અને જેના ઉપર ટીકાકારોએ પૂછેલા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરે અવલંબે છે, તેવાનો ખુલાસો આપી ગયો છું. હવે સીધા ઉઠાવેલ શંકાવાળા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીશ. આવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતાં, તેને મેં પ્રકારમાં વહેંચી શકાય છે. પ્રથમમાં મારા લખાણનો આગલો પાછો સંબંધ કે ભાવાર્થ તપાસ્યા વિના અથવા તો સંભાળપૂર્વક વાંચ્યા વિચાર્યા વિના જ, કોણ જાણે શું કારણથી મારા લખાણ પ્રત્યે પૂર્વ-ગ્રહ બંધાઈ જવાથી કે, યેનકેન પ્રકરણ સામાને ઉતારી નાંખવાથી પોતાની વિદ્વતા તરી આવી ગણાય તેવા ખ્યાલથી કે ગમે તે ગૂઢ આશયથી હોય, પણ લખાણ કરી જવાયું હોય છે. અને બીજામાં બરા અભ્યાસીયોગ્ય છતાંસાદૃષ્ટિથી કામ લેવાયું હોય છે. આ બીજા પ્રકારવાળાના ખુલાસા આપવાનું કાર્ય હાથ ધરવા પૂર્વે, પ્રથમ વાળાએ કઈ રીતે પ્રશ્નો ઉપરિચત કર્યા છે તે જાણવીશું. જેથી અમે ઉપર કરેલી ટીકા કેટલે દરજ્જે સાચી છે તે વાંચકો સ્વયં વિચારી લેશે.

(૧) “પ્રાચીન ભારતવર્ષનાં પહેલા પુસ્તકે” “ભૂગોળની દૃષ્ટિએ કાંઈક પરિચય”ના શિર્ષકવાળો તૃતીય પરિચ્છેદ છે. તેમાં પ્રાચીન સમયે, આર્યાવર્તના જે સાડી પચીસ દેશો કહેવાતા હતા તેનું ટૂંક વર્ણન પૃ. ૪૬ થી ૫૫ સુધી પ્રથમ, અને તે પછી રેવરંડ એસ. બીલ. કૃત રેકર્ડઝ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડઝમાં આપેલ ૮૦ પ્રદેશનું વર્ણન પૃ. ૫૬ થી ૬૮ સુધી આપ્યું છે. આ પુસ્તક, ઔદસંપ્રદાયી અને પેલા પ્રખ્યાત યાત્રિક હયુએનશાંગે લખેલ પોતાની હિંદની મુસાફરીના હેવાલનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ ગણાય છે.

સ. ઇ. પુ. ૧૫, પૃ. ૨૦માં તોંધ લોંધા પ્રમાણેના બાકી રહેતા માણિક્યાલ, સારનાથ અને અનુરાદ્ધપુર વિશે કે, પૃ. ૩૦૭ ઉપર આપણે નિર્દેશ કર્યા પ્રમાણે મથુરા, ઉદયગિરિ અને તક્ષિલા વિશેના સ્તૂપોના મહાત્મ્ય વિશે જણાવવાની અત્ર જરૂરિયાત હોવાતી ન હોવાથી હવે આપણે આગલ વધીશું.

ઉપરોક્ત નિર્દિષ્ટ, ૮૦માંના ક્યા ક્યા પ્રદેશો, પ્રથમ જણાવેલ આર્યાવર્તના સાડી પચીસ દેશોમાં સમાઈ શકતા તેની સમજ માટે સર્વના આંક દર્શાવીને નક્કી પણ સંયુક્ત કરેલ છે. આ પ્રકારે કરેલ વર્ણનમાં આર્યાવર્તના દેશોમાંના નં. ૨ વાળા પાંચાલ દેશમાં, હયુએનશાંગવાળા નં. ૧૬થી ૨૪ સુધીના અને નં. ૩વાળા કાશલમાં નં. ૨૫થી ૨૭ સુધીના પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો જણાવ્યો છે; તેમાંનો ૨૪ નંબરનો પ્રદેશ કાન્યકુબ્જનો છે અને નં. ૨૫નો અયોધ્યાનો છે. આ નં ૨૫વાળાનું વર્ણન નિમ્નલિખિત શબ્દોમાં મેં વર્ણવ્યું છે.

“[૨૫] નં. ૨૪થી અગ્નિપૂણે (પૃ. ૨૨૪) ૬૦૦ લી.ના અંતરે અને ગંગાનદી ઝોળગીને દક્ષિણે અયોધ્યાનું રાજ્ય છે (મારા મતથી તેનો ઉચ્ચાર અયોધ્યા નહિ પણ અયુધ્યાઝ કરવો જોઈએ. કાનપુર શહેરવાળો આ પ્રદેશ છે કે જેના યોગાઓ અત્યારે મદલ જેવા પહેલવાન ગણાય છે). વિદ્વાનોએ તેને અયોધ્યા-સાકેત ગણ્યો છે, તેથી જ મુંઝવણમાં પડ્યા છે. જ્યારે હું ધારું છું તે પ્રમાણે આયુધ્યાઝ તરીકે તેને ગણવાથી બધો ઉઠેલ આવી જાય છે. સર કનિંગહામે (જુઓ તેમની ભૂગોળ પૃ. ૩૮૫) આ સ્થાનને કાનપુરની વાચવ્ય દિશામાં ૨૦ માઈલ અંતરે કાઠુપુર નામનું પુરાણું શહેર આવેલ છે તેને ઝોળખાવેલ છે.”

ઉપર ટાંકેલ અવતરણથી સર્વ કાઈ સમજી શકશે કે નં. ૨૪ પછીના ૨૫માંના વર્ણનમાં અપાયેલા મૂળ શબ્દો રે. વે. વ. માંથી અક્ષરશઃ ઉતારેલા છે. જ્યારે તે મતથી જુદા પડતા મારા વિચારો મેં કૌંસમાં લખ્યા છે. મતલબ કે કાન્યકુબ્જથી દક્ષિણે ગંગા નદી ઝોળગીને જે પ્રદેશ આવે તેને અયોધ્યા નામ તો રે. વે. વ. માં અપાયેલું છે, જ્યારે મેં તેને

અયોધ્યા નહિ પણ તેનો ઉચ્ચાર આયુધ્ધાઝ હોવાનું મોંઘું છે તથા તેમ કરવા માટે દક્ષીણે અને પૂર્વા પશ્ચિ આધ્યા છે. વળી અયોધ્યા નગરી તો સર્વ કોઈ જાણે છે તેમ ગંગાની ઉત્તરે આવેલી છે જ્યારે અત્રે નં રપવાળા પ્રદેશને તો, કાન્યકુબ્જની દક્ષિણે (અથવા વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો અગ્નિખૂણે) તેમજ ગંગા નદીની દક્ષિણે હોવાનું તે ગ્રન્થમાં કહેલ છે, જેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં પ્રા. ભા. ૧, ૫. ૭૮ માં મારે જણાવતું પડ્યું કે “અંત્રેજી શબ્દોમાં લખવામાં આવતી એક પ્રજા છે, જેનું નામ આયુધ્ધાજ છે અને તેનો પ્રાંત, ચીનાઈ યાત્રિકોના લખવા પ્રમાણે O-yu-to. કહેવાતો અને તેની રાજધાની Sachi હતી. વળી તે સ્થળને કાન્યકુબ્જના અગ્નિખૂણે (South-east) આવી રહ્યાનું ખતાવ્યું છે, જ્યારે ઇતિહાસકારોએ (ર. કે. વ. ના લેખકે) આયુધ્ધાઝને બદલે અયોધ્યા ગણીને (ક્યાં એક પ્રજાનું નામ અને ક્યાં એક શહેરનું નામ) તેના રાજનગરને (Sachi=Saket) ઠરાવી દીધું. કારણ કે સાકેત તે અયોધ્યાનું ખીજું નામ હતું. ક્યાં સાંચી અને ક્યાં સાકેત? (એ શબ્દોમાં કોઈ જાતનો મેળ ખરો?) પણ તેમની આ ભૂલ, તે ઉપરથીજ સાબિત થાય છે કે ચીનાઈ યાત્રિકોએ સાચીને કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના અગ્નિખૂણે હોવાનું જણાવ્યું છે. જ્યારે અયોધ્યા ઉદ્દે સાકેત તો, કનોજની ઉત્તરે કેટલાય માઇલ ઉપર આવેલું છે. (ક્યાં અગ્નિખૂણે એટલે south-east અને ક્યાં ઉત્તર એટલે north? શું ઉત્તરે આવેલું શહેર દક્ષિણે આવ્યાનું લખી શકાય ખરું? તેમજ South & North તે બંને એક કહી શકાય ખરાં? મતલબ કે અયોધ્યા પણ જુદું અને આયુધ્ધાઝ પણ જુદાં; અને તેથી જ સર્વ ભૂલ ઉપસ્થિત થવા પામી છે.” આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થશે કે નં. ૨૫ના પ્રદેશને અયોધ્યા ઠરાવતો અભિપ્રાય તો મૂળ લખાણનો જ છે.

પણ હું તેમના મતથી જુદો પડું છું અને તેથી જ મેં વિવેચન કર્યું છે. છતાં ‘અયોધ્યાતીર્થ’ નામક પુસ્તકના કર્તા સાહિત્યમનિષી પંડિત જ્યેષ્ઠારામ શર્મા નામે એક વિદ્વાન ‘જૈન’ પત્રમાં એક લેખ લખતાં જણાવે છે કે “ડૉ. શાહી ગ્રંથનું મનન કરતાં અયોધ્યા માટેનો એ ભાવાર્થ નીકળે છે કે અયોધ્યા એ વાસ્તવમાં અયોધ્યા નથી પણ આયુધ્ધાઝ છે,” એટલે તેમના કહેવાની મતતઃજ એમ થતી દેખાય છે કે, ગંગાની દક્ષિણે આવેલા નં. ૨૫વાળા પ્રદેશને અયોધ્યા તરીકે હું જ ઝોળખાવી રહ્યો છું અને જે ખરી અયોધ્યા નગરી છે તે મારે માન્ય નથી. આ પ્રમાણે ટીકા અને મૂળ લખાણ વચ્ચેનો ભેદ ખ્યાલમાં રાખ્યા વિના જે મૂળ ગ્રન્થકારના શબ્દો મારા તરીકે માની લઈને તેઓ પોતાના અંતઃકરણના ઉભરા અનેક રીતે ઠાલવ્યે ગયા છે; તથા “અયોધ્યાતીર્થ”ની ઝોળખ આપતાં કેટલાયે ઉતારાનાં પાનાંને પાનાં ભરીને છેવટે પોતે રચેલ ‘અયોધ્યા કા ઇતિહાસ’ નામની પુસ્તકી વાંચવાની જાલામણુ છતાંસુ વર્ગને કરી છે તો વાચક-વર્ગ સમજી શકશે કે આમાં મારો કેટલો દોષ ગણાય?

(૨) આ અયોધ્યા શબ્દ સંબંધમાં આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ પણ પોતે લખેલ “પ્રાચીન ભારતવર્ષનું સિંહાવલોકન” નામક પુસ્તકમાં ઉપરનાજ વિદ્વાન પંડિતની પેઠે ઉદગાર કાઢ્યા છે. તે પુસ્તકના પૃ. ૧૦૭માં તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે ‘ઉપરની હકીકતથી ભાવાર્થ એવો નીકળે છે કે અયોધ્યા એ વાસ્તવમાં અયોધ્યા નથી પણ આયુધ્ધાઝ છે.’^૧ ઉપરના પારિગ્રાહમાં પં. શર્માજીને ઉત્તર અપાયો છે તે જ અત્ર પણ લાગુ પડવાનું સમજી લેવું.

(૩) આ પ્રમાણે આચાર્ય મહારાજે એક જ ઠેકાણે આવો વર્તાવ કર્યો છે એમ નથી પરન્તુ, “અશોકના શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાત” નામની જે એક પુસ્તિકા તેમણે બહાર પાડી છે તેમાં પણ

(૧) ઉપરના વિદ્વાને અને આચાર્યશ્રીએ લખેલ શબ્દો અક્ષરશઃ એક બીજાની કોપી જ દેખાય છે. ઉપરાંત ‘ડાક્ટર શાહી’ શબ્દ જે ઉપરના વિદ્વાને વાપર્યો છે તે પણ

આચાર્યશ્રીએ જ ધડેલ છે. એટલે આ બન્નેને કેમ જાણે પરસ્પર પ્રેરણા ન મળી હોય તેવો વર્તાવ થઈ જતો પણ જણાય છે.

તે જ મિશાલે કામ લીધે રાખ્યું છે; અનેક વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો-વિદ્વાનોથી હું ભિન્ન મત ધરાવતો હોઈ, કેવળ તેને ઉદ્ધૃત કરી મારા પુસ્તક આલેખનમાં તે ઉપર મેં વિવાદ કર્યો છે. એટલે કે ઉદ્ધૃત કરેલ મંતવ્યો મારાં નથી, છતાં તેવાં અવતરણો મારાં જ વિધાનો છે એમ ગણી તે પુસ્તિકામાં તેમજ તેમના પ્રકાશિત અન્ય ગ્રંથોમાં, અવકાશ મળતાં જ તેની સારી રીતે ખબર લઈ લીધી છે. આવાં ચારેક દષ્ટિએ તેમણે પુસ્તિકા બહાર પાડી, તે અરસામાં જ મુંબઈના સાપ્તાહિક “ગુજરાતી પત્ર”ના તા. ૨૫-૧૦-૩૬ના અંકમાં પૃ. ૧૫૬૩ ઉપર મેં ટાંકી ખતાવ્યાં છે. વાચકવર્ગને તેનો ખ્યાલ મળી શકે તે સારૂ તે પત્રમાંથી તેની નકલ અત્રે ઉતારું છું:—

(૧૦-૧૧) પૃ. ૪૬૭ ઉપર તેમણે મારું મંતવ્ય ઉતાર્યું છે તેના શબ્દો આ પ્રમાણે છે “અત્યાર સુધી સર્વેની માન્યતા એમ છે, કે અશોક અને પ્રિયદર્શિન તે બંને એક જ વ્યક્તિ છે, જ્યારે મારા મંતવ્ય પ્રમાણે તે બંને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ હોય છે અને અશોક પછી તેનો પૌત્ર રાજા પ્રિયદર્શિને રાજ્યની લગામ ગ્રહણ કરી છે” — “બાદ પ્રિયદર્શિન ઉર્ફે સમ્રાટ સંપ્રતિ થયો, એમ કહીને તેમણે પ્રિયદર્શિન અને સંપ્રતિની અભિજ્ઞતા સ્વીકારી છે” એટલે એમ તો તેઓએ સ્વીકાર્યું છે કે, મારો મત નીચે પ્રમાણે જ છે. (૧) અશોક એક વ્યક્તિ છે (૨) પ્રિયદર્શિન બીજી વ્યક્તિ છે. (૩) પ્રિયદર્શિનનું બીજું નામ સંપ્રતિ છે. (૪) અશોક પછી તેનો પૌત્ર પ્રિયદર્શિન ઉર્ફે સંપ્રતિ ગાદીએ આવ્યો છે. આ પ્રમાણે મારા મતનું ઉચ્ચારણ કરે છે, છતાં પોતે પૃ. ૩૬ ઉપર જણાવે છે કે, “સેન્ડ્રોકોટસ એટલે અશોક એમ માની લઈએ તો અશોકને લેખક મહાશય સંપ્રતિ માને છે.” એટલે કે અશોકને હું સંપ્રતિ માનું છું. વળી પૃ. ૬૦ ઉપર લખે છે કે, “લેખકે અશોક અને સંપ્રતિ (પ્રિયદર્શિન)ને એક ગણી અશોકને ઉડાડી મૂક્યો છે એટલે કે અશોક નામે વ્યક્તિ નથી થઈ”

એમ મારું માનવું ગણાવે છે. હવે વિચારો કે એક વખત ઉપરની ચાર વસ્તુસ્થિતિ મારાં મંતવ્ય તરીકે પોતે લેખાવે છે અને બીજી વખતે પાછી તેનાથી ઉલ્ટી જ સ્થિતિ મારાં મંતવ્ય તરીકે તેઓશ્રી મનાવવા મથે છે. આ બધામાં શું સમજવું? અને મારાં મંતવ્ય તરીકે તેઓ ક્યાંથી લાવ્યા?

(૧૨-૧૩) તેવી જ રીતે પૃ. ૧૯ ઉપર ડૉ. પીટરસનનું, પૃ. ૩૦ ઉપર ડૉ. બાંડારકરનું, અને પૃ. ૫૦-૫૧ ઉપર ડૉ. ફ્લીટ આદિનું—એમ વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો ટાંકી તે ઉપર મેં વિવેચન કર્યું છે; તે ત્રણે મતો કેમ જાણે મારા જ હોય? (જો કે મેં તો પાછા તેમાં સુધારા જ સૂચવ્યા છે) કોઈ એવો નિયમ હોતો નથી કે એક જણે અમુક મત દર્શાવ્યો તે જ મત સર્વેએ ગ્રહણ કરવો જ જોઈએ. અરે આ તો પ્રથમ દર્શની હકીકતો ચાલે છે, તેમાં તો અનેક મતમતાંતર નજરે પડે, પણ કેટલીક બાબતો તો સિદ્ધ થયેલી હોય છે જ છતાંયે નવી હકીકતો ઉપલબ્ધ થતાં તે સિદ્ધ થયેલીને પણ ફેરવવી પડે છે—એમ ગણીને પોતે પોતાનો મત દર્શાવવા મંડી પડ્યા છે. વાસ્તવિક તો એમ કહેવાય કે, તે ત્રણે વિદ્વાનોના મતથી જુદા પડી જેમ મેં સુધારા સૂચવ્યા તેમ તેઓ પોતે પણ સુધારા સૂચવી શકે. આમાં એકલા મને જ ઉધડો લેવાનું ધોરણ તેમણે જ સ્વીકાર્યું છે તેને બદલે જ વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો છે તેમને પણ ઉધડા લેવા હતા. અથવા એમજ કહેવું જોઈતું હતું કે આનો અર્થ આમજ થાય છે માટે તે ઉપર કોઈ એ હવે સુધારો સૂચવવો જ જોઈએ નહીં. ઉપરના અવતરણથી વાચક તરત ખ્યાલ બાંધી શકશે કે, વસ્તુસ્થિતિ ક્યાં ને કેવી છે!

(૪) અષોખ્યા શબ્દ ઉપર ટીકા કરનાર, (૧)માં દર્શાવેલ સાહિત્યમનીષી પં. બ્યેટારામ શર્માજીએ મારું કથન ટાંકીને તા. ૧૩-૨-૩૮ ના “જૈન” સાપ્તાહિકમાં પૃ. ૧૬૧ ઉપર “સેનાધિપતિ મગેન્દ્ર રાજા પુખ્તમિત્ર અને કલિંગાધિપતિ સમ્રાટ મહારાજા

હકીકત પણ તેમાં વર્ણવી છે. એટલે પછી તેને તો શું, પણ તેના પુત્રને કે કાછ વંશજને હું જૈનધર્મી ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરું તે તો, સસલાને શિંગડા હોવાનું જણાવ્યા જેવું જ લેખાય. છતાંય એક વસ્તુ યાદ આવે છે, ને સંભવ છે કે તેને અનુલક્ષીને તેમણે “ નંદવંશમાનો આઠમો નંદ ” એવા શબ્દો લખ્યા હોય. હકીકત એમ છે કે, હાથીગુંફાના લેખમાં કલિગપતિ ચક્રવર્તી ખારવેલે મગધપતિ બૃહસ્પતિ મિત્રને, તથા આંધ્રપતિ શ્રીમુખ શ્વાતકરણિને ઠરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ આ બૃહસ્પતિમિત્ર કાણ તેની માહિતી વિદ્વાનોને મળતી ન હોવાથી, બૃહસ્પતિનું પર્ચાયવાચી નામ પુખ્ય ચર્ધ શકે છે, માટે બૃહસ્પતિમિત્ર અને પુખ્યમિત્ર એક જ વ્યક્તિ છે એમ ઠરાવી દીધું છે. તથા પુખ્યમિત્રનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૮૮ લગભગનો હોવાથી ખારવેલ અને શ્રીમુખનો સમય પણ તે જ પ્રમાણે માની લીધો છે. પરંતુ બૃહસ્પતિમિત્ર, તે મગધસામ્રાજ્ય ઉપર અધિકાર ભોગવી રહેલ નંદવંશી નવ નંદ રાજ્યઓમાંનો આઠમો નંદ હતો; ને તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂ. ૪૧૫ થી ૪૧૨નો, તેને ઠરાવનાર ખારવેલનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯ થી ૩૯૩ નો, અને તેના સમકાલીન આંધ્રવંશના સ્થાપક શ્રીમુખનો ઈ. સ. ૪૨૭ થી ૪૧૪નો છે એમ તે પ્રત્યેકનાં જીવનકૃતાંત લખતી વખતે અનેક પૂરાવાઓ અને પ્રમાણો આપી મેં સાબિત કર્યું છે. મતલબ કે મારા મંતવ્ય પ્રમાણે ખારવેલ, શ્રીમુખ અને આઠમો નંદ ઉર્ફે બૃહસ્પતિમિત્ર એ ત્રણે જણા સમકાલીન હતા જ, પરંતુ પુખ્યમિત્ર તો તેમના પછી લગભગ અઢીસો વર્ષે થયો છે. આ ચાર વ્યક્તિઓમાંની, પ્રથમની ત્રણ જૈનધર્મી છે બ્યારે પુખ્યમિત્ર વૈદિકધર્મી છે. એટલે જ બૃહસ્પતિમિત્ર ઉર્ફે આઠમા નંદને મેં જૈનધર્મી કહ્યો છે અને બૃહસ્પતિમિત્ર તથા પુખ્યમિત્રને લિત્ર લિત્ર માન્યા છે. છતાં તેમની પોતાની માન્યતાની પેઠે હું પણ પુખ્યમિત્રને બૃહસ્પતિમિત્ર જેવેણું છું તેવી કલ્પના પં. શર્માજીએ ધડી કાઢી છે તથા પોતાના ત્રાજવે, બીજાની માન્યતાનો ન્યાય ઉપર પ્રમાણે તોળી કાઢ્યો દેખાય છે. કાણ

કેટલો દોષિત છે તે આટલા ખુલાસાથી વાચકો સ્વયં વિચારી શકશે.

ખીખની માન્યતાને મારી હોવાનું માની લઈ જે અનેક આરોપો મારા ઉપર મૂકાયા હતા તેમાંના નમુના તરીકે ચાર પાંચ ઉપર પ્રમાણે બતાવ્યા છે. જે સીધા સવાલરૂપે કેવળ અભ્યાસીની દૃષ્ટિથી પ્રશ્નો પૂછાયા હાશે છે તેના ખુલાસા હવે આપું છું.

“મુખર્ષ સમાચાર” પત્રના તા. ૩૧-૮-૧૯૩૭ મંગળવારના અંકમાં શ્રીયુત્ કૃતેહચંદ વીકલદાસે લગભગ બે ડઝન જેટલા ખુલાસા પૂછ્યા છે. તેમાંના ધણા-ખરાનો સમાવેશ પૂ. આ. મ. ઈન્દ્રવિજયસૂરિજીએ ઉપસ્થિત કરેલા પ્રશ્નોમાં થઈ જતો હોવાથી પૃથકપણે તેનો ઉત્તર વાળવા આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ ઐતિહાસિક પ્રશ્નને નહીં સ્પર્શતો-જે એક મુદ્દો તેઓએ મારા લક્ષ ઉપર મૂક્યો છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું; અને તે અંગે ખુલાસો કરવાની મારી ફરજ સમજું છું. આ મુદ્દો અમારા સંપ્રદાયના પૂ. પન્યાસજી મહારાજ કલ્યાણવિજયજી મહારાજ પરતવેનો છે. મારા પુસ્તકનો ત્રીજો ભાગ બહાર પડ્યો ત્યારે તેઓશ્રી ભલે પન્યાસપદવીથી વિભૂષિત નહોતા. પરંતુ વિરતી-પણુને પામેલ કાષ્ઠ પણ મુનિરાજ માટે દરેક જૈનને પૂજ્યભાવ હોવો જોઈએ તે શંકારહિત છે. તેમાં જે આ મહાપુરુષને ભલે મેં નજરે દર્શન કરી વાંઘા નથી, છતાં તેમણે રચેલાં ઐતિહાસિક પુસ્તક ગવેષણાપૂર્વક વાંચવાનો લાભ તો લીધા જ છે. અને તેઓશ્રી પ્રત્યે હું કેવો ભાવ ધરાવું છું તે તેમના માટે પૂ. ૩, પૃ. ૧૦૮માં નિમ્નલિખિત મારા શબ્દોથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે જ. “આમનું નામ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય છે. તેઓ ઇતિહાસના બહુ જ ઊંડા અભ્યાસી છે. જૈનમુનિઓમાં જે કોઈ ગણ્યાગાંઠ્યા ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ ગણાય છે તેઓમાં આમનો દરજ્જો બહુ ઊંચો મનાય છે”. આ શબ્દો વાંચી શ્રીયુત્ કૃતેહચંદભાઈ પોતાના મનમાં

થયેલી શંકાનું નિવારણ થયેલું સમજશે તેમજ મારા કોઈ શબ્દથી પૂ. પન્યાસજી મહારાજનું મન દુઃખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે તેમની પણ ક્ષમા ચાહું છું.

હવે પૂ. આ. મ. શ્રી ઈન્દ્રવિજયસૂરિજીએ પૂછેલા મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નોના ઉત્તર:—

પ્રશ્ન (૧) ચંપા નદી કે જૂની? અંગદેશ કયાં આવ્યો? ઉત્તરે જણાવવાનું કે,

પ્રાચીન સમયે અંગદેશની રાજધાની ચંપાનગરી હતી. તેના શાસક રાજ દધિવાહનના સમયે કૌશીખીપતિ શતાનિક ચ્યાર્ધ લઈ આવ્યો હતો; તેણે તે નગરીને લૂંટી તથા ભાંગી હતી. તે નગરીને પાછી સમરાવી કરીને રાજ અગતશનુ-ઉર્ફે કૃષ્ણિકે પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. આ પ્રમાણે હકીકત છે, તે સર્વસંમત છે. પ્રશ્ન જે છે તે, અંગદેશના અને ચંપાનગરીના સ્થાન વિષેનો છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે અંગદેશનું સ્થાન, પ્રા. ભા. પુ. ૧, પૃ. ૪૬ ઉપરના નકશામાં બતાવ્યા પ્રમાણે, જે ભાગને વર્તમાન કાળે મધ્યપ્રાંત વાળો ભાગ કહેવાય છે અને જેને મહાકોશલ—વિદલ તરીકે એક વખત ઓળખવામાં આવતો હતો, તે પ્રદેશ છે; જ્યારે તેમની માન્યતા બંગાળ ઈલાકામાં જેને વર્તમાનકાળે ભાગલપુર જીલ્લો કહેવાય છે તે જ્યાં ચંપા નામનું શહેર—ગામ આવેલું છે તેને જ અંગદેશ અને તેજ ચંપાનગરી હોવાની થાય છે. એટલે એક વખત જે અંગદેશનું સ્થાન નક્કી કરી શકાય તો રાજનગર ચંપાનું સ્થળ તો આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જશે.

પ્રથમ આપણે તેમની દલીલો તપાસીએ. તેમણે પ્રગટ કરેલા “પ્રાચીન ભારતવર્ષનું સિદ્ધાવલોકન” નામના ગ્રંથમાં આ પ્રશ્ન માટે પૃ. ૩૩ થી ૬૦ સુધીના લગભગ ૨૭-૨૮ પૃષ્ઠ શેકયાં છે. તેમાં પૃષ્ઠ ૪૦ ઉપર વિધાન કર્યું છે કે—“ચંપાનગરી એ પૂર્વમાં આવેલા અંગદેશની રાજધાની છે. જૂની ચંપાને સ્થાને જ

(૮) શ્રીયુત્ કૃતેહચંદના સવાલો પણ પૂ. આ. મ. ઈન્દ્રવિજયસૂરિજીના પ્રશ્નોને તત્ત્વમાં મળતા હોઈ, કેમ બાણે તેમના જ તરફની પ્રેરણા મળતાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય એવું

દેખાઈ જાય છે. આ અનુમાન સાચું પડે તો ઉપર નં. ૬ ની ટીકામાં પં. શર્માજીની જે સ્થિતિ છે તે જ શ્રીયુત્ કૃતેહચંદની પણ ગણાવી રહે છે.

નવી ચંપા વસાવેલી છે અને ગંગા નદીના કિનારા ઉપર છે". આ આખા યે વાક્યના ત્રણ ભાગ થાય છે. પ્રથમના યે માટે તો, ઉપર લખ્યા પ્રમાણે બંને સહમત છીએ. માત્ર ત્રીજો ભાગ જે ચંપાનું સ્થાન ગંગાના કિનારા ઉપર લેખાયે છે, તે બાબત ભિન્નતા છે. ચંપાનું સ્થાન ગંગાના કિનારે હોવા સંબંધી તેમણે લગભગ તેવીસ દલીલો રજૂ કરી છે. તે સર્વે, પુસ્તકોના આધારે જ લેવાયેલી છે. એકે શિલાલેખ, સિક્કા કે સમયાવળીને અનુસરીને લેવાય નથી જ તેટલે દરજ્જે તેના જેટલી વળનદાર ન ગણાય (ઉપરમાં પૃ. ૨૮૬ જુઓ). વળી તેમાંનો મોટાભાગ એવા પુસ્તકોનો છે કે, જેને આપણે પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો હિંદમાં પ્રચાર થયા બાદ રચ્યા હોવાનું કહી શકાય; ને જેમાં એવાં કેટલાંયે વિધાનોના સમાવેશ કરાઈ ગયો છે કે, જે પ્રાચીન સમયને બંધબેસતા થવા માટે કલ્પનાથી નીપજવી કાઢેલાં સમગ્ર શકાય છે. માફે એમ નથી કહેવું કે તેઓની કિંમત નથી જ તેઓની કિંમત પણ છે જ; પરંતુ ક્યારે કે જ્યારે કોઈ સ્વતંત્ર પૂરાવો કે આધાર ન હોય ત્યારે; જેથી કરીને ઉપરોક્ત તેવીસ પુરાવામાંથી પાંચને જ અતિ પ્રાચીન અને વિશ્વસનીય લેખી, બાકીનાને એક બાબત મૂકી રાખી શકાશે. આવા પાંચ છ ને તપાસતાં, ચંપાને ગંગા નદી સાથે સંબંધ ધરાવતો માત્ર એક જ પૂરાવો જેનો નં. ૬ તેમણે આપ્યો છે તેને કહી શકાય તેવા છે. તેમાં પણ “ગંગા” શબ્દ નથી પરંતુ “ગન્ધર્વા” છે. ગંગા નદીનું બીજું નામ ગન્ધર્વી છે ખરું, પરંતુ તે એકલી ગંગાનું જ નામ હોવા ઉપરાંત બીજી કોઈ નદીઓને પણ લાચુ પડતું જણાય છે કે કેમ, તે જોવું રહે છે. એટલે તે ઉપર બહુ ભાર મૂકવાનું વાજબી ન કહેવાય. વળી નં. ૧નો પૂરાવો તેમણે નિરવાવલિ પૃ. ૧૮માંથી લઈને જે ઉધ્ધૂન કરેલ છે અને “લેગેચ નમ્પાનગરી લેગેચ ઉવાગચ્છઈ” શબ્દો મોટા અક્ષરે લખી ધ્યાન ખેંચ્યું છે, તેમાંયે ગંગાનદીનો ઉલ્લેખ

આવ્યાનું તો દેખાતું નથી જ. મતલબ કે તેવીસે પૂરાવા તેમના મતની પુષ્ટિ આપવા લગભગ નિર્બળ જેવા ગણાશે. ઉલટું તેમાંથી કેટલીક એવી હકીકત તારવી શકાય છે, કે જે મારા મતને સમર્થન આપનારી છે જે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. હવે અંગદેશ વિશેની તેમની દલીલો તપાસીએ,

જેમ ચંપા વિશે ૨૩ પુરાવા આવ્યા છે તેમ અંગદેશ વિશે પણ ૨૩ પુરાવા આવ્યા છે. ચંપા પરત્વે તો પાંચ છ અતિ પ્રાચીન પૂરાવા લેખાય તેવા હજુયે નજરે પડે છે. પરંતુ અંગદેશ વિશેના કોઈ પણ તેવા પ્રાચીન નથી જ. ફાહિયાન કે હયુએનશાંગ જેવા યાત્રિકાના વર્ણનને જરૂર પ્રાચીન કહી શકાય પરંતુ બૂલવું જોઈતું નથી કે તેમનો સમય ઈ. સ.ની ત્રણથી છ સદીનો છે. એટલે કે જે સમયની આપણે હકીકત તપાસી રહ્યા છીએ તે બાદ લગભગ એક હજાર વર્ષે તેમનું અસ્તિત્વ આવે છે. ઉપરાંત તેમના વર્ણનોનાં થયેલ ભાષાંતર ઉપરજ આપણે આધાર રાખવો રહે છે, નહીં કે મૂળ શબ્દો ઉપર. મતલબ કે, તે હેવાલ વિશેની જે સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં ક્ષતિ રહેલી છે જ. સંપૂર્ણપણે તેમજ છે—અથવા હતું—એમ કહી ન શકાય. છતાંયે જે કાંઈ મળ્યું છે તેની ઉપેક્ષા તો ન જ કરી શકાએ.

તેવીસે અવતરણો તપાસતાં જે કાંઈ સાર કાઢી શકાય તેમ છે તે એટલો જ કે, અંગદેશ પૂર્વ દિશામાં આવેલ હતો, તેની રાજધાની ચંપા હતી ઉપરાંત ચંપાના સ્થાન પરત્વે પણ દિશાસૂચન થોડું થોડું છે. મતલબ કે, તેમની માન્યતા જે બંધાઈ છે તેને જરૂર સમર્થન મળે છે ખરું. પરંતુ તે તો મારે પણ માન્ય છે. હું પણ એમ તો કહું છું જ, કે અંગાળા ઇલાકાના ભાગલપુર જિલ્લામાં એક ચંપા શહેર છે અને ચંપા અંગદેશની રાજધાની ગણાતી હોવાથી તેને અંગદેશ તરીકે ઓળખાવાય છે. પરંતુ આ અંગદેશ અને ચંપા શહેર તે નવાં વસેલાં છે. તેને જુના અંગદેશ અને

(૯) હયુએન સ્વિત પુસ્તકોનાં ભાષાંતરમાં એવી ક્ષતિયો રહી ગઈ છે. તેનાં દર્શાવેલા પ્રા. શા. પુ. ૧ના ગ્રીક પરિ-

વર્ણનોનાં વર્ણનમાંથી મળી આવે છે; એટલે કે આ ભાષાંતરોમાં ક્ષતિ રહી ગઈ છે તે સિદ્ધ થયેલ સમજવું.

જૂની ચંપાનગરી સાથે સંબંધ જ નથી (જુઓ પ્રા. ભા. પુ. ૧. પૃ. ૧૧૪, ટીકા ૩૩ વગેરે). આ જુના અંગ-દેશ અને જૂની ચંપાનગરીના મુદ્દાનું નિરાકરણ તેમણે આપેલા ૨૩ પૂરાવામાંના એકમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી. માત્ર હજુ એટલું ઠરાવો શકાશે કે ફાહીયાનના સમયે-ઈ. સ.ની ત્રીજી સોથી શતાબ્દિ વખતે-અંગાલ ઈલા-કાવાળા અંગદેશ અને ચંપાનગરીનું અસ્તિત્વ થઇ જવા પામ્યું હતું. પરંતુ તે દેશ અને સ્થાન જ, રાજ દધિવાહન અને રાજ અન્નતથાનુના સમયે પણ હતાં એમ તો શોધી કાઢવું જ રહે છે. આ બધી ભાંગડા એક નામની બે વસ્તુઓ-જુની અને નવી-હોવાથી ઉભી થવા પામી છે, એમ સહજ સમજાય છે, એટલે આ બીજું સ્થાન કયાં આવ્યું તે હવે તપાસીએ. જૈનશાસ્ત્રોમાં જણાવાયું છે કે, વત્સપતિ રાજા શતાનિકે અંગદેશના દધિવાહન ઉપર એક જ રાતમાં ૧૦ ચક્રાઈ કરીને તેને હરાવ્યો હતો તથા તેની રાજધાની ચંપાનગરીને લૂંટીને ભાંગી તોડી નાંખી હતી. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, વત્સદેશ અને અંગદેશ બંનેની હદ પાસે પાસે જ આવેલ હોવી જોઈએ; તેમાં વત્સદેશનું સ્થાન તો વર્તમાનકાળના અલ્હાબાદ-પ્રયાગ શહેરવાળા ભાગમાં નક્કી જ છે, તે વિશે બે મત નથી જ; જેથી માનવું રહે છે કે, અંગદેશની હદ-ગમે તે દિશાએ-વત્સદેશને અડીને હોવી જોઈએ. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પૂર્વદિશામાં અંગદેશ હોવાનું જ્યાં તે ત્યાં વર્ણન આવતું હોવાથી, વત્સદેશની પૂર્વ દિશામાં જ અંગદેશનું સ્થાન હશે એટલું તો નક્કી થાય છે જ. ઉપરમાં જણાવેલ ભાગલપુર જીલ્લાવાળો પ્રદેશ જોકે વત્સની પૂર્વમાં તો છે જ, છતાં તેનો સ્વીકાર કરવામાં મુખ્ય બાધ તો એ આવે છે કે, તે બેની વચ્ચે સ્થળનું ઘણું અંતર આવી જાય છે અને જો ભૂમિ વચ્ચે આવે છે તેને મગધદેશ કહેવાતો હતો. એટલે દેખીતું જ છે કે, જો વત્સપતિને ત્યાંસુધી જવું હોય તો મગધની ભૂમિને ખૂદીને જ જવું પડે. અને તે

માટે તેણે પ્રથમ મગધપતિ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું જોઈએ. તેમ બન્યાનું ઇતિહાસમાં ક્યાંય શોધ્યું જડતું નથી. એટલે ભાગલપુર જીલ્લાવાળા સ્થાનને આપણી વિચારણામાંથી તરત બાકત કરી નાંખવો રહે છે. આ સિવાય અન્ય સ્થાને જો ઉલ્લેખ આવતો હોય તો તેની શોધ કરવી રહે છે.

(૧) પૂ. આ. મહારાજશ્રીએ જે ૨૩ પ્રમાણ બતાવ્યાં છે તેમાં નં. ૬ ક્ષામાં ચંપાનગરીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવે છે. તે વિશે વિવેચન કરતાં પોતે જણાવે છે કે, આ કથન નળરાજના અધિકારમાં પ્રાચીન ચંપાની બાબતનું છે. કયા પ્રસંગનું તે કથન છે, તે જો કે આપણે કહી શકતા નથી પરંતુ એમ તો અનુમાન દોરી શકાય છે કે નળ રાજાનો નિષધદેશ જો હતો તેનું પડોશી રાજ્ય તે હોવું જોઈએ. આ નિષધદેશનું સ્થાન વર્તમાને ઝાંસી-ગ્વાલિયર જ્યાં આવેલ છે તે પ્રદેશ ગણાતું હતું. ફલિત એ થયું કે, ઝાંસી અને ગ્વાલિયર પાસેનું તે સ્થાન થયું; અને અંગદેશ-ચંપાનગર પૂર્વ દેશમાં લેખાય છે એટલે, ઝાંસી-ગ્વાલિયરની પૂર્વ દિશાએ તેમજ પડોશમાં તે દેશ આવ્યાનું સમજાયું.

(૨) પૃ. ૪૨ ઉપર તેમણે ટાંકેલ નં. ૧૧ના પૂરાવામાં આ પ્રમાણે શબ્દો છે. “ઇસ વારતે કાશખીનગરી સે ચંપાનગરી, કુછ બહુત દૂર નહીં થી. અરૂ ચંપાનગરી કે પાસ ગંગા નદી વહતી હૈ... નિરયાવલિકા સૂત્રમે બી સાફ લિખા હૈ કિ ચંપાનગરી કે પાસ ગંગા મહાનદી વહતી હૈ. ઇસ વારતે શતાનિક રાજા લસ્કર કે સાથ પહિલે નાવામાં બેસી જમના નદીમે ચલા. પીછે પ્રયાગ કે અર્થાત (અલ્હાબાદ) કે પાસ જહાં જમના નદી ગંગા મહાનદીમે મીલ ગઇ તખ ગંગામે નાવા સે ચલ કર ચંપાનગરી કું એક હી રાત્રીમે પહુચ ગયા”. ઉપરના શબ્દોથી નીચેની બાબતો સમજી શકાય છે. (અ) કાશખી અને ચંપાની વચ્ચે બહુ અંતર નહોતું.

(આ) ચંપાનગરીની પાસે ગંગા નદી વહે છે એટલે ગંગા નદી ઉપર જ ચંપા છે એમ નિરધાર થતો નથી; ગંગાને કાંઠે પણ હોય કે બહુ નજીકમાં પણ હોય (ઈ) અલ્હાબાદથી ચંપા જતાં-નદીના પ્રવાહથી-એક રાત્રી જેટલો સમય લાગે છે. એક રાત્રીમાં કેટલું અંતર તે સમયે જળમાર્ગે કાપી શકાતું તે જોડે ઉપરના કથનથી તારવી શકાતું નથી, પરંતુ કૌશંબીપતિ શતાનિક રાજને પ્રથમ કૌશંબીથી અલ્હાબાદ સુધી (૨૮-૩૦ માઇલનું છેલ્લું ગણાય છે) જતો જણાવ્યો છે અને તે બાદ એક રાત્રીનો પ્રવાસ લખ્યો છે. વળી કૌશંબીથી ચંપા બહુ દૂર નથી એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે એટલે આ બધા સંયોગોનું એકીકરણ કરતાં કૌશંબીથી ચંપાસુધીનું અંતર બહુ બહુ તો ૧૦૦થી ૧૫૦ માઇલનું જ આવશે. આ આખું અંતર નદીના સીધા જ પ્રવાહમાર્ગે હોય, કે અમુક અંતર સીધા પ્રવાહે હોય અને પછી વાંક લેવો પડતો હોય, કે નદીપ્રવાહ મૂકીને થોડાક ભાગ સ્થળવાટે પણ મુસાફરી કરવી પડતી હોય તે જુદી વાત છે. જે પ્રમાણે શબ્દો વપરાયા છે તે જોતાં તો સીધા પ્રવાહમાર્ગની મુસાફરી હોવા કરતાં, વાંકવાળી અથવા થોડી સ્થળ-માર્ગે પણ હોય તેવી સ્થિતિ કાસે છે. એટલે જો બીજા પ્રકારે મુસાફરી થઈ હોય તો, ૧૦૦-૧૫૦ માઇલ કરતાં પણ અંતર ઘટી જાય; જ્યારે કૌશંબી અને ભાગલપુર વચ્ચેનું અંતર જ અત્યારે નદીના સીધા પ્રવાહે લગભગ ૪૦૦ માઇલ કે તેથી વધુ પણ થવા જાય છે. સાર એ થયો કે કૌશંબીથી ભાગલપુર સુધી ન પહોંચતાં, વચ્ચે જ બહુ નજીકના સ્થળે પ્રાચીન સમયે ચંપાનગરી હતી.

(૩) પૃ. ૪૬ ઉપર તેમણે કાવ્યાનુશાસનનું અવ-તરણ કર્યું છે તેના શબ્દો “કાશીનગરી-વાણારસીની પેલી તરફનો પૂર્વપ્રદેશ કહેવાય છે અને ત્યાં અંગ, કલિંગ ને કાસલ વિગેરે દેશો આવેલા છે.” આ પ્રમાણે છે. અનુક્રમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ કાશીથી પૂર્વદિશામાં આ ત્રણ દેશોનું સ્થાન હતું કે કેમ તે જોડે સ્પષ્ટ થતું નથી, પણ વર્ણન કરવામાં સામાન્ય નિયમ જે પાળવામાં આવે છે તે જોતાં કાંઈક અનુક્રમ

સચવાયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન દોરી શકાય છે. છતાં આ દેશોનો પરસ્પર સંબંધ દિશાપરત્વે ભલે ન સચવાયો હોય, તોયે સ્વભાવિક એમ તો સમજી શકાય છે કે લેખકનો દષ્ટિકોણ, કાશી-વાણારસી નગરીથી પૂર્વદિશાએ જતાં, પ્રથમ જ અંગદેશ હોવાનું જણાવવા પૂરતો હશે ખરો. અને તેમ વધારે સંભવિત છે, કેમકે ઉપરના નં. ૨માં ટાંકેલ ગ્રંથનું કથન એ છે કે, કૌશંબીથી ચંપાનું સ્થાન બહુ દૂર નથી જ. મતલબ એ થયું કે કાશીની પૂર્વમાં લગભગ જ અંગદેશ આવેલો હોવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે ત્રણ પુરાવા તો શ્રી આચાર્યજી મહારાજે બતાવેલામાંથી જ તપાસી જોયા; જેમાંથી એવો તાત્પર્ય નીકળ્યો કે, ચંપાનું સ્થાન કૌશંબી કે કાશીથી બહુ દૂર નથી જ. વળી અન્ય પ્રમાણો પણ જોઈ લખ્યો. આ ચંપા-તથા અંગદેશના સ્થાન વિશે મેં રચેલા પ્રા. ભા. પુ. ૧, પૃ. ૧૩૬થી ૧૪૮માં, તથા આ અંગદેશ ઉપર ચેદિવંશી કલિંગપતિ રાજા-ઓની સત્તા જમી પડવાથી તેને ત્રિકલિંગમાંના એક ભાગ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવ્યો છે તેથી પુ. ૧, પૃ. ૧૬૩થી ૧૭૭ સુધી કરેલા તેના વર્ણનમાં, તેમજ ચેદિપતિ-કલિંગપતિના આખા વંશનું જે વ્રતાંત પુ. ૪માં દશમખંડે આપ્યું છે તેમાં, અનેકવિધ પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન અને સત્તાસમાન ગણ્યતા લેખકોના પ્રમાણો આપીને, આ અંગદેશ-અને ચંપાનગરીના સ્થાન વિશે છૂટીછવાઈ પરંતુ ઘણી જ ઉપયોગી માહિતી આપી છે. તે સર્વનું અત્ર નિરૂપણ કરવું અસ્થાને ગણાય. એટલે તે વાંચી જવાની માત્ર ભલામણ જ કરવી રહે છે. છતાં સંતોષ આપવા માટે, વધારે નહીં તો ખેચાર પણ, ખાસ ઉપયોગી નીવડે તેવાં પ્રમાણ તો અત્ર જરૂર ધરવાં જ રહે છે.

(૪) પ્રબંધ ચિંતામણી ભાષાંતર (મુદ્રિત, અમદાવાદ; ૧૯૦૯) પૃ. ૨૧માં જણાવે છે કે, “શ્રેણિકના મરણ બાદ તેનો પુત્ર અશોકચંદ્ર ગાદિએ આવ્યો. આ નગરીમાં (રાજગૃહી) પોતાના પિતાનો કાળ થયો તેટલા માટે તેનો ત્યાગ કરી, કૌશંબી નગરની પાસે નવીનચંપા નામની નગરી વસાવી તેને પોતાની રાજ-

ધાનો કરી. ” આ શબ્દોમાં તો કયાંય શંકાનું સ્થાન જ રહેતું નથી. સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે કે, ચંપાનું સ્થાન કૌશાંબીની પાસે જ છે.

(૫) જ્યાં જ્યાં ચંપાનગરીના રાજ્ય અગતશત્રુના મરણ સંબંધી હકીકત જણાવવામાં આવી છે ત્યાં ત્યાં સર્વ ઠેકાણે એક જ મતલબનું લખાણ દર્શાવ્યું છે કે, તેનું મૃત્યુ ચંપાદેશમાં જ થયું છે (જે દેશમાં ચંપાનગરી આવેલી હોય તેનું નામ ચંપાદેશ એમ કહેવાતો હેતુ છે). વળી તે કુદરતી મોતે નથી મૂચો પણ વિંધ્યાપર્વતમાં જીત મેળવવા ગયો હતો ત્યાં મૂચો છે (જુઓ હરમન જેકાબીકૃત પરિશિષ્ટપર્વ, સર્ગ ૬, પૃ. ૨૧ અને આગળ). આમાં વિંધ્યાચળ પર્વતનું સ્થાન જ એમ સ્પષ્ટ છે કે, તે ચંપાદેશ (અંગદેશની રાજધાની ચંપાનગરી હોવાથી અંગદેશનું જ તેમાં સ્થાન સમજવાનું છે) બંગાળમાં નહીં, પણ વિંધ્યાચળ પર્વતની અડોઅડ છે, એટલે કે જેને સેંદ્રલ પ્રોવીન્સીઝ કહેવાય છે તે પ્રદેશ છે.

(૬) અંગપતિ દધીવાહન રાજા પોતાની રાણી પદ્માવતી સાથે કોડા કરવા જતાં હાથી ઉપર બેસીને અટવીમાં જઈ ચડે છે. તે પછી તેના અનુસંધાનમાં દંતપુર-કંચનપુર, કલિંગદેશ, વંશદેશ આદિનું વૃત્તાંત આવે છે; જે ભાગલપુરાગો જ તે પ્રદેશ હોત તો તેની આસપાસમાં આવા નામવાળું કોઈ સ્થાન પણ નથી તેમ તેવું કોઈ અટવી પણ નથી. હજી ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ નીકળી જવાય તો કલિંગની જૂમિ ઉપર તેમજ ત્યાંની અટવીમાં પહોંચાય ખરું. પરંતુ તે માટે તો મગધદેશની જૂમિમાંથી પસાર થવું જ જોઈએ. તેવું કર્યાનું કયાંય જણાવાયું પણ નથી તેમ પરમુલકના રાજાને કોઈ જૂપતિ પોતાની જૂમિમાંથી એમને એમ પસાર થવા દે ખરો કે ? એટલે માનવું જ રહે છે કે, અંગદેશનો હદ દક્ષિણે લંબાઈને વિંધ્યાચળ પર્વતને અડીને આવી રહી હતી.

(૭) કાશી અને કૌશાંબી પાસે અંગદેશ, હોવાનો પુરાવો મહાભારતમાંથી પણ મળી આવે છે. હકીકત એમ છે કે, દુર્યોધન હસ્તિનાપુરનો રાજવી છે. પાંડવો ઈન્દ્રપ્રસ્થના રાજવી છે અને જરાસંધ મગધનો સમ્રાટ

છે. જ્યારે પાંડવો અને દુર્યોધન વચ્ચે હસ્તિનાપુરમાં હરિકાશ્વ બેલાય છે ત્યારે, કર્ણ રાજપુત્ર ન હોવાના કારણે તેને પોતાનો હરિક્ષ લેખવાની અર્જુન ના પાડે છે; જેથી દુર્યોધન તુરત જ અંગદેશનું રાજ્ય કર્ણને સોંપી દે છે. હવે હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય મગધની પૂર્વે અને પશ્ચિમે બે વિભાગમાં તો ન જ વહેંચાયલું હોય; અને પૂર્વ હિંદ પર તો જરાસંધનું જ પ્રભુત્વ છે. એટલે અંગદેશ હસ્તિનાપુરની આસપાસનો કે સમીપનો જ પ્રદેશ હોઈ શકે; તેમ તેનો સમાવેશ પણ હસ્તિનાપુરની રાજ્યસત્તામાં થતો હોવો જોઈએ. એમ હોય તો જ દુર્યોધન પોતાની મરજી પ્રમાણે અંગનું રાજ્ય કર્ણને સોંપી શકે. જરાસંધના સામ્રાજ્યની પેલી બાજુનો પ્રદેશ તેને કળજે હોય કે તે કર્ણને તેની ભેટ ધરી શકે એ અસંભવિત જેવું જણાય છે. એટલે નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય કે અંગદેશનું સ્થાન મગધ સામ્રાજ્ય અને હસ્તિનાપુરની વચ્ચે જ હોવું જોઈએ.

(૮) શિલાલેખથી પણ તે જ હકીકતને સમર્થન મળતું રહે છે. નાનાઘાટ લેખ નં. ૧માં (જુઓ પંચમ પરિચ્છેદ) નાગનિકાના પિતા મહારથીને અંગિય કુળ-વર્ધન ગણાવવામાં આવ્યો છે. અંગિય કુલવર્ધનનો અર્થ અંગદેશમાં જે કુલો-કુટુંબો રહેતાં હતાં તેની વૃદ્ધિ કરનાર એવો થાય છે. મતલબ કે આ મહારથીઓ તેમજ મહાભોજકોનું સ્થાન, જેને હાલમાં વરાડ કહેવાય છે અને પ્રાચીન સમયે વિદર્ભ કહેતા હતા તે ઠરાવાયું છે. અગ્નિમિત્રે પણ જે સરદારની પુત્રી માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતું તે આ વિદર્ભ પ્રાંતનો જ હતો અને સંભવ છે કે નાગનિકા તેમજ માલવિકા બન્ને અંગિય કુલવર્ધન મહારથીઓની પુત્રીઓ હતી. જેથી સમજાય છે કે, વિદર્ભ પ્રાંત-વરાડ પ્રાંત તે પ્રાચીન સમયના અંગદેશનો એક ભાગ હતો. તે માટે ત્યાંના મહારથીઓ પોતાને અંગિયકુલ વર્ધન કહેવરાવતા હતા.

ઉપરની આદે દલીલો અને પ્રમાણોને એકત્રિત કરીને સાર-નિષ્કાઠ કાઢીશું તો આ પ્રમાણે મુદ્દા નીકળે છે:- (૧) વત્સદેશની રાજધાની કૌશાંબી અને અંગ-

દેશની રાજધાની ચંપાનગરી વચ્ચે અંતર બહુ જૂન છે. (૨) રાજધાનીઓ વચ્ચે અંતર છે પરંતુ તે તે દેશની હદ તો એકબીજાને અડીને જ રહેલી સમજાય છે. (૩) જેને હાલ મધ્યપ્રાંત કહેવાય છે તે જ મુખ્યભાગે પ્રાચીન સમયે અંગદેશ કહેવાતો. (૪) અંગદેશની સીમા દક્ષિણે વિંધ્યાચળપર્વત પાસે અટકી જતી હતી. આ નિર્ણયો તો બધા ગ્રંથમાંનાં વૃત્તાંત, વર્ણન અને દર્શાવાયલા વિધવિધ પ્રસંગો ઉપરથી તારવી કાઢેલા ગણ્યો. પરંતુ જો તેને શિલાલેખનો કે જળ-વાઈ રહેલ અન્ય સ્મારકનો ટેકો મળે તો તે વિશેષ સંગીન ગણ્યો; અને તેમ થાય તો તેને અચૂક રીતે પ્રમાણિત વસ્તુ તરીકે જ સ્વીકારવી રહેશે.

ઉપરમાં બીજા વિકાગે આપણે પુરવાર કરી ગયા છીએ (જુઓ પૃ. ૩૦૬) કે અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને ભિન્ન હતા; તેમાં પ્રિયદર્શિન પોતે જૈનધર્મી હતા. એટલે પ્રિયદર્શિને ઉભા કરેલ સર્વ નાના મોટા શિલાલેખો જૈનધર્મનાં સ્મારકો ગણવાનાં છે. આ સ્મારકો ઉભા કરવામાં તેનો આશય એ હતો કે, જે મોટા શિલાલેખો છે, ત્યાં તેના જૈનધર્મના મહાપુરૂષો જેને કહી શકાય છે તે તીર્થંકરોનાં મરણ થયાં છે અને નાના શિલાલેખો છે ત્યાં તેનાં પોતાના સર્ગા-વહાલાં મરણ પામ્યાં છે. આ હકીકત પ્રા. ભા. પુ. ૨માં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે જણાવી છે. તેમ જ વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક, મારા તરફથી પ્રિયદર્શિનનું જીવનચરિત્ર જે તૈયાર થઈ રહ્યું છે તેમાં પણ જણાવવામાં આવી છે. ત્યાંથી જોઈ લેવા વિનંતિ છે. પરંતુ તેનો સાર અત્રે જણાવી દઈએ. તીર્થંકરનાં અને પોતાનાં સર્ગાનાં મરણસ્થાનો વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકાય તે માટે, તેણે પ્રથમપ્રકારનાં સ્થાનો ઉપર શિલાલેખો કાતરાવીને પોતાની સહી સચવતું હાથીનું ચિહ્ન મૂક્યું છે જ્યારે બીજાપ્રકારનાં સ્થાનોને તે ચિહ્નરહિત રહેવાં દીધાં છે. જૈનોના તીર્થંકરોની સંખ્યા ૨૪ની છે.

તેમાં પહેલા, અષ્ટાપદપર્વત ઉપર; નં. ૧૨માં ચંપાપુરીમાં; નં. ૨૨માં ગિરનારપર્વત ઉપર અને ૨૪માં પાવાપુરીમાં નિર્વાણ પામ્યા છે, જ્યારે બાકી રહેતા વીસેનું નિર્વાણ અંગાળામાં આવેલ સમેતશિખરપર્વત^{૧૧} ઉપર છે. આમાંના અષ્ટાપદની તળેટીનું^{૧૨} સ્થાન કાલિસલેખના સ્થળે, ગિરનારનું તો સંકારહિત જ છે, પાવાપુરી (મધ્યમ અપાપા તરીકે જે પાછળથી ઝાળખાઇ છે તે)નું સાચી-ભિદ્સા^{૧૩} પ્રદેશમાં, અને સમેતશિખરનું ધૌલી-જગૌડાના લેખના સ્થાને ગણાય છે; જે સર્વ હકીકત પુ. ૨માં દર્શાવાઈ ગઈ છે. કેવળ બારમાં તીર્થંકરનું નિર્વાણ-સ્થાન જે ચંપાપુરી હતી તેના સ્થાનનું નિર્માણ કરવું જ બાકી રહ્યું. પૃ. ૩૨૧-૨૪ સુધી આઠ પૂરાવાની ચર્યાના અંતે એમ પુરવાર કરી શક્યા છીએ, કે જેની રાજધાની ચંપા છે તેવા અંગદેશનું સ્થાન કોશબી અને કાશીની પૂર્વમાં, નજીક કે અડોઅડ છે. તેમજ તેની સરહદ દક્ષિણમાં લંબાઈને ટેક વિંધ્યાચળપર્વત સુધી લંબાઈ હતી. એટલે ઉપર દર્શાવેલી સીમાવાળા અંગદેશમાંથી જો પ્રિયદર્શિનનો કોઈ શિલાલેખ આપણને મળી આવે તો તે સ્થાન ચંપાનગરીનું હતું એમ આપોઆપ સિદ્ધ થયું ગણ્યો. આવો એક લેખ રૂપનાથનો છે. તે પ્રિયદર્શિનનો તો છે જ, પરંતુ તેને નાના શિલાલેખ તરીકે લખાવ્યો છે એટલે આપણી બધી શરતો પળાઈ શકતી ન ગણાય. છતાં હવે નવા શોધથી માલૂમ પડ્યું છે કે, રૂપનાથના લેખના જે ત્રણ ચાર ટુકડા થઈ ગયા છે તેને એકત્રિત કરતાં, તે એવો મોટોલેખ થઈ શકે છે કે ત્યાં પણ ગિરનાર પર્વતના લેખ જેવા, ફરમાનો કાતરાયાં હોય. તેમજ હાથીનું ચિહ્ન પણ કાતરાયલું માલૂમ પડી આવ્યું છે. એટલે લગભગ નક્કી થઈ ગયેલું જ ગણવું રહે છે કે, રૂપનાથ લેખની જગ્યાએ જ કે તેના આસપાસમાં જ ચંપાનગરીનું સ્થાન હોવું જોઈએ. વળી જ્યારે સરકારી સંશોધનખાતું એમ જાહેર કરે છે કે, આ રૂપનાથ અને જબલપુરની

(૧૧) જ્યાં પર્વત ઉપર નિર્વાણ થયું હોય ત્યાં તેની તળેટીએ શિલાલેખ પ્રિયદર્શિને ઉભા કર્યો છે એમ સમજવું.

(૧૨) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૧૧

(૧૩) આ પાર્વતીય પ્રદેશમાં જ્યાંથી શિલાલેખ મળી આવે (હાથીના ચિન્હાક્તિ) ત્યાં તેની તળેટી સમજવી.

વચ્ચે પ્રાચીન સમયે કોઇ મોટીનગરી હોવી જોઇએ એમ ત્યાંના પ્રદેશમાંથી મળી આવતાં અવશેષો ઉપરથી માલુમ પડે છે. એટલે તો પાકાપાયે-સોવસા-નિર્ણય જ થઇ જાય છે કે, ચંપાનગરી ત્યાં જ હતી અને તેની પાસેના પર્વત ઉપર કે તેના ઉદ્ધાનમાં, બારમા તીર્થકર નિર્વાણ પામ્યા હોવા જોઇએ. જો પર્વત ઉપર જ નિર્વાણ પામ્ય હોય તો રૂપનાથ લેખની જગ્યા તે પર્વતની તળાટીનુંજ સ્થાન લેખનું અને ઉદ્ધાનમાં નિર્વાણ પામ્યા હોય તો તે સ્થાન ચંપાનગરીના, અંતિમભાગનું કે પાસેના ઉદ્ધાનનું લેખનું કે જ્યાં તેમને અગ્નિદાહ દેવાયો હોય.

જેમ આ પ્રમાણે પુસ્તકો ચંપાનગરીના સ્થળની ચોખ્ખવટ કરી રહ્યાં છે અને તેને શિલાલેખી પૂરાવાએ સમર્થન આપ્યું છે, તેમ પ્રાચીન સમયે ઉભા કરાયેલ સ્મારકનો પણ તે હકીકતને ટેકો મળી રહ્યો છે. આ સ્મારક બારહુતરૂપ સમજવા. તે સ્થાન, શ્રીમહાવીરના કૈવલ્ય કલ્યાણનું પુરવાર કરી આપતી વખતે ચંપાનગરી આ સ્થળમાં જ હોવા વિશેની કેટલીક વિગતો પૃ. ૩૧૩-૧૪ ઉપર અપાઈ ગઈ છે. વળી વિશેષમાં 'જંબીય-ગામને ઋજુવાલિકા નદી'વાળા શિર્ષકમાં નીચે વર્ણવી છે તે જુઓ. આવી રીતે શિલાલેખી, સ્મારકરૂપી અને પુસ્તકોમાંના-એમ સર્વે પ્રકારનાં પ્રમાણોથી, અંગદેશની ચંપાપુરીનું સ્થાન પ્રાચીન સમયે-દર્ધિવાહન અને અજ્ઞતશત્રુના સમયે-મધ્ય-પ્રાંતવાળા ભાગમાં અને જળપુરની પાસેના રૂપનાથ શિલાલેખવાળા સ્થાને હતું એમ નક્કી થયું ગણી લેવું.

આટલો ખૂલાસો ચંપાના સ્થાન વિષે થયો; હવે તેના સમય વિશે જણાવીશ. તેમણે મારા પુસ્તકમાંથી ત્રણેક ઉતારા તેમના પુસ્તકના પૃ. ૫૩ ઉપર નોંધ્યા છે અને છેવટે પૃ. ૫૪ ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે કે “આ ત્રણે વિરોધી હકીકતો...ક્યા ગણિતના હિસાબથી થઈ શકે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી એટલે કે ઉપરની હકીકત તદ્દન અસંમત છે.” તેમના કહેવાની મંતવણ એ છે કે તે ત્રણે ઉતારામાં આપેલ સમય એકબીજાથી ભિન્ન છે અને તેવું લખવામાં મેં મારા પોતાના જ શબ્દો ખોટા કરાવ્યા છે. મેં પોતે જૂલ બાધી છે કે, પોતે કોઈ પણ અગમ્ય કારણને લીધે

તે સ્થિતિ ઉપજાવી કાઢી છે તે સમજવા, પ્રથમ મારે ત્રણે ઉતારા આપવા જોઇએ અને પછી મારો ખૂલાસો આપવો જોઇએ કે જેથી વાસ્તવિક સ્થિતિ શું છે તે વાચક પાસે સ્પષ્ટ થઈ જાય. (પહેલો) પ્રાચીન ચંપા-પુરીનો નાથ ઈ. સ. પૂ. ૫૫૬માં થઈ ગયા બાદ લગભગ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષે આ રાજા કુણિકવાળી ચંપાની સ્થાપના થઈ છે (પ્રા. ભા. ૧, પૃ. ૧૩૯, ટી. ૨૨); (બીજો ઉતારો) ઈ. સ. પૂ. ૫૫૭માં વત્સપતિ રાજા શતાનીકે, ચંપા ઉપર હલ્લો કરી ભાંગી નાખી હતી...એટલે કે આશરે પચીસ વર્ષે તેનો પુનરુદ્ધાર થયો એમ ગણવું (પ્રા. ભા. ૧, પૃ. ૩૭૪, ટી. ૧૫); (ત્રીજો ઉતારો) વળી તે નગરી સર્વથા નાશ પામેલી નહોતી, એટલે બે ત્રણ વર્ષમાં જ તેનો પુનરુદ્ધાર કરાવી રાજ્યપાટ ફેરવી ત્યાં રહેવા લાગ્યો (પ્રા. ભા. ૧, પૃ. ૨૬૬). આ ત્રણ ઉતારામાંથી પ્રથમના બે મારા પુસ્તકની ટીકામાંના છે જ્યારે છેલ્લો મુખ્ય લખાણમાંનો છે. તેમાંના મોટા અક્ષરે જે શબ્દો છે તે તેમણે ધ્યાન ખેંચવા લખ્યા સમજાય છે. મારો ખૂલાસો એ છે કે, લગભગ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષે અને આશરે પચીસ વર્ષે, આ વાક્યો-શબ્દોમાં બહુ અસંગત જેવું નથી જ; કેમકે એકમાં લગભગ છે તે બીજામાં આશરે છે. એટલે પચીસ અને ત્રીસની ગણતરી આવી જ રહે છે. છતાંયે તેમાં કોઈ કડોકાટ સમય દર્શાવવાનો આશય નહોતો જ, તે તો “લગભગ અને આશરે” શબ્દો વપરાયા છે તે ઉપરથી પણ દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ત્રીજા ઉતારામાં જે “બે ત્રણ વર્ષમાં જ” લખાયું છે તે પણ વાજબી છે. કેમકે આખું કથન રાજા અજ્ઞત-શત્રુના બારામાં લખાયું છે. વળી તેની તરત જ પાછળ “પુનરુદ્ધાર કરાવી રાજ્યપાટ ફેરવી ત્યાં રહેવા ગયો.” લખાયેલા શબ્દોથી તેમ જ જે પરિગ્રાહમાંથી તેમણે અવતરણ કર્યું છે તે આખું વાંચી જવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ છે કે, ગાદીએ આવ્યા પછી રાજા અજ્ઞતશત્રુએ “બે ત્રણ વર્ષમાં જ” ચંપાનગરીનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો છે. આ શબ્દોને ચંપાનગરી ક્યારે ભાંગી ને ક્યારે વસી તેના સમય સાથે કોઈ જ સંબંધ નથી; એટલે કે ઉપરનાં બે અવતરણોથી આ ત્રીજા અવતરણનો સમય

જુદો જ પડે તે કોઈ પણ સમજી શકે તેવું જ છે.

માઈ સમજવું પ્રથમ એમ થતું હતું કે આ અવતરણોમાં મોટા અક્ષરે ટાંકેલા શબ્દો પરત્વે જ તેમનો વિરોધ હશે. તે હિસાબે ઉપરની સમજૂતિ આપી છે. પરંતુ સમજાય છે કે રાજ કૃષ્ણિકનો રાજ્યાભિષેક જે ઈ.સ. પૂ. ૫૨૮માં મેં નોંધ્યો છે તેમાં પણ તેમનો વિરોધ છે. ખરી રીતે તો આ પ્રશ્નો ઉકેલ, ભગવાન શ્રી મહાવીરના જીવનમાં અનેલા અનેક બનાવોનો પરસ્પર સમય નક્કી કરવા ઉપર અવલંબે છે એટલે શ્રીમહાવીરનું સ્વતંત્ર પુરતક હું ખહાર પાડવાનો છું તેમાં સમાવેશ કરાશે. છતાં અત્રે જ્યારે તેમણે પ્રશ્ન ઉપરિચિત કર્યો છે ત્યારે કતિપયઅંશે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

તેમણે નીચેના ૧૪ સમય ઉપર ગણતરી કરી છે:-

- (૧) શ્રીમહાવીરનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭-૬
- (૨) ત્રિશ્ણિકતા રાજ્યની સમાપ્તિ એટલે રાજ કૃષ્ણિકનો રાજ્યાભિષેક ઈ. સ. પૂ. ૫૫૨ કે ૫૪ (૩) અને કૃષ્ણિકરાજ્યે આઠમા વર્ષે શુદ્ધનું નિર્વાણ એટલે ઈ. સ. પૂ. ૫૪૪ કે ૪૬; તે હિસાબે બીજા ઐતિહાસિક પ્રસંગોનો સમય તેમણે નીચે પ્રમાણે જ દરાવવો પડશે:-

(૧) શુદ્ધભગવાનનું આયુષ્ય ૮૦ વર્ષનું છે તેથી તેમનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૬૨૪ કે ૬૨૬ માં આવશે.

(૨) ત્રિશ્ણિક, ભગવાનશુદ્ધથી પાંચ વર્ષે નાનો છે એટલે તેનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૬૧૯માં; અને પંદર વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો છે એટલે ઈ. સ. પૂ. ૬૦૪માં આવશે; ત્યારબાદ ૩૧૧ વર્ષે અશોકનું મરણ થયું છે તેથી તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૯૩ આવશે.

(૩) અશોકનું મરણ ૨૯૩માં ગણાય તો, તેનો જન્મ (૨૯૩+૮૨ વર્ષનું આયુષ્ય હતું તે હિસાબે) ૩૭૫ ઈ. સ. પૂ.; તેનું ગાદીએ બેસવું ૩૫૩ અને રાજ્યાભિષેક ૩૪૬ આવશે.

(૪) તે હિસાબે બિંદુસારનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧-૩૫૩ સુધી=૨૮ વર્ષ આવશે.

(૫) અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો રાજ્યકાળ ઈ. સ.

પૂ. ૪૦૫થી ૩૮૧=૨૪ વર્ષ આવશે.

આ બધી સાલો પૂ. ૩૦૧થી ૩૦૫ સુધી પુરવાર કરી આપેલ સાલોથી ઘણી જુદી પડી આવે છે તે તરત સમજી જવાશે. મતલબકે, તેમણે જે સમય માન્ય રાખેલ છે તે સત્ય નથી. જોકે આ વિષય ઉપર ફેટલીયે ચર્ચા થઈ ગઈ છે અને જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદો જુદો સમય નિર્ણય કરી આપ્યો છે છતાં, સર્વ બનાવોનો સમય તેનાથી સંતોષાતો ન હોવાથી તેમાં સુધારાનો અવકાશ રહે છે એટલું સ્વીકારવું જ રહે છે.

પ્રશ્ન (૨):-જંબીયગામ અને રિજુવાલુકા નદી-

આ સ્થાને ભગવાન શ્રીમહાવીરને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. મેં તે સ્થાનને મધ્યપ્રાંતમાં નગોદ રાજ્યે આવેલ ભારહુત ગામને ઓળખાવ્યું છે. જ્યારે તેમણે બંગાળ પ્રદાકમાં હાલના જૈનપ્રગનના તીર્થધામ પાવાપુરી પાસે આવ્યાનું જણાવ્યું છે. આ અંગ્રેહમાં તેમણે પૂ. ૬૧થી ૭૬ સુધી ૧૬ પૃષ્ઠો લખ્યા છે. પોતાની ટેવ પ્રમાણે આડીઅવળી નોંધમાં મોટાભાગ કાઢી નાંખ્યો છે. જ્યારે “જંબીયગામ અને રિજુવાલિકા” નદી માટે તો કેવળ એક પ્રમાણ જ ઉતાર્યું છે; જે શબ્દશઃ આ પ્રમાણે પૂ. ૭૬ ઉપર છે.

‘ પાર્શ્વનાથ હીલ (સમેતશિખર)થી દક્ષિણ-પૂર્વમાં આજી (Ajaiy) નામની મોટી નદી વહે છે. આ નદીને એક કોકે લગભગ બે માઈલ ઉપર જમગ્રામ (Jamgrām) નામનું પ્રાચીન ગામ છે. અહિં જુનો કિલ્લો વગેરે પણ છે. આ ગામ પાર્શ્વનાથ દ્વિલથી દક્ષિણપૂર્વમાં લગભગ પચાસ માઈલ એટલે પચીસેક ગાઉ થાય (આટલું લખીને પછી પોતાના વિચાર જણાવતાં લખે છે)...“એટલે એવી કલ્પના થઈ શકે છે કે, આ આજી નદી એ જ તે વખતની ઉજ્જી (જાજી) નદી હોય, અને આ જમગ્રામ એ જ તે વખતનું જંબીયગામ હોય.”.....

(પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૩૩, ટી.)

(૧૪) આ ત્રણે સમય મારે પણ માન્ય છે એમ સમજવું નહીં; પ્રથમ બરાબર છે બીજા ત્રીજામાં સિદ્ધતા છે.

અત્રે તો તેમની ગણતરી કેવી ખોટી છે તે બતાવવા પુરતું જ આ વિવેચન છે.

—વાચક જોઈ શકશે કે આ અવતરણમાં કોઈ ઠેકાણે ઋણુવાલિકા નદી કે જંભીયગ્રામને સાબિત કરતો એક હરફ પણ લખેલ નથી. છતાં તેવા અધકચરા અને એકલડોકલ પુરાવા ઉપર જ કલ્પનાના તરંગે ચડીને પોતાના કથનને સત્ય મનાવવા તેઓશ્રી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આમાં ન્યાય કેટલો ગણાય તે તો વાચક સ્વયં વિચારી જોશે.

જો કે મેં તો ભારહુતના સ્થાનને ભગવાન શ્રીમહાવીરનું કૈવલ્યસ્થાન હોવા વિશે ઉપરના પુસ્તકના પ્રમાણો આપીને તથા સ્તૂપ (જેનું માપ લગભગ ૮૦ ફીટ ઊંચું અને ૧૫૦ ફુટ પહોળું) છે તેવા જળરજસ્ત ઈમારતી કામ) જેવા સ્મારકનો પુરાવો આપીને સાબિત કરી આપ્યું છેજ. વળી વિશેષ સાબિતી માટે તેમનાજ કથનમાંથી પ્રથમ ઉતારા લખેને અને તે બાદ વિશેષ મળી આવતા અન્ય પુસ્તકના પ્રમાણથી મારા મતને સમર્થન પૂરું પાડીશ.

(પૃ. ૬૬) “ભગવાને અગિયારમું ચોમાસું વૈશાલી-નગરીમાં કર્યું. તે પછી ચોમાસું પૂરું થયે ભગવાન સુસમારપુર આવ્યા; ત્યાંથી ભોગપુર, નંદિગ્રામ, મેંદિયગામ આવ્યા અને ત્યાંથી કૌશાંબીમાં આવ્યા. (આ તેમના શબ્દથી સાબિત થાય છે કે, મેંદિયગામ કૌશાંબીની નજીકમાં હોવું જોઈએ) આગળ જતાં તે જ પૃષ્ઠ ઉપર પોતે લખે છે કે. —“ચંપામાં આવ્યા, ત્યાં તેમણે બારમું ચોમાસું કર્યું. એ ચોમાસા પછી ભગવાન જંભીયગામ, મેંદિયગામ, હમ્માણિ મન્નિઝમ પાવા વગેરેમાં વિચરી જંભીયગામ (ઋણુવાલિકા નદી ઉપર) માં આવ્યા ત્યાં તેમને વૈશાખ સુદે ૬ના દિવસે કેવળ જ્ઞાન થયું.” [મારી તોષ—ઉપરના શબ્દોથી પણ એ જ સમજીતી નીકળે છે કે, તેમણે નોંધેલ સર્વ સ્થાનો ચંપાની પાસેના પ્રદેશમાં જ આવેલાં હોવાં જોઈએ. તેમ ઉપરના પ્રથમ અવતરણમાં તે જ મેંદિયગામનો નિર્દેશ; કૌશાંબીની નજીક અને આ દ્વિતિય અવતરણમાં તે જ મેંદિયગામનો નિર્દેશ ચંપાની નજીકમાં આવેલો હોઈને, સહજ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, ચંપા અને કૌશાંબી તેમજ ઉપર જણાવેલ સર્વ ગામો અરસપરસ નજીક નજીકમાં જ હોવાં જોઈએ; તેમાં

કૌશાંબીનું સ્થાન અલ્હાબાદથી પશ્ચિમે યમુના નદી ઉપર ૨૮-૩૦ માઈલે આવેલ સર્વ સંમત છે અને ચંપાનું સ્થાન આપણે રૂપનાથ લેખવાળા સ્થાનની નજીકમાં હોવાનું સાબિત કરી ગયા છીએ (પૃ. ૩૨૧ થી ૩૨૪ જુઓ.) એટલે તેમના જ શબ્દથી સાબિત થઈ ગયું કે, ભગવાનનું કૈવલ્યસ્થાન આ પ્રદેશમાં જ હતું. નહીં કે બંગાળ જેવા દુરના પ્રદેશમાં.

ઉપરમાં તો તેમના કથનનાં પ્રમાણ, તેમની વિરૂદ્ધ જનારાં બતાવ્યાં. હવે અન્ય પુસ્તકનાં પ્રમાણ વિચારીશું. ક. સુ. સુ. ટીકા પૃ. ૯૧ની પંક્તિ ૪માં લખ્યું છે કે, “ત્યાંથી અનુક્રમે કૌશાંબીનગરીએ પ્રભુ ગયા. ત્યાં શતાનિક નામે રાજા હતો. તેની મૃગાવતી નામે રાણી હતી—(પં. ૧૪) તે વખતે શતાનિક રાજાએ ચંપાનગરીને ભાંગી. ત્યાંના દધિવાહન રાજાની ધારિણી નામની સ્ત્રીને તથા વસુમતી નામની પુત્રીને કેદ પકડી... (પં. ૧૬) વસુમતીને કૌશાંબીના ચૌટામાં લાવીને વેચ્યો તેને ધનાવહ નામના શેઠે વેચ્યાતી લઈ, ચંદના નામ આપીને પુત્રીની પેઠે રાખી... (પં. ૨૮) ચંદનાએ પ્રભુને અડદના બાકુલા વહોરાવ્યા ને મોક્ષ લીધું. તે વખતે ત્યાં પંચદિવ્યો પ્રગટ થયાં. ઈંદ્ર પણ આવ્યો... (પં. ૩૦) ત્યાં મૃગાવતી મારીતું મળવાપણું થયું તથા તે સંબંધી વસુધારામાં પડેલું ધન શતાનિક લેવા આવ્યો, તેને નિવારીને ધનાવહને તે ધન દહને તથા “આ વીરપ્રભુની પહેલી સાધ્વી થશે” એમ કહીને ઈંદ્ર પોતાને સ્થાનકે ગયો. પછી અનુક્રમે જલિકા નામે ગામમાં ઈંદ્રે નૃવલિધિ દેખાડીને કહ્યું કે આટલે દિવસે જ્ઞાનતી પ્રાપ્તિ થશે (પૃ. ૯૨, પં. ૧) ત્યારબાદ મેંદિકા ગામે ચમરેદ્રે પ્રભુને કુશળ પૂછ્યું ...આ સર્વ શબ્દોથી સ્પષ્ટ અને શંકારહિત માલમ થાય છે કૌશાંબી અને ચંપા નજીકમાં છે તેમજ જલિકા અને મેંદિકા પણ તે દેશમાં જ આવેલ છે. આચાર્યજીએ પણ જલિકા અને મેંદિકા નજીક હોવાનું જ (પૃ. ૬૬)માં જણાવ્યું છે.

તે જ ક. સુ. સુ. ટી. નં પૃ. ૯૪, પં. ૧૩માં લખે છે, વિજય નામના મુર્દુતે જલિકા નામના ગામની બહાર ઋણુવાલિકા નામની નદીને કાંઠે, બ્યાવૃત્ય નામના

એક વ્યતરના દેવળની, નહિ અતિ દૂર, તેમ નહિ અતિ નજીક, શ્યામાક નામે કુટુંબિકના ક્ષેત્રમાં, સાલનામનાં વૃક્ષ નીચે, ઉત્કટિક આસનથી આતાપના લેતાં થકાં છઠ્ઠેનો તપ હોતે હતે... કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શન પ્રભુને ઉત્પન્ન થયાં. ” આ વાક્યમાં, શ્રીમહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાના ગામની કેવળ નોંધ જ કરી નથી, પરંતુ તે ગામમાં કયા સ્થળે, કઈ જગ્યાએ, કયા ક્ષત્રમાં તથા આસપાસ કયાં સ્થાનો હતાં એમ સર્વ વિગતેથી દર્શાવ્યું છે. અને વાક્યક વર્ગ કદાચ જોઈને અન્યથામાં ગરકાવ થઈ જશે, કે તે સર્વ રિથિતિ અત્યારે પણ તાદૃશ્ય સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહી છે. ભારહુતરતુપ નામે જનરલ કર્નિગહામે રચેલ પુસ્તકમાંથી આ સ્થાનને લગતા જે બે નકશા ચિત્ર્યાં છે, તે મેં આ પુસ્તકમાં જોડ્યા છે તે જોવાથી મને સંપૂર્ણ ઉમેદ છે કે, મારા કથનની વાચકને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ જશે.

અત્ર આ પ્રશ્ન સંબંધીને મારો ખુલાસો પૂરો થઈ ગય છે. એટલે આગળ વધવું રહ્યું. તે પૂર્વે ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઈએ કે આચાર્ય મહારાજશ્રીએ લાલે બીજી આડીઅવળી નોંધો કરીને માફ કથન અસત્ય ઠરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં મારાથી એક સ્ખલના જે થઈ ગઈ છે તે તરફ માફ લદા દોર્યું છે તે માટે જરૂર તેમનો ઋણી થયો છું જ. કદપસૂત્ર સુખખોષિની વૃત્તિનું ભાષાંતર નામે પુસ્તક મુલબ્ધ હોવાથી તેનો આધાર મેં વારંવાર લીધો છે. ભાષાંતર હોઈ તેમાં કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે છતાં મૂળ દકીકત તો તેમાં બરાબર સચવાઈ રહેલી જ દેખાય છે. તેમાં શ્રીમહાવીરે દીક્ષા લઈને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ત્યાં સુધીના બાર ચોમાસાં ક્યાં ક્યાં કર્યાં, તેનું વૃત્તાંત આપવાનો પ્રયાસ પૃ. ૮૧થી ૯૧ સુધી કરેલ છે. અહીં પૃ. ૯૧, પં. ૨માં વૈશાલીનગરીમાં પ્રભુનું ૧૧મું ચોમાસું થયું એમ લખ્યું છે. અને તે બાદ પૃ. ૯૪માં તેમને કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ થઈ ત્યાંસુધીનું વર્ણન કરી જવાયું છે. પરંતુ બારમું ચોમાસું ક્યાં થયું હતું તેનો

ઉલ્લેખજ પૃ. ૯૧થી ૯૪ સુધીમાં ક્યાંય કરાયો નથી. એટલે વૈશાલીમાં ચોમાસું કરીને “પ્રભુ સુસુમાર નામે નગર પ્રતે ગયા તથા ત્યાં ચમરેદ્રનો ઉત્પાત થયો ત્યાંથી અનુક્રમે કોશાંબી નગરીએ પ્રભુ ગયા” આવા શબ્દોને આધારે બારમું ચોમાસું કોશાંબીમાં થવાનું મેં માની લીધું. તે વાતને વળી પુષ્ટિ એ ઉપરથી મળી ગઈ કે તે બાદ શતાનિકે ચંપા ઉપર હલ્લો કરીને લાંગ્યાની, ધારિણી અને વસુમતી પકડાવાની, ચંદનબાળાએ અડદના બાકુળા વહોરાવ્યાની ઇ. ઇ. પ્રમંગોનું વર્ણન-અવતરણ પ્રમાણે આબેહુબ બની ગયું હોવાથી, તે સર્વે બારમું ચોમાસું વીત્યા બાદ થયા હોવાનું મેં કદપી લીધું અને તે જ માન્યતા પ્રમાણે પ્રાચીન-ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર જણાવાયું છે. સાથે સાથે વાક્ય-વર્ગ કૃપા કરીને નોંધો લેશે કે આ પ્રમાણે વિગતમાં ફેર પડે છે ખરો, પરંતુ મેં રજુ કરેલ કોઈ સિદ્ધાંત કે થીયરી બદલાઈ જતી નથી; તેથી તેમનું કૈવલ્ય કલ્યાણક કે નિર્વાણ કલ્યાણક તો જ્યાં મેં ઠરાવ્યું છે ત્યાં જ રહે છે. એટલે હવે તો તે સુધારો જ્યારે પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ કરવાનો યોગ સાંપડશે ત્યારે કરી લેવાનું જ આવશ્યક રહ્યું ગણાશે.

પ્રશ્ન (૩):—પાવાપુરી ક્યાં આવ્યું ? આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં તેમણે પૃ. ૭૭થી ૧૦૫=૨૯ પૃષ્ઠો શક્યાં છે તે તેના સાચો, સાચી અને પાવાપુરી એવા ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે. આ આખોયે પ્રશ્ન, મહાવીર ભગવાનના નિર્વાણ સ્થળ સાથે સંકળા-યેલ છે. નિર્વાણસ્થળનું નામ પાવાપુરી હતું તે મારે પણ કબુલ છે. જે મતભેદ છે તે તેના સ્થળ-જગ્યા માટેનો છે. તેમનું કહેવું છે કે, “પાવાપુરી પૂર્વદેશમાં બિહાર પાસે આવેલી છે. તે બિહારથી ૭ માઈલ, જંબીયગામથી બાર યોજન દૂર અને રાજગૃહીથી ૩ કોસ દૂર આવેલી છે. શ્રીમહાવીર એક જ રાત્રિમાં જંબીયગામથી પાવાપુરી પધાર્યા હતા અને ત્યાં સુંકસાળ રજજીક સભામાં તેમનું નિર્વાણ થયું હતું.” ૧૫

(૧૫) આ ઉપરથી તો એક સમન્વય છે કે ભગવાન પોતે નિર્વાણ પામ્યા, તે પૂર્વે એક રાત્રિમાં જંબીયગામથી પાવાપુરી સુધીના બાર યોજનનો તેમણે વિહાર કર્યો હતો. આ કોઈક નવીનજ દકીકત રજુ થઈ ગણાય (કેમકે કેવળ જ્ઞાન

પામ્યા પછી તુરત પહેલી રાત્રિએ ઉપરના સ્થાન વચ્ચેનો બાર યોજનનો વિહાર તો સાત્ત્વ પ્રમાણિત છે. પરંતુ નિર્વાણ પૂર્વે આવડો લાંબો વિહાર કર્યાનું ક્યાંય નોંધાયું જણાતું નથી

(જુઓ, તેમનું પુસ્તક, પૃ. ૧૦૫) જ્યારે માઈ કહેવું છે કે, તે સ્થળ બોપાળ સ્ટેટમાં જ્યાં બિલ્સા અને સાંચીગામના પ્રદેશે લગભગ ૬૦ જેટલા સ્તૂપો આવેલા છે તે પ્રદેશમાં છે. આ પ્રમાણે જ્યાં બંનેની માન્યતામાં દિશાનો જ ફેર હોય ત્યાં પોતાની માન્યતાની સાથે તેની ગણતરી લઈને, સાચોર અને સાંચી વિશે ગમે તેટલી વાતો કર્યા કરે તે તરફ આપણે ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ સેવવી રહે છે. પરંતુ કેવળ જે સાચોર અને સાંચી સંબંધી જ છે તેને સાંચીના પ્રશ્નની નીચે તપાસવામાં આવશે જ. એટલે બાકી રહેલ ત્રીજે વિભાગ—(પાવાપુરીનાં સાત આઠ પૃષ્ઠો)—આપણે કસી જેવો રહે છે. અહીં પણ તેમણે પૂર્વના પ્રશ્નોની પેઠે ૨૩ પુરાવા આપ્યા છે. તેને બે વર્ગમાં વહેંચી શકાય તેમ છે. આદિના ૧ થી ૭ અને છેલ્લો ૨૩મો મળી આઠનો એક વર્ગ; અને વચ્ચે રહી ગયેલ ૮ થી ૨૨ મળી પંદરનો બીજો વર્ગ. પહેલા વર્ગમાં અઠ્ઠાન પ્રશ્નોનાં પ્રમાણો છે ઉપરાંત તે સર્વ લગભગ અર્વાચીન ગણાય તેવા છે. વળી આઠમાંથી માત્ર એકમાં જ પાવાપુરી બે હતી એમ લખાણ છે. એકમાં બૌદ્ધની પાવાપુરીની જ વાત નોંધી છે જ્યારે આપણે સિધ્ધ તપાસવો છે જૈનની પાવાપુરીનો; આ ગણતરીથી તે વર્ગને દૂર રાખી મૂકવો પડશે. હવે બીજા વર્ગની તપાસ લઈએ. તેમાંની પંદરે દલીલો જૈન પ્રશ્નોની જ છે. તેમાં નં. ૧૦-૧૧-૧૨ અને ૧૩= મળી ૪ પુરાવા ‘પ્રાચીન તીર્થમાળાના’ છે; તેની બાષા જ કહી આપે છે કે, તે બાકી રહેતા ૧૧ પુરાવા જેવા પ્રાચીન શાસ્ત્રગ્રંથના નથી; અને આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે, આ ઉપર તેમણે મોટો મદાર બાંધ્યો છે. છતાં ૧૧ પુરાવામાંથી એકમાં પણ, પાવાપુરીના સ્થળની ચર્ચા કરેલી નથી તેમ કાંઈએ તેનું સ્થાન (જેમ આચાર્યજી મહારાજ માને છે તેમ) પૂર્વ દેશમાં હોવાનું પણ જણાવ્યું નથી. પછી શા આધારે તેઓશ્રી પૂર્વ દેશમાં હોવાનું મક્કમતાપૂર્વક જણાવી રહ્યા છે ? ઉલટું નં. ૧૫ અને નં. ૧૯ના પુરાવામાં તો મંજી-

મપાવા ને મહસેનવન—બંનેનો પરસ્પર એવી રીતે સંબંધ બતાવાયો છે કે જે હકીકત મેં સાંચી સ્તૂપની ચર્ચામાં ઉપાડી છે (જુઓ પૃ. ૩૦૯ થી ૩૧૧ તેને પુછી આપનારી થઈ પડે છે.

પ્રશ્ન (૪):—સંચી=સાંચી કે સાચોર

સંચીનગર વિશે મારી માન્યતા શું છે તે હું પ્રથમ ટુંકામાં જણાવો દઉં; જેથી ખુલાસામાં હું શું કહેવા માગું છું તે સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય. બોપાળ સ્ટેટમાં જ્યાં બિલ્સા અને સાંચી સ્તૂપો આવેલ છે, (જુઓ પ્રા. ભા. પુ. ૧, પૃ. ૧૮૮ ઉપર તે પ્રદેશનો નકશો) તે લગભગ આખા પ્રદેશમાં એક નગરી ઈ. સ. પૂ.ની છઠી સદીમાં આવી હતી. આ નગરીના પૂર્વ છેડે હાલનું બિલ્સા ઉર્ફે વિદિશા અને પશ્ચિમ છેડે સંચી હતું. વિદિશામાં વૈશ્યપ્રજા વસતી હતી. તે બહુ સમૃદ્ધિવંત પ્રજા હતી અને આ સ્થાનમાં શ્રીમહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા. જ્યારે તેમના શરોરને ત્યાંથી લઈ જઈને, સંચીવાળા પ્રદેશમાં અગ્નિદાહ દેવાયો અને તે ઉપર સ્તૂપ રચાયો હતો. તે સમયથી સત્રાટ ત્રિવદર્શિન સુધીના અઢીસોએક વર્ષમાં જે જે સમર્થ આચાર્યો વગેરે થઈ ગયા પરંતુ તેમનાં શરીરો જુદે જુદે ઠેકાણે અગ્નિસંસ્કાર પામેલાં, તેમનાં ભકતોએ જ્યાંથી બન્યું ત્યાંથી, તેમનાં ભરમ આદિ જે સચવાઈ રખાયું હતું તે ઉપાડી કરીને, શ્રીમહાવીરના મુખ્ય સ્તૂપની આસપાસ, જ્યાં અને જેવી જગ્યાની અનુકૂળતા સાંપડે, ત્યાં અને તે પ્રમાણમાં નાના મોટા પોતપોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે સ્તૂપો ઉભા કરાવી તે સ્મરણો સાચવી મૂક્યાં. આવા સમગ્ર સંચય—સમુદ્ધને તે ઉપરથી સંચીપુરી નામ અપાયું હોય. આ ગામને પાછળથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કદાચ સંચયપુર—સંચયપુરી કે સંચીપુરી કહેવાયું હોય અથવા સત્યબાષી આત્માઓથી તે જગ્યા વસી રહેલ હોવાથી તેનું નામ સત્યપુર પણ પડ્યું હોય. ગમે તે શબ્દ હોય. તે સમયે કાંઈ વર્તમાનના જેવા વ્યાકરણના નિયમો ઘડાયા નહીં હોય એટલે જગચિંતામણીની પ્રાકૃતભાષામાં

જે નગરને 'સચ્ચઉરિમંડણ' શબ્દે કરીને નિર્દેશ્યું છે તે આ સ્થાન છે. બદકે, ઇશાન ખૂણે (વિદિશામાં) હોવાથી અને તે ભાગમાં ધનવાન વણિકો રહેતા હતા તેથી "પૂર્વ દિશિ પાવાપુરી, રૂઢિ ભરીરે, સુકિત-ગયા મહાવીર તીરથ તે નમુરે" એમ સમયસુંદર કવિએ કડીમાં ગૂંથી બતાવ્યું છે. ઉપરાંત પૂર્વ દિશિવાળું પર્વ-વિદિશામાં હોવાથી, વિદિશાનગરી નામથી જ પાછળથી પ્રખ્યાતિમાં આવ્યું છે અને આપણે જાણીએ છીએ કે તે બિદસાનું ખીજું નામ વિદિશા પણ છે. આ ઉપરથી History of fine Arts in India and Ceylon by V. smith 1911, pp. 14. "The huge mass of solid brick masonry known as the Great Stupa of Sanchi may be his (Asoka= Priyadarsin)=હિરટરી ઓફ ફાઇન આર્ટ્સ ધન ઇન્ડિયા એન્ડ સીલોન, ઈ. ૧૯૧૧, પૃ. ૧૪માં તેના કર્તા વિન્સેન્ટ સ્મિથને લખવું પડ્યું છે કે "ઇરાનો જે ગંજાવર અને નક્કર ચણેલ ગુંબજ સાંચીના મોટા સ્તૂપ તરીકે જાણીતો થયો છે તે અશોક (જેને હવે આપણે પ્રિયદર્શિન કરાવીએ છીએ તે)નો હશે." (જુઓ પ્રા. ભા. પુ. ૨, પૃ ૩૭૦-૨ તથા તેની ટીકા).

આ સાંચીના સ્તૂપો જૈનધર્મના છે અને તેમાંના મુખ્ય સાંચી સ્તૂપ નં. ૧૧૭ (Sanchi Tope No. 1) શ્રીમહાવીરના શરીરને અગ્નિદાહ દેવાયો તે સ્થાન ઉપર ઉભો કરાયેલો છે તે સર્વ હકીકત ઉપરમાં પૃ. ૩૦૯ થી ૩૧૨માં પુરવાર કરી દેવાઈ છે. હજીયે મારી માન્યતા એ છે કે, "જ્યકે વીર સચ્ચ ઉરિમંડણ"માં જે 'સચ્ચઉરિ' શબ્દ છે તે આ સચ્ચપુરી-સત્યપુરી કે સંચીપુરી ને આશ્રયીને જ વપરાયેલ છે. જ્યારે વર્તમાનકાળે સાચોરનગર જે મારવાડમાં આવેલ છે તેને સચ્ચઉર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આચાર્યશ્રી પણ તેજ માન્યતાના આધારે, કેમ જાણે હું પણ તેમના મતવાળો હોઉં તેમ, મારી

માન્યતાવાળા નગરને તપાસી જુએ છે. એટલે સ્વાભાવિક છે કે તે બંને બંધબેસતા ન જ આવે. હવે સમજાશે કે પૃ. ૩૨૯ ઉપર જે હું કહી ગયો છું કે તેમણે કહેલાં સર્વ કથનો તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ધરાવવી રહે છે તે કેટલું વાજબી છે. પરંતુ તેમણે દર્શાવેલા સાચોર સંબંધી દશ અવતરણોમાંથી બલે મહાવીરના નિર્વાણ સંબંધી કાંઈ જ પ્રાપ્ત થતું નથી, છતાં નં. ૮ વાળી રૂપભંજ્યાશિકા પૃ. ૧૬ ની ટાંકેલી એ કડીથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે તે નગરે શ્રીમન્મહાવીરનું ચૈત્ય શોભી રહ્યું છે. મતલબ કે આ સાચોરનગર શ્રી મહાવીરનું એક તીર્થધામ તો છે જ પરંતુ શ્રીમહાવીરની કલ્યાણક ભૂમિ તો તે નથી જ.

પ્રશ્ન (૫):—ચોરવાડ એ જ શૌરિપુર કે ?

આ વિશે પણ આચાર્યજી મહારાજે લગભગ પંદર પૃષ્ઠો રોક્યાં છે ને-૨૨-અવતરણો આપ્યાં છે. તેમનું કહેવું એ છે કે, શૌરિપુરની સ્થાપના શૌરિ રાજ્યએ કરી છે તે તેનું સ્થાન યુક્ત પ્રાંતમાં આગ્રા નજીક શિકાહાબાદથી ખાર ચૌદ માઈલના અંતરે છે. આ હકીકત મારે અમાન્ય નથી; તેમણે પ્રા. ભા. ૧. પૃ. ૫૦ માંથી માંડે જે અવતરણ ઉતાર્યું છે તે જ વાક્યે અને તે જ પ્રમાણે મારે મત પણ ઉચ્ચારાયો છે તથા તે ગણ્યોએ જ "જે સમુદ્ર-વિજયના વખતમાં યાદવો મથુરા છોડી કાઠિયાવાડમાં આવ્યા." આવા શબ્દો મેં લખ્યા છે, જે તેમણે સ્વીકાર્યાં પણ છે તે તેની નોંધ પણ લીધી છે.

મતલબ કે તે શૌરિપુરને અનુલક્ષીને મેં ચોરવાડને ઉચ્ચાર કર્યો નથી તેમ તે શૌરિપુરની સ્થાપનાની ચર્ચા પણ કરી નથી પરંતુ ઉપરના શબ્દોમાં જે જણાવાયું છે કે 'કાઠિયાવાડમાં આવ્યા' તે સ્થિતિને અનુરૂપ થતી સ્થિતિ બતાવતા જ, ચોરવાડ-શૌરિપુર એમ કહેવાનો આશય છે. અત્યારે જેમ ઇંગ્લાંડના થોર્ડ, કેમ્બ્રિજ આદિ શહેરના વતનીઓ અમેરિકામાં જઈ ત્યાં નવાં વસાહતો વસાવીને પોતાનાં મૂળ વતનનાં

(૧૭) આ સ્તૂપનું પ્રમાણ પણ, બારહુત સ્તૂપના જેવડું જ લગભગ છે. એટલે કે લગભગ ૮૦ ફુટ ઉંચું અને ૧૫૦

ફુટ પહોળું [આ પુસ્તકના અંતે ચિત્ર જુઓ.]

નામે તેમને ઓળખાવી રહ્યાં છે, તેમ સમુદ્ર વિજયા-દિએ કાઠિયાવાડમાં આવી નવું શૌરિપુર વસાવ્યું, જે કાળક્રમે ચોરવાડ નામે પ્રખ્યાતીને પામ્યું હતું એમ કહેવાનો મારો આશય છે. અને તેથી જ સમુદ્રવિજય કુળદીપક શ્રીનેમિકુમારનો જીવનપ્રવાહ, ત્યાં વ્યતીત થઈ રહ્યો હતો તથા તેમનું દીક્ષાક્ષેત્ર જે ગિરનારવાળા પ્રદેશમાં ગણાવાયું છે, તે પણ તેને જ આભારી છે.

પ્રશ્ન (૬):—રાજા પ્રસેનજીત અને પ્રદેશી રાજા-પહેલાં આપણે તેમણે રજુ કરેલાં મંતવ્યની તપાસ કરી લઈએ. તેમણે આ વિશે પૃ. ૧૬૧થી ૧૮૩ સુધી લગભગ ૨૪ પૃષ્ઠો લખ્યાં છે અને તેમાં પ્રાચીન અર્વાચીન, જૈન, અજૈન મળી ૫૪ પ્રમાણો અવતરણરૂપે આપ્યાં છે. પોતાના મંતવ્યનો સાર પૃ. ૧૬૬ ઉપર આપ્યો છે: (૧) કોશલપતિરાજા પ્રસેનજીત, રાજધાની સાવત્થી અને કૈકયાધિપતિ રાજા પ્રદેશી, રાજધાની સેયવીય (૨) પ્રસેનજીતનું પ્રાકૃતરૂપ પસેનદિ થાય છે અને પ્રદેશીનું પ્રાકૃતરૂપ પદેસી વા પયેસી થાય છે.

તેમનાં મંતવ્યનો પ્રથમ ભાગ તપાસીએ: તેમણે રાજા પ્રસેનજીતને કોશલપતિ કહ્યા છે અને તે વિશેષનામ લેખતા હોય એમ સર્વત્ર જણાવ્યું છે. જ્યારે નં. ૧૫ના અવતરણના (પૃ. ૧૭૧) શબ્દો કહે છે કે “અજાતશત્રુની માફક પ્રસેનજીત પણ માનવાચક નામ અથવા તો પદ-ટાઈટલ છે, જે કોશલ-પતિએ ધારણ કર્યું હતું. જૈનોએ ઉવાસગદસાઓ સૂત્રમાં અપરનામ તરીકે વાપરેલો ‘જીતશત્રુ’ (વિજેતા=conqueror) શબ્દ તેના વાસ્તવિક અર્થને ખિલકુલ સ્પષ્ટ રીતે રજુ કરે છે” એટલે કે (૧) પ્રસેનજીત તો માત્ર માનવાચક પદ છે જેથી તે નામ અનેકને લાગી શકે (૨) કોશલપતિ જીતશત્રુને (વિજેતા=conquerorના) ગુણસંહિત વર્ણવી, જૈનસૂત્રોમાં જે નામથી સંબોધ્યો છે તેની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ થયેલી છે એમ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે. ટૂંકમાં જીતશત્રુ રાજાને મહાબળવાન ગણાવ્યો છે: નં. ૧૪ના અવતરણમાં લખેલ છે કે, “જીતશત્રુ કુણ્ડલદેશની સાવત્થીનગરીનો રાજા હતો...રાજા જીતશત્રુ પયેસી રાજાનો આગ્રાધારી ખંડિયો રાજા હતો=એટલે અહીં

એમ બતાવાયું કે પયેસી (કૈકયપતિ) મોટો હતો અને પ્રસેનજીત-જીતશત્રુ નાનો હતો...વળી નં. ૪૯નાં અવતરણમાં લખેલ છે કે, “સેતબ્યનગર કપિલવસ્તુ આવસ્તીને જોડનાર મોટા રસ્તા ઉપરના વિહાર-સ્થળ તરીકે જ માત્ર મહત્વનું ન હતું, પરંતુ કોશલનું એક મહત્વનું શહેર પણ હતું, જ્યાં પાયાસી (જૈન પાયેસી) નામના રાયલ ચિક્કના ઓફિસ્યલ હેડક્વૉર્ટર્સ હતા-આમાં સેતબ્ય (સેયવીય-રાજા પયેસીની રાજધાની)ને કોશલદેશમાં હોવાનું જણાવ્યું છે, કે જે કોશલના અધિપતિ તરીકે પ્રસેનજીત-જીતશત્રુ હોવાનું પોતે માને છે. એટલે આ અવતરણમાં પયેસી મોટો કે પ્રસેનજીત મોટો તે વિચારવા જેવું થઈ પડ્યું. પ્રથમ તો “રાયલ ચિક્કના ઓફિસ્યલ હેડક્વૉર્ટર્સ”-વાળા વાક્યમાં જ “રાયલચિક્ક”ના અર્થમાં ગૂંચવાડો થવા જેવું લાગ્યું. કારણકે રાયલ શબ્દ પોતેજ એક તો ઉંચો દરજ્જો સૂચવે છે અને તેમાં વળી સાથે સાથે ચિક્ક શબ્દ જોડાયેલ હોવાથી, એકદમ વિશેષ મહત્વની પદવીધારક તે વ્યક્તિ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન થયું. વળી ઉપરના નં. ૧૪મા અવતરણમાં રાજા પ્રસેનજીતને રાજા પયેસીનો ખંડિયો હોવાનું જણાવ્યું છે. એટલે રાજા પયેસીના દરજ્જા વિશે દોરેલું માફ બધું અનુમાન સાચું છે એવી કદપના થઈ. પરંતુ તેના મૂળ લખાણમાં “The official head-quarters of a royal chieftain named Pāyāsi (Jain Pāesi) જેવા શબ્દ જોયા કે તરત વિચાર ફેરવવા પડ્યા. તેને તો chieftain=એક નાના પ્રદેશનો માલિક જ હોય એમ જણાવાયું છે, ક્યાં chieftain શબ્દ અને ક્યાં ચિક્ક શબ્દ? પરંતુ પૃ. ૧૬૮માં ટાકેલ નં. ૧૦ના અવતરણમાં In Kosala, king Mahakosala had been succeeded by his son Pasenadi or Prasenajit જેવા અંગ્રેજી લખાણનો અર્થ જ્યાં, રાજા મહાકોશલ પોતાના પુત્ર પસેનદિ કે પ્રસેનજીત દ્વારા કોશલમાં સફળ થયો હતો, એમ કરાવ્યો હોય ત્યાં chieftain અને chiefનો અર્થ ખીજી રીતે કરાય તો બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નજર રહે. છેવટે

છત્રેજી કે તેના અનુવાદમાંથી નિપજતા અર્થ અનર્થની માયાકુટમાં ન ઉતરતાં, કહેવાના આશય તરફ જ વળી ગયા.

પરંતુ આ બધું વિવેચન કરી હું કાઢતો—(તેમને કે જેમનાં અવતરણો ટંકાયા છે તે મૂળ ગ્રંથકારોનો, ખેમાંથી એકનો)—દોષ કાઢતો નથી. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે, આ ગ્રંથકારોમાંનો મોટો ભાગ, જેમણે પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું જ્ઞાન લઈ, આપણા પ્રાચીન—ભારત વિશે લખાણ કર્યા છે, એટલે જેમને હું અર્વાચીન ગ્રંથકારો તરીકે વારંવાર સંબોધું છું, તે કાઢીને છે; જેથી તેમને અભિપ્રાય તદ્દન પ્રમાણિક હોવા છતાં,—ખાસ કરીને પ્રાચીન બાબતમાં, અને તેમાં પણ જ્યાં સર્વ વસ્તુ કેવળ અંધારામાં જ પડી રહી છે તે વિષયમાં, બહુ વજનદાર ગણવાને બદલે એક બાજુ રાખી મૂકવા માંડું છું.

વળી નં. ૫૦ ના અવતરણમાં લખેલ છે કે, “કુમાર કસ્થપ (કાશ્યપ) એકવાર ઘણા કિષ્કુઓ સાથે સેતવ્ય ગયા. પયાસી સેતવ્યના રાજા હતા. કોશલના રાજા પ્રસેનદીએ આપેલ પુછકળ દ્રવ્યનો તેમણે ઉપભોગ કર્યો હતો. તેઓ નાસ્તિક હતા,” એટલે કે અહીં પ્રસેનદીને કોશલપતિ કહ્યા છે તે વળી પયેસીનો ખંડિયો રાજા પણ જણાવ્યો છે તથા કુમાર કાશ્યપ (શુદ્ધ)થી નાસ્તિક ધર્મનો અર્થત જૈન જણાવે છે. આ પ્રમાણે ટાકેલ અવતરણોમાં બંને ભૂપતિના અધિકાર સંબંધી પરસ્પર વિરૂદ્ધ જનારી માહિતી ભરેલી છે.

ઉપરાંત ચોપન જેટલાં અવતરણમાંનાં કેટલાંક તો (જેવાં કે, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૧ ઈ.) કેવળ પ્રસેનદિનું નામ જ સૂચવનારાં છે, પરંતુ તેને કોશલ સાથે શું સંબંધ છે તે તેમાં ક્યાંય જણાતું પણ નથી. જ્યારે કોઈકમાં બિંબિસાર, પ્રસેનજીત અને ઉદયન એમ ત્રણેને શુદ્ધદેવના સમકાલિન લેખાવી મહાયુદ્ધ પછીની બાવીસમી, ત્રેવીસમી અને ચોવીસમી પેઢીએ થયાનું જણાવ્યું છે. કેમ જાણે આ ત્રણે એક જ વંશના અને એક જ પ્રદેશના રાજા હોવા ઉપરાંત એક પછી એક માઠીએ આવ્યા ન હોય! આ પ્રમાણે

અનેક પ્રકારના આશય બતાવનારાં તે સર્વે અવતરણો છે. આવાં કથનો ઉપર કેટલો મહાર બાંધવો તે વાચક સ્વયં વિચારી જોશે. આ પ્રમાણે તેમના મંતવ્યના પ્રથમ ભાગની તપાસનું પરિણામ સમજવું.

મારી માન્યતા શી છે તે કેમ બંધાઈ છે તેનું કાંઈક પ્રાથમિક વિવેચન સમજાવી દઉં કે જેથી માફ મંતવ્ય કેટલે દરજ્જે પ્રમાણિક છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે. (૧) (પ્રા. ભા. ૧. પૃ. ૭૯) કોશલના બે ભાગ; ઉત્તર ભાગની રાજધાની શ્રાવસ્તિ અને દક્ષિણની રાજધાની અયોધ્યા. તે સમયના રાજવીનું નામ પ્રસેનજીત. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે પ્રસેનજીતને કોશલપતિ પણ કહેવાય તેમ તેની રાજધાની શ્રાવસ્તિ પણ કહેવાય. (૨) આ પ્રસેનજીતને કાશીદેશના રાજા સાથે ઘણી વખત લડવું પડ્યું છે. આ પ્રમાણે ક્યારે બની શકે કે, તેના રાજ્યની અને કાશીપતિની હદ બંને અડોઅડ આવી રહેલી હોય તો જ. એટલે સમજી શકાશે કે, નં. ૧માં જેને દક્ષિણભાગ કહ્યો છે તેના ઉપર તેનું આધિપત્ય હોય તો જ. જેથી તે પ્રદેશને રાજા ગણીને તેને અયોધ્યાપતિ મેં કહ્યો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે તેની રાજધાની જેમ સાવચી છે તેમ અયોધ્યા પણ કહી શકાય. (૩) આ પ્રસેનજીત પ્રથમ બૌદ્ધ હતો તે જેટલું ચોક્કસ છે, તેટલું જ તે પાછળથી જૈન થયો તે પણ ચોક્કસ છે જ. વળી આ વાતને શિલાલેખના અને સ્મારકના પુરાવાથી (પુસ્તકના પુરાવા કરતાં આ પુરાવો વધારે મજબૂત ગણાય જ) સમર્થન મળી ગયું; કેમકે ભારહુત સ્તૂપ જૈનધર્મના ઘોતક ૩૫ છે (પૃ ૩૧૩-૧૫) અને તેમાં રાજા અગ્નતશત્રુ અને રાજા પ્રસેનજીતના સ્તંભો છે (પ્રા. ભા. પૃ. ૭૫ ટી. ૧૩); બીજી બાજુ જૈનગ્રંથોમાંનો રાજા પ્રદેશી પ્રથમ જૈનેતર હતો અને તેને બૌદ્ધગ્રંથોમાં નાસ્તિક તરીકે સંબોધ્યો છે. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, રાજા પ્રદેશી ધર્માતર કરી જૈન બન્યો, તે પૂર્વે બૌદ્ધ હતો. આ પ્રમાણે પ્રસેનજીત અને પ્રદેશી બંનેના જીવન-બનાવો મળતા આવ્યા (૪) બંનેનાં સત્તાસ્થાન, કોશલ-અયોધ્યાના પ્રદેશમાં છે. પરંતુ કયો મોટો અને કયો નાનો તે વિશે પ્રાચીન ગ્રંથકારોનાં વર્ણન ઉપરથી

અનુમાન બાંધવું કઠણ થઈ પડે છે (પૃ. ૩૩૧, ચાર અવતરણોની સમીક્ષા જુઓ) કેમકે જોને એક વખત નાનો જણાવે છે તેને ખીજા સ્થળે વળી મોટા મહારાજાધિરાજ પણ જણાવી દે છે; એટલે તે મુદ્દો તો બહુ વિચારણીય નહોતો. વળી તે બન્નેનો સમય પણ એક જ નીકળ્યો. મતલબ કે, તે બન્નેનાં સ્થાન અને સમય પણ એક જ ઠયો (૫) તેમાં વળી નામની સામ્યતા બાળી. પ્રસેનજીત વિશેષ નામ ગણાય છે તેમ હોદ્દાસ્થક પણ ગણાય છે. એટલે પ્રા. ભા. પૃ. ૭૬. ટી. નં. ૨૨ માં શેરો માર્યો છે કે—“પ્રદેશી, પસાદિ અને પ્રસેનજીત આ ત્રણ નામો એક હોય શકે કે કેમ, તે ભાષાશાસ્ત્રીઓનો વિષય છે. તેઓ મહેરબાની કરી આ મુદ્દા ઉપર પ્રકાશ પાડશે” એટલે જો માફ અનુમાન ખોટું હોય તો સુધારવાનું સ્થાન રહે છે અને તે હેતુથી તે હકીકત ટીકામાં દાખલ કરી છે. જ્યારે મારો પોતાનો મત બંધાયો હતો તે textમાં જાહેર કર્યો છે.

ઉપરના સંયોગો સાથે પૂ. આચાર્યજી મહારાજે જણાવેલી હકીકત સરખાવી જોવાથી વાચક પોતે જ ખાતરી કરી લેશે કે કોણ કેટલે દરજ્જે વાજખી છે.

પ્રશ્ન (૭):—વજ્રભૂમિનું સ્થાન. આ સંબંધમાં તેમણે દશ પૃષ્ઠ બર્થો છે તથા ૧૧ પ્રમાણો ટાંકીને ચર્ચા કરી છે. જો કે તેમાંના કેટલાયે શબ્દો તેના વિદ્વાનોએ અનુમાનથી જોડી કાઢેલા દેખાય છે. પરંતુ તે વિદ્વાનો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે, એટલે તેમને અનુમાન દોરવાનો હક્ક ગણાય એમ આચાર્યજી મહારાજનું માનવું થતું લાગે છે. ખેર! તે પ્રશ્ન સાથે મારે અત્ર સંબંધ નથી એટલે તેમણે કરેલ ચર્ચાનો ખુલાસા આપવા તરફ વળું છું.

આ વજ્રભૂમિના વર્ણનનો પ્રસંગ, શ્રીમહાવીર દીક્ષા લીધા પછી નવમું ચોમાસું કયાં કર્યું, અને તેને કલિંગપતિ મહારાજા મેઘવાહન કરકુંડના પ્રદેશ સાથે કેટલો સંબંધ હોઈ શકે, તેના અંગે ઉભો થયો છે. તેમના મંતવ્યનો સાર એ છે કે, પશ્ચિમ બંગાળના મુર્શિદાબાદ જીલ્લાવાળા કે તેની આસપાસના ભાગને વજ્રભૂમિ તરીકે ઓળખી શકાય. જ્યારે મેં તે પ્રદેશને

કલિંગની અંતર્ગત થયેલ ગણી તેના ઉપર કરકુંડની સત્તા હોવાનું જણાવ્યું છે. આ બે કથનમાં ફેર છે કે કેમ તે તપાસીએ; નકશો તપાસતાં તેમના મંતવ્યવાળો આ પ્રદેશ, વર્તમાન કાળે પશ્ચિમ બંગાળ અને બિહારની સરહદ ઉપર આવે છે. પ્રાચીન સમયે આ પ્રદેશ ઉપર કેટલીક વખત મગધની સત્તા, તેમજ કેટલીક વખત કલિંગની સત્તા પણ આવી જતી. કેટલીક વખત તે પ્રદેશને પ્રજ્ઞવસાહતની ગણતરીએ ઉડિસ્સામાં ગણતાં, જ્યારે રાજકીય દૃષ્ટિએ વળી ત્રિકલિંગની અંતર્ગત સમાવેશ પણ કરી દેવાતો. આ પ્રમાણે અત્યારનવાર તેની ઉપર રાજકર્તાની સત્તા કોમાં ખાયાં કરતી હતી. આ સર્વ હકીકત અંગ-ચોદિ-કલિંગ અને ત્રિકલિંગનું વર્ણન કરતાં અમે સારી રીતે જણાવી બતાવી છે. મતલબ કે તે સમયની વજ્રભૂમિવાળા પ્રદેશને વર્તમાન પશ્ચિમ બંગાળમાં કહી શકાય ખરો, પરંતુ જો સમયનો—કરકુંડ કલિંગપતિનો—આપણે વિચાર કરી રહ્યા છીએ તે સમયે, વારતવિક રીતે તે કલિંગની આજુબાજુમાં જ હતો. એટલે કે બન્નેની માન્યતા એક જ કહેવાશે. વળી ત્યાં ઉડીય ભાષા બોલતી પ્રજ્ઞ વસતી હતી. આ પ્રજ્ઞ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પાડોશીઓ કરતાં ઉતરતી ગણાતી એટલે વ્યુત્પત્તિના અર્થે પ્રમાણે તેનું નામ વજ્રભૂમિ સાર્થક છે એમ મેં જણાવ્યું. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. હવે તપાસીએ કે તેમની ટીકાનો શેષ ભાગ કેટલે દરજ્જે વાજખી છે.

(અ) મારા શબ્દો આ પ્રમાણે છે (પ્રા. ભા. પુ. ૧. પૃ. ૧૬૫, ટી. ૪૪) “શ્રીમહાવીરે દીક્ષા લીધા પછી નવમું ચોમાસું વજ્રભૂમિમાં કર્યું હતું અને તે સમયે જ રાજા રાજ કરતો હતો તે શ્રીમહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થનો મિત્ર થતો હતો.” આ સંબંધમાં જૈન ‘સાહિત્ય સંશોધક’ના વિદ્વાન તંત્રો મુનિ જિન-વિજયજીના શબ્દો પુ. ૩, પૃ. ૩૭૨માં નીચે પ્રમાણે છે “જૈન સૂત્રોમાં લખ્યું છે કે ભગવાન શ્રીમહાવીર પોતે ઉડીઆમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓના પિતાના એક મિત્ર રાજ્ય કરતા હતા” આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જૈ. સા. સંશોધકે પણ કલિંગ-ઉડિઆ તરીકે મારા કથનને સમર્થન જ આપ્યું છે. જ્યારે

આચાર્યજીએ મારા કથનમાંથી શ્રીમહાવીરે દીક્ષા લીધી પછી નવમું ચોમાસું વજ્રભૂમિમાં કર્યું હતું—આટલો ભાગ રાખી, “તે રાજા મહાવીરના પિતાનો મિત્ર થતો હતો” વાળો ઉત્તરાર્ધ ભૂકા ઈર્ષ વાચકની પાસે ધર્યો છે (જુઓ પૃ. ૧૮૬). પરંતુ આખું વાક્ય ઉતાર્યું હોત તો બરાબર સ્થિતિ સમગ્ર ઋત.

(આ) વળી પ્રા. ભા. પુ. ૧, પૃ. ૧૬૬, ટી. ૪૪ માંની ૬૦-૫૫ લીટીમાંનું કેવળ એક વાક્ય તેમણે આ પ્રમાણે મારા શબ્દોનું ઉતાર્યું છે, “મારી મંત્રિ અનુસાર તે અનાય નહોં પણ વજ્ર, એટલે સખ્ત કે વક્ર, મનોદશા ભોગવતા મનુષ્યોવાળી ભૂમિ એવો અર્થ કરવો જોઈએ” તેને બદલે આખીએ ટીકા નં. ૪૪નો સાર ઉતાર્યો હોત તો ? તેમાં જે છ પરિસ્થિતિને લીધે વજ્રભૂમિને કલિંગદેશનો ભાગ મારે ગણવો પડ્યો છે તથા જેમાં જ. એ. બી. રી. સો. પુ. ૨, ભાગ ૧, પૃ. ૧૩નો હવાલો આપી તે પ્રદેશ વજ્રભૂમિ હોવા છતાં, આર્યાવર્તમાં શા માટે લેખાતો હતો તેનું વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ મેં કરી બતાવ્યું છે તે બધું આપોઆપ સમજી જવાત. આ પ્રદેશને અનાય ગણાવ્યો છે એવી તથા અન્ય ખોટી ભ્રમણામાં (વિશેષ માટે નીચેની જુઓ) વાચકને નાંખવાની આવશ્યકતા પણ ન રહેત.

(જ) મજકુર ટીકા નં. ૪૪ની છ પરિસ્થિતિમાંની ચોથીનું વિવેચન કરતાં મેં શબ્દો લખ્યા છે કે “આ વજ્રભૂમિનો અર્થ જોકે કેટલાક ગ્રંથકારોએ અનાય દેશ તરીકે કરી બતાવ્યો છે, પણ મારી મંત્રિ અનુસાર તે અનાય નહોં પણ વજ્ર, એટલે સખ્ત કે વક્ર, મનોદશા ભોગવતા મનુષ્યોવાળી ભૂમિ એવો અર્થ કરવો જોઈએ. “આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, તે ભૂમિને મેં અનાય કહી જ નથી, પરંતુ કેટલાક ગ્રંથકારોએ તેને અનાય કહી છે; અને તેમ કરવાનાં કારણમાં તેના ખુલાસા તરીકે પેટા ટીકામાં જણાવ્યું છે કે “અનાય દેશ ગણીને શ્રાવસ્તીની ઉત્તરે હિમાલયના પહાડી-દેશને વજ્રભૂમિ કહેવાતો હોય એવી કલ્પના કરી છે” મતલબ કે હિમાલયના પહાડી પ્રદેશને વજ્રભૂમિ ગણવાની પણ વિદ્વાનોની માન્યતા છે, ન્યારે

આચાર્યજી તે માન્યતા મારી હોવાનું ડરાવીને ટીકા કરવા મંડી પડ્યા છે.

આ ત્રણે ખુલાસાથી જોઈ શકાશે કે તેમની અને મારી વચ્ચેની માન્યતામાં મતભેદ છે જ નહોં. પરંતુ આખા વાક્યનો વિચાર કરવાને બદલે અડધો ભાગ છોડી દેવાથી (જ)માં જણાવ્યા પ્રમાણે; આગળ પાછળને સંબંધ વાંચ્યા કે વિચાર્યા વિના કેવળ એક વાક્ય પકડી લેવાથી (કા) માં જણાવ્યા પ્રમાણે; તથા અન્ય વિદ્વાનનું મંતવ્ય રજુ કરી તે ઉપર હું ટીકા કરતો હોઉ તેને પણ માફ પોતાનું જ મંતવ્ય ગણી લેવાથી (જ) માં જણાવ્યા પ્રમાણે; પોતે માફ કહેવું બરાબર સમજી શક્યા નથી. પરિણામે ખોટી વ્યથા વહેરી લઈ વાચક પાસે ભ્રમણાબનક સ્થિતિ રજુ કરી દીધી છે. આમાં મારો દોષ શું ?

પ્રશ્ન (૮):—ઉદ્ધવન વત્સપતિ અને ઉદાયી મગધપતિ.

એક સમયે, ત્રણ રાજવીઓ એકસમા નામધારી ગાદીપતિ તરીકે બિરાજતા હોવા છતાં, તેમણે અને મેં બંનેએ તેમને સિંધુ—સૌવીરપતિ, વત્સપતિ, અને મગધપતિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે એટલે વાંધા જેવું રહેતું નથી. નામની મારામારીમાં તેઓ ઉતરવા માંગે છે, મારે તેવી ઈચ્છા નથી. કોઈને કાનો લગાડો કે કોઈ-માંથી ઓછો કરો, પણ જ્યાં સુધી તેમાંથી કોઈના અધિકાર સૂત્રને આંચ પહોંચતી નથી ત્યાં સુધી ભાંજગડમાં ઉતરવાની જરૂર જણાતી નથી.

પરંતુ જે એ વાંધા છે તેમાંનો એક, વત્સપતિ અને મગધપતિના વારસદાર સંબંધીનો અને બીજો, કોનું ખૂન થયું છે તેનો. પ્રથમના વાંધા બાબતમાં તેમનું કહેવું એ છે કે મગધપતિ અપુત્રિયો જ હતો ને અપુત્રિયો જ મરણ પામ્યો છે. માફ એમ કહેવું છે કે તેને એ પુત્રો હતા પણ તે બંને તેની હૈયાતિમાં જ, બદલે બંને પુત્રો મહામારીમાં મરણ પામતાં, તેના આધાતથી પિતા પણ તરતમાં જ મરણ પામ્યો છે એટલે કે ત્રણે જણા એકદમ ટૂંક ગાળામાં જ મરણ પામ્યા છે. આવી અવસ્થામાં તેને અપુત્રિયો મરણ પામ્યાનું કદાચ કહી શકાશે. એટલે મગધપતિના મરણ વખતે તેનો કોઈ વારસદાર નહોતો એટલું બંનેને

કબૂલ છે, જેથી મોટાભાગનો વિરોધ તો સમાપ્ત જાય છે. પરંતુ તેમની હમેશાની ટેવ મુજબ મારા પુસ્તકમાંના થોડાક ભાગ વાંચીને પોતે ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યા લાગે છે. કેમકે પ્રા. ભા. ૧ માં ૩૧૮-૯માં “વધુ પ્રકાશ”= Supplement તરીકે વર્ણન જોડેલું છે તેમાં આ બધો સ્કેટ કરી બતાવ્યો છે. આ પૃષ્ઠો તેમની આદત પ્રમાણે કાં તેમણે વાંચ્યા જ નથી અથવા તો તે વાંચ્યા છતાં પણ આખા મીઠાસણાં કર્યા છે. ગમે તે સ્થિતિ હોય. મારે તો તે તરફ દુર્લક્ષ જ કરવું રહે છે.

મગધપતિને અપુત્રિયો માનવાથી ઉપર પ્રમાણે એક રીતે ચર્ચા બંધ તો થઈ જ છે. પરંતુ તેથી સ્થિતિ એ થઈ કે, તેમણે માન્ય રાખેલ એકલા ઉદાયીનો જોડલો રાજત્વકાળ છે તેટલો, ઉદાયી+અનુરૂદ્ધ અને મુંદનો ત્રણેનો મળીને એકત્ર સમય, મારે માન્ય છે (જે કે તેમણે આ આકત્તી ચર્ચા કરી નથી) એટલે પરિણામે ઉદાયીનું મરણ થતાં, શિશુનાગવંશ પૂરો થયાનું બનેને માન્ય કહી શકાશે. પરંતુ તેમણે જે આધારો ઉદાયીને અપુત્રિયો હોવાના જણાવ્યા છે તેમાં એવું સ્પષ્ટ એકેમાં નથી કર્યું કે તેને પ્રથમથી પુત્રો જ નહોતા. જ્યારે મેં બૌદ્ધગ્રન્થોના આધારો લખીને તથા અન્ય આનુષંગિક ઐતિહાસિક પ્રસંગોની ચર્ચા કરીને, ઉદાયી + બન્ને તેના પુત્રોનો સત્તાકાળ સાબિત કરી બતાવી આપ્યો છે. તેટલે દરજ્જે બૌદ્ધગ્રન્થોમાં દર્શાવાયેલી તે માહિતી ઇતિહાસના સર્જનને વિશેષ ઉપકારક નીવડેલી થઈ ગણાય જ. છતાં આગળ પાછળ શું શું બતાવે મગધમાં કે વત્સદેશમાં કે સારાથે હિંદમાં બન્યા હતા તથા જેની નોંધો લખીને કાંઈક ચર્ચા પણ મેં કરી છે, તેમાંના કોઈની લેશ પણ તપાસમાં ઉતર્યાં સિવાય તેમણે એમ જ જાહેર કરી દીધું છે કે બૌદ્ધગ્રન્થોની સાલવારી દૂષિત છે; અમુક રાજા પછી ગાદીએ આવનાર તેના પુત્ર જ

હોય એવો ક્યાં નિયમ છે. ઈ. ઈ. તો પૂછવાનું કે આ શબ્દો બૌદ્ધગ્રન્થોને શું અન્યાય કરતા નથી લાગતા? માફ એમ નથી કહેવું કે બૌદ્ધગ્રન્થોનું સર્વ કથન હમેશાં સત્ય જ હોય છે; તેમાં અર્ધમિશ્રિત સત્ય પણ હોય, સાપેક્ષ પણ હોય, પરંતુ તે સર્વ તપાસવું જોઈએ. એમ તો, તેમણે જે ગ્રન્થોનાં વચન માન્ય રાખેલ છે તેમાંથી પણ ક્યાં અસત્ય કથન નથી મળી આવતાં. રાજા ઉદાયીને પુત્રો હતા કે નહોતા એ પ્રશ્ન ઉપર વધારે પ્રકાશ પાડી, બૌદ્ધગ્રન્થનું કથન અસત્ય ઠરાવવા તેમને મારી વિનંતિ છે; કે જે ઉપરથી તે પ્રમાણે નવી આવૃત્તિમાં હું સુધારો કરી શકું.

વત્સપતિ ઉદયનને પુત્ર હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે જ્યારે મેં અપુત્રિયો જાહેર કર્યો છે કેમકે તેને પોતાને પુત્ર ન હોવાથી, તેની રાણી વાસવદત્તાએ એક બાળકને દત્તક લીધો છે, જે તેની પાછળ વત્સપતિ થયો છે. વળી આ પુત્રનું દત્તકવિધાન ઉદયનના જીવન કાળમાં જ થઈ ગયું છે અને દત્તકપુત્રને પણ એકરીતે તો પુત્ર જ લેખવો રહે છે તે હિસાબે, મારો વાંધો ખેંચી લેવાય તેવો બની જાય છે. તેવી જ રીતે તેમણે વાસવદત્તાને બોધિકુમાર નામે જે પુત્ર, લગ્ન થયા બાદ બીજે વર્ષે જન્મ્યાનું^{૧૮} જણાવ્યું છે તે જ પુત્ર મોટો થઈને ગાદીએ આવ્યો છે કે કેમ? અથવા તેમણે અન્ય પુરાવામાં જે તરવાહન, વહિનર ઈ. ઈ. નામે જણાવ્યાં છે, તે બોધિકુમારનાં જ નામ છે, કે મેં જણાવેલ દત્તકપુત્રનું પણ નામ છે, તે બંન્નાંસુધી તેઓથી પુરવાર ન કરી આપે ત્યાં સુધી તેમના કથનની પણ મજબૂતાઈ જળવાઈ રહેતી નથી. અને ક્યા ઉદયનનું ખૂન થયું હતું તે પ્રશ્નનું છેવટ, આ કથન ઉપર જ, અવલંબાયમાન છે.

ખૂન સંબંધમાં—પુસ્તકનો આધાર મગધપતિનું ખૂન થયાની તરફેણ કરે છે. તેની મેં નોંધ પણ લીધી

(૧૮) જો કે, એલ ઇડિસ આકત્તી એરીએન્ટલ કોન્ફરન્સના રિપોર્ટમાં (૧૯૩૮, પૃ. ૪૮૬) પુત્રી જન્મ્યાનું લખ્યું છે. તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે “A princess was born to Vāsavadattā, a year after the marriage=લગ્ન

થયા બાદ બીજે વર્ષે વાસવદત્તાને એક કુવરો અવતરી હતી.” પુત્ર હોય કે પુત્રી, તેની અહીં તફાવત જ ક્યાં છે. જે પ્રશ્ન ઉકેલ માંગે છે તે એટલો જ કે, તેના મરણ સમયે કોઈ જીવંત હતું કે નહીં.

છે. તેઓશ્રી આ મતને વળગી રહે છે. પરંતુ પુસ્તકના પુરાવાવાળી તે હકીકત નજરમાં રાખીને પણ, વિચારી જોતાં મને, જ્યારે અન્ય ઐતિહાસિક સામગ્રી વિશેષ વજનદાર લાગી, ત્યારે હું તે બાબુ ઢળતો થયો છું. સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતાં, ઉભા થતા વાંધાઓ મેં રજુ પણ કર્યાં છે, તેમાંના ઘણાખરાનો નીકાલ ઉપરમાં આવી ગયો છે. બાકી રહેલમાંના આખા વાક્યનો, અડધો ભાગ પકડીને જે રદિયો આપ્યો છે તે તો મેં પણ જાહેર કરેલ છે, પરંતુ જે અડધો ભાગ છોડી દીધો છે તેનું શું ?

તેમણે ગમે તે કારણથી જવાબ વાળવાનું છોડી દીધું હોય પણ સત્ય નિરીક્ષક તરીકે આપણે તો, તેમના ખુલાસાની ગેરહાજરીમાં પણ, તે મુદ્દો વિચારવો જ રહે છે. તે મુદ્દાના શબ્દો (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૩૦૭) આ પ્રમાણે છે.

“જ્યારે તે (પેલો અપમાનીત પુરુષ કે જેણે રાજનું ખૂન કર્યું છે તે) વૈર લેવાનું પગલું ભરવા પ્રેરાયો છે અને અવંતિરાજ્યે તે ભાવનાને પોષી છે, ત્યારે શું અવંતિ રાજ્યને, વત્સના રાજ્યની સાથે અંટસ હોવા સંભવ છે કે મગધના રાજ્ય સાથે ?” આ પ્રમાણે મેં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે ને તેનો ખુલાસો કરતાં ઉમેર્યું છે કે, “જ્યાં સુધી ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે ત્યાં સુધી તો આ સમયે મગધ અને અવંતિ વચ્ચે બલે મૈત્રી જેવું ન હોય, પણ કલેશ જેવું કાંઈ હોય, તેવું તો લેશમાત્ર પણ જણાતું નથી. ઉલટું અવંતિ અને વત્સ વચ્ચે તો ખડાબાખડું ચાલ્યા જ કરતું હતું તે તદ્દન દેખીતું છે. કેમકે ઉદયનની માતા મૃગાવતી ઉપર અવંતિપતિ ચંડપ્રહોતે કુડી નજર રાખી હતી અને અનેક વીતંકો વીતાડ્યાં હતાં, કે જેના પ્રતિકાર તરીકે રાજા ઉદયને પણ ચંડની પુત્રી વાસવદત્તાનું હરણ કર્યું હતું... એટલે જ્યારે કિંચિત્ પણ કારણ મળી આવતું ત્યારે આ બે રાજ્યમાંનું ફાઈ પણ, એક બીજાની સામે પોતાનું બળ અજમાવવાને બૂલી બળ તેવું બનતું નહોતું જ. જેથી સંભવ છે કે આ કિસ્સામાં પણ, વત્સના દરબારમાં અપમાન પામેલા નોકરે અવંતિનો આશ્રય લીધો હોય... આ

કારણથી માનવું રહે છે કે, ખૂનથી માર્યો ગયેલ ઉદયન તે મગધપતિ નહીં, પણ વત્સપતિ ઉદયનજ હતો”

શાં કારણથી ઉદયન વત્સપતિનું ખૂન થયાનું હું માની રહ્યો છું તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. વળી ટાંકેલ શબ્દો કહે છે કે, ચંડપ્રહોત અને ઉદયનના જીવનપ્રસંગો ઉપર નજર રાખીને જ મેં વિધાન કર્યું છે. પરંતુ તે બાદ તો બન્ને રાજ્ય વચ્ચે પાછી મિત્રાચારી જેવું પણ થઈ થયું છે અને તેથી વૈર-વૃત્તિનો અભાવ પણ થઈ ગયો ગણાય. છતાં એવી ઘણી બાબતો પુસ્તકનાં પાને નોંધાયા વિના જ પડી રહી હોય છે, તેમજ રાજ્યો વચ્ચે ખરી રીતે ‘મૈત્રી’ શબ્દની કિંમત કેવી ગણાય છે તે પણ બાણીનું જ છે. એટલે મજબૂત પુરાવા વિના હું મારો મત ફેરવવા તૈયાર ન હોઉ તે દેખીતું જ છે. અને આચાર્ય મહારાજે તે બાબત મૂળથી જ ઉઠાવી દીધી છે. તો પછી શું કરવું ? વિચારતાં એક રસ્તો જડી આવ્યો. જેમ અશોક અને પ્રિયદર્શિન, તેમજ ચંદ્રગુપ્ત અને સેક્ટે-ક્રાટસની બાબતમાં સમયાવલીની મદદથી ગૂંચ ઉકેલાઈ હતી, તેમ અત્ર બંને તેવું છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા માંડી; ને કહેતાં ખુશી ઉપજે છે કે તેનો ઉકેલ નીકળી આવ્યો છે અને તેમાં આચાર્યશ્રીના મતને સ્વીકારતો હું થાઉં છું. તે નીચે પ્રમાણે છે.

ચંડપ્રહોત અને ઉદયનના જીવન કાળમાં ગમે તેવા બનાવો બન્યા હોય તે ઉપર જ કેવળ લક્ષ આપ્યા કર્યું છે તેને બદલે, ખૂન જે બન્યું છે તે તો, અંતકાળનો બનાવ છે એટલે તે વખતે, તે બે રાજ્યો વચ્ચે કેવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી રહી હતી તે જ માત્ર જોવું જોઈએ. ઉદયન વત્સપતિનું મરણ મેં ઈ. સ. પૂ. ૪૯૦માં માન્યું છે (પુ. ૧, પૃ. ૩૯૨) તે વખતે અથવા તે પૂર્વે બે પાંચવર્ષમાં અવંતિની શું સ્થિતિ હતી તે જ કેવળ વીચારવી રહે. તે વખતના અવંતિપતિ તરીકે અવંતિસેનનો (પુ. ૧, પૃ. ૩૯૩) સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૦૧થી ૪૮૭ નોંધ્યો છે; અને આ બે રાજવી વચ્ચે કાંઈ જ અણબનાવ નથી. બલકે વત્સપતિની પટરાણી વાસવદત્તા, અવંતિસેનની ફાઈ થતી હતી અને એક બીજા અરસપરસ સારો એખલાસ ધરાવતા બાલમ

પડ્યા છે એટલે તે કારણ નષ્ટ થઈ ગયું. બીજું એક કારણ વિચારવા યોગ્ય લાગ્યું તે (પૂ. ૧, પૂ. ૨૧૬) એ કે વાસવદત્તાએ અવંતિસેનને બદલે કોઈ અભણા કુમારને દત્તકપુત્ર લીધો હતો. તેના કરતાં વત્સની ગાદી ઉપર, તેણીના ભાઈના પુત્ર તરીકે પોતાનો હક્ક વધારે છે એમ અવંતિસેન માનતો હતો અને તેથી તેણે વત્સ ઉપર ચડાઈ કરી હોય. આ સ્થિતિ ખૂનના પ્રસંગ સાથે સંબંધ ધરાવી શકે કે કેમ તે પણ તપાસી લેવું જ રહે. પ્રથમ તો આ ચડાઈ ઉદયનના મરણ બાદની અને દત્તકપુત્ર મણિપ્રભ ગાદીએ બેઠા પછી ત્રણેક વર્ષે થઈ છે એટલે ખૂન સાથે સંબંધ હોઈ ન શકે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ઉદયને આ મણિપ્રભને દત્તક લીધો ત્યારે અવંતિસેનને ખોટું લાગ્યું હોય અને ત્યારથી તેના ઉપર વૈર થયું હોય તો? તેમ પણ ખનવા યોગ્ય નથી લાગતું. કારણ કે મણિપ્રભનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. આશરે ૫૦૫ માં થયો છે તે એકાદ બે વર્ષમાં દત્તક પણ લેવાઈ ગયો છે, કે જે સમયે અવંતિસેનનો હક્ક અવંતિની ગાદી ઉપર લગભગ સ્વીકારાઈ પણ ગયો હતો. કેમકે અવંતિસેનના કાકાના રાજ્યનો લગભગ આખરી સમય હતો; વળી કાકાને પુત્ર ન હોવાથી તે જ વારસદાર હતો. એટલે જ્યારે પોતે અવંતિ જેવા મોટા રાજ્યનો સ્વામી ખનવાનો હોય, ત્યારે વત્સ જેવા નાના રાજ્યનો સ્વામી ખનવાનું પસંદ ન કરે તે દેખીતું જ છે. એટલે તેને ખોટું લાગવાનો પ્રસંગ અન્યો જ ન કહેવાય. આ પ્રમાણે દરેક પ્રસંગનો વિચાર કરતાં અવંતિ અને વત્સ વચ્ચે ઈ. સ. પૂ. ૪૬૦માં કે તે પૂર્વે, બે ત્રણ વર્ષના ગાળામાં, કોઈ ઝગડો હોવા જેવું લાગતું નથી. એટલે વત્સપતિનું ખૂન થયાનું માન્યું હતું તે છોડી દેવું જ રહ્યું. અને વત્સપતિનું ખૂન જ્યારે નથી થયું ત્યારે મગધપતિનું જ ખૂન થયું હતું એમ ચોક્કસ થયું ગણાય.

પ્રશ્ન (દ):—સાંચીમાં દાન આપનાર કોણ ?

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યસમ્રાટે સાંચીસ્તૂપના ધુમટની ફરતી ગવાક્ષમાં અનેક દીપકો પ્રગટાવવા પચીસ હજાર દિનારની ભેટ આપ્યાનું, સર કનિંગહામે રચેલા

ભિલ્લા ટોપ્સના આધારે મેં જાહેર કર્યું છે. જ્યારે આચાર્યજીએ, ગુપ્તવંશીય ચંદ્રગુપ્ત બીજાના વખતમાં તેના અનુજીવી આત્રકાદંવે એક દિપક પ્રગટાવવા ૨૫ થી ૧૦૦ (ભિન્ન ભિન્ન ઉકેલ કરાયો છે) દિનાર આપ્યાનું જણાવ્યું છે. આટલી હકીકત ઉપરટપકે જોતાં પણ સર્વ કોઈ કહી શકે. તેમ છે કે, ખનને દાનની વિગતો જુદી હોવાથી, જુદા જ પ્રસંગોની વાત ખનને જણાએ કહી છે. છતાં વાચક પાસે તેની સંપૂર્ણ વિગત રજૂ કરું છું:—(૧) સાંચી ટોપ, જેને ‘મહાવિહાર’ નામથી આત્રકાદંવે ઓળખાવ્યો છે તેને મારી સમજ પ્રમાણે સર કનિંગહામે ‘ગ્રેષ્ટ ટોપ’ નં. ૧ કહ્યો છે, તેને દાન આપનાર વ્યક્તિઓનાં અને આશય દર્શાવતાં લગભગ ૧૨૩ લેખો છે (જુઓ ભિલ્લાટોપ્સમાં પ્લેઇટસ નં. ૧૬-૧૭ અને ૧૮) એટલે આચાર્યજીએ કોઈ અન્ય દાનને લક્ષમાં રાખીને પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો લાગે છે. (૨) આત્રકાદંવે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એક દીપકનું જ ખર્ચ ઉપાડવા જેટલી ભક્તિ ખતાવી છે જ્યારે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે સ્તૂપ ફરતી આખીએ ગવાક્ષમાં સેંકડો દીપક હતા તે સર્વનું ખર્ચ ઉપાડી લીધું છે (૩) જેથી એક માત્ર ૨૫-૫૦ દિનાર દાનમાં આપ્યા છે જ્યારે બીજાએ તેના કરતાં પાંચસો ઘણું વધારે દાન આપ્યું છે. (૪) એકનો સમય ગુપ્ત સં. ૬૩=ઈ. સ. ૪૧૩ છે જ્યારે બીજાનો ઈ. સ. પૂ. ૩૬૫ જેટલો છે. મતલબ કે ખનને વચ્ચે લગભગ આઠસો વર્ષનું અંતર છે (૫) એકના લેખનું સ્થાન કંપાઉન્ડને ફરતી દીવાલ ઉપર છે, બીજાનું સ્થાન તે દીવાલ ઉપર નથી. (૬) એકમાં દાન આપનાર ગુપ્તવંશીય સમ્રાટનો આશ્રિત છે બીજામાં ખુદ સમ્રાટ પોતે છે. આ પ્રમાણે ખનને દાનની અને લેખની ભિન્નતા હોવા છતાં, ખનને એક લેખી વાતો કરવી તે શી રીતે મળતી આવે; ન જ આવે.

છતાં ચર્ચા ખાતર એક આરગી માની લ્યો કે, ખનને એક જ લેખ છે. તો પણ મૂળ મુદ્દો ‘સાંચીટોપ’ જેન-ધર્મના દ્યોતક રૂપ હોવાનો જે હું જણાવી રહ્યો છું અને તેથી જ ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટે તે સ્થાન માટે દાન આપ્યાનું જણાવ્યું છે, તે હકીકતને ક્યાં બાદ આવે છે ?

યુગવંશીય સમ્રાટ જૈનેતરધર્મી હતો તેથી તેમને અનુ-
જીવી પણ જૈનેતર હતો એમ તો આચાર્યજીનું કહેવું
નથી ને ? તેમ હોય તો જણાવવાનું કે, લેખના
પ્રારંભનો “સિદ્ધમ્” શબ્દ જ ખાતરી આપે છે કે તે-
દાન આપનાર તેમજ દાન આપ્યાનું સ્થાન-અન્ને
જૈનધર્મી છે. આ પ્રમાણે તેમણે પૂછેલ પ્રશ્નો ખુલાસો
થયો. નિંધ-અત્ર એક બીજી સ્થિતિ ખાસ ધ્યાન
ખેંચવા લાયક સમજી છું; તેથી જરાક ઈસારો કરવા
છઠ્ઠા થઈ છે. સાંઈ થયું છે કે ઉપર દર્શાવેલ હકીકત
સર કર્નિગહામ જેવા વિદ્વાનના નામથી મેં જાહેર કરી
છે. પરંતુ તેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષનું કે અન્ય કોઈ વિદ્વા-
નનું નામ જોડાયેલું ન હોત, અને કેવળ મારા નામે જ
મેં ઉપરોક્ત અભિપ્રાય રજૂ કર્યો હોત તો આચાર્યજી
મહારાજે જે શબ્દોમાં કામ લીધું છે, તે જ શબ્દો
શું તેમની કલમમાંથી નીકળ્યા હોત કે ?

પ્રશ્ન (૧૦):—ખાડુખળી-ગોમટશ્વરની મૂર્તિ.

આ સંબંધમાં તેમને ત્રણેક વાંધા છે (૧) મૂર્તિનું
પુરુષલિંગ મેં આપ્તચાદિત શામટે કર્યું ? (૨) સર્વ કોઈ
તે મૂર્તિને ખાડુખળીજીની માને છે ન્યારે હું તેને
ભદ્રખાડુસ્વામીની કહી રહ્યો છું (૩) અને તેના સમય
તેઓશ્રી ઈ. સ. ના દશમા સૈકાનો કહે છે ન્યારે હું
તેને ત્રિયદશીન સમ્રાટ ઘડાવેલી અને તેથી ઈ. સ.
પૂ. ત્રીજી સદીની કહું છું.

આ દરેકના ખુલાસા નીચે પ્રમાણે આપું છું.
(૧) આપ્તચાદન સંબંધી તેમણે આ મૂર્તિનું ચિત્ર
૧૯૩૪ ના માર્ચના ‘એશિયા’ માસિક પૃ. ૧૫૩ માં
આપેલું જણાવ્યું છે. સ્પષ્ટ નથી લખ્યું કે પ્રથમવાર
તે સ્થાને પ્રગટ થયેલું તેમની નજરે પડ્યું છે.
પરંતુ લખવાનો ભાવાર્થ એવો તો થાય છે જ કે,
કાં તો તે સમયે અથવા બહુ તો થોડાક સમય
પૂર્વેજ તેવું કેમ જાણે બહાર પડ્યું ન હોય !
ગમે તે હોય, મારે જણાવવાનું કે દિગંબર અવસ્થામાં
તેવું ચિત્ર તો ન્યારથી એપિગ્રાફોયા ઇન્ડિકા પુ. ૭-૮
બહાર પડ્યું છે ત્યારથી જ તેવું લગભગ દેખાય છે.
એટલે તેમણે દર્શાવેલ વસ્તુ મારા ખ્યાલ બહાર નથી
જ છતાંયે જે આપ્તચાદન કર્યું છે તે, સહેતુક છે. તેનો

ખુલાસો પુ. ૩ ની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૧૩ માં આપેલ
છે કે, “ગોમટની મૂર્તિ મૂળે દિગંબર અવસ્થામાં છે.
તે રજી કરવા માટે બ્લોક બનાવનારને આપતાં
તેમણે સૂચના કરી કે, પુસ્તક તો સ્ત્રીવર્ગના હાથમાં
પણ જવાનું છે તો સખ્યતાની ખાતર પુરૂષલિંગનું
આપ્તચાદન કરાવતો સાંઈ. તે વિચાર સુમંગત લાખતાં
અન્ય ચિન્હો જેમને તેમ રહેવા દઈ બ્લોક બનાવી
છાપી કાઢ્યો છે. છતાં એક વિદ્વાનને તે અક્ષમ્ય
લાગવાથી તેમના ઉપર વ્યક્તિગત મેં પત્ર લખીને
તેમને સંતોષ આપ્યો છે.” ધારો કે તેમણે કલ્પના કરી
છે તેવો વિષયોસ કરવાનો જ મારો ઇરાદો હોત તો
શું બીજી બધી રીતે તે મૂર્તિનું સ્વરૂપ ફેરવી ન નાંખત !
અથવા તો તેજ મૂર્તિ પાછી નં. ૩૪ ની આકૃતિ
દિગંબર તરીકે રજી કરી છે તે પ્રમાણે રજી કરત કે ?
તેમજ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તે વિદ્વાનને પત્ર લખ્યો પણ
ખરો ? આ ઉપરથી જણાશે કે શુદ્ધ હેતુથી જ પગલું
ભરાયું છે. (૨) તેમણે મૂર્તિ ખાડુખળીની હોવાનું
જણાવ્યું છે અને મોટા ભાગની માન્યતા પણ તેમજ
છે. તેમણે પુ. ૨, ૫, ૩૭૮માં લખેલ મારો ફકરો
ઉતાર્યો છે ને તે મૂર્તિ ત્રિયદશીને બનાવ્યાનું હું માની
રહ્યો છું તેમ પણ જાણે છે. તેમ તે મૂર્તિને ચંદ્રસુમ
સમ્રાટના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ પણ
જાણે છે છતાં લખી રહ્યા છે કે “એ માટે એક
પણ પુરાવો તેમની પાસે હોવાત નથી.” તેઓશ્રીને
વિનંતિ કે તેમણે માંડે લખેલું આ અન્ને સમ્રાટના
જીવનચરિત્ર મહેરબાની કરી વાંચી જવું. વળી
પોતાની માન્યતા પુરવાર કરવાને પૃ. ૨૨૬ ઉપર
લખે છે કે “એ મૂર્તિ ઉપર જે વેલો વીંટાયેલ છે,
મૂર્તિના ઢીંચણ સુધી રાફડાઓ ઉભા છે અને તેમાંથી
સાપ નીકળતા જણાય છે એ બધાને મૂર્તિ સાથે શો
સંબંધ છે ? ભદ્રખાડુની મૂર્તિ માનતાં એ બધાનો
કોઈ ખુલાસો ડોક્ટર પાસે છે ?” —ઉત્તરમાં મારે
જણાવવાનું કે શું તેમનું એમ કહેવું થાય છે કે
આવી સ્થિતિ કોઈ પણ ધ્યાનસ્થ મહાત્માની ન થઈ
શકે ? ધ્યાનસ્થ સુદ્ધા કેવળ ખાડુખળીજી જ ધારણ
કરી શકે ને બીજા ન જ ધારી શકે ? —આગળ જતાં

બાહુબળીજીના જીવનમાં બનેલો એક બનાવ વર્ણુ-
વીને, ચિત્રમાં દર્શાવેલ સ્થિતિ જે થવા પામી હતી
તેનું વર્ણન કરી ને અંતે જણાવે છે કે “આ રીતે
એ મૂર્તિ ઉપરના બધા દેખાવોનો સંબંધ મુનિ બાહુ-
બલિના જીવન સાથે બરાબર બંધ એસે છે એટલે
એ મૂર્તિ મુનિ બાહુબલિની જ છે, નહીં કે ભદ્રબાહુની”
-મ. ઇ. જે પ્રમાણે પોતે આવા નિર્ણય ઉપર આવે
છે તે રીત બીજા અપત્યાર કરે છે તો તે તેમને
રૂચતું નથી જ અને ઉલટી ટીકા કરવા મંડી પડે છે.
છતાં મારે તો તે બાબત વાંધા જ નથી પરંતુ ઉત્તરમાં,
પ્રથમ તો ખ્યાનઅવસ્થાના એ મુદ્દાઓ જે મેં ઉપરમાં
જણાવ્યા છે તે ફરી ફરીને વિચાર ઉપર લેવા તેમને
વિનંતિ કરીશ. ઉપરાંતમાં જણાવવાનું કે, બાહુબળી-
જીનો આખોયે જીવનકાળ મારી સંમજ પ્રમાણે પંચબ-
ગાંધાર અને બહુ ત્યારે પ્રથમાવસ્થામાં અયોધ્યાના
પ્રદેશમાં ગયો છે. તો તેઓશ્રી જણાવવા કૃપા કરશે
કે બાહુબળીજી ક્યારે દક્ષિણહિંદમાં વિચર્યા હતા ?
તેમને મૂર્તિમંત ખડા કરવાને આ પ્રદેશમાં શું પ્રયોજન
ઉદ્ભવ્યું હતું ? તે તીર્થમાં ચંદ્રગુપ્ત અને ભદ્રબાહુની
ગુફા તરીકે ઓળખાતી ગુફા છે પરંતુ બાહુબળીજીના
નામ સાથે યંત્રકૃત થયેલ કોઈ વસ્તુ ઓળખાવાતી
નથી તેનું શું કારણ ? વળી વિશેષમાં હમણાં હમણાં
બિહારની ‘આરાહ ઓરીએન્ટલ સોસાયટી’ તરફથી
બહાર પડતા ‘ઝેન સિદ્ધાંત ભાષ્ય’માં પુ. ૬ અને
૩ તથા ‘ઝેન એન્ટીકવેરી’ પુ. ૫ માં ગોમટેશ્વર-બાહુ-
બળી અને શ્રવણબેલગોલને લગતું ઘણું સાહિત્ય
જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અનેકવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી લખ્યું
છે તેમાંથી પણ એવો ખ્વનિ નીકળે છે કે બાહુબળી
શબ્દ ઠેક ૧૧૮૦ ઇ. સ. સુધી જણાવવામાં જ આવ્યો
નથી. તેમ જૂનામાં જૂનો જે લેખ શકે પરંતુ
ત્યાંના ગણાય છે તેમાં ભદ્રબાહુ શબ્દ સ્પષ્ટપણે
લખેલ છે. વળી ગોમટેશ્વર કે ગોમટ શબ્દનો અર્થ
બાહુબળીજી શી રીતે બેસારવામાં આવ્યો છે તે સંબંધી
પણ પત્તો લાગતો નથી. આ સ્થિતિ છે. મતલબ કે જે
સંપ્રદાયનું આ તીર્થ વિશેષપણે મનાયું છે તે મતના
વિદ્વાનોને પણ સંશોધન કરતાં હજી બરાબર માહિતી

મળી શકી નથી. આટલો ખુલાસો તે મૂર્તિ બાહુ-
બળીજીની કે ભદ્રબાહુની હોઈ શકે તે વિશે જણાવો.
(૩) હવે ધડતરકાળ વિશે કહીશું. આમુંડરાય નામના
પ્રધાને ઇ. સ. ૯૭૮થી ૯૪ સુધીમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે
તેટલું ખરું. પરંતુ તેથી તે મૂર્તિ જ તેણે ધડાવી હતી
એમ સિદ્ધ નથી થતું. જે તે સમયે કે આસપાસ
પાંચપંદર વર્ષે ધડાઈ હોય તો, પુ. ૨માં પૃ. ૩૭૬માં
નીચેના ત્રણ પ્રશ્ન મેં પૂછ્યા છે તેના ખુલાસા શું છે તે
મહેરબાની કરી જણાવો. (અ) જે તે દેશમાં તેવા કારીગર
હતા તો શું ત્યાં જ તેવા ઉત્પન્ન થયા હતા કે હિંદમાં
અન્ય સ્થાને તેમના ગુરૂ કે શિષ્ય જેવા પણ હતા.
(આ) જે તે સમયે તેવી કળાથી કારીગરો જાત હતા
તો ભારતના અન્ય દેશમાં પણ તેવી મૂર્તિઓ ઉભી
તો કરાય ને ? કેમકે કળાના આ નમુનાની જગત-
ભરમાં જ્યારે ખ્યાતી થાય ત્યારે શું ભારતના પ્રાંતો
તેવી કળામય મૂર્તિઓ પોતાને ત્યાં વસાવી લેવાને
પાછળ રહી જાય ખરા કે (પછી ગમે તે વ્યક્તિની
હોય તે જુદો પ્રશ્ન છે) ? (ઇ) મૂર્તિનું ધડતર અને
ધડનારાની વાત જુદી રાખો. પરંતુ એવી કદાવર
અને વજનદાર મૂર્તિની સ્થાપના માટે જે યાંત્રિક
કુનેહ વાપરવી પડી હશે, તેવી કુનેહ તે સમયે ક્યાંય-
હિંદના ભાગમાં-વાપરો હોવાનો કોઈ દૃષ્ટાંત કે ઉલ્લેખ
ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે કે ?

આ પ્રમાણે તેમણે ઉભા કરેલ ત્રણે પ્રશ્નોના
ખુલાસા છે. અને તેના પ્રત્યુત્તર જે નજ વાળી
શકાય તો સ્વયંસિદ્ધ થઈ ગયું કે મારાં દોરેલ અનુ-
માનો સાચાં છે. મિ. રાઇસ નામનો વિદ્વાન જે
મૈસુર અને કર્ણાટક પ્રાંતના સંશોધનમાં અગ્રસ્થાને
આવે છે, ને આ મૂર્તિનો અભ્યાસ નેટલો બારીકીથી
તેણે કર્યો છે તેટલો ભાગ્યે જ અન્ય વિદ્વાને કર્યો
હશે, તે પણ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં વહે છે કે
“that these inscriptions are undoubt-
edly of the period when that work
was complete (E. I. VII, p. 108)=જ્યારે
તેકામ(પ્રતિષ્ઠા) સંપૂર્ણ થયું ત્યાર પહેલાંના આ શિલા-
લેખો છે. મતલબ કે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ તે પૂર્વેના

શિલાલેખો છે. હવે વિચારો કે ચામુંડરાયે પ્રતિષ્ઠા કરી તે સમયના લેખો ક્યાં કે તે પૂર્વેના; અને લેખો પૂર્વેના ક્યાં તો, જે મૂર્તિ ઉપર તેજાતરાયા તે મૂર્તિનો સમય કયો? વળી જેમસ ફરગ્યુસન નામના વિદ્વાને પોતાના હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઇસ્ટર્ન આરકીટેક્ચર નામે પુસ્તકના બીજા ભાગમાં (લંડન. ૧૯૧૦) પૃ. ૪૮ થી ૫૫માં પ્રચંડકાય મૂર્તિઓ વિશે ચર્ચા કરીને જણાવ્યું છે કે, “Anterior to any of the collossi at Gwalior or in the South of India=ગ્વાલિયર કે દક્ષિણ હિંદની જે કોઈ પ્રચંડકાય મૂર્તિઓ છે તે સૌમાં પ્રાચીનતમ (ભંગદ=અલવર રાજ્યવાળી) આ મૂર્તિ છે.” અલગત આમાં દક્ષિણ હિંદની મૂર્તિનો સમય નથી જણાવતા. પરંતુ એટલું તો કહે છે જ કે ભંગદની પ્રચંડકાય મૂર્તિ જૂનામાં જૂની છે. કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, ચામુંડરાયે મૂર્તિ પ્રસિદ્ધિમાં આણી છે તે પૂર્વેની પણ ધણી પ્રચંડકાય મૂર્તિઓ છે. એટલે કે આવા ઘડતરકામની કળા તો ધણા ધણા કાળે હતી તે પછી જ અદશ્ય થઈ ગઈ હતી. જે તુરતમાં જ તે કળાનો નાશ થયો હોત તો તે હિંદુઓમાં તેની ધણી નજરે પડત જ. ઉપરાંત ચામુંડરાયે પ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિના સમય વિશે પણ મતભેદ છે. બાલુબળી ચરિત્ર નામે પુસ્તકના ૬૪મા શ્લોકમાં “કલયબદે” શબ્દ છે તેનો “કલયબદે” વિકલ્પ કરીને, જ્યોતિષ્શાસ્ત્રની મદદથી શ્રીયુત્ શ્રીકંક શાસ્ત્રી એમ. એ. નામના લેખકે એમ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે (જે. એ. પુ. ૫, પૃ. ૧૧૪) “It is highly probable that the image of Sri Gomatesvar was installed in 907-8 A. C.=વિશેષ મંલવ તો એ છે કે, શ્રી ગોમટેશ્વરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા લગભગ ઈ. સ. ૯૦૭-૮માં થઈ હતી” કહો ક્યાં ચામુંડરાયના નામે ઈ. સ. ૯૭૮માં પ્રતિષ્ઠા થયાનો મેળ ! અરે ખુદ ચામુંડરાય પુરાણમાં અને તેમના ગુરૂશ્રી નેમિ-ચંદ્રાચાર્યે રચેલ પુસ્તક ઉપરથી પણ કેટલીયે શંકા ઉભી થતી માલૂમ પડી છે. (જુઓ પ્રો. કે. જી. કુંદનકર એમ. એ. નો જે. એ. પુ. ૫, પૃ. ૧૪૪થી

૧૪૭ સુધીનો લેખ) આચાર્યજી મહારાજે એક વાત લખી છે કે (જુઓ પૃ. ૨૩૦) “ડોક્ટર સાહેબે એ મૂર્તિ બાબત બીજી એક હસવા જેવી કલ્પના કરી છે કે મૂર્તિ ઉપરનો લેખ તો પાછળથી લખાયેલો છે અને મૂર્તિ તો રાજા પ્રિયદર્શિને બનાવેલી છે. તેમની આ કલ્પના સર્વથા અમંગલ છે, કારણ કે તે માટે તેમની પાસે એક પણ પ્રમાણ કે પુરાવો નથી” આ ટીકાનો જવાબ તેમને મી. રાઈસના અને મી. ફરગ્યુ-સન ઇત્યાદિના ઉપરના શબ્દોમાં મળી જાય છે કે કેમ, તે તેઓશ્રીજ તપાસી લેશે. વળી આ પ્રશ્નના હવે પછીના ભાગમાં દર્શાવેલી બીનાથી પણ ખાતરી કરી લેશે. આ ઉપરાંત મૂર્તિ ઉપર લેખો પાછળથી કાત-રાયાની વિગત ઉપર પોતે મસ્કરી કરતા હોય તેમ જણાવે છે કે—“વળી, બીજું એ કે તેમની એ હવાઈ કલ્પનાને સ્વીકારવામાં આવે તો અત્યારે જેટલી મૂર્તિઓ છે તે બધીય મહાભારતની પ્રાચીનતા કરતાંયે વધારે પ્રાચીન કહી શકાય કારણકે ડોક્ટર સાહેબની કલ્પના પ્રમાણે તે દરેક મૂર્તિ ઉપર લેખો છે તે બધા પછી જ લખાયા છે.” આવા તેમના શબ્દો ઉપર કાંઈપણ નુકતેચીતી કરવા જરૂરિયાત રહે છે ખરી ?

મતલબકે, ત્રવણ્ણેલગોલ તીર્થની—ગોમટેશ્વરની—મૂર્તિનાં નામ, કર્તા, પ્રતિષ્ઠાનો સમય, ઘડતરકામ વિગેરે સર્વ હકીકત હજી નિર્ણયપૂર્વક બહાર પડી હોય એમ મનાતું નથી જ.

આટલા નિવેદનથી ખાતરી થશે કે તેમણે રજુ કરેલ સર્વે મુદ્દા નબળા છે; તેમજ રોજબરોજ થયેલ સંશોધનથી અજાત રહીને તેમણે ચર્ચા કરેલ છે.

મૂર્તિની ઉંચાઇનો પ્રશ્ન પણ તેમણે ચર્ચ્યો છે, તેમનું મંતવ્ય (જુઓ પૃ. ૨૩૦) એમ છે કે “પાંચસે વાંકા ઉંચાઈવાળા બાલુબળી મુનિની મૂર્તિ પછી શીટ ઉંચી હોય તો બરાબર ઉચિત છે, પણ પાંચ કે છ હાથ ઉંચાઈવાળા શ્રી ભદ્રાબાહુ સ્વામીની મૂર્તિ આટલી ઉંચી ન થઈ શકે.” આ અવતરણમાંના નિયમ વિશેની ચર્ચા મુગ્ધતણી રાખી, તેમાંના શબ્દોની અમંગલતા વિશે પ્રથમ કહી દઉં. તેમણે લખેલ શબ્દો એમ બહેર કરે છે કે, ભદ્રાબાહુ સ્વામીની ઉંચાઈ પાંચ કે

છ હાથ હતી. છતાં તેમણે આ પારિઆફની આદિમાં એમ લખ્યું છે કે “વળી જે મૂર્તિ આખત ડોક્ટર સાહેબ પોતાની કલ્પના દોડાવે છે તે મૂર્તિની ઉચ્ચાઈ લગભગ ૫૭ ફૂટ છે. મૂર્તિની ઉચ્ચાઈ જેની તે મૂર્તિ છે તેની અનુરૂપ જ હોય એવો શિલ્પશાસ્ત્રનો નિયમ છે. પાંચ ફૂટ ઉચ્ચા માણસની મૂર્તિ પચીસ કે પચાસ ફૂટ ઉચ્ચી ન બનાવી શકાય, ઇ.” અને વિચાર તેમના જ છે અને પ્રસ્તુત આ બંને મૂર્તિને અનુલક્ષીને જ છે તે નિર્વિવાદ છે. આશ્ચર્ય નથી લાગતું કે પોતાના વાક્યની આદિવાળા ભાગમાં ભદ્રાબાહુની કાયા પાંચ ફીટ હોવાનું જણાવે છે ત્યારે તે જ ભદ્રાબાહુ રવામોની કાયાને અંતવાળા ભાગમાં પાંચ કે છ હાથ જેટલી જણાવે છે. શું ફૂટ ને હાથ એક સરખા જ હોવાનું તેમનું કહેવું થાય છે? તેમની જે માન્યતા હોય તે ભલે, પરંતુ સામાન્ય રીતે સમજી શકાય છે કે ‘કદીકાળે મનુષ્યથી હસ્તદોષ કે શરતચૂક ન થવી જોઈએ’ એવા સિદ્ધાંતવાદીથી તો આવું ન જ થવું જોઈએ. ગમે તેમ થયું હોય, આપણે તે સાથે બહુ નિરપત નથી. હવે તેમણે દોરેલા નિયમની વિચારણા કરીએ.

તેમના કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે મૂળ શરીરને અનુરૂપ હોય તે પ્રમાણમાં જ તેની મૂર્તિ બનાવાય. પાંચસો વાંબની કાયાવાળાની મૂર્તિ ૫૭ ફીટ હોય તો અનુરૂપ ગણાય. પરંતુ પાંચ છ હાથ વાળાની મૂર્તિ ૫૭ ફીટ જેટલી ઉચ્ચી ન હોય એમ તેઓ માને છે; અથવા ખીજ શબ્દોમાં તેનો અનુવાદ કરીએ તો, મૂળ શરીર કરતાં તેની મૂર્તિ નાના કદમાં કરાય પરંતુ મોટા કદમાં ન જ કરાય. વળી આ ગોમૅશ્વરની મૂર્તિ વિશે સર્વ ક્ષાપ્તએ એમતો મત દર્શાવ્યો છે કે, તેનાં સર્વ અંગોપાંગ પ્રમાણ પુરસ્સર ગણિતના નિયમે બનાવેલ હોવાથી ઘણી આકર્ષક અને એનમુન બની છે. બે બાહુબળીજની મૂર્તિ હોવાનું સ્વીકારીએ તો, તેમની કાયા પાંચસે વાંબ-મનુષ્યની હોઇને (એક મનુષ્ય-વાંબનું માપ કેટલાકની ગણતરીથી ૩ ફીટ ને કેટલાકની ગણતરીથી ૪ ફીટની લેવાય છે તે દ્વિસાથે) ૧૫૦૦-૨૦૦૦ ફીટ ઉચ્ચાઈની કહેવાય; અને મૂર્તિ ૫૭ ફીટની છે. એટલે મૂળ શરીર અને મૂર્તિનું પ્રમાણ

૨૬ થી ૩૫ ગણું અને ૧ જેટલું થયું. એટલે કે શિલ્પકારે મૂળ શરીર કરતાં લગભગ ત્રીસગણી નાની મૂર્તિ બનાવી છે. હવે આ ગોમૅશ્વરના પાદપીઠ પાસે ઉભી રાખેલ મનુષ્યાકૃતિની ઉચ્ચાઈ વિશે વિચાર કરીએ. જે પ્રમાણે મૂર્તિનો ફોટોગ્રાફ લેવાયો છે તે રીતે જોતાં, મૂળ મૂર્તિથી લગભગ છઠ્ઠા ભાગની ઉચ્ચાઈ તે મનુષ્યની છે. એટલે કે આશરે ૯ થી ૧૦ ફીટ તે મનુષ્યની ઉચ્ચાઈ કહેવાય. આચાર્યજી મહારાજ આ માણસ વિશે શું ખુલાસો કરે છે? પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર ચામુંડરાયના સમયનો શું તેને લેખકે છે કે અન્યથા? બે ચામુંડરાયના સમયનો ગણે તો, તેમના જ કથનથી સ્થાપિત કરેલ ઉપરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે, ૧૦ ફીટની આકૃતિવાળા મનુષ્યનું મૂળ શરીર આશરે ૩૦૦ થી ૩૫૦ ફીટનું કહેવાશે. આ પ્રમાણે ચામુંડરાયના સમયે કાયસ્થિતિ હોવાનું તેમને શું કબૂલ છે? કબૂલ કરે તો તે હાસ્યાસ્પદ લાગે છે કેમકે તે પ્રમાણે કોઈ પુરાવો નથી; અને નાકબૂલ હોય તો તેમણે રજૂ કરેલ માન્યતા કાંતો ખોટી અથવા શિલ્પશાસ્ત્ર ખોટું ઠેર છે? અથવા મનુષ્યાકૃતિને કાલ્પનિક ઠેરવે છે તો પિનાપ્રયોજને આવું ધર્તીગ દાખલ કરવા માટે તેમના મતે શિલ્પકાર મૂખાં ઠેર છે; અને બે એમ કહે કે તે સમયના મનુષ્યોની ઉચ્ચાઈ તો અત્યારના જેટલી જ લગભગ હતી, પરંતુ શિલ્પકારે કોઈ અગમ્ય કારણને લીધે મોટી કોતરી નાંખી હશે. તોયે શિલ્પકારને માથે પાછો તેને તે જ દોષ આવીને ઊભો રહે છે; અથવા તો, આચાર્યજી મહારાજનું જે એમ માનવું થયું છે કે મૂળ શરીર કરતાં તેની મૂર્તિ હંમેશાં નાની જ હોવી જોઈએ તે માન્યતા ખોટી ઠેર છે. આ આઠ નવ જાતની સ્થિતિમાંથી આચાર્યજી મહારાજને કઈ કબૂલ છે તે પોતે જ જણાવશે.

આકી સંસોધકોને અનુમાન કરવાનો જેમ હક હોય છે તેમ મને પણ બે આચાર્યજી મહારાજ આપતા હોય તો જણાવવાનું કે, તે આખીયે મૂર્તિ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે જ કોતરાવેલી દેખાય છે, કેમકે તેની સજ્જવટ તેમજ બનાવટ કરનાર (ભદ્રાબાહુની તેમજ પાસે રહેલ મનુષ્યની) કુશળ કારીગરી તે સમયે

હતા જ. જે હકીકત તેણેજ ઉભા કરાવેલ અનેક સ્તંભોથી તથા સારનાથ પીલરથી સાબિત થઈ જાય છે. વળી તેના સમયે મનુષ્યની જે સામાન્ય ઉંચાઈ હતી તે દર્શાવવા માટે જીવંત કદની (Life-size) આકૃતિ બની કરાવી છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આચાર્યજી મહારાજે જેમ મંતવ્ય રજુ કર્યું છે તેમ, પાંચ છ હાથની ઉંચાઈ તે કાળે મનુષ્યની હતી જ. જેના પુરાવામાં કહેવાનું કે ભગવાન મહાવીરનો કાયા, સાતહાથ હોવાનું જૈન શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમદ્વાતીર અને ભદ્રબાહુ સ્વામી વચ્ચેનું અંતર ૧૫૦ વર્ષનું છે એટલે બન્નેની ઊંચાઈ લગભગ એકજ સરખી હોય અથવા બહુ બહુ તો ભદ્રબાહુની ઊંચાઈ સહેજ નાની હોય. એટલે સાબિત થઈ ગયું કહેવાશે કે તે સ્તંભોએ છ. બધી કૃતિઓ, જેમ પ્રિયદર્શિનની છે તેમ આ પ્રચંડકાય મૂર્તિઓ પણ તેની જ બનાવટની છે. તેમ મનુષ્યની કાયા પણ તે સમયે લગભગ પાંચ છ હાથની હતી. તેમજ જે સ્થાને આ મૂર્તિ ઉભી કરવામાં આવી છે તેનો આખોયે ઇતિહાસ શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી સાથે સંકળાયેલ હોવાથી તે મૂર્તિ પણ તેમની જ છે. ઉપરાંત પ્રિયદર્શિને જેમ પોતાનાં સર્ગાવદાલાંનાં મૃત્યુસ્થાને હિંદુ ભરમાં નાના ખડકોએ (માઇનેર શેક એડી-કટસ) ઉભા કરાવ્યા હોવાનું આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ (જુઓ પુ. ૨ માં તેનું વૃત્તાંત) તેમ આ શ્રવણ બેલબેલ તીર્થના ચંદ્રગિરિ પહાડ ઉપર પોતાના પ્રપિતામહ ચંદ્રગુપ્તનું તથા તેમના યુગ્વર્ષ શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામીનું સ્વર્ગગમન થયેલ હોવાથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તેવાજ ખડકોએ (સિદ્ધાગિરિ-બ્રહ્મગિરિના) ઉભા કરાવ્યાનું સમજવું. એટલે આડકતરી રીતે અને અસ્પષ્ટતા પુરાવીથી સાબિત થઈ ગયું કહેવાશે કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય દીક્ષા લાંબને આ પહાડ ઉપર પોતાના ગુરુમહારાજ સાથે શેષ જીવન ગાળ્યું હતું.

આવડી મોટી મૂર્તિ શી રીતે પર્વત ઉપર ગોઠવવામાં આવી તે પ્રશ્નો ખુલાસો ચોક્કસપણે આપવો જરા કઠિન તો છે જ, છતાં સંભવ છે કે, અન્ય ખડકોએની પ્રાપ્તિના સ્થાનની પેઠે, મૂળે અત્ર મોટા ઊંચા પહાડ જ હશે. પછી તેને ધડી કરીને બે પ્રકારે

ઉભો કરી રખાયો હોય. (૧) એકતો એમને એમ ઉભો રાખીને પણ ઘડાય અને (૨) તેને જમીન ઉપર પાડીને પ્રથમ ધડી લેવાય અને પછી ઉભો કરાય. ખીજી સ્થિતિ સંભવિત નથી કેમકે જમીન ઉપર લાંબા પાડેલ પત્થર ઉપર સુરેખ ઘડતર કરવું મુશ્કેલ છે; જો કે તે મુશ્કેલી પણ બહુ બારે ન હોવાથી અને કારિગરો કુશળ હોવાથી પાર તો ઉતારી શકાય. પરંતુ તેવડા મોટા પત્થરને પાછો ઉભા કરવા જેટલું કૌશલ્ય કે કળા ક્યાંથી લાવવી? તેના કરતાં તો પત્થર ઉભો રાખીને ધડી કાઢવો તેજ વિશેષ સુગમ કહેવાય; ભલે જરા ખર્ચ વધારે પડે પરંતુ તેનો ઉપાય તો સહેલ છે. એટલે આ ખીજી સ્થિતિમાં સમાયેલી સર્વ મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરતાં, પ્રથમ સ્થિતિ પ્રમાણે જ- પત્થરને ઉભો રાખીને જ-કામ કરાવું હોવાનું માનવું રહે છે. પછી સવાલ એ રહે છે કે જો પ્રિયદર્શિને તે પત્થર ઘડાવ્યો હતો, તો પોતાની જ હૈયાતિમાં કાં તેની પ્રતિષ્ઠા ન કરાવી? અથવા તો એમને એમ ઉભી રખાઈ હતી તો તેવડી મોટી મૂર્તિ, લગભગ હજાર વારસો વર્ષ સુધી કાં કાઢની નજરે પડ્યા વિના જ રહી ગઈ? તે પછી કેંઈ ઇ. સ. ની દસમી સદીમાં ચામુંડરાયે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ઉત્તર એ છે કે, પ્રિયદર્શિને અન્ય પ્રદેશમાં પ્રચંડકાયી મૂર્તિઓ અને સ્તંભોએ ઉભાં કરાવીને એમને એમ ભવિષ્યની ઓલાદ માટે જેમ મૂકી રાખ્યા છે, તેમ આ મૂર્તિને પણ રાખી મૂકી હશે અને પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની ઉપયોગિતા નહોં લાગી હોય; કદાચ કરાવી હોય, છતાં જેમ તેના જીવનના કેટલાય બતાવો અજુનોંખા રહી ગયા છે તેમ આ વિશે પણ અન્યું હોય. ગમે તે સંજોગ પ્રતિષ્ઠાને અંગે બનવા પામ્યા હોય, પરંતુ વારસો વર્ષ સુધી તે મૂર્તિ અદૃશ્ય કેમ રહેવા પામી તેજ તાજુખી બર્થ છે. ખુલાસો એ હોઈ શકે કે પ્રિયદર્શિન પછીના કાળકે સમયે ધર્મક્રાંતિ થતાં, જુદામગારના હાથે તે મૂર્તિની અનુપમ કળા અને ઘડતરનો વિનાશ થતો અટકાવવા જૈનધર્માવલંબીઓએ તેની આસપાસ, માટી, મટાડું કે પત્થરો નાંખીને એક મોટા ટેકરા જેવો દેખાવ કરી દીધો હોય. આ સ્થિતિમાં તે

ટેકરી-કુંગરી જેવો પથરના ઢગ રૂપે-અનેક વર્ષો સુધી પડી રહ્યો અને અત્યારે પણ જેમ કાંઈ પ્રતિમાનું પ્રાગટ્ય થતાં, પહેલાં કાંઈ લક્ષણને સ્વપ્ન આવે છે, તેમ મંત્રી ચામુંડરાયને તથા પ્રકારનું સ્વપ્ન આવતાં તેણે તે મૂર્તિને પ્રગટ કરી, તથા ધામધૂમ-પૂર્વક પૂજાઅર્ચન કરી પ્રસિદ્ધિમાં મુકી હતી. આ પ્રમાણે ચામુંડરાયને સ્વપ્ન આવ્યાનું જણાશે છે તેથી આપણા અનુમાનને ચોર પુષ્ટિ પણ મળે છે. આ પ્રમાણે માફ માનવું થાય છે. બાકી સંપાટ પ્રદેશમાં મૂર્તિ ઘડાઈ હોય અને તે બાદ, પહાડ ઉપર ચડાવીને ગોડવવામાં આવી હોય, તે તો પથરને નીચે પાડીને ઘડી કઢાયાની ઉપર વર્ણવેલી પ્રથમ સ્થિતિ કરતાં પણ વિશેષ મુશ્કેલ હોવાથી, કલ્પનાતીત જ ઠરાવવી રહે છે. મેં મારા વિચાર દર્શાવ્યા છે. સંશોધકો અને અભ્યાસીઓ પોતપોતાના વિચાર રજુ કરશે એવી વિનંતિ છે.

પ્રશ્ન (૧૧):-પાણિનિની જન્મભૂમિ તથા તેનું સ્થાન ?

તેમની જન્મભૂમિ ન્યાં સિંધુનદીમાં. પશ્ચિમે કાબૂલ નદી મળે છે ત્યાં મેં ખતાવી છે (પ્રા. બા. ૧. પૃ. ૩૫૬ થી ૫૮). તેના પુરાવામાં, ૩૬ એન્સાઈ જીઓગ્રાફી, પૃ. ૧૬ ના શબ્દો “Panini's birth-place in Gonard country where the river Kabul falls into the Indus” ટાંક્યા છે. ન્યારે આચાર્યજી મહારાજનો (પૃ. ૨૯) મત છે કે “પાણિનિની જન્મભૂમિ ગોનર્ડ નહીં પણ પશ્ચિમ ગાન્ધારમાં છે” અને પુરાવાઓ જે પાંચ જ ખતાવ્યા છે તેનો સાર એ છે કે, “પુષ્કરાવતી પ્રાંતમે સુવાસ્તુ (સ્વાત) નદી કે કઠિમે શાલાતુર નામી સ્થાન પાણિનિકી જન્મ-ભૂમિ થા” આમાં પુષ્કરાવતી તે પેશાવરનું અને સ્વાત તે કાબૂલ નદી સિંધુમાં જળી જાય છે. એટલે કે બન્નેની માન્યતા એક જ થઈ ગણાય. ફેર એટલેજ છે કે તે પ્રદેશને મી. ડેના શબ્દોને આધારે મેં ગોનર્ડ કહ્યો છે જ્યારે તેમણે તે શબ્દ વાપર્યો નથી. દેખાય છે કે તે બાબતની તેમને માહિતી નથી, છતાં ફેર

હોયતો તેઓશ્રી ખતાવવા મહેરબાની કરશે.

આ ગોનર્ડ દેશની ચર્ચા કરતાં તેમણે પતંજલિની જન્મભૂમિનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો છે. અને જ કથન ટાંકીને પતંજલિની જન્મભૂમિ ગોનર્ડ દેશ હોવાનું જણાવી, બીજા પાંચ પુરાવાથી ગોનર્ડ (ગોનદ)નું સ્થાન, વર્તમાન માળવામાં ઉજ્જૈન અને બિલ્હાની વચ્ચે હોવાનું જણાવ્યું છે. પ્રથમ તો પતંજલિના જન્મ-ભૂમિનો પ્રશ્ન તેમણે જ ઉપાડ્યો કહેવાય એટલે મારી ચર્ચા સાથે સંબંધ ન ગણાય. છતાં તેમને સંતોષવા ખુલાસો આપું છું કે, જે તેમણે સ્થાન ખતાવ્યું છે તે ગોનર્ડ ગામનું છે, નહીં કે ગોનર્ડ દેશનું. તો પૂછવાનું કે, શું ગામ અને પ્રદેશને એક ગણો છો ? વળી શું ગોનર્ડ નામના બે પ્રદેશ નથી હોતા ?

પ્રશ્ન (૧૨):-પાણિનિ-આર્ય કે અનાર્ય ?

પ્રાચીના. પુ. ૨, પૃ. ૧૭૭ માં પાણિનિ, વરરૂચી અને ચાણક્યને લગતો એક કોઠો મેં આપ્યો છે. તેમાં જન્મસ્થાનને આશયીને મેં પાણિનિને અનાર્ય પ્રદેશી, ને બાકીના બેને આર્ય પ્રદેશી જણાવ્યા છે; પાણિનિ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં મેં તેમને અનાર્યપ્રદેશી કહ્યા તે તેઓશ્રીને રચતું નથી લાગતું. ઉત્તર:-પ્રાચીન સમયે આર્યપ્રજ્ઞ અને આર્યદેશ હમેશાં સંસ્કૃતિને અનુસરીને ઓળખાતા; તેને પ્રજ્ઞના વર્ણ, કે સ્થાન સાથે સંબંધ નહોતો. આવું કથન પ્રાચીના. પુ. ૧ની આદિમાં પૃ. ૪ ઉપર જ કરી વાળ્યું છે. ત્યાં લખેલ શબ્દો આ પ્રમાણે છે:-“ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતવર્ષ, બંને એક જ દેશના અંશ હોવા છતાં, જે સમયે આપણા લેખનનો પ્રારંભ કરવાનો છે તે સમયે સંસ્કૃતિમાં એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન પડી જતા હતા, અને સંસ્કૃતિની અપેક્ષાથી ઉત્તર વિભાગની પ્રજ્ઞ વિશેષ આગળ વધેલ હોવાથી તેને આર્યપ્રજ્ઞ તરીકે ઓળખાવાતી અને તેની તુલનામાં દક્ષિણ વિભાગની પ્રજ્ઞને અનાર્ય પ્રજ્ઞ કહેવાતી. બાકી ખરી રીતે તો સકળ હિંદુસ્તાનને જ આર્યદેશ અને તેની પ્રજ્ઞને આર્યપ્રજ્ઞ કહેવાનો રિવાજ વિશેષ પ્રચલિત હોવાથી તેની સર્વ પ્રજ્ઞને આર્યપ્રજ્ઞ અને તે સિવાયની અન્યને અનાર્યપ્રજ્ઞ કહેવાય અને તેમના દેશને અનાર્ય-

દેશ કહી શકાય.” ઉપરના કથનનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ફૂટનોટમાં જણાવ્યું છે કે, “આર્યાવર્તના લિખ લિખ વિભાગની દૃષ્ટિથી આ સંબોધન આપી શકાય—છત્તર પ્રદેશની સંસ્કૃતિની સાથે સરખામણીમાં આ (આર્ય) સંબોધન વાપરી શકાય છે.” વળી આ મારા કથનની પુષ્ટિ માટે જણાવવાનું કે જૈનશાસ્ત્રમાં (પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં) કહેલ છે કે “જેઓ હેયધર્મથી દૂર ગયા છે અને જેમણે ઉપાદેય ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને આર્ય કહેવામાં આવે છે.” એ જ પ્રમાણે સૂત્રકૃતાંગ અને આચારાંગસૂત્રમાં પણ જણાવાયું છે કે “જેઓ સર્વહૈય—ત્યાજ્ય ધર્મથી દૂર ગયા છે તે આર્ય, અને તેનાથી વિપરીત તે અનાર્ય”; એટલું જ નહીં પણ એક જ પ્રદેશની સંસ્કૃતિમાં લિખતા પડતી હોવાથી સંસ્કૃત થયેલ ભાગને આર્ય અને અસંસ્કૃતને અનાર્યની ગણતરીમાં લેવાય છે. કેકય દેશનો અડધો ભાગ આ પ્રમાણે આર્ય અને અડધો અનાર્ય ગણાયો છે જે આર્યાવર્તના રખા દેશ કહેવાયા છે તેમાંનો અડધો દેશ જે આર્ય ગણાવાયો છે તેનું રહસ્ય પણ આ પ્રમાણે જણી લેવું. આ ઉપરથી સમજશે કે, આર્ય—અનાર્ય શબ્દને, કાર્ષ્ઠ સ્થાન, કુળ, જાતિ, વંશ કે તેવા પ્રકારના વિભાગ સાથે સંબંધ નથી. કેવળ સંસ્કૃતિને લઇને જ તે ભેદ પાડવામાં આવ્યા હતા. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે પશ્ચિમ ગાંધાર દેશ કે જે પાણિનિની જન્મભૂમિ હતી—અથવા સમ્રાટ પુલુસાકીના રાજ્યનો જે ભાગ કંબોજને નામે ઓળખાતો હતો—તેને મેં અનાર્યદેશમાં લેખ્યો છે.

[નીચેના અવતરણમાં વિદ્વાનોએ પુખ્તમિત્ર શુંગને અનાર્ય કહ્યો છે તેનો ખુલાસો આચાર્યશ્રી મહારાજ શું કરશે ? આણુ કપિતા કથનના આધારે પુરાણની હકીકતને સમર્થન મળે છે એમ જણાવી મિ. વિન્સેટ રિમથ જણાવે છે કે (E. H. I. 3rd edi. pp. 198, f. n. 1)—and reviewing the whole army under the pretext of showing him his forces, the base born anarya general Pusyamitra crushed

his master Brihadrath the Maurya— અને તેને પોતાનું લશ્કર દેખાડવાનું નિમિત્ત દર્શાવી અનાર્ય પુખ્તમિત્રે પોતાના સ્વામી મૌર્યવંશી બૃહદ્રથ રાજાને મારી નાંખ્યો. આ ખાખત જ. ઓ. ઈ. રા. એ. સો. ૧૯૨૮માં પૃ. ૪૫ ઉપર જણાવાયું છે કે તેણે પોતાના રાજાને મારી નાંખ્યો હતો તેથી જ નિર્ણયસાગર ગ્રેસમાં ૧૯૮૬માં છપાવેલી હર્ષચરિત્રમાં અનાર્ય કહ્યો છે.]

* * *

“અશોકના શિલાલેખ ઉપર દૃષ્ટિપાત” નામની જે પુસ્તિકા ૬૬ પૃથ્વી તેઓશ્રીએ બહાર પાડી છે તેને અંગે હવે ખુલાસો આપું છું. તેમાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખને આશ્રયોને જ વિવરણ છે. અશોકને અને પ્રિયદર્શિનને લિખ લિખ વ્યક્તિ તરીકે હું માની રહ્યો છું; જેથી તે શિલાલેખો અશોકના બાહ્યધર્મને સ્પર્શવા કરતાં પ્રિયદર્શિનના જૈનધર્મને સ્વધારે સ્પર્શતા છે એમ પુરવાર કરવું રહે છે. આ હકીકત પ્રિયદર્શિનના સમયનું તેમજ તેના સમગ્રજીવનનું જ્યારે યથાસ્થિત આપણને જ્ઞાન મળશે ત્યારે આપોઆપ સ્પષ્ટ થઇ જશે. અત્યારે તો એટલું જ કહી શકાશે કે, તેમણે અશોકના શિલાલેખ માનીને બૌદ્ધધર્મ લેખવ્યા છે અને તેને અનુલક્ષીને જ દલીલો કરી છે. એટલે દેખીતું જ છે કે તેમની અને મારી માન્યતાને એકબીજાને મેળ નહીં જ આવે. વળી તેમણે પોતાની દલીલોના સમર્થનમાં આ શિલાલેખોમાં આવતી વસ્તુના જ હવાલા કેકેકેકેકે આપ્યા છે. એટલે પણ સ્વાભાવિક છે કે મૂળ પામ્યા જ્યાં શિલાલેખનો શંકામય બનાવી દેવાયો, ત્યાં તેના આધાર લઇને ચર્ચા કરવી તે નકામી જ ગણાય. આવા બે ત્રણ કારણો ને લઇને પ્રિયદર્શિનને અંગે સ્વતંત્ર પુસ્તક જ્યાં સુધી નજર આગળ ન ધરાય અને તેમાંની સર્વ હકીકતનું તોલન ન કરાય, ત્યાં સુધી ખોટા ધર્મા સિવાય ઉપાય રહેતો નથી. માટે હાલ તો એટલી જ વિનંતિ કે તેવું પુસ્તક હું તૈયાર કરી રહ્યો છું. તે બહાર પડે ત્યાં સુધી રાહ જોવી. છતાં એક બે પ્રશ્ન એવા છે કે જેનો પરિચય—ખુલાસો—અત્રે કરાવવો રહે છે. (૧)

જેમ સર્વત્ર મનાઈ રહ્યું છે તેમ, સેક્રેટસને તેમણે ચંદ્રશુભ માન્યો છે તેનો (૨) અને રૂદ્રદામનનો લેખ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિનો એક ભાગ તરીકે જે છે તે પરત્વેનો. આ બે વિષયમાંથી પ્રથમના ખુલાસા માટે, ઉપરમાં પૃ. ૨૯૬થી ૩૦૫ વિસ્તારપૂર્વક સમજૂતિ અપાઈ ગઈ છે. બીજો મુદ્દો જે રૂદ્રદામનને લગતો છે તેમાં પણ, અશોકને જેમ પ્રિયદર્શિન માનીને અત્યાર સુધી કામ લેવાયું છે તેમ આ લેખ રૂદ્રદામનનો માનીને તેમણે પોતાની દલીલો કરી છે; જ્યારે તે લેખની વસ્તુસ્થિતિ અને આશય જ તદ્દન નિરાશી હોવાનું હું પ્રતિપાદન કરી રહ્યો છું. એટલે તેમણે કરેલી દલીલોને મારી સાથે બંધબેસતી કરી શકાશે નહીં. તે માટે રૂદ્રદામનના જીવનવૃત્તાંતનો પ્રથમ સંપૂર્ણપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ વિષય પ્રાચીના. પુ. ૪માં પૃ. ૨૦૭થી ૨૨૦ સુધી અનેક પુરાવાઓ રજૂ કરીને છણી ખતાવ્યો છે ને એમ પુરવાર કર્યું છે કે, પ્રશસ્તિનો મૂળ આશય, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તળાવનો બંધ સમરાવ્યાની નોંધ લીધાનો છે; અને રૂદ્રદામને તો તેવા જ અન્ય પ્રસંગે પોતાનો હિસ્સો પૂરાવીને, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનાં કાર્યો સાથે પોતાના કાર્યની સરખામણી જ કરેલી છે. આ પ્રમાણે જ્યાં આખી પ્રશસ્તિનું સ્વરૂપ જ ફરી જતું હોય ત્યાં, તેનો અભ્યાસ કર્યા પછી દલીલોમાં ઉતરવાનું સાર્યક ગણાય. માટે અત્ર તેની ચર્ચા કરવી દુરસ્ત નથી લાગતી.

પ્રશ્ન (૧૩):—શાકટાયન અને કાત્યાયન—

શાકટાયન, પાણિનિ, વરરૂચિ અને પતંજલી— આ ચાર નામો મશહૂર છે; બીજી બાજુ શાકટાયન અને પાણિનિ બાકરણુકારો છે. તેમાં પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી બાકરણુ ઉપર વાર્તિક અને મહાભાષ્ય રચાયાં છે. વાર્તિકકાર તરીકે વરરૂચિ કાત્યાયન અને ભાષ્યકાર તરીકે પતંજલીને મનાયા છે. આ ઉપરથી આચાર્યજી મહારાજનું એમ માનવું થયું છે કે, સૌથી પ્રથમ શાકટાયન થયા છે. તે બાદ પાણિનિ, તે બાદ વરરૂચિ અને સૌથી છેવટે પતંજલી થયા છે.

મારો પ્રશ્ન એ છે કે, શાકટાયન અને પાણિનિ વચ્ચે લાંબો સમય નીકળી ગયાનું તેઓ માને છે

તેને બદલે કાં, સમસમયી તે બન્ને ન હોય ? સમસમયી વ્યક્તિઓ પણ એક બીજાના અન્ય ઉપર ટીકા લખી શકે છે તેમજ એક બીજાના આધાર પણ લઈ શકે છે. કદાચ સમસમયી લેખવા છતાંય સમવયસ્ક ન ગણીએ, પરંતુ શાકટાયનને પાણિનિ કરતાં ઉમરમાં વૃદ્ધ લેખવાથી અથવા બહુ તો માત્ર ટૂંક સમયના જ પુરોગામી ગણવાથી પણ, બધી પરિસ્થિતિ જળવાઈ જ રહે છે. આ પ્રમાણે શાકટાયનના સમયની શંકાને લીધે મેં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે, નહીં કે તેમના વ્યક્તિત્વ પરત્વે જેમ આચાર્યજી મહારાજે ધારી લીધું છે તેમ.

વરરૂચિ કાત્યાયન તો પાણિનિની પછી થયા છે. આમ આચાર્યજી મહારાજનું માનવું થાય છે. જ્યારે પાણિનિ, વરરૂચિ અને ચાણક્યની ત્રિપુટિ મગધપતિ મહાનંદના અમાત્ય શકડાળના સમકાલીનપણે હોવાથી સર્વેને સમસમયી હોવાનું માંડે મંતવ્ય છે.

આ પ્રમાણે ચારે વ્યક્તિઓ ભિન્ન હોવાનું મારે કબૂલ છે. જે પ્રશ્ન છે તે તેમના સમય પરત્વેનો છે. પ્રથમના ત્રણને સમસમયી પણ મનાય તેમ છે. બહુ ત્યારે પ્રથમના શાકટાયનને ઉમરમાં વૃદ્ધ અથવા ટૂંક સમયનો પૂરોગામી પણ ગણાય. બાકી, પાણિનિ અને વરરૂચિ તો સમસમયીજ હતા અને સૌથી છેવટે પતંજલી થયા છે.

[પછી પ્રશ્ન રહ્યો વાર્તિકકાર કોણુ અને ભાષ્યકાર કોણુ ? તથા કાત્યાયન અને કાન્વાયનવંશી જુદા છે કે નામોન્મારની જૂલને લીધે એક પણ હોવા સંભવ છે; ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની શંકા અને ખુલાસા વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યા છે. પ્રાચીન સમયના આવા તો અનેક પ્રશ્નો છણાઈ ગયા હોવા છતાં, ફેર તપાસમાં ઉઘલાઈ ગયેલા નજરે પડે છે એટલે અત્ર પણ તે શુદ્ધિથી જ રજૂ કરાયાનું સમજવું તેમાં કોઈ જાતનો મતાગ્રહ હોઈ ન શકે.]

પ્રશ્ન (૧૪):—ધૌલી-ગંગોડા સમેતશિખરથી આશરે ચારસો માઇલ ગણાય છે તે પછી એને તળેટી કેમ ગણી શકાય ? ઉત્તર; મૂળે પર્વત તો એકજ. પરંતુ જુદા જુદા ભાગની ઉચ્ચાઈ એક સરખી ન હોવાથી,

જે ભાગ ખડુ હોય નહોતા, તે કાળક્રમે આસપાસની જમીન ઉંચી થવાથી છૂટા હોયા જેવા થઈ ગયા. જેથી છૂટા પડેલ અવયવો સ્વતંત્ર અને જુદા નામથી ઓળખાતા થયા. [પાટલિપુત્ર શહેરમાં અનેક ભવ્ય અને ગગનચૂંબી ઇમારતો હતી તથા ગંગા નદીના તટ ઉપર જ વસેલું હતું; પાછળથી તે ઇમારતોની બધી ઉંચાઈ તો જતી રહી, પરંતુ કેટલાય ફીટ માટીનાં થરને થર તેના ઉપર કરી વળ્યાં છે. તોયે તેનું સ્થાન-પટણા શહેર-હજુયે ગંગા નદીના તટે જ માલૂમ પડે છે. આ પ્રમાણે, જમીનો ઉંચી નીચી થઈ ગયાના અને કલ્પનામાં પણ ન ઉતરે તેવા ફેરફારો થયાનું જણાયું છે. તેવી જ રીતે શત્રુંજય પર્વત, મૂળે ૮૦ ચોજનના વિસ્તારનો તથા અનેક શિખરોવાળો ગણાતો હતો, પરંતુ કાળક્રમે તેનાં ઘણાં શિખરો છૂટા પડી જઈ સ્વતંત્ર નામે ઓળખાતાં થયાં છે અને તેથી જ ૮૦ ચોજનનો વિસ્તાર મટી, હવે નાનો શો તે થઈ રહ્યો છે. આ પ્રમાણે સમેતશિખરનું પણ સમજી લેવું].

પ્રશ્ન (૧૫):-ભારહુતરૂપમાંનું માયાદેવીનું સ્વપ્ન-વાળું દશ્ય—

પ્રથમ તો અધૂરી ઐતિહાસિક હકીકતોને લીધે જ ભારહુતના રૂપને ઐશ્વર્યના પ્રતિક તરીકે માની લેવાયો છે. તે સ્થાન જૈનધર્મીય હોઈને તે ઉપર પ્રસેનજીત અને અજિતશત્રુ જેવા જૈન રાજાઓએ પોતાના ધર્મપ્રત્યે પૂજ્યભાવ દર્શાવતાં સ્મારકો ઉભાં કરાવ્યાં છે. આ સંબંધી કેટલુંક વિવેચન આપણે ઉપરમાં ભારહુતરૂપ વિશેની ચર્ચા કરતાં કરી ગયા છીએ (જુઓ પૃ. ૩૧૨ થી ૧૫). વિશેષમાં જણાવાનું કે, ભગવાન શુદ્ધની માતાએ સ્વપ્નમાં જ દાંતવાળો તથા સૂંઢમાં કમળ હલાવતો હાથી જોયાનું જણાવ્યું છે જ્યારે આ બન્ને સ્થિતિ ભારહુતવાળા દશ્યમાં નજરે પડતી નથી; જેથી અંધકર્તાએ પણ તે વિશે શંકા ઉઠાવી છે. ‘ભગવતો ઉકંતિ’ શબ્દ બરાબર છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, કોઈ વ્યક્તિને ભગવત-ભગવાન તરીકે કયારે સંબોધી શકાય? શું ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી, કે જન્મ થતાં જ, કે અમુક પ્રકારની તપસ્યા કરીને

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયો બાદ, તે હોદ્દો અર્પી શકાય? વળી ભગવત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, ભગવત=વાળું સહિત; એમ થાય છે તેમાં ભગના અર્થે પણ ઘણા થાય છે. તો પછી ભગવતનો અર્થ કાં એક જ પ્રકારે માની લેવો?

[નોટ:-એક વાત યાદ આવે છે. ત્રિવદશિનની માતાનું નામ કંચનમાળા (પ્રા. ભા. પુ. ૨, પૃ. ૨૮૮) હતું તો આ દશ્ય ઉપર ‘માયાદેવી’ છે કે ‘માળાદેવી’ છે તે મહેરબાની કરી લિપિજ્ઞો તપાસી જોશે].

પ્રશ્ન (૧૬):-મહાક્ષત્રપ રાજા રૂદ્રદામા નામે ૮૨ પૃષ્ઠની એક પુસ્તિકા પૂ. આ. મહારાજશ્રીએ બહાર પાડી છે તેમાં અંતિમ આગે સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ સંબંધે જે મેં મારું મંતવ્ય બહાર પાડ્યું છે, તેનો “પોક્ષ વિધાનોનો પ્રતિવાદ” નામે રદિયો આપવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો છે. તે સંબંધી વાંચી જોયો. પરંતુ પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ. ૨, પૃ. ૩૯૩ થી ૩૯૭ ઉપર, તથા પુ. ૪, પૃ. ૨૦૭ થી ૨૧૭ સૂંધીમાં તત્ સંબંધી અનેક નવી દલીલો અને સમજૂતિઓ મેં રજૂ કરી છે તેમાંની એકે તેમણે લક્ષમાં લઇને તોડવાનું વલણ દાખવ્યું નથી લાગતું. માત્ર સિદ્ધાવલોકનમાં ગ્રહણ કરેલી રીતીએ જ જૂની ચાકી આવતી પ્રણાલિકાથી નિહાળીને, મારાં વિધાનો પોતાની વિરૂદ્ધ જણાતાં, સ્વેચ્છા પ્રમાણે કટાક્ષ જ કરતા જણાયા છે. એટલે મારે માટે તેમાંથી કોઈ મુદ્દા ઉપર ખુલાસો આપવા જેવું રહેતું નથી. છતાં એક બે મુદ્દા ઉપર તેમનું લક્ષ ખેંચવા જેવું લાગતાં તે જણાવું છું.

પૃ. ૨૩ ઉપર હિંદમાં શકલોકોનું આવાગમન કયા રસ્તે થયું હોતું જોઇએ તેનું વિવેચન છે. તેમના મતથી અમારા સંપ્રદાયના એક મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણ-વિજયજીનો બિન્ન મત પડતો તેમણે જણાવ્યો છે. તે ઉપર પોતે સામાન્ય વિવેચકના શબ્દોમાં વર્ણન કરી અંતમાં જણાવ્યું છે કે, “એટલે માનવું પડશે કે તેઓ પારસદ્વન-દ્વારસમાંથી સાહીઓ સાથે અમુક માર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં નથી આવ્યા પણ સિંધુ નદીને પાર કરી ઇ. સ. પૂ. ૧૨૩ની લગભગ સિંધમાં ઉતર્યા અને ત્યાંથી કચ્છમાં થઈ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા.” સમાલોચના લેતાં તેમણે આ પ્રમાણે નોંધ કરી છે.

આ સંબંધમાં માફ મેંતવ્ય પણ પૂ. સુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મતાનુસાર છે. પરંતુ જો તે પ્રમાણે લખીને મેં બહાર પાડ્યું હોત તો, ઉપરના જ શબ્દમાં પોતે વિવેચન કરત કે કેમ તે વિચારવા યોગ્ય છે ? આ અધિકાર તેમનો છે એટલે હું તો મૈન રહી હવે બીજાને મુદ્દો જણાવું છું. તેમણે રજુ કરેલાં નિવેદનો સત્ય છે કે કેમ તેનો નિર્ણય પોતે જ કરી લખને જણાવશે. હું તો માત્ર તેની સ્થિતિ સમજાવીશ.

(૧) (પૂ. ૨૮) ચળનના પિતામહ ઝામોતિક (ધ્વસોતિક, ય્સામોતિક) લખેલ છે, જ્યારે (પૂ. ૩૦) ઝામોતિકના પુત્ર ચળન... (પૂ. ૪૩) વંશાવળીમાં ઝામોતિક-ચળન ૮૦-૧૧૦ ઈ. સ. (પુત્ર તરીકે); એક સ્થાને ચળનને પુત્ર કહે છે જ્યારે બીજાં ઠેકાણે પૌત્ર કહે છે; આમાં સત્ય શું ?

(૨) પૂ. ૪૩ની વંશાવળીની ફૂટનોટમાં લખે છે કે—“મહાક્ષત્રપ દામજદશ્રી પ્રથમ અને રૂદ્રસિંહ પ્રથમના રાજ્ય કાળની વચ્ચેમાં, ઇશ્વરસેન (?) આબિર મહાક્ષત્રપની ગાદી ઉપર આવી ગયો હતો.” આમાં દામજદશ્રી પહેલાનો સમય ૧૫૦-૧૮૦ અને રૂદ્રસિંહ પહેલાનો સમય ૧૮૧-૧૮૮; ૧૮૧-૧૮૬ તેમના કહેવા પ્રમાણે આવે છે. એટલે ઇશ્વરદત્ત આબિરનો સમય ૧૮૦ થી ૧૮૧ માં કે બહુ ત્યારે ૧૮૧ સુધીમાં થયાનું તેઓશ્રી માને છે. વળી (પૂ. ૩૬) લખેલ છે કે તેણે (રૂદ્રસિંહે) ૧૮૧-૧૮૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે પછી ઇશ્વરદત્ત આબિર મહાક્ષત્રપ થયો. તેણે ૧૮૮-૧૯૦ ઈ. સ. સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું પણ છે. જ્યારે ડો. રેન્સન (ડો. આં. રે. પ્ર. પૂ. ૧૫૩) અને બીજા વિદ્વાનો તેનો સમય ઇ. સ. ૨૩૬-૨૩૮ માને છે.

(૩) (પ્ર. પૂ. ૪) “શકોની જુદી જુદી શાખાઓ હતી. તેમાં પશ્ચિમી શકરાજાઓ (વેસ્ટર્ન ક્ષત્રપ કહેવાનો આશય લાગે છે) જૈન જ્યોતિર્ધર આચાર્ય કાલકસૂરિ સાથે ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીની શરૂઆતમાં સીસ્તાનમાંથી ભારતવર્ષમાં આવ્યા. કાલકાચાર્ય જૈનધર્મની રક્ષાને માટે તેમને અહીં લાવ્યા હતા.”—(પૂ. ૪) “શકલોકો ઉજ્જૈનના રાજા ગર્દભીલના વખતમાં જૈનધર્મના જ્યોતિર્ધર મહાવિજ્ઞાન આચાર્ય કાલકસૂરિ સાથે ઇ. સ. પૂ.ના બીજા સદ્કામાં-સદ્કાની શરૂઆતમાં (૧૨૫-૧૫૧ની વચ્ચેમાં) ભારતમાં આવ્યા”

(મારી નોંધ-વેસ્ટર્ન ક્ષત્રપોનું નિવાસસ્થાન કયાં હતું અને તેઓ શક હતા કે કેમ ઇ. ઇ. પ્રશ્નની ચર્ચામાં ઉતરવાનું નથી પરંતુ તેમના સમય પરત્વે જ કેવળ ખ્યાન દોરવાનું છે) એટલે કે કાલિકસૂરિ, ગર્દભીલ રાજા ઉજ્જૈનપતિ, અને પશ્ચિમ શકક્ષત્રપોનું આવવું; તે ત્રણેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૨૦ આસપાસ તેઓ દરારે છે. (પૂ. ૨૦). “ઈ. સ. પૂ. ૧૨૩ની આસપાસ ભારતવર્ષમાં ઉજ્જૈનમાં ગર્દભીલ રાજા ગાદીનશીન હતો”—(મારી નોંધ-આ ગર્દભીલના પુત્ર પ્રખ્યાત શકારિ વિદ્યમાદિત્યનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૭માં સુવિદિત છે; તેમજ ગર્દભીલસેનકેદક કાલિકસૂરિનો સમય પણ જૈન સાહિત્યાનુસાર મ. સં. ૪૫૩= ઈ. સ. પૂ. ૭૪ જણાયેલ છે). (પૂ. ૨૪) શકલોકોના પ્રવાસ વિશે જણાવે છે કે “સિંધમાં પોતાનો અડો અને રહેઠાણ સ્થાપી ખતાવીને તે લોકો પશ્ચિમ (પૂર્વ લખવું જોઈએ) તરફ ચાલ્યા. કચ્છમાં થઈને તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. આ કૃત્ય તેઓએ એકજ વર્ષમાં ખતમ કરી હતી. એમ કાળકાચાર્ય કથાનકથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૦-૧૦૫ દરમ્યાનનો ગણી શકાય”—(પૂ. ૩૧) “આચાર્ય કાલિકસૂરિના નેતૃત્વ નીચે શકલોકો ઉજ્જૈનની ગાદીએ આવ્યા અને ચારેક વર્ષ પછી ગાદી ખોઈ. તે પછી રૂદ્રદામાએ લીધી. એટલે ચળજી કચ્છ કાઠીયાવાડમાં તો બહુ લાંબો વખત રાજ તરીકે રહ્યો.” (મારી નોંધ એટલે ઉપરની ઈ. સ. પૂ. ૧૧૫ની સાલ કાલિકસૂરિની લેતાં ૧૧૦માં રૂદ્રદામાનો સમય આવ્યો અને તેના પિતામહ ચળજીનો સમય તે ગણતરીએ તે પૂર્વે કમમાં કમ ૨૫ વર્ષ=ઈ. સ. પૂ. ૧૩૫માં આવે છતાં) તેના આગળના જ વાકયે લખે છે કે “લગભગ ઈ. સ. ૮૦ થી ૧૧૦ સુધીનો મનાય છે”—(પૂ. ૩૫) ઉપર જણાવે છે કે “રૂદ્રદામાએ ઇ. સ. ૧૩૦ થી ૧૫૦ એટલે કુલ વીસ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું” આ બધા સમયનો=એટલે ઈ. સ. ની સાથે ઈ. સ. પૂ. નો તેમજ તેમની આંક સંખ્યાનો મેળ શી રીતે સાધી ખતાવાશે ?

(૪) (પૂ. ૨૮) કેટલાક વિદ્વાનો ભૂમક અને ઝામોતિક ખન્ને એક જ છે એમ માને છે અને દલીલ રજુ કરે છે કે, ઝામોતિક એ શક શબ્દ છે અને તેમાં ‘ઝામ’ નો અર્થ ‘ભૂમિ’ એવો થાય છે. એટલે ઝામો-

તિકને સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદિત કરવામાં આવે તો 'ભૂમક' એવું નામ થાય. એટલે ભૂમક અને ઝામોતિક બન્ને એક જ વ્યક્તિના નામાંતર હોવા બોધ્યે. આ ઉપર પોતાનું સ્વતંત્ર મંતવ્ય રજુ કરતાં (પૃ. ૨૯) જણાવ્યું છે કે “ વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે ઝામોતિક અને ભૂમક બન્ને એક જ હોવા બોધ્યે.” એટલે કે ચળ્લુના પિતા ઝામોતિક અને ભૂમક એક જ વ્યક્તિ છે. વિચારો કે ઝામોતિક (ઝામ+ઉતિક)માંના 'ઝામનો' પર્ચ, 'ભૂમિ' છે તો, ઝામોતિકનું નામાંતર ભૂમિ+ઉતિક=ભૂમ્યુતિક થાય કે ભૂમક ? વળી ઝામોતિકના પુત્ર ચળ્લુના સિક્કા અને ભૂમકના સિક્કાઓ તો જણાતા પણ થયેલ છે. બે ઝામોતિક અને ભૂમક એકજ હોત તો આ સિક્કાઓ અરસપરસ મળતા આવત કે નહીં ?

આવાં આવાં તો અનેક વિદ્વાનો તેમણે કરેલ છે. ઉપરાંત હકીકતની એવી તો સેળભેળ કરેલ છે કે, અનબ્યાસીની નજરે તે એકદમ તરી આવે તેવી નથી. ઉપરનાં દર્શાવેલા માત્ર નમુના તરીકે જ સાદર કર્યાં છે. હવે તેમણે પ્રગટ કરેલી બીજી પુસ્તિકા તરફ વળીએ.

પ્રશ્ન (૧૭):—તેનું નામ તેમણે 'મથુરાનો સિંહધ્વજ' આપ્યું છે પરંતુ “Mathura Lion-capital Pillar” મૂળ શબ્દ હોઇને 'મથુરાનો સિંહસ્તંભ' નામ વધારે અનુકૂળ થઈ પડતું ગણાત.

હવે આપણે મૂળ હકીકત ઉપર આવીએ. “મથુરાના સિંહસ્તંભ”નું વિવેચન, અમારા ત્રીજા પુસ્તકે અમે કર્યું છે (ભૂમક, નહપાણ તથા રાજુવુલનાં વૃત્તિ છૂટક છૂટક ઇસારાએ, અને મથુરાનગરીના પરિશિષ્ટ પૃ. ૨૫૩થી ૨૬૩ સુધી કોઇક સંકલિતપણે) તે વાંચીને તેમણે ચારેક પ્રશ્ન તારવી કાઢી, એક પરિપત્રે લગભગ બે ડઝન વિદ્વાનોને મોકલીને જવાબ મેળવ્યાનું સમગ્રાય છે. તે ઉપર કોઈપણ વિવેચન કરવા કરતાં, અમારા પૃ. ૪ની પ્રસ્તાવનામાં જે વિચારો રજુ કર્યા છે તેજ સદાબરા અત્રે ઉતારીશું; જેથી વાચકવર્ગને બધી પરિસ્થિતિ આપોઆપ દેખાઈ જશે. તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે (પૃ. ૧૨થી આગળ): “મથુ-

રાના સિંહધ્વજવાળી પુસ્તિકામાં ઇતિહાસના વિષયમાં વર્તમાનકાળે સત્તારામાન ગણાતા મહાધુરંધર એવા બે પાંચ કે દસ પંદર નહીં, પણ ત્રેવીસ ત્રેવીસ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો મેળવીને તેમણે રજુ કર્યાં છે; તે સર્વનો એકજ ધારો અભિપ્રાય વાંચતાં, તે બાબતમાં આપણે હાથ જ ધોઈ નાંખવા રહે છે. પરંતુ તે અભિપ્રાયો મેળવવામાં તેમણે એવી સીકતથી કામ લીધું છે કે, ઇતિહાસના વિષયથી અપર રહેલ વાચકવર્ગને તે સહેલાઈથી અજર જ ન પડે. તેમણે પ્રથમ તો ૧૫-૭-૩૭ની મિતિનો એક છાપેલ પરિપત્ર, ઉપરના ત્રેવીસ વિદ્વાનોને પાઠવ્યો લાગે છે, અને તે પણ એવા રૂપમાં કે ચાલુ આવતી માન્યતાનું સ્વરૂપ રજુ કરતા વાક્યમાં જ; કે જેનો ઉત્તર, હા કે ના, જેવા થોડા શબ્દોમાં જ અથવા તો તેવા મિતાસૂરી વાક્યોમાં જ આવી જાય. પરિપત્રમાં બે તેમણે ચાલુ માન્યતાથી ઉત્તર જવામાં, અમારી શું શું દલીલો છે અથવા અમને શું શું સંયોગો મળ્યા છે, તેઓનું વર્ણન બે કર્યું હોત, કે ટૂંકમાં પણ તેનો ચિતાર આપ્યો હોત, તો તો જરૂર તે ઉપર વિચાર કરીને જ તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય આપત (આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જરા આગળ વર્ણવી છે તે વાંચી જુઓ). એટલે સ્વાભાવિક છે કે, અમારા પુસ્તકથી જે કોઈ અપરિચિત છે તે, જેમ ભારપૂર્વક કહી શકે છે કે, અશોક અને પ્રિયદર્શિન એકજ છે એટલેકે ભિન્ન નથી; તેમ આ વિદ્વાનોએ પણ અઘાપિપર્યંત માન્ય રહેલી સ્થિતિને જ સંમતિ દર્શાવી દીધી દેખાય છે. મતલબકે, ત્રેવીસે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આ સિંહસ્તૂપ વિશે કેવળ સંગ્રાહક સ્થિતિદર્શક છે.

બાકી રૂઢામાવાળી પુસ્તિકામાં જૂની પ્રણાલિકાએ, કે કોણ જાણે કયા સાધનો દ્વારા (કયાં બહુ આધાર જેવું આપેલ ન હોવાથી) સમય પરત્વે તેમણે કામ લીધું છે, કે જાહેર કરેલ વિગતોમાં, પાને પાને, પારિત્રાફે પારિત્રાફે, અને કેટલેક કેટલાં તો વાક્યે વાક્યમાં પરિસ્થિતિ ૧૯૨૭ના માંગી રહી છે. ખરી વાત છે કે પરદેશી વિદ્વાનો પાસેથી પ્રારંભમાં આપ-

(૧૯) આમાંનાં કેટલાંક સૂચનો આપણે ઉપરમાં

રૂઢામાની પુસ્તિકા વિશે ખુલાસો કરતાં કરી બતાવ્યાં છે.

છુને ઘણું ઘણું શીખવાનું મળ્યું છે, પરંતુ હંમેશાં તેઓનું જ માર્ગદર્શન સ્વીકારવું અને આપણામાં તો પરાવલંબન સિવાય કંઈ છે જ નહીં, એવી લાચાર સ્થિતિ સેવ્યા કરવી તે કયા પ્રકારનું માનસ કહેવાય ?

ઉપરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવા તેમણે એક પ્રકારની સિક્કત જે વાપરી છે તેનું વર્ણન સ્પષ્ટતાપૂર્વક આગળ આપ્યું છે. તે અત્ર હવે સમજાવીશું. તેમણે પરિપત્રમાં શું શબ્દો લખ્યા છે તે આપણે જો કે જાણતા નથી. પરંતુ તેમના પત્રનો જવાબ, કલેક્ટા યુઝીઅમવાળા પ્રો. રામચંદ્રજીએ તા. ૨૪-૭-૩૭ ના રોજ આપ્યો છે તેમાંથી (તથા ડો. ખી. એ. સાલેતોરના પત્રમાંથી) કંઈકે માહિતી મળી જાય છે જ. તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે:—
“with reference to your letter of the 15th Inst. inquiring if the Mathura Lion capital inscription contains any reference to Jaina affairs or names of Nahapan, Bhumak or Nanaka, I have to give you a reply in the negative...
—આપે જે પત્ર તા. ૧૫મી નો લખેલ છે અને જેમાં પૂછવામાં આવ્યું છે કે, મથુરાસિંહસ્તંભમાં જૈનધર્મ પરત્વે કાંઈ હકીકત છે અથવા તો નહિપણ, જૂમક કે નનકમાંથી કોઈનાં નામ તેમાં આવે છે; તો ઉત્તરમાં મારે નકાર જ લખવો રહે છે.” મતલબ કે બન્ને પ્રશ્નોના ઉત્તર તેમણે નકારમાં જ દીધો છે. આ પત્રલેખન પૂ. આ. મ. શ્રીએ અમારા પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચાર પરત્વે કરેલ છે. એટલે પોતે અમારા નામે એમ કહેવાને માગે છે કે, કેમ જાણે અમે એવું કહ્યું છે કે, તે મથુરાસ્તંભમાં જૈનને લગતી હકીકત દર્શાવી છે તથા તેમાં નહિપણ અને જૂમકનાં નામ લખાયેલ છે (નનક નામ તેઓએ ક્યાંથી ઉતાર્યું ?

તે તો હજી તેમના જ તરફથી આ પ્રથમવાર સાંજાળવામાં આવ્યું છે એટલે તે વિશે અમે મૌન જ સેવીશું) તો અમારી તેઓથીને વિનમ્રભાવે વિનંતિ છે કે, અમે ક્યાં આવું વિધાન કર્યું છે તે મહેરબાની કરીને તેઓ જણાવશે.

બાકી અમે જરૂર એટલું તો કહ્યું છે જ, કે ક્ષહરાટ નહિપણ પોતે સિંહસ્તંભમાં દર્શાવેલ મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો સમકાલીન છે. તે માટે, જ. બો. ષે. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૬૧ નું અવતરણ પણ ટાંકી બતાવ્યું છે. (જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૨૩૪. ટી. નં. ૧૩) કે “It is obvious that Nahapan was a contemporary of Rajuvula^{૨૦} the Mahakshatrpa of Mathura” એટલેથી છે કે, મથુરાનો મહાક્ષત્રપ રાજુવુલ અને નહિપણ સમકાલીન છે” આ ઉપરાંત અન્ય ઐતિહાસિક હકીકતો મળવાથી તે સર્વ પરિસ્થિતિને ગુંથીને અમે અનુમાન તારવી કાઢ્યું છે; જેને ચારે તરફથી સમયના આંકડા વડે સમર્થન મળવાથી સત્ય ઘટના તરીકે જાહેર કરી છે. પરંતુ પોતે મુદ્દો ન સમજવાથી જે અમે બોલ્યા પણ ન હોય એ તેવાં વિધાનો અમારા નામે કરીને, વાચકોને ભ્રમમાં જ નાંખવા ધાર્યું હોય, ત્યાં દોષ કોનો ? અગાઉ પણ અનેક વખત આજ પ્રમાણે તેમણે પગલાં ભર્યા હતાં; અને તે વખતે પણ દુઃખિત હૃદયે અમારે જાહેર વર્તમાનપત્રમાં તેનાં દર્શાવેલા આપીને તેનું સત્ય બતાવવું પડ્યું હતું.”

તેમની પુસ્તિકા વિશે સમગ્ર રીતે જે મુદ્દો કહેવાનો હતો તે ઉપર પ્રમાણેથી સમજી લેવો. હવે જે વિદ્વાનોએ અભિપ્રાય આપ્યા છે તેમાંના એક એ જે વધારે વજનદાર ગણાય છે તેની તપાસ કરીએ.

ડો. થોમસ જણાવે છે કે:—“Many scholars

(૨૦) તેમની માન્યતા એમ છે કે (જુઓ તેમની પુસ્તિકા, મથુરાનો સિંહધ્વજ પૃ. ૧૯, પૃષ્ઠ ૨૩) વાસ્તવમાં સિંહધ્વજની પ્રતિષ્ઠા વખતે નહિપણની હસ્તિજ હતી નહીં, તે તો સોલવર્થ પછી થયો છે. કોઈ વિદ્વાન તેનો ઉલ્લેખ કરતો

નથી (તો પછી, જ. બો. ષે. રો. એ. સો.ના લખાણનો અર્થ શો ?) આવી તો કેટલીયે અજ્ઞાનપૂર્ણ ટીકાઓ તેમણે કરી દીધી છે. પરંતુ તે અંહી અસ્થાને કહેવાય એટલે જણાવીશું નહીં.

hold that Bhumaka was identical with Ysamotika, the father of Chasthana...Nahapana would thus have been contemporary with Chasthana=બહુ વિદ્વાનો માને છે કે ભૂમક અને ચઘણુનો પિતા ય્સામોતિક એક જ હતા...આ રીતે નહપાન ચઘણુનો સમકાલીન હોવો જોઈએ. અમારું દીર્ઘપણ—ભૂમક અને ય્સામોતિક એક નથી તે આપણે ઉપર (પૃ ૩૪૭-૮) બતાવી ગયા છીએ. વળી નહપાણુ અને ચઘણુ પણ સમકાલીન હોઈ ન શકે એમ પુરવાર કરી દઈએ એટલે પણ ભૂમક અને ય્સામોતિક જૂદા દરે જશે. નહપાણુ અને ચઘણુ બન્ને અવંતિપતિ થયા છે તે તેમણે રાજ્ય તરીકે સિક્કા પડાવ્યા છે. નહપાણુના લેખમાં ૪૧ થી ૪૬ના આંક છે અને ચઘણુનો આંક બાવન પુરવાર થાય છે. આ બન્ને આંકને એકજ સંવતના તથા ડો. સ્ટીન કોનાના જણાવ્યા પ્રમાણે (Now we know that the western kshatrapas were sakas i. e. Iranians and we know that the Saka word for Bhumini was Yasma=હવે આપણે જાણીએ છીએ કે પશ્ચિમના ક્ષત્રપો શક ગતિના એટલે કે ઇરાનિયન હતા અને આપણને વિદિત છે કે શક ભાષામાં “ભૂમિને માટે યસ્મ” કહે છે) તે બન્નેને શક પ્રજાના સરદાર માની લેવાથી, વિદ્વાનો તેમને કાં તો સમકાલીન થયાનું અને બહુ તો નહપાણુ પછી તુરત જ ચઘણુને થયેલ માને છે. એકી વખતે બે અવંતિપતિ નજ હોઈ શકે એટલે તેમનું સમકાલીનપણું તો સંભવિત નથી જ. એટલે એક પછી એક રાજ્ય થયાનું હજી માની શકાય. જે કે તેમ પણ નથી; કેમકે પ્રથમ તો તેઓ એક પ્રજાના જ નથી (જુઓ પ્રા.ભા. પુ. ૩, પૃ. ૨૧૭ થી ૨૨૩ સુધી ૯ દલીલોથી; પુ ૪, પૃ. ૧૯૯ થી ૨૦૩ સુધીમાં બતાવેલ ૧૦+૮+૬=૨૪ સુદાથી) પણ બિન્ન હોવાનું પુરવાર કરી બતાવ્યું છે વળી (નીચે જુઓ) તેઓના સિક્કા જોવાથી પણ તુરત દેખાઈ

આવે છે કે તેઓ બિન્ન છે. તેમજ બન્નેના સમય વચ્ચે લગભગ બે સદી ઉપરાંતનું અંતર છે; કેમકે નહપાણુનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪થી ૭૪ છે. બ્યારે ચઘણુનો ઈ. સ. ૧૧૨થી ૧૫૨નો છે (જુઓ તેઓનાં વૃત્તાંતે), મતલબ કે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો કેટલાયે વખત ઉપરના બંધાયેલા છે. તત્પશ્ચાત કેટલીયે નવી શોધ-ખોળ થઈ રહી છે તે તે માન્યતામાં બહો સુધારો-વધારો થઈ ગયો છે. વળી સ્ટીન કોનો સાહેબ લખે છે કે (પુસ્તિકા પૃ. ૨૫) “The Lion capital is older than Nahapana=નહપાણુ કરતાં સિંહસ્તંભ પુરાણો છે ” (એટલે કે સિંહસ્તંભવાળા મહાક્ષત્રપ રાજુવુલ અને તેની પટરાણી પછી કેટલેય કાળે નહપાણુ થયો છે) આ મતને મળતા થઈને ડો. રેન્સન જણાવે છે કે (પુસ્તિકા પૃ. ૨૯) “Nahapana lived more than a hundred years after the date of the Lion Capital=આ સિંહસ્તંભ સ્થાપન કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી એકસો કરતાં પણ વધારે વર્ષો પછી નહપાણુ થયો હતો. ” આ તેમનો અભિપ્રાય વાસ્તવિક છે કે કેમ તે નીચેની હકીકતથી જાણી શકાશે. નહપાણુ કરતાં રાજુવુલ સો વર્ષ કરતાં પણ વધારે વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયો હતો એમ શા ઉપરથી તેમણે માન્યું હશે તે દર્શાવાયું નથી એટલે માનવું રહે છે કે રાજુવુલ અને તેના પુત્ર સોદાસ વિશેનો તથા નહપાણુનો, જે કોઈ આંક જણાયો હોય તે બે આંકની વચ્ચેના ગાળા તરીકે આ સો વર્ષનું અંતર ગણી કાઢ્યું હોવું જોઈએ. કેમકે વિદ્વાનોની એ માન્યતા છે કે, આ સર્વે પરદેશી ક્ષત્રપો-મહાક્ષત્રપોએ ઉત્તર-હિંદમાં જે સંવતનો આશ્રય લીધો છે તે સર્વ શક સંવત છે અને તેની આદિ ઈ. સ. ૭૮માં થયેલી છે. તેમાંયે નહપાણુના આંક ૪૧થી ૪૬ના અને રાજુવુલ-સોડાસના ૪૨થી ૭૯ ના છે. બ્યારે બીજા અંકાર^{૨૧} જણાવે છે કે “ It is obvious that Nahapan was a contemporary of

Rajuvul the Mahaksatrap of Mathura= એ તો દેખીતું જ છે કે, નહપાણુ તે મથુરાના મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો સહસમયી હતો. ” એટલે આંકની ગણતરીએ પણ તેનો પત્તો લાગતો નથી. જેથી હકીકતના અભાવે, તે ઉપર વિશેષ વિચાર કરવો નિરર્થક છે. આ પ્રમાણે તેમના સમય વિશેની વિચારણા થઈ. હવે તેઓ શક પ્રજાના જ છે કે કેમ તે પ્રશ્ન પણ વિચારી લઈએ.

મથુરા લાયન કેપીટલ પીલર આખો ખરોટ્ટી લિપિથી ભરપૂર છે એટલે રાજુવુલ તથા તેની પટરાણી ક્ષહરાટ પ્રજાના થયા. તેમ જ રાજુવુલના સિક્કા ઉપર પણ ખરોટ્ટી લખાણ છે. જૂમક ક્ષહરાટ છે (પુસ્તક પૃ. ૨૬ રાયચૌધરી વિગેરે ઇતિહાસકારોએ ક્ષહરાટ વંશનો જૂમક અને ચંપ્ટનના પિતામહ ઝામોતિક અને બિન્ન માન્યા છે;) વળી જૂમકના સિક્કા ઉપર પણ ખરોટ્ટી લિપિના જ અક્ષરો છે. અને નહપાણુ તો પોતાના સિક્કામાં જ (પુ. ૨, સિક્કો નં. ૩૭) ‘ક્ષહરાટ નહપાણુ’ શબ્દ લખ્યા છે તેમ ડૉ. રેપ્સન પોતે જ કહે છે કે (કા. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૩૭ પરિ. ૮૭) It (Kshaharat) is a family name to which both Bhumak and Nahapan belongod =ક્ષહરાટ કુટુંબના જ, જૂમક અને નહપાણુ બંને, (નખીરાઓ) હતા. આ પ્રમાણે વિધવિધ પુરાવાથી સાબિત થઈ શકે છે કે, જૂમક, નહપાણુ, રાજુવુલ ઇ. સર્વે ક્ષહરાટ પ્રજાના સરદારો હતા. વળી આ પ્રજા પોતે જૈનધર્મ પાળતી હતી તેમ તેમના સિક્કા ચિન્હોથી (જુઓ પુ. ૨માં સિક્કા વર્ણન) તથા નહપાણુના શિલાલેખોથી (જુઓ છકા પરિચ્છેદે, નહપાણુ-રૂપભદ્રતા લેખો) સાબિત થાય છે. આ આખોયે વિષય પુ. ૩, પૃ. ૨૪૩-૬ વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીને અમે પુરવાર પણ કરી આપ્યો છે. હવે બ્યારે અનેકવિધ પ્રમાણોથી સાબિત થઈ શકે છે કે, આખી ક્ષહરાટ પ્રજા જ જૈનધર્માનુયાયી હતી ત્યારે, તેના સરદાર રાજુવુલની પટરાણીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ મથુરા સિંહસ્તંભ બૌદ્ધધર્મનું સ્મારક કેમ હોઈ શકે ? એક જ ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે કે, જેમ અત્યારસુધી

બૌદ્ધ અને જૈનધર્મનાં ચિહ્નો વિશેની બરાબર માહિતી ન હોવાને લીધે, જૈનને બૌદ્ધ તરીકે ગ્રહણ કરી દીધા છે તેમ અત્ર પણ બન્યું હોવું જોઈએ અથવા તો લિપિ ઉકેલમાં (deciphering) કે તેનો અર્થ કરવામાં (Interpreting) ગલતી થયેલી હોવી જોઈએ. બાકી અમને પૂરી ખાતરી છે કે, મથુરા સિંહસ્તંભ તે જૈનધર્મની જ કૃતિરૂપ છે. વિશેષમાં જણાવવાનું કે, મથુરા મ્યુઝીઅમના ક્યુરેટર રાયબહાદુર રાધાકૃષ્ણજી જેમ કહે છે કે (સિંહધ્વજ પુસ્તક પૃ. ૪, ટીકા*) “મુઝે શુદ્ધ હદયસે કહના પડતા હૈ કિ યહ મથુરા જૈનોકે લિયે પ્રથમ નંબર, બૌદ્ધોકે લિયે દુસરે નંબર ઔર વૈષ્ણવો કે લિયે તિસરે નંબર હૈ । નિદાન યહાંકે કંકાલી ટીલે સે પ્રાચીન શિલાલેખ ઔર મૂર્તિયાં વગૈરહ જો કુછ વસ્તુએ નિકલી હૈ, ઉનમેં સખસે અધિક પ્રાચીન વસ્તુએ જૈનોંકી મિલી હૈ, તત્પશ્ચાત બૌદ્ધોકી, ઔર સખસે પિછલે સમયકી વૈષ્ણવોંકી ”-તેવીજ વસ્તુસ્થિતિ છે. સર્વથી પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપર જૈનધર્મનો જ હક છે. એટલું તો સુવિદિત છે કે બૌદ્ધધર્મની જાહેરાતના ભારતમાં ઇ. સ. ની ત્રણ ચાર સદી બાદ કે તેથી પણ મોડી થઈ હતી, બ્યારે આપણે જે સમયની અત્યારે વિચારણા કરી રહ્યા છીએ તે તો ઇ. સ. પૂ. ના સમયની છે એટલે શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણજીના મતથી પણ નિસંદેહ કહી શકાય તેમ છે કે, પ્રાચીન સમયે મથુરા જૈનધર્માનુયાયીનું જ કેન્દ્રસ્થાન હતું; તેથી જ મથુરા એન્ડ ઇટસ એન્ડી-કવીઝના આખાયે પુસ્તકમાં, ત્યાંને ત્યાં તેવો જ ખ્યાલ આપણને આવ્યા કરે છે. આ સર્વ હકીકતથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પ્રાચીન સમયનાં મથુરાનાં સર્વ સ્મારકો જૈનધર્મનાં જ છે. તેને બૌદ્ધ કે વૈદિકધર્મ સાથે સંબંધ નથી. જે કાંઈ અન્યથા લાગતું હોય તે ફરીને શોધી જવાની જરૂરિયાત છે.

પ્રશ્ન (૧૮):-સરસ્વતીદેવીનું મહોર્-એક બાઇના નામે તેમણે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે, “મૂળમાં તો સરસ્વતી દેવીનું ધડજ છે તો કલિપત મરતક અને જમણા હાથમાં માળા શી રીતે આવી.” આ શંકામાં બે ખુદા સમાવલા છે; એક ધડનો અને બીજો જમણા

હાથમાંની માળાને; માળા વિશે એટલો જ ખુલાસો દેવાય કે, અસલ હોય તે જ પ્રમાણે ફોટોગ્રાફમાં તો ઉતરે. એટલે તેમાં અમારી કાંઈ ભૂલ થઈ નજ કહેવાય. ઘડવિશે જણાવવાનું કે પૂ. ૧માં આ ચિત્ર રજુ કરાયું છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં પૂ. ૪૧ ઉપર ચિત્ર પરિચયમાં જ અમે જણાવી દીધું છે કે, “ચિત્ર મળ્યું ત્યારે માત્ર ઘડજ હતું, પણ તે સમયના દેવદેવીઓનાં ચિત્ર ઉપરથી બાકીનો ભાગ ચિત્રકાર પાસેથી ઉપજાવી કાઢ્યો છે” સંભવિત છે કે તેમના વાંચવામાં આ વાક્ય નહીં આવ્યું હોય.

પ્રશ્ન (૧૯):—“અંગદેશને દક્ષિણ દિશામાં માનવામાં આવ્યો છે.” આ પ્રમાણે મારા તરફથી વિધાન થયાનું પૂ. આ મ. જણાવે છે. (સિદ્ધાવલોકન, પ્ર. પૂ. ૧૪) તો પૂછવા રળ લઉં છું કે, આ વિધાન મેં ક્યા ફેકાણે કર્યું છે તે મહેરબાની કરીને તેઓશ્રી બતાવે? ઉલટ પોતે જ્યાં ત્યાં, અંગદેશને પૂર્વમાં અને તેની રાજધાની ચંપાનગરીને દક્ષિણ દિશામાં આવ્યાનું જણાવતા આવ્યા છે.

પ્રશ્ન (૨૦):—લાટદેશની રાજધાની કાટિવર્ષ હતી? ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે નીચે પ્રમાણે શ્લોક જૈન સાહિત્યગ્રંથમાં લખાયેલ માલમ પડે છે.

મંગ્યા માસ પુરી વત્તાઃ શ્રાવસ્ત્યા ચ કુળાલકાઃ

કોટીવર્ષેણ લાટાથ શ્વેતમ્બ્યા કેતકાર્દ્દકાઃ ૥૬૭૨

ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુ. ચરિત્ર

(અર્થ—લંગદેશ, પુરીવર્તા પાટનગર સાથેનો માસદેશ, શ્રાવસ્તી પાટનગરીવાળો કુળાલદેશ, કાટીવર્ષ પાટનગર ધરાવતો લાટદેશ અને શ્વેતાંબિકા નગરીવાળો કેતકાર્દ્દક દેશ)

તેમણે બહાર પાડેલ અનેક પુસ્તિકાઓમાં ઉઠાવેલ પ્રશ્નોના મુખ્યપણે જવાબ અહીં પુરા થાય છે. અન્ય કેટલાક પ્રશ્નો કાંતો રજુ થયેલ ઉત્તરોમાં અંતર્ગત થઈ જાય છે અથવા તો કેટલાક પ્રશ્નો સિદ્ધાંત (theories)ના કરતાં, કેવળ હકીકત (details), ખુલાસા (explanations) અને દષ્ટાંતોને (exa-

mples) જ સ્પર્શતા દેખાયા છે જેથી તેવાને છોડી દેવા પડ્યા છે. સમગ્રરીતે તેમણે ઉપાડેલ ચર્ચાને બે અવલોકાઓ તો સારરૂપે માત્ર એક પ્રશ્ન જ મારે ફેરવવો પડ્યો છે (ખૂન કોનું? વત્સપતિ ઉદયનનું કે મગધપતિ ઉદામીનનું?—કે જેનું અર્ધસત્ય તો મેં સ્વીકારેલું જ હતું). બીજાઓ વિશે મારે મારા મતને વળગી રહેવાનું જ થયું છે. છતાં જ એક મોટા ફાયદો થયો છે તે એ જ કે, મને વિશેષ સાવધ અને વધારે ચોકસ થવાની ઉપયોગિતા માલૂમ પડી છે. ઉપરાંત એટલો જરૂર સ્વીકાર કરું છું કે, નીચે વર્ણવેલા બાર દોષો તેમણે બે વર્ગવા હોત તો, તેમની પુસ્તિકાઓ મને તો વિશેષ ઉપકારક જ નીવડત. આટલી ત્રુટિઓ છતાં, તેમણે મારાં પુસ્તકો નજર તળે કાઢી જવા જે તરફી લીધી છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું. જે બાર દોષો મને લાગ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) મારું લખાણ છે કે બીજાનું અવતરણ જ કરેલ છે, તે સમજ્યા વિના ટીકા કરી છે. દા. ત. અયોધ્યા અને આયુદ્ધાઝનો પ્રશ્ન.

(૨) પ્રશ્નને ન સ્પર્શે તેવી વિગતોની ચર્ચા ઉભી કરી છે. દા. ત. પાણિનિની જન્મભૂમિની ચર્ચામાં પતંજલિની જન્મભૂમિની વાત.

(૩) એકને એક ગ્રંથમાંથી, બીજા એક જ પૃષ્ઠમાંથી, એક જ જાતનાં પણ જુદાં જુદાં વાક્યો ઉતાર્યા છે. દા. ત. ઉદયન વત્સપતિના કુમારને અંગે તેમ જ બારવેલને અંગેનાં અવતરણો જુઓ.

(૪) આગળ પાછળનો સંબંધ વિચાર્યા વિના વિચાર પ્રગટ કર્યા છે દા. ત. વજ્રભૂમિનો પ્રશ્ન.

(૫) મારા લખેલ વાક્યોમાંથી ઉત્તરાર્દ્ધ કે પૂર્વાર્દ્ધ છોડી દઈને કામ લીધું છે. દા. ત. ચંપાપુરીના સમયનો પ્રશ્ન.

(૬) મેં રજુ કરેલ દલીલો તપાસ્યા વિના જ પોતાના મંતવ્યને કાટલે, મારા મંતવ્યની તુલના કરવા મંડી પડ્યા છે એટલે સ્વાભાવિક છે કે, બન્નેનાં

મંતવ્યો એકત્ર નજ થઇ શકે. દા. ત. ગોમટેશ્વર અને ચંપાનગરી, ઈ. ની હકીકત.

(૭) અવતરણો સથેચ્છ લાશુ ન પડતાં હોવા છતાં, સંખ્યાબંધ ઉતારો ગયા છે. દા. ત. અંગદેશ પૂર્વ હિંદમાં આવેલ છે અને તેની રાજધાની ચંપા છે. મારે તે વાત ક્યાં નામંજુર છે? પરંતુ તેમનાં સ્થાન વિશે સ્પષ્ટતાપૂર્વક-અંગુલિનિર્દેશ કરતું અવતરણ તો માલમ જ પડતું નથી. વર્તમાન અલ્હાબાદની પૂર્વતો સધળો પ્રદેશ પૂર્વમાં કહી શકાય; પછી ચોક્કસ સ્થાન ક્યાં ખતાવાયું કહેવાય?

(૮) મારું મંતવ્ય ન હોવા છતાં, પોતાના કાટલે તે મંતવ્યને તોળીને મારું ઠરાવી દીધું છે. તે પછી તે ઉપર પોતે ટીકા કર્યે રાખી છે. દા. ત. અશોકને ઉરાડી દેવાની કદવના; લાટદેશની રાજધાની કોટી વર્ષની માન્યતા ઇ.

(૯) મારું કહેવું શું છે તેની અપેક્ષા સમજ્યા વિના જ ઉતરી પડ્યા છે. દા. ત. પાણિનિને અનાર્ય કહ્યો છે, તે તેની જન્મભૂમિને અંગે; નહીં કે તેને વ્યક્તિ તરીકે. એમ તો વિદ્વાનોએ શુંગ પુણ્યમિત્રને પણ અનાર્ય કહ્યો છે તેનું કેમ? (જુઓ ઉપરમાં તે પ્રશ્ન; તેમાં તો-બાણકવિ, પુરાણ, હર્ષચરિત્ર અને જ. બો. ભે. રા. એ સો. ઈ. ઈ. એમ ચાર પાંચ ગ્રન્થોના પુરાવા પણ આપ્યા છે.)

(૧૦) નવી શક્યતા ઉભી કરી પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય તો તેને પણ મારું મંતવ્ય ઠરાવી દીધું છે. દા. ત. શાકટાયન અને કાત્યાયનની ચર્યા.

(૧૧) શાકટાયનના સમય પરત્વે શંકા ખતાવીને મેં ચર્યા ઉપાડી છે, તો તેમણે શાકટાયનની વ્યક્તિ વિશે જ હું શંકામય બન્યો છું એવું વિધાન કરી ચર્યા ઉપાડી છે.

(૧૨) જે રૂઝ નિબળાતોને પરિપત્ર મોકલ્યો છે તેમાં મારી દલીલો જણાવ્યા વિના જ ઉત્તર મેળવવા પ્રયાસ સેવ્યો દેખાય છે.

પ્રશ્ન (૨૧):-રૂષભદત્તના જમાનામાં જૈન સાધુઓએ રાજપીઠ લીધો હતો કે કેમ તેના પુરાવા માટે એક ભાષ્ય પૂછ્યું છે. પુ. ૫ માં પુ. ૧૧૭-૧૯ સુધી નાસિક નં. ૩૧, ૩૨-૩૩ના લેખો પ્રગટ કરેલ છે તે જોવા

તે ભાષ્યને વિનંતિ છે. રૂષભદત્ત અને નહપાણુ જૈનધર્મી હતા. તેમણે જે પ્રકારે દાન દીધું છે તે નિમ્નલિખિત શબ્દોથી ખાત્રી થશે કે તેમાં સાધુઓ માટેનાં અગતી જોગવાઈ કરી છે જેને જૈન પરિભાષામાં રાજપીઠ કહી શકાય છે.

નં. ૩૧નો લેખ:-“Food to be procured for all monks without distinction=કાઈ પણ ભેદ વિના સર્વ સાધુઓને ખોરાક મેળવી આપવા માટે.”

નં. ૩૩નો લેખ:-It records the gift of a cave and certain endowments to support the monks living in it during the rainy season=તેમાં એક ગુફાનું તથા વર્ષા ઋતુ દરમ્યાન તેમાં રહેતા સાધુઓના નિભાવ માટેની રકમનું દાન કર્યાની નોંધ છે.

[અમારું ટીપ્પણ:-વિદ્વાનોએ “to support=નિભાવવાનો” અર્થ કપડા આપવાનો કર્યો છે; તેમણે યૌદ્ધધર્મી તેઓને માન્યા છે. અને તેને લીધે ‘કડિન’ અને ‘કુશાનમૂળ’ શબ્દના અર્થ બેસારવા મથામણ કરી છે. પરંતુ શક તથા ક્ષહરાટ પ્રજા જૈનધર્મી હોવાથી તેમણે સ્વધર્મી સાધુઓ માટે ખોરાકની જોગવાઈ કરવા માટે (to support) દાન આપ્યાનું લેખવાનું છે. આ પ્રમાણે અર્થ બેસારવાથી બધી સુરકેલીનું નિવારણ થઇ જશે.]

* * *

આ ઉપરાંત કેટલીક ચર્યા એવા પ્રકારની છે કે જેને પ્રશ્ન તરીકે ન જ લેખાય છતાં તેના ખુલાસાની આવશ્યકતા લાગે છે. તે નીચે પ્રમાણે જાણવી.

અવંતિપતિની નામાવળી રજુ કરતાં જૈન સાહિત્ય ગ્રન્થમાંની ત્રણ ગાથા આપીને તેનો અર્થ જે અત્યાર સુધી કરવામાં આવે છે તેમાં પાંચ સુધારા (પ્રા. ભા. પુ. ૧, પ. ૨૦૨ થી ૨૧૦) સૂચવ્યા છે તે ઉપર એક વિદ્વાને પોતાના વિચાર જણાવતાં કહ્યું છે કે, આધાર એક જ હોવા છતાં નિર્ણય જુદા જુદા. આ ટીકાનો જવાબ, પુ. ૪ ની પ્રસ્તાવનામાં પ. ૧૦ ઉપર, એકને એક જ પુરાવાઓ ઉપર કેવી રીતે જુદી જુદી કોર્ટના વિદ્વાન ન્યાયાધીસો એક બીજાથી વિરુદ્ધ જતા સુકાદા આપે છે તે સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું

હતું. વિશેષમાં જણાવવાનું કે, ઇતિહાસમાં પણ આવા કિસ્સાઓ અનેક મળી આવે છે. દા. ત. હાથીગુંફા-લેખની પંક્તિ ૧૧ માં તમર શબ્દ છે (જુઓ પુ. ૪, પૃ. ૩૦૦. ટી. નં. ૭૬) તેનો તેમજ શિલાલેખ નં. ૧૭ (ઉપરમાં પૃ. ૧૦૭ થી ૧૧૦) માં કાર્દમક કુટુંબની રાજપુત્રી જે શાતકરણિ વેરે પરણાવવામાં આવી છે તેનો, અર્થ કવી રીતે ઘટાવાયો છે, તે જોવાથી ખાતરી થાય છે કે વસ્તુ એક હોવા છતાં અનેક અર્થ ઘટાવી શકાય છે.

આથી તો જો વિદ્વાનોએ પોતાના વિચારો જે શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યા છે અને જે પ્રમાણે ખરી વસ્તુ રિથિતિ પ્રવર્તી રહી છે તેમનાજ શબ્દોમાં જણાવીશ.

ઉર્મી માસીકના, ૧૬૩૭ માર્ચ પૃ. ૨૧૨ ઉપર પ્રાચીન અવલોકન લેતાં તેના વિદ્વાન સમીક્ષક અંતમાં જણાવ્યું છે કે, “પ્રસ્તુત ગ્રંથથી શરૂ થયેલી ચર્ચા ઝીલી લઇને નવી પ્રાપ્ત થયેલી દિશામાં વિદ્વાનો પોતાની શોધખોળનું લક્ષ્ય દોરવશે તોપણ ડૉ. શાહનો પ્રયાસ ધન્ય બનશે ને ભારતવર્ષના ઇતિહાસના તુટેલા મંકાડોને એક નવી દડી પ્રાપ્ત થશે.” તેમના આશયને મળતું જ પરંતુ વિશેષ રૂપરૂપણે અને વિસ્તારથી ઇતિહાસરસિક નામના તખલ્લુસથી એક વિદ્વાને, મુંબઇના પ્રખ્યાત સાપ્તાહિક “ધી ગુજરાતી” માં તા. ૧૬-૫-૩૭ના અંકમાં પૃ. ૭૮૨ ઉપર પોતાનું મંતવ્ય જાહેર કરતાં લખ્યું છે કે “પ્રાચીન મંશોધકોએ પોતાને જે કાંઈ મળ્યું તે ઉપરથી તારણ કરી પોતાની શોધોને ઇતિહાસને નામે ડોકી બેસાડી છે—સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક મંશોધન માટે હજી બહોળું ક્ષેત્ર પડેલું છે. પાશ્ચાત્ય મંશોધકોએ સિક્કાલેખ ઇત્યાદિ ભારતીય

સાધનો અને પરદેશી વિજ્ઞેતાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ કથનોને આધારે જે શોધો કરી છે તે આપણા જ દેશના ધર્મપુરાણ ગ્રંથોની કસોટીએ ચકાવી જોવાની જરૂર છે. ડૉ. ત્રિભુવનદાસના ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ના ગ્રંથો એ દિશામાં ચતુર્થ કાર્ય છે એમ મને લાગે છે. તે તદ્દન નિર્દોષ નથી એ હું સ્વીકારું છું, પોતાની ગણતરીઓ, અનુમાનો, માન્યતાઓ અને શોધો સંપૂર્ણ દોષરહિત હોવાનું એ સંશોધક લાઇ પોતે પણ કહેતા નથી... ઇતિહાસના વિષયમાં તેમનો શબ્દ છેલ્લો છે એમ કહેવાનો તેમનો દાવો નથી... પોતાના સંશોધનો, માન્યતાઓ અને અનુમાનોના આધાર તેમણે દર્શાવ્યા છે. પરંતુ તેમના કથનના સમીક્ષકો જે વારંવાર ખીજા મંશોધકોના અને લેખકોના આધારો આપે છે તે બધા જાણે સંપૂર્ણ સિદ્ધ નિર્ણયો જ હોય એવું દર્શાવવામાં ભૂલ કરે છે. એવાં સંશોધનો છેવટના નિર્ણયો ન હોઈ શકે એમ ડૉ. ત્રિભુવનદાસે પોતાના પુસ્તકમાં ઘણે સ્થળે કહ્યું છે. અને સંશોધિત નિર્ણયોના પ્રતિપક્ષ પણ તેમણે ઘણા બનાવેના સંબંધમાં રજૂ કર્યા છે... ખાસ કરીને ન્યારે પાશ્ચાત્ય સંશોધકોના નિર્ણયોને આપણા ધર્મ-પુરાણ ગ્રંથોનાં કથનોના પ્રકાશમાં કસી જોવાની વધારે જરૂર છે ત્યારે તો આ પ્રકારનાં સંશોધનો, નિર્ણયો, ચર્ચાઓ ઇ. ને ઇતિહાસ માટેનું મંથન કાર્ય જ માનવું જોઈએ. એ ઇતિહાસનાં પ્રકાશમાં જૂના સંશોધનો ફરીથી તપાસવામાં આવવાં જ જોઈએ અને એવી તપાસ કરવાનો ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કારનો યતન આદરણીય છે... એવા એક શ્રમસાધિત કાર્યને પૂર્વગ્રહથી બંધાઇને નહીં પણ વિશાળ દૃષ્ટિથી સમભાવે જોવું જોઈએ.”

પ

જે જે ચર્ચાઓ મારી નજરે પડી છે તેનાં ખુલાસા વ્યવહારિક રીતે અત્ર પૂરા થાય છે. એટલે તે ઉપર મારા વિચારો આમાન્યપણે રજૂ કરીને આ ખુલાસા આપવાનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશ.

મનુષ્યની જ ભૂલ થાય છે. પશુપંખીની થતી જ નથી એટલે કે મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે. તેમાં વળી ગ્રંથ લખવાનો આ મારો પ્રથમ પ્રયાસ હોઇને ઘણી ત્રુટિઓ અને ક્ષતિઓ રહી ગઇ હશે. જેમ શુભ કાર્યોમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવતાં છતાં તે પૂરે

કર્યે જ જઈએ છીએ તેમ આ કાર્ય મેં ઉપાડ્યું હતું અને પૂરું કર્યું છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે “ચાલશા દૃષ્ટિ સાદશા કૃષ્ટિ” એટલે જ ઈસક ફેબલ્સમાં વર્ણવેલી “ચિતારો અને જાદુગર”વાળી વાર્તામાંના ચિતારાએ જેમ પોતાની સર્વાંગસુંદર કૃતિને એક મોટા શહેરના ભરખજારમાં જાહેર પ્રગળો અભિપ્રાય મેળવવા બે દિવસ સુધી મૂકી હતી. પ્રથમ દિવસે એવા શેરા સાથે કે, “જેને જ્યાં ખામી લાગે

ત્યાં શાહીનું એક ટપકું કરવું” અને બીજે દિવસે એવા શેરા સાથે કે “જેને જે ભાગ સારામાં સારો લાગે ત્યાં શાહીનું ટપકું કરવું” અને બન્ને દિવસના શેરા, એકબીજાથી તદ્દન ઉલટી દિશાના સૂચિત હોવા છતાં, બન્ને દિવસનું પરિણામ તો એક ધારે જ નીવડ્યું હતું; કે આખીએ છખી કાળી શાહીના એક ચિત્રપટ જેવી બની ગઇ હતી. તેમ મારા પુસ્તકને નિહાળતાં પણ સંભવિત છે કે, કદાચ એ જ પ્રકારનું પરિણામ આવે. કેમકે, જ્યાં વિષય જ એવો લેવાયલ છે અને, આખાં પુસ્તકમાં અત્યાર સુધી ચાલી આવતી માન્યતાઓને કાંતો તદ્દન ઉથલાવી નાંખવામાં આવી છે અથવા તો વધતા ઓછા અંશે નવીન સ્વરૂપ જ અપાયલું છે, ત્યાં વાચકાએ પોતાનાં પૂર્વબદ્ધ મંતવ્યોને આધારે મારાં વિધાનો કસી ન જોતાં, જેમ કોર્ટમાં ન્યાયાધિશો પોતે, ગમે તેટલું અને ગમે તેવું, વૃત્તપત્રોમાં વાંચ્યું હોય કે પોતાના મિત્રમંડળમાંથી સાંભળ્યું હોય છતાં તે સર્વ ભૂલી જમને-with a clear state of mind-પોતાની સમક્ષ જે જીજ્ઞાસીઓ પડે છે તથા ચર્ચાઓ અને દલીલો કરાય છે તે ઉપર જ કેવળ વિચાર કરીને આખા મુકદ્દમાનો સારાસાર તારવી કાઢે છે, તેમ વાચકગણને મારે સવિનય અને વિનયભાવે એટલી જ પ્રાર્થના કરવાની કે તેમણે પણ, આગલું પાછલું સર્વ ભૂલી જઈ, જે વિચારો અને દલીલો મેં રજુ કર્યાં હોય, તે ઉપરથી જ પોતાના નિર્ણયો બાંધશે. કહેવત છે કે, લાડુમાં કેટલો દોષ, ઘી કે ગોળ નાંખ્યો, કે કેમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો તેની કડાકુટમાં ન ઉતરતાં લાડુ ખાવાની સાથે જ આપણે કામ રાખીએ છીએ અને તે બરાબર ગળ્યો થયો છે નહિ તે ઉપરથી તેના તોલ કાઢીએ છીએ, તેમ સિદ્ધાંતો રજુ કરવાની મારી પદ્ધતિ, ચર્ચા કરવાની રીત કે દલીલો તોળી જવાની શૈલી તરફ ધ્યાન ન આપતાં, પરિણામ બાજબી છે કે નહીં; એટલે કે, જે સિદ્ધાંત (theory) મેં પ્રતિપાદિત કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે તે બરાબર છે કે નહીં, તે જ તેમણે તપાસવું રહે છે. અને મને હિંમત છે તેમજ મારો મનોદેવતા સાક્ષી પૂરે છે કે, જ્યારે સમયની ગણતરીએ જ મુખ્ય ભાગે મ કામ લીધું છે તથા જેમ ગણિતનો એક દાખલો પૂર્ણ થયા બાદ, તેનો તાજો મેળવતાં જે બધું થયા-

સ્થિત દેખાય છે તો તેના પરિણામ વિશે સોચે સો ટકા તે ખરા હોવાની જ ખાતરી રહે છે, તેમ મેં પણ મારા સિદ્ધાંતો મેળવી જોયેલ હોવાથી તે ખરા હોવાનો મને સંતોષ અનુભવાય છે. છતાં આ વિભાગે આદિમાં ટાંકેલી ઉક્તિ પ્રમાણે “મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર” છે અને તેથી જ કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના છદ્મસ્થ જ્ઞાનને અંગે પરિપૂર્ણ હોવાનો દાવો કરી શકતો નથી. તેટલા માટે, તેમજ આ ગ્રંથલેખનનો મૂળ આશય મારો અભ્યાસવૃત્તિનો જ હોઈને, લલે પૂ. આ. મ. શ્રી ઈન્દ્રવિજયસૂરિજીને તથા તેમના સહાયક શ્રીયુત કૃતે-હચંદને મારા મંતવ્યો જૈન સંપ્રદાયની કેટલીક ચાલુ માન્યતાથી વિપરિતપણે લાગવાથી, જૈનોની આગેવાન ગણાતી સંસ્થા નામે યે. મૂ. કાન્દેરન્સ ઓશીસનું આ બાબત તેમણે ધ્યાન દોર્યું છે, તેમ હું પણ સામે ચાલી આવીને, તે સંસ્થાને તેમજ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીને વિનંતિ કરું છું કે, તેઓ કોઈ વ્યક્તિ અથવા સમિતિ નીમીને, મારાં પુસ્તકોની સમીક્ષા કરાવે તથા મને રૂબરૂમાં બોલાવી મારા વિચારો અને દલીલો સાંભળવાની જોગવાઈ ઉતારાવે. તે જ પ્રમાણે અન્ય વિદ્વાનવર્ગ તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાતી સાહિત્ય સભા, કાર્યાલય સભા, ગુજરાત રીગર્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ અને ધી બોમે યુનીવર્સિટી, જેવી આ વિષયમાં રસ લઈ રહેલી સંસ્થાઓને પણ સવિનય વિનંતિ છે કે, જ્યારે હું તેમનામાંનો જ એક છુલ્લક અને બાળઅભ્યાસી છું ત્યારે તેઓ પણ, મને તેમજ મારાં પુસ્તકોને, તપાસે અને જ્યાં જ્યાં ખામી, ત્રુટિ કે અપૂર્ણતા મારૂંમ પડે ત્યાં ત્યાં તે સુધરાવે; અને ભારતવર્ષના ઇતિહાસને જે અન્યાય અત્યાર સુધી થઈ રહ્યો છે તેને નિર્મૂળ કરવામાં પોતાનો હિસ્સો પૂરાવે. આ મારી વિનંતિ પ્રકાશિત થયા બાદ, એક વર્ષ સુધીમાં એટલે કે ૧૯૪૧ના ડીસેમ્બરની ૩૧ સુધીમાં જે તે ઝીલવામાં નહીં આવે, તો મેં પ્રતિપાદિત કરેલ સિદ્ધાંતો બાજબી છે એમ માની લઈ, દુનિયાને બહેર કરતો રહું તો તેને બાળએળટા કે ધૂણા નહીં લેખવામાં આવે એવી ઉમેદ ધરાવું છું. પરમાત્મા મને સહાય કરે તે મન્દજી સાથે વિરમું છું.

વિદ્યોપાસક

ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

સમયાવળી

સમજૂતિ:—

(૧) દરેક બનાવનું વર્ણન કયા પાને છે તે બતાવવા તેનો આંક સાથે આપ્યો છે. છૂટા આંક તે વાચનના પૃષ્ઠસૂચક છે. કૌંસનો આંક તે ટીકાના પૃષ્ઠસૂચક છે.

(૨) ન્યાં એક જ બનાવની બે સાલ બજાવામાં આવી છે ત્યાં વિશેષ માનનીય લાગી તે અહીં જણાવી છે, અને શંકાશીલ લાગી તે કૌંસમાં જણાવી છે.

(૩) જેની સાલ અંદાજ ગણીને માત્ર ગોઠવી દીધી છે તે માટે (દ) આવી નીશાની મૂકી છે.

ઈ. સ. પૂ. મ. સં. પૂ. બનેલ બનાવ તથા આ પુસ્તકમાં તેનું સ્થાન

૬૦૦ આશરે		અશ્વમેધ કરાતા હતા ૭૮.
૬૦૦	૭૩-૬	બુદ્ધદેવનો જન્મ ૩૦૦.
૫૮૨-૩	૫૫-૪	રાજા ઐશ્વિકે, કુમારાવસ્થામાં બેએક વર્ષ બેભાતટનગરે ગાળ્યા હતા ૭૨, ૨૨૬.
૫૮૦-૫૨૮	૫૩-૨	ઐશ્વિકનો રાજ્યકાળ ૨૬૭.
૫૭૧	૪૪-૫	બુદ્ધદેવનો સંસારત્યાગ ૩૦૦.
૫૬૮	૪૨	મહાવીરે (ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે) દીક્ષા લીધી ૩૧૩.
૫૬૫	૪૮	બુદ્ધદેવે (૩૬ વર્ષની ઉંમરે) પ્રથમ ઉપદેશ દીધો ૩૦૦.
૫૫૭-૬		વત્સપતિ શતાનિકે ચંપા ઉપર હલ્લો કરી, તેને લૂંટી તથા લાંગી ૩૨૬.
૫૫૬	૩૦	મહાવીરને (૪૨ વર્ષની ઉંમરે) કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ૩૧૩; શ્રીમહાવીરે ચતુર્વિધ સંધની સ્થાપના કરી ૩૧૪.
૫૪૩	૧૬	બુદ્ધદેવનું નિર્વાણ-જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ૨૬૮, ૩૦૦, ૩૦૧ (૫૪૧ બુલથી : ૫૪૪, ૩૦૧ ૩૨૬.)
૫૨૮	૨	અન્નતશત્રુનું ગાદાએ આવવું. ૨૬૭, ૩૦૩, ૩૨૬.
૫૨૭-૬	૦	મહાવીરનું નિર્વાણ-ચેતાંબર દિગંબર મતે-૨૬૭, ૩૦૦, ૩૨૬.
૫૨૦	૭ મ. સં.	બુદ્ધદેવનું મરણ-(પરિનિર્વાણ) ૨૬૭-૩૦૦.
૫૨૦-૪૮૨	૭-થી ૪૫	સિલોનપતિ વિજયનો શાસનકાળ ૩૦૩.
==૩૮ વર્ષ		
ઈ. પૂ. પાંચમી	—	આંધ્ર શબ્દ વપરાતો થયો છે. (ડૉ. રેસનના મતે) ૪૫. બેભાતટની બહોબલાલી
જહી સદી		હતી ૭૨.
"	—	બલકકથામાં આંધ્રનું વર્ણન આવે છે. ૪૮, (૪૮)
૫૦૦ આશરે	—	ઐતેરિયબ્રાહ્મણ નામના ગ્રંથની રચના થઈ હતી ૩.
પાંચમી સદી	—	કદંબ પ્રજાની ઉત્પત્તિ ૨૫૩.
૪૮૨	૪૫	સિલોનપતિ વિજયનું મરણ ૩૦૩.
૪૮૨-૧	૪૫-૬	એક વર્ષ સુધી સિલોનમાં રાજાવિહોણું રાજ્ય ૩૦૩.
૪૮૧-૫૧	૪૬-૭૬	સિલોનમાં પાંડુવાસનું રાજ્ય ૩૦૩.
==૩૦ વર્ષ		
૪૮૦	૪૭	રાજા મુંદ મગધપતિ થયો ૨૬૮.

- ૪૭૨-૪૫૬ ૫૫-૭૧ નંદ પહેલાનો સમય ૫૩.
=૧૬ વર્ષ
- ૪૭૨-૩૭૨ ૫૫-૧૫૫ એકસો વર્ષ સુધી નંદવંશ આજ્યો ૨૯૮.
-૧૦૦ વર્ષ
- ૪૭૨ ૫૫ શિશુનાગ વંશનો અંત ૨૯૮.
- ૪૬૦ ૬૭ શ્રીમુખના પિતા-માતાનું લગ્ન ૧૩૯ (૪૫૬થી ૪૫૦ સુધી; ૫૩) (૪૫૭; ૫૨)
(૪૬૪; ૧૩૯).
- ૪૫૯ ૬૮ શ્રીમુખનો જન્મ ૧૩૯ (૪૫૮; (૬૩).
- ૪૫૬ ૭૧ નંદિવર્ધન ઉર્ફે નંદ પહેલાનું મરણ ૧૩૯.
- ૪૫૬-૪૨૮ ૭૧-૯૯ નંદ ખીખનો રાજ્યકાળ ૫૩.
- ૪૫૪ ૭૩ શ્રીકૃષ્ણ (શ્રીમુખનો ભાઈ)નો જન્મ, ૧૩૯, ૧૪૬, ૧૫૭ (૪૫૬; (૬૩).
- ૪૫૧ ૭૬ સિલોનપતિ પાંડુવાસનું મરણ ૩૦૩.
- ૪૫૧-૪૩૧ ૭૬-૯૬ સિલોનપતિ રાજ્ય અભયનો શાસનકાળ ૩૦૩.
=૨૦ વર્ષ
- ૪૩૪ આશરે ૯૩ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી (ખીખે આંધ્રપતિ)નો જન્મ ૧૪૭.
- ૪૩૧-૩૬૮ ૯૬-૧૫૯ સિલોનમાં પંડુકનું રાજ્ય આજ્યું ૩૦૩.
=૬૪ વર્ષ
- ૪૨૯ ૯૮ ખારવેલના રાજ્યનો આરંભ ૨૩, ૭૫, (૧૪૧)
- ૪૨૯-૩૯૩ ૯૮-૧૩૪ કલિંગપતિ ખારવેલનો સમય ૬૨, ૧૪૭, ૧૫૦, ૩૭૧૮ (વિદ્વાનોના મતે-૧૮૮
=૩૬ વર્ષ જુઓ તે સાલે).
- ૪૨૭ ૧૦૦ શ્રીમુખે પોતાના આંધ્ર વંશની સ્થાપના કરી ૯, (૯), ૨૩, ૪૧, ૪૫, ૫૨,
૧૩૯, ૧૭૨, ૧૩૭, ૧૪૨.
નંદ ખીખનું મરણ, ૬૮, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૫૩ (૪૨૯; ૫૪)
રાજ્ય ખારવેલે શ્રીમુખ ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો, ૮, (૧૪૧), ૧૫૦.
આંધ્રપતિની ગાદી પૈંઠમાં થઈ ૧૭૨, ૧૭૪
- ૪૨૭-૪૧૪ ૧૦૦-૧૧૩ શ્રીમુખનો રાજ્યકાળ, ૩૯, ૬૬, ૧૪૭, ૩૧૮ (વિદ્વાનોના મતે ૧૮૮; જુઓ તે સાલે).
=૧૩ વર્ષ
- ૪૨૫ ૧૦૨ ખારવેલે રાષ્ટ્રિકા તથા ભોજકાને જીતી લીધા ૧૫૦; ખારવેલે રેવા-જુંદેશખંડ-
વાળો પ્રદેશ નંદ પાસેથી જીતી લીધો ૧૫૪.
- ૪૨૭ થી ૧૦૦ થી આંધ્રપતિઓનો કુળધર્મ જૈન હતો ૮૧.
૨૩૦ સુધી ૨૯૭ સુધી
- ૪૧૬ ૧૧૧ ખારવેલે પોતાના રાજ્યે ૧૩મા વર્ષે મહાવિજય પ્રાપ્તિ બંધાવ્યો ૭૨.
(મહાવિજયનો-અમરાવતીનો ખરો સમય-પાંચમી સદી ૩૦૮, (૨૪૭)
- ૪૧૭-૧૫ ૧૧૦-૧૧૨ મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર ઉર્ફે નંદ આઠમાનો સમય ૩૧૮ (વિદ્વાનોના મતે
=૨ વર્ષ ૧૮૮-જુઓ તે સાલે), ૧૪૭.
- ૪૧૫-૩૭૨ ૧૧૨-૧૫૫ નવમા નંદનો સમય ૫૩, ૬૨; નવમો નંદ ગાદીએ બેઠો ૪૧૫માં, ૧૩૮, (૧૫૪)
=૪૩ વર્ષ ૧૫૦, ૧૫૧.

- ૪૧૭ ૧૧૦ ખારવેલે બૃહસ્પતિમિત્ર મગધપતિને હરાવ્યો (૧૮૫.)
- ૪૧૫ ૧૧૨ નવમા નંદના રાજ્યે રાજ્યક્રાંતિ થઈ ૧૭૧.
આંધ્રપતિઓએ ગાદી ફેરવી ૭૪ (મોડામાં મોડી ૩૪૭) (વિદ્વાનોના મતે ૧૧૪)
જુઓ તે સાથે.
નં. ૪ આંધ્રપતિના સમયે રાજગાદી અમરાવતીમાં લઈ જવામાં આવી ૪૧૪થી
૩૬૦ સુધીમાં, ૭૧.
- ૪૧૪-૩૮૩ ૧૧૩-૧૪૪ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી (નં. ૨ આંધ્રપતિ)નો રાજ્યકાળ, ૩૬, ૬૨, ૧૫૦, ૨૨૦.
=૩૧ વર્ષ
- ૪૧૪ ૧૧૩ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી ગાદીએ આવ્યો ૧૫૧.
રાજા ખારવેલનો હાથીયુદ્ધવાળો લેખ કોતરાવાયો ૧૩૦.
- ૪૧૩થી૩૬૦ ૧૧૪થી૧૩૭ નં. ૨ આંધ્રપતિ સ્વતંત્ર રહ્યો ૬૬. (૩૬૨ સુધી સ્વતંત્ર હતો ૬૨).
=૨૩ વર્ષ
- ૩૬૭ ૧૩૦ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો જન્મ ૧૫૩, ૧૫૬.
- ૩૬૩ ૧૩૪ રાજા ખારવેલનું મરણ ૧૫૦, ૧૫૧ અને વક્રગ્રીવના અમલની શરૂઆત.
(૩૬૨; ૬૨, ૭૩).
- ત્રીજી અને
છઠ્ઠી સદી ની વચ્ચે આંધ્ર શબ્દનું અસ્તિત્વ થયું સમજાય છે ૪૫.
- ૩૬૪ ૧૩૩ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનું રાણી નાગનિકા સાથે લગ્ન ૧૫૧.
૩૬૩થી૩૭૨ ૧૩૪થી૧૫૫ કલિંગપતિ વક્રગ્રીવનો શાસનકાળ ૧૫૦.
=૨૧ વર્ષ
- ૩૬૪-૩ ૧૩૩-૪ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીએ મધ્યપ્રાંત તથા ગિરાર જીતી લીધો ૧૫૧.
- ૩૬૩-૨ ૧૩૪-૫ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી નિઝામી રાજ્યવાળો લાગ જીતી લીધો ૧૫૧.
- ” ” રેવા યુદ્ધલખડવાળો પ્રદેશ કલિંગપતિ પાસેથી જીતી લીધો ૧૫૪.
- ૩૬૨ ૧૩૫ ગૌતમીપુત્ર અને રાણી નાગનિકાના જ્યેષ્ઠપુત્ર (મલ્લિકઞ્ચી વહસતશ્રી)નો જન્મ -
૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૧.
- ૩૬૨થી૩૬૦ ૧૩૫થી૧૬૭ આ બત્રીસ વર્ષમાં કલિંગમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ હતી ૧૭૧.
- ૩૬૦ ૧૩૭ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી અને રાણી નાગનિકાના નાનાપુત્રનો જન્મ ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૬.
- ૩૬૦થી૩૮૩ ૧૩૭થી૧૪૪ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી (નં. ૨, આંધ્રપતિ) નવમા નંદનો ખંડિયો રહ્યો ૬૬.
=૭ વર્ષ
- ૩૮૭ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો જિજ્ઞાસુ શિલાલેખ નં. ૨૦; ૧૩૦.
- ૩૮૫-૪ ૧૪૨-૩ ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી પાસેથી નવમાનંદે રેવાયુદ્ધલખડ પાછો જીતી લીધો ૧૫૪.
- ૩૮૪ ૧૪૩ નવમાનંદે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીને હરાવ્યો ૬૩.
ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનું મરણ; ૧૪૬, ૧૪૭ (૩૮૩; ૧૫૨, ૧૫૩), (૩૮૨; ૧૫૬).
- ૩૮૪-૩ ૧૪૩-૪ વહસતશ્રી નવમાનંદના ખંડિયા તરીકે ૧૫૪ (૩૮૩-૮૨; ૩૬, ૬૬) ૩૮૧;
૧૦ માસ રાજ્ય ચાલી બંધ થયું ૧૫૨, ૧૫૩.)
- ૩૮૨થી૩૭૩ ૧૪૫-૧૫૪ શ્રીકૃષ્ણ પહેલો (નં. ૩ આંધ્રપતિ)નો સમય ૩૬, ૧૫૭ (૩૮૩થી૩૭૩: ૬૩,
=૧૦ ૩૮૨થી૩૭૨. ૬૬, ૩૮૩-૨; ૧૫૪; નવમાનંદે શ્રીકૃષ્ણનો પક્ષ લઈ મદદ કરી ૧૫૫.

૩૮૩	૧૪૪	રાણી નાગનિકાએ દાન દીધું (નાનાઘાટનો લેખ) ૯૦, ૧૨૬ (જુઓ ૩૭૧ની સાથે)
૩૮૨	૧૪૫	ચંદ્રગુપ્તે મૌર્યવંશની સ્થાપના કરી, ૧૧૨, ૧૫૩, ૨૯૮, ૨૯૯ (૩૮૧ નાનકડા રાજ્યનો સ્વામી બન્યો ૨૯૮, ૧૫૮; ચંદ્રગુપ્તે આસપાસનો મુલક જીતી લઈ રાજ્યની જમાવટ કરી ૩૮૧-૩૭૨=૯ વર્ષ સુધી ૧૫૮.)
૩૮૧-૩૫૮ ૧૪૬=૧૬૯ ચંદ્રગુપ્તમૌર્યનો શાસનકાળ. ૨૯૯		
=૨૪ વર્ષ		
૩૭૩	૧૫૪	આંધ્રપતિ શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યનો અંત (૬૩), ૧૪૬ (૩૭૨, ૧૫૭)
૩૭૩થી૩૧૭ ૧૫૪થી		નં. ૪ આંધ્રપતિ મલ્લિકશ્રી શાતકરણિનો રાજ્યકાળ ૩૯ (૩૭૧-૩૧૭
=૫૬ વર્ષ ૨૧૦		=૫૪ વર્ષ. ૧૬૦).
૩૭૨	૧૫૫	નંદવંશનો અંત ૨૯૮; ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યસમ્રાટ બન્યો (૬૩), ૧૫૩, ૨૯૮.
૩૭૨થી૩૫૭ ૧૫૫થી		નં. ૪ આંધ્રપતિ મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો ખંડિયો રહ્યો ૬૬.
=૧૫ વર્ષ ૧૭૦		
૩૭૧થી૩૫૭ ૧૫૬થી		શ્રી ભદ્રબાહુ જૈનાચાર્યનો સમય (૧૦૨), ૧૬૦.
=૧૪ વર્ષ ૧૭૦		
૩૭૧	૧૫૬	જે દાન રાણીનાગનિકાએ ૩૮૩માં દીધું હતું તેનો નાનાઘાટવાળો શિલાલેખ કોતરાવાયો ૯૦, ૧૨૬ (વિકાનોના મતે તેનો સમય ચોથી સદી (૯૩).
૩૭૦આશરે ૧૫૭		નં. ૪નો પુત્ર, બિલાડીના આકારવાળો આગળો પડવાથી મૃત્યુ પામ્યો. ૧૬૦, ૧૬૩.
૩૬૯થી૩૬૪ ૧૫૮-૧૬૩		નં. ૫મા આંધ્રપતિ પૂર્ણોત્સંગનો જન્મ ૧૬૪.
૩૬૮થી૩૦૯ ૧૫૯થી		સિલોનમાં મુસાદીવનું રાજ્ય ૩૦૩
=૫૬ વર્ષ ૨૧૮		
૩૬૮	૧૫૯	સિલોનપતિ પંકુકનું મરણ ૩૦૩
૩૬૦	૧૬૭	ચેદિવંશનો અંત ૭૩.
૩૫૮	૧૬૯	સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી ૧૬૦; ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યનો અંત ૧૬૨, ૨૯૮, ૨૯૯.
૩૫૭	૧૭૦	જૈનાચાર્ય ભદ્રબાહુનું સ્વર્ગગમન ૧૬૦.
૩૫૭-૩૧૨ ૧૭૦થી		જૈનાચાર્ય સ્થૂલભદ્રજીનો સમય (૧૦૨).
=૪૫ વર્ષ ૨૧૫		
૩૫૭થી૩૪૪ ૧૭૦થી		નં. ૪ આંધ્રપતિ સમ્રાટ બિંદુસારનો ખંડિયો રહ્યો ૬૬.
=૧૩ વર્ષ ૧૮૩		
૩૫૨	૧૭૫	અશોકનો જન્મ ૩૦૨.
૩૫૦	૧૭૭	ચાણક્યજીએ વાનપ્રસ્થ લીધું ૧૬૧, ૧૬૨. મલ્લિકશ્રીએ (નં. ૪ આંધ્રપતિ)
આસપાસ આસપાસ		દક્ષિણ હિંદ જીતી લીધો ૧૬૨.
૩૪૭	૧૮૦	બિંદુસાર રાજ્યે રાજકાંતિ ૧૭૨. બિંદુસાર રાજ્યે બળવો કરી દક્ષિણમાં કેટલાંક રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં ૭૩. મલ્લિકશ્રી સ્વતંત્ર બન્યો ૧૬૧. મલ્લિકશ્રીએ રાજગાદી અમરાવતીમાં ફેરવી (એક ગણુત્રીએ) ૧૭૨ (બીજી ગણુત્રીએ મોડામાં મોડી અમરાવતીમાં ગાદી ફેરવી ૭૪; જુઓ ૪૧૫-૧૪ની સાથે).
૩૪૭થી૩૧૭ ૧૮૦ થી		મલ્લિકશ્રી સ્વતંત્ર રહ્યો ૧૬૧ (૩૪૪થી ૩૧૮=૨૬ વર્ષ ૬૬; ૩૪૫ થી ૩૪૦
=૩૦ વર્ષ ૨૧૦		સુધીમાં મલ્લિકશ્રીએ સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કર્યો ૬૪.)

- ૩૩૦થી૩૧૮ ૧૯૭થી મલ્લિકર્જી શાતકરણિ સમ્રાટ અશોકનો સમકાલીન રહ્યો ૬૪.
=૧૨ વર્ષ ૨૦૯
- ૩૩૦ ૧૯૭ બિંદુસારનું મરણ ૩૦૧, બિંદુસારના રાજ્યનો અંત ૨૯૯; સેંક્રેકોટસ ગાદીએ [ખેડો ૩૦૧.
- ૩૩૦થી૩૨૬ ૧૯૭-૨૦૧ અશોક ગાદીપતિ ૩૦૧
- ૩૩૦થી૨૮૯ ૧૯૭-૨૩૮ અશોક વર્ધનનો રાજ્યકાળ ૧૬૫, ૧૬૭, ૨૯૯, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૦૫ (વિદ્વાનોના
=૪૧ વર્ષ મતે ૨૭૩ થી ૨૩૨; જુઓ તે સાલ નીચે)
- ૩૨૭ ૨૦૦ અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેઈટ હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો ૧૬૫, ૨૯૧, ૨૯૬, ૨૯૮, ૨૯૯.
- ૩૨૬ ૨૦૧ અલેક્ઝાંડર સાથે યુદ્ધ ૨૯૭.
અશોકનો રાજ્યાભિષેક ૩૦૧ (વિદ્વાનોના મતે ૨૬૯-જુઓ તે સાલે)
- ૩૨૬થી૩૦૨ ૨૦૧-
=૨૪ વર્ષ ૨૨૫ અશોકવર્ધન સમ્રાટ તરીકે ૩૦૧.
- ૩૨૫-૩૨૨ ૨૦૨-૨૦૫ વિદ્વાનોના મતે મૌર્યવંશની સ્થાપના ૨૯૭.
- ૩૨૫-૩૦૧ ૨૦૨-૨૨૬ અથવા(૩૨૨ અથવા
૨૯૮)=૨૪ ૨૦૫-૨૨૯ વિદ્વાનોના મતે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યવંશનો સમય, ૨૯૭.
- ૩૨૩ ૨૦૪ અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેઈટનું મરણ ૧૬૫, ૨૯૯.
- ૩૧૮ ૨૦૯ અશોકના ભાઈ તિષ્ય (વિદ્વાનોએ તિસ્સા નામ આપ્યું છે)નું મરણ ૩૦૩.
(વિદ્વાનોના મતે ૨૬૪માં, જુઓ તે સાલ)
- ૩૧૭થી૨૯૯ ૨૧૦-
=૧૮ વર્ષ ૨૨૮ નં. ૫ આંધ્રપતિ પૂર્ણિતસંગનો-ઉર્ફ માદરીપુત્રનો-રાજ્યકાળ ૩૯, ૧૬૪,
૧૬૫ (૩૧૮-૨૯૯; ૬૬).
- ૩૧૭ ૨૧૦ મલ્લિકર્જીનું મરણ ૧૫૯; આસપાસ નં. ૫ આંધ્રપતિ (પૂર્ણિતસંગે) એ પૈંડમાંથી
અમરાવતીમાં ગાદી ફેરવી (એક ગણતરીએ) ૧૭૨, ૧૭૪ (વળી જુઓ
૪૧૪-૧૫ અને ૩૪૭ ની સાલે)
- ૩૧૩ ૨૧૪ અશોક રાજ્યે ૧૭મા વર્ષે ત્રીજી યૌદ્ધ પરિષદ; મહદ્દ અને સંધ્યમિત્રાની દીક્ષા
અને સંધને લંકા તરફની વિદાય ૧૬૫.
- ૩૧૨સુધીમાં ૨૧૫સુધી નં. ૫ માદરીપુત્રે દક્ષિણ હિંદ જીતી લીધું ૧૬૬, ૧૬૮.
- ૩૧૨-૨૮૨ ૨૧૫-૨૪૫ જૈનાચાર્ય મહાગિરિનો સમય (૧૦૨)
=૩૦ વર્ષ
- ૩૦૯ ૨૧૮ સિલોનપતિ મુદાશીવનું મરણ ૩૦૩
માદરીપુત્ર (નં. ૫ આંધ્રપતિ)નો કન્હેરીનો શિલાલેખ ૧૨૭.
- ૩૦૯થી૩૦૩ ૨૧૮-૨૨૪ સિલોનમાં અરાજકતા ૩૦૩.
=૬ વર્ષ
- ૩૦૫ ૨૨૨ સેલ્યુક્સ નિકેટારની હિંદ ઉપર ચડાઈ ૨૯૭.
- ૩૦૪ ૨૨૩ સેલ્યુક્સ નિકેટારે અશોકવર્ધન સાથે સુલેહ કરી, ૧૬૫, ૧૬૭, ૨૯૯; નિકેટારે
પોતાની પુત્રી અશોકને પરણાવી ૩૦૧, ૩૦૫; મેગેસ્થેનીઝની એલમી તરીકે
પાટલિપુત્રમાં નિમણૂક ૧૬૮; મેગેસ્થેનીઝે આંધ્રપતિના સૈન્યબળની ગણતરી
કર્તાની નોંધ ૧૬૮ (મેગેસ્થેનીઝનું હિંદમાં આવવું ૩૦૩; ૨૯૭)

- ૩૦૪-૩ ૨૨૩-૪ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો જન્મ ૩૦૩.
 ૩૦૩થી૨૬૭ ૨૨૪-૨૬૦ ચિનાઈ શહેનશાહ શિહુવાંગનો રાજ્યકાળ ૩૦૫; (વિદ્વાનોના મતથી =૩૬ વર્ષ ૨૪૬ થી ૨૧૦; ૩૦૪).
 ૩૦૩થી૨૬૩ ૨૨૪-૨૬૦ સિલોનપતિ તિસ્સાનો શાસનસમય ૩૦૩.
 ૩૦૨થી૨૮૬ ૨૨૫-૨૩૮ અશોકવર્ધન રીજ'ટ તરીકે ૩૦૨.
 =૧૩ વર્ષ
 ૩૦૧થી૨૭૭ ૨૨૬-૨૫૪ વિદ્વાનોના મતથી સમ્રાટ બિંદુસારનો સમય ૨૬૭ (ખરો સમય; ૩૫૮-૩૩૦ જુઓ તે સાલ).
 ૩૦૦થી૨૫૦ ૨૨૭-૨૭૭ સાર્ધરિનિના રાજ્ય મેગસનો રાજ્યકાળ ૩૦૨.
 ૨૯૬થી૨૮૫ ૨૨૮-૨૪૨ નં. ૬ આંધ્રપતિ રાજ્ય સ્કંધસ્તંભનો શાસનકાળ ૪૦, ૧૭૬, ૧૭૬, ૨૨૦ =૧૪ વર્ષ (અથવા એક વર્ષ આગળ પાછળ પણ કરી શકાશે); (નં. ૫ આંધ્રપતિ માઢરી પુત્રનું મરણ ૨૯૬માં, ૬૫); નં. ૬ આંધ્રપતિ સ્વતંત્રપણે ૬૬, ૬૫.
 ૩૦૦ ૨૨૭ માઢરીપુત્ર ઇક્ષ્વાકુનો જગ્યાપેટ-સ્તૂપનો લેખ ૧૩૧.
 ૨૯૦ ૨૩૭ અશોકે પ્રિયદર્શિનને રાજ્યલગામ સોંપી ૬૫. (પ્રિયદર્શિનનો સમય ૨૮૬-૨૭૫ =૫૪ વર્ષ; ૧૬૭, ૩૦૪, ૩૦૫) અશોકના રાજ્યનો અંત ૨૮૬, ૩૦૧, ૩૦૨ અને પ્રિયદર્શિન ગાદીએ આવ્યો ૧૭૬.
 ૨૯૦થી૨૮૪ ૨૩૭-૨૪૩ પ્રિયદર્શિને ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદ જીતી લીધા ૧૭૬.
 ૨૮૬થી૨૭૦ ૨૩૮-૨૫૭ અશોકની નિવૃત્તિ ૩૦૨.
 ૨૮૫થી૨૭૪ ૨૪૨થી૨૮૦ ઇજીપ્તનો રાજ્ય તુરમય ૩૦૨.
 ૨૮૫-૪ ૨૪૨-૩ છઠ્ઠા આંધ્રપતિની સ્વતંત્રતા પ્રિયદર્શિને હારી લીધી ૬૫; અને તેની પુત્રીને (અથવા નં. ૭ની બહેનને) પરણ્યો ૧૮૪; (૨૮૫ થી ૨૮૧=૪ વર્ષ નં. ૬ આંધ્રપતિ, પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયો ૬૬; ૨૮૪થી૨૮૦=૪ વર્ષ ૬૫; ૨૮૪-૧ સુધીના ત્રણ વર્ષના ગાળામાં તે ખંડિયો બન્યો ૧૭૬).
 ૨૮૪થી૮૨ ૨૪૩-૪૫ પ્રિયદર્શિન અને આંધ્રપતિનાં એ કે ત્રણ બુદ્ધો થયાં ૧૮૦ (પહેલું બુદ્ધ ૨૮૪ના અંતે અને બીજું બુદ્ધ ૨૮૩ની આદિમાં).
 ૨૮૩(?) ૨૪૪(?) કુમાર તિવરનું (કે તેની માતા રાણી આરવાકીનું) મરણ ૧૮૦.
 ૨૮૨આદિ ૨૪૫આદિ નં. ૬ આંધ્રપતિનું મરણ ૧૮૦; નં. ૭વાળો ગાદીએ બેઠો ૧૮૦ (૨૮૧, ૧૮૪)
 ૨૮૨થી૨૨૫ ૨૪૫-૩૦૨ નં. ૭ આંધ્રપતિનો રાજ્યકાળ ૪૦.
 =૫૬૧ વર્ષ
 ૨૮૨થી૨૩૫ ૨૪૫-૨૬૨ જ્ઞેનાચાર્ય સુહસ્તિજનો (સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ગુરુનો) સમય (૧૦૨); (૨૮૧- =૪૭ વર્ષ ૨૩૫=૪૬ વર્ષ) (૮૦)
 ૨૮૨બાદ ૨૪૫બાદ સૌરાષ્ટ્રના સૂત્રા શાલિશુકે સુદર્શન તળાવ સમરાબ્ધું ૧૮૦.
 ૨૮૧ ૨૪૬ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું, નં. ૭ આંધ્રપતિ-કલિંગપતિ સાથેનું, કલિંગની બૃમિ ઉપરનું બુદ્ધ ૧૭૬.
 ૨૮૧થી૨૩૬ ૨૪૬-૨૬૧ નં. ૭ આંધ્રપતિ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ખંડિયો રહ્યો ૬૫, ૬૬; (૨૮૦; ૧૬૮)
 ૨૮૦ ૨૪૭ વૌલી-જગૈડાના લેખનો સમય ૧૬૭.

૨૭૩થી૨૭૨ ૨૫૪થી૨૬૫ વિદ્વાનોના મતે અશોકનો સમય ૨૬૭ (જુઓ ૩૩૦થી૨૮૯ની સાલ).

=૪૧

૨૮૦થી૨૭૧ ૨૪૭-૨૫૬ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની આજુ દક્ષિણ હિંદ ઉપર ચાલુ હતી જ ૧૬૭.

૨૮૦-૨૬૨ ૨૪૭-૨૬૫ સિરિયાના રાજા એન્ટિયોકનો રાજ્યકાળ ૩૦૨.

૨૭૮ ૨૪૬ ચિનાઈ રાજા શિહુવાંગ પોતે શહેનશાહ બન્યો ૩૦૫.

૨૭૫આસ. ૨૫૨આસ. પતંગલિનો જન્મ ૧૮૪.

૨૭૬ ૨૫૧ પ્રિયદર્શિને પોતાના રાજ્યે ૧૪મા વર્ષે નેપાળની પ્રથમ મુલાકાત લીધી ૩૦૫.

૨૭૬થી૨૩૬ ૨૫૧થી૨૮૮ મેસિડોનીયાનો રાજા એન્ટીગોનસ હર્ફે એટ્રિકિની ૩૦૨.

૨૭૨થી૨૫૫ ૨૫૫થી૨૭૨ એપાર્થરસનો રાજા અલેક્ઝાંડર ૩૦૨.

૨૭૩ થી ૨૫૪ થી વિદ્વાનોના મતે અશોકનું રાજ્ય ૩૦૪ (જુઓ ૩૩૦ની સાલ)

૨૪૨ (?) ૨૮૫ (?)

૨૭૨-૧ ૨૫૫-૬ જગપ્રખ્યાત ચિનાઈ દિવાલ બંધાઈ રહી ૩૦૫.

૨૭૦ ૨૫૬ અશોકનું મરણ ૩૦૨, ૩૦૫ (૨૬૮, ૩૦૧); (૨૭૧ સુધી અશોક જીવતો હતો ૧૭૮), (વિદ્વાનોના મતે અશોકનું મરણ ૨૩૨; જુઓ તે સાલ); મૈસુર રાજ્યે પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખનો સમય ૩૦૩; પ્રિયદર્શિને પોતાના રાજ્યે ૨૦મા વર્ષે નેપાળની બીજી વાર મુલાકાત લીધી ૩૦૫.

૨૬૬ ૨૫૮ વિદ્વાનોના મતે અશોકનો રાજ્યાભિષેક ૨૬૭ (જુઓ ૩૨૬ની સાલ)

૨૬૪ ૨૬૩ વિદ્વાનોના મતે અશોકના ભાઈ તિરસાનું મરણ ૩૦૩ (જુઓ ૩૧૮ની સાલ); સિલોનપતિ તિરસાનું મરણ ૩૦૩.

૨૬૩-૨૫૩ ૨૬૪ થી સિલોનપતિ રાજા ઉત્તિયનો સમય ૩૦૩.

=૧૦ વર્ષ ૨૭૪

૨૬૨ ૨૬૫ આર્ય સહસ્તિજનું (પ્રિયદર્શિનના ગુરૂનું) પટધર નિમાનું ૨૬૮.

૨૬૧ ૨૬૬ વિદ્વાનોના મતે પ્રિયદર્શિનનું કલિગનું યુદ્ધ થયું હતું ૨૬૭ (જુઓ ૨૮૧ની સાલ).

૨૪૬-૨૧૦ ૨૮૧ થી વિદ્વાનોના મતે ચિનાઈ શહેનશાહ શિહુવાંગનો સમય ૩૦૪ (અરે સમય

=૩૬ ૩૧૭ ૩૦૩ થી ૨૬૭ જુઓ ત્યાં).

૨૩૬ ૨૬૧ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું મરણ ૭૮ ૧૮૪; (૨૩૭, ૧૮).

૨૩૬થી૨૨૨ ૨૬૧ ૩૦૨ નં. ૭ આંધ્રપતિ સ્વનંત્ર નંબો ૬૫, ૬૬.

નં. ૭ થી ૨૧૧-૨૨૨ ૩૭૬ જૈનોના નં. સુપ્રાનિયદ્ધ અને સુસ્થાપતિ એકત્ર સમય (૧૦૨).

=૮૪ વર્ષ

૨૩૨ ૨૬૫ વિદ્વાનોના મતે સમ્રાટ અશોકનું મરણ ૨૬૭ (અરે સમય ૨૭૦ જુઓ તે સાલ).

૨૩૦ ૨૬૭ નં. ૭ આંધ્રપતિએ પતંગલિના નેતૃત્વમાં પ્રથમ અશ્વમેધ કર્યો ૧૮૪.

નં. ૭ આંધ્રપતિએ વૃષભસેન અવંતિપતિને હરાવી પોતાનો ખંડિયો બનાવ્યો અને પોતે દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યો ૧૮૫, (૧૮૫).

૨૨૯થી૨૨૫ ૨૬૮થી૩૦૨ નં. ૭ આંધ્રપતિ સાર્વભૌમ તરીકે જીવંત રહ્યો ૬૬.

૨૨૭ ૩૦૦ અવંતિપતિ વૃષભસેનનું મરણ ૧૮૫.

૨૨૬ ૩૦૧ અવંતિમાં બીજો અશ્વમેધ કરી નં. ૭ આંધ્રપતિએ શિલાલેખ ઉઘો કર્યો ૧૮૫; સાંચી સ્તંભ રચાયા ૨૪૮.

૨૨૬થી૧૮૮ ૩૦૧થી૩૩૯ શુંગવંશી પુષ્યમિત્રનો સત્તાસમય ૧૪૭.

=૩૮ વર્ષ

૨૨૫ ૩૦૨ નં. ૭ આંધ્રપતિનું મરણ ૧૮૫, ૧૮૬; તેની ગાદીએ નં. ૮ આંધ્રપતિ તરીકે લંબોદર આવ્યો ૧૮૬.

૨૨૫થી૨૦૭ ૩૦૨થી૩૨૦ નં. ૮ આંધ્રપતિ લંબોદરનો રાજ્યકાળ ૪૦.

=૧૮ વર્ષ

૨૨૧ ૩૦૬ વિદ્વાનોના મતથી શિહુવાંગ (પોતાના રાજ્યે ૨૫મા વર્ષે) ચિનનો શહેનશાહ બન્યો તથા ચિનાઈ દિવાલ બંધાવવા માંડી. ૩૦૪ (જુઓ ૨૭૨-૧ની સાલ).

૨૦૭થી૧૬૫ ૩૨૦થી૩૩૨ નં. ૯વાળા આંધ્રપતિનો સત્તાકાળ ૪૦.

=૧૨ વર્ષ

૨૦૪ ૩૨૩ શુંગવંશી રાજ્યોના શિરેથી "ભૂત્યુ"નું કલંક ભૂંસાયું ૧૯.

૧૬૬ ૩૩૧ અગ્નિમિત્રનું માલવિકા સાથે લગ્ન ૪૦; અગ્નિમિત્રે વિદર્ભ જીત્યું (૧૯૦; આશરે ૭૦)

૧૬૫ ૩૩૨ રાજ્ય આરંભક (નં. ૯ આંધ્રપતિ)નું મરણ ૩૦; નં. ૧૦ આંધ્રપતિના રાજ્યનો આરંભ (૧૯૬; ૧૬૪).

૧૬૫થી૧૮૩ ૩૩૨થી૩૪૪ નં. ૧૦વાળા આંધ્રપતિ રાજ્ય આણિતું રાજ્ય ૪૦.

=૧૨ વર્ષ

૧૬૨થી૧૫૧ ૩૩૫થી૩૭૬ જૈનાચાર્ય કાલિકસુરિ-સ્વામાચાર્યનો સમય (૮૦), ૧૮૬, ૧૬૫, (૧૬૫);

=૪૧ વર્ષ પત્રવણાકાર (કેદલાકના મતે ઈ. સ. પૂ. ૧૩૧ સુધી તે હ્રમય લંબાસો ગણાય છે).

૧૬૦(આશરે)૩૩૭ અગ્નિમિત્રે વિદર્ભ જીત્યું ૭૦ (જુઓ ૧૬૬ની સાલ).

૧૮૮ ૩૩૯ પુષ્યમિત્રનો સમય વિદ્વાનોના મતે ૧૪૭, ૧૬૮, ૩૧૮; વિદ્વાનોના મતે ખારવેલનો (જુઓ ૪૨૬થી૩૬૩ નીચે) તથા શ્રીસુખનો (જુઓ ૪૨૭-૪૧૪ નીચે) અને મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રનો (જુઓ ૪૧૫થી૪૧૨) સમય ૩૧૮.

૧૮૩થી૧૪૫ ૩૪૪થી૩૮૨ નં. ૧૧ વાળા આંધ્રપતિ મેલસ્વાતિ પહેલાનું રાજ્ય ૪૦.

= ૩૮ વર્ષ

૧૮૨ ૩૪૫ અશ્વમેધ યજ્ઞ અગ્નિમિત્રે કર્યો તથા અકેદ્રિત ભાવનાનો નાશ (૧૪૨).

શુંગભૂત્ય શબ્દ આ સમય સુધી વપરાશમાં રહ્યો ગણાય (૧૪૨).

૧૮૦ ૩૪૭ પુષ્યમિત્રનો સમય ૭૫; ૧૮૦ (આશરે) પતંજલિનું મરણ (૧૮૪)

વિદ્વાનોના મતે અમરાવતી સ્તૂપનો સમય ૩૦૮ (પૂરો સમય ૪૧૬ જુઓ).

ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીમાં પતંજલિ મહાભાષ્યકાર થયા પદ.

૧૭૫ ૩૫૨ એક ગ્રંથકર્તાના મત પ્રમાણે પતંજલિનું મરણ (૧૮૪); (૧૮૦ની સાલ જુઓ).

૧૫૬ ૩૬૮ ક્ષકરાટ સંવતની આદિ થઈ હતી ૧૧૬, ૨૬૯.

૧૬૦થી ઈ.સ. આંધ્રપતિઓએ ફરીને જૈનધર્મને રાજધર્મ તરીકે અપનાવ્યો ૮૧,

૮૦ સુધી

૧૫૨ ૩૭૫ જૈનાચાર્ય (કાલિકસૂરિએ) તે વખતના આંધ્રપતિને જૈનધર્મો બનાવ્યો ૮૧.
આંધ્રપતિએ ૧૫૦ સુધી વૈદિકમતાનુયાયીઓ હતા ૧૯૬.

૧૫૧ થી ૭૪ ૩૭૬થી૪૫૩ જૈનાચાર્ય ઈંદ્રદિનસૂરિનો સમય (૧૦૨).

= ૩૭ વર્ષ

૧૪૫થી૧૧૬ ૩૮૨થી૪૧૧ નં. ૧૨ આંધ્રપતિ સૌદાસનું રાજ્ય ૪૦, ૨૦૦.

= ૨૬ વર્ષ

૧૧૮, ૧૧૭ ૪૦૬, ૪૧૦ રૂપવદાત્તનો નાસિકનો લેખ નં. ૩૩; ૧૩૧; રૂપવદાત્તે નાસિક જીલ્લામાં કાંઈક તથા ૧૧૪ તથા ૪૧૩ દાન દીધું છે (૧૧૮-૧૩=૫ વર્ષમાં ૨૧૬).

૧૧૭ ૪૧૦ રાણી બળશ્રીનો મંલવિત જન્મ ૨૧૧; (મરણ ઈ. સ. પૂ. ૨૬; ઉંમર ૬૦ વર્ષ).

૧૧૬થી૧૧૩ ૪૧૧-૪૧૪ નં. ૧૩ આંધ્રપતિ મેઘસ્વાતિ બીજનું રાજ્ય ૪૧.

= ૩ વર્ષ

૧૧૪ થી ૫૨ ૪૧૩થી૪૭૫ રૂપવદાત્તની હૈયાતી સમગ્ર છે ૨૪૫.

૧૧૪ ૪૧૩ નહપાણે આંધ્રપતિ ઉપર જીત મેળવી ૭૧; વિદ્વાનોના મતે આંધ્રપતિઓએ ગાદીનું સ્થાન ફેરવ્યું, ૭૪, ૧૭૦ (ખરે સમય ૪૧૫ જીઓ); નહપાણ તથા રૂપવદાત્તનું આંધ્રપતિ સાથે યુદ્ધ ૭૫. (વિદ્વાનોના મત મારે જીઓ ઈ. સ. ૧૧૮) નહપાણે આંધ્રપતિઓને રંજાડવા માંડ્યા ૧૭૨.

૧૧૪ની પૂર્વે ૪૧૩ પૂર્વે કેટલાય વર્ષથી આંધ્રપતિઓની સત્તા પૂર્વ હિંદ ઉપર જામી પડી હતી ૧૭૦.

„ „ અમરાવતીમાં ગાદી આવી ગઈ હતી ૧૭૧.

૧૧૪ થી ૭૪ ૪૧૩થી૪૫૩ નહપાણનો સમય ૨૦૦, ૨૨૦, ૨૭૫.

= ૪૦ વર્ષ

૧૧૩ થી ૬૨ ૪૧૪થી૪૩૫ નં. ૧૪ આંધ્રપતિ મૃગેન્દ્રનો રાજ્યકાળ ૪૧, ૨૦૧.

= ૨૧ વર્ષ

૧૧૩ ૪૧૪ નહપાણના પ્રધાન અયમે નાસિક જીલ્લામાં જીત મેળવી ૨૦૧; પ્રધાન અયમનો જીનેરનો શિલાલેખ ૧૩૧.

૧૧૨ ૪૧૫ નહપાણે આંધ્રપતિ સાથે ખેલેલું યુદ્ધ-૨૭૬.

૬૭ ૪૩૦ નં. ૧૭ અરિષ્ટકર્ણનો જન્મ ૨૧૩.

૬૨ થી ૭૫ ૪૩૫થી૪૫૨ નં. ૧૫ આંધ્રપતિ સ્વાતિકર્ણનું રાજ્ય ૪૧, ૨૧૧.

= ૧૭ વર્ષ

૮૩ ૪૪૪ જીઓ ઈ. સ. ૧૭ = મ. સં. ૫૪૪ની સાલ.

૭૫ થી ૭૨ ૪૫૨-૪૫૫ નં. ૧૬ આંધ્રપતિ મહેન્દ્ર દીપકર્ણનું રાજ્ય ૪૧; નં. ૧૬નું ગાદીએ બેસવું ૨૧૩ (૭૨થી ૭૦ = ૩ વર્ષ; ૨૧૦)

૭૪થી ૬૫ ૪૫૩થી૪૨૨ રૂપવદાત્તનું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં કડેધડે હતું ૨૧૬.

૭૪ ૪૫૩ નહપાણનું મરણ (૧૦૦), ૨૧૬, ૨૬૦.

૭૪થી ૫૭ ૪૫૩થી૪૭૦ જૈનાચાર્ય દિનસૂરિનો સમય (૧૦૨).

= ૧૭ વર્ષ

- ૭૨-૪૭ ૪૫૫-૪૮૦ નં. ૧૭ આંધ્રપતિ અરિષ્ટકર્ણનો સમય ૨૧૩, ૨૨૦, ૨૪૫, ૨૮૭ : નિષ્કલંક
= ૨૫ વર્ષ કાર્તિ બનાવનાર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિ આંધ્રપતિ ૨૬૦; અરિષ્ટકર્ણ આંધ્રપતિ
બન્યો ૭૨માં; ૨૨૭; (૭૧થી ૪૬-૩૫).
- ૬૫ ૪૬૨ જૈનાચાર્ય કલિકસુરિ શક પ્રબળને લઈને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા ૨૧૬.
- ૬૪-૫૭ ૪૬૩-૪૭૦ શક પ્રબળનું અવંતિ ઉપર રાજ્ય ચાલ્યું ૨૧૫.
= ૭ વર્ષ
- ૫૭ ૪૭૦ દક્ષિણપતિ રાજ્યો શાત કહેવાતા હતા. એટલે કે શાત રાજ્યોને તામે દક્ષિણ
દેશ હતો ૮.
શકારિ વિક્રમાદિત્ય શક પ્રબળને જીતી, પોતે અવંતિપતિ બન્યો ૨૧૬, ૨૫૬;
કાફર મુકામે વિક્રમાદિત્યે શકને હરાવ્યા ૭૦, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૮૦.
- ૫૭-૬ ૪૭૦-૧ કલિંગભૂમિ ઉપર અરિષ્ટકર્ણ અને શક પ્રબળનું યુદ્ધ ૬૭, (૨૭૬); કલિંગપતિ
રાજા શાત સાથે શકપતિનું યુદ્ધ ૨૧૪, ૨૧૬; કલિંગની ભૂમિ ઉપરના યુદ્ધમાં
નં. ૧૭ આંધ્રપતિએ શક પ્રબળને ખલાસ કરી દીધી ૨૧૭ (૫૭; ૨૭૫).
- ૫૭ પૂર્વે ૪૭૦ પૂર્વે શતવહન વંશીઓએ જે પ્રદેશ ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪માં સુમાવેલ તે નં. ૧૭ વાળાએ
કચારનોય જીતી લીધો હતો ૨૧૮.
- ૫૭થી ૨૧ ઈ.સ. ૪૭૦થી ૫૪૮ જૈનાચાર્ય સિદ્ધગિરિનો સમય (૧૦૨); (૫૬થી ઈ. સ. ૨૨ સુધી; ૩૪).
= ૭૮ વર્ષ
- ૫૬ ૪૭૧ જૈનાચાર્ય આર્યભટ્ટે ભરૂચમાં જૈનાચાર્યને વાદમાં જીત્યા ૨૪૨; પાલીતાણાની
સ્થાપના થઈ ૨૪૨, ૨૪૩.
- ૫૪ ૪૭૩ ગૌતમીપુત્રનો નાસિક નં. ૭નો લેખ ૧૨૭ (૫૩; ૨૨૧); નં. ૧૭ આંધ્રપતિએ
ગોવરધન સમયમાં દાન દીધું. ૨૧૬; નાસિક જીલ્લા ઉપર આંધ્રપતિની હકુમત
બની ગઈ હતી ૨૧૬.
શાહીવંશનો-શકના વંશનો-અંત નથી આવ્યો ૨૧૭.
- ૫૪ પૂર્વે ૪૭૩ પૂર્વે અમરાવતીમાં ગાદી આવી ગઈ હતી ૨૧૬.
દાન આપનાર તરીકે રૂપવદાત્તનું નામ ફેરવી નાંખવાનો હુકમ નં. ૧૭ વાળાએ
તેના પ્રધાનને કર્યો હતો ૨૧૭.
- ૫૩ ૪૭૪ ગૌતમીપુત્રે કરજત ગામનું દાન દીધાનો કાર્ત્તેના લેખ ૧૨૮.
વિદ્વાનોના મતે પૈકમાં પાછી ગાદી લાવવામાં આવી ૧૭૦.
- ૫૨-૩ ૪૭૫-૪ ગૌતમીપુત્રની શક પ્રબળ ઉપરની જીત (૧૦૦), ૨૭૬, (૨૭૬), (૨૭૭).
- ૫૨ ૪૭૫ શાહીવંશનો અંત અને રાજા દેવણકનું મૃત્યુ ૨૧૭.
- ૪૮ ૪૭૬ ગૌતમીપુત્રે સૂળા સ્થામકને હુકમ કર્યોનો નાસિક લેખ નં. ૮; ૧૨૭.
- ૪૭ ૪૮૦ દક્ષિણપતિ રાજા શાતનું (જેણે શકારિ વિક્રમાદિત્યને મદદ કરી હતી તેનું) મરણ
૩૪, (૪૬ : ૩૫) ૨૧૦, ૨૧૩, ૨૮૦; રાજા હાલનું ગાદીએ આવ્યું ૩૫.
- ૪૭થી ઈ.સ. ૪૮૦ ૫૪૫ નં. ૧૮ આંધ્રપતિ રાજા હાલનો રાજ્યકાળ ૪૧, ૨૩૨, (૨૪૧), ૨૪૫, ૨૫૬.
૧૮=૬૫ વર્ષ (ઈ. સ. પૂ. ૪૭થી ઈ. સ. ૩=૫૦ વર્ષ સુધી પુલુમાવીનો રાજ્યકાળ, ૨૮૭).
- ૪૫ અને ૪૮૨ અને વાસિષ્ઠીપુત્ર (નં. ૧૮ આંધ્રપતિ)ના લેખો નાસિક મુકામે ૧૨૮.
૪૧ ૪૮૬

૪૩	૪૮૪	જૈનાચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિ તથા તેમના શિષ્ય નાગાર્જુનનો સમય ૨૪૫.
		જૈનાચાર્ય આર્યખપ્પ૮નું સ્વર્ગગમન (૨૪૧), ૨૪૫.
૪૦	૪૮૭	નં. ૧૮ વાસિષ્ઠિપુત્રે વાલુરક ગામનું દાન દીધાનો નાસિક લેખ નં. ૧૫; ૧૨૬.
૨૯	૪૯૮	રાણી યજ્ઞશ્રીની હૈયાતિ આ સમયસુધી હતી (બુચો ૧૧૭ની સાલ) ૨૧૦.
૨૮	૪૯૯	નં. ૧૮ વાસિષ્ઠિપુત્રે સિંહલદ્વીપ જત્યો ૨૩૬; વાસિષ્ઠિપુત્ર પુલ્લમાણીનો લેખ નાસિકનો નં. ૧૩; ૧૨૮, ૨૨૧.
૨૫	૫૦૨	નં. ૧૮ વાસિષ્ઠિપુત્ર નવનરપતિ કહેવાતો હતો ૨૩૫; તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય પ્રત્યે વાળી ૨૩૬; નવનરપતિ તરીકેનો નાસિકનો લેખ નં. ૧૪; ૨૩૫, ૧૨૬.
૨૩	૫૦૫	વાસિષ્ઠિપુત્રનો કાલેનો લેખ નં. ૧૬નો સમય, દાન દીધું હતું તે, ૧૨૬.
ઈ.સ.પૂ.નો અંત ... અને ઈ.સ.આદિ		શકિતકુમારનો-શાલિવાહનનો સમય, લેખની લિપિના આધારે કરાવાયો છે. ૯૨, (૯૨)
ઈ.સ.પૂ.ના અંતે ...		હિંદની જૂમિ ઉપર એકામ અશાંતિ હતી ૨૫૦.
૪	૫૨૩	યુરોપમાં ભગવાન ઈસુનો જન્મ ૨૫૦.
ઈ. સ. પૂ. ...		સુધીના સમયે બુદ્ધદેવની કોઈ મૂર્તિ સ્થપાયાનું લેખ પશ્ચિમ જણાયું નથી ૩૦૭, ૩૦૮; જો કોઈ મૂર્તિ ઈ. સ. પૂ. ના સમયની મળી આવે તો તે જૈનધર્મની જ ગણવી રહે છે ૩૦૮.
ઈ. સ. આદિ ...		નાસિકનો શિલાલેખ નં. ૩; ૧૨૬.
ઈ. સ. પૂ. ૧ સદીથી ઈ. સ. ૨ સદીમાં		આ ત્રણ સૈકામાં રાજાઓના દીલમાં જમીનની જૂખ ઉભી થવા પામી ૧૭૦.
૧ થી ૧૭	૫૨૮ થી ૪૪	સાંચી દરવાજાના શિલ્પનો સમય ૨૪૬ (વિક્રાનોના મતે પહેલી સદીનો મધ્યકાળ ઈ. સ. ૧૬ થી ૩૭).
૩	૫૩૦	શકારિ વિક્રમાદિત્યનું મરણ ૮૪ વર્ષની ઉંમરે ૨૮૦.
૧૭	૫૪૪	જૈનગ્રંથ આધારે રાણાયાજ્ઞશ્રીનો સમય ૨૧૧, (મ. સં. ૪૪૪ અને ૫૪૪ ના આંકને વિ. સં. આંક લેખી ઈ. સ. પૂ. ૨૬ અને ઇ. સ. ૭૪ તરીકે પુસ્તકમાં લખી જવાયું છે પરંતુ હવે સુધારીને તે ઠેકાણે અનુક્રમે ઈ. સ. પૂ. ૮૩ અને ઈ. સ. ૧૭ વાંચી લેવું).
૧૮	૫૪૫	રાજા હાલ શાલિવાહનનું મરણ ૨૮૦.
૧૮ થી ૨૬ = ૮ વર્ષ	૫૪૫ થી ૫૫૩	નં. ૧૬ આંધ્રપતિ મંતલકનો રાજ્યકાળ ૪૨ (એક ગણતરીએ ૩ થી ૮ સુધી=૨૮૭).
૨૧ થી ૫૭ = ૩૬ વર્ષ	૫૪૮ થી ૫૮૪	જૈનાચાર્ય વજ્રસૂરિનો સમય (૧૦૨); (પાદલિપ્ત, નાગાર્જુન અને શાલિવાહન ના સમકાલીન તરીકે; તેમનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૩૧=મ. સં. ૪૯૬).
૨૬	૫૫૩	જૈનગ્રંથની માન્યતા પ્રમાણે શાલિવાહનના સનની આદિ ૨૮૭.
૨૬ થી ૩૨ = ૬ વર્ષ	...	નં. ૨૦ આંધ્રપતિ પુરિંદ્રસેનનું રાજ્ય ૪૨ (એક ગણતરીએ ૮ થી ૨૬=૨૧ વર્ષ ૨૮૭).
૩૨ થી ૩૨ = ૭ માસ	...	નં. ૨૧વાળા સુંદર શાતકરણિનું રાજ્ય ૪૨; (બીજી ગણતરીએ ૨૬ થી ૪૦ = ૧૧ વર્ષ, ૨૮૭).

૩૨થી ૩૫ ...	નં. ૨૨વાળા ચક્રાર શાતકરણિનું રાજ્ય ૪૨; (બીજી ગણતરીએ ૪૦ થી ૪૦ = ૩ વર્ષ
૩૫થી ૭૮ ...	નં. ૨૩ વાળા શીવસ્વાતિનું રાજ્ય ૪૨; (બીજી ગણતરીએ ૪૦ થી ૭૮ = ૩૮ વર્ષ, ૨૮૭).
૪૫ ...	ઇન્ડોપાર્થિયન શહેનશાહ ગોડોફારનેસનું રાજ્ય ચાલુ હતું; ૨૭૬.
૫૩ થી ૬૩ ...	ગર્દભીલ રાજા વિક્રમચરિત્રનો સમય ૨૮૦.
૭૦આસપાસ ...	રાજગાદી અમરાવતીમાંથી પાછી પૈઠમાં નં. ૨૩ આંધ્રપતિ લાગ્યો ૧૭૪.
૭૫ થી ૮૩ ...	વિદ્વાનોના મતે રાજા કુતલનો સમય ૨૦૫ (આપણા મતે ઈ. સ. પૂ. ૪૭ થી ઈ. સ. ૧૮ જુઓ).
૭૮ થી ૯૯ ...	નં. ૨૪ વાળા ગૌતમીપુત્રનું રાજ્ય ૪૨, ૨૭૪; (એક ગણતરીએ ૭૮ થી ૧૦૬ = ૩૧ વર્ષ, ૨૭૩; બીજી ગણતરીએ ૭૮ થી ૧૩૭ = ૫૯ વર્ષ, ૨૮૭).
૭૮ ...	વિદ્વાનોના મતે ચઢણવંશની સ્થાપના ચર્ધ (૨૬); (આપણા મતે ૧૦૩ છે જુઓ તે). શકસંવતની સ્થાપનાનો સમય ગણાય છે ૩૫, ૨૩૪, ૨૫૨, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૭૧, ૨૮૭.
૬૩ ...	શાલિવાહન શકપ્રવર્તક (વિદ્વાનોના મતથી) ૨૬૦, ૨૬૨; વિદ્વાનોના મતે પૈઠણનું બીજું નામ નવનગર પડ્યું હતું, ૨૫૮; કુશાનસંવતની સ્થાપના ઉત્તર હિંદમાં થયાનું વિદ્વાનો માને છે ૨૬૨.
૬૬ ...	ગર્દભીલવંશી રાજા વિક્રમચરિત્રનું મરણ ૨૮૧.
૬૬ થી ૧૨૨ ...	નં. ૨૪ આંધ્રપતિનું મરણ ૧૭૩.
૨૩ વર્ષ ...	નં. ૨૫ આંધ્રપતિ ચત્રપણનો સમય ૪૨; (બીજી ગણતરીએ ૧૦૬ થી ૧૩૭ = ૩૧ વર્ષ ૨૭૩).
૧૦૩ ...	કુશાનસંવતની સ્થાપના ૨૬૩.
૧૦૫આસપાસ ...	ચઢણસંવતની સ્થાપના ૨૬૬, ૨૭૫.
૧૦૭થી ૧૩૨ ...	નં. ૨૫ ચત્રપણે લાટ તથા સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધાં ૪૨, ૧૭૩, ૨૮૧.
૧૧૨ ...	આંધ્રપતિને તામે સૌરાષ્ટ્ર દેશ હતો (૧૧૫).
૧૧૨ ...	ચત્રપણ શાતકરણિના નાનાભાઈનો-લેખ નં. ૧૮નો-સમય ૧૨૬; ઈ. સ. ની બીજી સદીનો સમય વિદ્વાનો ઠરાવે છે (૬૩).
૧૧૮ ...	વિદ્વાનોના મતથી નહપાણ-રૂપવાદાત્તં યુદ્ધ આંધ્રપતિ સાથે ૭૫; (અરો સમય માટે જુઓ ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪).
૧૨૦ ...	વિદ્વાનોના મતે રૂદ્રામનનો સમય ૭૫ (અરો સમય ૧૫૫; તે જુઓ).
૧૨૨થી ૧૫૩ ...	નં. ૨૬ પુલુમાવી ગૌતમીપુત્રનો સમય ૪૩, ૨૮૧, ૨૮૭; (બીજી ગણતરીએ ૧૩૭ થી ૧૬૫ = ૨૮ વર્ષ; ૨૧૩)
૨૧ વર્ષ ...	નં. ૨૬ આંધ્રપતિના નાસિક લેખ નં. ૨૧ નો સમય ૧૩૦.
૧૨૯ ...	પુલુમાવી આંધ્રપતિ (નં. ૨૬વાળો) તથા ચઢણ મહાસત્રપ સમકાલીન તરીકે (૧૧૪) હોવા બ્લેકએ ૨૭૬; (અરો સમય ૧૫૫ છે (૨૭૬).
૧૩૦ બાદ ...	
લાંબે ગાળે ...	

		ચળણના રાજ્યનો અંત (વિદ્વાનોની માન્યતા) ૧૧૪; (ખરો સમય ૧૫૨ છે જુઓ તે સાલ).
૧૩૨	...	ચળણ મહાક્ષત્રપ થયો ૧૧૫.
૧૩૨થી૧૪૨	...	કુશાનવંશના મહાક્ષત્રપ તરીકે ચળણનો સમય ૧૧૪, ૧૧૫.
૧૩૭થી૧૬૫	...	નં. ૨૬ આંધ્રપતિનો (નં. ૨૫ નંબર ખીજી ગણતરીએ) સમય ૨૭૩, ૨૮૭. =૨૮ વર્ષ
૧૩૯થી૧૬૫	...	બુગોળવેત્તા ટોલેમી હિંદમાં આ સમય સુધી હતો (૧૧૪), ૨૭૯.
૧૩૮	...	કન્હેરી લેખ નં. ૨૨નો સમય ૧૩૦.
૧૪૧ (?)	...	કન્હેરીના લેખ નં. ૨૩ નો સમય ૧૩૦.
૧૪૨થી૧૫૨	...	ચળણ અવંતિપતિ તરીકે ૧૧૪, ૧૧૫ (ચળણ મહાક્ષત્રપ વિદ્યમાન છે ૨૫). (ચળણ ૧૫૨ સુધી જીવંત છે, ૧૧૫); (૧૪૩ આસપાસ ચળણ અવંતિપતિ બન્યો; ૨૮૨, ૨૮૭) (એક ગણતરીએ તેનો સમય અવંતિપતિ તરીકે ૧૪૫નો; ૨૮૭).
૧૪૩	(૬૭૦)	ઝૈનાઆર્ય જન્મજગસુરિના હાથે પરમારવંશી નાહડે અંજનશલાકા કરાવી ૨૮૭.
૧૪૩	...	ચળણે આંધ્રપતિ પાસેથી ગુજરાત ખાલી કરાવ્યું, ૨૫, ૧૭૩.
૧૪૩થી૭૫	...	અવંતિપતિઓએ આંધ્રપતિને હરાવે જ કર્યા નથી ૧૧૬.
૧૫૫	...	ફદામનનો સમય ૭૫; વિદ્વાનોએ ૧૪૦ થી ૧૫૦ આંક્યો છે (ખરો ૧૫૫-૧૭૫ ને તેથી પણ ઉપર).
૧૫૦	...	વિદ્વાનોના મતે ફદામનનો જુનાગઢના લેખનો સમય ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૨ (ખરો સમય ૧૭૫; જુઓ તે).
૧૫૨	...	ચળણનું મરણ ૧૪૪ (વિદ્વાનોના મતે ૧૩૦ છે).
૧૫૫થી૧૭૫	...	ફદામનનો સમય (જુઓ પુ. ૪ તેનું જૂતાંત)
અને તે પછી		
૧૬૧	...	એન્ટોનિયસ પાયસનો સમય ૨૭૯.
૧૫૩થી૧૮૦	...	નં. ૨૭ આંધ્રપતિ શિવશ્રીનું રાજ્ય ૪૩, ૧૦૯.
=૨૭ વર્ષ		
૧૫૫આસપાસ	...	આંધ્રપતિએ તુંગભદ્રાકાંઠે વિજયનગરમાં ગાદી કરી ૧૭૩-૧૭૪, (૧૪૩; ૭૪). (?) ફદામને આંધ્રપતિને હરાવી પેઢ ખાલી કરી જવાની ફરજ પાડી ૧૭૩; (જુઓ ૧૭૫ ની સાલ).
૧૭૫	...	ખરી રીતે ફદામને દક્ષિણ જીતવા મન ઉપર જ લીધું નથી ૧૧૬; ફદામને સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યું ૧૨૨, ૧૩૨.
૧૬૫થી૧૮૧	...	નં. ૨૭ આંધ્રપતિ (ખીજી ગણતરીએ નં. ૨૬)નો રાજ્યકાળ ૨૭૩.
=૧૬ વર્ષ		
૨૦૦ (આશરે)...		મહાક્ષત્રપ ફદજીતિનો સમય ૨૮૫.
૨૦૬	...	ફદસિંહ પહેલાએ ગુદાનો લેખ કાતરાવ્યો ૧૨૨, ૧૩૨.
૨૦૬થી૨૨૨	...	ફદસિંહ પહેલાનો સમય ૧૦૯.
૨૧૩ (?)	...	ફદસિંહ પહેલાનો જુનાગઢનો લેખ ૧૩૨.

૨૧૮-૨૬૧ ...	આંધ્રપતિ નં. ૩૦-૩૧-૩૨નો એકંદર રાજ્યકાળ ૨૭૩ (૨૨૯થી૨૬૧; ૨૮૭)
૨૪૩ વર્ષ	(૨૧૭થી૨૬૨; ૪૩)
૨૨૫ ...	ફ્રેસિહ પહેલાનો મુલવાસરનો લેખ ૧૨૩-૧૩૨.
૨૩૦-૧ ...	ફ્રેસેન પહેલાએ જસદણનો લેખ કોતરાવ્યો ૧૨૩, ૧૩૨.
૨૩૫-૬ ...	આંધ્રવંશનો અંત ૪૫, ૨૬ (ખરી રીતે ૨૬૧-૨ જોઈએ; તે સાથે જુઓ)
૨૩૬ ...	ચણ્ડણવંશીએ નં. ૨૮ આંધ્રપતિને હરાવ્યો ૩૦.
૨૪૯ ...	વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે આબિર-કલચૂરિ સંવત ૨૮૬.
૨૪૯થી૪૦૦ ...	અગિયાર આબિરપતિઓ થઈ ગયા ૨૮૬.
સુધી	
૨૫૦ સુધી આશરે	કુશાનવંશની સત્તા ચાલુ હતી, ૨૭૬
૨૬૧-૨ ...	આંધ્રવંશનો અંત ૨૬ (કેટલાક મતે ૨૩૬ જુઓ તે), ૨૮૫
ત્રીજી ચોથી સદી	અર્વાચીન વૈદિક ગ્રંથોની રચના થઈ ગણાય છે. ૫૯
૨૫૮ ...	ધર્મરસેને (આબિર) ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપર દાન દીધું. ૧૨૪, ૧૩૨
૨૬૧ ...	ધર્મરદત્ત આબિર સ્વતંત્ર બન્યો, ૧૧૦, ૨૬૯, ૨૮૫
૨૬૧-૪ ...	ચણ્ડણવંશી નં. ૮-૯ રાજના વચ્ચગાળે ધર્મરદત્ત આબિર સ્વતંત્ર બન્યો. ૨૫, ૨૮૫
૩૦૨ ...	મોડામાં મોડો આ સાલનો શતવહનવંશનો સિલ્લો મળી આવ્યાનું જણાયું છે. ૨૪, (૫૦)
૩૦૨ પછી ...	આબિરો, કલચૂરિઓ, હૈહેયો, રાષ્ટ્રિકો અને કદંબોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું થાય છે (૫૦)
૩૧૯ ...	શુભસંવતની આદિ ૨૬૯
૪૦૦ (આશરે)...	શુભવંશી ચંદ્રશુભ ખીજાએ દક્ષિણ હિંદ જીત્યું. ૨૮૬
૪૨૭ ...	વહેલામાં વહેલો શક સંવત વપરાયાનો પુસ્તકીય આધાર. ૨૬૬
૫૨૬ ...	ત્રૈકૂટક રાજા ધરસેનનો પારડીનો લેખ (૪૫૬ ગણ્યો હતો હવે તે આંક સુધાર્યો છે માટે) ૧૨૪, ૧૩૩, (૨૬૯)
૫૬૪ ...	ત્રૈકૂટકવંશી કોઇ રાજાનો કૃષ્ણગિરિઉપર મઠમાં ચૈત્ય કરાવ્યાનો કન્હેરીનો લેખ ૧૨૫ (૪૯૪ ? ૧૩૩)
પાંચ-છ સદી ઉપરના	ગ્વાલિયર પાસેના દેવગઢના ખંડિયરોનો સમય (૮૩)
પાંચ-છ સદી	કદંબગણની ગણના સત્તાશાળી તરીકે કરાઈ, ૨૫૩
૭૧૦-૭૪૨ શાકે	ભગવાન શંકરાચાર્યનો સમય ૨૭૧ (ધ. સ. ૭૮૪થી ૮૨૦ ?)
૧૨૭૬ ...	શકશાલિવાહન શબ્દ વિજયનગરના રાજા જુક્કરાયે હરિહરના લેખમાં વાપર્યો છે. ૨૬૮

વિષયો શોધી કાઢવાની

ચાવી

તેની સમજ:—જે આંક લખ્યા છે તે પૃષ્ઠસૂચક છે; કો'સમાં જે આંક લખ્યા છે તે પૃષ્ઠો ઉપરની ટીકાનું લખાણ છે એમ સમજવું. આખા પુસ્તકમાં જે વિશેષ રસપ્રદ વિષયો લખ્યા તેની જ નોંધ અહીં લીધી છે. વિશેષ માહિતી “શું અને કયાં” જોવાથી મળી શકશે.

અહીં બતાવેલા વિષયના ગ્રંથ વિભાગ પાડ્યા છે. (અ) વિદ્યાજ્ઞાનને સ્પર્શે તેવા સર્વ સામાન્ય વિષયોનો (આ) સામાન્ય જ્ઞાન સંબંધી (જ) અને મુખ્ય ભાગે જૈનધર્મને લાગે તેવા; જોકે આવા વિભાગ માત્ર રેખાદર્શન જેવા જ છે; તે સર્વની વચ્ચે મર્યાદાની લીટી દોરી શકાય તેવું તો નથી જ.

(અ) વિદ્યાને લગતા સર્વ સામાન્ય વિષયો

અશોકના સમય સાથે પ્રિયદર્શિને પોતાના ખડ્ગલેખમાં આપેલ પાંચ યવનપતિઓના સમયની કરેલી સરખામણી. ૩૦૨

અશોકના સમયની બધી ચર્ચાનો જણાવી દોષેલ સંક્ષિપ્ત સાર, ૩૦૫
આભિરોને પુરાણકારોએ આંધ્રભૂત્યા કહ્યા છે તેની સમજૂતિ ૨૮૬, ૨૮૭
આભિર સંવતની સ્થાપના કરનારના અને તેની આદિના સમયમાં બિચ્છતા છે તેનું કારણ ૨૮૬
આભિરવંશ કેટલા વખત ચાલ્યો તે કેટલા રાજા થયા તેની નોંધ, ૨૮૬
ઈતિહાસ તો શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન છે તે રહેલું જોઈએ એવું માનસ ધરાવનાર પાસે માંગેલ જવાબ, ૨૯૪
ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદના શક વચ્ચેના તફાવતની સમજૂતિ, ૨૬૭
આંધ્ર શબ્દ પ્રબલ્લેષક છે, દેશવાચક નથી, તેની સાબિતી, ૨, ૪, ૭, ૪૫
આંધ્રવંશના રાજવીઓએ પોતાના નામ સાથે કયા શબ્દો વાપર્યા છે, ૪
આંધ્રભૂત્યનો અર્થ તથા તે કોને લાગુ પાડી શકાય તેની સમજૂતિ ૧૭થી૧૯, ૫૯થી૬૬
આંધ્રપ્રજાને ક્ષત્રિયકુળ સાથે સંબંધ કેવો ગણાય, ૧૩૯
આંધ્રપતિના સૈન્યની મેગેસ્થેનીસે કરેલી તારીફનું વર્ણન, ૧૬૬
આંધ્રવંશના અંતિમ નવ રાજાની શુદ્ધ કરેલી વંશાવળી, ૨૭૩
આંધ્રવંશની પડતી દશાનું કેટલુંક વર્ણન, ૨૮૪
આંધ્રવંશની પડતી કરવામાં રૂદ્રદામનનો હિસ્સો કેટલો ગણાય, ૨૮૪-૫
“આંધ્રભૂત્ય” અને “સ્વામી” બિરુદના રાજ્યના દરજ્જાનો ખેદ, ૨૮૬

આંધ્રવંશની આદિ અને અંતમાં સાત સાત આંધ્રભૂત્યા થયા છે તેની સમજૂતિ ૨૮૭
કદંબ, આહિર, હૈહેય, રાષ્ટ્રિકા, પદ્મવ, ચૂડુઝ, ચાલુક્યો ઈ. ના સંબંધ વિશે ૫૦ થી ૫૨, ૧૧૬
કલિંગદેશ ઉપર આંધ્રપતિની સત્તા હતી કે કેમ ! અને હતી તો કયા કાળે ૨૨૨-૩
કુળની કીર્તિ નિષ્કલંક થયાનું ગણાવું છે તેનો આપેલ હેવાલ, ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૨૩, ૨૪૪-૫
રાજા કુંતલને રાજા હાલનો પુરોગામી માનતાં પડતી મુશ્કેલીનો ખ્યાલ ૨૩૮, ૨૬૧
કૃષ્ણ-ગોદાવરીના કેદા સાથે ડ્રાવિડિયન પ્રગ્નનો સંબંધ ૨, ૫, ૪૮
કૃષ્ણ નામના બે રાજા થયા છે તેની ઓળખ ૧૫૭, ૧૭૬
કોઈપણ આંધ્રપતિમાં નહીં, એવી રાજા હાલની વિશિષ્ટતાનું ખ્યાન, ૨૩૫
ખરોછી ભાષા તેમજ લિપિ છે તેની સમજ ૧૨૦. (૧૨૦)
ગર્હભીલ અને શતવહન રાજાઓની મૈત્રીનું વિવેચન ૨૮૦-૧
ગુણાદ્ય કવિના સમકાલીન રાજા કુંતલનાં જીવનની માહિતી ૨૩૭, ૨૦૩થી૨૦૮
ગુણાદ્ય કવિને ગાતાસપ્તસતિ અને બૃહત્કથાનો કેવો સંબંધ હોઈ શકે ૨૩૭
ગાયરથન પ્રાંતમાં આંધ્રપતિઓની સત્તા શકપ્રગ્નની સાથેના યુદ્ધ પૂર્વે જામી હતી ૨૧૮
ગૌતમીપુત્ર (વિલિવાયકુરસ, શાતકરણિ અને યઝ્ઞશ્રી) ત્રણે ભિન્ન કે એક જ, ૨૧૮, ૨૨૦
(અનેક) ગૌતમીપુત્રો અને વાસિષ્ઠિપુત્રોને જૂટા પાડવાની આવી ૨૨૪
ગૌતમીપુત્ર અને વાસિષ્ઠિપુત્રના ચાર યુગમાંથી રાણીશ્રી બળશ્રીવાળું કયું ૨૭૪-૫
ગૌતમીપુત્ર શાતકરણિના સિક્કા મળે છે તે કયો અને તેને ઓળખવાની આવી ૨૮૨
ચત્રપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર પરાક્રમી રાજા હતો તેના પુરાવા ૨૭૮-૯, ૨૮૧
ચષ્ણુને વિદ્વાનોએ શક માન્યો છે તેમાં તેમની જ દલીલોથી પડતી મુશ્કેલીઓ ૨૭૫
ચષ્ણુનો સમય ખોટા કરાવ્યાથી વિદ્વાનોને નડતી મુશ્કેલીઓ ૨૭૮-૯, ૨૮૫
ચષ્ણુનો સમય કદાચ બે વર્ષ આગે પણ લઈ જવો પડે તેનું કારણ ૨૮૭
ચીનાઈ શહેનશાહ અને ચીનાઈ દિવાલના સમય સાથે ત્રિવર્ત્શિનનું સમકાલિનત્વ ૩૦૫
ચંદ્રગુપ્તને નક્કી કરી આપેલો સમય ૨૯૮-૯
ચંદ્રગુપ્તના અને અલેક્ઝાંડરના સમયની કરેલી સરખામણી ૨૯૯
ચંદ્રગુપ્ત, મહાનંદ અને આંધ્રપતિ વચ્ચે રમાતી રાજકીય સૈત્રંજ, ૧૫૬
જૈનધર્મના પ્રચારાર્થે ગ્રંથ લખ્યો છે તેનું કહેનારને આપેલી ખાત્રી ૨૯૧
ટીકકારો અને પ્રજાકારોના વર્ગ પાડી તેમને સંતોષવાનું ઉપાડેલ કાર્ય ૨૯૦
ડ્રાવિડિયન પ્રગ્નના વિભાગ વિશેની માહિતી. (૪૯)
દંતકથાના આધારને નહિવત લેખતાં છતાં, વિદ્વાનો પોતે જ તે વાપર્યા કરે છે તેનો વિવાદ ૨૯૪
ધાર્મિક કાર્યને અંગે શક પ્રવર્તાય છે તો તે ખીના નં. ૧૮ કે નં. ૨૩ને લાગુ પડે છે કે ૨૬૨
નવનર સ્વામીના અર્ચની સમજૂતિ ૨૩૬
નવનરને બદલે નવનગર વાંચી શું અર્થ ધટાવાયો તથા તે સ્થિતિ કેમ ઉજ્જવળી તેનું વર્ણન ૨૫૮, ૨૬૨
નીરખેલ પુસ્તકની લાંબી અલગાર તેમ સાફ તેવા વિચારકોને જવાબ ૨૯૫
નેપાળમાંના નિગિલવ અને રૂમિન્ડ્યાઈના લેખોના સમયની સરખામણી ૩૦૪
નહુપાણે મહાક્ષત્રપદ આઠ જ માસ બેઠગળું છે તેને શિલાલેખી સમર્થન ૧૨૦
નહુપાણના સિક્કા ઉપર મહોફે કેતરાવનાર ગૌતમીપુત્ર કોણ ૨૧૬-૨૦

- નંદવંશ અને આદ્રિવંશ સમકાલીન હોવા વિશેની નોંધ (૨), (૬), ૧૧, (૧૧), ૧૪૦થી૪૨
 નંદ ધીજના સમયે વર્ણવ્યવસ્થાની ઉત્તમતા જળવાયાનું ઉદાહરણ ૧૩૭-૯
 નં. ૩ આંધ્રપતિને કેવા સંજોગોમાં ગાદી મળી તેનું વર્ણન ૧૫૬-૭
 નં. ૭ ની અનેક વિશિષ્ટતાઓમાં ઉત્કૃષ્ટ કર્મ તેનું વર્ણન ૧૮૯-૯૧
 નં. ૭ અને નં. ૧૮નાં પરાક્રમ અને રાજ્ય વિસ્તારની સરખામણી ૨૩૪-૫
 નં. ૧૭ વાળાએ શાહીવંશનો અંત આણ્યો તે પ્રસંગનું વર્ણન ૨૧૬
 નં. ૧૭ વાળો આંધ્રપતિ શકારિ સાથે જોડાયેો તેમાં મૈત્રી સંબંધ ઉપરાંત અન્ય કારણો. ૨૨૩
 નં. ૧૮ અને નં. ૨૩ના જન્મ, દૈવી સંયોગોમાં થયા હતા તેની તુલના ૨૫૭
 નં. ૨૩ ના દૈવીજન્મ વિશેની આખ્યાયિકા ૨૫૬-૭
 નં. ૧૭ ના વિધવિધ નામોનો પરિચય ૨૧૩
 નં. ૨૬ ની સત્તા સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત ઉપર હતી તેના પુરાવા ૨૮૨
 પદ્મવ શબ્દને પદ્મવ માની કેવો ગોટાળો કરાયો છે તેનું દર્શાવ ૧૨૨
 (મોટી) પદ્મવી અને ખિતાબધારી સિવાય કોઈથી સંશોધન કરી ન શકાય તે સાચું કે ૨૯૫
 પુલુભાવી, ચણ્ણ અને ટોલેમીના સમકાલીનપણાની ચર્ચા ૧૧૪
 પુલુભાવી એ ને બદલે એક થયાનું માનવાથી વિદ્વાનોને નડેલી મુશ્કેલી ૨૨૪, ૨૭૮
 પુસ્તક Critically તૈયાર થયું કહેવાય કે નહીં, તેનો ખુલાસો ૨૯૦
 પુરાવાઓ ખાતરી કરાવી આપે તેવા છે કે કેમ તેનો રદીયો ૨૯૧
 પુરાવાની સંખ્યા મહત્વની કે તેના પ્રકાર-તેની ચર્ચા ૨૯૧
 પૂ. આ. મ. શ્રી ઇન્દ્રવિજયસુરિ મારાં પુસ્તકોનું અવલોકન કરતાં બાર દોષના ભોગ બનેલ છે તેના કચેલ
 ઉદાહરણ સાથે નિરૂપણ ૩૫૨-૩
 પૂર્વગ્રહીત, ટાંચણીવાદ્યુત્તિ, પુનરૂત્તિ, ફાલતુ શબ્દો આદિ આક્ષેપોના ખુલાસા ૨૯૩
 પ્રથમપ્રશ્ન-ચંદ્રગુપ્ત તે સેંકેકોટસ ખરો કે-તે સમજાવવાનો યત્ન ૨૯૭
 પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર અને અશોકના સમય ૨૯૭
 ધીજેપ્રશ્ન-અશોક અને પ્રિયદર્શિન એક કે બુદ્ધ-તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન ૨૯૯
 બન્ને લેખો (નેપાળના) સાથે કાશ્મિરી અને તિબેટી ગ્રંથોનો બતાવેલો મેળ ૩૦૪
 બુદ્ધ ભગવાનના જીવન બનાવેને પાયારૂપ ગણી તેનો નક્કી કરેલ સમય ૩૦૦
 બૌદ્ધ સંવતની તારીખ આધારે અશોકનો નિર્ણય કરેલો સમય ૩૦૧
 ભારતીય ઇતિહાસને પલટો ફેરવતાં બે સૂત્રોને પાયારૂપ બનાવ્યા છે ૨૯૬
 મરિકના શિલાલેખનાં કારણ તથા સમયની ચર્ચા ૧૭૭થી ૧૮૨
 મહારાષ્ટ્રીઓ અંગદેશ સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા તેનો શિલાલેખી પુરાવો ૮૯, ૯૦, ૧૧૬, ૧૪૮
 મધ્યપ્રાંત, વરાહ, નિઝામી રાજ્ય, છત્રીસગઢ તાલુકો ઇ. ઉપર વારંવાર સત્તાબદલો થયાની ચર્ચા ૧૪૮થી ૧૫૪
 મહાક્ષત્રપ ઇશ્વરદત્તનો સમય ખોટો આંકવાથી ઉપજતો અનર્થ ૨૮૫
 યવનપતિઓ (પ્રિયદર્શિનના લેખમાંના)નો સમય અશોક સાથે બંધબેસતો થતો નથી તેનું દર્શન-૩૦૩
 રાજતંત્રગણની અને અકેદ્રિત ભાવના વિશે થોડી સમજ ૧૮૫, ૧૮૯, ૧૯૦
 રૂદ્ર...અક્ષરથી રૂદ્રદામન, રૂદ્રસિંહ, રૂદ્રસેન, રૂદ્રસૂતિ ઇ. પણ સમજી શકાય ૧૩૨, ૧૦૮થી ૧૧૦
 રૂદ્ર...અને કાર્ત્તિક શબ્દો (લેખ નં. ૧૭)ના ખરા અર્થનો લાગેલો પત્તો ૨૮૬

લાટની રાજધાની કોટિવર્ષ અને અંગદેશને કેટલાક દક્ષિણ હિંદમાં કહે છે તેની ચર્ચા ૩૫૨
 લેખકને, કામનો, ધર્મનો ઇ. પક્ષપાત હોઈજ ન શકે તે મનનું કરેલું સમર્થન ૨૯૧
 વદસત્ત્રી મલિક કમ કહેવાય છે તેનું કારણ ૧૪૩
 વર્તમાનકાળની પેઠે પ્રાચીન સમયે પણ કૌસીલ વહીવટ હતા કે ? ૨૨૯-૩૦
 વિલિયમકુરસ શબ્દના અર્થની સમજ ૧૫૯
 વિદ્વાનોએ રાજા હાલને નવનગર સ્વામી કરાવ્યો છે તે સુધટિત છે કે કેમ ? ૨૩૬, ૨૩૮
 વૃષળ શબ્દના અર્થ વિશેની સમજૂતિ, ૪૭, (૪૭), ૫૯
 વંશ (આંધ્ર)ને લગતા તથા અન્ય રીતે સંબંધમાં આવતા ૪૫ લેખોનું વર્ણન, ૮૮થી ૧૨૫
 વિદ્વાનોને મળીને તેમને પુસ્તકો વાંચવા આપ્યા છતાં વેડવી પડતી યાતનાઓ. ૨૯૫
 વિધવિધ દેશીય પુરાવાથી અશોક અને ત્રિયદર્શિનની ખતાવેલી ભિન્નતા ૩૦૪
 શકપ્રવર્તકો-છત્રી સંખ્યામાં થવાના છે તેનું ભવિષ્યકથન, ૨૫૮
 શકસંવત ઈ. સ. ૭૮માં થયો મનાય છે તેનો સંબંધ નં. ૧૮ કે નં. ૨૩ સાથે ? ૨૫૯
 શકપ્રવર્તક કોને અને શા માટે કહી શકાય તેની ચર્ચા ૨૬૧
 શકસંવતની ઉત્પત્તિ વૈદિક રાજ્યો કરી કહેવાય છે તે સાચું છે કે ? ૨૬૨-૪
 શકપ્રવર્તક રાજા હાલ સાબિત થાય તો વંશાવળીમાં થતો ફેરફાર, ૨૮૭
 શકારિ વિક્રમાદિત્યે ખેલેલ યુદ્ધવાળાં કાફરનો સ્થાનનિર્ણય ૨૧૫
 શતવહનવંશના ભિન્નભિન્ન નામદર્શન ૧
 શતવહનવંશનો સમય તથા રાજાનાં નામ, સંખ્યા અને અનુક્રમની ચર્ચા ૨૨થી ૩૮
 શતવહનવંશી રાજાની શોધિત વંશાવળી ૩૯થી ૪૩
 શતવહનવંશ જુદા પડવાનાં કારણોની તપાસ, ૫૩
 શાલિવાહન હાલને ઈ. સ. ૭૮ના શક સાથે કોઈપણ રીતે સંબંધી કરાવી શકાતો નથી તેની ચર્ચા ૨૫૯
 શા માટે માની લેવાયું છે કે શકસંવત ધ્રાવણીનો જ છે, ૨૬૩-૪
 શાલિવાહન હાલ, કોનો સમકાલીન, વિક્રમાદિત્યનો કે વિક્રમચરિત્રનો ? ૨૮૦-૨
 શાલિવાહન શકની અને વિક્રમસંવતની તારીખ બન્ને લગભગ અડોઅડ છે તેની નોંધ ૨૮૭
 શુંમભૂત્યા: અને આંધ્રભૂત્યા: ના સંબંધ વિશે સમજૂતિ ૩૦
 શિલાલેખો (૪૫)ની ટૂંક માહિતી અને સમય દર્શાવતી બેરીજ ૧૨૬થી ૧૩૪
 શિલાલેખો કોતરાવવામાં કારણ-રાજકીય કે ધાર્મિક ભાવના-શું હોઈ શકે, ૧૨૫-૬
 શ્રીમુખની ઉત્પત્તિ અને સગાંવહાલાંની સમજૂતિ ૧૩૬થી આગળ, ૧૪૦
 શ્રીમુખ અને ખારવેલના સમય ઉપર પ્રકાશ પાડતો બનાવ, ૧૪૦-૨, ૧૪૭
 શાહીવંશના રાજાઓ કોણ તથા કોની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરી તેમનો અંત આવ્યો તેની સમજ ૨૧૬
 સરસ્વતીનું ધડ જોડે મળ્યું છે, છતાં શિર સાથે રજુ કરાયું છે તેનું કારણ-૩૫૨
 સાહિત્યશોખીન રાજાઓની પંક્તિમાં રાજા હાલનો દરજ્જો, ૨૩૬
 સ્વામી શબ્દ રાજાઓ ક્યારે જોડતા હતા તેનો ખૂલાસો ૧૧૪
 સ્વામી શબ્દ કયા આંધ્રપતિથી વપરાયો અને શા કારણથી, ૨૮૧
 સ્વામી શબ્દ અન્ય વંશના રાજાઓ વાપર્યો છે કે ? તેની સરખામણી ૨૮૧-૨
 સ્વધર્માભિમાની, તુંડમિજળ કે હડાગ્રહી આદિ આક્ષેપોનું કરેલું સમાધાન, ૨૯૧

સ્વમત નિશ્ચૂર્વક જાહેર ન કરવો જોઈએ તેવી શિખામણુ દેનારને એ અક્ષર, ૨૯૫
 સેંડેકોટસ તે ચંદ્રચુસ હોઈ શકે કે કેમ તે ઉપર મેગેસ્થેનીઝની ડાયરી ઉપરથી પડતો પ્રકાશ, ૧૬૮
 હુકુસિરિ કોણુ કહી શકાય તે વિશેની વિદ્વાનોની માન્યતા, ૯૧, ૯૨, (૯૨)
 રાજા હાલનાં બિરૂદો, માતાપિતા, રાણીઓ તથા આયુષ્યની આપેલી માહિતી, ૨૩૨
 રાજા હાલની ખાસખાસ વિશિષ્ટતાઓ, ૨૩૩
 રાજા હાલની પછીના ચાર રાજાઓના પરસ્પર સંબંધની ચર્ચા, ૨૫૬
 હિંદી અને યવન રાજકર્તા ઉપરાંત, સિલોનપતિના સમય સાથે પણ અશોકનો સમય બંધાયેલો થતો નથી, ૩૦૩

(આ) સામાન્ય જ્ઞાનને લગતા વિષયો

અમરાવતી બે છે, તથા તે કયાં આવી તેની માહિતી, ૬૮, ૭૦થી ૭૪
 અશોકે સ્વપુત્ર મહેન્દ્ર ધ. સાધુમંડળને ઓરિસ્સામાંથી વિદાય આપી હતી તેનું કારણ ૧૩૫
 અમરાવતીમાં ગાદી કોણુ લઈ ગયું ને કેટલો સમય ટકી રહી તેનું વર્ણન ૧૬૨-૭૨
 અમરાવતી અને પૈદણ-રાજગાદી તરીકેના સમયની તુલના ૧૭૨-૪
 અમરકોષમાં વર્ણવેલ શુદ્ધ વિક્રમાદિત્યની ઝોળખ, ૨૦૬, (૨૦૭)
 અમરાવતીના આયુષ્ય અને જાહેરાતોની વર્ણન ૨૨૫
 અમરાવતી સાથે, અન્ય પાટનગરના આયુષ્યની સરખામણી ૨૨૭
 અવતિમાં નં. ૭ અને નં. ૧૮ના બંનેના સ્મારકો છે, તેમાં કયું કોનું તે શોધવાની રીત ૨૩૫
 અયોધ્યા અને આલુદાઝની ચર્ચા કરનારના મનનું કરેલું સમાધાન ૩૧૫-૧૭
 અજાતશત્રુના સમયની ચર્ચા તથા તેની આપેલી ખાતરી, ૩૨૬
 આખાથે આંધ્રવંશની હયાતિમાં પ્રવર્તેલ ધાર્મિક ક્રાંતિનું દિગ્દર્શન ૭૬થી ૮૪
 આધાર એક છતાં નિર્ણય જુદા કરાયા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ ૩૫૩-૪
 (મૈ) આરંભેલ પ્રયાસને કષ્ટ દષ્ટિએ જોવા જોઈએ તેની બે વૃત્તપત્રોએ આપેલી શિખામણુ, ૩૫૪
 આલિરો, ત્રૈકૂટકો અને ચાલુક્યોએ વાપરેલ શક વિશેની સમજ, ૨૬૬, (૨૬૬)
 આર્યના રપા દેશમાં આંધ્રદેશનું નામ નથી તેનું કારણ ૩
 હતિહાસ સર્જનની પાંચ વસ્તુઓનાં નામ તથા તેમનાં મૂલ્યાંકનની સરખામણી ૨૮૯
 હતિહાસ આલેખનમાં કયું પ્રમાણ અક્ષર ગણાય તેની સમજ ૨૮૯-૯૦
 હતિહાસ સર્જનમાં સ્મારકોનું મહત્ત્વ છે છતાં તે તરફ યતાવેલું દુર્લક્ષ ૩૦૬
 ઇ. સ. ૭૮ પછીના આંધ્રપતિઓએ શકસંવતનો ઉપયોગ કર્યો છે કે? ૨૬૬
 ઉપનામ અને તેના કરાતા ઉકેલની આપેલી સમજ ૧૮૨-૩, ૧૮૭
 આંધ્રપતિ શબ્દ શતવહનને લગાડી ન શકાય તેનું કારણ, ૪
 આંધ્રપ્રજા અને શતવહન એક કે ભિન્ન તેની સમજૂતિ, ૬, ૧૧, ૧૨
 આંધ્રદેશની સરહદ વિશેનું વિવેચન ૬થી ૮
 આંધ્રરાજાઓને, શાત, શાતવાહન, શાતકરણિ કહેવાય છે તેનું કારણ (૩), ૮થી ૧૬, ૨૧૩, ૨૨૨
 આંધ્રભૂત્ય, આંધ્રપતિ અને શક રથાપક વિશેની ચર્ચા ૩૮
 આંધ્રપ્રજાની ઉત્પત્તિ શી રીતે અને કોનાથી થઈ તેનું વિવેચન, ૪૭
 આંધ્રપતિ બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ; તથા ખતિયદ્ધમાનમદનના અર્થની ચર્ચા ૫૫થી ૫૮ (૧૩૬), (૧૪૪)
 આંધ્રપતિના વિધવિધ પાટનગરની શક્યતાનું વિવેચન ૬૮થી ૭૪

આંધ્રપ્રજાનાં કુળ જાતિ અને વંશ ઉપર વધુ પ્રકાશ ૧૪૩
 આંધ્રપતિ અને ગદ્ગદીલ રાજાઓના નામની તથા વૃત્તાંતની થતી ભેળસેળ ૨૦૪, ૨૦૬
 અંત સમયે પૂર્વકાળે પણ રાજાઓમાં વર્તમાનકાળની પેઠે દાન આપવાની પૃથા ૨૨૬
 એક પછી એક આવતા રાજાના સમય અને સમયપણના સિદ્ધાંત વિશે ખુલાસો ૧૮૩, ૧૮૬
 કલંકની નિર્મૂળતાનો પ્રસંગ રાજકીય કે ધાર્મિક ગણાય ? ૨૧૭-૮
 કલંકની નિર્મૂળતા સાથે રાજનગરના ફેરફારને સંબંધ હતા કે કેમ ? ૨૧૭-૧૮
 ખૂન કોનું થયું હતું ? ઉદયન વત્સપતિનું કે ઉદાયી મગધપતિનું ૩૩૪ થી ૩૭
 ગોવર્ધન સમય પ્રદેશની કિંમત રાજવીઓ શા માટે આંકતા હતા ? ૨૦૦-૧
 ચંદ્રજી, નહપાણ, ભૂમક, દ્યોતિક વિષે વિદ્વાનોએ દર્શાવેલા વિચારોનું ખંડન ૩૪૬થી ૫૧
 ચુદ્ધો તેમજ મહારથીઓનો નંદ વંશ સાથેનો સંબંધ ૯૦, ૯૧, ૧૧૬, ૧૪૮
 ચુદ્ધો અને કદંબો, આંધ્રપતિ તથા નંદવંશ સાથે કેવી રીતે જોડાયા હતા ૨૫૨-૪
 ચંપા (જૂની કે નવી)ના વસાહતના સમયની ચર્ચા ૩૨૫
 દક્ષિણપથપતિ અને દક્ષિણપથેશ્વરના અર્થમાંના તફાવતની સમજૂતિ, ૧૦૧-૪, (૧૨૧), ૧૨૮
 ૨૨૦, ૨૩૪-૫

દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદમાં એકી સાથે શક સંવત્ના પ્રસંગની સંભવિતતા ૨૪૬
 દક્ષિણ હિંદમાં જ્યાં 'શકસંવત' વપરાયો હોય ત્યાં કેવો અર્થ થતાવી લેવાય ? ૨૬૬
 દીવાળીના પર્વની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ ૩૧૧
 દેડકારણ્ય (મહાભારતનું) વાળા પ્રદેશનો અંધ્રદેશ સાથે સંબંધ ૭
 'ધર્મ' અને 'જૈન' શબ્દનો તાર્કિક અર્થ શું ? અને શા માટે વારંવાર વપરાયા કરે છે ૧૬૬-૮
 ધર્મ પલટ હમેશાં બે સંસ્કૃતિના ધર્મજુથી જન્મે છે તેનું આપેલું વર્ણન ૨૭૦
 નવનર કે નવનગરમાંથી ક્યો શબ્દ શિલાલેખમાં વપરાયલ છે તે તેનો અર્થ ૧૦૫, ૧૨૬, ૨૩૫-૬
 નળરાજાના નિષધદેશના સ્થાન વિશેની માહિતી ૩૨૧
 નાનાઘાટના બે શિલાલેખો વિશેની સમજૂતિ (૬૨), ૧૧૧
 નિર્વાણ અને કેવલ સ્થાન વચ્ચે ઓળખ કરવાની રીત ૩૧૫

નં. ૪ ના રાજ્યની વિશિષ્ટતાનું વર્ણન ૧૬૧
 નં. ૭ ના સમયે થયેલ ધર્મપલટો, તેનું કારણ અને પરિણામ ૧૮૪, ૧૮૬
 નં. ૧૭ મા રાજાએ શકરાજ સાથે અનેક યુદ્ધ ખેલ્યાં છે તેનું વર્ણન ૨૧૪, ૨૧૬
 નં. ૧૭ ના નિષકામવૃત્તિથી કામ લેવાનાં ફેટલાક સૂત્રોનું વર્ણન ૨૨૩, ૨૨૭
 નં. ૧૮ ના જન્મ સંબંધી થોડીક ચર્ચા ૨૦૮, ૨૧૦
 નં. ૧૭ ને રાજ્યસોબ કિચિદેશે પણ નહોતો અને સંયોગો મળતાં છતાં મીટ સરખી પણ કરી નથી
 તેનાં દર્શાવો ૨૨૭, (૨૨૭), ૨૨૯

પતંજલિ અને કૌટલ્યની સરખામણી ૮૬
 પતંજલિ તથા નં. ૭ શાતકરણિની ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પ્રિયદર્શિન સાથે, અને રાજકીય દૃષ્ટિએ પં. આણક્ય
 સાથે સરખામણી ૧૯૧-૨
 પાણિનિની જન્મજૂમિ વિશે તથા તે આર્ય કે અનાર્ય તેની ચર્ચા ૩૪૩-૪
 પુષ્યમિત્રને મેં જૈનધર્મી કહ્યો છે એવું ભોલનારને આપેલો ખુલાસો ૩૧૮

પુખ્તચિત્રને પણ કેટલાકે અનાર્થ કહ્યો છે તેનું રહસ્ય ૩૪૪
 (મારો) પુસ્તકોને કઈ દ્રષ્ટિએ વાચકોએ નીહાળવાં તેની મેં કરેલી વિવૃત્તિ ૩૫૪-૫૫
 પુનર્મીયા માસને 'મહા' અમાસાંત ગણવાની અવધિ ૧૯૬
 પૈથન (Python) અને પૈંક (Paint)ના તફાવત વિશે, તથા કયું રાજનગર તેની ચર્ચા ૬૯
 પ્રસેનજીત અને પરદેશી રાજાને લગતી ચર્ચા તથા ખુલાસા ૩૩૧-૩૩
 (રાણી) બળશ્રીને બે પુત્રો હોવા વિશેની ચર્ચા ૯૭, ૯૮, ૧૨૭, ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૨૭
 (રાણી) બળશ્રી તથા તેના પુત્ર-પૌત્રનો કરાવેલ પરિચય ૨૦૨થી ૨૦૭
 (રાણી) બળશ્રીની રાજકીયક્ષેત્રે લાગવગ હતી તેનો આપેલો ખ્યાલ ૨૧૦-૧, ૧૯૫
 બેન્નાકંઠક સ્વામી જૈતમીપુત્રની રાજપ્રવૃત્તિ વિશે ઉપજ્ઞતા ખ્યાલ ૯૬, ૯૭
 બોર્ડરિંગ (Bordering lands) લેન્ડઝનો અર્થ વિદ્વાનો કરે છે તેમાં સૂચવેલો ફેર ૧૮૮-૯
 બૌદ્ધ અને અન્યધર્મનાં સ્મારક કેટલાંક ગણાયાં છે તે કેવળ જૈનોનાં જ છે એમ ડૉ. છુદ્દરનો અભિપ્રાય ૩૧૨
 ભારહૂતમાં 'માયાદેવી'નું સ્વપ્ન કોતર્યું છે તે 'માળાદેવી' શબ્દ હોવાની શક્યતા ૩૪૬
 મહારથીએ પોતાને અંગીયકુલવર્ધન કહે છે તેનું કારણ ૩૨૩
 મનુષ્યની ઉંચાઈ ૭-૮ શીટ=પાા હાથ હતી તેવો મૂર્તિરૂપે પુરાવો ૩૪૧-૪૩
 માતૃગોત્રના સંબોધનથી થતા લાભાલાભનું વર્ણન ૭૬
 રાજાઓની ઓળખમાં પડતી મુશ્કેલીનું વર્ણન તથા તેનો ઉકેલ ૭૪
 રાજકીય ક્રાંતિનું સંક્ષિપ્ત સિંહાવલોકન ૮૫
 રાજા તથા પ્રજાનું માનસ દુન્યવી કરતાં આત્મભાવનામાં વિશેષ પ્રવૃત્ત રહેતું તેનું વૃત્તાંત ૧૯૭-૮
 રૂદ્રામને શાતકરણિને બે વખત હરાવ્યાની સત્યાસત્યતાનો વાદ તથા સમય ૧૦૪, ૧૦૭-૧૦, ૧૧૫, ૧૨૧
 ચિલિવાયકુરસ, માઢરીપુત્ર અને જૈતમીપુત્રના અનુક્રમની ચર્ચા ૯૫, ૯૬
 વદ્ધીના મૈત્રકાએ કયો સંવત અને શા માટે ચલાવ્યો ૨૭૦
 વિક્રમાદિત્યના નામથી થયેલ ભેળભેળતાનાં દ્રષ્ટાંત ૨૦૪, ૨૦૬
 વૈદિક અને જૈન માન્યતામાં રહેલી સામ્યાસામ્યતાની સમજ ૧૯૯
 વૈદિક ધર્મની ચડતીમાં જૈનધર્મને અન્યાય કરી દેનાયાનું ઉદાહરણ ૨૪૭-૮
 શક્તિકુમાર અને વિક્રમશક્તિ તેજ રાજા હાલ અને કુંતલ—વિશે આપેલી સાબિતી ૨૦૩થી ૮, ૨૩૭
 શકસંવત્સરનો પ્રણેતા રાજા હાલ ખરો કે? ૨૩૪
 શકસ્થાપન કાણ અને કેવા સંયોગમાં તે કરી શકે તેનું વર્ણન ૨૪૯, ૨૫૮, ૨૬૩
 શકશાસિવાહુન શબ્દની વપરાશ વિશે ૨૫૦
 શકપ્રવર્તક—સંભવામિ યુગેયુગે-અર્થશાસ્ત્રનું આ વાક્ય કેવળ હિંદ માટે કે યુરોપ માટે પણ ખરું ૨૫૦-૧
 શકશબ્દના વિધવિધ અર્થની સમજૂતિ ૨૫૧, ૨૬૬-૭
 શકસંવત અવૈદિક હોવાના પુરાવાઓ ૨૬૪
 શકસંવતના કર્તા કે સમયનો પત્તો નથી તો શંકા થાય છે કે, તેવો શક હશે કે કેમ તેનો વિવાદ ૨૬૫થી ૨૬૮
 શકસંવત જ્યાં વપરાયો હોય ત્યાં કેવી રીતે કામ લેવાથી વિરોધ સમી જાય ૨૬૮થી ૨૭૦
 શાસિવાહુન નામ વ્યક્તિગત કે વંશદર્શક—તેનો ખુલાસો ૧૬
 શાતવાહુનના જન્મ વિશે ચાલી રહેલી આખ્યાયિકાઓ (૨૦૩), ૨૪૭, ૨૫૭
 શાકરાયન અને કાત્યાયનની ઉભી કરેલી ચર્ચા—ઉલટા સૂલટી વિચારોનું દર્શન ૩૪૫-૬

શિલાલેખો કાતરાવવામાં રાજકીય કે ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ કામ લેવાયું ગણાય ૨૧૭, ૨૩૯
 શંકરાચાર્ય ભગવાનના જન્મ સમય વિશેના વિચારો ૨૭૦-૧
 સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ સાથે રૂદ્રામનનો સંબંધ-મૂળ કે વિવેચક તરીકે-તેની ચર્ચા ૩૪૬-૮
 સિક્કા ઉપર ચહેરો પડાવવાના નિયમોનો વિચાર ૨૮૩
 (એકબીજા) સંવતોને જુદા પાડવાના કારણ તથા નિયમોનો ઉદ્દેશ ૨૬૪
 સંવતના પ્રવર્તનને સંસ્કૃતિ સાથેનો સંબંધ ૨૬૮-૯, ૨૭૦
 સંસ્કૃતિના ધર્મશુદ્ધિ ઉભી થતી ભડક ટાળવા, રાજકર્તાઓએ કર્મ યુક્તિ વાપરવી રહે ૨૭૦
 સ્મારકોમાં મુખ્ય જે ચાર પાંચ ઉપયોગી છે તેનો કરેલો નિર્દેશ ૩૦૬
 સ્તૂપો—જે પ્રકારના—તેનું પ્રાથમિક વિવેચન ૩૦૬, ૩૧૩
 સ્તૂપ અને સ્તંભ વિશેની પારખના નિયમો તથા તેની લીધેલી તપાસ ૨૪૮
 રાજા હાલનો સંબંધ શકશાલિવાહન સાથે કેવો હોઈ શકે તેની ચર્ચા ૨૫૧-૨, ૨૫૬-૬૦
 રાજા હાલના જીવનમાં શકપ્રવર્તીવવા યાગ્ય સંયોગોની તપાસ ૨૫૧-૨
 અજંટા ગુફામાં જૈનોનું પ્રભુત્વ હતું તેના પુરાવાઓ, ૯૯, ૧૦૭, ૧૧૮, ૧૨૮
 અજંટા અને ધોલોરાની ગુફાપ્રદેશ સાથે જૈનોના સંબંધ વિશે ૨૪૭
 અપાપાપુરીનું નામ પાપાપુરી કેમ થયું તેની આપેલી વિગત ૩૧૦
 (મધ્યમ) અપાપા અને મહાસેન વન સાથે અવંતિપતિ ચંડપ્રહોત ઉર્ફે મહાસેનનો સંબંધ ૩૧૦
 અમરાવતી સ્તૂપની વિશિષ્ટ પ્રકારે તપાસ અને અવલોકન ૩૦૭
 અમરાવતી સ્તૂપ, જૈનનો કે બૌદ્ધનો, તેના પુરાવા અને સ્પષ્ટીકરણ ૩૦૭-૮
 અમરાવતી સ્તૂપ જેવોજ સાંચી સ્તૂપ છે તેની આપેલી સમજૂતિ ૩૦૯
 અવંતિપતિ ન હોવા છતાં આંધ્રવંશી અને કુશાનવંશીઓએ લીધેલી મુલાકાતનું રહસ્ય, ૩૦૯
 અવંતિપતિ થવામાં પ્રાચીન રામ્બો ગૌરવ માનતા તેનું કારણ, ૩૧૦
 ઈ. સ. પૂ. ની બીજી તથા પહેલી સદીમાં જૈન સાધુઓ રાજપિંડથી દોષિત હતા તેના પુરાવા ૩૫૩
 ઉજ્જૈનીમાં કાષ્ઠ શાતકરણિએ વિજયસ્તંભ રોપ્યો છે એવું કથન છે તેનો ઉકેલ ૨૦૪
 પૂ. આ. મ. ઇપ્રવિજયસૂરિ કહે છે કે, જેમ કેવલ્યપ્રાપ્તિના અને સંઘસ્થાપનાના સ્થાન વચ્ચે બાર
 યોજનનો વિહાર શ્રી મહાવીરે કર્યો હતો તેમ નિર્વાણ પામ્યા પૂર્વે પણ બાર યોજનનો વિહાર
 તેમણે કર્યો હતો તે હકીકત કયાં લખાઈ છે તે જણાવવા તેમને આમંત્રણ (૩૨૮)
 અંતરજીકા (જૈન ગ્રંથોમાંની) નગરીના રાણા બળશ્રી વિશેની કલ્પના, ૧૯૫, ૨૧૧
 આંધ્રપ્રજા જૈનધર્મી કહેવાતી તેની સાબિતી, ૫૦ થી ૫૨ અને ટીકાઓ
 આંધ્રપતિઓ મુખ્યભાગે જૈનધર્મ પાળતા હતા ૧૨૪, ૧૪૪
 કાયનિષિધિ અને અરિહંત નિષિધિના અર્થની સમજૂતિ, ૩૧૩
 કાલ્સીના ખડકલેખના સ્થાનનું મહત્વ, ૩૨૫
 કૌશાંબી અને ચંપા વચ્ચે મુસાફરી કરતાં એક દિવસ જ થાય તેનું કથન ૩૨૧-૨૨
 કૌશાંબી અને ચંપા બહુ નજીકમાં હતાં તેના રજુ કરેલાં આઠ પ્રમાણો ૩૨૧ થી ૨૩
 (આર્થ) ખપૂટ અને પાદલિપ્તે જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરવામાં ખર્ચેલું સામર્થ્ય ૨૪૦-૩
 ખારવેલના મહાજ્યેત્યનું સ્થાન બેન્નાકટકમાં હોવાનો પુરાવો ૧૦૦, ૧૨૮
 ખારવેલનો મહાવિજય અને અમરાવતી સ્તૂપ બન્ને એક છે તેની ખાતરી ૩૦૮

અબ્દજીવંશીઓ. જૈનધર્મો હતા તેના શિલાલેખી પુરાવા, ૧૨૧-૧૨૪, ૧૨૫, ૧૩૨
 અંદગુપ્ત મૌર્ય, આંધ્રપતિઓ અને ખારવેલ સ્વધર્મો હતા તેના પુરાવા ૨૩૬-૨૪૦
 અપાનગરી (અંગદેશ) અંગાળમાં નથી પણ સી-પીમાં છે તેની આપેલી સાર્યકતા ૩૧૯-૨૧
 જૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિએ આંધ્રપતિને પાછા જૈન ધર્મમાં સ્થિર કર્યા ૧૯૫-૬
 જૈનઅંધ-સાહિત્ય ઉવેખવાથી ઐતિહાસિક અનર્થ થવાનો વિદ્વાનોએ કરેલ ઓકરાર. ૨૪૧
 જૈનધર્મને કોઈ, કોમ, જાત કે વર્ગ સાથે સંબંધ નથી, તેનું વિવેચન ૨૯૨-૩
 જંલીયગામ અને રિજુવાલિકા નદીના પુરવાર કરેલાં સ્થાન ૩૨૬-૨૮
 ત્રિરશ્મિ પ્રદેશની ઉપયોગિતા-રાજકીય કે ધાર્મિક-દૃષ્ટિએ તેનો વિવાદ ૨૩૯, ૨૪૪
 ત્રિરશ્મિના પર્વત અને જૈનધર્મનો સંબંધ ૧૦૧ થી આગળ તે કેંડ ૧૧૮ થી ૧૨૧ સુધી
 ત્રિરશ્મિના અર્ધનું મહાત્મ્ય અને તેના અંગોનું વર્ણન, ૨૪૪
 ત્રિરશ્મિના મહાત્મ્યનું સાહિત્યિક સમર્થન કરતાં દૃષ્ટાંતો ૨૪૪-૫
 ત્રૈકુટકો પણ મૂળે જૈનધર્મ પાળતા તેના પુરાવા, ૧૨૪ (નં. ૪૩ લેખ સરખાવો ૪૪-૪૫ લેખો)
 ત્રૈકુટકો પાછળથી (ગુપ્તવંશી અસરને લીધે) વૈદિક થઈ ગયા સંભવે છે (લેખ ૪૪-૪૫ સાથે
 સરખાવો. નં. ૪૩ તો લેખો)
 દાનદેવાના નિમિત્ત પ્રસંગોનું વર્ણન, ૨૩૯
 ધાર્મિક ક્રાંતિમાં જૈન અને વૈદિક આચાર્યોએ આપેલ ફાળો ૮૦ થી ૮૪
 ધૌલી-જગુડાના ખડકલેખના સ્થાનનું મહત્વ, ૩૨૪, ૩૪૫-૬
 નહુપાણુ-રૂપવદ્ત, તથા શાતકરણિઓ એક જ ધર્મ પાળતા હતા ૨૩૯, ૪૦
 નહુપાણુ તથા તેના જમાઇ રૂપલદાત્ત વાળી શકપ્રજા જૈનધર્મ પાળતી હતી તેના શિલાલેખી પુરાવા
 ૯૫-૭, ૧૧૭ થી ૧૨૧, ૧૩૧
 (રાણી) નાગનિકાએ નાનાઘાટ મુકામે કરેલા દાનની ચર્ચા, ૮૭
 નાગાર્જુન બૌદ્ધ કે જૈન તે વિશે કેટલીક સાહિતી, ૨૪૧, ૨૪૩
 નં. ૪ ના રાજ દરબારે શ્રી ભદ્રાપાણુનું સન્માન, ૧૬૦, (૧૬૦)
 (શ્રી) જેમિન્સથના જન્મનું અને તેમના જીવનકાળનું સૌરિપુર જુદું, તેની ચર્ચા, ૩૩૦
 પાદલિપ્ત, નાગાર્જુન, વિક્રમાદિત્ય અને હાલના સંબંધ વિશે ૨૪૦-૨
 પાદલિપ્ત, ખપૂટ, અને નાગાર્જુનના સમય અને સંબંધનું વર્ણન ૨૪૦-૨
 પાલિતાણાની સ્થાપના, ક્યારે, કોણે અને કેવા પ્રયોગોમાં કરી ૨૪૨-૩
 પાવાપુરીના સ્થાનની ચર્ચા ૩૨૮
 પ્રિયદર્શિને ખડકલેખો, સ્તંભલેખો ઉભા કરાવ્યા છે તેનાં કારણ ૧૭૮
 પ્રિયદર્શિનના ખડકલેખોના સ્થાનનું ધાર્મિક રહસ્ય ૩૨૪
 (રાણા) બળશ્રી (જૈન સાહિત્ય) અને રાણી બળશ્રી-એક કે બિન્ન ૧૦૧
 બાહુબળીની મૂર્તિને ભદ્રાપાણુની હોવાના રદિયા. ૩૩૮-૪૦
 ભદાવનીય શાખા બૌદ્ધધર્મની કે જૈન ધર્મની? ૧૦૧
 ભારહુત સ્તૂપ અને ત્રિરશ્મિના સ્થાનની ધાર્મિક દૃષ્ટિથી તુલના, ૩૧૨
 ભારહુત અને સાંચી સ્તૂપ વચ્ચે ખારેક યોજનનું અંતર હોવાથી, પહેલું શ્રીમદાવૈરનું કેવલ્ય અને બીજું
 નિર્વાણ સ્થાન હોવાની ખાતરી ૩૧૪

મથુરાનો સિંહસ્તંભ, બૌદ્ધ કરતાં જૈન ધર્મો હોવા વિશેનું વિવેચન ૩૪૮ થી ૫૦
મહાકાશલ અને અંગદેની ચંપા નગરીની આસપાસ શ્રી મહાવીરે કરેલા પર્યટનનું વૃત્તાંત ૩૧૩
શ્રીમહાવીરના કૈવલ્યસ્થાન, અને બીજા કિવસે ચતુર્વિધ સંઘસ્થાપન કર્યાનું સ્થાન, એ બારેક યોજનાના
અંતરના શાસ્ત્રીય પુરાવા ૩૧૧, ૩૧૪, ૩૦૦

શ્રીમહાવીરના નિર્વાણસ્થાને સ્તૂપ કરાયો છે એવું શાસ્ત્રીય કથન, ૩૧૧

શ્રીમહાવીરનું નિર્વાણ અને તેમણે કરેલી ગણધરસ્થાપના, બન્ને મધ્યમ અપાયા નગરીમાં જ થયાં છે
એવું શાસ્ત્રીય કથન ૩૩૯

અજાધિક અને સાધુઓના સંબંધ વિશે વિશેષ શિલાલેખ પુરાવા ૧૧૩, ૧૧૮, ૧૧૯-૨૦, ૧૨૧. ૧૩૧
રૂપનાથના ખડકલેખના સ્થાનનું મહત્વ, ૩૨૫

Lovest temple city નું નામ વિદ્વાનેશ્વરે શામાટે અને કાને કહ્યું છે, ૨૪૨

વજ્રભૂમિ-વિશેષણ અને વિશેષનામ-તે બેના બેદનું તથા સ્થાનનું વિવેચન ૩૩૩-૪

વર્ધમાનપુર-આણંદપુર અને ધ્રુવસેન (જૈન સાહિત્યમાંના)ને લગતું કાંઈક, ૧૨૪

શકસંવત જૈન કે અજૈન-તે ગણણવા પૂર્ણિમાંત અને અમાસાંત પદ્ધતિની ઉપયોગિતા, ૨૭૧

શકસંવતની ઉત્પત્તિ જૈન હોવા-છતાં, તેણે શામાટે અને ક્યારથી વૈદિકરૂપ ધારણ કર્યું ૨૭૦

શતવહન વંશના ધર્મને લગતી ચર્ચા ૧૨૪, ૧૪૪

સમુજય તીર્થના ઉદ્ધારમાં રાજા હાલ સાથે બીજાં કાનાં નામો જોડાયલાં છે, ૨૪૪

શિલાલેખો ઉભા કરવામાં રાજકીય નહીં પણ ધાર્મિક દષ્ટિ જ કારણભૂત રહેતી ૧૮૧

શુંગવંશી રાજા ભાગ-ભાનુચિત્રના ધર્મ ઋતુનનું દષ્ટાંત ૧૯૬

સુદર્શન તળાવ અંધાવવામાં રાજકીય દષ્ટિ વિદ્વાનો બતાવે છે તે વ્યાખ્યાની છે કે, ૨૩૮

સાંચીના સ્તૂપ અને સ્તંભના પૃથક અંગોની ક્રેટલીક વિચારણા ૨૪૫-૭

સાંચીસ્તૂપ શ્રી મહાવીરનું નિર્વાણ સ્થાન છે તેની બતાવેલી સત્યતા ૩૧૦

સાંચીસ્થળે ચંદ્રગુપ્તે દીપક પ્રગટાવવા દાન દીધું છે તેનું સમજાવેલું મહત્વ ૨૧૧

સાંચીસ્તૂપ જેવાજ આબેહુજ ભારહુત સ્તૂપનું વર્ણન ૩૧૨

સાંચી તે સંચી કે સાચોર-તેને લગતી ચર્ચા ૩૨૯

'સસ્મૃતિરિ મંડણુ'નું સસ્મૃતિરિ ક્યાં આવેલું કહી શકાય ૩૩૦

સાંચીમાં દાન આપનાર કોણ?—ચંદ્રગુપ્ત પોતે તેમજ તેનો આશ્રિત-બન્ને વ્યક્તિના અંતે સમયના
બેદની ચર્ચા ૩૩૭-૮

સ્તૂપના ગુંબજના માપનો આપેલ ખ્યાલ ૩૧૪, (૩૧૪)

સાંચી-ભિમસા મુકામે જાતકરણિએ દાન દીધું છે તેનો તથા તેના સમયનો ઉલ્લેખ ૯૨

રાજા હાલની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનું કરેલ વર્ણન ૨૩૮ થી ૨૪૭

રાજા હાલનું નામ કયા કયા ધર્મતીર્થ સાથે સંકળાયેલું છે, ૨૪૭, ૨૬૦

રાજા હાલનો ધર્મ જૈન હતો એવા વિધવિધ પુરાવાની ખાત્રી, ૨૬૪

શું ? અને ક્યાં ?

નોંધ:-કૌંસમાં જે આંક છે તે ટીપણનો અને કૌંસ વિનાનો આંક તે પૃથ્થનો સમજવો.

જે આંક બ્લોક ટાઇપમાં છે તે પ્રશસ્તિ, પ્રસ્તાવના આદિના પૃષ્ઠ માટે સમજવો.

અ

અકબર : ૧૦૬
અકેન્દ્રિત રાજત્વ ૧૮, ૨૭, ૨૮, ૬૫, ૭૬, ૧૪૨,
૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૭, ૧૭૨, ૧૮૧, ૧૮૮, ૧૮૯.
અગ્નિહોત્રી : ૫૧
અગ્નિમિત્ર : (૫૨) (૫૭) ૬૫, ૭૦, ૮૦, ૮૨,
૮૩, ૮૪, (૮૪), ૮૫, (૮૫), ૮૬, ૯૦, ૧૪૯,
૧૮૬, ૧૮૮, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૫.
અજમેર : ૧૧૮, ૨૧૫.
અઝતશત્રુ : (૫૨), ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૦૦, ૩૦૩, ૩૧૨,
૩૧૬.
અઝીઝ : ૨૩૮, ૨૭૫.
અઝટા : (અજ-ટા) ૨૪૭.
અનુરૂદ્ધ : ૧૧૬, ૨૩૮, ૨૫૩.
,, (પુર) : ૨૩૫, ૩૦૬, (૩૦૬), ૩૧૫.
અનિષ્ઠ કર્મન : ૨૧૩
અનામલાઈ યુનીવર્સિટી ૨૬૬.
અનૂપ : ૧૦૩, ૧૨૧:
અપરાન્ત : ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૧, ૧૩૬, ૨૫૩.
અપિલક : ૨૬, ૩૦, (૩૭) (૬૫).
અપાપાપુરી : (૩૧૦)
અફઘાનિસ્તાન : ૭૮, ૧૮૪, ૨૭૦.
અબ્બાસીયુ : ૫૬, ૧૪૪.
અબુલફઝલ : ૧૦૬.
અરબો : ૨૭૦.
અરબસ્થાન : ૨૭૭
અભય : ૩૦૩.
અભયકુમાર : ૧૬૬, ૨૨૬.
અમરાવતીનો શિલાલેખ : ૧૧૧.
અમરાવતી સ્તૂપ ૧૬૪. ૧૨૬, ૨૪૭.
મહાચૈત્ય : ૨૪૪.

અમરાવતી : (વરંગુળ) ૩૬, ૪૧, ૬૮, (૬૮) ૭૦,
(૭૦), (૭૧), ૭૨, (૭૨), ૭૩, ૭૪, ૧૧૨,
૧૨૮, ૧૨૯, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૪,
૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૯૫, ૨૧૬,
૨૧૭, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૪૪, ૨૪૭.
અમરકોષ : ૧૦૬, ૨૦૬, ૨૧૩.
અમિતકેતુ : ૨૬૬.
અમિતઘાત : ૨૬૬.
અમેરીકા : ૨૨૮.
અમોઘવર્ષ : ૨૭૦.
અયમ : ૪૧, ૭૧, ૭૩, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૭૦, ૧૭૧,
૨૦૦, ૨૦૧, ૨૧૭, ૨૩૬, ૨૭૫.
આયુધ્ધાઝ : (અયોધ્યા) ૧૨૨, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭.
અરવલ્લિ : ૮૩.
અરગિસમુદ્ર : ૧૧૭, ૧૪૩, ૨૫૩.
અરબો : ૩૭૦.
અરબસ્થાન : ૨૭૭.
અરિષ્ટકર્ણુ : (ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી) ૨૬, (૨૬),
૩૫, (૩૬), ૩૭, ૪૧, ૭૦, ૭૧, ૧૨૭, ૧૪૪,
૧૬૦, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૩; ૨૧૭, (૨૨૭)
૨૨૮, ૨૨૯, ૨૮૦, ૨૮૭.
અલ્હાબાદ : નો સ્થંભ લેખ ૧૭૬, ૧૮૮, ૨૫૩.
અલેક્ઝાંડર : ૫૬, ૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૯, ૨૧૮,
૨૬૧, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૩૦૨, ૩૦૫.
અલેક્ઝાંડ્રીયા : ૨૭૬.
અવંતિ : ૪૦, ૫૬, ૭૬, ૮૦, ૮૩, ૮૩, ૬૩, ૬૪,
(૬૪), ૧૦૩, (૧૦૩), ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૬,
૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, (૧૪૯), ૧૬૨, ૧૭૩,
૧૮૦, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૯૨, ૨૦૪, ૨૦૭,
૨૧૫, ૨૧૬, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૪,
૨૩૫, (૨૩૬), (૨૪૮), ૨૪૬.

અવંતિપતી : ૨૯, (૫૬) ૬૫, ૬૬, ૭૦, ૭૧, ૭૪,
૭૯, ૧૦૬, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૬૨, (૧૮૫), ૧૯૦,
૧૯૧, ૨૮૦, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૬, ૨૮૭, ૩૧૦,
૩૧૧.

અસક : (અશક) ૧૦૩.

અસિક : ૧૦૩.

અશોક, ૬૪, ૬૫, (૭૮), ૮૯, (૯૨), (૧૩૯), ૧૪૯,
૧૬૫, ૧૭૨, ૧૭૯, ૧૮૬, ૨૦૦, ૨૯૭, ૨૯૯,
૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫,
૩૦૬, ૩૧૭.

અશોક વર્ધન : ૫૨, ૭૮, ૧૫૬, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૭
૧૭૨, ૧૭૮, ૧૮૫, ૨૯૧.

અશ્વમેલ : ૪૦, ૬૫, ૭૮, (૭૯), ૮૦, ૮૩, ૮૪,
૮૫, ૧૩૩, ૧૫૨, ૧૮૫, ૧૮૮, ૧૯૯, ૨૬૪,
૩૧૮.

આ

આકર : ૯૩, ૨૩૪.

આકાર : ૧૦૩.

આગમ સુત્ર : ૧૯૬

આણંદપુર : ૧૨૩, ૧૨૪.

આણંદગિરિ : (૧૨૪)

આનંદ : ૬૪.

આનર્ત : ૧૨૧.

આનર્તપુર : (૧૨૪)

આપિલક : બુઝો અપિલક.

આપિલિક : ૨૬, ૪૦, ૧૪૦, ૧૮૬, ૧૯૪.

આયુ : (૫૧) (૮૩).

આગિર : ૨૫, ૨૬, (૫૧), (૧૦૧), ૧૦૮, ૧૦૯,
૧૧૦, ૧૨૩, ૧૩૨, (૨૪૫) ૨૬૯, ૨૮૫, ૨૮૬.

આર્ય પ્રજા : ૧૦૯, ૧૨૩.

આર્ય અપૂટ : ૨૪૧, (૨૪૧), ૨૪૨, ૨૪૫, ૨૫૯, ૨૮૦

આર્ય-મહાગિરિ : ૮૦, (૧૦૨), ૧૧૯.

આર્ય-સુહસ્તિ : (૮૦), (૮૩), (૧૦૨), ૧૧૯, ૨૯૮.

આર્ય-સુરિયત : (૧૦૨)

આર્ય સુપ્રતિખદ (૧૦૨).

આયુદ્ધાઝ : ૩૧૫.

આવિ : ૩૬, ૪૦, ૧૮૬, ૧૯૪.

આપિલિક : બુઝો અપિલિક

આહાર : ૧૦૭.

ઈ

ઈન્દ્ર, દેવ : ૧૯૬.

ઈન્દ્રદિલ : (૧૦૨).

ઈન્દ્રભૂતિ : ૩૦૯.

ઈન્ડો-પાર્થિયન : ૨૦૪, ૨૨૭, ૨૩૮, ૨૭૫.

ઈન્ડોસીથીયન : ૨૦૩.

ઈરાન : ૧૨૦, ૨૧૪.

ઈલૂરા : ૧૦૧.

ઈલૂરક : ૧૦૭, ૨૪૭.

ઈલોરા : ૯૯, ૨૧૯.

ઈસ્તીનો સંવત : ૨૫૧.

ઈક્ષવાકુ : ૧૧૭, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૬૪.

ઈક્ષવાકુ વંશ ૫૭, (૫૭), ૫૮.

ઈશ્વરદત્ત : ૨૫, ૨૬, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૨૨, (૨૪૫)

૨૬૮, ૨૮૫, ૨૮૬.

ઈશ્વરસેન : ૧૨૪, ૧૩૨, ૧૩૪, ૨૮૬.

ઉ

ઉત્તેનિ : ૨૯, ૩૩, ૩૫, ૧૪૮, ૧૯૫, ૨૦૪, ૨૦૫,

૨૧૫, ૨૧૯, ૨૫૩, ૩૦૪.

ઉત્તમભદ્ર : (ક્ષત્રીયો) ૧૧૮, ૧૩૧, ૨૧૫.

ઉત્તિય : ૩૦૩.

ઉત્તરદિલ : ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૨૭, ૨૨૮.

ઉદયાશ્વ ૧૧૬, ૨૩૩, ૨૩૪.

ઉદયન ભટ : ૧૬૬, (૨૪૩), ૨૫૩, ૩૦૩.

ઉદયગિરિ : (૨૩૫) ૩૦૬, ૩૧૫.

ઉપાવદાત : ૧૧૭.

ઐ

ઐન્ડીઆલસીદાસ : ૧૯૫, (૨૩૯)

ઐન્ડીકિની : ૩૦૨.

ઐન્ડોનીયસ પાયસ : ૨૭૯.

ઐન્ડીયોક : ૩૦૨.

ઐપાધરસ (અલેકઝાંડર) ૩૦૨.

ઐલોરા : ૧૦૭.

ઐતેરીય સાક્ષણમ્ : ૩-૫, ૪૫.

ઓ

ઓખા : ૧૧૩, ૧૩૨.

ઓદ્રક : (૪૮), ૧૬૦.

ઓરીસા : ૧૦૦. ૧૩૦, ૨૨૨.

અં

અંગ : ૬૦, ૬૧, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૩.

અંધદેશ : ૭, ૨૨૫, ૨૧૯, ૩૨૦.

આંધ્ર : ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, (૯), ૧૦, ૧૭, ૪૫, (૪૮), ૫૦, (૨૨૬).

આંધ્રવંશ (૨)

આંધ્રપતિ : ૪.

આંધ્રજાત્ય : ૨, ૧૭, (૧૭), ૧૮,

અંતરંગિકા : ૪૧, ૧૬૫, ૨૧૧.

અંગીયકુલવર્ધન : ૮૬, ૬૦, ૬૧, ૧૪૬, ૧૫૦.

અંજન સંવત : ૩૦૦.

આંધ્ર : ૨, ૫, ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૭, ૨૩, ૨૪, ૪૩, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, (૪૯), ૫૦, (૫૦), ૬૦, ૬૯, ૭૩, ૮૬, ૧૪૩, ૧૫૦, ૧૫૭, ૧૬૦, ૧૭૮, ૨૧૯.

આંધ્રવંશ : (૯), ૧૮, ૨૨, ૨૫, ૨૮, (૨૯), ૩૦, ૩૧, (૫૦), ૫૬, ૬૬, ૬૮, (૭૧), ૮૬, ૯૦, ૯૧, ૯૬, (૯૭), ૧૧૫, ૧૬૬, ૨૫૨, ૨૬૫, ૨૮૨.

આંધ્રવંશી રાજાઓ : ૧૨, ૧૪૨, ૧૮૫, ૨૭૫.

આંધ્રપ્રજા : ૨, (૨), ૩, ૬, ૭, (૭) ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૭, ૧૯, ૪૫, ૪૬, (૪૮), ૩૯, (૪૯), ૫૦, ૫૧, ૫૮, ૬૨, ૬૩.

આંધ્રજાત્ય : ૨, ૧૯, (૧૯), ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, (૨૮), ૨૯, (૨૯), ૩૦, ૩૧, ૩૨, (૩૬), ૩૭ (૩૭), ૫૬, ૬૦, (૬૫), ૬૬, ૭૭, ૮૫, ૧૩૭, ૧૪૨, ૧૫૧, ૧૮૭, ૨૭૩, ૨૮૬, ૨૮૭.

આંધ્રપતિ : ૪, (૧૭), (૨૫), ૨૬, ૨૭, ૨૮, (૨૮), ૨૯, (૨૯), ૩૦, (૩૦), ૩૧, ૩૨, ૩૫, (૩૬), ૩૭, (૩૭), ૪૭, ૫૪, ૬૦, ૬૨, ૬૩, (૬૩), ૬૪, ૬૫, ૬૮, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૬૪, ૭૭, ૭૮, ૬૫, (૬૫), ૬૬, (૧૦૪), ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૬,

૧૨૦, ૧૨૧, ૧૩૭, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૩, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૦૫, (૨૦૭), ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, (૨૬૭), ૨૬૮, ૨૭૧, (૨૭૧), ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૩૦૭, ૩૧૧, ૩૧૮.

આંધ્રપ્રજા : ૨, (૨), ૩, ૬, (૭), ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૭, ૧૯, ૪૫, ૪૬, (૪૮), ૪૯, (૪૯), ૫૦, ૫૧, ૫૮, ૮૨, ૯૩.

આંધ્રપતિ : ૪, ૧૭, (૧૬), ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, (૨૯), ૩૦, (૩૦), ૩૧, ૩૨, ૩૫, (૩૬), ૩૭, (૩૭), ૪૭, ૫૪, ૫૩, ૬૨, ૬૩, (૬૩), ૬૪, ૬૫, ૬૮, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૭, ૭૮, ૮૫, ૮૫, ૮૬, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૧, ૧૩૭, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૩, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૪૬, ૨૫૨, ૨૫૬, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૧, (૨૭૧),

આંધ્રપતિ : ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૭૬, ૩૦૩, ૩૧૧, ૫૧૮.

આંધ્રજાત્ય : ૨, ૧૮, ૧૯, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, (૨૯), ૩૦, ૩૧, ૩૨, (૩૫), ૩૭, (૩૭), ૫૬, ૬૦, ૬૫, (૬૫), ૬૬, ૭૭, ૮૫, ૧૩૭, ૧૪૨, ૧૫૧, ૧૮૭, ૨૮૩, ૨૮૬, ૨૮૭.

આંધ્રપતિ (૫૦)

આંધ્ર સામ્રાજ્ય : ૧૪૨, (૧૪૮), ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૬૧, ૧૭૨, ૨૨૮, ૨૫૮.

कडपा शहरे : ७.
 कर्णदेव : २७०.
 कर्णाट, : ५०, २०४.
 कथासरित सागर : ५, २०३.
 कर्मभ : (१०६)
 कर्मभील : (१०६)
 कर्मभ : (५२), (१०७), (१०८), ११७, १३०, १३६,
 १४३, २५२, २५३, २७०.
 कर्मभगिरि : (१२५)
 कर्मभगति : (४६), ४०, (४६), (५०), (५१), (५२),
 ११०.
 कर्मभ राज : ११७, ११७, १३१, २५३.
 कर्मभलिपि : ५०, (५०), (५१), (५२)
 कर्मभक्षत्रिय : २८५.
 कनीयकाका सारीका : १२४.
 कनिष्ठ : १२२, ४७५.
 कन्ववंश : ४७.
 कन्याकुमारी : १६२, १६५, १६७.
 कन्व : १२१, २८१.
 कन्हेरी : ५५, (१०१), ११५, २००.
 कन्हेरी शुक्राश्रम : २४७.
 कन्हेरीना शिलाश्रम : ४, (४२), ४३, (५२), १०२,
 (१०३), ११३, १२५, १२७, १३०, १३३,
 १३४, १६१, २१७, २४४, २८४, २८५.
 कन्हेगिरि : १२३.
 कन्वक : ६६, १२८, १३१.
 कन्वत : (८६), १२८.
 कन्वरगति : ४०, ५५.
 कन्की संवत अवर्तक : २५८.
 कलसूरी : (५०), (५१), (५२), (१२४), (१२५),
 १३२.
 कलिभ : ८, ४०, ४८, ४६, ५४, ५६, ६०, (६०),
 ६१, ६८, ८२, ६०, ६७, १००, १३६, १४०,
 १४१, १४२, १४७, १५२, १५३, १५४, १६५,
 १६७, १७८, १८०, १८१, १८२, २०४, २१४,
 २१५, २१६, २१७, २३५, २३७, २६७.

कलिगपति : (७), ३६, (५२), ६२, ६३, ६४, ६५,
 ७३, १००, ११७, १३६, १५३, १५६, १७१,
 १६२, (१८५), २१३, २२२, २२३, २२६,
 २३२, २३६, २४३.
 कलिगाधिपति : ११.
 कलिगतो शिलाश्रम : १७६.
 कलिगसेना : २०४, २३२.
 कल्याणी : (१२५), २३६.
 कथाप : ३११.
 कण्ठाय महारठी : ८६, ६०, २५३.
 काकतिथ : (४६)
 कार्णिक : १२१.
 कार्णिकवाज : ११५, १२२, १२३, (१२४), २६५.
 कार्णिक देव : ५६.
 कानका : १०, ११६.
 कानारा : ४८, ५५, ११६, १३६, २५३.
 कायनिषिधि : ३११.
 कारवार : ८, ४७, ५५, १११, १५३.
 कारहमक : १०८, १०६, (१०६), २५२.
 कारहमक वंश : १०७, १०८.
 कार : २१५, २१६, २१६, २२८, २७५, २७६.
 कार्वा (कार्वा) : ६६, १०७, १२१, १२८, १२६,
 १३१, १३२, १३४, १७१, २००, २४४.
 कार्वाणी शुक्राश्रम : २४७.
 कार्लिकसूरी : ४१, ८०, (८०), १८६, १६५, २११,
 २१४, २१६, १२८.
 कार्लिकामार्थ : (१०), १६६.
 कार्लिदास : १०६.
 कारभीर : २०४, २३५, ३०३, ३६४, ३६५.
 कारभीरपति : २०७.
 कार्मपञ्चांग : ३११.
 कार्शी : २६३.
 कार्शीपुत्र : १६५.
 कार्ष्णिपुत्र : ११८, ११६.
 कार्णारोड : (५३), (१३६)
 कार्णो पर्वत : (१०३).

કુકુર : ૧૦૩, ૧૨૧.

કુખ્યાલ : ૩૦૪.

કુંતલ : ૨૬, ૪૧, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૬૧, ૨૬૨.

કુંતલ શાતવહન : ૨૦૭.

કુંતલ-શાતકર્ણી; વિક્રમશક્તિ : હાલ વિક્રમાદિત્ય : ૨૬, ૪૧, ૨૦૭, ૨૩૩, ૨૩૭.

કુંતલ : હાલ શાલિવાહન : ૨૫૯, ૨૬૨.

કુમાર : (૫૭)

કુમારપાળ : (૨૪૩).

કુલાનંદ : ૧૧૬.

કુલૈષ : ૧૨૨.

કુશાનમુળ : ૧૧૯.

કુશાનવંશ : ૧૧૪, ૧૬૨, ૨૬૨, ૨૬૪, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૭૬.

કુશાન સંવત : ૩૦૪.

કુસ્થન : ૩૦૪.

કૃપ કામોરીન : (૪૮).

કેન્દ્રિત ભાવના : ૩૦, ૮૫, ૧૮૯.

કેનેરા : ૧૩૦, ૧૪૧.

કેનેરીઝ : ૪૯, ૫૦.

કાચીન : (૩૮)

કાટ-બ્રજ : (૪૮)

કાલ્હાયુર : (૩૯), (૪૭), ૪૯, ૯૫, ૧૩૯, ૧૪૨,

કારોમાંડલ : ૧૬૮, ૧૮૮.

કેતકાર્ધ્ધક : ૩૫૨.

કૈકયાધિપતિ : ૩૩૧.

કાટીવર્ષ : ૩૫૨, ૩૫૩.

કૈવલ્ય : ૩૧૩, ૩૨૬.

કૈવલ્ય દર્શન : ૩૨૮.

કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ : ૩૧૪.

કવળજ્ઞાન : ૩૧૩, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮.

કેંબીજ : ૩૩૦.

કોશંખ : ૨૨૫.

કૌશાંખી : ૧૭૮, ૨૨૫, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૭, ૩૨૮.

કોશલ : (૫૨), ૩૨૨, ૩૩૨, ૩૩૩.

કોશલપતિ : ૩૧૨, ૩૩૧.

કૌડીન્ય : ૮૪, (૮૪)

કૌશાંખીપતિ : ૩૧૬, ૩૨૨.

કંબોઝ : ૧૨૦, ૨૪૪.

કાંચી-કાણવરમ : ૨૮૮.

કંચનમાળા : ૩૪૬

કંચનપુર : ૩૨૩.

કંકાળાતિલે : ૩૫૧.

શ્રીકૃષ્ણ (કપ્પલ) : ૨૬, (૩૩), ૫૪, ૬૩, (૬૩), ૬૪, (૬૪), ૮૯, ૯૧, ૧૨૬, ૧૩૮, (૧૩૮), ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૨, ૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૭૮.

શ્રીકૃષ્ણ પહેલો, વાસિષ્ઠપુત્ર, વિલિવાય કુરુસ : (૩૯) ૬૬, ૭૬, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૩.

શ્રીકૃષ્ણ બીજો : ગૌતમીપુત્ર, સ્કંધ સ્થંભ : ૪૦, ૬૮, ૧૫૭, ૨૨૪.

શ્રીકૃષ્ણ શાતકરણી : ૧૫૭, ૧૬૩.

કૃષ્ણ-ગિરિ (ક-હેરી) ૧૦૩, ૧૨૫, ૧૩૩, ૧૪૪, ૨૪૭.

કૃષ્ણ મંદીર : ૮૪.

કૃષ્ણ શૈલ : ૧૧૩.

કૃષ્ણા : ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૫૫, ૫૯, ૬૩, (૬૩), ૬૪, ૬૬, ૬૮, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૭, ૭૬, ૮૯, ૯૧, ૧૦૦, (૧૦૧), ૧૧૨, ૧૧૭, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૬૨, ૧૬૮, ૧૭૧, ૧૭૨, ૨૨૫, ૩૦૭.

કોસ અને બોલ. સિક્કા ચીન્હ : ૨૮૩.

ખ

ખતરી : ૫૬.

ખતિય-દપમાન મદન : ૫૫, ૫૬, ૫૮.

ખડ્ક લેખ : ૩૦૫, ૩૧૩.

ખરક : ૩૧૩.

ખરોષ્ટી : (૧૨૦)

ખારવેલ : ૪, ૬, ૭, ૮, (૮), ૯, (૯), (૨૨), ૪૮, ૪૯, (૪૯), ૫૪, ૬૦, ૬૧, (૬૧), ૬૨, ૬૮, ૬૯, ૭૨, ૭૫, ૧૦૦, ૧૧૨, ૧૧૭, ૧૨૯,

૧૩૦, ૧૩૩, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૭, ૧૫૦, ૧૫૧,
૧૫૩, ૧૫૪, ૧૬૮, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૮૫, ૨૨૬,
૨૩૬, ૨૪૦, ૨૪૩, ૨૪૭, ૩૦૮, ૩૧૧, ૩૧૮
૩૫૨.

ખોતાન ૩૦૫.

ખોતાન : ૩૦૪.

ગ

ગર્દભીલ : ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૭૬, ૩૪૩.

ગર્દભીલવંશ : ૮, ૩૩, ૩૪, ૪૧, ૬૪, (૧૦૩),
૧૦૬, (૧૧૫), ૧૭૩, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૬,
૨૫૨, ૨૮૦, ૨૮૧.

ગર્દભીલવંશી વિક્રમાદિત્ય શકારિ : ૨૦૬, ૨૦૭,
(૨૦૭), ૨૧૫, ૨૪૬.

ગર્દભીલપતિ : ૨૮૨.

ગંધર્વસેન : ૮, ૨૭૬.

ગણુતંત્ર : ૮૫, ૮૬, ૧૮૯, ૨૫૪.

ગણુરાંજ્ય : ૨૭, ૧૪૨, ૧૫૮, ૧૮૧.

ગાથા સમસતિ : ૩૪, ૧૦૬, ૧૨૬, ૨૩૩:

ગિઝનવી : ૨૭૦.

ગિરિનગર (જુનાગઢ) : ૧૨૬,

ગિરનાર : ૧૧૫, ૧૨૩, (૧૨૪), ૨૨૬, ૩૨૪, ૩૩૧

ગુજરાત : ૨૫, ૮૩, ૧૧૫, ૧૭૩, ૧૯૦, ૨૦૫,
૨૧૪, ૨૬૬, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૪.

ગુજરાત રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ : ૩૫૫.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : ૩૫૫.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા : ૩૫૫.

ગુર્જરેશ્વર : ૨૫૩.

ગુણસુંદરચરિ : (૮૦)

ગુણાદય : ૧૦૬, ૨૦૩, ૨૩૫, ૨૩૭, ૨૫૬, ૨૬૧,
૨૬૨.

ગુંદા : ૧૩૨, ૧૩૪.

ગુંદીવાડ : ૩૦૭.

ગુપ્તવંશ : ૧૧૪, (૧૨૪), (૧૨૫), ૨૪૭, ૨૬૮,
૨૬૯, ૨૭૧, ૨૮૧, ૩૩૭, ૩૩૮.

ગોકર્ણપુર : ૨૫૩.

૪૮

ગોદાવરી : ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૫૪, ૫૫, ૫૬,
(૬૮), ૬૯, ૭૦, ૭૬, (૧૦૧), ૧૧૦, ૧૨૬,
૧૪૨, ૧૫૦, ૧૭૧, ૧૬૧, ૨૦૦, ૨૦૩, ૨૨૨,
૨૪૭, ૩૧૨.

ગોનાઈ (ગોડ) : ૭૬, ૨૦૪, ૩૪૩.

ગોપાલશ્રેષ્ઠી : (૧૦)

ગોમટ : ૩૩૬.

ગોમટેશ્વર : ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૧, ૩૫૩.

ગોવરધન : (૬૬), ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૧૦૫, ૧૧૮,
૨૦૦, ૨૧૬, ૩૧૨.

ગોવા : ૨૫૩.

ગોવરધન સમય : ૧૨૭, ૧૭૧, ૧૬૧, ૨૦૧, ૨૪૪,
૨૪૭, ૨૪૯.

ગોડોફારનેસ : ૨૭૬.

ગૌતમીગોત્ર : ૫૬, ૧૪૬, ૨૭૮.

ગૌતમગોત્ર : ૪૧, ૧૬૪, ૨૨૦.

ગૌતમીપુત્ર : ૧૧, ૨૭, ૩૦, ૩૩, ૩૫, ૩૬, ૩૯,
(૩૯), ૪૦, (૪૦), ૪૨, ૪૩, ૫૪, ૬૨, ૬૩,
૬૫, ૬૬, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૮૦, ૮૧,
(૮૮), ૯૬, (૯૬), ૧૦૦, (૧૦૦), ૧૦૨, ૧૦૩,
(૧૦૪), ૧૦૫, ૧૦૮, ૧૭૦, ૧૭૬, (૧૭૭),
૧૮૭, ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૪, ૨૧૬,
૨૧૭, (૨૧૮), ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૫,
૨૩૬, ૨૪૪, ૨૪૭, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૭૫,
૨૭૬, ૨૮૨, ૨૮૩.

ગૌતમીપુત્ર : વિલિવાયકુરસ-શ્રીકૃષ્ણ ખીન્ને-રકુંધસ્થા
૧૫૭, ૧૬૩, ૧૭૬

ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી પુલુમાવી : ૧૧૪, ૧૧૫, ૨૭૬.
જુઓ પુલુમાવી.

ગૌતમીપુત્ર-વિલિવાય-કુરસ : ૬૪, ૬૬, ૧૭૨, ૨૧૮,
૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૪.

ગૌતમીપુત્ર-યજ્ઞશ્રી-શાતકરણી : ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩,
૧૨૬, ૧૩૩, ૧૩૪, ૨૧૮, ૨૭૩, (૨૭૪),
૨૭૮, ૨૮૧, ૨૮૭ જુઓ; શાતકરણી શ્રીયજ્ઞ
ગૌતમીપુત્ર

ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી=અરિષ્ટકર્ણ : ૯૪, (૯૫), ૯૬,
(૯૬), ૯૭, ૯૮, ૧૦૦, (૧૦૦), ૧૦૧, ૧૦૪,
૧૨૧, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૧, ૧૩૪, ૧૭૬, ૧૯૦,
૨૦૦, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૧૮,
૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૭, ૨૪૬, ૨૬૦, ૨૭૩, ૨૭૪,
૨૭૫, ૨૭૭, ૨૮૦, ૨૮૭.

ગૌતમીપુત્ર શકારિ વિક્રમાદિત્ય : ૨૦૬.

ગૌતમીપુત્ર શીવરક્ષ : ૨૮૩.

ગૌતમીપુત્ર રાણીઅબ્દી : ૧૦૧, ૨૫૭.

ગૌતમશુદ્ધ : (૭૬)

ગંગા : ૨૫૬, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨,
૩૪૬.

ગંગામ : ૭, ૨૨૨.

ગંધાર : ૧૨૦.

ગાંધાર : ૩૩૯, ૩૪૩, ૩૪૪.

ગાંધર્વસેન : ૨૧૫.

ગ્રીક : ૧૦૪, ૧૬૬, ૧૬૭.

ગ્રીક ઇતિહાસકાર : ૨૯૬.

ગ્રીક એલચી : ૧૬૭.

ગ્રીક બાદશાહ : ૧૬૬.

ગ્વાલિયર : ૮૩, ૧૦૬, ૩૨૧, ૩૪૦.

ચ

ચક્રાર : ૨૭, ૪૨, ૧૦૩, ૨૮૭.

ચક્રવર્તી : ૩૧૮.

ચતુરપણ : ૨૭૮:

ચત્રપણ : ૪૨, (૪૨), ૧૭૩, ૨૨૪, ૨૭૮, ૨૭૯,
૨૮૧, ૨૮૩.

ચત્રપણ શાતકરણી વાસિષ્ઠપુત્ર : (૬૨), ૧૧૧, ૧૨૯,
૧૩૪, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૯, ૨૮૧.

ચત્રપણ હાલ : ૨૮૭.

ચળણ : ૨૫, ૨૯, (૩૬), ૪૩, ૭૪, ૭૫, (૧૦૪)

૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૪, (૧૧૪) ૧૧૫,

(૧૧૫) ૧૧૬, ૧૨૨, ૧૩૨, ૧૭૩, ૨૦૫, ૨૦૭,

૨૫૨, ૨૬૧, ૨૬૪, ૨૭૪, (૨૭૪) ૨૭૮, ૨૭૯,

૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૭, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૫૧.

ચળણવંશ : ૪, ૨૨, ૨૫, (૨૬), (૨૮), ૨૯, ૩૦, (૩૭),
૪૩, (૪૩), ૭૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૧, ૧૨૩,
(૧૨૪), ૧૨૪, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૮૧,
૨૮૪, ૨૮૫, ૩૧૨.

ચળણ સંવત : ૨૭૯, ૨૮૫.

ચમરેન્દ્ર : ૩૨૭, ૩૨૮.

ચતુર્વિધસંધ : ૩૧૪.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ : ૨૪૧.

ચાલુક્ય : ૧૮, ૫૯, ૬૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૧૧૨,
(૧૪૨), ૧૪૬, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૧,
૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૨, ૧૯૨, ૨૯૭, ૨૯૯,
૩૪૨, ૩૪૫.

ચાલુક્યો (ચૌલુક્યો) : (૫૧), (૫૨), (૧૨૫)

ચાલુક્ય સંસ્કૃતિ : (૫૧)

ચામુંડરાય : ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩.

ચાર્વાકી : ૧૭૮, ૧૭૯.

ચિતલદુર્ગ : ૯૦, ૧૬૭.

ચીતુર : ૬૮, (૬૮), ૭૦, (૭૦)

ચીન : ૩૦૧, ૩૦૫,

ચિના : ૧૧૨.

ચિનાઈ તુર્કસ્થાન : ૧૯૧.

ચુદ્ધ (ચુદ્ધ) : ૧૧૬, ૧૧૭, ૨૫૨, ૨૫૩.

ચુદ્ધકુલાનંદ : ૧૧૬.

ચુદ્ધકાનંદ : (૪૭) (૫૨) ૫૫, ૭૫, ૯૧, ૧૩૯,
૧૪૦, ૧૪૧, (૧૪૮), ૨૫૩.

ચુદ્ધકાનંદ : ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૩૦.

ચુદ્ધવંશ : (૧૪૯) ૨૫૪.

ચુદ્ધશાતકરણી : ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૩૦.

ચેટક : (૪૭)

ચેદીદેશ : ૩૧૩, ૩૩૩.

ચેદીવંશ : ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૭૧, ૩૨૨.

ચેદીસંવત : (૧૨૪)

ચૈત્ય : ૫૧.

ચૈરચિંધી : ૨૭૮.

ચોટીલા : ૧૨૩.

ચોરવાડ : ૩૩૦, ૩૩૧.

ચોક્ષા : ૧૩૯; ૧૪૩, ૧૬૨, ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૫૨.
 ચૌલુક્યવંશ : ૨૬૬, ૨૬૯, ૨૭૦.
 ચૌરવિંદો : ૨૭૮.
 ચંદ્રધોત : ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૩૬.
 ચંદ્રાશોક : ૧૬૯.
 ચંદ્રશ્રી-શ્રીચંદ્ર : ૨૭, ૧૧૧, ૧૧૨.
 ચંદના : ૩૨૭.
 ચંદનખાળા : ૩૨૮.
 ચંદાસદેર-ચંદા-ચાંદા : ૭, ૬૮, (૬૮), ૭૦, (૭૦),
 ૧૫૦, ૧૫૭.
 ચંદ્ર : (૫૧)
 ચંદ્રશુભ : ૨, (૨), (૧૭), ૧૮, ૩૯, ૪૧, (૪૭),
 (૫૨), ૫૯, ૬૧, ૬૩, (૬૩) ૬૪, (૬૪), ૬૬,
 ૬૪, (૧૦૧), ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૩, ૧૨૬, (૧૩૭),
 (૧૪૨), ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૦,
 (૧૬૦), ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૧૬૯, ૧૭૧, (૧૭૧), ૧૭૨, ૨૦૮, ૨૦૯,
 ૨૩૪, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૩, ૨૪૮, ૨૬૧,
 ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૯,
 ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૨૬, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯,
 ૩૪૨, ૩૪૫.
 ચંદ્રગિરિ : ૩૪૨.
 ચંદ્રલેખા : ૨૩૨.
 ચંપા : ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૭, ૩૨૮.
 ચંપાનગરી : ૨૨૫ (૩૧૩) ૩૧૪, ૩૨૧, ૩૨૨,
 ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૫૨, ૩૫૩.
 ચંપાપુરી : ૩૧૩.
 છ
 છતરી : ૨૪૬.
 છત્તિસગઢ : ૧૫૩.
 છત્રપંથુ : ૧૯૦.
 છમ્મણી : ૩૨૭.
 છીન્નાનો શીખાલેખ : ૩૯, ૧૧૨, ૧૩૦, ૧૩૩.
 છોટાનાગપુર : ૬૮.
 જ
 જગચિતામણી : ૩૨૬.

જગયાપેટ સ્તૂપ : ૧૧૭, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૬૪.
 જગજગમુરી : ૨૮૭.
 જબલપુર : ૩૧૩, ૩૨૪, ૩૨૫,
 જમના : ૩૨૧.
 જમગ્રામ : ૩૨૬.
 જયપુર : ૬.
 જરાસંધ : ૩૨૩.
 જાતક કથાઓ : ૪૮.
 જાનકી : ૩૨૦.
 જસદણ : ૭૨, ૧૨૩, ૧૩૨, ૧૩૪.
 જીજસકાંતર : ૨૫૦.
 જીતશત્રુ : ૩૩૧.
 જોસલમિર : ૮૩.
 જૈન : (૩૦), ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૮, (૪૯),
 (૫૧), ૭૬, ૭૮, (૭૮), ૮૦, ૧૮૧, ૧૯૭,
 ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૯, ૨૧૩, ૨૪૦, ૨૪૪,
 ૨૪૮, ૨૬૩, ૩૦૩.
 જૈન આચાર્ય : ૩૪, ૪૧, ૨૦૪.
 જૈન દીક્ષા : (૧૭૧), ૨૪૧.
 જૈન મંદીર : ૨૭૦, (૨૭૦).
 જૈન ધર્મ : જૈન સંપ્રદાય. ૩, ૩૯, ૮૧, ૮૨, ૮૨,
 (૮૩), (૮૪), ૮૪, ૮૬, ૮૬, ૧૦૦, (૧૦૧),
 (૧૦૨), ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૮,
 ૧૩૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૫૨, ૧૭૩, (૧૮૧),
 ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૧, (૧૮૧), ૧૯૪, ૧૯૫,
 ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૯, ૨૨૬, ૨૪૫, ૨૪૭,
 (૨૫૭), ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૨, ૩૦૪, ૩૦૮,
 ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૮, ૩૨૪.
 જૈન સાધુ : (૧૦૧), ૧૧૯, ૧૯૫, ૩૫૩.
 જૈન સાહિત્ય : ૧૬, ૩૪, ૩૯, ૭૫, ૮૧, ૨૦૪,
 ૨૧૦, ૨૧૧.
 જૈન સૂત્ર : ૨૪૫.
 જૈન સંસ્કૃતિ : ૨૬૮, ૨૭૦.
 જુનૌર : ૪, ૩૯, ૫૫, ૬૮, ૭૦, ૭૧, (૧૦૧),
 ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૪૨, (૧૪૨), ૧૭૧.
 જુનાગઢ : ૭૨, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૩૨, ૧૩૪, ૨૪૪,
 ૨૭૫.

બોધપુર : ૮૩.

બંબીકા : ૩૨૭.

બંબીયગામ : ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, (૩૨૮).

બ્યેન્ટારામ શર્મા : ૩૧૬, ૩૧૭.

અ

અંસી : ૩૨૧.

અમોતિક : ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૫૧.

ટ

ટાડરમલ : ૧૦૬.

ટાલેમી : (ગ્રીક ભુગોળવેત્તા) ૧૦૪, ૧૧૪, (૧૧૪),
૨૭૮, ૨૭૯, ૩૦૨.

ડ

ડ્રેવીડીયન : ૨, (૨), ૩, ૪૫, (૪૮).

ડ્રીમેટીયસ : ૮૪, ૨૬૮.

ઢ

ઢકગિરિ : ૧૨૪.

ત

તરંગવતિ : ૨૩૭.

તલચુદ : ૧૧૭, ૧૩૧.

તલેવાહ નદી : ૪૮, (૪૯).

તક્ષિલા : ૧૯૫, ૨૨૫, ૨૨૭, (૨૩૯), ૩૦૬, ૩૧૫.

તાપી : ૨૧૫, ૨૨૮, ૨૮૨.

તામીલ : ૧૪, (૪૮).

તિબેટ : ૧૮૮, ૧૯૧, ૩૦૩, ૩૦૫.

તિર્યચ : ૧૯૮.

તિવર : ૧૮૧.

તિવલ : ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦.

તિરકામઠાં : (સીક્કા ચિન્હ) ૧૬૨, ૨૧૬.

તિસ્સા : ૩૦૩.

તિબ્બરક્ષિતા : ૭૮.

તીર્થ : ૨૪૫.

તીર્થકર : (૧૦૨), (૧૪૫), ૧૭૭, ૧૭૮, ૩૨૪.

તીર્થધામો (જૈન) ૨૪૭.

તુર્કસ્તાન : ૧૮૮.

તુમબદા : ૭, ૨૫, ૨૬, ૬૮, ૭૪, ૧૪૩, ૧૭૩,
૨૮૪.

તુરમય : ૩૦૨.

તેલિંગ : ૪૬.

તેલુગુ : ૨, ૩, ૫, ૪૫, ૪૬, ૪૮, (૪૮), ૫૦,
(૫૦), ૫૧.

તેલંગણુ : ૬, ૮, (૪૮) ૭૩, (૨૨૬).

ત્ર

ત્રનકયિરો : ૮૯, ૯૧.

ત્રિકલિંગ : ૯૦, ૩૨૨.

ત્રિચીનોપોલી : ૧૮૮.

ત્રિરશ્મિ : ૬૯, ૯૬, (૯૬) ૧૦૧, ૧૨૪, ૧૨૬,
૧૩૧, ૧૩૨, ૧૭૧, ૨૦૦, ૨૧૬, ૨૪૪,
૨૪૫, ૨૪૭, ૩૧૨.

ત્રિરશ્મિ શૃંગ : ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૭.

ત્રૈકૂટક : (૨૬૯)

ત્રૈકૂટક વંશ : ૨૫, (૧૦૧), ૧૧૦, ૧૨૪, ૧૩૨,
૧૩૩, ૧૩૪, ૨૪૪, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૮૫.

ત્રૈકૂટક સંવત્સર : ૧૨૪.

ત્રૈરાશિક : ૨૧૧.

દ

દત્તરાત્ન : (૨૪૩), ૨૪૪.

દધિવાહન : ૩૧૬, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૭.

દશરથ : ૮૯, ૩૦૪.

દક્ષમિત્રા : ૧૧૯, ૧૩૧.

દક્ષિણુ હિંદ. ૩, ૨૪, ૨૬, ૪૬, ૪૮, (૪૮), ૫૦,
(૫૦), (૫૧), ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, (૬૦),
૬૪, ૬૫, ૭૧, ૭૩, ૭૬, ૭૮, (૭૯) ૮૦,
૮૧, ૮૪, ૮૫, ૧૦૯, ૧૧૬, ૧૨૨, ૧૩૬,
૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૫૦, ૧૬૨, (૧૬૨),
૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૯, ૧૭૦, (૧૭૧), ૧૭૨,
૧૭૯, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૪, ૨૦૪,
૨૦૯, ૨૧૧, ૨૨૨, ૨૩૪, ૨૫૭, ૨૬૨,
૨૬૩, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૮૬,
૩૦૦, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૫૨.

દક્ષિણુ પતિ : ૧૮૫, ૨૪૬.

દક્ષિણાપથ : ૮૫, ૧૨૧, ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૩૭, ૨૮૧.

દક્ષિણાપથપતિ : ૮૯, ૧૦૧, ૧૦૩, (૧૦૪) ૧૦૫,

૧૦૬, (૧૨૧) ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૪, ૧૪૧, ૧૮૫,
૧૮૬, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩,
૨૨૪, ૨૭૪, ૨૮૧.
દક્ષિણપથેશ્વર : ૧૦૧, (૧૦૧), (૧૦૩), ૧૦૪, (૧૦૪),
૧૦૫, ૧૦૬, (૧૨૧), ૧૨૮, ૧૩૪, ૨૨૧,
૨૨૩, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૭૪.
દક્ષિણાધિપતિ : ૨૧૫, ૨૨૦.
દામજેશ્વરી : ૩૪૭.
દામસેન : ૨૫, ૧૧૦.
દિનાર : ૩૩૭.
દિન : (૧૦૨).
દીપકર્ણી : ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૫૬.
દિલ્લી યુનીવર્સિટી : ૨૬૬.
દુર્યોધન : ૩૨૩.
દેવગઢ : (૮૩)
દેવણક : ૧૨૧, ૧૩૨, ૨૧૬, ૨૧૭.
દેવપાળ : ૨૬૮.
દંડકારણ્ય : ૭.
દંતપુર : ૩૨૩.
દ્રાવિડીયન : ૬૨.
ધ
ધનાવહ : ૩૨૭.
ધનકટક : જ્યોત્સના ધાન્યકટક ૨૨૫, ૨૨૬.
ધર્મ : ૧૬૭.
ધર્મશાસ્ત્ર : ૩૦૩, ૩૦૪.
ધરસેન : (ત્રૈકૂટક) ૧૨૪, ૧૩૩, ૧૩૪, (૨૬૬),
૨૮૭.
ધાન્યકટક : (૪૬), (૬૮), ૭૨, ૧૪૭, ૧૫૨.
ધારવાડ : (૪૭), ૨૫૩.
ધારિણી : ૩૨૭, ૩૨૮.
ધુટકુળ : ૨૫૩.
ધુળાનંદ : ૧૪૦, ૨૫૩.
ધૌલી જંગલોનો શીલાલેખ : (૫૨), (૬૫), ૮૨,
(૮૨), ૧૫૭, ૧૬૭, ૧૭૬, ૧૭૭, (૧૭૭),
૧૭૮, ૧૮૨, (૨૨૨), ૩૨૪, ૩૪૫.
ધ્રુવસેન : ૧૨૪.

ઋષભાતિક : ઋષભાતિક, ૧૨૨, ૩૪૭.
ધ્વજપ્રતિષ્ઠા : ૨૪૩.
ન
નગરપતિ : ૧૦૫.
નગોદ : ૩૨૬.
નનક : ૩૪૬.
નર્મદા નદી : ૧૬૫, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૨૮, ૨૮૨.
નવસારી : ૧૪૩.
નવનગર : (૧૦૫), ૨૧૭, ૨૩૫, ૨૩૮, ૨૫૧,
૨૫૮, ૨૬૨.
નવનગરપતિ : ૨૩૫.
નવનર : (૧૦૫).
નવનરપતિ : ૧૩૫, ૧૦૪, ૨૩૫.
નવનર સ્વામિ : ૭૩, ૧૦૫, ૧૦૬, ૨૧૭, ૨૩૫,
૨૩૬, ૨૩૮.
નહપાણ સહરાટ : ૩૫, (૩૫), ૪૦, ૪૧, ૬૬, ૭૧,
૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, (૮૪), ૬૪, ૬૫, (૬૫),
૬૬, ૧૦૦, (૧૦૦), (૧૦૧), ૧૦૬, (૧૧૪),
૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૮, ૧૩૧,
૧૩૩, ૧૩૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૨૦૦, ૨૦૧,
૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૩, ૨૨૭,
૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬,
૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૪, ૨૭૫, ૨૭૬, (૨૭૬), ૨૭૭,
૨૮૨, ૨૮૩, ૩૧૨, ૩૪૮, ૩૪૯, (૩૪૯),
૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૩.
નળરાગ : ૩૨૧.
નાગકન્યા : (૫૭).
નાગાર્જુન : ૪૧, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૫, ૨૫૮,
૨૫૯, ૨૮૦.
નાગનિકા : ૩૦, ૩૩, ૩૬, (૫૩), ૫૪, ૫૭, ૬૨,
૬૩, (૬૩), ૬૬, ૭૧, ૭૬, ૮૬, ૯૦, (૯૨),
૧૧૨, ૧૨૬, ૧૩૩, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯,
૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮,
૧૫૯, ૧૬૨, ૧૬૩, ૨૦૨, ૩૨૩.
નાગદશક : ૨૫૩, ૩૦૩.
નાગધૂમ : ૪૮, ૪૯, (૪૯), ૫૨, (૫૨), ૫૮,
૨૫૨.

નાગમૂલનિકા : ૧૧૭.

નાગર : ૫૭, ૧૯૮.

નાગરચિક : ૧૪૯.

નાગરાજ : ૨૫૭.

નાગવંશ : (૪૯), ૧૪૩.

નાનાધાતનો શિલાલેખ : ૪, ૧૧, ૩૦, ૩૩, ૪૨, (૪૨), ૫૫, ૬૩, (૬૩), ૮૯, ૯૦, ૯૨, (૯૨), (૯૩), ૯૪, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૩, ૧૩૪, (૧૩૬), ૧૪૯, ૧૫૭, ૧૬૨, ૧૬૩, ૨૪૪, ૩૨૩.

નારકી : ૧૯૮.

નારાયણ : (૫૧).

નાસિક અને તેના શિલાલેખ : ૪, ૧૧, ૩૦, ૩૯, ૪૧, ૪૩, ૫૪, ૫૫, ૬૧, ૬૯, (૬૯), ૭૩, ૮૯, ૯૧, ૯૬, (૯૬), ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, (૧૦૧), ૧૧૦, ૧૧૩, (૧૧૩), ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૪૨, (૧૪૨), ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૩, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૯, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૪, ૨૫૭, ૨૬૦, ૨૭૫, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૩૫૩.

નાહડ પરમાર : ૨૮૭.

નિકેટોર=સેલ્યુકસ નીકેટોર :

નિગ્મિય : ૩૦૩.

નિઝામી : ૬, (૪૮), ૬૧, ૬૮, ૬૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૭૮.

નિષાદ : ૧૨૧.

નિષધ દેશ : ૩૨૧.

નિષધા : ૨૪૬, ૨૪૮.

નેપાળ : ૨૬૮, ૨૭૦, ૩૦૩, ૩૯૫.

નેમીકુમાર : ૩૩૧.

નેમીકૃષ્ણ : ૪૧.

નેમિત્રદ્રાસ્યાર્થ : ૩૪૦.

નંદ : (૯), ૧૧, (૧૧), ૪૮, ૫૧, ૫૨, (૫૨), ૫૩, (૫૩), ૫૪, ૫૫, ૫૬, (૫૬), ૫૮, ૬૦, ૬૨, ૬૬, ૬૮, ૭૬, ૧૧૬, ૧૩૬, ૧૩૭, (૧૩૭),

૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૬૬, ૧૭૧, ૨૩૩, ૨૫૨, ૨૬૭, ૩૧૮.

નંદવંશ : (૧૭), ૩૦, (૪૯), (૫૧), ૫૩, ૭૬, ૭૭, ૯૧, ૧૫૦, ૧૫૩, (૧૫૪), ૧૫૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૧૮.

નંદીગ્રામ : ૩૨૭.

નંદીવર્ધન, નંદ પહેલો : (૫૨), ૫૩, ૧૧૬, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૫૩, ૧૬૬, ૨૩૪.

૫

પટણા : ૨૨૫, ૩૪૬.

પતંજલી : ૩૦, ૪૦, ૫૯, ૬૦, ૬૫, ૭૭, ૭૮, ૭૯, (૭૯), ૮૦, ૮૨, ૧૮૪, (૧૮૫), ૧૮૬, ૧૯૧, ૧૯૨, ૩૧૮, ૩૪૩, ૩૪૫, ૩૫૨.

પદુમાવી : ૭૩, ૨૩૬.

પદ્માવતિ : ૩૨૩.

પદ્મવલ્લુકાર : ૧૮૬.

પદ્મવત્સા આગમ સુત્ર : ૧૯૬.

પદ્મવલ્લુ પર્વ : ૧૯૬.

પરશુરામ : ૫૬.

પરશીયન : ૧૨૨.

પલ્લવાઝ : ૧૯, (૫૨), ૧૨૨, ૧૩૯, ૧૪૩, ૧૬૨, ૨૫૨, ૨૭૫, ૨૭૬.

પસાદિ : ૩૨૩.

પશુપતિ : ૨૬૮,

પશ્ચિમ ગંધાર : ૩૪૩, ૩૪૩.

પશ્ચિમધાટ : ૧૪૨, ૧૪૩.

પશ્ચિમ બંગાળ : ૩૩૩.

પશ્ચિમ ભારતવર્ષ : ૨૦૨, ૨૨૨.

પશ્ચિમ હિન્દ : ૧૬૨.

પશ્ચિમ ક્ષત્રપો : ૨૬૬, (૨૬૯), ૩૪૭, ૩૫૦.

પાટલીપુત્ર : ૮૪, ૧૩૯, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૨૫, ૨૨૭, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૪૬.

પાણિનિ : ૮૬, (૧૨૦), ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૫૨, ૩૫૩.

પાદલિપ્તસરી : ૩૪, ૪૧, ૨૩૭, ૨૪૦, ૨૪૧, (૨૪૧), ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૫૯, ૨૮૦.

પાદલિપ્તસ્થાન : ૨૪૩.	૧૧૨, ૧૧૪, (૧૧૪), ૧૧૬, ૧૬૪, ૨૨૪, ૨૨૫,
પારડી (સુરત) : ૧૨૪, ૧૩૩, ૧૩૪.	૨૩૩, ૨૩૪, ૨૪૦, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૧,
પારથીયન : ૧૨૨.	૨૮૭, ૩૦૭.
પારસકુળ (ફારસ) : ૩૪૬.	પુલુમાવી-ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી : ૧૧૪, ૧૧૫, ૨૭૯.
પારસી : ૧૯૮.	પુલુમાવી-યજ્ઞશ્રી શાતકરણી ગૌતમીપુત્ર : ૨૮૧.
પારશ્વીક : ૨૦૪.	પુલુમાવી-સ્વામીશ્રી શાતકરણી વાશિષ્ઠપુત્ર : ૧૦૦,
પાલવંશી : (૭૯).	૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭,
પાલિતાણા : ૩૪, ૨૦૪, ૨૪૨, ૨૪૩.	૧૦૮, (૧૦૮), ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૪, ૨૨૦,
પાલીતાન : ૨૪૩.	૨૨૧, ૨૨૪, ૨૩૯.
પાલીસ્તાન : ૨૪૩.	પુલુમાવી : હાલ. જુઓ હાલ પુલુમાવી.
પાલીસ્થાન : ૨૪૩.	પુલુસાકી : ૨૪૪.
પાવા : ૩૨૭.	પુલોમા શીવશ્રી વાસિષ્ઠપુત્ર : ૨૩, ૨૭૩, ૨૮૭.
પાવાપુરી : ૩૦૯, (૩૧૦), ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૨૮,	પુલોમાન : ૨૭.
(૩૨૮), ૩૨૯, ૩૩૦.	પુલોમાવી પદુમાન : ૨૬, ૭૪.
પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપો : (૨૫).	પુર્વદિશ : ૧૬૨.
પાશ્વનાથ : ૩૦૯.	પુર્વાપરાકરાવંતિ : ૧૬૨.
પાશ્વનાથહીલ-સમેતસીખર : ૩૨૬.	પુસપદુ : (૪૯)
પિષાણપદક : ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૨૬.	પુસાપતિ : (૪૯)
પૂર્ણોત્સંગ : ૨૬, ૩૯, ૧૬૩, ૧૬૫.	પુસ્કર : ૧૧૮, ૧૩૧, ૨૧૫
પૂર્ણોત્તમાસ : ૨૭૧.	પુસ્કરાવતિ : ૩૪૩.
પુરાણ : ૭, ૧૯, ૨૩, ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૫૮, ૫૯.	પુણુમાધ : ૧૦૧.
„ અક્ષાંશ : ૨૦૩.	પેશાવર : ૩૪૩.
„ ભાગવત : ૨૧૩.	પૈટ : (૧૪૨).
„ મત્સ્ય : (૨૪), ૫૮.	પૈઠ : ૩૯, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૩, ૭૪, ૧૫૧, ૧૫૨,
„ યુગપુરાણ : (૩), ૮, ૩૪.	૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૪, ૨૨૫.
„ વાયુ : (૪૨), ૫૮.	પૈઠણ : ૫, (૬) ૨૬, ૩૩, ૩૪, ૬૮, ૬૯, (૬૯)
„ વિષ્ણુ : ૫૮, ૫૯, (૫૯).	૭૦, ૭૪, (૭૯) ૮૧, (૧૦૧) (૧૪૨) ૧૭૧,
પુરાણકાર : (૨૫), (૩૨).	૧૯૫, ૨૧૭, ૨૨૫, ૨૩૫, ૨૫૮, ૨૬૨, ૨૮૪.
પુરિક્સેન-પુરિદ્રસેન :	પૈઠણપતિ : ૨૫૫.
પુરિન્દ્રસેન : ૨૭, ૪૨, ૨૮૭.	પૈન : (૬૮) (૭૦)
પુરીવર્તા : ૩૫૨.	પૈન ગંગા : (૭૦)
પુરોહિત : (૩૮), ૭૦.	પૌરાણીક ગ્રંથો : ૧૬, ૧૯, ૨૪, ૪૭.
પુલકેશી બીજો : (૨૭૦).	પંકુડક : ૩૦૩.
પુલુમાયી : ૧૦૧.	પંબાળ : ૧૫૮, ૧૬૯, ૧૯૪, ૩૩૮.
પુલુમાવી : (૩૯), ૪૧, (૪૨), ૪૩, ૬૬, (૭૨),	પંચદિગ્યો : ૩૨૭.
૭૪, ૯૪, ૯૭, ૯૮, ૧૦૮, (૧૦૮), ૧૧૧,	પાંડુવાસ : ૩૦૩.

પાંડવો : ૩૨૩.

પાંચાલ : ૧૨૩, ૩૧૫.

પાંડ્યા : ૧૪૩, ૧૬૨, ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૩૫, ૨૫૨.

પ્રાંડ્યારાજ : ૬૪.

પ્રબંધ ચિંતામણી : ૨૪૧.

પ્રતિજ્ઞાનપુર : ૧૧, ૩૯. ૬૮, ૬૯ (૬૯) ૮૦, ૧૬૦, ૧૭૪, ૧૯૫, ૨૭૯.

પ્રદેશીરાજ્ય=પદેશી=પથેશી : ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩.

પ્રયાગ : ૩૨૧.

પ્રસેનજીત : ૫૨, ૩૧૨, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૪૬.

પ્રિયદર્શિન : (૧૭) ૧૮, ૧૯, ૨૫, ૨૭, ૨૮, ૩૧, ૪૦ (૫૨) ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૪ (૬૪) ૬૫ (૬૫) ૬૬, ૭૦, ૭૨, ૭૭, ૭૮ (૭૮) (૮૦) ૮૨, (૧૦૨) (૧૦૩) ૧૦૪, (૧૧૫) ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૪૯, ૧૫૭, (૧૬૦) ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૭૭ (૧૭૭) ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૮, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૬, ૨૩૫, ૨૪૪, ૨૪૮, ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૬, ૩૧૩, ૩૧૭, ૩૨૪ (૩૨૪) ૩૩૦, ૩૩૬, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૮.

ફ

ફતેહચંદ : ૩૫૫.

ફારબસ સભા : ૩૫૫.

ફાલ્ગુન : ૩૨૦, ૩૨૧.

બ

બાણ : ૧૦૬, ૩૪૪.

બર્મા : ૩૦૧.

બનવાસી : ૧૩૦.

બનારસ : ૨૬૩.

બરવાણી : ૨૧૬.

બલિપુરગઢ : ૫૯.

બલુચીસ્તાન : ૧૮૪.

બારબારનો શિલાલેખ : ૩૧૮.

બહમનસ : ૫૫, ૫૬, ૫૮.

બળમિત્ર : ૪૦ (૪૦) ૮૦, ૧૮૬, ૧૯૪, ૧૯૫.

બળભાનું : ૮૦, ૧૯૫.

બાહુબળી : ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧.

બળશ્રી : ૧૧ (૩૫) ૪૧, (૭૧) ૭૨, (૯૫) ૯૭, ૧૦૧ (૧૦૧) ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૭૦, ૧૯૫, ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૨૦, ૨૨૩, ૨૨૭, (૨૨૭) (૨૨૯) ૨૩૨, ૨૩૪, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૫૧, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭.

બળશ્રી ગૌતમીપુત્ર : ૨૫૭.

બીકાનેર : ૮૩.

બિદુસાર : (૧૭) ૬૪, ૬૬, ૭૩, ૭૪, ૭૮, (૧૩૭) ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૧, ૧૭૨, ૨૦૯, ૨૯૧, ૨૯૭, ૨૯૯, ૩૦૧.

બીખીસાર : ૭૨, ૧૪૩, ૨૨૬, ૨૯૭, ૩૦૫, ૩૩૨.

બીરબલ : ૧૦૬.

બીરાંર : ૧૫૦.

બીહાર : (૭૯) ૧૫૧, ૧૬૧, ૩૨૮, ૩૩૩, ૩૩૯.

બુક્કરાય પહેલાનો શિલાલેખ : ૨૬૮.

બુદેલખંડ : ૧૪૧.

બુદ્ધ : ૩૦૧, ૩૩૬.

બુદ્ધ ભગવાન : (૭૬) ૭૮, ૨૪૩.

બુદ્ધદેવ : ૨૯૭, ૩૦૦, ૩૦૭.

બુદ્ધ સંવત : ૨૯૮, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨.

ડો. બુલચંદ : ૨૯૬.

બેખાર=વૈશાલિ : ૨૨૫.

બેઝવાડા : (૪૯) ૭૨, ૭૩, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૫૨, ૧૬૨, ૨૨૫, ૨૨૬.

બેજા (કુબ્જા) ૭૧, ૭૨.

બેજા કટક : ૩૯, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૯૬, ૯૭, ૧૨૭, ૧૫૨, ૧૬૨, ૧૯૫, ૨૦૧, ૨૧૬, ૨૨૫, (૨૨૬), ૨૨૯, ૨૩૬.

બેજાતટ નગર=અમરાવતિ : ૭૨, ૭૩, ૧૦૦, ૨૨૬, ૨૨૯.

બેલગામ : (૪૭)

બેલારી : ૫.

બોધીકુમાર : ૩૩૫.

મોધિવંશ : ૨૫૩

મોટાદ : ૧૨૩.

મૌધધર્મ=સંપ્રદાય-૩ (૪૬), (૫૧), ૭૮, (૭૮) ૧૦૦,
(૧૦૧), ૧૧૬, ૧૪૫, ૧૬૫, ૧૮૫, ૧૮૬,
૨૨૬, ૨૪૭.

મૌદ સાહિત્ય : ૭૫.

મૌદ સાધુઓ : ૧૦૧, ૧૭૨,

મૌઘી : ૨૪૨.

મંગાળા : ૬૦, (૩૧૩), ૩૧૬, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૩,
૩૨૪, ૩૨૬, ૩૨૭.

મંમન : ૫૮.

મૃહલકથા : ૧૧, ૧૦૬, ૨૦૩, ૨૩૭.

મૃહસ્થ : ૮૦, ૮૫, ૩૪૪.

મૃહરૂપતિમિત્ર : ૨૩, ૭૫, ૧૪૭, ૧૮૫, ૩૧૮.

મ્હાગિરિ અને શિલાલેખો : ૧૬૭, ૩૦૩, ૩૪૨.

મ્હાંડ પુરાણ : ૨૦૩.

મ્હાણકુળ : ૧૬૪, ૨૫૭.

મ્હાણો : ૫૬, ૫૭, (૫૭), ૫૮, ૭૬, ૧૨૬, ૧૩૭,
(૧૪૪), ૧૮૬.

મ્હાણધર્મ : ૧૨૪, ૧૪૫, ૨૬૩.

મ્હાણી : (૧૨૦).

ભ

ભગવત પુરાણ : ૨૧૩.

ભટ્ટારક : ૨૬૯.

ભટ્ટીપાલિકા : ૯૧.

ભટ્ટપાઠુ : ૩૯, (૧૦૧), (૧૦૨), ૧૬૦, (૧૬૦),
૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૨.

ભદાવનીય : ૧૦૧.

ભરૂચ : ૨૪૨, ૨૪૩.

ભવશ્રુતિ : ૧૦૬.

ભાળ (૪૦), ૧૬૪, ૧૬૫, ૨૩૯.

ભાગલપુર : (૩૧૩), ૩૧૬, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩.

ભાનુમિત્ર : ૪૦, (૪૦), ૮૦, ૧૮૬, ૧૬૪, ૧૬૫,

ભારહત : ૩૨૬.

ભારહત સ્તૂપ : ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૧૨, ૩૧૩,
૩૧૪, ૩૧૫, ૩૨૫, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૨, ૩૪૬.

૫૦

ભાવનગર : ૧૨૩.

ભાસ : ૧૬૬.

ભિખ્ખુરાળ (ખારવેલ) : ૧૪૦, ૧૪૧, (૧૪૧) ૧૪૨.

ભૂતાન : ૩૦૩.

ભૂમક ક્ષહરાટ : ૭૧, ૧૧૬. ૧૨૭, ૧૩૧, ૨૦૦,
૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧.

ભિલ્સા : ૮૩, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૧૨૭, ૨૭૬, ૩૧૪,
૩૩૪, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૪૩.

ભીલ : ૨૦૪.

ભિલ્સાસ્તૂપ : ૨૩૯.

ભોગપુર : ૩૨૭.

ભોળ : ૨૩૬.

ભોળકો : ૧૫૦.

ભોળદેવ : ૨૩૩.

ભોપાલ સ્ટેટ : ૩૨૬.

ભૂત્ય, ભૂત્યા : ૬૬, ૮૫, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૬૭, ૧૭૨,
૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૫, ૧૮૭, ૨૮૬.

ભંગલ : ૩૪૦.

ભંગદેશ : ૩૫૨.

ભંગી : ૧૬૬.

મ

મક-સીરીયા : ૩૦૨.

મગધ સામ્રાજ્ય : ૮, ૨૩, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૬૧, ૬૨,
૧૧૨, ૧૧૬, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૫૨, ૧૫૩,
૧૫૪, (૧૫૪) ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૫, ૧૭૨,
(૧૮૫), ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૬૮, ૩૦૫,
૩૨૧, ૩૨૩, ૩૩૩, ૩૪૬.

મગધપતિ; મગધસમ્રાટ : ૧૪, ૨૩, (૨૪), ૩૦,
૫૩, ૫૪, ૫૮, ૬૦, ૬૩, ૬૪, ૬૬, ૬૮, ૭૨,
૭૬, ૭૭, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૩૪, ૧૩૮,
૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૩, ૧૪૭, ૧૫૩, ૧૫૬,
૧૬૧, ૧૬૫, ૧૬૯, ૧૭૧, (૧૮૫) ૨૩૩,
૨૬૧, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૩૦૩, ૩૧૨,
૩૧૮, ૩૩૫, ૩૪૫, ૩૫૨.

મગધ મહામેત્રી : ૨૨૬.

મહાપચ્ચીશી : ૨૩૩.

મય : ૧૦૩.

મન્જીમ પાવા : જુઓ મધ્યમ અપાપા

મણીપ્રભ : ૩૩૭.

મત્સ્યપુરાણ : (૨૪), ૫૮

મથુરા : ૮૪, (૮૪) ૨૨૫, ૨૨૭, ૩૦૬, ૩૧૨,

૩૧૫, ૩૩૦, ૩૪૮, ૩૫૧.

મથુરાપતિ : ૩૧૧.

મથુરા સિંહસ્તંભ : ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૧.

મદ્રાસ : ૫, (૪૮) ૨૨૨, ૨૨૫, ૩૦૭.

મદુરા : (૪૮) ૧૮૮.

મધ્યદેશાધિપતિ : ૨૦૦.

મધ્યપ્રાંત : ૫, ૭૦, (૭૨) ૧૪૧, ૧૪૯, ૧૫૦,

૧૫૧, ૧૬૧, ૧૬૦, ૩૧૩, (૩૧૩) ૩૧૬,

૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬.

મધ્યમ અપાપા : ૩૦૬, ૩૧૦, (૩૧૦) ૩૧૧, ૩૧૩,

૩૨૪, ૩૨૭, ૩૨૯.

મધ્યમ પાવાનગરી : જુઓ મધ્યમ અપાપા

મનમાંડ : ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૨૮, ૨૪૭.

મનુસંહિતા : ૫૬.

મરુ : ૧૨૧.

મયજીલ્લાદેવી : ૨૫૩, ૨૭૦.

મયુર : ૮, ૧૦૬.

મયુર પોષક : ૧૫૬.

મલખાર : (૪૮) ૨૩૫.

મલય : ૧૦૩, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૭, ૨૩૩, ૨૩૪,

૨૩૫, ૨૩૭.

મલયવતી : ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૭, ૨૩૨, ૨૩૭.

મલાયલમ : (૪૮)

મલ્લ : ૧૪૩, ૧૪૪, ૨૫૨.

મલ્લિકાગ્રી શાતકરણી, વદસત : ૨૬, ૩૩, ૩૯,

૬૪, ૬૫, ૬૬, ૭૧, ૧૪૩, ૧૫૨, ૧૫૮, ૧૬૧,

૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૭૨, ૧૮૩, ૧૮૪,

૧૮૮, ૧૯૦.

મલવર્ણ : ૧૬, ૧૩૦.

મસ્કિનો શિક્ષાભેષ : ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦,

૧૮૧, ૧૮૨.

મહાકોશલ : ૬૧, (૩૧૩), ૩૧૬, ૩૩૧.

મહારક્ષિ : જુઓ મહારથી

મહારથી : ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૪૯,

૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૮, ૨૫૨, ૨૫૩, ૩૨૩.

મહારાષ્ટ્ર : ૨૫, ૨૬, ૧૧૬, ૧૪૦, ૧૫૦, ૨૫૭.

મહારાષ્ટ્ર : ૫.

મહાગિરિ : (૧૦૨), ૧૧૯.

મહાયૈત્ય : ૧૦૦, ૧૨૮, ૨૨૬, ૨૩૯, ૨૪૪, ૨૪૭,

૩૦૭, ૩૦૮.

મહાનંદી : ૧૭૨.

મહાનંદ (નંદ નવમો) : (૧૭), ૫૬, (૫૬) ૫૮, ૬૨,

૬૩, ૬૪, ૬૬, ૭૪, ૧૪૦, ૧૫૩, ૧૫૪,

(૧૫૪), ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૭,

૨૩૩, ૩૪૫.

મહાપદ્મ (નંદ બીજો) : ૩૦, (૫૬) ૫૬, ૫૮, ૧૩૪,

૧૩૭, (૧૩૭) ૧૩૮, ૧૩૯, (૧૩૯), ૧૪૦,

૧૪૩, ૧૫૩, ૧૫૪.

મહાભારત : ૭, (૧૦૬).

મહાભોજ : ૧૧૭, ૨૫૨.

મહાભોજક : ૧૪૮, ૩૫૩.

મહાવિજય : ૨૨૬, ૨૩૯, ૩૦૮.

મહાવિજય પ્રસાદ : ૭૨, ૨૨૬, ૨૩૯.

મહાવિદેહ : ૧૪૫.

મહાવીર : ૭૮, (૮૦), (૮૩) ૧૧૭, ૧૪૪, ૧૭૮,

૨૪૮, ૨૬૭, ૩૦૦, ૩૦૬, ૩૧૦, (૩૧૦),

૩૧૧, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮,

૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૪૨.

મહાવીર સંવત : ૧૧૭, ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૦૨, ૩૦૩.

મહાવિહાર : ૩૩૭.

મહાસેન રાજા : ૩૦૬, ૩૧૦.

મહાસેન વન : ૩૦૬, (૩૦૬); ૩૧૦, ૩૨૯.

મહાકુસરી : ૬૧, ૬૨, (૬૨), ૨૩૩.

મહાક્ષત્રપ : ૧૦૩, (૧૭૭), ૧૮૬, ૨૦૫, ૨૫૨,

૨૮૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧.

મહિસુર : જુઓ મૈસુર

મહુ : ૨૧૫.

મહેન્દ્ર : ૪૧, (૫૭), ૧૦૩, ૧૬૫, ૨૦૩, ૨૦૭,
૨૦૯, ૨૧૦, ૨૩૨, ૨૩૭.

મહેન્દ્ર દીપકર્ણી : જુઓ મહેન્દ્ર

મહેન્દ્ર શાતકર્ણી : ૨૦૫.

માગધ : ૮.

માઢરીપુત્ર : ૩૯, (૪૦), ૬૪, ૬૬, ૭૫, ૭૬, ૯૪,
૯૫, ૯૬, ૧૧૭, ૧૨૭, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૬૩,
૧૬૪, ૧૬૮, ૧૭૨, ૧૭૬.

માઢરીગોત્ર : ૧૬૦.

માઢરીપુત્ર શાતકર્ણી; જુઓ શાતકર્ણી માઢરીપુત્ર.

માથરીપુત્ર; જુઓ માઢરીપુત્ર.

માણીક્યાલ સ્તૂપ : ૩૦૬, (૩૦૬), ૩૧૫.

માનવ્યાસ ગોત્ર : (૫૧).

મામાઃ ૯૯, ૧૦૬.

મામાલ : ૯૯, ૧૨૮.

માયાદેવી : ૩૪૬.

માલયલોક : ૧૧૮,

માલવિકા : ૩૦, ૪૦, (૫૨), (૫૭), ૭૦, ૮૫, ૯૦,
૧૪૯, ૩૨૩.

માસદેશ : ૩૫૨.

માળવા : ૮૩, ૯૩, ૧૨૭, ૨૧૪.

માળાદેવી : ૩૪૬.

મિનેન્દર : ૮૪, ૨૬૮.

મિસર : ૧૯૧.

મિહિરકુલ : (૧૫૯).

મુંજ : ૨૩૬.

મુંકાનંદ : ૯૧.

મુંદ : ૨૬૮, ૩૩૫.

મુંબઈ છલાકા : ૧૫૦.

મુલવાસર (ઓખા) : ૭૨, ૧૨૨, ૧૩૨, ૧૩૪.

મુસાદીવ : ૩૦૩.

મુર્શીદાબાદ : ૩૩૩.

મુશીકનગર : ૮.

મુળરાજ સોલંકી : ૧૨૪.

મુળવાસર : જુઓ મુલવાસર

મુળાનંદ : (૪૭), (૫૨), ૫૫, ૭૫, ૯૧, ૧૩૯,
૧૪૦, ૧૪૧, (૧૪૮), ૨૫૩.

મેગસ : ૩૦૨.

મેગેસ્થિનિઝ : ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૨૬૭, ૨૬૮.

મેઢિકા : ૩૨૭.

મેઢિયગામ : ૩૨૭.

મેલવાહન : ૩૩૩.

મેલસવાતિ : ૨૬, ૪૦, ૪૧, ૮૧, ૧૯૪, ૧૯૬,
૧૯૯, ૨૦૧, ૨૨૪, (૨૫૭).

મેધાસવાતિ : ૩૬, (૩૬).

મેશુગાયાર્થ : ૨૪૧.

મેવાઃ ૮૨,

મેસીડોનીયા : ૩૦૨.

મેસુર : (૪૮) ૯૦, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૬૭,
૨૩૫, ૩૩૯.

મેત્રકા : (૧૨૫).

મેઝીઝ : ૨૬૮, ૨૭૫.

મેઝીર : ૯૦.

મૌર્યપ્રભ : ૫૧, (૫૧), (૧૪૨), ૧૪૩, ૨૫૨.

મૌર્યવંશ : (૧૭), ૩૦, ૫૧, (૫૧), ૫૯, ૬૫, ૬૬, ૭૩,
૭૭, (૭૯), ૮૦, ૮૨, ૯૧, ૯૪, ૧૧૨, ૧૧૭,
૧૨૩, ૧૩૯, ૧૫૩, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૮૫, ૧૮૬,
૨૨૨, ૨૪૪, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૩૧૦, ૩૪૪.

મૌર્યસામ્રાજ્ય : ૧૮, ૭૯, ૧૯૫, ૩૦૪.

મૌર્ય સામ્રાટ : ૧૯, ૬૪, ૮૫, ૧૬૭, ૨૩૯,
૨૪૮, ૨૬૬, ૩૩૭.

મૌર્ય સંવત : ૧૧૭.

મંદસોર : ૨૧૫,

મંતલક-પતલક : ૨૬, ૨૩૨, ૨૫૬, ૨૮૭.

મ્લેચ્છો : ૨૦૩, ૨૦૭, ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૨,
૨૬૨, ૨૬૭, ૩૧૭.

મૃગેન્દ્ર : ૨૦૦, ૨૦૧.

મૃગેન્દ્ર-સ્વાતિકર્ણ-મહેન્દ્ર : ૨૬, ૪૧, ૨૦૫, ૨૩૭.

મૃગાવતી : ૩૨૭, ૩૩૬.

થ

થમુના : ૩૨૭.

થવન : (૧૩૭) ૨૦૩, ૨૧૭, ૨૬૭.

થવનપતિ : ૧૬૮.

યવનરાજ : ૩૦૧, ૩૦૨.
 યવન રાજ્ય : ૧૬૫.
 યવનરાણી : ૧૬૭.
 યશોદામન : ૨૫.
 યશોવર્મન : ૨૩૩.
 યજ્ઞશ્રી : ૨૭, ૩૦, ૩૩, ૩૯, ૪૩, (૫૨), ૬૨, ૬૩, ૬૬, ૭૦, ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૯૧, ૯૬, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૪૨, ૧૪૮, ૧૪૯, (૧૪૯), ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૪, ૩૦૭.
 યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્ર : ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૮, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૮૩, ૧૯૦, (૨૭૪).
 યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્ર પુલુમાવી : ૧૧૪, ૨૭૬.
 યજ્ઞશ્રી ગૌતમીપુત્ર વિલિનાયકુરસ : ૯૫, ૯૬, ૧૭૨, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૪.
 યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણી ગૌતમીપુત્ર : જુઓ શાતકર્ણી શ્રીયજ્ઞ ગૌતમીપુત્ર
 શ્રીયજ્ઞ શાતકર્ણી વશિષ્ઠપુત્ર : જુઓ શાતકર્ણી શ્રીયજ્ઞ વશિષ્ઠપુત્ર.
 યાદવો : ૩૩૦.
 યુક્તપ્રાન્ત : ૩૩૦
 યુગપુરાણ : (૩), ૮, ૩૪, ૨૧૩, ૨૨૨.
 યુધિષ્ઠિર : ૨૫૮, ૨૬૪.
 યોર્ક : ૩૩૦.
 યોદ્ધેયાજ : ૧૨૧, ૧૨૨.
 યોનપતિ : ૨૬૮.
 ય્સામોતિક : ૩૪૭, ૩૫૦. જુઓ ઈમોતિક

૨

રાજ્યજુક : ૩૨૮.
 રતલામ : ૨૧૫.
 રથાવતનગ : ૨૪૪.
 રથાવર્ત : (૧૦૩), ૧૭૧, ૨૦૦, ૨૪૪, ૨૪૫.
 રસોપક : ૧૨૨, ૧૩૨.
 રાજગૃહી : ૩૨૨, ૩૨૮.
 રાજતરંગિણી : (૧૦૬).

રાજનગર : ૧૬૯.
 રાજપિઠ : ૩૫૩.
 રાજપુતાના : ૧૧૫.
 રાજા : ૨૦૧.
 રાજાવુલ : (૮૪), ૨૬૧, ૨૬૪, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧.
 રાયપુર : ૧૭૮.
 રાવણ : (૧૩).
 રાષ્ટ્રિકો : (૯), (૫૦), (૫૧), ૧૫૦.
 રાષ્ટ્રિકવંશ : ૨૭૦.
 રાક્ષસ : ૫૭.
 રાસો : ૨૫૩.
 રક્તવર્ણ : ૪૧, ૨૧૩.
 ઋજુવાલિકા નદી : ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭.
 રૂદ્ર મહાક્ષત્રપ : ૧૦૭, ૧૦૮, ૨૮૫.
 રૂદ્રદામન મહાક્ષત્રપ : ૪, (૫૧), ૭૨, ૭૪, ૭૫, (૮૫), (૧૦૩), ૧૦૪, (૧૦૪), ૧૦૫, (૧૦૫), ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૫, (૧૧૫), ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૭૩, (૧૭૭), (૨૨૩), ૨૮૪, ૨૮૫, ૩૪૫.
 રૂદ્રદામા : ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, (૩૪૮).
 રૂદ્રજ્યોતિ મહાક્ષત્રપ : ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦. ૧૨૨, ૧૩૨, ૨૮૫, ૨૮૬.
 રૂદ્રસેન : ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૩૨, ૧૩૪, ૨૮૫.
 રૂદ્રસિંહ : ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૩૨, ૧૩૪, ૨૮૫, ૩૪૭.
 રૂપનાથનો ખડકલેખ : ૩૦૩, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૭.
 રૂમીન્ડીયા : ૩૦૩.
 રૂપભદ્રા શિક : ૪૦, ૭૩, (૯૫), ૯૬, (૯૬), (૧૦૧) (૧૧૩) ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૭, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૭૦, ૧૭૧, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૩, ૨૪૫, (૨૪૫), ૨૪૯, ૨૬૦, ૨૬૪, ૨૭૫, (૨૭૬), (૨૭૭), ૩૧૫, ૩૫૩.
 રૂપભદ્રેય : ૭૧, ૭૫, ૨૪૪.

રક્ષ : ઋક્ષ. ૧૦૩, ૧૭૧, ૨૦૦, ૨૪૪, ૨૪૫.

રક્ષવલ : ૧૦૩, ૧૭૧.

રક્ષાવર્ત : ૨૪૭.

રેવતાચળ : ૧૨૪.

રેવાશુદ્ધિખંડ : ૬૧, ૧૪૧.

રેવારાત્ર્ય : ૧૫૩.

રોહિણી : ૨૧૧.

લ

લાટકેશ : ૨૦૪, (૨૦૫) ૨૨૮, ૨૩૫, ૨૬૯, ૨૮૧,
૩૫૨, ૩૫૩.

લિલાવતી : ૨૩૨.

લિચ્છવિ : (૪૭) ૧૦૯, ૧૨૨, ૧૩૯, ૧૪૩, ૨૫૨,

લંબોદર : ૨૬, ૩૬, ૪૦, ૧૮૬, ૧૯૪.

વ

વક્ત્રીવ : ૬૨, ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૫૩.

વગ્નુપ્રભ : (૪૯)

વળ : (૧૦૪)

વળ્લુમિ : ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૫૨.

વળ્લવામિ : (૧૦૩)

વળ્લસૂરી : (૧૦૩) (૧૭૧) ૨૪૪.

વળ્લસેતસૂરી : (૧૭૧)

વજ્રેષ્ઠ : ૩૧૧.

વજ્રારસી : ૩૨૨.

વત્સ : ૩૩૬, ૩૩૭.

વત્સગોત્રી : ૧૨૦.

વત્સપતિ : ૩૨૧, ૩૨૫, ૩૩૪, ૩૫૨.

વત્સદેશ : ૩૨૩, ૩૩૫.

વદશ્રી : ૧૪૬.

વદસતસ=વદસતશ્રી. ૬૩, ૬૬, ૭૬, (૯૦) ૧૧૨,

૧૨૯, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૭,

૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩.

વદ્ધસતશ્રી, મદ્વિક શાતકર્ણી : ૧૪૩, ૧૫૨, ૧૬૨,

૧૬૫, ૧૭૨,

વર્ધમાનપુરી=વદવાણુ : ૧૨૪.

વરૂચી : ૩૪૩, ૩૪૫.

વરાડ : (૬૮) ૭૦, (૭૦) ૭૩, ૯૦, ૧૪૧, ૧૪૨,

૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૯૦, ૩૨૩.

વરાહમીહીર : ૩૯, ૧૬૦, ૨૬૬.

વરાહસંહિતા : ૮, ૧૬૦.

વરંચુલ : ૪૧, (૪૯) ૬૮, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૧૫૧,

૧૫૨, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૯૫, ૨૨૫, ૨૨૬, (૨૨૬)

વલ્લભિ : ૨૬૯, ૨૭૦,

વલ્લભિપુર : (૧૨૫)

વલ્લુરક : ૬૯, ૧૨૧, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૧.

વસુમતિ : ૩૨૭, ૩૨૮.

વહિનર : ૩૩૫.

વાશિષ્ઠગોત્ર : ૭૬, ૧૬૪.

વાચસ્પતિ : ૪૧, ૫૬, ૧૦૬, ૧૪૬.

વાણિયા : ૧૯૮.

વાયુપુરાણુ : (૪૨)

વાશિષ્ઠગોત્ર : ૪૧, ૫૬, ૧૪૬, ૨૭૪.

વાશિષ્ઠપુત્ર : ૪૦, (૪૦) ૪૧, ૪૨, (૪૨) ૪૩,

૬૫, ૬૬, ૭૨, ૭૪, ૭૫, (૯૨), ૧૦૧, ૧૦૨,

(૧૦૩) (૧૦૪) ૧૪૬, ૧૫૭, ૧૫૯, ૧૬૪,

૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૪, ૨૦૨, ૨૦૭, ૨૨૩, ૨૨૪,

૨૩૪, ૨૪૪, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૫૯, ૨૬૪, ૨૭૪,

૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૩, ૨૮૪,

૨૮૫, ૨૮૭.

વાશિષ્ઠપુત્ર કૃષ્ણ ખીન્ને : જુઓ કૃષ્ણ વાશિષ્ઠપુત્ર

વાશિષ્ઠપુત્ર ચણપણુ શાતકર્ણી : ૧૧૧, ૧૩૪,

૧૯૭, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૯.

વાશિષ્ઠપુત્ર પુલો=શિવશ્રી : ૨૭૩, ૨૮૩.

વાશિષ્ઠપુત્ર પુલુમાવી : જુઓ પુલુમાવી વાશિષ્ઠપુત્ર

વાશિષ્ઠપુત્ર શાતકર્ણી : જુઓ શાતકર્ણી વાશિષ્ઠપુત્ર :

૯૪, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૨૭,

૧૩૪, ૨૦૭, ૨૩૩.

વાશિષ્ઠપુત્ર શાતકર્ણી પુલુમાવી : ૬૬, ૭૬, ૯૦,

૯૨, ૯૩, ૧૦૦, ૧૦૭, ૧૨૭, ૧૩૪, ૨૦૬,

૨૨૧, ૨૨૪.

વાશિષ્ઠપુત્ર શાતકર્ણી યજ્ઞશ્રી : ૨૭૩, ૨૮૩.

વાશિષ્ઠપુત્ર શાલિવાન-ચત્રપણુ : ૨૭૮,

વાસુદેવ : ૨૭૫.

વાસવહતા : ૩૩૫ (૩૩૫) ૩૩૬, ૩૩૭.

વાહડ : ૨૪૩, ૨૪૪.

વાહિકકુળ : ૧૪૪.

વિક્રમ : ૨૪૪, ૨૫૮, ૨૭૧, ૨૮૦.

વિક્રમચરિત્ર : ૯૪, ૨૦૭, ૨૮૦, ૨૮૧.

વિક્રમાદિત્ય : ૧૯૬, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૨૩, ૨૩૬, ૨૮૬.

વિક્રમાદિત્ય શકારિ ગર્દભિલવંશી : ૮, (૨૬), ૩૩, ૩૪,

૩૫, ૪૧, ૭૦, ૭૧, ૬૪, (૧૦૨,) ૧૦૬, ૨૦૬,

૨૦૭, (૨૦૭) ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭,

૨૧૮, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૫, ૨૪૪,

૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૭,

૨૭૫, (૨૭૬) ૨૮૦, ૨૮૭, ૩૪૭.

વિક્રમશક્તિ=હાલ વિક્રમાદિત્ય=કુંતલ=કુંતલ શાતકણી

વિશલશીલ : ૨૦૩, ૨૦૭, ૨૩૩, ૨૩૭.

વિક્રમસંવત : ૧૯૬, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૬૨,

૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૧, ૨૭૭, ૨૮૭.

વિક્રમાદિત્ય શાતવાહન વંશી : ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૬,

વિક્રમાદિત્ય શુદ્રક : (૨૦૭) ૨૧૩.

વિક્રમાદિત્ય હાલ=શાલ=શાલિવાહન=કુંતલ=વિક્રમ-

શક્તિ : ૨૩૩, ૨૩૭.

વિકૃષ્ણુ : ૪૧, ૨૧૩.

વિજય : ૨૭, ૩૦૩.

વિજયનગર : ૭, ૨૫, ૨૯, ૪૩, ૬૮, ૭૪, ૧૧૬,

૧૭૯, ૧૯૩, ૨૬૮, ૨૮૪.

વિજયાનગર : જુઓ વિજયનગર

વિજયંત નગર=વિજયનગર : ૧૧૬.

વિજયાભિનંદન : ૨૫૮.

વિજય સ્તંભનો શિલાલેખ : (૭૯)

વિજયેન્દ્રસૂરી : ૩૧૬, ૩૧૯.

વિજયાપદ્મ : ૬.

વિજયપદ્મ : ૨૨૫.

વિદર્ભ : ૪૦, (૫૨) ૭૦, ૮૫, ૯૦, ૧૦૩, ૧૯૪,

૨૩૪, ૩૨૭.

વિદિશા : ૯૩, ૧૮૫, ૨૨૫, ૩૨૯, ૩૩૦.

વિદ્યકુરસ ગૌતમીપુત્ર કૃષ્ણબીજો : ૧૮૩, ૨૨૪.

વિદેહ : ૮, ૪૭, (૪૭) ૫૨, ૫૩.

વિખ્યાયણ : ૬૮, ૧૦૩, ૧૬૫, ૧૯૦, ૨૦૪, ૨૧૫,

૨૨૨, ૨૩૫, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૩૨૩, ૩૨૪.

વિમળગીરી : (૧૨૪) ૨૪૪.

વિમળાચળ : ૨૪૪.

વિયુથ : ૩૦૨.

વિરજ : (૩૧૦)

વિરપુરુષદત્ત : ૧૧૭, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૬૪.

વિરવલય : ૧૬૮,

વિરાટ : ૧૯૪.

વિલીવાયકુરસ ગૌતમીપુત્ર=કૃષ્ણ બીજો : ૧૫૯

(૧૫૯) ૧૬૩.

વિલિવાયકુરસ, યજ્ઞશ્રી, ગૌતમીપુત્ર : ૩૯, (૩૯),

૪૦, (૪૦), ૬૨, ૭૪, ૯૫, ૯૬, ૧૪૨, ૧૫૯,

(૧૫૯) ૧૭૨, ૧૮૭, ૨૧૮, ૨૨૪, ૨૩૩, ૨૫૨.

વેદશ્રી વેદસિરિ : ૮૯, ૯૧.

વેણા : જુઓ કૃષ્ણા : ૭૨.

વૈજયંતિ : ૯૬, ૯૮, ૯૯, ૧૧૭, ૧૭૩, ૨૧૬.

વૈદિક : ૩, ૪૦, ૪૨, ૪૩, ૨૪૭.

વૈદિકગ્રંથો : ૩૪.

વૈદિકધર્મ : (૩૦) ૭૭, ૭૮, (૭૯), ૮૧, ૮૫,

૮૬, ૧૨૪, ૧૩૩, ૧૭૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬,

૧૯૧, (૧૯૧), ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૧૧,

૨૪૭, ૨૮૭, ૨૯૩, ૩૧૮.

વૈદિક સાહિત્ય : ૭૫.

વૈદિક સંસ્કૃતિ : ૨૭૦.

વૈદેહ : ૮, ૪૭.

વૈન : (૬૮), (૭૦).

વૈનગંગા : જુઓ વૈન

વૈશાલી : ૨૨૫, ૩૨૭, ૩૨૮.

વૈશ્ય : ૧૯૮, ૩૨૯.

વોડવા સ્તુપ : ૮૪.

વંશ : ૯૦.

વંશ : ૧૫૩, ૩૨૩.

વંશ : આંધ્ર જુઓ આંધ્રવંશ

વંશ-ઇક્ષ્વાકુ : ૫૮. જુઓ ઇક્ષ્વાકુવંશ

વંશ કન્વ : ૪૭ ,, કન્વવંશ
 ,, કારદમક ભુઓ કારદમકવંશ : ૧૦૮.
 ,, ગર્દભીલ ,, ગર્દભીલવંશ
 ,, ચપ્પા : ૪, ૨૨, ૨૫, (૨૬), (૨૮), ૨૯,
 ૩૦, (૩૭).
 ,, ચેદી : ભુઓ ચેદીવંશ : ૧૪૦.
 ,, ત્રૈકૂટક ,, ત્રૈકૂટક વંશ : ૨૫૦.
 ,, નાગ ,, નાગવંશ : (૪૯).
 ,, નંદ ,, નંદવંશ : ૧૭, ૩૦, ૪૯, (૫૧)
 ,, મૌર્ય ,, મૌર્યવંશ : ૧૭, ૩૦.
 ,, શતવહન : ભુઓ શતવહનવંશ.
 ,, શુંગ ,, શુંગવંશ.
 વૃદ્ધિરાજ : ૧૪૦.
 વૃષભસેન : ૭૮, ૧૮૪, ૧૮૫, (૧૮૫).
 વૃશણ : ૫૯.
 વૃશભોભલી : ૪૭.
 વૈયાવૃત્ય : ૩૨૭.
 શ
 શક : ૮, ૨૨, ૩૨, ૭૦, ૯૫, ૯૭, ૧૧૪, ૧૨૭,
 ૧૩૩, ૨૦૦, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭,
 ૨૩૪, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૨,
 ૨૬૬, ૨૬૯ (૨૬૯) ૨૬૫, ૨૭૯, ૩૪૬,
 ૩૪૭, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૩.
 શકઝાળ : ૩૪૫.
 શક અવર્તક : ૨૬૫, ૨૭૪.
 શકરાજાઓ, શકપતિ, શકભૂપતિઓ : ૨૨, ૩૦, ૩૧,
 ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૨૩,
 ૨૨૮, ૨૪૯, ૨૬૬, ૨૭૫.
 શકસંવત, શકસંવતસર : ૧૬, ૧૭, ૨૮, ૨૯, ૩૧,
 ૩૫, (૩૬), ૩૭, ૭૫, ૨૩૪, ૨૫૧, ૨૫૨,
 ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૫, ૨૬૬,
 ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૭૬,
 - (૨૭૬), ૨૭૭, ૨૮૬, ૨૮૭, ૩૫૦.
 શક શાલિવાહન : ભુઓ શક શાલિવાહન, ૭૭, ૨૩૪.
 શકસ્થાન : ૨૬૬.
 શકસેન : ૯૪, ૯૫, ૧૨૭, ૧૩૩.

શક ક્ષત્રપ : ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૨૧.
 શકારિ વિક્રમાદિત્ય : ભુઓ વિક્રમાદિત્ય શકારિ.
 શકિતકુમાર : ૬૯, ૯૦, ૯૨, ૧૫૬, ૨૩૩.
 શકિતશ્રી : ૯૧, ૧૨૬.
 શત, શતવંશ, શતવહનવંશ, શતવહન : ૨, ૪, ૬,
 ૭, ૮, ૯, ૧૦, (૧૧), ૧૨, ૧૩, (૧૩), ૧૫,
 (૧૫), ૧૬, ૧૮, ૨૦, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫,
 ૨૬, ૨૮, ૩૧, ૩૨, ૪૬, ૪૯, (૪૯), ૫૦,
 (૫૦), ૫૧, (૫૧), ૫૨, (૫૨), ૫૩, ૫૫,
 ૫૬, ૫૮, ૫૯, (૬૮), ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૭,
 ૮૦, ૮૧, (૮૨), ૧૦૬, (૧૦૭), ૧૧૩, ૧૧૫,
 ૧૧૬, ૧૨૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫,
 ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૬૦, ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૭૦,
 ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૨, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૯, ૧૯૪,
 ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯,
 ૨૨૨, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦,
 ૨૪૪, ૨૪૯, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૯, ૨૬૦,
 ૨૬૧, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૮૬, ૨૮૭.
 શતવાહન : ૧૦, ૧૫, (૧૫).
 શતકરણી : ૨, ૮, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૮, ૨૦,
 ૩૩, (૫૨).
 શતવહન કુંતલ : ભુઓ કુંતલ શતવહન
 શતાનીક : ૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૫, ૩૨૭, ૩૨૮.
 શતયાન : ૧૦.
 શતસરણી : ૧૬.
 શતશ્રી : ૧૪૫.
 શત્રુંઞ્ય : ૩૪, ૬૪, ૧૨૪, (૧૨૪), ૨૨૯, ૨૪૦,
 ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૭, ૨૫૨,
 ૨૭૯, ૩૪૬.
 શરશ્રી : ૨૩૨.
 શાક : ૨૬૬, ૨૬૭.
 શાકે : ૨૭૧, (૨૭૧).
 શાકટાપન : ૩૪૫, ૩૫૩.
 શાકચ : ૧૪૩.
 શાકચમુનિ : ૩૦૧.
 શાત : ૨, (૩), ૪, (૭), ૯, ૧૧, ૧૨, ૨૦, ૨૩,

૩૪, ૬૭, ૧૧૧, ૧૪૩. ૧૪૪, (૧૭૮), ૨૧૩,
૨૨૩, ૨૫૬.

શાતકર્ણી : ૮૯.

શાતકર્ણી : ૨, ૬, (૬), (૧૦), ૧૧, (૧૧), ૧૨,
૧૪, ૨૬, ૨૭, ૨૮, (૨૮) (૨૯), ૩૧, ૩૩,
૩૫, (૩૬), ૩૬, ૪૧, ૪૨, (૪૨), ૪૩, ૫૬,
૬૦, ૬૧, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૭૧, ૭૪, ૭૫,
૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૫,
૮૬, ૯૦, ૯૩, (૯૩), (૯૪), (૯૫) ૯૬, (૯૬),
૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, (૧૦૦), (૧૦૧), ૧૦૩,
૧૦૪, ૧૦૫, (૧૦૫), ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮,
(૧૦૮), ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૭, ૧૨૧,
૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧,
૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૩, ૧૪૪,
૧૫૨, ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૭૭,
૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦.

શાતકર્ણી : ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૫, (૧૮૫),
૧૮૬, ૧૮૯, ૧૯૦, (૧૯૧), ૧૯૨, ૧૯૬,
૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૭, ૨૩૪, ૨૩૯,
(૨૪૫), ૨૪૮, ૨૬૪, ૨૮૭, ૩૧૧, ૩૫૪.

શાતકર્ણી કુંતલ : જુઓ કુંતલ શાતકર્ણી.

શાતકર્ણી શ્રીકૃષ્ણ : ૧૫૭, ૧૭૩, ૧૭૭, ૧૯૦.

શાતકર્ણી ગૌતમીપુત્ર અરિષ્ટકર્ણ : ૬૪, (૬૫),
૬૬, (૬૬), ૬૭, ૬૮, ૧૦૦, (૧૦૦), ૧૦૧,
૧૦૪, ૧૨૧, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૧, ૧૭૦, ૧૭૬,
૧૯૦, ૨૦૦, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૩, ૨૧૫,
૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૪૫, ૨૪૯, ૨૬૧, ૨૭૩,
૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૭, ૨૮૭.

શાતકર્ણી ગૌતમીપુત્ર સ્વામી શ્રીયજ્ઞ-વિલિવાયકુરસ :
૬૫, ૬૬, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૬, ૧૩૦,
૧૩૩, ૧૩૪, ૧૪૨, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૮, ૧૭૧,
૧૭૨, ૧૮૩, ૧૯૦, ૨૧૮, ૨૨૪, ૨૭૩, ૨૭૮,
૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૭.

શાતકર્ણી ચત્રપણ, વાશિષ્ઠપુત્ર : (૯૨), ૧૧૧,
૧૩૪, ૧૯૦.

શાતકર્ણી માઢરીપુત્ર : ૧૭૨.

શાતકર્ણી શ્રીમલ્લિક : જુઓ શ્રીમલ્લિક શાતકર્ણી,
૧૬૫, ૧૭૨, ૧૮૩, ૧૮૯.

શાતકર્ણી મહેન્દ્ર : જુઓ મહેન્દ્ર શાતકર્ણી.

શાતકર્ણી વાશિષ્ઠપુત્ર : ૬૪, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૭,
૧૦૮, ૧૦૯, ૧૨૭, ૧૩૪, ૨૦૭, ૨૨૪, ૨૩૩,
૨૪૬, ૨૪૭, ૨૬૦, ૨૭૩.

શાતકર્ણી વાશિષ્ઠપુત્ર પુલુભાવી : ૯૨, (૯૨), ૬૪,
૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૩૪,
૧૭૩, ૨૬૦.

શાતકર્ણી શ્રીયજ્ઞ વાશિષ્ઠપુત્ર : ૨૨૪, ૨૭૩.

શાતકર્ણી ગૌતમીપુત્ર : સ્વામી શ્રીયજ્ઞ વિલિવાયકુરસ :
૬૫, ૬૬, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૬, ૧૩૦,
૧૩૩, ૧૩૪, ૧૪૨, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૮, ૧૭૧,
૧૭૨, ૧૮૩, ૧૯૨, ૨૧૮, ૨૨૪, ૨૭૩, ૨૭૮,
૨૮૧ ૨૮૨, ૨૮૭.

શાતકર્ણી શ્રીમુખ : જુઓ શ્રીમુખ શાતકર્ણી,
૧૩૬, ૧૭૧.

શાતકર્ણી હાલ : જુઓ હાલ શાતકર્ણી : ૬૪.

શાતવાન : શાલિવાહન : ૨૩૪.

શાતવહન : ૪, ૬, (૬) ૧૧, ૧૫, (૧૫), ૧૦૩,
(૧૦૩), ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૪૩.

શાતવાહન : ૨, ૪, ૫, ૬, ૧૦, ૧૧, (૧૧), ૧૫,
૫૮, ૮૯, ૯૧, ૯૨, ૧૧૭, (૧૩૬), ૧૪૬, (૨૦૨).

શાતવાહન હાલ જુઓ હાલ શાતવાહન.

શાલ, હાલ વિક્રમાદિત્ય-શાલિવાહન ૧૬, ૧૪૪, ૨૩૩.

શાલાકર : ૩૪૩.

શાલવાન : ૨, ૩૪.

શાલવહન : ૨, ૧૬, ૩૪,

શાલવાહન : ૨, ૧૧, ૧૫.

શાલિવાહન શક : ૨, ૧૩, ૧૬, ૨૦, ૨૩, ૩૪,
૫૭, (૫૭) ૫૮, ૬૯, (૬૨) (૧૦૩) ૧૦૬,
૧૪૪, ૧૬૫, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૬,
૨૩૮, ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૮,
૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૫, ૨૬૭,
૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૪, (૨૭૬) ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૮૭,
શાલિવાહન વિક્રમાદિત્ય કુંતલ : ૨૩૭.

શાલિવાહન હાલ, જુઓ હાલ શાલિવાહન : ૧૫૯.

શાલિશુક : ૧૭૭, ૧૮૦.

શાલહાણુ : ૨૭૮.

શિકારપુર : ૧૧૭.

શિકોહાબાદ : ૩૩૦.

શીમુક : ૧૧.

શીમુખ : ૧૧, ૩૬, ૪૭, ૪૮, ૬૦, (૧૩૬)

શીમોગા : ૧૧૬.

શિલાલેખ : ૧૯૮, ૩૦૦, ૩૦૬.

„ અશોક : જુઓ અશોકના શિલાલેખો (૭૮)

કન્હેરીના જુઓ કન્હેરી : ૪, (૪૨) ૪૩, ૫૨, ૫૫, (૭૧)

„ છીન્નાનો જુઓ છીન્ના : ૩૯

„ જુન્હેરનો જુઓ જુનેર

„ નાશીકનો જુઓ નાશીક : ૪, ૧૧, ૩૦, ૪૧, ૪૩.

„ નાનાખાટનો જુઓ નાનાખાટના શિલાલેખો.

„ પ્રિયદર્શિનના „ પ્રિયદર્શિન : ૫૮, (૬૦)

„ ખારખારના „ ખારખારના શિલાલેખો : ૩૧૮.

„ બુઝરાય પહેલાનો જુઓ બુઝરાય પહેલાનો શિલાલેખ : ૨૬૮.

„ હડાળાનો જુઓ, હડાળાનો શિલાલેખ : ૧૨૪.

„ હાથીચુંકાનો, જુઓ હાથીચુંકાનો શિલાલેખ.

શિવ : (૫૧) ૨૦૩.

શિવમક : ૧૧૧.

શિવસ્કંધ : ૨૭, ૪૩, ૨૮૩.

શિવસ્કંધવર્ધન : ૧૧૭, ૨૭૩.

શિવસ્વાતિ : ૨૭, ૪૨, ૮૧, ૧૨૬, ૧૭૩, ૧૮૬, ૨૫૬, (૨૫૭) ૨૫૮, ૨૬૧, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૭૧, ૨૮૭.

શિવશ્રી પુલોમા વાશિષ્ઠિપુત્ર : ૨૭, ૪૩, ૧૧૬, ૨૭૩, ૨૮૩, ૨૮૭.

શિવલકુરસ : ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૮૭.

શિશુક : ૧૧, (૧૩૬)

શિશુનાગ : ૧૪૩, ૧૪૪.

શિશુનાગવંશ : ૨૨, (૪૯) ૧૧૭, ૧૪૩, ૨૩૩, ૨૩૮, ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૩૫.

શુંગ : ૧૮૫, ૧૮૬, ૩૪૪, ૩૫૩.

શુંગભૂત્ય : ૬૦, ૮૬, (૧૪૨)

શુંગપતિ : ૮૬.

શુંગવંશ : (૨) (૧૧) ૨૨, ૩૦, (૩૦) ૪૦, (૫૨)

૬૫, ૬૬, ૭૦, ૭૫, (૭૯) ૮૦, ૮૨, ૮૩,

૮૪, ૯૦, (૯૨) ૯૩, ૧૪૨, ૧૪૭, ૧૪૯,

૧૬૮, ૧૭૩, ૧૯૧, ૧૯૪, (૨૩૯) ૩૦૮, ૩૧૮,

શુદ્રક : ૨૦૬ ૨૦૭.

શુદ્રક વિક્રમાદિત્ય જુઓ વિક્રમાદિત્ય શુદ્રક : ૨૦૬, (૨૦૭)

સૌરીપુર : ૩૩૦, ૩૩૧.

સૌરીરાજ : ૩૩૦.

શંકર : ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૨.

શીવજી : ૨૪૭.

શેષ : ૫૭, ૨૫૭.

શૈવમાર્ગી : (૪૯).

સ્થામક : ૧૨૭, ૨૦૦, ૩૨૮.

સ્થામાચાર્ય જુઓ કાલિકમુરી : ૧૮૬,

શ્રી. ભગવાન શ્રી. આદ્યશંકરાચાર્ય : ૨૭૦, ૨૭૧.

શ્રવણ બેલગોલ : ૧૬૦, ૩૩૬, ૩૪૨.

શ્રાવસ્તિ : ૩૩૨, ૩૩૪, ૩૫૨.

શ્રીકૃષ્ણ જુઓ કૃષ્ણ : ૩૩, ૩૯, ૪૩, (૬૩)

શ્રીચંદ્ર : ૪૩, ૧૧૧, ૧૧૨.

શ્રીમુક : ૨૦૫.

શ્રીમુખ : ૬, ૮, ૯, (૯), (૧૧), ૨૨, (૨૨), ૨૩,

૨૬, ૩૦, ૩૧, ૩૩, ૩૯, (૪૭), (૪૮), ૫૨,

(૫૨), ૫૩, ૫૪, ૫૫, (૫૬), ૫૯, ૬૦, ૬૧,

(૬૧), ૬૨, ૬૩, (૬૩), ૬૬, ૬૮, ૬૯, ૭૦,

૭૫, ૭૬, ૮૨, ૯૦, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૬,

૧૩૬, (૧૩૭), ૧૩૮, (૧૩૮), ૧૩૯, ૧૪૦,

૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭,

૧૪૮, (૧૫૦), ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૭,

૧૫૮, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૪, ૨૫૩, ૨૫૪.

શ્રીમુખ આતકરણી : ૧૭૧; ૩૧૮.

શ્રીરૂદ્ર : ૪૩.

શ્રીસ્તન : ૧૦૩.

શ્રેણીકઃ ખીખીસાર : (૫૨), (૬૪), (૧૩૭), ૧૪૩,
૧૪૪, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૬૬, ૨૨૬, ૨૬૭, ૨૯૮,
૩૦૧, ૩૨૨, ૩૨૬.
શ્વેતગીરીઃ શ્રેષ્ઠગીરી : ૧૦૩.
શ્વેતાંબિકા : ૩૫૨.

અ

અચ્ચઉરી મંડણ : ૩૩૦.
સત : ૧૫.
સતકણી : ૧૫.
સતી : ૧૫.
સત્યપુર : ૩૨૯.
સત્યપુત્ર : ૧૮૯.
સદ્ગુણ કળલાય મહારથી : ૯૦, ૨૫૩.
સદ્ગુની : ૧૫.
સદસત્ : ૬૫.
સમસતિ : ૨૩૬.
સમયસુંદર : ૩૩૦.
સમુદ્ર વિજય : ૩૩૦, ૩૩૧.
સમેત શીખર : ૧૮૧, ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૪૫, ૩૪૬.
સરસ્વતિ દેવી : ૩૫૧.
સહસ્રશામનો ખડક લેખ : ૨૬૭, ૩૦૨, ૩૦૩.
સાકેત : ૩૧૫, ૩૧૬.
સાયોર : ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦.
સાત : ૪, ૧૫, ૧૬, ૨૫૬.
સાતકણી : ૧૫.
સાતકણી : ૪.
સાતકણી શ્રીકૃષ્ણ : ૧૫૭.
સાતકણી શ્રીમલ્લિક : ૨૬.
સાતપુડા : ૭.
સાતવાહન : ૧૨, (૨૦૨), (૨૦૩), ૨૪૧, ૨૪૩.
સાતવાહન વંશ : ૨૦૫.
સામલીપદ : ૧૦૫, ૧૨૯.
સારનાથ સ્તુપ : (૩૦૬), ૩૧૫, ૩૪૨.
સાવત્થિ : ૩૩૨.
સાહીઓ : ૩૪૬.
સિક્કાલેખ : ૩૦૬.

સિતામેધ : ૨૩૨.
સિંધ : ૨૦૪, ૨૩૫, ૩૪૬, ૩૪૭.
સિંધુનદી : ૩૪૩, ૩૪૬.
સિંધુ-સૌવીર : ૧૨૧, ૨૨૫, ૩૩૪.
સિદ્ધાગીરી : ૧૬૭, ૩૪૨.
સિદ્ધાચળ=વિભળગિરિ : ૧૨૪, (૧૨૪), ૨૪૪.
સિદ્ધાર્થ : ૩૩૩.
સિદ્ધપુર : ૩૦૩.
સિદ્ધરાજ જયસિંહ : (૨૪૩), ૨૫૩.
સિમુખ : ૮૬, (૧૩૬), ૧૪૫.
સિરિયા : ૧૮૮, ૧૯૧, ૩૦૨.
સિવલકુર=શીવલકુર : ૯૫, ૯૬.
સિલોન : ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૨, ૨૫૩, ૩૦૬, (૩૦૬).
સિમ્લક : ૨૦૫.
સિસ્તાન : ૩૪૭.
સિંહ : ૧૭૮.
સિંહગિરિ : (૧૦૨).
સિંહદાર : ૩૦૬.
સિંહધ્વજ : (૩૪૯).
સિંહલ : ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૩૨.
સિંહલદ્વિપ : ૧૯૧, ૨૦૩, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૩૬,
૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૬૨, ૩૦૧, ૩૦૪.
સિંહલપતિ : ૩૦૩.
સિંહલમલ્લ : ૨૦૪, ૨૩૨, ૨૩૭.
સિંહસૂરી : ૩૪, ૨૬૬.
સિંહસ્થંભ : ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦,
સુદાઓતેરી : ૨૩૩.
સુદર્શન તળાવનો પ્રશસ્તિ લેખ : (૬૦), (૬૫),
(૮૫), (૧૦૩), ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૧૫, ૧૨૨,
૧૨૩, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૭૭, (૧૭૭), ૧૮૦,
૨૨૩, ૨૩૮, ૨૮૪, ૩૪૫, ૩૪૬.
સુંદર : ૨૭, ૪૨, ૨૮૭.
સુનંદા : ૨૨૬.
સુપ્રતિબદ્ધ : (૮૩), (૧૦૨).
સુબ્રમન્ય : ૫૬.
સુબાહાણ્ય : ૫૬.

સુભદ્રા : ૪૧, ૨૦૬, ૨૩૨.
 સુરત : ૧૩૩, ૧૩૪.
 સુરાષ્ટ્ર : ૧૨૧, ૨૩૪, ૨૩૫.
 સુરેશ : ૫૭.
 સુવર્ણસિદ્ધિ : ૨૪૨.
 સુવાસ્તુ : ૩૪૩.
 સુવિજ્ઞાપ : ૧૨૨.
 સુશર્મન : ૪૭.
 સુસુમાર : ૩૨૭, ૩૨૮.
 સુસ્થિત : (૮૩), (૧૦૨).
 સુહસ્તિ : (૧૦૨), ૧૧૬.
 સેન્દ્રલ પ્રોવિન્સીસ : ૩૨૩.
 સેઠગીરી : ૧૦૩.
 સેન્ડ્રુકોટસ : ૧૪૬, ૧૬૬, ૨૬૧, ૨૬૬, ૨૬૭,
 ૨૬૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૧૭,
 ૩૩૬, ૩૪૫.
 સેન્ડેશોક : ૧૬૯.
 સેતબ્ધનગર : ૩૩૧, ૩૩૨.
 સેન્દ્રક નાગ : ૪૯, (૪૯), (૧૦૩).
 સેયવીપ : ૩૩૧.
 સેધ્યુક્ત નીકોટાર : (૫૨) ૬૪, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૧૬૯, ૨૬૭, ૨૬૯, ૩૦૧.
 સોદાસ : ૩૫૦.
 સોપારા : ૭૦.
 સોપારકનગર : ૬૮, ૨૪૪, ૨૪૫.
 સોમદેવ : ૨૦૩,
 સોલંકી : (૨૪૩), ૨૫૩.
 સોલંકીવંશ : ૨૦૦, ૨૭૦.
 સૌભદ્રા : ૨૦૩, ૨૩૭.
 સૌદાસ=સંધસ્વાતિ : ૪૦, ૧૬૬, ૧૬૯, ૨૦૦, ૨૦૧.
 સૌરાષ્ટ્ર=સુરઠ : ૨૫, ૪૨, ૬૪, ૧૦૩, (૧૦૩),
 ૧૧૫, (૧૧૫), ૧૨૬, ૧૭૩, ૧૮૦, ૨૦૩,
 ૨૦૪, ૨૦૭, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૨૬, ૨૪૧,
 ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૬૬, ૨૭૫, (૨૭૬), (૨૭૭),
 ૨૭૯, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૩૪૬, ૩૪૭.
 સંધમિત્રા : ૧૬૫.

સંધસ્વાતિ : સૌદાસ. ૪૦, ૧૬૬, ૧૦૬.
 સંચયપુરી : ૩૨૯.
 સંપ્રતિ=સંખાતિ=ત્રિયદર્શિન : (૬૫), (૭૮), (૮૦),
 ૮૩, (૮૩), ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૮, ૨૪૪, ૨૬૮,
 ૨૬૯, ૩૦૪, ૩૧૭,
 સંયુક્ત પ્રાન્ત : ૨૬૩.
 સંવત=સંવત્સર=ચંચન : ૩૦૦
 „ „ ઈસ્વીનો : ૨૫૧.
 „ „ કલચુરી : (૧૨૪), ૧૩૨.
 „ „ ચષ્ટણ. જુઓ ચષ્ટણ સંવત : ૧૩૨.
 „ „ ચેદી. જુઓ ચેદી સંવત : ૧૨૪.
 „ „ ત્રૈકુટક. જુઓ ત્રૈકુટક સંવત્સર : ૧૨૪.
 „ „ જુહ. જુઓ જુહ સંવત.
 „ „ મહાવીર. જુઓ મહાવીર સંવત : ૧૧૭,
 ૧૪૪.
 „ „ મૌર્ય : ૧૧૭. જુઓ મૌર્ય સંવત :
 „ „ વિક્રમ. જુઓ વિ, સંવત : ૨૪૬
 „ „ શક શાલિવાહન : ૧૬, ૧૭, ૨૮, ૨૯,
 ૩૧, ૩૫, (૩૬), ૩૭, જુઓ શક-
 શાલિવાહન.
 „ „ ક્ષહરાટ. જુઓ ક્ષહરાટ સંવત્સર : ૧૩૧
 સંવિજી : (૪૭). ૫૩, ૧૪૩, ૨૫૨, ૨૫૩.
 સંભાદ્રિ ઘાટો : ૭, ૬૧, ૧૦૩, ૧૧૭, ૧૪૩, ૨૪૭.
 સાંચી : ૧૬૫, ૨૧૫, ૨૨૬, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૭,
 ૨૫૨, ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૨૪, ૩૨૮,
 ૩૨૯, ૩૩૭.
 સાંચી સ્તુપ : ૪૧, ૮૨, ૯૨, ૯૩, ૯૪, (૧૦૩),
 (૧૮૫), ૨૦૪, ૨૩૯, (૨૩૯), ૨૪૬, ૨૪૮,
 ૩૦૬, (૩૦૬), ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૪,
 ૩૩૦, ૩૩૭.
 સ્કંધગુપ્ત : ૬૫, ૬૬.
 સ્કંધસ્વાતિ : ૨૬, ૨૦૫, ૨૩૭.
 સ્કંધસ્થંભ=કૃષ્ણ ખીજો.
 સ્કંધસ્થંભી : ૨૬, ૪૦.
 સ્તુપ : ૨૨૯, ૨૪૫, ૨૪૬, ૩૦૬, (૩૦૬), ૩૦૯,
 ૩૧૪, ૩૨૬,

સ્તુપ-અમરાવતી. જુઓ અમરાવતિ સ્તુપ : ૩૦૬, ૩૦૭

„ અનુરૂદ્ધપુર „ અનુરૂદ્ધપુર : ૩૦૬

„ ઉદયગિરિ „ ઉદયગીરી સ્તુપ : ૩૦૬

„ તક્ષિલા „ તક્ષિલા : ૩૦૬.

„ ભારહુત „ ભારહુત સ્તુપ : ૩૦૬, ૩૦૭.

„ મથુરા „ મથુરા : ૩૦૬.

સ્તુપ માણીક્યાલનો જુઓ માણીક્યાલસ્તુપ : ૩૦૬.

„ સારનાથ જુઓ સારનાથ સ્તુપ : (૩૦૬).

સ્તંભ સ્તંભલેખ : ૧૭૮, ૧૮૮, ૨૪૫, ૩૦૦.

„ સાંચી : (૨૩૯) ૨૬૪, ૩૦૫, ૩૪૨.

સ્થૂલીભદ્ર : (૧૦૨.)

સ્વસ્તિક : (૫૧)

સ્વામી : ૧૧૩, ૧૧૪, (૧૧૪) ૧૧૫, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૬.

સ્વાત : ૩૪૩.

સ્વાતિ : ૨૬.

સ્વાતિકર્ણુ=મૃગેન્દ્ર : ૪૧, ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૩૭, ૨૩૮.

સ્વાતિવર્ણુ : ૨૬.

હ

હકુસિરિ શાતિસિરિમત : ૮૯, ૯૧, ૯૨, (૯૨) ૧૫૯,

હકુશ્રી : ૧૪૬.

હઝાળા : ૧૨૪.

હરિ : (૧૪૫)

હરીહર : ૨૬૮.

હરિતપુત્ર : (૫૧) ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૩૦.

હસન જલ્લા : ૨૬૭.

હસ્તગિરિ : (૧૨૪)

હસ્તિનાપુર : ૩૨૩.

હસ્તીપાલ : ૩૦૯.

હાંતકર્ણી : ૯૨.

હાથી સિક્કાચિન્હ : ૧૭૬, ૩૨૪.

હાથીચુંકાના શિલાલેખ : ૪, (૪) ૬, ૮, ૨૩, (૪૯)

૫૪, (૬૧) ૬૮, ૬૯, ૯૦, ૯૨, (૯૨) ૯૪,

૧૦૦, ૧૧૭, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૩, (૧૪૧) ૧૪૨,

૧૪૬, ૧૫૦, ૧૬૮, ૨૨૬, ૨૪૦, ૨૪૮, ૨૫૨,

૩૦૬, ૩૦૮, ૩૧૧, ૩૧૩, ૩૧૮, ૩૫૪,

હાલ : ૨૬, ૩૫, (૩૫) (૩૬) (૪૨) ૬૬, ૯૨, ૨૧૦, ૨૩૨, ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૩૮, (૨૪૧) ૨૪૪, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૧, ૨૬૨.

હાલ શાતવાહન : ૨૦૬, ૨૦૮.

હાલ પુલુમાવી વાસિષ્ઠિપુત્ર : ૧૨૭, ૧૨૯.

હાલ વાસિષ્ઠીપુત્ર : ૨૭૯.

હાલ વિક્રમાદિત્ય=શાલ=શાલિવાહન=કુંતલ શાતકર્ણી વિક્રમશક્તિ : ૨૦૭, ૨૩૩.

હાલ ચત્રપણ વાસિષ્ઠિપુત્ર : ૨૮૭.

હાલ શાતકર્ણી પુલુમાવી : ૯૪, ૧૪૪, ૨૪૦, ૨૫૩.

હાલ શાલિવાહન : (૧૦૩) ૧૦૬, ૧૨૬, ૧૪૪, ૧૫૬, ૧૯૦, (૧૯૫) ૨૦૯, ૨૩૨, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૩, ૨૪૫, ૨૫૧, ૨૫૭, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૭૪, ૨૮૦, ૨૮૭.

હાલાર : ૧૨૨, (૧૨૪)

હિન્દી દ્વિપક્રમ : ૧૮૮.

હિન્દી શક : ૨૭૫.

હિન્દુ : ૨૬૩.

હિન્દુ સંસ્કૃતિ : ૨૬૮.

હિમાલય : ૨૬૮, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૨૪.

હુવિષ્ક : ૨૭૫.

હેમચંદ્ર : ૨૭૮, ૨૬૭.

હેમચંદ્રસૂરી-હેમચંદ્રાચાર્ય : ૩૦૯.

હેહેયાઝ : (૫૦), ૫૧.

હયુએન સાંગ : ૩, ૪, ૩૧૫, ૩૨૦, (૩૨૦)

ક્ષ

ક્ષત્ર : ૫૬.

ક્ષત્રપો : ૨૫, (૨૫), ૪૦, ૪૩, ૭૨, ૧૧૦, ૧૨૨, ૧૮૬, ૨૬૬, ૨૬૯, (૨૬૯), ૨૭૫, ૨૮૫, ૩૧૨.

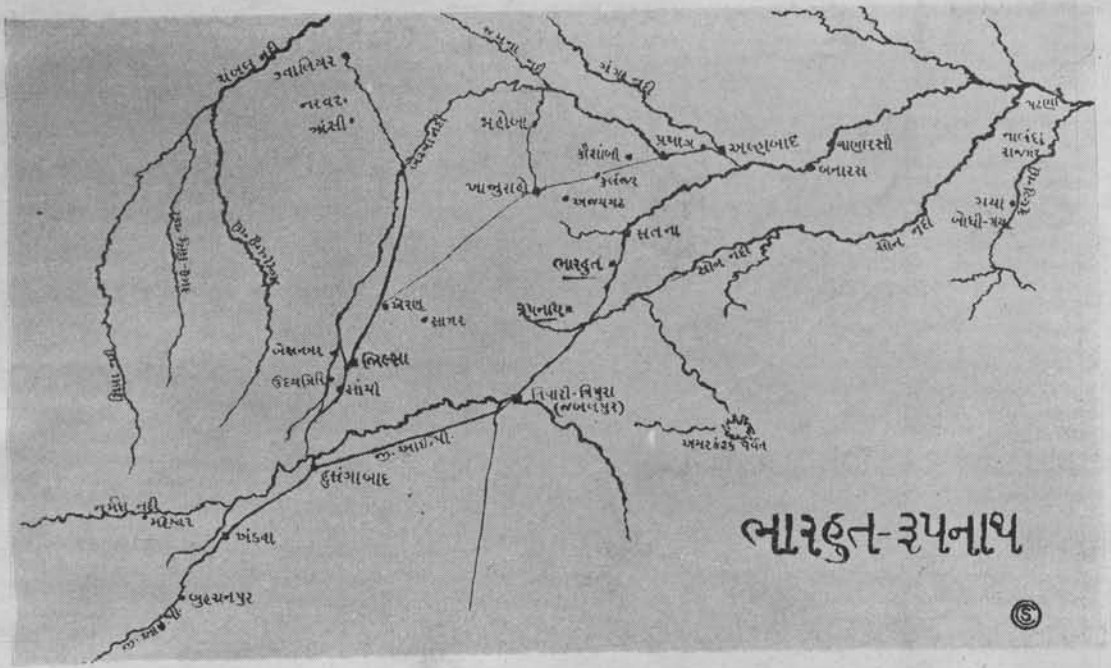
ક્ષત્રિય : ૫૭, (૫૭), ૧૩૧, ૧૯૮, ૨૫૩.

ક્ષહરાટ : ૩૫, ૬૬, ૭૧, ૭૩, (૮૪), (૯૫), ૯૬, ૯૭, ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૧૯, ૧૨૦, (૧૨૦), ૧૩૧, ૧૭૦, ૧૭૩, ૨૦૦, ૨૦૩, ૨૧૫, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૨૭, ૨૩૯, ૨૪૩, ૨૪૫, ૨૫૨, ૨૬૦, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૫, ૩૪૯, ૩૫૩.

ક્ષુદ્રમતિ : ૧૬૪.

ક્ષેમગુપ્ત : (૧૦૯).

ક્ષેમરાજ : ૧૪૦.

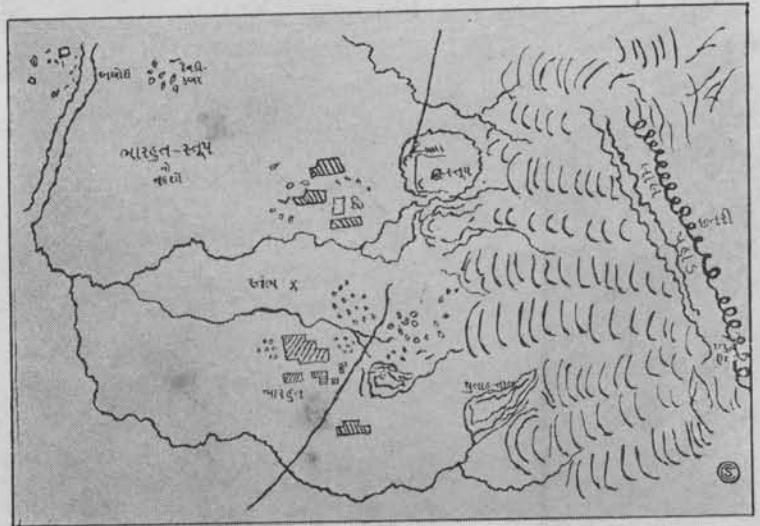

જ્યાં જૈનોના વાસુપૂજ્ય તીર્થંકર મોક્ષ અને શ્રીમહાવીર કૈવલ્યજ્ઞાન પામ્યા હતા

આકૃતિ નં. ૪]

નકશો નં. ૧

[પરિચય પૃષ્ઠ ૩૧૩-૧૫

જ્યાં શ્રીમહાવીરને કૈવલ્યજ્ઞાન થયું હતું

આકૃતિ નં. ૫]

નકશો નં. ૨

[પરિચય પૃષ્ઠ ૩૧૪ (જમણો કોલમ)

અમરાવતી સ્તૂપના બોદ્ધાણુમાંથી
મળી આવેલી મૂર્તિ

આકૃતિ નં. ૬]

[પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૮ નો જમણો
અને ૩૦૬ નો ડાબો કોલમ]

અમરાવતી સ્તૂપના બોદ્ધાણુમાંથી
મળી આવેલી મૂર્તિ

આકૃતિ નં. ૭] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૮-૬

અમરાવતી સ્તૂપનો એક વિભાગ-ચરણપૂજ

આકૃતિ નં. ૮]

[પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૭

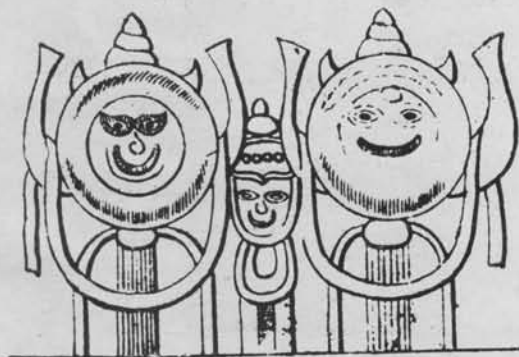
અમરાવતી સ્તૂપનો એક વિભાગ-ચરણપૂજ

આકૃતિ નં. ૯]

[પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૭

રાજા ખારવેર બંધાવેલ "મહાવિજય" પ્રાસાદ—અમરાવતી સ્તૂપ
[પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૬ થી આગળ
આકૃતિ નં. ૧૦]

જગન્નાથપુરિના મંદિરમાં સ્થાપિત—ત્રિમૂર્તિ
[પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૭
આકૃતિ નં. ૧૧]

અમરાવતી સ્તૂપનો એક વિભાગ—ચિરત્ન
[પરિચય પૃષ્ઠ ૩૦૭
આકૃતિ નં. ૧૨]

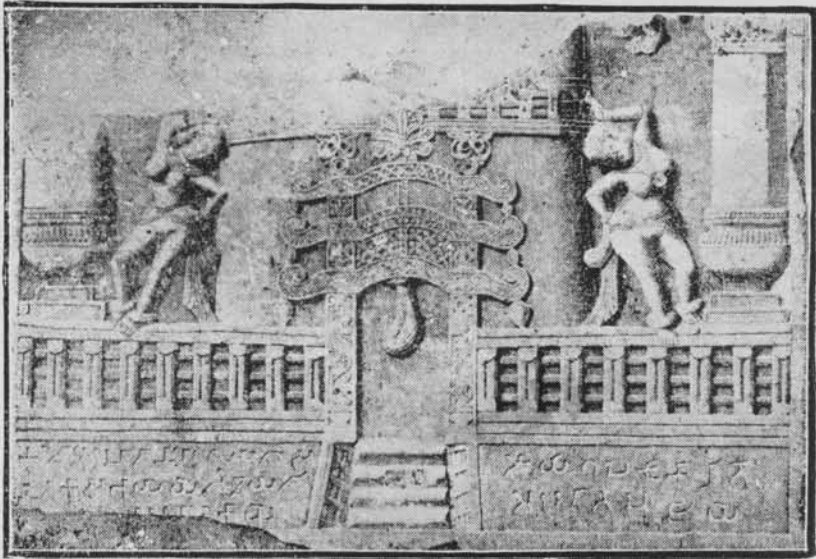
મૌર્યવંશીય સમ્રાટ અશોકવર્ધન

આકૃતિ નં. ૧૩

મૌર્યવંશીય સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન

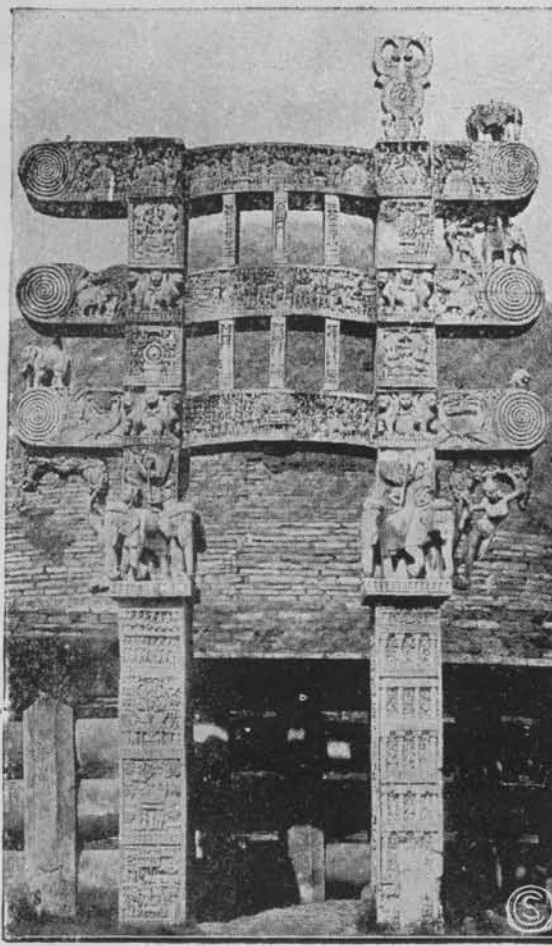
આકૃતિ નં. ૧૪

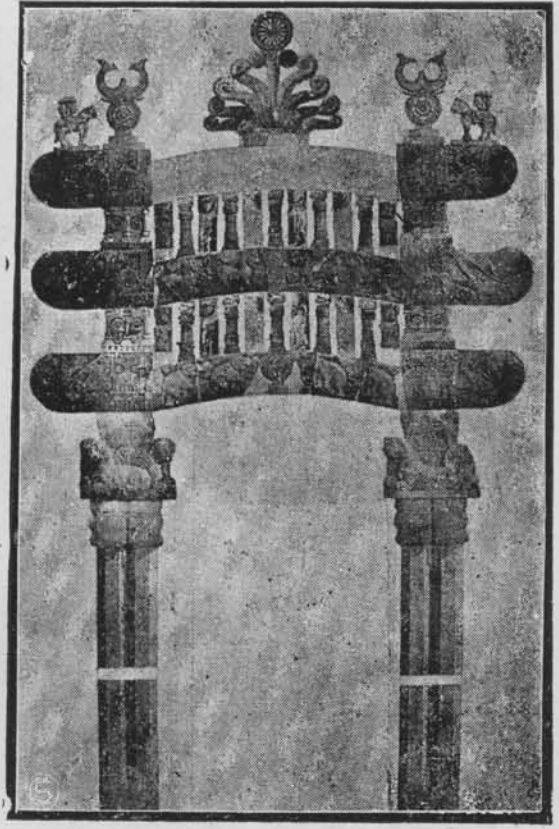
મથુરાનો એક આયાગૃપટ

આકૃતિ નં. ૧૫]

| પદ્મિય માટે પુ. ૧, આકૃતિ નં. ૩૪ જુઓ

સાંચી સ્તૂપનું ચારમાંનું એક પ્રવેશદ્વાર
આકૃતિ નં. ૧૬] [પરિચય માટે જુઓ મુખપૃષ્ઠે

ભારહુત સ્તૂપનું ચારમાંનું એક પ્રવેશદ્વાર—તોરણ
આકૃતિ નં. ૧૭] [પરિચય પૃષ્ઠ ૩૧૩-૩૧૫

મથુરા સ્તૂપનું એક તોરણ

આકૃતિ નં. ૧૮] [પરિચય માટે પુ. ૧, આકૃતિ નં. ૩૧, ૩૨, ૩૩ જુઓ
આ ત્રણે વિગ્રેના વિશેષ પરિચય માટે પુ. ૧, આકૃતિ નં. ૩૧, ૩૨ અને ૩૩ નું વર્ણન જુઓ

મથુરા સિંહસ્તંભ

આકૃતિ નં. ૧૬]

[પરિચય માટે આકૃતિ ૨૦, ૨૧ સરખાવો]

સાંચી સિંહસ્તંભ

આકૃતિ નં. ૨૧

પરિચય માટે પુ. ૧, આકૃતિ
૧૭, ૨૬ જુઓ

સારનાથ સિંહસ્તંભ

આકૃતિ નં. ૨૦]

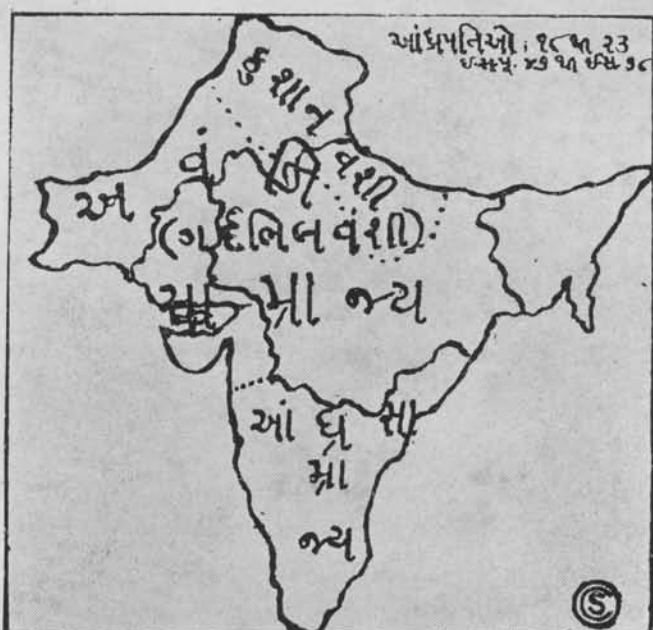
[પરિચય માટે પુ. ૧, આકૃતિ ૧૭, ૨૬ જુઓ]

આકૃતિ નં. ૨૨]

નકશો નં. ૪

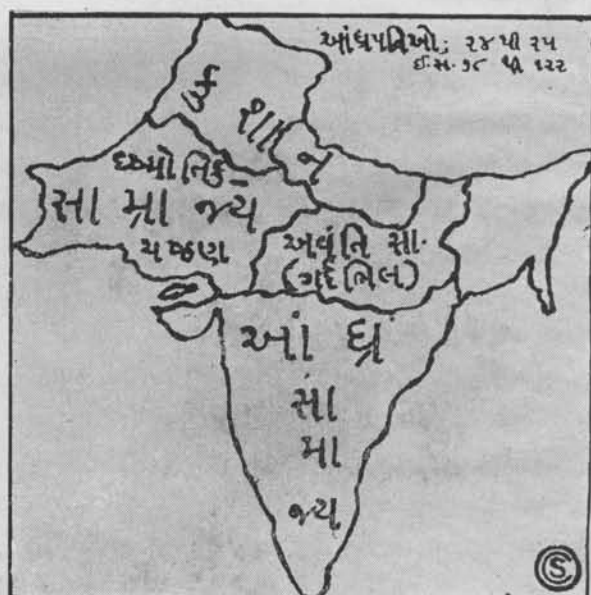
[વર્ણન પૃષ્ઠ ૧૪૬]

આકૃતિ નં. ૨૫]

નકશો નં. ૭

[વર્ણન પૃષ્ઠ ૨૩૪]

નકશો નં. ૮

આકૃતિ નં. ૨૬]

[વર્ણન ૧૩-૧૪ મા પરિચ્છેદે]

અભિ પ્રા યો

(૧)

પુસ્તક તદ્દન નવું દર્શિયિન્દુ ખોલે છે એમ સમગ્રાય છે. તમે એ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મળે!
શ્રમ લીધો લાગે છે.

સુંખર્ધ

દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

(૨)

વધુમાં વધુ પ્રસંગોથી ભરેલા પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસ અંગે સ્થાપિત સિદ્ધાંતોના અન્વેષણમાં
ઊતરવાના અને તે સિદ્ધાંતોમાં કેટલાક ક્રાન્તિકારી ફેરફારો સૂચવવાના ડૉ૦ શાહે ઉપાડેલા કાર્યને દૈવી
તરીકે જ ઓળખાવી શકાય.

ડૉ૦ શાહેનો અવિરત શ્રમ અને નવા સિદ્ધાંતો બહાર મૂકવાની તેમની અસામાન્ય હિંમતની તો
પ્રશંસા જ થઈ શકે.

ઇતિહાસને અભ્યાસીઓ જોઈએ છે અને જ્યાંસુધી અનેકાએ સંશોધન નથી કર્યું ત્યાંસુધી ઇતિહાસના
કોઇ પણ યુગવિષે સંપૂર્ણ સત્ય જાણી શકાતું નથી.

સુંખર્ધ

રાવ બહાદુર જી. એચ. સરદેસાઈ

(૩)

ડૉ૦ શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદે હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ગુજરાતીમાં લખ્યો છે, જે હું
અથર્થી ઇતિ સુધી વાંચી ગયો છું. ત્રિભુવનદાસભાઈએ આ ઇતિહાસ જૈન, બૌદ્ધ ને હિંદુ સાહિત્ય ઉપર
રચ્યો છે. ને તેમણે તે સાહિત્ય ઉપરાંત સિક્કાઓ, ગુફાઓ વિગેરેના શિલાલેખો ઇત્યાદિ બહુ વિગતવાર
જોયા છે. ઇતિહાસકારોએ અત્યાર સુધી જૈન સાહિત્યની અને જૈન સામગ્રીની અવગણના કરી હતી તે
ત્રિભુવનદાસભાઈએ કરી નથી, તેથી તેમના લખાણમાં સમગ્રતાનો ગુણ આવી જાય છે. અને અત્યાર
સુધી નહિ જાણવામાં આવેલું સાહિત્ય એમની કૃતિમાં જોવામાં આવે છે. તેમનો પ્રયાસ જૈન સમાજ
તો ખાસ વધાવી લેવો જોઈએ, કારણ તેમનું સાહિત્ય તો તેમણે પૂરેપૂરું આ કૃતિમાં ઉપયોગમાં લીધું છે.

વડોદરા-કોલેજ

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

(૪)

આપના પ્રયાસને હું ખરેખર સ્તુત્ય ગણું છું.

સુંખર્ધ

વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય

(૫)

જૈન સાહિત્યના પ્રામાણિક અન્વેષણમાંથી હકીકતની સંજાળપૂર્વક જે ગવેષણા તેમણે કરી છે, તેમાં
જ આ પુસ્તકની ખરી ખૂબી ભરેલી છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી તરતો ચાળી કાઢવામાં તેમણે અત્યંત
પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો દેખાય છે. અને વર્તમાન સન્માનિત મંતવ્યોથી તેમનાં અનુમાનો જે કે લગભગ ઊલટી
જ દિશાનાં છે, છતાં કબૂલ કરવું પડે છે કે, તેમના નિર્ણયોથી રસભરી ચર્ચા અને વિવાદો ઊભાં થશે
અને તેમાંથી કંઈ અનેરા લાભ પ્રાપ્ત થશે.

વડોદરા-પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર

ડૉ. બી. લક્ષ્મીચાર્ય

(૬)

મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે પ્રાચ્યવિદ્યાના અભ્યાસીઓ તેના સર્વશ્રેષ્ઠ સત્કાર કરશે.
 મુંબઈ-વીન્સન કોલેજ

એચ. ડી. વેલીન્કર

(૭)

ડા॥ ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહે હિંદના પ્રાચીન યુગનો ઇતિહાસ ઉપજાવી કાઢવાનો જે પ્રયાસ કરેલ છે તે ખરેખર સ્તુત્ય છે. જૈન વિશ્વકોશ અંગે બેળી કરેલી પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક સામગ્રીનો આ ઇતિહાસ ધડવામાં તેમણે વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરેલ છે. અંગ્રજોળા જેવા તેમાં દેખાતા કેટલાક નવા નિર્ણયોથી બહારને બાગવાને બદલે, દરેક ઇતિહાસપ્રેમી વિદ્યાર્થી તેમજ અભ્યાસી, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરશે તો મારી ખાત્રી છે કે તે યુગના ઇતિહાસના કિલબટ અને શંકાસ્પદ પ્રશ્નો ઉપર ઘણું નવું અજવાળું પડશે, અને વિદ્યાર્થીઓને આપણે કેવે આડે રસ્તે દોરતા હતા તેનું સહજ જ્ઞાન થશે. જેનવણીખાતાઓ તેમજ પુસ્તકાલય વિગેરેના અધિકારીઓ આ પ્રયાસ તરફ સહનુભૂતિ દર્શાવશે એવી આશા છે.

મુંબઈ-પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમ

ગિરિજાશંકર વલ્લભભાઈ આચાર્ય

(૮)

આ ગ્રન્થ ઘણો શ્રમ લઈ તથા ઘણાં પુસ્તકોના અસલ આધારે, શિલા અને તામ્રલેખો, સિક્કા વિગેરે જોઈ આધારભૂત ગણી શકાય તેવા બનાવ્યો છે. સર્વ રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે એમ મને લાગે છે.
 વડોદરા

રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીલાલ દસાઈ

(૯)

દેશભાષામાં આવા પુસ્તકની અત્યંત જરૂર વર્ષો થયાં લાગ્યા કરતી હતી. દાકતર ત્રિભુવનદાસે વર્ષો સુધી મહેનત કરી તેવું એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે, એ ખરેખર બહુ ખુશી થવા જેવું છે. દરેક શાળા, દરેક લાયબ્રેરી અને બની શકે તેવી દરેક વ્યક્તિએ એ પુસ્તક અવશ્ય વસાવવા જેવું છે.

મુંબઈ-વીન્સન યુનીવર્સિટી

હિંમતલાલ ગણેશભાઈ અંબારિયા

(૧૦)

આ પુસ્તક ગ્રંથ થતાં એક અગત્યની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનું ધારી શકાય છે. ઇતિહાસનો શોખ વધતો જાય છે, એવા સમયમાં આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટી ખોટ પૂરી પાડશે.

મુંબઈ

મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડિયા

(૧૧)

જૈન ઇતિહાસમાં એક ક્રાન્તિકારી યુગ જોવા મળે છે અને વિશારદો અને અન્ય કાર્યકર્તાઓને તે ક્ષેત્રમાં વિશેષ અભ્યાસ કરવાને પૂરતી સામગ્રી મળી કહેવાશે.

ઉમેદપુર

ગુલાબચંદભાઈ લક્ષ્મી

(૧૨)

હમોકો અતીવ સંતોષ હુઆ. ખહોત સમયસે હમ ભસ યીજકો આહતે થે આજ વહી હમારી દષ્ટિએ આઈ.
 પાલનપુર

વિજયવલ્લભભાઈ

(૧૩)

પુસ્તક અતિ મહત્વનું થશે.

પાટણ

પ્રવર્તક કાંતિવિજયભાઈ

(૧૪)

પુસ્તક ઉપયોગી થશે.

અમદાવાદ

વિજયનીતિસૂરિ

(૧૫)

આવા ગ્રન્થની અતીવ અગત્ય છે.

દિલ્હી

મુનિ દર્શનવિજયજી

(૧૬)

પ્રયાસ સ્તુત્ય છે અને ઐતિહાસિક શોધક બુદ્ધિ તથા ઊદ્ઘાપોહ કરવાની પદ્ધતિ સુંદર છે. આ પુસ્તકથી બહુલિક આખતોનો જમ દૂર થઈ શકશે.

કચ્છ-પત્રી

મુનિ લક્ષ્મીચંદ

(૧૭)

ઇતિહાસના અનભિજ્ઞને પણ પ્રથમ દષ્ટિએ જ વધાવી લેવા યોગ્ય લાગે એવું આ ગ્રન્થ-પ્રકાશનનું સાહસ છે. ઇતિહાસ પ્રત્યેની લોકરુચિ અણુખીલી અને વિદ્યાવિકાસ કરતી સંસ્થાઓ પ્રમાદ, પક્ષપાત અથવા નિર્ધનતાનો ભોગ થઇ પડી છે, તેવા સંજોગોની વચ્ચે આવા ગ્રન્થોનું જોખમ લેનાર પ્રથમ ક્ષણે જ સહુનાં અભિનંદન માગી લ્યે છે. આ સાહસ પાછળ ગ્રન્થકારના જીવનની પચીસ વર્ષની અખર સાધના છે. ટીપ્પણો, સમયાવળી, વંશાવળી, વિષય શોધવાની ચાવી વિગેરે આપીને એક બાબુએ લેખકે આખા વિષયને વિદ્વદ્ભોગ્ય બનાવ્યો છે ને બીજી બાબુ ભાષાશૈલી સરળ, ધરગથ્થુ, કંઈક વાર્તાકથનને મળતી રાખવાથી ગ્રન્થ વિદ્વત્તાને એક ખૂણે જ ન પડી જાય તેવો બન્યો છે.

મુંબઈ

જન્મભૂમિ

(૧૮)

સિક્કાઓ વિષેની આવી માહિતી એક જ પુસ્તકમાં બહુ થોડું ટૂંકાણું મળી શકશે. પુસ્તકની ભાષા સાદી અને સરળ હોવાથી, સામાન્ય અભ્યાસી પણ તે સમજી શકે એવું છે. અને તેમાં આવેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ એવી તો રસિક છે કે તે કાઠ કઠાણી-કિસ્સાને ભુલાવે તેવો આનંદ આપે છે...નવો પ્રકાશ પાડનાર પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે તેના લેખક ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહને મુબારકવાદી ધટે છે.

મુંબઈ

મુંબઈ સમાચાર

(૧૯)

ડૉ. ત્રિભુવનદાસના આ ઇતિહાસના ગ્રન્થો વાંચી કાઢ પણ હિંદી પોતાનું હીન માનસ ત્યજી ગૌરવથી પોતાનું અસ્તક જીંચી રાખી શકશે...ઇતિહાસના આ બૃહદ ગ્રન્થો ગુજરાતને આ પહેલી જ વાર મળે છે.

જય ભારત

(૨૦)

લેખકે બારે જામ લીધો છે. બહુલી હકીકતો, પૂરાવા અને અન્ય સાધનો એકત્રિત કર્યાં છે.

મુંબઈ

સાંજ વર્તમાન

(૨૧)

પચીસ પચીસ વર્ષના તપને પરિણામે ગ્રન્થકારે ઉપલબ્ધ સાધનોનો બની શકે તેટલો અભ્યાસ કરીને ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીનાં હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ આપવાનો કશો પ્રયાસ જોમ અપૂર્વ છે તેમ આ દિશામાં પ્રકાશ ફેંકનારો છે. આ ઉપયોગી ગ્રન્થને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જ નહિ પણ તમામ ગુજરાતીઓ વાંચવા પ્રેરાય તેવો આગ્રહ કરીએ છીએ અને એક ગુજરાતી સંશોધક વિદ્વાનની કદર કરી પોતાને શિરેથી એકદરપણાનો દોષ દૂર કરવાના પ્રયાસ માટે ગુજરાતને આ પુસ્તક સત્કારવા યોગ્ય હોવાની ખાતરી આપીએ છીએ,

મુંબઈ

હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર

(૨૨)

લેખક પુસ્તક તૈયાર કરવામાં લીધેલો શ્રમ અને નવાં વિધાનો બાંધવા માટેની તેમની પર્યેષક કૃતિ પાને પાને જણાઈ આવે છે.....હિંદની કાષ્ઠએ બાપામાં તો શું પણ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ જેની તોલે આવે એવાં ગણ્યતર પુસ્તકો જ હશે; એ બધી વસ્તુઓ ખ્યાલમાં લેતાં, અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે જે સાધનસંગ્રહ આમાં મૂકાયેલો છે તે જોતાં ડૉ. ત્રિભુવનદાસની શ્રમશીલતા, ઇતિહાસ સંશોધનના ક્ષેત્રમાં કદર કરવા જેવી છે. આ ગ્રન્થમાંનાં સંશોધનો અને વિધાનો એક યા બીજી રીતે માર્ગદર્શક, દિશાદર્શક કે પ્રકાશ પહોંચાડનારાં થઈ પડશે એમ માનવું વધારે પડતું નથી.

અમદાવાદ

પ્રજાબંધુ

(૨૩)

ખરેખર એક ગુજરાતી વિદ્વાનને હાથે લખાયેલો સાધાર ઐતિહાસિક શોધખોળનો આ એક અદ્ભુત ગ્રન્થ છે.....ડૉ. શાહ ટીકાઓથી ન હરતાં તેમનો પ્રયાસ અપૂર્ણ ન મૂકે એમ આપણે ઇચ્છીશું... આના સારરૂપ જો એક અંગ્રેજી ગ્રન્થ તૈયાર કરાવાય તો તેની ચર્ચા આખા ભરતખંડમાં થવા પામે.

સુબંધ

ગુજરાતી

(૨૪)

આ સંશોધન ઇતિહાસ-સંશોધકોને જેમ ઉપકારક છે તેમજ ખાસ કરીને જૈન સમાજ માટે મહત્ત્વ ઉપકારક છે. સૈકાઓ જૂનું અપ્રગટ, ઐતિહાસિક સાહિત્ય શ્રમ અને સંકલનાપૂર્વક આ ગ્રન્થ દ્વારા બહાર મૂકવા માટે ડૉ. ત્રિભુવનદાસને અભિનંદન ધટે છે. દરેક જૈન લાઘવેરીઓ, સાહિત્ય સંસ્થાઓ, જ્ઞાતજંકારીમાં આ સેટને સ્થાન મળે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ભાવનગર

જૈન

(૨૫)

આખું પુસ્તક હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર તદ્દન નવો જ પ્રકાશ પાડે છે. જ્યાં જ્યાં લેખક પોતે પુરાગામી લેખકોના મતથી વિરુદ્ધ જાય છે ત્યાં ત્યાં બધે તેઓ મજબૂત પુરાવાઓ આપે છે. આખું પુસ્તક વાંચવા જેવું છે, અને અભ્યાસીઓને મનન કરવા યોગ્ય છે. બાષા સરળ અને વિષયની વસ્તુની ગહનતાને એકદમ સ્પષ્ટ કરે તેવી છે. લેખક ધંધે ડોક્ટર હોઈ, પુરાતત્ત્વના વિષયનો આટલો બધો પરિચય ધરાવે છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર તથા શોભારૂપ છે. તેમની કૃતિ દરેક વાંચનાલયમાં જવી જોઈએ.

વડોદરા

સાહિત્યકાર

(૨૬)

ગુજરાતી પ્રકાશનના ઇતિહાસમાં આ પુસ્તકનું સાહસ અનોઢ ગણાય તેવું છે. ખાસ કરીને વિદ્વાતાં, બહોળી સામગ્રી ને હોંશ પ્રશંસનીય છે. લેખકે બહુ પ્રમાણમાં શ્રમ લીધો છે. અને પોતે માની લીધેલ મતોતરનું સમર્થન જરૂરીવજરૂરી જાણનારા વકીલની માફક બહુ જ જીલટથી કર્યું છે...આ પ્રકારનો ગ્રન્થ સ્વભાષામાં લખીને ડૉ. શાહે ગુજરાતીની મોટી સેવા કરી બતાવી છે અને ગુજરાતની વિદ્વાતાને જગતમાં ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપી છે. એ માટે અમે એઓ મહાશયને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

કરાંચી

ભિંમી

(૨૭)

પ્રાચીન શોધખોળની દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થ મહત્વનો છે...પ્રાચીન શોધખોળ માટેનો લેખકનો અનુભવ અને પ્રયાસ પ્રશંસાને પાત્ર છે.

સુબંધ

જૈન પ્રકાશ

(૨૮)

માહિતી રસપૂર્ણ છે...ગુજરાતી બાષામાં આવું સુંદર ઉપયોગી પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે લેખકને ધન્યવાદ ધટે છે.

વડોદરા

નવ ગુજરાત

(૨૯)

પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને અને સદરહુ પુસ્તકે ધ્યાનપૂર્વક તપાસી જવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

અમદાવાદ

બુદ્ધિપ્રકાશ

(૩૦)

ગુજરાતી ભાષામાં ઇતિહાસના વિષય પર અને તેજ સંશોધન તરીકે લખાયેલાં પુસ્તકો આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં જ છે. તેમાં ડૉ. ત્રિભુવનદાસભાઈના આ બૃહદ્ ગ્રંથથી ગૌરવભર્યો ઉમેરો થાય છે, એટલું જ નહિ, પણ એ ક્ષેત્રમાં એનો નંબર પ્રથમ ગણાય તેો નવાઈ નહીં. અભ્યાસપૂર્ણ આવી ઉપયોગી કૃતિ, સતત પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર કર્યા બદલ ડૉ. ત્રિભુવનદાસને અભિનંદોએ છીએ. અને ઇચ્છીએ છીએ કે, ગુજરાત, આ ગુજરાતી પ્રકાશનનો ઉમળકાભેર ઉઠાવ કરી લેખકને તેમ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપશે. અધ્યયન વિભાગની શોભારૂપ આ ઉપયોગી કૃતિને ગુજરાત તથા બૃહદ્ ગુજરાતનાં એકેએક સાધનસંપન્ન પુસ્તકાલયની અભ્યર્થ પર સ્થાન મળે જ મળે. પ્રાચીન ઇતિહાસના શોખીનો તથા અભ્યાસીઓ આ ગ્રંથ એક વાર નજર તળે કાઢી જવાને તેો ન જ ચૂકે.

શબ્દકોશ, સમયવારી તથા વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા દ્વારા તથા ચિત્રો, લેખો, નકશા, સિક્કા વગેરેની સમભુતીથી પુસ્તકની યોગ્યતા તેમજ તેનું રહસ્ય સમજવામાં ધણી સહાય મળે છે. આશા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યનાં રસિયાઓ ઉત્તેજન આપશે જ.

વડોદરા રાજ્યનાં કરખા પુસ્તકાલયો જરૂર આ પુસ્તકના બધા ભાગ ખરીદે અને એ દ્વારા રાજ્યની શિક્ષિત પ્રજાને પ્રાચીન ભારતનું જ્ઞાન પૂરું પાડવામાં યથાશક્તિ મદદ કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

વડોદરા

પુસ્તકાલય

(૩૧)

રસમય પૃષ્ઠોવાળા આ અનુપમ પુસ્તકમાં સિક્કાઓનું-પ્રાચીન સિક્કાઓનું, એટલે કે પ્રાચીન ભારતમાં વપરાતા સિક્કાઓનું-વર્ણન આપેલું છે. તે ઉપરાંત મૌર્યવંશના રાજ્યઅમલનું તેમજ પરદેશીઓએ -વપરેલે ગુજરાતે લુપ્તઓનું ધ્યાન એક વૈજ્ઞાનિકની પેઠે મોકસાઈથી આપ્યું છે. સાથે જોડેલા અનુક્રમો-સૂચિઓ અતિ ઉપયોગી છે; કેમકે પુસ્તકની અંદરના વિધવિધ વિષયો શોધી કાઢવાને તે આવીરૂપ થઈ પડે છે. ખંત અને સંશોધન-કાર્ય પ્રશંસા જ માગી દે છે.

કલકત્તા

મોડર્ન રીવ્યુ

(૩૨)

વિદ્વાપૂર્ણ ગ્રંથ છે. અને તેમાં દર્શાવેલી હકીકત માટે સિક્કાના, શિલાલેખના તથા જાણીતા અન્યકારોનાં મંતવ્યોના આધારે ટાંકી બતાવ્યા છે. અલખત આ ગ્રંથ બહાર પડવાથી પુષ્કળ વાદવિવાદ જોશે થાય છે, છતાંયે આ પુસ્તકને એક સ્મારકગ્રંથ કહી શકાશે.

મુંબઈ

બોમ્બે કોનીકલ

(૩૩)

શિલાલેખ, સિક્કા ને સ્મારકોને લેખકે પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લીધાં છે. લેખકનાં ખંત અને કર્તવ્યપ્રેમ તેમજ ઐતિહાસિક સંશોધન પ્રત્યેનો તેમનો સ્નેહ ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે...તેમણે આપેલી ફૂટનોટો વાચકને સત્ય શોધી કાઢવામાં ખૂબ જ મદદકર્તા થઈ પડે છે...આવા લુપ્તના ને કાળગણ્યનાને લગતા વિષયને ન્યાય આપવા માટે ડૉ. શાહ જૈન સમાજનાં ને પુરાતત્ત્વપ્રેમીઓનાં અભિનંદનને પાત્ર છે.

મુંબઈ

બોમ્બે સેન્ટીનલ

(૩૪)

આ એક અદ્ભુત પ્રકાશન છે...લેખકનું જ્ઞાન બહોળું છે, તેમનો ખંત અણખૂટ છે.

મુંબઈ

દાઈન્સ એન્ડ કનિયા

(૩૫)

આ ગ્રન્થમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે, જે યુગને પ્રસ્તાવનામાં, ' પ્રાચીન હિંદનાં ઇતિહાસના સાચા ઇતર-યુગ ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ છે. વધારામાં જણાવાયું છે કે એ યુગ પર પ્રમાણભૂત કે સમગ્રદર્શી કોઇ ગ્રન્થ હજી લખાયો નથી-જે વધાન સાથે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સહેજે સંમત થશે.

ડૉ. શાહે, બૌદ્ધ અને વૈદિક પ્રમાણો, જે કેટલાક પ્રમાણમાં સારી રીતે સંશોધિત થઈ ચૂક્યાં છે તે ઉપરાંત, પ્રાપ્ય જૈન પ્રમાણોને પણ ઉપયોગમાં લીધાં છે; તે એ ગ્રન્થને ખૂબી બક્ષે છે. જૈન વિશ્વકોશ અંગે પચીશ વર્ષના શ્રમસેવન પછી તેઓ તેમ કરવાને વધુમાં વધુ યોગ્ય ને સુંદર સ્થિતિમાં ગણી શકાય. વિશ્વકોશનું પ્રકાશન શક્ય ન બનવાથી બદલામાં તેમણે આ ઇતિહાસ-ગ્રન્થો પ્રગટ કર્યાં છે.

.....આ ગ્રન્થમાંની એક લાક્ષણિકતા તેા ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને ચમકાવશે જ-અને તે પ્રાચીન ભારતીય કાલગણનામાં ડૉ. શાહે દર્શાવેલી નવી ગણતરી.

સુખર્ષ

ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઓફ ઇન્ડિયા

(૩૬)

અત્યારસુધી ઇતિહાસકારોએ અને સંશોધકોએ અણઉકેલેલ માહિતીઓ પર ગ્રન્થની રચના થઈ છે.

કોઇ નાસ્તિક કદાચ લેખકનાં બધાં જ મંતવ્યો સ્વીકારી લેતાં અચકાય, પણ હું જાતે તો એમનાં મંતવ્યોમાં માનું છું. તંત્રી--

સુખર્ષ

ન્યુ યુક ડાઇનેસ્ટ

(૩૭)

ગ્રન્થ નવાં મંતવ્યોથી ઝગમગી રહ્યો છે. એ એક યુગવર્તી પ્રકાશન છે. કલકત્તા

અમૃત બજાર પત્રિકા

(૩૮)

પ્રો. શાહની આ કૃતિ પ્રાચીન હિંદ વિષેનાં જૂનાં મંતવ્યોને ઉરાડી મૂકે છે.

આખા ગ્રન્થની રચના, અત્યારસુધીમાં ઇતિહાસકારોએ અને સંશોધકોએ અણઉકેલેલ માહિતીઓ પરજ થઇ છે.

કેન્યા (આફ્રિકા)

કેન્યા ડેલી મેઈલ

(૩૯)

ડૉ. શાહ ધર્મે જૈન છે ને અરુપ-જાણુ ને લગભગ અપ્રાપ્ય એવા જૈન ગ્રન્થો ને હસ્તપ્રતો મેળવવાનું તેમને માટે ભારે શક્ય બનેલ. એ બધાના સદૃશ અભ્યાસે તેમને, ગત સદીના મધ્ય અને ઉત્તર-ભાગમાં અને ચાલુ સદીના પૂર્વ ભાગમાં યુરોપીય પૌર્વાત્યોએ લખેલ રૂઢિવાદી ઐતિહાસિક કૃતિઓથી જુદાં જ દૃષ્ટિબિન્દુઓ ધરાવતા, સ્મરણીય ગ્રન્થના આલેખનની શક્તિ આપી.

અમને ખાતરી છે કે વિદ્વાન કર્તાની આ લઘ્ય કૃતિ ભાવિ સંશોધન કાર્યમાં, જે યુગને તેઓ સ્પર્શેલ છે તે યુગ સંબંધમાં, સુંદર ભૂમિકા પૂરી પાડશે. આ અવસરે અમે આવી ખરેખર સુંદર-સચિત્ર કૃતિને બહાર પાડવા માટે વડોદરાની શશિકાન્ત કું. ને અભિનંદન આપવાની તક લઈએ છીએ.

રાંગાનિકા (આફ્રિકા)

રાંગાનિકા આપીનિયન

(૪૦)

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે લેખક દીર્ઘાયુષી થાય અને પોતે કર્તવ્યના સ્નેહભાવે જે ભારે કામ હાથ ધર્યું છે તે સંપૂર્ણ કરી ભાવિ ઇતિહાસકારો માટે અદ્ભુત ગ્રંથ તૈયાર કરે.

અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે આ ગ્રન્થની અતીવ અગત્યતા અને પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસ પર તે જે પ્રકાશ ફેંકે છે તે સર્વનો વિચાર કરી સુખર્ષ વિદ્યાર્થીકે તેને માન્ય કરેલ છે, કાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન-તેઓશ્રીએ તેને પાસ કરેલ છે ને બધા જ વિદ્વાનોએ તેના સંબંધમાં બહામણો કરેલી છે.

ઝાંઝીબાર (આફ્રિકા)

ઝાંઝીબાર વેપાર

(૪૧)

પ્રાચીન ભારતવર્ષ પરની મી. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહની કૃતિ એ અત્યારસુધી યોગ્ય અગત્યતા ન અપાયેલ સામગ્રીના આધારે હિંદના ઇતિહાસ પર વધુ પ્રકાશ ફેંકતો પ્રયાસ છે.

કેલંબો (સીલોન)

સીલોન ઓબઝર્વર

(૪૨)

અત્યારસુધીનાં ઘણાં ખરાં મંતવ્યોને હવે આપણે ફગાવી દેવાં જોઈએ...હિંદનો ઘણાંખરાં ઇતિહાસ આપણે ફરીથી શોખવો પડશે.

લાહોર

સીવીલ એન્ડ મીલીટરી ગેઝેટ

(૪૩)

પૂર્વજ શ્રમ, અને સાહિત્ય, શિલાલેખો ને સિક્કાને લગતી સામગ્રીનો જંકાર છે. લેખક ઇતિહાસકાર નથી, પણ સ્વયં અભ્યાસી છે. તેમના બધા જ સિદ્ધાંતો સાથે ઘણા મળતા ન થાય પણ આ બધા સિદ્ધાંતો તદ્દન મૌલિક છે અને તે સ્વીકારાય કે તેનો અસ્વીકાર કરાય તે પહેલાં તેમના પ્રત્યે પૂરું ધ્યાન અપાવું ધટે.

કલકત્તા

ન્યુ રીવ્યુ

(૪૪)

વિશિષ્ટ દાકતરી ખંતથી તેઓ આધારોને એ રીતે વણે છે અને તારવે છે કે તે વાચક સમક્ષ તદ્દન મૌલિક અથવા નવાં વેશમાં, ' જોમ્મ જેવા અને નયન જોલી નાંખતા ' સિદ્ધાંતો રૂપે રજૂ થાય છે.

અન્યની બીજી એક પ્રશંસનીય વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં યુગવર્તો સ્થાપત્યદર્શક સંખ્યાબંધ કલા-ચિત્રો અને સિક્કા-ચિત્રો અપાયેલ છે.

કલકત્તા

ઇન્ડિયન રીવ્યુ

(૪૫)

લેખક કે જેમણે પોતાના જીવનનાં ઘણાંખરાં વર્ષો ઐતિહાસિક સામગ્રી એકત્ર કરવાને આધારોના સંશોધન પાછળના અવિરત શ્રમમાં વીતાવ્યાં છે-તેમણે બે હજાર વર્ષ પૂર્વેના ભારતવર્ષનું સાચું ચિત્ર રજૂ કરવામાં એક પણ પ્રયત્ન બાકી રાખ્યો નથી.

એમના અન્યો એક દિવસે પ્રાચીન હિંદી ઇતિહાસનાં સત્ય ચિત્રો રજૂ કરનાર હોતો તરીકે આવકારારો.

સુંઘ

ફ્રી પ્રેસ જર્નલ

(૪૬)

લેખકે બહાદુરીપૂર્વક પોતાનાં મંતવ્યો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યાં છે, અને તેઓ સ્વયંદર્શનની આશ્ચર્યકારક ખાત્રીથી નામાંકિત વિદ્વાનોનાં ચાલુ મંતવ્યોને પણ ઉથલાવી નાંખે છે.

મદ્રાસ

ધી હિંદુ

(૪૭)

ઘણેક સ્થળે તે સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ જાય છે છતાં તે સંભાળભર્યા ધ્યાનને પાત્ર છે.

મદ્રાસ

ધી મેઇલ

(૪૮)

એટલું તો સ્વીકારવું જ જોઈએ કે આ અન્ય કિંમતી માહિતીઓનો જંકાર છે; જે માહિતીઓમાંની ઘણીખરી હજી હિંદી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓના ધ્યાન બહાર છે. અત્યારસુધી બૌદ્ધ અને વૈદિક સાહિત્યના જેટલું જૈન સાહિત્ય પ્રત્યે ધ્યાન નથી અપાયું-તે ઉણપ આ લેખકે પૂરી પાડી છે.

મદ્રાસ

સાઉથ ઇન્ડિયન ટીચર

(૪૯)

અન્યમાં દર્શાવાયેલાં મંતવ્યો પ્રત્યે સુષ્ટિત ધ્યાન અપાવું મટે છે, અને રજૂઆત પશ્ચુ મહન વિદ્વાનના હાથે સમાલોચનાને પાત્ર છે.

શ્લોકસંવત વિષેની એમની માન્યતા અને એના મૂળ વિષે એમનો અભિપ્રાય રસપ્રદ છે. જુદા જુદા પરદેશી રાજકર્તાઓ ને વિક્રમાદિત્યના શાસનને સૂચવતા નક્શાઓ ઉપયોગી છે.... મંતવ્યો હિમતભર્યા છે. તેમાંનાં કેટલાંક ચાલુ માન્યતાથી વિરુદ્ધ છતાં તે બધાં, અમે અગાઉ કહ્યું છે તેમ, તટસ્થ વિદ્વાનના ધ્યાનને પાત્ર છે.

અનામલ નગર-ચિરંજીવ

જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયન હીસ્ટરી

(૫૦)

ડૉ. શાહની આ કૃતિ તેમણે તે પર ખર્ચેલ અવિરત શક્તિ અને પુષ્કળ શ્રમની સાબિતીરૂપ છે.
પૂના ઓરિએન્ટલ હીસ્ટરી ડાઇજેસ્ટ

(૫૧)

લેખકની ઉદ્યોગપરાયણતા અને સંશોધનકાર્ય અંગેની તેમની તમજા મહદ્ પ્રશંસાને પાત્ર છે.
શંઘી મેન ઇન ઇન્ડિયા

(૫૨)

અન્ય કિંમતી માહિતી પૂરી પાડે છે, તેમજ આપણા જ્ઞાનમાં તે ઉમેરો કરે છે.

અલ્હાબાદ

ધી ટવેટીઅથ સેચુરા

(૫૩)

વિશાળ અભ્યાસ, બહોળી બહુશ્રુતતા અને ઇતિહાસદર્શન કરાવવાની તીવ્ર વૃત્તિ ઠેર ઠેર દેખાય છે. પોતાના વિષય ઉપર લખતાં પહેલાં આટલી વિશાળ તૈયારી આપણે ત્યાં બહુ જ ઓછા લેખકો કરે છે. ડૉ. શાહની એમના પોતાના વિષય પૂરતી તૈયારી પ્રશસ્ય છે. એમની કર્મભિમુખતા અને કર્મનિષ્ઠા એથીયે વધુ આવકાર્ય છે. આ તત્ત્વોને લીધે આ પ્રકાશનોમાં એવી કેટલીયે વિગતો, પહેલી જ વાર બહાર આવે છે જેનો પશ્ચિમના તેમજ પશ્ચિમ મતાનુયાયી પૂર્વના અભ્યાસીઓએ આજ લગી સ્પર્શ પશ્ચુ કર્યો નથી. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી આવી નવી સામગ્રીનો મોટો ભંડાર આમાં ભર્યો છે. આમ અવિરત અભ્યાસ અને તીવ્રકર્મરતતા આમાં સ્થળે સ્થળે દેખાય છે, તેમજ સંશોધક કે વિચારક માત્રને અનિવાર્ય એવાં મનોબળ અને હિમ્મત પશ્ચુ આમાં પાને પાને દેખાય છે.

અમદાવાદ

૧૯૩૬ના ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષા

(ગુજરાત સાહિત્યસભા)

(૫૪)

આ એક એવી કૃતિ છે, જે અભ્યાસપૂર્વક વાંચવી જાઇએ. લેખકનો આત્મવિશ્વાસ આશ્ચર્ય પમાડનારો છે.

મદ્રાસ

એનથ્રોપોલોજી રીવ્યુ

(૫૫)

કર્તાએ અન્ય સર્જતાં ખૂબજ શ્રમ સેવ્યો છે. માહિતીઓનો ભંડાર છે-
કલકત્તા શરવડ

(૫૬)

આ અન્ય પ્રગટ કરીને ડૉ. શાહે ભારતીય ઐતિહાસિક સંશોધન ક્ષેત્રમાં ખરેખરી સેવા બજાવી છે.
કિલ્હી-યુનીવર્સિટી ડૉ. બુલ્લમ્

